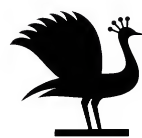
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13737

Dąbrowa Górnicza Memorial Book

Sefer ḳehilat Yehude Dombrovah Gurnits'eh ṿe-ḥurbanah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE Sefer ḳehilat Yehude Dombrovah Gurnits'eh ṿe-ḥurbanah / ha-ʻarikhah ʻal-yede tseṿet be-hishtatfut M. Gelbarṭ.
IMPRINT 880-02 Tel-Aviv : Irgun yotsʼe Dombrovah Gurnits'eh be-Yiśraʼel, 1971.
DESCRIPT 696 p. : ill. ; 28 cm.
SUBJECT Jews -- Poland -- Dąbrowa Górnicza.
Dąbrowa Górnicza (Poland) -- Ethnic Relations
Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Dąbrowa Górnicza.
ADD'L NAME Gelbart, M. (Mendl), b. 1898.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר
קהילת יהודי דומברובה גורניצ׳ה
וחורבנה

ספר

קהילת יהודי דומברובה גורניצ'ה וחורבנה

העריכה על־ידי צוות
בהשתתפות מר מ. גלברט

הוצאת ארגון יוצאי דומברובה גורניצ'ה
בישראל

תל־אביב תשל"א-1971

דפוס „ארזי״, רח׳ אילת השחר 4, טל. 34294

תוכן — אינהאַלט

עירנו — אונדזער אַלטע היים

מתולדות העיר

החיים הדתיים — דאָס רעליגיעזע לעבן

החיים החברתיים והפוליטיים — דאָס געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע לעבן

עמוד

מוסדות — אינסטיטוציעס

הווי וזכרונות — שטייגערלעבן און זכרונות

ח ו ר ב ן

עמוד

דומברובה היהודית אחר השואה — דאָס יידישע דאָמבראָווע נאָכן חורבן

שירים מחיי המחנות — לידער וועגן קאַצעטן

דמויות — געשטאַלטן

עמוד

דבר המערכת

ארגון בני דומברובה־גורניצ'ה בישראל הגה רעיון הוצאת ספר זכרון לקהילת עירנו, זה יותר מעשר שנים. אולם הרעיון קרם עור וגידים רק בכנס האחרון של הארגון שהתקיים בשנת 1966, ובו נתקבלה החלטה ברורה על הוצאת הספר ונבחרה ועדת חברי המערכת.

כמו בכל עבודת צרכי ציבור באמונה יש צורך בכמה „משוגעים לדבר", ולאושרנו ומזלנו נמצאו בקרב בני עירנו כאלה, אשר בהחלטתם הנחושה הדביקו אחרים שנתנו יד ועזר למלאכה קשה זו.

כבר בראשית הדרך להוצאת הספר נסתלק מאתנו הארי שבחבורה, חברנו הדגול רבי חנוך גרשון שפילברג ז"ל, אשר בידיעותיו הרחבות על תולדות העיר ומסירותו הרבה ידע לשקול דבר ולהביא עצה נבונה.

התהלכנו קודרים, גדול היה הכאב; אולם גדולה היתה גם האחריות כלפי הבאים וכלפי קדושנו והשרידים שנשארו לפליטה.

שלמי תודה נתונים לחברים יהודה לונדנר, קלמן ברקאי, ורעיתו רבקה, שלא חסכו מזמנם ועשו לילות כימים בקבוץ החומר מכל קצות תבל, באספם הגורנה כל מה שיש, כדי למצות ולהקיף את הנושאים שישקפו את תולדות היהודים בעירנו בכל שטחי חייהם.

החומר ההסטורי המובא בספר על העיר וקורותיה בראשית התישבות היהודית בה, נרשם כפי שהדברים משתקפים בתעודות ובמסמכים, בעתונות ובזכרון בני העיר החיים עמנו היום.

כתבנו כפי שיכולנו, ספדנו את אשר זכרנו, הנצחנו בדפי הספר כל מה שקדוש ויקר לנו. העיר כולה גלומה בהם: רחובותיה, בתיה, המוני יהודיה, בתי מדרשיה, כל מה שהיה ואיננו עוד.

לא נעלם מאתנו, כי ישנם לקויים ופגמים, ובודאי יעורר הספר טענות מצד חלק מבני עירנו, אבל יודעים אנו גם יודעים, כי עשינו כמיטב יכולתנו מתוך הכרת החובה הקדושה שנטלנו על עצמנו, ומסירותנו לעבודת קודש זו היא שתעמוד לנו בפני אלה שיבואו לבקרנו על אשר עשינו ועל שהחסרנו לעשות.

*

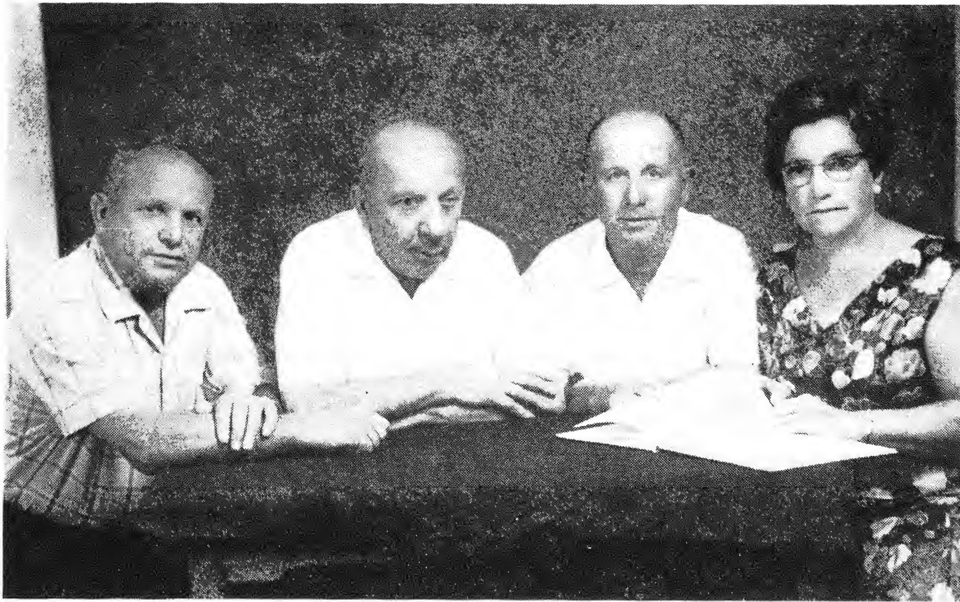
איכה

איכה דלית, דומברובה מיהודיך?
איכה הוגלו בניך ובנותיך —
נפלו בידי זדים זקניך —
נשדדו בצהרי היום סוחריך —
נורו בידי הצורר חסידיך?
אי המשורר יקונן חורבנך?
איך נדמו קולות דבית מדרשיך —

שבתו תורת מלמדיך?
טואטו בנים ובנות מרחובותיך —
הלכו בשבי בניך.
היש אסון כאסונך?
הבתים היו קברותיך —
ונפצו אל סלע עולליך.
צור ישראל: נקום דם עבדך השפוך!
ארץ: אל תכסי דמם!

צוות עריכת הספר

קאָלעגיום און רעדאַקטאָר

מימין: גב׳ רבקה ברקאי, קלמן ברקאי, מ. גלברט, יהודה לונדנר

חברי ועדת הספר — בוך־קאָמיטעט

עומדים מימין: פנחס לוסטיגר, יוסף פיבניצני, יעקב זיגרייך, יהודה לונדנר, איסר לביא
אפרים לנצנר, גב׳ שפרה שפיגלר
יושבים מימין: צבי שמחוני, קלמן ברקאי, גב׳ רבקה ברקאי, יהודה שפיגלר

הבעת תודה

תודתנו נתונה לכל אלה אשר נתנו יד להוצאת ספר יזכור ליהדות דומברובה גורניצ׳ה, המוסדות אשר נענו לפניותינו בענין חומר אודות דומברובה והם:
„יד ושם" ירושלים, „יד ושם" תל־אביב, „יווא" ניו־יורק, המכון ההיסטורי של וורשה, הספריה הלאומית וורשה, Biblioteka Narodowa Warszawa, המכון ההיסטורי היהודי וורשה, Żydowski Instytut Historyczny Warszawa הספריה השלזית קטוביץ, Biblioteka Śląska Katowice

כמו כן יבואו על התודה והברכה החברים: **רבקה ברקאי, אפרים לנצנר, יהודה לונדנר ואיסר לביא** על שהעלו על הכתב ספורים מפי אנשים שעברו את הגיהנום הנאצי, בדקו והשוו את מהימנות המקורות, דובבו את זקני העיר לספר על קורות הקהלה, במיוחד יש לציין את החברים: אפרים לנצנר ויהודה לונדנר שכתתו רגליהם ירושלימה לגנזי האוניברסיטה למען העלות מנבכי העבר של חיי קהלתנו.

תודה נוספת לחברים הבאים:

רבקה ברקאי, יהודה לונדנר, איסר לביא, אברהם ביטנר ושלמה שונמי, עשו לילותיהם כימים בתרגמם ללא לאות חומר מפולנית לעברית, מיידיש לעברית ולאנגלית.

לחברים: **יוסף פיבניצני** (ניצני) **יהודה לונדנר ואפרים לנצנר** הערכה העמוקה להם, עבור עבודתם בבדיקה, בעריכה ובהגהת החומר.

לציירים: **שמעון בליצקי** (בן דומברובה) **ויצחק בלפר** לשניהם לחיצת יד רעים עבור ציוריהם.

לחברי ועדת הספר אשר עמדו לימיננו בעצה, נשאו בעול מימון ההוצאה וחזקו ידי העושים במלאכה — תודה מקרב לב.

תודה חמה לעשרות מתרימים, אשר כתתו רגליהם לבתי עירנו בישראל ובתפוצות, למען התרימם לקרן הוצאת הספר.

ברכת יישר־כוח לבני דומברובה בישראל ובתפוצות, אשר נענו בלב חם וביד נדיבה ועזרו להקים מצבה לקהלתנו.

לסיום לחבר **יעקב זיגרייך** תודה עבור רכוז כספי ההתרמות. ולחבר **קלמן ברקאי** (מבית שביצ׳רצ׳יק) תודה וחן חן בעד עבודתו המסורה.

ארגון יוצאי דומברובה גורניצ׳ה בישראל

דאַנק־אויסדרוק

מיר דערמאָנען מיט דאַנק אַלע וועלכע האָבן אונדז געהאָלפן ארויסצוגעבן דאָס דאָמבראָווע גורניטשע יזכור בוך, קודם כל די אינסטיטוציעס וואָס האָבן געהאָלפן מיט מאַטעריאַל וועגן דאָמבראָווע:

דעם „יד־ושם" ירושלים און דער תל אביבער אָפּטיילונג, „ייוואָ" ניו־יאָרק, דעם וואַרשעווער היסטאָרישן אינסטיטוט, די וואַרשעווער נאַציאָנאַלע ביבליאָטעק, Biblioteka Narodowa Warszawa דעם אַרכיון פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, Żydowski Instytut Historyczny Warszawa און די שלעזישע ביבליאָטעק אין קאַטאָוויץ, Biblioteka Śląska Katowice.

מיר דאַנקען אויך די חברים: רבקה ברקאי, אפרים לנצנר, יהודה לאַנדנער ואיסר לביא, פאַר באַאַרבעטן די גבית־עדות פון די געליטענע דורך נאַציס, פאַר קאָנטראָלירן די אויטענטישקייט פון די מקורות. ארויסבאַקומען פון זקנים פון דער שטאָט מאַטעריאַלן וועגן דער געשיכטע פון דער קהילה. באַזונדער ווילן מיר באַצייכענען די חברים: אפרים לנצנר און יהודה לונדנר פאַר שפּענדן זייער בעסטע צייט אָפּצוזוכן מאַטעריאַלן אין די אַרכיוון פון העבראישן אוניווערסיטעט.

נאָך אַ דאַנק די חברים:

רבקה ברקאי, יהודה לאַנדנר, איסר לביא, אברהם ביטנר און שלמה שונמי פאַר זייער מיזאַמע אַרבעט ביים איבערזעצן פון פויליש און פון יידיש אויף העברעאיש און אויף ענגליש.

די חברים: יוסף פּיוונישני (ניצני) יהודה לונדנר ואפרים לענצנר, טיפער אָפּשאַצונג פאַר רעדאַגירן, קאָרעגירן און קאָנטראָלירן דאָס מאַטעריאַל.

אַ פריינטלעכן דאַנק די צייכנער: שמעון באַליצקי (אַ דאָמבראָווער לאַנדסמאַן) און יצחק בעלפער פאַר זייערע קינסטלערישע צייכנונגען.

אַ דאַנק די חברים פון בוך קאָמיטעט פאַר זייער טראָגן די פינאַנציעלע לאַסט און שטיצע און בכלל ביישטייערן הילף פאַרן בוך.

אַ וואַרעמען דאַנק די חברים, וועלכע האָבן געזאַמלט שפּענדן פאַרן בוך ביי אונדזערע לאַנדסלייט.

אַ יישר־כוח אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל און אין אויסלאַנד פאַר זייערן שיינעם אָפּרוף מיט פינאַנסיעלע הילף ביים שטעלן די מצבה.

צום ענדע די חברים: יעקב זיגרייך אַ דאַנק פאַר קאָנצענטרירן די שפּענדונגען און חבר קלמן ברקאי (פון דער היים שביצ׳רצ׳יק) פאַר זיינע איבערגעגעבענע אַרבייט.

ארגון יוצאי דאָמבראָווע גורניטשע אין ישראל

הקדמה

מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה
ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי.
ירמיה ח׳ כ״ג.

עברו וחלפו עשרים וחמש שנה מאותו היום האיום והמר, בו הורם המסך ונתגלה לעינינו מחזה האימים, שכמוהו לא ראתה עין אנוש על פני האדמה. מראות בלהה מחרידים היו אלה לנו, העומדים מחוץ לתבערת השואה האיומה מבלי יכולת להגיש יד מושיעה, וחלום תעתועים לאותם אודים מוצלים מאש, שמצאו עצמם מול עולם אדיש ומתנכר, הנוהג כתמול שלשום.

השנים החולפות עלולות, אולי, לטשטש ולהשכיח יגונו של הפרט, ולהעלות ארוכה לפצעיו; אולם אנו ממאנים להתנחם על השבר, השכול והיתמות, וככל שאנו מתרחקים מהתקופה הנוראה, כן אנו מצווים ביתר שאת להזכיר ולהנציח את גודל אסוננו, לחנך ולהחדיר בלב ילדינו את תודעת השואה, ולו רק למען הדורות הבאים.

לפני כעשר שנים הגינו, יוצאי דומברובה־גורניצ׳ה בישראל, רעיון הקמת יד ושם לזכר קהילתנו, שיד הכורת עלתה עליה בשואה שהכריתה את בית ישראל בפולין. הטלנו על עצמנו את משימת הנצחתה של יהדות דומברובה לדורות הבאים. רצינו לתאר דמות אמת, על אורותיה וצלליה.

כשרידי הדור, שחי בתקופה גורלית זו, ראינו כחובה לעצמנו, וצו יקירינו שניספו, לספר לדורות הבאים, כפי שנאמר: „והגדת לבנך מחר" — לאסוף שברי־לוחות, רסיסי יצירות וזכרונות מחיי העיר ויהודיה, לנסות ולהאיר את ההווי הציבורי, הלאומי, הרוחני, הדתי, התרבותי והכלכלי, בטרם יישכחו וירדו לתהום הנשיה.

ידענו כי קשה וארוכה תהיה הדרך עד שנזכה להוצאת הספר. ידענו כי לא אל מושכי־בעט אנו פר־נים, שיעלו מזכרונותיהם, כי אם אל יוצאי עירנו — אנשי עבודה של כל ימות השנה, טרודים בטרדותיהם האישיות והמשפחתיות. אולם, ידענו גם שבני עירנו שומרים בליבותיהם פרטים רבים וחשובים על קהילתנו, ובידם לצרפם, פרט לפרט, ולשחזר בליבם ובמחשבתם את עברה של הקהילה, פארה וזהרה.

הצו: „בדמיך חיי", מלווה את עמנו מאז הופעתו לראשונה על במת ההיסטוריה, אך כל הגזירות בעבר מחווירות נוכח מעשי הזוועות וההשמדה שנעשו לנו על ידי הנאצים.

הספר הזה הוא עדות לפשעי העם הגרמני. עדות לשנות דיכוי, עינויים ורצח של הקהילה היהודית בדומברובה, בתנאי בדידות איומה, בסוגר הגיטו ובמח־נות המוות, בהשתתפותו הפעילה של העם הפולני, ונוכח אדישות העולם, „הנאור והתרבותי", מימין ומשמאל. אותו עולם אשר ידע ידוע היטב שהמפלצת הנאצית נועצת צפרני הטרף שלה באנשים, נשים וטף חפים מפשע, מוצצת דמם יומם ולילה בפראות שטנית. בני בליעל אלה שדדו בצהרי יום, חנקו אחינו ואנסו אחיותנו, עד ניתוק נימי לב אחרון, בדם קר וביד אכזרית. אי הסופר שיתנה אסוננו וימנה אבידותינו? נלאתה יד אנוש מלתאר שברנו.

יקרים לנו פרקי ההוד והגבורה שרשמו בני עירנו במאבקם עם הצורר, לפני כלות נשמותיהם הקדושות, על כבוד ישראל שלא יחולל, כשם שנוגעים ביותר עד עמקי ליבנו דפי הסבל והיסורים שהטביעו בדמם אחינו ואחיותנו שהובלו לאבדון, מבלי שיזכו לשמוע דבר הקמת מדינת ישראל, בית לעם המעונה. תקצר היריעה מלהעלות את כולם בדפי ספר זה. מה שעלה בידינו, אי־נו אלא מעט מזעיר, המתאר את התקופה שבה נקפד פתיל חיי קהילתנו. מה גדול הכאב, שאף מצוות חסד של אמת באזכרת כל נשמותיהם הטהורות של קרבנות הרצח, לא יכולנו לקיים, בהעדר נתונים על שמות יקירינו.

בתארנו תפארת פני העיר, לא הועם זהרם של המו־ני העם שהקרינו מפשטותם התמימה, צביונם ואפיים העממי על היהדות הדומברובאית. לא נפקד בספר מקומו של היהודי מימות החול עם „מילי דעלמא", כמו של היהודי של ימות השבת עם „מילי דשמיא". העגלונים, הסבלים ושואבי המים בסרבלי העבודה — כל אלה נעלמו ואינם, אך דמותם ניבטת אלינו מכל שורה ושורה בעמודי הספר הזה.

במסרנו את הספר לידי אנשי דומברובה בישראל ובכל אתר ואתר, הננו מסירים את הלוט מעל מצבת הזכרון שהיה עלינו להקים על קברם המשפחתי הגדול של הורינו, אחינו ואחיותינו היקרים, בני דומברובה־גורניצ׳ה, והננו מציבים גלעד זה ליהדות דומברובה במדינת ישראל העצמאית והחפשית.

יתגדל ויתקדש שם קהילת דומברובה, והעושה שלום במרומיו, יעשה שלום עלינו, על ארצנו, על כל עם ישראל.

יהי זכר הקהילה ברוך.

משה שיבק.

פאַרוואָרט

הלואי וואָלטן אַלע וואַסערן געווען אַ קוואַל פון טרערן פאַר מיינע אויגן, איך זאָל קענען באַוויינען טאָג און נאַכט די קרבנות פון מיין דערמאָרדעט פאָלק.

ירמיה ח׳ כ״ג.

25 יאָר זענען פאַרגאַנגען זייט דעם שרעקליכן טאָג, אין וועלכן עס איז אויפגעדעקט געוואָרן דאָס טראַגישע בילד פון דעם פאַרניכטעטן אייראָפּעישן יודנטום. דאָס בילד האָט איבערגעשטיגן יעדע מענטשליכע פאַנטאַזיע.

די שארית הפליטה, וועלכע זענען אַרויס פון די טויטן־לאַגערן, פיזיש און גייסטיק צעבראָכן, האָבן זיך פלוצים געפינען אַנטקעגן אַ וועלט, אַ פרעמדע אַ גלייכגילטיקע; ווי אַ בייזער חלום איז געווען פאַר זיי דאָס איבערגעלעבטע. די שרעקנס־בילדער פון נעכטן און די טראַגישע אייזאַמקייט פון היינט האָט פאַראַליזירט זייער ווילן צום ווייטערדיקן לעבן.

פאַר די פון אונדז אין ישראל א. א. וועלכע האָבן זיך געפינען ווייט פון היטלערישן גהינום האָט זיך אַנטפּלעקט די ביטערע אונגלויבליכע ווירקליכקייט, פאַר וואָס מיר האָבן זיך אַזוי געשראָקן, אַז אַלע אונדזערע נאָענטע און טייערע לעבן נישט מער.

די יידישע געשיכטע איז רייך אין עפּאָכן, דורכגעזאַפּטע מיט בלוט און טרערן, אָבער די בלוטיקע היטלער־עפּאָכע, האָט נישט קיין גלייכן אין דער געשיכטע.

די צייט איז אַ פאַקטאָר, וואָס שוואַכט אָפּ די געפילן. און מאַכט פאַרגעסן אונדזער טראַגעדיע, אָבער ווייל עס איז אונדזער טיפסטע איבערצייגונג, אַז עס איז געווען דער לעצטער ווילן פון אונדזערע טייערסטע, „זכור את אשר עשה לך עמלק״ געדענקט וואָס די נאַצי־באַנדיטן האָבן מיט אונדז אָפּגעטון, זענען מיר דערמיט מקיים זייער הייליקע צוואה.

דאָס יזכור־בוך זאָל דערמאָנען און נישט לאָזן פאַרגעסן. עס איז אַ דאָקומענט פון די וואַנזיניקע פאַרברעכנס, וואָס די נאַצי־באַנדיטן זענען באַגאַנגען קעגן דעם 6 מיליאָניקן אייראָפּעישן יודנטום; קעגן דעם יידישן פאָלק, און קעגן יעדן איינעם פון אונדז. עס זאָל דערמאָנען די ליידן, פּיין און אומקום פון דאָמבראָווער יידנטום. זייער טאָג־טעגליכן פאַרצווייפלטן קאַמף פאַר דורכהאַלטן און איבערלעבן; וועגן די אַלע פאַלן פון אַקטיוון ווידערשטאַנד מצד יוגנטליכע העלדן קעגן די מערדערס, ביי פולשטענדיקע איזאָלאַציע באַדינגונגען אין געטאָס און וועלכע האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן פאַרן יידישן כבוד. עס זאָל נישט לאָזן פאַרגעסן די הילף און באַשטייער פון אַ טייל פון פוילישן פאָלק צו דער אויסראָטונג פון די רעשטלעך, וועלכע האָבן פראָבירט ראַטעווען זייער לעבן אויף די אַרישע זייט. ווי אויך די אָפענע סימפּאַטיע און שאָדן פרייד פון זייער גרעסטער מערהייט, רעכטע און לינקע, צו דער ענד־לייזונג פון דער יידן־פראַגע. עס איז אַ באַשולדיקונגס־אַקט קעגן די אַלע דעמאָקראַטישע און קולטור־פעלקער, וועלכע האָבן זיך קאַלטבלוטיק און גלייכגילטיק צוגעקוקט ווי די נאַצי־חיה, מאָרדעט אַכזריותדיק, אומשולדיקע יידישע מענער, פרויען און קינדער.

דאָס יזכור־בוך איז צום אָנדענקען פון דער חרובער דאָמבראָווער יידישער קהילה אירע נאַציאָנאַלע, רעליגיעזע קולטורעלע און ווירטשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, פון אַלע יידישע שיכטן און זייער שטייגער לעבן. די באַנטשע שווייג׳ס, וועלכע האָבן געהאָרעוועט שווער און נישט געהאַט אויף שבת און דאָך געבליבן צופרידענע: דער עמך־ייִד, וועלכער איז גרייט געווען איינשטעלן זיין לעבן פאַר דעם יידישן כבוד; די יידישע יוגנט און אירע אָרגאַניזאַציעס, אירע טרוימען און שטרעבונגען. איר קאַמף פאַר אידעאַלן פאָרטשריט און בילדונג. עס איז אַ מצבה פאַר די ליכטיקע געשטאַלטן פון יידן תמימים ל״ווניקעס, די שיינקייט און איידעלקייט פון חסידים בני־תורה, וועלכע האָבן זיך מוסר נפש געווען פאַר זייער גלויבן.

דאָס יזכור־בוך זאָל דינען אַלס מאַטעריאַל דעם יידישן היסטאָריקער צו דער געשיכטע פון יידישע קהילות אין פוילן און אַלס באַשולדיקונגס מאַטעריאַל קעגן די נאַצי־מערדער. דאָס בוך זאָל אויך געבן אַ מעגליכקייט יעדן דאָמבראָווער צו פאַראייביקן די נעמען פון זייערע אומגעקומענע פאַמיליעס און קרובים, וועלכע האָבן נישט זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל, מקיים זיין די מצוה פון חסד של אמת, אָנשטאָט אַ מצבה — אַ נר תמיד פאַר אונדזערע קדושים און מאַרטירער.

יתגדל ויתקדש שם יהודי דומברובה והעושה שלום במרומיו, יעשה שלום על ישראל, על עמו ועל כל העולם.

יהי זכרם ברוך

יידיש: יוסף פיווניטשני

PREFACE

"Oh that my head were waters,
and mine eyes a fountain of tears,
that I might weep day and night
for the slain of the daughter of my
people !"
Jeremiah, Chapter VIII, Verse 23.

Twenty- five years are gone and past since that terrible, bitter day when the curtain rose to reveal a spectacle of horrors the likes of which had not been seen by human eye on the face of this earth. These were shockingly horrible sights to those of us who had stood outside the conflagration of the Nazi Holocaust, unable to extend the hand of salvation. And it was like a mocking dream to those snatched from the burning fire, who found themselves facing an indifferent world, rejecting them and behaving as though nothing at all had happened.

The years that have passed may, perhaps, have blurred the individual's memory of the agony and helped to heal his wounds, but we refuse to be consoled about the calamity, the parents made childless and children made orphans. The further we are removed from this terrible period, the more strongly are we charged with remembering and perpetuating the magnitude of our disaster, with infusing the hearts of our children with a consciousness of the Holocaust — if only for the sake of the generations to come after us.

About a decade ago, we — immigrants to Israel from Dombrowa Gornica — banded together to establish a memorial to the memory of our Jewish community, which the hand of the Reaper rose up against during the great Holocaust which overtook the House of Israel in Poland. We took upon ourselves the sacred mission of perpetuating the image of Dombrowa Jewry for the coming generations, a true image of lights and shadows. As the remnants of the generation which lived in this fateful age, we deemed it our duty, and a command from our dear ones who marched, to the furnaces, to recount to the coming generations, as it is written: "And you shall tell your son in the time to come", to collect fragments ot tablets, splinters of creations and memories from the life of the city and its Jews, to try and shed light on its civic, national, spiritual, religious, cultural and economic experiences, before they are swallowed up in the gulf of oblivion.

We did not delude ourselves; we knew that the road would be long and arduous before we would succeed in making the book materialize from plan to reality. We also knew full well that we were not appealing to authors to recount their memories, but rather to the people who came from our city — ordinary working people the year

around. They might be immersed in their personal and family cares, but we knew that our fellow-townsmen guard in their hearts many particulars uf utmost importance about our community and are able to join them together, splint by splint, to reconstruct in their hearts and minds the past of the city's Jewish community, its glory and its splendour.

The command "In your blood shall you live!" has accompanied us since we first appeared on the stage of history, but all the preceding pales in the face of the acts of atrocity and annihilation committed against us by the Nazis.

This book bears witness and testimony to the crimes of the German people, to the years of oppression, torture and murder of the Jewish community in Dombrowa, under conditions of dreadfus isolation. These transpired in the prison of the ghetto and in the death camps, with the active participation of the Polish people and the indifference of the "englihtened and cultured" world to the right and to the left, which knew very well that the Nazi monster was digging its preying claws into innocent men, women and children, sucking their blood night and day with Satanic barbarism. These Sons of Belial trampled with a heavy foot, plundered in broad daylight, strangled our brothers and raped our sisters until the last capillary of the heart was cut in cold blood and with a brutal hand. No writer can recount our catastrophe or enumerate our casualties. The human hand is incapable of describing our disaster.

Dear to us are the chapters of glory and heroism recorded by our fellowtownsmen in their struggle with the oppressor before their holy souls were carried away in the defence of Israel's honour, which was not desecrated; so are we deeply moved by the pages of suffering and torment which were dipped in the blood of our brothers and sisters who were led to their destruction without ever having heard of the establishment of the State of Israel for the afflicted people. But the parchment is too short to set down everything in the columns of this book. What we have done is but a little part, a symbol of the turbulent period in which the life thread of our community was severed. How great is our pain that we cannot even perform the true rites of memorial prayer for the pure souls of the victims of murder in the absence of full data on the names of our loved ones.

Our description of the outstanding personalities of the city does not dim the glory of the masses who, in their honest simplicity, infused Dombrowa Jewry with their down-to-earth nature and character. In this book, neither the weekday Jew with his "Milei d'Alma" — worldly discourse — nor the Sabbath Jew in his silk caftan with his

"Milei d'Shmaya" — discourse of Heaven — will be neglected. The coachmen, the porters, and the drawers of water have all disappeared and are no more. But their shades walk with us through each and every line of the hundreds of pages of this book.

In delivering this book to the people of Dombrowa in Israel and wherever they may be, we are unveiling the monument which it was incumbent upon us to erect upon the family grave of our beloved parents, brothers and sisters of Dombrowa Gornica — and it is fitting that we construct this monument in the free and independent State of Israel.

Magnified and sanctified be the name of the Jewish Community of Dombrowa, and may He who maketh peace in His high places grant peace unto us, unto our land unto all the People of Israel. Blessed be the memory of the community.

MOSHE SHIVECK

יהודה לונדנר

הספר אשר לפנינו

בשנת 1955 קיבל אירגון יוצאי דומברובה־גורניצ׳ה חוזר מאירגון זגלמביה במלבורן אשר באוסטרליה. היתה זו הזמנה מעורכי פנקס זגלמביה, בחתימת החברים מר אורבך ומר פרידמן, להשתתף בפנקס זה. כמה בני דומברובה קיבלו הזמנה זו והשתתפו מטעמם בלבד, אך אירגון דומברובה לא מצא לנכון לענות בחיוב, על אף הכאב והעלבון הצורב שעדיין לא הוציאו ספר יזכור משלהם, כי אמונתם ביכולתם להוציא ספר יזכור לא פסה מקרבם. חזקים היו באמונתם כי קהילת דומברובה ראויה למצבה משלה, שתספר את קורותיה. והדפים המונחים לפנינו מוכיחים את צדקת ההתלבטויות.

הספר אשר לפנינו עבר הרבה חבלי לידה והתלבטויות. המטרה היתה כי לא תישכח הקהילה היהודית הדומברובאית אחרי הרצחה. בהצעתם של עורכי פנקס זגלמביה ממלבורן אשר באוסטרליה להשתתף בספרם לא ראינו פתרון להתלבטויותנו כי אם הגברו אותן.

עם הופעת הספר אשר לפנינו, הוא לבדו ידבר בפני עצמו. דפיו יספרו את קורות קהילת דומברובה גורניצ׳ה לדורות הבאים. הספר יוכיח צדקת טענתם של אלה שגרסו שאין להצטרף לפנקס זגלמביה על אף נדיבות עורכיו להקצאת חלק חשוב מהפנקס לקהילתנו. לו היינו מקבלים הצעתם, היה מתקפח חלק הארי מחיי קהילה זו לנצח, וזכרו היה יורד לטמיון ונשכח.

ההתלבטויות על צורת ההנצחה החלו מיד עם בואן של הפליטות הראשונות בשנת 1945; מרים שרוטמן אוקס ודבורה רייכט אוקס, ובפיהן בשורות האיוב הראשונות על רציחת הקהילה וענוייה על־ידי הגרמנים.

אירגון בני דומברובה־גורניצ׳ה בישראל ובראשם ר׳ חנוך גרשון שפילברג ז״ל, הקהיל את העדה הזו בישראל. נשמעו עדויות מסמרות שיער מפי האודים המוצלים. הבכיות היו ללא מעצור. נאמר קדיש בציבור, אל מלא רחמים, הוצבה מצבה במרתף השואה, אך הזעם לא בא לידי פורקן. חפשנו בטוי קונקרטי יותר, מוחשי יותר, לכאב העצור הזה. התהלכנו שחוחי גב ומוכי ראש; לא ידענו לתת בטוי לגודל השבר, כי לא ניתן לתפוס במוח אנוש שאפשר להשמיד קהילה שלמה.

שרידי ערים של קהילות תוססות ומושרשות בי־הדות, שנעקרו, הוציאו בינתיים ספרי יזכור, הקימו קרנות לחינוך הדור הצעיר, בעזרת בני עירם באמריקה. אחדים הגיעו אפילו לבנית היכלי תרבות בישראל לזכר קהילתם. בדרכם הלכו יתר שרידי ערים ועיירות וראו בספר יזכור את הבטוי המוחשי שישאר לדורות.

זגלמביה, ובראשה בנדין, הוציאה ספר יזכור עב כרס בעריכתם של מרדכי המפל ודוד ליור. סוסנוביץ עושה אף היא הכנות להוציא ספר, ודומברובה נשארה בהתלבטויותיה קרוב לחמש־עשרה שנה. העלבון היה צורב; אי שקט כירסם בלבותיהם של שרידים אלו. הפחד שמא לא תוצב מצבה לקהילה זו היה גדול לאין שיעור. הסיבה: נהיה גלויים כלפי עצמנו: חוסר אמונה בכוחנו, חוסר אמונה בנדיבות לבם של בני קהילתנו, יועצים רעים שהטילו עלינו מורא ואימה על ההוצאות הכספיות הענקיות, שאין בכוחם של בני שרידי קהילה זו לממנם.

בשנת 1965 פנה כותב השורות האלו לאירגון באמצעות החבר קלמן ברקאי, לעשות למען הספר. בישיבת האירגון השתתפו: ר׳ חנוך־גרשון ז״ל, ויבדל״ח חיים גרויצר, אפרים לנצנר, יוסף פיבניצ׳ני, קלמן ברקאי, רבקה ברקאי, פנחס לוסטיגר, יודק שפיגלר, נטע נוסבאום ושמחוני. כותב השורות האלו הקריא את הקול קורא שחיבר, והוא אשר מונח לפנינו, והוא נתקבל על־ידי כל הנאספים, וקיבל עידוד חם מצד כל בני דומברובה בארץ ומחוצה לה. בשנת 1966, בביתו של ר׳ חנוך־גרשון שפילברג ז״ל, נולד הספר.

ישמשו נא ספרי היזכור של שלוש הערים: בנדין, סוסנוביץ ודומברובה ופנקס זגלמביה בתוכם, גל עד אחד לקהילות המפוארות אשר בזגלמביה שנמחו על־ידי הצורר הנאצי.

קול קורא

ליהודי דומברובה גורניצ'ה
באשר הם שם

ינואר 1966 טבת תשכ"ו

הקול־קורא שעורר לבבות בני עירנו לעזור להוצאת הספר אשר לפנינו

חברים ידידים, בני דומברובה גורניצ'ה באשר הם שם!

שלום רב!

זה עשרים שנה שבני העיר דומברובה גורניצ'ה, הקדושים, הוכחדו ע"י הנאצים ימ"ש. עשרים שנה שחדלו לפעום לבותיהם של יקירינו, נדם קולם לנצח. לדאבוננו עדיין לא הצבנו להם מצבה, עדיין לא הנצחנו קורות מאבקיהם, התלבטויותיהם וכסופיהם בספר.

יום יום, בוקר וערב נתנו צביונם התוסס החי לעיר זו. בשלל של גווני גוונים יהודיים, הקיפו עיר פחם אפורה זו, כזר פרחים ססגוני.

סוחרים, בעלי מלאכה, פועלים, פקידים, מורים, רבנים, ישיבות, תלמודי תורה ובתי ספר. מפלגות ותנועות מכל הזרמים של יהדות פולין מצאו מקומם בעיר זו.

כקשת רבת צבעים, כללה עיר זו בתוכה יהודים ישרי לב, חולמי חלומות על עתידה של החברה והאנושיות. דוחקי הקץ, ומצפים בסבלנות לימות המשיח ועולם הבא. ריב מפלגות על דרך להגשמת צדק חברתי; וריב גבאים על כבוד התורה, וסתם יהודים תמימי לב שקבלו הכל באהבה ובסובלנות, שענו את גופם פעמיים בשבוע בצום למען כפר עוונותיו של הדור.

שואבי מים, חוטבי עצים וסבלים, שכל ימות השבוע סחבו בענווה את משאותיהם למען פרנס את ביתם בכבוד, בכדי שיוכלו גם הם להנות בשבתות מזיו השכינה, ועוד ועוד שאין המקום בקול קורא זה להשתרע.

כך היתה העיר מוקפת ושזורה בזר נהדר זה, ועל כולם עשו תנועות הנוער הציוניות, אשר התלכדו ערב ערב במועדוניהם, ובלבם האידיאל להגשמה עצמית. חלק מחברי תנועות אלו עמדו בריב מתמיד עם הוריהם, שלא הבינו לרוחם התוססת המרדני לשנוי פני החיים היהודיים, ראו בהם סוטים, סוררים ויוצאי תרבות רעה.

המלחמה הנואשת של הורינו, על קיום ופרנסה, בסביבה אנטישמית שנואה ועוינת, שרצתה להטביעם בכוס מים, הרי זה היה פרק הרואי בתולדות מאבק האדם על קיומו שאין לו אח ודוגמא.

חברים ידידים בני דומברובה!

האם נתן לרדת לשכחה את הפאר הזה? האם נמחוק מלבנו את קורות עירנו, בה נולדנו, חיינו ונאבקנו? האם נתן באדישות כה רבה ששיני הזמן יכרסמו בזכר הורינו, אחינו, אחיותנו, שחיו על פי דרכם והוסיפו נופך משלהם למסכת חיים שנקראת יהדות דומברובה? האם נהיה עד כדי כך שקועים בעשית ההווה שנשכח את אמהותינו הטובות, אשר בנו לנו בית חם, וציידו אותנו לקראת העתיד? הרי כקרן אור לוותה אותנו תמימותן בדרך ללא דרך עד הגיענו הלום. האם נוכל לנוח בשקט על משכבנו ביודענו שלא עשינו כלום למען הנצחת זכרונן?

מה נגיד מחר אם ישאלונו: איה מקור מחצבתך? איפה היא העיר בה נולדת, ומה היו מעשיה של יהודי עיר זו? מה נענה?

חברים וידידים! המרוץ עם הזמן מצווה עלינו למעשה גדול, למעשה בו נוכל בלב שקט לענות: מעשי העיר בה פעלתי וחייתי כתובים בספר.

החתומים מטה לקחו עליהם את המשימה הכבדה, הבלתי משוערת להוצאת הספר ליהודי דומברובה גור, בהסכמת הועד אשר נתנה בישיבה שהתקיימה בתל־אביב 9.12.65, בביתו של ר' הענעך גרשון שפילברג.

על מנת להקל במציאת נושא לחומר, הננו מצרפים הוראות מיוחדות, כמו כן נעמיד לרשותו של כל בן עיר אשר בתוכו מקופל הרבה מחוויות העיר, איש אשר ידובבו, ויעלה על הנייר אשר יסופר לו.

בכבוד רב ובהצלחה שלמה!

ר' גרשון שפילברג
צבי שמחוני
אפרים לנצ'נר
פנחס לוסטיגר
יהודה לונדנר
איסר לביא
קלמן ברקאי

בצרוף הוראות אלו, אין אנו מתכוונים להצר או לכוף הלך מחשבה, כי אם לעורר הרהורים, ולהחזירנו לרגע קט לעבר שלנו. כל חומר שרק יבטא את הלך רוחם, כסופיהם ומאבקיהם של יהודי דומברובה גור, יהיה רצוי ומכובד.

הננו מתארים לעצמנו, שאצל כל חבר וידיד נמצא באלבומו הפרטי, אוסף תמונות של בני משפחה, אר־

שים אשר מלאו באיזו צורה שהיא תפקיד בחיי העיר, או ביושרם ובאורח חייהם התמים שמשו דוגמא וסמל לאחרים, או קטעי עתונות בכל השפות, מימי המלחמה אשר יש בהם קריאה לעזרה או תאור הכחדת העיר.

נקבל חומר בכל השפות, בכתיב ברור ונקי. נחזיר את התמונות לבעליהם בתודה אחרי השמוש בהם.

הננו פונים בקריאה לכל החברים והידידים אשר יודעים למשוך בעט סופרים להעלות על הנייר בכל השפות אחד מהנושאים דלהלן:

1) תולדות יהודי דומברובה גור.
2) איך הוכחדו יהודי העיר.
3) תאור מעשי גבורה של בני יהודי העיר בכל הפרעות עד הנאצים.
4) מתי נוצרה הקהילה הראשונה, מי היו אישיה, בצרוף תמונות.
5) שתדלני העיר.
6) רבני ודייני העיר, תאור דיוקנאותיהם והשפעתם על החיים הדתיים של העיר.
7) אישים ידועים בעיר מכל הזרמים, ומכל המפלגות, תאור דיוקנאותיהם בצרוף תמונות.
8) תאור של יהודים, לאו דוקא ידועים, כי אם ישרים ותמימים שבאורח חייהם שמשו סמל ודוגמא לאחרים.
9) מוסדות צדקה, מתן בסתר ובתי תמחוי.
10) נשים צדקניות ופעילות צבור, תאור דיוקנאותיהן בצרוף תמונות.
11) מוסדות חנוך כולל חדרים, תלמודי תורה ובתי ספר חלוניים. תיאור לומדם ומלמדם.
12) תאור של נשים וגברים שהקריבו את עצמם בעד אידיאל חברתי, ובלו שנותיהם בבתי סוהר.
13) ראשוני העולים ארצה בעליה שניה ושלישית.
14) המפלגות הציוניות מכל הזרמים, עד לבונד.
15) תנועות נוער ציוניות מכל הזרמים.
16) קבוצות ספורט יהודיות.
17) שמירת שבת והמלחמה עם מחלליה.
18) עסקי פרנסה, מלאכה, סבלות וכו׳.
19) מקהלות, להקות תיאטרוניות, ספריות.
20) מלחמת אבות ובנים על חיים מודרניים חילוניים.
21) ליצני העיר.

בשם הועד להוצאת הספר:

יהודה לונדנר — קלמן ברקאי

נא לשלוח את החומר לפי הכתובות דלהלן:

יהודה לונדנר	קלמן ברקאי
גבעתיים	גבעתיים
ברדיצ׳בסקי 3	אופק 22

שבט תשכ״ו

חברים און פריינד פון דאמבראווע גורניצה אין די גארער וועלט, שלום רב!

סוין 20 יאר אוועק ווי די יידן פון שטאט דאמבראווע גורניצה, די הייליקע מערטירער זענען געווארן פארניכטעט דורך די נאצים ימ"ש. שוין 20 יאר ווי די הערצער פון אונזערע טייערע האבן אופגעהערט צו קלאפן. אויף אייביג איז זייער קול פארשטימט, און מיר צום באדויערן האבן נאך נישט ביז יעצט זייערע קאמפן שטרעבונגען און חלומות פאראייביגט אין א בוך.

טאג איין טאג אויס דורך זייערע אנאופהערינדיקע דראנג צום לעבן, האבן זיי געשטאלטעט דעם כאראקטער פון די שווארץ קולען פארקומענטע שטאט. אין זי ארומגערינגעלט ווי א העל בליענדע קראנץ פון בלומען.

סוחרים, בעלי־מלאכעס, ארבעטער, לערער, רביים, ישיבות, תלמודי תור׳ס, פארטייען יוגנד באוועגונגען פון יעדער שטרעמונג וואס איז נאר געוועזן ביים פוילישן יידענטום האט זיך געפונען ביי אונז אין שטאט.

ווי אין א גאלדענע קייט זענען זיי געוועזן פארהעפטעט יידן פון יעדער סארט: טרוימערס אין קעמפערס וועגן איבערבוי פון יידישן פאלק, און פון די מענטשליכע געזעלשאפט. און סתם יידן ערליכע פשוטע, וואס מיט זייער ארט לעבן האבען זיי געדינט א ביישפיל פאר אנדערע, יידן וואס האבן געלעבט מיט די אמונה פון עולם הבא, אין זיך אבגעזאגט פון עולם הזה, געפאסט טאג איין טאג אוים בכדי מכפר צוזיין די זינד פון דור, יידן וואס האבען געשלעפט דעם יאך פון פרנסה א גאנצע וואך בכדי שבת מקיים צוזיין די רוה כדין.

ספעציעל האבען זיך אויסגעצייכנט די ציוניסטישע יוגענד באוועגונגען פון אלע שטרעמונגען מיט זיירער לאזונג וועגן זעלבסט רעאליזירונג פון זייערע אידעאלען. נישט איינמאל זענען די חברים געשטאנען אין א פארביטערטן קאמף מיט זייערע עלטערן נישט פארשטיינדיק זייערע אידעאלן און צילן, גערעכנט זיי פאר איבערברעכער פון די יידישע טראדיציע.

דאס אנטיסעמיטישע פוילן האט אורט געגעבן א אפשפיגלונג אין דעם לעבן פון אונזערע שטאט. די יידן זענען געווארן געיאגט און געפלאגט און זייערער עקאנאמישער קאמף עקזיסטענץ. דאס איז דאך א הערא‍יש קאפיטל אין די געשיכטע פון א מענטש פאר זיין עקזיסטענץ.

חברים פריינד!

צו קאנען מיר דאס אלעס פארגעסן? צו קאנען מיר אויסמעקן דעם זכרון פון די שטאט ווי מיר זענען געבארן געלעבט און געקעמפט? צי וועלן מיר זיין אויפ אזויפיל פארזונקן אין די געגענווארט עקזיסטענץ אז מיר וועלן פארגעסן אונזערע מוטערס וואס האבן אונז א ווארעמע היים געבויט און דורך דעם ערמעגליכט צו שטיין אין די שווערע שעה׳ן אין די וואנדערונג אויף די וועגן ביז מיר זענען צו אונזער ציל געקומען?

וואס וועלן מיר ענטפערן מארגן ווען מען וועט פרעגן ווי איז דיין שטאט ברידער? וואס האסט געלעבט אין געקעמפט? וואס וועלן מיר ענטפערן?

דעריבער חברים און פריינד, דער ביטערע געיאג מיט די צייט פאדערט פון אונז א אנגעצווענליכע אנשטרענגונג וואס גיכער צו פארקערפערן די אלע זכרונות, שטרעבונגען און טרוימען פון די יידן פון אונזער שטאט אין א בוך.

די אונטען דערמאנטע חברים זענען געווארן באפולמעכטיגט דורך דעם דאמבראווע יידישן קאמיטעט אין זיין זיצונג וואס איז פארגעקומען דעם 9.12.1965 ביי ר׳ חנוך גרשון שפילברג זיך אנגעבן צו קאנצענטרירן דעם מאטעריאל פאר דעם בוך געווידמעט די דאמבראווע יידן.

מיר ווענדן זיך מיט א הייסן רוף צו אייך ברידער פון אונזער שטאט אין די גארער וועלט! העלפט אונז ארויסגעבן דאס בוך, שיקט אונז זכרונות, געשיכטלעכע איבערבליקן, אויסצוגן פון צייטונגען, בילדער וואס קאנען באלייכטן די קאמפן שטרעבונגען און חלומות פון די יידן אין אונזערע שטאט.

שרייבט קלאר און דייטלעך, אין יעדער שפראך וואס איז אייך נאר באקוועם און העלפט שטעלן א לעבעדיקע מצבה די שטאט ווי מיר זענען געבארן און געלעבט און אזוי טראגיש אומגעקומען. שיקט מאטעריאל אויף די אונטען דערמאנטע אדרעסן.

בכבוד רב ובהצלחה שלמה

ר׳ גרשון שפילברג
צבי שמחוני פריילין
אפרים לנצנר
פנחס לוסטיגר
יהודה ליינדנר
איסר לביא (למקוביץ)
קלמן ברקאי (שביצ"רציק)

יהודה לינדנר, גבעתיים, ברדיצבסקי 3
קלמן ברקאי, גבעתיים, אופק 22

שבט תשכ"ו פברואר 1966

דער קול־קורא וואס האט משפיע געווען אויף אונדזערע לאַנדסלייט צו העלפן אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך

קלמן ברקאי (שויצ׳רצ׳יק)

תולדות אירגון עולי דומברובה־גורניצ׳ה בישראל — ופעולותיו

היה זה בשנת 1943 ימי מלחמת העולם השניה. פנו אלי שלושה מבני עירנו: ר׳ חנוך גרשון שפילברג ז״ל ויב״ל אלתר פומוצניק והחבר בן־דוד, בדבר הקמת אירגון — לאַדמאַנשאַפט בלע״ז, אשר יטפל בהגשת עזרה לבני עירנו, בדומה לערים אחרות בארץ ישראל ובחוץ־לארץ.

פתח אלתר פומוצניק במילים אלו: לפי הידיעות שהגיעו ארצה נמצאים ברוסיה רוב ניצולי החרב הנאצי, ביניהם גם בני עירנו. מצבם קשה ויש צורך דחוף לארגן משלוח עזרה של מזון ובגדים. באנו אליך, משום שאתה אחד הותיקים בארץ, וכחבר המפלגה וההגנה, יש לך קשרים עם אנשים אשר יכולים להיות למועיל לנו, ובסוף, אתה מכיר את כל בני עירנו בארץ. כמובן, המשיך, אתה יכול לצרף אליך עוד חברים אשר יעזרו לך בפעולה.

הרהרתי בדבר ועניתי להם. כידוע לכם הנני בעל משפחה, עובד לילה, פעמיים בשבוע אני עסוק בערבים וחצאי ימים בשבתות. מלבד זה עלי להיות מוכן לכל קריאה מטעם ההגנה, אולם, אף על פי כן, אינני יכול ואינני רוצה לפטור את עצמי מלפעול למען בני עירנו. אני זוכר היטב, כיצד בעלותי ארצה, בהיותי בבית העולים, באו אלי בני עירנו והציעו לי עזרה, למרות המצב הכלכלי הקשה ששרר אז בארץ. אני מוכן להטות שכם למען ביצוע ההצעה.

כעבור כמה ימים, הצטרפו אלי, לפי בקשת החברים: לנצ׳נר אפרים, שיבק משה ולנצ׳נר יהודה ז״ל. התאספנו בדירת הח׳ פומוצניק והחלטנו לפעול כועד זמני, להתחיל בעבודת הכנה לכינוס של בני עירנו ואשר יביא להקמת האירגון.

בינתיים, הגיעו מכתבים מבני עירנו ברוסיה, דרך הצלב האדום, עם קריאות לעזרה. פעולתנו הראשונה היתה משלוח חבילת מזון ובגדים. החבילה היתה תרומת חברי הועד, כל אחד לפי יכולתו.

בקשר למשלוח הראשון הזה, אני זוכר, היתה לנו בעיה, כי היה איסור לשלוח בגדים חדשים לחו״ל. כשהבעיה עלתה בישיבת הועד, קם המנוח ר׳ חנוך גרשון ז״ל ואמר — אין חכם כבעל נסיון, וכבר היו דברים כאלה בעולם, יש להשתמש בבגדים החדשים כמה פעמים, ואז יהיו כשרים למשלוח, וכאשר אמר — ככה עשינו ונפתרה הבעיה.

זכורני עוד פרט מענין, בין יתר המצרכים שלחנו גם שום, לפי בקשה מיוחדת, ואחרי זמן קבלנו מכתבי תודה, כי השום שימש להם כתרופה לריפוי שניים.

בעבודת ההכנה לכינוס, אספתי שמות וכתובות של כל יוצאי דומברובה גור׳ בארץ, וקבענו כי הזמן המתאים ביותר לכינוס הוא חול המועד סוכות. וכאן באנו לענין המימון. קודם כל גזרנו על עצמנו חיסכון מאקסימלי. נייר ומכשירי כתיבה השגתי בלי כסף, לעבודת כתיבת ההזמנות לקחתי את המזכירה הפרטית שלי, רעיתי רבקה שתחי׳, אשר למזלי היא גם דומברובאית, ולפיכך, נרתמה ברצון למשימה. מקום בשביל הכנס השיג הח׳ בן־דוד, באולם הפועל המזרחי ברחוב אחד העם 108 בתל־אביב, ללא תשלום. נשארו רק הוצאות דמי משלוח ההזמנות בדואר ועוד הוצאות קטנות.

פתרנו גם בעיה זו באופן מקורי. כ״א מחברי הועד תרם חצי לירה, ובתמורה לכך, קיבל מניות יסוד הארגון, אשר הקנו לו זכות ראשונית (אופציה) לתרומות נוספות ודיבידנדים בצורת הקב״ה ישלם שכרו.

הכינוס הראשון התקיים במועד שקבענו בחוה״מ סוכות ועבר בהצלחה רבה. בני עירנו מכל הארץ התאספו ובאו לכינוס, זקנים, צעירים ובני משפחותיהם. ביניהם היו שתי האחיות אוקס, אשר רק הגיעו ארצה. ההתרגשות היתה עצומה, היתה זאת חוויה גדולה, בפעם הראשונה ואחרי שנים רבות, להיפגש עם קרובים, חברים ומכרים ולספר אחד לשני על חייהם, על בני משפחותיהם ועל כל מה שעברו בארץ. היתה זאת הזדמנות להחליף ידיעות על אנשים קרובים, על חברים וידידים מאז, ולהעלות זכרונות מימים עברו. אך האוירה היתה לסירוגין שמחה ועצבות משום שכבר היו ידיעות על השואה, אם כי לא ידענו עוד את כל ממדיה.

אזכרה של ארגון עולי דומברובה גורניצ׳ה בתל־אביב

אזכרה פון דער דאָמבראָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל.
ס׳רעדט משה שיוועק, ס׳צינדט די ליכט: ישכר היידא, ס׳זיצן: קלמן ברקאי
און אפרים לענטשנער

בחלק המעשי, הביעו כולם את הסכמתם לרעיון הקמת האירגון. התנדבו לתרום כסף ובגדים למשלוח עזרה, ואכן קיימו גם את הבטחתם. בתום הכינוס נבחר ועד בהרכב הועד המארגן ובראשו המנוח ר׳ חנוך גרשון ז״ל, אשר עמד בראש האירגון עד להסתלקותו.

הועד הנבחר המשיך בפעולת משלוח חבילות מזון ובגדים לניצולים מבני עירנו ובתום המלחמה שלחנו חבילת מזון גדולה לדומברובה, שאליה חזרו שרידי מחנות המוות, ובקשנו לשלוח לנו רשימת הניצולים. ואמנם קבלנו רשימה מפורטת של שרידי השואה, עליהם הודענו מיד לקרוביהם בארץ.

כשהגיעו ראשוני הניצולים ארצה, היתה להם כבר כתובת לאן לפנות בעניני סידורם בארץ. הועד טיפל בכל הבעיות, אשר הובאו לפניו מצד העולים החדשים, ועשה כל אשר ביכולתו לעזור בהשגת עבודה או מקום מגורים.

מאז נפגשנו מידי פעם בפעם בכנוס אזכ״ה, בהם התיחדנו עם קדושי עירנו. לפני כמה שנים החלטנו להקים מצבת זכרון לקהילת דומברובה, במרתף השואה אשר על הר ציון בירושלים. בטקס גלוי המצבה השתתפו יוצאי עירנו בארץ ומחו״ל אשר במקרה שהו אז בישראל.

רוב הכנסות שלנו באו מהכינוסים. קבלנו גם תרומות מיוצאי עירנו בחו״ל, איש כנדבת לבו. זכורני שהתרומה הראשונה מחו״ל, קבלנו מארה״ב, מבן עירנו קנובל, שהתגורר פעם ברעדען, יהי זכרו ברוך.

הקופה שמשה לשתי מטרות: למתן תמיכה ליוצאי עירנו הנזקקים לכך, וכן למתן הלוואות בתשלומים נוחים ללא ריבית לכל חברי הארגון עם זכות קדימה לעולים חדשים. עלי להדגיש בסיפוק, שכולם החזירו את ההלוואות במלואן.

מלבד עזרה כספית, היינו כתובת אליה פנו בני עירנו בצר להם. טפלנו בבעיות שונות ובענינים שונים. והרי כמה דוגמאות: היה מקרה שרצו לפטר חבד אחד מהעבודה ואחרי השתדלותנו השאירו אותו במקום עבודתו. בשביל אחד שפרנסתו היתה בתל־אביב ודירתו היתה רחוקה מהעיר, הצלחנו לסדר, שיקבל דירה בשיכון העממי בתל־אביב. במקרה אחר, הוצא פסק־דין נגד אחד מחברנו לפינוי הדירה, והודות להתערבותנו לא הוצא הפס״ד לפועל ונשאר לגור במקום.

לאחר רצו להרוס מרפסת שבנה בלי רשיון, הענין סודר אחר טיפולנו בו.

פעם אחת נודע לנו, כי אחד מחברינו זקוק לסכום כסף בשביל שיוכל להסתדר אך הוא מתבייש לבקש עזרה, פנינו אליו, והצלחנו להשפיע עליו שיקבל את עזרתנו.

כאמור, אלה הם מקרים מעטים, אשר נשארו בזכ־רוני מהפעילות הרבות של הועד למען בני עירנו.

כעת, אנו עוסקים בעבודת הוצאת ספר זכרון להנ־צחת קהילתנו וקדושינו, בה אנו רואים את גולת הכו־תרת של פעולות הארגון. הרעיון להוצאת ספר זכרון עלה על סדר היום של כל הכינוסים שלנו, ורבים מבינינו חלמו על כך שנים רבות. אולם עברו שנים והרעיון לא יצא לפועל, בעיקר מחמת החשש שמא לא נצליח לגייס את הסכום הרב הדרוש לכך. למזלנו נמצא בין החולמים אחד — משוגע לדבר — חברנו יהודה לונדנר, אשר לא הירפה מהענין ולא נתן לנו מנוח בדבר הספר. פעם אחת פנה אלי במילים אלו: קום קלמן, הגיע הזמן, להקים את מצבת הזכרון לקהי־לתנו ולהנציח את יקירנו שהושמדו, על מנת שלא ירדו לתהום השניה. דבריו נגעו ללבי, ומיד החלטתי לקרוא לישיבת הועד, אליה הוזמנו עוד חברים, אשר, לדעתי יכלו לתרום לענין הספר. הישיבה התקיימה בביתו של ר׳ חנוך גרשון שפילברג ז״ל, ואמנם כולם הביעו את דעתם החיובית לרעיון, אך לכמה מבינינו, היו ספקות ביחס לאפשרות הביצוע. בסוף, כשנפלה ההכרעה, קבלו כולם עליהם להטות שכם להצלחת המשימה.

ועד הספר שנבחר, ניגש במרץ לעבודה, והעבודה היתה רבה. קשה לכתוב על כל פרטי העבודה; אצטמ־צם בשניים מהם, החשובים ביותר, הראשון ענין החומר בשביל הספר, והשני השקול כנגד שלושה דברים שעליהם העולם עומד, והוא — הכסף.

קודם כל הוצאנו כרוז לבני עירנו, בניסוחו של חברנו יהודה לונדנר, בעברית וביידיש, בו הודענו על החלטתנו להוצאת הספר. בקשנו מיוצאי עירנו לשלוח לנו חומר ותמונות על תולדות העיר, על הקהילה ועל מוסדותיה החברתיים והמפלגתיים. ההת־חלה היתה קשה ככל ההתחלות, אולם במשך הזמן, אחרי דירבונים ועידוד מצדנו, הגיע אלינו חומר רב ומגוון: מאמרים, זכרונות וסיפורים במספר, אשר עלה על כל מה שצפינו. מלבד זה בקרו חברי הועד אצל חברים והעלו על הכתב כל מה שידעו לספר על קהי־לתנו, ואשר מסיבות שונות לא יכלו לעשות את זה בעצמם. את החומר שקבלנו היה צורך למיין, לתרגם — מיידיש, פולנית ואנגלית — לעברית, לערוך אותו ולהכינו לדפוס. כאן אני רוצה לציין במיוחד את ר׳ חנוך גרשון ז״ל — הוא היה מקור לא נדלה יחיד של ידיעות וזכרונות על חיי קהילת דומברובה, כפרנס הקהילה וכעסקן ציבורי שנים רבות. עמד המנות בתוך תוכם של הפעולות החברתיים והמפלגתיים בעיר, ולפיכך, היה אוצר רב בשבילנו. לצערנו הגדול לא ניתן היה לנצל כל ידיעותיו, כי שירת חייו פסקה באמצע.

בשטח המימון — גייסנו חברים, אורגנו קבוצות מתרימים, אשר בקרו אצל בני עירנו, לפי רשימות מוכנות מראש, ושוב עלי לציין כי כולם נתקבלו בסבר פנים יפות, וכי כולם תרמו בעין יפה את שהוטל עליהם, ואף היו שתרמו מעל למכסה שהוטל עליהם. גם מיוצאי דומברובה בחו״ל קבלנו תרומות איש כנדבת לבו.

בהמשך פעילותנו לגיוס כספים, הועלה הרעיון לערוך נשף פורים. המבוגרים טענו שאסור לנו להמר בכספי הציבור, הם חששו מכשלון, ואז במקום להרויח עלולים לצאת בהפסד. אחרים לעומת זאת היו בעד הנשף, ובפרט הצעירים מבינינו, ואת הסיכון של ההפסד לקחו על עצמם, כלומר, יכסו אותו מכיסם. אז הוחלט לקיים את הנשף. הצעירים נרתמו לפעולה במרץ רב, ולאחר עבודת הכנה מדוקדקת, התקיים הנשף באולמי „דליה" ועבר בהצלחה מלאה, לשביעת רצונם של המשתתפים וגם הקופה זכתה לתוספת סכום ניכר למאזנה.

כיום אנו עומדים לפני סיום העבודה, ואף כי טרם הגענו אל המנוחה, והדרך עוד רבה לפנינו, הרי אנו רואים כבר את פיסגת ההר, ואנו מקווים ומאחלים לעצמנו שנזכה לגמור את המצווה שהתחלנו בה, ולראות את הספר יוצא לאור, נר זכרון לקהילתנו ולקדושינו.

לבסוף ברצוני להוסיף מספר קווים לדמותו של חברנו האהוב ר׳ חנוך גרשון שפילברג ז״ל, על כל מה שנכתב ונאמר על אישיותו עליו השלום. מדותיו התרומיות ידועות לכולנו, אך אינה דומה שמיעה לראיה. היתה לי הזכות לעבוד יחד עם המנוח באירגון שלנו, ולעקוב מקרוב אחרי מדותיו ומעשיו הטובים.

היה אוהב ישראל בכל לבו ובכל נפשו, את כל באי ביתו קיבל בסבר פנים יפות ובעין טובה, ואף כי היה יהודי אדוק, לא בדק את ציציותיו של אף אחד, תמיד מוכן לכתת רגליו וללכת לאסוף כספים בשביל לעזור לכל אחד, בפרט למען בני עירנו, ומבלי לחוס על בריאותו וזמנו. הרבה שנים שימש כגזבר האירגון ופעמים רבות כאשר היה צורך לעזור לחבר, ולא היה כסף בקופה, נתן בינתיים מכספו הפרטי. כספי האירגון היו בשבילו טאבו, ואפילו בשביל לפרוט כסף סירב לקחת מכספי האירגון, באמרו, זה לא הכסף שלי. הרבה למדתי ממנו ואמרותיו היו לי לקח.

פעם אחת באתי אליו ממורמר, וספרתי לו, כי למרות עבודתי המסורה למען בני עירנו נתקלתי במקרה של כפיית טובה ועלבון. הרים המנוח את ראשו, הסתכל עלי, ואמר: חבר יקר, אני עוסק בעניני ציבור מאז ומתמיד, וקרה לא פעם ששלמו לי רעה תחת טובה, ובכן מה, האם משום שמישהו עושה עבירה, עלי להפסיק מלעסוק במצוות. המשך בעבודתך הצי־בורית והעיקר שמצפונך נקי.

עם הסתלקותו של חברנו ר׳ חנוך גרשון שפילברג ז״ל, פנה הודו, זיוו והדרו של האירגון. אבד חסיד מן הארץ.

ע י ר נ ו

אונדזער אַלטע היים

מתולדות העיר

געשיכטע פון

דאמבראווע-גור

צייר יצחק בלפר

כליון — אונטערגאַנג

מ. ש. גשורי (ברוקנר)

דומברובה־גורניצ׳ה — עיר העלטה הנצחית

זגלמביה — זהו חבל אדמה העטוף עלטה קודרת. זהו עולם מיוחד ושונה בפני עצמו, שבו מביט האדם־הכורה תמיד בפני המות. הוא נאבק ללא הפסק עם מלאך המוות על כל רסיס של הסלע השחור שבכל פינה במיכרה. זגלמביה היא מרכז מיכרות הפחם בפולין.

רצינות מרוכזת וגם יהירות פרושה על פני הכורים, הלבושים חולצות שחורות ונושאים עששיות קרביד בידיהם. זיקי מבטיהם דומים לאבק שריפה המפוצץ סלעים תת־קרקעיים במטרה להפיק מתוך פנים הקרקע את היהלומים השחורים. האבק המפוצץ לא פעם גם את גופותיהם, והם משאירים אחריהם אשה וילדים במצב עלוב, שבכיים בוקע שחקים, אך לא את לבם של מנהלי ומפקחי המיכרות, שברובם היו נכרים, צר־פתים, וכיוצא בזה.

זגלמביה הדומברובאית, אחד האזורים החרושתיים ביותר של פולין, חיה חיים כפולים: חיים על פני האדמה — עצבניים, מהירי־תנועה, ההולמים בקצב של עיר־רבתי, והחיים שמתחת לפני הקרקע, במחצבי הפחם של פולין, על תושביהם — כורים המפיקים פחם לשם חימום ותאורת העולם, הנעת מפעלי חרושת, הנעת מכונות וכיוצא בזה.

נודד סקרן, שהגיע לכאן לשם ראיית מופתים אלה של הגאונות האנושית, של כוחו וגדולתו, תוך הסתכ־לותו במבטו לתוך יער המעשנות הענקיות, אינו יודע שברגע זה הוא צועד מעל ראשי כורים, הבזים כל רגע למוות המאיים עליהם, כתולעים קטנות המחטטות בקר־קע בכדי להפיק מחיקה אוצרות המשמשים לקיום החיים והנעמתם.

דומברובה־גורניצ׳ה, צ׳ילדז — מהוות פס קרקע ארוך, עיר שחורה עם קירות אדומים. הקירות השחו־רים משחירים תחת משבי אבק הפחם. בתים גדולים וקטנים בנויים בצפיפות, ללא חצרות ומגרשים. ילדי־הם השחורים של הכורים משחקים בקמרונים הצרים שבין הבתים. צלצול החשמליות, ההמולה הבאה מרעש קרונות הפחם המוטענים, רעש המכונות הכבדות של בתי־היציקה, כל אלה יוצרים רעש ונאקות בממלכת היהלומים השחורים. כאן אף השמש מרגישה עצמה מיותרת. שמש זו מאירה לכורה כשהוא שוכב בפתח סלעי ובכילף הוא מביס, קודח, וחוצב בסלעים השחו־רים התת־קרקעיים. וכשעולה בידו לשלות את עצמו כשהוא שלם בגופו, בידיו וברגליו, לשיכבה יותר גבו־הה, אף שם השמש אינה דרושה לו — שם מאירה לו עששית חשמלית. וכאשר ביום ראשון לשבוע, יום המנוחה, או איזה יום חג אחר, הכורה רואה את השמש, שמש ממש בשמי מרומים — אזי הוא נעשה עצוב, לא פחות מהמוני אחיו מחוסרי־העבודה, שחלומם הגדול ביותר הוא להיות סגור בקמרוני האדמה, כדי להוציא ממנה פחם ולחם. מחוסרי־העבודה מתקנאים בסוסי המיכרות, שמורידים אותם לעמקי האדמה בכדי למשוך משם את הקרונות העמוסים פחם, ופעמים רבות הם כבר נשארים מתחת לפני הקרקע ואף פעם אינם רואים את אור היום.

בטרם ניגש לתאר תרשים היסטורי של העיר, יש לעשות ראשית כל הכרה עם סקירה כלכלית של קורות המיכרות בשטח זגלמביה וסביבתה.

א. תולדות הכריה בדומברובה

ראשיתם של המיכרות בשטח זגלמביה הנוכחית מגיעה לתקופות רחוקות מאוד. וו. סודובסקי קובע בספ־רו „העיקוב אחרי ראשית עמי הסלאבים", ש„קרוב לפש־משה ישבו אוזים וגוטינים, שעסקו אך ורק בחפירה ובעיבוד מתכות". הד"ר היינריך כותב בספרו „תולדות ציעשין": „הגוטינים, שמקומות מגוריהם היו ביערות ובביצות (וכאן מדובר על חבל זגלמביה ושלזיה), חפרו עפרות ברזל, שבעיני טאציטוס נחשב הדבר לבזיון. בנ־דידת העמים נדחקו הללו ממקומותיהם ע"י הסלאבים. אצל אלה היו חרשי־ברזל מכובדים מאד, ואת הברזל היו נאלצים להכין מקודם מעפרות ברזל". מסתבר שפעם התקיימו בפולין מיכרות־זהב, וכך קובע ההסטוריון לוקה האומר, שבשנת 760 בערך היה פשמיסלב, שנבחר אחר כך לנסיך פולין בשם לשקה הרביעי, חרש־זהב במקצועו. הכרוניקאי הפולני הראשון וו. קארלובק כותב שבתקופת מישקה הראשון היו גונבי־צאן נלקחים לעבו־דה במיכרות, או שכבר באותם הזמנים היו קיימים מיכ־רות בפולין (כנראה בסלאבקוב). כרוניקאים אחרים מהזמנים ההם מדברים על מתכות שגילו במיכרות והנסיכים המושלים שמרום לעצמם.

עדות היסטורית על קיום מיכרות בשטח זגלמביה בזמנים קדומים מאד היא „בוללה אינגוצנטי" משנת 1136, שנכללה בקודקס הדיפלומטי של פולין הגדולה (הוצאת ע. ראצינסקי משנת 1480). אותה בוללה קוראת בשמות נחלאות שהיו בבעלות הארכיבישוף מגנזן, ומזכירה (בלאטינית) כפר ליד ביטום שבסוארטוב שתושביו מכונים בשם „איכרים החופרים כסף". מוציא־לאור ידוע ומלומד קובע, שסוארטוב מהבוללה האפיפיורית היא שיעוער מהיום. כמו כן קיימים עקבות, שבערך בשנת 1140 נמצאו על שטח זגלמביה הנוכחית והסביבה כפרים שלמים מיושבים בידי איכרים, חופרי כסף או זהב, ובקרב עם הטטרים ליד ליגניץ בשנת 1240 נלחם אתם בגבורה גדוד שהיה מורכב מכורים אלה.

אלה הם העקבות הנושנים ביותר של מיכרות בשטח זגלמביה, שראשיתם היתה חציבה בהרים, או מיכרות ברזל, שלסלאבים היו ידועים עוד בתקופת הפרי־היסטוריות. ליד החופרים בהרים קמו, במיוחד ביערות, מצרפות ובתי־יציקת־ברזל ששימשו דגמים ראשונים לבתי היציקה הנוכחיים, ובהם היו מתיכים מתכת מעפרות הברזל בפחם־עץ בוער בעזרת בחישת־יד.

בזגלמביה הדומברובאית היו מצויות מזמנים נושנים מחפרות הרים, מצרפות ובתי יציקה של עפרות ברזל, שעקבותיהן יש למצוא בשמות כפרים (לא של היום) שמוצאים על כל צעד ושעל, כמו: קוז'ניצה, קוז'ניצ'קי, רודניקי, וורפיה, רודה, רודקי ועוד, וכן כמות ללא מספר של פינגים (פינגים — מחפרות אלכסוניות קטנות שקועות), הנקראים גם בשם „דוקטה". שורה שניה של עקבות המיכרות הנושנים על השטח שלנו הם שמות נושנים של פועלים כורים, המתגלגלים עוד על פני סכרים ומילונים שונים של המאות שעברו, שמזמן כבר יצאו מכלל שימוש ומשמעותם לא ידועה לנו עד היום, כמו שוויצארזשע (נושאי אבוקות), לענשאוויניצי, פולי־ארזשה, טראקארזע, לאיאווניצי, סוסליקארזע ועוד. יערות העד והערבות שכיסו פעם את זגלמביה מתחילים עוד במאה ה־15 להתרוקן, כי החלו לכרות את עציהם לשם שימושם בתור משען קורות בתים וחדרים.

אנו קוראים מתוך הכרוניקה, שלאיווא אודרובוז, הבישוף מקראקא, היו בשנת 1222 בתי יציקת ברזל בסביבת זגלמביה. ואם היו קיימים בתי יציקה — כנראה היו קיימים גם מיכרות לעפרות ברזל.

לא ידוע לנו דבר על ראשית המיכרות בסלאבקוב. אבל קיימים עקבות המראים, שעוד במאה העשירית כבר היו קיימים מיכרות נושנים בבולסלב ובאולקוש העתיקה, מביאים אותנו להנחה שגם כאן חדרו לבטן האדמה במאה ה־13.

כשאנו משוטטים במבטנו על פני סביבת זגלמביה, נפגשים על כל צעד ושעל במזכרות של המיכרות הנושנים: שוחות שקועות, תלים של שברי לבנים וסיגי ברזל, מיכרות מחפורות פחם — במקום שבו הפיח מושחר עמדו בתי יציקה — המקום שכיום שוררת בו דומיה קודרת על פני החולות, המה לפני מאות בשנים מאלפי עובדים ועמלים שנהרו לארץ ציה זו במטרה לחדור למעבה האדמה לשם הפקת מתכות.

פחם אבן ידוע באזורנו במאה ה־16 (בשלזיה ידעו כבר במאה ה־12), ובכל זאת היו בזים לו כחומר הסקה. אנדז'יי צלריושקלר בספרו „דסקריפטיו פולוניה" (יצא באמשטרדם בשנת 1659 ובפעם שניה בוילנה בשנת 1730), מזכיר שליד שרצ'יק נמצא „קרבונס פוסילס" (פחם אבן). אכן, על־אף העובדה שמצאו פחם במקומות שונים בזגלמביה, בכל זאת התייחסו אליו בזלזול במשך זמן רב, אף שידעו שפה ושם החלו כבר משנת 1627 להתיך עפרות ברזל. חזרה לתועלת האצורה בפחם התחילה בסביבתנו רק משנת 1724, כשפליציאן שאנובסקי, הבישוף הקראקובי והנסיך שיבירסקי הקימו ליד שיעוער את התנורים הגדולים הראשונים ליציקת ברזל. מזה אפשר להסיק, שהמיכרה בסטז'יז'וביץ הוא הראשון והוותיק ביותר בזגלמביה. במשך כמה עשרות שנים אחרי זה שוררת דומיה בכרוניקה לא רק על המיכרה שהוזכר, אלא על הפחם בכלל.

ביום 11 לאפריל 1783, הוציא המלך סטאניסלאב אוגוסט זכות מיוחדת לשם יפוי כוח „לכנס חברה של בעלי מניות למיכרות, לשם יסוד מיכרות מלח והפקת פחם". כתוצאה מהזכיון קמה ב־11 למרץ 1784 החברה הראשונה למיכרות, שהיתה מורכבת משנים עשר אנשים מזכסוניה עם הברון ליאופולד בואסט בראשם. לא ידוע מה פעלה חברה זו. אחרי תקופת קיום קצרה חוסלה החברה בשנת 1796.

שנת 1785 היתה שנת הכרעה למיכרות הפחם. באותה שנה גילו רועים בדרך מקרה פחם בקרקעות בנדין, שלפנים היו מכוסים יער בשם ראדוכה. אותו מקרה נשנה בדומברובה, שבה גילו פחם במקום מרעה הנמצא במרחק כשלושים מטר לצד מערב מהכנסיה הפרפית של היום. בשנת 1790 בערך מצאו פחם בסביבת סטשימישיץ, נימצס ופרומבקה. אבל באף אחד מהמקומות הללו לא התחילו בניצול סביר. רק לאחר שבשנת 1795 עברה כל זגלמביה הנוכחית לשלטון הפרוסים, החלו

הועד הדומברובאי הראשון לקופת חסכון (1912)
קאָמיטעט פון יידישער שפּאַר־און ליי־קאַסע אין דאָמבראָווע (1912).

עומדים מימין: שטייען פון רעכטס: ראובן גראָספעלד, ישראל זילבערשאַץ, דוד יוסף גרינבוים, יעקל מיטעלמאַן, גרשון חנוך שפּילבערג.
יושבים: עס זיצן: יעקב שלום פישעל, נחמן אהרן גוטמאַן, דער דענטיסט סטערניק, שלמה האַלפּערין, דוד בער זיגרייך, שטאַרכיין, געצל.

חיפושי פחם בכל השטח לפי המלצת היידניץ, המי־ניסטר הפרוסי של אז, והגרף רדן, המנהל הפרוסי למיכ־רות. כתוצאה מהחיפושים ההם נפתחה שורת מחפרות. בתקופת הנסיכות הוורשאית, בשנת 1809, היתה קיימת ליד המיניסטריון לעיניני פנים ועדה מטעם המלך, שטי־פלה בהקמת בתי יציקה ומיכרות לעם. בראש הועדה הזו עמד לודביק האוקה. ביזמתו נותק ענין המיכרות ממינהל אחוזות שיעוער ונימסר למינהל המיכרות. האוקה הגיע לידי הבנה עם המיניסטר לעניני פנים וביזמתו יצא צו, שמלבד מטרות אחרות, היה צריך להשפיע גם על פיתוח הכריה. הצו הזה שמור בארכיוני הממשלה.

ב. קורות העיר דומברובה

דומברובה־גורניצ׳ה יכולה לזקוף את שמה בחלקו לחשבון מושב נושן הנקרא כיום דומברובה הישנה, שלפני כמה מאות שנים שכן בתוך ערבות יער, ביצות ובוץ שהגישה היתה קשה אליו, בצלע הגבעה המש־תפלת בנחת לעמק נהר הפשמשה השחורה.

אותה „דומברובה הנושנה" היתה ראשית לעיר הנו־כחית, שהתפשטה במהירות הודות ליהלומים השחורים שהיו חבויים במעבה אדמתה.

קשה לקבוע אימתי נוסד המושב. עקב העדר חצרות ומשקים מאז יסוד העיר, שסביבם נוצרו כרגיל קורות הכפרים לשעבר, אין למסור עליה הרבה. אם נקח לת־שומת לב את שמות המושב, אזי תתעורר שלא במתכוון ההשערה שהוא קם בתקופות רחוקות מאד. במאות הקודמות היו קוראים בשם „דומברובה" ליער־אלונים שהיה מלא עצי־אלונים מכוסי עלים. ההמונים היו מתי־שבים ברצון ב„דומברובות" כאלה, במצאם בהם בלוטים פרי־האלונים, שבעקב חוסר תפוחי־אדמה ומרעה אחר, השתמשו בהם כמזון, ולא לבקר בלבד. הקדמונים הע־ריכו מאד את יערות האלונים ואלונים אדירים נחשבו אצלם לקדושים. סביבם התרכזו בדרך כלל חיי הסביבה וסביבם קמו על פי רוב מושבים.

האם גם „דומברובה" הנושנה לא יכלה לקום בדרך זו? הרי עוד לפני כארבעים שנה היה מצוי מתחת לעיר יער אלונים בשם „ז׳לונה". והרי אחת השכונות של העיר הנוכחית נושאת את השם „דמבניקי". דבר זה מוכיח שלפנים היה כאן מסביב יער אלונים שדרכו עברו רצועות נחלים ופלגים, שמימיהם הגיעו מנהר פסוצ׳קה עד לנהר טשיביצ׳קה.

קשה לחשוף לאור עולם את ראשית דומברובה „הנושנה", — אך אילו אפשר היה להחזיר את מסמכי המיכרות הנושנים המונחים בארכיוני העיר שטוקהולם, שהוצאו בשעתם בידי הפרשים השוודים, אילו אפשר היה להוציא מתהום הים הבלטי את הגווילים שטבעו עם האניות במצולות, אילו אפשר היה להוציא מן הא־דמה, מן האפרים ועיי־החרבות של מלחמות השוודים, את כתבי הזכיונות ותקנות הכריה של מלכי פולין מן המאה ה־14 עד למאה ה־17 — כי אז היינו אלמים מתמהון. היינו משתכנעים שזוהי זגלמביה שלנו; זוהי ה„דומברובה הנושנה" העתיקה. אילו היה חוזר לתחיה מקום האסיפות של דורותקה שפיקד על ארבעים ה„וול־ושץ" בפקידות רובע העיר של גלונוג, היה לבטח מר־אה לנו „וולושץ" השטוחים ביערות האלונים מעל הנחל המשתפך, הנקרא כיום בוגוריה, ששמו הוסב אחר כך לדומברובה. אילו הנתיב האולקושי־וורוצלאבי המהולל והנושן היה יכול לנאום, היה אומר לנו, כיצד הוזז קדי־מה על־יד דומברובה, איך נתחלק על פרשת הדרכים של הקוז׳ניץ הנוכחי בנהרו לבנדין, גרודזיץ ושעוער, איך החליפו בפונדק הנושן שנקרא בשם אולשובי את המלח של ויליצ׳קה. חבל שהאלונים הנושנים של דומ־ברובה אינם הומים עוד, כי בקול ההמיה שלהם שמענו סיפורים על זפתים שהגיעו לכאן בתקופת „נדידת העמים" ועסקו אך ורק ב„סירוק" האדמה בספקם את הפחם הדרוש לעיבוד מתכות. בעקבות הגו־טים החלו בוודאי גם תושבי דומברובה הנושנה לעסוק ב„סירוק" האדמה, ובשנת 1236 בערך היו ידועות המחפרות „שיעוער", ואחר זה גם בסלאבקוב.

אילו יכולנו למצוא את הכרוניקה על ה„הופץ" הנו־דעת, הם הגדודים שהורכבו מכורי זגלמביה, שבשנת 1241, בקרב ליד ליגניץ עם הטטרים, דהרו בסער על „הבוקשטילים" (בוקשטל — מכונות מצור) של האויב, אזי לבטח היינו מוצאים שם גם את בני דומברובה. אך חבל, הכל אבד, היה ואיננו. נשארו רק שמות וקטעי עקבות מן המושב הנושן, הקדום, בדמות בקתות בלות מכוסות תבן או רעפי עץ.

אנו מוצאים הערות משנים עברו שדומברובה (מובן שהכוונה לדומברובה הישנה) השתייכה לנסיכות שי־עוער. בתעודות המכירות בנסיכות שיעוער משנת 1442, (שהעתקים מהן נמצאות בארכיון הפרפיה של העיר צ׳ילאדז), אין למצוא את השם דומברובה. אף רשימת הדיסקאות של נחלאות הבישופים ונסיכות שי־עוער מהשנים 1668, 1746 — 1748 אינה מזכירה את דומברובה, ואפילו ההיסטוריון הפולני הוותיק י. דלוגוש

אינו מזכיר בספרו את המושב, אף־על־פי שבאותו זמן היא כבר היתה קיימת, וכהוכחה לכך יכולה לשמש מפת הנסיכות השיעוורית מאמצע המאה ה־15, שעליה מסומנת דומברובה כשוכנת מחוץ לגבולות הנסיכות. מן הכרוניקה יודעים אנו שאף סלאבקוב, גולונוג וזומ־בקוביץ נכנסו בחשבון הנסיכות השיעוורית, אף שמעו־לם לא השתייכו אליה. השתייכות טריטוריאלית זו לנסיכות הסתמכה כנראה רק על העובדה שהן היו שייכות לבישוף הקראקובי, ואף פעם לא קבלו צורה רשמית. למעשה מזכיר דלוגוש את המקומ.ת הללו בשנת 1440 בערך, תוך קביעה שהן מתנת הבישוף מק־ראקוב. מן הסתם אפשר להניח כך גם לגבי דומברובה.

בהסתמך על מפת הנסיכות השיעוורית, התקיימה דומברובה הישנה במאה ה־15. בשנת 1588 עברו דרך דומברובה בדרכם לקראקוב עבדי מכסימיליאן האוס־טרי שהיו נרגזים עקב קבלת־פניהם הבלתי־מוצלחת בבנדין, ושדדו אותה כליל. בזמן התקפות השוודים בשנים 1655—1656 עמד הכפר כשהוא שרוף. את האוכלוסיה הגברית הובילו השוודים עד לצ׳נסטוכוב לשם חפירות. מתוך שמונים וחמשה משקים נשארו רק כמה עשרות (בארכיונים נשארו שמות בעליהם). לפני התנפלות השוודים מנתה אוכלוסית הכפר 460 נפש, ואחרי שריפת הכפר לא עלה מספרם למעלה מ־120 נפש. במספר זה נכללו גם 40 ילדים, שהוריהם אבדו בזמן התנפלות השוודים.

קטע מענין בקורות דומברובה הוא הויכוח בשנים 1754—1760 בין אנשי דומברובה ותושבי בנדין, שהתפתח לפעמים לסיכסוך מזוין. סיבת הסכסוך היתה קרקע בשם ראדוכה ואחר כך דומברובה. הקרקעות הללו נתבעו ע״י תושבי בנדין, וגם ע״י תושבי דומברובה. תוך עיון במסמכים שנשמרו מתקבל הרושם שצודקים היו אנשי דומברובה.

ראשית דומברובה־גורניצ׳ה הנוכחית היתה מיכרה הפחם רדן, שנפתח בשנת 1796 בידי שלטון פרוסיה, בתקופת פרידריך הגדול. המיכרה נקרא על שם ראש הכריה הפרוסית של אז פרידריך וילהלם גרף רדן (רדן נולד בשנת 1752 בעיר האמל אשר בהאנובר; מת ב־3 ליולי 1815 בבוכוואלד). בשנת 1807 עבר המיכרה למר־של הצרפתי לאנגס. בעקב חובות מיסים גדולים תפס בית הדין האזרחי של פלך קראקוב בשנת 1813 את המיכרה והחכירו לשמואל בוכבאך. אחרי שנה הופסקה החכירה, והמיכרה עבר לרשות אוצר מדינת פולין.

ראשית ניצולו של המיכרה נעשתה בדרך מחפרות. כשהקימו בשנת 1815 ליד המיכרה את בית היציקה הראשון „קונסטאנטי״ שהיה פעיל עד שנת 1851, (אחר כך ירד והפך תל חורבות ורק בשנת 1901 הוקם מחדש). על ידי כך גדלה בהרבה אספקת הפחם, והוחלט להגיע לשכבות יותר עמוקות במפעל, במטרה להגביר את התוצרת. הואיל והמים הפריעו בעבודה הקימו לשם סילוקם „שטולניה״ (תעלה אפקית) שנעשתה בחלקים הנמוכים ביותר של המיכרה, תוך קיצוץ שכבת הפחם בכוון הנועד. התעלה נסתיימה במחפורת המים, שבה העמידו משאבות השואבות את המים מהתהום. ה„שטו־לניה״ היתה באורך של 2000 מטר בערך ובעומק של 25 מטר. היא נמשכה בעומק האדמה עד לרחוב הנוכחי קושציושקו, והתאחדה עם התעלה הגלויה, המוליכה את המים מן המחפורת המימית של המכונות לנהר.

המועמדים הראשונים לעבודה במיכרה רדן גויסו מן האוכלוסיה של דומברובה הישנה. לפי מידת פיתוח הכריה החלו לנהור לכאן פועלים מפלך קיילצה (ממחו־זות מיכוב ויינדזיוב), ואחר כך מפלך קראקוב, ולבסוף גם משלזיה. אחרי המרד הפולני של נובמבר שלח השל־טון הרוסי־הצארי בכפיה לעבודות המיכרות בדומברובה, עשרות משפחות אצילים מסביבת גרודנה וכמה מסבי־בת נובוגרודק; אלה לקחו חבל במרד, ונענשו בידי השלטון הרוסי.

בשנת 1838, עקב חוסר ידים עובדות, נאלצו להסכים להכניס פועלים מחוץ לארץ. בנק פולסקי, בעמדו על ההכרחיות שבדבר, סידר העברת 70 משפחות גרמניות מסאכסוניה והאנובר, והושבתן בסביבה הקרובה ביותר לדומברובה. אחרי שנה נתברר שהפועל הגרמני אינו יכול להשתוות לפועל הפולני ביחס לכוח ההתמדה והפו־ריות בעבודה, מה שגרם לעזיבת הראשונים משטח זג־למביה. הם לקחו אתם את כליהם וחפציהם וחזרו למקום משם הגיעו. רק חלק קטן מהם, וביחוד ההאנוברים, נשארו במקום ובמשך הזמן התאקלמו כאן, בשכחם את מולדתם.

גל שלישי של עוברים, בחלקם פקידים, שזרם בשנת 1860 למושב רדן, גוייס מחלקים שונים של פולין וגם מחוץ לארץ.

מיכרות הפחם רדן, החל מתקופת יסודם, פגע בהם איזה גורל מופלא, שאף הביא לידי סגירתם. בשנת 1828 פרצה תבערה ראשונה במכרה עקב הצתה עצמית של אבק הפחם שנשאר תחת האדמה.

מלבד מושב רדן התקיימו בדומברובה עוד שני שיכונים והם: הוטה באנקובה וקסאוורי, שהוקמו בתקו־

פה שבה היתה הכריה ברשות הבנק הפולני, היינו, משנת 1835 עד 1852. התקופות השונות שבהן גדלה והתפתחה דומברובה עד שהיתה למושב גדול הגיעו לידי ביטוי בבנינים. הכפר הישן, הקדמון, על־אף אמידות יושביו שמר על אופיו הנושן, ואילו המושב לבש בהדרגה צורת עיר. השיכונים הוטה־בנקובה וקס־אוורי יצגו מושב חרושתי טהור; כל רחוב היה מבותר בתעלות ונטוע עצים, והבתים היו מסוג אחר. הבתים היפים והמצוינים ביותר היו: ארמון הפקידות המחוזית, שהוקם בסגנון גוטי בשנת 1842, לפי תכנית הבניה של לאנסי ובו היה מצוי משרדו של ראש מפעלי החרושת הממשלתיים; בית החולים של המיכרות שקיבל את צורתו אחרי שינוי מבנה הקסרקטין לשעבר שהוקם בשנת 1827 בשביל הפועלים; בית המרקחת ומשרד הדואר. מספר הבתים הגיע ל־78.

דומברובה הזגלמבאית הצטיינה ללא תקדים בזה, ששימשה מושב ראשי בגליל המערבי של מיכרות הממשלה ומושב שלטון זה. דומברובה השתייכה מקודם (בתקופת השלטון הצארי) לפלך ראדום, מחוז אולקוש, ושכנה על גדות נהר הפשמשה השחורה בין מספר רב של מיכרות ובתי יציקה למתכת. מושב זה התפשט לאורך של כמיל ורוחב של חצי מיל, בין הרמות של גולונוג וסביבת בנדין. נמצאה במרחק מה מבנדין, 3 ק״מ מגולונוג ק״מ מזומבקוביץ. למעשה לא זכתה דומברובה להכרה מהירה כעיר, אף שנערכו בה שווקים וירידים בכל שבוע. אוכלוסייתה היתה מורכבת מפקידי מיכרות ובעלי חרושת. בשנת 1860 מנתה האוכלוסיה 600 נפש.

המעיין במסמכי הפרפיה הבנדינאית מבחין שמשנת 1870 מתחיל זרם האוכלוסין לדומברובה לשאת אופי המוני. הגיעו אנשים מסביבות שונות, ולא רק פועלים ופקידים, אלא גם ממקצועות אחרים, שקיוו למצוא כאן תנאים טובים לעבודה וקיום. רבים מהבאים נשארו במקום, בעוד שרבים מהם שהתאכזבו בתוחלתם להת־עשר מהר ובקלות עזבו. בין הבאים הללו נמצאו רבים מהאצילים הפולנים שקיפחו את אחוזותיהם שהוחרמו אחרי המרד של ינואר.

בשנים שלאחר מכן התגבר זרם האוכלוסין, ודומב־רובה צמחה גדלה במהירות. על־אף התפשטותה היא נשארה עד שנת 1915 במעמד של כפר. ורק בשנת 1916 הוענק לה תואר הכבוד של עיר. ראש העיר הראשון של דומברובה מטעם שלטונות הכיבוש האוסטריים היה אדוארד קושינסקי. היו״ר הראשון של הבחירות הכלליות היה הד״ר אדם פיבובאר.

ג. הישוב היהודי בדומברובה

לפני שנת 1800 לא ישבו יהודים באיזור דומברובה. אכן, בשנת 1767 ישב בפונדק „מתחת האריה״ ששכן על הגבול שבין דומברובה הישנה ובנדין, יהודי בשם יעקב יוזיפוביץ. אך הואיל והיה אזרח קבוע של בנדין, ואף עסק שם בסחר עורות בקר, אי אפשר לחשבו לתושב דומברובה.

אחרי שנת 1800 אין לשמוע עדיין הרבה על היהו־דים בדומברובה, כי בתקופה שהכריה היתה בידי השל־טון לא הותר להם לשבת כאן. מאידך היה קיים חוק שלפיו אפשר היה לקבל בחכירה קרקע ממשלתית. עד לשנת 1828 היה קיים צו שהוצא בידי מינהל המיכרות בשנת 1816, אשר אסר בעונש חמור, עד כדי החרמת הרכוש, על היהודים להחזיק פונדקים ומסבאות בקר־בת מיכרות ובתי־יציקה. מצב זה החל להשתנות רק משנת 1828, כאשר עקב חוסר ידים עובדות הותר ליהו־דים להתקבל לעבודה במיכרות. באותו זמן היו המת־ישבים היהודים הראשונים שהתישבו במושב רדן בני משפחת צייג, שאחרי כן שינו את שמם לצייגוס ולבסוף לציגוס. בשנת 1828 הגיעו לדומברובה המשפחות רוזנצוויג ונתן. ראש משפחת נתן, אהרן, שידע שאסור לעסוק ברדן בטיפול בעניני מרזח ומכירת יי״ש, פתח לו חנות של מי דבש. ומכיון שמי דבש היו טעימים היו סרים אליו כורים לעתים קרובות, בקראם לו בשם מיודובניק. אהרן התרגל לשם זה, עד ששכח את שמו האמתי והתחיל לקרוא לעצמו בשם מיודובניק (אף יורשיו בדומברובה המשיכו להשתמש בשם המשפחתי מיודובניק).

זרימת יהודים גדולה יותר לדומברובה ניכרת החל משנת 1864. באותו זמן התישבו בדומברובה המשפחות היהודיות דלהלן, שבאו מסביבות אחרות שבממלכת פולין: וויסזלץ, זיידבאנד, מאגר, שפיגלמאן, סטז׳גובסקי רכניץ, גליקסמן, ליברמן, גלעצר, בייטנר, הלפרין, נוסנבוים שלזינגר, גרוספלד, גרינבוים, דמב, קנרק ועוד.

רישומי המרד הפולני נגד רוסיה בשנת 1863 היו בולטים אף בדומברובה, שבה תפסו פלוגות המורדים עמדה איתנה, אחרי שקיבלו עזרה וסיוע מצד הפקידים והפועלים של מפעלי המיכרות והחרושת בעיר. המור־דים בפיקודו של תיאודור ציאשקובסקי כבשו את

דומברובה, הכריזו על ממשלה לאומית פולנית והעבי־רו לרשותם את המיכרות ואת משרדי המכס. אך מצב זה נמשך רק שבועות מספר, והאיזור נכבש בחזרה בידי הצבא הרוסי. לא ידוע מה עלה בגורלו של הישוב היהו־די הקטן שרק החל להאחז במקום, אך יש להעיר שהוא לא סבל יותר מישובי היהודים האחרים שבאיזור זגלמביה, שברובם היו אדישים למרד.

בשטח דומברובה עשו יהודים מבני זגלמביה נסיונות ראשונים לחדור גם לעסקי המיכרות. האחים מאוריץ ואיגנץ מייטליס, בני החסיד האמיד שמואל מייטליס ממודזיוב, שישבו בסוסנוביץ, פתחו בשנת 1902 מיכרה פחם בשם „סטאניסלב" בקרבת בית־הקברות הקתולי בדומברובה. המיכרה צמח בתוקף שלוש זכויות כריה של חברת „פלורה". מקודם נוצל בידי המהנדס הילצ׳ינסקי ואח"כ ע"י משפחת ויגנאנובסקי, שמכרה את המיכרה למהנדס סטאניסלב לוקובסקי ומאוריצי מייטליס. אחרי מותו של לוקובסקי עבר חלקו בקניה לידי איגנאצי מייטליס. היה זה כבר בתקופת פולין העצמאית. המיכרה, בשעה שעבר לרשות המייטליסים כבר היה במצב של מפולת ועמד להיסגר עקב ניפוץ מכונת „פוטופ" בפנים המיכרה, יחד עם שקיעת הסידו־רים והמבנים על פני שטח המיכרה. הבעלים החדשים התקינו מכונות, נחלצו מן ה„פוטופ" ועסקו בחריצות בהבאת סדרים בשטח המיכרה. אחרי כמה חדשים של עבודה קשה והשקעת כספים ניכרת הניעו את המיכרה בהעלותם את פוריותו ב־40%. המיכרה העסיק 230 פו־עלים ו־15 פקידים, בניצול 50 — 60 טון פחם בכל שנה. החלק המכריע של התפוקה נשאר בממלכה, ורק אחוז קטן נועד לייצוא לאוסטריה וצ׳כיה.

המיכרה „סטאניסלב" היה יחיד במינו ועורר ענין ר״ב בשטח דומברובה וסביבתה הקרובה. לא היתה לו מחפורת מאונכת, ורק שתי דרכים משופעות שעשו את הדרך למן פתח המיכרה ועד 140 מטר בעומק מתחת לפני האדמה. תנאי הניצול במיכרות מסוג זה היו קשים מאד ודרשו בקורת תמידית, תוך ניצול זמן ומרץ רב, וכתוצאה מכך היה הריווח מינימלי, ופעמים הגיע לאפס. המיכרה סיפק לחמם של כמה מאות פועלים, והיה קנינם של פולנים ולא נכרים, ואפילו הפועלים הנוצ־רים ידעו להעריך את מרצם של היהודים בעלי המיכרה, ולהשתדל שלא לגרום להם בעיות וטרדות כבמקומות אחרים.

בני משפחת ז׳מיגרוד מבנדין לא חיכו עד לביטול גזירת הרוסים נגד תעסוקת יהודים במיכרות וביציקה, והם הצליחו לעקוף את ההגבלות הללו במימון מפעלים שבראשם הועמדו, למראית עין, בלתי־יהודים.

בני משפחת רכניץ מדומברובה היו חוכרי המיכרות הראשונים. ראש המשפחה התישב בדומברובה אחרי שנת 1864 והיה פעיל בחיי היהודים, ביחוד בסוף המאה הי"ט. בתחילה טיפל רכניץ בניהול עסק חפירה, בעוד שבניו הנריך ושמואל כבר עסקו בסחר פחם, ובהדרגה עברו גם לחפירת מיכרות. בשנים 1900—1909 ניהל הינריך את המיכרה „מתילדה" בדומברובה ומשנת 1900 את המיכרה „קארול" בזאגוז׳ה הסמוכה לדומברובה. אחיו, שמואל רכניץ, ניהל את המיכרה „יארוסלב" בניבקה הסמוכה. הרכניצים רכשו להם מסורת כוותי־קים במקצוע הפחם ועסקו בזה עד פרוץ השואה.

מספר היהודים בדומברובה הלך וגדל, וכן גדל מספר היהודים שהתישבו בכפרים הסמוכים. והנה קפץ עליהם רוגזה של קהילת בנדין ורבנותה, על שנמ־צאו עסקנים בדומברובה שמצאו שדי להם להיות כפופים לחסדי הקהילה הבנדינאית, והגיעה שעתם להיות קהילה עצמאית. קהילת בנדין ורבנותה — פירושו אז היה להיות נציגת כל יהדות זגלמביה, כי באותם הימים טרם היה רב בסוסנוביץ, ואף דומברובה השתייכה לבנדין, וכן השתייכו לקהילת בנדין כל ישובי הסביבה. הרב הגאון ר׳ יששכר גרויברט (מחבר הספר „דברי יששכר") התחיל לכהן במקום הרב יצחק קימלמן, שהיה רב בנדין והמחוז בדצמבר 1893 ונפטר. עם קבלו עליו את הרבנות בבנדין נאלץ לעמוד במאבק קשה עם קהילת סוס־נוביץ ודומברובה שהשתייכו למחוזו. סוסנוביץ עשתה את הצעד הראשון והצליחה, ודומברובה חפצה ללכת בעקבותיה.

ואכן משנת תרנ"ד (1894) נתמנה לדיין בדומברובה והסביבה הרב ר׳ משה בר׳ דוד רפופורט, שהוסמך להוראה בידי הרבנים הגאונים של קאליש, אוסטרו־בצה ובנדין. אך דבר זה לא פטר אותם מלהמשיך לשלם מס לקהילת בנדין ולקבור את מתיהם בבית־העלמין בבנדין. עם ריבוי מספר היהודים בדומברובה והסביבה נתעוררה שאלת יסוד קהילה עצמאית, ובעלי בתים אחדים מזאגוז׳ה, יוזיפוב, אנשי ה„גמינה גור־נה" מגלונג וזומקוביץ, פנו עוד בשנת 1908 לשר הפלך בפיוטרקוב בבקשה להפרידם מן הקהילה בבנדין ולהרשות להם לייסד, יחד עם יהודי דומברובה, קהי־לה מאוחדת עם מושבה בדומברובה. הנימוקים ליסוד הקהילה היו שעקב המרחק הרב לבנדין קשה להם

להסדיר את צרכי הדת במקום, בעוד שקהילת בנדין אינה מראה ענין בסידורם, והם מוכנים להקים להם בית כנסת בדומברובה ויתר צרכי הדת. מנגנון השל־טון הרוסי פעל בעצלתיים וענין הקהילה בדומברובה נכנס למסלול השאלות־ותשובות, דיון בין פקידי הפלך והמחוז, ללא התקדמות ניכרת.

בינתיים מצא נציג השלטון הרוסי בדומברובה עילה שלפיה אפשר היה לגרש כמה מאות משפחות יהודיות מאדמת האיכרים (וולושצ נסקי) שישבו עליה בדומברובה ופרבריה: לפי „החוק" אסורה היתה הישיבה עליה בעיקר ליהודים. היה זה בשנת 1910. שנתיים אחרי זה, אחרי מאמצי היהודים אצל הרשות, הסכימו האיכרים להפוך את דומ־ברובה למושב ועל ידי כך להתיר את ישיבת היהודים. אך הנציג הרוסי הגיש ערעור וזכה. ושוב ערערו היהו־דים ו...זכו. לבסוף נענה שר הפלך בפיוטרקוב לתביעה שדומברובה תהפוך לעיר. ושוב החלו פניות וערעורים לגנרל גוברנטור בוורשה באותו ענין, והלה אישר בפ־נותו בחות־דעת לפטרבורג. טרם שהגיע הענין לסידורו פרצה מלחמת העולם הראשונה, והענין נשאר תלוי ועומד, ללא פתרון. אך עקב עזיבת הרוסים את מחוזות פולין שליד הגבול הגרמני עוד בחדשים הראשונים של המלחמה, נדחה ענין הגרושים, וליהודים היתה הרווחה. דומברובה הוכרזה לעיר בידי הכובש האוסטרי.

בשנת 1910 החליטו עסקני יהודי דומברובה שלא להישאר עוד כפופים לקהילת בנדין והם הודיעו לאח־רונה על ניתוקם ממנה ביסדם לעצמם ועד קהילה עצמאי בדומברובה והסביבה. נציגי ועד הקהילה הרא־שון היו: יעקב־מנדל גליקסמן, איטשה־מאיר נוסבוים, שלמה רכניץ ודוד נובר. את תפקידיהם מילאו בהת־נדבות עד לשנת 1916.

את בית הכנסת החלו לבנות בשנת תרע״ב (1912) ברחוב מייסקה. את המגרש לבניה הרם ברל פוקס, פחח. רק בתקופת המלחמה סיימו את הבניין, וברל פוקס, היה הגבאי. את בית העלמין הקימו יהודי דומ־ברובה רק אחרי שפולין הגיעה לעצמאות מדינית, בשנת 1920. החברים בחברה קדישא היו: המייסד ווה (וולף) פיינר, יהושע שויצרצ׳יק, משה־אהרן לוריה, משה־דוד שפיגלר וגרשון־חנוך שפילברג. לפני גמר בנין בית־הכנסת היו מתפללים בבית־מדרש בבנין שכור, בו כיהן כחזן משך שנים אחדות מרדכי ליברמן מזאבירצה, ומשם עבר לכהן בבית הכנסת המושלם (יוזמיו היו: ברל פוקס, אלטר פוטרקו, מרדכי־הלל פערענס, יצחק־מאיר לוקסנבורג, הירשל רייכמן ומשה מיטלמן. בית העלמין היהודי נמצא ליד רחוב יאבורובה).

הרב הראשון בדומברובה היה הרב אלתר־משה אהרן הלוי, יליד שנת תרכ״ח, בן הרב מפאצאנוב. עוד בצעירותו היה עילוי, נשא את בת ר׳ בר מנימצס (ליד סטשימישיץ), וחותנו נתן לו בית בסוסנובצה שממנו היתה לו הכנסה משכר דירה. היה חבר בבית הדין בבנדין שלא בשכר, יוצא ונכנס בבית הגאון הרב יוסף אנגל שישב בבנדין מספר שנים. בשנת תרע״א בא לדומברובה והחל לכהן בתור רב המקום והסביבה. היה מחסידי רבי שלמה הכהן רבינוביץ הצדיק הנודע מרדומסק (בעל „התפארת שלמה"), בעל צדקה גדול. הוא כיהן בדומברובה עד פטירתו בט״ו בכסלו תרצ״ד. את תפקיד סגניו מילאו חליפות הרב אבא שליזינגר והרב משה רפופורט. במקומו נבחר חתנו, הרב ברוך אפשטין (ממשפחת האדמו״רים מאוז׳ארוב ונין לרבי קלונימוס בעל „המאור ושמש" מקראקא), שניספה בשואה.

רובם של יהודי דומברובה והסביבה היו חסידים שהיו קשורים לצדיקי שושלות שונות, ובעיר היו קיי־מים שטיבלך מיוחדים לחסידי רדומסק, קרימולוב, אלכסנדר וגור. לראשונים היתה השפעה רבה בעיר. בבית הרב הלוי (מחבר הספר „תבואת אדמה") התקיים שטיבל ואף בית המדרש ברדן נחשב למבצר הרדומסקאים. אך היו גם חסידים אחרים, כמו ר׳ ראובן גלוזרמן, שהיה חסיד קוצקאי. הוא תפש מקום בין עסקני העיר שרדפו עשיית חסד, ועליו כדאי לעמוד במיוחד.

בין חסידי רדומסק הצטיין ר׳ יעקב־שלום פישל, יליד בנדין, שכל ימיו ישב בדומברובה, היה מתפלל בתפילין שקיבל לבר מצוה מבעל „התפארת שלמה", עסקן, מנהל קופת גמ״ח, היה לוקח חלק בשמחת כל אחד, וגם היה משתתף בצערו. הוא נפטר בשנת 1933.

בראשית מלחמת העולם הראשונה, עם כיבוש דומ־ברובה בידי האוסטרים, נוסד „ועד יהודי" לניהול עניני היהודים בעיר, ואליו נבחרו: יעקב סטרניק (רופא שנים), שלמה הלפרין (חתן יעקב שלום מה־ציונים הראשונים) וגרשון־חנוך שפילברג. ליועצים נבחרו: גציל שטורכיין, שלמה רכניץ, יעקב־שלום פישל וראובן גרוספלד.

לפי פקודת השלטון האוסטרי בדומברובה, מיום 3 לספטמבר 1916, נוסד ועד קהילה באופן רשמי

ונקבעו בחירות למוסד זה, שהתקיימו ביום 9 ליולי 1916. בבחירות הראשונות לועד הקהילה נבחרו: מרדכי־לייב מיודובניק, יצחק־מאיר ג׳סנבוים ולייבל סטשיגובסקי. לסגנים נבחרו: ראובן גרוספלד, דוד גרינבוים ומשה מיטלמן. הם מילאו את תפקידיהם עד לשנת 1924. היו״ר הראשון של מועצת הקהילה שנבחרה בשנת 1924 היה הירץ־טוביה ליברמן, היו״ר הראשון של ועד הקהילה היה לייבל סטשיגובסקי.

לפי מיפקד התושבים ב־18 למרץ 1923 הגיעה אוכ־לוסיית העיר ל־33.868 תושבים, ובהם 16.599 גברים ו־17.269 נשים. מספר היהודים בעיר הגיע לכ־5.000 נפש.

ד. נהר הפשמשה השחורה בדומברובה

דומברובה שוכנת על גדות הנהר פשמשה השחורה, שנחשב בזגלמביה לנהר ראשי וארוך ביותר. ובכל זאת לא זכה לכבוד וליקר. היה זה נהר בינוני שמימיו פיכו בשקט. ברובו זרם בקו ישר, אך לא חסרו בו גם פיתולים במהלכו הארוך. תושבי האיזור הסתפקו במה שחלק להם הגורל והעריכו את הפשמשה כנהר רחב ידים. המטיילים התענגו על רב טוב ויופי, ועי־ניהם לא שבעו מראות ביופי הסביבה. מאידך קרו מקרי טביעה מפעם לפעם והנהר תבע קרבנות אדם לא פחות מנהרות אחרים. אף שטפונות אירעו לא פעם וגרמו לנזקים לא מעטים, ולפעמים היו השטפונות חמורים מהמשוער וחיבלו קשות ברכוש ובחיי אדם.

נהר הפשמשה שימש ליהודים ששכנו בקרבתו למקום רחצה וטבילה לכבוד שבת וחג, ובימי ראש השנה היו עורכים על גדותיו „תשליך״ בהמוניהם. מאידך היה הנהר מקור הנעה למפעלי חרושת וכיוצא בזה.

הפשמשה הלבנה זרמה מהמעינות שבסביבת וולב־רום, דרך סלאבקוב וגראניץ לצד מערב בכוון ניבקה, שגם שם היא מתמזגת עם הפשמשה השחורה בנקודת מיפגש „שלוש הקסרויות״ לשעבר; הפשמשה השחורה עברה דרך כל ערי המרכז של זגלמביה ונחשבה לעירונית יותר. בצד הגדה השמאלית של הפשמשה היוו הנחלים צ׳יביצ׳קה ובוגוריה שטח ביצות שהשתרע בין פייקלה, גולונוג ודומברובה.

לא קל היה לבטל את ערך נהר הפשמשה השחורה, שבתחומי פולין הקונגרסאית הגיע אורכו לכחמישים ווירסט ובתחום גליציה כעשרים ושניים ווירסט. את „מסעו״ ערך הנהר דרך אדמת חמר וטיט שחום, שנתנו למימיו צבע כהה, ומשום כך קראו לו „הפשמשה השחורה״, בהבדל מאחיו בסביבת וולברום שמימיו שקופים ולכן שמו „הפשמשה הלבנה״.

מובן שגם לנהרות יש הסטוריה מסוימת. הפשמשה השחורה מלא תפקיד חשוב בתקופות הקדומות בתח־בורה המסחרית, ועד סוף המאה ה־11 הוא שימש נתיב מים שהוביל מנהר הוויסלה לנהר הווארטה. עד לקץ המאה ה־14 היה הפשמשה משמש להשטת דוב־רות. על מימיו שטו דוברות, ספינות בלי תורן, סירות וכדומה, שהובילו סחורות שונות ויבול מצד הוויסלה וחזרה. הפשמשה השחורה מוזכר עוד בספרו של ההס־טוריון הפולני י. דלוגוש. על גדות הפשמשה ישבו מזמנים קדומים מאד דייגים שעסקו בדיג ומסחר בדגים. בכפרים שעל גדות הפשמשה שכנו המוני עבדים שעסקו בעזרת סוסים במשיכת סחורות שונות. עבדים אלה עסקו במלאכתם זו עד למחצית הראשונה של המאה ה־19. בשנת 1830 היו על הפשמשה סירות בממדים של 18 מטר אורך וחמשה מטר רוחב, כארב־עים במספר, בלי להכניס בחשבון את היותר קטנות, שהסתובבו בין דומברובה־בנדין והוויסלה. עד שנת 1860 העבירו דרך הפשמשה תפוחי אדמה, קמח, תבן, עצים, דגנים, פחם וכדומה. ההובלה השנתית של משאות הגיעה בשנת 1859 למעלה מ־900.000 ככר (צנטר). בשנת 1818 היתה קיימת תכנית להעברת תעלה מן הפשמשה בסביבת דומברובה־בנדין לשפך הפשמשה הלבנה.

בזמנים קודמים היה הנהר שופע דגים מדגים שונים, ואף זאב המים מצא לו מושב במצולות הנהר. הנהר הביא הכנסות יפות לכורים של בנדין (שאליה היתה שייכת גם דומברובה) ולאדוני האחוזות של פוגון ושילצה. בפשמשה נמצאו גם, אחרי שרבים מהם כבר הוצאו, עצי אלונים, על כל פנים בתקופה כשגדות הנהר היו מלאות מהם והעצים שנפלו הועברו משם. כיום הנהר אינו שופע דגים. הוא מאכסן קצת מסוגי הדגים היותר גדולים, ברובם אברומות וקברנונות. מחסור זה בדגה בא עקב ההפרעות התדירות של דיג, אשר לא נתנו לדגים אפשרות להתרבות. לא פחות מזה יש לייחס את הסיבה לכך לחוסר השיחים ליד הגדות, ואף השיט התדיר בנהר. דייגים מומחים קבעו שהתוספת התדירה של מי מיכרות לנהר שימשה סי־בה עיקרית למחסור בדגים במי הפשמשה. בזמנים

קדומים היו דגים צלופחים בפשמשה. כיום הם נדירים בנהר.

מי הפשמשה החלו לרדת בהרבה עוד במאה ה־15. בסוף המאה ה־18 — כתוצאה מהקמת המיכרות ובתי היציקה על פני שטח שלזיה־עילית וזגלמביה — החלו מי הנהר „לברוח" ולהשתפך על פני סכרים, שו־חות, בריכות ואגמים מלאכותיים, ובעקב הנסיבות הללו נתהוו דיונים משפטיים בין אדוני האחוזות והכ־מרים, שהסתיימו בתשלומי פיצויים גדולים, שהגיעו לא פעם לסכומים של 3000 טלר.

בימי גשמי זעף היה הפשמשה עולה לא פעם על גדותיו ומציף שטחים גדולים שעל־ידו. בחשוון תרצ"ז (1936) הונצח השיטפון הגדול של הנהר בעתונות, וממנו אפשר לעמוד על מדת התפשטותו והנזקים שנגרמו. מסתבר שעקב גשמי זעף שירדו ללא הפסק במשך ימים רצופים עלה נהר הפשמשה השחורה על גדותיו ויחד עם השיטפון של הנחל ביגוריה הגיע לידי שיטפון בממדים עצומים. המים גאו ואחרי יום אחד הגיעו לנקודת שיא, ורק תודות לאמצעי זהירות יעילים מטעם המשטרה לא היו קרבנות אדם. רוב השטפונות אירעו בבנדין ובדומברובה. בכמה מקומות הגיעו המים לעומק שלושה מטרים. הוצפו רחובות והבתים הסמוכים עמדו מחציתם במים; והתושבים שלא הספיקו להציל את רכושם סבלו נזקים רציניים. עם המים נגרפו סחורות, בגדים וחפצים שונים, והקשר עם הסביבה המוצפת נותק.

בדומברובה הציפו מי הנהר — שהגיעו לגובה של מטר אחד — את הרובעים: ז'ילונה, קוז'יניץ, רובוטניצ'ה ואחרים. מבתים רבים היה הכרח לפנות את הדיירים. הילדים הועברו בסירות לבתי הספר. הנהלת העיר עמדה בראש מפעל ההצלה. גדול היה זעפו של הפשמשה, ועברו ימים מספר עד שזעמו שכך והמים ירדו באיטיות.

גם הנחל בוגוריה עובר בסביבת דומברובה דרך סביבה מיוערת וביצות. הנחל הזה עובר לכל ארכו באפיק מעורר תהילת רואיו. ליד גזיכוב נופל הנהר לפשמשה השחורה.

מגר' **יאַן זומבה** (דומברובה גור)

יהדות דומברובה־גורניצ'ה עד שנת 1939

תחילתה של דומברובה־גורניצ'ה היתה כפר קטן אשר שכן בקצה מרחב יערי אשר השתייך למושל מחוז בנדין. הכפר הזה התחיל את קיומו בשנים 1700—1800. הידיעות הראשונות אודות האוכלוסיה נכללות ברישום התושבים הקרקובאי משנת 1787. דומברובה מנתה אז 184 תושבים, בתוכם משפחה יהודית אחת, בת חמש נפשות, ששמה אינו מוזכר במקורות ולא ידוע מה היה גורלה. (קלצינסקי: רשום תושבים אזור קרקוב 1787, ארכיון הועדה ההיסטורית, קרקוב 1894).

שנתיים קודם גילו בדומברובה שכבות פחם. במשך תקופה מסויימת אמנם כרו פחם, אך בממדים קטנים, רק לשם סיפוק הצרכים המקומיים. רק אחרי החלוקה השלישית של פולין בשנת 1795, כשהשטחים האלו סופחו לפרוסיה הגרמנית, נוסד המיכרה הראשון: רדן. שלטון הפרוסים באיזור לא החיש התישבות יהודית בדומברובה. השלטונות דאז הוציאו הוראות שמטרתן לרכז את האוכלוסיה היהודית בערים, בקבעם הנחיות מדויקות באיזה מקצועות מותר יהיה להם להתעסק. נערכה אפילו רשימת סחורות שבהן היה מותר לסחור. ליהודים היה מותר לגור בדירות צנועות ולהעסיק מספר מוגבל של משרתים. להתחתן מותר היה רק בהגיע בני הזוג לגיל 25, וזה רק בהסכמת השלטונות. היהודים הגרים בכפרים חייבים היו תוך חמש שנים לעבור לערים. גורל כזה כנראה פגע במשפחה הראשונה בת חמש הנפשות בדומברובה.

מלחמות נפוליאון שינו את התנאים הפוליטיים של זגלמביה הדומברובאית הנוכחית: עם השתחררותה מהשלטון הפרוסי, נכללה בדוכסות ורשה ואחרי כן נוצרה בקונגרס הווינאי מלכות פולין, שנקראה בשמה הפופולרי „קונגרסובקה". שנת 1816 היתה מכרעת בהיסטוריה של דומברובה: בממשלת מלכות פולין הופקד כמנהל כללי של התעשיה, המסחר ומלאכה הסופר והפטריוט סטניסלב סטשיץ. הוא התחיל במפ־על בנוי ופתוח רחב מידות של פולין. בתוכנית זו מלאה דומברובה חלק חשוב, לא רק מכרה הפחם רדן ניבנה, אלא הוקמו כמה מפעלי תעשיה לחיתוך בדיל, וניבנו יחידות דיור לפועלים באותם המפעלים. שורה של מוסדות ממשלתיים ותעשייתיים הוקמו באיזור, דומברובה נעשתה מרכז של התעשיה הזג־למבאית; פה הוקם השילטון הקהילתי הראשון ואחרי כן השלטון האיזורי התעשיתי.

בפיתוח ובנוי זגלמביה הדומברובאית המשיך, אחרי סטשיץ, השר קסברי לובצקי. על שמו נוסד בין דומברובה ובנדין מיכרה פחם גדול ובמקביל לו גם תעשיה לחיתוך בדיל. על ידם הוקמה קרית פועלים בשם קסברי שבמשך זמן היוותה קטע של דומברובה.

אחרי מרד נובמבר קיבל הבנק הפולני את השל־טון על התעשיה הארצית לכמה שנים. הוא הקים בדומברובה מפעל ליציקת ברזל בשם הוטה בנקובה, ממול הוקמה בשנים 1833—1845 קרית מגורים שהיום היא מהווה מרכז העיר.

כך עוצבה צורתה של דומברובה מן המאה השמו־נה־עשרה. הרכבה הראשוני היה כפר שכיום הוא ידוע בתור דומברובה העתיקה, קרית מגורים רדן, הוטה בנקובה וקסברי. לכל אחד היה המוכתר שלו. בין תושבי דומברובה דאז לא היו יהודים, וזה כתוצאה מהאיסורים שחלו עליהם לעבוד במיכרות ואפילו לגור במקום. למרות כל האיסורים היו ליהודים כל מיני קשרים עם המיכרות ובתי החרושת. בתי החרושת והפועלים היו זקוקים לכמה סוגי סחורות ושרותים. הבסיס לאספקת חומרים אלה היה ליד בנדין, אולם היות ומספר גדול של תושבי בנדין היו יהודים, שהתעסקו במסחר ובמלאכה, היו הם הספקים של צורכי דומברובה ואוכלוסיתה. אפשר למנות כמה עובדות: ב־1836 חילק המפקח לאיזור קרקוב לשני יהודים בנדינאים, סלומון בראונר ומכאל שפירו, רשיון לסחור בתחום של 3 מייל בשטח שיפוטה של דומברובה. שפירו זה, המופיע לעתים קרובות בתעודות של שלטונות גורניצה בתור ליברנט, ספק קבוצה של חומרים שונים עבור התעשיות הממשלתיות. בזריזות עיצב את דמותו כקבלן חשוב וצירף לעצמו שותף בשם גרטשליים, כנראה גם כן יהודי, שניהם ביצעו כל מיני עבודות בניה במפעלי התעשיה.

בשנות הארבעים של המאה שעברה היו הספקים הקבועים של בגדי עבודה במפעלים, החייטים הבנדי־נאים פסקה ומרק רוזנירטר. בציון ידיעה זו נאמר,

שגם חייטים אחרים מכרו באופן פרטי לבוש לפוע־לים, אך שלטונות גורניצ׳ה הסתכלו על מעשה זה בעין לא יפה.

בתחילה, מלבד הפונדקאים לא היו בדומברובה כל חנויות או דוכנים, והאוכלוסיה נאלצה לספק לעצמה את כל צרכיה מבנדין, דבר שהיה כרוך בהרבה קשיים. בשנת 1841 דן הועד המינהלי של מלכות פולין בזה שאוכלוסיה בת אלפי נפשות, המרוחקת מבנדין בכמה וירסטאות, נאלצת לספק לעצמה ממרחק כזה את מצרכיה. הועדה החליטה לקבוע כל יום רביעי בשבוע כיום שוק, וכתוצאה מהחלטה זו יכלו יהודי בנדין לפתוח להם דוכנים, והיו כאלה שהפכו את דוכניהם לנקודות מסחר קבועות.

בשנת 1860 קיימו פרוכטצוויג ואבל סטרידל מבנדין אטליזים ברדן. מהתעודות אודות השווקים בגורניצ׳ה למדים אנו מה היו יחסיהם של הקצבים האלה עם קצבים יהודיים אחרים ששחטו ומכרו בשר בחשאי.

מה שנוגע לפונדקים: במשך עשרות שנים היתה הזכות להחזקתם בשטח שיפוטה של דומברובה נתונה לעיר בנדין. הזכות נוצרה ע״י היתרים שנתנו מלכי פולין לעיר, ושאושרו ע״י השלטון הפרוסי בשנת 1802. חוכר אחד של פונדק כזה בקרית קסברי היה יהודי בשם ארליך. שלושים שנה מאוחר יותר אנו נתקלים בשמו, בדיון שבו טען שיש לו תעודת זהות בשם העיר בנדין ובקסברי גר באופן זמני. בשמות יהודים בנדינאים אנו נתקלים גם בין עגלונים, שהיו מובילים פחם מהמכרות הדומברובאים. הדוגמאות הללו מוכיחות, שבתקופת האיסור (ליהודים) להתישב בדומ־ברובה, כבר מלאו תפקיד חשוב למדי בחיי העיר.

בשנת 1860 החלו השלטונות הרוסיים לקבוע הג־בלות ביחס למקומות מגוריהם של היהודים. ההג־בלות לא היו ברורות די צרכן, והמוכתר של קהילת אלקוש־שברסקו פחד להגשימן בשטח הישוב הדומ־ברובאי. היהודי הראשון שקיבל רשיון לישיבת קבע בדומברובה היה כפי הנראה שמואל מיודובניק, סנדלר מבנדין. באוגוסט שנת 1862 פנה מיודובניק למנהל מחוז אלקוש בבקשה שהוא ירשה למוכתר קהילת אולקוש־שבירסקו להעניק לו זכות ישיבה בדומברובה. (מ. קנטור, במחקרו על עברה של זגלמביה דומברובה, מוסר מבלי לציין את המקור, שמשפחת מיודובניק מוצאה ממשפחת אהרון נתן, שמכרו בשנת 1928 משקה עשוי מדבש, ומכאן שמו מיודובניק. הסיפור הוא אגדה, כי אינו מבוסס על שום מקור). לפני שנת 1870 הת־ישבו בדומברובה עוד כמה משפחות יהודיות. **בכפר** דומברובה העתיקה התגוררו כבר ב־1863 **יעקב מימן** או נוימן וקופל קזשנובסקי, שניהם סוחרים, ובשנת 1867 יצחק מיודובניק, ב־1868 מרדכי לייב מיודובניק (אופה), גם טבל לננר ויוסף מגיער (סוחרים), בקסברי ב־1866 שמואל גרט (חייט), ב־1869 שלמה פרסול (קבלן). ברדן התגורר בשנת 1868 שמעון שליבקה (עגלון). יוצא מהכלל שליבקה אחד שנולד בזירקי, השאר באו מבנדין. (ארכיון איזורי ממלכתי בנדין: מצורפת שם רשימת משפחות יהודיות בקהילת דומב־רובה־גורניצ׳ה, שהגיעו ב־1898. הרשימה מפרטת כמה נפשות במשפחה, מקצוע, תאריך התישבות בדומברובה ומקום ההולדת. על סמך התעודות האלו נקבע תאריך בואם לדומברובה. יתכנו אי־אלו טעויות, מתוך הנחה שכמה אנשים הגיעו בתאריכים יותר מוקדמים מאשר בשנת 1898. יתכן שאנשים בתאריכים יותר מוקדמים נפטרו או עזבו את האיזור. שמות אחדים לא ניתן לקרוא, כי נכתבו ע״י מוכתר פולני בשפה רוסית משובשת).

בערך בשנת 1870 מתחוללים בדומברובה שינויים כלכליים ומשקיים. המפעלים התעשיתיים שהיו פעם ממשלתיים, עוברים תהליך החכרה ומכירה ליחידים, לחברות הון פרטיות ובמיוחד לחברות צרפתיות. נבנים מפעלים חדשים כמו „פריזש״, „פלורה״, „ין״, תעשיה להרכבת מכונות של פיטזנר וגמפר וכו׳. שינויים כאלה מתחוללים כמעט בכל זגלמביה. למפעלים נוהרים המו־נים לחיפוש עבודה. האכלוסיה בדומברובה גדלה בלי הרף. בין החדשים שהגיעו לעיר על מנת למצוא עבודה, ישנם גם יהודים סוחרים, בעלי מלאכה ובעלי מקצועות אחרים.

בשנים 1880—1870 מופיעים במירשם התושבים של אוכלוסית דומברובה השמות הללו: דיסטילירר, גוטמן, יונגסטר, קיפלברג, מגירוביץ, מלינוביץ, רכניץ, רוזנ־צויג, שיבק, סטרנר, שטורכין. שוויצר, פרוכצוויג וביטריך. המופיעים ברשימה עדין נחשבו לתושבי בנדין. לא חסרו שמות שהגיעו ממרחקים גדולים יותר: זירק, צ׳נסטוחוב או פינצ׳וב.

בשנים 1890—1880 הגיעו לדומברובה המשפחות: בלסם, בוגיאר, ברוקנר, כמינגמן, פרשטנבטר, פריליך, פוטרקו, גיטלר, גילדברום, גוטרמן, ליטנר, לונדנר, מאיר מיטלמן, ריזר רוזמרין, זיגרייך, טישר וצבינר. בשנים 1900—1890: באום, ביטנר, ברג, ברנדיס, זיבנד, צבילוש, ציגוש, צפניק, דאוב, אלברג, איזמן, פריכט,

פוקס, גרשפלד, גליצר, גליסמן, גורבס, גרוספלד, גרינ־באום, גוטרשטין, הלפרין, ינובסקי, סקיביץ, יוטקביץ, קרנק קילנר, קוקוטק, קראוס, קריצר, קרשנר, קשאסקי, קוטליצקי, קוזירובסקי, לנדאו, לבקוביץ, ליברמן, לוק־סנבאורג, לסקי, מיארוביץ, מירובסקי, מירמן, נגר, נתן, נובר, נוסבאום, פוטיק, פרבו, ריכמן, רוזנבלט, ריזנ־צוויג, רוזנבלום, רוזנפריד, רושינק, סלומון, גלצברג, סטזובסקי, שלזינבגר, שפיגלמן, שטובל, שוורבך, שברצבאום, טננבאום, ויסזלץ, ויסשטד, ויט, ויסברג, ביביורה, וינר, וילץ, זיטלמן ואחרים.

הרשימה המוזכרת לעיל נלקחה מרישום תושבים יהודיים שהועבר בשנת 1898 ע״י קהילת הגורניצטבה שמקום מושבה היה בדומברובה. קהילה זאת נוסדה בשנת 1870 כחלק מקהילת אולקוש־שבירסקו. מרישום זה אנו למדים שבשטח האיזור שאחרי כן היה ידוע כדומברובה־גורניצ׳ה, ישבו כבר בזמן ההוא 192 משפחות שמנו ביחד 823 נפשות, מזה בדומברובה העתיקה 47 משפחות עם 226 נפשות, בקולוניה הוטה בנקובה 83 משפחות עם 302 נפשות, בקולוניה רדן 56 משפחות עם 260 נפשות, בקולוניה קסברי 6 משפחות עם 35 נפשות. בממוצע מנתה כל משפחה 3—4 נפשות.

למקור בואן של המשפחות לדומברובה: הרוב, בערך 67 משפחות, באו מבנדין, היתר הגיעו ממחוז פיוטרקוב ורדומסק. הגיעו גם יהודים מהמקומות האלה: וולברום — 13 משפחות, אולקוש — 10 משפחות, ולודיזלב — 8, צ׳נסטוחוב — 7, פינצוב — 5, זרקי — 7, זרנוביצה — 5, דזילושיצר — 4. בין התושבים החדשים מאותן השנים הגיעו מסלבקוב, קורצ׳ין, מירוב, שקצין, רדום, קוטנה, סקאלי, וולשצוב, רדומסקה, ינדז׳יוב, בנדין, וילון, קוזנסקי ומלובה.

בסוף המאה ה־19 עסקה אוכלוסית דומברובה ברובה הגדול במסחר או במלאכה. 82 משפחות התקיימו מניהול כל מיני חנויות, דוכנים, מחסנים וכו׳. אמצעי קיום ל־74 משפחות סיפקו בתי מלאכה. בי־ניהם היו: 27 סנלדריות, 17 מתפרות, 13 קצבים, 8 פחחים, 4 שענים, 2 אופים, סוחר עורות, כובען וצבע. מלבד זה היו בין היהודים 8 עגלונים ו־6 פועלים. 12 איש עסקו בכל מיני עיסוקים, ביניהם מצאנו 3 קבלנים, חובש (פלצ׳ר), פנקסן וכו׳. חסרים לנו מקורות העיסוק של 10 משפחות. רק למעט יהודים היו בתים משלהם. בעלי בתים מראשוני מתישבי דומברובה היו: שמואל ויצחק מיודובניק, יעקב מימן מדומברובה העתיקה, שמעון שליבקה ברדן ושלמה פרסול בקסברי.

בתקופה שבין 1900—1914, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, נמשכה התפתחותה של דומברובה־גורניצ׳ה. האוכלוסיה גדלה ובתוכה גם האוכלוסיה היהודית, בשנת 1902 גרו כבר 60 משפחות יהו־דיות — 250 איש.

גידול החברה היהודית יצר כמה בעיות. אחת מהן היתה הפולחן הדתי: יהדות דומברובה הש־תייכה לקהילת המאמינים, כפי שקראו אז לחבר בתי התפילה אשר בבנדין. המרחק בין דומברובה לבנדין הכביד על יהודי דומברובה להגיע לעיר זו, לכן אורגנו בבתים פרטיים בדומברובה בתי תפילה עם אולפנת לימוד בשביל ילדים. קראו להם „חדר״. בתים כאלה התקיימו אצל שלמה מיודובניק ברדן ואצל שלמה פרסול בקסברי. מהראשון נהנו יהודים שהתגוררו ברדן, בהוטה בנקובה ודומברובה העתיקה, ומהשני נהנו היהודים שהתגוררו בקסברי עצמה ובאזורים הקרובים אליה. בערך ב־1880 קמו עוד שני בתי תפילה, אצל יעקב מימן בדומברובה העתי־קה ואצל ברטה רכניץ בקולוניה הוטה בנקובה.

השלטונות לא ראו בעיר יפה בתי תפילה אלה, חשדו בהם שמתקימות שם פגישות בלתי ליגאליות. בשנים 1874—1875 ניתנה הוראה לראש ועד גורניצ׳ה, דרך המוכתר, לערוך רישום של המתאספים בבתי התפילה. בשנת 1877 אישר הגורבנטור מפיוטרוקוב בית תפילה למאמינים אצל פרסול בקסברי, אך לא רצה לאשר בתים אחרים בתור בתי תפילה. ב־1888 ציווה המושל להעביר ביקורת בבתי התפילה בדומ־ברובה והחתים בגושפנקה את ארונות ספרי התורה.

יהודי דומברובה השתדלו להשיג אצל השלטונות רשיון להתארגן בתור קהילה יהודית, אך לא עלה בידיהם. רק בשנת 1910 הופעל האירגון הדומברובאי לבתי תפילה, שנוהל ע״י ועד בהרכב: דוד נובר, שלמה רכניץ ויעקב גליקסמן. כרב נבחר אלתר לוי, שמילא את תפקידו למעלה מעשרים שנה. הועד נעזר בקרן תשלומים שניגבו מיהודי הקהילה, אשר חולקו לצורך זה לשלוש שכבות לפי גובה רכושם. ב־1912 היו 313 משפחות, ורק לראשי המשפחות היתה זכות הצבעה באסיפות הכלליות של הקהילה שכונסו כדי לאשר את התקציב. תקציב קהילת דומברובה בשנת 1914 היה 1500 רובל, ונוצל לתשלומים לרב, למורה־הוראה, לחזן, למורה, לפנקסן ולהחזקת משרד.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1916, הוכרה דומברובה כעיר וקיבלה זכויות מוניציפליות. שלטונות הכיבוש הרשו גם לערוך בחירות ולארגן ועד בתי תפילה. הנבחרים החדשים היו: מרדכי־לייב מיודוביניק, יצחק־מאיר נוסבאום ולייבל סטרזגובסקי. הועד החדש התמסר לבנית בית כנסת ברחוב מיעיסקה. ראויים לציון עבור התמסרותם: ברל פוקס, אלטר פוטרקו, מרדכי־לייב מיודוביניק, מרדכי פרנס, יצחק־מאיר לוקסבורג, הרשל ומשה מיטלמן.

אחרי ההתקוממות לשחרור פולין ב־1918, הפך האירגון לבתי תפילה לקהילה יהודית בדומברובה, ובשנת 1924 עוצבה בתור קהילה יהודית מדת משה. הקהילה הורכבה ממועצה בראשות הרשל־טוביה ליברמן, ומועד קהילה בראשותו של לייבל סטזגובסקי. פרנסי הקהילה החדשה יסדו את בית העלמין

עם הפיכת דומברובה־גורניצ׳ה לעיר, נוצרו עבור היהודים המקומיים אפשרויות להשתתף בממשל ולהשפיע על המשק המקומי. בבחירות הראשונות למועצת העיר, אשר התקיימו עוד במלחמת הסתיו ב־1917, השיגו היהודים 4 מנדטים. נבחרו: אהרון זילברשלג, שלמה רכניץ, יהוכים־אליעזר רכניץ וסטניסלב קוה. יש לציין שבמועצות הקודמות שמונו ע״י שלטונות הכיבוש ב־1917—1916, לא היו ליהודים כל נציגים. בישיבתה הראשונה של המועצה העירונית החדשה ב־27 לנובמבר 1917, הקריא סטינסלב קוה, בשם חברי המועצה העירונית היהודיים, הצהרה, שבכוונתם לעבוד יחד עם יתר חברי המועצה על בסיס של שוויון, לטובת העיר. כל העבודות להטבת מצב התברואה, התרבות וההתפתחות המשקית ימצאו בהם את תמיכתם נאמנה. „סיסמתנו תהיה: עבודה משותפת על יסודות דמוקרטיים, ונדרוש הכרה בשוויון זכויות לכל האזרחים בלי הבדל דת ואמונה״.

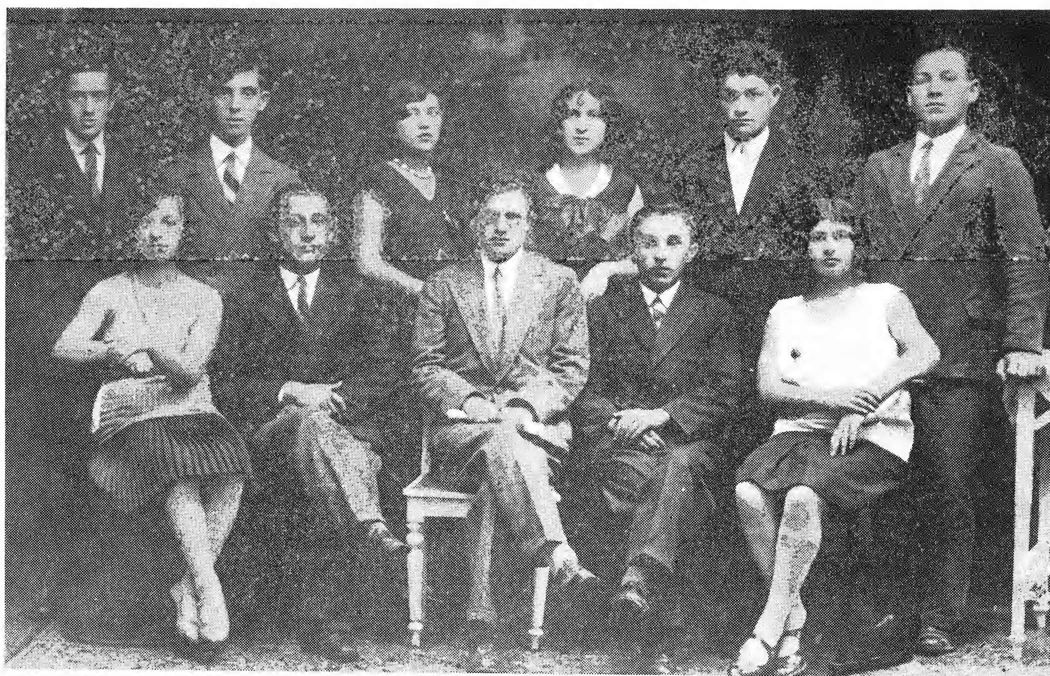
הבחירות ב־1917 התקיימו (עדיין בתקופת כיבוש) לפי השיטה הקורילית: קבוצת בוחרים לפי הרכוש, המקצוע והלאום. יצא שהמספר הגדול ביותר של מנדטים נפל בידי קבוצה קטנה של בעלי רכוש. הבחירות הראשונות על יסודות דמוקרטיים התקיימו ב־1919 אחר השחרור. היהודים השיגו 10 מנדטים מהמספר הכללי של 33 מנדטים. היתה זאת הנציגות הגדולה ביותר שהיהודים יכלו אי פעם להשיג במועצות העיר דומברובה. בישיבה חגיגית של מועצת העיר נאם אהרון זילברשלג בשם סיעת הנציגים היהודיים. הוא הציג מצע, עליו ילחמו הנציגים היהודיים במסגרת המועצה העירונית: הגדלת מספר בתי הספר העממיים והבטחת מקומות לילדים יהודיים ולימודי הדת היהודית. כדאי לציין שכתוצאה מפניות הנציגים היהודיים בעיריה בקשר לפרעות שהתקיימו בסוף שנת 1919, קיבלה מועצת העיריה החלטה של השתתפות בצער, והביעה את דעתה שאין להאשים בזה את כל האוכלוסיה הפולנית.

בשנים מאוחרות יותר המשיכו היהודים לקיים את נציגותם במועצת העיריה, תוך תנודות ושינויים. בשנת 1925 הופיעו ברשימה משותפת והשיגו רק 4 מנדטים מתוך מספר כללי של 29 מנדטים. בבחירות של שנת 1928 הופיעו היהודים מפוצלים ל־5 רשימות. הבלוק היהודי הלאומי השיג 571 קולות (2 מנדטים) ורשימת בעלי מלאכה — 527 קולות (מנדט אחד), הרשימה הבונדאית — 128 קולות (אף מנדט), רשימת פועלי ציון ימין — 211 קולות ופועלי ציון שמאל — 187 קולות. ממספר הרשימות אפשר ללמוד מה היה הרכב הכוחות הפוליטיים ביהדות דומברובה.

בעוד שהבחירות הראשונות למועצת העיריה, מיד אחרי שיחרור פולין, התקיימו על יסודות דמוקרטיים מלאים, הרי בתקופת הסנציה (האנטישמית), נערכו הבחירות אך ורק למען הבטחת התוצאות למחנה הסנציני הזה. הנציגות היהודית ירדה עקב זה ב־1934 למנדט אחד וב־1939 לשני מנדטים.

בשני המקרים האחרונים היתה הנציגות היהודית במועצת העיריה נמוכה יותר ביחס לאחוז האוכלוסיה בעיר, כפי שהוא ידוע לנו מרישום התושבים הכללי, שהיה כלדקמן: בשנת 1921 מנתה דומברובה 39.860 תושבים, מתוכם 4.304 יהודים (2068 גברים, 2236 נשים). סטטיסטיקה זו אינה מוסרת את המיבנה המקצועי של האוכלוסיה היהודית. כמות האנאלפבתים בין היהודים הגיע ל־20,9% (לא כולל את הילדים עד גיל 7). בדומברובה היה המצב עוד יותר גרוע: מספר האנאלפבתים הגיע ל־21,5%. רמה תרבותית זו של היהדות הדומברובאית לא היתה משמחת, וזה כתוצאה מהמשטר הצאריסטי. בשנים הבאות הלך המצב והשתפר, כתוצאה מהנהגת חוק חינוך חובה משנת 1924. במה שנוגע לילדי דומברובה, היו ברשותם שני בתי ספר אשר הוחזקו ע״י הקהילה.

בשנת 1931 מנתה האוכלוסיה הכללית 36,942 נפש. הירידה מוסברת ע״י כך, שבשנת 1923 הצטרף חלק מהעיר, ובתוכה קסברי, לבנדין. האוכלוסיה היהודית בשנת 1931 מנתה 5150 נפש, שהם 14%

חברי פועלי־ציון שמאל
די חברים פון דער לינקער פועלי־ציון־פּאַרטיי

מכלל התושבים (מזה 2637 נשים וגברים 2513).

החברה היהודית הדומברובאית פיתחה במשך התקופה שורה של אירגונים: מועדון יהודי של בעלי־מלאכה, מועדון של סוחרים וחברת קיבוץ „מזרחי". פעילות רבה בשדה ההשתלמות ניהלה הספריה ע"ש פרץ. יש להזכיר את דוד ברנרד, רכניץ, זיסמן קוש־נובסקי, מרדכי גרוספלד ויעקב ריטרבנד. המפלגות אירגנו מספר לא מבוטל של אסיפות וערבי השתלמות. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה קמה בדומברובה מפלגה סוציאליסטית יהודית בשם „בונד", שפעילותה הורחבה אחרי המלחמה הודות להשפעתם ופעילותם של פסחזון ואשתו בצי. הפעיל ב„בונד" בדומברובה היה אמברמוביץ מבנדין, שאירגן אגודות מקצועיות, בעיקר בין בעלי המלאכה. הם יזמו הקמת מועצה לתרבות יהודית, שהוכיחה פעילות רבה בשנת 1926. אחרי כן הוכתה ונשברה עקב המלחמה, כמו יתר המפלגות היהודיות.

יש לציין את פעילותם של היהודים בשטח התעשיה, ובמיוחד יש לציין את האחים קליין שיסדו בית חרושת לחוטי ברזל.

(תירגם מפולנית: יהודה לונדנר)

יהודה לונדנר

יהדות דומברובה־גורניצ׳ה בשנים 1815—1939

דומברובה־גורניצ׳ה והסביבה היו בשחר קיומה של פולין איזורים נשכחים של ביצות ויערות עד. נסיכי פולין הקדישו להם מעט תשומת לב. ההתענינות הלכה וגברה עם התפתחות התעשיה באירופה בתחילת המאה ה־18, עת החל השימוש בקיטור לתעשיה והופעת רכבת הקיטור. הביקוש לפחם באירופה הלך וגבר ועקב זה התחילו גם להתענין בדומברובה והסביבה, לא הפולנים כי אם פרוסיה הגרמנית.

דומברובה־גורניצ׳ה * קיבלה את שמה מהמתישבים הראשונים, אשר גרו באיזור הידוע כיום כ„דומברובה העתיקה״, שלפני שנים רבות התישבו במעבה היערות. מדומברובה העתיקה התפתחה דומברובה לעיר הנוכחית בקצב מהיר, הודות לאוצר השחור הטמון באדמתה. קשה לדעת מתי ואיך החלה ההתישבות הראשונה. השם דומברובה נובע מיערות האלון (דומב) שבתוכם נוסדה. אחד מאיזורי העיר נושא עד היום את השם דמבניק.

בשנים 1705—1806 עדיין לא פותחו המיכרות, אך הפרוסים ניצלו אותם ויותר מאוחר, בימי ממלכת ורשה, שוב נהרסו עקב מלחמות נפוליון. כשנוסדה ממלכת פולין ועל סביבת הנהר פשמשה השחורה השתלטה רוסיה הצארית, הופקד הסופר סטניסלב סטשיץ בתפקיד של מנהל כללי לתעשיה ומלאכה. בימי כהונתו התפתחה פולין מבחינה תעשיתית ומסחרית, והוקמו המיכרות רדן והראין (לפי ספרו של יאן פיז׳חלה, קטוביץ 1962 ע״מ 42). אחרי שנת 1815 גילו יותר ויותר מרבצי פחם באיזור דומברובה. הוקמו המיכרות קסברי ואחרים. גילו גם את המיכרות בשילצה, פוגון, סצ׳מישיצה. בשנים 1834—39 קמה ה„הוטה בנקובה״ מקרנות בנקים פולניים.

דומברובה לפי סקירת המילון הגיאוגרפי משנת 1880

דומברובה שוכנת בביקעת הפשמשה השחורה. מבחינה משפטית־מוניציפלית היא במעמד כפר. היא שייכת למחוז בנדין הנמצא 112 מטר מעל פני הים. קיימת במקום כנסיה קתולית בנויה בסגנון גותי ובית ספר עממי. השלטון המקומי העירוני כפוף לבית משפט השלום האיזורי.

דומברובה־גורניצ׳ה נמצאת באחד האיזורים החשובים לכרית פחם, נקודת מוקד לתעשיה הכבדה בממלכת פולין. בשנת 1796, בימי שלטון הפרוסי הגרמני, התחילו לפתח את מיכרות הפחם בדומברובה. נבנתה מושבה תעשייתית ע״י המנהל הגרמני רדן, ועד היום הזה היא נקראת קולוניה רדן.

בתקופת שלטונו של הפולני בנקין, בשנים 1835—1842, נוסדו 2 איזורים חדשים: הוטה בנקובה וקסברי.

דומברובה הישנה (אלט דומברובה) היתה קודם כפר בשם זגושה. תושביה היו אמידים. לעומתה קולוניה רדן ששכנה בביקעה היתה עניה. אט אט לבשה גם היא צורת אזור תעשיתי: משני צידי הרחובות היו תעלות פתוחות לספיגת מי גשם והיו נטועים עצים. הבתים הראשונים שפיארו את האיזור, היו בניני הממ־של האיזורי, בנויים בסגנון גותי יפה: משרדי ממשלה ומשרד למושל המחוז. מלבד אלה היו בניני מגורים לעובדי בתי החרושת ששימשו קודם למחנות צבא. כל בנין הכיל כמה מאות נפשות.

הפחם שהועלה מעמקי אדמת דומברובה־גורניצ׳ה הועבר ישירות לבתי החרושת הממשלתיים והפרטיים. עד שנת 1816 התנהל ניצול המיכרות בעצלתיים, כנראה מחוסר ביקוש לפחם בשוק, אך משנה זו ואילך קיבל ניצול המיכרות תנופה חזקה. מכרה הפחם קסברי נוסד על מרבצי פחם עצומים ועשירים בטיבם המעולה. עומקם של הרבדים נאמד ב־50 רגל. בשנת 1861 פותח שטח חדש לכרית פחם ע״י יוזף ציקובסקי, מי שהיה מנהלם של מפעלי כריה אחדים. במקביל למיכרות הוקמו מפעלי יציקה להתכת ברזל ובדיל. מסילת ברזל קישרה בין מפעלי ההתכה למיכרות.

בדומברובה־גורניצ׳ה, היו אומרים התושבים, אין שמים בהירים או כחולים, השמים היו תמיד מכוסים עשן, להבות אש שעלו ממפעלי התכה השתקפו בשמים, קשה היה להבחין בין ערב ולילה; הכל היה מפוייח, הקירות, הבתים, המדרכות. הכורה בבגדיו המפוייחים ופנס הקרביד בידו היה חלק מנופה של העיר.

מלבד שני המפעלים הללו היו גם מפעלים לשריפת

* עפ״י ספרו של מריאן קנטור מירסקי: מעברן של זגלמביה־דומברובה והסביבה. סוסנוביץ 1931 עמ׳ 236.

לבנים ואריחים חסיני אש לציפוי תנורי ההתכה. כל המפעלים האלה היו מרוכזים בהוטה בנקובה.

קולוניה רדן שימשה קו מפריד בין איזור תעשיתי אחד למשנהו. מאוחר יותר, בעת האדמיניסטרציה הבנקאית הפולנית, הוקמו גם תנורי ענק להתכת ברזל בדרך המובילה לרדן וקסברי. התנורים האלה קיבלו את הפחם ישירות מהמיכרות נובה־לבנצקה וצשקובסקיגו. אלה היו מפעלים פרטיים שמומנו ע״י בנקים צרפתיים ואיטלקיים. רדן וטדיאוש נשארו מפעלים ממשלתיים.

על גודל תפוקת הפחם תעיד העובדה שבשנת 1877 — כשכלי הכריה היו מכושים ומוטות ברזל, ההובלה הפנימית במיכרה היתה בעזרת סוסים מכוסי עינים (נגד עוורון), המעליות להורדת העובדים והעלת הפחם היו מעליות עץ, עבדו מעל ל־10 שעות ביום במצב של כריעת ברך (כי המיכרות היו נמוכים) — ובכל זאת היתה התפוקה בשנה ההיא 5,108,177 פוד (פוד — 16.3 ק״ג). אלה המיכרות שהיו בדומברובה: רדן, לבנצקה, נובה־לבנצקה, קסברי, קושילב, פריז, הי־רונין שומן, מיקולי, זופיה, מדי קזימירז. בכמה מהמפ־עלים נמצאו גם מיכרות לכרית עפרות ברזל.

קיימים מפעלים פרטיים לעבוד הפלדה הגסה בשם סרנה, בית חרושת לשריפת לבנים חסיני אש של לשציצקי, מפעל ליציקת כלי מטבח של חברת שיין ושותפיו, בית חרושת לחוטי ברזל, מסמרים ושרשראות של לסקר ושותפיו, מפעלים ליציקת צינורות מחימר מצופי גלזורה של פיחלק.

עקב תיעושה המהיר של העיר וקליטת עובדים בה, החלה נהירה של האוכלוסיה הכפרית מהסביבה לדומברובה והיא גדלה מקומץ קטן של אנשים שחיו בביצות וביערות, ל־6000 תושבים בשנת 1880. (לפי המלון הגיאוגרפי הממלכתי שהוצא בשנת 1880).

היהודים בימי גדולתה של דומברובה־גורניצ׳ה והסטטוס הקלישאי

קורות ההתישבות היהודית בדומברובה משולבות בקורות ההתישבות של יהודי בנדין, סוסנוביץ וכל האיזור המגיע לפיוטרקוב, קליש ועד לסטטוס הקלישאי. האקט הזה שימש במשך דורות יסוד לדרישת יהודי פולין למלוי זכויותיהם, והד רב היה לו בפולין משך מאות שנים בחיים המדיניים התחיקתיים ובספרות המחקר של היהודים ולא יהודים. אקט זה בתולדות פולין היה מעשה תחוקתי ראשון לגבי חלק גדול של יהדות פולין, והוא ניתן ב־8 בספטמבר 1264 בקליש.

לפי השערת ההיסטוריונים באו היהודים לפולין בתקופה קדומה משני כיוונים מארצות המזרח: מארץ הכוזרים וכן מארצות המערב — מאשכנז ומבוהמיה. ההגירה מאשכנז הביאה עמה צביון מובהק של „נוסח אשכנז״, נוסח זה חדר בשעתו לתוך חיי היהודי והיתה לו השפעה על יהדות מזרח אירופה, בין שאר ההוכחות לכך — שנוי שמות לצליל אשכנזי.

מיום היותה למדינה צרו על פולין אויבים מכל עבר, בעיקר מצד רוסיה וגרמניה. בעקבות מצב זה נחלקה פולין שלוש פעמים. בכל חלוקה הסובלים ביותר היו היהודים; הוכנסו סעיפים המגבילים את צעדי היהודי, אסרו עליו להתישב על הקרקע, לסחור ולעסוק במלאכות שנוצרים עוסקים בהם. הזכויות שניתנו ליהודים לפי הסטטוס הקלישאי משנת 1264 נשכחו.

המלך קאזימירז הגדול חידש את התקנון הקלישאי הזמין יהודים להתישב בפולין ולפתח את המסחר, המלאכה והתעשיה. עם חידוש הזכויות בקהילות פולין החלה מגמת התרחבות בכלכלת פולין דאז, קמו תעשיות טקסטיל בלודז׳, פיוטרקוב וזבירצה, המסחר היהודי התרחב ועבר את גבולות פולין; עם חדירת ההון הצרפתי, האיטלקי והבלגי לפיתוח התעשיה בדומברובה, הלך בעקבותיו הסוחר היהודי.

ראשוני היהודים בדומברובה *

דומברובה־גורניצ׳ה היא אחד המרכזים של כרית פחם בפולין. המיכרות הופעלו לראשונה ע״י הפרוסים בשנת 1796 ובשנת 1815 הוחזרו לשלטונות פולין והופעלו על ידה. בהצהרה ממשלתית שהוצאה מיד אחרי העברת המיכרות נאמר: כל יהודי תושב דומברובה־גורניצ׳ה והסביבה רשאי לעבוד במיכרות, אם רוצה הוא בכך. ההצהרה באה להוכיח שבשנת 1815, ולפני כן, כבר ישבו יהודים בדומברובה. ההצהרה לא באה מאהבת מרדכי, היו אלו שנות גאות ושיגשוג בתעשית הפחם, והיה מחסור רב בפועלים, לכן איפשרו גם ליהודים לעבוד במיכרות. בתמורה למתן הרשות הטילו על העובדים מס רשיון שנוכה ממשכורתם. למרות זאת עבדו יהודים רבים במיכרות ולא נפלו בכוח עבודתם משכניהם הנוצרים.

* לפי: אנציקלופדיה יהודית כללית (ניו־יורק) כרך ג׳.

חדירת היהודים לדומברובה נתקלה בקשיים, כי לפי המעמד המשפטי המוניציפלי נחשב חלק משטחי דומברובה לשטח כפרי, ולפי החוק הרוסי הצאריסטי אסור היה ליהודים להתישב בכפר. החוק היה כה חמור שהיתה נשקפת סכנה של עיקול הרכוש, ובכל זאת חדרו היהודים לדומברובה בכל מיני התחכמויות ועקיפת החוק. היה אסור ליהודי דומברובה להחזיק פונדקים ומסעדות ע״י המיכרות ובתי החרושת. המצב השתנה לטובה עם השיגשוג בתעשית הפחם והמחסור בפועלים. השלטון הצאריסטי לא הקפיד על קיום החוק ונתן ליהודים להתישב בשטח.

בין היהודים הראשונים שהתישבו בדומברובה היתה משפחת צייגען שקראו להם אחרי כן ציגוש. (לייבלה ציגוש). אחרי כן הגיעו התושבים רוזנצוויג ונתנוב. ראש המשפחה של הנתנובים היה אהרון. היות ונתנוב ידע שאסור לקיים פונדקים למימכר שיכר, פתח פונדק שבו נמכר משקה עשוי מדבש, ודבש הרי אינו מכיל אלכוהול. הכורים ופועלי בתי החרושת נהגו לבוא אליו ולחטוף לגימה של מיודובקה (מין משקה), אבל השם שהוצמד לאהרון נתנוב, „מיודובניק״, נשאר במשפחה לצמיתות והשם המקורי נשכח.

עקב השיגשוג בתעשית דומברובה גברה זרימת היהודים לעיר. בשנים קצת יותר מאוחרות הגיעו המשפחות: וויסזלץ, רוטבנד, לונדנר, נגרי, שפיגלמן, סטזגובסקי, רכניץ, גליקסמן, ליברמן, גלצרי, ביטנר, הלפרין, נוסבאום שלזינגר, גרוספלד, גרינבאום, דאומבי, קנרק ואחרים.

ר׳ הנוך גרשון שפילברג ז״ל על התהוות קהילת דומברובה הראשונה

בבואי לדומברובה בשנת 1902 מצאתי כבר הרבה יהודים מבוססים שעסקו במסחר, בחרושת ובמלאכה, אך ארגון קהילתי עדיין לא היה קיים. דומברובה היתה כעין פרובינציה של בנדין, וממנה קיבלה את כל השרותים הקהילתיים. לדומברובה לא היה רב משלה, היא קיבלה את השראתה הרוחנית מרבה של בנדין, ר׳ בריש גרוברד. היה זה יהודי מתקדם, ידען בתורה ובלימודי חול. ר׳ בריש גרוברד ידע למזג דברי הלכה ונוהגים דתיים של יום יום עם המציאות, גרס שהרב, בגישתו לפסוק בעיניני כשרות, עליו להצטייד נוסף על הידיעות בהלכה גם בידיעות באנטומיה. הרב היה אישיות מקובלת בכל החוגים, הן המחמירים והן המתקדמים, בשל היותו אישיות כנה ורבה ידיעות.

עד לשנת 1910 השתייכו יהודי דומברובה לקהילת בנדין, כחברי קהילה זו קיבלו גם רשות לקבור את מתיהם בבית העלמין של בנדין, ולהשתמש בבית הכנסת הגדול של עיר זו. ב־1910 נפרדו מקהילת בנדין והקימו להם כעין רשות של בתי תפילה שמילאה תפקיד של ועד קהילה. ראשוני מנהלי הרשות היו: יעקב־מנדל גליקסמן, שלמה רכניץ ודוד נובר את תפקידיהם מילאו בהתנדבות עד שנת 1910.

הרב הראשון של דומברובה היה ר׳ משה־אהרן לוי (הרב מפצנוב). בתור מורי הוראה פעלו לפי הסדר רבי אבא שלזינגר ור׳ משה רפפורט.

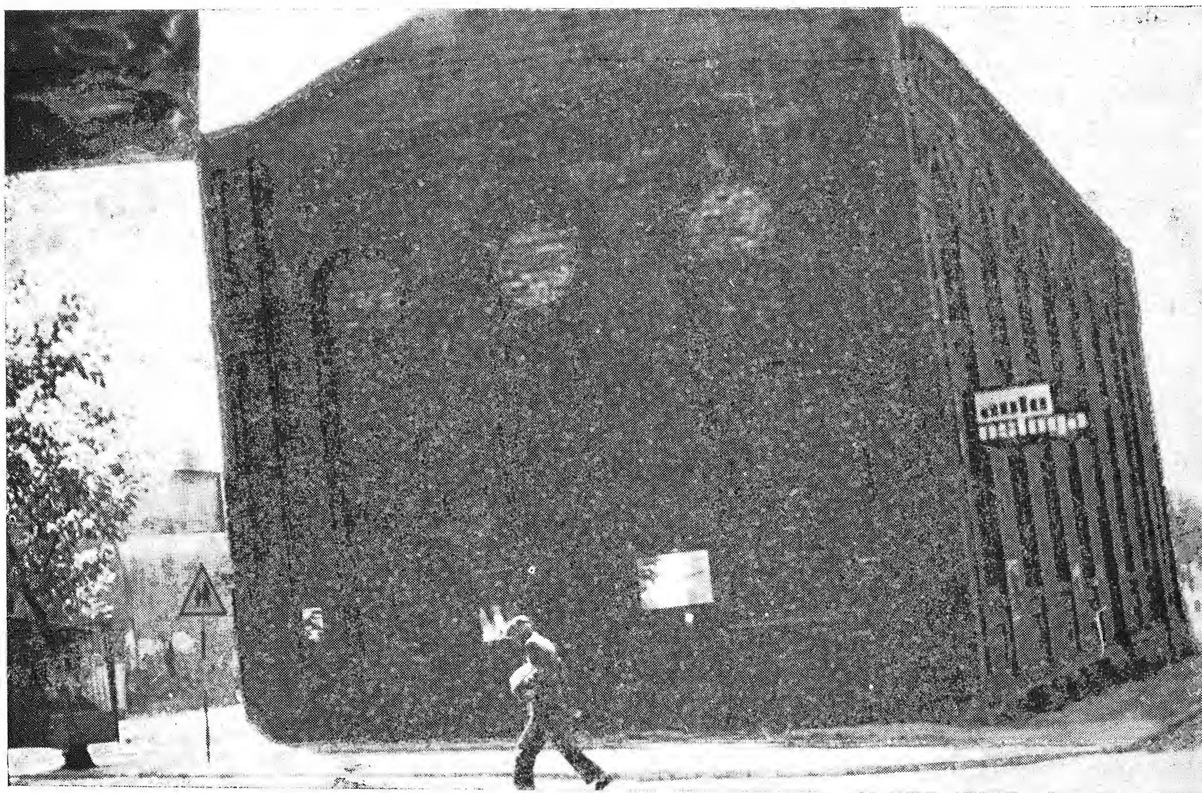
לפי פקודת מושל אזור דומברובה מה־3 לאפריל 1916, הוכרז על בחירות לרשות, שהתקיימו ב־9 ליוני אותה שנה. נבחרו מרדכי־ליב מיודובניק, יצחק־מאיר נוסבאום ולייבל סטזגובסקי. כממלאי מקום נבחרו ראובן גרוספלד, דוד גרינבאום ומשה מיטלמן.

ב־1918 הוחלפה הרשות בועד קהילה, בזמן יותר מאוחר נתנו לה את כל הזכויות בחוק להוצאות לפועל. הקהילה היתה מורכבת משני מוסדות: ועד קהילה וועד פועל. עד 1924 היה הרצל־טוביה ליברמן יושב ראש מועצת הקהילה, ולייבל סטזגובסקי יושב ראש ועד הקהילה. בחסותם של בערל פוקס, אלתר פוטרקו, מרדכי־לייב מיודובניק, קופל קרזנובסקי, מרדכי הלל פרנס, יצחק־מאיר לוקסבורג, הרשקה רייכמן ומשה מיטלמן, ניבנה ב־1916 בית הכנסת ברחוב שופנה. בית הכנסת עמד זמן רב בלא גג. השלים את בניית הגג משה מיצינמכר, והרשל דסטלירר התקין את החלונות (היה אמן גדול בשטח זה). משה מיצינמכר תרם לבדו ספר תורה לבית הכנסת (אשתו פייגה היתה ידועה בתור צדקנית).

ב־1929 ביקרה ועדה בהרכב מושל מחוז בנדין, ארכיטקט נציג עירית דומברובה וחברי ועד הקהילה במגרש ברחוב יברובה, לבדוק אם המקום מתאים לבית עלמין, הועדה מצאה את המקום מתאים. באותה שנה, בתענית אסתר, התקיימו הקפות מסביב לבית העלמין ע״י הרב לוין יחד עם החברא קדישא ונכבדי העיר לשם קדושו.

גרוש יהודי קולוניה רדן

החוק שאסר על היהודים להתישב בכפרים ולחכור אדמות (שהיה קיים בפולין בימי הצאר הרוסי) חל גם על דומברובה. המצב היה פרדוכסלי ומכמה בחינות

בית הכנסת הגדול בדומברובה בחורבנו
עמלו לבנותו ועד ובראשו ברל פוקס, איטשע מאיר נוסבאום ומשה מיצינמכר
די גרויסע חורבה שול אויף שאָפּענאַ גאַס — וואָס איז געבויט געוואָרן דורך אַ קאָמיטעט
מיט בערל פוקס בראש, איטשע מאיר נוסבוים און משה מיצנמאַכער.

יותר קשה ומסובך מאשר במקומות אחרים; העיר היתה מחולקת לשלושה אזורים: מייסקה, על שם אי־זור עירוני של בנדין, הוטה בנקובה וקולוניה רדן, שני האחרונים היו שטחים כפריים. החוק הרוסי התיר לקיחת אדמות בחכירה אך לגבי היהודים בנה תלי תלים של סעיפים בכדי להכביד לקיחת אדמות בחכירה או להתישב עליהם למגורים. היהודי היה יכול להמצא בכפר כעין אורח הנוטה ללון אך בשום אופן לא לישיבת קבע. קולוניה רדן היתה שייכת לשטח כפרי, כבר בשנת 1912—1913 ישבו בה עשרות משפחות שהתבססו מבחינה כלכלית וניהלו חיים קהילתיים עצמאיים תקינים. והנה ביום בהיר אחד קפץ עליהם רוגזו של וולוסשצ׳יאנסק, כעין מוכתר של האיזור, בהשפעת הסתה דתית ושנאה ליהודים, ונקבע כי על היהודים לעזוב את איזור רדן, בהסתמכו על החוק של איסור התישבות יהודית בשטח כפרי.

המצב החמיר היות וכל הלחץ של הגירוש היה מכוון לקטע אחד של העיר, שאז עוד לא היו בו חיים קהילתיים עצמאיים והוא היה מבחינה מוניציפלית תלוי בעיר בנדין. המוכתר הגיש תביעה משפטית לגוברנטור הכללי בורשה להוצאת צו גירוש מהשטח. לפתע פתאום עמדה עדה שלמה, שהשקיעה מהונה ואונה לפיתוח מקום שומם זה, בפני סכנת גירוש והריסת מקור לחמם. הרצון להתקיים ולחיות נתן להם דחיפה להתארגן ולהחזיר מלחמה שערה משפטית. התאספו בבית המדרש אצל שליפקה, שהיה מקום כינוס לכל מיני אירועים ציבוריים, ודנו במצב. החליטו להקים ועד להגנת הזכויות. לועד נבחרו: שמחה שוויצר, הנוך־גרשון שפילברג ושמעון גליקסמן; הוטל על כל בית אב מס בגובה של 3 רובל לקרן הגנה. התקשרו עם טובי עורכי הדין בורשה כדי לבטל את התביעה המשפטית לגירוש ולתבוע הכרת שטח רדן בתור שטח עירוני.

למעשה שמחו הכפריים במלחמה הזאת, כי ידעו שאדמותיהם תתיקרנה ברגע שקולוניה רדן תסופח לשטח עירוני; בחשאי תמכו בתביעות היהודים, והיו

גם איכרים שהתאספו אצל מושל מחוז בנדין וטענו שרצונם להסתפח לעיר. לעומת העידוד המוסרי החשאי שקיבלו היהודים מהאכרים, קיבל המוכתר עידוד מהכמורה, הפקידות האנטישמית וגם מבעלי בתי חרושת ובעלי מכרות פחם. הסיבה היתה פשוטה: בשטח עירוני יחויבו במיסים גבוהים. כך נקלעו יהודי רדן במאבק על קיומם לבין לועי אריות.

המאבק נמשך שנים. הוגשו תביעות ותביעות שכנגד. הנה חלק מחילופי התביעות אצל הגוברנטור הכללי בורשה. (נמצא אצל ר׳ חנוך־גרשון ז״ל, בשפה הרוסית).

КАНЦЕЛЯРІЯ
ВАРШАВСКАГО
ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРА

По 5 Дѣлопроизводству.

9 декабря 1913.
№ 5266
г. Варшава.

Жителю селенія и гмины Домброва, Геноху Ицкову Шпильбергу на прошеніе его о выдачѣ изъ дѣлъ Генералъ-Губернаторскаго Управленія справки о положеніи дѣла по ходатайству жителей гмины Домброва, Бендинскаго уѣзда, о переименованіи этой гмины въ посадъ, для представленія таковой справки въ гминный Судъ I-го округа Бендинскаго уѣзда, отъ Канцеляріи, по приказанію Генералъ-Губернатора, симъ объявляется, что означенная справка сообщена Канцеляріей непосредственно гминному Суду.-

За Директора,
Вице-Директоръ [signature]

За Дѣлопроизводителя [signature]

Начальнику Бендинскаго уѣзда, для врученія по принадлежности подъ расписку, которую препроводить въ Канцелярію.-

הפניה לגוברנטור בפיוטרקוב ב־1913
על ידי ר׳ חנוך גרשון שפילברג ז״ל לאשר את קולוניה רדן והסביבה בתור שטח עירוני
על מנת למנוע גירוש — תשובת הגוברנטור.
ווענדונג צום גובערנאַטאָר אין פּיעטרקאָוו, 1913
דורך ר׳ חנוך גרשון שפּילבערג ז״ל צו באַשטעטיקן די קאָלאָניע „רעדן״
און אומגעגנט מוניציפּאַלע רעכט.

לישכת הגוברנטור הכללי
המחלקה החמישית
9 בדצמבר 1913 מס׳ 5266 — ורשה

לתושב הישוב גמינה דומברובה, חנוך־גרשון שפילברג, לבקשתו לתת לו אישור בדבר מצב הענין של תושבי גמינה דומברובה, מחוז בנדין.

בנוגע לשינוי מעמדה של הקהילה לישוב עירוני, לשם הצגת האישור בבית המשפט העירוני מחוז בנדין, מודיעים בזה מהלישכה, לפי הוראות הגוברנטור הכללי, שהבקשה הנ״ל תובא ישירות לידיעת המז־כירות של בית המשפט המקומי.

חתומים:
סגן מנהל
מנהל המחלקה

לשם הבהרת יתר כל פרשת ההתלבטויות אצל שלטונות הגנרל גוברנטור בפיוטרקוב, בדבר הפיכתה של דומברובה משטח כפרי לעירוני, התגוששות הכו־חות, הקנוניות שהיו מאחורי הבעיה הזו, אשר גורלה של קהילת דומברובה היה תלוי בה, הננו מביאים פרוטוקול בשפה הרוסית שדן בנושא זה בישיבת לשכת הגנרל גוברנטור. נמצא בארכיונו של ר׳ חנוך גרשון שפילברג.

התעודה המקורית המצורפת כאן בשפה הרוסית (בתרגומה לעברית), מטעם לישכת הגנארל־גובר־נטור בפיוטרקוב, משנת 1913 (9 לדצמבר), נשלחה לתושב דומברובה, חנוך־גרשון שפילברג, בתשובה לפניתו של זה לשנוי מעמדה של הקהילה מישוב כפרי לעירוני. התעודה מראה בעליל מה קשה ומסו־בכת היתה מלחמתם של אבות קהילת דומברובה היהודית, להסרת גזירת גירושם של יהודי קולוניה רדן.

לשם הבהרת יתר, הבאנו תרגום מלא מדו״ח כתוב מהחלטות הוועדה לענינים מוניציפאליים ע״י הגובר־נטור בפיוטרקוב, שישיבתה התקיימה ב־20 לאפריל 1913.

הדו״ח משקף באופן ברור, כמה גורמים סוציאליים היו מעורבים בקביעת אופיה המוניציפאלי של דומ־ברובה, עוד טרם הוכרה בתור שטח עירוני. בעיקר לחמה פה האיכרות הגדולה, התעשיה הכבדה, הסו־חרים הגדולים — על זכות בחירה עדיפה. מהמעמד הבינוני: מהחנוני הקטן והאיכרות הזעירה — תבעו לשלול כל זכות בחירה.

ליהודי דומברובה לא היה העניין חשבון מיסים גרידא, כי אם אפשרות הקיום בעיר הזו, אשר הס־פיקו כבר להכות בה שורשים, לבנות תא קהילתי, מוסדות תרבות, חינוך ודת. אמנם היו מעונינים גם בייצוג הולם במוסדות המוניציפאליים, אך תביעה זו היתה משנית.

למטרת גירושם של היהודים מדומברובה, התלכדו כל הגורמים הממשלתיים דאז, התעשיתיים, הכמורה וההון הגדול. נגדם עמדה האיכרות הזעירה, שהיתה מעוניינת בהכרה עירונית של שטחי אדמותיהם למען יוכלו להפכן לאדמות בניה יקרות, והיהודים, שהיו בעיקר סוחרים ובעלי מלאכה זעירים אשר החוק הצאריסטי־רוסי שאסר להתיישב בתחומי אדמות כפריות, חל עליהם. הננו קוראים בסעיף 3 של החל־טות: בקשת נציגי האיכרים מקולוניה רדן, קסאב־רה, הוטה־בנקובה ומידליצה לאפשר להם להשתתף באסיפות קהילת דומברובה של הגופים הנ״ל, אפילו שיש בידם רכוש אך לא בהתאם לחוק — נשארו ללא מענה.

הגורמים היו מעוניינים בעיקר בזכויות יתר במי־סים ובייצוג, אך לא היו מעוניינים ברשות עירונית, כי רשות כזאת היתה מעלה את מיסיהם. לכן ראו יהודי דומברובה את סכנת הגירוש כה מוחשית, שלביטולה לחמו בחירוף נפש והגיעו עד לפטרבורג.

לישכת הגנראל־גוברנאטור
המחלקה החמישית
9 בדצמבר 1913
מס׳ 5266
וורשה

אל תושב הישוב דומברובה, חנוך־גרשון שפילברג.

על בקשתו לתת לו אישור, בדבר מצב הענין של תושבי קהילת דומברובה, מחוז בנדין, בנוגע לשינוי מעמדה של הקהילה לישוב עירוני, לשם הצגת האי־שור בבית המשפט העירוני של מחוז בנדין.

מודיעים בזה מהלשכה, לפי הוראות הגנראל־גובר־נאטור, שהאישור הנ״ל הובא ישירות לידיעת המז־כירות של בית המשפט המקומי.

סגן המנהל: (—)
מנהל המחלקה: (—)

למושל מחוז בנדין, למסירה לפי קבלה, שהועבר ללישכה.

החלטות הועדה לעניינים כפריים ע״י הגוברנאטור בפיוטרקוב

ישיבת הועדה מיום 20 באפריל 1913 מס׳ 223

נכחו:

יושב ראש	—	גוברנאטור יצ׳בסקי,
סגן הגוברנאטור	—	פורטונגלר
חבר הועדה	—	צ׳וברסקי
קומיסאר	—	ראם

פירוט הענין, דו״חים, סעיפי החוק, והחלטה.

הקומיסאר לעניינים כפריים, מחוז בנדין (מ־6 באוקטובר 1910 לפי מס׳ 2667), הציג והסביר בוועדה את סיכום האסיפה של מועצת קהילת דומברובה, ושל המועצות הכפריות של קהילת דומברובה, בדבר שינוי מעמד הקהילה לישוב עירוני.

מהדו״ח של אסיפת קהילת דומברובה, שהתקיימה בעניין הנידון ב־11 במאי 1910, בנוכחותם של 27 איש מתוך מספר כולל של 37 בעלי זכות הצבעה, מתברר כי בהרכב קהילת דומברובה נכנסים: הישוב אלט־דומברובה, גליניאקי פניאקי, כעכלובקה, קולוניה רדן, קולוניה הוטא־באנקובה, לאבענצקע, קולוניה קסאווערא, קולוניה מידליצה, ניעפיעקלה.

עוד בשנת 1909 עוררה מועצת הקהילה אצל הקומיסאר לעניינים כפריים את הבעיה, שמיסי המועצה בדומברובה יגבו מהתושבים, בהתחשב באופי התעשייתי שלה, לא לפי כמות האדמה לפי סעיף 309, אלא לפי גודל ההכנסה. אולם הקומיסאר סבור היה, כי שינוי סעיף 309 ידרוש זמן רב, ולכן הציע לדון בענין שינוי מעמד המקום מישוב כפרי לישוב עירוני.

לפני הדיון בענין הזה במועצת הקהילה, נמסר הענין לדיון במועצות הכפריות, אשר החליטו לפעול להפיכת הישובים הנ״ל לישוב עירוני בשם „דומברובה״.

מועצת דומברובה הצטרפה מצידה להחלטת המועצות הכפריות, בישיבתה מיום 11 במאי 1910, לעודד את הפעולה בנידון. עם זה הוחלט שכל האדמות הכפריות, עם הפיכת הישוב לעירוני, יוצאו מההגבלות ה־11 ביוני 1891, בתנאים המפורטים בדו״חים של האסיפות הכפריות.

התנאים מסתכמים בסעיפים הבאים:

1. למועצת הישוב העירוני דומברובה, תהיה זכות הצבעה לכל האנשים בעלי אדמות עם בנינים, אשר סכום הביטוח שלהם הוא לא פחות מ־1500 רובל.

2. הזכות לקבלת תפקיד במוסדות הקהילה תהיה לאנשים בעלי שלוש מורג אדמה לפחות עם בנינים, בלי להתחשב בערכם, או בעלי אדמה פחות מ־3 מורגות, אך בתנאי שהם מבוטחים בסכום של 5000 רובל לפחות, יחד עם הבנינים.

3. מיסי הקהילה יוטלו לא לפי כמות האדמה, כי אם רק באופן יחסי להכנסה מהרכוש.

לאסיפות הנ״ל, של המועצות הכפריות ומועצות הקהילה, הוגשו תלונות מטעם חברה צרפתית־איטלקית, בעלת מיכרות פחם, מטעם חברה צרפתית־רוסית בעלת מיכרות וגם מבעלי הוטה־באנקובה. התלונות הוגשו עקב החשש כי הפיכת המקום לישוב עירוני תשפיע לרעה על הפעילות התעשייתית, ובעיקר הסתמכו על הדבר, שההחלטה נתקבלה בפחות משני שלישים קולות בעלי זכות הצבעה.

בהחלטת אסיפה מיוחדת מיום 17.8.1912, הוחלט לדחות כל התלונות והעירעורים. במכתבו מה־8.10.1910 הודיע הקומיסאר את הסיכום הבא:

עם הפיכת דומברובה לישוב עירוני אפשר יהיה, לפי סעיף 3059, להטיל מיסים לא רק על אדמות, אלא גם על מפעלים אחרים. הודות לכך, אפשר יהיה להטיל מיסים יותר גבוהים על מפעלי חרושת, מאשר זה היה עד עכשיו. יהיה זה צודק יותר שמפעלי חרושת ישאו בעול צרכי הקהילה במידה גדולה יותר מאשר האיכרים.

ערכו של כל אחד מ־576 בעלי המשקים בדומברובה מהווה בממוצע: האדמה 2396 רובל, ובניני המשק בממוצע — 3674 רובל, מזה מתברר כי 60% מבעלי האדמות חופשיים ממיסים.

גם מפעלי חרושת ומיכרות פחם, שסכום הביטוח שלהם הוא 1.919.260 רובל, פטורים ממס. אם נוסיף עוד שמסך הכל של 576 בעלי אדמות 85% הם בעלי אדמה עד 1½ מורג, אז יתברר כי את ערך משקי הכפר בדומברובה אין לבסס על כמות אדמה, אלא על ערכה, ולכן אין לקבל פה את העיקרון של הטלת מיסים לפי כמות האדמה (סעיף 309).

לדוגמה כדאי לשים לב לכך שבאלט־דומברובה ערכו של מורג אדמה הוא 600 רובל, וכל הבנינים שם מבוטחים על סך 472130 רובל, ובמקומות אחרים האדמה, כולל המגרשים וגנים, ערכה הוא עד 7000 רובל מורג אחד, והבנינים שעליה מבוטחים בסך 1.644.186 רובל.

לכן הפיכת הקהילה הנ״ל לישוב עירוני, אף־על־פי שזה אינו פותר לגמרי את בעיית החלוקה הצודקת של המיסים, בכל זאת נותנת אפשרות במידת מה, להטיל מיסים גם על נכסים אחרים מלבד אדמות, שערכם הוא 4.035.576 רובל.

ובזה אפשר להסביר את התנגדותם של בעלי בתי חרושת ומפעלים אחרים, כי לא נעים להם שיצטרכו לשלם מיסים פי כמה מאלה ששלמו עד הנה. במקרה הזה, כמובן אין מקום למחאתם נגד הפיכת המקום לישוב עירוני.

יתר על כן, באסיפות הראשונות של המועצות הכפריות הביעו רצונם יותר מ־2 שליש קולות של כל אסיפה להפיכת המקום לעירוני. ושנית, בבעיית הפיכת המקום לישוב עירוני, יכול, במקרים מיוחדים, להחליט המושל — למרות רצונם של תושבי המקום.

עוד נימוק חשוב לצידם של תושבי דומברובה, הוא אי־אפשרות לחלק את האדמות הכפריות לחלקות קטנות מ־6 מורג וכן אי האפשרות למסור בחכירה את האדמות לאנשים שהם לא ממוצא איכרים. לפי החוק מה־11.6.1861, בתנאים של תיעוש המקום מתקבלת צפיפות, פיצול הכפר, צמיחת ספסרים, עיכוב של פיתוח המקום והפיכתו למרכז לתרבות, למסחר ולתעשיה.

בסיכום אפשר לקבל את התמונה הבאה: בשטח דומברובה, מלבד 12.689 איש תושבי המקום, נמצאים 12.055 איש שבאו ממקומות אחרים. רובם עובדים כפועלים או פקידים במיכרות פחם או בבתי חרושת במקום. לשם איכסונו של המון כזה היה צורך לבנות בתים. היה צורך להקצות מגרשים לכך, דבר שהיה נגד החוק אשר אוסר לפצל אדמות כפר לפחות מ־6 מורג.

מתוך הניגוד הזה, שהכביד על הפיתוח הנורמלי וההופשי של דומברובה, נמצא מוצא; ראשית על ידי כך שבניגוד לחוק, פוצלו החלקות הכפריות ליורשים, בפחות מ־6 מורג. ושנית, גם כן בניגוד לחוק, האיכרים מסרו בחכירה מגרשים לצרכי בני׳ . בתים, לאנשים שאינם ממוצא כפרי.

בצורה כזאת, ניבנו בדומברובה בנינים, בני 2 — 3 ו־4 קומות, שערכם מאלפיים עד עשרת אלפים רובל ויותר. על ידי כך מתקבל מצב, שחוכרי המגרשים תלויים במצב רוחו של בעל המגרש. פיצול האדמות, על ידי חלוקתן, ליורשים רבים, עלול להביא למכירתן בעד חוב של אחד היורשים, ואז יצטרפו לדרישת הבעל החדש, להוריד את הבנינים מהשטחים.

לשם המטרה הזו של בנייה מוגברת, שהיתה הכרחית עם פיתוחה של תעשית מיכרות הפחם ובתי החרושת באיזור, היו מיקרים של עקיפת החוק לאדמות כפריות מצד חלק של בעלי האדמות. ומזה נהנו מתווכים־ספסרים, שהרבה כספים זרמו לכיסם, בעת שהאיכרים לא הרוויחו מכך מאומה.

הדברים הנ״ל מראים את התנאים המסובכים, הקיימים כלפי האוכלוסייה הכפרית, לא רק באיזור דומברובה, אלא גם באיזורים אחרים בתנאים דומים. כמו במים עכורים, נמצאים ספסרים שונים המחפשים חיים קלים, שמוצאים את הדרך לעקוף את החוק, בעיקר מפני שהחוק אינו עונה על צרכי החיים.

כל החישובים של הישוב הנ״ל דומברובה, פרט לכפר „ניעפיעקלה״ המרוחק כ־4 ק״מ מדומברובה, שיש לו אופי כפרי מובהק, מוכיחים שיש לדומברובה אופי של ישוב לא־כפרי, ויש בה מבנים רבים נושאי מראה עירוני.

בצורה כזאת, הפיכת כל הישובים של דומברובה, פרט לכפר ניעפיעקלה — לישוב עירוני, היא פועל יוצא מהתנאים הקיימים, והדבר יהיה צעד חשוב לקדם את המקום לקראת מרכז תעשייתי ורוחני יחד.

לשם טיפוח מרכז כזה, יש לרתום את בעלי המפעלים במקום, אשר האינטרסים המקומיים זרים להם, מסיבה פשוטה, שהם ששואבים את הדיוידנדים הגבוהים שלהם מעבודת האוכלוסיה המקומית ומהאוצרות הטבעיים של האדמה הזאת.

ביחס לכפר „ניעפיעקלה״, המורכב משלוש אחוזות, הרי לאור זה שהם מרוחקים מהאוכלוסיה האחרת של הקהילה, וכן שהם אינם רוצים להצטרף לישוב העירוני דומברובה, הציע הקומיסאר לאחד אותה עם קהילת אולקוש, שיש לה מועצה כפרית בגולונוג. הכפר ניעפיעקלה לא מרוחק ממנה וגם מקודם נכלל הכפר ניעפיעקלה בקהילת אולקוש. גם עכשיו, רבים מאנשי הכפר הולכים לכנסיה לישוב גולונוג.

מושל מחוז בנדין במכתבו מ־30 ביוני 1910, לקומיסר מאשר את פעולות המועצות של דומברובה, בעניין

הפיכת הישוב לישוב עירוני במלואו, ורואה בזה צעד חשוב לקראת פיתוחו של המקום להבא.

אישורים :

1. איכרי המושבה „ניעפיעקלה", בבקשתם שנמסרה לקומיסאר ב־1 לאוקטובר 1910, חוזרים בהם מהח־לטתם לכלול אותם בישוב העירוני דומברובה.

2. קהילת דומברובה הופרדה מהקהילה הקודמת „גורנוי", על סמך החלטת שר הפנים שאושרה ב־13 בינואר 1909.

3. בקשת נציגי האיכרים מקולוניה רדן, „רסאוו־דא", „הוטה־באנקובה" וגם „מידליצע" לאפשר להם להשתתף באסיפות דומברובה, כל הגופים שיש להם איזה שהוא רכוש, אפילו זה לא לגמרי בהתאם לחוק, נשארה ללא מענה.

4. לפי הנתונים הסטאטיסטיים משנת 1912, מיסי המועצה ממורג אחד אדמה בדומברובה, הם הגבוהים ביותר ביחס לקהילות אחרות, כלומר, 52 רובל ועוד 8 קופיקות ולפי הדו"ח, גודל המיסים בזגוזשע הוא 6 רובל ו־60 קופיקות, באוז'רוביצע־3 רובל ו־36 קו־פיקות ובקהילות אחרות במחוז בנדין גובה המיסים מ־15 קופיקות עד 2 רובל ו־83 קופיקות.

5. מכל השטחים החייבים במיסים בדומברובה, נמ־צאים 393 מורגים ברשות המפעלים החרשתיים, וברשות האיכרים 609 מורגים.

החלטה :

אחרי הדיון הנ"ל ובהתחשב :

א. שקהילת דומברובה, פרט לקולוניה ניעפיעקלה, מהווה לפי מיבנה, מקום בעל אופי של ישוב עירוני.

ב. שפיתוח התעשיה מביא בעקבותיו תוספת אוכ־לוסיה שבעתיד ישארו בדומברובה, הדבר שוב מביא לידי הגברת קצב בניית בתים חדשים, אשר כיום מוגבל לפי חוק מ־11 ביוני 1891.

ג. היות ויש לדומברובה אופי של ישוב עירוני, היא זקוקה להוצאות גדולות למשק הכללי, להחזקת בתי ספר, נקיון ומאור רחובות, אולם לפי החוק סעיף 309, היא יכולה לגבות מיסים רק לפי כמות האדמה, לעומת זאת סוגי רכוש אחרים פטורים ממסים, וזהו דבר לא נורמאלי.

ולפיכך מוצאים אנו לנכון להוציא את דומברובה מהגבלות החוק, שנקבעו לשם שמירה על קיום מעמד האיכרים כהכרחי.

לכן מכירים השלטונות של הגוברנאטור בבקשת מועצת דומברובה להפוך אותה לישוב עירוני, שיחולו עליה החוקים מ־6 באפריל 1873, בתוספת שקולוניה ניעפיעקלה בגלל אופיה הכפרי, ובגלל סירוב אוכלוס־יתה להיכלל בישוב העירוני, תהיה יחידה נפרדת, ותי־שאר באיזור דומברובה.

בנוגע לענין שינוי מיכסת ההון, המקנה זכות הש־תתפות באסיפות הקהילה ולהיבחר למוסדותיה, מוצאים אנו כמוקדם מדי, ומציעים שהענין הזה יהיה נושא לדיון המיוחד של האזרחים, בהתאם לסעיף 219 מהצווים של הגוברנאטור (כרך ב' חוקה אזרחית משנת 1892) אחרי הפיכת דומברובה לישוב עירוני, אם תתברר אז נחיצות הדבר.

הוחלט למסור את ההחלטה הנ"ל לגנארל־גוברנאטור בוורשה.

להודיע לקהילת דומברובה ולאסיפות הכפריות עם ההסבר, שתוך שלושה חודשים זכאים להגיש ערעור לגנראל־גוברנאטור באמצעות הועדה המחוזית.

חבר הועדה (חתימה)

יו"ר (חתימה)

הענין הועבר לגנארל־גוברנאטור מורשה ב־19/9 לפי מספר 5976.

ההעתק הזה ניתן לאזרח קולוניה רדן ש. גליקסמן, לפי בקשתו מ־24 בספטמבר.

פיוטרקוב 27 בספטמבר 1913.

(תורגם מרוסית)

המלחמה שניהלו יהודי קולוניה רדן מצאה הד רב בעתונות. הנה מתאונן עורך הדין יואל וגמייסטר, שמשרדו מטפל בבטול הגזירה, בעברית מליצית בפני ר' גרשון־חנוך על הפירסום שהענין קיבל :

יואל ויגמייסטר, ורשה

רח' פרוסטה 8, טל. 994

כבוד האדון מר חנוך־גרשון שפילברג :

אל נא יתפלא בעיניו כי לא הודענו לרום מעלתו התוצאות מועצתנו שאחרי היותי פה, כי מאד היה רע עלינו המעשה שהעתונים מטפלים בפרטי הענינים, שכבודם הסתר דבר, פן יתרגזו צוררינו ויעשו להרע להמתגרשים, ומי לידינו יתקע כי לא ישתדלו בסתר במקומות גבוהים לבל למלאות דרישת באי הכפרים. ואיזה תועלת תוכל להיות ע"י הפירסום בעתונות?

ובעוד כל הענין תולה על בלימה הרי הם מכריזים עליהם בקולי קולות לתת חרב ביד שונאים השומרים על כל צעד וצעד להרע ולהשחית.
אנחנו עוסקים בעזרת ה׳ בענין הזה בלי הרף — ומצפים אנחנו לישועות ה׳. טובת הענין ושאלת הגירוש בכלל דורש שהענין בעירכם יגמר על צד היותר טוב, והעיקר שפב״פ (פלוני בן פלוני) לא יעשו שינויים בהחלטת הגוברנטור, כי בהסכמתו הודיע במפורש לבטל את הגבלת חוקי הכפרים. ומבקשים אנחנו אותו שיהא בטובו לשלוח לנו העתק מחות דעת

JOEL WEGMAJSTER
WARSZAWA
PROSTA № 8.
TELEFON 994.

Warszawa, d. .... *191* ....

חליפת מכתבים בין ר׳ חנוך גרשון שפילברג ז״ל
הלוחם נגד גירוש יהודי דומברובה והעורך דין וגמייסטר בוורשה.
דער בריוו־אויסטויש צווישן ר׳ חנוך גרשון שפילבערג ז״ל
און דעם אַדוואָקאַט וואַגמאַן אין וואַרשע, כדי אויסצומיידן דאָס אַרויסטרייבן יידן פון דער שטאָט.

הגנרל גוברנטור שנשלחה לשופט השלום בעירכם כאשר הבטיח אז — וכן להודיע אותנו אם הנכם עוסקים בענין הזה שלא ישעו מעל הנאמר — ויהא זה מטיבו לדבר עם אנשים העוסקים עמו בענין הזה, בפרט עם עורך דין המתנהל את העסק, אם לא כדאי למהר ולהחיש את גמר השאלה או לבלי לטפל בה לגמרי, ומה טוב היה אם יכול להיות פה ביום א׳ שעה 7.00 בערב דזיעלנא 25 בהת״ת. ומצפים אנחנו לתשובות ולהיות זהיר לבלי לגלות ברבים את עניני מסתוריים.

החתומים ברגשי כבוד ויקר יואל וגמייסטר.
(חתימה שניה אינה ניתנת לפענוח)

שתי התעודות האלו מוכיחות את גודל המלחמה שניהלו יהודי רדן עם הכמורה, הפקידות ובעלי ההון, חדורי האנטישמיות שהתהלכה אז ברוסיה הצארית. לא הועילו ההוכחות שאדמות אלו הרשומות ככפרים חדלו מזמן להיות שטח כפרי וכי האוכלוסיה לא התפרנסה מחקלאות, אלא מתעשיה בסביבה. בינתיים חיו יהודי רדן בפחד, התנופה לפתוח חיים קהילתיים נחלשה מתוך חוסר הודאות מה ילד יום, עד שהוחלט לשלוח משלחת ישר לפטרבורג, למיניסטריון הפנים, לשם הוצאת צו על חוקיות ישיבת יהודי רדן במקום. המשלחת הגיע לורשה והיתה צריכה להמשיך עד פטרבורג, אך בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה, המ:כתר והכמורה, שהיו נתינים רוסים ברחו, וליהודי רדן היה ששון ושמחה משום שנצלו מגזירת הגירוש.

הארגון הראשוני של יהודי רדן

עוד טרם ניתכה על ראשי יהודי רדן גזירת הגירוש, ידעו כבר אז, בין השנים 1902—1910, לארגן את חייהם הקהילתיים, מספר ר׳ חנוך גרשון.

אינני יודע מדוע היו יהודי רדן ערבים זה לזה יותר מאשר בכל מקום אחר בעיר; גם הם באו לדומברובה עם אותו זרם שנהר למצוא פה פרנסה מורשה, קראקאו ונובה מיאסטו, חמיאלניק פאצאנוב, קראקוב, ווישליצה, שידלוב חנצין פינצוב וכו׳.

ובכל זאת ידעו כבר בראשית ההתיישבות לארגן מ:סדות לעזרה הדדית. הדבר הראשון שניגשו להקים היה תלמוד תורה לילדי רדן, בבית המדרש בביתו של שליפקה. למדו בו ילדי עניים ועשירים, עבור ילדי העניים שילם הועד שכר לימוד. כבר אז היה נטוש הויכוח אם להוסיף ללימודי התורה לימודי חול, כלומר: כתיב, חשבון ושפה רוסית. הרבה יהודים התנגדו בטענה שזוהי כפירה ואפיקורסות, אך חברי הועד, ובראשם ר׳ חנוך־גרשון ז״ל, עמדו בשלהם.

המלמד הראשון היה משה־לייב אחיו של יוסקה מלמד. הוא היה יהודי בעל הדרת פנים שזקנו שחור, גבה קומה, למדן וידען בתורה. הם גרו בוולברום והקימו פה בית ספר. משה־לייב היה מלמד משניות וגמרא, ויוסקה מא־ב עד חומש. בית המדרש היה מחולק לפינות ובכל פינה למדה קבוצה אחרת. התלמידים היו: אברהם בנו של לייבל סצ׳גובסקי, ברצה, וואלף, בניו של ינובסקי, הרשל פרוכטצווייג, יוסף גוטמן בנו של זליג גוטמן ואחרים. בשעות אחרות למדו גם בנות, כמו חוה בתו של לייבל פרוכצווייג, גטליוש אלמנתו של ר׳ חנוך גרשון ז״ל. השימוש במחברות היה יקר ולכן כתבו על לוחות ציפחה. הבנות המשיכו אצל פריידל, אחותו של יעקב גליקסמן. אצלה למדו ריקמה, סריגה וגם כתיב. היו גם בנות שנשלחו ללמוד בחוץ לארץ.

בית הספר של משה־לייב נסגר על ידי השלטונות, כי דרשו שיהיה בו לפחות מורה מוסמך אחד.

עזרה רפואית וביקור חולים

בעיר היה קיים בית חולים מטעם החברה הצרפתית שהפעילה את המיכרות, והוא היה תמיד מלא וגדוש חולים מהעדה הנוצרית, בעיקר מהשכבות העניות. יהודים לא שלחו את חוליהם לבית החולים בגלל החשד של אוכל לא כשר ובגלל הפחד של חוסר תשומת לב עקב היותם יהודים. כאמור, בתי החולים והמרפאות השתייכו לחברות המיכרות, והיות ולא קיבלו יהודים למיכרות גם לא יכלו לקבל שם עזרה רפואית.

חוש העזרה הדדית, הדאגה איש לרעהו, הביא לאירגון פנימי של יהודי רדן והקמת קבוצת ביקור חולים ולינת צדק. נרכשו מכשירים רפואיים שאוחסנו אצל ר׳ יעקב־שלום פישל ז״ל, והושאלו לחולים במקרה של מחלה. עמד לרשותם גם רופא (ליפסקי והפלצ׳ר משה מיטלמן), שנשלח לפי הוראת הועד. אם היה זה חולה עני, היה הועד משלם את דמי הביקור.

חבורת „לינת צדק״ הציבה לעצמה מטרה נעלה: ללון בלילה אצל החולה. כפי שר׳ חנוך־גרשון מספר, לא יאומן שבמקרה זה לא היתה קיימת כפיה או הטפת מוסר או פניה למצפון בכדי להשפיע ללון אצל החולה; ידוע שבדומברובה, שלפני 50 שנה לא היתה לה

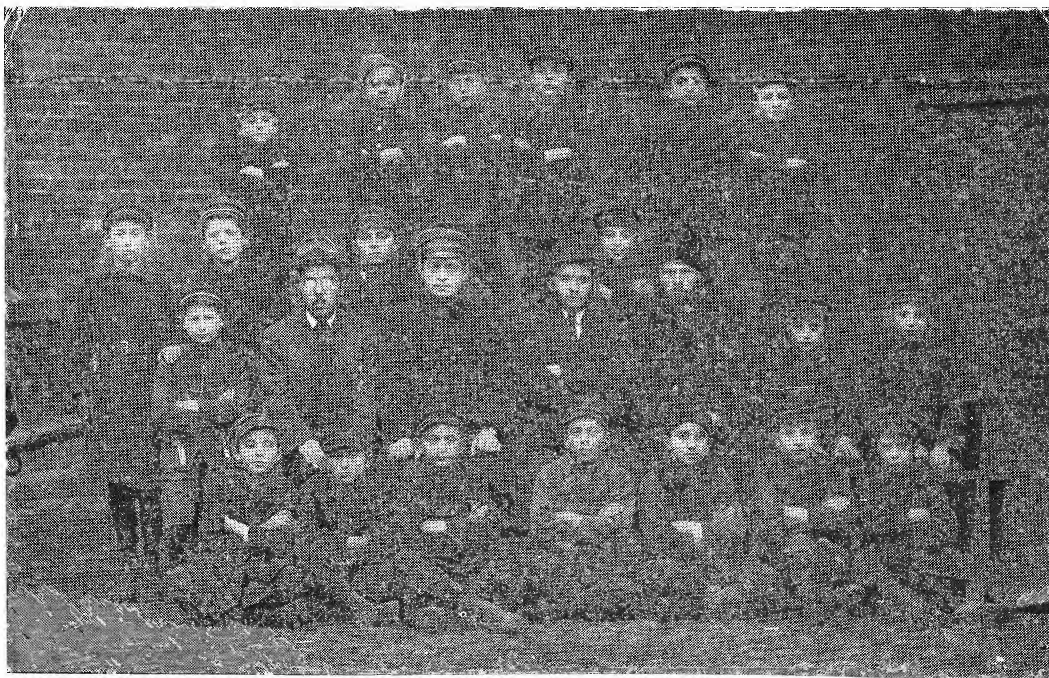
תחבורה פנימית, הלן אצל החולה היה צריך לשרך רגליו קילומטרים בלילות חורף עם פנס ביד בכדי להגיע לחולה, ובכל זאת לא נמצא יהודי שיאמר: „לא אלך" — להיפך, התרעמו אם קופח חלקו של מישהו מלמלא אחת מהמצוות שאין להן שיעור: גמילת חסדים, הכנסת אורחים וביקור חולים.

יצוינו לטובה יהודים כשרים אלו שעשו כה רבות למען החולת בימים ההם: ר' יעקב־שלום פישל ואשתו, גימפל טריימן, חיים־דוד הירשפלד, טוביה בייטנר, אהרון למקוביץ, יצחק אוקס ועוד ועוד. ה„זגלמביה צייטונג" משנת 1939 מביא את הידיעה הזו: באולם של בעל מלאכה התקיימה אספה כללית ונבחר ועד חדש לאגודת ביקור חולים: יעקב פאראסול, זאיונץ, ווייסזאלץ, קעסטנברג, משה הרשקוביץ, גליקשטין לעוקוויץ, הענעך גאלדבערג, הרצל ליבערמאַן, הלטפרוינט, חיים לווי, איטשע מאיר נוסבאום, הערשל גליקשטין, איסר צוקרובסקי, אשר זיגל, שמחה־דוד לוקסענבורג. מידיעה זו מסתבר שגם בחלקי העיר אחרים היו קיימות אגודות לביקור חולים.

השנים 1914—1925

השנים האלו חוללו תמורות כבירות בחיי יהודי דומברובה. מלחמת העולם הראשונה הביאה בעקבותיה את סילוק המשטר הרוסי הצארי, ובמקומה השתלטו האוסטרים והגרמנים. דומברובה השתייכה לאוסטריה ושימשה גבול בינה לבין בנדין שהשתייכה לגרמניה. שתיהן היו יותר ליבראליות ביחסן ליהודים מאשר השילטון הרוסי. היהודים, שעד פרוץ מלחמת העולם הראשונה היו כ־5% מכלל האוכלוסיה, הגיעו עד 9% בין השנים 1914—1925.

למרות הגידול במספרם לא השתפר מצבם הכלכלי. בגלל חוסר פרנסה נאלץ חלק מהאוכלוסיה להבריח סחורות מעבר לגבול, אך העוני היה גדול, ובחוצות העיר התהלכו גברים, נשים וילדים, לבושים שקים קרועים וצבועים שנשלח בהם קמח מה„ג'וינט" האמריקאי. כדוגמה שאין להתבייש בעוני הכפוי ע"י תנאי המשטר, הופיע בחוצות העיר ר' ראובן ליכטציער ז"ל, הראשון לבוש בבגדים האלה ולרגליו סנדלי עץ. היה אומר בבדיחות הדעת: „לולא אשתי הייתי חי עוד ביתר צניעות, אך אשתי כבר מודרנית, והיא זקוקה למיטה וגם לארון". נמצאו כל מיני דרכים לכסות את מערומי הגוף בזמנים ההם, אך לספק לחם, זו היתה צרה. אנו, ילידי אותן שנים, זוכרים היטב איך אחיותינו ואמהותינו היו יוצאות בחצות בלילות חורף, לחכות עד הבוקר בתור לפני המאפיות בכדי לזכות בכיכר לחם לח, אפוי מקמח

תלמידי בית־הספר העברי „מזרחי" ומוריו
שילער און לערער פון דער „מזרחי"־שולע.

שחור מעורב בקש ועצמונים. הוקמו מטבחים בעזרת הג׳וינט האמריקאי. חילקו כל בוקר כוס קקאו, מרק אורז ולחם לבן, שהיה יקר המציאות אחרי אכילת הלחם השחור. גם בבתי הספר ותלמודי התורה חילקו בגדי ג׳וינט. נמצא בידינו אישור מטעם ועד ההצלה היהודי במחוז בנדין ובו נאמר: „בזה הננו לאשר כי מר שפילברג, נציג ועדת ההצלה בדומברובה, קיבל היום במחסננו 15 מעילים שנשלחו עבור הועדה הנ״ל מהג׳וינט בורשה״.

ברדן היה הועד מורכב מיעקב שלום פישל, לייבל סצ׳גובסקי ור׳ חנוך־גרשון שפילברג. המטבח היה בביתו של לייבל סצ׳גובסקי. בהוטה היה הועד מורכב מסטרניק, רבינוביץ, פרידמן ועוד.

עם תום מלחמת העולם הראשונה נעשתה פולין עצמאית, אך עם עצמאותה לא שפר חלקם של יהודי דומברובה. הופיעו בחוצות העיר ההאלרצ׳יקים (אנשי הגנראל האלר), שפרעו ביהודי העיר, גזזו זקניהם, לא פעם גרמו לפצעים שותפי דם בתולשם שערות על שורשיהן. זכורות הפרעית שההאלרצ׳יקים ערכו בקרקאו ובלבוב.

בית הספר „מזרחי״

עם ההתעוררות הלאומית שבאה בעקבות הצהרת בלפור ויסוד האוניברסיטה העברית בירושלים, החלה דומברובה היהודית לזנוח מושגים ישנים על דרישותיו של האדם היהודי בגולה, והחלה לצעוד עם הזמן. התארגנו קבוצות מבוגרים להשתלמות עצמית בלימודי חול ובלימודי קודש. כך הוקמה בהוטה קבוצת צעירים בשם „תבונה״ ללמודי תלמוד. את השעור נתן הרב בלומנפלד ז״ל. למדו והתווכחו באופן חופשי על כל סוגיא וסוגיא. הרב בלומנפלד, בימיו האחרונים בארץ, נהג להזכיר בגאוה את השיעורים האלה אשר נתן לבחורים. במקביל להוטה התארגנה גם ברדן קבוצת בחורים משתלמים, את השעור נתן ר׳ שמעון טננבאום ז״ל. באותו זמן למדו בעיקר הנהלת פנקסים אצל סטודנטים מבתי ספר למסחר גבוה. את הבחינות היו חייבים למסור בקרקאו.

יסוד בית הספר „מזרחי״ הווה שיא ההצלחות שנחלו יהודים דתיים, אך מתקדמים באורח חייהם, כמו יעקב־שלום פישל, שלמה רבינוביץ, פרידמן, יונגסטר, שיבק, אהרון למקוביץ, ר׳ חנוך־גרשון שפילברג ועוד. הצורך בבית ספר עברי, שישלב את לימודי החול עם לימודי הקודש, היה חיוני בסביבה של גאות הרוח הלאומית.

לבנדין היו שני בתי ספר „יבנה״ ו„מזרחי״ וגם לסוסנוביץ היה בית ספר עברי, דומברובה בשום אופן לא רצתה לפגר אחרי ערים אלו.

צעדיו הראשונים של בית הספר „מזרחי״ היו צנועים. הוא החל לפעול בביתו של פוקסברונר. המלמד הראשון היה יהושע קרמפל, והמורה היחיד ללימודים כלליים היה לונדנר מבנדין. קשה היה לאמר אם זהו בית הספר המודרני שדומברובה קוותה לו.

תקופה חדשה החלה עבור בית ספר זה כשעבר ב־1921 לביתו של סנדר רייכמן. הוא תפס אגף שלם של בית אחד משלושת הבתים, שהיו בנויים מבפנים בצורת „חית״ עם חצר גדולה ומרווחת. רוח מרעננת היתה זו בשביל הילדים למצוא כיתה יפה ונקיה עם ספסלים, במה קטנה בשביל המורה ותמונות של ארבע העונות של השנה. השינוי נחרת היטב בנפשם של הילדים, שרק אתמול למדו בחדר צר ומחניק על יד שולחן ארוך ובראשו רבי זועם וכעסן. בשעות ההפסקה קבלו ספל קאקאו חם עם לחמניה, ובהפסקה אחרת התעמלו עם המורה שפיגלר. המורים היו: שמחה

המורה וויינריך מבית־הספר העברי „מזרחי״
דער לערער וויינריך פון דער העברעישער „מזרחי״־שולע

נוסבאום, שלמה וויינריך מינדזויב, מינדל נוסבאום ללימודי עברית ותנ״ך; המנהל ווינר ואחר כך ברונשטיין לימדו גמרא, שפיגלר, מיטק קריצר ובלה קזנובסקה לימדו היסטוריה ומתימטיקה. במיוחד יזכר

לסבה המורה שפיגלר שהכניס רוח חיים בין התלמידים בטיוליו ושיריו העליזים. התלמידים חבשו כובע מיוחד בצבע כחול כהה עם שרוך כחול לבן בחזית, ומגן דוד. הלימודים היו בעברית בהברה אשכנזית.

בית הספר, למרות שהיה בפיקוח דתי, שימש חממה לתנועות נוער ציוניות. כל שנת לימודים נגמרה בהצגה מפוארת שאליה הוזמנו ההורים, ולגאוותם על שבניהם מציגים על הבמה לא היה קץ.

כצנינים היה בית הספר „מזרחי" בעיני החוגים מאגודת ישראל, ובראשם חיים משה אייזנמן ז"ל, שהקים „חדר" גדול, שהשתרע על כמה חדרים, בשם „יסודי התורה", בביתו של גליקשטיין. שני בתי ספר אלה היו מלאים וגדושים ילדי ישראל, ובשעות היום נשמע מחצרותיהם קול תורה.

ר' אליהו ויסלר ז"ל

יהודי בעל הדרת פנים, מקובל ונעים הליכות, קולו היה ערב ועמוק בזמן עוברו בפני התיבה, בקי בהלכה ומפרשה לפי רוח הזמן. יהודי כזה הופיע בשמי רדזן עם סמיכות לרבנות מהעיר גרניץ. הופעתו ריכזה סביבו את טובי יהודי רדזן והשרתה סביבו רוח של פיוס ואחדות, בעת שכל העיר היתה כמרקחה עקב הריב שפרץ בין הרב אלתר משה אהרון לוי, המכונה הרב מפצנוב, ובין ר' משה רפפורט, המורה להוראה.

בחירתו של הרב לוי מפצנוב לכס הרבנות בדומברובה לא היתה בשעה מוצלחת, קמו לו הרבה מתנגדים, בעיקר מחסידי גור, למרות היותו גאון בתורה. (היה כבד פה). מה שהתיר בשחיטה ר' משה רפופורט אסר הרב לוין. הריב נמשך שנים ולא הועילה התערבותם של נכבדי העיר לפייסם. בזמן התפילה בבית הכנסת ישב הרב לוי מצד ימין של הכותל ור' משה רפופורט מצד שמאל של הכותל. בראש השנה בזמן קריאת התורה עלה הגבאי ר' משה ווינר ודפק בשולחן וצעק: אעכב את הקריאה אם הרב לוי לא יתפייס עם ר' משה רפופורט! ר' משה רפופורט קם זקוף קומה, צעד לקראת הרב והושיט לו את ידו, אך הרב, לעיני כל הקהל, דחה את היד המושטת לשלום. דחית היד היתה לשיחת היום בימים ההם.

ר' אליהו ויסלר שימש רוח קוטבית ברדזן לזו שררה בהוטה, אחדות מול פרוד. התחבב על שלמה הלפרין, יעקב שלום פישל ור' חנוך־גרשון. אברהם גרוספלד ראה בו רב משלו והציעו לו מינוי של מורה הוראה ברדזן. באותו זמן נפטר אביו והוא נאלץ לחזור לגריניץ, לנהל את העסקים. היה מטופל בהרבה ילדים ובקושי פירנס אותם. בזמן המלחמה החביא אותו בנו באסם תבואה אצל נוצרים. אחרי המלחמה בא לצ'נסטוכוב. העלוהו על כס הרבנות אך לבו המה לארץ ישראל, ובשנת 1947 הגיע ארצה. הרב הגר השתדל עבורו לקבלת מינוי רבנות, אך ר' אליהו ויסלר נשאר ענו וצנוע ולא רצה ללכת בגדולות. הסתפק בשמירה של משגיח כשרות בלוד. הוא נפטר בגיל 70.

וואווע פיינער ז"ל

קשה להבין כיצד יהודי נמוך קומה זה, רחב כתפיים, בעל זקנקן צהוב על לחייו הורודות, נעשה לבא־ביתם של העיריה והשלטונות המקומיים. לא מראהו היהודי הטיפוסי ולא שפתו הפולנית המשובשת, לא היו בהם סגולות בכדי שהשלטונות יפתחו לפניו את דלתות העיריה, ובכל זאת וואווע פיינער היה שתדלן ומליץ יושר ליהודי העיר במשך עשרות שנים. היהודים נזקקו לו: לאחד סגרו את הנותו משום שמצאו את בעל החנות בלי חלוק עליון. לשני — על שלא הציב מחירים רשמיים על סחורתו, לשלישי — שמאזניו ומש־קולותיו לא היו מאוזנים; לזה תעודת לידה, או תעודת קבורה, ועד אלף אלפי בקשות להסדרים שנגזרו על ראשו של האדם הקטן ע"י הרשות. וואווע נמוך הקומה הביא את האישורים הדרושים.

יום ששי היה אצלו קודש לספק צרכי שבת לעניי העיר. אחרי הצהרים, אחרי טבילה במקווה, לבוש בבגדי השבת עם הסל בידו, עבר בבתי העיר לאסוף חלות ויין לנצרכים לשבת. היה חרד שמא חלילה תושבת שבתו של איזה יהודי ולא יוכל לקדש את השבת.

למרות פופולריותו נשאר צמוד ל„עמך". בביתו של יקותיאל קרייזר, בבית המדרש הקטן של בעלי המלאכה, התפלל והיה מתחלק בשמחותיו ויגונותיו. היה פעיל ב„חברה קדישה". להביא יהודי לקבר ישראל היה בשבילו חסד של אמת שאין לו תמורה.

משה מיטלמן ז"ל

סוג שני של טפוס עממי שעשה את עצמו קודש לכלל היה הפלצ'ר (מעין רופא) משה מיטלמן. הוא קורץ מחומר אחר, בא ממשפחה שהיתה קשורה והדוקה עם החוגים הפולניים, השפה הפולנית היתה כמעט השפה המדוברת בביתם. הפלצ'ר עצמו דיבר פולנית צחה. לבושו היה הדור, נסע בכרכרה רתומה לשני סוסים יפים, בניו למדו באוניברסיטאות הפולנים ונעשו

לרופאים ומהנדסים. הועסק בעיריה במחלקה הסניטרית, וכל בוקר יצא לשווקים לבדוק את טיב החלב אצל הכפריים, אם אינו מהול במים או פסולת אחרת, לא כעם היה עליו לשפוך חלב אם מצא בו תערובת זרה.

החנויות בהם מצאו את פרנסתם רוב יהודי העיר, לא היו בנויות לפי החוק, וקשה היה לשמור על הנקיון

משה מיטלמן, הפלצ׳ר שלחם נגד מגיפת טיפוס ודיזנטריה במלחמת העולם הראשונה, שלא על מנת לקבל פרס.
דער פעלדשער משה מיטלמאַן — געקעמפט קעגן טיפוס־דיזענטעריע־מגיפה זינט דעם ערשטן וועלט־קריג.

הנדרש. לא פעם מצאו בחנויות מכולת חומר מזון עם חומר העלול להתלקח כמו נפט וכו׳. החנונים היו זקוקים להדרכה בחוקי ההגיינה האלמנטרית, ומשה מיטלמן היה מלמדם. הופעתו במרכז החנויות השרתה על החנוונים הרגשת בטחון, הם ידעו שהוא מליץ היושר שלהם.

בתור פלצ׳ר בימי מגיפות הטיפוס והדיזנטריה, היה מכתת רגליו בבתים יהודיים על מנת להגיש מזון ועזרה, לא לקח כסף בעד הביקורים והיו מקרים שעוד הוסיף תרופות. אם היו מקרים שתרופה שרשם לא נקנתה בגלל מחסור, היה מוציא כסף ומגיש למשפחת החולה למען לקנותה. זה היה טיפוס נדיר שיהודי דומברובה התגאו בו. בנו ד״ר שמ׳אל מיטלמן נפטר בישראל.

הכנסת כלה

מדורי דורות ראו את הכנסת כלה לחופה כמצווה ראשונית. אבותינו חרדו מאד לבתם שהגיעה לפרקה ועדין לא נישאה, חרדו שמא תאחר את המועד וחלילה לא תזכה לבעל, ותתהלך גלמודה. אגדות על גבי אגדות נערמו על נושא זה בפולקלור היהודי, על דמעה אחת של בת ישראל מתחת לחופה שפתחה את שערי שמים וכיפרה על עוונות הכלל.

בעיירות פולין היה מקובל לתת נדוניה לחתן על מנת שיהיה לו יסוד ראשוני לבנית מקור פרנסה, ולא היה חשוב אם הכלה היתה מחוננת בסגולות אישיות מיוחדות — נדוניה חייבת להיות! לא אב אחד לבו התכווץ בראותו את בנותיו שהגיעו לפרקן ואין נדוניה עבורן, בכמה מקומות בעיר היו ועדים למטרה זו וקופות בסתר לגאול כלה מחרפתה. אחת הקופות האלו הורכבה מוואווע פיינער, יקותיאל קייזר, עקיבא ווינשטין, מרדכי כוקס, מנדל בליצקי ועמנואל זילברשטין. הקופה שניהלו שימשה לשם מתן בסתר להוצאות החתונה, לקנית בגדי כלה, ולפעמים עזרו גם בסכומי כסף לנדוניה.

סיפרו שלא פעם היה הועד משגר שליח לעיירות, לישיבות ולבתי מדרשים כדי למצוא חתן מיותם על מנת לזווגו לכלה עניה בת עירנו. השמחה בחתונה כזאת היתה גדולה ושמחו בה במיוחד אלה שעסקו להגשימה.

בעלי מלאכה

סוג מיוחד של יהודים היו בעלי המלאכה. ידיהם היו מחוספסות, דיבורם גבוה וצעקני, כתפיהם רחבות ולבותיהם חמים וערים לכל בעיה יהודית. היו בעיר סנדלרים, חייטים, פחחים, נגרים, כובענים, מסגרים, וגם כמה בנאים. היו בעלי מלאכה קטנים שעשו רק תיקונים לעומתם היו בעלי מלאכה שהעסיקו איש או שנים ועבדו בשביל סיטונאים בבנדין ובסוסנוביץ: אלה היו סנדלרים, חייטים וכובענים. היו כמה פחחים שעבדו רק בשביל התעשיה, ויצרו כל מיני אביזרים לבתי החרושת.

בעלי המלאכה היו קשורים לצך (מעין „איגוד מקצועי״) הבנדינאי, וכל בעל מלאכה ששאף להיות עצמאי ולהעסיק עובדים היה חייב לעמוד בבחינה בצך. התעודה שקיבל היתה מקנה לו את התואר של בעל מקצוע מדופלם. בעלי המלאכה היו מאורגנים באגודה אחת בשם „הנדווערקער פעריין״ (איגוד בעלי המלאכה) ונוכחותם בעיר היתה מורגשת. הרגש של אחריות הדדית היה מפותח אצלם מאד: היתה להם קופת גמילות חסד להלוואות קטנות לקנית חומרי גלם, בית דין משמעתי למשפטים פנימיים, במקרה של השגת גבול והתחרות לא הוגנת בקבלת עבודות. לבחירות

המוניציפליות הופיעו ברשימה נפרדת וזכו לציר. חברי הועד היו: ברל פוקס, שלמה ווינר, יקותיאל קייזר, עקיבא רובינשטיין (יושב ראש) עמנואל זילברשטיין אליעזר רובינשטין, משה זילברשטין ואברהם לייטנר. מטעם החייטים: קנרק, וויסזאלץ, פומצניק, יוסף שמעון. מטעם הסנדלרים: יעקב פוקס.

היה להם בית מדרש משלהם ברחוב 3 במאי שרק בשבתות וחגים היו מתפללים בו. לפני התיבה עבר ר׳ יקותיאל קייזר.

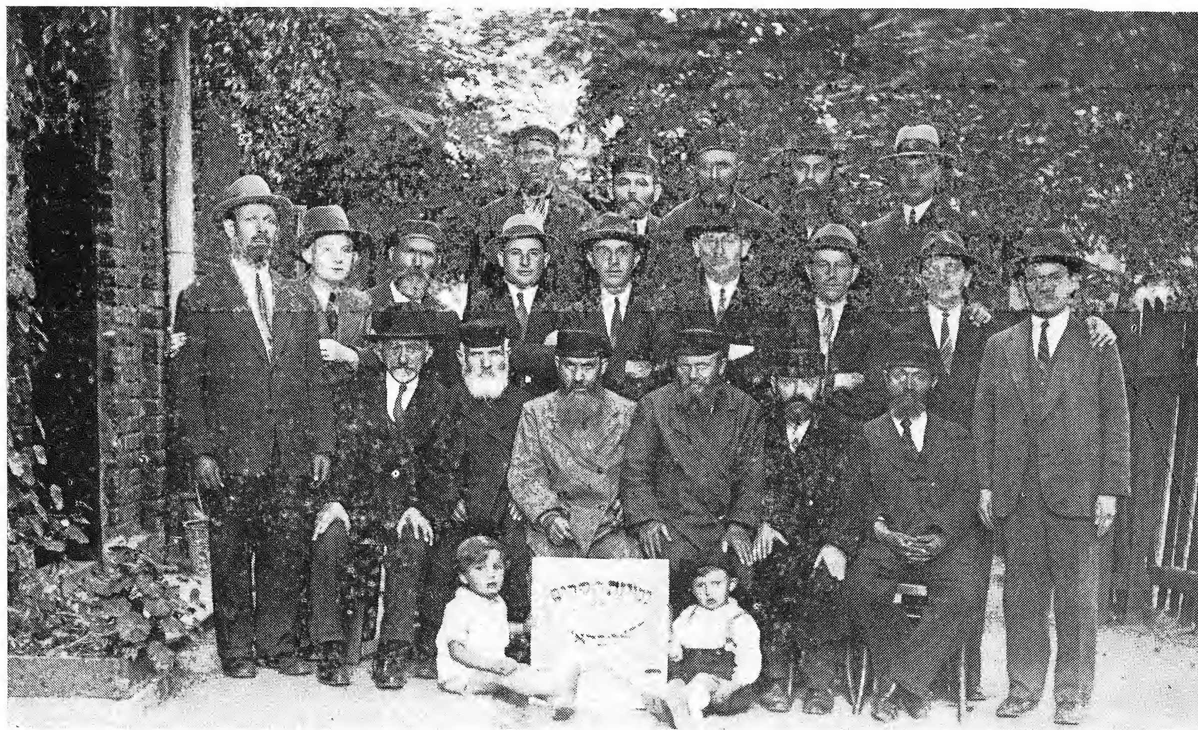
רבם של בעלי המלאכה היה רב שפירא, אחיו של הרב שפירא מבנדין. יהודי גבוה, בעל זקנקן צהוב. קראו לו „דער פלומפל רבי״, בגלל היות ביתו ע״י משאבת המים הצבורית. גר אצל אייבי קליש. בעלי המלאכה חיבבו את רבם וכל סיכסוך הובא לפניו ופסק דינו נתקבל בהכנעה.

סכום

העלינו לפנינו כאן בסקירה תמציתית את בניתה הארוכה של הקהילה היהודית בדומברובה־גורניצ׳ה על מאמצי השתרשותה, מלחמתה העיקבית והבלתי נואשת נגד גזירות גירוש, בנית מוסדות קהילתיים, עזרה הדדית, השתלבות בחיי העיר ובנייתה. החומר שעליו התבססנו שאוב מאנציקלופדיות, כתבים, ספרי היסטוריה, ומהעתונות היהודית שהופיעה בזגלמביה לפני המלחמה. ועל כולם יזכר לטובת ר׳ חנוך גרשון שפילברג ז״ל, שמלא חלק פעיל בקהילה זו ומפיו שאבתי חלק גדול מעבודה אשר לפנינו. הוא אשר כה חרד, שמא ירדו לטמיון מעשיה של הקהילה, ואני עשיתי רצונו ורשמתי את הדברים מפיו.

ראשוני היהודים הגיעו לדומברובה כשהיא עדין היתה שטח ריק, מלאת ביצות ומיוערת בעצי אלון (דומב) והגיעו בשנת 1931 ל־14% מכלל האוכלוסיה 5,150 נפש. ובשנת 1940 לפני התחלת הגרוש — 5,663 נפש (לפי תעודות של האינציקלופדיה הכ־ללית — ניו־יורק).

דלגנו על המפלגות הפוליטיות שהתקיימו בעיר, על הנציגות היהודית בעיריה בראשית ברנרד רכניץ ולייבל סצ׳ובסקי. על המסחר היהודי והמלחמה בהסתה האנטישמית שבראשם עמדו רכניץ, שפילברג, ווּעלטפרוינט, נויפלד וזינדבנד. על הבנק לודובי שפעיליו היו נחמן גוטמן, הרצל ליברמן, קלמן גורפינקל, ליפקה פוטרקה, ראובן גרוספלד, הענעך זלאטניק, לייבל מאנעלא, הרשל ריבשטין, הענעך גרשון שפילברג, איטשע מאיר לוקסנבורג, יעקבל פרידמן,

שורה ראשונה, עומדים מימין לשמאל: חיים לוי, ישראל־יצחק פיינער (הבן של וואווע), זילברשטיין, מונעטה יצחק, יקותיאל קייזער.
שורה שניה, עומדים: לא ידוע, חיים זישל שווימר, גוטרמן, עמנואל רובינשטיין, לא ידוע זילברשטיין, לא ידוע, חיים וקסלמן.
יושבים: יוסף ושמעון פומוצניק, וואווע פיינער, ראובן ווקסלמן, שמעון שווימער, שלמה וינר.

יעקב פרסול, חיים דוד ווינריב ישראל וועלנר, שמואל מאלשטיין: (זגלמביה צייטונג, 1929). התקיים מוסד מלביש ערומים שבראשו עמד שלמה זיוונץ, מגדל ביליצקי, יצחק קרוז, יצחק הרש ראטשטין, צוקרובסקי וואווע פיינער ושפיגלמן.

התקיימה אגודת נשים שבראשה עמדו חוה מינץ ונשים פעילות כמו לאה זיגריך שרה'לה ביטנר ועוד מוסדות דתיים על ארגוניהם, תנועות נוער וכו'. לא מנינו עשרות ומאות טפוסים אנונימיים שלא התבלטו בפעילותם הצבורית, אך באורח חייהם התמימים פארו את נופה של קהילה זו.

בדפים אלה הצבנו להם מצבת נצח.

משה פיינקינד

די געשיכטע פון דער דאמבראווער קהילה

דאָמבראָווע אַליין איז נאָך יונג. די ערשטע וואָס האָבן זיך באַזעצט אין דער דאַמבראָווער געגנט זענען געווען די „פרייסן", אָקופּירנדיק פּוילן, האָבן זיי דאָ אין יאָר 1790 פאַרלייגט די ערשטע קאַפּאַלניע מיט דעם נאָמען „רעדען", אַרום וועלכער עס האָט זיך געשאַפן זייערס אַ קאָלאָניע פון אַרבעטער און אַנ־דערע איינוווינער.

אין צווייטן פערטל פון נײַנצנטן יאָרהונדערט זענען ווידער דאָרט אַנשטאַנען די „הוטא באַנקאָוואַ", „קסאַווער" א. א. וו., שפּעטער זענען די אַלע קאָ־לאָניעס געוואָרן פאַראייניקט אונטער דעם אַלגעמיינעם נאָמען „דאַמבראָווע", וואָס געפינט זיך אין צענטער פון די אַלע קאָלאָניעס, ציילנדיק זיך צו דעם קאָמ־פּלעקס פון קויילן־געביט.

יידן האָבן זיך ערשט דאָרט באַזעצט אין דער צווייטער העלפט פון נײַנצענטן יאָר־הונדערט און די יידישע באַפעלקערונג אין דאַמבראָווע האָט אין יאָר 1897 באַטראָפן נישט קיין גאַנצע 500 נפשות. די יידן האָבן אין יענער געגנט געהערט צו דער בענדינער קהילה, ווו זיי האָבן געצאָלט עטאַט און קובר געווען די מתים אז"וו.

און ווען הרב ר' בעריש גרובאַרט ז"ל האָט איבער־גענומען דאָס בענדינער כסא הרבנות (1893), האָט מען אים איינגעשעצט די הכנסות פון די שטעטלעך פ׳ין דער גאַנצער געגנט, און דאַמבראָווע בתוכם. צוליב דער ענטוויקלונג פון דער אייזן־אינדוסטריען אין יענעם קאַנט האָט זיך פון טאָג צו טאָג פאַרגרע־סערט די צאָל יידישע איינוווינער. האָבן זיי מער נישט געוואָלט זיין אָפּהענגיק אין בענדין און גענומען זיך צו שאַפן אין דאַמבראָווע אַ זעלבסשטענדיקע קהילה. אין געשען איז עס אַזוי:

עטלעכע בעלי־בתים פון זאַגורזשע, יוזעפאָוו, גמינע גורנע, גאַלאָנאָג און זאַמבקאָוויץ האָבן זיך אין יאָר 1908 געוואָנדן מיט אַ בקשה צו דעם פּיעטריקאָווער גובערנאַטאָר אָפּצוטיילן זיי פון דער בענדינער קהילה און דערלויבן צו שאַפן צוזאַמען מיט דאַמבראָווע אַ זעלבסשטענדיקע קהילה אונטער דעם נאָמען „דאַמב־ראָווער קהילה".

די בקשה איז געווען מאָטיווירט, אַז צוליב די ווייטקייט פון בענדין איז, נישט האָבנדיק די רעלי־גיעזע הצטרכות'ן אויפן אָרט, מיט וואָס די בענדינער קהילה פאַראינטערעסירט זיך גאָרנישט, מוזן זיי אומ־באַדינגט האָבן אַ זעלבשטענדיקע קהילה, גרייטנדיק זיך שוין אויפצובויען אין דאַמבראָווע אַ בית־התפילה אַז"וו. די גובערניע פאַרוואַלטונג האָט צוגעשיקט די דאָזיקע בקשה צום פּאָוויאַטאָווע נאַטשאַלניק קיין בענדין אַרויסצוזאָגן זיך וועגן דעם ענין.

דערויף האָט דער נאַטשאַלניק געענטפערט, אַז די יידן אין דאַמבראָווע און די אַנדערע אין דער בקשה אויסגערעכנטע מקומות זענען די סאַמע אָרימסטע פון דער בענדינער קהילה און מיט גרויס מי און שווע־ריקייטן קומט אָן די מאַכט איינצוקאַסירן די קליינע עטאַט־סומע וואָס זיי האָבן צו צאָלן, און ווען זיי וועלן האָבן אַ זעלבסשטענדיקע קהילה, וועט דאָס אויסקומען צו באַלעסטיקן די דאָרטיקע יידן מיט אַ סך געלט, ווי למשל אויף בויען אַ שול אַ מקוה, צו קויפן אַ פּלאַץ אויף אַ בית־החיים, נישט רעכענענדיק שוין דעם בודזשעט פון עטלעכע טויזנט רובל אַ יאָר

אויף אויסצאָלן פּענסיע אַ רב, אַ חזן, שוחטים אז״ו, וואָס וועט זיין צו אַ גרויסע לאַסט פאַר די דאָרטיקע אָרימע קליינע באַפעלקערונג און עס וועט עלול זיין זיי נאָך מער צו פאַראָרמען.

באַזונדערס האָט דער גרעסטער טייל בעלי־בתים פון יענער געגנט זיך אויך געווענדעט צום גובערנאַטאָר מיט זייערס אַ בקשה, צוליב די אויבנדערמאַנטע טעמים, נישט אָפּצורייסן מקומות פון דער בענדינער קהילה אז״ו.

און נעמענדיק אין באַטראַכט די פון נאַטשאַלניק אויסגערעכנטע מאָטיוון האָט די גובערניע פאַרוואַלטונג אויף איר זיצונג פון 23טן יוני 1909 אָפּגעזאָגט די בקשה וועגן שאַפן אין דאָמבראָווע אַ זעלבסשטענדיקע קהילה (אוקאַז נו. 4592 פון 1טן יולי 1909).

דער קליינער קיבוץ יידן האָט אָבער נישט געהאַלטן די זאַך פאַר פאַרשפּילט און אַריינגעטראָגן אויף דעם גובערנאַטאָרס באַשלוס אַ קאַסאַציע צום סענאַט קיין פּעטערבורג. קוים האָט דער סענאַט באַקומען די קאַסאַציע צו באַטראַכטן, האָבן בעלי־בתים פון סאַמע דאָמבראָווע, הוטע באַנקאַוואַ, רעדען גאַלאַנג אַריינגעטראָגן צום גובערנאַטאָר אַ צווייטע בקשה וועגן אָפּרייסן זיי פון דער בענדינער קהילה, און דער צווייטער צד ווידער האָט געאַרבעט, אַז מען זאָל ווייטער אָפּזאָגן די „רעוואָלוציאָנערע“ בקשה פון די איצטיקע פּעטענטן, דערקלערנדיק אַז זיי זענען צופרידן מיט דער טעטיקייט פון דער בענדינער קהילה, וועלכע זאָרגט אויך פאַר די רעליגיעזע אינטערעסן פון זייערע מקומות. הויפּטזעכלעך אָבער, אַז זיי וועלן נישט איינשטאַנד זיין אויסצוהאַלטן מיט אייגענע כוחות און מיטלען אַ זעלבסטשטענדיקע קהילה.

דערויף האָט די גובערניע־פאַרוואַלטונג ווייטער פאַראָרדנעט דעם נאַטשאַלניק, אַז ער זאָל אויספאָרשן אויף יעדן אָרט און שטאָט די צאָל פון די וואָס ווילן זיך אָפּרייסן און פון די „ניין־זאָגערס“, און אויך צו זיי ווילן נעמען אויף זיך די אַלע הוצאות, וואָס זענען דערמיט פאַרבינדן.

די פאַרמעגלעכע עטאַט־צאָלער פון דאָמבראָווע, הוטע באַנקאַוואַ און רעדען האָבן דעקלאַרירט אויסצוהאַלטן אויף זייער אייגענעם חשבון אַלע הוצאות און הצטרכות׳ן פון דער נייער קהילה, אויב די מאַכט וועט נישט מסכים זיין דערויף, אַז צו דער דאָמבראָווער קהילה זאָל אָנגעהערן זאַגורזשע, יוזעפּאָוו, גאַלאַנג און זאַמבקאָוויץ.

דער צד שכנגד האָט ווייטער אַריינגעטראָגן אַ פּראָטעסט ד. ה. אַ אָנקלאַגע צום גובערנאַטאָר, אַז דער עולם איז געוואָרן אונטערגעקויפט. דעריבער האָבן די זעלבע וואָס זענען פריער געווען אויך „ניין־זאָגערס“ איצט צוגעשטאַנען צו די „יאָ־זאָגערס“, און אַזוי ווי ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ קינסטלעכע מערהייט זאָל די אַנקעטע נישט ווערן גענומען אין באַטראַכט ווייל ס׳וועט קיינער נישט צאָלן קיין עטאַט..

ס׳האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז כמעט אַלע יידן, וועלכע זענען געווען די „יאָ־זאָגערס“, האָבן זיך פאַרפליכטעט צו צאָלן פּינקטלעך דעם עטאַט אויף אויסצוהאַלטן אַ רב אין אויף אַנדערע הצטרכות׳ן, פאַרזיכערנדיק מיט זייער האָב און גוטס. האָט די גובערניע־פאַרוואַלטונג אויף איר זיצונג פון 10טן סעפּטעמבער 1910 באַשלאָסן די בקשה פון רוב יידן אין די פריער אויסגערעכנטע מקומות נאָכצוקומען און צו גרינדן אַ זעלבסטשטענדיקע קהילה אין דאָמבראָווע, צו וועלכער ס׳זאָל אויך געהערן די קאָלאָניעס הוטע באַנקאַוואַ, רעדען און דאָמבראָווע, און דאָס דאָרף גאַלאַנג, וועלכע האָבן גענומען אויף זיך דאָס התחייבות אויסצוהאַלטן אויף זייער חשבון אין מיטלען די נייע קהילה.

ממילא איז איצט שוין בטל געוואָרן די קאַסאַציע וואָס עס האָבן געהאַט אַריינגעטראָגן די פּעטענטן, אויף דער ערשטער דעזיציע פון דער גובערניע פון 23טן יוני 1909.

אויפן סמך פון דער קאָנצעסיע איז אַנטשטאַנען די דאָמבראָווער קהילה ערשט יאַנואַר 1911. אין דעם קאַמף פון דאָמבראָווע אז״ו וועגן אָפּרייסן זיך פון דער בענדינער קהילה, האָט די לעצטע זיך נישט אָנגעשירט און אַפילו זיך נישט אַנטקעגן געשטעלט, ווי עס וואָלט זיי גאָרנישט אינטערעסירט, וואָס האָט געמאַכט דעם איינדרוק, אַז בענדין איז נאָר געווען צופרידן מיט דעם דאָמבראָווער אָפּרייסן זיך, מחמת די דאָרטיקע יידן האָבן סיי ווי נישט געוואָלט גוטוויליק צאָלן דעם עטאַט, אָדער צוליב אַנדערע סיבות, לאָזט זיך נישט פעסטשטעלן פון די אַקטן.

אַז דער בענדינער רב גרויבאַרט האָט דערפון געהאַט גרויס עגמת־נפש, ווערט מען ערשט געוואָר ווען ס׳איז פאָרגעקומען אין דאָמבראָווע וואַלן אויף

אַ רב, וואָרום ס׳איז אים דאָך אָפּגעפּאַלן הכנסות.

באַלד נאָך דעם איינאָרדענען די קהילה האָט דער עולם זיך גענומען צו וויילן אַ רב, און דער קאַנדידאַט אויף דעם כסא הרבנות איז געווען הרב ר׳ אַלתר לעווי פון פּאָטשינעוו.

דעמאָלט צעפלאַקערט זיך ערשט די אמתע מלחמה צווישן די „ניין־זאָגערס" און „יאָ־זאָגערס". עס ענט־פלעקט זיך ערשט די אינטריגע, וואָס איז געפירט געוואָרן פון אַ געוויסן צד קעגן דעם בענדינער רב׳ס כסא הרבנות אין דאָמבראָווע.

לויט ווי ס׳איז צו זען פון די פּראָטעסטן פון די „ניין־זאָגער" האָט דער פּאָטשינאָווער רב זיך געקויפט אין בענדין אַ הויז דריי יאָר פריער איידער דאָמבראָווע האָט זיך אָפּגעריסן פון בענדין און דאָרט געוווינט נאָך דעם פאַרלאָזן זיין שטעטל. פון צייט צו צייט איז ער אַריבערגעפאָרן קיין דאָמבראָווע און אָנגעפירט מיט די רעליגיעזע הצטרכות׳ן פון די יידן.

דער בענדינער רב האָט דאָס באַטראַכט אַלס השגת גבול. ווענדנדיק זיך וועגן דעם צו הרב הגאון רבי אליהו חיים מייזעל אין לאָדזש און צום קרי־מאָלאָווער רב ר׳ נתן נחום ראַבינאָוויטש. דער לאָ־דזשער גאון און דער קרימאָלאָווער רב זענען טאַקע געווען קעגן דעם השגת גבול. אָבער מער ווי שרייבן בריוו האָבן זיי נישט געקענט. דער פּאָטשינאָווער רב האָט זיך פאַרענטפערט מיט אַ בריוו פון 5 נאָוועמ־בער 1910, אַז דאָס שפּיל האָט אים שוין אָפּגעקאָסט אַן ערך פון אַ דריי טויזנט רובל (הסך גימל אלפים הוצאתי עד כה). דעם בריוו האָבן די „ניין־זאָגערס" אַרויסבאַקומען פון קרימאָלאָווער רב און אים צוגע־שטעלט אין זייער פּראָטעסט צום גובערנאַטאָר.

פּאַסקווילן זענען געפלויגן פון איין צד צום צווייטן, און דער סוף איז געווען, אַז דער פּאָטשינאָווער רב איז אויסגעוויילט געוואָרן אויף דעם דאָמבראָווער כסא הרבנות מיט אַ גרויסע מערהייט, און אין 20טן יוני 1911 האָט דער גובערנאַטאָר באַשטעטיקט די וואַלן. דער רב האָט געשוווירן טריהייט דער מלוכה כנהוג און אָפיציעל אין חודש יולי איבערגענומען דאָס דאָמב־ראָווער כסא הרבנות ביי דער צופרידנקייט פון דער גאַנצער באַפעלקערונג, חוץ פון די פאַרביסענע „ניין־זאָגערס".

די „ניין־זאָגערס" האָבן אָבער ווייטער נישט גע־שוויגן און קעגן דעם גובערנאַטאָרס באַשלוס ווידער אַפּעלירט צום גובערנאַטאָר. אין זייער אַפּעלאַציע חזרן זיי איבער אַלע זייערע פריערדיקע טענות, אַז מען האָט צוגעזאָגט אויף אַ געוויסע צייט צו באַפרייען די דאָמבראָווער יידן פון עטאַט־צאָלן, וואָז דער רב וועט אויסגעוויילט ווערן. מען האָט איבערגעקויפט אַ סך „ניין־זאָגערס" און זיי זאָלן שטימען פאַרן רב לעווי אין נאָך אַנדערע טענות געהאַט פון דער יורידישער זייט, פאַררופנדיק זיך אויף די צוויי פאַרגעשטעלטע בריוו פון די אויבן־דערמאַנטע רבנים און אויף אַ גרויסע צאָל עדות וואָס וועלן כלומרשט אַלץ באַ־שטעטיקן.

האָט אָבער די מאַכט נ׳שט אויסגעפאָרשט די עדות און זיך נישט געקאָנט פונאַנדערקלויבן מיט דעם „השגת גבול", וועגן וואָס די רבנים האָבן געשריבן, און אויך נישט קוקנדיק דערויף, וואָס לויט דעם רו־סישן געזעץ האָט אַ רב, וועלכער האָט רעפלעקטירט אויף רבנות אין אַ שטאָט פון אַ גרויסער גובערניע, געמוזט האָבן אַ באַשטעטיקונג פון דעם רב, וואָס געפינט זיך אין די גובערניע שטאָט, אַז ער האָט די נויטיקע קוואַליפיקאַציע צו זיין אַ רב, אויף דעם וואָס די „ניין־זאָגערס" האָבן זיך פאַררופן, האָט דער גענעראַל־גובערנאַטאָר סקאַלאָן דאָך באַשטעטיקט די רב־וואַלן. די „ניין־זאָגערס" האָבן אַריינגעטראָגן אַ קאַ־סאַציע אויף דער דעזיציע פון גענעראַל־גובערנאַטאָר צום סענאַט קיין פּעטערבורג.

אין דער קאַסאַציע ווערן ווייטער די אַלע טענות איבערגעחזרט, און באַלד האָט זיך אָנגערוקט די וועלט־מלחמה און געמאַכט אַ סוף צו דער דאָמבראָווער מלחמה.

דער סוף איז געווען, אַז דער רב ר׳ אַלתר לעווי איז געבליבן צוגעשמידט צום כסא הרבנות אין דאָמב־ראָווע, וואָס איז ערשט עטלעכע יאָר פריער פון אַ דאָרף געוואָרן אַ שטעטל ואין פוצה פה ומצפצף...

צוליב דער מלחמה האָבן אויך נישט באַוויזן די דאָמבראָווער ראשי העדה אָפּצוגעבן אַ באַריכט דער גובערניע וועגן זייער טעטיקייט אין די ערשטע יאָרן פון זייער קאַדענץ, און אויך נישט וועגן דעם „בודזשעט" פון דער נייער קהילה פאַר די יאָרן 1912־1914.

נאָך דער פּטירה פון זייער ערשטן מרא דאתרא האָט זיך ווייטער צופלאַקערט אַ מחלוקה וועגן דעם דאָמבראָווער כסא הרבנות.

מרדכי (מוטק) האַמפל

פ ר ק י ה ו ו י

(מאורעות, אפיזודות, זכרונות ממקורות שונים: ספרים, כתבי־עת וסיפורי־עם)

מרדכי (מוטק) המפל (כתב „זאגלעמביער ציי־טונג" לשעבר בבנדין), מעורכי „פנקס בנדין" ופנקס זגלמביה" ומהמשתתפים בשבועון „הפועל הצעיר" ובעתונים אחרים בישראל ובחו"ל. מפעילי „גורדוניה", „החלוץ" ו„תרבות" בעיר הולדתו בנדין, וזגלמביה בכלל. מר המפל ביקר בדומברובה לעתים קרובות בענינים ציוניים, ידע אורח־חייה, עסקניה ופרנסיה. בא במחיצה אחת עם בני הנוער המקומיים, הזוכרים לו חסד־נעורים, כמי שפעל להנחלת השפה העברית והתו־דעה הציונית.

היהודים הראשונים מופיעים בדומברובה במאה השמונה־עשרה. בשנת 1767 חכר יהודי בשם יעקב יוזפאוויטש בית־מזרח בשם „פאד לוועם" („תחת לאריה") בין דומברובה הישנה לבין בנדין.

ב־1818 נתקבל על ידי הנהלת המיכרות חוק, שאסר על היהודים לחכור אכסניות ובתי מרזח בסביבת מיכרות־הפחם ובתי החרושת; העובר על החוק היה צפוי לעונש חמור ולהחרמת הרכוש. כמו כן נאסר על היהודים להחזיק במיכרות ובמחצבות, ונשללה מהם הרשות לחפש „יהלומים שחורים", היינו — פחמים — באדמה ולחפור בה. על היהודים נאסר גם לעבוד במיכרות, אך שנים אחדות לאחר חקיקת החוקים המכוונים נגד היהודים, כאשר בדומברובה הורגש מחסור חמור בפועלים, עד כדי כך שקשה היה אפילו לספק את התצרוכת הפנימית, בוטל החוק ומותר היה להעסיק יהודים. עבודת היהודים במיכרות הותנתה בתנאי מפורש, כי יועסקו כפועלים שכירים־יומיים, על מנת לשלול מהם את הזכויות הסוציאליות, הנתונות לעובדים קבועים *.

באותה תקופה אנו מוצאים בדומברובה משפחה יהודית ראשונה, שגרה בפרבר „רדן", שהיה מאוכלס רק בכורים, הקרובים למקום עבודתם במיכרות; משפחה זו נקראה בשם „צייגען", אולם היתה קרוייה גם בש־מות אחרים דומים ל„צייגען". לבסוף נדבק למשפחה הזאת השם „ציגוש".

בהזכירנו את הפרבר „רדן", ייאמר, שמיכרה הפחם הראשון בדומברובה נקרא „רדן". ניקרה בשנת 1796 על ידי ממשלת פרוסיה, בימי המלך פרידריך הגדול. השם „רדן" לקוח משמו של מנהל מיכרות הפחם הפרוסיים בזגלמביה, הרוזן ווילהלם גראף רדן.

בשנת 1828 הגיעו לדומברובה המשפחות רוזנצווייג ונתן. ראש המשפחה, אהרן נתן, ביודעו שאסור ליהו־דים לסחור ביי"ש באיזור רדן, פתח דוכן למכירת משקה עשוי משזיפים מהולים בדבש, הנודע ביידיש בשם „מעד" ובפולנית — „מיוד". מכיוון שהמשקה הטוב טעם לחיכם של הלקוחות, הרבו הכורים לבוא לדוכנו של נתן, שנקרא בפיהם „מיודובניק", מחמת ה„מיוד" מחיה הנפשות... נתן עצמו התרגל כל־כך לכינוי שלו בפי הכורים, שהחל לקרוא לעצמו: מיו־דובניק. ואמנם, משפחת מיודובניק היתה ידועה בדומ־ברובה. (עם אחד מבני משפחת מיודובניק למד הכותב בגימנסיה „יבנה" בבנדין).

משנת 1864 ואילך באים יהודים לדומברובה במספר גדול, ומוצאים פרנסתם בעיקר במסחר ובמלאכה. בין הראשונים היו משפחות בייטנר, גליקסמן, גלצר, גרוס־פלד, גרינבוים, דומב, הלפרן, ווייסזאלץ, ליברמן, נא־גער, נוסבוים, צייטבאנד, קאנארעק, רכניץ, שפיגלמן, שצ'יגובסקי ואחרות.

רק מעטים מבין היהודים פנו לעבודה במפעלי תעשיה, שהעסיקו אלפי פועלים, ולאו־דווקא פועלים מקומיים. בעתון היומי „הצפירה" (אפריל, 1896), פורסמה בקשר לזה הרשימה הבאה מפרי עטו של מ. ז. נייפעלד מדומברובה:

„מספר הפועלים והפקידים בבתי מלאכה ובתי החרושת של זגלמביה מגיע לעשרת אלפים איש. אין בית חרושת שלא יעסיק מאות פועלים. ב„הוטא בנ־קובה" ובבית החרושת של התעשיינים שיין וצישאל עובדים אלפי פועלים. רובם הם ילידי המקום, אבל

---

* בדבר עבודת היהודים במיכרות הפחם בזגלמביה עיין ברשימותיו של ההיסטוריון ד"ר עמנואל רינגלבלום הי"ד, שהועתקו ב„פנקס בנדין" (ע' 24—35) מ„אילוסטרירטער אַלמאַנאַך פון יידישן זאַגלעמביע", בעריכת שימעלע רוטנברג מבנדין, אשר לא הספיק להשלימו וניספה.

עובדים גם פועלים שהגרו הנה מגרמניה, צרפת וארצות אחרות. בעוד אנו מציינים מתוך קורת־רוח את התפתחות התעשיה וגידולה בדומברובה, הרי אנו מבחינים בעובדה המעציבה, שבין הפועלים מצויים יהודים מעטים. לצערנו, היהודים עוסקים במסחר, בתיווך והם חיים בכלל מעסקים פורחים באויר. התעשיינים, לרבות היהודים, טוענים שיהודי איננו מוכשר לעבודה פיזית, ולכן נמנעים הם מלהעסיק יהודים במפעליהם. אין, איפוא, תמיהה בכך שבין פושטי־היד, המחזרים על הפתחים, אנו רואים צעירים חסונים, המסוגלים לעבוד ולהתפרנס בכבוד, אך לכלימתנו הרבה, הם מעדיפים להושיט יד ומבקשים נדבה..."

בסיום הרשימה ב„הצפירה" מוסר נייפעלד את הסטאטיסטיקה של אוכלוסיית דומברובה ושכונותיה, שמנתה בזמן ההוא כארבעים אלף נפשות, מהן: 33.707 פולנים, 2.924 גרמנים, 2.554 יהודים, 318 צרפתים, 259 רוסים, 6 איטלקים, 6 טאטארים. יצויין שבמיפקד משנת 1921 בדומברובה נפקדו 4.300 יהודים מתוך אוכלוסיה כללית של ארבעים־אלף נפשות, כך שהיהודים היוו כ־11%. המיפקד בשנת 1931, בו השתתף הכותב כפוקד מטעם השלטונות הפולניים, מצביע על כך שהאוכלוסיה הכללית בדומברובה ירדה לשלושים וארבעה אלף איש, אולם מספר היהודים עלה לששת אלפים, כלומר קרוב ל־18%.

עד שנת 1910 לא היוו יהודי דומברובה קהילה עצמאית, בהיותם קשורים בקהילה של בנדין הסמוכה. בענינים דתיים היו שייכים לרבנות בבנדין; גם בית־עלמין לא היה להם ועד שנת 1916 נקברו נפטרי דומברובה בבנדין.

נמצאו יהודים שרצו בקהילה אוטונומית, מבלי להיות תלויים בקהילת בנדין. היו גם שהתנגדו לכך, באומרם כי התלות בבנדין משתלמת מבחינה כספית, היות ואין באפשרות האוכלוסיה היהודית הקטנה להחזיק קהילה משלה על כל מוסדותיה וצרכיה ההכרחיים. על רקע זה היתה נטושה בין יהודי דומברובה במשך שנים מספר „מלחמת אחים"; היו אומרי „הן" ואומרי „לאו", אולם המחייבים אי־תלות הכריעו. שני המחנות היריבים פנו לגוברנאטור (שר הפלך) ושטחו לפניו טענותיהם ונימוקיהם. והיה, כאשר דעתו של ה„גוברנאטור" לא סיפקה את אחד הצדדים, לא נרתעו ואף הגישו ערעורים לפני השלטונות העליונים בפטרבורג.

סוף סוף נפלה ההכרעה: ב־16 בספטמבר 1910 ניתנה הסכמה מוחלטת לייסד בדומברובה קהילה עצמאית, העומדת ברשות עצמה. בתחילה נוסד „דאזור בוזשניטשני", כעין „פיקוח דתי", שהפך במרוצת השנים, לאחר מלחמת העולם הראשונה, לקהילה בעלת־סמכויות, ככל הקהילות בפולין המשוחררת מעול שליטים זרים. הממונים הראשונים מטעם ה„דאזור בוזשניטשני" היו: יעקב־מנדל גליקסמן, דוד וועבער ושלמה רכניץ, שמילאו תפקידיהם מתוך התנדבות עד שנת 1916.

הקמת קהילה עצמאית חייבה דאגה למילוי צרכיה, וראשית כל: מינוי רב, שבלעדיו לא תיתכן שום פעולה דתית. (הקהילות נשאו אופי דתי). ראשי הקהילה תבעו רב משלהם כדי שלא יהיו נדרשים לרבה של בנדין, ר' יששכר בריש גרויבארט — אך היו גם מתנגדים לרב מיוחד. שוב התלקחה מחלוקת בין יהודי דומברובה סביב שאלת הרבנות. כרב הוצע ר' אלתר משה אהרן לוי מפאצאנאב, שגר בבנדין וכפעם בפעם בא לדומברובה לשם סידור עניני דת. הרב גרויבארט מבנדין ראה ברב לוי „מתחרה", הנכנס לתחום שיפוטו ללא הסכמתו. שני הצדדים לא חסכו עמל וכסף, עשו כל מאמץ, על מנת להשיג מבוקשם. החלה התרוצצות לגוברנאטור, שפסק לטובת הרב לוי. נערכו בחירות, בהן זכה הרב לוי לרוב מוחלט וב־20 ביוני 1911 נכנס לתפקידו.

המתנגדים לא שקטו ולא נחו: פנו למוסדות ממשלתיים בפטרבורג והוכיחו כי הבחירות לא היו כשרות. כך נמשכה „מלחמת הרבנים" בעדה הדומברובאית עד פרוץ המלחמה ב־1914, ששמה קץ למחלוקת, והרב לוי נשאר על כנו. כ„פאד־ראבינער" (בשם זה נקראו עוזרי הרב) נבחרו מורי־הוראה ר' משה רפופורט ור' אבא שלזינגר.

ביזמתם ובתמיכתם הפעילה של קאפל קשאנאווסקי, יצחק־מאיר לוכסמבורג, מרדכי־לייב מיודובניק, משה מיטלמן, ברל פוקס ומרדכי־הלל פערענס, ניבנה בשנת 1916 בית כנסת בדומברובה, בפרבר מיעסקי ליד הרחוב אקשעי. את המגרש לבניית בית הכנסת תרם הנדבן ברל פוקס. באותה שנה נבחרו ל„דאזור בוזשניטשני" מ. ל. מיאדאוניק, איצ'ה־מאיר נוסבוים, ולייבל סטשעגאווסקי. כממלאי מקומותיהם: ראובן גרוספלד, דוד גרינבוים וה„פעלדשער" (החובש) משה מיטלמן.

ב־1918, עם קום פולין העצמאית, נוסדה בדומברו־בה הקהילה הראשונה (במקום ה„דאזור בווֹשניטשני״), שאושרה על־ידי השלטונות. הקהילה היתה מורכבת ממועצה מורחבת וועד מצומצם. יושב־ראש ראשון של מועצת הקהילה היה הרצל טוביה ליברמן, ויושב־ראש ראשון של ועד הקהל — לייב שטשעגאווסקי.

ה„אוזשאנד לעשניצטווא״ (משרד לייעור) מסר לאוכלוסיה הפולנית בדומברובה חינם, שטח אדמה למטרת „צמענטאַזש״ (בית עלמין נוצרי). בכדי לא להפלות לרעה את הישוב היהודי הוקצבה גם לקהילה היהודית, בחינם, קרקע לצורך ייסוד בית קברות ברחוב יאוואראווסקה. (ממקור אחר שמעתי שהאדמה לא ניתנה בחינם, אלא נקנתה בכספי הקהילה).

אחד מ„המוהיקאנים האחרונים״ של דומברובה היהודית, הזוכר אותה משנותיה הראשונות להיווסדה, המנוח גרשון חנוך שפילברג (עלה לארץ ישראל ב־1935 ונפטר בזיקנה מופלגת ב־1966), סיפר לכותב זכרונות משנים עברו:

עם היהודים הראשונים נימנה אותו „ציגוש״, שהז־כרנוהו לעיל, אשר שמו הנכון היה לייבעלע פראכט־צוויג. הסבא של אשת שפילברג, ר׳ משה פראכט־

ר׳ לייבלה פרוכטצוויג ז״ל
מראשוני המתישבים בדומברובה
פון די ערשטע איינוווינער אין דאָמבראָווע־גור.

בציה פרוכטצוויג (אשתו של לייבלה)
די פרוי פון ר׳ לייבל פרוכטצווייג

צווייג, קיבל היתר מיוחד מהרשות, לפני למעלה ממאה שנים, להשתקע ב„דומברובה הישנה״, מקום שם נאסר על היהודים להתגורר. הוא פתח שם אטליז וה־גויים קנו אצלו בשר. רעייתו של משה פראכטצווייג היתה עסקנית ציבורית ואף חילקה בשר וכסף לעניים לצרכי שבת וחגים.

לפי דברי ג. ח. שפילברג ז״ל לא התנהלה בדומברו־בה היהודית, עד תחילת המאה הזאת, כל פעילות צי־בורית. רק בשנת 1920 התעוררו כמה מבני הנוער, בראשותם של שלמה הלפרן ושפילברג, והחלו לארגן חיים חברתיים בשטחים שונים. הפעולה הראשונה היתה ייסוד „קופת חיסכון והלוואה״ יהודית. השלטונות המו־ניציפאליים המקומיים סירבו בהתחלה להכיר במוסד כספי־עממי זה, מתוך טענה שהיהודים אינם זקוקים לקופת הלוואה מיוחדת, הואיל והקופה הכללית הקיימת בעיר למטרה זו, יכולה לשרת גם את האינטרסים היהודיים. טענה זו לא שכנעה את העסקנים היהודיים והם עמלו רבות, בכדי לבצע החלטתם. הקופה אושרה בשנת 1912 אחרי טרחות והשתדלויות לאין־ספור ב־„חלונות הגבוהים״ במשך עשר שנים. הקופה גדלה מהר ורכשה לה עמדה חשובה בעיר.

ב־1910 ביקר ה„ביסקופ״ (ראש הכנסיה הקאתולית

המשלחת לקבלת הביסקופ בשנת 1910 — דעלעגאַציע אויפצונעמען דעם טשענסטאָכאָווער ביסקופּ אין דאָמבראָווע אין 1910.

עומדים מצד ימין: סנדר רייכמן, לא ידוע, ברל פוקס, שלמה רכניץ, שפילברג חנוך, יוסל נטע שווימר, אליעזר פרוכטצווייג.
יושבים: דוד גרינבאום, משה מיטלמן, קרפנשטיין הצלם, דוב בר זיגרייך ודוד נובר.

של פלך קילצי) בדומברובה. כל האוכלוסיה המקומית — גם היהודים — התכוננו לקבלת פנים נאותה, ההו־למת אישיות נוצרית מכובדת זאת.

מטעם היהודים נבחר ועד מיוחד, שעליו לייצג את הישוב היהודי. בבוא היום, בהגיע „הביסקופ" העירה, יצאו לקראתו חברי הועד היהודי כולם לבושים הדר, בחליפות שנתפרו במיוחד לתכלית זו, בכובעי פאר (צילינדרים) ובכסיות לבנות. בבית הנתיבות, המכונה בפי תושבי דומברובה היהודים „ווארשעווער־ווינער באן־סטאציע" (תחנת הרכבת ווארשה—וינה), קיבלה המשלחת היהודית את פני האורח בלחם ומלח, כמנ־הג יהודים בטכסים כאלה. ה„ביסקופ" ענה בדברי הודייה, בהביעו משאלתו, שישררו שלום וסובלנות בין כל הדתות והעמים בתבל כולה. (יש אומרים, שהמש־לחת היהודית נתקבלה ע"י ה„ביסקופ" באדישות ואף פנה לה עורף).

ה„קומיסאר" (ממונה) הרוסי והמפקח על אדמת האיכרים, תבע בשנת 1910 לדין כמה מאות יהודים בדומברובה, שהתישבו על אדמת „וולושצאנסקיה" כלומר — אדמה אשר נועדה למגורים לאיכרים בלבד. לפי החוק נאסר על היהודים לגור על אדמת איכרים, אלא רק במקום מיוחד בשבילם דהיינו — בשטח „מיעסקי", בתוככי העיר. על מנת להגן על היהודים הנתבעים למשפט, קמה ועדה שהרכבה היה: שלמה הלפרן, שלמה רכניץ, ג.ח. שפילברג ושמחה שווייצר; שעשו כל אשר לאל ידם, כדי לבטל את התביעה. האחרון, שווייצר היה מקובל מאד בחוגים משפטיים. למרות שלא היה עורך־דין אקדמאי, היו ידיעותיו ב„קודקס היורידי" (הלכה חוקית), על כל סוגיותיו רבות ועלו על ידיעות המומחים הבקיאים ביותר. לא פעם ישאלו עורכי־דין מנוסים במקצועם, בעצתו של שמחה שווייצר...

אחרי משפטים אחדים וערעורים מטעמם של שני הצדדים, ולאחר משא־ומתן ממושך עם השלטונות ועם ה„גנראל־גוברנאטור" בווארשה (שמו היה סקאלאן) אושר שדומברובה על כל חלקיה ושטחיה תיחשב כ„מיעסקה", כאדמה עירונית, וממילא מותר ליהודים, כתושבי המקום, לגור בכל חלקי העיר כרצונם. הצד שכנגד לא היה מרוצה מהחלטת השלטונות ופנה לערכאות בפטרבורג, אך בינתיים פרצה המלחמה הער־למית הראשונה.

למרות ההתפתחות המהירה של דומברובה, נחשבה עד שנת 1915 ככפר. רק בעצם המלחמה, ב־1916 עלתה

יהודה לייב ברזילאי (מבית ליברמן) איש העליה השלישית וציוני פעיל בדומברובה
יהודה לייב ברזילאי (פון דער היים ליבערמאַן) עולה געווען מיט דער דריטער עליה פון די ערשטע אַקטיווע ציונים אין דאָמבראָווע.

לדרגת עיר. ראש העיר הראשון, שנתמנה על־ידי השלטונות המקומיים של הכובשים האוסטריים, היה אדוארד קאשינסקי. ראש העיר הראשון שנבחר ב־1917 על־ידי תושבי העיר, היה המלומד פרופסור ד"ר אדם פיוואווער (עבור פעלו הרב למען פולין הוענק לו „אורדן", אות־הצטיינות — „פאלאניא רעס־טיטוטא"). בשנות השלושים כיהן כראש העיר הציר לסיים (הפרלמנט) ד"ר זביגניעוו מאדעיסקי.

„אגודת הציונים" בדומברובה, לפני המלחמה הקודמת, ניהלה עבודה מסועפת. מעשיה החיוביים זכו להערכתו של המרכז בורשה. מבין העסקנים הציוניים דאז יש לציין את: יהודה־לייב ברזילי (ליברמן), אברהם גרוספלד, משה טריימן, המורה העברי בריש ינובסקי, צבי־יהודה לנצ'נר, יעקב שליווקא־שלוי ואחרים. הם הניחו גם את היסוד לספריה העברית־האידית הרא־שונה בדומברובה. למעטים, שנותרו מהשנים ההן, זכורה השמחה כאשר נתקבלו מורשה הספרים הרא־שונים בשביל הספריה מהוצאות ספרים עבריות ויהו־דיות („תושיה", „צנטראל"), וכמו כן כל ספרי מנדלי־מוכר ספרים, שניתנו כפרס לקוראי העתון „היינט".

אוגוסט 1914. אש תקפה את העולם כולו. פרצה המלחמה העולמית הראשונה בין חמש מדינות שהיו קשורות בשתי בריתות: גרמניה ואוסטריה מזה — וצרפת, אנגליה ורוסיה — מזה (במשך ארבע שנות המלחמה הצטרפו לצדדים הנלחמים מדינות אחרות).

הגרמנים פלשו, מקטוביץ הסמוכה שבשלזיה העילית, לערי זגלמביה, ובתוכן לדומברובה. כעבור חדשים אחדים פינו הגרמנים את דומברובה ובמקומם באו האוסטרים, ולהם היו כפופים אנשי דומברובה ועירם היתה לגבול בין אוסטריה לגרמניה. זכור לנו הגשר הארוך בבנדין, ששימש כגבול בין שתי המדינות. מצד אחד של הגשר עמד המשמר הגרמני ומצד השני — האוסטרי. המעבר מכאן לשם אסור היה ללא רשיון מיוחד מאת השלטונות הצבאיים, אך נקבעו פרצות אחדות, כדי לאפשר כניסה לדומברובה ויציאה ממנה.

יחסם של שלטונות הכיבוש האוסטריים לאוכלוסיה היהודית היה בדרך כלל טוב, מכיוון שבמפקדה

דים ונוצרים כאחד. אך מיצרכי המזון, שניתנו לאוכלוסיה לא הספיקו כדי מחיה ולכן נע־רו תושבים בעלי יכולת כספית, ב„שוק השחור", בו אפשר היה להשיג מכל טוב, כמובן תמורת מחירים מופקעים. אולם מרוב רובו של הישוב היהודי הדומברובאי נבצר להסתייע בשוק השחור, מפאת דלותו החומרית.

הואיל וה„דאזור בוזשניטשני", הנזכר לעיל, שמתפקידו היה לדאוג לקופת חיסכון והלוואה, לא היה פעיל, נוסדה על־ידי כמה עסקנים „ועדת אפרוביזאציה", למען לספק לתושבים יהודים עניים מיצרכים חיוניים לגמרי חינם. בראש הוועדה הזאת עמדו מרפא השיניים סטארניק, דוד בר זיגרייך, יעקב־שלום פישל, נחמן גוטמן ועוד.

נוצרה גם ועדה מיוחדת של נשים (בתוכן לאה לה ראזען־קלוגמאן, שמתה במלחמת העולם השניה ברוסיה; לעאשא פוטרקא, אשר במלחמה נתגלגלה למזרח הרחוק וגורלה לא ידוע), שמתפקידה לדאוג לצרכים

ŻYDOWSKI
Komitet Ratunkowy
powiatu Będzińskiego.

№ 107/21.

Będzin, d. 9 Lutego 1...
ul. Sączewska ...

ZAŚWIADCZENIE.

Niniejszem zaświadczamy, że w dniu dzisiejszym p. H. Szpielberg, przedstawiciel Komitetu Ratunkowego w Dąbrowie odebrał z naszego magazynu 15 palt, przesłanych dla tegoż Komitetu przez J.D.C. w Warszawie.

Z. Prezes Komitetu

הצבאית שירתו אנשי צבא יהודים בעלי דרגה גבוהה, ואלה דאגו כי ליהודי דומברובה לא יאונה כל רע. אכן, נציגי יהדות דומברובה יכלו להפעיל השפעתם על הקומנדאנט (מפקד צבאי) המחוזי כדי לזכות בהישגים למענם.

המלחמה הביאה להאמרת מחירי המיצרכים החיוניים והמזונות בכלל, למשבר כלכלי, להעלאת שכר העבודה במפעלי התעשיה, לצימצום הפרנסה ולספסרות. לשם חלוקה צודקת של מצרכי מזון, שהוקצבו לפי כרטיסים מיוחדים, הוקמה ועדה מקומית של יהו־

הפיזיים והרוחניים של ילדי ישראל. אך העבודה העקרית של הוועדה התבטאה בשדה החינוך: לימוד הלשון העברית, תנ"ך ולימודי יהדות אחרים, בכדי שגם בשעת חירום זו לא יתרחקו הילדים מערכי תרבות יהודיים, מזיקה לאומית לישראל.

דומברובה היהודית, כיתר קהילות פולין, קיבלה בשנות המלחמה עזרה חשובה מיהדות אמריקה, שהלכה וגדלה והיתה למרכז יהודי נכבד של שלשה מיליון יהודים (בעת פרוץ המלחמה), המרכז היהודי השני אחרי הקיבוץ של יהודי רוסיה. בבית העסקן

והנדבן, לייבל שטשיגאוּוסקי, נוסדה ועדה (אהרן למקוביץ, יעקב־טוביה קוז׳וך, שפילברג ואחרים), שדאגה כי כל הילדים יהנו מהמזונות הנשלחים על־ידי ה„ג׳וינט" (ועד מיוחד לחלוקת העזרה) האמריקאי: דברי מאפה מקמח לבן, אורז, חלב, לפתנים בקופסאות, קקאו, סוכר ומאכלים „טובים" אחרים, אשר היו בעת ההיא בחינת „דליקאטסים", מעדנים מחיי נפשות.

התלמידים שלמדו ב„חדרים" ובבית ספר „מזרחי" השיגו מנותיהם בתוך כתלי מוסדותיהם, והילדים מחוץ לבתי הספר קיבלו מנותיהם במטבח הוועדה, שם הוכנו הארוחות.

יש לציין לשבח את העזרה היעילה, שיהודי דומ־ברובה קיבלו מ„הילפס פאריין דער דויטשער יודען" בברלין, בראשותו של ד״ר פאול נתן, אשר סייע מבחינה כלכלית ורוחנית ליהודים („גלאובענס־געגאָ־ססען") שבמזרח אירופה ובאורינט.

בשכונת רדן פעלה אגודת הנוער „עזרת משה" (על שם העסקן הצעיר משה הירשפלד), שעסקה באי־סוף מאכלי שבת ומועדים וחלוקתם בין הזקוקים לכך בקרב האוכלוסיה דלת האמצעים. בדרך כלל היתה מידת ההתנדבות להגשת עזרה סוציאלית אצל היהודים גבוהה מאד.

בתחום הסוציאלי נודעת גם חשיבות למוסד בשכו־נת „הוטא בנקובה", הקרוי בשם „טיי האלע" (מוע־דון התה); מטבח שבו אפשר היה לאכול בזול ארו־חות קלות שונות. עם עסקני ה„טיי האלע" נימנו מרדכי שווארצבוים, רכניץ, משה־דוד רייכמאן ואחרים.

בפרבר רדן נוסד גם מוסד „ביקור חולים" לשם הגשת סעד רפואי ותרופות לאוכלוסיה היהודית, ללא כל תשלום. מוסד זה, שהעסיק רופאים אחדים ואף מיילדת, נתקיים מתשלומים חודשיים של התושבים היהודים ומתרומות שונות. „ביקור חולים" דאג גם לחולים קשים וסיפק להם עזרה ומתנדבים לטפל בהם ולשמור בלילות בבתיהם.

כל פעולה ציונית נאסרה משך המלחמה, אך בכל זאת נעשתה, כמובן באופן בלתי־ליגאלי. העתונות הציונית (השבועונים „הצפירה", „דאָס אידישע פאָלק"), שהופיעה בורשה, הכפופה לשלטון הכובשים הגרמנים, הוחרמה בדומברובה האוסטרית ולא ניתן להכניסה להפיצה. אך כאמור, דומברובה שכנה על הגבול, וכך „הוגנבו" העתונים הציוניים מבנדין לדומברובה ומכאן אף נשלחו ליתר הערים הנתונות לכיבוש האוסטרי. יצויין, שהעסקן הציוני הנודע, ציר הסיים ורבה של קראקוב המעטירה, ד״ר יהושע טהון, קיבל את העתונות הציונית מ„אגודת הציונים" בדומברובה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם קום הרפו־בליקה הפולנית החדשה והריבונית, על שלושת מיליו־ני היהודים שבה (עשרה אחוזים מכל האוכלוסיה בפולין דאז), נערכו פרעות ביהודים בערים שונות. דומברובה, כיתר ערי זגלמביה, לא ידעה פוגרומים, פרט למאורעות „קטנים" של התעללויות ביהודים: גזירת זקנים של יהודים שנתפסו ברחובות בידי כנופיות של „רקרוטים" (מגוייסים לצבא) וחיילים הקרויים „האלר־צ׳יקים" (על שם הגנרל הפולני האלר), זריקת נוסעים יהודים מן הרכבות והתפרעויות אחרות. השלטונות של פולין הצעירה והמשוחררת לא הגיבו כראוי על השו־תוללות זו של צבאם, מתוך הטענה שהחיילים עושים זאת, כדי „לשמח" לבם... למען האמת ייאמר, ששלטו־נות העיר הדמוקרטיים („ראדא מיעסקא") דאגו לסדר ודיכאו כל מיני „אקסצאסים" (השתוללויות). זאת ועוד: הפועלים הפולניים — שהיוו רוב באוכלוסיית דומברובה — לא נתנו יד לפרעות ביהודים וקראו את תושבי העיר הנוצרים לסובלנות דתית, לסוליד־ריות־פועלית, לאחוות עמים, בצאתם בצורה נמרצת נגד החוגים השוביניסטיים הפולניים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה נשתנה אורח הח־יים ביהדות דומברובה. קמו מפלגות פוליטיות ואירגו־נים שונים, שרבו והתנצחו ביניהם. הציונות, שחוללה מיפנה בציבור, הוכרה ואושרה כתנועה חוקית בפו־לין; הורגשה התעוררות לאומית חברתית. ברחוב הי־הודי הופיעו „סתם ציונים" („ציונים כלליים"), „פוע־לי־ציון" על שני פלגיהם, „מזרחי", „התאחדות" וברו־בות הימים — הרביזיוניסטים שפתחו פעולה נרחבת. באו נואמים ציונים ותועמלנים מנוסים מכל המפלגות הציוניות ונשאו דבריהם בבתי מדרש ובאסיפות עם, בעוררם את הקהל לאהבת ארץ ישראל, לפעולות התרמה עבור בנין הארץ, ללימוד השפה העברית ולעליה לא״י.

צעירים וצעירות מתארגנים ב„החלוץ" ובהסתדרו־יות נוער שונות. המועדונים וה„קנים" המו נעורים שוקקים, שירי ציון ומחולות „הורה". עתונים עבריים וספרים מא״י הגיעו לידי אגודות הנוער, והגיעו גם

שליחים מהארץ. ואמנם, העמקת המחשבה הציונית והחדרתה נתנה פריה; בני נוער לא מעטים מדומברו־בה, שאש־קודש יוקדת בנפשם, הספיקו לעלות לא"י, בתקופות שונות, בעליות חוקיות (סרטיפיקטים) ובע־ליות בלתי־חוקיות כמעפילים.

הורגשה גם עירנות דתית. קמו בתי תפילה ו„קלויזים", וניגון הגמרא היה עולה מבין כותליהם. חסידים נלהבים היו עורכים מסיבות „שלוש סעודות", מפזמים ניגונים חסידיים, מפליגים בדברים העומדים ברומו של עולם, בסיפורים נפלאים על צדיקים ומופ־תיהם. היו משכימים בשבתות ובחגים ומתכנסים בבתי־כנסת לאמירת תהילים. בעלי האמצעים מבין החסידים היו נוסעים לאדמו"רים, עורכים בחצרותיהם שולחנות ונהנים מדברי ה„רבי" הקדוש ומהדרת פניו.

אף תנועת הפועלים „בונד", שנלחמה בציונות בשל שלילתה את הגלות והטפתה לשיבת ציון ולתחיית שפת העבר, מקומה לא היה מבוטל ברחוב היהודי בדומברובה. לתנועה זו הצטרפו לרוב שוליות שעבדו אצל בעלי מלאכה ועלמות שהועסקו בבתים פרטיים כמשרתות, הואיל ו„בונד" חתר להטבת מעמדם של העמלים ולתנאים סוציאליים הוגנים. „אגיטאטורים" (תועמלנים) מטעם ה„בונד" היו מבקרים בדומברובה וניהלו פעולה הסברתית־פוליטית וחינוכית למען שפת יידיש.

והיו גם גילויים קומוניסטיים בקרב הנוער היהודי. צעירים, שהוקסמו מהרעיון הקומוניסטי, נתפסו לו ודבקו בו. הם התחברו לחבריהם, בעלי נטיה קומוניס־טית, מבין הגויים ופעלו אתם בחשאי. תלמידים יהודים ואף „בני־טובים" ממשפחות אמידות, דתיות ולאומיות הלכו שבי אחרי התורה הקומוניסטית. השלטונות הפו־לנים עקבו אחריהם, רדפום, אסרו רבים וכלאום בבתי סוהר. אלה נאסרו ואחרים, שלא נרתעו, באו במקומם. לא מעטים ממיטב הנוער שלנו התכחשו לחזון הציוני, שקרם עור וגידים והיה למציאות, בצאתם לרעות בש־דות זרים ולצקת מים על ידי כוהנים של אידיאות מת־נכרות לעם ישראל. מאידך, יש לציין, שהיו שהתפכחו בנקוף השנים, בראותם כי אלילם הכזיב, וחזרו לצור מחצבתם. כיום מקומם בקרב הבנים־הבונים של מול־דת יהודית במדינת ישראל.

בתחילת 1919 נערכו הבחירות לסיים הפולני הרא־שון. בסך הכל הצביעו בכל זגלמביה למעלה מ־106 אלף איש. יהודי זגלמביה הופיעו בשלוש רשימות: בלוק (גוש) לאומי, „פועלי־ציון" ו„בונד". רשימת האיחוד הלאומי השיגה למעלה משנים־עשר אלף קול, וכציר לסיים נשלח מטעמה ד"ר שלמה (סלומון) וויינציהר מבנדין (ניספה). „פועלי ציון" השיגו קרוב לאלפיים קול (בלי מנדט), ה„בונד" — למעלה מחמש מאות קול (בלי מנדט).

בבחירות לסיים השני (נובמבר 1922) שוב נבחר ד"ר וויינציהר כציר יהודי זגלמביה, בקבלו למעלה

קבוצת ציוני דומברובה עם ד"ר וויינציהר
אַ גרופּע דאָמבראָווער ציוניסטן מיטן ד"ר וויינציער

מ־17 אלף קול, והוא התמיד בסיים עד 1928. בבחירות האיזוריות (מרץ 1928) נועדו לחבל זגלמביה־זאביר־צ׳ה ששה מנדטים לסיים. יהדות פולין, ברובה הגדול, הופיעה ברשימה אחת עם יתר המיעוטים הלאומיים (אוקראינים, רוסים לבנים, גרמנים, יהודים) וזכתה בדרך כלל להצלחה ניכרת, במיוחד בערי הספר, אולם בזגלמביה היא נכשלה. רשימת המיעוטים הלאומיים, שכללה בתוכה את המפלגות הציוניות וסומנה במספר 18, השיגה באיזור זגלמביה־זבירצ׳ה 11.362 קולות; הרשימה המאוחדת של „אגודת ישראל" ו„פולקיסטים", הקרויים „בלוק קירשברוין־פרילוצקי" (מספר 33), קיבלה באיזורנו 6.262 קולות. בששת המנדטים שבז־גלמביה זכו: הקומוניסטים — שלושה צירים, „סאנא־ציה" (מפלגה ממשלתית) — שניים, מפלגת הסוציא־ליסטים הפולנים פ.פ.ס. — אחד. יהדות זגלמביה נשארה, איפוא, ללא ציר בסיים.

בדומברובה נחלקו בבחירות אלו קולות היהודים כדלקמן: רשימת המיעוטים הלאומיים — 927 קולות; „בלוק קירשברוין־פרילוצקי" — 544; „פועלי־ציון" — 196; „בונד" — 123. תוצאות הבחירות משקפות נכונה את ההשתייכות הפוליטית של הישוב היהודי הדומ־ברובאי, ומוכיחות כי חלק הארי של היהודים בדומ־ברובה היה חדור הכרה לאומית, בלכתו אחרי הציו־נים.

בבחירות הבאות לסיים הופיעו היהודים מפוצלים, ובחלקם („אגודת ישראל" ואנשי המסחר) הצביעו בעד הרשימה הממשלתית. הציונים, על כל מפלגותיהם, נכללו ברשימה נפרדת. מספר הצירים היהודים לסיים ירד ופחת כפעם בפעם. היהודים, כשם שנושלו מהחיים הכלכליים והתרבותיים בפולין, הורחקו גם מהחיים הפוליטיים, על־סמך החוקה הפולנית מ־1935, המבטלת זכויות המפלגות להגיש רשימות בוחרים לסיים. זכות הכנת רשימות מועמדים נמסרה לוועדת הבחירות שהורכבה מנציגי המועצות העירוניות ואירגונים כלכ־ליים וחברתיים. הואיל ולרוב הכתיבה הממשלה את המועמדים, לא הופיעו היהודים ברשימות ביחס נכון למספרם במדינה. כתוצאה מהמזימות המכוונות נגד היהודים ויתר המיעוטים, נבחרו לסיים ב־1935 ארבעה צירים יהודים בלבד.

בדומברובה היהודית היו כמה טיפוסים ודמויות מענינים, ולאו דווקא מהשכבות ה„מיוחסות", אלא אנשי „עמך", אנשים „אפורים" מכל ימות השנה. כדאי, אמר לי בן־שיחי, ג.ח. שפילברג ע״ה, להנציח יהודי יקר מלמד־וו הצדיקים, המקיימים את העולם, שעליו מד־ברת עד היום שארית הפליטה בדומברובה בכבוד: ר׳ ראובן גלאזרמן, המכונה „ראובעלע ליכט ציער". בלב איש תמים זה פעם תמיד בחוקה רגש רחמים, חמלה ואהבה לכל אנוש עלי אדמות, וביחוד לעניים! יהודי בעל מידות נעלות היה, יפה נפש ו„בעל חזון". את השכר שקיבל בעד דרשותיו בבית המדרש (ידע היטב ללמוד ולדרוש בדברי־התורה), ופרוטותיו האחרונות, היה רגיל לחלק לנצרכים. מסופר, כי ביום מן הימים נקרה לו בדרך יהודי אביון, ההולך ביום חורף קר ומושלג בנעלים קרועות. חלץ מגפיו מעל רגליו ומסרם לאיש, והוא „ראובעלע ליכט־ציער", שב הביתה כשרגליו עטופות בסחבות.

בפליטון תחת הכותרת: „אונזער פאנאראמע", פרי עטו של בן־אמוץ (ישעיהו לבקוביץ), שפורסם ב־„זאגלעמביער צייטונג" (גליון 42, משנת 1938), אנו מוצאים בין היתר:

„המתפללים בבית־המדרש בשכונת רדן בדומברו־בה החלו „רעדן" (לדבר) בתקיפות, בדורשם בשביל עצמם את הכיבודים, שמיוחסים ליד ה„מזרח וואנט" (כותל המזרח) רגילים בהם מימים ימימה... הדחיפה ל„תנועת המרי" נעוצה ב„מעשה ריאקציוני" של גבאי בית המדרש, שבליל חג שמחת תורה כיבד את אחד מחשובי „כותל המזרח" באמירת „אתה הראית ל־דעת". „העם" (במקור: „די מעשה") נזדעז, התקומם וקרא: אנו דורשים זכויות שוות עם אלה היושבים ב„כותל המזרח"!...

„אמנם, האיומים הועילו. הגבאי, בחפצו למנוע מע־שים „מהפכניים" נוספים בבית המדרש, כיבד בבוקר החג באמירת „אתה הראית" את פשוטי העם ואף חילק להם הקפות מכובדות... כפי שמוסר אחד „המורדים", לא סגי בכך; הם לא יסתפקו ב„נצחון" זה בלבד וימשיכו להלחם להנהגת משטר דמוקרטי בתוך בית־המדרש...

„כן, הקרח נשבר", — מסיים בעל־הפליטון את דבריו — „המוני־העם באו על סיפוקם..."

בגליון האחרון של „זאגלעמביער צייטונג" (מס׳ 31, אוגוסט 1939) שהגיעני מבנדין, אנו קוראים על

האווירה המתוחה, ששררה בזגלמביה ערב פרוץ מל־חמת העולם השניה. בכתבה מדומברובה, בשם: „גאז אלארם", (אזעקה מפני התקפת גז) מוסר שלמה ק־ד, שברחובות ז'רומסקיגא ולוקשינסקי נעשו נסיונות של „התקפות־גז". הצופרים בישרו על ההתקפה ההו־לכת וקרבה. התושבים התנהגו לפי כל ההוראות. כל התנועה ברחובות נפסקה; רק הממונים על הפעולה נראו בחוצות העיר, הם מלאו תפקידיהם ו„הצילו את המורעלים מעשן הגז"...

אכן, ימים ספורים לאחר פירסום הרשימה הזאת פלשו הגרמנים לערי זגלמביה והכחידו את יהודיה עד האחרון.

ולסיום — שרטוטים מעטים לדמותו ולקורות חייו של רבה של דומברובה, ר' אלתר משה אהרן לוי ז"ל.

נולד בעיירה פאצאנאב (פלך קילץ), בשנת תרל"ב (1872), שם כיהן אביו כרב. ר' אלתר משה אהרן למד בישיבות שונות, הצטיין בכשרונותיו והוסמך לרב. הוא נשא אשה בת טובים, ממשפחה אמידה בקראקא. קיבל נדוניה נאה ואחר כך אף ירושה גדולה. כאשר נפטר אביו (1906), מילא את מקומו כרב בעיירת מולדתו.

בשנת 1910 בא לדומברובה, לזכות כאן ברבנות. העדה היהודית בדומברובה השתייכה אז לרבנות בבנ־דין, שראתה ברב לוי מסיג־גבול. היו סכסוכים ומרי־בות, אולם הבוררות בשנת 1912 אישרה אותו כרב.

הרב לוי חיבר שני ספרים: „נר למאה" ו„תבואות אדמה", בהם הוא דן בבעיות דינים, כללים, הלכות ופירושים.

כאשר בנה את ביתו בבנדין (ברחוב קולונטאיא 42), שגבל עם הבית של מועצת העיר, לא הירשה לבנאים הנוצרים ולבעלי מלאכה האחרים לעבוד בש־בתות, בכדי לא לחלל, חס־וחלילה, את השבת. כדי למנוע מהפועלים הפסד, שילם להם שכרם המלא בעד הימים הבטלים מהעבודה.

בתו של הרב לוי, הרבנית הינדה בלומפלד מתל־אביב, סיפרה לי, שכאשר היא נכנסה לגור בבית אביה בבנדין, דרש ממנה לא לגבות דמי שכירות משכנים מחוסרי אמצעים. היו ימים, שהיא אף תמכה בהם, לפי דרישת אביה, בהיותו בעל־צדקה ונותן בסתר.

הרב לוי נמנה עם הרבנים החרדים, שהתנגדו לצי־ונות ולעליה לארץ ישראל באומרם שטרם הגיע זמן ביאת המשיח. כאשר חתנו, הרב ר' יוסף בלומפלד ז"ל (לשעבר רבה של קניגסהוטע שבשלזיה העילית ומחבר הספר „כפתור ופרח"), רצה לעלות לארץ ישראל עם בני משפחתו, התנגד לכך הרב לוי ז"ל ואף השפיע על הרבי מרדומסק (הרב לוי היה מחסי־

Odezwa Rabina B. Epsztajna w sprawie koszernego mięsa!

ב"ה

איסור חמור!

אויפגעציטערט פון די ידיעה, דאס עס טרעפען זיך מענשן וואס קויפן פלייש אין די אַנדערע יאטקיס (וואס האבן נישט קיין קאנצעסיעס) און זייענדיג איבערצייגט, דאס אויך די יעניגע מענשן מיינען נישט ח"ו בייזוויליג צו עסן טרפות, נאר זיי רעדן זיך איין, אדער אנדערע רעדן זיי איין, אז ס'איז כשר, בין איך מודיע, אז דאס פלייש פון אַלע אַנדערע יאטקיס (וואס האבן נישט קיין קאנצעסיעס) איז נבלה וטרפה גמור, עס זאל זיך ח"ו קיינער נישט דערוואגן צו קויפן דארטן פלייש אַלס כשר.

דאביי מאך איך וויסן, דאס פון היינט אָב וועט ווערן געפירט אַ שטרענגע קאָנטראלע פון די יעניגע וואס וועלן נוצן דאס פלייש פון די אנדערע יאַטקיס, און זיי וועלן באטראכט ווערן פאר אזעלכע וואס האבן זיך אבגעזאגט צו עסן כשר פלייש און צו פירן א כשר'ע קיך....

גלייכצייטיג אפעליר איך צו די יעניגע מענשן, פארקויפט נישט אייער נשמה, צוליב די פאר גראשן! פאראומווארדיגט נישט אייערע גופים, מיט נבלות וטרפות!

געדענקט! דאס מיט אייער האנדלונג גיט איר א געווער אין די הענט פון אונ־זערע שונאים, אויסצוטראכטן אויף אונז פרישע גזרות ר"ל...

בארעכענט אייר דאך!!!

דאמבראווע־גורנ. ו'עשק יתרו צ"ז

ברוך הלוי עפשטיין החופ"ק

1461. Druk. „Expres" Dąbrowa-G. Sobieskiego 17.

די רדומסק), שביקש מחתנו לחזור בו מהרעיון לעלות לארץ. חרף הכל שמע הרב בלומפלד ז"ל בקול מצפו־נו, בהיותו איש תנועת „המזרחי", ועלה לא"י, למורת רוחו של חותנו.

הרב לוי נפטר בכסלו, תרצ"ד 1934. חמשה מילדיו ניספו במחנות ההשמדה. נשארה בחיים רק בת אחת.

הרבנית הינדה בלומפלד, שעלתה לא״י (1935) בטרם השואה.

בהאסף הרב לוי אל אבותיו, פרצו בדומברובה סיכ־סוכים חריפים סביב ממלא מקומו, שנמשכו שנים אח־דות. הקהילה היהודית רצתה בבחירת חתנו, הרב ר׳

הרב ר׳ ברוך אפשטיין ז״ל
יורשו של הרב ר׳ אלתר משה אהרון לוי ז״ל
הרב ר׳ ברוך עפשטיין,
דער יורש פון הרב ר׳ אלתר משה אהרן לעווי, ז״ל.

יוסף בלומפלד ז״ל, אך הוא ויתר על כס הרבנות ועלה לא״י. על כן הועלתה מועמדותו של חתנו השני של הרב לוי, ר׳ ברוך אפשטיין הי״ד, שהיו לו מתנגדים לא מעטים. „מלחמת הרבנים״ נמשכה עד פרוץ מלח־מת העולם השניה (קיץ 1939), בהבחר ר׳ ברוך אפשטיין. על־כך אנו קוראים בעתון „זאגלעמביער צייטונג״ (בנדין, יום ו׳, פרשת עקב, י״ט מנחם אב, תרצ״ט — 4.8.39) :

„כידוע לא היה בעירנו (דומברובה) רב רשמי מאז פטירת הרב לוי ז״ל. את תפקידיו מילא בינ־תיים הרב מסטשמישיץ, כמו כן חתנו של הרב לוי, ר׳ ברוך אפשטיין. באחרונה אושר הרב אפשטיין על־ידי האינסטנציה הגבוהה כרבה של עירנו.

„בקשר לכך פורסמו בכל בתי המדרש והמנ־ינים מודעות על אודות החגיגה שתערך בשבת, בבית הכנסת המקומי. לטכס ההכתרה של ר׳ ברוך אפשטיין כרבה של דומברובה בא קהל רב. הרב אפשטיין נשא דרשה בעניני־דיומא ועל שמירת־השבת, חיזוק הדת ועל תפקידו כרב.״

רק ימים מעטים היה הרב אפשטיין הי״ד הרועה הרוחני של הישוב היהודי בדומברובה; המלחמה פרצה וגם הוא היה בין הקדושים (תש״ב — 1942), ששתו מקובעת כוס התרעלה עד תומה.

יהא זכרם של יהודי דומברובה ורבניה ברוך.

יעקב רכניץ

חלקם של יהודי דומברובה־גורניצ׳ה וזגלמביה במיכרות הפחם

א) כפי שידוע לי, אבי סבי, מוצאו היה מהונגריה.

ב) אבי ז״ל, חכר מיכרות פחם באמצעות נוצרים, למראית־עין, כי לפי החוקים אסור היה ליהודים לנהל מיכרות פחם, דבר שפורסם בזמנו גם בירחון „גורניצ׳י־הוטניצי״.

ג) השטחים מלבד „שצענשצה לואיזי״ ב„שופי־ניצה״ היו חכורים. לעומת זאת מיכרה „שצענשצה לואיזי״ היה נתון למונופול פרטי.

ד) לסביבה שלנו לא היתה שום השפעה על ענינים אלה, מכיון שהם התנהלו לפי החוקים הקיימים.

ה) הפועלים, לא רק שלא התמרדו, להיפך מזה, הם היו מרוצים מאוד ממצבם, כי הרווחים במיכרות הפחם היהודיים היו יותר גבוהים, כמו כן התנאים הסוציאליים היו יותר טובים. כהוכחה — בזמן שבמיכרות אחרים פרצו שביתות בגלל דרישות העלאת השכר, במיכרות שלנו הפועלים מעולם לא הצטרפו לשביתות. בתקופות של קשיים בהספקה, דאגנו תמיד שיקבלו במועד הנכון את החלק המגיע להם, מה שלא היה במיכרות אחרים.

דומברובה־גורניצ׳ה וסביבתה עשירות במירבצי פחם רבים, ומזמנים קדומים היתה מרכזם של מיכרות פחם המפותחים.

היהודים, בדרך כלל, לא היו פעילים בענף תעשיתי זה והיו לכל היותר עוסקים במסחר פחם, אבל בדומברובה־גורניצ׳ה וסביבתה הם פיתחו גם בשטח תעשיה זה פעילות ענפה, וגרמו לא מעט להתפתחות מיכרות הפחם.

החלוצים היהודיים בשטח זה היו בני משפחת רכניץ וגם משפחות זמיגרוד ומיטליס. עוד בסוף המאה ה־19 חכרו האחים שמואל רכניץ והנוך רכניץ, אבי הכותב שורות אלה, מחברת „סוסנובסקיה טובאזיסטבו גורניצ׳ה״, זכות להפקת פחם מהשכבות העליונות השטחיות בשטח מועצת „ניבקה״.

מכיון שלפי החוקים הרוסיים בזמנים ההם, אסור היה ליהודים להיות בעלי מיכרות פחם, הם השתמשו למראית־עין בנוצרים. כך היה עד שנת 1915, כלומר עד כבוש שטחים אלה על ידי השלטונות האוסטריים בתקופת מלחמת העולם הראשונה.

המיכרה „מטילדה״ שנוהל ע״י אבי ואחר־כך מיכרה „קרול״ שנוסד על ידו, הופיעו באופן רשמי על שם האדונים בוידה וקרול גראביאנסקי. באותו אופן נהג שמואל רכניץ בנוגע למיכרה „ירוסלב״, והחוכרים של מיכרות פחם שטחיים, כזמיגרוד במיכרה „העלענה״ ומיטליס במיכרה „אוריון״.

המיכרות המוזכרים לעיל נהלו בתחילה באופן פרימיטיבי. הפחם הופק משכבות שטחיות בעומק של עשרות מטרים בלבד. ההובלה התת־קרקעית בוצעה באמצעות מריצות או עגלות, אשר נסחבו ע״י פועלים. את הפחם הוציאו על פני האדמה בעזרת סלים.

מספר שנים לפני המלחמה, הנהיג הנוך רכניץ במיכרה „קרול״ שמוש בסוסים למטרה זו. משנת 1915 הרשו שלטונות הכיבוש האוסטריים להנוך רכניץ לנהל את מיכרה „קרול״ בשמו. באותו הזמן, על סמך הסכם עם חברה „סוסנובסקיה טובאזיסטבו גורניצ׳ה״, היתה לו רשות להוציא פחם מהמיכרות עד עומק בלתי מוגבל, ולא כפי שנהוג היה עד אז, רק משכבות שטחיות. עבור זכות זו שולם שכר חכירה גלובלי. מאז הוא הכניס הרבה שיפורים במיכרה, בין היתר מכונות קידוח מופעלות ע״י לחץ אויר, סידורים טכניים להובלת הפחם בתוך המיכרה ולהעלתו על פני האדמה וכיוצא בזה.

הודות להשקעות אלו, גדלה תפוקת הפחם במיכרה באופן ניכר, כדוגמה: מ־5,000 טון בערך בשנת 1915 עד 18,000 טון בערך בשנת 1917, ובשנת 1923 הגיעה התפוקה ל־50,000 טון בקירוב. מספר הפועלים המועסקים היה כ־200 איש.

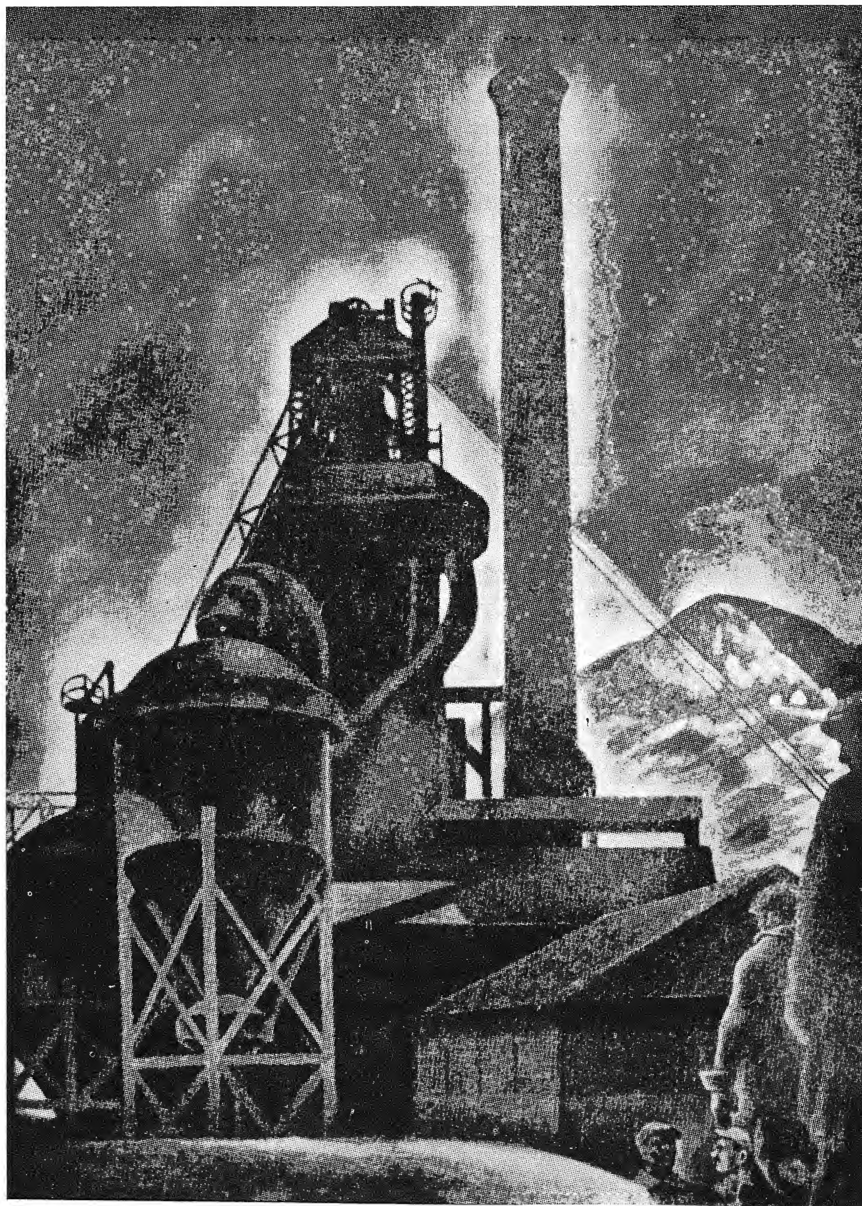
בשנים הבאות, כתוצאה מהתחרות במיכרות פחם בשלזיה העליונה, הורע המצב המשקי במכרות קטנים, אבל בשנת 1925 עדיין הסתכמה התפוקה במיכרה „קרול״ ב־20,000 טון בערך.

בשנת 1925, על סמך ההסכם בין בעלי מיכרות פחם בפולין, נקבעו מחירים אחידים לפחם ושיווק הפחם היה מוגבל.

הנוך רכניץ, כמו החוכרים היהודיים האחרים במיכרות הפחם הקטנים, לא הצטרף להסכם, כי זה היה קשור עם סכנת הגבלות ניכרות ואפילו עם שלילת אפשרות שיווק הפחם. אף־על־פי־כן נוצרו בשבילם תנאים מסחריים יותר נוחים, מכיון שמחירי הפחם עלו באופן ניכר והם מכרו אותו למטה מהמחיר המקובל. באופן כזה הצליחו לרכוש לעצמם שווקים רחבים לפחם המופק על ידם. כתוצאה מזה, תפוקת הפחם במיכרה „קרול" הסתכמה בשנת 1926 מעל 35.000 טון, ובשנים הבאות מעל 40.000 טון.

באותו הזמן, בניו של הנוך רכניץ — יחיאל רכניץ וכותב השורות האלו — התחילו לנהל עסקים במיכרות הפחם באופן עצמאי. יחיאל רכניץ ניהל בשנים 1927—1931 את מיכרה „מקסימילין 1" וכותב השורות האלו את — „מקסימילין 2". שני המיכרות היו חכורים מחברת „פלורה".

כותב השורות האלו ניהל משנת 1935 את מיכרה „הלנה" על שטח חכור מ־„סוסנוביעצקיה טובאזיסטבו

מיכרה פחם בדומברובה
אַ קוילן־גרובן אין דאָמבראָווע

גורניצ׳ה". תפוקת הפחם ממיכרות „מקסימילין" 1 ו־2 הסתכמה ב־20 עד 40 אלף טון לשנה, ומיכרה „הלנה" — אפילו למעלה מ־100.000 טון.

המיכרות הנזכרים, אף־על־פי שהיו בהם כבר הרבה שיפורים טכניים וסידורים חשמליים, אי אפשר היה להשוות אותם בציודם עם מיכרות אחרים, והתפוקה בהם היתה באופן יחסי די נמוכה; רק במיכרה „הלנה" הושגו תוצאות למעלה מהממוצע. למרות זאת קיבלו העובדים במיכרות אלה שכר עבודה גבוה יחסית והטבות סוציאליות ניכרות, כך שאף פעם לא היו סיכסוכים עם צוות העובדים.

הודות למחירי הפחם הגבוהים אשר נקבעו על סמך ההסכם, וגם הודות לעובדה שמנהלי המיכרות האלה הסתפקו ברווחים יותר נמוכים, הם יכלו להתחרות בהצלחה עם מיכרות גדולים של קונצרני פחם עשירים, וזאת למרות ששילמו לבעלי השטחים דמי חכירה גבוהים, בסכום 2 עד 3 זהובים לטונה של פחם מופק.

מסיבות אלו עשו הקונצרנים מאמץ, כדי לגרום קשיים לחוכרים היהודיים ולא לאפשר להם להמשיך בניהול המיכרות. כתוצאה מזה נאלץ היה חנוך רכניץ, אחרי סיכסוך ממושך עם „סוסנוביעצקיה טוביזיסטבו גורניצ׳ה" לשתק את מיכרה „קרול" בשנת 1934, ויחיאל רכניץ וכותב השורות האלה, היו מוכרחים לוותר על המשך הניהול של מיכרות „מקסימילין" 1 ו־2, מכיון שבעל השטח לא הסכים להפקת פחם מעומק יותר גדול.

בשנת 1937, כותב השורות האלה חיסל את מיכרה „הלנה". קרוב לפרוץ מלחמת העולם השניה התחילו יחיאל רכניץ וכותב השורות האלה לנהל מיכרה פחם ב„שופיעניצה" ע"י קאטוביץ, על שטח פרטי.

בפרוץ מלחמת העולם השניה וכיבוש השטח ע"י השלטונות הגרמניים, נעשה ניהול המיכרה בלתי אפ־שרי. באופן כזה הגיע קץ לפעולות יהודים בשטח מיכרות הפחם בדומברובה ובזגלמביה.

הפעילות הזאת, אם גם קצרה, היתה פוריה מאוד, לא רק בשביל בעלי המפעלים עצמם, כי גם בשביל צוותי העובדים ובשביל המשק הארצי. אם גם מדובר כאן על פעילות „קאפיטליסטית", בכל זאת, גם עכשיו, בזמן השלטון הקומוניסטי, היא נזכרת בהוקרה ובאהדה. באחרונה הופיעו בעתונות המקצועית הפולנית מאמרים, אשר מדגישים את השגי בעלי מפעלים אלה. במיוחד נזכרת משפחת רכניץ, אשר פעלה במידה ניכרת להתפתחות תעשית הפחם בדומברובה ובזגלמביה, היחס ההוגן של בעלי המפעל כלפי הפועלים, הדאגה לצרכיהם וכו'.

הפעילות הזאת מהווה, בלי ספק, דף תהילה נוסף בהיסטוריה של תרומת יהודי פולין למען המשק הארצי, עד חיסולם המר.

התפתחותה של דומברובה־גורניצ'ה

רשימה זו היא תרגום מחומר מדעי היסטורי אודות הגיאוגרפיה, הטופוגרפיה והתפתחותו הגיאופיזית של מרכז הפחם בדומברובה־גורניצ'ה. בודאי תשאלו: מה ענין חומר זה לספר זיכרון לנטבחים, נשרפים ומושמדים על לא עוון בכפם, של יהודי דומברובה־גורניצ'ה? יצדקו בני דומברובה ואחרים בשאלתם, אך הועד להוצאת הספר רואה את קהילת דומברובה כחלק אינטגרלי ממחוז זגלמביה. הקהילה ישבה על פחם, נשמה את אבקו ועשנו המרעיל ועזרה בפיתוחו של האיזור התעשיתי הזה.

מיכרות הפחם היו סגורים על שבעה מנעולים בפני העובד היהודי. בחרם זה היו כאוחדים ה־פ. פ. ס., הקומוניסטים הסנציה, האנדקים וסתם שונאי ישראל. פטיציות ותלונות רבות הוגשו על ידי מפלגות הפועלים היהודים לאגודות המיקצועיות, לביטול החרם, ותמיד באו תשובות מתחמקות. בכל זאת הדרו עשרות יהודים למפעלים ולא נפלו בכושר עבודתם, ובוודאי לא בידיעותיהם המיקצועיות, משכניהם. בימי הפרוסים, כשהיה מחסור בעובדים, עבדו מאות יהודים במיכרות, והם היו חייבים לשלם מס מיוחד בעד ההיתר. אנו רואים את הרשימה הזו כהשלמה לתיאור תולדות יהודי דומברובה־גורניצ'ה

בשנת 1796 החלה כריית אבני פחם במיכרות רדן שבמרכזה של דומברובה־גורניצ'ה. בהתחלה הייתה התפוקה כה זעירה שהדבר לא השפיע על התפתחות העיר. רק הרבה יותר מאוחר, בשנת 1817, הפעילו בקירבת מיכרות רדן את מיפעלי הענק של בתי היציקה „קונסטאנטין", דבר שהצעיד קדימה את גלגלי התפתחות המיכרות והעיר כולה. מיספר שנים אחרי כן, בשנת 1825, בנתה הממשלה ביחד עם הנהלת המיכרות את קולוניה רדן (בעברית: המושבה רדן). באותו פרק זמן הכניסו להרצה מיכרה שני בשם „קסוור". סביבו קם ישוב חדש, בעיקר של עובדי המיכרות.

כיום, 150 שנה לאחר הקמת מעונות הפועלים הראשונים במושבת דומברובה, ראויים הם לציון מיוחד רק משום שבמקומם עומדת עיר גדולה ומפותחת בעלת תעשיה כבדה, עיר מודרנית לכל דבר המהווה חלק בלתי נפרד של איזור זגלמביה כולו.

הגורמים הגיאוגרפיים להיתהוותם של המיכרות

לאחר ששקעו המעיינות והביצות ברמות שלונסק של היום, נוצרו במשך דורות רבים שכבות של חול ומתחתם מירבצי אבני פחם. זה קרה אחרי ששקעו מי התהום, ואולי גם מי הים שנשפכו בעמקים מתחת לרמה הנזכרת. בשפה המדעית נקראת תופעה זו שקע גיאופיזי או טריזיאני. עם התקשות שכבות החול, הטין והסיד, אין סימנים על כך בסביבה הקרובה, אולי גם רק בסביבת ניבקה וביטום ובחזית מיכוב ואולקוש; הרי זה בתקופת התקשות והתקררות מי הים — תקופת הקרח. שיכבה עבה של סיד שהתישבה והתקשתה ונהפכה אחרי מאות בשנים ואולי אלפים שנים לפחות. היה זה הגורם להיווצרות תמונת השפלה הפולנית. בסביבות ההם הדעה המקובלת היא שאדמות „זגלמביה" הם מהותיקות ומהראשונות שהצטננו ויצרו אדמה חולית סידית בכל שטח פולניה. גורמים אטמוספריים ושקעים אקלימיים בתקופה של מאות אלפי שנים גרמו למרבצים ענקיים של שכבות סידיות, ומאידך עמקים או רמות — כפי שמעידה רמת גולונוג או כחצי האי המהווה הגורקה בבנדין והשטח ההררי של גרודז'יץ עם המיים המפיקים שם מי חיטוי בצורת קרבול.

וכך נוצרו שקעים של עמקים וסביבם שטחים הרריים כגון זגוזשה. עמק רחב נוסף משתרע לרגלי הנהר פז'משה השחורה. משום מה שיכבות מרבצי הפחם נמצאות דווקא במקומות היותר גבוהים בסביבה. מעניין לראות איך הטבע יצר בצורה הנדסית סימטרית להפליא שיכבת פחם נוצץ וחוזר חלילה, עד לעומק של מאות מטרים. בירידה לתוך מיכרה רואים זאת ברור (ראה מאמרו של הנשיא השני יצחק בן־צבי ז"ל).

לפני יובלות שנים היה האיזור כולו מכוסה יערות עבותים שגם הם היו גורם להיווצרות המירבצים. הגישה אלהם הייתה קשה והאנשים טרם ידעו את ערך הפחם וניצולו; ונוסף לכך היו הביצות כה עמוקות וגדולות שבקושי הופיעו ישובים בשטחים ההרריים סביב הנהרות והמעיינות, כגון הישובים סלבקוב על יד הפשמשה הלבנה, בנדין ושוויז'ש ליד הפשמשה השחורה וצ'לאדז' בקרבת הבריניצה. אלה היו הישובים הותיקים ביותר בסביבה. מיספר גדול של כפרים קטנים היה מצדה האחד של דומברובה גורניצ'ה, ומצידה השני זגזושה, גולונוג, סטרזעמישיץ וזאבירצה. ישובים ותיקים עוד יותר הם שוויזש וביטום,

אשר על קיומם יש הוכחות מהשנים 1120־1105, מימי הקיסר בולסלאב כרוברי; מהמלכים הראשונים של פולין, שבנה את אחד הארמונות בסביבה. זה גרם גם להקמת מיספר רב של כפרים בסביבה, אפילו בשטחים הנמוכים יותר ואפילו ביערות, וכמעט לכולם שמות של עצי היער השונים, לפעמים שם מלא או שם מקוצר או מורחב והם: דומברובה, סוסנוביץ, פורימבקה, ועוד.

בסביבה הזאת עברה דרך מסחרית מיוחדת במינה כבר במאה ה־12. תחילתה של דרך זו בקרקוב (בירתה של פולין בזמנים ההם), דרך העיירות הללו לכיוון שלונסק ומאידך לכיוון לובלין ונמשך לוורוצלאב. מצד אחד דרך יבשתית, והדרך השניה — הנהרות דר־כם נשלחו עצים בדוברות וסחורות אחרות. לדרך הזאת קראו „השביל הרטוב".

השם „דומברובה" פירושו אחו. היו שם שטחי יערות ובין העצים היו גם עצי אלון. בפולין הקונ־גרסאית קיימים לא פחות מ־433 מקומות ישוב, ביניהם ערים וכפרים, אשר שמותיהם בצורותיהם והניואנסים השונים בסוף יגיעו לשם של אחד העצים מאלה אשר גדלו וצמחו בסביבת דומברובה. הווי ופולחן דתי ולאומי נוצרו במשך דורות רבים סביב סיפורי תכו־נותיהם הטובות של העצים בעלי העלים הגדולים, על ריחם הנעים שהם מפיצים סביבם, ושירים רבים הושרו על אומץ ליבם של אנשי הסביבות האלה.

השלטון המינהלי

בתקופת שלטונו של המלך קאז'מיז'ש הגדול, בערך בשנים 1200־1180, השתייכה דומברובה וסבי־בתה למחוז שיבירז'ש, היות ועדיין לא היו קיימים מחוזות, הייתה זאת נסיכות שבירז'ש ביטום, ביטום עצמה הייתה שייכת לאיזור שלונסק. בשנת 1443 צור־פו נסיכויות אלו לשלטון המרכזי אשר בקרקוב וזה נמשך עד שנת 1790.

בתקופה זו התפתחה הסביבה בצעדי ענק, את הדחיפה לכך נתן השלטון המרכזי אשר בקרקוב. גם הכנסיה דאגה למאמיניה אשר הושיבה בסביבה הב־ריאה של דומברובה, הודות לכך נהפכה דומברובה תוך זמן קצר מכפר קטן לעיר מפותחת. גולונוג, אשר למעשה הוקם שנים לפני דומברובה למרות האתר ההיסטורי שלה נשארה עיירה וסביבה התפתחו כפרים רבים אשר תושביהם התפרנסו בתור אריסים אצל בעלי האחוזות. לעומת זאת נבנתה דומברובה וגדלה כעיר מראשיה התפתחותה, הודות למיכרות ולתעשיה הכ־בדה שקמה במהירות מראשית קיומה.

בדרך כלל קמו הכפרים סביב האחוזה או הכנסיה, השטחים היו רכושם של בעלי האחוזות או הכנסיה ובמשך עשרות בשנים נבנו בתים ובקתות בלי כל תיכנון, עם דרכים עקלקלות שצורתן כשל שבילים. דומברובה, ששאבה את עידודה והשראתה כבר מרא־שית התפתחותה מהשלטון המרכזי, הודות לאוצרות הטבע: ברזל, פחם, עצים ונהרות, תוכננה מראשית צעדיה. רשת כבישים מודרנית כדוגמת שלונסק נסללו לכל עבר, רחובות רחבים ונאותים הוכנו מבראשית. האוכלוסיה בנתה אמנם בתיה סביב המיפעלים, אך גם פה הייתה יד התיכנון. המיכרות היוו עיר נפרדת בתוך בטן האדמה, כל השטח היה מגודר והכניסה היתה אסורה בהחלט. היתה זו מדינה בפני עצמה.

פרשה בפני עצמה היוו העובדים, פועלי המיכרות, אשר התגוררו מחוץ לעיר. מי אינו זוכר את חילוף המשמרות, עת עשרות אלפים פועלים מפוייחים ממה־רים לבתיהם בלילה עם פנסיהם הדולקים, עוברים במהירות דרך רחובות העיר.

לפועלים אלה דאגה הממשלה יחד עם ההנהלה בעלת הקונצסיות על השטחים החולשים על פני המפעלים. הממשלה הקציבה מגרשים וההנהלה הקימה שיכונים משוכללים ומודרניים, כך קמו איזורים שלמים בתוך עיר הפועלים דומברובה. בסביבת בית הקברות קמו שיכונים של בתים קטנים, הנהלת המיפעלים החכירה מגרשים והפועלים בנו את בתיהם, זה עזר לזה: קרובים ורחוקים בנו במשותף היום את ביתו של זה ומחר ביתו של אחר. כעבור זמן מה רכשו גם את הבעלות על המגרש. גם שיכונים אלה קיימים עד עצם היום הזה. יד התיכנון היתה גם פה, לא הייתה זאת בנייה מקרית, אלא מכוונת עם רשת כבישים וביוב. חלוקת המיגרשים והאפשרות לבניה ניתנה בכדי לקשור את הפועלים למקום עבודתם, כי עד אז היתה בריחה מחוסר קביעות בדיור והפועלים לא התמידו, דבר שגרם לאי יציבות ולשיבושים בהתפתחות המיפ־עלים והמיכרות.

המיכרות והתעשיה

עם התפתחות תעשית יציקת הברזל וכרית הפחם בדומברובה, החלה התישבות עובדים באלפיהם בסביבה הקרובה, ועל ידי כך התרחקו ממקור מגוריהם הקודמים

כאריסים אצל בעלי האחוזות. ההתישבות הצפופה של האוכלוסיה יצרה רשות עירונית נפרדת מבלי להיות קשורה עם כל הסביבה הכפרית הגדולה.

כריית הפחם בדומברובה התחילה תחת משטר הפרוסים בשנת 1776. הוקמה ועדה מיוחדת במיניס־טריון הפנים, אשר מתפקידה היה לפקח על התפתחותם של המיכרות ובתי היציקה אשר בדומברובה והסביבה. כראש הועדה הזאת נתמנה אדם בשם האקל (מקום ישיבתה היה בורשה). כעבור זמן מה הועבר מקום ישיבתה של הועדה לקרקוב ושוב כעבור מספר שנים לקילץ. ב־1827 הועברה הוועדה לדומברובה ושמה „הועדה לעניני מיכרות ובתי־יציקה". בתקופה ההיא התפרסמה דומברובה בפולין כ:ולה כמרכז המיכרות ובתי היציקה, וכאן שכנה הועדה עד שנת 1883.

עבודת כריית הפחם מלווה תמיד בסכנות רבות כגון הופעת גזים במיכרה, מפולת, הצפת מים וכד' ולכן קיבל האיגוד המיקצועי של כורי הפחם תנאים מיוחדים, דומים לאלה שקיבלו עובדי המספנות ועוב־די הים. איגודים מיקצועיים מיוחדים של עובדי מיכרות קיימים עד עצם היום הזה אפילו במשטר העממי באירופה התיכונית. עובדי המיכרות קיבלו פריבילגיות מסויימות והיו מתקבלים לעבודה רק אחרי תקופת נסיון ובדיקת כשרותם ונאמנותם הפוליטית. העבודה במיכרה היתה דומה לשירות צבאי, הכורה היה חייב שבועה ולאחר שעבר את כל השלבים היה הכורה מקבל מדים מיוחדים וזה היקנה לו זכויות מיוחדות ומעט כבוד. העבודה במיכרות היתה בקב־לנות וכן היו נהוגות נורמות. שיחרור מהעבודה היו מקבלים עקב נכות או זקנה. בזמנים ההם היו המיכרות מקום העבודה היחיד בכל פולין שבו היתה נהוגה משכורת פנסיה. הדרישה לפועלים היתה מתמדת, וכורה מוסמך היה נחשב עובד שעבר את כל שלבי העבודות השונות במיכרה בהצלחה.

נוצר גם הווי מיוחד הקשור בעבודת המיכרות: ידועים חגי הכורים ותהלוכות הכורים על תלבושתם החגיגית מלווים תזמורת. החגים והחינגות ונשפי הכורים היו ידועים בסביבה והדיהם הגיעו למקומות רחוקים בפולין כולה. גם העברת העובדים משלב אחד לשני, ממעמד של פועל לעוזר־לכורה, או מעוזר־לכורה למפקח על כורים היתה מלווה טקסים כגון זריית מלח על ראשו של המועמד. את המלח היו מביאים במיוחד ממיכרות המלח בויליצ'קה אשר על יד קראקוב.

היהודים במיכרות

בראשונה התנגדה הנהלת המיכרות ואסרה את התישבותם של היהודים בדומברובה־גורניצ'ה. נראה שהשתדלותם אצל החלונות הגבוהים, נציבות המיכ־רות, עשתה את שלה ולבסוף ניתנה רשות למיספר משפחות יהודיות להתישב בתנאים מסויימים. אסור היה להם להתיישב קרוב למיכרות או בתי יציקה, ואסורה היתה החזקת בתי מרזח. היתר ההתישבות היתה נתונה בידי הממשלה כאשר בראשה עמד סטאשיץ אשר על שמו רובעים שלמים בדומברובה כן על שם מיכרה, בתי ספר וכד'.

ראשוני יהודי דומברובה היו בעלי הדרת פנים, זקנים ארוכים וגבוהים. נזכיר רק שניים: ברעדען ר' לייבל פרוכצוויג (ציגוש) ומשפ' מרדכי לייבל מיר־דובניק ברמה הדומברובאית הישנה שמשפחות נכדיהם נמצאות בארץ.

התפתחות ההשכלה והמסחר

מיכרות הפחם ובתי היציקה גדלו והתרחבו, תוצר־תם נפוצה בכל רחבי אירופה ומחוצה לה, ולשם התחרות היו זקוקים למומחים בעלי ידע. למטרה זו נשלחו בתחילה כורים לאנגליה ומומחים ליציקה לצרפת ולבלגיה, לשם לימוד כרייה ומניעת סכנות.

ברבות הימים הוקם בית הספר לכורים, אשר שמו הלך לפניו בכל פולין כולה וגם תלמידים מחוצה לה היו לומדים בו.

לא רק פולין נהנתה מהפחם; התוצרת נשלחה גם מחוץ לגבולותיה, ובהפצתה סייעו רבות היהודים, אשר הגיעו עם הבדיל הדומברובאי (לפני מלחמת העולם הראשונה), עד גבולות סין הרחוקה.

(עיבד ותירגם מפולנית: אברהם בייטנר)

צו דער געשיכטע פון דאמבראווא־גורניטשא

די שטאָט דאָמבראָוואַ גורניטשאַ האָט דעם נאָמען טײלווײז צו פאַרדאַנקען אַ גאָר אַלטן ייִשוב — דעם הײנטיקן „אַלט־דאָמבראָוואַ", וואָס איז מיט פיל יאָרהונדערטער אַנטשטאַנען צווישן ווײסטע װעלדער מיט זומפּן, אויף אַ בערגל וואָס נידערט אַראָפּ צום טאָל „טשאַרנאַ פּזשעמשאַ". דאָס „אַלטע" דאָמבראָווע איז געווען דער בראשית פון דער הײנטיקער שטאָט, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט אין אַ שנעלער טעמפּאָ, אַ דאַנק די שוואַרצע דיאַמאַנטן" אונטער דער ערד. ס׳איז שווער צו באַשטימען ווען דער ישוב איז אַנטשטאַנען. אזוי ווי דאָרט האָט זיך נישט געפונען קײן פריצישער הויף און נישט קײן פאָלוואַרק, ווו ס׳פלעגט זיך אַרום דעם תמיד שאַפן די געשיכטע פון דעם געגעבענעם ישוב, איז נישט פיל באַקאַנט וועגן איר געשיכטע. (דער נאָמען שטאַמט מסתמא פון די דאָמבראָווע וועלדער, צווישן וועלכע דער יישוב האָט זיך געפונען. אגב טראָגט נאָך אײן געגנט פון דער שטאָט דעם נאָמען „דעמבניקי").

די קוילנגרובן וואָס זענען פון 17. יאָהרהונדערט געווען טעטיק אויף דער „טשאַרנאַ פּזשעמשאַ" האָבן זיך נישט אַנטוויקלט ווי געהעריק. אין די יאָרן פון 1795 ביז 1806 האָבן די פּרויסן עקספּלאָאַטירט די קוילן־גרובן; שפּעטער, אין דער צײט פון וואַרשעווער פירשטענטום, זענען די גרובן, צוליב די פאָלגן פון נאַפּאָלעאָנס מלחמה, געוואָרן דעזאָרגאַניזירט און פאַרוואָרלאָזט. מיט דער ערד האָט מען זיך אויפסנײ פאַראינטערעסירט נאָכן ווינער קאָנגרעס 1815, ווען ס׳איז געשאַפן געוואָרן דאָס פּוילישע קעניגרײך, און אויף דער „טשאַרנאַ פּזשעמשאַ" האָט רעגירט דאָס צאַרישע רוסלאַנד, נאָך דעם ווי סטאַניסלאַוו סטאַשיץ האָט אין דער רעגירונג פון פּוילישן קעניגרײך איבערגענומען אַן אַמט אַלס גענעראַל־דירעקטאָר אין דער אָפּטײלונג פון אינדוסטרי, האַנדל און קולטור, האָבן ווידער אויפגעלעבט די פּוילישע קוילן־גרובן. אַ דאַנק סטאַשיצס מיטווירקונג און באַמיאונגען איז אַנטשטאַנען אַ קוילנגרוב־ייִשוב אין דאָמבראָווע, און ער האָט געלײגט דעם פונדאַמענט פון דער צוקונפטיקער אַנטוויקלונג פון דער גאַנצער געגנט „פּזשעמשאַ". אין דער צווײטער העלפט פון 18 יאָרהונדערט זענען אויף סטאַשיצעס איניציאַטיוו אַנטשטאַנען — (און שפּעטער צעפאַלן) — צוויי קוילנגרובן:

א) רעדען" אין דאָמבראָוואַ גורניטשאַ און ב) „האין" אין סטשמישיש.

נאָכן יאָר 1985 האָט מען, אונטער סטאַשיצ׳ס לײטונג, אין דער געגנט פון דאָמבראָוואַ אַנטדעקט וואָס אַמאָל מער נײע קוילנשיכטן. ס׳איז אַנטשטאַנען דער קוילנגרובן „קאַסאַוועריִ" און אַנדערע; אויך אין שעלץ, פאָגאַן סטשעמישיש. אין די יאָרן 1834/39 איז אַנטשטאַנען די הוטאַ „באַנקאָוואַ" פון דעם פאָנד פון דער פּוילישער באַנק, וואָס האָט אין יאָר 1831 איבערגענומען די טעקסטיל־פאַרוואַלטונג פון פּוילישן קענגרײך. 3). די רעכט פון אַ שטאָט האָט דאָמבראָוואַ ערשט באַקומען אין יאָר 1916 די אינדוסטריעלע אַנטוויקלונג פון שטאָט; (פאַרבונדן מיטן וווקס פון דער באַפעלקערונג אין יאָר 1880 האָט די צאָל אײנוווינער באַטראָפן 6000; אין 1897 — 14870 און אין יאָר 1921 — 30871) דאָס אַנטשטײן פון אַ גרויסע פּראָלעטאַרישע גרופּירונג האָט גורם געווען צו שאַפן אין דאָמבראָוואַ־גורניטשאַ אַ צענטער פון אַ רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג (וואָס האָט אַנטײל גענומען אין דער רעוואָלוציע 1905־6 [4]).

אין יאָר 1889 איז אין דאָמבראָוואַ־גורניטשאַ געעפנט געוואָרן אַ שול פאַר קוילנגרעבער, וואָס איז געווען טעטיק ביזן יאָר 1905. אין דער צײט פון דער רעוואָלוציע זענען דאָרט אָפּגעשטעלט געוואָרן די לימודים, און שפּעטער ממשיך געווען ביזן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג. אין יאָר 1919 איז די שול פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מלוכישע שול פאַר קוילנגרובער און הוטע־אַרבעטער [5]) אויפן נאָמען פון סטאַשיצ׳ן.

די ייִדישע באַפעלקערונג

אין יאָר 1931 זענען אין דאָמבראָוואַ־גורניטשאַ געווען 5150 ייִדן; אין יאָר 1940 האָט זיך די צאָל פאַרגרעסערט אויף 5663. דער רוב פון דער ייִדישער באַפעלקערונג זענען געווען: סוחרים, האַנטווערקער און אײגנטימער פון קלײנע געוועלבער און וואַרשטאַטן. די ערשטע אויסזידלונג פון די ייִדן קײן

אוישוויץ־בזשעזשינקאַ איז פאָרגעקומען אין מאַי 1942 און די צווייטע אין יוני. די מאַסנדעפּאָרטאַציע קיין אוישוויץ איז פאָרגעקומען אין אויגוסט — אין זעלבן יאָר. אין די טעג פון ערשטן ביזן זיבעטן אויגוסט 1943 האָבן די היטלעריסטן דעפּאָרטירט קיין אוישוויץ פון: סאָסנאָוועצ, בענדזין און דאָמבראָוואַ־גורניטשאָ — צוזאַמען בערך 30000 יידן, און בערך 400 יידן דערשאָסן „בעתן פּרווו צו אַנטלויפן, אָדער שטעלן אַ ווידערשטאַנד". [6])

(באַקומען פון דער שלאָנסקער ביבליאָטעק
פון קאַטאָוויץ — איבערזעצט פון פויליש)

מקורות:

1) מאַריאַן קאַנטאָר מערסקי: „פון דער פאַרגאַנגענהייט פון זאַגלעמביע דאָמבראָווסקאַ און סביבה", סאָסנאָוויעץ, 1931 באַנד 1, זייט 236.

2) יאַן פּיערזשכאָלד: „זאַגלעמביע לעגענדע" קאַטאָווטיץ, 1962, זייט 42.

3) דאָרט: „זאַגלעמביע לעגענדע" קאַטאָוויץ, 1962, זייט 42.

4) „גרויסע אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע" פּ.א.נ. וואַרשע, 1963 באַנד 2, זייט 83.

5) מ. קאַנטאָר מירסקי: פון דער פאַרגאַנגענהייט פון זאַגלעמביע־דאָמבראָווסקאַ און סביבה". סאָסנאָוויעץ, 1931, באַנד 1 זייט 2־270.

6) „דאָקומענטן וועגן דער אויסראָטונג פון די זאַגלעמביע דאָמבראָווסקער יידן בעת דער היטלער־רישער אָקופּאַציע" און „ביולעטין פון יידישן היסטאָרישן קאָמיטעט" 1962 נר. 33־44, זייט 113.

צבי שמחוני

פּרטים וועגן דאַמבראָווע

(דערציילט פון מיין פאָטער שמואל פרייליך ז"ל)

געקומען קיין דאַמבראָווע בין איך צום ערשטן מאָל אַלס בחור אין יאָר 1900 און זיך פאַרדונגען אַלס געזעלן ביי יוסל ווילקס; געוווינט האָט ער דאַמאָלס אויף רעדען ביי לייבל פּרוכטצווייג (אַ צונאָמען האָט ער געהאַט „ציגוש"), ווי עס שיינט האָט ער דעם צונאָמען געהאַט צוליב די לאַנגע פּייקע וואָס ער פלעגט שטענדיק האַלטן אין מויל און קיינמאָל נישט אַרויסלאָזן ווען ער פלעגט רויכערן, אָדער נישט. ער איז תמיד געווען אַ בייזער ייד מיט אַ באַסאָווען קול, און אַ שטרענגער. אויפן הויף, אין די קאָרידאָרן זע־נען געשטאַנען גרויסע קאַסטנס מיט פּליס־פּאַפּירן וואָס זיין קעסט־איידעם יעקעלע ראָזען האָט אַרויס־געשטעלט פון זיין געשעפט — געפּאַקט מיט טאַבאַק און פּאַפּיראָסן. קיין פרעמד קינד האָט נישט געטאָרט אַרויפקומען אויפן הויף זיך שפּילן מיט די פּאַפּיר־לעך, וואָס פלעגן זיך צעפליען איבער די קאָרידאָרן און אין הויף.

קינדער פלעגן אַלס פּראָטעסט נקמה נעמען אין „ציגושן" פאַר נישט לאָזן אַרויף אויפן הויף. זיי פלעגן מיט שרעק אַרויף אין הויף, כאַפּן אַ ביסל פּאַפּירן און — אַנטלויפן. מען איז נישט מקנה געווען דאָס קינד, וואָס ער פלעגט כאַפּן ביים בעגיין די זינד.

אין אַלגעמיין האָט די קאָלאָניע רעדען נישט געמאַכט קיין היימליכן רושם, די הויפּט גאַס פון די אַזוי געראָפענע קאָשאַרן ביז צום „קאָשטשאָל" און ביז דער קאָלאָניע רעדען, האָט געהאַט אויף ביידע זייטן וועג טיפע ראָוועס, ווען ס'האָט גערעגנט, האָט עס דאָס וואַסער אָפּגעצויגן ביז אַראָפּ צו די קאָשאַרן און דאָרט איז עס פאַרשוווּנדן געוואָרן. יעדע פּאָר מעטער איבער די ראָוועס איז געווען פאַרוואָרפן קליינע העלצערנע בריקלעך אַריבער צו גיין פון איין טראָ־טואַר צום צווייטן.

אין די קליינע געסלעך איז קיין ברוק נישט גע־ווען, און די בלאָטעס — שרעקלעכע. אין די נידעריקע פלעצער זענען די בלאָטעס דערגאַנגען ביז אַ האַלבן מעטער די טיף. אַז אַ וואָגן מיט לאַדונג האָט זיך איינגעשניטן מיט די רעדער טיף אין די בלאָטעס, האָבן געמוזט עטלעכע מענטשן גיין צו הילף אַרויס־צושלעפּן דעם וואָגן. אין די זייטן פלעגן די בלאָטעס שיטערער זיין. מען האָט געמוזט לאַווירן און גוט זוכן ווו צו שטעלן אַ טריט, אַז נישט האָט מען גע־קענט אַריינשטעקן אַ פוס און אים צוריק אַרויסציען אָן אַ שטיוול... אַזוי איז געווען אין די נידעריקע פלעצער ווו ס'איז נישט געווען קיין אָפּלויף פון וואַסער. דאָס וואַסער איז געבליבן שטיין אויף איין אָרט — ביז ס'האָט זיך אויסגעטריקנט.

אַ מנין צו דאַווענען האָט זיך געפונען ביים אַלטן רעכניץ אויף „כאָכלעווקע" — זאַגאָזשע. פון רעדען ווער ס'האָט געוואָלט גיין דאַווענען האָט אַדורכגע־שניטן די קאָפּאַלניע „רעדען" און גלייך זיך אַדורכ־געשלאָגן קיין כאָכלעווקע־זאַגאָזשע.

דער אַלטיטשקער רעכניץ, אַ ביסעלע איינגעהויי־קערט, איז געווען אַ רייך יידל, האָט געהאַלטן פערד אין די קאָפּאַלניע „מורטימער" אין זעגאָזשע. ער איז זיך געזעסן ווי אַן אַרענדאַר אין זיין „הויף" מיט זיין גאַנץ הויזגעזינט, און אַלע זענען געווען באַ־שעפטיקט אין זיין „פאָלוואַרק".

די גרויסע פאַבריקן מיט די הויכע קוימענס די „הוטאַ באַנקאָווע" און די צינק הוטע „הוטאַ צינקאָ־וואַ" און קאָפּאַלניע „רעדען" זענען דאַמאָלס נישט געווען אַרומגעצוימט מיט מויערן, פון די גרויסע אויוונס האָבן אַרויסגעזעצט פייער־צינגען פון כל מיני קאָלירן, אין די פינצטערע נעכט האָט זיך געוויזן אַ פּרעכטיק בילד פון אַ פאַטאַמאָראַזש.

*

די גאַנצע אַדמיניסטראַציע פון דאַמבראָווע איז אין יענע יאָרן באַשטאַנען פון אַ „וואָיט" (מוכתר) און אַ שרייבער. זיי זענען געווען כל ויכול אויף „רע־דען", די גאַנצע מושלים אין די געמינע וואָס האָט זיך געפונען אויף אַ שטאָק איבער דער אַפּטייק. אין דעם פּאַרטער פון דער געמינע האָט זיך געפונען די תפיסה („קאָזע" — ווי מען האָט דאָס געפלעגט רופן) — די „קאָזע" איז באַשטאַנען פון צוויי צימערן פאַר די אַרעסטאַנטן און סטרוזש (וועכטער) — אין דער צייט פון די רוסן.

דער וואָיט ליס — אַזוי האָט ער געהייסן — אַ

נידעריקער מיט אַ הויקער, אַ גרויסער שונא־ישראל, האָט געשטיצט אַלע אַנטי־יידן גזירות פון דער צאַרי־שער רעגירונג און געזוכט נאָר עפּעס כאַפּן ביי אַן עבירה, טאָמער איז געקומען אַ פרעמדער יונגערמאַן, וואָס האָט נישט געהאַט קיין פּאַספּאָרט, איז נישט געווען אים מקנה צו זיין. דער „וואָיט" האָט „באַלד געמסרט, און דער פרעמדער איז איינגעזעצט געוואָרן אין די „קאָזע" ביז צום צוריקשיקן מיטן עטאַפּ.

ארויסגעריסענע בלעטלעך...

(פון דער געשיכטע פון יידישן יישוב אין דאָמבראָווע־גורניטשע)

אונדזער שטאָט דאָמבראָווע איז איינע פון די יינגסטע שטעט אין פּוילן, אויסגעוואַקסן פון די גע־דיכטע וועלדער באַהעלטענישן, ווו רויבער האָבן גע־לויערט אויף אירע וועגן און שטעגן און געוואַרט צו באַרויבן אַ קרבן.

נישט געבויט אין סטיל ווי אַנדערע אַלטע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן מיט אירע אייגענאַרטיקייטן און היסטאָרישע אַלטערטימלעכקייטן; נישט מיט אַ מאַרק אַרום, מיט אַלטע שלעסער, אַן איבערבליי־בעכץ פון די אַלטע פּוילישע שלאַכטע (וואָס האָט איינגעלאַדן צו זיך די יידן צו אַנטוויקלען איר האַנדל); נישט קיין אַלטער בית־עולם א.א.וו. דערפאַר איז די שטאָט אומגעוועבט מיט לעגענדעס פון גרויסע הומאַניטאַרע פּערזענלעכקייטן, מיט גרויסע מעשים און אויפטוען אויף אַלע געביטן פון געזעלשאַפטליכן לעבן.

אומגעפער אין 17־טן און 18־טן יאָרהונדערט ווען אין פּוילן האָבן זיך באַוויזן די ערשטע שפּראָצונגען פון אַן אינדוסטריע, און ס'זענען געקומען אינזשע־נערן פון דייטשלאַנד און פון פראַנקרייך (אַנגאַזשירט דורך די דאַמאָלס קאַפּיטאַליסטישע גרויסע קאָנצער־נען), האָבן זיי זיך אַנגעטראָפן אין דעם מערב ווינקל פון פּוילן אין די גרויסע וועלדער אַרום דער שטאָט בענדין אין רייכע שיכטן פון אַן אויסגעצייכנטער קוואַליטעט — גרויסע אוצרות פון שטיין־קויל און אייזן שטאָף און ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַן אינטענ־סיווע אַרבעט אַרויסצוציען פון אירע טיפקייט, דעם טייערן מאַטעריאַל צו הייצן און צו טרייבן די מאַ־שינען פון דער אינדוסטריע.

די דעקלאַסירטע פּויערים פון די אַרומיקע דערפער האָבן אָנגעהויבן שטראָמען צו די פאַרשידענע פּונקטן ווו ס'האָט זיך אָנגעהויבן נייע אַרבעטסמעגלעכקייטן. ס'האָט אָנגעהויבן אַנטשטיין אַ נייער וווין־אָרט. די ערשטע האָבן איבערגעטרעטן די שוועל די שכונות־דיקע יידן פון בענדין. זיי האָבן טאַקע אָנגערופן דאָס נייע אָרט מיטן נאָמען נאָך די „בראַמע" אָדער „טויער" ווי ס'ווייזט אויס איז בענדין אַמאָל געווען אַרומגערינגלט מיט אַ מויער, וואָס רעשטלעך פון איר האָט מען נאָך געקענט באַמערקן ביז לעצטנס.

די יידן וואָס זענען געקומען קיין דאָמבראָווע, האָט מען נישט געוווסט זיי אָנצורופן מיט זייערע נעמען. נאָר מיט די נעמען פון די שטעט פון וואַנען זיי זענען געקומען. צום ביישפּיל: פּראָשעוויצער, יענ־דזעיווער, שידלאָווצער א.א.וו.

די שטאָט דאָמבראָווע איז געווען צעוואָרפן און צעטיילט אין פאַרשידענע שכונות וואָס האָבן זיך גערופן „קאָלאָניעס". אַרום יעדע קוילן־שאַכט (קאָ־פּאַלניע) אָדער פאַבריק האָבן זיך קאָנצענטרירט אַר־בעטער און זיך אויפגעבויט קלענערע אָדער גרעסערע הייזער און מיט דער צייט געשאַפן גאַסן און געסלעך. ווי אויך די געזעלשאַפטן האָבן געבויט וווינונגען פאַר זייערע אַרבעטער און אַנגעשטעלטע ווי יעדער האָט געקריגן אַ דירה צו וווינען אומזיסט. אין יעדער קאָ־לאָניע האָבן זיך אַריינגעשטופּט אַ 2—3 יידן: אַ בעל־מלאכה אָדער אַ קליינהענדלער, וואָס האָט געזוכט אַ פלאַץ צום לעבן און פּרנסה.

די גרעסטע קאָנצענטראַציע פון יידן האָבן געלעבט אין דעם טייל שטאָט, וואָס האָט זיך גערופן „הוטע באַנקאָווע". געלעבט האָבן דאָרטן אָנגעזעענע בעלי־בתים און בעלי מלאכות, חסידים און פאָרגעשריטענע, אַרבעטער און האָראָפּאַשניקעס.

ווען היטלער ימ"ש מיט זיינע חיילות זענען באַפאַלן פּוילן — האָט אויך אונדזער שטאָט געטיילט דעם זעלבן גורל וואָס אַלע אַנדערע שטעט און פּוילן — ס'איז חרוב און אָפּגעווישט געוואָרן אַלעס ביזן יסוד.

לקט ידיעות מהעתונים „הצפירה" ו„המזרחי"

איסור ישיבת יהודים בעיר

מועצת העיר דומברובה החליטה שאסור לכל יהודי להתישב בעיר זו, אלא אם כן קיבל בראשונה רשיון לכך מאת העיר („גלוס ראדומסקי"). („הצפירה" ורשה, כ"ה אייר תרע"ז).

פרעות

בדומברובה התחוללו, כמו בערים אחרות בפולין, פרעות נגד היהודים. בדומברובה היו חיילים המכים והבוזזים, אותם החיילים שירו אל תהלוכת הפועלים השובתים ואחרי שפזרו אותה שלחו את ידם בביזה בחנויות היהודים, ובזה גמרו את מלאכתם. בדומברובה וביתר המקומות הורגשה איזה יד נעלמה, שסידרה וני־הלה את הפרעות. בדומברובה ובקליש איימו בפרעות והזהירו את היהודים מפניהם עוד קודם שהתחוללו. השמועות על הפרעות בדומברובה עשו רושם גם על הפועלים היהודים והם לא השתתפו בתהלוכה כלל וכלל.

השבועון העברי „הצפירה" הקדיש בגליון 12 (י"ח אדר ב' תרע"ט) מאמר ב„על הפרק" על הפרעות ביהו־דים גם בדומברובה בהעירו, שלפי הסימנים היו הפעם פרעות שסודרו והוכנו מראש, שהיתה להם כוונה פולי־טית, וכוונה זו היתה גלויה וברורה: לדכא את שביתת הפועלים ואת התקוממותם שיראו מפניה, לא רק באמ־צעי כפיה ואונס, לא רק ביריות, אלא גם בעזרת פרעות ביהודים. על שביתתם של הפועלים, שהיתה צריכה להיות מחאה עזה כנגד הקורס הלוליטי השורר בפולין דברו כבר זמן רב. אך השלטונות עשו את כל ההכנות כדי לדכא את המרידות וביחוד בגליל דומברובה, שב־תוך פועליו התפשטו הדעות הקומוניסטיות, ונראה־הדבר שגם בעלי היד הנעלמה עשו את שלהם, ותתחוללנה פרעות ביהודים לפני השביתה, בשעת השביתה ולאחריה.

(„הצפירה" י"ח אדר ב' תרע"ט — 20.3.1919).

ההסתדרות הציונית

למרות התנאים הקשים שבהם מוכרחת לעבוד ההס־תדרות הציונית בעירנו, התפתחה העבודה הציונית בעת האחרונה באופן רצוי. נתרבה מספר החברים המסודרים ונמכרו עד מאתים שקל. לטובת הקרן הלאומית ומוס־דותיו נאספו 4397 כתרים, בזה 698 כתרים לטובת היהו־דים בארץ ישראל. הציונים בעירנו משתדלים כמו כן להפיץ את העתונות היהודית לא רק בעירנו, אלא גם

אברהמ'לה לייב שטורכיין
ממייסדי „המזרחי" בדומברובה
אברהמעלע שטורכיין
איינער פון די גרינדער פון די דאָמבראָווער „מזרחי"

בערים הסמוכות. מורגש מחסור בנואמים וסדרנים ציו־ניים בגלילנו, שהיו יכולים לעשות גדולות במקומותינו.

(„הצפירה" י"ג אייר תרע"ח 25.4.18)

התנועה הציונית חזקה מאד וניכרת בקרב 500 המש־פחות היהודיות היושבות פה. בכ' בתמוז נערך מיטינג לטובת הקה"ק שהכניס 2.300 כתר.

ביום החמישי, כד' בתמוז, נערך בתיאטרון „אודיאון" נשף הרצל נהדר. האולם היה מקושט כיאות. בתור מר־צה הופיע מ. י. פרייד מורשה, שהאיר את דיוקנו הרו־חני של מנהיגנו. על הבד הראו גם כן תמונות־אור מהקונגרס ומהמושבות שבארץ־ישראל. התזמורת ניגנה נגינות אחדות של מנדלסון־ברתולדי. מתוך התרוממות רוח כבירה ננעל הנשף בשירת „התקוה". לאות הכרה

החליט „בית העם" לנטוע חמשה עצים ביער הרצל על שם המרצה מר פרייד. הסקויטים נטעו אף הם על שם המרצה שלושה עצים. („הצפירה" ט' אב תרע"ח (18.7.1918).

הסתדרות המזרחי

במשך חודש ימים ביקרו את עירנו הרב יחיאל רפופורט מאנדזיאוב, ומר יהודה שצרנסקי מורשה. הרב הנ"ל ייסד אגודת „מזרחי", שבתור חברים נרשמו בה רבים מחשובי העיר. מר שצירנסקי נהל תעמולה רחבה לטובת „קרן המזרחי" ועלה בידו, למרות מעוט החברים, לאסוף סכום הגון.

ביום ד', ר"ח טבת, היתה פה אספת־היסוד של „צעי־רי המזרחי". מר חיים לוסטיגר הרצה על רעיון המזרחי וגם הסביר לנאספים את תפקידם של צעירי המזרחי. אחרי ההרצאה נבחר ועד שאליו נכנסו: שלמה בראנדייס, צבי נוסבוים, חיים לוסטיגר, חיים גרייצר ונתן נוסבוים. באותו מעמד נאסף סכום של חמש מאות כתרים לטובת בנין בית בא"י, ולנטוע עצים ביער הרצל על שם חברנו המייסד מר חיים לוסטיגר. נתיסדו כמו כן שיעורים לתנ"ך, לתלמוד, השפה העברית ודברי ימי ישראל. („המזרחי" ורשה, י"ד טבת תרע"ט — 15.1.1919).

„צעירי המזרחי" בעירנו ערכו פה נשף בחמשה־עשר בשבט. החבר חיים לוסטיגר פתח את הנשף וה־חברים חיים וולנר (בנדין), ווינר (סוסנוביץ) ווינשל נאמו בעברית מענינא דיומא. באותו מעמד נאסף סכום הגון לטובת יער הרצל.

כדאי להעיר, שהיה בדעתנו לערוך את הנשף בבית הכנסת. אבל אגודת „שלומי אמוני ישראל" השפיעה על שלטוני הקהילה ולא נתנו לנו להוציא לפעולה את מחשבתנו.

(„המזרחי" יג' אדר א תרע"ט — 13.2.1919).

בראש חודש אייר נפתח בעירנו „חדר" מזרחי בן שתי מחלקות. מספר התלמידים כחמישים. תכנית הלי־מודים היא: תורה, נביאים, משנה, השפה העברית, בי־אור התפילה ולימודי חול. בראש החדר עומד ועד־מפקח, שאליו נכנסו הח"ח: ש. רבינוביטש, י. פרידמן, ש. פינ־קלשטין י. וולנר, ע. וולטספריינד ול. קאכאן. („המזרחי" כ' סיון תרע"ט — 18.6.1919)

על פי דרישת הועד הגלילי בסוסנוביץ, היתה אצל־נו ביום ג', פרשת עקב טז' באב, אספה כללית של חברי אגודתנו בהשתתפות הרב הגאון מנחם־מנדל לאנדא שליט"א מזאבירצהט, וחברי הועד המרכזי מר לוי־יצחק יונגשטר ומר יצחק־צבי וינר מסוסנוביץ. האולם היה מלא מפה אל פה. מר חנוך־גרשון שפיל־ברג הציע לבחור את הרב הגאון בתור יו"ר, ובתור חברי הנשיאות את ה"ה לוי־יצחק יונגסטר, יצחק־צבי וינר, יעקב־שלום פישל, יעקב פרידמן, ובתור מזכירים — את י. י. באך וש. נוסבוים. הצעתו נתקבלה במחיאות כפים סוערות. הרב האורח הנכבד פתח את האספה בד־ברים קצרים שעשו רושם עז ונמרץ על כל הנאספים. מר לוי־יצחק יונגסטר מוסר דו"ר מפעולות הועד המר־כזי ומעורר את הנאספים לסייע להסתדרות בכל האפ־שרות. הרצאתו נפסקה פעמים אחדות במחיאות כפים סוערות. מר י. וינר מדבר על קרן רבי עקיבא. נאומו עשה רושם גדול על הנאספים. היו"ר מציע הפסקה של 15 רגעים ובמשך הזמן הזה נרשמו עוד 25 חברים. וכן נאסף סכום הגון לטובת קר"ע ומס הסתדרותי. מר שפילברג מוסר דו"ח מפעולת הועד העירוני. י. יונגסטר סוגר את האספה בנאום קצר ופונה לחברים בדרישה נמרצה שיעבדו בכל כוחותיהם בעד המזרחי. בשירת „התקוה" נגמרה האספה. הוחלט לנטוע גן ביער הרצל על שם הרה"ג מזבירצה שליט"א. (המזרחי", כו' אלול תרע"ט).

לאחר הפסקה ארוכה בעבודת הקק"ל בעירנו נגשנו שוב לעבודה. נבחרה ועדה מאוחדת בת חמשה חברים, שבה נכנסו שני חברים משלנו. הועדה החדשה ניגשה לעבודה במרץ. גם שאר החברים התמסרו לאיסוף הכ־ספים בפורים. נאסף לטובת הקק"ל סך עשרת אלפים מרק — הוא הסכום שהוטל עלינו מטעם מרכז הקק"ל, והוא גדול פי הרבה מן הסכום שנאסף בשנים הקודמות.

(„המזרחי", יג', ניסן תרפ"א — 21.9.1921).

אחרי הפסקה קצרה נגשנו שוב לעבודה. קראנו לאספת חברים כללית, והחבר ש. וויינרייך הרצה על תפקידי „צעירי המזרחי" בעונה הנוכחית. אחר זה ניג־שו לבחירת ועד חדש תמידי, שנסתדר באופן כזה: ש. וויינרייך — יו"ר, ח. גריצר — סגן יו"ר, ז. ליברמן — מזכיר, צ. נוסבוים — גזבר, י. שיבק — מורשה לתר־בות ולקק"ל, נפתלי ביטנר — מורשה ל„קרן החלוץ", ובתור חברי הועד: א. צ. וולהנדלר, ש. בראנדס, ג. פריימאן. הוועד החדש ניגש תיכף לפעולות ממשיות. ובטוחים אנו, כי בהערכת תפקידו ישביענו רצון.

(„המזרחי", יט' אלול תרפ"א — 22.9.1921).

ביום ה׳ ב׳ דחול־המועד סוכות סקרו את עירנו לשם תעמולה וסידור עבודתנו, וביחוד עבודת „קרן החלוץ המזרחי״, החברים: חבר המועצה הראשית מר חיים וולנר וחבר הדירקטוריון של „קרן החלוץ המזרחי״ בפולין מר משה לוין בבנדין. קראנו תיכף באותו יום לאספת חברים. את האספה פתח הח׳ זאב ליברמן ומסר את רשות הדבור למר וולמן, אשר נשא נאום ארוך על התפקידים השונים וביחוד על התפקידים הרוחניים של „צעירי המזרחי״, ובדברים נמרצים פנה לחברים בתביעה להשתלם להיות לחלוצי ה„מזרחי״, הבונים את הארץ ברוח התורה. אחריו הרצה מר לוין. הוא ביאר את הסיבות שגרמו ליסוד „קרן חלוץ המזרחי״ בשביל לתת את האפשרות החומרית לחברינו לעלות לארץ ישראל ולבנותה. ובסוף דבריו הציע לסדר ועדה מיר־חדת לשם קרן זו, שתעסוק באיסוף כספים, כלים ומכ־שירי עבודה. הצעתו נתקבלה פה אחד ולועדה הנבחרת נכנסו ששת החברים דלקמן: אפרים לנצ׳נר, זאב ליברמן, חיים גרייצר, ראובן לונדנר, צבי רכניץ, ויצחק שיבק. („המזרחי״, ד׳ חשוון תרפ״ג — 26.10.1922).

החיים הדתיים

דאס רעליגיעזע לעבן

בית הכנסת הגדול ברחוב שופנה (מייסקה) המשמש כיום מחסן גרוטאות)
די גרויסע דאַמבראָווער שיל, וואָס דינט היינט ווי אַ לאַגער פון אַלטע זאַכן

מ. ש. גשורי

די רבנים אין דאָמבראָווע־גאָרניטשע

1. הרב משה ב״ר דוד ראַפּאָפּאָרט מו״ץ אין דאָמבראָווע

ער איז, ווי ס׳ווייזט אויס, געווען דער ערשטער מורה־הוראה פון דאָמבראָווע. דאָמבראָווע האָט זיך שנעל אַנטוויקלט: פון אַ דאָרף איז געוואָרן אַ שטאָט מיט אַ יידישן ישוב און קהילה. דאָמבראָווע האָט לאַנג אָנגעהאַלטן איר כאַראַקטער אַלס דאָרף, שוין אַפילו נאָכדעם ווען ס׳איז געשטיגן איר באַפעלקערונג. אָבער זי איז געווען צעזייט און צעשפּרייט אויף אַ גרויסן שטח. די יידן אין דאָמבראָווע זענען אויך אַ לאַנגע צייט נישט געווען אָרגאַניזירט און האָבן אָנגעהערט צו דער בענדינער קהילה און צום בענדינער רב. מיטן פאַרמערן זיך פון די יידן אין דאָמבראָווע, האָט די בענדינער קהילה באַוויליקט שיקן אַ מורה־הוראה, הרב ראַפּאָפּאָרט, און ער איז געווען דער ערשטער מורה־הוראה פאַר די יידן אין דאָמבראָווע און שכנישע דערפער, ווי: זיאַגיזשע, גאלאנאג א. א.

הרב ראַפּאָפּאָרט איז געבוירן אין תרי״ז אין שטאָט זאַלאָשין צו זיין פאָטער הרב החסיד ר׳ יוסף פון גידזשעל און באַקאַנט אונטערן נאָמען „ר׳ יאָסעלע חסיד״. ער האָט באַקומען סמיכות אויף רבנות ביי די רבנים־גאונים פון קאַליש, אָסטראָווע און בענדין. אין יאָר תרנ״ד (1894) איז ער געוואָרן מורה־הוראה אין דאָמבראָווע, נאָכדעם ווען די אָרטיקע יידן האָבן געפילט, אַז ס׳איז פאַר זיי צו ווייט צו לויפן מיט יעדער קלייניקייט קיין בענדין. וועגן הרב ראַפּאָפּאָרטס טעטיקייט און השפעה איז ווייניק באַקאַנט. מען ווייסט נאָר, אַז ער איז געווען אַן אַלעקסאַנדערער חסיד און אונטערליגט דעם בענדינער רב גרויבאַרט. אָבער ס׳ווייזט זיך אַרויס, אַז ער האָט נישט געהאַט קיין מנוחה ביי זיינע קהילה־יידן, און פון דעם סאָכאַטשעווער רבין אברהם באָרנשטיין ספר „אבני נזר״ זעט מען, אַז דער הרב ראַפּאָפּאָרט איז געווען אין אַ סכסוך מיט זיין קהילה צוליב די מאַשין־מצות אויף פסח, וואָס ער האָט געאסרט און צוליב דעם האָט מען אים פאַרקלענערט זיין געהאַלט. ער האָט זיך געווענדעט צום סאָכאַטשעווער רבין, וועלכער האָט שטאַרק רעאַגירט קעגן דעם אין אַ בריוו, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין זיין דערמאָנטן ספר.

אין „אבני נזר״, ספר שו״ת, סימן תקל״ו, זייט 301 געפינט זיך דעם מחברס בריוו צו די דאָמבראָווער קהילה און הויבט זיך אָן: „לכבוד קהל עדת ישורון דומברובה״. „אַזוי ווי אייער מורה־הוראה פאַרקלאָגט זיך פאַר מיר, אַז איר זייט מקפח זיין פרנסה און גיט אים ווייניקער פון זיין געהאַלט און נאָך אַנדערע טענות, און אַלץ צוליב דעם, וואָס ער האָט אַרויפ־געלייגט אַן איסור אויף די מאַשין־מצות אויף פסח — טייל איך אייך מיט, אַז דאָס וואָס איר האָט געטאָן איז אַ זייער שלעכטע מעשה, סיי דער היתר אויף מאַשין־מצות6 און סיי דאָס רודפן דעם מורה־הוראה פאַר דעם וואָס ער האָט געאסרט די מאַשין־מצות. וועגן מאַשין־מצות איז דאָך איבעראַל באַקאַנט, אַז אַלע גרויסע און אדמו״רים פון אונדזער מדינה, ווי חידושי הרי״מ פון גער, רבי אבהם לאַנדאָ דער טשעכאַנאָווער רבי און דער קוטנער רב־גאון, רבי י״י טרונק (און אויך די גאַליצישע גאונים, ווי דער צאַנזער רבי און אַנדערע) האָבן עס געאסרט, און ס׳איז באַקאַנט אַז דער גערער רבי האָט געשטורעמט קעגן די מתירים. די מאַשין־מצות וואָס האָבן זיך פאַרשפּרייט אין לאַנד זענען אסור לויט אַלע גרויסע רבנים און גאונים, און די רבנים, וואָס האָבן געאסרט זענען דער רוב, און מ׳טאָר נישט גיין נאָך די ווייניקע רבנים, וואָס האָבן מתיר געווען די מאַשין־מצות. אייער מורה־הוראה, וואָס האָט זיך געשטעלט קעגן די מאַשין־מצות, דאַרף פאַר דעם באַקומען נאָך מער ווי זיין געהאַלט, און נישט באַשטראָפן אים דורך געבן ווייניקער. איר וואָרן אייך זייער, אַז איר זאָלט צוריקגעבן דעם מורה־הוראה זיין געהאַלט ווי פריער און דעם שלעכטן מנהג פון די מאַשין־מצות זאָלט איר מבטל זיין, און דאַן וועלן מיר אייך מוחל זיין פאַרן עבר און איר וועט באַקומען אַ גרויסן שכר פון הימל פאַרן עתיד. אין די אַנדערע קריגערייען, וואָס צווישן אים און דעם אַנדערן מורה־הוראה, וויל איך מיך נישט מישן, ס׳שטייט „שמוע בין אחיכם״ (מ׳דאַרף הערן ביידע צדדים). אָבער איך וואָרן אייך שטאַרק וועגן דעם מורה־הוראהס פרנסה, און ווער ס׳וועט אים צוהעלפן אין דעם וועט האָבן אַ גרויסן שכר״. **אברהם באָרנשטיין.**

צוואת הרב כו׳ ר׳ משה ראפפאפארט זצ״ל דומ״צ בדאמבראווא.

צואה זו כתבתי בשנתרע״ז ובשנה זו שנת תרפא אעתיקה פ״ש ואולי אשנה קצת (קודם יוה״כ ע׳ תרפא) שמעתי גם מפשוטי עם שמצוים ואף שחכז״ל אמרו רק יזכור לו יום המיתה ולא לחשוב בזה כי הוא דבר חמעציב ופוסל לעבוה״ב אך מהמת שחולי שלי הוא מסוכן ויראתי מפדד פתאום ד׳ יצילינו לזה אני מצוה.

א). בראשונה אני מוסר מודעה מעתה ועד עולם ואני מבטל בפה מלא את כל המחשבות והרהורים רעים וכל פניות רעות שיעלה על לבי ומוחי בעת מצוא בשעה וברגע האחרונה של מיצוי דם הנפש הנני מבטל אותם בפה ובכתב שלא יהי׳ חלין כלל ויהי׳ בטלין ומבוטלין כלא היו.

ב). אל יספדיני שום אדם רק אם ירצה כבוד חתני המו״צ מיזינעוויזדעוו אני מתיר לו לכבודו ובפרט שלא ישבחיני כי לא הכינותי בי מאומה בפרוזדור והלואי שאזכה להנצל מדינה של גהינם.

ג). אל יעסקו לי אנשים שאינם אוהבים אותי ורצוני שיעסקו עמי בני תורה ואולי ירצו לבוא מבענדין.

ד). אל יגע בי איש לא טהור כי מעולם לא בטלתי כו׳ (כמ״ש הרמב״ם ז״ל ע״ע) ובאפשר יטבליני במקו׳ ואין אני גוזר כי הוא טרחא באפשר יהי׳ לי לנחת ולרצון, אח״ז שבתי וראיתי כי ראו׳ לעשות כן וכן תעשו לי ושכרכם יהי׳ כפיל

ה). יעמידני בבית הכנסת ואף שבש״ע (סי׳ שד״מ) הוא רק לחכם אליף וגאון שאין בי אף מעלה אחד מזה מ״מ מאחר שכ׳ שם שמניחין המטה במקום שהי׳ דורש ואני דרשת׳ הרבה שם ואולי עשיתי לפעמים איזו טובה לגו״ש וגם שפכתי שם שיח בדמעות שליש לפני הבו ב״ת אולי יעמדו לי זכותים האלו, יפזרו על גיפי ועיני מעפר א״י ומאזוב א״י שיש בביתי להזות עלי.

ויו) עניני הקפות בשפלותי אני מבין הטעם עפמ״ש בס׳ בני יששכר (כמאמר הג הסובות שמי שמקיים התו״מ בפשוט ע״פ הלכה יש לו אור פרטי והוא חלקי הנשמה המוגבלים שנכנסים לאברים ומי שמקיים התו״מ בחומרות ובמילי דחסידותא יש לו אור המקיף בלי גבול ע״ב ויאמר כי לבי ז אור הפרט דהוא חלקי הנשמה שחם באברים מסחלק מיד במיתת הגוף ואור המקיף דאיני מוגבל נשאר וה א חלקי הנשמה שהופפת על הקבר כל יב״ה דהוא אור המקיף ועושין הקפות למי דמקיים מילי דחסידותא להוראה דאור המקיף ואח״כ עולה למעלה, משא״כ ברשעים דכלה מיד ואוי לי אולי אנכי מכת הרשעים.

ז). ישאוני על הורוע לבענדין ונא לבקש מאנשי בענדין שיתנו לי קבר בביה״ח הישן ולאמר להם כי כן בקשתי וצוית אדמה כי ימלאו רצוני דמי הקרקע ישולם במיטב משלי ואולי יה׳ ג״כ על דמי הלבוש וחלילה לא יקובץ ממון בדרך בזאן על צרפי הקבורה.

ח) בני או איש אהר ישא סביב למטתי כל חדושי תורה שלי שכהבתי וישגיח שלא יאבד מאומה וישא בשק או בד״א ואח״כ יחזירם לביתי.

ט). בני הלא אהבת עולם אהבתיך ותמיד היתי משתוקק להדריכך ע״ד התורה ליאת אף שאתה העמכת עליך עול המסחר אל תעזוב לולמוד בכל יום משניות וחומש ודף גמרא ומגמתי שתשיג רבנות שתוכל לעסוק בתורה ועבודה אבל אין אני גוזר עליך.

יוד). בני האהוב שים נא עימך בצוואת אדמ״ר מוהר״י זצ״ל גודל חיוב הכבוד לאביו וחלילה להפיך ותעשה גם רצוני לזכות אותי בכל מה דאפשר ואין שיעור לדבר וכל כח שתוכף אומץ בתו״מ וצדקה תגרום לי ולנשמתי זכות.

י״א). מחויב הכיבוד אני מצוה א מך שתדפוס עכ״פ ספר אחד מח״ת שלי רצוני הי׳ תמיד להדפים בראש צה ח״ת על הלכה ואגדה בעניני חנוכה שבועות והוא בכתובים ביחוד אצלי ונמצא ג״כ מפוזר קצת בקונטרס דוק ותשכח ותבחר ותצרף לזה מ״ש בכרך התשובות קונטרס על קא״ג מין דנ״ד עד דע״ח ומין ד צא״ עד דצח״ ותדפוס כל הלשון ותוכל לצרף לזה לסייע לך את חתני מענדיל והתן לו בעד זה איזה מהספרים ומח״ת שלי תוכל להבהים ח״ת שכתבתי על הסדרות בשנת״רעט ותר״פ ועכ״פ בבלי שונה הדפוס חיבור שלם וגם תשגיח שמן ח״ת שלי לא יהי׳ נאבד אף נייר אחד.

י״ב). בני תשגיח ותשתדל ואל תשכח אף שעה אחת לבקש שידוך עבור חנהלי תח״י אולי תשיג ב״ת ואם לאו עכ״פ ידושין בהור ותכהר להשיאה בכל מה דאפשר גם תשגיח על נכדי היתומים שלא יהי׳ הפקר הן באו״ש ויהלבשה אולי תקח את אחד מהם תעשה נא זאת למעני ולמען אחותך היקרה פעריל ז״ל שהיתה אשת חיל.

י״ד). הספרים שייכים לבני שיח׳. ויעשה מה שירצה מהמלבושים שלי יתן לחתני שמואל מה שירצה ויש הרבה ספרים שאינם שלי יוחזרו לבעליהן טויו״ד ח״ש שייך לר״ש רעכניץ כל הרכיש והמטלטלין בלי שיור ישאר לזוגתי תחי׳ ובוודאי תקח פרס׳ מעדה ואבקש מהעזה שלא יהי׳ לה ע״נ כי היא אשת חיל והיא בת גדולים ולאחר נשואי בתי תחי׳ באם תתרצה עצתי שתהי׳ אצל דודל כי לא תוכל לראות בגדלות שונא שלה ואבקש שישלם החובות.

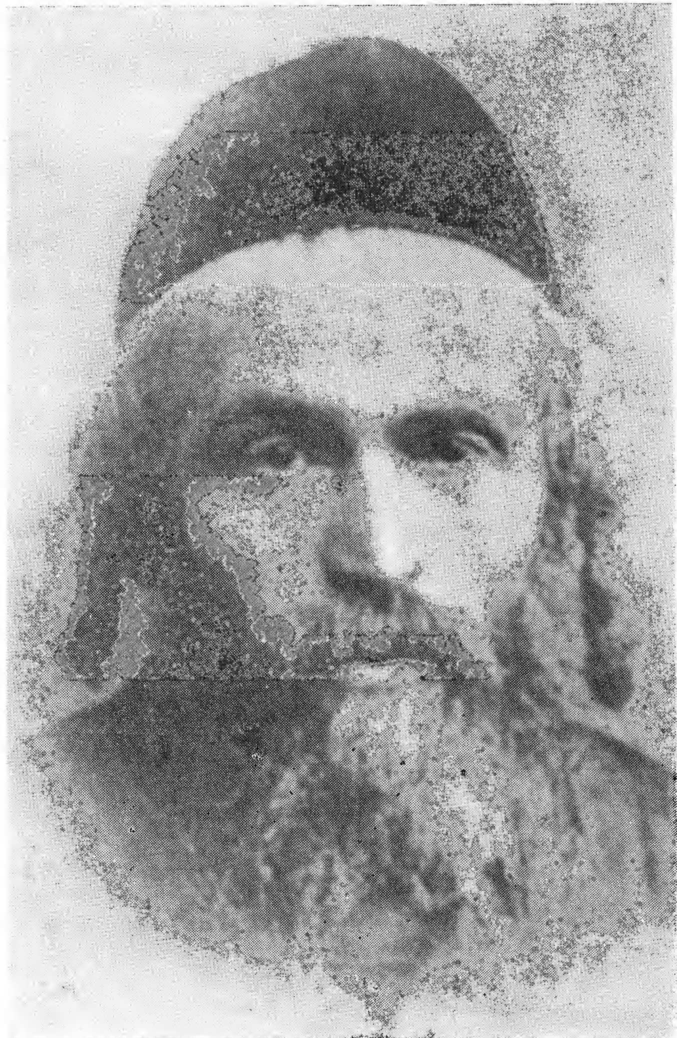
ט״ו). נכדי היקרים מווינגוויזדאוו ילמדו בביתי כל ז׳ משניות וכן כל יא״צ ואת חתני המו״ץ אני מבקש שיעשה לי טובה וילמוד בכל יום השנה בכ״י פרק משניות לזכית נשמתי כי גם אנכי עשיתי לו הרבה טובות.

ט״ז). על המצבה יהי׳ נכתב זה״ל לא פחות ולא יותר פ״נ ר״ מי שהורה הוראה בדאמבראווע כו״כ שנים (שנה זו הוא שנת כו) ומיום השפטו את ישראל עד יום האחרון הי׳ אצלו עוף המשה נבלות ולא יותר זכות הזה יעמוד לו ת״נצב״ה.

הרב ראַפּאָפּאָרטס איידעם, הרב ר׳ מענדל הכהן, איז געווען מורה־הוראה אין נאָענטן וויגוויזדעוו, לעבן סאָסנאָוויץ, וואָס איז געווען אַ זון פון הרב לייבוש אין באַגריע, אַ ברודער פון סטאָפּניצער רבי און פון גרויסן יחוס. ליידער האָבן מיר קיין פּרטים וועגן די לעצטע יאָרן פון הרב ראַפּאָפּאָרט.

2. הרב אלטער משה אהרן הלוי פון דאָמבראָווע

געבוירן אין תרכ״ח צו זיין פאָטער הרב ישראל טוביה גוטמאַן צבי הלוי אב״ד אין פּאַצאַנאָוו. נאָך אין זיין יוגנט האָט ער געשמט אַלס עילוי. געווען אַן איידעם פון ר׳ בער פון נימצעס (נאָענט פון דאָמבראָווע). געגעסן קעסט ביים שווער. זיין שווער האָט אים געגעבן אַ הויז אין סאָסנאָוויץ און פון דעם

הרב אַלטער משה אהרון הלוי זצ״ל

האָט ער געהאַט הכנסה פון דירה־געלט. ער איז געזעסן און געלערנט תורה אין בענדין, געלערנט מיט 15 בחורים, וואָס האָבן געדינט אַלס יסוד אויף צו גרינדן אַ ישיבה, צווישן זיי איז געווען ר׳ שמעון קריסטאַל, אַ מיטגליד פון בית־דין אין בענדין. ער פלעגט זיין אַן אָפטער איינגייער ביים הרב הגאון, רבי יוסף ענגעל אין בענדין.

נאָך זיין פאָטערס פּטירה אין פּאַצאַנאָוו, האָט ער דאָרט פאַרטרעטן זיין פאָטערס פּלאַץ אין ראַבינאַט, אין יאָר תרס״ו (1906). אין יאָר תרע״א (1911), איז ער געקומען קיין דאָמבראָווע. דעמאָלט האָט זיך צעפּלאַקערט דער קאַמף פון דער דאָמבראָווער קהילה וועגן אָפּרייסן זיך פון בענדין און ווערן זעלבסט־שטענדיק, און דאָס איז איר געלונגען נאָך אַ לאַנגן און האַרטנעקיקן קאַמף אין 23טן יוני 1909, און זייט יאַנואַר 1911 איז אַנטשטאַנען די זעלבסטשטע־נ דיקע דאָמבראָווער קהילה, און באַלד נאָכדעם האָט מען אויסגעוויילט דעם הרב אַלטער משה אהרן הלוי, אַלס ערשטער רב פון דאָמבראָווע. נאָך פריער, מיט דריי יאָר צוריק, האָט ער געקויפט זיך אַ הויז אין בענדין און דאָרט געוווינט. פון צייט צו צייט פלעגט ער קומען קיין דאָמבראָווע און אָנפירן דאָרט מיט די רעליגיעזע באַדאַרפן פון די יידן. זיין וואַל אַלס רב איז געוואָרן באַשטעטיקט דורכן גובערנאַטאָר. דער בענדינער רב גרויבאַרט האָט זיך געפילט אַ ביסל בעוולט פון דער דאָמבראָווער קהילה און האָט געטאָן וואָס מעגלעך כדי צו פאַרהאַלטן די וואַלן פון אַ נייעם רב אין דאָמבראָווע. ס׳האָבן אים צוגעהאָלפן דער לאָדזשער רב רבי אליהו חיים מייזל און דער קרימילעווער רבי, ר׳ נתן נחום ראַבינאָוויץ. אָבער די פאַרהאַנדלונגען האָבן נישט געבראַכט צו קיין רעזולטאַט. די וואַלן פון נייעם רב אין דאָמבראָווע זענען געוואָרן באַשטעטיקט, און דער רב האָט אָנגעהויבן פירן זיין רבנות אין דאָמבראָווע.

הרב הלוי איז געווען אַ ראַדאָמסקער חסיד, אַ גרויסער בעל צדקה, אַ קנאי אין עניני יהדות און צווישן אדם לחבירו. האָט זיך פיל באַשעפטיקט מיט גמלות חסדים. זיין הויז אין סאָסנאָוויץ האָט ער פאַרקויפט און זיך אויפגעשטעלט אין בענדין אויף די קאָלאָנטאַיאַ 42 אַ נײַ הויז און נישט געלאָזט די אַרבעטער אַרבעטן שבת און באַצאָלט זיי פאַר די שבת־טעג, כאָטש זיי האָבן נישט געאַרבעט. אין

יאָר תרע״ב האָט ער אַרויסגעגעבן אַ ספר „נר למאה״ מיט דרושים (אין צוויי טיילן). דער ערשטער באַנד 128 זייטן און דער צווייטער — 114 זייטן (געדרוקט אין פּיעטרקאָוו).

ער רופט זיך דאָרט „אלתר משה אהרן הלוי״ בן הרב ישראל טוביה גוטמן צבי הלוי אבד״ק פּאַ־טשינאָוו, בן לחסיד המופלג בתורה יואל יוסף הלוי שנפטר כ״ז בניסן תרס״ג. און אין שער פון ספר דערציילט ער, אַז אַמאָל איז ער געווען אַ דיין אין בענדין, אויס כבוד אָן געהאַלט, אַ מיטגליד אין בית־דין, וואָס הרב ענגעל איז געשטאַנען אין איר שפּיץ, אויך ער האָט אַמטירט אַלס ערן־אַמט. נאָכדעם האָט ער פאַרטרעטן זיין פאָטערס פּלאַץ אין פּאַטשינאָוו אַכט יאָר, און נאָכדעם איז ער גע־קומען קיין דאָמבראָווע. זיין דערמאָנטע ספר איז דער־שינען דורכן חסידישן יונגנמאַן ר׳ פנחס מנחם פינקלשטיין ב״ר אליעזר אלימלך (געבוירן אין פּשיסכע) פון דאָמבראָווע אין יאָר תרע״ב. אין ספר קומען הסכמות פון אָסטראָווצער רבי, רבי שלום מאיר יחיאל שפּירא; בלענדאָווער רב, רבי שלמה חנוך הכהן ראַבינאָוויטש (ראַדאָמסקער רבי) פון סאָסנאָוויץ, רבי מאָטעלע, דעם טריסקער מגידס זון. הרב חיים מאיר הלוי פון ניישטאָט, זאָגט עדות אין זיין הסכמה, אַז די אַלע יאָרן, וואָס דער מחבר האָט געפירט דאָס רבנות אויף זיין פאָטערס פּלאַץ אין פּאַטשינאָוו, איז אויסער, וואָס ער האָט געלערנט מיט תלמידים, איז זיין גאַנץ שטרעבן געווען צו באַפעסטיקן די יידישע רעליגיע. רבי חיים מאיר, דער פינטשעווער

רבי, זאָגט עדות אין זיין הסכמה אויפן מחברס פאָטער, אַז ער איז געווען „חריף ובקי, חסיד וירא שמים לאמיתו״, און אויך אויף די יוגנט יאָרן פון זון, דער מחבר, אַז ער האָט געהערט וועגן אים וווּנדער און אַז ער איז געווען אַ גרויסער חריף און געלערנט פלייסיק תורה, און ער האָט אַליין גערעדט מיט איינעם פון זיינע תלמידים און אים געפונען אַלס מופלג בתורה און קלאָרע און טיפע שיטות אין ש״ס, וואָס ער האָט געלערנט מיט פלפול און סברא.

נאָך דעם דערמאָנטן ספר האָט זיך דער דאָמבראָ־ווער רב פאַרמאָסטן אַרויסצוגעבן אַ גרויס ספר. דאָס איז געווען דאָס ספר „תבואות אדמה״ אויף חמשה חומשי תורה, אין פינף בענדער. דער ערשטער באַנד, אויף בראשית, האָט געהאַט 288 זייטן, דער צוויי־טער — 296 זייטן (מיט הסכמות פון גערער רבי און ראַדאָמאָסקער רבי פון סאָסאָנאָוויץ מיט דאַטום תרפ״ח). דער ראַדאָמסקער רבי טיטולירט דעם מחבר „הרב המואה״נ ההו״ב החסיד והירא המפורסם לשבח ולתהילה״. דעם צווייטן באַנד איז אים שוין לייכטער געווען דאָס אַרויסגעבן, נאָכדעם ווי אַ דאָמבראָווער גביר, ר׳ יצחק מנחם ב״ר חיים משה, האָט אויף זיך גענומען צו דעקן די דרוק־הוצאות, און דער מחבר דערמאַנט אים צום שבח פון צווייטן באַנד און ווייטער. דער דריטער באַנד איז געדרוקט גע־וואָרן אין יאָר תרצ״א און האָט 150 זייטן. דער פערטער, אויף במדבר, האָט 160 זייטן (געדרוקט תרצ״ב). דער פינפטער באַנד, אויף דברים, איז דער־

צעירי „אגודת ישראל״

אַ גרופּע יוגנטלעכע פון אגודת־ישראל

שינען אין תרצ״ג און האָט 198 זייטן. אַלע בענדער זענען געדרוקט געוואָרן אין פּיעטריקאָוו. אין דער הקדמה באַטאָנט דער מחבר, אַז ער האָט נאָך ליגן כתבי־יד אויף סוגיות פון ש״ס און אויף אגדות. דער דאָמבראָווער רב האָט אויך געשריבן הסכמות אויף אַנדערע מחברימס ספרים, ווי אויפן „קונטרס תקנת רבים" פון לובלינער רבי אלתר עזריאל מאיר אייגער.

דער רב האָט אַמטירט אין דאָמבראָווע 24 יאָר. ער איז געווען שטאַרק אָנגעזען אַלס גרויסער למדן און קלאָר אין אַלע וועלט־זאַכן. די חסידים האָבן זיך מיט אים שטאַרק גערעכנט. ערשטנס איז ער אַליין געווען אַ חסיד, און צווייטנס, איז ער געווען אַ חריף און פיקח. אין זיינע לעצטע יאָרן איז ער געווען קראַנק. ער פלעגט פאָרן קיין קראָקע היילן זיך דאָרט ביי פּראָפעסאָרן און דאָקטוירים. דאָס לעצטע מאָל איז ער ווידער געפאָרן קיין קראָקע מיט זיין פאַמיליע צום דאָקטאָר, און ביינאַכט איז זיין לאַגע געוואָרן ערגער און געשטאָרבן אין זיין איי־דעמס הויז, דעם ט״ו כסליו תרצ״ד, אַלט זייענדיק 62 יאָר. מ׳האָט אים צוריקגעבראַכט קיין דאָמבראָווע און דעם זעלבן טאָג געמאַכט הכנות צו זיין לוויה. אין דער קהילה־געביידע איז פאָרגעקומען אַ טרויער־זיצונג, און דער פאָרזיצער נייפעלד האָט אין נאָמען פון דער קהילה באַוויינט דעם גרויסן פאַרלוסט פונעם רב, פאַר דער דאָמבראָווער קהילה. די פאַרזאַמלטע האָבן געהערט שטייענדיק זיינע רייד, און נאָכדעם האָט מען באַטראַכט ווי מסדר צו זיין די לוויה. מ׳האָט אויסגעוויילט אַ ספּעציעלן קאָמיטעט, וואָס האָט מודיע געווען וועגן דעם צו אַלע זאַגלעמביער רבנים און אין די נאָענטע שטעט און שטעטלעך. צומאָרגנס, מיטאָג, האָבן זיך אָנגעהויבן צוזאַמענקו־מען די רבנים פון די אַרומיקע שטעט. ס׳זענען געקומען די רבנים פון בענדין, סטשעמיעשיץ, זשורעק, לובלין, טשעבין, הרב דודל האַלבערשטאַם והרב יהושע גליקמאַן (סאָסנאָוויץ), הרב האַלבערשטאַם (אַלט־סאָסנאָוויץ), הרב דן ליפשיץ, הרב חנוך דוד פרידבערג, דער ראַדאָמסקער רבי. אין דער שול האָבן געהאַלטן הספדים דער בענדינער רב, דער טשעבינער, הרב דודל האַלבערשטאַם, הרב יהושע גליקמאַן, הרב דן ליפשיץ, הרב חנוך דוד פרידבערג און דעם נפטרס איידעם, הרב בלומענפעלד פון קע־ניגסהוטע און גענומען אָפּשייד פונעם נפטר. נאָך די הספדים האָט מען געמאַכט הקפות (אַ חסידישער מנהג), און דער טרויער־צוג האָט געצירט צום בית־עולם.

די לוויה האָט זיך פאַרצויגן צוליב דעם, וואָס נאָך פריער האָט זיך דערוועקט די פראַגע: ווער וועט זיין דער שטעלפאַרטרעטער? די רבנים, וואָס זענען געקומען צו דער לוויה האָבן איינגעלאַדן די קהילה־פאַרטרעטער, כדי צוזאַמען באַשליסן וועגן די רבנות־פראַגע. זיי זענען אָבער נישט געקומען — מיט דער טענה, אַז די רבנות־פראַגע אין דאָמבראָווע דאַרף ווערן אָנטשיידן לויט דעם דעת העיר און נישט אַלס פסק־דין פון רבנים. צום סוף האָבן די רבנים אַרויסגעגעבן אַ פסק־דין, אַז דעם רבס איידעם, דער רב ר׳ ברוך עפשטיין, דאַרף ווערן רב אויף דעם נפטרס פּלאַץ. אַלע רבנים האָבן אין זייער הספד באַטאָנט, אַז דאָס יידישע דאָמבראָווע דאַרף אַדורכ־פירן דעם פסק, וואָס זיי האָבן אַרויסגעגעבן און זאָלן מסכים זיין, אַז דעם רבס איידעם, ר׳ ברוך עפשטיין זאָל ווערן רב אין דאָמבראָווע. דער ועד הקהילה האָט באַשטימט פאַר דעם רבס אלמנה אַ קצבה במשך איר גאַנץ לעבן, 3.000 זלאָטעס אַ יאָר. דערנאָך האָבן זיי מוסיף געווען נאָך 300 זלאָטעס.

3. הרב ברוך עפשטיין פון דאָמבראָווע

נאָך דעם רב הלויס פטירה, האָבן די דאָמבראָווער יידן געוואָלט נאָמינירן אויף זיין פּלאַץ זיין איידעם הרב יוסף בלומענפעלד. אָבער הרב בלומענפעלד האָט נישט געוואָלט, און האָט אויסגערופן אין קעגנוואַרט פון דעם נפטר, אַז ער וועט עולה זיין קיין ארץ־ישראל, און ביז דעמאָלט איז ער געווען רב אין קרולעווסקאַ־הוטאַ. ער האָט מחבר געווען אַ ספר „כפתור ופרח" מיט אַ ביאור „גם יוסף" (געדרוקט אין ניו־יאָרק, תשי״ח). עס איז געוואָרן אַקטועל די נאָמינאַציע פון דעם רבס איידעם רבי ברוך עפשטיין.

ער איז געווען פון דער אָזשעראָוו־אָפּאָלער רבני־שער דינאַסטיע, אַן אייניקל פונעם גרויסן ר׳ לייב וועלכער האָט געגרינדעט די דינאַסטיע אין אָזשאָראָוו. ר׳ ברוך איז געווען אַ זון פון ר׳ יחיאל שוחט פון קלימענטאָוו ביי ראַדאָם. נאָך אין זיינע יונגע יאָרן איז ער געווען אַן עילוי און אַ ספרא רבא. אַלס בחור איז ער שוין געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט די גרויסע באַקאַנטע רבנים פון פּראָוואַזשנאַ און לאָקאָטש. פון

די פירערס פון די צעירי אגודת ישראל. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר תרנ״ז. נאָך זיין חתונה האָט ער געגעסן קעסט ביים שווער, דעם דאָמבראָוווער רב, און נאָך זיין שווערס פּטירה האָט ער פריער דערפילט זיין פלאַץ אַלס מורה־הוראה און קאַנדידאַט אַלס רב. אָבער די ראַדאָמסקער און גערער חסידים האָבן אים געשטערט צו זיין רב און בכלל געוועזן קעגן אים. די פּאָוויאַטאָווער מאַכט האָט פאַראָרדנט צו מאַכן בחירות צום אַמט פון דאָמבראָוווער רב, און ר׳ ברוך האָט באַקומען זאַ מערהייט. אָבער זיינע קעגנער האָבן זיך באַמיט מבטל צו מאַכן די וואַלן.

נאָך פיל מי און שוועריקייטן איז ער ענדלעך באַשטעטיקט געוואָרן אַלס רב אין דאָמבראָווע. אָבער ער האָט נישט געהאַט קיין נחת פון זיין רבנות, ווייל זיינע קעגנער האָבן אים גאַנץ אָפט געשטערט. ער האָט געהאַט פינף קינדער.

מיטן קריגס־אויסבּרוך פון די דייטשע נאַציס, האָט ער געטיילט דעם גורל פון אַלע דאָמבראָוווער יידן. אין יאָר 1942 איז ער אומגעקומען מיט זיין משפחה דורך די נאַציס. אין ישראל האָט ער אַ ברודער, וואָס איז פריער געזעסן אין בעלגיע — יחזקאל הלוי עפּשטיין און אַ ברודערס אַ זון, משה.

אפרים לענטשנער

דאָס רעליגיעזע לעבן

אין אַ וואַרעם אָרעם הויז

דאָס רעדענער בית־המדרש האָט אויסערלעך זיך נישט אויסגעצייכנט מיט אַ ספּעציפיש אַרכיטעקטאָנישן בית־תפילה־סטיל. אויך די אינערליכע סידורים זענען ווייט נישט באַשטאַנען פון לוקסוס איינריכטונגען א.א.וו., איינע פון די סיבות זענען געווען וואָס דאָס בית־המדרש איז נישט געווען אין בעז׳יץ פון דער דאָמבראָווער קהילה און נישט געוואָרן אויסגעהאַלטן פון איר בודזשעט, ווי אַ שטייגער די שטעטישע שול, נאָר געהערט ווי אַ פּריוואַטן אייגנטום אינעם הויז פון ר׳ שמעון שליוואָקע ז״ל (שפּעטער צו זיין אַלמנה פרימעטל ז״ל). ס׳איז אָבער אין דעם, חלילה, נישט צו באַשולדיקן די רעדענער יידישע תושבים, מיט אירע עסקנים, וועלכע האָבן געשם׳ט מיט זייער אַקטיווער טעטיקייט, און פאַרנומען רעפּרעזענטירנדיקע אַמטן אין אַלע געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע אינסטיטוציעס, אַז זיי האָבן נישט געפונען פאַר נויטיק, צו זאָרגן אויך פאַר אַ לייטישן מקום תפילה, במקום דער געוויסערמאַסן פּרימיטיוון בית המדרש, בפרט ווען דער בית המדרש האָט געדינט אויך אַלס פאַרזאַמלונגס־פּונקט פאַר פאַרשידענע געזעלשאַפטליך־פּאָליטישע און פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס, אלא מאי?

ווי עס איז באַקאַנט, האָבן די רעדענער כלל־טוער — מיט ר׳ העניאָך גרשון שפּילבערג ז״ל בראש, פּראָקלאַמירט דאָס בויען אַ שול אויף רעדען אין די יאָרן 1910—12. צו דעם צוועק האָבן זיי אונטערגענומען אַ זאַמל־אַקציע און געשאַפן אַ פאָנד אונטערן נאָמען „אַ ציגל פאַר 1 קאָפּיקע״. קופּאָנען־ביכלעך זענען געוואָרן פונאַנדער געטיילט צווישן די עסקנים, וועלכע האָבן פאַרקויפט די „ציגל״, ליידער איז אָבער דער פּלאַן נישט געוואָרן רעאַליזירט. צוליב דעם גירוש־דעקרעט פון דער צאַרישער מאַכט קעגן די דאָמבראָווער יידן, און שפּעטער בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1914, צוליב וועלכע די אָפּגעשפּאָרטע געלטער זענען דעוואַלואירט געוואָרן און פאַרלוירן זייער ווערט, אַזוי איז אויך דער גורל געווען מיט אַנדערע אינסטיטוציעס, ווי צ.ב.ש. די לייי־ און שפּאָר־קאַסע, מיט וועלכע עס האָבן פאַרוואַלטעט ר׳ שלמה האַלפּערין הי״ד, סטערניק ז״ל, זילבערשאַץ ז״ל א.א.וו.

מיטן סוף פון דער וועלט־מלחמה און דער אַנטשטייאונג פון דער אומאָפּהענגיקער פּוילישער רעפּובליק, איז די אויפגאַבע צו זאָרגן פאַר די רעליגיעזע צרכים איבערגעגעבן געוואָרן דורך די מאַכט־אָרגאַנען דעם ראַט פון דער יידישער קהילה, וועלכע איז אָבער ליידער געווען באַגרענעצט אין אירע בודזשעטן, ווייל די מיעיסקאַ שול איז אייגנטלעך געווען די אָפּיציעלע שטאָטישע שול און וואַרשיינלעך אויך געוואָרן סובסידירט דורך דעם יידישן קהילה־ראַט (אגב איז זי אויך געבויט געוואָרן פון די געלטער פון צוויי נדבנים: די ווענט פון ר׳ בערל פוקס ז״ל און דער דאַך — פון ר׳ משה מיצנמאַכער ז״ל). די רעדענער יידן האָבן זיך באַגניגנט מיט דעם עקזיסטערנדיקן בית־המדרש, געמאַכט תיקונים און אויסבעסערונגען פון צייט צו צייט, אויך באַוויזן דאָרט אויפצונעמען חשוב׳ע ארץ־ישראל געסט ווי ר׳ לייב יפה און אורי זאַסלאַווסקי און אַנדערע.

אַ חוץ וואָס דאָס בית־המדרש האָט קאָנצענטרירט די גאַנצע רעדענער יידישע באַפעלקערונג הן לתפילה והן לעניני צדקה והן — ווי דערמאָנט — צו אַלע געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישע ענינים.

ב"ה

אזהרה חמורה!

מיר זענען מזהיר און מודיע די יודישע באַפעלקערונג אין דאמבראַווע, דאס כשר פלייש וואס שטעהט אונטער די געהעריגע השגחה באקומט מען נאר אין די יאטקיס וואס באזיצן קאנצעסיעס, דאס זענען די פאָלגענדע יאטקיס:

ה' שלמה פריינד' סאביעסקיעגא
ה' איטשע שענקער, אקרזעי 27
ה' שווארצבערג אקרזעי 20
ה' זלמן רושינעק, רעדען

אַלע אנדערע יאטקיס אהן שום **אונטערשיעד** האבען נישט קיין כשר פלייש און דער יוד וואס וויל נישט נכשל ווערען אין אכילת נבלות וטרפות זאל נישט קויפען קיין **כשר** פלייש, נאר אין די אויבענדערמאָנטע אנגעוויזענע יאטקיס.

דאמבראווע-גורנ., יום ד' פ' בא תרצ"ג

ברוך הלוי עפשטיין חופ"ק
אברהם יצחק שו"ב מינץ
משה יצחק הלוי שו"ב פערענס
יוסף צינה שו"ב קליימאן
יצחק שו"ב געלבארד
יוסף בלומענזאן מנקר דפה
משה הערשקאוויטש מנקר דפה

צבי רכניץ

חסידי קרימילוב בעירנו

כידוע היו בעירנו חיים יהודיים מאורגנים היטב, מהקהילה היהודית על כל המוסדות הקהילתיים, ועד לאירגונים שונים, סוציאליים ופוליטיים. אבל בתוך החיים הציבוריים הללו בלט ציבור שהיה על־מפלגתי וכלל יהודי. זהו ציבור החסידים שהתלכד סביב „הרבעס" השונים. ועל ציבור אחד כזה הנני רוצה לעמוד כאן במקצת.

בדומברובה היו ידועים חסידי קרימילוב (קרי־מילאווער חסידים) שעליהם נמנו הורי ואני. הם היו מלוכדים סביב רבם, הרב נתן־נחום הכהן רבינוביץ זצ"ל, שמושבו היה בזבירצה. שלושה „שטיבלעך" היו לחסידים בעירנו: ברדן, בביתו של בעל המאפיה ר' זליג מיאדאווניק, ובאלט־דומברובה, בביתם של רחל ושלמה רכניץ, והמרכזי היה בביתו של בריל קאנארק.

המיוחד שבחסידים האלה היה, שלמרות דתיותם וחסידותם היו כולם, עם רבם בראש, ציונים ותומ־כים נלהבים בבנין הארץ. זכורני כחבר צעיר ב„השומר הדתי" שלא החמצנו שום הזדמנות על מנת להתרים את המתפללים למען הקרן־הקיימת לישראל, ולא היה מקרה שמישהו סירב. לא פעם אפילו דחו במקצת את זמן התפילה למען „עניני דיומא". ובעיקר היו מתוכחים בזמני הקונגרסים הציוניים ומנתחים את הנאומים של וייצמן, סוקולוב, אושיסקין ואחרים.

בשטיבל, שמתפלליו נמנו על כל השכבות בעיר, היתה קיימת ממש אחוות חברים. היתה קופת גמילות־חסד שלא פעם הצילה יהודים מחרפת רעב. זכורני מקרה ביהודי מטופל במשפחה גדולה שלא הצליח לפרנס אותה, שקדו היהודים היקרים האלה לתמוך בו כמה וכמה פעמים עד שהצליחו להעמיד אותו על בסיס איתן, וכמובן שזה לא היה מקרה יחיד. היהודים הפשוטים והיקרים האלה שהיו חסידים בגו־פם ובנפשם, וציונים בעלי הכרה לאומית, דאבו תמיד כל כאב של אחינו בני ישראל, וחיו תמיד בתקוה לארץ משלנו.

לדאבון לבנו לא זכו לראות בנס הגדול של תחיית עמנו בארץ ישראל, והיו בין המיליונים של אחינו שהושמדו על קידוש השם על ידי הנאצים ימ"ש.

יהי זכרם ברוך.

שמואל ארי ספיר

זכור תזכור

מחוייבים אנו לזכור ולא לשכוח לדורי דורות ולספר לבנינו ולבני בנינו, על העולם הגדול שנחרב לנו, וכיצד אנו, שארית הפליטה, זכינו להשאר ולחיות בארצנו הקדושה.

כדאי להזכר ולקחת כדוגמא כמה מדמויותיה הנפ־לאות של דומברובה־גורניצ׳ה: למשל ר׳ ראובן ליכ־טציער ע״ה; יהודי בעל יסורים, היו לו חולים בתוך ביתו, ובכל זאת תמיד שרוי בשמחה, בדירתו החזיק „הכנסת אורחים״. הוא היה אומר ומקיים: „געגעבן איז גענומען״. סיפר לי שבימי מלחמת העולם הראשו־נה היה עשיר, והיה מפזר מכיסו הפרטי ליהודים רבים, שיהיה להם לעשות חג הפסח כראוי. סיפרו עליו שפעם הלך בדרך, פגש עני שלא היו נעליים לרגליו, חלץ מרגליו את המגפיים ונתנם לעני.

„מענדיל דאמברעווער״, מחסידי גור המפורסמים, היה ממש כחסיד קוצק, ביטל את כל העולם הזה, היה עילוי גדול בתורה. אשתו דאגה לפרנסה, מכרה בתש־לומים כל מיני סחורות למנהלים ולפקידים בכירים של המפעלים, ורבי מענדיל נסע לרבי לגור לחג שבועות, חזר בחדש חשון, זמן קצר היה בבית וחזר שוב לגור. ממש מיחידי סגולה היה, קשה היה להוציא ממנו מלה. כשנתאלמן מאשתו נשאר בלי פרנסה. ידידיו דאגו לאסוף סכום כסף והחליטו להכתיר אותו לרב מו״צ בעירנו. הפצירו בו והוא לא רצה בשום אופן לשמוע ולקבל את המישרה, את הכסף פיזר למטרות אחרות.

חייב אני להזכיר את חמי, ר׳ שמעון לנצ׳נר ע״ה, איש נעים, רודף שלום, קיים „נשאת ונתת באמונה״ וגם זכה לקיים מצוות כיבוד אם שאין דוגמתו, כמו שנמצא במסכת קידושין (ל״ב ע״א): „שאלו את ר׳ אלעזר: עד היכן כיבוד אב ואם, אמר להם: כדי שיטול ארנקו ויזרקנו לים בפניו ואין מכלימו״.

אחרון אזכור את ידידי ר׳ ברל רעכט ע״ה, תלמיד חכם, ספרא רבא, מצניע לכת, שתקן ונהנה מיגיע כפיו. הוא התפרנס מביח״ר לשוקולד ועוד נשאר לו זמן הרבה ללימוד תורה. מי שהיה צריך לשאול עצה הלך לר׳ ברל רעכט.

הבאתי כאן אחד מסיפורי החסידים שלו: „חוטב העצים״.

בערל רעכט ז״ל

חוטב העצים

(מסיפורי החסידים)

סאסוב עודה ישנה. חושך ואפלה שוררים בסימ־טאותיה. בחוץ יורד שלג בשפע רב ומכסיף את פני היקום, כמו בתכריכי לבנים יעטפם... וקול חזק לוחש בתוך בקיעי הבתים הרעועים והישנים: „הכניסו רא־שיכם מתחת לכרים והכסתות״.

קרני אור נוגה בוקעות ועולות מתוך החלונות, המכוסים במעבה שלג, ומפיצות אור דועך על פני הקרח שלפני הבית הנמוך, שבו גר הרבי, ר׳ משה־לייב. כבר הוא מטייל במעונו הצר, ארוכות וקצרות, פניו מאירות, הדרת קודש, נהורה עילאית, הוד שבאצילות — מתוחים עליו. מתעתד הוא לעורר את השחר...

בחדר הסמוך למעונו של הרבי עומד תלמידו, רבי צבי־הירש מזידיטשובה, כולו מכווץ ושחוח, ובעיניו הבהירות הוא חודר לתוך סדקי הדלת ומסתכל היטב בכל תנועה קלה, בכל צעד ושעל של רבו.

הרבי פושט את ידיו לקחת את אדרת השער שעל גבי המסמר, תלמידו מתחמק מתוך אימה תחת אחד הספסלים ובלב דופק הוא שומר את צאתו של הרבי.

הרבי עוזב את מעונו, סוגר את הדלת אחריו, והתל־מיד מושיט את ראשו מתוך מחבואו בזהירות. בפסי־עות קלות על ראשי אצבעותיו הוא עוקב אחרי רבו בתוך חשכת הלילה. הרבי מטפס ורגליו טובלות בשלג הרב, רוח קרה מלווה אותו וטופחת בכנפות אדרתו, ולב התלמיד הולם והוא מתפלל חרש: יהי רצון שלא אתפס...

לפני בית קטן, שקוע עד מחציתו בשלג, מעמיד הרבי את עצמו ומקשיב רב קשב לקול ההמולה היוצא משם, והוא מביט יפה בתוך שמשות החלונות המכו־סים ציצים ופרחים שהקור הנורא צייר בהם להנאתו. אנחה כבדה מעומקא דלבא שוברת גופו של הרבי, שהד קולה הרגיז את תלמידו, והוא מסיר את עצמו לצדדים כולו נרעד ונפחד.

הרבי מפנה את שכמו בזריזות נפלאה וסובב חזרה לביתו... ור׳ צבי־הירש פוסע אחריו בחשאי, מלא געגועי פלא.

הרבי עומד שוב במעונו ובמהירות הוא מוציא מתוך ארגזו כובע ישן וחובש על ראשו, וקפוטה ישנה הוא לובש, ואזור של חבל הוא חוגר על מתניו; והוא אץ ללול העצים ומעמיס על כתפו האחת גזרי עצים... ועל כתפו השניה תלה את קרדומו מעשה חוטב עצים...

והוא נחפז ללכת שוב לאותו בית קטן... ורבי צבי־הירש אחריו.

מתוך הבית נשמעו קולות מתיפחים בבכי, יבבות של ילדים וגניחות של גדולים משתמשים בערבוביה ומתלכדים לקינה איומה אחת.

בבית נפלה דממה. נקישתו הפתאומית של הרבי על הדלת השתיקה אותם.

הרבי, טעון עצים, עומד בתוך הכוכים ותוהה כב־יכול על קנקנם: „בכי זה למה?״ שואל.

מתחת לשמיכה מלאה טלאים עונה קול כאוב: בכי זה למה — שואל יהודי? למה לא נבכה, יהודי רחמאי, יולדת אנכי, ובבית כה קר ואין במה להבעיר אש... במה לחמם...

הילדים סובלי הקפאון תולים עיני קנאה ביהודי עם העצים ובבת אחת, כמשוררים מסודרים, נותנים קולם בבכי...

אבל — ! מהסס היהודי טעון העצים — למה תבכו? הא לכם עצים... הילדים נשתתקו, ועל פניהם נכרה הבעת תודה אילמת — .. נכונים הם ליפול על צווארו של הגואל הפתאומי ולנשקהו...

בעל הבית, מלא בושה, נגש ליהודי בעל העצים ובעינים מורדות הוא לוחש באזניו סוד: „אין לי כסף לשלם את העצים״.

אט, שוטה, עונה לו היהודי והוא משליך מעליו את העצים ואוחז בקרדומו, בוקע גזרי עצים ועושה קיסמים ומבעיר אש... וכוס חמין הוא מגיש לפני מיטת היולדת... הנחמי — הוא אומר — אל תעצבי במאומה, כשיהיה לכם כסף תשלמו לי...

בני הבית עומדים להעניק לו מברכותיהם. והוא משליך מעליו את הקפוטה ועוזב בזריזות את החדר החם.

ושוב הרבי ר׳ משה־לייב מטיל בסימטאות סאסוב, ותלמידו ר׳ צבי־הירש, אחריו — הביתה...

הרבי משליך מעליו בחפזון רב את כלי חוטב העצ־ים והוא לובש לבנים ויושב לו על הרצפה ועיניו יורדות דמעות על שבר בת ציון.

ורבי צבי הירש תלמידו הולך שקוע במחשבותיו ומהרהר: כן, כן, עליו נאמר: „שבילך במים רבים ועקבותיך לא נודעו״... כן כן, לא נודעו...

הרב שלמה בלומנפלד (אחיו)

הרב יוסף בלומנפלד זצ״ל

„כל מי שאינו מודה במדינת ישראל — אין לו חלק בעם ישראל״.

(מתוך ספרו של הרב בלומנפלד: „גן־יוסף״)

הרב יוסף־ברוך בלומנפלד זצ״ל נולד בשנת תר״נ (1890), לאביו הרב הגאון רבי שמואל־יעקב זצ״ל שהיה רב ואב״ד בשידלוב ואחר כך בנובי קור־צין במחוז קילץ. מצד אביו היה נכד הצדיק ופאר הדור ר׳ מרדכילה, שהיה ראב״ד ורב בעיר קילץ ומן האריות של בית קוצק ופילוב. מצד אמו היה נכד הגאונים הקדושים הרה״ג ר׳ איזעלע חריף זצ״ל, רב בעיר אופוצנה, ור׳ יהודה לייביש, אב״ד בעיר ניישטאט שע״י ורשה. אביו זקנו, ר׳ שאול ראב״ד היה רב בעיר קורוב והיה דודו של האדמו״ר רבי־מנדל מקוצק; ולמעלה בקודש מגיע סדר היוחסין שלו עד ר׳ שאול וואהל שהיה מלך יום אחד במדינת פולין, ויחוסו נמשך עד רבי ר׳ העשיל מקראקא ותמיד היה הרב בלומנפלד משתעשע עם סדר היו־חסין שהיה שמור אצלו.

הרב בלומנפלד נתחנך ולמד אצל אביו, הרה״ג רבי שמואל־יעקב בלומנפלד זצ״ל. היה שקדן ומתמיד גדול, ובצעירותו ניכר בו כישרון של זיכרון למופת. בעת שהגיע לגיל הבר־מצוה זכר כמה מסכתות בעל־פה מסדר קדשים, כמו מסכת זבחים מנחות ומסכת חולין עם כל מפורשיו. כתב הרבה חידושי תורה בשיכלו הצח והישר לעסיקא שמעתא אליבא דהלכותא. מוניטין יצאו לו בתור עילוי בכל רחבי פולין ושמו הלך לפניו כאחד מגדולי התורה.

בגיל שבע עשרה נסמך להוראה ביורה יורה וידין ידין, מגדולי הדור שבפולין — מהגאון רבי יוסף אנגל מקראקע ומהגאון רבי שמואל אנגל מראדימישל.

בגיל צעיר מאד התחתן עם בתו של הרה״ג ראב״ד ורב בעיר דומברובה־גורניצ׳ה, ר׳ אלתר משה־אהרן לוי זצ״ל, מחבר הספרים „תבואות הארץ״ ו„נר למאה״. בזמן האירוסין דרש דרשה של שלוש שעות, והמחותן הפסיק אותו באמצע שלא תשלוט בו עין הרע.

בהיותו צעיר לימים, כבן עשרים, כתב הרבה חי־דושי תורה והגאונים הקשישים שבאותו דור התוכחו אתו הרבה וכתבו עליו: „רבי יוסף סיני ועוקר הרים״. לאחר שניפגש עם הגאון רבי שמעון שקוף זצ״ל, והיו ערים כל הלילה בשיחת דברי תורה, כתב עליו רבי שמעון שקוף בזה הלשון: „דברתי אתו דברי תורה ובפרט בהלכות דיני ארץ ישראל, וראיתי והכרתי מעלתו בחריפות ובבקיאות שהוא בקי בש״ס ובפוס־קים מן הראשונים ועד שו״ת האחרונים, וזוכר הכל בעל פה״. היו רגילים לאמר על הרב בלומנפלד שמל־אך השיכחה אינו שולט בו, וכל דבר שלמד היה שגור בפיו וחרות בזיכרונו כמי שלמד היום.

הוא היה איש עממי ואיש רעים, לא התנשא מסבי־

ר׳ יוסף בלומנפלד זצ״ל ואשתו, חותנו של הרב לוין בעירנו, מחבר ספרי הגות בתורה.
רב יוסעלע בלומענפעלד און פרוי, איידעם פון דאָמבראָווער רב — דער מחבר פון פירושים צו דער תורה.

בתו ולא דורש טובה לעצמו. איש רעים להתרועע עם גדולים ועם קטנים, עם חסידים בשטיבל ועם בחורים צעירים בישיבה. כאשר עמד בין צעירים והתפלפל עמהם בדברי תורה, היה נראה צעיר כמותם בחריפותו ובשנינותו וברוח הטובה שבה פלט את שפע ידיעותיו וחידושיו. ואם בא בין חסידים קשי־שים, כמו חסידי גור, לובאוויטש, או חסידי ראדומסק — שהיה בזמן האחרון מתפלל אצלם — היה כחד מחבריא. אף פעם לא רצה לשבת בראש ולא חשב שיש לחלוק לו כבוד, איש צנוע ועניו מאוד, תמיד חלק כבוד גם לקטנים ממנו בתורה ובחכמה. מעולם לא ציפה שמי שהוא יקום בפניו וינהג בו כבוד, כראוי לגבי גאון התורה כמוהו.

הוא היה דיוקן אמת של גדול בתורה, איש גוליו שכאילו סימל את נוסח פולין, והיה נציג מובהק של למדנות שסימן ההיכר העיקרי שלה: בקיאות בדרגה עילאית, כי הלמדנות של נוסח פולין התבססה, ראשית כל, על בקיאות מופלגת והברקת בזק. היקף תפיסתו היה מהיר וחד, במעוף ראשון חדר לשיטין לתוך תוכן של בעיות עמוקות, הודות לשכלו החריף וזיכרונו הפנומינלי ממש, מעין בור סוד שאיננו מאבד טיפה.

בשנת 1935 עלה ארצה, למרות שהיה רב מפורסם בפולין בעיר קרולבסקה הוטה. לאחר זמן מה, בהיותו בארץ, בתל־אביב, התחילו להכיר בגדלותו בתורה והגיע עד לתפקיד הנעלה של ראב״ד בבית דין של תל־אביב ויפו. הוא נמשך אחרי ספרו של רבי אשתורי הפרחי: „כפתור ופרח״ וחיבר לו ביאור ופירוש בשם „גן יוסף״, וכמה גדולי הדור נתנו הסכמתם לספר. הגאון רבי ב. וידנפלד זצ״ל מצ׳יבין מעטרהו בתוארים: הרב הגאון חו״ב עצים, ואמנם נתאמתו תוארי כבוד אלה וכיוצא בהם לכל אלה ששהו במחיצתו והתחממו לאורו. וגם הגרמ״א עמיאל זצ״ל, הרב הראשי לתל־אביב יפו שיבחו ברבים, כי רב חילו לאוריתא, כאחד הבקיאים הגדולים שבדורנו. החיבה לארץ ישראל הקסימה את הרב בלומנפלד ובה שם את מגמת פירו־שיו, ביאוריו והערותיו, כשהוא חוטט בספרי קדומים ובגנזי הכתבים להבהיר את אשר היה סתום.

נצטט מדבריו בקשר עם הוצאת הספר הנ״ל במהדורה החמישית: „הספר הזה, הכפתור ופרח לעם ישראל בא להראות לעם כולו שהמקום הטבעי לעם סגולה הוא רק ארץ ישראל, ומשם, ורק משם כאמור, פרח נצר ישי יציץ ציץ וזה הרמז לקריאת הספר כפתור ופרח״.

„וזאת לדעתי״, ממשיך הרב בלומנפלד, „מי שבדעתו אמת לאמיתה, רואה במדינת ישראל אותו חלק של א״י הקדושה, המקום הטבעי של עם ישראל״. „כי אין ספק בעולם, אפילו אחר שנעדר חלק מישראל מארץ ישראל ונשארו מקומות שלא גרים שם ישׂ־ראלים, ובכל זאת מה שהיה בידינו נשארו בקדושתה הקודמת והמקודשת ומוחזקת מאבותינו, וכל מהלך המחשבות שלנו צריך להיות להשריש בלבנו שהמקום היחידי שלנו בחומר וברוח הוא רק ארץ ישראל וכעת מדינת ישראל״.

ובמקום אחר בספר: „כדי להראות לכל קורא בספר הזה עד כמה נכספו נפשות הגאונים האמתיים הללו לשבת בארץ ישראל באדמת הקודש, הארץ אשר עיני ה׳ בה תמיד, ובפרט עכשיו שזכינו למדינת ישראל שבאה לנו מן השמים״. והוא אומר לכל איש ישראל מכל ארצות חוצה לארץ: „בוא ברוך ה׳ אלינו, לקיים את ישוב ארץ ישראל, כי הרי אנחנו זכינו ממש לנסים בנגלה ובנסתר, שראינו במו עינינו שהערבים ברחו מדעת עצמם בבחינת „ונסתם ואין רודף״ שקויים בהם, וכל הישוב זכה אז לראות את יסוד המדינה שלנו, הער־רק החי שם עם ישראל בכל מקום שהם״.

„אבל הסיפא ליישב ישראל שם זה תלוי בנו, עלי־נו לעשות ולהתישב בה, ואז יקויים בנו בטח ובכל ארץ אחוזתכם גאולה תתנו לארץ, ופירושו של החוזה מלובלין זצ״ל, כפי מה שאנו אוחזין בארץ הקדושה, כן אנו ממהרים את הגאולה השלמה בביאת משיח צדקנו באדמת א״י במדינת ישראל״. ובהיותו בארצות הברית הטיף ללא הפוגה את הרעיון הזה ועודד את הקהל לעליה לארץ.

את הספר „כפתור ופרח״ חילק לשני חלקים; החלק הראשון מכיל חמשה־עשר פרקים עם פירושי „גן יוסף״, והשני מכיל שלושים וחמשה פרקים, עם המפתחות לכל פרק ופרק.

הרב בלומנפלד השאיר עוד הרבה כתבים: פירוש לספר „מקח וממכר״ של רבנו רב האי הגאון, עם הערות בשם „חק לישראל״. הוא פירסם הרבה מאמרים בכתבי עת תורניים ובאנציקלופדיה העברית (בכרך יט׳ 203) נתפרסם מאמרו המקיף על רבי יהודה הלוי בעל „הכוזרי״. גם בירחון התורני „סיני״ פירסם הרבה מאמרים.

הוא נפטר באופן פתאומי בגיל 76 במיתת נשיקה. עד יומו האחרון לא נס ליחו והיה ער לכל המתרחש במדינת ישראל.

משה וייסלר (בנו)

הרב אליהו־ניסן וייסלר

הרב אליהו־ניסן וייסלר, רבה של צ׳נסטוחוב אחרי המלחמה העולמית, ומשגיח על הכשרות בשדה התעופה בלוד, נפטר במוצאי חג השבועות בבית החולים בילינסון, בפתח־תקוה, בתשכ״ו.

חוטים לא מעטים קשרוהו לדומברובה־גורניצ׳ה היהודית. אימו, גיטל, היתה דומברובאית, וגם אחרי שנישאה לאברהם וייסלר מבנדין (שהקים לו, אחרי שחרורו כחייל מהצבא הרוסי, מאפיה גדולה בגראניצה) היתה מבקרת לעיתים תכופות בבית הוריה וקרוביה, בדומברובה; אף ילדיה היו מבקרים בלווייתה או בעצ־מם בבית הסב והסבתא בדומברובה, כי המרחק בין גראניצה ודומברובה לא היה רב. האב אברהם השיא את בתו דבורה ליעקב־לייביש שטינפלד, שהיה שו״ב וחזן בעיר ניקוליי אשר בשלזיה עילית, ומשם עבר לעיר הגרמנית הגדולה נירנברג; הבן נתן למד בכמה ישיבות והיה בר אוריין ותלמיד חכם. נשא לאשה את פוריה, בת ר׳ ישראל דיין מזאבירצ׳ה, והמשיך לנהל את מאפית אביו.

הבן אליהו־ניסן היה מן הבחורים המצויינים בחבל זגלמביה, מתלמידיו הראשונים של הגאון מקוזיגלוב זצ״ל הי״ד, ואף למד אצל הרב הגאון הנודע ר׳ יוסף אנגל, שישב בבנדין שנים רבות, וכנתין אוסטרי נאלץ בתוקף גזירת רוסיה לחזור לגליציה והתישב בקראקא.

שקידתו של אליהו ניסן על לימוד התורה התבלטה על פני כל יתר סגולותיו. לילות כימים היה שוקד על התורה בכל כוחותיו. מבטו מכונס וכולו אומר ענוותנות וצניעות, קול רך, עמוק כלשהו, אך שקט. צועד בצידי דרכים וכל כולו מכווץ, כאילו שלא לתפוס יותר מדי מקום בזה העולם. הוא התהלך לו על פני האדמה כשראשו אי שם בשמים ומשוטט בעולמות עליונים.

שקידתו המתמידה על התורה הניבה פירות. מפה לאוזן החלו להתלחש עליו כי „הוא יודע ללמוד" וחיש יצאו לו מוניטין כתלמיד חכם מופלג, גדול בבקיאות וחד בחריפות, ואף יצא לו שם בהוראה.

הוא נשא לאשה את חיה, בת ר׳ שלמה שו״ב (ברקוביץ), מהעיירה קאמיק ליד צ׳נסטוחוב, והמשיך לשבת בגראניץ מכורתו. היה בעל תפילה מצוין בגראניץ ב„שטיבל" של חסידי ראדומסק, והיו לו עוזרים משוררים: אחיו נתן (ניספה בשואה), בנו משה־יוסל, האחים יוסף ז״ל ונפתלי בייטנר יבל״א (כיום בתל־אביב). נעים היה לשמוע אותו מנעים

הרב אליהו ניסן וייסלר זצ״ל
כיהן זמן מה בתור רב וכדיין
הרב אליהו ניסן ווייסלער זצ״ל — איינער פון די ערשטע רבנים אין דאמבראווע

זמירות בתפילתו בימי שבת ומועד, וביחוד בימים הנוראים, וכחסיד רדומסקאי מובהק היה אוהב לשיר את ניגוני ה„תפארת שלמה" ואת הניגונים לבית ראדומסק.

עם גידול הישוב היהודי בדומברובה, וביחוד ברובע רדן, נוצר הצורך להעמיד להם מורה הוראה שיענה לדורשים הרבים, ויהודי המקום נתנו עינם ברב אליהו־ניסן כמתאים למטרה זו. אחרי שיקול דעת ארוך נענה להם. הוא עבר לשבת בדומברובה ונתבצר לו בה מעמד רם ומכובד. הכל נזהרו בכבודו ושמעו תורה והוראה מפיו. התרחק מן המחלוקת ואף היא הניחתו מחוץ לתחומי אישה הלוחמת. נחשב בין החשובים והמצויינים שבחסידי ראדומסק, ופעל הרבה למען ישיבות „כתר תורה" שבראשן עמד הרב הראדומסקאי, ר' שלמה־חנוך רבינוביץ, שישב בסוסנוביץ, וחתנו האדמו"ר מקרימילוב זצ"ל הי"ד.

אם היו שחשבו כי הרב אליהו־ניסן היה שפל רוח, נמצאו טועים: כאשר ניסו לפגוע בגאוותו היהודית ידע להתעלות למדרגה העליונה של קידוש השם ולהפגין את אומץ רוחו. כשפרצו הנאצים י"מש לביתו בצ'נסטוחוב בראשית ימי המלחמה, כחיות טורפות וצמאות דם, מזויינים מכף רגל ועד ראש, בכדי לאסור את הגברים בבית, הספיק כבר הרב וייסלר להכין לו את הטלית והתפילין ואת סידורו הקטן שהיה מתפלל בו. לשאלתם אם נמצא נשק ברשותו, שולף הרב וייסלר את סידורו הקטן משקית הטלית שלו ומצביע עליו לעיניהם המטורפות כשהוא עונה להם: „זהו הנשק שלנו". לרגע הוכו בתדהמה לשמע התשובה הזאת ואחד מהם אף ניסה לפגוע בו, אולם חברו מנע זאת ממנו, ולא עוד אלא כשציוו על בתו להכין בשבילו חפצים לדרך הטיח בפניהם: „כשאתם אוסרים אדם אתם חייבים לדאוג גם לאוכל בשבילו". ולא די בזה, אלא כשנמצא כבר עם בניו בחצר ביתם בדרכם למעצר, והבכיות המזעזות של בני משפחתו נשמעות אליהם היטב מתוך הדירה, כשאחד מהם שואל אותו אם נמצאים עוד יהודים בכניסה השניה של הבית הוא עונה להם מבלי להסס: „אני אינני חייב לדעת מה שמתרחש בכניסה השניה של הבית". הנאצי מתפרץ בחמת זעם אולם אינו מעיז לנגוע בו בידיו הטמאות; ובינתיים ניצלו היהודים הרבים שהסתתרו בצד השני של הבית, משום שברוב זעמם מהתנהגותו הבלתי רגילה ונטולת הפחד של היהודי הזה, שכחו לגשת לשם.

כשחזר ממעצרו וזקנו המגודל גזוז, והוא רואה את הזעזוע הנפשי שהמעשה גרם לבני משפחתו, הסביר להם שזוהי רק התחלה, ואם הרשעים האלה ישארו כאן יתרחשו דברים הרבה יותר גרועים מגזיזת זקן. ואכן לדאבוננו הדברים התאמתו. מכאן אפשר להבין את תגובתו האמיצה שתוארה לעיל בבחינת „ומרדכי לא יכרע ולא ישתחווה", שנראתה אז כמוזרה ואשר מאורעות הזמן הצדיקו אותה.

כשעלה לישראל התישב בשיכון פאג"י, נוה־אחיעזר, בבני־ברק והמשיך בהתמדתו העצומה בלימוד התורה. כשנתקבל כמשגיח על הכשרות במסעדת שדה התעופה בלוד, ניהל מאבק קשה למילוי תפקידו ועשה הרבה יותר ממה שהיה מוטל עליו בשטח זה. במידותיו וסגולותיו תפסו מקום ראשון אהבת ישראל ואהבת ארץ ישראל. כשהיה שומע שמדברים סרה על הארץ היו פניו מתכרכמים מכאב. בשנותיו האחרונות לא חסך טירחה לבוא לעזרת יהודי בצר לו בגופו ובממונו, למרות חולשת גופו ובריאותו הרופפת.

בהלויתו בבני־ברק אפשר היה לראות מה גדלה חיבת ההמונים אליו; המונים השתתפו בלוויה, ובהם רבנים גדולי תורה, ידידים ומעריצים מכל הארץ. בפיות כולם היו דברי שבח ותהילה לאישיותו ולמעשי הצדקה והחסד שעשה.

השאיר אחריו אשה, שלושה בנים תלמידי חכמים, שתי בנות, נכדים ונינים הממשיכים ללכת בדרך אביהם הגדול.

אברהם שחורי

ר' משה־חיים אייזנמאן הי"ד

נולד בדומברובה־גורניצ'ה בשנת 1888 בערך, ניספה בשואה. היה מקובל על הציבור, פעל בקהילה בה נולד וגדל.

תקצר היריעה מלעמוד על אישיותו רבת הפעלים. השרידים שנותרו מקרב בני העיר יודעים וזוכרים את מעלותיו התרומיות, ויכולים לבטח לציין פרקים מזהירים במסכת חייו מלאי הענין והמעש.

משכמו ומעלה היה האיש, בראש דאגותיו היו צרכי הציבור, אותו שרת באמונה ושלא על מנת לקבל פרס; לא אחת זנח את עסקיו ומשפחתו, למען יהיה פנוי למילוי תפקידיו הציבוריים המרובים.

ר' משה־חיים אייזנמאן עמד בקשרים עם גדולי יהדות פולין, חכמיה, אדמו"ריה ומנהיגיה, היה יוצא ונכנס בבית האדמו"ר מגור. עוד משחר נעוריו הסתופף בצילם של צדיקים ורבנים, ומתאבק היה בעפר רגליהם, מהם שאב השראה, ולצידם מצא את שבילי התורה והחכמה.

לא ייפלא, איפוא, שבהיותו מלא תורה כרימון, שאף וחתר להקנותה לדור הצעיר, למען יגדל דור של ממשיכים, דור של חובשי בית המדרש, דור של מעמיקי חדור לנבכי התורה. ואכן הוא היה בין מניחי היסודות להקמת רשת בתי ספר חרדיים „יסודי התורה" ו„בית יעקב".

מאז כרת ברית עם אגודת ישראל, הגדיל לעשות למען האדרת כוחה של היהדות החרדית, ולהחדרת השפעתה לכל פינות החיים היהודיים בעירו ובכל סביבתו. היה בו כוח עמידה מופלא וקנאי היה לדיעותיו, קרא תגר ולא ידע ליאות במאבקו נגד הזרמים החילוניים בקרב קהילתו, אשר הבקיעו את חומת המסורת היהודית.

בהיותו צעיר עסק במסחר, הפך להיות סוחר גדול וחשוב, ורכש עמדה מכובדת וכבדת משקל בקרב החוגים הכלכליים. אולם, כאמור, כל זה היה טפל בעיניו, כי מאווייו היו נתונים לעסקי ציבור; היה פרנס בועד קהילתו, וכיוון שראה בתפקידו זה שליחות נעלה, יצג נאמנה את הציבור שעל ידו נבחר.

היה לו קסם אישי רב, יריב קשה היה לחולקים על דעתו ודרכה של מפלגתו. עם זאת ידע להבחין בין הטפל לעיקר, וידע להתייחס לכל ענין לאור מושגי תורת ישראל ולאור הטוהר, היופי והאצילות, הטמ'נים באמונה היהודית.

היה נואם מחונן ומזהיר, מושך בעט־סופרים ומפרסם את הגיגיו בעתונות היהודית החרדית שבפולין. בנאומיו היה דולה פנינים ומקבץ מחשבות להעמקת תוכנה ורעיונותיה של היהדות המסורתית; היה מנחה את שומעיו ופעילי מחנהו בקוי פעולה

ר' משה חיים ז"ל אייזנמן מראשי „אגודת ישראל"
דער פירער פון „אגודת ישראל" אין שטאָט

מרחיבי אופקים, ועומד ומסביר את תוכנה המעשי של מצע מפלגתו, אשר בשנים האחרונות הפכה להיות העיקרית שבין המפלגות ביהדות פולין.

איש דגול זה, על ידיעותיו וכשרונותיו הברוכים, נשתלב במפלגת אגודת ישראל והלהיב אחרים להצטרף אליה. כשלהבת חיה ותוססת היה מהלך בין אנשי שלומו, ומפיץ בקרבם אורות תורה ואמונה.

את פרי הגיגיו ומחשבותיו פירסם לא באידיש בלבד, אלא אף בלשון העברית („דגלנו"), ומקבץ היה את כתביו, פרי רעיונותיו והשגותיו, מבלי

שיראו אור. עיניו לא היו נשואות לשלטון ושררה, מעולם לא הפך את ידיעותיו ובקיאותו בתורה ומצוות לקרדום לחפור בו.

מלבד התעסקותו בענינים רוחניים וציבוריים, שהיו בעיניו ברומו של עולם, פעל גם בשטחי החיים הכלכליים, היה בין מיסדי התנועה הקואופרטיבית של מפלגתו, וכשהוקם סניף של בנק למסחר בעיר, היה זה אך טבעי שהוא התמנה למנהלו.

כדוברם הנאמן של אירגונו וקהילתו, השתתף בכל הועידות והכנוסים, היה ציר לכנסיה הגדולה של אגודת ישראל. הוד הופעתו וכושר תפיסתו, הקנו לו מקום חשוב ומכובד בקרב גאוני ישראל אשר לקחו חבל בכנסים הללו.

רב פעלים היה האיש, בקי בש״ס ובפוסקים מרביץ תורה ברבים. הדור היה במראהו החיצוני, קומתו זקופה ודיבורו נאה. המשיך בשרשרת הפירושים על התורה, צלל למעמקיה, דלה והעלה פניני פירושים חדשים. גאוני העם, רבנים ואדמו״רים, ראשי ישיבות ותלמידי חכמים, היו מבאי ביתו, והיו ממתיקים אתו סוד.

רעיתו, בלימה הי״ד, היתה בעלת נפש עדינה. בתו היחידה שרה חונכה ברוח מורשת אבות, וכך חינכה את ילדיה הפעוטים, החדירה בהם מסורת אבות ואמונת ישראל. הרוך והעדנה הקיפו את הבית, וכל משאלתן של הרעיה הנאמנה והבת היתה לעמוד לצדו של הבעל והאב הדגול, העוסק בצרכי ציבור באמונה.

כזה היה האיש פאר הקהילה, ובראותו את הגילויים של התעלמות מן הדת ומן הערכים הנצחיים של העם, היתה נפשו סוערת ולבו דווי. התריע וזעק נגד המגמה שפשטה, להינתק מערכי המסורת וממכמני התורה.

פתיל חייו של ר׳ חיים־משה אייזנמאן הי״ד נקפד בהיותו עוד בשיא עבודתו הציבורית. נשמתו ונשמותיהן של רעייתו, בתו ונכדיו, עלו בקדושים לגנזי המרומים, ומקום קבורתם לא נודע.

תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים.

פנחס לוסטיגר

הייתי תלמידו של „מוטל־מלמד״

(זכרונות מה„חדר״)

היה לי הכבוד להיות תלמידו של מוטל־מלמד. וזאת לדעתי: להיות תלמידו של מוטל־מלמד היה כבוד גדול, וכל בעל בעמיו שהיה מכבד את עצמו, שלח את בנו לשאוב ממעין התורה מפי מוטל, שהיה הטוב בין מלמדי עירנו, ושמעו יצא לתהילה בכל הסביבה.

קראו לו „המלמד המודרני״. תמיד מצוחצח ונקי להפליא, והופעתו החיצונית מהודרת. כשהתהלך ברחוב, מיד הסב לעברו תשומת לב הכל, הסתכלו עליו ביראת כבוד ורמזו עליו באצבע: מוטל־מלמד הולך! „אה, מוטל־מלמד! הוא הטוב בין מלמדי עירנו, גם בני לומד אצלו״ — היה כל אחד מתפאר.

מוטל היה צועד לאיטו בשובה ובנחת, וצעדיו מדודים. ממושקף היה וזקנו השחרחר מסורק ומטופח תמיד. שיער מכסיף המוסיף לווית חן וסבר של שיקול דעת והדרת כבוד. לבוש קאפוטה שחורה וארוכה ומטריה ביד, נעול מגפיים מבריקים ומחודדים, היה צועד בגאון ולא הסב את פניו לא לימין ולא לשמאל, אלא הסתכל ניכחו. הילת מסתורין אפפה את האיש הזה, שתקן מטבעו ומכונס בתוך עצמו, תמיד מהורהר ולא הרבה שיחה עם בני אדם. ובכל זאת הוקירוהו והעריצוהו כולם, כי מוטל־מלמד היה מסור כל כולו ליעוד הגדול: להרביץ תורה בתלמידיו.

מוטל היה שונה מכל שאר המלמדים בעירנו, הן באישיותו והן בשיטת לימודיו. שאלתי וחקרתי מה מקורו בדיוק ואיפה נולד, ובאיזה מקום עוד מלמדים בשיטה זו, אך אף אחד לא ידע לענות לי. זאת היתה שיטה המיוחדת לו, ורק לו. עד היום, כשקוראים אחד מתלמידיו למפטיר והוא מברך על התורה ומקריא בניגון של מוטל־מלמד, פוערים כולם פה: מאיפה זה, איזה חסיד אתה? אכן, היו לו מנגינות נפלאות לשיר השירים, לאקדמות ולשירה שבתוכה, שהיו מיוחדות לו ורק לו.

התלמידים, וביחוד הלצים שביניהם, היו מתפארים בסיפוריהם הדימיוניים, איך „סידרו״ את מלמדיהם:

אחד סיפר שהדביק את זקנו של הרבי לשולחן בעת שנימנם וכשהתעורר היה מרים את השולחן אל על; השני סיפר שקשר את רגל הרבי לשולחן וכשקם להרביץ לאיזה תלמי דהיה סוחב אותו את השולחן; השלישי סיפר שקבע מסמרים בתוך הכסא וכשהתיישב הרבי זינק ממקומו כאילו אחזהו שגעון.

על מוטל־מלמד לא סיפרו מעשיות דומות, כי נהגו בו יחס של דרך־ארץ ויראת כבוד. תלמיד מעולם לא התחצף ולא הרים קול כנגדו; מוטל ידע להראות לתלמיד כזה נחת זרועו, מתלמיד שסטה לא חסך את שבטו, והפליא את מכותיו למען ידעו.

שולף אני ממגירת זיכרוני תמונות מהחדר. כאילו מתוך ערפל מופיע נגד עיני „החדר" על כל יופיו והדרו וגם על כל מגרעותיו. חדר גדול ומעורפל מלא אבק וזוהמה, אשר היה ברובו הגדול תפוש ספסלים, והמוני תלמידים מכל הגילים מצטופפים, מפטפטים בקולותיהם הרכים. תמיד שאון, רעש והמולה. בעוד שמעבר לספסלים היו בוקעים קולות ערבים של התלמידים הלומדים, היו יתר התלמידים עומדים בפינת החדר ועוסקים בפרקמטיה, שטופים בכל מיני משחקים, מתקוטטים על מה בכך.

כמה היינו מקנאים — בלכתנו לחדר — בתלמידים הגויים, שהיו מצוחצחים, לבושים בלבוש אחיד מהודר, ועל שכמם ילקוט מלא ספרי לימוד ומכשירי כתיבה. ובתי הספר שלהם מה יפים הם! שוכנים בבתים יפים עם חלונות גבוהים, שדרכם חודר הרבה אור, ובפנים, הכל נקי ומצוחצח, הקירות מקושטים בתמונות ובמפות ויש לוח כתיבה שחור וגדול.

וזו היתה שיטת הלימודים בחדר: ביום ראשון היו מתחילים ללמוד את פרשת השבוע. התלמידים ישבו צפופים ודחוקים על הספסלים שבראשם עמד שולחן קטן שעל ידו ישב מוטל־מלמד. מוטל היה מקריא פסוק מהחומש ומפרש כל מילה ביידיש ואחריו כולם במקהלה: „ויאמר — האט געזאגט — ד' — גאט — אל משה — צו משה" וכו'.

יום רביעי היה יום המבחן לתלמידים המצטיינים. ביום זה היו התלמידים מסתדרים בשורה סביב לשולחן, הראשון היה מקריא פסוק ומבארו ביידיש ואחריו כל תלמיד אותו פסוק. ניכשל התלמיד — היה מוטל־מלמד מעניש בכל חומר הדין, והעונש לפי מידת השגיאה. מוטל היה מקפיד בשגיאה קלה כבחמורה. עבור שגיאה קלה היה מסתפק ב„אַ געמקעלע" (לחיצת סנטר), שגיאה גסה — מריטת אוזן, ושגיאה חמורה — מכת כף יד בסרגל.

ערך רב ומכריע לגבי התלמידים היה לבעיה: מי יעמוד הראשון בשורה? אם ידע הראשון, שמע ממנו השני והשלישי שמע מהשניים הקודמים וכו'. לא ידע הראשון, היה מקבל את עונשו והשני היה חייב לחזור על הפסוק, לא ידע השני קיבל את עונשו והשלישי היה חייב לחזור על אותו הפסוק. אם הראשון לא ידע, עלולים היו כל התלמידים להיענש, לכן לרוב עמד בראש תלמיד ותיק ומצטיין, היודע היטב את החומש. מוטל־מלמד אף פעם לא התערב ולא קבע את סדר העמידה שבשורה, זה היה עניינם הפנימי של התלמידים.

כשבא היום הרביעי הגורלי, היו התלמידים משכימים קום, מיהרו לחדר כשדאגה מכרסמת בלבם, התדיינו ביניהם בקולי קולות: מי יעמוד הראשון — השני — וכו'.

אחד התלמידים המצטיינים היה יהושע מיידמאן „באבע", יהושע „באבע" משום מה? משום אפו הארוך המעוגל ובאמצע בליטה. יהושע באבע זה, היה כל תקוותם של התלמידים: יעמוד הוא בראש השורה — יש כל הסיכויים להיות פטורים מעונשים כבדים, יסרב — צפוי להם יום מר — לספוג מכות כהלכה.

יהושע ידע יפה את מעמדו, לכן היה יהיר, התנשא על יתר התלמידים, קינטרם והקניטם, והיתל בהם בשובבות. לרוב נתבקש לעמוד בראש השורה, אולם לא מיהר להסכים לכך, כי למרות היותו תלמיד מצטיין, בכל זאת עתיד היה לספוג כמה מכות כף הגונות, ורק אחרי שידולים, הפצרות ותחנונים, ולאחר שקיבל מתנות לרוב הסכים.

כשהגיעה שעת המיבחן התישב מוטל־מלמד על יד השולחן בכל הדרת תפארתו, והקיש שלוש נקישות על השולחן.

רטט עבר בתלמידים, והחלו להתרוצץ ולכרכר כאחוזי תזזית. החמישיה המצטיינת התקרבה לשולחן, בפיק ברכיים, רועדים מהתרגשות, הסתדרו סביב לשולחן ובראשם יהושע באבע. יהושע היה נער מגודל, פניו חוורים ומנומשים, עיניו התרוצצו אנה ואנה באי־שקט והביעו חרדה. שחוח עמד, ראשו רכון ועיניו נעוצות לתוך החומש.

בחדר הושלך הס, רישרוש קל לא נשמע, אוירה מתוחה השתררה ופני כולם הופנו לעבר החמישיה המצטיינת. אלה היו הגיבורים ההולכים ראשונים לקו האש.

לפתע בקע מתוך הדומיה, קול רועד וחנוק: „אלה תולדות נוח" ואחריו השני והשלישי עד סוף השורה.

הפסוק הראשון עבר עליו בשלום, אך כשהגיע לפסוק השני ניכשל יהושע, החל לגמגם ולנחש ולבסוף לא ידע. מוטל הרים את הסרגל ויהושע החזיק את היד הרועדת סמוך לחזה, הושיט והחזיר, הושיט והחזיר. הפעם החטיא מוטל־מלמד את המטרה, הסרגל פגע בשולחן ונשבר.

התלמידים לא הסתירו את שמחתם, סבורים היו שהיום הזה יעבור בלי מכות עונשין, אולם לא כך חשב מוטל־מלמד. הוא התכופף, חיטט, חיפש ומצא: מתוך המגף הוציא סרגל חדש ומבריק ונופף באוויר להפתעתם ולמגינת לבם של התלמידים. מוטל ידע שהסרגל פגום, והכין לו שני לרזרבה. „קוטערס (חתולים) שכמותכם", הרעים, "מה חשבתם, שהיום יעבור בלי עונשין? לזה דאגתי יום קודם לכן!" ובאומרו כך, אחז את כף ידו של יהושע בקצה אצבעותיו, הרימה במקצת, והנחית מהלומה כדבעי. יהושע נענע את ידו, כאילו רצה לנער ממנה את המכות, נשף לתוך היד, כדי לצנן אותה קצת, שפשף את הכף באחוריו, ואחר החזיק את היד הכואבת בידו השניה והמשיך. הפעם גמר את הפסוק בחסד. רק "א געמקעלע" (לחיצת סנטר) ושתי מריטות אוזן.

כשנתרבו המכות היה יהושע נוהג להושיט פעם יד ימנית ופעם יד שמאלית. יש והתבלבל, הושיט יד ימין, נזכר כי טעה, וטרם הספיק להחזירה, וחבטה אדירה נפלה על יד ימין.

אחרי המבחן התקבצו התלמידים בפינת החדר ולקקו את פצעיהם. המוכים הושיטו כל אחד את כפות ידיו לראוה; הן היו אדומות כאש. כולם נדחקו לראות את כפות ידיו של יהושע, משׁשו את עורן, ניסו לצבוט ולא הצליחו, כי עור כף ידו היה קשה כסוליה מרוב מכות.

ובכל זאת לא העלה איש מהחמישיה המצטיינת בדעתו לוותר על מקומם על יד השולחן בעת המיבחן, המעשה הביא להם כבוד והעלה את היוקרה. רק יהושע רמז כי לא יוסיף לעמוד בראש השורה, וזה הותיר מועקה בלב התלמידים.

ואשר יגורנו בא. ביום רביעי הבא, בבוקר השכם עת התאספו התלמידים לקבוע את סדר העמידה בתור, הודיע יהושע בפסקנות: „לא אוסיף לעמוד הראשון". הבשורה הרעה הזאת היכתה את התלמידים בתדהמה, וכשהתאוששו, גיסו לדבר על לבו בתחנונים, בדברי נועם, הבטיחו המון מתנות, אך ללא הועיל, יהושע הוסיף לעמוד במריו. „לא אהיה קרבן התמיד שלכם!" הכריז בהתרגשות, „יעמוד כל אחד מכם לפי התור בראש, ואז ירגיש על בשרו את הטעם המר. אני מוותר על כל המתנות שלכם, ואפילו תמלאו לי את כל החדר זהב, לא אתיצב הפעם בראש!"

לא הועילו כל הטענות והמענות, יהושע בשלו: „צדק! איפה הצדק והיושר?! הבעד נזיד עדשים אהיה תמיד המוכה עבורכם? צדק אני דורש!"

נגד סיסמת הצדק והיושר לא יכלו לעמוד אפילו הקשוחים מבין התלמידים. רגש הצדק והיושר היה מושרש עמוק בתלמידים, הלא שיננו כל הימים: „צדק, צדק תרדוף", אבל לא יכלנו לבוא לעמק השווה מי יעמוד הפעם בראש, כל אחד התחמק, לכן הוחלט להפיל פור.

אומר ועושה, לקחו מטפחת, קשרו קשר ומי שיוציא את הקשר, יעמוד הראשון. ואת הקשר הגורלי הוציא יענקעלע גרובאייזן. התלמידים קיבלוהו בקבלת פנים צוהלת, טפחו על כתפיו, הרימוהו אל־על ובר־כוהו בהצלחה.

תהיה זאת הפעם הראשונה שיענקעלע גרובאייזן יעמוד הראשון בשורה בעת המיבחן. יענקעלע גרובאייזן היה ילד קטן מידות, בעל ארשת פנים חביבה וידוע כילד טוב ומיטיב וגם מצטיין בלימודיו. לבוש היה כתונת מרוכסת עד לצווארו, והטלית קטן שלו מכסה על כותנתו, ומשתלשל בציציותיו מחוץ למכנסיו, בהרבה מעל חגורתו.

כשנשמעו שלוש הנקישות המבשרות את בוא זמן המיבחן, קמה בהלה בין התלמידים, אימה ופחד נפלו עליהם וברגלים כושלות התקרבו לשולחן. הפעם הסתדרה החמישיה בסדר דלקמן: יענקעלע הראשון, פנקס השני, יהושע באבע במקום השלישי וכו'. כל התלמידים רגשו ותפילה בלבם, שיענקעלע יעבור את טבילת האש הראשונה בשלום.

ואמנם בהתחלה זה הלך למישרין, יענקעלע הקריא בקולו הרך והצלול פסוק אחרי פסוק בשטף ובביטחון, פרש כהלכה מבלי שישגה אף פעם אחת.

אך לפתע קרתה לו תקלה והעגלה עמדה מלכת, כאילו נתקעה בבוץ. יענקעלע מתאמץ, גונח — ולא הולך לו.

מוטל־מלמד מניף את הסרגל, דרוך להנחית את המכה. בחדר השתררה דומיה מוזרה ומעיקה המכבידה על הנשמה, רק רחש הזבובים המעופפים נשמע.

נצלתי שניה עת מוטל גרש זבוב מעל אפו, לחשתי ליענקעלע לחישה, והעגלה כאילו יצאה מהבוץ והחלה לזוז. התלמידים נשמו לרווחה כאילו נגולה אבן כבדה מלבם.

אבל ממוטל־מלמד לא נעלם הדבר, ושתי מכות כף הדהדו בחדר ונסרו את הדממה. „קוטער שכמותך" הרעים עלי בקולו, „כשמגיע תורך ,צום אויסזאגן' (למיבחן) אתה עומד כבול עץ, כגולם, ולא יודע לפצות פה, וללחוש אתה יודע?" מוטל ממש יצא מכליו, לא נתקררה דעתו עד שנתן לי תוספת, מריטת אוזן. לא סתם מריטה, אלא מריטה כדבעי שלוש פעמים סיבב לי את האוזן בחזקה ולסיום אחז בסנטרי, לחץ בחזקה, הרים את ראשי ולא הרפה עד שגמר בקול ניגון ערב: „ככה ייעשה לתלמיד הלוחש לחברו בעת המיבחן"! ורק אז נרגע מוטל־מלמד באמרו שבעד חטא שכזה אלוהים לא סולח.

כבשתי את עיני בחומש בהרגשת אשמה וראשי סחרחר. לפתע החלו האותיות לנוע ולרצד ולרקוד מחול שדים פראי.

מאותה שעה ואילך, כאילו הסתלקה השכינה מעל יענקעלע, הוא שגה שגיאות גסות וחמורות והמכות עפו בלי רחמים ובלי הרף, מוטל־מלמד כאילו רצה בכוח הזרוע להכניס את התורה לתוך קודקדנו.

יענקעלע המסכן הושיט כל פעם את היד בהכנעה ולא הניד עפעף, פניו לא נעו ולא זעו ורק מעיניו הגדולות והכחולות ניגרו הדמעות באלפי פלגים, זלגו לאורך לחייו הורודות, נטפו על החומש והרטיבו את האותיות הקדושות.

אכן, היה זה „יום שחור" לתלמידים, שיזכרוהו לדראון, וכל זאת בגלל יהושע המרדן, אבל גם על יהושע לא פסחה הרעה, גם הוא ספג מכות הגונות לרוב.

אחרי המיבחן, כדרכם תמיד, פרשו התלמידים לפינת החדר בראש מורד, מאוכזבים על כשלונם, מוכים ופצועים בנפשם וברוחם. אהדת כולם נתונה היתה הפעם ליענקעלע, כולם התגודדו סביבו ורצו לראות את כף ידו, למששה ולצבוט את עורה. ואל יהושע וכף ידו לא שעו.

יהושע עמד מבודד. אולי הציק לו מוסר כליות על הצער שגרם לחבריו, ואולי חש כגיבור על שהיה לאל ידו לעולל להם מפח נפש כזה.

התלמידים, שכל רצונם היה להתנקם ביהושע ולהקניטו, עשו הכל כדי לעורר בו את קנאתו. הם העתירו רוב מחמאות על יענקעלע, פארוהו ורוממוהו לע אומץ ליבו, על עמידתו האיתנה והגאה — הוא לא פחד להושיט את היד כמו יהושע — חילקו לו דברי מתיקה ומתנות לרוב, ליטפוהו וניחמוהו. היה זה פצוי מה ליענקעלע על כל מה שעבר עליו בעת המיבחן, חיוך קל היה נסוך על פניו העדינים ועיניו הלחות נצצו והביעו אושר רב.

יום חורף בחדר

באותם הימים נהוג היה בחדרים יום לימודים ארוך, התלמידים — הפנויים מלימודיהם — משחקים בחצר, ואילו בחורף כלואים היו כל היום בחדר.

כשהתקרב הערב חיכו התלמידים בקוצר רוח ובכיליון נפש שהרבי ילך למנחה ומעריב, וכשהגיעה אותה שעה מיוחלת לא היה גבול לשמחתם, אז נתנו פורקן ליצריהם, השתוללו והשתובבו עד לשגעון.

יש והתלמידים התישבו במעגל על הריצפה וסיפרו מעשיות נוראות. לאור מנורת הנפט שהאירה באור קלוש ישבו התלמידים לחוצים ודחוקים ושמעו סיפורי מתח; על גנבים מפורסמים שחילקו את שללם לעניים, על ליסטים גיבורים, ששוטרים רדפו אחריהם בחוצות העיר והם ברחו דרך גגות הבתים ודילגו מגג לגג והרודפים לא יכלו להשיגם. סיפרו על שדים ורוחות, ולהבדיל, על האלוהים שרגליו נטויות על הרקיע הראשון וראשו מגיע עד לרקיע השביעי והוא כולו אש להבה, וסביבו מתעופפים מלאכים, ושרפים דרוכים לשמוע את פקודותיו, ואלפי אלפי נשמות מגיעות בלי הרף והאלוהים שולחם מי לגן עדן ומי לגיהינום. והגיהינום, מה נורא הוא, שמה צולים ושורפים את הרשעים שבע פעמים ביום. וסיפרו מעשה נורא המקפיא את הדם, ביהודי שעבר דרך בית הכנסת בלילה, והמתים קראוהו לעלות לתורה, ולמחרת מצאוהו מת מרוב פחד.

כל הסיפורים האלה השאירו על התלמידים רושם בל ימחה.

הגיעה השעה ללכת הביתה. החלו ההכנות. ראשית מעשה הכינו את פנסיהם, היו כאלה שהאירו את פנסיהם בנפט, והיו אחרים שהאירו בנר, לקחו תפוח אדמה עשו בו חור ותחבו לתוכו נר.

כשהפנסים דלקו החלו להתלבש, על מקטרניהם החמים עטו מעילים חמים, ועל צוואריהם קשרו רדידים שנסרגו על ידי אמותיהם הטובות. הם היו עטופים מכף רגל ועד ראש, על אזניהם שמו מגיני אזנים ועל ידיהם

כפפות מצמר סרוג, את כובע החורף הורידו עמוק על הראש והותירו רק סדק צר לעיניים, הילדים נראו כמו פקעת מצמר. לפני צאתם פלטו הבל מפיהם לבדוק את הקור. ואמנם קור כלבים שרר בחוץ.

בחוץ קיבלה אותם סופת שלג ששרקה מכל עבר, פתיתי שלג היכו בפניהם ורוח עזה עצרה את נשימתם ואילצתם בכל פעם להסתובב ולהפסיק את לכתם.

וחושך על פני הרחוב. ממש חושך. רק מעטה עבה של שלג לבן ציץ מתוך החשכה והרחוב ריק מאדם.

צעדו התלמידים מכורבלים במעיליהם כרואים ואינם נראים, רק אורות הפנסים נראו נוצצים ונעים לכל רוח ככוכבים קטנים. כשהשלג חרק מתחת למגפיהם, צעדו התלמידים אחוזי פחדים, כל צל נראה להם כשד נורא ואיום וכל רעש היה חשוד כרוח רפאים.

חרדו ביותר אותם התלמידים שהיו צריכים לעבור דרך בית הכנסת. פחדו שמה יקראום לעליה לתורה. אבל נגד זה היתה להם תרופה בדוקה: כשהתקרבו סמוך לבית הכנסת הוציאו את הציציות, אחזון ביד ועברו ביעף את כיברת הדרך והקריאה בפיהם: „שמע ישראל — שמע ישראל״! וראה זה פלא! הקריאה הו־עילה ואף פעם לא קרה שתלמיד, בעברו בלילה דרך בית הכנסת, יקרא לתורה. קריאת מילת הקסם: „שמע ישראל״ הצילתם תמיד מכל צרה, הגנה ושמרה עליהם מכל פגע ומכל רע, מהחיים ומהמתים.

באותו ערב חזרתי הביתה ובשורה בפי לאמא: היום התחלתי ללמוד גמרא. פתאום ניתך על ראשי מטר של צמוקים ושקדים, סגולה למזל וברכה לתורה ולחכמה, ואחר כך שמה אמי את ידה הענוגה על ראשי, לטפה אותו ברוך ואמרה: „חן חן בני, היה חרוץ והתמד בתורה ותחכים!״

את המחיר היקר ששלמתי עבור התורה העלמתי מעיני אמא, הדמעות כבר יבשו מזמן, ואת הידים האדומות כאש, שעורן קשה כסוליה מרוב מכות, ואת האזניים הלוהטות לא גיליתי לאמא.

ובכל זאת יקרת לי מוטל־מלמד! כל המכות הללו לא השאירו בי כל עקבות ואילו התורה שהירבצת בי חרשה חריץ עמוק בזכרוני; ״גירסא דינקותא לא משתכחין״, ועד היום אני מפזם לי להנאתי את נגינותיך הנפלאות.

קלמן ברקאי

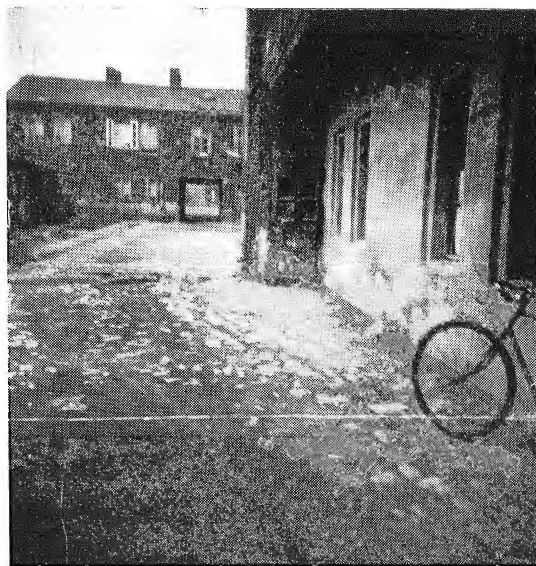
ב„חדר"

(ר' מוטיל ווינרייך)

שליש אחד של חיי עבר עלי בעיר דומברובה, ואת הזכרונות מימי נעורי לא אשכח לעולם: גירסא דינקותא לא משתכחין.

מימי מלחמת העולם הראשונה זוכר אני רק שני פרטים: בהיותי ילד קטן העירו אותנו באמצע הלילה בכדי שנכין לנו מים ולחם; פעם אחרת היה עלי לעמוד בתור ללחם כל הלילה בבוקר בא איזה נער פולני ואמר שלא עמדתי בתור בכלל ולשברי לא השגתי את הלחם.

ב„חדר" התחלתי ללמוד בגיל צעיר מאד, אינני יודע אפילו בן כמה הייתי אז, רק את הרבי הראשון שלי אני זוכר. היה זה יהודי בשם יוסילה זלצברג

„חדר" ברחוב 3 במאי

ז"ל מרדן, אבל התגורר ברחוב „מיעסקה". היה לו זקן ארוך, נמוך קומה היה ומבוגר. למדתי אצלו עד שידעתי להתפלל. אחר־כך עברתי ללמוד אצל הרבי הידוע בעירנו, ר' מוטיל ווינרייך ז"ל. היה זה יהודי בעל קומה ממוצעת יפה תאר, בעל זקנקן חד, לבושו היה מסודר ונקי והיה תענוג להביט עליו. באופיו היה קשה. רגזן וקפדן ולא חס להעניש את תלמידיו. אבוי היה לתלמיד אשר בסוף השבוע, כנהוג ביום חמישי, לא ידע את פרקו אשר למד במשך כל השבוע.

שלש שיטות של מכות היו לו: נהג לצבוט בסנטרו של התלמיד צביטה הגונה, או שנתן סטירת לחי מצל־צלת, או שהלקה נמרצות על כף ידו של התלמיד בסר־גל מיוחד. למדנו אצלו מ־7 בבוקר עד 10 בלילה. בחורף חזרנו הביתה עם פנס ביד כי בחוץ היה חושך. היתה לו לר' מוטיל שיטה מיוחדת במינה ללימוד, הניגונים שלו היו יוצאים מן הכלל בטעמם הרב. מענין הדבר שכל התלמידים אשר רק למדו אצלו לא שכחו דבר ועד היום שרים את שיריו וזוכרים בעל פה את תלמודם. (בבית הכנסת, כשמכבדים אותי ב„מפטיר" נוהג אני לקרוא בניגונו של ר' מוטיל — כל המת־פללים מסתכלים בי ושואלים „היכן למדת ניגון כה יפה"?).

בסוף השבוע היה ר' מוטיל נוהג לבחור לו כמה תלמידים, שגם אני זכיתי להיות ביניהם, והזמין אותם לבוא בשבת לפני הרב שבעירנו בכדי להשמיע באז־ניו את מה שלמדנו במשך כל השבוע. הרב הקשיב לנו רב קשב והיה מלא התפעלות ממה ששמע. הוא שמח מאד וליטף כל תלמיד על לחיו, ולמחרת היום מסר לר' מוטיל את מלא השבחים על תלמידיו — ר' מוטיל היה אז ברקיע השביעי מרוב התרגשות.

הרבה ילדים למדו אצל ר' מוטיל. ישבנו על ספ־סלים ארוכים והוא ישב מולנו במקום מוגבה על יד השולחן וממרחק מה היה מסתכל בנו, שקט גמור היה בחדר אסור היה להוציא הגה יותר משנדרש ללימוד התורה.

בימי הקיץ, בשבתות אחרי הצהרים, היתה חובה עלינו לבוא לחדר וללמוד פרקי אבות, ובכדי שהדבר יענין אותנו היה ר' מוטיל נוהג לספר לנו סיפורים על גדולי התורה כמו על הבעל־שם־טוב, סיפר על ארץ ישראל, „ארץ זבת חלב ודבש", וגם סיפר שבפרי הרימון ישנם גרעינים בדיוק כמספר תר"יג מצוות.

ר' מוטיל ווינרייך היה יהודי בעל תפילה למופת, בעל תקיעה ובעל קריאה בתורה. למדתי אצלו בחדר עד שהתבגרתי והתחלתי לחפש דרך בחיים, „תכלית", למדתי תפרות. זה אז נחשב למקצוע „מיוחס".

אמנם עברו ונשכחו שנות הילדות והלימוד בחדר, אך את ר' מוטיל לא אשכח לעולם. זוכר אני כשפגש־

תיו לפעמים ברחוב עמדתי בנשימה עצורה מרוב דרך ארץ כלפיו. הייתי מושפע ממנו עמוקות ועד היום לא שכחתי דבר שלמדתי אצלו. בהיותי כבר בארץ הגיעו אלי ידיעות, כי ר׳ מוטיל היה מורה בבית הספר „מזרחי״. אך יום אחד בבוקר בלכתו לבית הספר צנח ארצה באמצע הרחוב מול בית הכנסת והשיב את נשמתו הטהורה לבוראו.

יהי זכרו ברוך! אנו התלמידים לא נשכח אותו לנצח.

ה מ ק ו ה

שלוש מקוואות היו בדומברובה, אחת ברחוב מיעסקא (אחר כך קראו לרחוב הזה „שאפענא״), והשניה בדמבניק אצל שיבק, אבל זה היה מחוץ לעיר. השלישית היתה ברדן. הרוב הלך לרחוב שאפענא אל ר׳ זישע לוקסנבורג ז״ל. היה זה יהודי גבה קומה בעל שרירים חזקים וזקן ארוך. אשתו שנקראה בפי כל בשם לייצ׳ע, היתה אשה בריאה ובעלת מרץ. שנים רבות היה הזוג גר בקצה העיר ליד שדות וליד ביתם היתה המקוה. ר׳ זישע לא הקפיד שמימי המקוה יהיו נקיים והתנאים הסאניטריים היו גרועים. פעמיים בשנה הכניס כלור לתוך המים, לכבוד פסח וראש השנה, וזה כל שעשה למען הנקיון.

זכורני שבהיותי ילד היה אבי לוקח אותי לרחוץ במקווה כל יום שישי, וזה נמשך עד גיל 15, כי עד אז לא חוייבתי לשלם. כשהתבגרתי הלכתי כבר לבדי ושילמתי דמי כניסה. ר׳ זישע בכבודו ובעצמו עמד על יד הדלת וקיבל כסף מהבאים. בעד התשלום היה כל אחד רשאי גם לבוא למקום בשבת בבוקר, גם בשבת עמד ר׳ זישע ליד הכניסה וזכר בדיוק מי שהיה ביום שישי ושילם את דמי הכניסה, ואם הבחין במישהו שלא ראה אותו יום קודם, לא נתן לו להכנס.

במקוה נפגשו יהודים מכל השכבות שבעירנו, ועל מה לא דיברו שם? על פוליטיקה על עניני מסחר, על בית הכנסת, על מוסדות, דיברו גם על אלה שהתחמקו ממתן צדקה, בקיצור — על הכל נודע במקוה.

לר׳ זישא היה גם בית תפילה משלו, מין „שטיבל״, והוא היה גם בעל התפילה. כיוון שהיה יהודי בן־תורה ואיש חכם, באו אליו בשאלות בעניני סיכסוכים, בירורים ועצות. אך אם באו אליו לשאול בעניני שידוכים או בענין חילוקי דעות בין איש ואשתו — בעניינים האלה לא אהב להתערב ותמיד אמר: בהחלט לא. ר׳ זישא היה גם בעל צדקה ואהב לעזור לזולת במתן הלואה בתור „גמילות חסד״.

השפה הפולנית לא היתה שגורה בפיו של ר׳ זישא והיה מעשה שבערב אחד נכנסו אליו שודדים ודרשו ממנו כסף. ר׳ זישא לא חשב הרבה וברח דרך חלון החוצה בצעקות „גוואלד״ אבל גם בחוץ עמד שודד אחד שהנחית מכה במוט ברזל על ראשו. ר׳ זישא לא שם לבו למכה, רץ קדימה בצעקות ואשתו לייצ׳ה אחריו גם היא מצעקת. השודדים נבהלו וברחו. ר׳ זישא הגיע בריצה עד למשטרה שברחוב 3 במאי. שמה פגש אותו הקצין התורן ביאלער מדומברובה העתיקה ושאל אותו: „אדון לוקסנבורג מה קרה?״ והוא מרים את עיניו ועונה לו בפולנית: „הרגו שני יהודים״. איפוה? שואל הקצין, עונה לו ר׳ זישא: „אחד זה אנוכי והשני תיכף יגיע״ ובאותו רגע הגיעה אשתו בריצה. הצביע עליה ר׳ זישא: „הנה היהודי השני!״ לקצין לא היתה ברירה אלא לחבוש את פצעיו, ושלח את שניהם הביתה בלווי שוטר. הבית היה מוקף אנשים סקרנים, שחיכו לשמוע מה קרה.

וככה ניצלו שניהם ממות בטוח בידי השודדים כי הם לא היו נותנים את כספם בקלות, ר׳ זישא לא היה פחדן, תמיד היה איש בריא בגופו וחזק ברוחו וחי שנים הרבה. וכפי ששמעתי, בהיותי כבר בארץ, שניהם נפטרו בשיבה טובה, כל אחד היה כבר קרוב לגיל מאה במותו.

קלמן ברקאי

מרדכי גאָטליב

זכרונות פון דאמבראָווע

„מה נורא המקום הזה"

אַרויסגייענדיק פון הויז אין אַ שבת'דיקן שפּאַציר מיט דער חברה מינדזשאַ נוסבאום און דוד קאַזשוך ז"ל אויף אַ זייטיקן געסל אויף „רעדען" אין דאָמבראָ־ווע, האָבן צו אונדז דערגרייכט אָפּגעהאַקטע טענער פון דעם גמרא־ניגון.

ווי־נען אין דעם הויז יידן וואָס זעצן זיך אַוועק אין מיטן טאָג לערנען? אין דעם הויז געפינט זיך דאָך — זאָגט דוד ז"ל — דאָס בית־המדרש פון אונדזער יידישן קיבוץ. באַלד קומט אָן אויסבעסערונג. אייגענטליך איז דאָס בית־המדרש נישט געבויט לשם בית־המדרש, נאָר געבליבן אַ ירושה פון אַן אָרטיקן תושב, וועלכער האָט געהאַט זיך אַן אייגענעם מנין, און שפּעטער איז געוואָרן אַ בית־המדרש ביזן היינ־טיקן טאָג. מיר באַטראַכטן דאָס בית־התפילה פאַר אומגעפער 200 יידישע משפחות, און איך גלויב נישט אין דעם וואָס איך זע. איז דען מעגלעך, אַז אַזאַ עדה יידן זאָלן נישט אַ טראַכט טון וועגן בויען אַ לייטיש בית־התפילה? ס'איז דאָך פּשוט אַ חרפה פאַר זיך אַליין. „איר זענט אַ ביסל שפּעט געקומען" — דער־קלערט אונדז דער גבאי פון דעם בית־המדרש, היינט איז דאָך לכל הפחות פאַרהאַן אין בית המדרש אַ פּאָדלאָגע, ס'זענען דאָך געווען צייטן — זאָגט ער, ווען דער עולם האָט בעת'ן דאַווענען זיך געבאָדן אין זאַמד און שטויב, און ס'איז אויך געווען גוט... — קומט אייך אַ יישר־כוח פאַר אייערע מי, אַז די מתפללים זאָלן נישט שפּרינגען „קדוש" אין אַ בלאָ־טע... אָבער זאָגטשע, זייט מוחל, פאַרוואָס זענען די בית־המדרש ווענט אַזוי שוואַרץ?... אונדזערע בעלי־בתים — דערקלערט אונדז דער גבאי" — זענען זייער „קורצזיכטיק", און ממילא זעען זיי נישט די שוואַרצע ווענט מיטן אָפּגעריסענעם סופיט... והשנית, לאָמיר אָננעמען, אַז זיי זעען יאָ דאָס שוואַרצקייט, טאָ וואָס זאָלן זיי טון דערצו, איר ווייסט אַז אויסמאָלן דעם בית המדרש דאַרף קאָסטן אַן ערך דרייסיק גילדן?...

אויף דעם „אַרגומענט" האָבן מיר דעם גבאי נישט געענטפערט. מיר זענען נאָר געקומען אויף דעם זכרון די ווערטער פונעם בענדינער רב הרב גרויבאַרד זצ"ל, וועלכער, אַריינקומענדיק איינמאָל אין אַזאַ בית־המדרש האָט אַרויסגעשריגן:

„מה נורא המקום הזה!.."

קלמן ברקאי

כיצד זכתה קהילת דומברובה לבית קברות משלה

לעיר דומברובה לא היה בית קברות משלה שנים רבות, עד שנת 1929. כל נפטר הביאו לעיר הסמוכה בנדין לקבורה, ולאחר זמן לעיר צ׳עלאדז׳, עד שיום אחד קרה מקרה עצוב שכתוצאה ממנו החליטו יהודי דומברובה להקים בית קברות משלהם.

מעשה שהיה כך היה. היה בדומברובה יהודי בשם אברהמעלע ברמן והיתה לו בת מבוגרת הראויה לחופה בשם פייגל, אך נדוניה לא היתה בידה. ר׳ אברהמעלע היה מודאג מאד וחיפש דרכים להשיג

אחד הקברים הראשונים בבית הקברות החדש בדומברובה
(המצבה של יהושע שביצ׳רצ׳יק ז״ל)
איינע פון די ערשטע מצבות אויף דעם דאָמבראָווער בית הקברות — די מצבה איז פון יהושע שוויטשאַרטשעק ז״ל.

בן־זוג לבתו היחידה. הוא התחיל להתענין ואחרי מאמצים רבים הצליח להביא בחור מבנדין אשר הס־כים לקחת את בתו לאשה. ר׳ אברהמעלע שמח מאד והזוג נישא בשעה טובה. אך הגורל אוהב להתאכזר לבני האדם; מגיפת טיפוס פרצה בעירנו, ולמזלו הרע של הזוג הצעיר נדבק הבעל במחלה וכעבור זמן קצר מת. התעוררה בעית הקבורה: בדומברובה אין בית קברות, החברא קדישא צריכה לקנות קרקע בבנדין, כסף אין, זהו יום שישי והרי אסור להחזיק בר מינן זמן רב, מה עושים? קם ה־באי של החברא קדישא והציע לשלוח את הנפטר ישר לבית הק־ברות של צ׳עלאדז׳, שכן קיים נוהג „מבית הקברות אין מחזירים״. אבל החברא קדישא הבנדינאית רצ־תה להראות לחברא קדישא מדומברובה שלא תתיר הפקרות ולא קוברים בלי קנית קרקע, על כן שלחו את הבר־מינן בחזרה לחצר בית מגוריו. קמה מהומה בעיר, אנשים התערבו ואחד מהם, מנעס לבקוביץ, לקח את העגלה עם הנפטר והביא אותה ישר לחצר ועד הקהילה. הדבר נודע למשטרה, והיות שהיתה זו תקופת המגיפה — המנוח שנפטר ממחלת הטיפוס היווה סכנה לעיר. המשטרה רשמה תלונה נגד ועד הקהילה ושוב טילטלו את הנפטר לחדר המתים של בית החולים בעיר. ביום ראשון סידר ועד הקהילה בלית ברירה את הכל והבר־מינן הובא למנוחתו בבנדין. ענין התלונה סודר ע״י ועד הקהילה בכדי שלא יבואו לידי משפט.

אחרי מקרה מעציב זה התחילו חברי ועד הקהי־לה לחשוב ברצינות על הקמת בית קברות בעיר. הוכרז על ישיבת חירום והוזמנו בעלי בתים ואנשי מפלגות עם הרב בראש והוחלט לגשת לענין מיד. יהודי, עסקן ציבורי, קנה שטח אדמה בדומברובה הע־תיקה מידי גוי אחד, בתירוץ שברצונו להקים בית חרושת ללבנים, אחרת לא היה הגוי מוכר את מג־רשו, ובכדי שלא יהיה לו זכות לדרוש בחזרה את המגרש, היה צורך למכור אותו מיד ליד עד לאיש הרביעי ותיכף הקימו גדר מסביב. כשהתחילו להש־תמש בבית הקברות באו הגויים בצעקות אל המוכר. והוא מצידו טען כי מכר את השטח למטרת בית חרושת ללבנים, וקרא למשפט את היהודי שקנה ממנו את המגרש, אך הדבר לא עלה בידיו מפני שהחוק קבע שאם נמצא המגרש ביד רביעית אין לו כל זכות עליו. בזה תמה פרשת בית הקברות בדומברובה.

כאן ברצוני לספר עוד סיפורים ששמעתי מפי אבי ז״ל אודות ר׳ אברהמעלע ברמן. הוא היה יהודי עשיר, בעל בית קטן ברחוב פולנה ובית מלאכה ליצור מברשות, והיה לו גם מגרש גדול שעליו

עמד ביתו של ר׳ יוסעלע פאסקו, אחד מבין העוז־רים להקמת בית הכנסת הגדול שבעיר.

כשסבל ר׳ אברהמעלע ברמן ממחסור בכספים, מכר את המגרש לר׳ יוסעלע, בתנאי שהוא ירשום בחוזה הקניה זכות לר׳ אברהמעלע להעמיד שולחן בחזית הבנין ועליו מברשות למכירה. באו שניהם להסכם, אבל התברר שר׳ יוסעלע פאסקו התחיל לחפור יסודות לבנין. ר׳ אברהמעלע העמיד את השולחן עם המברשות בדיוק באותו מקום שחפרו בו. כמובן שהגיעו לידי מריבה, ור׳ יוסעלע טען שזה אינו המקום שבו הוא צריך לעמוד, על כך ענה לו אברהמעלע: „הרי לא כתוב בחוזה איפה אני צריך לעמוד, ועל כן מותר לי לעמוד כרצוני". המשטרה התערבה והפסיקה את העבודה עד לבירור המשפט. בפסק הדין זכה אברהמעלע וקיבל פיצוי והסתלק מהמקום. ר׳ יוסעלע פאסקו בנה לו בית גדול עם חנות בחזית והיו לו הרבה שכנים יהודים.

עוד סיפור אחד שסיפרו על ר׳ אברהמעלע ברמן זכור לי: הוא היה יהודי נמוך קומה עם זקנקן קטן ובדיבורו הדגיש את ה„ריש". היה חבר הועד של דומברובה טרם שהיה ועד הקהילה, שכן היה בין היהודים הראשונים שבעיר; חברי הועד התאספו פעם בביתו של שיעביץ הקרוי „רעבעלע", על מנת להח־ליט באיזה עניין עירוני חשוב. הנאספים במקום דיברו לא לעניין, כל אחד סיפר על מקצועו והדבר לקח הרבה זמן. ר׳ אברהמעלע התרגז מאד, יצא החוצה, נכנס לשכן בשם פלאכטה שהיה עגלון, ולקח אצלו מלוא החופן תבן, חזר לישיבה, פיזר את התבן על השולחן באומרו: „נא לאכל את התבן כי אינכם שווים יותר מזה!" כל הנאספים הבינו את הרמז, נעלבו ועזבו מיד את החדר מבלי להחליט על הענין החשוב.

אברהם־אבא מושנברג (חיפה)

מסיפורי יהודי מאמין

(לזכר הורי ז״ל)

אבי, דוד־לייביש מושנברג ז״ל, היה בנו של ר׳ ירוחם ז״ל, מלודינה שבמחוז וולושצ׳ובה, שגם הוא ניספה בשואה עם רעיתו, אמי זקנתי ועם כל ילדיהם ונכדיהם.

אמי, יהודית־לאה היתה בתו של ר׳ אברהם־אבא ליבער ז״ל, שנפטר בדומברובה עם גמר מלחמת העולם הראשונה.

היינו שני ילדים בבית, אחותי איטה (יאדז׳ה), שהיתה צעירה ממני בשלוש שנים, ואני. בקיץ 1934, בהיות אחותי בת חמש, בשעת משחק ילדים בחצר ביתנו, נתקפה בכאבים עזים בבטנה. אמי הובהלה לחצר, לקחה את הילדה על ידיה ונכנסה לדירה. מפאת הכאבים העזים לא יכלה אחותי לשכב במיטה ולסירוגין הוחזקה על ידי ההורים.

הובהל רופא לביתנו, נתן תרופה ולא איבחן סיבת הכאבים. במשך יומיים של סבל לא יתואר של הילדה, ולאחר ביקור של שלושה רופאים מקומיים, הוזמן ד״ר ליפסקי, המנתח של בית החולים המקומי, שקבע שהילדה סובלת מהתקף המעי העיוור אשר היה צריך לנתחו תיכף עם הופעת ההתקפה. הילדה הובאה לבית החולים ונותחה מיד.

לאחר שהייה של 15 יום בבית החולים הוחזרה הילדה במצב מעורר דאגה הביתה. במשך שמונה חדשים בא אח מבית החולים להחליף את התחבושות מהפצע שלא נתרפא כתוצאה מזיהום פנימי. לא היו כל סימנים של הטבה. עם כל תזוזה קלה במיטה היו לה כאבים חזקים והיתה צריכה לשכב ללא נוע. במצב של חוסר אפשרות מצד הרופאים לעזור, הוזמן לביקור מומחה ידוע, פרופסור ואניקובסקי, כמדומני שהיה מסוסנוביץ. לאחר שבדק את הילדה קבע שאם קיים צל של תקוה להציל את חייה, הוא חייב לנתחה מיד עוד פעם.

בשמוע אמי את קביעת הרופא, אמרה לו שבלי התיעצות עם הרבי לא תרשה לנתח את הילדה. הרופא נידהם מדבריה ואמר שהוא מוכן להמתין בביתנו לתשובה.

אמי נסעה מיד לרבי מקרימעלאוו, שמושבו היה בזאוויערצ׳ה, הרבי ר׳ נחום־הכהן רבינוביץ זצ״ל. הרבי היה מעודכן במצב הילדה, אסר לנתחה, הוסיף לה שם חי ואמר שבעזרת השם הילדה תבריא.

בשוב אמי, מעודדת על ידי דברי הרבי הידוע, אמרה לרופא (שהמתין לתשובה מספר שעות בביתנו), שהרבי אינו מרשה לנתח ובעזרת השם תבריא בלעדי הנתוח. הרופא נידהם ואמר שהורי לוקחים על מצפונם את חיי הילדה. אמי ענתה בשלוה שהיא בוטחת בה׳ ובדברי הרבי.

ולמרבה הפלא, כבר למחרת היום הורגשה הטבה. לאחר זמן לא רב יכלה הילדה לקום ממיטתה, התחילה להתהלך ולשוב לאיתנה והבריאה לגמרי.

הדבר היה לשיחה בסביבתנו, גם בין הרופאים ובין שכנינו הנוצרים.

הורי ואחותי ניספו בשואה. הי״ד.

החיים החברתיים והפוליטיים

דאס געזעלשאפטלעכע און פאליטישע לעבן

אפרים לענטשנער

איבערבליק וועגן דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין פוילן

דער ציל פון די ציוניסטישע פּאַרטייען אָן אויסנאַם פון ריכטונג און שאַטירונג, איז געווען די אויפלעבונג פונעם יידישן פאָלק אין פולסטן פאַרנעם — אַ יידישע מערהייט אין ארץ־ישראל, מיט אַן אייגנאַרטיקער יידיש־נאַציאָנאַלער קולטור אין דער העברעאישער שפּראַך. דאָס איז געווען דער אלף־בית פון דער ציוניסטישער אידעאָלאָגיע, וואָס איז געמיינזאַם פאַר אַלע ציוניסטישע פּאַרטייען. די באַזונדערע ריכטונגען זענען בלויז געווען מחולק אין די מעטאָדן פונעם אויפבוי פונעם יידישן לאַנד, אָדער וועגן דעם סאָציאַלן כאַראַקטער פון דער ארץ־ישראלדיקער ווירטשאַפט און דעם אינהאַלט פון דער נאַציאָנאַלער קולטור.

אַזוי ווי דער אויפבוי פון ארץ־ישראל אַלס יידישע היים דאַרף געשען אין אינטערעס און ביי דער באַטייליקונג פון גאַנצן יידנטום, אַנערקענען די ציוניסטישע פּאַרטייען דעם ענגן נאַציאָנאַלן צוזאַמענהאַנג צווישן די באַזונדערע טיילן פון דעם יידישן פאָלק אין גאַר דער וועלט; שטרעבן צו אַ וואָס שטאַרקערער קולטורעלער דערנענטערונג און צונויפגיסונג פון די פאַרשידענע יידישע קיבוצים דורך פלעגן די געמיינזאַמע יידיש נאַציאָנאַלע אייגנאַרט, וועקן דאָס נאַציאָנאַלע באַוווסטזיין און אויפלעבן די געמיינזאַמע נאַציאָנאַלע שפּראַך, העברעאיש, שטיצנדיק גלייכצייטיק די פאָלקס־שפּראַך יידיש און איר ליטעראַטור.

די ציוניסטישע פּאַרטייען פירן דעריבער אין די גלות־לענדער אַ קאַמף פאַר די יידישע רעכט, פאָדערנדיק פאַר די קאָמפּאַקטע יידישע קיבוצים אַ נאַציאָנאַל קולטורעלע אויטאָנאָמיע, וואָס זאָל געבן די יידן אין גלות די מעגלעכקייט פריי צו באַפרידיקן זייערע נאַציאָנאַלע און קולטורעלע נויטן און אַנטוויקלען זייער אייגנאַרט.

אין פוילן, ווי אין אַלע אַנדערע לענדער מיט גרויסע יידישע מאַסן, זענען די ציוניסטישע פּאַרטייען געווען די צאָלרייכסטע און איינפלוסרייכסטע אויף דער יידישער גאַס און געגעבן דעם טאָן דער יידישער פּאָליטיק אין לאַנד. די ציוניסטישע פירער זענען גלייכצייטיק געווען די אַנערקענטע פּאָליטישע פירער פונעם פוילישן יידנטום.

די צאָלרייכסטע און שטאַרקסטע צווישן די ציוניסטישע פּאַרטייען אין פוילן איז געווען די אַלגעמיין ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע פאַרטרעט דעם ריינעם ציוניסטישן געדאַנק אָן שום סאָציאַלער, אָדער רעליגיעזער באַפאַרבונג.

ORGANIZACJA SJONISTYCZNA w POLSCE, oddz. w DĄBROWIE-GÓRN.

ul. Sobieskiego 17 Tel. ......

הסתדרות הציונית בפולניה, סניף בדומברובה־גורניצ׳ה.

[illegible] dn. [illegible] 19[illegible] L. .... מס׳ .... תר״ .... יום

די אַנטוויקלונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין דאָמבראָווע

וועגן דער אַנטשטייונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין דאָמבראָווע איז כדאי צו שרייבן אויף אַן אייגנאַרטיקן אופן, ווי אַ „תורה שבעל פה", וואָס איז איבערגעגעבן געוואָרן איש מפי איש, און דאָס, בלית ברירה, ווייל ליידער האָבן מיר נישט קיין אַנדערע לעגיטימערע דאָקומענטן; דעריבער, מעגלעך, וועלן אויף די היסטאָרישע געשעענישן נישט זיין פּינקטלעכע, און מעגלעך — אויך נישט כראָנאָלאָגישע.

די לעצט דערמאָנטע גרופּע איז באַשטאַנען פון פאָלגנדע מיטגלידער: שלמה האַלפּערן, בערטשע יאַנאָווסקי, לאה ראַזען (שפּעטער קלוגמאַן) הי״ד, יוסף שליוועק, משה לענטשנער ז״ל (אויף קאָלאָניע רעדען): אויף הוטע באַנקאָווע: ישראל זילבערשאַץ, די

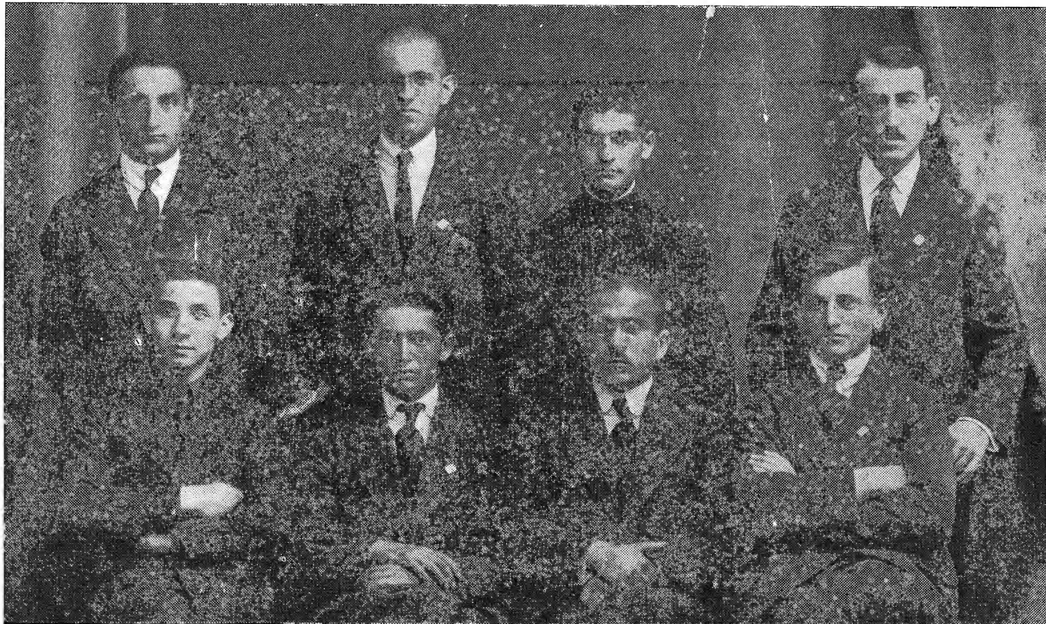
ברידער רייכמאַן, קאָפּעל, סענדער און משה־דוד, דוד גרינבוים, שלמה ווינער, יוסף־נטע שווימער, חיים קאָרנפעלד הי״ד.

די ציוניסטישע טעטיקייט און אירע פּיאָנערן

די ציוניסטישע טעטיקייט האָט זיך אָנגעהויבן אין אַ לאָקאַל אויף איינע פון די רעדענער גאַסן. דאָרט פלעגט מען זיך טרעפן, געלערנט עברית, פון דאָרט געפירט די ציוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע, פאַרשפּרייטן שקלים און די צייטונג „הצפירה", פאַר־קויפן נאַציאָנאַל־פאָנד מאַרקן א. א. וו. עס איז באַ־קאַנט, וואָס די יונגע „פּורצי גדר" האָבן געהאַט אויסצושטיין פון די דאַמאָלסטדיקע עקסטרעם רעלי־גיעזע „שומרי החומות". מ'דערציילט, אַז עס פלעגן קומען גרופּנווייז פרומע עלטערן צו דעם לאָקאַל, ווו זייערע קינדער פלעגן זיך טרעפן אין די אָוונטן און מיט סקאַנדאַלן פּרובירן זיי פאַרטרייבן. עס ווערט אויך דערציילט וועגן אַ שטיפעריש מיסטישן קעגן־אָנגריף פון די יוגנטלעכע, אַרויסגייענדיק, איינגעהיל־טע אין ווייסע ליילעכער קעגן די אָנפאַלער, וועלכע זענען זיך צעלאָפן פון פחד, אַז לויטער שדים און בייזע רוחות געפינען זיך אין דעם ציוניסטישן אפּיקורסישן לאָקאַל, ר״ל.

דער קאַמף פון די „שומרי החומות" קעגן די יונגע ציוניסטישע אידעאַליסטן איז נישט געווען אַן איינ־מאָליקער עפּיזאָד, נאָר אַ לאַנגער און פאַרביטערטער, כדי נישט צו דערלאָזן, אַז דער ציוניסטישער פּונק זאָל זיך חלילה פאַרוואַנדלען אין אַ גרויסן פלאַם, וואָס קאָן דראָען אונטערצוברעכן דעם גלויבן אין ביאת המשיח און, חלילה וחס, ברענגען צו כפירה בדת משה וישראל. אָבער וואָס מער זיי האָבן געררודפט די יונגע ציוניסטישע אידעאַליסטן, אַלץ מער האָט זייער השפעה געוואַקסן אויף דער יידישער גאַס; צווישן איין בלאַט גמרא און אַ צווייטן, האָט מען דערווייל געלייענט די „הצפירה" מיט באַגייסטערונג.

דער ווידערשטאַנד קעגן פאַנאַטיזם איז נישט נאָר אָנגעפירט געוואָרן אין דעם קליינעם „רעדען", אָדער אין דער שטאָט דאָמבראָווע גורנ. — ער איז געווען פאַרמאָסטן און אַ ברייט אייראָפּעישן „קולטור־קאַמף בכלל. געעפנט דעם קאַמף האָבן די ענציקלאָפּעדיסטן אין פראַנקרייך, בראשם מיט וואָלטער, דידעראָ א. א. אויף דער יידישער גאַס, וואָס איז געווען פאַרמאַכט הער־מעטיש דורך די „שומרי חומות" און נישט געלאָזט אַריין קיין מאָדערנעם געדאַנק, האָט געעפנט דעם קולטור־קאַמף (כלומר דער אָנפאַנג פון השכלה דער רמח״ל, ר' משה חיים לוצאטו, אין איטאַליע, מענ־דעלסאָן אין דייטשלאַנד (מיט זיין וואָכנבלאַט „קוהלת מוסר") און זיין איבערזעצונג פון די די תורה אויף

פעילים ציונים בדומברובה בראשית קיומה
אַ גרופּע אַקטיווע ציוניסטישע טוער בעת דער אַנטשטייונג פון דער באַוועגונג

דייטש מיט אַ פירוש אין עברית, וואָס האָט געהייסן „ביאור" און דאַן נפתלי הערץ ויזל כנה"ל, מיט זיין ליטעראַרישע טעטיקייט אין העברעיש א. אַ. וו.

דער דאָזיקער קאַמף האָט אָנגעפאַנגען צוגעבן פּאָזיטיווע רעזולטאַטן אין רעדענער און אויך אין הוטענער יידישן לעבן. יידן, הדרת פּנימדיקע, און לומדי תורה, האָבן אָנגעהויבן צו אַבאָנירן די העברעיִשע צייטונג „הצפירה"; טייל האָט זי געלעזן בפרהסיה, און טייל — געהיים. יידן האָבן אָנגעהויבן זאָרגן וועגן זייער אייגענעם אויסערלעכן אויסזען — אַ ביסל אונטערגעשוירן די באָרד, געפּוצט די שטיוול יעדן טאָג און געזאָרגט וועגן אַ ריין שאַלעקיל אָדער אַ ווייסן קראַגן איבערן האַלדז. זיי האָט די גאַס גערופן די „פאָרגעשריטענע", דאָס זענען געווען די ערשטע רעזולטאַטן, וואָס די יונגע יידישע ציוניסטישע אידעאַליסטן האָבן אַריינגעבראַכט אין יידישן דאָמבראָווע.

מ'האָט שוין מער נישט גערעדט מיט ביטול וועגן לערנען אַ זון אַ פאַך, אָדער וועלן לעבן פון יגיעת כפיים. די יידישע היים איז געווען שטאַרק פאַרבונדן אונטער דער השפעה פון דער אָרטאָדאָקסיע, וועלכע זענען געווען קעגן די „דוחקי הקץ", נאָר געהייסן וואַרטן אויף משיחן.

די ערשטע

עס איז שווער צו באַצייכענען נעמען פון פּערזאָנען, וואָס זאָלן ווערן אָנגערופן: די „ערשטע", ווייל די שטרעבונג נאָך ציון איז געווען **טיף** איינגעוואָקסן אין די הערצער פון די דאָמבראָווער יידן; צו דעם האָט יעדער געגעבן זיין אינדיווידועלן אויסדרוק. עס איז כדאי צו באַצייכענען, אַז דער פּשוטער ייד, וועלנדיק אויסדריקן ווי שווער און האָפענונגסלאָז עס איז זיין לאַגע, פלעגט זאָגן: „מיר איז שווער ווי דער טיפער גלות". דערמיט האָט ער באַצייכנט דעם גלות אַלס יאָך, אָדער דער אויסדרוק אין פאַרשידענע תפילות.

דעם אַקטיוון קאָמפּעררישן אויסדרוק פאַר אַן ענדערונג אין יידישן לעבן האָבן געגעבן די ערשטע, וואָס האָבן זיך דערקלערט אַלס „חובבי ציון" פאַר דעם פּאָליטישן ציוניזם. דעם נאָמען „ציוניזם" האָט געגעבן דער באַקאַנטער שרייבער און דענקער ד"ר נתן בירנבוים, אַן ענטוזיאַסטישער אָנהענגער פון ד"ר הרצל (שפּעטער געוואָרן הערצל קעגנער און איבערגעגאַנגען צו די עקסטרעמע רעליגיעזע).

אין דאָמבראָווע קען ווערן באַצייכנט אַלס איינער פון די ערשטע ציוניסטן משה לענטשנער, געבוירן אין יאַר 1891 אין דאָרף סלאַבאָשעוו נעבן שטעטל דזשיאַלאָשיץ. אַלס יינגל איז ער געקומען מיט זיינע עלטערן — מיין זיידע און באָבע, ר' אהרון־יצחק און גיטל, קיין דאָמבראָווע. באַשאַנקען מיט אַן אינטעליגענטן חוש, אַן אומרויִקער טרוימער צו אַ בעסערע און שענערע ווירקלעכקייט, האָט ער געשטרעבט צו קלאָרע, דורכזיכטיקערע בלויע הימלען, נישט די מיט רויך און אומעט פאַרוואָלקנטע אין דאָמבראָווע, האָט געגאַרט נאָך ווייט אויסגעבעטע גרינע פעלדער, ווי די פון זיין דאָרף, וואָס ער האָט געמוזט פאַרלאָזן. ער איז געפאָרן קיין ווילנע, געלערנט אין בית־המדרש לרבנים, נאָך אַ געוויסער צייט צוריקגעקומען קיין דאָמבראָווע, אָנגעזאַפּט מיט השכלה און ציוניסטישע ליטעראַטור, מיט ברען זיך געגומען פּראָפּאַגאַנדירן דעם ציוניסטישן רעיון, געגעבן שעורים לעברית און שפּעטער, בערך אין יאָר 1910, עולה געווען קיין ארץ־ישראל. דערווייל האָט זיך אינטערגעריקט דער פּריזיווטערמין, און דער פאָטער האָט אים געשריבן, אַז ער האָט באַקומען אַן אויפֿפאָדערונג פון דער צאַרישער מאַכט צו באַצאָלן 300 רובל שטראָף, אויב זיין זון משה וועט זיך נישט צושטעלן צו דערפילן זיין מיליטערישן דינסט. דעריבער בעט ער דעם זון רחמים, ער זאָל צוריקקומען, כדי אים צו באַפרייען פון דער גרויסער געלט־שטראָף. משה איז דעריבער צוריקגעקומען, צוגעשטעלט זיך צום מיליטער און אַוועקגעשיקט געוואָרן אַלס זעלנער אין וויטן סיביר. דאָרט האָט ער זיך פאַרפלאָנטערט אין אַ קאָנפליקט מיט אַ צאַרישן אַנטיסעמיטישן אָפיציר, צוליב באַליידיקן אַ יידישן סאָלדאַט. דער שטאָלצער, נאַציאָנאַלער ייד האָט רעאַגירט מיט אַ פּאַטש אין פּנים דעם צאַרישן אָפיציר.

פאַר דער דערמאָנטער דרייסטער טאַט, האָט אים געדראָט מיט אַ מיליטערישן געריכט. בכדי אויסצומיידן די דערוואַרטעטע שווערע פאָלגן פון פּראָצעס, האָט ער, געפינענדיק זיך ביי דער כינעזישער גרענעץ — דער דעמאָלט געפּרווירענער טייך אמור — אין אַ פינצטערע נאַכט אַדורכגעגליטשט און אָנגעקומען קיין כינע בערום ובחוסר כל. ער האָט געוואַנדערט איבער פאַרשידענע מדינות וימים, שטעט און דערפער, ביז ער איז אָנגעקומען קיין יאַוואַ, דעם דעמאָלס האָלענדישן אינדיען (איצט אינדאָנעזיע). דאָרט האָט ער זיך באַקענט מיט אַ יידישן זייגערמאַכער, וועלכער

האָט אויך פֿאַרקויפֿט ברילן. דער יונגער משה מיט זיין רייכער פֿאַנטאַזיע, האָט פֿאָרגעשלאָגן דעם זייגערמאַכער צו אַנטוויקלען און פֿאַרברייטערן די „אָפּטישע אָפּטיילונג" פֿון זיין זייגערמאַכעריי און פֿאַרזיכערט אים הצלחה. אין משך פֿון עטלעכע יאָר איז די פֿירמע גאָלדבערג אין יאַוואָ, מיט איר הויפּט־דירעקטאָר און „וועלט באַרימטן אָפּטיקער משה לענטשנער" געוואָרן פּאָפּולער איבער די גרעסטע שטעט פֿון יאַוואָ, די פֿירמע האָט געעפֿנט פֿיליאַס מיט אָנגעהויערן דערפֿאָלג און רעקלאַמע. אינטערוויוס מיט דעם באַרימטן אָפּטיקער משה לענטשנער האָבן זיך באַוויזן אין אַלע יאַוואַנישע צייטונגען. ליידער איז ער דורך אַן אומגעלונגענער אָפּעראַציע פֿון אַ יאַוואַנישן דאָקטאָר פֿאַראומגליקט און קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן אין יאָר 1926, אין עלטער פֿון 34 יאָר. אויף זיין מצבה איז אויסגעקריצט אַ מגן־דוד מיט דעם וואָרט „ציון", וווּהין ער האָט ליידער נישט דערגרייכט.

יהי זכרו ברוך.

כמעט אין רוב יידישע היימען אין שטאָט האָט זיך אָנגעהויבן דער קאַמף צווישן אבות ובנים; צווישן בנים, וועלכע האָבן געפֿאָדערט ענדערונגען אין יידישן לעבן, און פֿאָטערס, וועלכע האָבן נישט געוואָלט פֿאַרלירן זייערע אויטאָריזירטע השפּעה אויפֿן יידישן לעבן. אין דעם פֿאַל איז מרדכי־לייב יאַנאָווסקי מיטגעשלעפּט געוואָרן מיט דעם אידעאַל פֿון זיין זון בערטשע, און געוואָרן זיין זונס אַן אידעאָלאָגישער אָנהענגער.

בערטשע יאַנאָווסקי, וועמען דער פֿאָטער מרדכי־לייביש ז"ל האָט נישט געהאַט די מעגלעכקייט צו געבן עלעמענטאַרע בילדונג, געפֿינען מיר שפּעטער אַלס לערער פֿון אַ העברעיִשע מיטל־שול אין טשענסטאָכאָוו. ער איז אויך געווען דעלעגאַט צו ציוניסטישע קאָנגרעסן. ער איז אומגעקומען אין דער שואה, הי"ד.

ר' שלמה האַלפּערין הי"ד איז געווען אַן איש ציבור מובהק און אַ געקרוינטער פֿאַרשטייער פֿון די ציוניסטישע אידעען אין דאָמבראָווער געזעלשאַפֿטלעכן לעבן, וואָס האָט פֿאַראייניקט דאָס אַלטע מיט דעם נייעם. דעריבער האָבן אים זיינע גרעסטע מתנגדים געשעצט. דורך זיין באַשיידענעם כאַראַקטער און באַציאונג, האָט ער צוגעצויגן נייע קרעפֿטן פֿאַר דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטאָט. ער איז געווען דער איינציקער פֿון דער דערמאָנטער גרופּע, וועלכער האָט באַגלייט דאָס דאָמבראָווער געזעלשאַפֿטלעכע און קולטורעל־ציוניסטישע לעבן ביזן טרויעריקן סוף פֿון דער ליקווידאַציע פֿון די דאָמבראָווער יידן דורכן נאַציש צורר, ימח שמו. ער איז אויך מיטגעגאַנגען און אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פֿרוי רבקה־ביילע, זיין שווער ר' יעקב־שלום פֿישל מיט זיין פֿרוי טייבל־לאה הי"ד. דער איש הרוח און תלמיד חכם, דער ארי שבחבורה הציונית וכלל ציבורית חברתית, האָט נישט זוכה געווען צו זען בנחמת ציון וירושלים.

ד דאָמבראָווער ציוניסטן האָבן באַזונדערס אויך שטאָלצירט מיט זייער חבר יוסף שליוועק (שלוי), איינער פֿון די „ערשטע", וואָס האָבן געהאַט דעם כוח צו פֿאַרוואַנדלען דעם געדאַנק אין מעשים, עולה געווען קיין ארץ־ישראל מיט דער צווייטער עליה, 1908; געווען צווישן די ערשטע גרינדער פֿון בויען דעם מושב נהלל, 1921 — געוואָרן אַן ערד־אַרבעטער אין עמק יזרעאל, וואָס איז נאָך דעמאָלט געווען פֿול מיט זומפּן. באַגלייט מיט מאַלאַריע. עס האָט געהאַט אַ געוואַלדיקע השפּעה אויף די דאָמבראָווער יידן. דער ציוניזם פֿון יוסף שליוועק האָט זיך זיי באַוויזן אין אַ גאָר אַנדער ליכט, אין אַ ליכט פֿון אַ נויטווענדיקייט צו ווערן אַ נאָרמאַל פֿאָלק.

יוסף שליוועק (שלוי) ז"ל איז געשטאָרבן כ"ט סיון תש"י — נאָוועמבער 1949 און איבערגעלאָזט אַן אַלמנה סלקה, זון שמעון און טאָכטער כרמלה.

יהי זכרו ברוך.

נאָך אַן אינטערעסאַנטע געשטאַלט פֿון די „ערשטע" איז געווען לאה ראָזן (שפּעטער קלוגמאַן), אויב דער קאַמף צווישן אבות ובנים איז געווען אַ שווערער, איז דער קאַמף צווישן אבות ובנות געווען פֿיל, פֿיל שווערער. דאָ האָבן אונדזערע עלטערן געהאַלטן פֿון דעם מאמר חז"ל „כל המלמד את בתו תורה כאילו מלמדה תיפלות". דעריבער האָבן זיי די טעכטער געגעבן נאָר עלעמענטאַרע בילדונג, אַביסל יידיש שרייבן, רעכענען און קענען פֿון אויסנווייניק „מודה אני". איינצלנע יידישע טעכטער אין יענער צייט האָבן זיך דערהויבן צו מיטלשול־בילדונג. איינע פֿון די איז געווען לאהלע ראָזן.

איר אויסערלעכער אויסזען האָט דערוועקט כבוד, אירע מאָדערנע אייראָפּעאישע קליידונג האָט גורם

געווען אַז פיל יידישע טעכטער אין שטאָט האָבן זיך געוואָלט אידענטיפיצירן מיט איר פערזאָן, אָבער נישט קוקנדיק דערויף איז זי געווען אַ פּאָלקסטימלעכער טיפּ, מיט פיל באַגייסטערונג פאַרן ציוניסטישן אידעאַל. אין דער צייט פון דעם ערשטן וועלט־קריג,

לאה׳לע רוזן, ציונית ופעילת צבור בשחר קיומה של התנועה הציונית בדומברובה — שימשה דוגמה לפעילותה ליתר בנות העיר — נספתה בשואה
לאה׳לע ראָזען הי״ד, ציוניסטישע אַקטיוויסטין און געזעלשאַפטלעכע טוערין אין דאָמבראָווע — אומגעקומען דורך די נאַצי־מערדער

1914, איז זי געווען טעטיק אין פיל וועלטלעכע קאָמיטעטן און געאַרבעט פאַר ציוניסטישע און געזעלשאַפטלעכע צוועקן.

לאה ראָזן (שפּעטער קלוגמאַן) איז געווען שטאַרק באַאײנפלוסט פון דער בריטוועלטיקער באַוועגונג פאַר גלײכבאַרעכטיקונג פאַר פרויען אויף אַלע געביטן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין אָנהויב פון דעם יאָרהונדערט אין ענגלאַנד. דער ציוניזם אַלס פרייהייטסבאַוועגונג האָט איר געגעבן דעם שאַנס און אַ פריי פעלד צו קעמפן פאַר דעם אידעאַל.

יענקעלע ראָזען, איר פאָטער, אַן אַלעקסאַנדערער חסיד, האָט זיך שפּעטער באַצויגן לאיאַל צו די שטרעבונגען פון זיין טאָכטער און נישט געלייגט קיין אַכט אויף די אַלע העץ־רייד, פאַרוואָס זיין טאָכטער איז אויסגעמישט אין איר געזעלשאַפטלעכע ציוניסטישע טעטיקייט מיט מענער. אירע אויפפירונג האָט געהאָט אַ דערציערישן ביישפּיל אויף אַנדערע יידישע טעכטער אין שטאָט, וועלכע האָבן נישט געוואָגט צו מאַכן דעם שריט. נאָך איר איז שוין געוואַקסן אַ גענעראַציע פון יידישע טעכטער, וועלכע זענען שוין געווען פיל פרייער אין דער געזעלשאַפטלעכער און ציוניסטישער טעטיקייט.

אין דער צייט פון ערשטן וועלט־קריג ווען ס׳איז געוואַקסן אין שטאָט די אָרעמקייט און היימלאָזע קינדער, האָט לאהלע, צוזאַמען מיט פערעלע, הערשל פּראַכצווייגס פרוי, געוואַשן און געפלעגט די קינדער, און אויך פיל יידישע טעכטער אין שטאָט זענען איין אָדער צוויי מאָל אין דער וואָך אַוועק מיט זיי אויף די „זיעלאַנס", געבאָדן זיי אין טייך און געשפּילט זיך מיט זיי אויף דער פרייער נאַטור. זי האָט אָנגעפירט די אָרעמע קיך ביי לייבל שטזשעגאָווסקי און געזאָרגט פאַר מתן בסתר פאַר אָרעמע מוטערס.

אין איר פאַמיליען־לעבן האָט זי גערעדט מיט אירע קינדער העברעיש. (איר מאַן יבל״א שבתאי קלוגמאַן, איז געווען סעקרעטאַר פון קק״ל אין וואַרשע און היינט אין ישראל אַ באַקאַנטער זשורנאַליסט פון „דבר").

די חיבת ציון באַוועגונג און איר השפעה אויף די דאָמבראָווער רעליגיעזע יידן

די חיבת ציון באַוועגונג וועלכע איז געוואָרן געגרינדעט דורך הרב צבי קאַלישער (1795—1874), האָט גערופן די יידן פון גאר דער וועלט צו באַזעצן ארץ־ישראל: דורך באַאַרבעטן איר באָדן ברענגען צו „אתחלתא דגאולה" און דורך די הגשמה הגשמית וועט ממילא קומען די הגשמה רוחנית — האָט באַקומען אַנטשיידנדע פאַרווירקלעכונג נאָך דעם גל פון פּאָגראָמען 1881—1882. אין פיל שטעט זענען געגרינדעט געוואָרן אגודות פון „חובבי ציון", אָרגאַניזירט אין אַ באַוועגונג צו באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל.

דאָמבראָווער רעליגיעזע יידן זענען אויך נישט געווען גלייכגילטיק צו דער באַוועגונג, וועלכע איז אַנטשטאַנען אַ לאַנגע צייט פאַר דעם ,הערצליאַנישן ציוניזם און געפינען דאָמבראָווע אַלס אַ קליינע קהילה. דאָ האָבן זיך געפונען אייניקע חברים, וועלכע האָבן געהערט צו דער באַוועגונג. מיר זענען משער, אַז די היסטאָרישע קאַטאָווישער קאָנפערענץ, וואָס איז פאָרגעקומען אין יאָר 1884, נישט ווייט פון

די גרענעצן פון דאָמבראָווע, האָט אויך געהאַט איר השפּעה.

אַזוי טרעפן מיר צווישן באַוווּסטע יידן (און אפשר אויך פיל אַנדערע יידן) וועלכע האָבן געהערט צו דער „חיבת־ציון״־באַוועגונג. צווישן זיי: ר׳ יוסף נטע שווימער און ר׳ חיים קאָרנפעלד ז״ל. אויף דער מצבה פון דעם לעצטן איז אויסגעקריצט די ווערטער „מראשוני חובבי ציון״.

נאָך דעם אַנטשטיין פון דעם הערצליאַנישן ציוניזם האָט די „חיבת ציון״־באַוועגונג אויפגעהערט צו עקזיסטירן און זיך פאַרוואַנדלט אין אַ רעליגיעזן ציוניסטישן צווייג אין דער אַלגעמיינער ציוניסטישער באַוועגונג. איר אידעאַל און אַגיטאַציע אויף דער יידישער גאַס איז כמעט די זעלבע, וואָס הרב צבי קאַלישער האָט געפּרעדיקט אין אָנהויב פון איר עקזיסטענץ. דער צווייג אין אַלגעמיינעם ציוניזם האָט זיך גערופן: „מזרחי״.

דאָמבראָווע גורניטשע האָט אַרויסגעגעבן אַ רייע פּערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן געקעמפט פאַר דעם רעליגיעזן ציוניזם: ר׳ חנוך גרשון שפּילבערג, יעקב שלום פּישל, שלמה ראַבינאָוויטש, איטשע אונגער, פרידמאַן, וועלנער, פּאָמאַצניק, שלמה ווינער, און די פריער דערמאָנטע חיים קאָרנפעלד, יוסף נטע שווימער, גורפינקל און אברהמלע שטורכיין.

דאָס יידישע שולוועזן אין פּוילן

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די יידישע פאָלק־שול געווען דער אַלטער טראַדיציאָנעלער חדר, און אויסער אים — זענען געווען אין די גרעסטע שטעט נאָך אַ פּאָר געציילטע „חדרים מתוקנים״ און יידיש־רוסישע גימנאַזיעס. די ערשטע וועלט־מלחמה, דאָס פאַרלאָזן פון דער רוסישער מאַכט, די דייטש־עסטרייכישע אָקופּאַציע, און ענדלעך דאָס אַנטשטיין פון דעם נייעם זעלבסטשטענדיקן פּוילן — האָט אויפגעטרייסלט דאָס גאַנצע יידישע לעבן, און ממילא אויך געענדערט דעם גאַנצן כאַראַקטער פון דער יידישער דערציאונג.

אין דאָזיקן נייעם שול־וועזן האָבן די יידן, אַזוי ווי אין די פריערדיקע תקופות, אַריינגעלייגט אַ גרויסן, אפשר דעם באַדייטנדיקסטן טייל פון זייער נאַציאָנאַלער ענערגיע. ביי אַלע אונטערדריקטע פעלקער, וואָס האָבן נישט קיין אייגן מלוכה־לעבן פאַרנעמט די שול דאָס ערשטע אָרט אין זייער נאַציאָנאַלער טעטיקייט. זי איז זייער אידעאַלע מלוכה, די מלוכה פון זייער גייסט, ווו עס ווערט געשמידט דער ווייטערדיקער גורל פון פאָלק, און עס ווערט דערצויגן דער יונגער דור, דער המשך.

אַנטשפּרעכנדיק צו די פאַרשידענע פּאָליטישע און קולטורעלע שטרעבונגען אויף דער יידישער גאַס, האָבן זיך אין יידישן שול־וועזן אין פּוילן אויסקריסטאַליזירט 5 טיפּן פון שולן.

1) דאָס חדר, וואָס ווערט לאַנגזאַם רעפאָרמירט אין דעם טיפּ פון „יסודי התורה״ פאַר יינגלעך, און „בית יעקב״ שולן — פאַר מיידלעך.

2) די מזרחי־שול פאַר יינגלעך „יבנה״, ווו אויסער די יידישע און וועלטלעכע לימודים, ווערט געלייגט אויפמערקזאַמקייט אויף דעם אונטערריכט פון תנ״ך און פון דער העברעיִשער שפּראַך.

3) די „תרבות״ שול — מיט דער העברעיִשער אונטעריכט־שפּראַך.

4) די ציש״א שול — מיט דער יידישער אונטעריכט שפּראַך.

5) די צוויי שפּראַכיקע שול, על פּי רוב העברעיִש־פּויליש.

מען דאַרף אָבער אונטערשטרייכן, אַז דער גרעסטער טייל יידישע קינדער דערציט זיך אין די אַלגעמיינע מלוכה־שולן, ווו דער לימוד איז אינגאַנצן אומזיסט, די צוואַנג־שול, וואָס איז איינגעפירט געוואָרן דורך דער מלוכה, ווערט פאַרשפּרייט פון יאָר צו יאָר אַלץ אויף גרעסערע שטחים פון דער מדינה, האָט ראַדיקאַל געענדערט דעם כאַראַקטער פון דער יידישער דערציונג. אויפן אָרט, וואָס האָט פאַר דער מלחמה פאַרנומען דאָס חדר אין דער דערציונג פון די יונגע יידישע דורות, האָט דעמאָלס איבערגענומען די אַלגעמיינע מלוכה־שול, וואָס פאַרוואָרצלט זיך אַלץ טיפער און טיפער, און נעמט אַרום אַלץ מער יידישע קינדער. די דערציונג פון די יידישע טעכטער ליגט דעמאָלט, אין אירע איבערוועגנדער מערהייט, אויסער די גרענעצן פון דעם ריין יידישן שול־וועזן.

דאָס חדר

אין די קליינע שטעטלעך פאַרנעמט נאָך פונדעסטוועגן דאָס חדר אַן אָנגעזען אָרט. צום גרעסטן טייל זענען די חדרים פּריוואַטע אונטערנעמונגען פון די מלמדים, און אויב זיי ווערן פאַרגעזעל־

שאַפּטלעכס, האָבן זיי נישט איבער זיך אַ וועלכע ס'איז צענטראַלע אויפזיכט, וואָס זאָל זי אָנפירן פּעדאַגאָגיש, אָדער אָרגאַניזאַציאָנעל.

דאָס חדר איז לויט זיין פּראָגראַם דורך און דורך אַ רעליגיעזע לערן־ און דערציונגס־אינסטיטוציע. דאָס רוב חדרים האָבן זיך וויינים וואָס געענדערט לויט זייער אינערלעכער אָרדנונג, אינהאַלט און לערן־סיסטעם.

דער מצב פון ציוניסטישן שולוועזן אין דאָמבראָווע

אין דאָמבראָווע איז דער גורל פון רעפאָרמירן דעם אַמאָליקן יידישן חדר און געבן אַ רעליגיעזע מאָדערנער דערציונג די יידישע קינדער, אויסגעפאַלן צו דער „מזרחי"־באַוועגונג, וואָס האָט געוואַגט און מצליח געווען. פיל שווועריקייטן האָבן די „מזרחי"־עסקנים געהאַט אויסצושטיין פון די „אגודת ישראל", וואָס האָט דעריין געזען אַ קאָנקורענץ צו זייער „יסודי־התורה"־שול, און פון די מענטאַליטעט פון די עלטערן נישט צו שווימען קעגן שטראָם און זוכן נייע האָריזאָנטן. אָבער, ווי געזאָגט, האָבן די „מזרחי"־עסקנים גובר געווען און זייער העברעיִשע שול אין דאָמבראָווע איז געווען אַ פאַקט, וואָס האָט געהאַט אַ השפעה צו ענדערן דעם געשטאַלט פון די דאָמבראָווער יוגנט, צוגלייך מיט דעם געשטאַלט און כאַראַקטער פון דער דאָמבראָווער יידישער קהילה. מיר מוזן אָבער מודה זיין, אַז אויפן געביט פון שול־וועזן איז די אַלגעמיין ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע געווען עניה במעש. דאָס ציוניסטישע דאָמבראָווע האָט נישט באַוויזן צו שאַפן אַ „תרבות" שול ווי אַנדערע שטעט אין פוילן, מיט אַ באַזע פאַר ציוניסטישער טעטיקייט. עס זענען אָבער פאָרגעקומען „תרבות" אָוונט־קורסן צו לערנען די העברעיִשע שפּראַך, אָבער דאָס איז בלויז געווען פאַר דערוואַקסענע.

די טעטיקייט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין דאָמבראָווע פאַרנעמט זיך אויך מיט פאַר־שידענע געזעלשאַפטלעכע סאָציאַלע ענינים, הגם נישט שטענדיק אונטער איר שילד, דאָך אונטער דער השראה און באַטייליקונג פון אירע עסקנים, אָדער מיטגלידער, אַזוי צ. ב. ש.: די ליי־ און שפּאָר־קאַסע פון 1911—14 בערך, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער סאָביעסקאַ גאַס און געוואָרן געגרינדעט און געפירט פון שלמה האַלפערן, זילבערשאַץ, חנוך גרשון שפילבערג, סטערניק א. א.

מיר געפינען אויך אַלס טעטיקע אין הילפס־פאָנד פאַר סאָציאַלע נויטבאַדערפטיקע רעדענער יידן, די חברה „עזרת משה" (1914—15) א. נ. פון משה הירשפעלד הי"ד, וועלכער איז געפאַלן דורך אַ קויל פון אַ דייטשן סאָלדאַט, שפּאַצירנדיק מיט זיין חבר מנחם וויינשל ז"ל, נעבן דער באַן־ליניע. די חברה איז געוואָרן געשאַפן און געפירט פון בית־המדרש בחור־רים און חברים פון געפאַלענעם, צווישן זיי: מנחם וויינשל, אברהם גראָספעלד, משה טריימאַן, יהודה ליי־בערמאַן (שפּעטער ברזילאי), צבי יהודה לענטשנער ז"ל א. א. — די שפּעטערע טיכטיקע לידערס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין דאָמבראָווע.

מיט דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914 איז די אָפיציעלע ציוניסטישע טעטיקייט געוואָרן אָפּגעשוואַכט און אַפילו פּאַראַלי־זירט, צוליב די מלחמה־אָפּעראַציעס און אַנדערע פאַר־שידענע פּאָליטישע סיבות, ווו די סימפּאַטיע און האָפענונג פון דער ציוניסטישער באַוועגונג צו ענג־לאַנד, וועלכע די דייטשע און עסטרייכישע אָקופּאַנטן האָבן נישט טאָלערירט.

אָבער אין המשך פון דער מלחמה זעען מיר אַ מילדערע באַציונג פון די אָקופּאַנטן. דאָמב־ראָווע, נאָכדעם ווי זי ווערט אָקופּירט פון דער עסטרייכישער מאַכט, ווערט פּלוצים אַ וויכטיקע ציוי־ניסטישע באַזע און פאַקטאָר; אַגענט פאַרן גאַנצן שכנישן עסטרייכישן ראַיאָן פון דער העברעיִשער צייטונג „הצפירה" און אַנדערע ציוניסטישע ליטע־ראַטור פון וואַרשע, וואָס געהערט צום דייטשן גע־ביט. די אַלע מאַטעריאַלן ווערן איבערגעשיקט קיין בענדין אויפן דייטשן געביט און פון דאָרט, „אַרי־בערגעשוואַרצט" קיין דאָמבראָווע און דערנאָך — לויט פאַרשידענע אַדרעסן, אין דער גאַנצער עסט־רייכישער אָקופּירטער אומגעבונג. אויך פאַר קראָקע האָט דאָמבראָווע געפירט די פּרעסע און ציוניסטישע ליטעראַטור. כאַראַקטעריסטיש, אַז איינער פון אירע אַבאָנענטן איז געווען דער באַוווסטער ד"ר יהושע טהאָן, הויפּט־ראַבינער פון דער קראָקאָווער קהילה — די חשובע צענטראַלע ציוניסטישע פּערזענלעכקייט, און אין אַ געוויסע צייט, אויך פּרעזעס פון דער יידישער „קאָלאָ" אין פוילישן סיים.

אין דער דערמאָנטער תקופה, בערך אין די יאָרן

1915—16 ווערט אויך געגרינדעט די ערשטע ציוניס־טישע ביבליאָטעק אין הויז פון ר׳ אברהם משה רושינעק אויף רעדען. די ערשטע ביכער פאַר דער ביבליאָטעק זענען געשאָנקען געוואָרן פון אַ חבר, אַן אַבאָנענט פון איינע פון די צייטונגען „היינט״, אָדער „מאָמענט״. ער האָט געזאַמלט „קופּאָנען״, און פאַר זיי באַקומען אַלע ווערק פון „מענדעלע מוכר ספרים״. די ביכער זענען געוואָרן דער יסוד פון דער אַזוי באַקאַנטער ציוניסטישער ביביליאָטעק, וואָס האָט באַגלייט אַלע ציוניסטישע ועדים אין כמעט אַלע תקופות, מיט פאַרשידענע היסטאָרישע גלגולים אין די שפּעטערדיקע ציוניסטישע לאָקאַלן.

אין יענע יאָרן איז די ביבליאָטעק געווען דער איינציקער קוואַל, וואָס האָט דערמעגלעכט אַ יונגן בחור, אָדער מיידל, צו באַקומען צו לייענען אַ יידיש בוך. די ביביליאָטעק איז נישט געוואָרן אָנגענומען בסבר פנים יפות, מורא האָבנדיק ,אַז דאָס לייענען אַ יידיש בוך זאָל חלילה נישט מסיח זיין דעם גע־דאַנק פון עיקר — דעריבער איז ר׳ אברהם משה רושינעק געבעטן געוואָרן נישט לאָזן האַלטן אין זיין הויז דברי פסול בפרט, אַז ער איז געווען אָפּ־הענגיק, אַז מען זאָל חלילה נישט טריפהנען זיין יאַטקע.

אָבער דאָך איז די ציוניסטישע טעטיקייט אין די מלחמה־יאָרן געווען אַ צוריקגעהאַלטענע און געווי־סערמאָס — אַ קאָנספּיראַטיווע, צוליבן דעמאָנסטרירן פון די דעמאָלסדיקע ציוניסטישע מנהיגים אירע ניי־טראַלע שטעלונג אין דעם אייראָפּעיִשן געראַנגל.

נאָך דער אַנטשטייונג פון דער פּוילישער רעפּוב־ליק, ווערט די ציוניסטישע באַוועגונג אַ לעגאַלע און איר טעטיקייט פאַרברייטערט זיך אויף אַלע שטחים. עס קומען פאַר ראַיאָן־ און קרייז־קאָנפערענצן וועגן פאַרשידענע ציוניסטישע פּראָבלעמען, וועגן קרן היסוד און קרן קיימת, צו וועלכע דאָמבראָווע שיקט אירע פאָרשטייער. מיט דער אַנטשטייונג פון פרייען פּוילן, נאָך כמעט 150 יאָר אונטער דעם צאַריסטישן יאָך, איז דער פרילינג אויך אַריינגעדרונגען אויף דער יידישער גאַס. אויסער די, וועלכע האָבן זיך אָפיציעל דערקלערט אַלס שונא ציון, ווי דער „בונד״ א. וו. האָט יעדער אין שטאָט מיטגעלעבט דעם פרייהייטס־געפיל. די יידן אין שטאָט דאָמבראָווע האָבן דאָס אויסגעדרוקט אין פאַרשידענע וועגן, ווי לייענען אַ ציוניסטישע צייטונג, סטאַבילע שפּענדונג פאַרן קרן קיימת יעדן ערב שבת פאַרן ליכט־צינדן. די בלוי־ווייסע פושקע אין דער יידישער היים האָט סימבאָליזירט די אינערלעכע שטרעבונג נאָך ציון, כמעט אין יעדער יידישער היים האָט מען געפונען הענגען אויך אויף דער וואַנט אַ צייכענונג, אָדער אַ געוועב אין שיינע בלוי־ווייסע פעדעם, אַ ציוניס־

הדור השני של פעילים ציונים שהמשיכו בכנות השרשרת הציונית
אַ גרופּע אַקטיווע ציוניסטן פון דער צווייטער גענעראַציע

טישן מנהיג, דעם כותל המערבי, אָדער דאָס קבר פון אונדזער מוטער רחל. אין מער היימען האָבן אויף די ווענט געהאָנגען טעפּיכער, אויסגעוועבט דאָס בילד פון ד״ר טעאָדאָר הערצל.

מיר, אַלס קינדער אין יענע צייטן, אויף שטייענדיק אין דער פרי, זעענען אונדזערע אויגן גלייך געפאַלן אויף די צייכענונגען ,וועלכע האָבן טיף־טיף זיך איינ־געקריצט אין אונדזער נשמה, דאָס אַלץ געווען אַ וויזועלע דערציאונג צום ציוניזם.

די צווייטע גענעראַציע פון ציוניסטישע טוער

ווען מיר באַצייכענען די צווייטע גענעראַציע פון ציוניסטישע טוער אין דאָמבראָווע, מיינען מיר נישט, אַז די ערשטע גענעראַציע איז פאַרשוווּנדן. אויף די צווייטע גענעראַציע האָט איר פּלאַץ פאַר־נומען. דאָ איז פאָרגעקומען אַ פּראָצעס פון צוזאַ־מענגיסונג פון אַן עלטערן דור מיט אַ יונגן דור. ווייל ר׳ שלמה האַלפּערן, אליעזר טענענבוים, ליבקע פּוטערקאָ, זילבערשאַץ און אַנדערע פון יענעם דור, האָבן כמעט נישט אויפגעהערט זייער טעטיקייט; יעדער לויט זיין אופן האָט באַגלייט די ציוניסישע טעטיקייט איבער אַ יובל יאָרן בערך.

ווען מיר שליסן דעם פּרק פון די „ערשע״, מוזן מיר דערמאָנען נאָך אַ גאַלעריע ציוניסטישע עסקנים אין שטאָט, וועלכע האָבן פאַרוואַנדלט דעם געדאַנק פון שיבת ציון אין מעשים, זיי האָבן על בשרם ועורם דאָס פאַרווירקלעכט און עולה געווען קיין ארץ־ישראל צווישן די יאָרן 1924—1919: יהודה ברזילאי־ליבערמאַן זיין שוועסטער יהודית ברזיקאי, צבי יהודה לענטשנער, אברהם גראָספעלד, יעקב שליפקע, יצחק נרקיס־יאַנאָווסקי, שרגא שפּילבערג, נפתלי רכניץ, שמואל ווייסזאַלץ, יעקב פעדערמאַן א. א.

דערביי וואַקסט אונטער דער יונגער דור, וואָס ווערט דערצויגן על ברכי בית המדרש, אויך אַהין דרינגט אַריין דער נייער גייסט. מ׳לייענט די ציי־טונגען — העברעישע און יידישע; דער דורשט פאַר וויסן וואַקסט, מען לייענט ליטעראַטור, מען דיסקוטירט, די טראַדיציאָנאַלע קליידונג ווערט גע־ענדערט אין אַ מער מאָדערנע, מען חלומט וועגן גרינע פעלדער אין דעם אויסגעבענקטן לאַנד ארץ־ישראל.

די צאַרישע באַגרעניצונגען אויף די יידן, וועלכע ברענגען צו פּאָגראָמען, בויקאָט און עלילות־דם; דער ביילס־פּראָצעס ברויזט אויף דעם צאָרן פון די בחורים חובשי בית המדרש, מ׳זוכט אַ לייזונג פאַר די פּראָבלעמען, וואָס מ׳געפינט אין דעם העפט „אויטאָ־עמאַנציפּאַציע״ פון ד״ר לעאָ פינסקער, אָדער „אַלטניילאַנד״ פון ד״ר טעאָדאָר הערצל. עס אַנט־וויקלט זיך דער קערן פון דער צווייטער גענעראַציע.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וואָס די ערשטע האָבן דעם גרונטשטיין געלייגט, באַקומט אַ טראַנס־פוזיע פון ניי בלוט, יונג שעפערישע כוחות, און עס שאַפט זיך אַ ברייטע ציוניסטישע טעטיקייט אין דאָמ־בראָווע אויף אַלע געזעלשאַפטלעכע געביטן און דאָס קאָן ווערן באַצייכנט אַלס די ברויזנדע תקופה מיט אירע עליות וירידות, וואָס האָט געהאַלטן אין שפּאַן, און באַגלייט די דאָמבראָווער קהילה אין איר וואַקסן, ביז איר טראַגישן אומקום דורך די נאַצישע מערדער.

איך וויל אויך באַצייכענען אַ טייל פון אַ ליס־טע נעמען פון דער צווייטער גענעראַציע ציוניסטישע טוער (לויט דעם זכרון), וואָס האָבן אויפגעהויבן די ציוניסטישע טעטיקייט אויף אַלע געביטן — גע־זעלשאַפטלעכע, קולטורעלע און פּאָליטישע אויף אַ הויכן שטאַפּל, יעדער איינער פון זיי האָט געזען דעם ציוניזם פאַר זיין פּריוואַטן אידעאַל: דוד קאָזשוך, וואָלף ליבערמאַן, ישראל קליינמאַן, מינדל נוסבוים, מאָטיל בן יוסף ראָזענבלום, רייזל זיגרייך, שרה זיגרייך ז״ל א. א. (יבל״א) אפרים לענטשנער, גוטשע גראָספעלד, חיים גרייצער, לייבטשע פאַראַסאָל, מרדכי בן יהודה ראָזענבלום, צוועטיל בייטנער, ראובן לאַנדנער, רחל אייבעשיץ א. א.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין דאָמבראָווע איז טעטיק אויף אַלע געביטן, ס׳קומען פאָר דיסקוסיעס, פאַרזאַמלונגען מיט דער באַטייליקונג פון אייגענע און זאַגלעמביער כוחות, ווי: אברהם ליוּוער, ווי־גאָדזקי (פון בענדין), ד״ר מעלאַדיסטאַ (פון סאָס־נאָוויץ) א. א. עס באַזוכן דאָמבראָווע: יוסף העפט־מאַן, ר״ר גאָטליב, לייב יפה, אורי זאסלאווסקי פון נהלל ,דער לעצטער האָלט אַ רעדע אין רעדענער בית־המדרש. עס אַנטשטייט די יוגנט־סקויטן אָרגאַניזאַציע „השומר״ מיט אירע „עשרות הדברות״ אונטער דער אָנפירונג פון: יוסף קאַנאַרעק, עמיל גרינבאום, יעקב פּראָכצוויג, זיגמונט שפּיגלער ז״ל ויבל״א שרגא שפּילבערג און פנחס שוואַרצבוים.

דער „השומר״ האָט דעמאָלס קיין ספּעציעלע פּאָליטישע באַפאַרבונג נישט געהאַט, נאָר געווען

אַ יוגנטלעכע סקויטן אָרגאַניזאַציע ביי דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. מיט שטאָלץ און פאַרגעניקן ווערט דערמאַנט די אימפּאָזאַנטע כ׳ תמוז דעמאָנסטראַציע פונעם „השומר״, וועלכע האָט מאַרשירט איבער די דאָמבראָווער גאַסן מיט בלוי־ווייסע פענער, פון דעם לאָקאַל אויף קרוטקא גאַס צו דער שטעטישער שול, ווו עס איז פאָרגעקומען אַ פייערלעכע אַקאַדעמיע און מיט רעדעס זענען אויפגעטראָטן ד״ר פּערלמאַן, חנוך גרשון שפּילבערג ז״ל, מנחם וויינשל ז״ל און לייזער טענענבוים ז״ל.

די באַלפור־דעקלאַראַציע און דאָס עפענען דעם העברעישן אוניווערסיטעט

אין דעם אייראָפּעישן געראַנגל וואָס איז פאָרגעקומען צווישן די יאָרן 1914—1917 איז, ווי דערמאנט, די ציוניסטישע טעטיקייט געווען געוויסערמאָס געליימט. אַלץ איז געפירט געוואָרן אויף אַ קליינעם שטאַב — עס איז מער געווען אַ הכנת לבבות פאַר דעם, וואָס דאַרף קומען. אויך די קלאַנגען וואָס זענען אָנגעקומען פון ארץ־ישראל אין די צייטן פון די הערשנדע טערקישע מאַכט, האָט אויך אָפּגעשוואַכט דעם ווילן פאַר טעטיקייט; דאָס פאַרטרייבן די יידן פון תל־אביב דורך קעמאַל פּאַשאַ, דער הונגער און דאָס פעלן פון דער פּאָליטשיער, געזעצלעכער רעכט צו שיקן הילף — דאָס אַלץ האָט געשאַפן אַ מצב פון אַ געוויסע סטאַגנאַציע.

די באַלפור־דעקלאַראַציע און דאָס באַשטעטיקן דורך דער סאַן־רעמאָ־קאָנפערענץ דעם בריטישן מאַנדאַט איבער ארץ־ישראל, בכדי צו שאַפן אַ יידישע נאַציאָנאַלע היים אין א״י, האָט געעפנט נייע האָריזאָנטן פאַר דעם פּאָליטישן ציוניזם, און דערוועקט ביי דעם דריי מיליאָניקן יידנטום אין פּוילן אין 1920, אַ געוואַלטיקע באַגייסטערונג. עס פלעגן פאָרקומען פּאַראַדן, פּוילישע רעגירונגס־פּערזענלעכקייטן האָבן באַגריסט די פאָרשטייער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע: „פאַר פּוילישע פרייהייט און פאַר יידישע פרייהייט״. עס איז נישט געווען קיין שטעטל אין פּוילן, וואָס זאָל נישט פייערן דעם אַקט. כמעט אַלע יידן זענען מיטגעריסן געוואָרן מיט דעם יום־טוב. אין קינאָ „קאָרסאָ״ אין בענדין איז פאָרגעקומען אַ גרויסע באַלפור דעקלאַראַציע אַקאַדעמיע מיט דער באַטייליקונג פון ענגלישן קאָנסול. דעם פראָנט האָבן באַשיינט דער ציוניסטער פאָן ווי אויך פּוילישע און ענגלישע פענער.

דאָמבראָווע איז נישט צוריקגעשטאַנען אויף דעם געביט. אין דעם טאָג איז פאָרגעקומען פייערלעכע תפלות אין די בתי מדרשים און יידן האָבן געזאָגט הלל. אין די גאַסן איז פאָרגעקומען אַ בלימל־פאַרקויף פאַר ציוניסטישע צוועקן, יידישע פאָרלעך זענען דערשינען אין זונטיקדיקן טאָג מיט בלוי־ווייסע קאָקאַרדן אויף זייערע קעפּ און בלוי־ווייסע אָפּצייכענונגען אויף די אַרבל. עס איז נישט געווען קיין ייד, וואָס זאָל נישט טראָגן אויף זיין קלאַפּע פון זיין כאַלאַטל אַ בלוי־ווייס בלימל. דאָמבראָווע האָט זיך געווייקט אין בלוי־ווייס. דעפילאַדעס פון יידישע סקויטן „השומר״ אין די גאַסן, האָט צוגעצויגן די אויפמערקזאַם פון אַלע שיכטן פון דאָמבראָווער באַפעלקערונג, אויך די קריסטלעכע. אין דער גרויסער שול איז אויפגעטראָטן ר׳ חנוך גרשון שפּילבערג, אליעזר טענעבוים און ד״ר מעלאָדיסטע. מיט אַ רייכפאַרביקע שילדערונג וועגן דער צוקונפט פון יידישן פאָלק מיטן געבן די באַלפור־דעקלאַראַציע.

די באַלפור־דעקלאַראַציע האָט געגעבן אַ נייעם שווונג פאַר דער ציוניסטישער טעטיקייט, אַ מלוכהשן אונטערשלאַק פאַר איר כאַראַקטער. די דאָמבראָווער ציוניסטן האָבן דערוואָרבן נייע חברים און סימפּאַטיקער און איבערגעגאַנגען אין אַ נייעם לאָקאַל, אין הויז פון גרינבוים.

אַ באַזונדערע באַדייטונג האָט געהאַט פאַרן יידישן לעבן אין דער שטאָט דאָמבראָווע די דערעפענונג פון העברעישן אוניווערסיטעט אויפן הר הצופים אין ירושלים אין יאָר 1925. דאָס איז געווען דער קולמינאַציאָנס־פּונקט, פון קאַמף וואָס די קעמפער פון השכלה אין פאָריקן יאָרהונדערט האָבן געעפנט אויף דער יידישער גאַס דורך די געשטאַלטן פון רמח״ל, ר׳ משה חיים לוצאַטו, משה מענדלזון, נפתלי הירץ וויזל, און שפּעטער אַ גאַנצע גאַלעריע פון יידישע פילאָזאָפן און דיכטער, וואָס די השכלה תקופה האָט אַרויסגעגעבן און געפּרעדיקט צו פאַרברייטערן די האָריזאָנטן פון געדאַנקען ביים יידישן מענטש.

דער סעמינאַר פאַר רבנים פון הרב ריינעס ז״ל אין בערלין איז געווען דער ערשטער בית־אולפנא צו געשטאַלטן מאָדערנע רועים רוחניים פאַר

די יידישע קהילות אין אייראָפּע; אויך דער סעמינאַר פון פּראָפעסאָר חיות אין ווין האָט געהאַט די אויפ־גאַבע צו געשטאַלטן אַ מאָדערנע יידישע אינטעלי־גענץ אויף דער יידישער גאַס.

דאָס דערעפענען פון העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים איז געפייערט געוואָרן דורך אַ גרויסער פאַרזאַמלונג אין דער שטאָט־שול אויף מיעיסקע. אין דער זעלבער צייט האָט זיך אויך דערוועקט דער אַלטער קולטור־קאַמף צווישן די עקסטרעם רעליגיעזע און די ציוניסטן.

אונטער דער השפעה פון דער דערעפענונג פון העברעישן אוניווערסיטעט האָט זיך אויך אין בענדין געעפנט אַ העברעישע גימנאַזיע „יבנה". יידישע עלטערן אין דאָמבראָווע, דווקא פון רעליגיעזע קרייזן, האָבן אָנגעהויבן צו שיקן זייערע קינדער אין דער שול. דאָ האָט זיך אָנהויבן די גרויסע קעגן־אַקציע מיט דער טענה, אַז מען פירט יידישע קינדער צום שמד. זיי האָבן געעפנט גרויסע חדרים „תלמוד תורה", אויפן פּלאַץ פון די פּרימיטיווע חדרים, וואָס זענען אונטערגעגאַנגען. די קעגן־אַקציע איז באַזונדערס געפירט געוואָרן קעגן די עלטערן, וואָס שיקן די קינדער אין דער „יבנה"־שול.

צוויי, דריי יאָר נאָך דער דערעפענונג פון העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים און די העברעישע גימנאַזיום „יבנה" אין בענדין, האָט דאָמבראָווע באַקומען אַ נייעם טיפּ פון יידישע יוגנט־אינטעלי־גענץ, וואָס האָט געשאַפן אַ שטאַרקן הינטערגרונט פאַר ציוניסטישע טעטיקייט און ציוניסטישן איינפלוס.

די דאָמבראָווער ציוניסטן און די אַלגעמיינע פוילישע פּאָליטיק

כדאי צו געבן אַן איבערבליק וועגן דער ציוניסטישער שטעלונג צו דער אינערלעכער פוילישער פּאָליטיק לגבי פוילן בכלל, און אין דאָמבראָווע בפרט.

די וואַל־אָרדינאַציע צום פוילישן סיים האָט באַדאַרפט, לויטן פּלאַן פון די רעכטע פּאַרטייען, פאַרזיכערן אַ ריין פוילישע און רעכטע מערהייט. די יידישע פאַרטרעטונג אין דער קאָנסטיטואַנטע, אונטער דער אָנפירונג פון ציוניסטישן פירער יצחק גרינבוים, וועלכער איז געווילט געוואָרן דורכן יידישן נאַציאָנאַלן־ראַט, האָט אָנגעזאָגט, אַז עס וועט אַנטשטיין אַ בלאָק פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, אויב די וואַל־אָרדינאַציע וועט נישט נעמען אין באַטראַכט די גערעכטע יידישע פאָדערונגען. דאָס לעצטע איז נישט געשען, און עס איז געשאַפן געוואָרן, צו די וואַלן צום ערשטן געוויינלעכן סיים, דער בלאָק פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן.

דער געדאַנק וועגן דעם בלאָק פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן איז אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס ענטוזיאַזם פון אַלע נאַציאָנאַלע קיבוצים אין פוילן. ער האָט אַרום זיך קאָנסאָלידירט די גרויסע מערהייט פון אַלע פוילנס פעלקער־שאַפטן. פון די יידישע פּאַרטייען האָבן בלויז די פאָלקיסטן און אויך די סאָציאַליסטן געפרוווט זיך אַנטקעגנשטעלן, אָבער אָן דערפאָלג. די „אגודה" איז מיטגעגאַנגען, הגם דער אויפטו האָט אַרויסגערופן אין די פוילישע פּאָליטישע קרייזן אַ געוואַלטיקע אומצופרידנקייט.

דאָ האָט אויך דאָס יידישע דאָמבראָווע באַוויזן איר אחדות, און מיט ענטוזיאַזם איז געפירט געוואָרן די וואַל־קאַמפּאַניע מיט גרויס דערפאָלג, אונטער דער מוסטערהאַפטער אָנפירונג פון יעקב שליווקע און אליעזר טענענבוים ז"ל און מיט דער באַטייליקונג פון אַלע אַנדערע עסקנים פונעם פאַראייניקטן יידישן נאַציאָנאַלן בלאָק. באַזונדערס האָט געמאַכט אַ רושם די רעדע פון שלמה האַלפּערן אין אַ פרייטיק־צונאַכט אין בית־המדרש אויף רעדען צווישן מנחה און קבלת שבת. ווען דער גאַנצער קהל האָט זיך צוגעהערט מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם צום היסטאָרישן רוף פאַרן פוילישן יידנטום. מיט אַ זעלכע ווענדונגען פלעגט ר' שלמה האַלפּערן אויפטרעטן אין בית־המדרש אויף רעדען יעדעס מאָל ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ וויכטיקע היסטאָרישע געשעעניש. אויך אין דאָמבראָווע האָבן די סאָציאַליסטישע פּאַרטייען געפרוווט שטערן די איינהייט. באַזונדערס האָט דער „בונד" געפירט אַ שטאַרקע, אָבער פּרוכטלאָזע וואַל־קאַמפּאַניע. לויט גענויע וואַל־רשימות, איז אין טאָג פון די וואַלן באַזוכט געוואָרן יעדע יידישע שטוב דורך די יונגע עסקנים, שליחים פון בלאָק פון נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, כדי צו רופן און דערמאַנען צו דערפילן דעם יידישן נאַציאָנאַלן חוב און דאָס יידישע דאָמבראָווע האָט דעם פליכט דערפילט און! בייגעטראָגן צום אַלגעמיינעם נצחון פון פאַראייניקטן בלאָק, ווו יידן האָבן אַריינגעפירט (בלויז אין קאָנגרעס פוילן) 17 דעפּוטאַטן אין סיים, און 8 דעפּוטאַטן אין סענאַט(פון זאַגלעמביע ד"ר שלמה וויינציער).

די „מאַי איבערקערעניש" פון פּילסודסקי, ברענגט אַ צערודערונג אין דעם אחדות פון די יידישע פּאַר־טייען צו די וואַלן צום סיים. עס שאַפט זיך אַ יידישע רעגירונגס־פּאַרטיי מיטן אַנטייל פון דער „אגודה", פּאָלקיסטן און אַ טייל פון די סוחרים און קליינ־הענדלער.

די ציוניסטן גייען מיט דעם נאַציאָנאַליטעטן בלאָק. דער יידישער ברידער־קאַמף הערשט אין פּוילן מיט דער גאַנצער שנאה. אויך אין דאָמבראָווע קומען פאַר שטורמישע וואַל־פאַרזאַמלונגען, וועלכע ווערן צייטנ־ווייז געשטערט און אויפגעריסן. די „אגודה" און אירע פאַרבינדעטע האָבן געטענהט, אַז מען דאַרף אָפּשטעלן דעם קאַמף פאַר רעכט און אַז עס איז אַ פאַרברעכן קעגן דער מלוכה צו פאַרבינדן זיך מיט אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן, און אַז מען דאַרף זיך פאַרלאָזן אויף דער רעגירונג. די ציוניסטן פון גאַ־ליציען זענען אויף דעם וועג נישט געגאַנגען, זיי האָבן אָבער זיך נישט פאַראייניקט מיטן נאַציאָנאַליטעטן־בלאָק און אָפּגעהיטן די נייטראַליטעט, הגם זי איז געווען זייער גענויגט צו דער רעגירונג. די דאָזיקע נייטראַליטעט, אָבער זייער רשימה איז דאָך נישט געווען קיין רעגירונגס־ליסטע. דער פּועל־יוצא פון יענער עפּאָכע — אַ תוהו ובוהו אין פּאָליטיש־געזעל־שאַפטלעכן לעבן אין באַצוג צו די פאָדערונגען פון דער רעגירונג.

די קאָנגרעס־פּוילישע ציוניסטן מיט גרינבוים בראש פון איין זייט, מזרח־גאַליציע מיט ד"ר לעאָן רייך פון דער אַנדערער זייט און די „אגודה" פון דער דריטער זייט. די וויכוחים אין דער ציוניסטישער מחנה גופא פאַר אַ פאַראייניקונג כלפי חוץ לפחות, זענען געווען אומאויפהערלעכע. אויך דאָס ציוניסטישע דאָמ־בראָווע האָט געפּרוווט ווירקן אויף דעם ציוניסטישן פירער יצחק גרינבוים, בעת זיין באַזוך אין דאָמ־בראָווע מיט אַ רעפעראַט, נאָך וועלכן עס איז פאַר־געקומען אַ באַנקעט אין דער דירה פון זילבערשאַץ, בעת וועלכן דער חבר חיים גרייצער — אַ יונגער בחור אין יענער צייט — האָט זיך געוואָנדן מיט אַ וואַרעמען אַפּעל אין נאָמען פון די יידישע און ציוניסטישע טוער, ער זאָל מותר זיין געוויסער־מאָס פון די פּרינציפּן אין „קוצו של יוד פּאָליטיק", וועל־כע וועלן בסופו של דבר ברענגען צו אחדות אין אַלע אַנדערע שטחים. אין זיין ענטפער וואָס האָט געדויערט אייניקע שעה (ביז דריי אַזייגער פאַרטאָג)

האָט גרינבוים אַלזייטיק אַרומגערעדט וועגן די סיבות וועלכע דערפירן צו זיין נישט פשרהדיקע קאַמפּס־ליניע, פון וועלכע ער קאָן נישט מוותר זיין. די רעדע איז געווען כעין ווידוי און אַראָפּרעדן זיך פון האַרץ פון אַ מנהיג וואָס טראָגט די לאַסט און אחריות פון זיין פאָלק און דעריבער — זיין אומפשרהדיקע קאַמפּס־ליניע.

דער ציוניסטישער קאַמף פאַר נאַציאָנאַלע יידישע אָנערקענונג

אין פּוילן, ווי אויך אין דאָמבראָווע, האָבן די ציוניסטן געפירט אַ קאַמף פאַר שטאָלצע נאַציאָנאַלע אויפטרעטונג אין דער עפנטלעכקייט, נישט געלאָזט, אַז איר געשטאַלט זאָל ווערן געמינדערט. שוין אין אירע ערשטע שריט פון דער פּוילישער אומאָפּהענגי־קייט, האָט זיך שוין געוויזן סימנים פון יידישע אַסי־מילאַציע, עס זענען דערשינען גרופּן יידן, וועלכע האָבן געטענהט אַז זיי זענען פּאָלאַקן פון משהס גלויבן, און נישט געוואָלט קומען אין באַרירונג מיט דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט, און פון נאַציאָ־נאַלע ציוניסטישע טעטיקייט אין גאַנצן נישט גע־וואָלט הערן.

פון דער לינקער זייט (ליבערמאַן און יוסף קרוק — שפּעטער געוואָרן אַ ציוני און זיך באַזעצט אין ירושלים) פאַרלאַזט מען זיך אַז אַלע נאַציאָנאַלע יידישע פּראָבלעמען וועלן ווערן געלייזט דורך פּ.פּ.ס. ווען זי וועט קומען צו דער מאַכט. אָבער די ווירק־לעכקייט האָט איבערצייגט, אַז נישט די פּ.פּ.ס. אין איר מערהייט־קאַדענץ האָט געלייזט יידישע פּראָב־לעמען; אויך די אַסימילאַטאָרישע שטרעמונג האָט נישט געמאַכט מער פּאַטריאָטיש אין די אויגן פון דער פּוילישער רעגירונג, ווי זיי האָבן זיך געוווּנשן צו זען.

ווען עס איז פאַרגעקומען די פאָלקס־ציילונג אין יאָר 1921, האָבן די דאָמבראָווער יידן געפירט אַן אויפקלערונגס־אַקציע ביי דער יידישער באַפעלקערונג, זי זאָל פאַרשטיין די וויכטיקייט און אָנגעבן אין דער רובריק פון דער פראַגע־בויגן „גלויבן": „יידישער" און אויך נאַציאָנאַליטעט „יידישע", און נישט ווי די מאַכט־אָרגאַנען און אויך ווי אַ טייל „פּאַטריאָטישע" יידן האָבן געוואָלט, אַז אין דער רובריק „נאַציאָנאַ־ליטעט" זאָל ווערן אָנגעגעבן פּויליש. די רעזולטאַטן פון דער אַלגעמיינער ציילונג אין פּוילן האָט טאַקע

באַוויזן, אַז די צאָל יידן, לויט דער „נאַציאָנאַליטעט" באַטרעפט נישט מער ווי 7,8%, בעת לויטן גלויבן 10,5%. מיר גלויבן, אַז די דאָמבראָווער יידן האָבן אין איר גרעסערער צאָל געענטפערט לויט דער אָנ־ווייזונג פון די ציוניסטישע שליחים, וועלכע האָבן פריער באַזוכט יעדע יידישע שטוב.

קהילה־טעטיקייט

מיט דער אַנטשטייאונג פון דער פוילישער רע־פובליק איז איינגעפירט געוואָרן אין לעבן דאָס געזעץ וועגן דער יידישער קהילה, וועלכע האָט אָבער נישט צופרידן געשטעלט די ציוניסטישע פירער אין פוילן. די קהילה האָט באַקומען צופיל רעליגיעזן כאַראַקטער, און צו ווייניק נאַציאָנאַלן. איר אויפגאַבע און קאָמ־פעטענצן זענען געווען באַגרענעצט. די פרויען האָט מען באַזייטיקט פון דעם קהילה־לעבן, נישט געבנדיק זיין קיין וואַל־רעכט. די וואַל־אָרדינאַציע איז נישט געווען גענוג דעמאָקראַטיש, אָבער מיט די אַלע חסרונות האָט דאָס געזעץ וועגן דער יידישער קהילה געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג .די ציוניסטן אין זייער קאַמף אין די קהילות איז נישט געווען דער זעלבער, ווי דער קאַמף פון „בונד", וואָס איז געווען פאַר נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע, סאָציאַליזם, קעגן רעליגיע און ציוניזם, איז דער קאַמף פון די ציוניסטן געווען דעם נאַציאָנאַלן בנין אויפצובויען און צו פאַרברייטערן, כדי ס'זאָל מעגלעך מאַכן פריי און ברייט צו אַנטוויקלען אונדזער נאַציאָנאַלע קולטור, וועלכע ס'איז מעגלעך געווען צו רעאַליזירן אַפילו ביי די געגעבענע באַגרענעצטע קאָמפעטענצן.

אין דער דאָמבראָווער קהילה האָבן די ציוניסטישע פאַרשטייער געהאַט שטאַרקע קעגנער פון דער הער־שנדער מערהייט, וועלכע האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דער „אגודה", וועלכע זענען נישט געווען פאַראינ־טערעסירט אין דער טעטיקייט פאַר אַלגעמיינע נאַ־ציאָנאַלע צרכים פון דער קהילה צו פאַרברייטערן, דאָך איז דורכגעפירט געוואָרן אַ קליינע סובסידיע פאַרן „קרן קיימת לישראל", נאָך לאַנגע און שטור־מישע וויכוחים מיט דער „אגודה" און מיט די בונ־דישע פאַרשטייער. די קהילה אין דאָמבראָווע האָט נישט באַוויזן צו שאַפן און פאַרברייטערן דאָס שול־און קולטור־לעבן, נאָר האָט זיך געהאַלטן בדרך כלל אין ענגע רעליגיעזע אויפגאַבן.

די ציוניסטישע פאַרשטייער אין דער קהילה אין פאַרשידענע עפּאָכן זענען געווען: דוד גרינבוים בערנאַרד רעכניץ, מרדכי גאָטליב, ליפּקע פּיטערקאַ אברהם נייפעלד, אליעזר רעכניץ, ר' חנוך שפּילבערג ז"ל א. א.

די אַקציעס פאַר נאַציאָנאַל יידישע פאָנדן קרן קיימת לישראל און קרן היסוד

אין טאָג־טעגלעכן לעבן האָבן די דאָמבראָווער יידן געגעבן אַן אויסדרוק פון זייער אָנגעהעריקייט צו דער ציוניסטישער מחנה, דורך דעם וואָס זיי האָבן געשפּענדעט פאַר די נאַציאָנאַלע פאָנדן ווי ק. ק. ל. און קרן היסוד.

אויך דאָ האָבן מיר געדאַרפט האָבן אַ קאַדער פון אַקטיוויסטן, וואָס זאָלן טוען די גרויסע טאָג־טעגלעכע אַרבעט און אויפקלערונג־אַקציעס, ראַיאָן קאָנפערענצן און באַגעגענישן, אַרויסגעבן אַ יערלעכע צייטשריפט געווידמעט די „ק. ק. ל."־אַקציעס. אויף דעם געביט האָבן מיר געפונען די פולע הילף פון די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, וועלכע זענען גע־ווען פאַרטרעטן אין אַ פאַראייניקטע נאַציאָנאַל־פאָנד־קאָמיסיע — ווי „השומר הצעיר", „גורדוניה", „פועלי־ציון", „ציונים", „הרצליה", „החלוץ". מיר טרעפן אַ גאַנצע גאַלעריע פון אָרטיקע עסקנים, פּערזענ־לעכקייטן, וועלכע האָבן געווידמעט זייערע בעסטע יאָרן פאַר די נאַציאָנאַלע פאָנדן, פּערזאָנען וואָס האָבן זיך פאַרשריבן אַ גאָלדן בלעטל אין זייער וואָלענטאַ־רער טעטיקייט.

אַ באַזונדערן קאַמף האָבן מיר געדאַרפט פירן מיט אַ טייל פון די עקסטרעם רעליגיעזע מתפללים פון די בתי כנסת און שטיבלעך, וועלכע האָבן אונדז גע־שטערט און נישט דערלויבט דאָס אַוועקשטעלן „קע־רות" פּורים און ערב יום־כיפור. דאָ האָבן מיר גע־פירט אַ לאַנגדויערנדע פּראָפּאַגאַנדע און אויפקלע־רונג, בעת וועלכע מיר האָבן באַוויזן איבערצייגן דעם גרעסערן טייל מתפללים, אַז גאולת הארץ מוז זיין איינס פון אונדזערע וויכטיקסטע אויפגאַבן אין די בתי הכנסת.

אונדזער טעטיקייט איז געווען אַריינצובריינגען דעם געדאַנק פון נאַציאָנאַלע פאָנדן אַלס אַ וועג פון נאַציאָנאַלע דערלייזונג, וואָס זאָל אַרומנעמען אַלע שיכטן פון דער דאָמבראָווער באַפעלקערונג; דער וועג זאָל דינען אַלס אַ ציוניסטיש דערציונגס מיטל. און ענדלעך איז אונדזער אויפקלערונגס־טעטיקייט

געלונגען, און אויך די קעגנערישע מניעות זענען דורכגעבראָכן געוואָרן. דאָס שטעלן אַ „קערה" פאַרן ק. ק. ל., דאָס מנדר זיין בעת עליה לתורה און אויך דאָס אויפהענגען א נ פ. פושקע אין בית המדרש אויף רעדען, איז געוואָרן אַ נאַטירלעכע זאַך, שוין נישט רעדנדיק וועגן חתונות, ווי פאָרלעך האָבן געפונען פאַר אַ חוב אין זייער נייעם שריט פון לעבן צו פלאַנצן אַ פאָר בוימער אין די קק.ל. וועלדער און באַשיינען גלייכצייטיק זייער נייע וווינונג מיט דעם דיפלאָם ,אַז זיי האָבן געשפענדעט פאַרן נאַציאָנאַלן פאָנד.

ליידער האָבן מיר נישט קיין פרטים וועגן די צאָל מיטגילדער פון דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין דאָמבראָווע. אויך ווייסן מיר נישט וויפל שקלים עס זענען געוואָרן פאַרשפרייט ביי אירע חברים און סימפּאַטיקער, על אחת כמה וכמה ווייסן מיר נישט ווער און וויפל פון די חברים האָבן געהערט צו „על המשמר", אָדער „עת לבנות". איינס איז אָבער קלאָר, אַז דאָמבראָווע בכלל — און רעדען בפרט, איז אין איר גרעסטער מערהייט געווען ציוניסטיש. דאָס זעען מיר אין דער פאָזיטיווער באַציונג פון דער דאָמבראָווער יידישער באַפעלקערונג צו די ציוניסטישע פאָנדן „קרן היסוד" און „קרן הקיימת". ביי 40% בערך פון די דאָמבראָווער משפחות האָבן געהאָנגען אין זייערע שטובן קרן קיימת פושקעס (257), וואָס זענען געוואָרן געליידיקט יעדן חודש. אין דער שטאָטישער שול, אין בית המדרש אויף רעדען און אין מאַנכע חסידים־שטיבלעך האָט מען געזאַמלט פאַרן ק. ק. ל. דורך „קערות". פורים, ערב יום־כיפור און שמחת־תורה פלעגט די נדרים־אַקציע אַריינטראָגן אַן אָנגעזעענע הכנסה פאַרן „קרן הקיימת". באַזונדערס פלעגט זיך אויסצייכענען מיט גרויסע שפענדן דער באַקאַנטער ציוניסטישער נדבן ר' נחמן גוטמאַן ז"ל. מיר זעען ווייניקער די אַלגעמיינע ציוניסטן אַקטיוו באַטייליקט אין טאָג־טעגלעכע פרוטה לפרוטה קרן קיימת זאַמלונג ווי די יוגנטלעכע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, וועלכע זענען נאָך ניט מטופל און פאַרנומען מיט פרנסה דאגות, דאָך געפינען מיר דעם יונגן דור פון די אַלגעמיינע ציוניסטן אין די ועדים פון „קרן הקיימת" ווי יעקב שליווקע ז"ל (מורשה)), ליפּטשה הירשפעלד־גרוספעלד ז"ל (מזכיר), שוועסטער זיגרייך ז"ל, דוד קאָזשוך ז"ל, מרים ניסבאום ז"ל, ויבל"א הערשל ראָזענבלום ,ראובן לונדנער (מזכיר), אפרים לענטשנער (מורשה), גוטשע גראָספעלד, מרדכי בן יהודה ראָזענבלום (מורשה), ווינאגראַן (מורשה)) א. א. דערפאַר ביי די „קרן היסוד" אַקציעס טרעפן מיר אויסשליסלעך עלטערע חברים, אויך אַ טייל פון משמרת הצעירה: אליעזר טענענבוים, נחמן אהרון גוטמאַן, חיים גרייצער, מאָטיל גאָטליב, ליפקה פוטערקא, דאָמב,

יום סרט לטובת ק.ק.ל. בחוצות דומברובה בשנת 1921 — אַ גרופּע אַקטיוויסטן פון קרן קימת

משה דוד רייכמאַן, חנוך גרשון שפּילבערג („מזרחי״) און אינזשעניר אברהם יעקב קליין ז״ל. מוחל וועלן אונדז זיין די אַלע פּלונים ואלמונים, וועלכע האָבן צוגעלייגט אַ האַנט פאַר דער הצלחה פון די אַלע נאַציאָנאַלע פאָנד־אַקציעס אין דאָמבראָווע און מיר האָבן זיי דאָ נישט דערמאַנט אין אונדזער אַרבעט.

מרדכי גאָטליב

ס'איז שווער באַזונדערס נישט צו דערמאָנען דעם ציוניסטישן עסקן פון וואָלבראָם, וועלכער איז געקומען אין הויז פון ר' לייביט זיגרייך ז״ל אַלס אַן איידעם און זיך געשטעלט אין דער ציוניסטישער טעטיקייט אין דאָמבראָווע אויף אַלע געביטן. מיר וועלן זאָגן אָן שום הגזמה, אַז דאָס באַזעצן זיך פון פריינט מרדכי גאָטליב אין דאָמבראָווע איז געווען ווי אַ משיב רוח רענן אין טאָג־טעגלעכע גרויע ציוניסטישע טעטיקייט, ווי אויך אין קולטורעלע גייסטיקע אונטערנעמונגען.

דאָמבראָווע איז געווען רייך אין ציוניסטישע טוער בעלי שיעור קומה, אָבער מרדכי גאָטליב איז געווען דער רעטאָריקער, דער טרובאַדור פאַר דעם ציוניסטישן וואָרט אין דער קהילה, געמיינדע, אין זאַגלעמביער ציוניסטישער טעטיקייט בכלל און דאָמבראָווע בפרט, מיר וועלן ווונטשן אים אריכות ימים אין זיין היים אין ירושלים.

דעם היסטאָרישן איבערבליק איבער די ציוניסטישע אַרבעט אין דאָמבראָווע וואָס מיר האָבן דאָ געמאַכט, איז כמעט געשריבן געוואָרן על פי זכרון, אָן יעדע הילף פון דאָקומענט. פאַרשטייט זיך, אין אַזאַ אופן פון אַרבעט מוזן אַריינפאַלן אומפּינקטלעכקייטן, פאַרוואָס די לייענער, וועלכע וועלן עווענטועל אַזלעכעס באַמערקן, וועלן אונדז מוחל זיין.

זאָל די אַרבעט זיין אַ מצבת נצח פאַר די דאָמבראָווער ציוניסטן, וואָס האָבן נישט זוכה געווען צו זען זייער ציוניסטישן אידעאַל אין איר רעאַליזירונג, און טראַגיש אומגעקומען דורך די היטלער־באַנדיטן, און אַ טייל נפטר געוואָרן אין דער פרעמד פאַר דעם צווייטן וועלט־קריג, און זייערע אויגן זענען געווען געוואַנדן נאָך ציון.

(די אַרבעט איז געמאַכט געוואָרן מיט דער אַקטיווער מיטהילף פון פריינט יהודה לאַנדנער)

אפרים לנצ׳נר

ההסתדרות הציונית בדומברובה

מטרתן של המפלגות הציוניות, בלי הבדלי כיוון וגוון, היתה תחיית העם היהודי בארצו. חילוקי הדעות שהיו ביניהן נסבו רק סביב שאלות שנגעו לצורת הרכבתו של היישוב היהודי בארץ: אפיו הסוציאלי, החברתי והתרבותי.

החזקה ביותר מבין המפלגות הציוניות בפולין היתה המפלגה הציונית הכללית, שייצגה את הרעיון הציוני המוחלט, בלא שום צביון סוציאלי או דתי. בבואנו לספר אודות היווצרותה של ההסתדרות הציונית בדומברובה, עלינו לזכור שאין ברשותנו מיסמכים או תעודות, וכל הידוע לנו בא כמין תורה־שבעל־פה, שנמסרה מקבוצה לקבוצה ומאיש לאיש; על כן יתכן מאוד שמאורעות שונים יובאו בצורה לא מדויקת, ואולי אף בסדר כרו־נולוגי לא נכון.

הקבוצה הראשונה, שפעלה באיזור רדן, היתה מור־כבת מהחברים: שלמה הלפרין, ברטשה ינובסקי, לאה רוזן (קלוגמן), יוסף שליבקה ומשה לנצנר. בדומברובה עצמה פעלה קבוצה בהרכב: ישראל זילברשץ, האחים רייכמן, קופל, סנדר ומשה דוד, דוד גרינבוים, שלמה וינר, יוסף נטע שווימר וחיים קורנפלד.

ראשית הפעילות הציונית היתה במועדון, באחד מרחובות רדן. במועדון היו נפגשים, לומדים עברית, מנהלים את התעמולה הציונית ומפיצים את השקל הציוני ואת העיתון „הצפירה״.

הצעירים, שנחשבו אז ל„פורצי גדר״, סבלו מהחסי־דים, שלא ראו את פעולתם בעין יפה. סיפרו שההורים החסידים היו באים בקבוצות אל המועדון, ומנסים להו־ציא משם את בניהם, תוך שערוריות. לדברי מקור אחר, החליטו הצעירים להשיב מלחמה, ופעם אחת התחפשו לשדים ורוחות, בהתעטפם בסדינים לבנים, ובלבוש מטיל אימה זה הניסו את החסידים, שנמלטו בפחד בסברם, כנראה, שרק רוחות ושדים נמצאים במועדון הציוני האפיקורסי.

אולם, ככל שהרבו לרדוף את הציונים הצעירים, הלכה השפעתם וגברה; צעירי בתי המדרש נתפסו ל„כפירה״, ובין דף גמרה למשנהו היו מציצים בהחבא ב„הצפירה״.

אם נעמיק חקור, ניווכח כי המאבק התחיל במקום אחר, למעשה בתקופת התחיה וההשכלה באירופה. רעיונות המשכילים נקלטו בקרב אחינו בני ישראל, ועד מהרה חדרה „מלחמת התרבות״ גם לרחוב היהודי, השוקד על מסורתו הקפואה. דבריהם של הרמח״ל (משה־חיים לוצאטו), משה מנדלסון ונפתלי הרץ וייזל נפלו על אוזן קשובה; והדברים אמורים אף בדומברובה.

יהודים בעלי הדרת פנים, לומדי תורה, היו למנויים קבועים של העיתון העברי „הצפירה״ — חלקם קראוהו בגלוי, חלקם בסתר. רוח ההשכלה התבטאה עד מהרה אף בסממנים חיצוניים: היהודים התחילו להקפיד על הופעה חיצונית מסודרת, „מודרנית״ יותר. ברחוב היהודי כינו אותם: „הנאורים״.

הראשונים

כאחד מראשוני הציונים בדומברובה יכול להחשב משה לנצנר. נולד ב־1891 בכפר סלאבאשב, ליד העיירה דזיאלושיץ. הגיע לדומברובה עם הוריו בהיותו ילד. אוירת הכפר השפיעה עליו, כנראה, ותמיד היה להוט אחרי שדות ירוקים ורחוקים.

יום אחד קם ונסע לוילנה. למד שם בבית המדרש לרבנים. חזר לדומברובה ספוג השכלה וספרות ציונית והחל לנהל תעמולה ציונית בהתלהבות רבה. בערך בשנת 1910 עלה לארץ ישראל. בינתיים הגיעה שעתו להתגייס לצבא, ואביו כתב לו שקיבל הודעה מהשלטון הצארי שעליו לשלם קנס של 300 רובל, אם בנו לא יתייצב לשירות. האב ביקש מבנו שיחזור וישחרר אותו מסכנת הקנס.

משה חזר והתייצב לשירות. הוא נשלח לסיביר, ושם הסתבך בסיכסוך עם קצין שהעליב חייל יהודי בכינויים אנטישמיים. משה, הגאה ביהדותו, לא יכול היה להבליג, סטר לאותו קצין.

עבור מעשהו זה היה צפוי למשפט צבאי שתו־צאותיו חמורות. משה הקדים רפואה למכה, ובהיותו קרוב לגבול הסיני, עבר בלילה את הנהר אמור, שמימיו היו קפואים. הוא הגיע לצד הסיני בעירום ובחוסר כל, נדד דרך ערים ומדינות, ולבסוף הגיע ליאווא שבאינ־דונזיה (אז הודו ההולנדית). ביאווא הכיר שען יהודי שעסק גם במכירת משקפיים. משה, בעל הדימיון המפותח, הציע לשען להרחיב את המחלקה האופטית שלו, וזה האחרון הסכים. מקץ שנים אחדות התפרסמה

הפירמה גולדברג, שמנהלה הראשי היה „האופטיקאי המפורסם בעולם" משה לנצנר. הפירמה פתחה סניפים בכל עריה הגדולות של יאווא, ובכל העיתונים המקומיים התפרסמו ראיונות עם „האופטיקאי בעל הפירסום העו־למי" משה לנצנר.

מצער היה לשמוע שאחרי ניתוח לא מוצלח שנעשה על ידי רופא מקומי, חלה ונפטר בשנת 1926, בהיותו בן 34. על מצבתו נחרטו מגן דוד והמלה „ציון", שהיתה משאת נפשו ומטרתו, אולם לא זכה להגיע אליה, וסיים חייו גלמוד בניכר.

יהא זכרו ברוך.

ברוב הבתים היהודיים בעיר התחיל להתעורר המאבק בין האבות שרצו לשמור על הסדר הקיים, ובין הבנים— שרצו לשנות את אורח החיים היהודי. בביתו של מרדכי לייב ינובסקי אירעה מהמפכה זוטא כשהאב נסחף אחרי השקפותיו של בנו, ברטשה, לאחר ויכוחים וניתוחים הגיוניים בשאלת הציונות.

ברטשה ינובסקי, שאביו לא יכול היה לאפשר לו אפילו השכלה יסודית, כיהן מאוחר יותר כפרופסור בבית ספר תיכון עברי בצ'נסטוחוב, לקח גם חלק בקונגרסים ציוניים כציר.

נספה בשואה. הי"ד.

ר' שלמה הלפרין הי"ד היה איש ציבור מובהק ונציגם הטבעי של האידיאלים הציוניים בדומברובה. ידע למזג את הישן עם החדש, וגם המתנגדים הגדולים ביותר הוקירוהו. כדמות צנועה ואופיינית שימש כוח מושך לכוחות חדשים לתנועה הציונית בעיר. היה היחיד מכל הקבוצה הנזכרת שליווה את חייה החברתיים והציוניים של דומברובה עד לסופה המר של הקהילה.

נרצח ביחד עם אשתו רבקה ביילה, חותנו ר' יעקב שלום פישל ואשתו טיבל לאה. הי"ד.

במיוחד היו יהודי דומברובה גאים בחברם יוסף שליבקה (שלוי), אחד מהראשונים שהיה להם העוז להפוך את המחשבה למעשה. עלה ארצה בעליה השניה של 1908 והיה בין מיסדי נהלל (1921).

החלטתו ליהפך לעובד אדמה ולחיות בעמק יז־רעאל, שהיה מלא ביצות ומוכה קדחת, עשתה רושם כביר על יהודי העיר.

יוסף שלוו נפטר ב־כ"ט בסיוון, תש"י, — נובמבר 1949.

הניח אלמנה, סלקה; בן, שמעון; ובת, כרמלה.

יהא זכרו ברוך.

דמות מענינת מה"ראשונים" היתה לאה רוזן (אח"כ קלוגמן).

אם המאבק בין האבות והבנים היה קשה, הרי המאבק בין האבות והבנות היה הרבה יותר קשה. אבותינו חיו תחת השפעת דברי חז"ל: „כל המלמד את בתו תורה כאילו לימדה תפלות", לכן רק בנות ישראל בודדות הגיעו בזמנים ההם להשכלה תיכונית, ואחת מהן היתה לאה רוזן.

מראיה החיצוני עורר כבוד. הרבה בנות בעיר רצו להשתוות אליה בלבושה המודרני, אולם למרות זאת היתה דמות עממית, מלאה התלהבות לאידיאל הציוני. בזמן מלחמת העולם הראשונה היתה פעילה בהרבה ועדות ועבדה למען מטרות ציוניות וחברתיות.

לאה הושפעה מאוד מהתנועה הכלל עולמית הדוגלת בשוויון זכויות לנשים בכל שטחי החיים החברתיים, שהופיעה בהתחלת המאה הנוכחית באנגליה. הציונות כתנועת חרות נתנה לה אפשרות ושדה פעולה ל־היאבק לאידיאל שלה. י. רוזן, אביה, (חסיד אלכסנדר) התיחס מאוחר יותר בסובלנות לשאיפותיה ולא שם לב לכל דברי בלע נגדה.

להתנהגותה היתה השפעה חינוכית על בנות יש־ראל האחרות בעיר, שקודם לא העיזו לעשות את הצעד הזה. אחריה כבר גדל דור של בנות ישראל שהרגישו עצמן הרבה יותר חופשיות בפעילותן ה־חברתית והציונית.

בעת מלחמת העולם הראשונה, כשהעוני בעיר גדל ומספר הילדים מחוסרי הבית התרבה, אספו לאה'לה ופרלה, אשתו של הרשל פרוכצוויג את הילדים, רחצו אותם ופעם או פעמיים יצאו איתם למדשאה, התרחצו בנהר ושיחקו תחת שמיים וטבע חופשיים.

היא גם ניהלה את בית־התמחוי אצל ליבל שצי־

גובסקי. דאגה למתן בסתר לאמהות עניות. בחייה המשפחתיים דיברה עם הילדים עברית.

בעלה, יבל״א ק. שבתאי, היה מזכיר הקק״ל ל־שעבר בורשה ועיתונאי ידוע ב„דבר״.

תנועת חיבת ציון והשפעתה על יהודי דומברובה הדתיים

תנועת חיבת ציון נוסדה על־ידי הרב צבי־הרש קלישר (1795—1784), אשר קרא ליהודי העולם ל־התישב בארץ ישראל ולעבד אדמתה, וע״י כך להביא ל„אתחלתא דגאולה״. אחרי הגשמה גשמית ממילא תבוא ההגשמה הרוחנית. התנועה קיבלה דחיפה חזקה קדימה אחרי גל הפרעות של 1882—1881. בערים רבות נוסדו אגודות „חובבי ציון״ והתארגנו לתנועת התישבות בארץ ישראל.

יהודי דומברובה הדתיים אף הם לא נשארו אדישים לרעיון הזה. התנועה, שקמה זמן רב לפני הציונות ההרצלינית, מצאה את דומברובה כקהילה קטנה, ובכל זאת נמצאו אחדים שהשתייכו לתנועה. ניתן לשער שועידת קטוביץ ההיסטורית של שנת 1884 השפיעה השפעתה, כי הרי זה התרחש כל כך קרוב לעיר דומברובה.

שני יהודים ידועים מבין יהודים רבים אחרים שהיו שייכים לתנועת חיבת ציון, היו ר׳ יוסף־נטע שווימר ור׳ חיים קורנפלד ז״ל. על מצבת האחרון חרוטות המלים „מראשוני חובבי ציון״.

לאחר שקמה הציונות המדינית של הרצל, הפסיקה תנועת חיבת ציון להתקיים והפכה לענף ציוני דתי בתוך ההסתדרות הציונית הכללית. אולם התעמולה ברחוב היהודי התייחסה כמעט לאותו הרעיון שהטיף לו הרב צבי הרש קלישר. הענף הזה בתוך הציונות הכללית נקרא „מזרחי״.

דומברובה העמידה גלריה של אישים אשר נלחמו בעד הציונות הדתית: ר׳ חנוך־גרשון שפילברג, יעקב־שלום פישל, שלמה רבינוביץ, איצה אונגר, פרידמן, ולנר, פומוצ׳ניק, שלמה וינר, גורפינקל, אברהמ׳לה שטורכיין, וכאמור — חיים קורנפלד ויוסף־נטע שווימר.

בתי ספר יהודיים בפולין

לפני מלחמת העולם הראשונה היה השליט היחיד בחינוך היהודי „החדר״ המסורתי. מלבדו היו בערים הגדולות „חדרים מתוקנים״ ספורים ובתי־ספר תיכוניים יהודיים ברוסית.

המלחמה, נסיגת השלטון הרוסי, הכיבוש האוסטרי־גרמני ותקומת פולין העצמאית — כל המאורעות האלה זיעזעו את החיים היהודיים וממילא גם הביאו לשנוי באופיו של החינוך היהודי.

בחינוך החדש השקיעו היהודים חלק גדול, ואולי המכריע של פעילותם הלאומית. החינוך היה ממלכת הרוח שלהם, בה מתחשל גורלו של העם ומתחנך הדור הצעיר החייב לצעוד הלאה ולשמור על הרצף ההס־טורי של הדורות.

התגבשו בחינוך היהודי בפולין חמישה סוגי בתי ספר.

א) החדר, שלאט לאט מתקדם והופך לבית ספר „יסודי התורה״ לבנים, ולבתי ספר לבנות, „בית יעקב״.

ב) בתי ספר של המזרחי לבנים „יבנה״, שמלבד לימודים יהודיים וחילוניים ניתנת בהם תשומת הלב ללימודי התנ״ך ולשפה העברית.

ג) בתי ספר „תרבות״ בשפה העברית.

ד) בתי ספר ציש״א, באידיש כשפת לימוד.

ה) בתי ספר דו־לשוניים, על פי רוב בעברית ופולנית.

יש לציין שחלקם הארי של הילדים היהודיים הת־חנך בבתי הספר הממלכתיים של המדינה שהלימוד בהם הוא חינם. חינוך החובה מטעם המדינה שינה בצורה חריפה את צורת החינוך היהודי ואופיו; אם לפני המלחמה שלט ה„חדר״ בחינוך הדורות הצעירים היהודיים, הרי אחריה, תפס את מקומו בית הספר הממלכתי הכללי, אשר השתרש עמוק יותר ויותר, והקיף יותר ויותר ילדים יהודיים. חינוכן של בנות ישראל, ברובו המכריע, נמצא כבר מחוץ לשליטתו של החינוך היהודי המוחלט.

החדר

בעיירות הקטנות תופס עוד החדר מקום נכבד, ברובם המכריע נמצאו החדרים בידיים פרטיות של המלמדים, בלי שתהיה עליהם השגחה מרכזית או ארגונית.

„החדר״ היה מוסד דתי; „החדרים״ שינו מעט מאד מתוכנם, סדריהם הפנימיים ושיטת לימודם.

המצב בבתי הספר הציוניים בדומברובה

בדומברובה נפל התפקיד לשנות את „החדר״ הישן ולתת חינוך מתקדם לילדים יהודים, בידי תנועת

המזרחי שהעיזה והצליחה. הרבה סבלו עסקני המזרחי מ„אגודת ישראל". אשר ראתה בהם מתחרה לבתי הספר שלהם „יסודי התורה", וגם מהלך מחשבתם של הורי הילדים. אולם, עסקני המזרחי גברו על הכל ובית הספר העברי „מזרחי" בדומברובה היה לעובדה שהש־פיעה על דמות הנוער בדומברובה ועל דמותה של כל הקהילה היהודית בעיר. חייבים אנו להודות שבשטח החינוך היתה ההסתדרות הציונית הכללית עניה במעש. דומברובה הציונית לא הצליחה להקים בית ספר „תר־בות", כבערים אחרות בפולין, שיהיה בסיס לפעילות ציונית. אבל מאידך, התקיימו שעורי ערב „תרבות" ללימוד השפה העברית. השעורים היו רק למבוגרים, ועל זה בפרק אחר.

ההסתדרות הציונית בדומברובה פעלה בשטחים חברתיים וסוציאליים שונים. הגם שלא תמיד בשמה המפורש, בכל אופן בהשראה ובהשתתפות עסקניה או חבריה. כך למשל, קופת ההלואה וחסכון משנת 1914־1911 בערך, שנמצאה ברחוב סוביאסקה, נוסדה ונוהלה על ידי שלמה הלפרין, זילברשץ, חנוך־גרשון שפילברג, סטרניק ואחרים.

פעילים בקרן העזרה לנצרכים סוציאליים מקרב יהודי רדן היו חברי החברה „עזרת משה" ע"ש משה הירשפלד הי"ד, שנפל מכדור של חייל גרמני בטיילו עם חברו מנחם וינשל ז"ל ע"י פסי הרכבת. החברה נוסדה ונוהלה ע"י בחורי בית־המדרש וחבריו של משה אשר נפל חלל, וביניהם: מנחם וינשל, אברהם גרוספלד, משה טרימן, יהודה ליברמן ברזילאי, צבי יהודה לנצ'נר ז"ל ואחרים. מאוחר יותר היו כולם מנהיגים פעילים של ההסתדרות הציונית בדומברובה.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נחלשה הפעילות הציונית הרשמית, בגלל המערכות המלחמתיות, וסיבות פוליטיות אחרות ושונות, בעיקר משום האהדה וה־תקוה שתלתה ההסתדרות הציונית באנגליה, ששלטון הכיבוש האוסטרי־גרמני ראה בה אויב.

אולם, בהמשך המלחמה אנו מבחינים ביחס נוח יותר מצד הכובשים. דומברובה, אחרי שנכבשה על־ידי השלטון האוסטרי, נהפכת פתאם לגורם ולבסיס ציוני חשוב והיתה למפיצת העיתון העברי „הצפירה" ו־ספרות ציונית אחרת עבור כל הסביבה והמחוז האוס־טרי. כל החומר מועבר לעיר בנדין, השייכת לשטח הגרמני ומשם באופן בלתי ליגלי מוברח לדומברובה ונשלח לפי כתובות שונות לכל הסביבה הכבושה על־ידי האוסטרים.

גם עבור העיר קרקוב ניהלה דומברובה את משלוח והפצת העיתונות והספרות הציונית. אך אופייני הדבר שאחד מהממונים היה ד"ר יהושע טהון הידוע, רבה הראשי של קהילת קרקוב; אישיות ציונית מרכזית וחשובה, וזמן מה יו"ר החוג היהודי בסיים הפולני.

בערך בשנים 16־1915 נוסדה גם הספריה הציונית הראשונה בביתו של ר' אברהם־משה רושינק ברדן. הספרים הראשונים נתרמו על־ידי חבר מנוי של אחד מהעיתונים „היינט" או „מאמנט", אשר אסף „תלושים" וקיבל עבורם את כל כתבי מנדלי מוכר ספרים. הספרים האלה היו ליסוד הספריה הציונית המפורסמת, אשר ליוותה את כל היעדים הציוניים בכל התקופות כמעט, ואשר היו לה גלגולים היסטוריים שונים במועדונים הציוניים.

בשנים ההן היתה הספריה המקור היחיד שאיפשר לבחור או בחורה לקבל ספר יהודי לקריאה. הספריה לא נתקבלה בסבר פנים יפות ואף נרדפה מהפחד שקריאת ספר אידי תסיח המחשבה מהעיקר. לכן נתבקש ר' אברהם־משה רושינק לא להתיר שיחזיקו בביתו דברי פסול, מה גם שחשש פן „יטריפו" לו חלילה את האיטליז.

הפעילות הציונית בשנות המלחמה נסוגה קצת ו־במידה מסוימת היתה מחתרתית, גם בגלל הפגנת מנהיגי הציונות דאז את עמדתם הנייטראלית במאבק האירופי.

אחרי תקומת פולין החופשית נהייתה התנועה הציו־נית ליגלית, ופעילותה התרחבה בכל השטחים. התכנסו ועידות מחוזיות לבעיות ציוניות שונות, לקרן היסוד וקק"ל, שדומברובה שולחת נציגיה אליהן. עם תקומת פולין החופשית, אחרי כמעט 150 שנה תחת העול הצארי, חדר האביב גם לרחוב היהודי; אלה שלא הצהירו על עצמם כשונאי ציון, כגון ה„בונד" ואחרים, חיו והרגישו את רגש החופש.

יהודי דומברובה נתנו בטוי לרגש הזה בדרכים שונות: בקריאת עיתון ציוני, ובתרומה תמידית לקרן הקיימת בערב שבת לפני הדלקת הנרות; הקופסה הכחולה־לבנה בבית היהודי סימלה את השאיפה הפ־נימית לציון. כמעט בכל בית יהודי נמצא תלוי על הקיר אריג בצבעים לבנים כחולים ותמונת מנהיג ציוני, הכותל המערבי או קבר רחל אמנו. בבתים אמידים יותר תלו על הקירות שטיחים עם תמונת ד"ר הרצל.

אנחנו, הילדים בימים ההם, בקומנו בבוקר נפלו מבטינו על הקירות ועל התמונות אשר נחרתו עמוק עמוק בלבותינו, והיוו בשבילנו חינוך ציוני.

הדור השני של עסקני ציון

כשאנו מדברים על הדור השני של עסקני ציון בדומברובה, אין בדעתנו לומר שהדור הראשון נעלם, והדור השני תפס את מקומו.

למעשה התרחש תהליך של מיזוג דור המבוגרים עם הדור הצעיר, מכיוון שר׳ שלמה הלפרין, אליעזר טננבום, ליפה פוטרקו, זילברשץ ואחרים, כמעט שלא הפסיקו את פעילותם, כל אחד לפי דרכו, וליוו את הפ־עילות הציונית כיובל שנים.

כשאנו סוגרים את הפרק של הראשונים, מחויבים אנו להדגיש ולציין עוד קבוצה של עסקנים ציוניים בעירנו, אשר הפכו את רעיון שיבת ציון למעשה, הגשימו בפועל, ועלו ארצה בין השנים 1919־1924: יהודה ברזילאי, אחותו יהודית ברזילאי, צבי־יהודה לנצ׳נר, אברהם גרוספלד, יעקב שליפקה, יצחק נרקיס־ ינובסקי, שרגא שפילברג, נפתלי רכניץ, שמואל ויסלזלץ ויעקב פדרמן.

בינתיים גדל הדור הצעיר, המתחנך על ברכי בית המדרש; גם לשם חודרת הרוח החדשה, קוראים עתו־ נים עבריים ואידיים; הצימאון לדעת גדל, קוראים ספרות, מתווכחים: הלבוש המסורתי משתנה למודרני יותר; חולמים על שדות ירוקים בארץ הגעועים, ארץ ישראל.

ההגבלות שהטיל המשטר הצארי על היהודים, ש־ הביאו לפרעות, לחרם ולעלילות דם, ולבסוף, משפטו של מנדיל בייליס, מתסיסים חרי אפם של הבחורים חובשי בית המדרש. מחפשים פתרון לבעיות, ומוצאים אותו בחוברתו של ד״ר ליאון פינסקר „אוטואמנציפציה״, או ב„אלטניילנד״ של ד״ר תאודור הרצל. כך מתפתח הגרעין של הדור השני.

ההסתדרות הציונית, ש„הראשונים״ הניחו את אבן היסוד שלה, מקבלת עירוי דם חדש, של כוחות צעירים יוצרים, ונוצרת פעילות ציונית רחבה בדומברובה בכל שטחי החיים החברתיים. אפשר לציין את התקופה הזאת כתוססת ביותר על עליותיה וירידותיה; תקופה שהחזיקה במתח וליוותה את קהילת דומברובה בגידו־ לה, עד למותה הטרגי בידי עם המרצחים הגרמני.

אציין חלק מרשימה שנשארה בזכרוני משמות הדור השני של עסקני ציון אשר הרימו את הפעילות הציו־ נית בכל השטחים למדרגה גבוהה: דוד קוז׳וק, וולף ליברמן, ישראל קלינמן, מינדל נוסבום, מוטיל בן יוסף רוזנבלום. ריזל זיגריך, שרה זיגריך ז״ל ואחרים. ויבל״א אפרים לנצ׳נר גוטשה גרוספלד, חיים גריצר, ליבטשה פרסול, מרדכי בן יהודה רוזנבלום, צוועטיל בייטנר, ראובן לונדנר, רחל איבשיץ, ישעיה זילברצן (חתנו של שלמה יוסף) ואחרים.

ההסתדרות הציונית בדומברובה פעילה בכל הש־ טחים. נערכים ויכוחים ואסיפות בהשתפות חברים מקומיים ובכוחות משטח זגלמביה: אברהם ליוור, ויגודזקי, ד״ר מלודיסטה ואחרים. מבקרים בדומברובה יוסף הפטמן, ד״ר יהושע גוטליב, ליב יפה, אורי זס־ לבסקי מנהלל, (האחרון נואם בבית־המדרש של רדן). נוסדה תנועת הצופים „השומר״ בהנהגתם של יוסף קנרק, אמיל גרינבוים, יעקב פרוכצויג, זיגמונד שפיגלר ז״ל ויבל״א שרגא שפילברג ופנחס שורצבום.

ל„השומר״ לא היה אז צביון פוליטי, זו היתה הסתדרות צופים צעירים ליד ההסתדרות הציונית הכ־ ללית. בגאוה ובסיפוק מזכירים הפגנת כ׳ תמוז ה־ מרשימה של „השומר״, אשר צעדה ברחובותיה של דומברובה עם דגלים לבנים כחולים מן המועדון ברחוב קרוטקה עד בית הכנסת ברחוב מינסקה, שם התקיימה עצרת חגיגית שבה נאמו ד״ר פרלמן, חנוך־גרשון שפיל־ ברג ז״ל, מנחם וינשל ז״ל וליזר טננבום ז״ל.

הצהרת בלפור ופתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים על הר הצופים

במאבק האירופי שהתחולל בין השנים 1914—1917 היתה הפעילות הציונית משותקת בחלקה. ההדים שה־ גיעו מארץ ישראל שהיתה נתונה לשלטון התורכי, החלישו את הרצון לפעילות. גירוש היהודים מתל־ אביב על ידי כאמל פאשא, הרעב, וחוסר הזכות החוקית לשלוח עזרה — כל אלה יצר מצב של דכאון מסוים.

הצהרת בלפור ואישורה של ועידת סן־רמו את המנדט הבריטי, בכדי ליצור בית־לאומי בארץ ישראל, פתחו אופקים חדשים לציונות המדינית, ועודדו אצל שלושת מיליוני היהודים בפולין בשנת 1920 התלהבות עצומה. נערכו חגיגות, אישים ממשלתיים פולניים ברכו את נציגי ההסתדרות הציונית באומרם: „בעד חרות פולין ובעד חרות יהודית״. לא היתה עיר ועיירה בפולין שלא חגגה את המאורע. כמעט כל היהודים נסחפו באוירת החג. בקולנוע „קורסו״ בבנדין התקיימה עצרת גדולה לכבוד הצהרת בלפור, בהשתתפות הקונסול

הבריטי ובחזית הבנין התנוססו הדגלים הציוני, הפולני והבריטי.

דומברובה לא פיגרה. באותו יום התקיימו תפילות חגיגיות בבתי המדרש ויהודים אמרו הלל. ברחוב התקיימה מכירת סרטים למטרות ציוניות. לא היה יהודי שלא נשא על דש מעילו פרח כחול לבן; דומברובה טבלה בכחול לבן. מצעד של צופים יהודיים, „השומר", ברחובות משך את תשומת לבם של כל התושבים, גם הנוצרים. בבית הכנסת הגדול נאמו ר' חנוך־גרשון שפילברג, אליעזר טננבום, וד"ר מלודיסטה אודות עתידו של עם ישראל עם מתן הצהרת בלפור.

הצהרת בלפור נתנה מעוף חדש לפעילות הציונית ורקע ממלכתי לאופיה. הציונים בדומברובה רכשו חברים ואוהדים ועברו למועדון חדש ברחוב אולמן, בביתו של דוד־יוסף גרינבום.

משמעות מיוחדת עבור החיים היהודיים בדומברובה היתה לפתיחת האוניברסיטה העברית על הר הצופים בירושלים בשנת 1925. זו היתה נקודת השיא במאבק שלוחמי ההשכלה במאה הקודמת פתחו בו ברחוב היהודי בדמותם של הרמח"ל, ר' משה־חיים לוצטו, משה מנדלסון, נפתלי הרץ ויזל וגלריה שלימה של פילוסופים יהודיים, משוררים ופיטנים שתקופת ההש־כלה הקימה מקרבה ואשר הטיפו להרחבת האופקים והמחשבה אצל היהודי.

הסמינר לרבנים של הרב רינס ז"ל בברלין, היה בית האולפנא הראשון שעיצב רועים רוחניים מודרניים עבור הקהילות היהודיות באירופה. גם לסמינר של הפרופסור צבי פרץ חיות בוינה היה חלק בעיצוב דמותה של אינטליגנציה יהודית חדשה ברחוב היהודי.

פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים נחגגה באסיפה גדולה בבית הכנסת העירוני ברחוב מיסקה. ממש באותו זמן התעוררה „מלחמת התרבות" הישנה בין האורטודוקסים והציונים; בהשפעת פתיחתה של האוניברסיטה העברית נפתחה גם בבנדין גימנסיה עברית „יבנה". הורים יהודיים בדומברובה, ודווקא מחוגים דתיים, התחילו לשלוח בניהם לגימנסיה. ה־אורטודוקסים יצאו בצעקה שמובילים ילדים יהודיים לשמד, ובתגובה פתחו בתי ספר גדולים „תלמוד תורה", במקום החדרים הפרימיטיביים שהתחסלו. הפעולה ה־נגדית התנהלה במיוחד נגד ההורים ששלחו את בניהם לגימנסיה „יבנה".

כשנתיים־שלוש אחרי פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים והגימנסיה העברית „יבנה" בבנדין, כבר נמצא בדומברובה סוג חדש של נוער יהודי אינטליגנטי אשר יצר רקע חזק לפעילות ציונית והשפעה ציונית.

הציונים בדומברובה והמדיניות הכללית הפולנית

שיטת הבחירות לסיים הפולני היתה צריכה, לפי תכניתן של מפלגות הימין, להבטיח להן רוב. הנציגות היהודית בועדת החוק, בהנהגתו של המנהיג הציוני יצחק גרינבוים, אשר נבחרה על־ידי הועד הלאומי היהודי, הצהירה שיקום גוש של המיעוטים הלאומיים, באם ועדת הבחירות לא תיקח בחשבון את הדרישות הצודקות של היהודים. כמובן שהועדה לא קיבלה את הדרישות, ולבחירות הראשונות לסיים הפולני קם גוש של המיעוטים הלאומיים.

הרעיון לגוש המיעוטים הלאומיים נתקבל בהתלהבות גדולה על־ידי כל המיעוטים הלאומיים בפולין. הגוש ריכז סביבו את רובם של הגופים הלאומיים. מבין המפלגות היהודיות רק הפולקיסטים, וכמובן גם ה־סוציאליסטים, ניסו להתנגד, אולם בלי הצלחה. ה־„אגודה" הצטרפה, הגם שהחידוש הזה עורר בחוגים הפוליטיים הפולניים אי שביעות רצון.

גם יהודי דומברובה הפגינו את אחדותם, ובהת־להבות ובהצלחה רבה נוהלה תעמולת הבחירות, ב־הנהגתם של יעקב שליבקה ואליעזר טננבום ז"ל, ובהשתתפותם של עסקנים אחרים מהגוש היהודי הל־אומי המאוחד. במיוחד עשה רושם נאומו של שלמה הלפרין בליל ששי אחד בבית המדרש ברדן, בין תפילת מנחה וקבלת שבת, כשכל הקהל הקשיב בנשימה עצורה לקריאה ההיסטורית: „למען יהדות פולין!"

גם בדומברובה ניסו המפלגות הסוציאליסטיות ל־הפריע לאיחוד. במיוחד ניהל ה„בונד" תעמולת בחירות חזקה, אולם ללא הועיל.

לפי רשימות מדויקות הופיעו ביום הבחירות בכל בית יהודי עסקנים צעירים, שליחים של הגוש הלאומי, כדי לקרוא למילוי החוב היהודי הלאומי למען הנצחון הכללי של הגוש המאוחד.

היהודים הכניסו (רק בפולין הקונגרסאית) 17 צירים לסיים ושמונה צירים לסינט. נציג זגלמביה היה ד"ר שלמה וינציער.

„מהפכת מאי" של פילסודסקי, מביאה ערבוביה באיחוד המפלגות היהודיות בבחירות לסיים. מתהווה מפלגה פרו־ממשלתית בהשתתפות ה„אגודה", הפול־קיסטים וחלק מהסוחרים ובעלי המסחר הזעיר. הציונים

הולכים עם הגוש הלאומי. מלחמת אחים יהודית מתנהלת בפולין. גם בדומברובה מתקיימות אסיפות בחירות רועשות, שלעיתים מופרעות ומופסקות.

ה„אגודה" ובני בריתה טענו שצריך להפסיק את המאבק לזכויות וכי זהו פשע נגד המדינה להתקשר עם לאומים אחרים. הציונים בגליציה אמנם לא הלכו בדרך הזאת, אבל גם לא התאחדו עם הגוש הלאומי אלא שמרו על הנייטרליות. אמת שה„נייטראליות" הזאת היתה לצד הממשלה, אבל בכל זאת לא נחשבה רשימתם כרשימה ממשלתית.

הפועל היוצא מהתקופה ההיא: תוהו ובוהו בחיים הפוליטיים־חברתיים ביחס לדרישותינו מהממשלה. נוצרו שלושה גושים עבריים:

א) הציונים מפולין הקונגרסאית, ובראשם יצחק גרינבוים.

ב) המזרח־גליצאים, ובראשם ד"ר ליאון רייך.

ג) ה„אגודה".

הוויכוחים במחנה הציוני למען איחוד כלפי חוץ לכל הפחות היו אין־סופיים. גם הציונים בדומברובה ניסו להשפיע על המנהיג הציוני יצחק גרינבוים בעת שהירצה בדומברובה. אחרי ההרצאה התקיים בנקט בדירתו של זילברשץ. חיים גרייצר — אז בחור צעיר — פנה במלים חמות בשם העסקנים הציוניים אל גרינבוים, שאולי יוותר במידה מסוימת על „קוצו של יוד" וזה יביא בסופו של הדבר לאיחוד בכל השטחים האחרים. בתשובתו, שארכה עד שלוש לפנות בוקר, דיבר יצחק גרינבוים באופן מקיף על הסיבות המביאות אותו לקו הבלתי פשרני שממנו אינו יכול לסגת. הנאום היה כעין וידוי של מנהיג הנושא בעול ואחריות לעמו.

המאבק הציוני בעד הכרה לאומית יהודית

בפולין, וגם בדומברובה, ניהלו הציונים מאבק בעד הופעה לאומית גאה בפומבי. בצעדיה הראשונים של פולין העצמאית נראו סימנים של התבוללות יהודית: הופיעו קבוצות יהודים ובפיהם טענה שהם „פולנים בני דת משה". אלה לא רצו לבוא במגע עם החברה היהודית, ומפעילות הציונית לאומית לא רצו לשמוע.

מנהיגי השמאל, ובראשם הרמן ליברמן וד"ר יוסף קרוק (שנעשה אח"כ ציוני והתישב בירושלים), טענו שהבעיה היהודית תפטר על ידי ה־„פ.פ.ס." כשיגיעו לשלטון. אבל המציאות הוכיחה שה־„פ.פ.ס." והרוב שלה בשלטון לא הצליחה לפתור את הבעיות היהודיות, וגם הזרם המתבולל לא הפך את היהודים ליותר פטר־יוטים בעיני השלטון הפולני, כפי שקיוו.

כשהתקיים בשנת 1921 מיפקד האוכלוסיה, ניהלו יהודי דומברובה פעולת הבהרה אצל התושבים הי־הודיים שיבינו את חשיבות הענין וירשמו בשאלון, בסעיף „דת": „יהודית", וגם בסעיף לאום: „יהודי"; ולא כרצון המנגנון הממשלתי וחלק מהיהודים ה„פט־ריוטיים", שבסעיף לאום יירשם: „פולני".

התוצאות של הספירה הכללית בפולין הראו ש־מספר היהודים לפי הלאום מגיע רק ל־7.8% ולפי הדת ל־10.5%. אנו מאמינים שיהודי דומברובה ברובם ה־מכריע פעלו לפי ההוראות של השליחים הציוניים שביקרו בכל בית יהודי.

פעילות קהילתית

עם תקומת פולין העממית הונהג בחיים החוק של הקהילות היהודיות. אבל החוק לא סיפק רצונם של המנהיגים הציוניים. הקהילה קיבלה יותר אופי דתי ופחות לאומי. תפקידה וסמכותה היו מוגבלים. את הנשים סילקו מחיי הקהילה. לא קיבלו זכות בחירה. שיטת הבחירות לא היה מספיק דמוקרטית.

אולם עם כל חסרונותיו היה לחוק הקהילות היהו־דיות ערך רב. המאבק של הציונים בקהילות לא היה דומה למלחמתו של ה„בונד", שראה זאת מתפקידו להחריב את הבנין הדתי־לאומי. הציונים ראו מתפקידם לבנות ולהרחיב את הבנין הלאומי ולפתח את תרבותנו הלאומית. אולם לציונים בקהילת דומברובה היו מת־נגדים חזקים בין הרוב אשר התרכז סביב ה„אגודה", ולא היו מעונינים לתת לצרכים לאומיים להתרחב. בכל זאת, אחרי וויכוחים סוערים, הצליחו להעביר קיצבה קטנה בשביל הקרן הקימת לישראל. היו תכופות וויכוחים סוערים עם ה„אגודה" והנציגים של ה„בונד", אולם התוצאות ידועות: הקהילה בדומברובה לא הצליחה ליצור ולהרחיב את החינוך וחיי התרבות, אלא החזיקה עצמה בדרך כלל בתפקידיה הדתיים הצרים.

הנציגים הציוניים בקהילה היו בתקופות שונות: דוד־יוסף גרינבוים, משה מיטלמן, ברנרד רכניץ, מרדכי גוטליב, ליפקה פוטרקי, אברהם ניפלד, אליעזר רכניץ, ר' חנוך־גרשון שפילברג ז"ל ואחרים.

הפעולות למען קרנות הלאום

בחיים היומיומיים נתנו יהודי דומברובה את הביטוי

לשייכותם למחנה הציוני, בתרומות לקרנות הלאום: הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד.

גם כאן היינו זקוקים לקבוצות פעילים שיעשו את העבודה היום־יומית האפורה ופעולות הסברה, ועידות מחוזיות ופגישות, וכן הוצאת שנתון מוקדש לפעולות הקק״ל. בשטח זה מצאנו את עזרתן המלאה של הסתדרויות הנוער הציוניות, שהיו מיוצגות בועדה מיוחדת לקרנות הלאום: השומר הצעיר, גורדוניה, פועלי ציון, ציונים כלליים, הרצליה, והחלוץ. אנו מוצאים גלריה של עסקנים מקומיים, אשר הקדישו את מיטב שנותיהם למען קרנות הלאום, אנשים שרשמו לעצמם דף זהב בפעילותם ההתנדבותית.

מאבק מיוחד היה לנו עם חלק גדול מהמתפללים האורטודוקסיים בבתי הכנסת וה„שטיבלך״, אשר הפריעו לנו ולא הרשו להעמיד קערות בפורים ובערב יום כיפור. ניהלנו מאבק ממושך של תעמולה והבהרה, והצלחנו לשכנע את החלק הארי של המתפללים שגאולת הארץ מוכרחה להוות אחד מתפקידינו החשובים ביותר בבתי הכנסת.

מאבקנו נועד להחדיר את ההכרה שקרנות הלאום הן דרך לגאולה לאומית שתקיף את כל השכבות של התושבים בדומברובה, בדרך שתשמש כאמצעי חינוכי ציוני. לבסוף נחל מאבקנו הצלחה, והמבצר האורטודוקסי המתנגד נפרץ. העמדת „קערה״ עבור הקק״ל לנדר בשעת העליה לתורה ותליית קופסת קק״ל בבית המדרש ברדן הפכו לתופעה טבעית.

גם בעת שנחוגו חתונות, זוגות צעירים ראו כחובה בצעדם החדש בחייהם לנטוע עצים אחדים ביערות הקק״ל ולקשט דירתם החדשה בתעודה שקיבלו כעבור זמן מהקרן הלאומית.

מצער שאין בידינו פרטים על מספר החברים בהסתדרות הציונית הכללית בדומברובה. אין אנו יודעים כמה שקלים נפוצו בין חבריה ואוהדיה, ועל אחת כמה וכמה שאין אנו יודעים מי וכמה מהחברים היו שייכים ל־„על המשמר״ ומי ל־„עת לבנות״ — דבר אחד ברור: דומברובה בכלל ורדן בפרט, ברובן המכריע, היו ציוניות. זאת אנו למדים מיחסם החיובי של תושבי דומברובה היהודיים לקרנות הלאום. כארבעים אחוזים בערך של המשפחות בדומברובה תלו בבתיהם קופסאות קרן קיימת (257) והיו מריקים אותן בכל חודש. בבית הכנסת ברחוב מיסקה ובבית המדרש ברדן וכן בכמה „שטיבלך״ היו אוספים כסף למען ה־קק״ל על־ידי העמדת „קערות״ בפורים ובערב יום כיפור. בשמחת תורה היתה פעולת הנדרים מכניסה סכום הגון עבור הקרן הקימת. במיוחד הצטיין בתרומות גדולות הנדבן הציוני הידוע ר׳ נחמן גוטמן ז״ל.

אנו מוצאים את בני הדור הצעיר של הציונים הכלליים בתוך הועדים של הקרן הקימת: יעקב שליבקה ז״ל (מורשה), ליפשה הירשפלד גרוספלד (מזכיר), האחיות זיגריך ז״ל, דוד קוז׳וך ז״ל, מרים ניסבום ז״ל ויבל״א הרשל רוזנבלום, ראובן לונדנר (מזכיר), אפרים לנצ׳נר (מורשה), גוטשה גרוספלד, מרדכי בן יהודה רוזנבלום (מורשה) ווינגרון (מורשה) ואחרים.

לעומת זה בפעולות למען קרן היסוד אנו מוצאים רק חברים מבוגרים: אליעזר טננבום, נחמן־אהרון גוטמן, חיים גרייצר, מוטיל גוטליב, ליפקה פוטרקה דומב, משה־דוד ריכמן, חנוך־גרשון שפילברג (מזרחי) והמהנדס אברהם יעקב קליין ז״ל.

ויסלחו לנו כל הפעילים והאלמונים, שנתנו יד להצלחת הפעולות למען קרנות הלאום בדומברובה, ולא נזכרו כאן.

מרדכי גוטליב

לא נוכל לסיים מבלי להזכיר את העסקן הציוני מהעיר וולברום, אשר הגיע לביתו של ר׳ ליבוש זיגריך ז״ל כחתן לבתו, והעמיד את עצמו לרשות הפעילות הציונית בדומברובה בכל השטחים. בואו של ידידינו מרדכי גוטליב לדומברובה השפיע כמשב רוח רעננה בפעילות הציונית היום־יומית האפורה וגם בפעולות תרבותיות רוחניות.

דומברובה היתה עשירה בעסקנים ציוניים בעלי שיעור קומה. אולם מרדכי גוטליב היה טרובדור המלה הציונית בועד הקהילה, בפעילות ציונית בזגלמביה בכלל ובדומברובה בפרט. ואנו מאחלים לו אריכות ימים בביתו בירושלים.

סקירת העבודה הציונית בדומברובה שנעשתה כאן, נכתבה כמעט כולה לפי הזכרון, בלי עזרת כל מיסמך. מובן מאליו שבאופן עבודה כזה אין מנוס מאי־דיוקים, ועם הקוראים אשר ימצאו טעויות — הסליחה.

תהי עבודה זאת למצבת נצח לציוני דומברובה, אשר לא זכו לראות בהגשמת האידיאל הציוני. אלה שנפטרו בניכר, עוד לפני החורבן, ועיניהם מופנות לציון, ואלה אשר נרצחו באכזריות על־ידי עם המרצחים הגרמני.

העבודה נעשתה בעזרתו הפעילה
של ידידי יהודה לונדנר.

דוד קאַזשוך ז״ל

א ביסל וועגן ציוניזם און ציוניסטן

פאַר דער יערלעכער אַסיפה פון די בענדינער ציוניסטן גיט אַ געלעגנהייט אַ שמועס צו טון וואָס איז אין פלוג באַנאַל, נישט אינטערעסאַנט; אייגנטליך שוין לאַנג „אויסגעשמועסט" ווייל וואָס איז דאָ צו רעדן וועגן אַ זאַך פון וועלט־מאַסשטאַב און האָט רק צו טון מיט שקלים, מפעלים, וואָלן וכדומה, זאַכן, וועלכע זענען שוין אַלעמען אַזוי באַקאַנט, שוין צו־זאַמען מיט די פּאַרטיקע יידישע מלוכה וואָס דאַרף אָט־אָט קומען.

נישט בעקאַנט זענען אָבער די באַדינגונגען פון די ציוניסטן צו זייער אָרגאַניזאַציע, און דאָס צוזאַ־מענלעבן פון ציוניסטן מיט ציוניסטן.

לאָמיר אויסזאָגן דעם סוד און שטעלן די פראַגע, פאַרוואָס האָט דער ציוניזם אין זיין פרימאַרגן אָנ־געצונדען מיט אַזויפיל ענטוזיאַזם זיינע אידעען־טרעגער, עס זענען פול געווען די לאָקאַלן מיט געפילדער פון ציוניסטישע פּראָבלעמען, עס איז גע־פלעגט געוואָרן דער קולט פון געזאַנג און העברעאי־שער שפּראַך, וואָס איז געווען ווי אַ בעשטאַנד־טייל פון חוט־המשולש: פאָלק־לאַנד־שפּראַך.

פאַרוואָס זענען דאָ אין זאַגלעמביע די באַדינ־גונגען אַזעלכע, אַז אין די ציוניסטישע לאָקאַלן טרעפן זיך מיינסטנס די טאַנצנדיקע און קאָרטן־שפּילענדיקע יוגנט, און אַ ציוניסט, וואָס איז אויף דער בעזונדערס טראַגישע יידישע פּאָזיציע אויף דער וועלט, צוליב וועלכעס דער ציוניזם איז אייגענטליך געשאַפן גע־וואָרן — פאַרוואָס געפינט זיך אַזעלכער שלעכט און פעראיינזאַמט אין די פיר ווענט פון ציוניסטישן לאָ־קאַל, פאַרוואָס קענען זיך נישט די ציוניסטן פון די אַזוי נאָענט ליגנדע שטעט? פאַרוואָס ווייזט בענדין אַרויס אַזאַ — פון דער הויך קוקענדיגער — דיסטאַנס לגבי אַ ציוניסט פון דאָמבראָווע, אָדער ניוווקאַ למשל, אַ זאַך וואָס איז נישט געמאָלט ביי קיין שום אַנדערע פּאַרטיי.

— פאַרוואָס ווערן די דאָמבראָווער ציוניסטן גרינג־געשעצט אויף אַ פייערונג פון בענדינער סניף, אַראָפּגעטריבן פון די פּלעצער, נישט אַריינגעלאָזט אויף כאַראַנשטאַלטונגען בעת די דאָמבראָווער זענען פאַרקערט נוהג כבוד פאַר בענדינער?

— פאַרוואָס ווען די סאָסנאָוויצער אָרגאַניזאַציע מאַכט אַ באַל, געדענקט זי איינצולאַדענען אַלע „מאַ־ניקעס און „באַלבינעס פון גאַנצן קאַנט אַרום, דאַ־קעגן אַז עס קומט אַ דר. קליינבוים און מען מאַכט פאַר אים אַ באַנקעט קען מען נישט געפונען דעם אַדרעס פון פאַרזיצער פון דער אָרגאַניזאַציע פון אַ שכנותדיק אָרט? און מען דערמאָנט זיך גאָרנישט אַז מען דאַרף אין אַזאַ מאָמענט אַריינלאָזן עטלעכע ווערטפולע ציוניסטישע מענטשן, וואָס ווינען צע־וואָרפן אין די פאַרשידענסטע פונקטן פון אונדזער געגנט.

נעמט נישט פאַראיבל, ציוניסטן פון דער בענדינער מעטראָפּאָליע ווען מען וועט דאָ ביי דער געלע־גנהייש זאָגן אַ פאַר אויפריכטיקע ווערטער — די אויפלעבונג פון אונדזער פאָלק אין אונדזער לאַנד ווערט דאָך רעאַליזירט; זי מוז זיך נאָר דורכבערעכן דורך אַ רויער, ברוטאַלער צייט, דאָס איז שווער, די אַרבעט וואָלט אָבער געווען אָנגעהויער לייכטער און דערפאָלגרייכער ווען די טרעגער פון דער דאָזיקער אידעע וואָלטן געגאַנגען צוזאַמען, נישט באַזונדער סנאָבאַרטיק, נאָר ווי פון די וועלכע געבן אַ דער־מונטערונג, און דערמאָנען כסדר, אַז מען דערנעע־טערט זיך צום ציל.

זאָל דאָס די קומענדיקע פאַרוואַלטונג געדענקען.

אַן עוולה וואָס דאַרף פאַרריכט ווערן

ווי אונדזער כראָניקער האָט מיטגעטיילט האָט דאָס קהילה־פּרעזידיום אין דאָמבראָווע איינקאַסירט זעקס טויזנט גילדן פאַר לאָזן קובר זיין אַ פאַרמעג־ליכן מת. עס וואָלט נאַטירליך געווען פיל פאַרנונפ־טיקער ווען מאַטעריעל־פאַרמעגלעכע מענטשן צאָלן איין אין דער קהילישער קאַסע אַזעלכע סומען נאָך ביי זייער לעבן, כדי מיט דעם דאָזיקן געלט צו דינען דעם חושכדיקן יידישן לעבן, וואָס איז אָנגעוויזן אויסשליסלעך אויף די אייגענע יידישע כוחות. זיי וואָלטן געהאַט די פולע סאַטיספאַקציע, צוזעענדיק אַליין ווי אַזוי עס ווערט פאַרווענדעט זייער געשאַנק, און עס וואָלט זיכער קיינעם נישט געאַרט וואָס דער

נדבן דרייט זיך נאָך אַרום אויף גאַטס וועלט — און דעם נדבן אַליין — אויך נישט.

פאַרוואָס עס איז נישט אַזוי, געהער שוין צו דער געדאַנקען־ספערע פון דער מענטשליכער לעבנס־פי־לאָזאָפיע. מיר וועלן אַ פנים דאָס גאָרנישט משנה זיין, און נישט אַראָפפירן די קלוגע, פראַקטישע מענטשן פון זייער וועג, אויף וועלכן זיי שפרייזן אַזוי משנים קדמוניות...

מיר ווייסן נישט וואָס די קהילה טראַכט צו טון פאַר דער געזעלשאַפט פאַר דער דאָזיקער סומע. אָדער זי וועט סתם פערלאַטן לעכער ביי איר כראָנישן אַנעמישן קאַסע־צושטאַנד. ווילט זיך דאָ דעריבער די השובע פירער פון דער קהילה איבערגעבן עפעס פון דעת הקהל, אַז עס וואָלט יאָ געדאַרפן געגרונד־פעסטיקט ווערן עפעס אַ שטאַנדהאַפטיקע זאַך, צו־געפאַסט צו די אינטערעסן און אייגנשאַפט פונעם נפטר. מיר מיינען דאָ נעמליך דאָס צוריקשטעלן דעם רעדענער קהל זיין פלאַץ, וואָס ער האָט מיט עטלעכע יאָר צוריק דערוואָרבן, כדי דאָרט אויפצושטעלן אַ געזעלשאַפטלעכן בנין (בית המדרש, חדר וכדומה) און איז דורך די אומפאַרזיכטיקע כלל־טוער אָפגע־טריבן געוואָרן פאַר אַ חוב („אַ זאיענטשע”).

עס איז שוין געווען אַנגעוויזן וועגן דעם אונערהערטן ליידן און געוואַלטיקע עולה וואָס איז אָפּ־טון געוואָרן דעם קיבוץ יידן אין רעדען, וועלכע האָט פון אַ גראָשן צו אַ גראָשן צונויפגעזאַמעלט ניין טויזנט גילדן אויף דעם צוועק. די צערינענע האָפנונגען אויפצובויען דעם בנין מוז צוריק געגעבן ווערן דעם בעדייטענדן קיבוץ יידן אויף רעדען וואָס שטיקט זיך אין אַ בית־המדרש, וואָס איז איבער־געמאַכט געוואָרן פון עטלעכע נידעריקע צימערלעך נאָך מיט עטלעכע פערציק יאָר צוריק, ווען עס זענען געווען „זעקס טליתים” און „פיר בחורים” צום מנין. אינעם זעלבן בית־המדרש ווערט עד היום געדאַוונט, און די עדה איז אויסגעוואַקסן אַריבער 200 הונדערט משפחות! נאַטירלעך, אַז דאָס האַלט נישט אויס, נישט נאָר די כללים פון דער מאָדענער אָרגאַניזאַציע — נייער'ט עס איז שעדלעך צוליב די עלעמענטאַרסטע פאַרשריפטן פון דער היגיענע.

עס איז אַ חוב פון די גמינע־פאָרשטייער, דאָס יידישע לעבן צו בויען דאָ אויפן אָרט, טראָץ די אַלע מכשולים וואָס מיר טרעפן אָן, דאָס דאָזיקע באַוווּסטזיין און פאַרשטענדעניש דאַרף זיך אָפּזוכן, און די עולה דאַרף פאַריכט ווערן!

אם לא עכשיו — אימתי!?

(„זאַגלעמביער לעבן” 7.108.193)

יהודה לונדנר

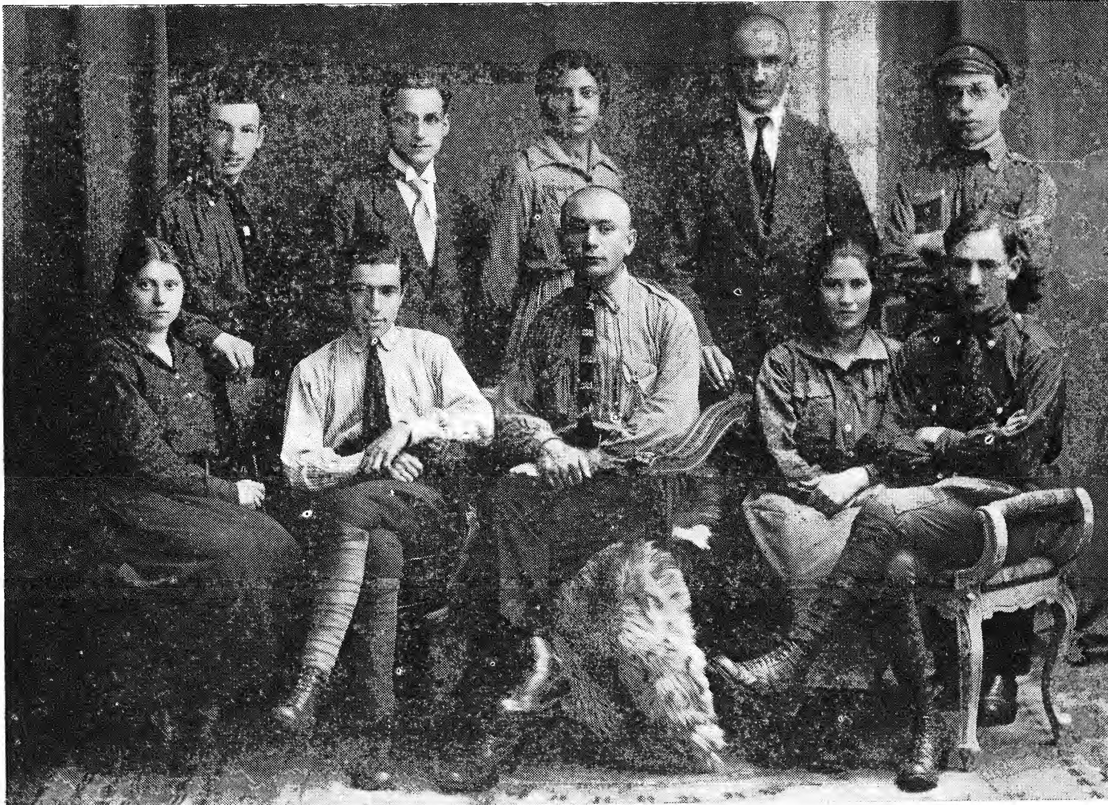
תנועת „השומר הצעיר" בדומברובה־גורניצ'ה

דומברובה שוכנת על יד שתי ערים גדולות שהיו מאוכלסות, עד פרוץ מלחמת העולם השניה, יהודים ערים מבחינה לאומית וסוציאלית — בנדין וסוסנוביץ. כל התעוררות לאומית ביהדות פולין מצאה את ההד הנכון בערים אלו. גם בשטח תנועות הנוער ידעה יהדות זו להיות מופת ודוגמא לערים אחרות, ליכול־תן לרכז סביבן את רוב רובו של הנוער ולהפיח בו רוח לאומית וציונית.

דומברובה גורניצ'ה הושפעה רבות מיכולת זו, אבל היא ידעה, בנוסף לכוח הרכוז והארגון, להחדיר בת־נועות נוער ערכים עממיים. במיוחד עשתה גדולות בשטח זה תנועת השומר הצעיר, שבגלל אופיה העממי התמידה ועמדה איתנה יותר מערים אלו כנגד כל הזעזועים, שתנועת השומר הצעיר התנסתה בהם בהמשך ימי התפתחותה בפולין.

עם שחרור פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה, ומתן הצהרת בלפור, החלה רוח לאומית יהודית לנשוב בעריה ובעיירותיה; תנועת נוער יהודית לאומית ומגובשת עדיין לא היתה, השומר הצעיר נמצא בתהליך התגבשותו, עדיין היה בו הרבה מן החיקוי של הצופיות הבין־לאומית. אך הנוער היהודי הלומד מצא בו מקום לפורקן של מרץ נעורים ושאיפות לאומיות.

דומברובה־גורניצ'ה לא היתה מבורכת בהרבה נוער לומד אקדמאי, אך המעט שהיו כמעט כולם מצאו את דרכם לקן השומר הצעיר, והיתה להם השפעה עצומה על יתר הנוער הלומד ב„חדרים", בישיבות ועל סתם נוער שעדין ישב בבתי ההורים ולא מצא קשר לסביבה. אצל רובם פעם בסתר הרצון להזדהות עם אורח חייו החופשי של הנוער הלומד האקדמאי, להיות כמוהם, לצאת ליער לטיולים, לשיר ביחד, לחלום על חיים יפים יותר, להפגש בקבוצות לשיחות, לשוחח על כל אשר עם ליבם. צרה היתה להם המסגרת של בית

מיסדי קן „השומר" בדומברובה

די גרינדער פון „השומר" אין דאמבראווע

ההורים, המגביל כל צעד ושעל, הכופה עליהם אורח חיים דתי, לא תמיד על פי רוחו המרדנית של נוער מתבגר. הנוער הלומד האקדמאי הביא העירה את רוח הרנסנס שנשב ב־1917 בפולין המשתחררת. בעקבות ראשית גיבושה של תנועת השומר הצעיר לתנועת נוער לאומית, מצא הנוער הלומד האקדמאי בתנועה זו את הכר המתאים לשאיפותיהם הלאומיות היהודיות.

הנוער הלומד היהודי האקדמאי הביא העירה את הרצון לדעת את הנעשה במדעי הטבע, החברה, הכל־כלה. בהשפעתם הבלתי ישירה נפתחו ספריות, והנוער הלא־לומד החל למלא את זמנו בקריאת ספרים. השפעה עצומה על יתר הנוער היתה ליוסף ויינרך, זיגמונט שפיגלר, פנחס שוורצבאום, פוטרקו, נפתלי רכניץ, אמיל גרינבאום, יעקב פרוכצויג, שמואל ווייסלזיץ, גי־טה פרקל, פרידה שטורכיין, נוסיה שטורכיין, גוציה גרוספלד, שמעון גרוספלד, צווטל ביטנר ועוד ועוד. נופך וחן מיוחד קבלה קבוצה זו בהסתפחה אליהם שני ארוים שאמנם לא למדו באופן סדיר, אלא היו אוטודי־דקטים, אך למדנותם וידיעותיהם היו לאין שעור: יצחק ינובסקי ומנחם וינשל; נערים שרק אתמול היו דתיים, ופתאום החליפו את תלבושתם הדתית לאירופאית, התהלכו בגילוי ראש, באו לקן והרצו בפני הנוער על נושאים לאומיים ופילוסופיים. השפעתם של שני הבחו־רים על יתר הנוער הלומד היתה גדולה, במיוחד הוש־פעו רבות הבחורים שעדיין למדו בבתי מדרש שאופקיהם היו מוגבלים. לא פעם נתפסו בחורים אלה בקראם ספרים חילוניים בזמן למודיהם בבתי המדרש, לא פעם נמצאו מחוץ לעיר בטיילם בגלוי ראש ומתחת בית שחיים ספרי קנט, רמב״ם, רוסו ועוד.

בדרך מיוחדת להן השפיעו אז שלוש בנות, תלמידות גמנסיה מבתים דתיים: גיטה פרקל, פרידה ינוסיה שטורכיין, חברות קן השומר הצעיר אשר מרדו באורח חיי המוסכמות של הוריהם. הן ביקשו לפלס לעצמן דרך ע״י הפסקת למודיהן ולמידת מקצוע שיאפש־ר להן להתקיים מיגיע כפיהן. צעדן זה של בנות אלו הכה בזמנו גלים והיה לשיחה בפי כל.

תנועת השומר הצעיר בהתגבשותה והאינטליגנציה

הבירורים האידיאולוגיים והפושי הדרך בדרכו של השומר הצעיר בשנות העשרים מחד, ויסודם של קיבוצי השומר הצעיר הראשונים בארץ בבית אלפא ומרחביה והחובה של הגשמה עצמית מאידך, נתנו את אותותיהם גם בנוער הלומד האקדמאי בדומברובה. ההליכה לקן כבר חייבה במשהו, שוב לא יכלו להמשיך בלי סוף בצופיות, הקן העמיד סימן שאלה להמשך למודיהם ודרכם, כבר לא ראו טעם בהמשך ההתפלספות על בעיות לאומיות מבלי הגשמה עצמית. הנוער הזה התחיל אט אט לנשור מבלי להגיע להגשמה עצמית, אך הוא סיפק להרבה מפלגות בעיר מנהיגים ומדריכים.

הבחירות לסיים ולמועצות העיריות החדירו כל מיני סיסמאות קוסמופוליטיות לרחוב היהודי על השתלבות בחיי פולין. הנוער השומרי בדומברובה התפתה וק־בוצה גדולה עברה לפועלי ציון שמאל ביניהם היו יוסף קנרק, זיגמונט שפיגלר ומיטק קריצר. חלק עברו ל„בונד" ובראשם לסקר נפתלי. בראש פועלי ציון בדומ־ברובה עמדו אז ברוך שנהפט וזיגמונט קזאנובסקי, שנהפט נבחר למועצת העיר בבחירות הכלליות שהת־קיימו אז. חלק מהנוער המשיך ללמוד, הגיע לקריירה וניתק את הקשר עם הקן וחלק נשר מטעמים לא ברו־רים. היה זה הזעזוע הראשון שהוכה קן השומר הצעיר בדומברובה מאז צמיחת תנועת נוער יהודי בעיר בין השנים 1906 — 1917. נשארו בקן פנחס שוורצנבאום, אלימלך אחיו, ואחרי זה הצטרפו לייבל פרקל, יעקב רודולר, שמעון גוטמן, השק שטורכיין, (עוד בהיותו דתי ולבוש בגדים יהודיים מסורתיים), שרגא שפיל־ברג, נפתלי רכניץ, נוסיה ופרידה שטורכיין, גוציה גרוספלד, צייטל ביטנר, שמעון גרוספלד. ראש הקן היה פנחס שוורצבאום, לזכותו אפשר לזקוף הרבה הישגים לקן השומר הצעיר; ראשית, העמקה רעיונית של דרכו של השומר הצעיר לחניכיו, פרסום הקן כתנועה ע״י השתתפות בכנוסיו. בהיותו סטודנט בקרקאו כתב מאמרים בעיתונה של התנועה הגליצאית בעריכת אלי עזר פראי. הוא שימש לאחרים דוגמא בהגשמה עצמית בהליכתו לקבוץ בית אלפא. בעקבותיו עלו יתר השומ־רים ארצה, אם כי לא לקבוצים. בזה זכותו הגדולה שידע להורות דרך להשומר הדומברובאי.

קן השומר הצעיר היה מבורך בעליות וירידות אך בדבר אחד היו מחוננים הנוער השומרי בדומברובה: בחוש של רצון קיום הקן למרות הזעזועים, העזיבות והעליות ארצה. תמיד התגבשה קבוצה קטנה מהנש־ארים שהמשיכה להוסיף חוליות זהב לשרשרת מסורת הקן. גם הפעם, אחרי עליתם ארצה של חלק מהמבו־גרים חלה דריכה במקום לזמן מה בפעילות, אך חיש מהר התאושש הקן והתגבשה קבוצה איתנה בראשם של יעקב רודולר ושמעון גוטמן, שהמשיכו במסורת

כינוס גלילי של „השומר הצעיר" בדומברובה בעת ברור אידיאולוגי בשנת 1927
אַ קאָנפערענץ פון „השומר הצעיר" פון זאַגלעמביע אין דאָמבראָווע

וקלטו נוער חדש שבינתיים גדל בעיר. בתקופתם (ב־1914) התרחב הקן מאד. מעונו הראשון היה לרא־שונה בביתו של יוסף שובק ברחוב פבריצ'ני ואחרי כן עבר לרחוב קרוטקה.

בשבתות המה הרחוב הקצר הזה מנוער יהודי, ולא דוקא נוער לומד כי אם עובד. היתה פעילות רבה למען **הקרנות הלאומיות**, השתלמות עצמית ורצון עז לרכוש את השפה העברית: לשם כך הוקמה קבוצה שתפקידה היה להזכיר למי שדיבר פולנית לדבר עב־רית.

רוח של פעילות רבה נשבה בקן בהנהגתם של שמעון גוטמן ויעקב רודולר, השניים רכזו סביבם קבוצה טובה של נוער לומד ואלו היו: חיים וויסולץ, מטילדה קנרק, אנדזיה ורגינה שוויצר, רגינה רוזנצוויג, נטליה לייטנר, בלה אונגר, רחל וולטפרוינט, פרומה נוסבאום, פרניה נוסבאום, נטע נוסבאום, אליהו קלב, יקותיאל לייטנר, פנחס לוסטיגר.

זאת היתה קבוצת נוער לומד מעולה, שהשפיעה לטובה על השכבות הצעירות. בשנת 1924 התנהלו וויכוחים סוערים על דרכה האידיאולוגית של התנועה, הדי הוויכוח הזה מצאו את ביטויים בתוך הקבוצה והקן, בצורת עיתונות פנימית שכמעט כולם ביטאו בה את מחשבתם.

שני ראשי הקן, יעקב רודולר ושמעון גוטמן, היו שני טיפוסים קוטביים שלא יכלו לשבת בכפיפה אחת זמן רב; שמעון גוטמן היה אינטליגנט בחסד עליון שבא מבית מתבולל למחצה. כל משפחתו היתה מושרשת בעסקי מכרה הפחם, כתלמיד מצויין בגמנסיה העברית „יבנה" בבנדין, נטה חסד עוד בהיותו בקן למפלגה הסוציאל דמוקרטית, פ. פ. ס. הפולנית. היה זה איש בעל כוח דיבור והגיון, אהב להתווכח, לשכנע ולהיות משוכ־נע, הרבה לדבר ולשוחח עם החניכים על נושאים סוציאליסטיים, קרא הרבה והשפיע על אחרים לקרוא. למרות ששלל את ההגשמה העצמית והעליה ארצה,

ראה את עצמו כציוני טוב, דרש להיות צמודים למל־חמתם של הפועלים היהודיים במקום. כאשר עזב את הקן ועבר לפועל ציון ימין, „לקח" עמו חלק מהנוער השומרי, ושוב התקיימה האימרה שהקן משמש סדנא להכנת מנהיגים ומדריכים למפלגות אחרות. משך הזמן נעשה לאחד מעמודי התווך של מפלגת פועלי ציון ימין, שהתחזקה בהשפעתו.

יעקב רודולר בא לקן מבית דתי, אך אביו היה איש מתקדם והתיחס לבנו בסובלנות רבה. גם הוא למד בגימנסיה העברית „יבנה" בבנדין, והיה בין התלמידים המצויינים. חיבב ספורט וצופיות, ואכן סוד הצלחתו

אמידים, קיבל את חינוכו ב„חדרים" ובבית הספר הדתי־עברי „מזרחי", ונאלץ לעמול בכדי לקיים את עצמו ואת הוריו. פנחס התלהב מכל רעיון יפה והלהיב אחרים. הוא שלט בשפה העברית והתקיים מנתינת שעו־רים בעברית, הרבה לקרוא בספרות אידיש ועברית, והיה לו הקסם האישי לשכנע אחרים שיקראו גם הם. פנחס חלם על יופי וחן נעורים, היה מתבודד, מתהלך בסימטאות העיר, מסתכל במעשה ידיהם ומלאכתם של בני אדם. יש והיה יוצא מחוץ לעיר, ליער, עם קבוצת חברים, להקשיב ולהאזין לרחשי הטבע.

גדולה היתה השפעתו על קבוצת נוער יותר צעירה

פעילי „השומר הצעיר"

אקטיווע חברים פון „השומר הצעיר"

היה שידע לרכז סביבו בני נוער טובים שנהרו אחריו כאחרי מנהיג בלתי מוכתר. הוא השתתף בויכוחים על דרכה הרעיונית של תנועת השומר הצעיר, שלל את ההגשמה העצמית והעליה ארצה ולכן עזב את הקן ו„סחב" עמו את מיטב הנוער השומרי. יעקב נעשה לאחד השחקנים האהובים והמצליחים בדומברובה בכדור־רגל ובספורט אחר, ועם הזמן נעשה לאחד מ„פט־רוניו" של הקן ולא התכחש למקור מחצבתו.

התאוששות קן השומר הצעיר לאחר משבר העזיבות

השנים 1925 — 1926 היו שנות המשבר הקשה שפקד את קן השומר הצעיר בדומברובה־גורניצ'ה. המנהיגים הטובים עזבוהו. הקן התרוקן מחבריו, אלה מתוך חפושי קריירה ואלה מתוך פחד מהגשמה העצ־מית, נשאר רק אחד מכל החבורה הזאת שלא עזב את התנועה — פנחס לוסטיגר. היה מבית הורים לא

ממנו שהלהיב ברעיונות. הוא החיה את קן השומר הצעיר לאחר העזיבות הגדולות שגרמו יעקב רודולר ושמעון גוטמן. הקבוצה שהדריך פתחה דף חדש בתול־דות השומר הצעיר בדומברובה־גורניצ'ה, ועם התפת־חות הזמן היו לה השלכות חיוביות על הרבה נערים ונערות. וזאת היא הקבוצה: פנחס לוסטיגר, יהודה לונדנר, אלתר פוכוצניק, אסתר וחנה שפילברג, קלמן שויצרצ'יק (ברקאי), רבקה ינובסקי (ברקאי) יחזקאל ביטנר, יעקב גולדברג, משה שווימר, זנוויל שוימר, מניה קלב, בלה רודולר, ישראל פריליך ודולק לייטנר. צעירים אלה, למרות היותם אז בני 16—17, בגישתם להחיות את הקן מסרו כל מה שהיה באמתחתם: התלה־בות אין קץ, רעיון השומר הצעיר ורצון חזק לדעת וללמוד.

ראשית הדרך לליכוד ולנאמנות הדדית

בכדי לקיים את הנאמנות ההדדית והליכוד בתוך

הקבוצה, על מנת שיוכלו להוות גרעין חזק להשומר הצעיר גדול בעתיד, החליטו חברי הקבוצה בהשפעת פנחס לוסטיגר, להישבע שבועה שומרית להיות נאמנים לדרכה. ביקורו של שליח מוורשה, שטינגול, שסיפר על תל־חי ודרכם האחרונה של יוסף טרומפלדור וחבריו השפיע גם כן על החלטה זו. מילותיו האחרונות של יוסף טרומפלדור: „טוב למות בעד ארצנו" השאירו על הקבוצה רושם כה עז, שנשארו דוממים ודמעות נחנקו בגרונם. בלי להוציא הגה החליטו כולם להזדהות עם דרכם האחרונה של יוסף טרומפלדור וחבריו.

באחד מערבי הקיץ התאספה הקבוצה בקן שהתרוקן מהחברים הקודמים, לבושים תלבושת שומ־רית, על השולחן היה פרוש הדגל השומרי; החדר הואר באור עמ:ם. פנחס דיבר על תפקידו של השומר בהתלהבות, והשיר שהיה מושר אז בפני חניכי הקן „ביודעים ובלא יודעים בדרך נלכה" התאים יפה להלך הרוח ששרר בחדר. אחרי דברי פנחס לוסטיגר ניגש כל אחד לדגל, הרים שלוש אצבעות, נעמד זקוף קומה ואמר: אני נשבע!

יהודי דומברובה־גורניצ'ה היו מטבעם יהודים טובים, רחבי לב, נוחים לפעילות צבורית ועזרה הדדית, אך על תנועת השומר הצעיר לא הסתכלו בעין יפה. היהודי הפשוט ראה בקן השומר הצעיר קן של כפירה ולא רצה שילדיו יבקרו בו. היינו מוכרחים לעמול הרבה בכדי לשכנע את הנערים והנערות לבוא אלינו, ואלה שכבר באו יצאו מבתיהם בכל מיני אמתלות אך לא ספרו את האמת. בכדי להערים על סירוב ההורים לשלוח את ילדיהם לקן נאלצנו לנקוט בכל מיני תכסיסים משונים, כמו הצבת שמירה בחוץ וכו'. על אחד הקוריו־זים כדאי לספר: באחת השיחות החילוניות בשבת, הופיע אחד ההורים להפתעתו ומבוכתו של ראש הקבוצה; הוא מיהר לעבור ולדבר בכוונה רבה על פרשת השבוע למזלנו נמנעה שערוריה גדולה, האב עזב מסופק וראש הקבוצה המשיך בשיחתו הקודמת.

הבאנו אלינו נערים ונערות מבתים עניים, הפחנו בהם רוח נעורים, החזרנו לילדים את ילדותם, עוררנו בהם הרצון ללמ:ד ולקרוא. לא פעם הגיעו אלינו ילדים שטרם התבגרם נאלצו כבר לצאת לעבודה ולא היה

קבוצת „להב" בקן „השומר הצעיר" אחרי המשבר האידיאולוגי
די קבוצה „להב" פון קן „השומר־הצעיר" נאכן אידעאלאגישן קריזיס

קבוצת צופים בקן „השומר־הצעיר"

אַ גרופּע סקויטן אין דער „השומר־הצעיר" אָרגאַניזאַציע

זמן בידם לרכוש השכלה המינימלית; אולם אצלנו, בכוח ההשפעה ההדדית, השתלמו והמשיכו ללמוד בכל מיני דרכים. ראשי הקבוצות שבעצמם טרם התבגרו נאלצו ללכת לבתי ההורים לערוך עימם שיחות בכדי להסיר מכשולים מצידם להליכת ילדיהם לקן. אט אט הפשיר הקרח, ויהודי דומברובה־גורניצ'ה ראו בקן גורם מחנך רב ערך. הנוער זרם אלינו ללא הפרעה. הקן שהיה בביתו של אמיל גרינבאום, היה צר מלהכיל את כולם, חיפשנו אולם מרווח יותר ועברנו לביתו של סנדר רייכמן.

גם שלטונות העיר בדקו בציציות כשרותנו; לא פעם עמדנו בפני עובדה של סגירת הקן וכל מיני נגישות, לכן ראינו צורך למצוא לנו פטרון ממכובדי העיר. אחד מעשירי העיר, יהודי עם לב חם וציוני, פעיל, ר' נחמן גוטמן ז"ל, הואיל לעמוד בראש הפטרונט לקן. מסוגל היה להניח את עסקיו הגדולים באחד ממפעליו, ובין חביות הנפט לשבת אתנו על חבית ולהקשיב לבעיותינו. בכל פעם אחרי השיחה מצאנו כי יצאנו נשכרים. ראינו בו מגן חזק לפעולתנו. אליו גם הצטרפו יעקב פרוכצוויג, אמיל גרינבאום, ועוד שומרים ותיקים. הם דאגו לכסות חלק מתקציבנו, יצגו אותנו בפני השלטונות העירוניים נגד כל מיני נגישות והודות להם יכולנו לשכור שני אולמות גדולים ומרווחים ברחוב 3 במאי (שהיה במרכז העיר), אצל סנדר רייכמן.

מדי שנה ערכנו יום פרח להרחבת הספריה בקן. סיפקנו לחניכים הטובים והחביבים את הרעיון להקמת בית מלאכה לנגרות לחברי הקן. הספריה סיפקה לחברים וגם לילדי העיר ספרים ביידיש ובעברית שלא יכלו להשיגם בספריות אחרות. הקוראים הצעירים הודרכו מה לקרוא וכיצד להבין ספר, ע"י המשפטים הספרותיים והשיחות על נושאים ספרותיים שהתנהלו בקבוצות.

הדור הזה שהמשיך לטפח את מסורת תנועת השומר הצעיר בעיר דומברובה, כבר לא היה מורכב מבוגרי גימנסיות; רובם הלכו בגיל צעיר לעבודה בסדנאות ויזכרו לטובה את האחים קליין, שקלטו הרבה מהמדריכים והחניכים לבתי המלאכה ובזה איפשרו את קיומם ואת קיום משפחותיהם, אחרים עבדו במשרדים או למדו מקצועות. הדרישה להשתלמות היתה גדולה, החניכים הציגו שאלות בבעיות סוציאליות חברתיות לאומיות, בעיות של גיל ההתבגרות ועיצוב האישיות, והמדריכים היו חייבים לתת תשובה, לכן צץ הרעיון לארגן סמינריון פנימי להשתלמות אינטנסיבית. הוקמו חוגים לספרות, היסטוריה, סוציולוגיה וביאולוגיה. בשטח הזה היה פעיל שלמה בורנשטיין (היום בעין השופט).

פעילי הקרן הקיימת בדומברובה

אַקטיוויסטן פֿאַרן „קרן־קימת״־פֿאָנד

הפעולות למען הקרנות הלאומיות וארץ־ישראל העובדת

תרומתו היום־יומית של היהודי הפשוט לשאלה ציונית או לבעיה לאומית סוציאלית אחרת התבטאה ראשית בתרומתו הכספית למטרות הללו. לא תמיד היא היתה גדולה אך תמיד ניתנה בכל הלב ובחמימות רבה. אבל את היהודים האלה היה צריך להפעיל, היה צורך לכתת את הרגלים וללכת לבתיהם ולהסביר בצורה שתתקבל על ליבם. היה צורך לארגן כנוסים עירוניים ואיזוריים ולהפעיל מתרימים שירצו לעשות את המלאכה, זאת עשו בין היתר מרדכי גוטליב, ידידו הגדול של קן השומר הצעיר, ואיסר למקוביץ חניך הקן (היום איש עין השופט). מרדכי גוטליב גבה הקומה בא לעירנו מוולברום והצטרף למשפחת לייביש זיגריך כבעלה של שרה זיגריך, בתו של לייביש. מיד בבואו הקדיש את זמנו לקן והרצה על אישים בתנועה הציו־נית ועל נושאים תנכ״יים. הוא הכניס לקן את הרוח והרצון לדבר עברית. בעד עניני הקרן הקימת לישראל כמעט מסר את נפשו, היה פעיל והפעיל אחרים.

איסר למקוביץ, בנו של איש „מזרחי״ בעירנו, הלך ב־עקבות מרדכי גוטליב בפעילותו למען הקרנות הלאומיות. בדוחו״ת השנתיים של הלישכה הראשית שפורסמו בוורשה, צויינה דומברובה־גורניצ׳ה כמתקדמת למען הקרנות הלאומיות, את קן השומר הצעיר ציינו כצועד בראש איסוף תרומות למען הקרנות.

למען הקרן של ארץ ישראל העובדת עשתה גדולות חנה שפילברג, חניכת הקן, בתו של האיש המקובל ביותר, האהוב והנערץ ביותר, ר׳ חנוך־גרשון שפיל־ברג איש „מזרחי״. הקרן למען ארץ ישראל העובדת לא היתה כה פופולרית כמו הקרנות הלאומיות, היה צורך בהרבה מסירות ואורך רוח, ובזה היתה מחוננת חנה שפילברג. המגבית התנהלה בחוגים הקרובים לארץ ישראל העובדת ולא פעם נשאלה השאלה „למה עוד קרן לאסוף כספים?״ ועל זה היתה חנה צריכה להשיב השכם והערב, שלפועל הציוני יש תפקידים מיוחדים בבנין הארץ, תפקידם של בנית מוסדות לעזרה הדדית וכו׳. כאמור התנהלה המגבית בין חברי המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות, תנועות נוער וחוגים קרובים לארץ ישראל העובדת, ואם כל שנה צויינה העיר דומ־ברובה־גורניצ׳ה לשבח בפעילות למען הקרן הזאת, הרי זה הודות למרצה של חניכת הקן חנה שפילברג.

השפעות זרות בקן והמלחמה בהן

משנת 1927 עד פרוץ מלחמת העולם השניה, יכול קן השומר הצעיר בדומברובה לציין התרחבות מתמדת; הצעירים שהיוו את הגרעין אחרי משבר העזיבות

התבגרו בינתיים, יצאו לכנוסים, למדו והסתכלו מה שנעשה ב„קנים" של ערים גדולות, רכשו את השפה העברית, למדו ולימדו אחרים. פעילות ערה בתוך הק־בוצות משכבת הכפירים בני 10 עד למבוגרים. בוקר וערב שקק הקן חיים.

בדומברובה־גורניצ'ה, עיר מיכרות הפחם והתעשיה הכבדה, עיר שעוני גדול שרר בין פועליה, לא קשה היה לכל מיני תעמולנים לנהל תעמולה שמאלית. במיוחד חשקה נפשם של תעמולנים אלו בבחורי קן השומר הצעיר, הכרתם הפוליטית, כנותם האישית ומ־סירותם לאידיאלים נראו להם כחומר נחוץ להרחבת הקדרים לתעמולה. הקן ניהל מלחמה להצילם מציפר־ניהם, להובילם להגשמת האידיאלים הציוניים הסוצי־אליסטיים. לא פעם מצאו במגירות ארונות הקן כרוזים שמאלניים ששלחו לנערים הצעירים האלה. כנגד החתי־רות של התורות האנטי ציוניות הללו העמידה הנהגת הקן את תורתם של בורוכוב, א. ד. גורדון וברנר ושוב נהפך הקן לבית מדרש לויכוחים אין סוף.

יש להודות שהצליחו לעקור מתוך הקן כמה בחורים ובחורות מהתנועה אשר היו יכולים עוד יותר לבסס את הקן. בכל זאת ידע השומר הצעיר בדומברובה לעמוד במלח מתמדת הן מצד ההורים והן מצד התעמולנים השמאלניים, שציפו לשעת כושר של ירידת המתח ורפ־יון ידיים כדי לצוד נפשות מהקן.

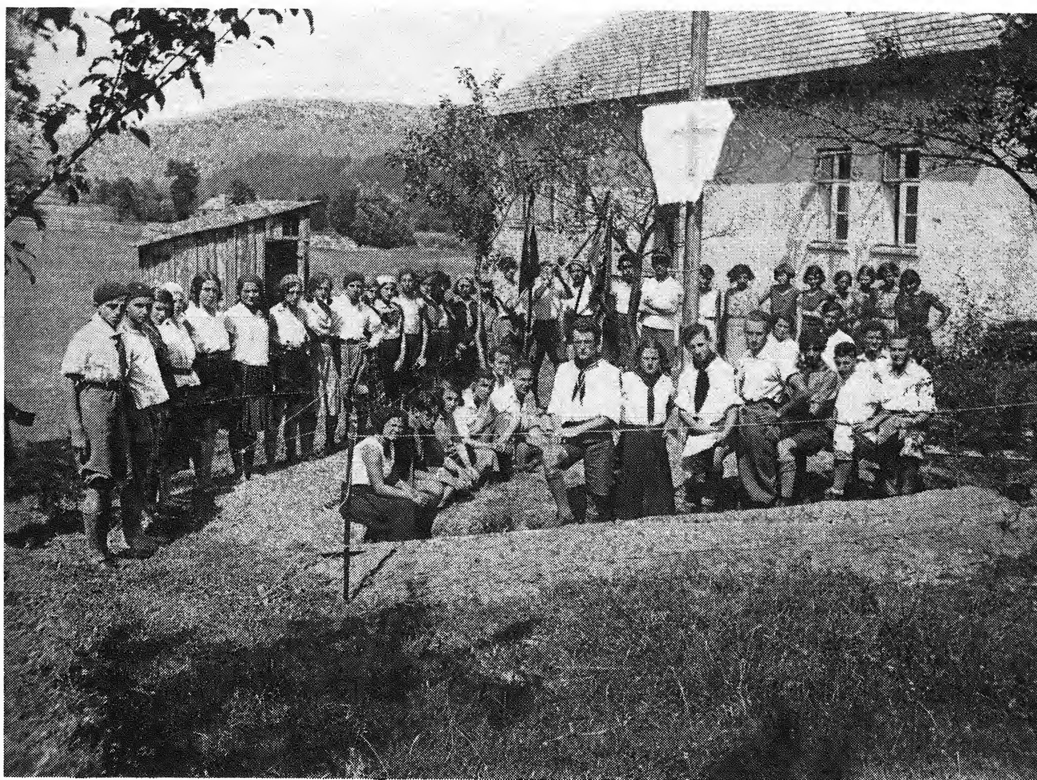
עם הפשרת השלגים חלה בקן הפוגה בשיגרת הלמודים, הויכוחים והשיחות, החלה התכונה לקראת הקיץ. עבור הקן היתה לזאת משמעות של פריחה, לבלוב, טיולים לאורך פלגי מים, שוטטות ביערות והאזנה לרחשי הטבע. כל קבוצה החלה להתכונן לקראת יציאה למושבות קיץ לכפרים.

תקציבים ממשלתיים או קהילתיים לא היו לנו, וקיום קבוצות אנשים בכפר היה כרוך בהון תועפות. במידת מה עזר לנו הפטרון הראשי ר' נחמן גוטמן (בשנים האחרונות נעזרנו מעט, אחרי פניות רבות, בועד הקהילה, בתור מפעל הבראה לילדי יהודים). בימים אלה היה הקן מתמלא בארגזים וכל החברים מהכפיר עד הבוגר החלו להביא כל מיני מזונות, שימורים וציוד לקראת היציאה למושבות. הקן דמה למחסן סיטונאי למזונות. הרגשתו של היחיד שהוא שותף למפעל הזה הכניסה בין החברים התלהבות ורצון עז להצליח. חזקה מיוחדת היתה ליעקב גולדברג שהיה משוטט מטעם הקן בכפרים והיה בוחר את המקום המתאים. עינו הבוחנת ידעה מה טוב ונחוץ למושבת קיץ: האכסניה היתה חייבת להיות אצל כפרי נוח לבריות, שאפשר יהיה להשתולל ולשחק באין מפריע. צריך שיהיה נהר או פלג מים בקרבת מקום ושתהא הסביבה מיוערת. ויש לאמר שיעקב גולדברג אף פעם לא הכזיב, הוא היה ידען בצופיות, במטבחי שדה ועשית מדורות, במיוחד היה אהוב בשל החצוצרה אשר בה היה תוקע בהשכמת הבוקר במחנה וזו היתה כמין מלאכת הקודש שלו.

מלבד הקשיים הכספיים היו לנו עוד קושי: סירובם של חלק מההורים לשלוח את ילדיהם מהבית לכפר בחסות מדריכי הקן שהיו אז בני עשרים ואף פחות מזה. היה צורך ללכת להורים ולהסיר את אבני הנגף. בשטח זה עשו רבות יהודה לונדנר ושושנה ביטנר. השיטה הקהילתית לשתף הורים בפעילות הקן היתה ידועה בערים הגדולות אבל בעיר כדומברובה היה זה חידוש. ההורים קבלו את הביקורים בבתיהם בענין רב וכל פגישה הפכה לשיחה משפחתית על בעיות החינוך והמשמעת של ילדיהם, נאלצנו להאזין לבעיות אחרות כמו התקדמות בלמודים וכו', ואנחנו נציגים בני עשרים בלבד... יש להודות שגם בשטח זה נחל הקן הצלחה. מתוך האהבה והקשר שנטענו בתוך החניך לקן, הוא מילא את דרישותינו להתקדם בלמו־דים, לכבד את ההורים וכו'. ההורים ראו אותנו כמש־פיעים חשובים על חינוך ילדיהם, וברור שרוב רובם נתנו את הסכמתם ליציאת הילדים למושבות קיץ.

במושבת הקיץ החזרנו לנערים את ילדותם ונעו־ריהם. למשך כמה שבועות היה גורלם נתון בידיהם; הם היוו את הנהגת המחנה ודאגו למזונותיהם ותבשי־ליהם. האחריות הדדית עמדה במבחן יום יום ושעה שעה. היתה פה התפרקות מוחלטת מכל אחריות מלמע־לה. הם פעלו בעזרת המדריכים, אך היו אחראים לעצמם, ולזה היתה השפעה חינוכית רבה. האכילה בצוותא והחלוקה השווה של המזונות יצרה בהם את ההרגשה של ערבים אחד לשני.

עם זאת, מושבת הקיץ היתה העתקת הקן מהעיר לכפר, לחיי טבע. פעולתנו החינוכית לא נפסקה אף לרגע, גם פה התקיימו שיחות ובירורים, אם לאור להבות המדורה או על יד נרות דולקים. היציאה מעיר מלאת עשן ופיח כדומברובה, לכפר ולטבע, עשתה את הנערים ליותר חברתיים, ליותר מסורים לזולת. השובבות והקונדסות מצאו לו פורקן נאה ופורה,

קן „השומר־הצעיר" במושבת קיץ

„השומר־הצעיר" אויף אַ זומער־קאָלאָניע

הילדים הבריאו, חזרו הביתה מעודדים ומלאי חוויות, קשרו קשרים עם ילדים מערים אחרות ואופקיהם התרחבו.

חנה שפילברג שמשה לרוב „אם המחנה", היתה אהובה על השכבות הצעירות, בעיקר על הילדות, והיה לה חלק גדול בהצלחת המחנה.

הבוגרים, אחרי גמר פעולתם במושבות ושליחת הילדים הביתה, יצאו אף הם לנדוד בהרי זקופנה. גם אצלם פעל יצר ההתפרקות לזמן מה מהמסגרת המשפחתית. בדרכים קשרו קשרים עם יערנים או סתם כפריים והאזינו לספוריהם ואגדותיהם על תולדות המקומות שעברו. החוויה היתה גדולה והיא הקרינה על יתר השכבות ולימדתם להסתכל על החיים.

נשפי פורים וסתם אימפרוביזציות בקרב האוכלוסיה היהודית בדומברובה

בעשרת הדיברות של „השומר" נאמר: „עשה למען הזולת". הדיברה הזאת נכנסה לדמם של חברי הקן הדומברובאי, והיא נוצלה בכל שטחי החיים היהודיים בעיר. אם היו מאורעות אנטישמיים הם היו הראשו־נים שהתיצבו להגנה. חוליגן נטפל לבת והיה צורך להשליש לו כמה מכות נאמנות — נמצאו בקן בחורים שידעו היטב את המלאכה...

השומרים אוהבים אפקטים חיצוניים והקפידו לקיי־מם; בל"ג בעומר או בשני לנובמבר — יום מתן הצהרת בלפור — צעד קן „השומר הצעיר" בסך בחו־צות העיר עם דגלי הקן והלאום בראש. צעדו בקצב, לבושים מדי הקן. החצוצרה של יעקב גולדברג והתוף של משה ווינר הקהילו את יהודי העיר משני צידי המדרכה. הצעידה היתה בקצב אחיד בליווי שירי עם ושירי כמיהה למולדת. במיוחד עשו רושם רב על הצופים התפניות בהצטלבות דרכים, שנעשו בהרמוניה. היהודים המזוקנים היו נאנחים ואומרים בגאוה „הנה השומרים שלנו צועדים יותר יפה מאשר הגויים". הופעה כזאת היתה מוציאה את יהודי העיר מהשיגרה ומוסיפה נופך וחן לחיי העיר. במיוחד משך קהל בשבתות המיפקד הכללי של כל הקן על שכבותיו ודגליו בחצרו של סנדר רייכמן; החניכים בחולצות לבנות ועניבות לפי צבעי השכבה צעדו מאולם הקן לחצר בסך, מסודרים לפי קבוצות כשראשי הקבוצות

בראש והסתדרו ב„חת". ראש הקן הכריז על מפקד ומיד צעדו למולו ראשי הקבוצות, אחרי שהעמידו את הקבוצות בדום, ומסרו דו"ח על השכבה. מיפקד רב רושם זה היה נגמר בהוראת דום כללית, תקיעת חצוצרה ושירת „אנו עולים ישרים ו„תחזקנה".

משחר קיומו של הקן ידעו חבריו לגלם ולהמחיש בצליל בזמר ובמחזה, חזיונות וסיפורי גבורים מתול־דות ישראל. זכורים לנו האקדמיות שהוקדשו ליום פטירתו של ד"ר זאב הרצל ז"ל. האקדמיה היתה מלאת יגון וצער על הסתלקות המנהיג. תמונתו היתה עטופה בשחורים, על נרות דולקים. חברי הקן ענדו תוויות שחורות, הערב היה מלווה בהקראות ובשירי אבל.

העלינו הצגות על נפילת תל־חי ומות טרומפל־דור. יעקב רודולר גילם את טרומפלדור. חנה שוויצר היתה אחת ממגיני תל־חי. לא היתה במה, ולכן חיברו את הספסלים לבמה, אך המשחק היה כה משכנע שהוא נחרת בזכרון החניכים יותר מקריאת ספרים בזמנים האחרונים הצטיינו באופן מיוחד באקדמיות מוקדשות לטרומפלדור ולהצגות אחרות, אלתר פומו־צניק ואסתר שפילברג. אלתר פומוצניק היה מחונן בכשרון משחק, באחת האקדמיות שהתקיימה בקו־לונית „ונוס" והוקדשה לטרומפלדור, היה גם המערכון „החוטפים" מאת דוד פרישמן. אלתר ואסתר שחקו את המערכון הזה בכנות כה רבה, שהקהל שמלא את האולם עד אפס מקום לא חדל מלמחות כף.

אחד הדברים הנועזים והבלתי מקובלים בעיר נקטו שני חברי הקן יהודה לונדנר ושושנה ביטנר: ערי־כת נשף תחפושות לילדי העיר מגיל הגן. שושנה לא היתה גננת, אם כי היה לה בביתה גן ילדים פרטי. גם יהודה לא עסק במקצוע זה ובכל זאת תחושתם הפנימית הורתה להם לעשות דבר כזה ולהצליח. בעריכת נשפי תחפושות לילדי הגן עדיין לא התנסה הקן לכן המתח והכוננות היו גדולים. היו בעיות רבות: במה להופיע בפני הילדים, איך להרקיד ולשעשע אותם, בחירת השירים והתאמת המנגינות, היו אלה בעיות שבעלי מקצוע מנוסים פותרים בקושי. באחד מימי פורים החורפיים נשלחו הזמנות באותיות מוזהבות לעשרות משפחות בעיר שבביתן היו ילדים בגיל הגן, וזה בערך היה נוסח ההזמנה:

ילדתכם מוזמנת לנשף תחפושות
שיתקיים באולמי פ. פ. ס.

בתוכנית:

משחקים
רקודים
הפתעות

פרס לתחפושת היפה והמקורית ביותר.

הופיעו כל מיני מלאכים, צפורים, פיות יער, שלגיות ומוקיונים.

התזמורת היתה מורכבת מכמה בחורים צעירים, תל־

בית החרושת ללבידים בסמיטיצה, של חברי „השומר־הצעיר" בדומברובה, שהיו מסוללי הדרך הראשונים ליציאה להכשרה בשנת 1927
דער ערשטער הכשרה־פּלאַץ אין סעמיאַטיץ אין יאָר 1927, ווו דער דאָמבראָווער „השומר־הצעיר" האָט געאַרבעט

מידי גימנסיה „יבנה" בבנדין שידעו לשלב יפה את השיר והמנגינה המתאימים. הילדים הופיעו בריקוד בעזרת שושנה בייטנר, כל אחד לפי התחפושת שלו, ולבסוף הופיעו כל הילדים במצעד תחפושות וכמעט כל ילד זכה בפרס. הנשף הזה, הבלתי רגיל, היה למחרת שיחת היום בפי האמהות בדומברובה.

הכשרה ועליה ארצה

מיום היווסד קן השומר הצעיר בדומברובה בשנים 1918 — 1919, עד הבשלת המחשבה שלא יתכנו חיים יהודיים נורמליים בגולה, והדבר יתכן רק ברכוז היהודים בארץ ישראל, במשך אותו זמן גדלה העיר והאוכלוסיה היהודית התבססה. קמו תנועות נוער ציוניות שדגלו גם הן בהגשמה. למעשה גם לפני כן ידעה העיר לספר על עליות של בודדים בדרכים לא דרכים מתוך כיסופים ציוניים פנימיים, אך השומרים חרתו על דיגלם חובת ההגשמה בכל תנאי.

בשנים ההם לא היתה העליה ארצה כה פופולרית; מהארץ הגיעו ידיעות על חוסר עבודה והתנכרות הפרדסנים לעבודה עברית. היו אלה שנות ערב מאורעות 1929, אך הבוגרים החליטו למרות כל: הכשרה ועליה! הקריאה עשתה לה מיד כנפיים בעיר ולוותה בחרדה. ראו בזה עקירה משורש המשפחה ובכמה בתים היה זה כמעט כריתת מקור פרנסתם. המלה „הכשרה" שובשה בידי האמהות: לא ידעו לשם מה ולמה? דומברובה־גורניצ'ה היתה רגילה לראות את קן השומר הצעיר תוסס ומוסיס ומדרבן אחרים לפעולה, אבל לצאת להכשרה? היה לזה צליל חדש לגמרי. ישראל שמחוני, יחזקאל ביטנר, קלמן ברקאי, אלתר פימוצניק, יהודה לונדנר, פנחס לוס־טיגר ויעקב גולדברג יצאו. במעשה זה הוכיחו לעצמם ולאחרים שערכי החינוך השומרי שספגו כל שנות שהותם בקן הפכו ללחם חוקם היום יומי.

משנת 1929, שנת עלית החלוצים השומרים הראשונים ישראל שמחוני וקלמן ברקאי, נפתח דף חדש בתולדות העיר, שלא נפסק עד פרוץ מלחמת העולם השניה ב־1939.

אחרי עלית קבוצת הבוגרים הראשונה והשניה המשיך הקן את קיומו עם נוער חדש, ובאותה כנות ומסירות היו הם נאמנים לשבועת הראשונים להיות צמודים לדגל השומר עד נשימת אפם האחרונה. בפלישת קלגסי הנאצים לעיר דומברובה והשמדת הקהילה היהודית, לא נטשו את הדגל ובאחד הימים נשאוהו לאחד הבתים בקולוניה רדן והחביאוהו בתוך קיר, לעדות לדורות הבאים שבעיר הזאת חי נוער יהודי תוסס שלחם על תקומת עמו.

דבורה רייכרט (לבית אוקס)

על תנועת הנוער „השומר הדתי"

אחרי תקופה ארוכה מאד, כשאני שוב מדפדפת באלבום התמונות, הנני רואה לפני עיני טיפוסים אחרים לגמרי, שהבעות פניהם ואף צורת לבושם גם הן אחרות.

זה היה נוער לגמרי אחר. אז, בימי התפתחות הנאציזם, לנוער שלנו לא היה עתיד. המאבק על פרוסת הלחם היום־יומית תפסה כל ישותו. היה זה נוער ברי בגופו וברוחו ושאיפותיו היו לעלות ארצה ולבנות את עתידו בישראל, מבלי לחשוב על המצב הקשה בארץ אז ותנאי הקליטה הקשים.

אני נזכרת כיצד צעדו בעירנו אז בני נוער של כל התנועות הציוניות, רק הנוער הדתי אשר רצה להמ־שיך במסורת אבות אבותיו לא מצא לו מקום בין שורותיהם. רק בשנת 1931 קמה התנועה של „השומר הדתי" ורוב הבנים והבנות הצטרפו אליה.

אמנם קיימת הייתה כבר בעירנו זמן רב תנועה דתית בשם „מזרחי", אשר תפילותיה מול הקיר המז־רחי היו לא רק לירושלים עיר הקודש, אלא גם לת־נועה הציונית הקימת ולכן היא תרמה את תרומותיה בכיוון זה.

אחרי „המזרחי" התארגנה תנועת נוער אחרת בשם „צעירי מזרחי" ו„ברוריה" (תנועת נשים) אשר המ־שיכו בדרכי „המזרחי" ועבדו בצורה אינטנסיבית מאד ואף הגשימו ועלו ארצה. בראש תנועה זו עמדו: אלימלך לנצ'נר ז"ל, יהודה אוקס ז"ל, י. וויגודסקי, קליינפלץ, פרץ גרושקה ז"ל ובוקובסקי מנחם ז"ל. בראש תנועת ברוריה עמדו אסתר אוקס ז"ל, לנצ'נר ליבטשה ז"ל ויגודזקה פראנקה ז"ל. בייטנר רבקה וזילברפריינט ז"ל.

תנועת „צעירי מזרחי" עזרה לארגן נוער ספורטיבי מסורתי בשם „השומר הדתי". בהנהגה הראשית היו: מנחם בוקובסקי, שרגא פעדער, פרץ גרושקה, דבורה אוקס ומרים בייטנר. סיסמתם היתה „תורה ועבודה". התחלנו לעבוד בכל המרץ. גייסנו נוער. ראוי

השומר הדתי „מזרחי": „חבר חשמונאים" ב־1937

השמות מלמעלה מצד ימין:
רכניץ צבי, לנצנר הרצקו, לבקוביץ ראובן, רוזן משה, שפס משה, קנר פרומקה, טננבוים ליבקה, נובומיסקי אסתר, צוקרפלד הלה, יודקיביץ צפורה, אוקס מרים, בייטנר מרים, אוקס דבורה, בייטנר חוה, פינקלשטיין יטקה, בייטנר יעקב, אוסטרוביצקי מרדכי, גוטליב פלה, קנר חנן, רנדל יצחק.

בית־ספר „בית יעקב"

לציין שמשפחות שלמות עמדו לרשותנו. המבוגרים הצטרפו ל„צעירי המזרחי" והיותר צעירים ל„השומר הדתי" כך היו משפחות לנצ'נר, אוקס, בייטנר, גרושקה, פּעדער, בוקובסקי, ליבערמאן, אוסטרוביציקי, רכניץ גוטליב לבקוביץ ועוד.

העבודה כללה ציונות ודת. הדור הצעיר קיבל ידיעות על עם ישראל, על דת ישראל, כיצד להיות יהודי במלוא מובן המילה. התקיימו אסיפות, שיעורי היסטוריה על הציונות, ידיעות גיאוגרפיות על ארץ ישראל וגם שירי ישראל.

תכננו קולוניות למקומות הטבע בסביבת ה„בעס־קידים" וזאקופאנע בכדי שהנוער ינשום אויר צח לריאותיו. התקיימו הרצאות על משמעת ועל חיי שיתוף.

ערכנו תפילות בציבור, הסברנו מה זה „שבת קודש" והשתדלנו לתת לנוער אוירה ישראלית, כן היינו מש כנעים שאנו הבונים של דרך חדשה, חיים חדשים, יהודי חדש וגא הבריא בגופו ובנפשו, הדואג לזולתו, לעמו ולמולדתו.

המשימה שהטלנו על עצמנו היתה גדולה ומטרתה קדושה, כל אחד מאתנו צעד לרחוב אקזשעי מס' 19 בעוז וכבר הכירו מרחוק מי שייך לתנועת „השומר הדתי". לעת ערב דמה הקן שלנו לכוורת.

יצאו לאור עתוני קן. כל חג קיבל את קדושתו האמיתית. קן השומר הדתי התפתח בצורה יפה ומת־קדמת. המבוגרים יצאו להכשרה והצעירים המשיכו לעבוד במרץ וברצון להגשים את שאיפותיהם. כדאי לציין כי שאפנו רק לעלות ארצה ולחיות חיי קיבוץ. זכו לזה רק שרגא פעדער, סימה ליברמן, שלמה גרושקה ורחל פעדער אשר היו בהכשרה והצטרפו לקיבוץ כפר עציון. הם עוד הספיקו לעלות, כי מיד פרצה המלחמה והכל נשמד...

אפרים לנצ׳נר

הפעילות בדומברובה־גורניצ׳ה למען הקק״ל

עברו 25 שנים מאז שנחרבה יהדות דומברובה בין יתר ששת המיליונים הי״ד, ועוד אנו מחפשים ומחטטים בכל מיני מקומות ומקורות, אולי אפשר למצוא איזה פרט מן החיים המגוונים של יהדות זו, אבל לצערנו חסרים לנו נתונים שמהם נוכל לדלות ולהעלות על הניר פרטים שאותם היינו צריכים להזכיר ולהנציח במצבה שאנו מקימים ליקירינו בספר הזכרון הזה.

מתנה טובה נתנה התנועה הציונית לעם ישראל, שעם ייסודה הקימו מניחי יסודותיה, בין יתר המפעלים והמוסדות, מכשיר עצום ורב ערך, שנוסף לתפקידו המעשי בגאולת הארץ, חינך ועשה רבות לאיחוד המוני בית ישראל בתפוצות, חדר כמעט לכל בית יהודי ובפעולותיו נוצר קשר הדוק בין

במדור דו״ח ההכנסות, הערוך ע״י הח׳ איסר למקוביץ (כעת לביא) את העובדות הבאות:

א) שהיה קיים ייצוג נכבד בדומברובה לכל זרם ציוני כמעט, היינו: השומה״צ, גורדוניה, פועלי ציון, הרצליה, החלוץ וציונים כלליים.

ב) למרות כל הוויכוחים וחילוקי הדעות הרעיוניים ששררו בין הזרמים בתנועה הציונית, כשהגיעו לעבודה מעשית, גאולת הארץ, ישבו ע״י שולחן אחד בצוותא (לפי הדו״ח היפה הנ״ל בטבלה מס. 7) ונפגשו פגישת רעים בטיול ליער בזומקוביץ (לפי כתבה של דוד קוז׳וך הי״ד בביולטין הנ״ל).

ג) מהטבלה הנ״ל אנו למדים שעניני יוקרה היו לכל העוסקים מהם והלאה, בזמן שאינטרסים של גאולת הארץ היו לפניהם, ולכן אם בפעולות

Dabrowa Górnicza dla Żyd. Funduszu Narodowego. פרייז 2 גר. Biuletyn wrzesień 1930.

דאמבראווע-גורניטשע
פאַר
קרן קימת לישראל

יאר-ביולעטין ארויסגעגעבן פון דעם ארטיקן קאמיטעט
וועגן דער טעטיקייט פון יידישן נאציאנאל-פאנד אין דאמבראווע אין יאר תר״ץ

דאמבראווע, ערב ר״ה תרצ״א.

דער תוכן:

כל השכבות והגילים, בכל הזדמנות, בכל מקום ובכל עת.

נשתדל איפוא ללקט ממיסמכי ועדת הקרן הקימת לישראל בדומברובה — במידה שישנם — ועדה שהיתה ידועה כפעילה מאד ושקיימה בהתמדה כל תרי״ג המצוות שהוטלו עליה ע״י המרכז בורשה.

לפנינו ביולטין שנתי שהוצא בשנת 1930 ע״י ועדת קרן הקימת לישראל בדומברובה. נוסף למאמרים ורשימות שנכתבו ע״י כמה חברים, למדים אנו

במשך השנה הנ״ל השתתפו השוה״צ ב־111 חברים, גורדוניה ב־86, פוע״צ ב־75, הרצליה והחלוץ כ״א ב־19 חברים, מסרו בכל זאת את „תיק״ המורשה לחבר אגודת הציונים, מאטיל בן יהודה רוזנבלום, למרות שמטעם הציונים הכלליים השתתפו בפעולות קרן הקימת במשך שנת 1930 רק 10 חברים. אגב, כדאי לציין: הציונים הכלליים נמנו על פי רוב מהדור המבוגר יותר, לכן לא ראו אותם בהמוניהם באיסוף הפרוטות, משום טירדתם בדאגת הפרנסה,

כינוס פעילי הקרן הקיימת לישראל בזומבקוביצה, בהשתתפותם של יוסף הפטמן ופנחס פוגלמן. תמוז תר״ץ—1930
צוזאַמענפאַר פון די אַקטיווע מיטאַרבעטער פאַרן קק״ל אין זאַמבקאָוויץ׳, מיט דער באַטייליקונג
פון די חברים יוסף העפטמאַן ז״ל, פנחס פאָגעלמאַן אין חודש תמוז תר״ץ—1930

שלא היתה נחלת החברים מתנועות הנוער. מה שאין כן עם החברים מהמשמרת הצעירה של אגודת הציו־נים דאז, שהיו פעילים מאד בקרן הקיימת כמו ביתר הקרנות והמוסדות בתקופה ההיא. מהם: דוד קוז׳וך הי״ד, חבר פעיל, משכיל ומוכשר בעט שנונה, יבדלו לחיים ארוכים הח׳ מאטיל בן יהודה רוזנבלום, המור־שה, ראובן לונדנר, פעיל שזמן רב שימש כמזכיר לקרן הקימת לישראל, מאטיל גוטליב, חבר מועצת הקהילה היהודית ונואם בהופעות ציוניות, וכותב השורות האלו, שזכה לתרום חלק ניכר בהופעת הביולטין הנ״ל ושמש כמורשה לקרן הקימת בשנים 1926 — 1923.

נמשיך ונציץ בביולטין הדו״ח לפי סעיפיו ונש־תדל להסיק מסקנות היסטוריות. נתחיל בסעיף א׳: ענף הקופסאות — טבלה 1:

סה״כ היו נפוצים בעיר דומברובה 257 קופסאות, דומברובה היהודית מנתה כ־700 — 600 מש־פחות. אנו יודעים גם שחלק גדול שלא החזיקו קופ־סאות בבתיהם מסיבות שונות הוכיחו נאמנותם וחו־בתם לציון, בתרמם לקרנות הציוניות בענפים אחרים ובהזדמנויות אחרות.

בטבלה 2 אנו מוצאים קופסאות שהכניסו במשך השנה הנ״ל יותר מ־10 זהובים. נזכר ונזכיר שמות יחידים שהם כל כך קרובים לנו. שונים הם במעמדם ובהשכלתם, אבל דבר אחד המאחד אותם — הרעיון הציוני ותשוקתם לציון: שלמה הלפרן, נחמן־אהרן גוטמן, זאנוויל לנצ׳נר, שמעון גרוספלד, יעקב־שלום פישל, אליעזר טננבוים, אברהם ליטנר, חנוך רכניץ, ראובן גרוספלד, משה־שמואל היפשטין, יוסף רוזנ־בלום, חנוך־גרשון שפילברג, יודל רוזנבלום, הירשל קלינמן, הירשל פרוכטצוייג, משה טרפר. חבל שחסרה לנו רשימת בעלי 257 הקופסאות, היינו מקבלים תמונה יותר ערה ובולטת וחתך יותר מדויק של חלק גדול מיהודי דומברובה שהיו חדורים רגש ציוני לאומי וחלמו על עתיד יותר בטוח וחפשי בארץ האבות. יורשה לי בכל זאת לציין (בתור רדני) כי מ־15 הקופסאות שהכניסו יותר מ־10 זהובים, 10 הן מקר

לוניה רדן, היינו 66%, למרות שיהודי רדן מנו רק 20% מכל יהודי דומברובה.

על בתי הכנסת והמנינים שפעלו למען הקרן הקימת אנו קוראים בטבלה 4, סעיף נדרים:

בית המדרש דרדן	262.50 זהובים
בית הכנסת מינסקה	223.— "
מנין אלכסנדר	17.— "
מנין מזרחי	59.— "
מנין שיבק דמבניק	15.50 "
מנין מיודובניק הישנה	4.— "
מנין קרימלב	2.— "
	583.— זהובים

מכאן אנו למדים שגם למניני חסידים חדרה התנועה הציונית. היתה זאת העזה שהיתה קשורה לא פעם בויכוחים וסיכסוכים עם מתפללי המנינים והמעיזים שחדרו למנינים האלה:

במנין אלכסנדר — יחיאל דומב

במנין שובק דמבניק — משה שיבק

במנין מיודובניק אלט דומברובה — יצחק מיודובניק ונ. רכניץ.

במנין שיבק דמבניק — משה שיבק

ושוב אינני יכול להשתחרר מה„לוקל פטריוטיזם" שלי: ענף הנדרים הכניס 583 זהובים, מזה כל 6 מקומות תפילה, כולל בית הכנסת מיעסקה, 320.50 — היינו 55%; ובית המדרש דרדן־262.50 — היינו 45%.

טבלה 5: חגי המשפחה. בהתיחסו לענף הנ"ל במדור ק.ק.ל. כותב הח' דוד קוזוך: „האם הייתם באחרונה באיזו שהיא שמחה יהודית בדומברובה? אם כן לבטח פגשתם בשליחנו, עם הפנקס הגדול והיפה בו נרשמים לזיכרון התאריך, בעל השמחה ואורחים שנכחו בחגיגה משפחתית זו ותרמו לקרן הקימת לישראל. חוץ מערך התרומה יש לזה ערך לאומי חינוכי — „תדבק לשוני לחכי, אם לא אזכרך, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי" — אל תזלזלו בפנקס!"

ובאמת לא זילזלו בפנקס ואנו קוראים בטבלה הנ"ל ששליחי קרן הקימת ביקרו בכמה שמחות משפחתיות ונאספו סכומים שונים, ביניהם:

בחגיגת ברית מילה אצל א. פרוכצוויג

" חתונה " ה. קריצמן

" " " ל. לובלסקי

" " " י. רוזן

" " " א. ג. שפילברג

ימי סרט. מדי פעם ערכה קרן הקימת ימי סרט בחוצות דומברובה. היה לזה ערך חומרי אבל גם ערך תעמולתי־הפגנתי כלפי חוץ, כי דומברובה לא היתה עיר יהודית כמו בנדין, למשל, ולצאת בריש־גלי לרחובותיה ולהפיץ סרטים כחולים לבנים עם סמל מגן דוד, היה בזה משום העזה וגאווה לאומית.

קערות — טבלה 6. „קערות" בפורים ובעיו"כ מילאו את שולחנות בתי הכנסת זה דורות בשנים. החידוש היה בזה שגם קה"ק חדרה לתחום הזה ובבית המדרש דרדן לא נתקלה בקושי מיוחד. רואים אנו את זה לפי הסכומים שאספה. מהסכום הכללי של 193.55 זהוב תרמו מתפללי ביהמ"ד דרדן סך 100.90, דהיינו 52%.

הסכומים הללו נאספו ע"י:

1. בי"המ דרדן — מ. ופ. רוזנבלום, א. למקוביץ, פישל לנצ'נר
2. בי"כ מינסקה — מ. גוטליב, ל. פרסול
3. מנין מזרחי — מ. פרידמן
4. מנין מיודובניק, אלט דומברובה — נ. רכניץ, י. מיודובניק
5. מנין בעלי מלאכה — אלתר פומוצניק
6. מנין שיבק דמבניק — אביגדור ויסטוק
7. מנין אלכסנדר -- יחיאל דומב

עוד פעולות בוצעו למען קרן הקימת בשטחים שונים, כגון מכירת פירות ט"ו בשבט בחמשה עשר בשבט. כעין אוירא דארץ ישראל שררה בין העוסקים בהכנת שקיות ט"ו בשבט והפצתן בין יהודי דומברובה, שקיבלו את הנערים והנערות בסבר פנים יפות, כאילו היו שליחים מארץ־ישראל.

במאמרנו זה פרטנו והרחבנו את היריעה בעיקר בכמה ענפים מפעולות קרן הקימת, הבולטים במיוחד בביולטין הנ"ל והמזכירים במקצת את דומברובה הציונית התוססת, עם בית הכנסת, בית המדרש ומניני החסידים, כי באלה נפגשו רוב יהודי דומברובה כל ימות השנה, נזכרו גם במקצת שמות שפעלו או תרמו, במידה שמופיעים בביולטין הנ"ל, שיצא כאמור בשנת 1930, והנמצא ברשותנו.

כמה מלים על הביולטין עצמו: שמו היה „דאמבראווע גורניטשא פארן קרן קימת לישראל". להוציא לאור ביולטין בצורת עתון בן שמונה עמודים ולהפיצו חינם בכל בית יהודי, לא היה מהדברים הקלים מכל הבחינות, בפרט שלא היו סובסידיות למטרה זו. לכן

„מכרנו" מודעות לפירמות שונות ולסוחרים שצריכים היו להיות גם אוהדים לקרן הקימת וגם להיות משוכ־נעים שזה כדאי להם מבחינה עסקית, כי הרי העלונים יחולקו חינם באלפי גליונות ויקראו בהם הרבה אנשים. כמו כן מכרנו ברכות „לשנה טובה" לקרובים בא"י שהודפסו, וזה איפשר את הופעת הביולטין, שחולק בשמחה רבה ע"י הנוער הציוני בכל בית יהודי במשך יום אחד.

מאמצים אלה אי אפשר היה לעשות תמיד ולכן מובן מדוע אין דוחות וביולטינים כאלה משנים אחרות, שהיו בודאי לא פחות עשירות במעשים ובפעולות ציוניות בהרבה שטחים, וחבל.

אברהם־יוסף טננבוים

פועלי-ציון צ.ס. בדומברובה

תקומתה של המפלגה, ראשית צעדיה והתפתחותה היו בהתחלת שנות העשרים, בתקופת הזוהר שלאחר המהפכה הקומוניסטית ברוסיה, בעת שחלקים לא מבו־טלים של הפועלים והאינטליגנציה העובדת הושפעו והוקסמו מהמאורעות ההיסטוריים ההם.

ברחוב היהודי הגיעה ההתרגשות המהפכנית לממ־דים מנופחים מדי, לשלב גבוה למעלה שלא עמד ביחס לכושרו ומשקלו של הפועל היהודי. תסיסה ותקווה נידלקו בלבבות למשהו לא מודע, להתרח־שויות מרעננות, לפעמי גאולה, לאחוות עמים. התיאור הנישגב של הנביא ישעיהו על אחרית הימים, נראה באופק.

חלקים ניכרים של הפועלים, האינטליגנציה והנוער, שזורם בדמם הקשר עם העבר היהודי, ראו שאין טעם להתווכח על ענינים מופשטים, שאין להם אחיזה במ־ציאות. לפני שמדברים על מלחמת מעמדות ושינויים בחברה, צריך להשיג את האדמה המוצקה מתחת לרג־ליים, לנטוש את עסקי האויר ולהפוך לעם עובדים. „קומו ונעלה ציון" צריכים לממש הלכה למעשה.

שני מתחרים רציניים בין מפלגות הפועלים היו למפלגתנו בצעדיה הראשונים — הבונד ופועלי ציון שמאל. הבונד, כמפלגה בעלת ותק, ראו את עצמם כאופוטרופסים, כבעלי מונופולין לאירגונו של הפועל היהודי, וכן כבר־סמכא, כפוסק אחרון, מה מותר ומה אסור למפלגת פועלים. מפלגתנו זכתה מפי דובריהם לכינויים מעליבים. ראו אותנו כיצור של שעטנז, כסוציאל־פאשיסטים שצריכים לנהל נגדם מלחמת חרמה. במיוחד היתה המלחמה נטושה באיגודים המק־צועיים שהשתלטו עליהם, ועשו בתוכם כבתוך שלהם.

אישי המפלגה הבולטים ובעלי ההשפעה היו: איטשה ברוקנר, האחים גרנטמן, שבתי ונחום שויצר ונטע שווימר, ששימש כמזכיר הקהילה היהודית.

גם לפועלי־ציון שמאל היו כבר עמדות מכובדות בפריפריה של העיר. כחסידי האסכולה הבורוכוביס־טית הישנה, דגלו במארקסיזם האורטודוקסי ושללו לגמרי את העבודה הציונית בהווה. מובן מאליו שלא מצאנו לשון משותפת עימם באף בעיה, לא פנימית ולא חיצונית. היתה להם נטיה להידברות עם הבונד יותר מאשר איתנו.

פעילי המפלגה היו זלמן ברנדס, יעקב ריטרבנד, קורנפלד וקליינמן; אנשים בעלי כושר הבעה שהזמינו אותנו מדי פעם לויכוח תיאורטי בלילות שבת. הוי־כוחים נתמשכו שעות רבות ובהמשכים, וריכזו מש־תתפים רבים משני המחנות.

דומברובה, כעיר פועלית פולנית מובהקת, הט־ביעה את חותמה על הישוב היהודי, על כלכלתו והת־פתחותו הרוחנית. לנוער לא היה בסיס כלכלי איתן, מקורות התעסוקה היו מצומצמים, מלבד המיפעלים של האחים קליין שהעסיקו מספר מועט של יהודים. אחוז ניכר של צעירים וצעירות היו מועסקים בערים הסמוכות, בנדין, סוסנוביץ וקאטוביץ, במקצועות שו־נים, במסחר ובפקידות. רוב רובם של יהודי העיר היו בעלי מלאכה, בעלי סדנאות קטנות, חנוונים וכלי־קודש. רובם ככולם היו שומרי מצוות.

גימנסיה או בית־ספר עממי בבעלות יהודית לא היו; הורים בעלי אמצעים שלחו את בניהם לבתי־ספר עבריים בערים השכנות.

חיי החברה היהודית היו ערים ותוססים למדי, אירגונים כלכליים, אירגון הסוחרים, אירגון בעלי

המלאכה, מפלגות הפועלים, ציוניות ודתיות ובמיוחד בלטו אירגוני הנוער.

מפלגת פועלי־ציון צ. ס. מנתה כמאה וחמישים חברים פעילים, ששילמו באופן קבוע מס חבר וענו במסירות לכל קריאה של המפלגה.

לפחות אחת לשבוע התקיימה הרצאה פומבית, באחד מאולמי הקולנוע בעיר. הסברה רחבת ממדים במיוחד, ניהלה המפלגה בזמני בחירות לפרלמנט, לעיריה, לועד הקהילה ולקונגרסים הציוניים.

נוסף לכינוסים פומביים, ערכה המפלגה ביקורי בית. זוגות של פעילי המפלגה עברו לאורכה ולרחבה של העיר, חדרו לכל בית יהודי, אפילו לבתי מת־נגדים. היתה זו הזדמנות לגולל את מצע המפלגה ברבים, ולדבר פנים אל פנים, בשיחה גלויית לב, על בעיות אישיות ומרכזיות.

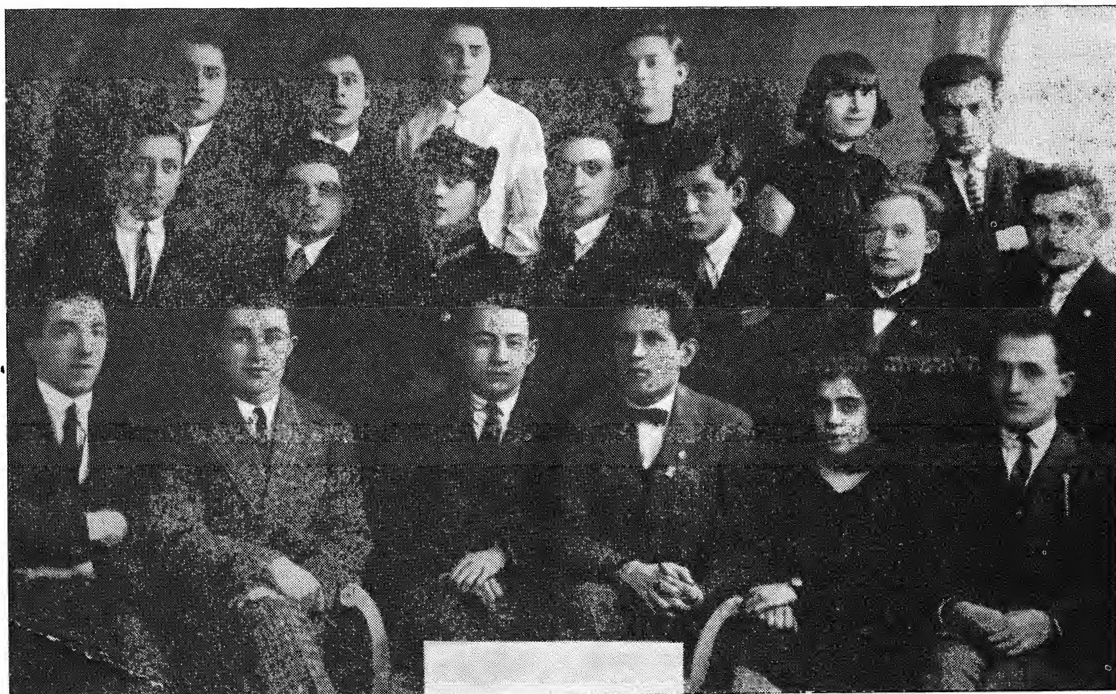
בראש המפלגה ונושאי דברה עמדו שמעון גוטמן, יוסף יזרעאלי (יזראלוביץ), האחים משה ויעקב־דוד שיוועק, נח קרמפל, פסח זיגרייך, מקס טרפר, אברהם וליב ויסזאלץ, צבי קוז׳וך, צבי פריילך וכותב השו־רות האלו. מחוץ לחברים האלה היו שורות שורות של חברים נאמנים ומסורים.

בתקופת הפורענות, כאשר סטודנטים מהמפלגה הלאומנית נ. צ., בשיתוף עם אנשי העולם התחתון וסתם פירחחים, אירגנו התנפלויות על יהודי העיר, אירגנה המפלגה קבוצת חברים מהמקום ומחוצה לו, לשם הגנה על האוכלוסיה היהודית. הם סיירו בנקודות מוקד שונות, דרוכים ומוכנים להשיב מכה אחת אפיים. המפלגה גם פנתה בכרוזים לאוכלוסיה הפולנית, לחלק הפרוגרסיבי, בעיקר למחנה הסוציאליסטי, לשם הס־ברת הרקע והמגמה של המהומות.

השפעת המפלגה גדלה וחדרה יותר ויותר לתוך שכבות בעלי מלאכה ועובדים עצמאיים, שראו את עתידם בארץ ישראל, ואת עצמם כחלק אינטגראלי של מחנה ארץ־ישראל־העובדת. הקבוצה שהתארגנה בשם „העובד" בראשיתו של החבר רובינשטיין, היתה חלק מנוף המפלגה, הגם שניהלו את עניניהם בצורה אוטונומית לגמרי.

ליד המפלגה היה קיים חוג בלתי־מפלגתי לנשים, שבו ניהלו פעולות הסברה ויעוץ לנשים בכל הנוגע לשאלות ספציפיות של האשה, וכן הגנת זכויותיהן של אמהות עובדות, בעניני תחיקת עבודה, בפולין של אז. מרכזת החוג היתה החברה מינדל טרפר.

שיתפנו פעולה ונתנו יד להקמת מזכירות מחוז. למרות המחסור בפעילים בשטחים הרב־גוניים של המפלגה, הקדשנו מחשבה וזמן כדי לחזק מפלגות קיי־מות ולארגן נקודות חדשות.

חברי „פועלי ציון" שמאל

חברים פון די לינקע „פועלי ציון"

כמה חברים, מהמעולים, נסעו למרכזים אחרים והם: החבר יזראלביץ — לורשה לפעילות ב„פרייהייט", והחבר משה שיוועק — ב„החלוץ" בורשה. כן עבר מוטל רוזנבלום לבריסל והיה שם למזכיר המפלגה.

מ־1929 עד 1934 נוהלה מזכירות המחוז על ידי כותב השורות האלו.

חברי המחוז היו: הח' באום מקאטוביץ, שלנג — קרולבסקה־הוטה, שצ'קאטש — צ'נסטובוב, פרנקל — וולברום, פיקרסקי — סוסנוביץ, צוקרקנדל — בנדין, טננבוים — דומברובה.

נקודת ההכשרה בעירנו, על שם בורוכוב, שנוסדה על ידי מרכז החלוץ, היתה מאוכלסת במספר עשרות פועלים ופועלות שקיבלו את הכשרתם לעליה. המפלגה היתה הפטרונט של הקיבוץ והתפקיד חייב. מצד אחד באה לנו רווחה, נעזרנו בתוספת כוח למפלגה, הכרנו מספר רב של חברים חדשים ממקומות שונים בפולין, ביניהם בעלי נסיון בחיי חברה ואירגון.

מאידך היווה הקיבוץ מקור לדאגה יום־יומית לקיומו ולשלומו. היה מוטל עלינו לדאוג לתעסוקה, ולא היה זה מהדברים הקלים למצוא עבודה, אפילו לא־קבועה, לאנשים זרים. המפלגה עשתה כל אשר לאל ידה לביסוס הכלכלי של הקיבוץ, ניצלה את כל קשריה עם נותני עבודה, ויזכרו לטובה האחים קליין בעלי בית החרושת לתוצרת ברזל, שנענינו תמיד על ידם במספר מקומות עבודה. חוץ ממקום עבודה זה, הקבוע פחות או יותר, נצטרכנו להתרוצץ בערבי חורף קשים, בבוץ ובגשם, בכדי למצוא מספר מקומות עבודה בודדים נוספים. אבל כאמור, נעמה לנו הטירחה בידענו כי זה חלק מההווי שלנו.

קבוצת חברים חובבי משחק אירגנה חוג דרמטי. החוג התחיל הכשרתו על ידי האמן לבנשטיין שהתגורר בדומברובה. לאחר מכן פעלו בכוחות עצמם. הרוח החיה של הקבוצה היה משה שווימר.

חברי החוג זכו להצלחות ניכרות בהופיעם במחזות ארץ־ישראליים וכלליים. בהופעות המפלגה שהתקיימו בדומברובה, בחגיגות משותפות בבנדין או בסוסנוביץ, היה רישומו של החוג ניכר עד מאד.

השתייכות תנועתנו לאינטרנציונאל הסוציאליסטי חייבה אותנו לשיתוף פעולה ולמגעים עם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, פ. פ. ס.. קיימנו במאמץ רב את המצוה של אחוות עמים, ושיתפנו פעולה בהזדמנויות שונות, בפעולות בעלות אופי בינלאומי או מקר־

נוער פועלי ציון שמאל „בורוכוב"

יוגנט פון לינקע פועלי ציון „באראכאוו"

מי, כגון: הופעות משותפות בראשון במאי, כרוזים נגד האנטישמיות (שאנחנו יזמנו), עמדה משותפת בבעיות פוליטיות וכו'.

היו התלבטויות קשות בשורות המפלגה בנושא הזה, במיוחד בהופעות המשותפות בראשון במאי, שכן חברי הצמרת של פ. פ. ס. היו סובלנים כלפינו והס־בירו לנו פנים, אך לא כן בשורות ההמונים, שם הזדק־רה המנטליות האנטישמית, ולא אחת ספגנו עלבונות בתור יהודים. בעת שנציגנו דיבר יידיש באסיפות עם משותפות, נשמעו קריאות ביניים של התנגדות מהח־ברים הפולנים.

כאמור עורר תמיד הענין מורת רוח, ויכוחים חריפים נערכו בין מחייבי השיתוף ושולליו.

למען א"י העובדת, היתה שדה פעולה רחב ובין־אירגוני שקיבץ וריכז סביבו את מיטב הכוחות, את העידית שבאירגוני הנוער של א"י העובדת ומפ־לגת פועלי־ציון צ. ס., וכן חוגים רחבים מוקירי ההסתדרות.

כאן באה לידי ביטוי לא ההתנצחות הפוליטית, כי אם הרצון הכן לחזק את ידי פועלי א"י, ליצור קדרים ולהיות העתודה של ההסתדרות בגולה.

כל אירגון ואירגון, החל ממפלגת פועלי־ציון צ. ס., השומר הצעיר, גורדוניה, פרייהייט והחלוץ היו מיו־צגים בועד הליגה במיטב אנשיהם. שיתוף הפעולה ההדוק נשא פרי. מאות חברים משלמי מס חדשי, וחו־גים רבים של ידידים היו לתורמים קבועים של סכו־מים לא מבוטלים. היתה היענות לכל קריאה של הליגה מצד אנשים בעלי משפחות שהיו מוכנים לכל מיני עבודות בהתנדבות. היתה השתתפות המונית באסיפות הליגה, הפומביות והסגורות. חומר הסברה על פעילות הקרן חולק בשפע.

עם הכנסו של ניישטאט ז"ל לעבודה במרכז הליגה, קיבלה הליגה מעוף חדש בעבודה האירגונית הסדירה. הוא היה כוח עבודה עצום בהסברה בכתב, בעבודה טכנית, אירגונית וכד'.

במסגרת המפלגה היתה קיימת קבוצת ספורט „הפועל". האירגון ניהל את עניניו בצורה אוטונומית, כשהם מודרכים ממרכז „הפועל". עסקו בכמה ענפי ספורט בהדרכת מדריכים מנוסים. הענף העיקרי היה כדורגל. ערכו אימונים ושיחקו בהצלחה נגד קבוצות מהסביבה.

פעילי האירגון היו החברים דוד שייער, אשר קרמפל, האחים ויסזואלץ (אברהם ויעקב), וכן נציג המפלגה, שהיה איש הקשר בין האירגון לבין מוסדות המפלגה.

אירגון הנוער „פרייהייט" נוסד ב־1924, כשנתיים לאחר יסודה של המפלגה. הם היו מחולקים לשלושה חוגים: — „בורוכוב, „ברנר" „וסירקין". כל חוג ניהל את פעולות התרבות שלו באופן עצמאי וכן במ־שותף עם יתר החוגים.

ערב־ערב, ובשבתות וחגים כמעט כל היום, המו אולמי המפלגה ככוורת. שירה וריקודים, ריקודי הורה וריקודי עם, עליצות וחדוות חיים של הנוער, בקעו למרחקים עד לשעות המאוחרות של הלילה, ומשכו את תשומת הלב של עוברי אורח והסביבה.

מדי ערב התקיימו שיחות, שיעורים והרצאות על נושאים ארץ־ישראליים ושאלות חברתיות כלליות. שיחות חופשיות ולימוד גיאוגרפיה ארץ־ישראלית והיסטוריה יהודית. נערך עתון קיר שבועי על בעיות הנוער היהודי והנוער על פני התבל, וכן מדור להומור וסטירה. חברי מערכת העתון היו: צבי פריילין, א. וויסזאלץ וצבי קוז'וך.

בעניני הכשרה ועליה, הפעיל הנוער לחץ בלתי פוסק כדי לעקוף ולבטל את הגזירות של ממשלת המאנדט. הגזירות לא צננו במאומה את התלהבותם ודבקותם לשבת שלוש שנים ומעלה בנקודות הכשרה שונות במרחבי פולין, בתנאים קשים ביותר.

בני נוער, בעלי מקצוע מעולים, נטשו את מקצו־עותיהם ואת בתי הוריהם, על מנת לעבור לנקודות ההכשרה ולעבוד עבודה מפרכת במחצבות, בבית חרו־שת ללבנים, או בשדות, בכדי לזכות, בבוא הזמן לסר־טיפיקט המיוחל לעליה.

„פרייהייט" העמיד את עצמו לרשות הקרנות הציו־ניות, הקרן הקימת וקרן היסוד, בהעברת פעולות התרמה ואיסוף כספים. כידוע היתה כעין תחרות בינאירגונית, מי יעבור על המיכסה ויקבל ציון לשבח מההנהגה הראשית, לכן השתדלו אירגוני הנוער, בזמן חלוקת האיזורים לצרכי פעולה, לזכות ברחובות או באיזורים ציוניים, שתושביהם היו בעלי הכרה ציונית, כגון רדן, אוקרשעי וכו'.

מדי קיץ התארגן „פרייהייט" לקראת יציאה למחנה קיץ, לנופש והבראה, לחיק הטבע, לבושים תלבושת אחידה חגיגית דוגמת הנוער העובד הא"י.

סדר היום במחנה היה קבוע ומדוייק, גדוש פעו־לות מגוונות, החל עם תקיעת החצוצרה לקימה בבוקר וכלה במיסדר ערב, עם הנפת והורדת הדגלים.

לבד מהטיולים בסביבה והחוויה של חיי מחנה, התנהלה עבודה רבת ממדים בשטחי חינוך ותרבות, ימי עיון וסמינריונים, בהשתתפות אישים מהמרכז או מהתנועה הקיבוצית הא״י.

כן נוצלה ההזדמנות לזימון פגישות מחוזיות, ולהתוויית תוכניות עבודה משותפות לעתיד.

החיים בצוותא במשך שבועיים־שלוש, באוירה של מחנה, גיבשו וליכדו את החברה למשפחה אחת, והשׂאירו רושם עז בלב הנוער. משך כל השנה לא פסקו הזכרונות הרשמים, הסיפורים והגעגועים להיפגש שוב בשנה הבאה.

אם היה „פרייהייט״ דור שני של מפלגת פועלי־ציון צ. ס., היה ה„סקאוט״ דור שלישי. היה זה שבט נוער מהכיתות הנמוכות בבית הספר, שהתחנך וקיבל הכשרתו על ברכי „פרייהייט״ עד לגיל הבגרות. ההעברה ל„פרייהייט״ היתה מלווה טכס חגיגי ביר־ה־ר. ראש השבט היה משה שווימר.

שיטת הפעולות, היתה זהה לזו של „פרייהייט״, גם פה היתה חלוקה לשבטים, וחוץ מתרגילים גופניים התקיימו שיחות ושיעורים.

מרדכי גוטליב

התנועה הציונית בדומברובה 1928-1933

יליד וולברום אנוכי, אולם יהדות דומברובה היתה תמיד קרובה ללבי ולנפשי, שכן בתוכה חייתי שבע שנים.

באתי לדומברובה בשנת 1928. אליעזר טננבוים ז״ל היה אז יו״ר ההסתדרות הציונית ומזכירה היה דוד קוז׳וך ז״ל. כידוע היו בהסתדרות הציונית בפולין שתי סיעות, סיעת „על המשמר״ הפרוגרסיבית, שבראשה עמד יצחק גרינבוים — היום בישראל — וסיעת „עת לבנות״ הקונסטרוקטיבית, שבראשה עמד הד״ר יהושע גוטליב ז״ל. האגודה הציונית בדומברובה לא השתייכה לא ל„עת לבנות״ ולא ל„על המשמר״, אלא היתה מסונפת לועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בורשה, ובבחירות לועידה הארצית, הצביע כל חבר לפי נטייתו.

בשנת 1928 השתתפתי והופעתי בפעם הראשונה באקדמיה החגיגית, שנערכה על ידי ההסתדרות הציונית בדומברובה־גורניצ׳ה, והיתה מוקדשת לעשר שנות הצהרת בלפור וחמש שנים למנדאט הבריטי.

בימים ההם התקיימו בכל הערים, ודומברובה בתוכן, ויכוחים חריפים בין המפלגות ברחוב היהודי, כל מפלגה הביאה מרצים ונואמים מהערים הגדולות, כדי לנצח את המפלגה היריבה ו„למשוך״ ממנה חברים. ההתנגדות לתנועת הציונות בדומברובה אחרי המאורעות של שנת 1929 היתה גדולה וחזקה מאוד, היא באה משני צדדים, משמאל — מצד מפלגת הפועלים היהודים „בונד״ ומימין — מצד אגודת ישראל. מפלגת הפועלים הסוציאל־דמוקראטית „בונד״, ראתה בתנועה הציונית תנועה ריאקציונית, המטפחת חלומות שוא על מדינה עברית בארץ האבות. ה„בונד״, שניסה לפשר בין הלאומיות לבין הטמיעה, החליט להלחם בציונות בכל צורותיה, כן ראתה מפלגה זו מתפקידה להילחם בדת ובמסורת היהודית. ההתנגדות לציונות מצד אגודת ישראל נתחדשה ביתר שאת, לאחר שהציונים החליטו לעסוק גם בענין התרבות הלאומית.

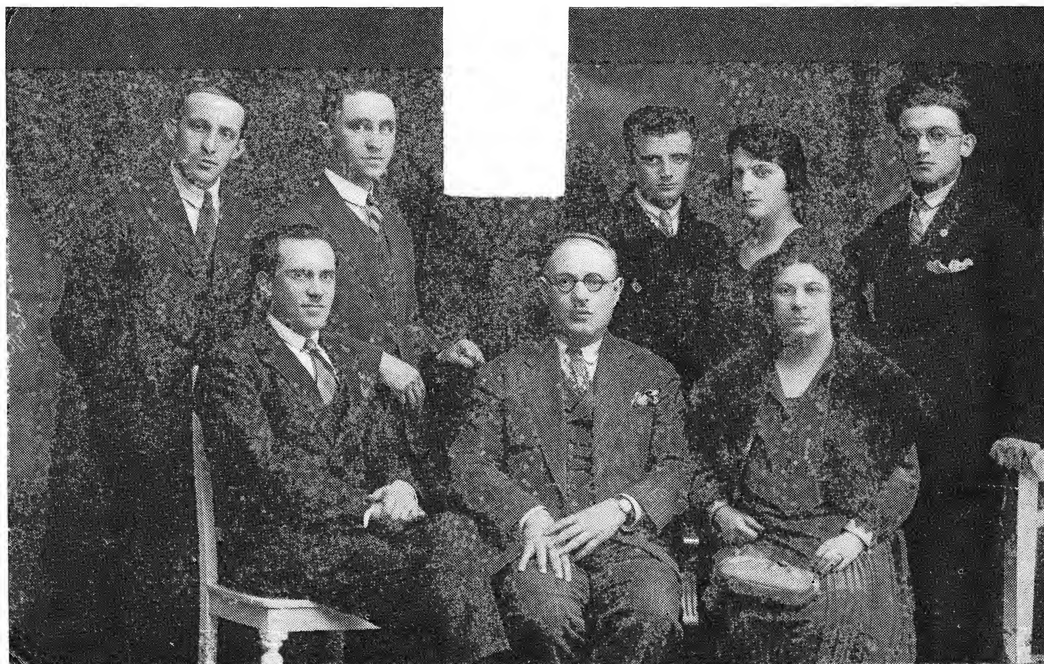
אולם קולנוע „ונוס״ היה מלא מפה לפה, פתחתי את האקדמיה החגיגית בשם ההסתדרות הציונית בדומברובה בנאום עברי קצר, וקידמתי בברכה את החברים היקרים והנכבדים שהשתתפו באקדמיה, את הד״ר פרלמן ואת הד״ר מלודיסטי מסוסנוביץ, ואת החברה נחה ביטנר יועצת העיר מבנדין, והחבר גולדשטין, שנשלח מטעם הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בורשה. האקדמיה השאירה רושם רב על יהודי דומברובה וימים רבים לאחריה היתה לשיחה בפי כל.

מטעם ההסתדרות הציונית בורשה ביקר בשנת 1930 יצחק גרינבוים, המנהיג הציוני הידוע. אליעזר טננבוים ז״ל ואני יצאנו לזומבקוביץ לקבל את פניו, ובערב נשא גרינבוים את נאומו המרתק והמבריק באולם קולנוע „אודיאון״, שהיה מלא אנשים. גרינבוים הצליח לעורר את התנועה הציונית משלוותה, לרתום את הסוסים העייפים למאמץ מחודש, ואולי גם להצדיק

הנוער הציוני „הרצליה"

ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „הרצליה"

אישים ציוניים בהסתדרות הציונית בדומברובה

ציוניסטישע פּערזענלעכקייטן דאָמבראָווע

את קיומה של התנועה הציונית. הודות לרוח הציונית והלאומית שהחדיר גרינבוים בלב שומעיו, הצטרפו רבים להסתדרות הציונית ומספר החברים של ההסתדרות הציונית הוכפל.

בדומברובה, כמו בכל ערי פולין, פעלה ועדת הקרן־הקיימת וועדת קרן־היסוד, שחבריה היו חברים

זיגמונד שפיגלר ויוסף קנרק
האנשים שהכניסו את רוח „השומר" לעירנו
זיגמונט שפיגלער און יוסף קאַנאַרעק וועלכע האָבן אַריינגע־
ברענגט דעם גייסט פון „השומר" אין שטאָט

מכובדים של כל המפלגות הציוניות. וכזה היה סדר עבודתם: פעם בשנה היה בא שליח מהמרכז של קרן־היסוד והקרן־הקיימת, הוא נשא נאום באחד האולמות בעיר ובבית המדרש ברדן על הציונות ועל המכשירים להגשמת הציונות, ואחר כך עבר בלווית חברי הועדה על פתחי נדיבים ציונים ואוהדים, ובכוחות משותפים החתימו את האנשים על סכומים ניכרים במזומנים או בשטרות. לא כל החתומים כיבדו את חתימותיהם, אולם רבים קיבלו עליהם וקיימו את הבטחותיהם.

בשנת 1932 ביקר את דומברובה המשורר ליב יפה ז"ל. בפשטות שובה לבבות הכניס את קהל שומעיו להקשבה דרוכה ואחר כך נכנס לתוך תוכם של הדברים ופיתחם כרצונו ברוב שכל ובינה. בדבריו הפשוטים החדיר רעיונות עמוקים בדרך הסברה עממית. הכל היה טבעי וברור וכולם מצאו בדבריו את אשר אהבה נפשם. המוני העם מצאו פשטות בדבריו והמשכילים — הגיון ועמקות, רעיונות עמוקים וחריפים תוך הסברה קלה ויפה. ליב יפה השאיר על שומעיו רושם בל ימחה, וכל חברי המפלגות הציוניות התעוררו לפעולה ציונית מקיפה לטובת „קרן היסוד".

הפעולה הציונית הרצינית ואחרונה היתה: בכל ליל שבת היו החברים מתכנסים בהסתדרות הציונית ל„עונג שבת", לשמוע הרצאות על נושאים שונים על ידי נואמים מקומיים, ובערבי החול התקיימו שיעורים לעברית, וכל אחד יכול היה ללמוד את השפה העברית ללא כל תשלום.

נבחרתי כפרנס הקהילה מטעם אגודת הציונים, ומחוסר זמן הלכה פעולתי באגודת הציונים ופחתה. בקיץ 1934 יצאתי את דומברובה בדרכי ארצה, אליה הגעתי ביום 21 ליוני 1934.

איסר לביא

הסתדרות השומר הצעיר בדומברובה-גורניצ'ה

את ראשיתה של הסתדרות השומר הצעיר בעירנו יש לראות בהסתדרות „השומר", שתחילתה הסתדרות צופים ותאריך הקמתה בשנים 1917־18.

כבר בשנת 1917 השתתפו מיסדי „השומר" בעירנו בכינוס ארצי של הסתדרות השומר בצ'נסטוחוב. הצהרת בלפור וההתעוררות הציונית בכל רחבי פולניה היו מהמניעים הראשונים להקמת הסתדרות נוער זו. תהליך זה לא פסח גם על עירנו. צעירי הנוער הושפעו לא מעט מתהליכים אלה ובין מיסדי הסתדרות זו אנו מונים בעירנו את יוסף קנרק, שפיגלר, שמואל ביאליסטוק, שמעון גרוספלד (כולם ניספו), זאב צר־קרמן (היום בת"א), פרידה שטורכיין־נרקיס, פרקל, ויסזלץ (בארץ) וטרפר לייבל (פולניה). כמו כן נמנים על המיסדים ששמרו אמונים לתנועה עוד שנים רבות לאחר עזיבתה, והושיטו לה עזרה: אמיל גרינבוים, איזק בורנשטיין ויעקב פרוכטצוייג (כולם ניספו בשואה).

הקן הראשון של הסתדרות השומר היה ברחוב סוביסקיגה, בראשותו של פנחס שורצבוים (בארץ). המיסדים קבעו את דמותו ודרכו של הקן שהיה בעיקרו מרכז צופי בלבד. רבים הצעירים המוצאים ענין בפעולה צופית ובמרכז החברתי המתהווה בקן. במרו־צת השנים עובר הקן לשכנות עם סניף „החלוץ" ברחוב פבריצ'נה, בביתו של שיווק. ההתעוררות החל־לוצית בסניף „החלוץ" נותנת גם את אותותיה בחיי הקן וראשוני הניצנים של בירורים אידיאולוגיים והתווית דרך חלוצית בחיים נשמעים בין כותלי הקן. התנועה ברחבי פולין מאגדת ומבססת את מצעיה האידיאולוגיים והאירגוניים. קמה הסתדרות „השומר הצעיר" בעלת הנטיות החלוציות, אך עוד רבה הדרך להגשמה חלוצית והקן המקומי עודנו שומר על אופיו הצופי, אם כי מבחינה אירגונית משתייך כבר להס־תדרות הארצית.

בודדים ממיסדי הקן עולים ארצה, אך אלה לא שומרים על כל קשר תנועתי (פר, טרפר, פרידה שטורכיין, שורצבאום, שמעון גרוספלד). בבואם אר־צה הם נקלעים לתוך המשבר האידיאולוגי שפקד את גדוד „העבודה", ואת תנועת „השומר הצעיר" בכלל זה. חלקם מוצאים את דרכם לתנועה הקיבוצית, אך חיש מהר מתאכזבים ומשתקעים בעיר. אחרים — הכפי־רה בציונות אחזה בהם ומצטרפים לפ. ק. פ. (התנועה הקומוניסטית הפלסטינית וסופם שמגורשים מהארץ ובדרכם מגיעים גם לרוסיה הסובייטית. ברבות הימים אנו פוגשים בהם — לאחר תלאות המלחמה והשואה — מכים על חטא וחוזרים בתשובה ואף מגשימים — פעם שניה בחייהם — את מצות העליה.

אך בינתיים גדל הקן והתפתח, ובראשו עומדים שני חברים פעילים מהשיכבה הצעירה: שימק גוטמן (ניספה) ויעקב רודולר (הגיע ארצה לאחר השואה). לשניים אלה מצטרף לאחר זמן פנחס לוסטיגר (בארץ) אשר עתיד להשפיע השפעה בלתי רגילה על עתידו של הקן.

לא ארכו הימים, ועל רקע סיכסוכים אישיים ואף אידיאולוגיים, חל בשנת 1925 פילוג בקן, ונוצרים שני פלגים בראשות שני החברים הללו. ערב הפילוג זוכה עוד הקן בתוספת בני נוער אשר עתידים לקבוע את התפתחותו לשנים הבאות. לקבוצה זו השתייכו החברים: רבקה וקלמן ברקאי (ינובסקי), ישראל פריליך (שמ־חוני), קובה גולדברג, חנה ואסתר שפילברג, אלתר פומוצניק, יהודה לונדנר, יחזקאל בייטנר (כולם בארץ), דולק לייטנר (בארה"ב) ומשה שוימר (ניספה). קבוצה זו מתלכדת אחר כך לקבוצה חינוכית בשם „להב", ומהוה את היסוד לחידושו של הקן. בקבוצת גוטמן מתבלטות 3 חברות: חוה ויסזלץ ובלה אונגר (ניספו) ורוזקה ולטפריינד (בארץ), שאף הן תורמות הרבה להתפתחותו של הקן בפלג השני.

שנה לאחר מכן ב־1926 — מתרכז חלק מהקן ונכנס לדירה בשכנות לסניף „תרבות" ברחוב אוקשי (אולמן), בביתו של גרינבוים. שכנות זו השפיעה לטובה על הקן מבחינת השפעתה של השפה העברית וההוי החברתי המתרכז בסניף „תרבות". החלק השני של הקן מתרכז ברחוב קרוטקה ומנהל פעולה נפרדת בהנהלתו של יעקב רודולר.

לאחר קיום נפרד של שני הפלגים במשך שנה, נע־שית פעולת הסברה ע"י מיסדי הקן: גרינבוים, בורנ־שטיין ופרוכטצוייג, שאמנם לא משתייכים רשמית לקן, אבל מהווים מעין פטרונט. פעולתם נושאת פרי ובאחת השבתות מתכנסים שני הקנים למסיבת איחוד במגרשו

של הרשל בורנשטין, ובנוכחות פטרון הקן נחמן־אהרון גוטמן. מתקיים מיפקד חגיגי ומכריזים על איחודו של הקן מחדש.

פעולת האיחוד נושאת פרי והקן מתחיל את צעדיו הראשונים כחלק מתנועת „השומר הצעיר". בפרק זמן זה עוברת התנועה תסיסה רעיונית, והיא מגדי־רה את עצמה כהסתדרות חלוצית, המחייבת הגשמה עצמית. תהליך זה מביא לפרישתם של עשרות מחברי הקן, אשר אינם מסוגלים ואינם רוצים ללכת בדרך זו מחד, ומאידך מתלכד בקן גרעין, בראשותו של פנחס לוסטיגר, המבטיח את התפתחותו של הקן לשנים

פינת קרן־הקימת בקן „השומר־הצעיר"
דאָס ווינקל פון „קרן־קימת" אין קן פון „השומר־הצעיר"

הבאות. איחודו של הקן מביא בעקבותיו תנופה אירגו־נית רבת היקף, ולכך תורמת לא מעט אישיותו של פנחס לוסטיגר. מחנך בעל אמצעי ביטוי והשפעה, חבר ורע לחניך, המצליח חיש מהר לרכז סביבו את מיטב הנוער המחפש את דרכו ורואה בהגשמה החלוצית דרך בחיים.

יחד עם פנחס לוסטיגר פעילים בימים ההם החב־רים: יהודה לונדנר, חנה שפילברג, קלמן ורבקה ברקאי, יחזקאל בייטנר, קובה גודלברג (כולם בארץ). הם מהווים את שיכבת הבוגרים של הקן. בשנת 1927 עובר הקן לרחוב שקולנה, לביתו של גרינבאום. ביזמת חברי הקן הקשישים מתכנסים בשנת 1928 ה־בוגרים מהקנים: זבירצה, סוסנוביץ, צ'נסטוחובה, ז'רקי ועוד, ומניחים את היסוד לקיבוץ הכשרה, אשר עתיד לאחר מספר חדשים ליסד את נקודת ההכשרה בסמיאטיץ.

חברי הקן: פנחס לוסטיגר, יהודה לונדנר, קלמן בר־קאי, יחזקאל בייטנר וקובה גולדברג, הם הנחשונים ליציאה להכשרה. זה מאורע אשר הקן ציפה לו שנים. הקן על כל שכבותיו מלווה בהרגשת גאוה וסיפוק את ראשוני התנועה, המגשימים בגופם את צו ההגשמה החלוצית.

יציאתם של ותיקי הקן חייבה את העברת ההנהגה לידי הצעירים יותר, והיה זה מבחן רציני להם. בעול הנהגת הקן נכנסים חברי „גדוד עבודה", עליו נמנים: שלמה וצילה ברונשטין, שושנה בייטנר, פנחס רוזנבלום, ללק פלוס, חיים קנובלר, צבי פוזמנטיר, איסר לביא (למקוביץ) — כולם בארץ וצבי מונטה (נפטר בארץ). רובם מקבלים קבוצות חינוכיות ומקבלים לידיהם את הנהלת הקן. חלקם נכנסים לפעולה ציבורית ומייצגים את התנועה במוסדות שונים: הקק"ל, „תרבות" וקפא"י. חברינו בהכשרה מעודדים את הצעירים. מכת־ביהם נקראים בצמא ומהווים תדריך לפעולה החינוכית. לאחר שנה עולים ארצה ראשוני ההכשרה: קלמן ברקאי וישראל שמחוני. היה זה שוב מאורע מרכזי רב השפעה בתולדות הקן. העליה נמשכת ולאחר שני הנח־שונים עולים יותר חברי קבוצת סמיאטיץ: פנחס לוס־טיגר, יהודה לונדנר, יחזקאל בייטנר, רבקה ינובסקי, חנה שפילברג ועוד. כך הולך ומתגשם חלום העליה וההגשמה העצמית.

השנים, שנות השלושים בתחילתן: בראש הקן עומדים חברי „גדוד עבודה". הקן מגיע לשיא בגודלו, פורץ שערים ומעביר את מעונו לבית רייכמן ברחוב ה־3 למאי — קן נרחב בעל שלושה חדרים גדולים ומר־ווחים, חצר עצומה למיפקדים וגם גינה. תנאים אלה מסייעים לפריחת הקן ולהפיכתו למרכז שוקק חיים ופעילות חינוכית. כל ערב מתקיימות פעולות חינוכיות, ערבי שבת הם שיא הפעולה והשבת כולה קודש לעבודה חינוכית.

שיכבת הבוגרים מ„גדוד עבודה" היא בעלת הכרה אידיאולוגית ומיסדת את ה„שיתוף", שהוא מסגרת איר־גונית המחייבת כל פרט: מסירת חסכונותיו מהעבודה ומדמי כיס מההורים, וכך נוצרים מפעלים משותפים

קן „השומר" בעת אַן אוספלוג — 1919

קן „השומר" בטיולו — 1919

„השומר־הצעיר" בדומברובה

דער „השומר־הצעיר" אין דאָמבראָווע

של הגדוד, ואפילו מוקמת קומונת בגדים הרוכשת לכל חבריה לבוש אחיד.

שובם של ותיקי הקן מהכשרות סמיאטיץ, בדרך לעליה ארצה, נוסכת אף היא הרגשת כוח והכרה בצדקת הדרך החינוכית. בוגרים אלה מסייעים לא מעט לצעירים — עד עליתם — וכך נוצר שיתוף פעולה. פורה בין השכבות המצמיח פרי הילולים.

שנים אלו הן גם שנות משבר ברחוב הפולני והיהודי כאחד. המשבר העובר על הרחוב הפולני בשטח הפוליטי (סאנאציה), נותן אותותיו במחשבת השכבות הנמוכות. מתגברת השפעת הגורמים השמאליים, ביחוד במחוז שלנו ובעירנו בפרט, בה נמצא ריכוז גדול של בעלי הכרה מעמדית. השפעה זו הולכת וגוברת ומקרינה גם על הרחוב היהודי. בציבור היהודי חלה התרוששות כלכלית, הגבלות פוליטיות פרי ה„סא־נאציה", וסגירת שערי העליה לאחר מאורעות 1929 והיאוש שאחז את התנועה הציונית. נקודת ההכשרה מלאת חברים ללא תקוה לעליה. מעטים מחפשים דרך לעליה בלתי־ליגלית, וכך נזרע לאט זרע הכפירה וההת־כחשות לתפקידי הנוער היהודי. רבים וטובים מסיקים את המסקנה הכוזבת ועוברים למחנה המתנכרים ליעודו וגאולתו של העם בארצו.

שינוי ערכים אלה מוחדר לתנועות הנוער, ובראש ובראשונה ל„השומר הצעיר", באמצעי חתירה מגונים, פרי החינוך של המפלגה הקומוניסטית הפולנית. אליבא דאמת: מיטב הנוער היה מרוכז בקני השומר הצעיר והוא הדבר בקן בדומברובה. כשחברי „גדוד העבודה" נושאים עינם להגשמה, ומכינים עצמם להכשרה ואף מוכנים למסור את הנהגת הקן לגדוד „תל־חי" הבא אחריו, מורגשת כבר פעילותם החתרנית של הקומו־ניסטים. לא מועטים ואף טובים זונחים את עקרונות התנועה ומצטרפים, מי בגלוי ומי בהסתר, למחנה המתנכר. דרושה אז פעולת חינוך, הסברה וכוח אירגוני למען מניעת שבר. וכאן עמד הקן במערכה זו וידו על העליונה, ולאחר שידע לנקוט דרכי תגובה נאותות, שוב יצא לדרך המלך, המשיך את פעילותו החינוכית וכבש מחדש את הנוער לדרכו.

ב־1931 יצא ראשון גדוד „עבודה", איסר למקו־ביץ להכשרה בקיבוץ „במסילה", ביערות דולביקובה שע"י הגבול הרוסי בפוליסיה. כשנה לאחר שובו מההכ־שרה, שוב מתקיים חילוף בכוחות המינהליים ובגדוד נוצרים שני פלגים, היוצאים כל אחד בנפרד למקומות הכשרתם. אחד מצטרף לקיבוץ „במסילה", ואילו הפלג השני מוצא דרכו לקיבוץ „בניר" שהכשרתו בצ'נסטוחוב.

לא אורכים הימים ורובם עולים ארצה לקיבוציהם, ומאורע זה מפיח שוב רוח חיים בפעילות הקן. לאח־ריהם נוטלים לידיהם הנהגת הקן חניכי הגדודים: „תל־חי" ו„למטרה" ואף אלה, לאחר תקופת זמן, ממשיכים דרכם להכשרה.

וברחוב נגישות, פעילות אדמיניסטראטיבית של המשטרה, והקן נאלץ לעזוב את מעונו במרכז העיר, ברחוב ה־3 במאי ולעבור לרחוב צדדי (קרוטקה), לביתו של קשיבנסקי, בו גם נמצא קיבוץ ההכשרה של הקיבוץ המאוחד. בית זה נהפך תוך זמן קצר לנקודת ריכוז כבירה של פעולה ציבורית וציונית רבת ההשראה והשפעה הדדית בין שוכני הבית. כאן, בבית זה, מקיים הקן את פעולותיו הסדירות, החינוכיות והאירגוניות עד לפלישת הגרמנים לגבולות פולין, ובהיות עירנו קרובה לגבול הגרמני, נופל הקן קרבן ראשון.

אך טרם שנסקור את קיומה של התנועה בימי המלחמה והשואה, נציין כמה קווים כלליים אופיניים לקן בדומברובה. במחצית שנות העשרים והשלושים היה הקן מרכז לפעילות חינוכית־ציונית ולהגשמה עצמית. הוא הצטיין בכך שידע לרכז בתוכו נוער עובד ולומד וליצור יחידות חינוכיות. הפעולה החי־נוכית היתה חויה בפני עצמה והשאירה רושם בל ימחה לשנים רבות. לזכותו של הקן יש לציין את העובדה שפלט מתוכו — אמנם לא מרצונו — רבים אשר פרשו ממנו ויסדו תנועות נוער ומפלגות מתח־רות. את יוצאי הקן מצאת בין מניחי היסוד של „גורדוניה", הנוער הציוני, ו„פרייהייט"; בין פעילי החלוץ, פועלי־ציון־ימין ושמאל, בציונים הכלליים, ולהבדיל, בין ראשי הקומוניסטים. מקובל היה שחניך יוצא תנועת השומר הצעיר הוא יסודי ומקריב עצמו למען הרעיונות אותם ספג לתוכו, הוא קנאי ולוחם, וודאי כזה יהיה גם בדרכו החדשה, ואכן לא התאכזבו מהם.

הקן הצטיין בפעולה ציונית ענפה. בשנת 1932 הת־ארגנה ביזמתו של פנחס לוסטיגר חבורת „סתם חלו־צים" אשר התקיימה בהשראת הקן וסונפה לסניף החלוץ. חברינו עמדו בראש הפעולה למען הקק"ל (היו מזכירי הועדה ומפעיליה העיקריים). שעורים לעב־רית ב„תרבות" התקיימו בזכות השתתפותם ההמונית של חברי הקן. היינו שותפים פעילים בליגה למען א"י

שכבת צעירים וצופים באחת השבתות בקן — אַ גרופּע יוגנטלעכע, שבת אין קן „השומר־הצעיר״

העובדת, ובכל פעולה ציבורית כללית נדרשה השתתפותו של הקן ופעיליו.

הטיולים של הקן היו שם דבר, ומיפקד ל״ג בעומר בז׳לוני ותהלוכת הסיום בחוצות העיר היו תמיד לחויה לאוכלוסיה כולה. את הקן ציינה הפעולה החינוכית בקשר עם הטבע. הטיולים ומושבות הקיץ היו נקודת שיא בפעולה זו, והצטיינו תמיד באירגונם המופתי ובתוכנם החינוכי והחברתי. ואם כי הקן סבל לא מעט מהורים שסרבו להרשות לילדיהם להשתתף בפעולות אלו, היו גם רבים שבאו וסייעו, ואף מסרו את ילדיהם לידי המחנכים של קן השומר הצעיר, המחנך חינוך צופי וחלוצי.

בסקירתנו זו לא נפסח על אלה שידעו תמיד לעמוד לעזרת הקן. ראשון היה הנדבן הידוע נ. א. גוטמן, אשר נטל תחת חסותו את הקן ותמך בו תמיכה מוסרית וכלכלית. כל פעולה זכתה לעזרתו להערכתו. הוא השתתף במיפקדים חגיגיים, הוא תרם את דגל הקן ובנוכחותו נערכה הקדשתו באחד האולמות הגדולים בעיר, ומסיבה זו נהפכה להפגנת אהדה לקן. לקראת עונת החורף תרם עצי הסקה ופחמים לקן. הוא תרם לעזרת חניכי הקן שיד הוריהם לא יכלה להשתתף במפעלי מושבות הקיץ. לא היה מפעל בקן שידו העוזרת לא תשותף בו. אם כי רבה היתה הכרתו הציונית והסוציאלית, הרי ודאי שלא נפסח על שניים מקורבי־

מקורביו, שתרמו לא מעט בהשפעתם עליו ולמען עזרתו המתמדת לקן. אחד הוא ההיסטוריון הנודע טולו ניסנבלט, בעל לאחד מבנותיו (ניספה בשואה), שבעצמו היה ממיסדי התנועה בגליציה ובוינה וזכר את חסדה של התנועה. ואילו השני היה יעקב פרוכצוויג — שכן ביתו ועובד במפעליו הכלכליים, ואף הוא מראשוני הקן ושומר לו אמונים, קושר קשרים עם מוסדות ממשלתיים ומסייע בכל האפשר, למען לא יבולע לקן בפעולותיו מצד השלטונות העוינים את התנועה.

ועוד נזכיר שניים, שלא שכחו את הערכים שהקנתה להם התנועה וגמלו לה ברבות הימים והם: אמיל גרינבוים ויצחק בורנשטיין. השלושה, ובראשם א. נ. גוטמן, היוו את ה„אופיקה״ — המוסד הרשמי כלפי השלטונות מטעם הנהגת הקן.

רבות אפשר היה עוד למנות מפעולות הקן ומעמדו הציבורי, אך קצר המצע מלהביע כל זאת. יזכרו גם לטובה כל אלה שנתנו ידם לקיומו ושיגשוגו של הקן ועודדוהו בפעולותיו החינוכיות, ורובם ככולם לא הזדהו עמו הזדהות אידיאולוגית ולא גרסו הגשמה עצמית, אך ידעו להעריך את הערכים החינוכיים־ציוניים שהתנועה הקנתה לחניכיה. רבים מאלה לא זכו להגיע לחוף מיבטחים, ניספו בשואה האיומה שפקדה את עירנו בכלל יהדות פולין שנכרתה לעולמים.

עברה התדהמה הראשונה של פלישת הגרמנים. הקן

מתחסל חיסול רשמי כפי שעשו זאת כל האירגונים הציבוריים. אך בתחילת 1940 שוב מתארגן הקן מחדש בחצרו של ראובן גרוספלד ברדן. הממדים הם כמובן שונים והיקפי הפעולה אחרים. בראש הקן מתיצבים צעירי הקן שלא עזבו את העיר ושלא נלקחו למחנות, וביניהם: מרק קורנפלד, אליעזר נוסינוביץ, נעמי ספו־קוינה (שלושתם בארץ), מרדכי פלוס, האחיות צילה וללה למקוביץ ואחרים, שניספו בשואה.

הפעולה מתנהלת בסתר ובמחתרת, נשמרים הקש־רים עם התנועה וביחוד עם הקן בבנדין והקיבוץ באותה העיר. הקן זוכה להדרכתה של חייקה קלינגר ז״ל וכך נמשכת שרשרת הדורות של התנועה.

מגיעות הידיעות הראשונות על חברי הקן, חיילי הצבא הפולני, שגויסו עם פרוץ המלחמה. הקרבנות הראשונים הם מנחם שיינוקסלר ודב בליצקי, מפעילי הקן ומדריכיו. אין ידיעה ממרדכי קליינמן ולא ידוע מה עלה בגורלו. למל למקוביץ וחיים כהן נמצאים ליד גבול פולין־הונגריה. הראשון מגיע לאחר תלאות מרובות במחנות, לארץ. חיים כהן חותר מזרחה, ולאחר שנות גירוש ושהיה במחנות בקפריסין, מגיע יחד עם רעיתו מרים — פעילת הקן — לחוף מבטחים בארץ.

וכך עד 1941 — עם ריכוז התושבים היהודיים בגיטו, אחד ברחוב נרוטוביץ והשני במייסקה — הולכת ומצטמצמת הפעולה. חלק גדול מהנוער נלקח למחנות עבודה. בשנת 1942 חוסל הקן רשמית ואחרוני הקן מט־מינים את הדגל בארובת הבית, מתוך תקוה למצאו לאחר המלחמה (אך שרידי השואה לא מצאוהו לאחר מכן).

ב־1942 רוכזה שארית הפליטה בגיטו ברחוב מייסקה, סביב בית הכנסת הגדול. נשארו מעטים, זקנים וחולים וצעירים התומכים בהוריהם. ב־1943 מועברות כמה עשרות משפחות לשרודולה באיזור סוסנוביץ, ומכאן מובלות לגיא ההריגה במחנות אושויץ וטרבלינקה. מע־טים מצליחים למצוא מחסה בשדות וביערות. שמעון רוזנבלום וחיים קריסטל, מחניכי הקן, החזיקו מעמד בתנאים על־אנושיים, קיימו את עצמם, ובסיום המלחמה יצאו לאור היום מבורות שחפרו לעצמם והיוו את מקלטם (שניהם בארץ).

1945 — סיום המלחמה. בודדים מחניכי הקן שרדו — רובם ניספו יחד עם הוריהם, אחיהם ואחיותיהם במיש־רפות. מעטים זכו להחזיק מעמד במחנות העבודה ובכו־חות על־אנושיים חזרו לאיתנם הודות לצבאות המשח־ררים של רוסיה ובנות הברית. יחידים חוזרים מהמזרח, מהיערות וממרחבי רוסיה. כולם חוזרים לבית שנחרב — שמא נשאר פליט, קרוב ויקר מהמשפחה. אך לכולם רבה האכזבה והיאוש, הבית בחורבנו. עשרות נותרו לפליטה ובודדים מהם חניכי הקן, אך רבה ביניהם השמחה למפגש אחים, אלה אחרוני חניכי הקן שנותרו לפליטה: יחיאל פלוס, שמעון רוזנבלום, חיים קריס־טל, שרגא פרוכצוייג, אליעזר נוסינוביץ, מרק קורנפלד, יצחק לנצ׳נר, נעמי ספוקוינה, יעקב זיגרייך, משה אייזנברג, טוביה באליצקי ועוד. כל אלה שרידי הקן, משכבות שונות, את כולם מקשר העבר על חוויותיו, אך לפניהם עוד העתיד. פוקדים את קיברות אבותיהם, מבכים את קרוביהם, בני המשפחה, ידידים וחברים לתנועה, שלא זכו לשיחרור ושהתענו ומתו מות קדו־שים — והם נושאים תקותם ועיניהם לארץ. שם נמצ־אים מחנכיהם, שם בני משפחותיהם הנותרים, שם התקוה לבנין בית חדש.

ובינתיים גם כאן רבה הפעולה, מתארגנים, עוסקים בפעולת ריכוז שארית הפליטה, מבריחים גבולות וחות־רים למולדת. בין פעילי „הבריחה״ תמצא את יוצאי הקן, פעילים ומפעילים אחרים. באניות מעפילים תפגשם ואף במחנות קפריסין תמצאם, ולבסוף לחוף המולדת הנכספת הגיעו.

אחרוני קן השומר הצעיר בעירנו השלימו את שר־שרת חלוצי הקן שהפעילו ראשונים, פרצו גבולות, הפרו הסגרים ואת ביתם הקימו במולדת המשוחררת. כל אלה שוכנים כיום בקיבוצים: עין־השופט, מסילות, שובל, תל־עמל, כפר מסריק. תמצאם בתל־אביב, חיפה, ירושלים ובכל מרחבי הארץ. עדות חיה הם למיפעלו החינוכי הכביר של קן השומר הצעיר בדומברובה. הקן, שיעמוד כמצבה לתנועה וחניכיה אשר לא זכו וניספו בשואה.

יהי זכרם ברוך.

מגן צבי

קן גורדוניה

בשלהי 1928 נוסדה בעירנו הסתדרות הנוער „גורדוניה". הקמת גורדוניה היתה צורך מציאותי חיוני בתקופה ההיא עבור נוער רב, אשר לא מצא דרכו לתנועות השומר הצעיר ו„פרייהייט" הקיימות, בשל מצען החברתי־סוציאליסטי, שהיה קיצוני לגבי בעיות רבות וביניהן יחסי בנים והורים.

העובדה שבאותה תקופה של התעוררות ציונית חלוצית בקרב הנוער היהודי, נשארו אצלנו ברחוב עשרות ומאות נערים ונערות בלתי מאורגנים — היא שנתנה את הדחיפה ליצור את המסגרת המתאימה שמי „רוז ווי", שדחק את רגלי היהודים מהמסחר, החנונות והתעשיה הזעירה. נוסף על כך, היה מוצאו של נוער זה על פי רוב מבתים מסורתיים בעלי זיקה עממית לערכי היהדות, והדרך הטבעית היתה השתלבות באירגוני הנוער, אשר פלסו להם את דרכם לעתיד ע"י הגשמה חלוצית ועליה ארצה. כבר ב־1929 עלו החלוצים הראשונים, חניכי השומר הצעיר ו„פרייהייט" לארץ ישראל. עלייתם שימשה דוגמה ונתנה דחיפה לרבים אחרים אשר שאפו להגיע לאותה מטרה.

קבוצת בוגרים בהסתדרות „גורדוניה" בעיר
אַ גרופּע פון עלטערע אין דער „גורדוניה" אָרגאַניזאַציע

להוי ולאורח החיים של נוער זה, לקרבם לרעיון הציוני־חלוצי ולחנכם לקראת הגשמה לעליה.

יש לזכור כי בפולין התקיימה האנטישמיות בכל שטחי החיים ובפרט בשטח הכלכלי, ואם כי הנאַציזם טרם שלף את ציפרניו, הספיק מצב זה לעורר בין הנוער היהודי את הדאגה העמוקה לעתידו הרוחני והפיזי, מתוך ודאות מוחלטת שאין לו הרבה תקוות לבסס את עתיד חייו בארץ הולדתו. הנוער היהודי בדומברובה השתייך רובו ככולו למעמד הבינוני, בני חנונים וסוחרים זעירים, אשר מקור פרנסותיהם הלך ודעך מיום ליום עקב תעמולת האירגון האנטי־

כאמור, נוסדה „גורדוניה" לא כמתחרה לתנועות הנוער האחרות שהיו קיימות, אלא במטרה לאפשר לנוער הבלתי מאורגן, שמהסיבות הנזכרות לעיל ואחרות לא השתלב בתנועות אלה, למצוא מסגרת מתאימה ולתת פורקן למאוויו. להקמת הקן בעירנו סייעו שני חברים מההנהגה המחוזית בבנדין: אריה ליור ז"ל (עלה אחר השואה ארצה ונפטר ממחלת לב ב־1965 בת"א), ומרדכי המפל יבדל"א — הגר כיום בת"א. כן פעלו כמארגנות שתי חברות מדומב־רובה, חוה גורסט (חברה בקבוצת משמר השרון) ורחל וינריב (כיום ברמת־גן), אשר עוד קודם לכן

מצאו דרכן לתנועה זאת בסניף הבנדינאי והיו פעי־לות בו.

באולם שהשתייך ל„קליינהנדלר פאַראיין", מאחורי קולנוע „ארס", כדיירי משנה, החלה גורדוניה את פעילותה החינוכית ועבודתה האירגונית. נבחרה הנהגה מקומית: משה טננבוים, אברהם פרידמן, (שניהם ניספו), באליצקה, ישעיה רוזנברג, חוה גורסט, רחל וינריב וצבי מגרקביץ־מגן (כולם בארץ — חלקם בקבוצות).

עליזים היו חיי הקן. מדי ערב בקעו קולות שירה מפי החניכים שהתאספו לשיחה או לשיעורי השפה העברית. יום יום נוספו ילדים חדשים (בעיקר בגילים 18—13), תלמידי הכתות הגבוהות של בתי הספר העממיים, ולאט לאט התגבש הוי תנועתי, על התל־בושת והסמלים המיוחדים, על דיגלו ועל הסיסמה שהדהדה ברבים „הגשם!". התנועות האחרות, הותיקות יותר בעיר, אשר בתחילה הביטו עלינו קצת בלעג וקצת בחשש, החלו לראות בנו גורם פעיל בקרב הנוער ובפעילות הציונית בעיר ונרקמו יחסים נור־מליים, כיאה לתנועות אחיות בעלות שאיפה זהה ורצון משותף. עד מהרה יכלה „גורדוניה" לרשום לזכותה הישגים לא מבוטלים בעבודת הקרנות: הקק"ל, מפא"י ועוד, והיתה זו היא אשר, ביחד עם ההנהגה המחוזית, הקימה מחדש את סניף „החלוץ" בעירנו, לאחר הפסקה של שנים רבות. חברי „גור־דוניה" היו בין מיסדיו ופעיליו.

קשיים החלו לצוף עם הזמן. בוגרי התנועה הת־כוננו באופן ממשי לקראת הגשמה, הגיעה העת לצאת להכשרה לעליה ארצה. הדור הקשיש — ההורים, אם כי מרביתו נטה לרעיון הציוני והצטיין ביחס חם ואוהד לעליה לארץ ישראל — הרי לא גילה אותו יחס כשהדבר נגע ממש בבניהם ובבנותיהם. אך דבר זה כבר לא יכול היה להוות מיכשול רציני בדרכם של החברים, אשר החלטתם היתה נחושה לעשות הכל ולהגיע למטרתם — לחיים חדשים בארץ־ישראל. גורדוניה לא חינכה את צעיריה ל„מלחמה" עם הוריהם כדוגמת תנועות אחרות. גורדוניה ביססה את דרכה החינוכית על שיתוף פעולה והבנה מירבית עם הדור הקשיש; כך היה זה כאשר אורגנה היציאה למחנות הקיץ, כשעמדה במגע הדוק עם ההורים ואף נעזרה על ידם, וכמובן כשהגיעו הדברים לקראת יציאה להכ־שרה, נעשתה הפעולה מתוך ידיעה מלאה, אם כי הסתייגויות ההורים ליציאת בניהם ובנותיהם היו רבות, בפרט ליציאת הבנות.

ב־1932 התגבשה בסניף קבוצה ראשונה של מגשי־מים, אשר היתה מוכנה לצאת להכשרה. (חברים בודדים יצאו עוד קודם לכן). פניית הסניף למקום הכשרה הושבה ריקם ע"י מוסדות התנועה בשל חוסר מקום. לא היו נקודות הכשרה שיכלו לקלוט עוד חברים; מקומות ההכשרה היו מלאים חברים למעלה מכוח קיבולם, ישבו בהם חברים שנים על שנים מתוך ציפיה לסרטיפיקט הגואל, שניתן אז במספר מצומצם ביותר, כ־20—15 סרטיפיקטים בשנה לכל תנועת גורדוניה בפולין, על מאות מועמדיה לעליה. הדחף לצאת להכשרה על אף הכל, הוליד את ההכרח לחיפוש מקום הכשרה לא בעזרת ההנהגה העליונה, אם כי בעידודה. החברים מצאו בכוחות עצמם, לאחר חיפושים מרובים, „פלאַצובקה" (מקום ליד העיר פילץ, בחוה של יהודי עשיר בעל משק וטחנה. מקום יפה ומקסים.

11 חברים ארזו את חפציהם ויצאו להקים את „הנקודה". ביניהם היו: יעקב וינשל (כיום בירו־שלים), יהודית שטרנפלד־קולר (כיום בחדרה), שיקמן (נמצא בארץ), וכן ליסק, צפורה גלצר וחביבה קלב, שלושתם ניספו.

בעל החוה קיבל את החלוצים בספר פנים יפות, היקצה להם דירה מרווחת, מסר להם מצרכים לימים הראשונים ואף „דברים טובים" לשבת, אך העיקר — עבודה — כמעט ולא היתה. אם התפנה מקום בחוה או בטחנת הקמח, התנגדו הפועלים הפולנים לקבלת יהודים „זרים" לעבודה — כפי שהדבר היה ברוב נקודות ההכשרה ברחבי פולין. החברים לא ישבו בחיבוק ידים. הם עסקו בינתיים באירגון והדרכת הקן של גורדוניה בפילץ, שקיבל אז תנופה והגדיל את מספר חבריו. לאחר נסיונות נואשים הן מצד החברים והן מצד בעל החוה, ולאחר מאַבק שנמשך קרוב לחודשיים, נאלצו לעזוב את המקום ובאין מקום אחר, חזרו הביתה.

זמן קצר לאחר מכן הגיעו לפולין שליחים מקבו־צות ותיקות בארץ, אשר החלו לגייס חברים מתוך נקודות ההכשרה, מבלי לשים לב לותק ולתור, לשם השלמת קבוצותיהם ששיוועו אז לתוספת כוח אדם. (היה זה לאחר הפילוג הראשון בתנועה הקיבוצית בארץ). רבים מחברי ההכשרה ראו בהזדמנות זאת עוגן הצלה ואפשרות לעליה ארצה על אף העובדה

שעליהם לעלות בדרך עקיפין. פעולה זו דילדלה את קבוצות ההכשרה ממיטב החברים (כי רק אלה אושרו), והעמידה בנסיון את עצם קיומן של נקודות הכשרה רבות ואת הקבוצות הצעירות בארץ בראשית צעדיהן. גם לקן בדומברובה נגרם נזק. חברים מסויימים אושרו לעליה לאחר תקופת הכשרה קצרה לעומת אחרים, שעלייתם נדחתה בשל כך.

בראשית 1934 עלו החברים הראשונים מקן דומ־ברובה: חיה רוזנפלד, פרומה רוזנבלום, רחל שיבק, דבורה נוסבום, נפתלי רכניץ, משה אלבוים, חיה פלדברג ז"ל, וצבי מגרקביץ' (קודם לכן עלו ב„עלית המכבידה" החברות: חוה גורסט ורחל וינריב). באותה שנה עלו גם החברים יעקב וינשל, רחל נוסבוים, כלומה ודבורה וינשל.

לאחר עלייתם ארצה של הבוגרים, ניהלו את קן „גורדוניה" בדומברובה החברים פולה נוסבוים, מוטק נוסבוים (נפטר לפני כשנתיים בארץ, באופן פתאומי) ואחותי צפורה שפס ז"ל.

הייתי אז צעירה מכדי להיות בתנועה, אבל זכו־רני שצפורה אחותי הקדישה את רוב זמנה ומרצה לקן, בפעולות חינוכיות ואירגוניות, ועמדה בקשרים עם הנהגת המחוז בבנדין ועם ההנהגה הראשית של התנועה בורשה.

בשנת 1936 נכנסתי עם עוד כמה חברים לתנועה ולפעילות בקן. באותה תקופה היתה הפעילות רחבה בהרבה שטחים. הוצאנו עתון, השתתפנו בטיולים אזוריים, נטלנו חלק בצעדה רבת־רושם, שהתקיימה בחוצות העיר — כולנו בתלבושת תנועתית רשמית ובידינו דגלנו הגדודיים, ובראש דגל הקן שעשה רושם על כולם ביופיו.

בימי המלחמה לא שקטנו. המשכנו לקיים פעולות שונות. הכל נעשה במחתרת, אך היה רצון עז וכן לפעול ולעזור אחד לשני. אספנו לביתנו ילדים קטנים אשר לא יכלו ללכת לבית הספר, לימדנו אותם והעסק־נו אותם. ומפליא היה שאנו, שכה צעירים וכה חסרי נסיון היינו — נעשנו לפתע מדריכים ומורים. הבוג־רים יותר התאספו בבתים פרטיים והעבירו פעולות. הן היו נמשכות עד תחילת העוצר שהופעל אז ביד חזקה ואכזרית, ואף אחד לא העיז להפר אותו.

זכורה לי במיוחד דמותו של אחד השליחים, שהיה אהוד עלינו מאד והירבה לבקרני. היה זה אליעזר גלר ז"ל. (נספה בשלהי המלחמה). הוא עזר לנו רבות בהדרכה. לא ידענו כיצד הצליח להגיע אלינו בזמנים כה מסוכנים ובתנאים כה בלתי רגילים.

בעיה מיוחדת ובלתי רגילה עמדה אז בפנינו. מה לעשות בדגל הקן? הדגל היפה שכל כך הרבה עבודת־יד השקיעו בו הבנות ברקמן אותו, הדגל שעליו היתה גאוות הילדים מדי פרשנו אותו במצעדים ובימים חגיגיים של התנועה.

בתחילה שמרה אותו מכל משמר בארון שבבי־

קן „גורדוניה" במושבת קיץ

„גורדוניה"־קן אין אַ זומער־קאָלאָניע

תנו, בין הלבנים. אבל פעם היה חיפוש בבית ובקושי התגברנו על הפחד כשגילו אותו. אמרנו ש ה דגל של הספורטאים... המקרה עבר בשלום והשאירו את הדגל במקומו, אך הדבר גרם לפחד ומתח להורים... לא אשכח את פגישתנו האחרונה: מוטק, צפורה ואני (קודם סידרנו שההורים לא יהיו בבית), לאחר הת־לבטויות רבות ומתוך צער וכאב, החלטנו להיפרד מהדגל היקר, לבל יפול בידי הנאצים. לקחנו את הדגל בדחילו וברחימו ובמו ידינו שרפנו אותו בתנור במטבח...

מה כאובה ועגומה היתה תמונה זו, לראות את הדגל שסימל כה רבות בשבילנו, והיה תמיד נושא לחלומותינו שיגיע יום והדגל יהיה פרוש מעל לרא־שנו בעלותנו לארץ־ישראל, חלומות יפים אלה הלכו ונמוגו עם הלהבות של הדגל הבוער...

מפי בת־שבע (שפס) אדמוני

יוסף יזרעאלי

קבוצת אספרנטיסטים בדומברובה

בשנות השלושים התארגנה קבוצה של דוברי אס־פרנטו בדומברובה. מיסדה היה משה ויגודסקי.

משה היה בחור משכיל, מורה בבית הספר „אורט". מבחינה פוליטית היה קרוב ל„בונד" משום דעותיו האנטי־ציוניות. כאיש אינטליגנטי וחריף אהב ללמוד שפות לועזיות, ובין היתר למד אספרנטו באופן עצמאי. כאשר הציעו לו באחת הפגישות האזוריות להפיץ את השפה בין הנוער, פנה לאירגוני הנוער ובין היתר גם ל„פרייהייט". ביקשנוהו שיבוא להרצות לפנינו מה טיבה של שפה זו. במשך שעה שלמה עמד ויגו־דסקי וסיפר לנו על הרופא היהודי מביאליסטוק, זמנ־הוף, שהמציא שפה בינלאומית שמשמשת כגשר לשוני בין עמים שונים והיא נפוצה ברחבי תבל. אחד ממנ־היגי הפ. ס., המורה צ׳כובסקי, אספרנטיסט מובהק בזגלמביה, שאל אותו מדוע לא ינסה להפיץ בין הנוער היהודי שפה שהומצאה ע"י יהודי ושיש בה אידיאלים כלל־אנושיים, הדקדוק והתחביר קלים לתפיסה וללי־מוד.

כעבור זמן מה אנו פוגשים קבוצה רצינית שלו־מדת בשקידה עם משה, אלה נושרים ואלה מצטרפים

חוג אספרנטו פעיל בדומברובה

דער עספעראַנטיסטן־קרייז אין דאמבראָווע

שוב, ובתום 6 חודשים יצא מחזור של 12 — 15 בחורים ובחורות יודעי שפת אספרנטו, ובמועדוני הנוער ובספריה אפשר היה לשמוע צלילים זרים של שפה מוכרת ובלתי מוכרת.

מעשהו הראשון של משה היה להביא אותנו לועידה בינלאומית של אספרנטיסטים שהתקיימה אז בקרקוב. פגשנו שם בליל של עמים מיבשות זרות, מיפן, סין, הודו וכדומה שמדברים שפה אחת ולכולם היא מובנת ונדברת. כשחזרנו משם נתפסנו לרעיון הפצת השפה ביתר התלהבות. כותב טורים אלה אירגן קורסים בסביבה ואף תרגם מאספרנטו ליידיש. תרגומים אחדים הודפסו והופיעו בעתון המקומי „זאגלעביער צייטונג" שיצא לאור בבנדין. גם בעתון הנוער של מרכז „פרייהייט" הודפסו תרגומים מאספרנטו ממיטב הספרות העולמית, בפרוזה, בשירה ואף בדברי מחקר ומדע.

האספרנטיסטים בדומברובה היו בין הפעילים ביותר באיזור. למעשה היה זה הגוף היחידי בעיר שלא ידע הבדלי מעמדות והבדלי מפלגות. לקבוצה זו היו משתייכים אנשי מפלגות ואירגונים שונים, החל מה־ציונים הכלליים ועד הקומוניסטים. יתר על כן, היה זה האירגון שבו נפגש נוער יהודי עם הנוער הפולני של פ. פ. ס. ואירגונים אחרים מכל האזור. כולם מצאו שפה משותפת, בטיולים ובפגישות. והמטרה היחידה היתה בילויי בצוותא, שיחות רעים וחוויות משותפות. המארגנים של הפגישות היו ויגודסקי מצד הנוער היהודי וצ׳כובסקי מצד הנוער הפולני. הראשון היה בחור ממושקף ומתבודד, תמיד שקוע בקריאה, והשני הי׳ה גוי דברן וער. היה בא בלוית אשתו ולטיולים אף הביא את שני ילדיו.

בפרוץ מלחמת העולם השניה נעלם ויגודסקי מן האופק, ובזמן הכיבוש הנאצי נרדפו האספרנטיסטים ואסור היה להם להיפגש. היו גילויים של עזרה והצלה: בימי השואה החביאו פולנים יהודים (בעיקר נשים), ועזרו להתחמק ליהודים בקרקוב ובמושקוב ועוד.

צבי שמחוני (פריילין)

פועלי ציון ימין בדומברובה

ההיסטוריון שירצה לכתוב על תנועת הפועלים היהודית בפולין יעמוד בפני לוח חלק: הכל נחרב ונמ־חק עד היסוד ביחד עם יהדות תוססת ועשירת תרבות זו. לא רק על ידי קלגסי היטלר בלבד, אלא גם על ידי הפולנים עצמם, שהיו לא מעט אשמים מלשמור לכל הפחות על נכסי התרבות. היטלר השמיד את היהודים באופן פיסי, והפולנים עזרו לו להשמיד את התרבות באופן מוחלט.

ברצוני להעלות על הכתב את הידוע לי, אם יעמוד לי זכרוני; לכל מה שקשור עם הימים שעברו אני קורא: דפים תלושים...

כך נולדה המפלגה הגדולה ביותר בדומברובה: בשנת 1917 נוסדה המפלגה בשם „פועלי ציון" (יידישע סוציאל דעמאקראטישע ארבייטער פארטיי) ע"י החברים שעמדו בראש, האחים שנהפט ברוך ומשה, יעקב רו־זנצויג, גוטשה ארליך, וקופל בילינסקי. אחרי כן הצ־טרפו מיטק קרייצר וירחמיאל מאנשיין (שניים אלה טיפלו בנוער).

כשנודע בציבור על דבר הקמת מפלגת „פועלי ציון" התחיל הנוער הבוגר לנהור למפלגה הזאת מכל קצוות העיר, ביחוד אנשי „מייסקה". היתה זו עת מל־חמה, זמן מצוקה ומחסור; המפלגה אירגנה בשביל ילדי־מעוטי היכולת ארוחות חמות (בעזרת ה„ג'וינט") במהיר סמלי וגם קואופרטיב קטן התחילו לארגן. בעיר היתה מורגשת התעוררות חברתית, קמו כל מיני חב־רות צדקה והעזרה ההדדית עמדה בשיא היכולת, בזה הצטיינו במיוחד אנשי רדן.

תמה המלחמה. ברחוב הרוסי התנהלו הויכוחים הסוערים בין כל מיני קבוצות מהפכניות: הסוציאל־רבולוציונרים. ס. ד. מנשביקים, בולשביקים, אנרכיסטים ואחרים. באוירה הזאת ניצלו הבולשיביקים את האנדר־למוסיה ובכוח הנשק הוציאו את השלטון מידי קרנסקי ופיזרו את הממשלה.

בורוכוב שחזר אז מאמריקה לרוסיה התרוצץ, נסע מעיר לעיר, נאם באסיפות, הצטנן ונפל למשכב. זמן קצר נאבק עם המות ולא יכול לו.

בשנת 1918 קמה פולין לתחיה אחרי שנות סבל ודיכוי. הממשלה הזמנית הפולנית הכריזה על בחירות לעיריות. „פועלי ציון" השתתפו וקיבלו מנדט אחד. בישיבה הראשונה יצא הח' ברוך שנהפט בהצהרה

חברי פועלי־ציון ימין

חברים פון דער אַרבעטער־פּאַרטיי „רעכטע פועלי־ציון"

שעשתה רושם רב על כל הנציגים היהודים. אחרי מות בורוכוב ואחרי מאורעות בארץ ישראל, חלו תמורות גדולות בעולם, ובפני התנועה עמדו בעיות קשות, שהיה צורך השעה להחליט עליהן ולפתור אותן.

המזכירות של הברית העולמית (וולט־פארבאנד), החליטה לקרוא לישיבה דחופה. הזמינו נציגים של כל ארצות אמריקה הצפונית והדרומית, אירופה המערבית־מזרחית וארץ ישראל (אחדות עבודה). כמדומני שבמזכירות ישבו שלמה קפלנסקי, זלמן רובשוב (כיום נשיא מדינת ישראל — זלמן שז״ר), ירבלום וברוך צוקרמן. הועידה התשיעית המפורסמת התכנסה בעיר וינה (אוס־

די „חלוץ" באַוועגונג אין דאָמבראָווע

טריה). אחרי דין וחשבון מהמקומות השונים נפתח הויכוח, התעוררו שאלות על מהות ודרכי התנועה, וחילוקי דעות היו רציניים מאוד. אנשי הימין שמו את הדגש על ארץ ישראל ואנשי השמאל שמו את הדגש על המהפכה הרוסית.

הועידה התשיעית בוינה עמדה בפני עובדה מוגמרת וחתמה על גורלה, השמאלנים עזבו את הישיבה והתנועה התפלגה.

ד״ר יצחק שיפר שישב אז בסיים הפולני מטעם „פועלי ציון" עבר לציונים הכלליים. וזרובבל, שעמד בראש הועד המרכזי בפולין, בא אל המוכן עם הכלים הנחוצים לנהל תעמולה, הוצאת עתון וכו׳, הוביל את מפלגת השמאל „פועלי ציון" עד הלום...

במשך זמן קצר קמו קבוצות „המרכז". קבוצה אחת נטתה לשמאלניות ולבסוף עברה לגמרי לקומוניסטים, והשניה (החלק היותר גדול) בהנהגת ישראל ושר, שלא הסכים בכל עם השמאלנים, ביצרה בתוך „המרכז" קבוצה של „אקטיביסטים" בשאלת ארץ ישראל, ובזה הביאו להתפצלות נוספת והחלישו אותה לגמרי.

על הסניף הדומברובאי ירד עצב גדול בקבלת הידיעה על פילוג התנועה.

מועדון המפלגה התרוקן מחמת פרוץ המלחמה החדשה בין פולין ובין רוסיה הסוביטית, חלק מהחברים התגייסו לצבא וחלק עזבו את פולין לצמיתות, ואלה שנשארו ניסו להתאושש. נקראה אסיפה בהשתתפות נחום רפלקס (נחום ניר) מסוסנוביץ. הופיעו כחצי תריסר חברים מהנוער; זאת היתה האסיפה האחרונה, כולם התפזרו והכל בא לקיצו.

התעוררות התנועה החלוצית

הנוער האידיאליסטי לא יכול יותר להסתובב באפס מעשה. כמה חברים נדברו ביניהם והחליטו לקרוא לאסיפה בבית הספר של מזרחי ברחוב 3 במאי, בהשתתפות כמה אוהדים. באסיפה נבחר ועד פעולה בהרכב החברים שמואל ביליסטוק (יו״ר), הרשל פריילך (מזכיר), אסתר טרפר ונח קרמפל. ראשית הפעולה היתה פתיחת מועדון בכדי להתאסף. שכרו שני חדרים ועל ידם גן גדול אצל שיבק.

הוכרז על יסוד הסתדרות „החלוץ" בדומברובה־גור־

קבוצת חלוצים בהכשרה בדומברובה

אַ גרופּע חברים פון „החלוץ" אין דאָמבראָווער קיבוץ אויף הכשרה

ניצ'ה בשנת 1925. באו להרשם חברים שהיו שייכים לתנועות נוער מכל הגוונים הפוליטיים והזרמים בציונות וכן נוער לא מוגדר. כל יום באו חברים לכמה שעות לעבד את הגן. אחרי כמה חדשים של פעילות עזבנו את הגן ואת האולם ועברנו לאולם „התרבות" ברחוב איקושעי.

נפתחו ויכוחים סוערים. חברי השומר הצעיר דרשו אוטונומיה בתוך החלוץ, גורדוניה, בתור נוער חלוצי, נהנו מהאוטונומיה גם קודם לכן, לבסוף השיגו גם השומר הצעיר את מבוקשם.

ליד החלוץ היתה קיימת קבוצת חברים יותר מבוגרים, בעלי מלאכה, בשם „העובד". לחברים אלה נתנו את הזכות לעלות לארץ בלי לעבור תקופת הכשרה. בתור שכאלה עלו ארצה וניצלו מהשואה.

בעיר היה קיים קבוץ הכשרה בשם „בורוכוב". חברים מכל קצוות פולין עבדו בתור פועלים פשוטים ובבתי חרושת וחיו חיי קומונה.

עם הקמת החלוץ התארגנו שתי קבוצות שדגלו בציונות סוציאליסטית; אוהדי „צעירי ציון" ואוהדי „פועלי ציון". בראש צעירי ציון עמד הח' קרמפל ז"ל ובראש הקבוצה השניה הח' הרשל פריליך יבדל לחיים. כמובן שבמקרים כאלה ישנן התנגשויות ונוצרים ויכוחים. רוב החברים עמדו לצד פועלי ציון ומיד התקשרנו עם המרכז.

בינתיים קבלנו ידיעה מהמרכז ששתי המפלגות הציוניות־סוציאליסטיות התאחדו ומהיום והלאה מרפיעים בציבור היהודי בפולין בשם פועלי ציון (צ.ס.).

נגשנו מיד לארגן את הנוער. באסיפה הראשונה, שהיתה רבת משתתפים, הצהירו רבים על הסכמתם: הצטרפו גם חלק גדול מהותיקים של השומר הצעיר בגלל ההתרוצצות האידיאית בתוכה. המרכז קיבל בברכה את הידיעה על ייסוד אירגון נוער שנשא את השם: יידישע סוצ. ארב. יוגנט, בקיצור: י. ס. א. י. בראש הנוער עמד הח' אברהם ויסזלץ, חבר מסור ונאמן (ניספה בשואה באושויץ) אליו הצטרף הח' משה שוימר (ניספה בשואה).

הוחלט לארגן את הנוער מחדש ולתת לו תנופה גדולה יותר. תנועת הנוער של פועלי ציון (צ. ס.) מופיעה מחדש בשם: „פרייהייט" (דרור). מופיע עתון שבועי עצמאי בשם זה, לשם הסברה וידיעות על הנעשה בתנועה. במשך הזמן התפתח לעתון יפה שלא היה במה להתביש בו. ערך אותו חבר המרכז לייבל שפיזמן (מת באמריקה אחרי המלחמה).

כניף „פרייהייט" ניגש מיד לפעולה מעשית. אורגנו קבוצות וחוגים, נבחרו ועדות לכל מיני פעולות

כנס „פרייהייט" בבנדין

אירגוניות ותרבותיות, התקיימה קבוצת כדורגל (יחידה יהודית) בשם: „קרפט", ואחרי כן „הפועל".

התקיים גם חוג לדרמה. מזמן לזמן הופיעו בהצגות בעיר ובסביבה בפני אולמות מלאים עד אפס מקום.

ליד הסניף התקיימה שיכבה יותר צעירה בשם „סקויט". הם עסקו בלימוד קרוא וכתוב ביידיש, דבר שלא למדו כמובן בבית הספר הפולני, בעבודנה חינו־כית כללית, וחונכו לערכים ציוניים־סוציאליסטיים ולצופיות. בהתבגרותם עבר „הסקויט" בטקס ל„פריי־הייט".

תקריות

בתאריך מסוים קרה מקרה של התפרצות לתוך מועדון „פרייהייט". התברר שנפרץ ארון המזכירות והוציאו משם חותמת של הסניף, כרטיסי־חבר ודגלים רקומים אדומים של בנדין ודומברובה (זה קרה אחרי האחד במאי). הבינונו שהיתה זאת „גניבה פוליטית" של מפלגה מסוימת לשם שימוש בכרטיסי־חבר לצורך הסואה ופרובוקציה. לא הודענו למשטרה על הגניבה, רצינו למנוע זאת שמא יזיק הדבר למישהו, אבל לקחנו את החקירה לידינו. בינתיים הביאה לנו המש־טרה חלק מהארכיון ושני דגלים אדומים שהיו קבו־רים בתוך האדמה בקולוניה דז'עביונטי, מרחק כמה קילומטרים מהעיר.

דומברובה היתה ידועה כעיר פרולטרית ואנטישמית במיוחד. נודעו לשימצה סגן הקומיסר מהמשטרה, בילה, והסרג'נט שרייבר (שניהם נוצרים). אלה השניים הצי־קו ורדפו את הנוער היהודי על כל צעד ושעל ובכל הזדמנות. לבסוף הגשנו תלונה לסטרוסטה (מושל המחוז) נגד המשטרה ואז הפסיקו את „הביקורים".

יום אחד התפשטה הידיעה בעיר שהסטודנטים הפו־לנים מקטוביץ, מארגון נ. פ. א. (פשיסטים לאומניים קי־צוניים), מתכוננים לעלות לדומברובה לערוך פוגרום (פרעות) ביהודים (לעיר בנדין באו יום קודם לכן). הסבלים היהודים והעגלונים חיכו להם בכניסה לעיר, ליד גשר צלדז'קה, וכאשר נכנסו כיבדו אותם בקבלת פנים „חמה", עד שמיהרו לברוח כלעומת שבאו.

קצת פחדנו. לא היה לנו האלמנט „הבריא" של סבלים כמו בבנדין, לא היה מי שיגן עלינו. בדומברו־בה היינו רק 10% יהודים. השתדלנים של הקהילה הודיעו למשטרה ובקשו הגנה. המשטרה הבטיחה להגן עלינו ולשמור על החוק.

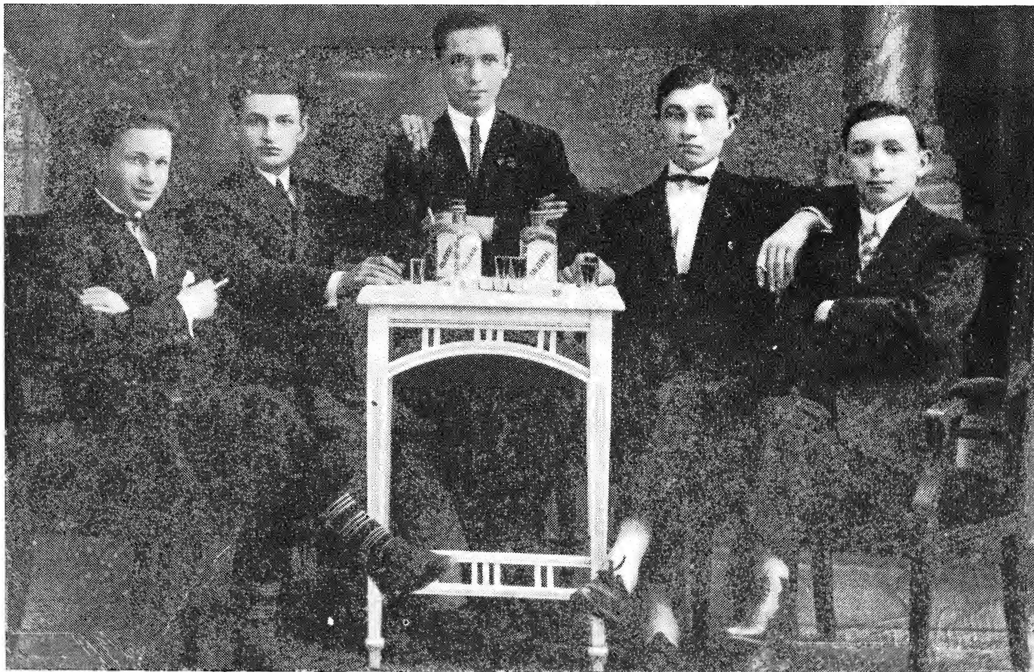
לא סמכנו על המשטרה והחלטנו לקרוא לאסיפה דחופה של כל האירגונים היהודיים הקיימים בעיר. האסיפה סיכמה (א) שלא סומכים על המשטרה, (ב) וכי נגן על עצמנו לבד. הוחלט שבאותו יום אף חבר לא ישב בבית. כל האירגונים התחייבו לשלוח את חבריהם לרחוב ולפזר אותם בכל חלקי העיר.

במקרה של התנפלות יש להודיע לממונים, אשר יחליטו מה לעשות. באותו יום הרגשנו פתאום בתנועה גדולה של מטיילים, בעיקר ברחוב סובסקיגו, שבו נמצאו חנויות של יהודים. הרחוב התמלא בכוחות משטרה מוגברים.

אני מסתובב ברחוב ורואה שאחרי כל חבורת נוער יהודי הולכים כמה שוטרים ושומרים על עקבותיהם. בא רץ ומודיע שמנפצים שמשות בחלונות ראווה בחנות שבקצה הרחוב. נגשתי לסרג'נט שרייבר וסיפרתי לו מה שהתרחש. חיש מהר הוא שלף את חרבו ואיים עלי. הסתלקתי מהר. נזכרתי בפתגם עתיק ואמרתי לעצמי: ישמרני האל מהידידים הטובים שלי ומהשונאים אשמר לבד.

תקוותי כי הצלחתי להעלות כאן קווים להתפתחות התנועתית בדומברובה־גורניצ'ה. חובה עלי לבקש את סליחתם של אלה שחטאתי להם בשל פרטים שנשמטו מ־כרוני.

רשמתי את הדברים משום שחשתי בצורך נפשי להעמיד מצבה לחברים שניספו בשואה, אשר מסרו נפשם לטובת הכלל ואשר חקוקים בלבנו לנצח.

פועלי־ציון שמאל

חברים פון לינקע "פועלי־ציון"־פאַרטיי

צבי קאַזשוך

„פועלי ציון" (רעכטע) און „פרייהייט" אין דאַמבראָווע

די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע באַוועגונג אין זאַגלעמביע דאַטירט איר טעטיקייט נאָכן ערשטן וועלטקריג מיט דער גרינדונג פאַרשידענע גרופּן, ווי „החלוץ", „השחר", „פועלי ציון", „צעירי ציון".

איר יאָר 1920, נאָך דער שפּאַלטונג פון דער „פועלי ציון" פּאַרטיי, ווערן ערשט אויסקריסטאַליזירט די צילן פון די ציוניסטיש־סאָציאַליסטיש דענקענדיקע אַרבעטער — אָנגעשלאָסענע אין פאַרשידענע גרופּן — וועמענס ציל איז געווען צו עמיגרירן קיין ארץ־ישראל. שוין אין יאָר 1920 פאַרלאָזן פוילן די ערשטע גרופּן ציוניסטן אין דאָמבראָווע און זענען עולה מיט אַלע וועגן קיין ארץ ישראל, ווי הערש־לייב ליבערמאַן און שפּעטער — ברזילי, יעקב שליבקה, אברהם גראָספּעלד און יעקב פעדערמאַן. אין יאָר 1925, ווען סקומט די פאַראייניקונג פון „פועלי ציון" (רעכטע) מיט „צעירי ציון" און מיט די „צ. ס."־גרופּן, ווערט אין דאָמבראָווע געלייגט דער פונדאַמענט פון ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע טעטיקייט. די גרינדער פון דער פּאַרטיי זענען געווען נח קרעמפּל, די ברידער שיוועק, יוסף איזראַעלעוויטש, הערשל פריילין, מרדכי בן וואלף ראָזענבלום, פּסח זיגרייך א. א. מיט דער גרינדונג פון דער יוגנט־פּאַרטיי אָרגאַניזאַציע „פרייהייט", וועלכע האָט אויסגעבילדעט רעזערוון פאַר צוקונפטיקע פּאַרטיי־מיטגלידער, האָבן זיך געשטעלט אין שפּיץ פון דער אָרגאַניזאַציע משה שווימער, הערשל קאַזשוך און די ברידער ווייסזאַלץ.

ביי קאָנסאָלידירטע אַרבעט פון ביידע קערפּערשאַפטן אויפן געביט פון קולטור און סאָציאַליסטישע און ציוניסטישע אויפקלערונגס־אַרבעט, ווערט די פּאַרטיי אַן אָנזעעוודיקער פאַקטאָר אין יידישן לעבן אין דאָמבראָווע: די אַקטיווע באַטייליקונג ביי די וואַלן צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן; די אַרבעט פאַר די ציוניסטישע פאָנדן; אונדזער באַטייליקונג אינעם פּאַלעסטינער אַרבעטער־פאָנד; רעפעראַטן וועגן אַרבעטער פּראָבלעמען און אַקטועלע פּאָליטישע שמועסן, וועלכע זענען געפירט געוואָרן דורך אָרטיקע חברים. ווי די ח"ח שמעון גוטמאַן, אברהם טענענבוים, יוסף איזראַעלעוויטש א. א. פון צ. ק. „פועלי ציון" צ. ס. אין וואַרשע, האָבן אונדז באַזוכט די ח"ח ריטאָוו, רייס, נייטשטאַט און שפּיזמאַן. מיר האָבן

תנועת־נוער „פרייהייט" על־ידי מפלגת פועלי־ציון בדומברובה.
די יוגנט־באַוועגונג „פרייהייט" ביי די רעכטע „פועלי־ציון" אין דאָמבראָווע.

געשאַפן אַ ביבליאָטעק א. נ. פון י. ח. ברענער, באַזיצנדיק די נייעסטע אויסגאַבן פון דער יידישער און וועלט־ליטעראַטור; אַ כאָר און אַ דראַמאַטישן קרייז אונטער דער לייטונג פון דעם אַרטיסט פון דער ווילנער טרופּע, לעוונשטיין. דער דראַם־קרייז פירט אויס מיט דערפאָלג די פּיעסע „צעבראָכענע הערצער״ פון ז. ליבין, מיט דער באַטייליקונג פון פּאַרטיי־חברים חוה ווייסזאַלץ, הלל זאַלצבערג, חוה נאַכמיעס, חנה קופּערבערג, דאַנציגער א. א.

דער אָנטייל פון דער פּאַרטיי אין דער ערשטער מאַי־דעמאָנסטראַציע, אין פאַרבינדונג מיט דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי, שאַפט אָנזען און השפּעה אויפן יידישן און אַלגעמיינעם לעבן אין דאָמבראָווע.

אין יאָר 1938, ווען ס׳קומען פאָר די וואַלן צו דער יידישער קהילה אין דאָמבראָווע, באַקומט די פּאַרטיי, טראָץ די שטים־באַגרענעצונגען, וועלכע דאָס דאַמאָלסדיקע האַלב פאַשיסטישע און אַנטיסעמיטישע פּוילן האָט איינגעפירט מיט דער הילף פון דער „אגודה״, אַ מאַנדאַט אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג. ישראל קליימאַן, דער קאַנדידאַט פון דער פּאַרטיי, פאַרטרעט אירע אינטערעסן אין דער קהילה. זיין פאַרטרעטער ווערט לייב ווייסזאַלץ אין דעם ראַט. זייערע אַרויסטרעטונגען פאַרביידע פאָרומס אינעם גייסט פון דער פּאַרטיי, רופן אַרויס אָנערקענונג ביי דער דאָמבראָווער אַרבעטערשאַפט.

מיטן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג ווערט איבערגעריסן די טעטיקייט פון דער פּאַרטיי. טייל חברים זענען אַוועק אין פּוילישן געביט, וואָס איז לויט דעם דייטש־סאָוויעטישן אָפּמאַך איינגעגלידערט געוואָרן אין דער סאָוויעטישער רעפּובליק. ווייניק פון די דערמאנטע חברים זענען געבליבןביים לעבן. אַ טייל האָבן איבערגעלעבט די דייטשע קאָנצענטראַציע־לאַגערן און געפינען זיך היינט אין ישראל. אַלע אַנדערע זענען פאַרשניטן געוואָרן צוזאַמען מיטן דאָמבראָווער יידנטום אין טויטן־לאַגער אוישוויץ.

חוה קריתי (גורסט)

תנועת גורדוניה

מנסה אני לדלות מנבכי העבר זכרונות משנות הנעורים, גדושות הפעילות, השאיפות והאמונה באי־דיאלים כלל־אנושיים ובמיוחד — באידיאלים ציוניים. ואפילו השנים והמאורעות שעברו על הכלל ועל הפרט לא יכלו לטשטשם והם נשארו חרוטים בזכרוני עד עצם היום הזה.

עם התארגנותה של תנועת „גורדוניה" בפולין (ובמיוחד בזגלמביה) הגיעה שמעה של התנועה אף לעירנו — דומברובה. ותורתו של א. ד. גורדון הלהי־בה גם אצלנו צעירים לא מעטים.

ואף כי היו קיימות בעירנו תנועות נוער ומפלגות רבות (החל מרביזיוניסטים וכלה בקומוניסטים), ראי־נו צורך להקים קן „גורדוניה". התאספו ובאו צעירים רבים מכל חלקי העיר — מרדן, מהוטה ומאלט־דומברובה וכן מזגורז'ה הסמוכה לעיר, מחוגים ומשכ־בות שונות.

כזכור, היה קיים ברחוב ה־3 במאי מרכז תרבותי של הפ. פ. ס. היו בו אולמי קריאה מפוארים והת־קיימו הרצאות מענינות מדי ערב. נוער רב, יהודי ברובו, היה נוהר אל מרכז זה. ראינו לעצמנו משימה לארגן את הנוער היהודי הזה ולהטותו לדרכנו. ואכן הצלחנו „לגייס" אל שורותנו מספר ניכר של בנות לשיכבה הבינונית „מתעוררים", לקבוצת „חבצלת" המפורסמת בבנותיה היפות, בעלות היכולת האינטלק־טואלית בשטח האמנותי והארגוני, אשר תרמו רבות לחייו הערים של הקן כולו.

לאחר קשיי ההתארגנות הראשונים, התחלנו לח־שוב על אירגון ילדים נוספים, צעירים עוד יותר, לפעילות תנועתית. ההשתייכות לתנועה בגיל זה היתה טעונה אישור מצד הורי הילדים. ההורים, אם כי רבים מהם היו בעצמם ציונים, חששו למסור את יל־דיהם לידינו. עברנו בין הבתים בכדי לשכנע את ההורים ולנהל אתם שיחות וויכוחים בנושא זה, ואנו בעצמנו צעירים... עשינו רבות ובכוונות רבה ואכן היה פרי למעשינו. הצלחנו לארגן שיכבת „ניצנים" ומאוחר יותר אף קבלנו את הסכמת ההורים להוצאת ילדיהם ל„מושבת קיץ", ודבר זה נחשב להישג רב.

בעיה לא קלה היתה השגת דירה ל„קן". לאחר נדודים רבים הגענו לאולם גדול ויפה ברחוב שינקי־ביץ', אשר אליו היתה סמוכה חצר גדולה. שם החלו

קבוצת „חבצלת" ב„גורדוניה"

„חבצלת"־גרופע אין „גורדוניה"

לפרוח חיי נעורים תוססים ועליזים. זכור לי פרט מענין: רחוב שינקיביץ' היה ברובו מאוכלס גויים, ולא פעם הרגשנו במבטיהם המופתעים המהולים בשנ־אה, בראותם את הצעירים היהודיים שעוררו לחיים את הרחוב הרדום.

מתוך מכלול פעילותנו בלטה במיוחד הפעולה לטובת הקק"ל. באולם הגדול סדרנו „פינה" נאה ומקושטת על נושא זה ועל כל הקשור בגאולת אדמת ארץ־ישראל. מדי חודש הרקנו את הקופסאות הכחו־לות של הקק"ל בבתי היהודים והשתתפנו ב„ימי פרח" רבים לטובת מפעל זה.

לא אשכח את הפעם הראשונה שהלכתי עם החבר נפתלי רכניץ, לאיסוף תרומות לטובת הקרן הקימת. היה זה ביום ראשון בשבוע, כשהחנויות סגורות ובע־ליהן נמצאים בבתיהם. דפקנו על הדלתות. היו כאלה שסרבו בנימוס והיו שנענו ביד רחבה. זכורה לי תגו־בתן של גבירות, שהכירונו כעובדים בעבודות מכני־סות, הן נדהמו לראות אותנו בכך — „הלא אתם יכולים להרויח בזמן הזה" — ואנו צריכים היינו להס־ביר להן את הערך החינוכי ואת המצוה הגדולה שאנו עושים במפעל התרמה זה למען ארץ־ישראל...

ועוד מקרה אני זוכרת. אספנו כספים לטובת הקק"ל גם במסיבות נישואין. לשם כך הכנו פנקס גדול ויפה (דוגמת „ספר הזהב" של הקק"ל בארץ) ובו היה כל אורח רושם את שמו ואת סכום התרומה. נפל בחלקי (יחד עם חברה מהשוה"צ) לצאת ראשו־נה ל„מיבצע" זה. החתונה נערכה בבית ליטנר, ברחוב סוביסקגו. היתה זו חתונה של יהודים דתיים. היססנו והלכנו. התחלנו להתרים, תחילה את אלה שהיו ידו־עים כאוהדים של הציונות... להפתעתנו הרבה לא רק שהיתה היענות נאה מצד כל המסובים, אלא אף הורגשה התעוררות גדולה ושמה של ארץ ישראל נישא בפי כל. ואנו שתי הנערות הרכות הוקפנו צעי־רים ומבוגרים ולאט לאט התחילו כולם לשיר שירים עבריים וארץ ישראליים ולבסוף אף יצאו בריקוד ה„הורה"...

תהיה רשימה זו ציון מה ליהודי דומברובה, הזכו־רים לי בטוב ליבם ובנדיבותם והבנתם הרבה — גם של הבלתי־ציונים — להשקפתנו ולפעלנו.

איסר לביא

קיבוץ הכשרה „בורוכוב" בעירנו

(דברים מפי אריה מנדל, יליד אוז'רוב ע"י קילצה, שהיה חבר ההכשרה בשנים 1930 — 1933)

ב־1933 הגעתי לדומברובה לקיבוץ ההכשרה ע"ש בורוכוב, שהשתייך לגוש בנדין. כחבר „החלוץ" אמרתי לעשות הכשרתי בקיבוץ זה למען לעלות ארצה. עם בואי לקיבוץ ודאי שלא הנחתי שאשהה בו למעלה מ־5 שנים, ובמרוצת הזמן אהיה לאזרח העיר ואכיר אותה על תושביה היהודים, מפעליה הציבוריים וחייה החברתיים. כיליד העיירה אוז'רוב, מרכז יהודי קטן, הגעתי לדומברובה, העיר התעשיתית בעלת הצביון הפועלי הפרולטרי והמיעוט היהודי הקטן שבתוכו. הכל היה חדש בשבילי: מציאות חדשה, עולם חברתי חדש, צורת חיים בקיבוץ ומאבק יום־יומי על קיום.

באתי לקיבוץ כשהוא שוכן ברחוב קרוטקה 3 בביתו של קשיוונסקי (ב־8 חדרים). היה זה שיכור מובהק ששעות הפכחון שלו היו מועטות אך בשעות אלה זכר יפה את הצורך בקביעת שכר הדירה. לשבחו יש לאמר שהעריך אותנו מאוד ובשעות רצון גלגל עמנו שיחות לא מועטות בנושאים חובקי זרועות עולם.

רחוב קרוטקה, כשמו כן הוא: קרוטקה — קצר ממש. קצהו האחד הנשען על הרחוב המרכזי 3 במאי, וקצהו השני נוגע ברחוב קושצ'יושקו. זהו רחוב צדדי, אופייני בכך שבמרכזו היה קיים בית אשר עמד על עברי שבר קרקע שנוצר בעקבות אחת ממפולות המיכרות שהיו שכיחות בעיר. דיירים המכבדים את עצמם לא נטו לגור בבית זה, אך גאולתו באה כשהת־מקמו בו סניפי תנועות הנוער החלוציות השונות אשר בעיר ובתוכם גם קיבוץ ההכשרה. במרכז הבית היה הקן הגדול של השומר הצעיר, אשר היה עורך את המיפקדים, הפעולות והמפגשים לא רק בחדרי הבית, כי אם גם במרכז החצר. בחדרים הסמוכים היו סניפי החלוץ, פרייהייט ופועלי ציון. אופיו הציבורי של הבית בלט עוד יותר ונעשה מרכז ציוני פעיל כשהגיע אליו גם הקיבוץ.

באותה תקופה מנה הקבוץ כ־60—70 חברים וביניהם מספר לא מבוטל של חברות. בניגוד לנקודות הכשרה אחרות, היתה פלוגת דומברובה מבוססת איתן מבחינה כלכלית. קיומה היה בעיקרו על עבודה בבתי חרושת, במנסרה ובמחסני עצים וכיו"ב. מקום

הכשרה במנסרה בדומברובה.

די הכשרה אין דאמבראָווע ביים שניידן האָלץ.

העבודה העיקרי היה בית החרושת של האחים קליין. ביח"ר זה היה ידוע במוצרי המתכת שלו והיקפו הגדול, הוא העסיק בין פועליו הפולניים המרובים גם מעטים מיהודי המקום, בעיקר בעמדות מינהליות. הופעת פועלים יהודיים בעבודות פשוטות היתה לנושא בשיחות בין הפועלים הפולניים. חיש מהר עמדו על טיבם של פועלים אלה, וכך נוצרו יחסי חברות הדו־קים אשר באו מאוחר יותר לידי ביטוי בפעולות הפוליטיות. יזכרו לטובה גם מנהלינו היהודים האחים קליין, אשר ידעו להעריך את פועלנו, וכך ראו וגם עשו מנהלי העבודה כמהנדסים ביאלסקי, פייטמן, ארבסמן, ליסקו, האחים קרשפלד ועוד רבים אחרים ששמם נשמט מזכרוני.

הפועלים הפולניים ידעו להעריך יפה את מעמדנו בבית החרושת, ואם כי היינו יהודים הבינו שבהיותנו פועלים אנו נמצאים מעבר למחיצות הלאומים, והאינ־טרס המעמדי גובר על הכל. גישה זו גברה עוד יותר כשראו את פעילותנו בחיים המפלגתיים ואת השתת־פותנו הפעילה בהפגנות הפועלים. יוקרתנו עלתה כשהיינו שותפים מלאים לשביתה שפרצה בבית החרושת על רקע תביעות שכר והבענו סולידריות עם כלל ציבור הפועלים. נראה לי שקנינו אז גם את עולמנו בין בעלי בתי החרושת שראו בנו פועלים בעלי הכרה הנאבקים יחד עם עמיתיהם הפועלים הפולניים.

כאמור היה בית חרושת זה אחד ממקומות עבודה המרכזיים, אך הודות לפעילי הציבוריות היהודית־הציונית בעיר, זכינו למקומות עבודה נוספים שאף בהם הכירו ביכולתנו. בתחילת היוסד הקיבוץ היה קיים פטרונט שדאג למקומות עבודה, אך לאחר הת־בססותנו הפסיק הפטרונט להתקיים בראותו את מעמ־דנו הכלכלי האיתן, בניגוד לפלוגות השכנות בזומקו־ביץ ובנדין שנאבקו קשות על קיומן.

כחברי החלוץ, פרייהייט ופועלי ציון ראינו את עצמנו, על אף היותנו בהכשרה, חייבים בהמשך הפעי־לות למרות היותנו זמניים בעיר. השתתפנו בקביעות בפעולות הקק"ל אם זה ב„ימי פרח" ומפעלים שונים אחרים או במפעלים מסורתיים. השתתפנו בקביעות בליגה למען א"י העובדת, שריכזה בתוכה את מיטב הנוער מתנועות הנוער החלוצית בעיר. עצם היות הקיבוץ שוכן בשכנות לתנועות הנוער בבית קשיוונסקי, היווה כבר מרכז חברתי שהתערה יפה בחיים הצי־בוריים בעיר; חבריו בלטו בכל הפעולות ונקשרו קשרים חברתיים ואישיים בין חברי התנועות ואנשי הקיבוץ.

חייו החברתיים של הקיבוץ התנהלו במעגל סגור, אך עם זאת היו חברי תנועת הנוער שותפים לכל אירוע, חג ומסיבה שערכו בבית זה. בערבי שבתות וחגים ואף בימי חול היווה הקיבוץ נקודת משיכה לכלל הנוער. השירה והריקודים בקעו עד השעות המאוחרות כשכולם משתלבים בהורה מלכדת. בימי ל"ג בעומר היה הקיבוץ משתף עצמו במיפקדי הת־נועות שנערכו מחוץ לגבולות העיר, במרחבי השדות אשר בז'ילונה.

הקבוצה הראשונה שיצאה להכשרה בקלוסובה מטעם „פרייהייט"
די ערשטע גרופע „פרייהייט" יוגנט אויף הכשרה אין קלאָסאָוו

מהיותנו פועלים וחברי הכשרה התחשלה הכרתנו הפועלית, וכך הגענו למסקנה שעלינו להיות פעילים גם בחיים הפולי'טיים והציבוריים בעיר. איני צריך לתאר ליוצאי דומברובה את אופיה הפועלי של העיר והתסיסה המעמדית שאיפיינה אותה באותן השנים. הווי פוליטי זה השפיע גם עלינו וכך השתתפנו בכל סוגי הפעילות הפוליטית. כקרובים לפ. פ. ס. היינו שותפים מלאים להפגנותיה. הופענו על דגלנו שבו חרותות מילים עבריות. היינו גאים שאנו בולטים בהשתתפותנו היהודית הלאומית, אך בגבור המגמות

השמאלניות בתוך פ. פ. ס., ומתוך התנגדות להש־קפותינו הציוניות, היה מעשה ולא ניתן לנו להשתתף בהפגנת אחד במאי. לא השלמנו עם זאת, ובעבור ההפגנה על פנינו פרצה תיגרה המונית שאף המשטרה לא הצליחה להתגבר עליה. לא הצליחו להוציאנו מתוך ההפגנה וכך צעדנו, שירה בפינו ודגל הציונות הסוציאליסטית מתנופף ברמה.

ב־1936 גברו המגמות האנטישמיות בציבור הפולני; „האנדציה" הרימה ראש בסיוע הממשלה והשמאל ובראשה פ. פ. ס., ועד מהרה איבדו את השליטה על ההמונים (זכורה פרשת פשיטיק מאותה שנה שהיוותה ציון טרגי בדרכה של יהדות פולין). גם בדומברובה התקיימה הפגנת סולידריות עם נפגעי פשיטיק, כשפועלים פולנים ויהודים צועדים יחדיו ומפגינים במשותף נגד הארס האנטישמי שפשט בציבור. ספגנו אז מכות מידי המשטרה, נעצרנו ומספר ימים החזיקו אותנו בחקירה ולאחר מזה נשפטנו. קיבלנו עונשים לא כבדים, אך עם זאת הרגשנו שתרמ־נו משהו להכרתנו הפוליטית והלאומית בשיתוף עם פועלי העיר הפולניים. היו גילויים נוספים של התאר־גנות, בהפגנה עצמית משותפת עם גורמי השמאל בעיר. היו תופעות של התנפלויות אנטישמיות. אף הקיבוץ זכה לרגימה באבנים וניפוץ שמשות. היו מקומות שבהם לא ניתנה דריסת רגל ליהודי וסכנת חיים היתה צפויה לכל המזדמן למקומות אלה. הפ.פ.ס. בשיתוף עם הקומוניסטים קיימה יחידות שהגנו על חיים יהודיים. בשבת אחת לא העזו יהודי העיר לצאת מבתיהם. אנו, יחד עם חברי תנועות הנוער, הצטרפנו ליחידת ההגנה המשותפת, ופטרולים אלה נתנו למת־פרעים להבין שסדר חייב לשלוט בעיר וחיי היהודים לא יהיו הפקר. מאז פסקו הפגיעות וכוחות השחור נרתעו מפחד המיפגש עם יחידות ההגנה העצמית.

השתלבותנו המלאה בחייה הציבוריים של העיר תרמה לכך שכמעט הכירונו כאזרחי וילדי העיר. היו לנו קשרים אישיים עם תושבי שתי השכונות העיקריות של העיר: הוטה בנקובה ורדן. אני אישית קשרתי קשרים עם התושבים, ביניהם לא מעטים שאינם כבר בחיים ולא זכו להגיע אלינו. אזכיר כמה מהידידים הנעדרים מתוכנו ורק זיכרם אתנו: משפחת ויסזלץ הענפה, בלומה למקוביץ, דוד קוז'יך, צבי נויפלד, אלתר מונטה ועוד רבים שהיו מידידי. אך עם זאת אזכיר כמה שמות של חברים שזכיתי לפגשם פה בארץ או ששמעם הגיע אלי, אך בזמנו הייתי קרוב להם ואף פעלנו במשותף: ראש וראשון הרי הוא מרדכי רוזנ־בלום מורשה הקק"ל, שהיה פעיל ואף הפעיל רבים אחרים, האחים איסר ולייבל למקוביץ (לביא), צבי פריילי‎ך, צבי קוז'וך, האחים טוביה ושמואל באליצקי, קובה גולדברג ועוד רבים רבים אשר זכו והגיעו ונקלטו בארצנו לאחר השואה.

בסוף 1937, עזבתי את דומברובה לאחר חמש וחצי שנות הכשרה בעיר זו למען עלות ארצה.

כיום, לאחר כל מה שעבר עלינו בגולה ובארץ לאחר למעלה מ־30 שנה, עומד אני לפני ההווי הדומ־ברובאי והנני חי אותו מחדש באותו רטט שליווה אותי בתקופת היותי בהכשרה זו.

ישראל קאַרנפעלד

די יידישע קאָמוניסטן אין דאָמבראָווע-גורניטשע

ביים באַשרייבן די באַוועגונג פון די יידישע קאָמוניסטן אין דאָמבראָווע־גורניטשע איז כדאי צו געבן אַ געוויסן איבערבליק פון דער פאַרגאַנגענהייט פון רעוואָלוציאָנערע באַוועגונגען אין זאַגלעמביע, ווי אויך אין דאָמבראָווע־גורניטשע.

ווי באַוווסט איז אין דאָמבראָווע גורניטשע געווען אַ שטאַרקער פּראָלעטאַרישער עלעמענט. די שטאָט פון די גרעסטע אין פּוילן אינדוסטריע־צענטער, מיט אירע רעוואָלוציאָנערע קאַמפן נאָך בעת די צאַרישע צייטן, בראש מיט די רעוואָלוציאָנער אַרבעטער־פּאַר־טיי „סדקפל", וועלכע האָט געפירט אַ קאַמף קעגן אַלע רעאַקציאָנערע כוחות, פאַר סאָלידאַריטעט פון אַלע פעלקער אין צאַרישן רוסלאַנד. אָט די פּאַרטיי „סדקפל" מיט אירע רעוואָלוציאָנערע איינשטעלונג האָט געהאַט אויך איר השפעה אויף געוויסע יידישע אַרבעטער און אינטעליגענץ.

מיטן אַנשטיין פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין פּוילן פון די חברים „סדקפל" האָט זיך געשאַפן אַ שטאַרקע קאָמוניסטישע אַקטיוויטעט אויך אין דאָמבראָווע גורניטשאַ, צו וועלכע ס׳זענען אויך צו־געשטאַנען יידישע קאָמוניסטן.

פון די ערשטע דעמאָליקע יידישע קאָמוניסטן זע־נען געווען: שלום לעווענבערג, שפרינצאַ שווימער (פּסעוודאָנים — „בראַנקאַ") און דער מחבר פון די שורות. שפּעטער זענען צוגעשטאַנען אַ סך יוגענטליכע פון דער יוגנט־פּאַרטיי ז.מ.ק.פ.

די קאָמוניסטישע פּאַרטיי האָט געהאַט פיל סימ־פּאַטיקער פון דער יידישער האַראָפּאַשנע־מאַסן, ווי אויך פון דער יידישער אינטעליגענץ. די יידישע קאָ־מוניסטן, ווי אויך סימפּאַטיקער, האָבן מיט לויב און געזאַנג געזען אין ראַטנפאַרבאַנד דורך דער רעוואָלו־ציע די לייזונג פון דער יידנפראַגע, ווו יידן זענען גלייכבאַרעכטיקט אין אַלע ענינים פון לעבן אין ראַטנפאַרבאַנד.

אַזוי האָט אויך געגלויבט דער חבר אברהם שווי־מער, וועלכער האָט זיך געלאָזט קיין ראַטנפאַרבאַנד נאָך אַ שענער און אַ בעסער לעבן, און איז פאַר־שוווּנדן פון האָריזאָנט אין דעם אויסגעבענקטן לאַנד.

דאָס זעלבע איז געשען מיט חבר שלום לעווענבערג, וועלכער האָט געליטן פון פּאָליציייִשע רדיפות און איז יאָרלאַנג געזעסן אין תפיסות. אויך ער איז אויך אַוועק קיין ראַטנפאַרבאַנד און ביזן היינטיקן טאָג איז נישט באַקאַנט ווו זיין געביין איז אַהינגעקומען. אַזוי זענען אַ סך חברים אַוועק פאַר דער מלחמה

שפרינצא שווימר, שבלתה רוב ימיה בבתי־סוהר למען פולין קומוניסטית דמוקרטית וחופשית ובשלוט הקומוניזם התאכזבה ממנו והתאבדה בורשה.
שפרינצע שווימער האָט אירע בעסטע יאָרן געשמאַכטעט אין תפיסה פאַר אַ קאָמוניסטיש, דעמאָקראַטיש און פריי פּוילן, האָט ביי דעם הערשנדן קאָמוניסטישן רעזשים זיך אַנטוישט און באַגאַנגען זעלבסטמאָרד אין וואַרשע.

ווי אויך פאַר די נאַציס און זענען שפּורלאָז פאַרלוירן געוואָרן אין לאַנד פון ראַטנפאַרבאַנד.

חבר׳טע שפרינצע שווימער, וועלכע איז געווען פון די אַקטיווסטע חבר׳טעס אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין ראַיאָן פון זאַגלעמביע, האָט הינטער־זיך געהאַט יאָרן פון תפיסות, אַפילו דעפענסיווע (די פּוילישע געהיים־פּאָליציי) האָט געוווסט אַז מען רופט זי אין דער פּאַרטיי „בראַנקאַ". די דאָמבראָווער יוגנט האָט זי גוט געקענט מיט אירע דיסקוסיעס

וועגן דער שטעלונג פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין באַצוג צו אַנדערע פּאָליטישע פּאַרטייען. שפּרינצע שווימער („בראַנקאַ”) האָט איר אינטימען גורל פאַרבונדן מיט אַ פּוילישן חבר לעגאָמסקי און מען האָט זי גערופן שווימער־לעגאָמסקי. מיטן אַנשטיין נאָך דער מלחמה, דאָס נייע, דעמאָקראַטישע פּוילן, האָט שווימער־לעגאָמסקאַ פאַרנומען אַ הויכן אַמט אין מלוכה׳שן לעבן אין וואַרשע, און ווען גאָמולקאַ איז אין יאָר 1956 געקומען צו דער מאַכט, איז די רעוואָלוציאָנערקע, די ברויזנדיקע בראַנקאַ, באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, די סיבות פון איר זעלבסטמאָרד איז נישט אונבאַקאַנט.

אין פאַרלויף פון יאָרן לעבן מיר מיט זכרונות פון אַמאָל, ווו די יידישע יוגנט האָט מיט קרבנות־גרייטקייט געקעמפט פאַר אַ שענער און בעסער לעבן פאַר די יידישע מאַסן און פאַרן יידישן פאָלק. נישט שרעקענדיק זיך פאַר פּאָליציייאישע קלעפּ און תפיסות. אַ טייל חברים זענען אומגעקומען אין „היינטיקן” ראַטנפאַרבאַנד. דער גרעסטער טייל חברים זענען אומגעקומען דורך נאַצישע רוצחים, און נאָר אַ קליינער טייל האָבן געהאַט דאָס מזל לעבן צו בלייבן.

מיט גרויס כבוד דערמאָנען מיר די אומגעקומענע חברים.

מ ו ס ד ו ת

אינסטיטוציעס

רבקה ברקאי

המסחר היהודי והבנקים

ההתישבות היהודית בדומברובה, הלכה וגברה עם התרחבות התעשיה הכבדה, שקלטה את הכפריים מהסביבה והפכה אותם מספקי מזון לצרכני מזון. היהודים, עקב חסימת דרכם לתעשיה ע״י הנוצרים,

נאלצו עקב הנסיבות להפוך למתווכים וחנונים. תפקיד זה מלאו היהודים במשך דורות אחדים בנאמנות, והיו למשביר המזון העיקרי לאוכלוסיה העובדת ולבעלי המלאכה הזעירים.

אך דא עקא שכל המסחר התנהל בהקפה, מראשון לחודש עד מחציתו או עד סופו. הבנקים וקופות העזרה הדדית מימנו את המסחר הזעיר על ידי הלוואות, כי אחרת היו נשברים תחת נטל של חוסר ממון מזומן במסחר. לא תמיד עמדו הלווים בהתחייבויותיהם; בסוף החודש החזירו רק חלק מחובם לסוחר היהודי בגלל שררות, פיטורים או חוסר עבודה פתאומי. לא פעם עמד הסוחר הזעיר בפני מצבים של אי יכולת לפדות שטרות שמועד פרעונם הגיע. ראינו תמונות מעציבות, כאשר סוחר יהודי זעיר עומד בפני מנהל הבנק ומבקש בתחנונים הארכת מועד פרעון השטר עקב הסיבות הנ״ל. לרוב נעתר המנהל היהודי של הבנק ולא מסר את השטר לנוטריון להוצאה לפועל. כך היה המסחר היהודי משולב בכל התנודות של איש העבודה בתעשיה ובמיכרה, ובתנאים כאלה פעלו גם הבנקים. הבנקאות היהודית בדומברובה נוסדה תחת לחץ של מסחר שפעל במחסור של הון חוזר ונזקק להלוואות.

(הרשימה על בנק ספולדזילצי־קרדיטובי תשמש ראי לפעולות הבנקים האחרים והקופות לעזרת בעלי מלאכה וכו׳ שנוסדו בעירנו).

בנק ספולדז׳לצי־קרדיטובי

בדומברובה היו כמה בנקים יהודיים: „בנק לודובי״, בהנהלתו של ברנרד רכניץ ז״ל; בנק „קופיצקי״, מטעם אגודת ישראל, בהנהלתו של ר׳ משה׳ל אייזנמן ז״ל; בנק „ספולדז׳לצי״, מנוהל על ידי דוד גרינבוים ז״ל, שהשתייך לאירגון בעלי מלאכה שבעיר; ובנק „ספולדז׳לצי־קרידיטובי״ אשר בו עבדתי.

בשנת 1927 נוסד הבנק. היתה זו שותפות בין ר׳ איטשע שטורכיין ואליעזר טננבוים ז״ל. הבנק היה ברחוב סוביסקיגו 17, בחצר ביתו של ר׳ דוד־בר זיגרייך, הידוע בעיר. היתה זו חנות גדולה מחולקת לשני תאים, אחד מוקדש למנהל והשני לעבודות ופעולות הבנק.

מנהל הבנק היה מר אליעזר טננבוים ז״ל, אשר זמן רב שימש גם בתפקיד קופאי הבנק. אדם בעל מראה יפה ואצילי, לבוש תמיד בקפידה. עדין נפש, משכיל, ציוני מסור, מאנשי „עת לבנות״ דאז, לקח חלק פעיל מאד בעבודות קרן הקיימת וקרן היסוד, היה יושב ראש אגודת הציונים. שותפו של מר טננבוים ז״ל היה ר׳ איטשע שטורכיין ז״ל, בנו של ר׳ גציל שטורכיין,

העשיר הידוע שבעירנו. ר׳ איטשע היה אדוק מאד ובעל צדקה, קומתו בינונית ופניו עטורי זקנקן. תמיד ראיתיו שקוע בעניני מסחר, כי חוץ משותפות בבנק היו לו עסקים נוספים (חנות למכר טבק וסיגריות, וחנות נוספת בשותפות עם גיסו יענקעלע פרידמן, שהגיע לדומברובה מהעיר צ׳נסטוכוב ונשא לאשה את בתו הצעירה של ר׳ גציל, רחטשע ז״ל).

בין העובדים הראשונים שנתקבלו לעבודה בבנק

היו: איטקה טננבוים ז״ל, קוטליצקי רושקה ובחור צעיר בשם שלמה פוקס ז״ל וכן כותבת השורות האלו.

ראשית פעולתנו היתה קבלת שטרות לדיסקונט, לגובינא ומתן הלואות בריבית. מספר אנשים השקיעו את כספם בבנק והיו לבעלי מניות, אחרים השקיעו את חסכונותיהם תמורת ריבית.

בישרנו את קיומו של הבנק לבנקים אחרים שבסביבה ומחוצה לה, ועל רצוננו לעמוד אתם בקשרי מסחר התקשרנו גם עם בנק פ. ק. או. (הקופה הפולנית לחסכונות). יום יום הייתי חותמת בדאר על סכומי כסף שהגיעו אלינו דרך פ. ק. או. וגם מסרתי סכומים עבור בנקים אחרים וסוחרים. כמובן שמכל הפעולות הרויח הבנק דמי עמלה. ענף אחר שהכניס רווחים לקופת הבנק היו ה„משלוחים״, פרכטים בלע״ז; הגיעו משלוחי סחורות לגוביינא על שם הבנק, והסוחרים היו מקבלים את הפרכטים לפי תאריך הגובינא ושלמו לבנק את סכומי המשלוחים בתאריכים המדויקים. הבנק הרויח בפעולות אלו את העמלה והריבית שהצטברה לעתים לסכומים נכבדים.

תוך זמן קצר שיגשג הבנק. יום יום עמדו תורים ארוכים ליד אשנב הקופה, ואנשים שילמו מי בעד שטר, מי בעד המחאה וכן הלאה. כמובן שהיו גם כאלה שמסיבות שונות לא יכלו לפרוע שטר במועד, הבנק השתדל ודאג תמיד לתת אפשרות לסוחר להאריך את זמן הפרעון ואפילו עזר במתן הלואה לכיסוי השטר, העיקר היה שהסוחר או בעל המלאכה לא יכתים חלילה את שמו הטוב ברגע שהשטר ימסר לנוטריון. אך היו גם כאלה שבכל זאת לא פרעו את שטרותיהם בכלל והיה הכרח למסור אותם ל„פרוטסט״. זכורני שבביתו של ר׳ גציל שטורכיין ז״ל התגורר נוטריון בשם קלעמענט צ׳כובסקי, ואליו נשלחו כל השטרות וההמחאות שלא נפרעו בזמנם. הנוטריון שלח הודעות לחותמים ואם תוך שלושה ימים לא באו אליו לגבות את התמורה כולל כל ההוצאות, צוין השטר בפתק מיוחד בחותמת שחורה: „פרוטסט״, והוחזר לבנק, אשר עליו היה להחליט על גורלו. ולא אחת קרה שהחותמים נקראו לבית המשפט ונשאו בעול כל ההוצאות.

עם התקדמות הפעולות והתרחבות העבודות היה צורך להגדיל את צוות העובדים. המנהל, מר אליעזר טננבוים ז״ל, מסר את הקופה בידי פקידה חדשה (שהיא נמצאת כעת באוסטרליה). לעזרת הנהלת הפקידות נתקבלו מאשקה טננבוים ז״ל, פולה לשצ׳נה ואדזיא פוטאש מבנדין. כפקיד ראשון אחראי על הנהלת הפנקסים נתקבל מר אליעזר ספר ז״ל; נתקבלו גם לעזרת הפקידות שני בחורים צעירים, הערשעלע ועלטפרוינט (הנמצא כאן בארץ) שהצטיין במסירות ובדיקנות בעבודתו, ואחריו יעקב זיגרייך — הנמצא בארץ — שהצטיין בכשרונות מבטיחים ובזריזות בלתי רגילה.

כנהוג בזמנים ההם, מדי פעם בפעם היה מגיע באופן פתאומי פקיד ממשלתי מהמרכז בורשה, פוקד לסגור את הבנק, להפסיק את הפעולות ומתחיל לבקר את הספרים, לברר אם הכל כשורה.

כל עובדי הבנק היו מבוטחים ב„קופת־חולים״ וקיבלו עזרה רפואית. במקרה של חוסר עבודה או פיטורין מאיזו סיבה שהיא, נהנו העובדים מ„ביטוח עובדים״, בלע״ז קראו לזה

Towarzystwo Ubezpieczenia Pracownikow v Umyslowuch

כל עובד קיבל עזרה כספית לפי דרגה וותק. גם מחופש שנתי נהנו העובדים ובבוא הקיץ יצאו, בהגיע תורם, לשבועיים להחליף כוח.

בבנק שררו הבנה וידידות שנחרטו בזכרוני עד היום הזה. בימי שישי בשבוע, כאשר עבדנו בלי הפסקת הצהרים, בשעות השקטות מתנועת הלקוחות, התישבנו כולנו ביחד לסעוד ולגמנו מהתה שהגישה לנו אשתו של המנהל, גב׳ זלאטקה טננבוים ז״ל, יחד עם עוגות טעימות מעשי ידיה להתפאר. לא פעם היתה מתישבת אתנו בכדי לשמוע סיפורים מהווי הבנק.

הגברת טננבוים היתה אשה טובת־לב, אוהבת צדקה, וחיוך לבבי לא מש מפניה, עדינה נפש היתה ומלאת הומור. אוהבת ציון היתה. יוצאת משפחת זיגרייך, אצילה ומכובדת בעיר. בתו של דוד־בר זיגרייך. יחסה הטוב אל כל העובדים ראוי שיצויין לשבח. וכדאי גם לציין כיצד שמרה על בעלה האהוב אליעזר, כי ידעה שבריאותו לקויה וטיפלה בו במסירות נפש רבה.

יהי זיכרה ברוך.

יהודה לונדנר

המסחר היהודי באספקלריה של ספר הטלפונים

ההתישבות וההתבססות בדומברובה, היתה מלווה במלחמה מרה להאחז בכל הדרכים באמצעי קיום. במה יכלו היהודים להאחז אם לא במסחר, תווך, השכרה ואספקה, כאשר אמצעי קיום פרודוקטיביים יותר היו נעולים בפניהם? אלה היו אמנם אמצעים כלכליים שוליים ובלתי־פרודוקטיביים, אך חיוניים למדי בהתהוות העיר על פני הביצות.

דומברובה־גורניצ׳ה התחילה את התפתחותה מכפר קטן ונידח. היהודים הפכוה עם חדירתם אליה למקום תוסס וער מבחינה כלכלית. אין להניח שהבנקים הצרפתיים והבלגיים יכלו בעזרת השקעותיהם הגדולות לבצע את פיתוח המיכרות, אם לא היה מתקיים המסחר של צורכי הקיום שהסוחר היהודי סיפק לאוכלוסיה העובדת בבתי החרושת ובמיכרות. לא פעם התאוננו בפני המושלים שעליהם לכתת רגליהם עד לבנדין הסמוכה, על מנת להשיג מצרכים אחרי יום עבודה מפרך וקשה.

המסחר התחיל בשחר קיומה של העיר בהצבת פונדקים וברוכלות זעירה על יד בתי החרושת. מאוחר יותר הוצבו דוכנים בשוק המקומי שהתקיים פעמיים בשבוע. לאט לאט התפתח המסחר: נפתחו אטליזים, חנויות למכולת, הלבשה וצורכי ברזל. בעקבותיהם בעלי מלאכה זעירים: שענים, חייטים, צורפים, אופים, פחחים וסנדלרים, שכולם סיפקו את צרכיה הראשוניים של האוכלוסיה.

היהודי פיתח את המסחר והסתפק במועט, סחב על גבו סלי אספקה, ברווחים מינימליים, ממרכזי קניה לחנותו או לדוכנו. הסוחר היהודי נסע ימים ולילות בעגלה לכפרי הסביבה, על מנת לקנות מצרכים חקלאיים, בכדי למכרם לעובדי המיכרות. כך ביצע הסוחר היהודי שרות פרודוקטיבי לפיתוח העיר.

עם שינוי הזמנים והרחבת רשת מסילות הברזל והתנועה הממונעת, השתנתה גם שיטת המסחר היהודי. נפתחו חנויות רחבות ממדים, עם חלונות ראוה, המצרכים סופקו באופן רצוף במשך כל היום, ולא היה עוד צורך לחכות עד יום השוק בכדי להשיגם.

לרוב התנהל המסחר בהקפה, מראשון לחודש עד לחודש הבא. היהודי היה חרד שלא תחול הפסקה ברציפות העבודה במיפעלים. בקומו בבוקר השקיף החוצה לראות אם הארובות פולטות עשן, סימן בדוק שבית החרושת „נושם" והפועל הקונה בחנותו בהקפה ישלם חובו. לא פעם אירע שסוחר יהודי נשאר בחוסר כל עקב שביתה, פיטורים או הפסקת עבודה במפעל.

המסחר בהקפה אילץ את הסוחרים היהודיים בעיר למצוא מקורות מימון ואשראי, אשר יאפשרו רציפות במסחר. למטרה זו הוקמו בנקים יהודיים כמו בנק ספודזילצי, בנק לודובי, בנק קרדיטובי וקופייצקי, קופות להלואות אצל בעלי מלאכה לקנית חומרי גלם וכו׳.

החנוני הזעיר לא צריך היה יותר לכתת רגליו לסיטונאים בבנדין או בסוסנוביץ. כי אם יכול להשיג הכל אצל סיטונאי דומברובה. המסחר היהודי הפך עם הזמן לגורם רציני, לא רק במסחר הזעיר. הוא חדר גם לבתי החרושת ונעשה לספק חומר גלם ולקבלן משנה בביצוע עבודות חלקיות.

עם אירגון העובדים בתנועה מקצועית מטעם פ. פ. ס., הוקמו קואופרטיבים פולנים לאספקת מצרכים. הם לא שמשו גורם מתחרה, כי התרכזו בכמה איזורים שהסוחר היהודי לא הגיע אליהם ממילא.

הצצנו בספר הטלפונים שהוצא ע"י הדואר הפולני בשנת 1925, והוא יכול לשמש לנו חומר מאלף עד היכן הגיע המסחר היהודי, וכמה מושרש היה בנופה הכלכלי של העיר. טלפון במסחר של היום הוא דבר מקובל ורגיל, אבל לפני שנים הוא נחשב מודד לאמידותו של פלוני. אך אין זה אמור שרק אצל בעלי הטלפונים התנהל מסחר מסועף, גם אצל הסוחרים הזעירים היה רצון לסחור ולהתקיים.

נסקור את בעלי הטלפונים שהיו ואינם עוד, למען נדע כמה תוססת וחיונית היתה קהילתנו.

1. בנק קרדיטובי, סוביעסקיגו 17, טלפון 269 בהנהלת: טננבוים אליעזר ז"ל, שטורכיין איטשע ז"ל ופרידמן יעקב ז"ל.

2. בנק ספולדז'לצי, ז'רומסקיעגו 25, טלפון 224. בנק בעלי מלאכה בהנהלתו של העסקן ר' דוד גרינבוים ז"ל, שהיה ציוני זמן רב והיה פרנס העיר.

3. נחמן בייטנר ז"ל, קרולובי ידוויג. 37, טלפון 205. בעל חנות של כלי ברזל.

4. בורנשטיין הרשל ז"ל, קושצושקו 41, טלפון 164 סוחר גרוטאות וברזל.

5. „בוקס", בית חרושת לעורות ב„ז'עלונה", טלפון 114. בהנהלת פיעפש וזלצמן בינעם.

6. בוקובסקי יוסף, נרוטוביצ'ה 35, טלפון 328 סוחר פחם ממכרות הסביבה.

7. דומב יחיאל, טלפון 221, פרנס העיר מטעם הציו־נים הכלליים, סוחר קמח בסיטונות.

8. האחים קליין, שופענע 72, טלפון 91, בית חרו־שת ליצור ברזל, מסמרים, קפיצים וחוטי ברזל. בין העובדים היו הרבה יהודים ובתוכם חברי קבוץ „בורו־כוב" שהיה אז בדומברובה, עבדו גם חברי „השומר הצעיר", לפני עליתם ארצה. תוצרתם הופצה בכל רחבי פולין וגם הגיע לישראל.

9. אדליסט ישראל, וויעסקא 6, טלפון 207. סוחר סיטונאי של דברי קמח ומכולת.

10. אייזנמאן אברהם, קושצ'ושקי 5, טלפון 287. סוחר בברזל משומש.

11. פדר אברהם, קושצ'ושקי 24, טלפון 70 סוחר פחם במיכרות שבסביבה.

12. פערענס יחיאל קרול, יאדוויגי 41, טלפון 314. בית מסחר לקרשים ולוחות.

13. פערענס נוסבוים, קושצ'ושקי 15, טלפון 294. בית מסחר לקרשים ולוחות.

14. פוקס ברל, שינקביצ'ה 31, טלפון 119. ספק וקבלן לפחחות ב„הוטה בנקובה". בעזרתו הוקם בית הכנסת הגדול בעיר.

15. פוטרקו ליפקה, סובסקיגו 8, טלפון 113. סוחר קמח, בנו של ר' אלתר פוטערקו.

16. גלצר פייבל, קונדיטוריה „ורסל" אוקשעי 1, טלפון 295.

17. גליקסון שרה, רוזה אוקשעי 35, טלפון 278 רופאת שיניים.

18. גלוזרמן הרשל, סוביעסיקגו 6, טלפון 186 בית המסחר הסיטונאי למכולת הראשון בעיר.

19. ועד הקהילה, סוביעסקיגו 17, טלפון 132

20. גולדשטיין ש., לבנדז'קה 32, טלפון 219. בית מסחר למשקאות חריפים.

21. גרייצר חיים, אוקשעי 1, טלפון 144 משרד למכירת פחם ומלט. בין ניצולי השואה. השתקע בארץ נכדו של משה מיצנמאכר ז"ל, שהיה בין ראשוני בוני בית הכנסת.

22. גרייצר מנדל, שופנה 25, טלפון 187. מבין חסידי גור ובעל תפילה. חתנו של משה מיצנמכער. מאפיה ותיקה עם הרבה לקוחות.

23. גרינבויים דוד, אוקשעי 35, טלפון 211. מנהל בנק ספולצז'לצי. עשה רבות למען בעלי המלאכה, היה פרנס העיר.

24. גוטמן נחמן, קרול ידוויגי 54, טלפון 92 ספק עצים למיכרות הפחם. שותף במיכרות פחם בסביבה. יהודי עשיר, נדבן ביד רחבה לכל המוסדות ולכל הפו־נה אליו. היה יו"ר הפטרונט של „השומר הצעיר" ואף ראש קרן היסוד, חבר הנהלת הציונים הכלליים, ד"ר נוסנבלט, הביוגרף של ד"ר הרצל, היה חתנו.

25. הלפרן שלמה, קרול ידוויגי 28, טלפון 224. בית מסחר לכל מיני עצים לתעשיה ולמלאכה, אדם משכיל ופעיל בתנועה הציונית.

26. הוניגשטיין אברהם, שופענא 44, טלפון 203. מאפיה הידועה בעיר בשם „בגטלה".

27. קנריק ברל, 3 מאי 24, טלפון 178. חיט מדופ־לם עם הרבה לקוחות בעיר.

28. „קארול" מיכרות פחם, המשרד: סוביעסקיא 8, טלפון 66; בבעלותו של ר' חנוך רכניץ ז"ל.

29. קליימן יעקב, קרוטקה 14, טלפון 209

30. קרווינסקי שלמה, לימנובסקיגו 31, טלפון 101. סוחר.

31. לייטנר אברהם, פילסודסקיגו 3, טלפון 63. ספק לפחחות למיכרות בסביבה, ובית חרושת לטול.

32. לייטנר ברנרד, סוביסקיגו 11, טלפון 82. פחח.

33. ליברמן הרצל, קרול ידוויגי 22, טלפון 153. סוחר משקאות חריפים. היה פרנס העיר.

34. ליברמן מאיר, קושצ'ושקי 25, טלפון 257. בית מסחר למספוא לבהמות.

35. „מקסימילאן", משרד המיכרה: קושצ'ושקי 34, טלפון 282. בבעלותו של ר' יעקב רכניץ.

36. מילכמן שמואל, סוביסקיגו 11, טלפון 272. בית מסחר לשעונים ודברי זהב.

37. מיודובניק מרדכי־לייב, לגיונוב 101, טלפון 267; מאפיה ותיקה עם הרבה לקוחות בסביבה. פרנס העיר, יושב ראש הקהילה, מחסידי רדומסק, יהודי בעל הדרת פנים ובעל תפילה. בעל המאפיה המכנית הרא־שונה בעיר.

38. מיודובניק זליג, וועסולה 28, טלפון 176; מאפיה שסיפקה לחם לתושבי העיר.

39. ד"ר מיטלמן שמואל, 3 מאי, טלפון 182. רופא כללי ידוע בעיר, בנו של משה מיטלמן שהיה ידוע בעיר כפרנס ופלצ ר מניצולי השואה. השתקע בארץ בתור רופא קופת חולים. נפטר בארץ.

40. מונטה שמואל סובעסקיגו 29, טלפון 103 בית מסחר לכל מיני צרכי רפואה וקוסמטיקה.

41. נוסבוים יעקב־דוד, סוביסקיגו 12, טלפון 246. מחסן עצים.

42. „אוגניבו", לעגיונוב 3, טלפון 228. ביח"ר ליציקת ברזל בבעלותו של יעקב רכניץ.

43. פרסול מרדכי, קרול ידוויגי, טלפון 242 מסחר בנפט.

44. פרדלסקי דוד, שופנה 20, טלפון 96 סוחר.

45. פריזרוביץ דוד־יוסף, צמאה 27 טלפון 261; בעל מאפיה וחנות דברי מאפה.

46. רכניץ ברנרד, קושצ'ושקו 34, טלפון 256. החזיק בבעלות מיכרה פחם ובתעשית ברגים.

47. רייכמן משה־דוד וסנדר צמא 12 טל. 190. בחצרם היה ביס' „מזרחי" וקן „השומר הצעיר". משרד מכירת פחם בסיטונות.

48. רוזנברג שלום, לימנובסקיגו 31, טלפון 234.

49. רוזנברג יעקב ובניו, סוביעסקיגו 15, טלפון 293; בית מסחר לסוכר בסיטונות.

50. רוזנד אבא, קרול ידביגי 21, טלפון 231; סוחר של קמח.

51. רוזנבלום יוסף, קרול ידויגי, 32, טלפון 193. סוחר פחם.

52. רוזנבלום מרדכי, קרול ידוויגי 38, טלפון 216. מסחר של מספוא ותבן. היה למורשה של ק. ק. ל. מניצולי השואה. נמצא בארץ.

53. רודלניק שמעון, זאגוז'ע, טלפון 276. חיט.

54. שיבק יוסף, לוקשינסקיגו 7, טלפון 1 סוחר ברזל ישן, בעל מגרש שנהפך לגן ירק גדול שעובד על ידי החלוצים הראשונים שבעיר.

55. סולידנשע סוביסקיגו 11, טלפון 233. בבעלות פרידמן יעקב ואיטשע שטורכיין. דברי מכולת בסיטונות.

56. סטרניק יעקב, סוביסקיגו 11, טלפון 172. רופא שיניים ידוע בעיר.

57. שטשעגובסקי לייבל, קרול ידוויגי 29, טלפון 184. בית חרושת לזפת וטול היה יושב ראש ועד הקהילה מפעילי אגודת ישראל וחבר מועצת העיריה.

58. שפיגלמן לייבל, קרוטקה 6, טלפון 31 סוחר קמח בסיטונות.

59. שפירא פישל, קופרניקה 9, טלפון 230 בית מסחר למתכת ישנה.

60. בית חרושת לחתוך עצים בבעלות מגרקיביץ, רח' וואלובה 10, טל. 112. עבדו בו גם יהודים וכן חברי הכשרת „קבוץ בורוכוב".

61. טרפר מקס, קושצ'יושקי 25, טלפון 115. החזיק במשרד להנהלת חשבונות ויעוץ למס הכנסה.

63. וינשטיין מנדל, שופנה 28, טלפון 48. ספק עצים למיכרות הפחם. בית ספר „יסוד התורה" הרא־שון היה בביתו.

64. ווינריב אסתר, סוביעסיקיגו 17, טל. 329. חנות לבדים, פרוות. אשה צדקנית, בעלת צדקה, עבדה במסי־רות „בהכנסת כלה".

65. ויסולק שמעון, שנקיביצה 1, טל. 298. בני ביתו היו פעילים בתנועות ציוניות. חיט בחסד עליון עם הרבה לקוחות.

66. וויסברוט ברק, שונקיביצ'ה 3, טל. 218 סיטר־נאי של מכלת.

67. ווינריב דוד, סוביעזקיגו 17, טלפון 143 בית דפוס.

68. וועקסלר משה־הרש, לוקאשינסקיגו 34, טלפון 117 סוחר מצרכי קמח.

69. וולנר ישראל, 3 מאי 9, טלפון 259 סוחר קמח.

70. זיונץ שמואל, לוקשינסקיגו 34, טלפון 147 בית מסחר למשקאות חריפים.

71. זידבנד יצחק, סוביסקיגו 8, טלפון 231 סוחר קמח.

72. זקס משה, זאגוזע, טלפון 271 חנות מכולת.

73. זילברפריינד שלמה, קרול ידויגי 22, טלפון 263; סוחר מצרכי קמח.

74. זילברשץ ישראל, סוביסקיגו 15, טלפון 3. מחסן למוצרי ברזל וספק לתעשיה מקומית. ציוני כללי.

משה יונגסטער

יידישע טעאטער טרופן אין דאמבראווא-גורניטשא

אין אונדזער „האָטעל־קופּיעצקי" אויף 3. מאַי גאַס פלעגן קומען יידן פון דער אומגעגנט צוליב האַנדלס צוועקן אין די פאַבריקן פון די קאָפּאַלניעס, אָדער סתם עוברי דרך, יידן פלעגן צושטעלן אין די פאַב־ריקן פאַרשידענע רוי מאַטעריאַלן, אין דער זעלבער צייט איבערנעכטיקן אָדער רוען ביי אונדז אַ פּאָר טעג. מיין מוטער פלעגט זאָרגן אַז די געסט זאָלן באַקומען אַ היימיש געקאָכט עסן, אַ גוט גלעזל ביר, אַר־בעס, געפילטע פיש א.אַ.ווי. בעתן טרינקען פלעגן זיי דערציילן מעשיות וועגן געשעענישן אין דער גרויסער וועלט, אין אויך וועגן יידישן טעאַטער אין די שטעט לאָדזש, וואַרשע, ביאַליסטאָק, ווילנע און דאַביי זינגען פאַרשידענע לידער פון גאָלדפאַדנס אָפּערעטן „שולמית" און „מכשפה" און דערציילן וועגן אסתר־רחל קאַמינסקי, די מוטער פון יידישן טעאַטער, און אירע אויפטריטן אויף דער וואַרשעווער בינע.

איך פלעג זיך צוהערן מיט גרויס באַגייסטערונג צו די ספּעקטאַקלען וואָס ווערן אויפגעפירט אין די גרויסע שטעט, מיין פאַנטאַזיע פלעגט זיך צעשפּילן, און כ'פלעג נאָכברומען די יידישע פאָלקס־לידלעך, גערן זע איך זיך אויף דער בינה אַלס רב, קאָמיקער, אַקראָבאַט און מאַך פאַרשידענע ממורישע שטיק. דער עולם צוגייט זיך פאַר געלעכטער, פּלוצלינג פאַלט מיר איין: פאַרוואָס זאָלן מיר טאַקע אין דאָמבראָווע נישט שפּילן קיין טעאַטער? פאַרוואָס זאָלן מיר נישט שאַפן קיין טעאַטער־טרופּע?

איך האָב דעמאָלס געהערט צו די „פּועלי־ציון", און מיינע גוטע חברים זענען געווען: ברוך שינהאַפּט, יוסף קירשנבוים, פייוול פאַסטערנאַק, נחום פאַסטער־נאַק, זיסקינד, מלך ראָזענבערג, יוסף עפּשטיין, בלומ־טשע פּאַסקאַ, אַנדזשאַ פרוינדליך (פון בענדין), יוסף גאָלדמאַן — אַ גאָט געבענטשטער פּעיקער אַקטיאָר, אָבער אַ קרענקלעכער (פון פאַך — אַ שטעפּער), עדעלמאַן (אַ שוסטער) — אַ פּעיקער אַקטיאָר מיט אַ שטימע ווי אַ קאַנאַריקל.

איך האָב די חברה איינגעלאַדן צו מיר און פאַר־

ברוך שנהפט ויוסף קירשנבאום עם יותר חבריהם שהוו קבוצת פעילים למען תרבות תיאטרונית בדומברובה
ברוך שענהאַפּט און יאָסל קירשנבוים (שטייען ערשטע ריי אין ציווילער קליידונג)
זיי האָבן געבילדעט אַ קרייז פאַר קולטור און טעאַטער־קונסט אין דאָמבראָווע

געלייגט שאַפן אַ דראַמאַטישן קרייז, וואָס זאָל אויפ־טרעטן מיט יידישע פּיעסן פאַרן דאַמבראָוואער יידישן פּובליקום. דער פאָרשלאַג איז אָנגענומען געוואָרן מיט אַ גרויס באַגייסטערונג, די חברה האָבן שוין זיך גע־זעען אַלס אַרטיסטן; איינער האָט געמיאַלקעט, דער צווייטער האָט געוויינט און געזינגען אָפּערעטן, דעק־לאַמירט געמאַכט פאַרשידענע הויות פון אַ רבין; איי־נער האָט געמאַכט אַקראָבאַטישע שטיק, געשטעלט זיך אויפן קאָפּ און געטאַנצט מיט איין פיס. העיקר — דער אָוונט איז געווען ליהודים.

עס זענען אַריבער די באַגייסטערונגס־טעג, און מיר זענען רעאַל צוגעטרעטן צוצוגרייטן אַ פּיעסע. מיר האָבן געהאַט אַ צימער פאַר פּראָבעס ביי יוסף עפּשטיין אויף קלוב גאַס. די חברה האָט זיך זייער ערנסט באַ־צויגן צו דער אַרבעט, דער רע־שיסער איז געווען מלך ראָזענבערג, אַ פעיקער אַקטיאָר מיט איינגעבאַ־רענער אינטעליגענץ; אַליין געווען אַ גרויסער אביון, אַ הויכער, דאַרער מיט פאַרחלומטע אויגן און אויס־געזען ווי אַ למד־וואָווניק. די מוזיק האָט געפירט אַדאָלף רעכניץ, אַ הויכער, שיינער מענטש, אַ ברייט־ביינינקער. ער האָט שפּעטער חתונה געהאַט מיט בלומטשע פאַסקאַ.

מיר האָבן אָנגעהויבן מיט אַ פּיעסע „חופני און פּנחס״, אַדאַפּטירט פּון אַ לאָדזשער טעאַטער. מיר האָבן דאָס געשפּילט אין קינאָ „אָדעאָן״. די הכנסה דערפון איז געוואָרן צעטיילט פאַר אָרעמע לייט.

נאָך דעם ערשטן נסיון האָבן מיר אויפגעפירט די פּיעסע „שרה שיינדל״ אין קינאָ „וועגוס״ ביי הענדל ערליך, ווען מיר האָבן פּראָקלאַמירט אין די גאַסן וועגן דער פאָרשטעלונג האָט עס געמאַכט אַ געוואַל־טיקן רושם, די פאָרשטעלונג איז געוואָרן באַשטימט אויף אַ מוצאי־שבת. אין זעלבן טאָג זענען אַלע בי־לעטן געוואָרן אויספאַרקויפט, יידן פון אַלע שיכטן זענען געקומען אין טעאַטער; רעליגיעזע בחורים מיט באַהאַלטענע פאות אונטערן אויער און — פרייע מענטשן. איך האָב געשפּילט אַלס רבי; אַנדזשע פריינדליך (פון בענדין) אַלס רבינס טאָכטער; גאָלדמאַן אַלס קליין חסידל אין רבינס הויף; משה׳קע פירסטענפעלד אַלס הויכער חסיד, אויך אין רבינס הויף. מען האָט אים גערופן דער „דראַנג״, דער קליינער חסיד מיט דעם „דראַנג״ האָבן נישט געהאַט קיין שלום, אין יעדן געמיטלעכן שמועס האָבן זיי זיך צעווערטלט: „דראַנג״, „גולם״ האָט איינער אויפן צווייטן געשריען. און דאָס האָט אַרויסגערופן אַ געוואַלטיק געלעכטער. יידן פלעגן זיך האַלטן ביי די זייטן פון לאַכן. אַנדזשע פריינדליך האָט געזינגען מיט זייער אַ שיינער שטימע און געוואָרן שטאַרק אַפּלאָדירט. די פּיעסע האָט זיך אָנגעהויבן:

„שרה שיינדל, שרה שיינדל,
ווו איז די שרה שיינדל. די פרומע?
מיר אַלע שרייען מיט איין שטימע
ווו איז זי?, ווו איז ער?
מיר האָבן קיין צייט צו שטיין.

ביי יוסף אפּשטיין אין ווערקשטאַט (פון פאַך אַ שניידער, אָבער אַ פאַרברענטער אַקטיאָר) פלעגט מען מער זינגען ווי אַרבעטן. ער האָט פאַר זיין געלט אַליין געקויפט 2 דעקאָראַציעס און גרימיר־מאַטעריאַל, די רעפּעטיציעס פאַר דער פאָרשטעלונג פלעגט זיין אַ גאַנצער ערב יום־טוב. מען פלעגט נייען און קלאַפּן; עס פלעגט זיין אַ גרויסע אויפהייטערונג פאַר דער גרופּע, און פאַר דער שטאָט — אַ געוואַלדיקער, קולטורעלער גענוס, בפרט אַז פון די הכנסות פלעגן געניסן אָרעמע לייט און די ביליקע קיך אין שטאָט.

דאַן האָבן מיר געשפּילט „אשה רעה״. דאָ זענען מיר שוין צוגעטראָטן ווי פּראָפעסיאָנאַלע אַרטיסטן. די פּיעסע האָבן מיר געקויפט ביי דעם באַוווסטן אַרטיסט פון לאָדזש הערשל שעראַדסקי, שפּעטער געוואָרן איי־נער פון די באַוווסטע יידישע טעאַטער־שפּילער אין אַמעריקע.

דער אינהאַלט פון דער פּיעסע איז געווען: ביי אַ קעניג האָבן געדינט צוויי גענעראַלן, אַנטיגוס, אַ גריך, און דער צווייטער — אבנר, אַ ייד. די „אשה רעה״, דעם קעניגס פרוי, פלעגט העצן דעם קעניג קעגן דעם יידישן גענעראַל, הגם ער פלעגט זיין טיכטיק און ברענגען דעם קעניגס לאַנד פיל נוצן. דער קעניג פלעגט זיין אָביעקטיוו, אָבער ווען זי האָט אַרויסגערופן אויף אים אַ בלבול אַלס פאַררעטער, איז גענעראַל אבנר, נאָכן משפט, פאַרשפּאַרט געוואָרן אין טורמע און דאָרט בלינד געוואָרן. ער פלעגט זינגען טרויער־ און בענקשאַפט־לידער וועגן זיין גורל. דאָס פּובליקום פלעגט מיטלעבן מיט אים, און כמעט מיטוויינען, געלט־מטבעות פלעגן פליען אויף די בי־נע און די פרויען פלעגן אים אַלס אויסדרוק פון מיטגעפיל שיקן הייסע קושן. אַזוי האָט דאָס דאַמבראָ־ווער טעאַטער פּובליקום איבערגעלעבט די פאָר־שטעלונג.

חבורת אישים לתרבות, אמנות בתיאטרון בדומברובה גור.
יושבים מימין לשמאל: **שימעק גוטמן, דוד קאזשנך, גורעצקי, ישראל קליימאן, הערשל פריילין**
עומדים בשורה אמצעית: **משה ויגודזקי, אהרון ליבערמאַן, זיינבל פיש, חיים וויינריב (1) ז. קשאנובסקי**
בשורה אחרונה: **מאטל גרוספלד, מאטל רוזנבלום, יוסף יהודה איזראלביץ, אברהם שווימער.**
חבורת אישים לתרבות אמנות בתיאטרון בדומברובה יושבים מימין אַקטיוו פון דער גרופע
עס זיצן פון רעכטס צו לינקס: **שימעק גוטמאַן, דוד קאָזשוך, גורעצקי, ישראל קליינמאַן, הערשל פריילין.**
עס שטייען (מיטעלע ריי) **משה וויגאָדזקי, אהרן ליבערמאַן, זיינוול פיש, חיים וויינריב ישראל קשאַנאָווסקי**
אויבערשטע ריי: **מאָטל גראַספעלד, מאָטל ראָזנבלום, יוסף יהודה איזראַעלעוויטש, אברהם שווימער**

שפעטער איז געשפילט געוואָרן דער „מטורף" פון יעקב גאָרדין — וועגן אַ פאָטער, אַ פראָצענטניק, וואָס האָט געהאַט צוויי זין: איינער אַ גראָבער יונג, דער צווייטער — אַן איידעלער אינטעליגענט. ער האָט געשענקט מער ליבשאַפט צו דעם גראָבן יונג, צוליב וואָס דער צווייטער האָט שטאַרק געליטן. אַלס פאָטער פלעגט שפילן מלכיאל גאָבערניק. אויך די פיעסע האָט געהאַט גרויס דערפאָלג. מיט דער פיעסע האָבן מיר, די אַלטע גוואַרדיע, געענדיקט אונדזער טעאַטער־קאַריערע, דער גרעסטער טייל חברים זענען זיך צע־פאָרן, און עס איז אויפגעקומען אַ נייע גענעראַציע פון טעאַטער־שפּילער אין דאָמבראָווע.

די נייע גרופע איז באַשטאַנען פון גוריצקי, נטע שווימער, שווייצער, ברוקנער, שמואל גאָלדשטין, רעיה פאַסקאַ, משה יונגסטער. פון דער גרופע איז כדאי צו דערמאָנען די צוויי איינגעבוירענע טאַלענטן: גורעצקי, פון פאַך אַ שוסטער, אַ ייד אַן אביון. אָבער ווען ער איז אין בית־המדרש (ביי שליפקע) אויפגע־טרעטן מיט פרקי חזנות, איז בתוכם ר׳ עקביא, און זיין משורר איז געווען משה שווימער, זענען זיך די דאָמבראָווער יידן צעגאַנגען פאַר גרויס נחת. ער איז געוואָרן געליבט און געשעצט פאַר זיין טאַלאַנט. דער צווייטער איז געווען נטע שווימער, פון פאַך אַ צייכנער, אַ געוואַלדיקער טעאַטער־טאַלאַנט און רע־זשיסער. ווען ער האָט אויפגעפירט אין דאָמבראָווע מיט דער אויבן דערמאָנטער טרופּן „טוביה דער מילכי־קער", האָבן יידן געפילט אויף יעדן שריט דעם וויי־טיק פון טוביה און זיינע טענות צום רבונו של עולם. באַזונדערס איז כדאי צו דערמאָנען זיינע רעאַליסטישע געמאָלטע דעקאָראַציעס.

די טרופּע האָט אויך אויפגעפירט די פיעסעס: „זיין ווייבס מאַן", „דער ישיבה־בחור", „דער דאָרפס־יונג", די „רומענישע חתונה", „חנהטשע פון אַמע־ריקע".

איינע פון די לידער, וואָס זענען געבליבן אין

זכרון צומאָרגנס נאָך דער פאַרשטעלונג, פלעגט ווערן פיל געזונגען:

„נעם זי צו, נעם זי צו,
נעם זי צו, צו דיר אַרויף
און מאַך פון איר אַ שוואַרצן סוף,
און נעם זי צו."

פאַרשידענע קליינע דראַם־קרייזן זענען געווען פאַרשפּרייט כמעט אין יעדער אָרגאַניזאַציע, די האַנט־ווערקער האָבן געהאַט אַ דראַם־קרייז, ווו אין דער ה"יפּט־ראָל פלעגט אויפטרעטן אַלטער פאַמאַצניק.

די „השומר־הצעיר"־אָרגאַניזאַציע האָט אויך גע־האַט אַ דראַם־קרייז וואָס פלעגט אויפטרעטן מיט אינ־סצעניזאַציעס אויף אַקאַדעמיעס, געווידמעט יוסף טרומפּלדור'ס יאָרצייטן. די פּאָעמע פון דוד פרישמאַן „החוטפים", וואָס איז געוואָרן שיין אויסגעפירט אין טעאַטער „ווענוס", מיט אַ צוגאָב פון גימנאַסטישע טראַפּעציעס.

עס איז כדאי צו דערמאָנען די לידער וואָס זענען דעמאָלס, אַ דאַנק די „השומר הצעיר", געזינגען גע־וואָרן דורך די יוגנט־ספּעקטאַקלען:

1) בתל־חי בגליל טרומפלדור נפל."
אַ צווייט ליד 2) „אלי אלי למה עזבתנו."
אַ דריט ליד — געמישט מיט פּוילישע ווערטער:

„אברהם אבינו שמע קולנו
בנים אנו אליך באנו וטעננו"
לאן? לארצנו הקדושה!"

אויך חנוכה־פאַרשטעלונגען, וואָס זענען אויסגע־פירט געוואָרן דורך די הסתדרות הציונית. איינע פון די לידער פון אַזאַ פאַרשטעלונג וואָס איז געבליבן אין זכרון, איז געוואָרן געזינגען כמעט אין יעדן יידישן הויז:

„אינטער די גרינינקע בוימעלעך
שפּילן זיך משה'לך און שלמה'לך,
ציצית, קאַפּאָטקעלעך, פּייעלעך —
נאָר איין זאַך פאַרמאָגן זיי: אייגעלעך,
די אויגן פאַרמאָגן 2 פינטעלעך.

(באַאַרבעט דורך יהודה לאַנדנער)

וואָלף מאיר ראָזנצווייג

יידישער ספּאָרט

די יידישע דאָמבראָווער יוגנט האָט געהאַט אַן אַמביציע נישט צו שטיין אונטערשטעליק פון קיין שום יידישן און קריסטלעכן ספּאָרט־קלוב אין דער אומגעבונג, הגם עס זענען געווען שטעט, ווי בענדין, אָדער סאָסנאָוויץ, וואָס האָבן געהאַט ספּאָרט־מעצענאַטן ווי, פּירסטענבערג א. א. וו.

אין יאָר 1921 נאָך אַ פאַרשקלאַפונג פון 150 יאָר, איז אין פּוילן אַנטשטאַנען אַ גרויסע ספּאָרט־באַוועגונג.

אהרון גולדבלום — ספורטאי ידוע בעיר דומברובה
אהרון גאָלדבלום — אַ באַוווּסטער ספּאָרטלער אין שטאָט

די פּוילישע יוגנט האָט זיך אויפגעכאַפּט ווי נאָך אַ לאַנגן שלאָף און געוואָלט צוריקכאַפּן די פאַרשפּילטע צייט. פאַרשידענע ספּאָרט־קלובן האָבן זיך געשאַפן אין די פּוילישע שטעט און שטעטלעך. מיט דעם דראַנג נאָך ספּאָרט איז אויך באַאיינפלוסט געוואָרן די יידישע יוגנט, וואָס האָט באַוויזן, אַז זי איז נישט אונטערשטעליק פון דער קריסטלעכער יוגנט.

זאַגלעמביע איז נישט געווען קיין אויסנאַם, אויך דאָ האָט מען געקאָפּעט דעם באַל אויף יעדן ווינקל און אויף יעדן פרייען פּלאַץ.

אין דער זעלבער צייט איז אַנטשטאַנען אַן איניציאַטיוו־גרופּע אין דאָמבראָווע פון שאַפן אַ יידישן ספּאָרט־קלוב, וואָס אזי באַשטאַנען פון: וואָוועצע ערליך, מאַקס זאַיונץ, ברידער ביאַליסטאָק (שמואל און קאָפּל), מאַקס טרעפער און די ברידער רעכניץ פון האַחובקע, זיי זענען שפּעטער געווען די לייטער פון דער ספּאָרט־גרופּע. דער געדאַנק איז אויפגענומען געוואָרן מיט באַגייסטערונג. די איניציאַטאָרן האָבן געשפּענדעט דאָס ערשטע געלט פאַר ספּאָרט־קליידער און אַנדערע טעכנישע ספּאָרט־מיטלען כדי אָנצוהויבן פּראַקטישע אַרבעט.

ווי באַוווּסט, האָט זיך די פרייע יוגנט, וואָס איז נישט געווען פאַרבונדן מיט קיין יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, געטראָפן יעדן אָוונט אין די טיי־האַלע אויף דער 3טער מאַי־גאַס, ווו ס'איז אייגנטלעך געבוירן געוואָרן דער געדאַנק פון שאַפן אַ ספּאָרט־קלוב. צום ערשטן איז אַנטשטאַנען אַ פוטבאָל־קלוב, דאַן אַ פּינג־פּאָנג־קלוב און טעניס. אין דער פוטבאָל־גרופּע זענען אַריין: יעקב רודאלער, אַלס טויערמאַן; בעק — פּרנס, גוטמאַן — לויפער, וואָלף גאָלדבלום, לאָלעק סטערניק, יוסעק קרייצער, אַלס שטורמער; וואָלף מאיר ראָזענצווייג, אַדאַם מיטעלמאַן, ברודער זאַיאָנץ, לייב וואָלף ראָזענצווייג, איטשע באָרנשטיין, אידל ערליך, אליהו קאַלב.

דאָס אַנטשטיין פון אַ פוטבאָל קבוצה מיט אַזאַ צוזאַמענשטעל, האָט געהאַט אַ געוואַלדיקן אָפּקלאַנג אין דער שטאָט. מיר האָבן געשפּילט מיטן „הכוח"־בענדין, מיט I. F. C. פון קאַטאָוויץ און קעגן פאַרשידענע פּוילישע ספּאָרט־קלובן און דערגרייכט גוטע רעזולטאַטן. לאָלעק סטערניק איז געווען אַ פאַרביסענער שפּילער. ער האָט געקעמפט אויפן ספּאָרט־פּלאַץ פונקט ווי ער וואָלט פאַרטיידיקט אַ מדינה. דאָס זעלבע זענען געווען: יעקב רודאלער, וואָלף גאָלדבלום, וואָלף מאיר ראָזענצווייג און אַנדערע.

אַ באַזונדערע שטימונג האָט אַרומגענומען דאָס פּובליקום אויפן ספּאָרט־פּלאַץ ווען עס איז דערשינען אַ יידישער ספּאָרטלער פון שלעזיען מיט קאָנטראַקטור (דעפאָרמירטע) פיס, אויך אָן פינגער. ער איז געווען איינער פון די גוטע שפּילער, זיינע אַ קאָפּע

האָט דעם באַל געהויבן אין די צענדליקער מעטער אין דער הויך. דער ספּאָרטלער האָט זיך בשום אופן נישט געוואָלט אונטערגעבן זיין אינוואַלידקייט און דעריבער צוגעצויגן פיל אַכטונג.

מיר האָבן געהאַט פיל שוועריקייטן מיט דער טרענירונג, און נישט געהאַט קיין אייגענעם פּלאַץ. די יידישע קהילה האָט זיך זייער ווייניק אינטערעסירט אויב די דאָמבראָווער יוגנט וועט האָבן אַ ספּאָרט־קלוב, אָדער נישט. אַזוי האָבן מיר זיך געוואַלגערט פון איין פּלאַץ צום צווייטן; איינמאָל אויף די זשע־לאָנעס און אַ צווייטמאָל — אויפן שטאָט־מאַרק, ביז נאָך פיל וואַנדערונגען האָט דער מאַגיסטראַט, אונטער דער לייטונג פון טשעפּלאַק, דער פאָרשטייער פון פּ. פּ. ס. אונדז דערלויבט צו טרענירן אויפן ספּאָרט־פּלאַץ אויף קאָשטשושקי.

אַ נייע עפּאָכע האָט זיך אָנגעהויבן נאָך דעם ווי מיר האָבן רעגעלמעסיק טרענירט. דער ניוואָ פון דער ספּאָרט־טאַקטיק האָט זיך געהויבן, יעדער מעטש איז געווען אַ יום־טוב. עס האָבן געשטורעמט צום שפּיל־פּלאַץ יידן פון אַלע קרייזן. איך געדענק ווי יידישע בחורים מיט פּיאות זענען געשטאַנען אין דרויסן ביים פּלויט און אַריינגעקוקט דורך די שפּאַרעס מיט גרויס שפּאַנונג אויפן גאַנג פון שפּיל, און ווען עס איז געווען אַ נצחון, האָבן זיי זיך געפרייט אַזוי ווי אַלע פרייע יידן.

דער פּאַטראָנאַט פון ספּאָרט־קלוב איז באַשטאַנען פון: ערליך, מאַקס זאַיאָנץ, מאַקס טרעפּער, ברידער ביאַליסטאָק, ברידער ריכניץ (פון האָוווקע), לייב ווייסזאַלץ, משה גאָלדבערג און אברהם מאָנעטאַ, דער לעצטער — אַ געוואַלדיקער אָנהענגער פון יידישן ספּאָרט, האָט נישט פאַרלאָזט קיין איין שפּיל, ווי ווייט ער זאָל נישט פאָרקומען.

איך וויל באַצייכענען מיט שטאָלץ, אַז איינער פון אונדזערע שפּילער אין דער ספּאָרט־גרופּע, אהרון גאָלדבלום, איז שפּעטער געווען אַ יידישער רעפּרע־זענטאַנט אין דער צענטראַלע פון אַלגעמיינעם אַרבע־טער־ספּאָרט אין פּוילן.

נאָך צוויי יאָר שפּילן אין פוטבאָל און פאַרשאַפן כבוד דעם יידישן קהל אין דאָמבראָווע, איז דער ספּאָרט־קלוב אָפּגעשוואַכט געוואָרן. אַדאַם מיטלמאַן איז עולה געווען קיין ארץ ישראל; העניעק זאַיאָנץ איז געפאָרן קיין וואַרשע שטודירן; לאָלעק איז אויך אַוועק לערנען. עדיק רעכניץ איז געווען דער לעצטער מאָהיקאַנער פון דער אַלטער גרופּע, וואָס האָט אויפגעהאַלטן דעם ספּאָרט אין דאָמבראָווע, און דאַן האָט ער אויך זי פאַרלאָזט.

אויף דעם פּלאַץ פון דעם אונטערגעגאַנגענעם ספּאָרט־קלוב, איז אַנטשטאַנען אַ נייער ספּאָרט־קלוב מיטן נאָמען „מכבי". ס'איז נישט געווען אַ פּאָליטישע ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע, נאָר בלויז געהאַט אַ פּאָליטישן אונטערגרונט. די יוגנט־גרופּע האָט געהערט צו די רעוויזיאָניסטן. זיי האָבן אַנטוויקלט אַ גאַנץ פאַר־צווייגטע ספּאָרט־טעטיקייט, און זייער קלוב איז געווען אויף דער שענקעוויטשאַ. זיי האָבן געהאַט אַ פּינג־פּאָנג־קלוב, אַ שאַך־קלוב און געשפּילט מיט קריסטלעכע און יידישע ספּאָרט־גרופּן אין דער סביבה. אויסער דעם האָבן זיך אויך די ספּאָרטלער פון „מכבי"

העשקו קלמן
בחור 'דומברובא, שחקן ידוע בקבוצת כדורגל ווארשאית.
העשקו קלמן
אַ דאָמבראָווער בחור, אַ באַוווּסטער ספּאָרטלער
אין וואַרשעווער ספּאָרט־קלוב

באַטייליקט אין פאַרשידענע אַלגעמיינע יוגנט אַקציעס פאַר ציוניסטישע צוועקן.

אין די זעלבע יאָרן האָט שוין געבושעוועט אין דאָמבראָווע אַן אַנטיסעמיטישע העצע, און פּוילישע כוליגאַנעס זענען אָנגעפאַלן אויף יידן. די ספּאָרטלער פון „מכבי", צוזאַמען מיט אַנדערע יידישע יוגנט־

אַרגאַניזאַציעס האָבן געשאַפן שוץ־גרופן. נישט איינ־מאָל איז אַ דאַנק זיי אויסגעמיטן געוואָרן אומשולדיקע שפיכת דמים. די כוליגאַנעס האָבן געוווּסט, אַז זייערע ביינער וועלן נישט בלייבן גאַנץ ווען זיי וועלן זיך צוזאַמענטרעפן מיט די שוץ־גרופן.

אין 1925 האָט דער ווינער „הכוח" געשפּילט אין בענדין. חדשים פאַר דעם און נאָך דעם איז געוואָרן גערעדט וועגן דער דערשיינונג פון דעם ווינער „הכוח" אין זאַגלעמביע. יעדער ייד האָט זיך געהאַלטן אַלס אַ „ספּעציאַליסט" אין ספּאָרט און געזאָגט זיין מיינונג וועגן זייער אויפטריט אין פוילן.

אין דאָמבראָווע זענען געווען יידן, וועלכע זענען געווען אַזוי איינגעקאָכט אין ספּאָרט, אַז זיי האָבן נישט פאַרלאָזט קיין איין מעטש און געפאָרן די ווייטסטע שטרעקעס, בכדי בייצווזיין אַ ספּאָרט־שפּיל. דאָס זענען געווען: בעריש פּיטערשניט ז"ל, אברהם נויפעלד און אַנדערע. דער פאָטער פון וואָלף מאיר ראָזענצווייג ז"ל איז געווען אַ גרויסער סימפּאַטיקער פון יידישן ספּאָרט. וואָלף מאיר אַליין איז שפּעטער געוואָרן אַ פּראָפעסיאָנעלער פוטבאָל שפּילער אין דער בענדי־נער ספּאָרט־גרופּע „הכוח" אויף אַ קאָנטראַקט מיט אַ סימבאָלישן געהאַלט.

איך וועל זינדיקן קעגן דעם יידישן ספּאָרט אין דאָמבראָווע, אויב איך וועל נישט דערמאַנען און שטעלן אַ מצבה מיט אַ פּאָר ווערטער אַ יידישן ספּאָרטלער פון דאָמבראָווע, וועלכער האָט געשפּילט אין פאַרשידענע גרופּן אין שטאָט, שפּעטער איז ער אַוועק קיין וואַרשע און דאָרט געוואָרן איינער פון די פּאָפּולערסטע שפּילער אין „מכבי". דאָס איז געווען העשקע קלמן ז"ל. די צייטונגען אין וואַרשע פלעגן שילדערן זיין טאַקטיק אין ספּאָרט, זיין כוח התמדה אין שפּילן, און די יידישע פּרעסע פלעגט אים דעמאָלט רעכענען אַלס אַ וואַרשעווער זון. ער איז געווען אַ יתום פון קינדהייט, אַ זון פון דער אלמנה ניסל קלמן, די מילעך־טרעגערין.

(אויפגענומען דורך יהודה לונדנער)

הווי וזכרונות

שטייגערלעבן
און זכרונות

ש. בן־מנחם

אבי - המכונה „מנדל מדומברובה"

במחצית השניה של המאה שעברה חי בפרברה של העיר ורשה, הנקרא „פובונזק", יהודי בשם יצחק זילברצן. ידוע היה בשם איצק — הסבא איצק. חסיד גור היה, מן היושבים ליד שולחן הרבי, ועל ידו ממש. בהיוולד לו בנים, ואחר כן נכדים, כיבדו הרבי והיה ל„סנדק". בהיותו צעיר לימים, הרבה למטה מעשרים, נשא אשה, וכשנולד בנו הבכור, קרא לו שלמה (סבי לעתיד). כשגדל הבן, והגיע לגיל חמש עשרה, התחתן עם בתו של הרב מוולושצובה הסמוכה לצ׳נסטוכוב. שמה היה תמריל. ושם חיו, אולם לא הרבה שנים: בהיותו רק בן עשרים ושמונה, חלה והסתלק.

בשנותיו הקצרות הספיק להביא לעולם חמישה בנים ובת. כשנולד לו הבן הבכור, קרא לו מנדל, ע"ש רבי מנדל מקוצק. היה זה כ"ז שנים אחרי הסתלקותו של הרבי מקוצק, וזכרו של השם הקדוש, עוד הסעיר את לבבות הדור. בגיל רך, בעודו ילד, כבר הראה סגולות נדירות בלימודיו. כשהיה בן תשע, סיפרו שידע את הש"ס בעל־פה וקראו לו: „העילוי". באותה תקופה התיתם מאביו, סבי, והתגורר זמן מה אצל הסבא איצק בורשה.

פעם לקח אותו דודו, אחי סבי, ר׳ אהרון לגור אתו, והציג אותו לפני הרבי. ה„שפת־אמת" הושיב אותו על הברך, ושאל שאלות בש"ס ובפוסקים. סיפר לי הדוד אחרי שנים, שמתוך התשובות יצא כאילו היה מתנצח עם הרבי. לבסוף קיבל צביטת לחי מהרבי, ועוד הוסיף הרבי ואמר: רש"י ובנו יהושע גם כן היו רק בשר ודם... אז היה בן תשע.

בעיר דומברובה גר יהודי בעל־בית, בשם משה־שמואל קופפרברג (סבי לעתיד). היה לו בית בן שלוש קומות שבנה בשותפות עם גיסו, וגם חנות היתה לו באותו בית. משה־שמואל חיפש שידוך עבור בתו הבכירה, רחל, ובחיפושיו הגיע יחד עם גיסו הלמדן, שלמה־יוסף הי"ד, לעיר וולושצובה הסמוכה לצנסטוחוב, כדי לראות ולבחון את הבחור ששמעו כבר הלך לפניו. הסבא התפלא מאד ממה שראו עיניו, ושלמה־יוסף הלמדן, אחרי שבחן אותו והשתומם מבקיאותו הסכים לכל התנאים. וכך נהיה הבחור, העילוי, לחתן והגיע לדומברובה. במרוצת הזמן נודע והתפרסם, במיוחד בין החסידים, בשם החיבה: מנדלי מדומברובה. אז היה בן חמש־עשרה.

כשבא חסיד לקוצק, והתלונן על חוסר פרנסה, אמר לו הרבי שיתפלל לשמים. כשענה החסיד שאינו יודע כיצד להתפלל, אמר לו הרבי: „אם כן, אם אינך יודע איך להתפלל, זו דאגה יותר גדולה מדאגת פרנסה. כששאלה אמי את אבי מה יהיה עם פרנסה, השיב לה בזו הלשון: ולואי ותהיה לי דאגה בדברים יותר גדולים, כשם שיש לי דאגה בפרנסה...

אמי בשמעה תשובה כזאת, התיחסה באימון לדבריו, ולא תפסה את משמעותן של המילים, שלחסיד קוצק האמיתי, הדאגות העומדות ברומו הן דאגות עליונות, בעיניני דשמיא, לרומם את נפשו של האדם, ולא ענינים גשמיים, כגון פרנסה. ואבי בכל מהותו וישותו, בדרך מחשבתו הפנימית, ובהליכותיו, היה חסיד קוצק אמיתי...

בין האדמורים, אנשי הרוח הגדולים שקמו בעם ישראל, היווה רבי מנדל מקוצק חטיבה בפני עצמה, חטיבה של איש יחיד. שונה היה מכולם, מקורי בהלך מחשבתו ובאורח חייו. והשוני הזה ינק ממקור אחד ויחיד, הוא מקור החתירה לאמת. החיפוש אחרי האמת איפיין את דמותו של רבי מנדל מקוצק. הוא היה האמת ההולכת על שתיים. נהג לומר שאם יהיו לו שלוש־מאות אנשי אמת, רק שלוש־מאות, שיוכלו לרומם את נפשם — יוכל לשנות את פני העולם... את השלוש־מאות לא השיג אבל את דרכו שלו לא שינה עד הסוף. כשמונים שנה לאחר מכן ביקש הרבי מגור רק עשרים חסידים, כבר לא שלוש־מאות אלא עשרים ואמר הרבי: אילו היו לי עשרים חסידים כמנדל מדומברובה הייתי מתנהג כקוצק. וגם העשרים לא נמצאו. כמה שכן מצא הרבי -- לא פירט — אולם אחד לדוגמא כן מצא, והיה זה אבי.

חכמי האגדה מספרים שבשעה שעלה במחשבתו של הקב"ה לברוא את האדם התייעץ תחילה עם המלאכים. מלאך החסד אמר: כדאי לברוא את האדם, שהוא גומל חסדים. מלאך האמת אמר: אל יברא — שהוא כולו שקרים. מלאך הצדק אמר: יברא — כי האדם עושה צדקות. ואילו מלאך השלום אמר: אל יברא — שהאדם כולו מחלוקת. מה עשה הקב"ה? לקח את האמת והשליך

אותה ארצה, ולמעלה נשארו החסד והצדק שהכריעו בענין בריאתו של האדם. שאל רבי מנדל מקוצק: מדוע השליך הקב"ה את האמת דוקא ולא את השלום, שגם הוא התנגד לבריאת האדם? אבל, הרבי כאיש אמת קיצוני, השיב שאילו היתה האמת נשארת למעלה, לא היתה נכנעת לדעת הרוב. קולו של מלאך האמת שהאדם הוא כולו שקר, היה מכריע באמיתותו את קולותיהם של הרבים; של החסד והצדק, גם כשהוא נשאר קול יחיד. לא היתה לבורא — כביכול — ברירה אחרת, אלא להשליך את האמת ארצה.

אבי, דבקותו באמת ובדרך המחשבה הקיצונית שהגיע אליה, מנעה ממנו כל התעסקות בענינים חומריים, המסקנה שאליה הגיע היתה שכל עיסוק דורש לרמות קצת...

כשאני שואל את עצמי כעת, לאחר שלושים השנים שעברו מאז התהלך אבי בצדי הדרכים בעירו דומברובה הרדומה והאפורה, מה עשה אבי, בהליכה צדדית זו, למען העיר? למען אנשי העיר? אני בא בהכרח למסקנה שעד כמה שזכרוני מגיע, במובן המעשי, החמרי, היום־יומי, לא עשה שום עשיה של ממש, שהרי לא היה איש מעשי ולא היה איש מעש. ובמה סלל לעצמו שם כזה? ומתוך זה גם פרסום לשם עירו, שכל מי שהזכיר את שמו, ברטט ובחיבה הזכירו?

כשיודעים את אורח החיים של חבורת אברכים שהתלקטה בקוצק סביב לרבי, כשתופסים את גדולת מחשבתו של הרבי וגודל מעשיו, לא קשה אז להבין את התנהגותו של החסיד, שנולד אמנם עשרים ושבע שנים אחרי הסתלקותו של הרבי, ואשר נקרא בשמו, ובאורח פלא גדל והתנהג כאילו נולד והתחנך בתוך חצרה של קוצק.

מאז קבע הרבי מנדל את משכנו בקוצק הפכה העיירה הרדומה והאפורה, למושג רוחני נעלה בעולם היהודי. אמירת המילה — „קוצק" מסעירה עדיין את הלב, מלהיטה את הדמיון ואת הנפש, למרות שעברו מאז כמאה וארבעים שנה. רבי מנדל מקוצק היה אישיות מקורית ביותר בעולם החסידות. מימי נעוריו כבר התחיל להתבודד ולהסתתר, עד שנסתתר לגמרי, ורק יחידים, בני עליה בלבד, נמשכו אחריו. הוא גירש חסידים, בז למופתים, ונשאר איש המופת, המעורר השתוממות, חידת החסידות, שאיש לא השכיל לפענחה, ולא נערץ איש כמוהו. כבר בחייו היה לאגדה. הרז שעטף אותו משך וקסם. כל שנותיו עמל, חקר, התמרד, רצה לקעקע מוסדות עולם. חלם על עולם נגאל, עולם של שבת ויום־טוב. היו ימים בהם האמין שבכוחו להכריח את העולם שישתנה. חקר וחיפש את ההוייה, את החידה הגדולה שלא השכיל למצוא לה פשר, חידת הקיום והחדלון.

רבי מנדל ביקש ליצור דמות של יחיד מושלם, שהאמת תהיה אצלו קדושה לא כצו מן החוץ, אלא תחלחל בקרבו כקול פנימי. שלוש־מאות יחידים כאלה חיפש בעודו צעיר, אך כשנוכח לדעת כי אלה אינם בנמצא — נטש את חבריו, תלמידיו וחסידיו, התכנס בתוך עצמו וגזר על עצמו בדידות עולם ואלם.

אבי נולד תשעים ותשע שנים אחרי הרבי מנדל מקוצק, ועשרים ושבע שנה אחרי הסתלקותו. הדור היה עוד דבק ברטט של קדושה, במלכות הרוחנית של קוצק. סבי ר' שלמה (שבעל השפת־אמת קרא לו אברך משי) ראה צורך נפשי לקרוא לבנו הבכור, בשם ענק הרוח, המלאך שהתהלך בעולם הזה. וראו זה פלא — השם שקיבל קבע את דרכו בחיים, לכל חייו... התייתם מאביו בגיל רך... וגדל ונהיה לחסיד בהא הידיעה. כל התנהגותו והליכתו היו כקוצקאי מובהק.

בקוצק לא ראו כלום ולא שמעו כלום; בקוצק דברו בשפת הרמזים. אצל אבי גם כן לא ראו כלום ולא שמעו כלום, אבל למי שיש אוזן שמע, ולמי שיש עין ראה.

תלמידו של רבי מנדל מקוצק, חייב היה להיות למדן מופלג.

בכל זאת היו שהלעיזו על חסידי קוצק שאינם לומדים, שאפילו לא רואים שיפתחו ספר...

פעם התלוננו חסידים לפני הרבי, שמנדל מדומב־רובה אינו לומד, מתהלך ימים שלמים בבית המדרש הגדול בגור, הלוך ושוב ולא רואים שישב פעם וילמד...

הרבי קרא לאבי, ושאל אותו בסוגיא במסכת „מכות". החסיד שסיפר על זה, המשיך וסיפר כי בתשעה הימים שלא אוכלים בשר היה זה, ועל סמך התשובה, ערכו סעודה, ואכלו בשר, כמנהג הגומרים מסכת בש"ס. ואל החסידים שהתלוננו, פנה הרבי ואמר: מה הנכם רוצים ממנדל שלי?

בניגוד לערים ועיירות אחרות, בפולין המדינה, שהרוב בהן היו יהודים, בדומברובה העיר, הרוב היה לא יהודי, היהודים היוו בה מיעוט. עיר אפורה היתה, וגם שחורה מהאבק שנישא באויר ממיכרות הפחם שבתוכה ובסביבה כולה. מבחינה יהודית היתה עיר רדומה, לא הצטיינה במיוחד במוסדות ציבוריים מיו־חדים ועסקנות ציבורית מיוחדת.

אם בכל זאת היתה מפורסמת, רק הודות לשם החסיד

שהתהלך בתוכה, ושנתן פירסום לעירו... בכל רחבי פולין, בכל עיר שנמצא בה בית חסידי גור השם הזה היה ידוע, וכשמי מאנשי דומברובה, ולאו דווקא חסיד גור, נקרה באקראי, לרגל עסקים, או מסיבה שהיא לאיזו עיר בפולין, בין חסידי גור והזכיר, או רק ביטא את שם העיר דומברובה, מיד היתה השאלה, בהתפעלות... מדומברובה אתה?... מעירו של מנדלי „דומברובר"?... ומה שלומו?... ושלום ביתו?...

בכל מקום קראו לו בשם העיר דומברובה. פרט לדומברובה עצמה, שהיו גם שקראו לו מנדל מגור. וכל כך למה? כי ישב בגור שבועות רבים, ובמשך השנה השבועות הצטברו לחודשים...

כשנסע לגור בדרך לבית הנתיבות בדומברובה כשפגש במי, וההוא שאל, לאן אתה נוסע מנדל? ענה: אני נוסע לורשה... כי הרכבת הזאת רק עד ורשה הלכה, ומורשה עד גור היה צורך בחשמלית וברכבת השניה. דייק בדיבור...

מעולם לא שמעו ממנו המלים רבי, גור. הכמיהה וההערצה אליהם היו כה גדולים וחזקים, שאף לא הרשה לעצמו להזכיר את שמות החיבה האלה.

שתקן ידוע היה, בעל אופי חזק. לא התנשא מעל אף אחד, אולם שונה היה מכל אחד... במחשבותיו הרקיע שחקים, ולא היה יכול ואף לא ניסה, לרדת מהספירות העליונות לענינים פרוזאיים, ארציים, לא שלו, ולא של אחרים. עקבי היה עד הסוף בהתנהגותו, מבלי להראות פעם היסוס או חולשה של ילוד אשה.

דבקותו בגור היתה בכל נפשו ובכל מאודו, בלי שיור כלשהו לביתו, ולבני ביתו ולא לסביבה הקרובה, הסובבת אותו. בהיותו בבית, הרגשנו שרחוק מאיתנו כרחוק מזרח ממערב, ובהיותו בין החסידים „בשטיבל" בדומברובה, היה במחשבותיו רחוק מהם, כמרחק השמים מן הארץ.

בדרכו שלו הלך, ולפי מנהגו נהג, כל חייו, מבלי לסטות ממנה ימינה או שמאלה. כשדרכו נראתה לו, הלך בה, ולא היה אכפת לו מה יאמרו הבריות, לא התחשב בדעת איש, סטה מהשגרה.

לא היה להוט להתפלל במנין. לא פעם בבית החסידים, כשכולם התפללו, הסתובב הלוך ושוב, ולא השתתף בתפילה, (במיוחד בתפילת מעריב). אלא רק אחרי כן, בבית, ביחידות, כשדעתו היתה יפה עליו.

וגם אורח תפילתו היה שונה. „בשטיבל" בין החסידים, היתה תפילתו באלם ובדממה, יותר בהת־בוננות, חשאית, כמעט שלא השמיע הגה, רק המחשבה זעקה והתפללה. אבל בבית ביחידות כן השמיע קול, וגם התפלל בדבקות. ואותו הדבר גם בלימוד.

„בשטיבל" בגור היה נהוג לעשות הפסקה בין תפילת שחרית, לתפילת מוסף שבת, ללימודים. כשעה וחצי שעה ישבו ולמדו. מעודי לא ראיתיו משתתף בלימודים, או אפילו ביחידות שיפתח גמרא, התהלך שקוע במחשבותיו, וחיכה לקריאה בתורה בפרשת השבוע, ולתפילת מוסף. והתפילה היתה באלם אבל בבית למד בקול ובהנאה, וגם לא התחשב בזה שגרו באותו בית לא יהודים, יותר מיהודים, והחלון היה פתוח, הלא יהודים לא קראו לו אחרת מאשר החסיד.

בכדי לעמוד בבית המדרש בגור בשורה הראשונה מול הרבי, פנים אל פנים בשעה שהרבי ניהל את השולחן, ובכדי לעמוד בזה, היו נחוצים כח רצון חזק, כח גופני חזק, והקרבה עצמית.

אבי, כל השנים עמד בשורה הראשונה, החזיק מעמד עד הסוף... וגם מסר את נפשו על זה פשוטו כמשמעו... ראיתיו פעם פעמיים כשיצא מן השורה בגמור הרבי עריכת השולחן, היה רטוב עד לשד עצמותיו. היו אמנם בחורים שחיכו לו, ובידיהם בגדים יבשים, כדי לכסותו עד שיגיע לאכסניה; אך היו אלה אמצעי זהירות קלושים, שלא יכלו למנוע, ואף לא מנעו, את הבלתי נמנע.

לא פעם הצטנן, ולא דאג להבריא, לרופאים לא הלך, תרופות לא לקח.. עד שחלה את חוליו ממנו לא קם עוד. אבל משאת נפשו השיג, כל זמן שיכול היה לעמוד, נדחק ועמד בשורה הראשונה מול רבו הנערץ...

דרכו היתה דרך של הצנע לכת. הסתיר את הליכתו, הכל עשה בצנעה ובחדרי חדרים. החום היה עצור בפנים, ואילו מבחוץ נראה אדיש. אדם מהחוץ לא היה יכול לחעת מה לבו רוחש.

ידע את סוד השתיקה: אף דברי תורה לא נשמעו מפיו בפומבי. עבודת הקודש שלו, היתה גנוזה בחדרי חדרים של הלב...

רבי מנדל מקוצק, שאל פעם את החסידים על הנאמר „סייג לחכמה שתיקה": אם השתיקה היא רק סייג לחכמה — מהי איפוא החכמה גופא? הוא שאל והוא השיב: הכובש את רגשותיו ואינו מגלה אותם כלפי חוץ, איננו עדיין החכם האמיתי; שתיקה כזאת רק גובלת עם החוכמה, ואיננה החכמה עצמה. ואילו החכם האמיתי איננו מפנה את לבו לרגשות צער, ולא לרגשות שמחה.

והוסיף: חכם סתם שותק בפה, ואילו חכם תמים שותק גם בלב.

דברי הרבי מנדל מקוצק, התאימו מאד למנדל השני מדומברובה שנקרא על שמו, שהתנהג כקוצק, וכולו היה חדור רוחה של קוצק...

אסון גדול קרה לנו: רחל אמנו התקשתה ללדת ומתה. היא השאירה ששה יתומים, ארבע בנות ושני בנים. והרי אמא היתה המפרנסת, המחנכת ועקרת הבית ורק כבת ארבעים היתה במותה. אי אפשר לחשוב שהאסון הזה לא זיעזע את אבי שנשאר בלי אשה, בלי פרנסה, ועולם של ששה ילדים על ראשו, ובפתאומיות כזאת! אולם בחיצוניותו לא הראה כל סימן של זעזוע, ורגשות לבו לא גילה. האסון קרה ב־ז׳ באלול, ואחרי שבעת ימי האבל היה ט״ו באלול, ובזמנים כתיקונם כבר היה אורז את המזוודה לנסוע לגור. הפעם לא נסע ונשאר בראש השנה בדומברובה. זה היה הקרבן היחיד שהקריב. וזאת היתה גם אולי הפעם היחידה, עד כמה שזכרוני מגיע, שראיתיו בימים הנוראים בבית.

בערב ראש השנה, אחרי תפילת מעריב חגיגית ב„שטיבל״, ניגש לכל אחד, ובשמחת חג ובקול, איחל לכולם חג שמח. עמדתי משתאה, בראש מורד, ולא יכולתי להוציא הגה מפי. בבושת פנים עזבתי את ה„שטיבל״ וכיתתתי רגלי לבית הסבתה (הסבא, משה־שמואל, לא היה כבר בחיים, שלושה חודשים לפני כן נפטר). אז עוד לא הבינותי דבר וחצי מהתנהגותו, אם כי ידעתי שבשבת ובחג אסור להיות שרוי בעצב.

ידעתי שהיה מעשה בבנו של הרבי, צעיר לימים, שנפטר פתאום בשבת, והיה מוטל בחדר הסמוך, והרבי ניהל את השולחן כאילו לא קרה שום דבר, בגלל קדושת השבת. ומי שלא ידע, לא הרגיש. אולם לא יכולתי אז להבין בשום פנים, איך אפשר להיות בעל אופי כה חזק, וככה למשול ברוח, בלי להפנות לבו לרגשות צער, בו בזמן שמן ההכרח, שבתוכו התחוללה סערה.

עד כמה שלא אאמץ את זכרוני לרצות להיזכר ולשלות מנבכי העבר, מהתנהגותו היומיומית, איזו התנהגות קלילה, פליטת פה, צחוק קל, או סתם כמה מלים שלא מחייבות, אינני מוצא. בכובד ראש הת־הלך כל ימיו. קולו לא הרים, רק מבטו הספיק כדי להטיל עלינו פחד. לא כעס, אולם רצינותו הגיעה עד קצה גבול היכולת.

אמו, הסבתה תמריל, קראה לו: „מנדל הכתר שלי״. בביתה בוולשוצובה היו לה עוד שלושה בנים, לא נשואים, והסבתה לא היתה משום מה מרוצה מהתנהגותם, על כן קראה באופן דחוף לבנה הבכור, „הכתר״, מדומברובה, לעזרה. סיפר לי אחרי שנים הדוד ישעיהו, אחד מהשלושה שבגללם הזעיקה הסבתה את אבי: כשהגיע, אחרי קבלת הפנים הראשונה, יצא העירה להתראות עם אנשים, הלך לבית החסידים, בא הביתה, סעד לבו ושוב יצא, וחזר ככה יומיים. ביום השלישי התכונן לדרך, ארז את המזוודה, נפרד מכולם, ולא הזכיר בשום מלה ולא דיבר על הנושא שעבורו הוזעק. אחיו, הדוד ישעיהו, ליווה אותו עד תחנת הרכבת. כשהרכבת הגיעה, נכנס לקרון הושיט לו יד לפרידה, ואמר שש מלים אלה: „למה לך לגרום לאמא עגמת נפש?״ — ולא יותר. והוסיף הדוד בספרו לי, שהמשפט היחיד הזה השפיע יותר מאשר היה שומע שלושה ימים הטפת מוסר...

האימרה של רבי מנדל מקוצק היתה, שהאדם מצווה על שני דברים: את עצמו לא לרמות ואת אחרים לא לחקות. את הצוו הזה קיים אבי בפשטות רבה. הזיקה למנהיג הגיעה אצלו לדרגה שאין למעלה הימנה. אך הזיקה הזו לא טישטשה את צורתו העצ־מית. לא התמזג בתוך העדה, שמר על עצמיותו של היחיד. היה רחוק משיחם ושיגם של האנשים, שהקיפו אותו, מחשבותיו היו מחוץ לתחום מחשבותיהם. לא היה להם כל חוש להן...

בודד היה בעירו בהתהלכו בתוכה. עם אנשים פשוטים, לא היה לו מה לדבר... ועם החסידים אחרים לא מחסידי גור קשה היה לו לשוחח... אלוהיו היו בגור... והרי הצו הראשון היה: לא יהיו לך אלוהים אחרים... ומכיון שהיה איש האמת הצרופה, שהמחשבה, הדיבור, והמעשה, תאמו אחד לשני, כמו שאמר כן חשב וכך גם עשה, לא ראה בהתנהגותו כל פגיעה במי שהוא, והתנהגות אחרת היתה בעיניו סטיה מן האמת, וזה כבר לא יכול היה להרשות לעצמו...

סיפר חסיד אחד, שעקב אחריו בהתהלכו בגור בבית המדרש הלוך ושוב, ושמעו אומר פסוקים מהתו־רה ומיד אחרי כל פסוק, את מה שדרשו חז״ל על אותו פסוק, וככה במשך שעות. סיפר חסיד אחר ששמע מפיו מלים שהיו כפלא, לא הבין אותן ולא ירד לסוף דעתו, וגם לא עזר עוז לשאול להסבר...

אמר: שאינו מקנא כך בעשיר, כמו שמקנא בזה שזז מכאן (מסתלק)... והמשיך החסיד ואמר: מילא

שאינו מקנא בעשיר — זה עוד אפשר להבין... אבל לקנא בזה שהסתלק ?.. ומנדל שיגיד את זה, זה היה למעלה מבינתו.

והדיבורים נאמרו אך שנים מעטות לפני התחלת החורבן של יהדות פולין..

על הרבי מנדל מקוצק סיפרו החסידים, וגם כתוב בספרים, שברגעיו האחרונים, המקורבים ביותר שהת־כופפו מעל למיטתו, שמעו אותו לוחש: העולם לא שווה אפילו גניחה אחת קלה שנתאנח עליו.. גירסא אחרת אומרת שאמר: העולם מלא עיפוש, ואינני יכול לנשום בו יותר...

בחורף תרצ״ו נפל אבי למשכב. בפסח אותה שנה קשתה עליו מחלתו עד כדי כך שבקושי רב עלתה לו אכילת המצה כזית. בחול המועד הועבר לאוטובוצק. אחרי ימים ספורים, אור ל־ב׳ באייר, נפטר מן העולם, בלי שיתאנח אפילו גניחה קלה. הגם שסבל יסורים, התגבר עליהם עד הרגע האחרון ממש, ולא הראה שום סימן של חולשה, או של סטיה מאופיו ומאופן התנהגותו בחייו.

ב׳ באייר היה ביום שישי. הרכבות שהגיעו לאוט־בוצק, היו מלאות חסידים שהגיעו בכדי להשתתף בהלויתו. הוא הובא למנוחות בבית העלמין של אוטבוצק, בקרצב הסמוכה.

האח היחיד, שמעון הי״ד, הלך בדרכי האב: היה „יושב״ בגור. שנים לפני כן, כשהרב ר׳ מאיר שפירא זצ״ל, ייסד את „ישיבת חכמי לובלין״, ונסע על פני רחבי פולין לבחור בחורים מצטיינים עבור הישיבה, נקלע גם לדומברובה, בחר בו ולקחו עמו ללובלין.

כשנכנסו הטמאים לגור ומצאו בתוכה חומר כזה, בחורים עם פיאות ארוכות, כיפה על הראש ומעל הכיפה כובע, אבנט חגור למתניהם, הגרביים מעל למכנסיים — עטו עליהם, כמוצאי שלל רב, אספו עשרות מהם, ואת שמעון אחי בתוכם, וסחבו אותם עד ברלין, להציג לפני עם „האדונים״ את מה שמצאו בפולין. בדרך התעללו בהם, השפילו אותם, הכניסו אותם לסירה להעבירם את הנהר והפכו את הסירה כאילו להטביע אותם. אולם מטרתם של הטמאים היתה לעשות עמם „תצוגה״, והתפקיד הזה טרם מלאו, לכן משו אותם מהמים וסחבו אותם הלאה למטרתם. והסוף ידוע גם ידוע... גורלם ומקומם בין ששת המיליונים היהודים של חלק עולם שלם, של יהדות אירופה כולה.

שמעון אחי היה בפרוץ המבול בן עשרים ושתיים שנים. אחותי הצעירה, שאמי מתה בלדתה אותה, שמה היה חיה־רודה־יהודית, ע״ש הרבנית מגור. לפני גמר החורבן היתה עוד בחיים, במירוץ המוות ממחנה למחנה ברגל, לא החזיקה מעמד, חלשה מדי היתה, ולא יכלה לעמוד בזה, ורצחו אותה בדרך. והיא בת שמונה עשרה וחצי. אחותי אסתר, גמרה את הסמינר למורות בקרקוב, היתה מורה בינוב־לובלסק, וכנראה ששם מצאה את מותה. שתי אחיותי הנותרות, נחה ותמר, הובלו לאושויץ יחד עם יתר יהודי דומברובה, ב־ז׳ באב תש״ג — ושם נספו.

משה שיבק

קווים לדמותו של הישוב היהודי

שתיים הן הסכנות האורבות לפתח כתיבת מאמר־סקירה מסוג זה: (א) מדובר במאורעות ודמויות שהת־רחשו וחיו לפני ארבעים שנה, ועליך לרענן זכרונך בלבד, בלא שיעמדו לרשותך ארכיונים, תעודות, או מקורות מהימנים אחרים העשויים לאשר קטעי זכרונו־תיך ולהעמידם על אמיתותם. (ב) ראית הדברים באותה הפרופורציה שהיו לפני 40 שנה והשאירו עקבותיהם על אדם בן 11 עד 20 שנה.

תיאור העבר, או כפי שקוראים לזה אנשי המדע „היסטוריה", טרם נכלל במדעים המדוייקים כגון מתמ־טיקה ופיסיקה, המצמידים את הכותב לכללים והגדרות; וקורה לא פעם שאלה המטפלים בכתיבת ותיאור העבר מוסיפים נופך מאישיותם מהשקפותיהם, ועל ידי זה יוצא תיאור העבר לקוי.

אין בכוונת סקירה זו לתאר את התהוותו של היישוב היהודי בעירנו. מאמר מסוג זה נכתב על ידי ההיסטור־יון הפולני הצעיר מר ז׳מבא, ואין בכוונתי להזים או לחלוק על העובדות המובאות במאמרו.

דומברובה־גורניצ׳ה היתה אחת הערים העשירות ביותר בפולין שלאחרי מלחמת עולם הראשונה, כל מקום שכף־רגל אדם צעדה דרכה על הזהב השחור. כל מחוז זגלמביה היה מלא מיכרות פחם. ובראשו עירנו עם חמש המיכרות המפורסמים שלה: „פלורה", „רדן", „קושעלעב" ו„פאריז", האחרון בהשתתפות הון זר איטלקי־צרפתי. החמישי — „מקסימיליאן" 1 ר־2, היה שייך למשפחת רכניץ, אשר אחד מבניה, מר יעקב רכניץ, חי בישראל. (עלה ארצה אחרי השואה).

האוכלוסיה הבלתי־יהודית מנתה מ־45 עד 50 אלף נפש, 90 אחוז מהם היו עסוקים במיכרות וב„הוטה בנקובה", אחד מגדולי בתי היציקה בפולין דאז, לתע־שיית קרונות ומסילות לרכבת המדינה. מפעל תעשייתי זה העסיק כחמשת אלפים פועלים בשלוש משמרות.

טבעי הדבר שסביב תיעוש איזור עשיר כזה, הר־לכת ונוצרת שיכבה חדשה, שמטרתה לשרת אותם ההמונים העמלים העסוקים ביצור ובתעשיה. על רקע התפתחות התעשייה הכבדה בדומברובה יש לראות את התהוות הישוב היהודי בעיר, שתפס את מקומו בשירותים ובתיווך בין היצרן והצרכן־הפועל.

אין בידינו נתונים על ההרכב הסוציאלי של 4500 עד 5000 היהודים בדומברובה, אולם עצם האחוז הקטן

חנות ספרים בפינת שנקביצ׳ה־סוביסקיגו בימי השלטון הצארי בעיר.
בוכהאַנדלונג אין עק שענקיעוויטשאַ־סאָביעסקיעגאָ אין דער צייט פון צאַרישן רוסלאַנד

ביחס לאוכלוסיה הפולנית־נוצרית (10%), קבע את הפוטנציאל הציבורי־חברתי של הישוב ומגבלותיו.

כאמור התעסקו יהודי העיר בשירותים, במסחר זעיר ובמלאכה; ענפים כגון חיטות, סנדלרות, אפיה, פחחות, נגרות, שענות וכו׳ היו כולם בידי יהודים. יהודי לא נתקבל לעבודה בתעשיה הכבדה ואף לא למשרה ממשלתית או מוניציפלית. לא פעם היה בעל מלאכה או סוחר זעיר מעדיף לעבוד כשכיר במקום עבודה קבוע, על פני החיים „העצמאיים״ שלו וצרותיו.

במיכרה של משפחת רכניץ עבדו כמה עשרות יהודים, חלקם במיכרה עצמו וחלק בתפקידים טכניים. בעל המיכרה (היהודי) היה מוגבל בקבלת פועל יהודי לעבודה, כי איגוד פועלי המיכרות התנגד לשיחרור הפועל היהודי בשבת מהופעתו לעבודה, מאחר וביום א׳ פעל המיכרה כרגיל וכל הפועלים הפולנים הופיעו לעבודה.

אין איפוא לתמוה על כך שלישוב היהודי הקטן בדומברובה לא היה כוח משיכה ובמשך התקופה למן התחלת המאה הנוכחית ועד סוף שנות העשרים, לא עלה בידו לשנות את מספרו ביחס לאוכלוסיה הנוצרית בעיר. בעלי מקצועות חופשיים כגון רופאים, עורכי דין, מהנדסים, לא באו להתיישב בעיר מפאת האפשרויות הקטנות להתפרנס אצל הישוב היהודי. אמנם קמה לנו אינטליגנציה מקומית בסוף שנות העשרים, שפילסה לה דרך על אף הרוח האנטישמית, אולם עד מלחמת העולם הראשונה היתה דומברובה תחת השלטון הרוסי בלי חוקי חינוך חובה, ולא נתאפשר להמוני העם לרכוש השכלה כללית מינימלית, שלא לדבר על השכלה תיכונית או אוניברסיטאית. זאת — בניגוד ליהדות גליציה השכנה במערב, שהיתה נתונה תחת השלטון האוסטרי־האבסבורגי, אשר איפשר חינוך חינם לכל אזרח.

שני מאורעות חשובים שחלו בהתחלת המאה הנוכחית ובסוף העשור השני שלה, השפיעו השפעה מכרעת על יהדות אירופה המזרחית ולא פסחו גם על האוכלוסיה היהודית בדומברובה־גורניצ׳ה.

ב־1905 פרצו ברוסיה ובפולין הכבושה התקוממויות. המוני פועלים ואיכרים הרימו את נס המרד נגד משטרו העריץ של הצאר, בהדרכת התנועה הסוציאליסטית אליה השתייכו מטובי האינטיליגנציה היהודית ברוסיה ובפולין, אשר תלו בהתקוממויות תקוות לפתרון השאלה היהודית. ההתקוממות דוכאה ביד אכזרית וכדי להפיג את אכזבתם על כשלון ההתקוממות של המוני הפועלים והאיכרים, הפעיל השלטון הצאריסטי את האמצעי הבדוק: „הכה ביהודי והצלת את רוסיה...״ ואמנם פרץ גל של פוגרומים בערי רוסיה שבהן היה רוב יהודי.

כישלון ההתקוממות ונחשול הפוגרומים גרמו לאכזבה מרובה בין האינטליגנציה היהודית, בין המוני היהודים בכל ערי רוסיה ובפולין הכבושה. מתחילה הגירה יהודית המונית; חלק קטן היגר לאירופה המערבית ואילו הרוב היגר לאמריקה, בה ראו תקווה לחיים חדשים בלי סיוטי פוגרומים. באותה עת התחילה העליה השניה לארץ ישראל.

המאורע השני התרחש בשלהי מלחמת העולם הראשונה. פולין נעשתה למדינה עצמאית. כלכלת המדינה נמצאה במצב חמור כתוצאה מדילדולה על ידי הכובש הגרמני. התנועה האנטישמית, אשר שורשים עמוקים לה בתוך העם, הרימה ראש. ראשי השלטון חסרי האונים מעודדים את העם לעשות שפטים באוכלוסיה היהודית, כמשתפי פעולה עם הכובש הגרמני, ועוד טרם הספיקו אנשי פטלורה „לסיים מלאכתם״ כבר „משלימים״ אנשי הגנרל הלר את המלאכה. שני מאורעות אלה גרמו בלי ספק להגירת חלק מיהודי דומברובה לאמריקה או לארצות אירופה מערביות אחרות, בלי שיתוספו כוחות חדשים מהסביבה. מה גם שהמדובר הוא בישוב קטן, לא מושרש ויציב של מאות בשנים, אשר קשה עליו העזיבה.

אינני מתימר לכתוב היסטוריה. מילדותי הקשבתי בענין רב לשיחות וסיפורים מפי המבוגרים. קראתי מה שנכתב על העיר ויהודיה. ברצוני לפרוש יריעה קצרה, כפי שנצטברה בזכרוני.

היהודים שוכני העיירות הקטנות בפולין חיו בתוך דפוסי חיים נוקשים; מעין גטו מרצון, מבוצר בחומה של מנהגים והרגלים שפרשו שלטונם על החיים היהודיים מזה מאות בשנים. דפוסי חיים אלה, והמנהגים שנוצרו מתוכם, קבעו הליכות חייו של היהודי יום־יום, וכך נמשך הדבר מדור לדור משך מאות בשנים.

הילד היהודי הרגיש ביהדות משמלאו לו שלש שנים בלבד, וזה בוודאי בנגוד לכל תורת החינוך. בגיל זה (3) נשלח ללמוד אלף־בית, מבלי שידרש לכך על ידי חוק החינוך החובה, או התערבות כלשהי מטעם השלטון. כל אדם מישראל ידע כי מחובתו לדאוג לכך שבנו יקבל חינוך דתי מסורתי. בדומברובה, כמו בכל יתר העיירות, היה „המלמד דרדקי״

ממלא תפקידו בכך שלימד את הילדים אלף־בית ובהגיעם לגיל חמש הועברו ל„מלמד״ שלימד אותם חומש.

כשמלאו לי שבע שנים הועברתי לבריש שמואל, שהתחיל מלמד אותנו גמרא. בדרך כלל היה נוהג מקובל שבגיל זה התחילו ללמוד מסכת נזיקין: אחת משלש ה„בבות״: קמא, מציעא או בתרא. לא אדע עד היום הזה משום מה התחיל בריש שמואל ללמדנו מסכת כתובות: כשהגענו למשנה „ג״ המתחילה: „הגדול שבא על הקטנה וקטן שבא על הגדולה ומוכת־עץ כתובתן מאתיים דברי רבי מאיר וחכ״א מוכת־עץ כתובתה מאה״ ומפרש רש״י שנתקע לה עץ באו־תו מקום — שאל חברי לספסל א. צ. בתמימותו את הרבי מה פירוש „אותו מקום״, במקום מענה קבל חברי שתי סטירות. למחרת הלך בריש שמואל והתלונן אצל האם שבנו שואל קושיות חשודות ולא לענין. קשה לומר שהמלמדים האלה היו מצויידים בהכשרה חינוכית מתאימה למלוי תפקידם.

ובכל זאת הנחילו לנו „המלמדים״ האלה מורשת אבות ואהבת ישראל ללא גבול, המושרשים עמוק בנפשנו. מי שלמד בחדר לא ישכח כל ימי חייו את הניגון הנלבב שבו פירש המלמד תוכנו ומשמעותו של הכתוב: „ואני בבואי מפדן ארם מתה עלי רחל״ (פרשת ויחי). ראינו ממש לנגד עינינו את הדמות העדינה והענוגה של רחל אמנו, כשהיא עומדת על פרשת דרכים ועיניה זולגות דמעות למראה בניה המובלים בידי שוביהם. בדרך זו, אולי מבלי לדעת, החדיר המלמד לליבנו הרך את הרגשת שעבוד הגלות והתקוה לעתיד המזהיר: „ושבו בנים לגבולם״.

כשהתבגרתי ונכנסתי בעול המצוות העביר אותי אבי ז״ל לרבי שמעון טננבוים ז״ל, שגר ברדן, אביהם של אברהם־יוסף, יחזקאל ולולקה טננבוים יבל״א, החיים עמנו בישראל.

בזכרוני מופיעה דמותה המופלאה של ר׳ שמעון טננבאום: זוג העיניים התמימות וקלסתר פניו הנאה עשו אותו לדמות נאה ועדינה, חיוך קל ריחף תמיד על שפתיו, לא היה מרים אף פעם קולו. היה תמיד כחולם. ביחסיו עם אנשים היה למופת בנועם הליכותיו, טוהר מידותיו וחוך מעשיו. ידע להיות תקיף בענין שקלא וטריא בהלכה, במה שחשב לצודק וישר.

רבי שמעון טננבוים היה בר־אורין, בקי בש״ס ופו־סקים. נהירים היו לו שבילי ים התלמוד ומפרשיו. תל־מידי החכמים בעיר העריכו אותו מאוד על שום למ־דנותו. לא אזכור לאיזו „חצר״ השתייך, כי התפלל בבית המדרש ברדן. בשעות הפנאי עיין ב„אבני נזר״ ו„אגלי טל״, של הגאון והפוסק המפורסם הרב האדמו״ר מסוכצוב, הנחשבים בין ספרי האחרונים שבהלכה.

רמת הלימודים אצל רבי שמעון טננבוים היתה גבו־הה ביותר. נעשה אצלו חריש עמוק בהבנת הגמרא. כל התלמידים היו מעל גיל בר־מצוה, — בעלי מטען ידיעות בתלמוד. מופיעים לפני הבחורים האלה אחד אחד, כולם תמימים וישרים. ולדאבוננו הרב רובם ניס־פו בשואה. והנה אחדים שאזכור: חיים ואליעזר פרזרוביץ, מנשה גליקסמן, יחיאל לוריא, יצחק רוזנק, דוד קוזשוך, וולף ליברמן, ישראל קליימן, בנו של רבי יוסף צינה השוחט, ועוד רבים ששמותיהם אינם זכורים לי עוד.

יחדתי את הדיבור על מוסד זה בעיירה ששמו „חדר״ כי זה היה בית הספר העממי, התיכוני ואם תר־צו — גם האוניברסיטה של רוב הנוער בעירנו.

עם תום מלחמת העולם הראשונה והצהרת בלפור, קמו התלהבות והתעוררות לאומית בקרב המוני בית ישראל בכל העולם. יהודי אירופה המזרחית, שהיו ראשוני קורבנות הפוגרומים בפולין וברוסיה, תלו תקוות רבות בהצהרה. אף שהייתי אז כבן 11, זוכר אני בדייקנות כאילו קרה זה רק אתמול: באחת השבתות הופיע אצלנו בבית המדרש (אבי ז״ל הקים בית מדרש, כתב ספר תורה ובנה מקוה בחצר שלנו) לייזר טננבוים (אחיו של רבי ומורי רבי שמעון טננ־בוים ז״ל), ואחרי קריאת התורה דפק על השולחן עליו היה מונח ספר התורה, והודיע על הצהרת בלפור ודיבר אודות הקמת בית לאומי ליהודים.

לייזר טננבוים היה מראשוני הציונים בעירנו. עוד טרם היתה הסתדרות ציונית רשמית בעירנו, נהג ללכת מבית מדרש אחד לשני, כל שבת למקום אחר, בהביאו את דבר הרעיון הציוני ודבר הקמת בית לאומי, ליהו־דים פשוטי העם, אשר בודאי לא ידעו פשר הציונות בימים ההם, אולם ידעו וחלמו על ביאת המשיח ושלש פעמים ביום התפללו תפילת „ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים״.

הצהרת בלפור, וההתלהבות שעוררה בין היהודים, מצאה את הנוער היהודי בדומברובה מוכנים ודרוכים. הרעיון הציוני נפל על קרקע בתולה, על ליבותיהם של בני נוער שרק עכשיו עזבו את ספסלי בית המדרש והחדרים. רבים מאסו במסחר ובמלאכות הוריהם, ולא ראו עתיד לפניהם בפולין העצמאית על האנטישמיות

המושרשת בה עמוק. מיד אחרי הכרזת בלפור, ובשנות העשרים הראשונות, עלו ארצה העולים הראשונים מדומברובה: האחיות פרידה נסיה שטורכיין, בנותיו של געצל שטורכיין. ובאותו פרק זמן עולים לייבק פרקל, אחותו געטה, שרגא שפילברג, לייבק טרפר ואחרים.

בקשר לעלייתן של שתי בנות שטורכיין (כיום נרקיס, בירושלים) התהלכו שמועות בעיר שאביהן, ר׳ געצל, יהודי אדוק שומר שבת כהלכתו, לא נתן הסכמתו לעליה זו, גם מפני שלא ראה בציונות תחליף לביאת המשיח, וגם מפני שבימים ההם לתת לבת ישראל לצאת לנכר לאו מלתא זוטרא היתה. מי יגלה עפר מעיניך ר׳ געצל שטורכיין, לראות שנכדך (בנה של פרידה נרקיס) הוא מבחירי האומה וגאות העם עליו; הלא הוא האלוף עוזי נרקיס, מפקד פיקוד המרכז, משחרר העיר ירושלים העתיקה במלחמת ששת הימים.

הישוב היהודי בדומברובה באמצע שנות העשרים היווה בבואה נאמנה של יהדות פולין, בערנותו הפולי־טית ובפעילותו הציבורית. היו בעיר כל גווני הקשת של תנועות וזרמים פוליטיים וחברתיים אשר יהדות פולין הכילה בתוכה בשנים ההן. במיוחד התבלטה התנועה הציונית, ובעיקר התנועה הציונית־סוציאליס־טית.

המעבר מה„חדרים" לבתי ספר תורניים־לאומיים מסורתיים, שחל בימים ההם, הגיע גם לדומברובה. מלבד בית הספר „יסודי התורה" של אגודת ישראל, שמשכנו היה בחצרו של המרא דאתרא שברחוב 2 למאי, נוסד בימים ההם בית ספר דתי מטעם המזרחי, שהתקיים בביתו של ר׳ סנדר רייכמן באותו הרחוב. בתכנית הלימודים נכללו חינוך מסורתי וגם ידיעות כלליות. וכמובן עברית ותנ"ך לפי הסדר, ולאו דוקא לפי פרשת השבוע. כן נכללו פרקים נבחרים של משנה ותלמוד, אגדות ישראל, ידיעת הארץ, ודברי ימי ישראל. תוכנית הלימודים היתה ערוכה במתכונת גימנסיה. הנהלת בית הספר, שהיתה מורכבת מעסקני „המזרחי", נתקלה בקשיים רבים. קשה היה להשיג מורים שיורו משנה ותלמוד בשיטה פדגוגית. אולם חיפשו והשיגו מה שאפשר היה להשיג, ולא ארכו הימים ובחוצות העיר נשמע צליל השפה העברית בין בני הנוער. בית הספר לא האריך שנים, אולם היה חממה לתנועות הנוער של ארץ ישראל העובדת. במיוחד סיפק בית הספר „המזרחי" חומר אנושי רציני שמתוכו עתידים היו לצמוח ראשי תנועות השומר הצעיר בעירנו.

הנוער שהתחיל לזרום לשורותינו, היה מורכב מיוצאי „חדרים" ובתי מדרש, וחלק קטן בא מבתי ספר עממיים־ממשלתיים. התנועות הציוניות התחילו מיד בהשלמת ידיעותיהם של החברים החדשים במק־צועות הקשורים בעליתם ארצה: לימוד השפה העברית, היסטוריה של העם היהודי (עפ"י גרץ), ידיעת הארץ ותולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל.

כפי שכבר הזכרתי, היו בעירנו מפלגות ותנועות נוער מכל הזרמים. לא עמדתי על כל אחת לחוד, כי כיום, אחרי שני דורות, אני רואה את כולן כמשפחה אחת גדולה. מטרה נעלה איחדה אותם: שמירה על המ־שך קיום העם, כל אחד על פי השקפת העולם שלו.

מלחמת אבות ובנים לא פסחה על דומברובה. המסורת היהודית ואורח החיים הפטריארכליים, לא היו שונים בעירנו מאשר בערים אחרות. שמירת ההווי והמינהגים היתה שלמה. בשבת היו כל החנויות של היהודים סגורות, אין קונה ואין מוכר. נרות שבת האירו בכל בית יהודי. אנשי עמל וסוחרים נחו בשלווה ושמרו על קדושת השבת בביתם.

פעולות תנועות הנוער בעירנו התקיימו אמנם בכל ימות השבוע, אולם רוב ההרצאות והמסיבות התרבו־תיות נקבעו לליל שישי ולשבת אחרי הצהרים.

הורינו היו רגילים כל השנים שבניהם מלווים אותם לבית המדרש בליל שישי לתפילת מנחה וערבית, וממשיכים איתם הביתה לסעוד את סעודת השבת. למחרת, ביום השבת, משכימים קום, עוברים על פרשת השבוע בבית — שניים מקרא ואחד תרגום, ואחר כך הולכים עם אבא לבית המדרש לתפילת שחרית ומוסף. לפנות ערב נערכת תפילת מנחה. נשארים בבית המדרש לסעודת „שלוש סעודות" בצוותא. כל אחד מאתנו נטל ידיו וברך על מנתו שהביא עמו מהבית. אל השולחן הסבו כולם, עשיר ורש. הגבאי הכין חלה ודג מלוח. לא האוכל היה העיקר, הישיבה בצוותא היא שהרנינה את הלב. בין הערביים טרם נראו שלושה הכוכבים בשמיים, ואפילה שררה בחלל בית המדרש. היתה השי־רה הלירית של „בני היכלא דכסיפין למחזי זיו דזעיר אנפין" מלאה הוד וכיסופים, שופעת דבקות עד כלות הנפש. געגועים ועצב על שבת מלכתא הנעלמת והו־לכת.

וכשהודלק הנר ותפילת ערבית סיימה את השבת עשה אבא הבדלה; להבדיל בין קודש לחול ובין אור לחושך תוך התכוננות לסעודת „מלווה מלכה".

ניסיתי לתאר את השבת בבית יהודי־דתי, כי

ההתנגשות בינינו ובין הציבור הדתי בעיר היתה בעי־קר בשטח זה. הציבור החרדי ראה בנו כופרים ויוצאים לתרבות רעה, הן בגלל שנתפסנו לציונות והן בגלל שקבענו את הפעולות התרבותיות וההרצאות לליל שישי ושבת, ולא יכול היה להשלים עם מצב שבו רוב בני הנוער בעיר נתפסו לרעיון הציוני. המלחמה בינינו היתה נטושה בעצם על הציונות.

זכורני איך פעם, בליל שבת, ואולם בית התרבות היה מלא וגדוש, לרגל הרצאה או פעולה תרבותית שבועית, פרץ לפתע אחד ההורים ר' ע. וו. ז"ל, לתוך האולם, והקים צעקות על חילול השבת כביכול. בתו היתה אחת מפעילות השומר הצעיר, כיום באחד הקיבו־צים בארץ. מקרה זה היה לשיחת אנשי העיר במשך זמן רב.

בענין זה של ריב אבות ובנים או מלחמת החרדים בנו, לא היינו בודדים במערכה. אנשי המזרחי ואנשים דתיים אחרים עודדו אותנו ותמכו בנו, אולם את עיקר התמיכה קיבלנו מאישיות נעלה וטהורה — ר' חנוך־גרשון שפילברג ז"ל.

כיום, אחרי עבור שני דורות, אני רואה את היהו־דים הפשוטים והתמימים, כל בני העדה הקדושה של עירנו, באור של כיסופים, בזוהר של אגדה. אם כי יודע אני שרבה היתה חשכת הגלות. יסורי המאבק לפת לחם היו מנת חלקם של פשוטי העם, רוב רובם של יהודי דומברובה. כיום, כשאני מתיחד עם העבר הזה, עוד מהדהדת באוזני תפילתם הזכה של אנשי העמל מיובלי הידים, שהיו שכני בבית המדרש אצלנו. יהודים חולמים ומצפים לביאת המשיח, יהודים אשר בתמימותם ובאמונתם ללא גבול בצור ישראל וגואלו, מאמינים „באור זרוע לצדיק וישרי לב שמחה".

אני מתאמץ להעלות בזכרוני קטעי אפיזודות ומצרף אותם לפסיפסים. ימי הנעורים, תנועות הנוער, הבית השני לנוער היהודי בגטו מרצון. העיר הזאת בעלת הזהב השחור, הנותנת תעסוקה לעשרות אלפי פועלים, כל זה שייך לאדוני הארץ הפולנים. ושיכבת התגרנים, הרוכלים, וזעיר פה ושם בעלי מלאכה, שוליות ופועלים, אחינו בני ישראל. על רקע זה של ניגודים בתרבות וכלכלה, פילסה את דרכה תנועת הנוער העממית, ספוגת אהבת ישראל וגעגועים עזים לתקומתו הכלכלית והרוחנית על אדמת המולדת.

האחוז הקטן של הישוב היהודי בדומברובה ביחס לאוכלוסיה הפולנית, הגביר בנו אחווה ורעות יהודית. תכונה מופלאה זו מזדקרת לעיני גם עכשיו, אחרי 40 שנה מאז שעזבתי את העיר.

אלה אזכרה ונפשי עלי עגמה. ממעמקים צפים ועולים לפני מראות ודמויות של עשרות חברי בחדר, בבית המדרש, ב„פרייהייט", ב„השומר הצעיר". הוריהם, בתיהם הפתוחים והמאירים בהכנסת אורחים, דמויות מלבבות, כל זה איננו עוד. נערים תאבי דעת, מעמיקי חקור והגות, קריאה בצוותא עד שעה מאוחרת ב„לוקאל" של „החלוץ" התבסמנו משיריה של רחל ומדברי הגות של ברל, כל זה למען הכשרת עצמנו לקראת החיים החדשים במולדת.

רבים מהם פזורים כיום בישובי העובדים. בקיבוצים, על יד פיגומי הבנין, בתעשיה.

ואלה שלא זכו, חלקם נקפדו על ידי הצורר ביערות ובדרכים, וחלקם הוציאו את נשימתם האחרונה בתאי הגזים.

אנחנו, שנשארנו בחיים במדינתנו העצמאית, טוב נעשה אם נחנך ילדינו גם על מה שהיה וחלף, כדי להסיק מסקנות כיצד לחיות חיים עצמאיים מלאי ערך; באהבת ישראל ומולדתו כחלק מתרבות עמנו בעבר, ואין תרבות ללא זכרון היסטורי.

יצחק בן־צבי ז״ל
נשיאה השני של מדינת ישראל

בבטן האדמה

רשמי טיול

נסעתי בלווית שלוש חברות מבנדין לקטוביץ כדי לבקר במיכרות הפחם. להזדמנות זו חיכיתי מזמן. הביקור במיכרות היה קשור בקשיים פורמליים מטעם החברה. רוב החברים, ילידי המחוז, לא היתה להם מעולם הזדמנות לרדת למכרות ולראותם מקרוב. הפעם הזו ניתנה לי ההזדמנות ע״י החבר הפולני סטאנצ׳יק, חבר הסיים ומנהיג פועלי המיכרות של מחוז זה.

סטאנצ׳יק בא לברכני באסיפת העם בבנדין בשם הפ. פ. ס. ובהזדמנות זו בקשתיו לעזור לי בענין הרשיון ונתן לי מכתב למשרד האגודות המקצועיות שבקטוביץ. המכתב הזה עמד לי להשיג בעזרתו את הרשיון המבוקש מאת החברה האמריקנית בעלת המיכרות.

אחד הפועלים הותיקים, מי שעסק למעשה במשך 22 שנים בעבודה במיכרות, ועכשיו מזכיר באגודות המקצועיות, הלך אתנו ללוותנו. לקחנו מונית שהובילה אותנו ישר אל מקום המיכרות — המשרד הראשי.

זוהי עיר שלמה, מלאה בתי חרושת מחסנים ומכונות. המשרד הוא על יד המבוא לחצר, בנין מפואר המכיל מלבד לישכות עבודה גם חדרי שירות שונים. במשרד נשמע צילצולן של שלוש לשונות: פולנית, שהיא לשון רוב הפועלים והפקידים הנמוכים, גרמנית — לשון הפקידים הבינוניים והאומנים שהם ברובם גרמנים שלַיים שנשארו מימות השלטון הקודם שלפני המלחמה — ואנגלית, לשון המנהלים הראשיים. כי החברה בעלת המיכרות היא אמריקנית (הארימן קונצרן).

אחרי ביאורים שונים נתקבל הרשיון מאת המנהל הראשי להכנס למיכרות, והוכנסנו לחדרים מיוחדים המיועדים לשימוש הפקידים העליונים לפני רדתם אל מקומות העבודה. המשרת הביא זוג לבנים עם בגדים עליונים, נעליים וכובע פלדה מיוחד. התפשטתי לגמרי והחלפתי את כל הבגדים ולא יכולתי להמנע מלצחוק למראה פני חברי שנהפכו בין רגע לכורים וכן הייתי בעיניהם. חליפת הבגדים היא אמצעי שמירה כנגד אבק הפחם הדק הפורח באויר המיכרות והחודר מתחת לבגדים וללבנים.

ניתנו בידינו מקלות כורים ופנסים מיוחדים, הסגורים הרמטית, להאיר את חשכת הדרך. קודם שירדנו למטה הוצגנו לפני המהנדס הראשי מר ניימן, שהואיל ללוותנו כל הדרך. מקודם הראה לנו את מחסני הפחם שבהם מונחים הגושים לאחר הוצאתם לאור העולם. את הפחם מנקים ומסווגים ואת הגושים טוענים על קרונית הרכבת הנכנסת לחצר המיכרות. הוא עבר אתנו בכל מחלקות בתי החרושת והמכונות, שתיקוניהם נעשים כאן על המקום. בבתי החרושת עסוקים אלפי פועלים, ומספרם עולה על מספר הכורים העובדים במיכרות עצמם.

המיכרה שביקרנו מכיל חמש שכבות פחם, זו למטה מזו, ושכבות עפר עבות של כמה מאות מטר מפרידות בין שכבה לשכבה, המסדרון הראשי הוא בעומק 80 או 100 מטר והשני בעומק של 160 מטר.

רציתי לרדת לשיכבה העמוקה ביותר, אולם במקרה נתקלקלו המעליות התחתונות ועמדו לתיקון. בטרם ירדנו ציוה המנהל להביא את ספר המבקרים והציע לנו לחתום על מסורת מיוחדת במינה: עלינו להודיע שבמקרה של אסון, אנו מסתלקים בשמנו ובשם יורשינו מכל תביעה של פיצויי הענקה מהחברה לנו וליורשינו אחרינו. ואכן הוסיף, בתור תנחומים לבאוריו, אין סיכויים רבים לאסון, ממליון מקרים של ירידה צריך לחשוב רק על שלושה מקרים של אסון. אולם מינהג הוא שמי שיורד מוכרח לחתום תחילה.

לא היה מקום לסרב וחתמנו. התחילה הירידה אל פי הבאר. אחרי רגעים מספר הגענו לקרקע. שער הברזל של המעלית נפתח, ויצאנו אל המסדרון של המכרה. המסדרון הוא רחב למדי אולם נמוך, ובו עוברים פסי ברזל למהלך קרוניות של חשמל, המובילות למקום העבודה בבוקר ובערב. עוברות כאן קרוניות לשימוש בני אדם, שבהם הפועלים הולכים לעבודתם וחוזרים משם. הואיל ואנו באנו אחרי הצהרים, בשעות העבודה ממש, הוכרחנו משום מה להשתמש בקרוניות הפחם הריקות החוזרות למקום המחצבה, למלא שוב פחם.

ה„שטייגר״ הזהירנו לבל נרים ראשנו ולא ניישר את גבינו כי התקרה נמוכה וקו טעון חשמל עובר מעל ראשינו וכל תנועה בלתי זהירה עלולה לגרום לפגיעת אסון בקו החשמל. במקום שהגיעה הרכבת הקטנה שלנו אל שיכבת הפחם התרחב המסדרון פי שלושה

וארבעה לשני צדדיו. ניכר שכאן עסקו כבר בחפירה לשם הוצאת הפחם. מלמעלה ומשני הצדדים נשען המסדרון בפגומי עץ וברזל. המהנדס נתן ביאורים: לאחר שגומרים להוציא את הפחם ממצעו משמיטים את הפיגומים ומוציאים עד כמה שמספיקים את חלקי העץ והברזל, ומכוח לחץ האדמה היא שוקעת וממלאה את כל חלל השיכבה ואז מוסיפים לחפור לצד אחר.

כשהגיעה הרכבת לתחנה האחרונה יצאנו ממנה. מסביב לנו אולמות רחבים, אשר שימשו לפעמים מצע לאוצרות הפחם ועכשיו הוריקו אותם וכך עמודי העץ והברזל נשארו עומדים בבדידותם, כמצבות שלמות של העבר הקרוב. מן האולמות מסתעפות ניקבות ארוכות וצרות שבהן נקל היה לתעות אלמלא המהנדס, אשר היתה לו מפה מדוייקת ובפעם בפעם הסתכל בה ועל פיה כוונו צעדינו. הניקבות הללו אינן עשויות ישר, כי אם מדרגות ואולמות. באמצע הניקבות עוברים חצאי צינורות פתוחים מלמעלה ובהם גושי פחם מתנועעים, מתחת לצינורות הללו עובר חוט עם זרם חשמלי המנענע אותם הלוך ושוב. מכוח תנועה זו זזים גושי הפחם, ויורדים במדרון, בצינורות, ממקומות החציבה ועד המסדרון הרחב, ששם פועלים עומדים וטוענים אותם על גבי הקרונות.

הגענו למקום החציבה וכאן נגלה לפנינו מחזה מיוחד במינו. כורים ערומים למחצה חוצבים באתים אשר בידיהם, מעמיקים בקיר או בתקרה וחותכים במתכת. הראו לנו את אופן הפעולה במכונות האויר. בעזרת מלחצה קדחו בור עמוק, אחרי שהתרחקו, הכורים 20 מטר הדליקו את הדינמיט בעזרת כפתור חשמלי. כעבור דקה נשמע קול המפץ והבית התמלא עשן וריח גפרית שקשה לעמוד בפניו. לתמהוני נתאורר המסדרון כעבור שניות אחדות וכבר יכולנו לחזור אל מקום ההתפוצצות ולהסתכל בתוצאות. גושי פחם ענקיים התגוללו על הרצפה ולכורים נשאר רק לנפצם לרסיסים יותר קטנים ולהעמיסם על הצינור. שבו יובלו מאליהם אל הקרונות.

כאן עובדים 8 שעות רצופות ולכן היה צורך לדאוג לנוחיות שונות לצרכי העובדים, כגון אויר חפשי, הנכנס דרך צינורות מיוחדים מלמעלה. הכורים עובדים בקבלנות ומחלקים ביניהם את שכר עבודתם, ואילו הפועלים הפשוטים עובדים יומית. משכורתם דלה ובריאותם רופפת עקב העבודה בבטן האדמה. מתוך שיחותי נתברר לי שאופן אירגונם הוא חלש, ורוב הפועלים עומדים מחוץ לכל אירגון ולפיכך אינם מצליחים במלחמתם, למרות מטרותיהם הצנועות כגון העלאת המשכורת ב־5 אחוז.

שלוש שעות נמשך ביקורנו במעבה האדמה. מן המיכרות חזרנו לאמבטיות, מקום שם רחצנו מן האבק שמלא את כל המלבושים.

הנה „גן העדן" של הפרולטריון היסודי המטפל בתעשית החומר החשוב ביותר לפעולתה של כל חרושת ובלעדיו יעמדו הרכבות ובתי החרושת דומם. הפועל בתעשית הפחם, הוא, כידוע הפועל בהא הידיעה, אב לפרולטריון החרושתי מאז ומעולם. זכורני כמה קנאתי באומות העולם, שיש להם הפרולטריון היסודי, עתה זכיתי לראות כובשי הטבע בעבודתם, של יושבי החושך והצלמות מצד אחד לעומת ארמונות רבים של אדוני המניות המכניסים מליונים רבים מדי שנה.

התענינתי לדעת אם ישנם יהודים בין פועלי המכרות והנה בין 86.000 פועלי המכרות שבפולין אין אף יהודי אחד.

(מתוך העתון „דבר", בהשמטות קלות, תש"כ — נובמבר 1929)

הובא ע"י אברהם ביטנר

הערת המערכת: מפי מקורות אחרים אשר בידינו עבדו בזמנים שונים עשרות פועלים יהודים במיכרות, מספרם לא היה רב בגלל החרם שהיה קיים בהעסקת פועלים יהודיים, כפי שנאסרה כניסתם לתעשיה הכבדה ולשטחי עבודה אחרים.

לייבל פרקל

זכרונות

שנה לאחר סיום המלחמה, כאשר בוצעה ב־1946 הרפטריאציה של אזרחי פולין לשעבר מברית־המו־עצות, וחלק משארית הפליטה חזר לפולין — חזרתי גם אני עם משפחתי הקטנה.

היה לי רצון עז לבקר את עירי. נסחפתי לשם ע"י סנטימנט פנימי לראות את המקום שתמיד הייתי קשור אליו בזכרונותי — לא יכולתי אחרת, לא יכולתי לא לראות את עירי דומברובה־גורניצ'ה. הלכתי לשם ברוח קשה, הרגשתי שלא אמצא שקט נפשי עד אשר אראה את הריסות חיי בעירי, מקומם של הצעדים הראשונים והחוויות הראשונות שעברו עלי בימי ילדותי.

שעות על שעות התהלכתי בעיר ובמחשבתי — אולי בכל זאת אמצא מי שהוא. ראיתי את הבית ברחוב סוביסקיגו 11, שם גרתי עם משפחתי, התחנכתי וגדלתי, והנה החצר שלנו, שבה שחקתי עם הילדים בהיותי ילד והתפארתי לפניהם במלבושי החדשים בחגי פסח או סוכות — והנה הבית ממול, היכן שגרה משפחת זלוטניק הפחח.

עברתי את רדן ובדרך ראיתי מאות כורים אפורים וכהים מאבק הפחם, כמו פעם. הצצתי לבניני הוטה בנקובה והמסגריה, שבה ניסיתי פעם ללמוד יחד עם בן־דודי הרשל (שטורכין) את המקצוע, והיינו נאל־צים לעזוב את מקום העבודה בגלל האוירה האנטי־שמית. עברתי את הגשר מעל פסי הרכבת וטיילתי לבריכות שנוצרו ממכרות פחם ששקעו במים התת־קרקעיים. מסביב היו חורשות ונאות דשא, שבהם ביליתי שעות ארוכות בערבים ובשבתות אחרי־הצה־רים עם חברי מהשומר הצעיר. עברתי ליד השוק הגדול ונזכרתי באסיפות ההמוניות של אלפי הפוע־לים והכורים שהתאספו פה והפגינו את דרישותיהם בראשון למאי, ובשביתות וההפגנות שנמשכו דרך מצבת הזכרון לקושצ'יושקו, לרחובות העיר.

רק יהודים לא ראיתי — לא מצאתי יותר את בעלי

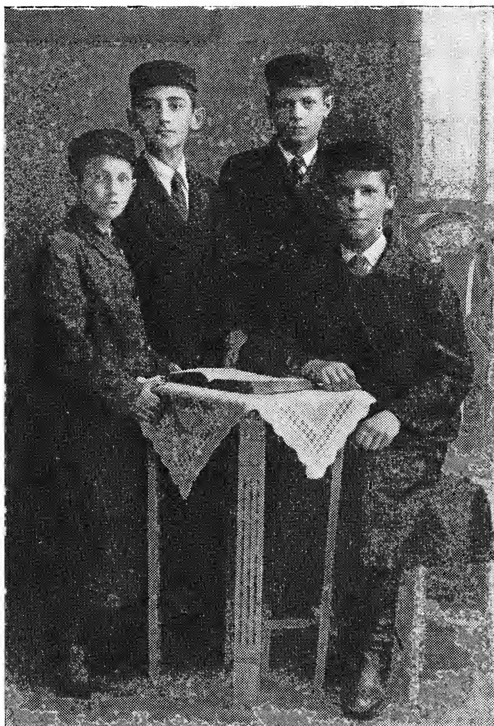

קן השומר הצעיר בשנת 1918 בדומברובה גור. בכנס בזאגלמביה
די „השומר־הצעיר" אין אַ ראַיאָן צוזאַמענפאַר

המלאכה היהודיים — החייטים, הפחחים, הסנדלרים והתפרים, לא את הנגרים והזגגים, לא היו יותר החנוונים היהודיים, לא העשירים, ולא אלה שחיכו שעות ארוכות בקוצר רוח, בחנויותיהם הרעועות, לקונה בחצי זלוטי שאחר לבוא. לא קיימת יותר דומברובה שהיתה פעם עיר ואם בזעיר אנפין — מבורכת בהרבה מאות משפחות יהודיות מטופחי תרבות יהודית, בתנועה מהפכנית, במפלגות ובנוער חלוצי שגיבש את חייו מחדש, שזקף את קומתו והרים את נס המרד נגד השעבוד וחוסר התכלית של חייו.

לא היו אפילו עקבות של מאות המשפחות שנהרסו ונשרפו ע"י הנאצים. ולא היו שרידים מתנועות הנוער לרוב, של הנערים והנערות הסוערים שחייתי עמם שנים ושהיו לגברדיה של לוחמים סוציאליסטיים מהפכניים, לוחמי מחתרת נגד החיה הנאצית — ומפ־ריחי המדברות במולדת הרחוקה.

המפלצת הנאצית לא השאירה זכר — מחקה את הדמויות היקרות, החריבה את מחוז ילדותי, הרסה הכל וכסתה באפר — נשארו רק זכרונות נסתרים מימים עברו, והנה הם תעודה של דור הנדון לכליון. תעודה להבנת התקופה, להנצחת אימת הימים.

האחים פרקל, שטורכיין צבי וגרייצר מאיר בתלבושתם מהימים ההם — שנת 1918
לייבל, פערקאַל, הירשל שטאַרקמאַן, מאיר גרייצער, אהרעלע פערקאַל אין טראַדיציאָנעלער קליידונג

1917—1922

אלה הן השנים שעיצבו את חיי והטביעו חותם על מהלך התפתחותי, תקופה בה התעוררו והתפתחו תנו־עות נוער בעירנו ובהן גם תנועת „השומר הצעיר", בה גדלתי והתחנכתי עם דור של אידיאליסטים מג־שימים, יחד עם עוד עשרות רבות של נערים ונערות שחיפשו אחרי עולם חדש, טוב יותר, צודק יותר וישר. שאפנו למצוא תשובה לבעיות הכאובות של בית ההורים ובית הספר, למצוא מטרה ותכלית.

זכורה לי אחת השבתות כשנפגשתי בטיול עם

חברי השומר הצעיר בהפרדם מחבריהם לפני עליתם ארצה בשנת 1921
חברים פון „השומר הצעיר" פאַרן אָפּפאָר קיין ישראל, 1921

הערשל שטורכיין, מדריך בקן „השומר־הצעיר״

חברי הטוב הירשל (שטורכין) בז׳לונה. שמרנו אמו־נים אחד לשני, היינו בני אותו גיל וגם בני דודים, ולמדנו זמן רב יחד בחדר אחד. גרנו בחצר אחת ברחוב סוביסקיגו 11, לא רק זה איחד אותנו וקבע את גורלנו בעתיד — התידדנו פשוט משום שהיתה לנו שאיפה משותפת, מטרה אחת, חלום נעורים משותף — להשתחרר מהאוירה המחניקה בבית הספר ובבית ההורים ולצאת לחיים חדשים תכליתיים. זהו שקירב אותנו וחיזק את הידידות בינינו לשנים רבות. בכדי להגשים את שאיפותינו ידענו שנחוצים אמצעים, והאמצעים היו קודם כל להשיג מקצוע, ויחד עם צעירי תנועת הנוער לעלות ארצה. שיחתנו באותה שבת היזקה את מחשבותינו. לאחר שעתיים של טיול בחורשה, כשעקבנו שם אחרי קבוצת נערים ונערות עליזים של השומר הצעיר, באנו לידי החלטה שמוכ־רחים לשנות דבר מה, טרם ידענו איך וממה להתחיל. מיהרנו חיש הביתה כדי להגיע בזמן לפני שההורים יתעוררו משנת השבת, כדי שלא ידעו חלילה איפה היינו.

מאז עברו חודשים רבים עד שמצאנו את הדרך לקן השומר הצעיר, מבלי שההורים ידעו, ושם, בין השומרים, מצאנו עוד חברים, שכמונו חיפשו פתרון לעתידם. לא במעט השפיעה עלינו פעילות אחיותנו, שכבר מזמן היו חברות בתנועה. אחותי גיטה התחילה ללמוד מקצוע — צילום, נסעה לורשה ואחרי זה ללייפציג ומשם ארצה. העובדה שאחותי עזבה את הבית היתה דחיפה לשינויים גם עבורי. חיי הקן מלאו את כל מהותי — הכרתי אנשים, השקפות עולם, נתגלה לעיני עולם חדש. פה התחלנו להרבות בקריאת ספרות יפה והרגשתי צורך להשתלם בלימודי. התנאים בבית לא היו מתאימים: המצב הכלכלי ומאידך האוירה הדתית — היחס השלילי ללימודים חילוניים.

קבוצת בוגרי השומר־הצעיר בשחר קיומה בעירנו, 1918
אַ גרופּע עלטערע פון „השומר״ אין די ערשטע יאָרן פון איר אַנטוויקלונג, 1918

מפקד קן השומר הצעיר בחצרו של בוגאיער, 1918
אַ פייערלעכע פאַרזאַמלונג פון קן „השומר־הצעיר" אויפן פלאַץ פון בוגייער

בגמר לימודי ב„חדר" למדתי בבית ספר מודרני יותר בבנדין — ובזה נגמרה ההשכלה בה יכלו לעמוד הורי. ללמוד בבית־המדרש לא היה לי כל רצון כי לא ראיתי שם עתיד לפני, ולהסתובב בבית ללא מטרה לא רציתי. התחלתי לדבר עם אמי ולהעמיד אותה על רצוני ללמוד וחכיתי לרגע שאבא לא יהיה נוכח בבית. אחרי שיחה קצרה ומשכנעת הסכימה אמי והבטיחה לי שתשלם למורה פרטית, ידידה של אחותי גיטה (נמצאת כיום בארץ), ואלמד אצלה מקצועות לפי תוכנית בית ספר מוסמך. היה זה בשבילי נצחון ראשון בדרך למטרתי בעתיד.

בהשומר הצעיר נזדמן לי לקרוא ספרים במדעי הטבע והחברה שכבר מזמן ענינו אותי, והיו לי לא פעם נושא לשיחות עם חברי הקבוצה בקן. אבי ז"ל גילה אצלי פעם שני ספרים על בריאת העולם ותולדות הדת, ואסר עלי באיסור חמור לקרוא ספרים אפיקור־סיים כגון אלה ורק בשעות הלילה המאוחרות קראתי ועיני נפקחו.

שיטת העבודה בגדודים בזאגלמביה היתה לנו לדוגמה בעבודתנו אנו. מראשית קיומו שם הקן דגש על התפקיד הלאומי (בניגוד לגדוד בבנדין, שהיה בתחילה מעין חיקוי של תנועת הצופים הפולנית, וטרם נשא אז אופי לאומי). צעדינו הראשונים היו מושפעים מהסתדרות הצופים היהודית בסוסנוביץ. (הסתדרות הצופים בסוסנוביץ היתה קיימת מ־1913, אך אז עוד לא היתה הסתדרות של צופים יהודים ורק בשנת 1915, בזמן מלחמת העולם, התבלט יותר הרגש הלאומי). גדוד הצופים היהודי בסוסנוביץ הקרין על כל זאגלמביה והסביבה ובשנים 1916—1917 קמו הסתדרויות בבנדין, זאבירצ'ה, צ'נסטוכוב ואצלנו בדומברובה. הנוער התאגד בגדודים צופיים יהודיים כתריס בפני השפעת ההתבוללות מהרחוב ומצד בית הספר. בספטמבר 1917 השתתפו האחים מזאגלמביה בכינוס הגדודים ממחוזות קילץ וראדום שנערך בקילץ, שם גם נתגבשו היסודות האידיאולוגיים הראשונים של השומר הצעיר שהשפיעו גם על עיצובם של גדודינו. השנים 1918—1920 היו תקופה של העמקת האידיאולוגיה השומרית. חלק מראשוני התנועה הת־חילו לעזוב את עירנו, חלק נסע להשתלמות, לעבודה בחוץ־לארץ, וחלק התכונן לעליה. ביניהם היו: מנחם

ווינשל, שפיגלמן, נובר, זילברשץ, גרינבאום, קנרק, כוטרקו, האחיות נסיה ופרידה שטורכיין, אחותי גיטה ואחרים.

אחרי כחצי שנה של פעילות שוטפת בקן השומר הצעיר בעירנו היינו, הרשל ואני, לחברי הנהגה. קיבלנו קבוצות צעירים להדרכה. התנועה הרחיבה את פעולתה והקבוצות גדלו. בעבודתנו נתבלטו כמה יסודות שמשכו את הנוער: תרגילים וטיולים, שיחות בנוגע לתפקיד הצופה: היינו מסבירים את הדיברות, ערכנו שיחות ספרותיות (על מנדלי, פרץ, שלום־

קבוצת שומרים
חולמי חלומות על ציון ועל חברה מתוקנת
אַ גרופּע שומרים —
טרוימער וועגן ציון און גלייכבאַרעכטיקט
געזעלשאַפטלעך לעבן

עליכם, גורקי, מיצ׳קיביץ׳ ועוד) ולמדנו היסטוריה עברית. בין הנוער החדש שבא לקן בתקופה הזאת, היתה גם שכבה קטנה של נוער עובד שהיוו שינוי מה באטמוספירה הסטודנטיאלית והכניסו רוח פרולטרית יותר. (באותה תקופה הגיע אלינו גם שומר מגליציה, לייב טרפר, כיום — יושב ראש של „הקולטור פאַר־באַנד" בפולין, האיגוד התרבותי־חברתי והציבורי של יהדות פולין, שלקח חלק פעיל בעיצוב חיינו בתנועה).

ההתעוררות הכללית בעולם בתקופה זו השפיעה רבות גם על כיוון התפתחותה של תנועתנו. השינויים שהתחוללו אחרי מלחמת העולם הראשונה לא פסחו גם על המוני היהודים והנוער. התפוררותם של צבאות גרמניה ואוסטריה בסוף 1918 הביאו שיחרור ועצמאות לעמים רבים וביניהם זכתה גם פולין לתחיה. נדמה היה ליהודים שגם להם זרחה השמש עם מתן הצהרת בלפור (בסוף 1917).

רבים מאתנו השומרים, שלמדו את תולדות חייהם של גדולי עם פולניים, התאכזבנו מרות בהיוסדה של המדינה העצמאית פולין. עם נצחון הריאקציה הפולנית נתגלתה הטרגדיה היהודית, התחילו הרדיפות. הנוער היהודי הוציא את המסקנה: מעתה חיינו יום יום כשסיסמאות מולדת, עליה, ירושלים, הכנרת והירדן עמדו לנגד עינינו. רבים מהנוער הלומד התחילו לחפש דרכים להכשרה מקצועית, לעבודה ולעליה ארצה.

זכור, שחיילי גנרל „לוחמי החופש" האלר, עברו את עירנו, תפסו יהודים ברחובות וגזזו את זקנם. והיו גם מקרי שוד בחנויות. גם אבי היה קרבן להתנפלות כזו אשר היתה מלווה מכות אכזריות. המשטרה המקומית „פחדה" וגם לא רצתה להתערב, הרחובות התרוקנו מהיהודים. הרבה חנויות של יהודים נסגרו, עד שעבר הסיוט.

אחי ישראל חזר הביתה, לאחר שעזב קודם את הבית ונסע לורשה ללמוד את מקצוע הדפוס. כשחזר היה פועל בעל מקצוע והיתה לו השקפה פוליטית משלו. היה מסביר לנו תמיד את סיבות המאבק הצודק של הכורים בזאגלמביה, וסיפר לנו על התנאים הקשים שבהם עובדים הפועלים בבתי החרושת. ישראל הושפע מאוד מתנועת פועלי ציון שמאל. (לא פעם הסביר את הקו המשותף ברעיון של מולדת יהודית והסוציאליזם הפרוגרסיבי. הוא גם בא בקשרים עם חברים ממפלגת השמאל של הפועלים הסוציאליסטיים הלא־יהודיים). כפועל דפוס, קיבל עבודה בבית דפוס פולני ברחוב מגורנו. כשנודע לי אחרי זמן מה, הדפיס כרוז נגד הריאקציה שעלתה לשלטון ונגד מעשי הטרור של כנופיות חיילי האלר. לאחר ימים אחדים אסרו אותו. כפי הנראה מי שהוא הלשין עליו. לא נשכח מזכרוני אותו הלילה: כשנכנסו החיילים השיכורים לדירתנו, היתה שעה מאוחרת

אחרי חצות. הדפיקות הרעשניות העירו את כל הבית, הוציאו אותו מהמטה וציוו עליו ללכת אתם. כשניסה לשאול את הסיבה, היכו אותו באכזריות בקריאות לעג: „יהודון, בולשביק". את אמי, שמחתה בדמעות על המכות, דחפו לחדר השני ואת אחי לקחו אתם. חדשים רבים לא ידענו איפה הוא נמצא. רק לאחר זמן נודע שכלאו אותו בבית הסוהר בצ'נסטוחוב. הוא ברח משם ועבר את הגבול לגרמניה. חי ועבד שנים רבות בלייפציג, עד 1933. כשעלו הנאצים לשל־טון, נדד דרך פריז ארצה.

שנת 1919 היתה שנת משבר בחיי — קיימתי את „ברכת האלוהים": „בזעת אפיך תאכל לחם" (הברכה הזאת חלה עלי בשלמותה עד היום הזה). ימים עברו והחלום הפך למציאות. הדיברה שהשומר הוא איש עבודה ויודע לחיות מיגיעת כפיו — נעשתה לנושא יום־יומי בשיחות הקבוצה. אחדים מחברי התחילו כבר ללמוד באין ברירה תפרות או חייטות. סיפורי שלום־עליכם על מנחם־מנדל בעל החלומות, שקראנו בפגי־שות הקבוצה, היו לנו לדוגמה איך לכוון את דרכנו לחיי עבודה פרודוקטיבית, ולא ע"י בנית „ארמונות באויר". היתה זו אצלנו תקופת חבלי התבגרות רעיו־נית ופוליטית, ראינו יותר את המציאות סביבנו, והמציאות הזאת הדריכה אותנו שלא לקרוא רק בספרים בלי קשר לחיים. ראינו את עצמנו כחלק ממחנה העבודה, ממחנה היוצר את העולם, ממעמד החי מעמל כפיו, ובעבודה ראינו גם את תפקידנו בעתיד בארץ. יחד עם חברי הרשל החלטנו להעמיד את שאלת לימוד המקצוע לפני ההורים — ואם לא יעלה בידינו לקבל את עזרתם, החלטנו לחפש דרכים מחוץ לבית. הוריו של הרשל היו די עשירים, כדי להבטיח לילדיהם אפשרות קיום בלא עבודה פיזית־מקצועית, אך רוב הילדים לא הסכימו ללכת בעקבו־תיהם ולהיות סוחרים, והרשל בתוכם. מיום שנכנסנו להשומר הצעיר נפקחו עינינו וידענו שבראש ובראש־שונה אחת הדרכים לפתור את בעית עמנו הנרדף, היא הדרך לעבודה פרודוקטיבית. אני עוד לא העזתי אז לדבר עם אבי על נושא זה — הוא היה איש ציבור וידעתי שלא יסכים עם דעתי, שלא היתה לפי רוחו ושלא לרוחם של הרבה יהודים, בעלי בתים זעירים שהוא בא אתם במשא ומתן בעניינים ציבוריים. למרות קפדנותו בהופעתו כלפי חוץ, הת־מצא אבי בכל המתרחש בעולם, ידע את דרישות הנוער, קרא בתמידות את העתון „היינט" או את ה„מאָמענט". אך למרות כל זה, הרי כוח האינרציה של חינוך דתי־מסורתי שקיבל במשפחתו — הידק אותו לשמרנות מובהקת, למנהגים דתיים, והיה מתנגד לכל שינוי וחידוש שלא היה לפי המסורת. בכל שינוי ראה סכנה לעולמו הוא, ובעמדתו הפטריארכלית ניהל את הבית ביד חזקה לפי רוחו.

ידעתי שאצל אמנו אפשר היה תמיד למצוא יותר הבנה, ולמרות שלא פעם עמדה בסתירה עם מצפונה, הרי טוב לבה ביחס לילדים עשה את שלו. ניגשתי אליה ואמרתי לה שאין אני יכול להמשיך הלאה ללא יעוד ברור, שהחלטתי ללמוד מקצוע מסגרות ונחוצה לי עזרתה והסכמתו של אבא. אמי הרימה אלי את עיניה הטובות ואחרי כמה שניות כאילו לחשה לעצמה דבר מה ועיניה מלאו דמעות בהסתכלה בי. מבטה עורר בי רגשי „חטא" כלפיה בדרישתי, אך עמדתי בהחלטתי הנחושה. אינני יודע מה חשבה אז אמי בשניות אלו, אולי חשבה אז על המצב הכלכלי הקשה במשפחה, על המאבק הקשה על קיום המשפחה, שהיא עצמה השתתפה בו במשך שנים רבות. אולי חשבה על חוסר היכולת של ההורים לתת לילדיהם קיום מבטיח לעתידם, ואולי ראתה בדמיונה האמהי את המציאות; בתה היחידה והאחים המבוגרים ממני עזבו את הבית ואולי שם, בארץ אחרת, עלול להיות להם טוב יותר?... ואולי לייבל בנה חושב שהמזל יאיר גם לו פנים אי שם?

בלחישה קלה של אי בטחון ניסתה רק לשכנע אותי שאמנם המקצוע הוא דבר דרוש לבן אדם, אבל איני מוכרח להיות דוקא מסגר — הלא זה מקצוע קשה, אמרה. אמי העלתה לפני מזכרונותיה: במש־פחתנו היה פעם מסגר אחד — והרבה דיבורים והי־סוסים היו במשפחה על המקרה הנדיר הזה. נכון שהוא השתתף גם בתערוכה כל־ארצית של „המצאות טכ־ניות", שהתקיימה בצ'נסטוכוב. הוא היה מאד כש־רוני — הוסיפה — וקיבל אפילו פרס עבור מנעול סתר חדש שלא היה נודע לפני כן — אבל — רק אחד ויחיד היה במשפחתנו, יוצא דופן היה.

אחרי דממה של דקה ושיקול הדעת, החליטה ואמרה: לא יהיה זה ייחוס גדול במשפחתנו להוסיף עוד פועל ועוד מסגר... אבל מה לעשות? וחיוכה הקל של אמי הטובה אמר לי הכל.

לא עבר מאז חודש ימים והתחלתי לעבוד אצל נפח. בנפחיה עבדו עוד שני חניכים כמוני. להם היה כבר נסיון וקנאתי בידיעותיהם. היו ימים שעבדתי

עד מאוחר בכדי להשיג יותר נסיון. בערבים, כשבאתי הביתה מלוכלך כמנקה ארובות ועייף, הרגשתי לא פעם את מבט אבי אחרי כעל כופר בעיקר — אבל אני הייתי מאושר וגאה. צלילי הפטיש ליוו אותי בכל צעד וגם בלילה בשנתי. הייתי מלא בטחון עצמי בחושבי שסוף סוף בא הזמן „והייתי" לפועל.

היו אלו ימים גדולים בחיי.

לאחר חצי שנה עלה בידינו, הרשל ואני, להתקבל למסגריה הגדולה של הוטה בנקובה, מקום שלא היתה דריסת רגל ליהודי. ניצלנו פרוטקציה של מנהל אחת מהמחלקות המכניות במסגריה, שהיה לקוח תמידי של טבק בחנות של הורי הרשל, שהיה להם מונופול על סחורה זו.

אך המזל לא שיחק לנו בבית מלאכה זה זמן רב. לא תמיד נתנו לנו לגשת לעבודות שאפשר היה ללמוד מהן. ניקוי הכלים ושולחנות העבודה היה על פי רוב תפקידנו הקבוע, למרות שעבדו שם עוד חניכים. לא פעם נפגענו מהתפרצויות אנטישמיות שפגעו בנו עד לעומק הלב. ובפעם הראשונה הזדמן לנו לראות כתובות אנטי־יהודיות רשומות על כותלי בית השימוש.

עבדנו במסגריה כשמונה חדשים. לא השגנו הרבה בעבודה המקצועית, אבל ראינו הרבה ולמדנו להבין תפקידן של מכונות מסובכות. בפעם הראשונה ראינו בית מלאכה ענקי, שעבדו בו מאות פועלים במחלקות שונות. במיוחד ענינה אותנו המחלקה המכנית: רי־תוך, הרכבת מכונות ובדיקתן.

כשנעשה לנו צר ודחוק במסגריה של ההוטה, התחלנו לחפש מקום עבודה חדש. הנסיון שרכשנו פה ובמקום עבודתנו הקודם, נתן לנו אומץ לחפש עבודה כפועלים שכירים, ועבודה כזאת נזדמנה לנו בבנדין, בבית חרושת יהודי, בפירמה „האחים פלסנר". היה זה בית חרושת לציוד מכני לדלתות וחלונות. עבדנו שם כשנה וחצי. בהתחלה קיבלנו משכורת זעירה, אך בשנה השניה כבר היתה לנו משכורת שאיפשרה לנו לחיות, בדוחק אמנם — לפרנס את עצמנו — אולם זה נתן לנו דחיפה להחליט לצאת את הבית סופית.

שנת 1920—1921: הזמן עובר בקצב מהיר, מאורע רודף מאורע. רכשתי נסיון רב בעבודתי המקצועית ויותר אחריות בביצוע עבודות גמר. גם בתנועה היתה עבודה רבה. נוער חדש זרם לאירגוננו מכל פינות העיר. רוב החברים שהיו כבר מזמן בתנועה, עבדו במסירות והקריבו הרבה מזמנם החופשי. זכורים לי חברים כרוזנברג, צ. בייטנר, רודולר, שפילברג, גוטמן ואחרים ובמיוחד פעילותם האקטיבית של האחים שורצבאום, פנחס ואלימלך (פינצ'ה, מיילך), שהיו בתנועה זמן רב לפני.

היה לי גם חוג חברים ממשפחות דתיות מאד. נפ־גשתי עמם לעתים קרובות ושוחחנו על עניני חולין. עם אחדים מהם למדתי ב„חדר" וגם הם חיפשו דרך, מוצא, לחיים חדשים ותשובה לשאלות שלא באו על סיפוקן. חייהם בבית הוריהם היו צרים, בלי קרן תקוה של עתיד והקירות החשופים של ה„חדר" אצל הרבי מז'ארקי או שלמה־יוסף — לא עודדו אותם.

דמות לא נשכחת היה הרב שלמה. איש ישר ותמים דרך, אציל בהליכותיו, בעל השקפת עולם מיסתורית מלאת רזים. חסיד גור נלהב. כשהתפלל עטוף בטליתו, כל רמ"ח אבריו התנועעו. היה מקיים את הכתוב „כל עצמותי תאמרנה". הערצנו וכבדנו אותו מאד, ואפילו התלמידים השובבים ביותר אהבו אותו. ולא רק בגלל בקיאותו ב„אותיות הקטנות", אלא בשל סבלנותו ומסירותו לתלמידיו ופשטותו האנושית.

לפניו למדתי אצל הרבי מז'ארקי (דער ז'ורעקער רבי מיטן קאַז'יע בערדל). את הכינוי הזה נתנו לו משום המכות שהרביץ בנו ללא רחמים וללא סיבה. כשהיה בא ביום ה' ודרש מאתנו לדעת שלושה עמודים מבבא בתרא או ממסכתא קדושין, שלמדנו במשך השבוע, די היה שאחד מאתנו ביקש עוד הסבר על בעיה שלא הבין עוד כראוי — וכבר קיבל ממנו מנה גדושה כזו שלא רצה כבר לשאול פעם נוספת. בכלל התיחס אלינו כאל יצורים שחייבים לקבל את מרותו ללא שאלות וקושיות. הוא לא נטע בנו אמונה בשיטת חינוכו: היה לא נוח וקשה לתלמידיו. הכינוי: „קוז'יע בערדל" נשאר לו לתמיד — להנאתנו הילדותית...

זכורים לי עוד חברים: לייבל נוסבאום, זיגרייך, יענקל־אברהם שוחט'ס (יעקב בן אברהם השוחט) ולייבצ'ה פרסול. זה האחרון היה חברי מספסל בית הספר הדתי בבנדין. היינו ידידים עד ליום האחרון, כשעזבתי את עירנו בשנת 1922. עשרות שנים לא שמענו מאומה איש אודות רעהו, אך נפגשנו שוב בשנות החמישים (אחרי 30 שנה) בפולניה. שנינו באנו מברית המועצות אחרי מלחמת העולם השניה. נפגשנו לעתים קרובות בורשה ובקטוביץ והעלינו זכרונות וחוויות משנות המלחמה על „נסים" שהודות

להם נשארנו בחיים וסתם זכרונות מימים ההם. לייבצ׳ה הזכיר לי את השיחות בהן העלינו תמיד את הרעיון של ההכרח לכוון את הנוער ל„עמל כפיים — אחרת לא נהיה לעם״, מחשבה זו לא נשארה ללא עקבות אחרי שעזבתי את עירנו. לייבצ׳ה פרסול חי היום עם משפחתו בפולניה, בקטוביץ, חולם על עליה, אך מצב בריאותו אינו מאפשר לו להגשים את מבוקשו.

בין האוהדים שהיו משתתפים בשיחות קבוצתי, היתה גוציה וייסזליץ. היא באה אלינו ממשפחת מכובדת של בעלי מלאכה: היתה זו משפחת חייטים שכל ימי חייהם היו טרודים מהבוקר עד הערב בבית המלאכה שלהם. רוב הילדים צעדו כבר עם רוח הזמן וכל אחד חיפש את דרכו לחיים חדשים. גוצ׳יה מצאה לה דרך לחיי הנוער בשומר הצעיר והיתה משתתפת לעתים בשיחותינו וגם בטיולים וחלמה עמנו על עתידה בארץ. גוצ׳יה היתה באה תמיד עליזה, מלאת חיים ומרץ, ויחד עם זה רצינית. מסי־בות שונות, אופייניות לה, לא נכנסה לתנועה כחברה. נפרדנו בשנת 1922 במחשבה להיפגש בארץ. אחרי שנים עלתה ארצה, ונזדמן לי להיפגש אתה עוד פעם אחת בתל־אביב. היא סיפרה לי אז כי למרות שהת־חילה לעצב פה את חייה, עליה לחזור שוב לפולניה. לאחר זמן רב נודע לי שגורלה היה כגורלם של כל יהודי דומברובה בזמן השואה.

בסוף 1921 החלטתי לעזוב את הבית ולנסוע לורשה. נפרדתי מקבוצתי, עזבתי את העבודה בבית חרושת „האחים פלסנר״ וקיבלתי לראשונה תעודת עבודה. בורשה קיבלתי עבודה אצל אינסטלטור. העבו־דה היתה די קשה, בפרט בחורף, כשקפאו ונסדקו צנו־רות המים, אבל שמחתי בחלקי שאני סוף כל סוף בן אדם חופשי וברשות עצמי. אחרי זמן קצר נתקבל־תי לאגודת פועלי המתכת, ופנקס החבר הראשון מהאגודה המקצועית היה לי לאות להגשמת חלומותי.

בקן הורשאי הגדול ומלא החיים ברחוב דלוגה 50, ביליתי לרוב את הערבים אחרי יום העבודה. בקבוצתי היו גם אחדים שהיו חברים באגודת פועלי המתכת, ויחד עמם השתתפתי בחיים התרבותיים באגודה — ביקרנו בהרצאות על נושאים פוליטיים ומקצועיים שהיו מלווים תמיד בוויכוחים סוערים, לקחנו חלק בפעולות שונות ובמיוחד בהכנות לאחד במאי.

פעילים רבים באגודה המיקצועית היו בונדיס־טים ופועלי ציון שמאל. למועדון האגודה היו באים גם חברי המפלגה הקומוניסטית, שמהם קיבלתי מזמן לזמן ספרות פוליטית.

הגיע הזמן להגשים את תוכניתי לעלות ארצה עם חברי הרשל. היה בינינו קשר הדוק, התכתבנו לעתים קרובות ותכננו יחד את חיי העתיד. אך לע־לות ארצה בדרך ליגאלית היה אז בלתי אפשרי. ידענו שהרבה שומרים וחלוצים נסעו דרך איטליה ורומניה וסיכנו את חייהם ע״י נדודים וגניבת גבו־לות. ידענו שעומדת לפנינו דרך קשה — ובכל זאת החלטנו להגיע ארצה בכל התנאים ובכל דרך שהיא.

רושם חזק עשה אז על הנוער שירו הנפלא של המשורר דור שמעוני (שמעונוביץ), שנתפרסם ב־1922 בקן השומר הצעיר בורשה ושהביא לידי ביטוי את רגשותינו לעזיבת בית ההורים ולהקדשת חיינו לחיים חדשים, לרעיון העליה. מאות מאתנו ראו את השיר כסמל חייהם ומאבקם:

אל תשמע בני אל מוסר אב
ולתורת אם אל אזן תט...

נדברנו שבחודשים הקרובים אחזור לדומברובה ונסיים את ההכנות האחרונות לנסיעה. כשבאתי הביתה דברתי עם אמי על הנסיעה, היא קיבלה את החלטתי בלב קשה, אבל הבינה שאין מה לשנות וקיבלה זאת כעובדה וכגזירה מהשמים. אחרי ימים מספר ארזנו את החפצים הנחוצים ובכליון עינים חכינו לרגע הגדול — ליציאה לדרך.

נפרדתי מחברינו הקרובים, מהורי ומאחי הקטנים, שקיבלו את נסיעתי כעובדה רגילה שעוד אח אחד עוזב את הבית. אמי הטובה לחשה לי צרור ברכות אמהיות לדרך: „זיי געזונט און זיי מצליח״. וכאב רחום על בנים ליוה אותי אבי מהבית לדרך.

נסענו דרך גליציה. היתה לי כתובת מקן ורשה לחברים מהשומר הצעיר בעיירת הגבול שטיטין. החברים קיבלו אותנו בחמימות ובלבביות כאחים. נחנו אצלם וחיכינו יומיים לערב הגדול. החברים דאגו „למדריך״ שידע את השטח ובלילה המכריע, לאחר חצות, יצאנו בעקבותיו. הלכנו אחריו יחפים בשדות ובתעלות מלאות קוצים ואבנים ללא הגה בפינו. אחרי שעתיים של הליכה, לחש לנו המדריך שכבר הגענו לאיזור הגבול ועוד כרבע שעה נהיה בצד השני. בקוצר רוח המשכנו את „רבע״ השעה שנמשכה לאין קץ. עצרנו את הנשימה לכל רחש קטן, לא חשנו את הפצעים ברגלים מהקוצים והאבנים וציפינו לרגע המכריע.

אך הרגע ההוא לא בא. באחד הסיבובים האחרונים הופיעו לפתע פתאום שלושה אנשים מזוינים ברובים. „המדריך" שלנו נעלם כהרף עין. אחד מהם רדף אחריו, והשנים הנותרים הובילו אותנו בחזרה לשניא־טין, לתחנת משמר הגבול. אחרי חקירה קטנה הכניסו אותנו לבית כלא, ולאחר שלושה ימים ציוו עלינו לעזוב את העיר. מאחד מחברי השומר הצעיר קיבלנו פתק לקן סטאניסלבוב.

בסטאַניסלבוב קידמו אותנו בסבר פנים יפות והר־גשנו שנמצאים אנו בין ידידים. אמרו לנו שנהיה אורחים במשך שבוע ימים עד שיסתדר המעבר במקום אחר. והיום לו ציפינו הגיע: עברנו את הגבול ובאנו לבוקובינה.

למחרת היום, עם עלות השחר באנו לצ׳רנוביץ. נפגשנו עם חברי השומר הצעיר, וחיינו שם כעשרים יום. התנאים האי־ליגאליים, בלי מיסמכים וללא רשיון, לא איפשרו לנו לקבל עבודה. החברים יעצו לנו לנסוע לגלץ, עיר נמל ליד הדונאל. שמענו לעצת החברים (השפיעה עלינו גם העובדה שנהיה בקרבת הים).

לאחר חצי יום של חיפושים זהירים, מצאנו חדר מגורים אצל סנדלר יהודי. החדר היה קטן, ללא אור מספיק וללא אויר. הסנדלר לא דרש שכר דירה גבוה וגם הבטיח לנו שהשכנים לא ידעו מי אנחנו. ירד הלילה הראשון ואנו נרדמנו מעייפות.

למחרת היום יצאנו לחפש עבודה. הסתובבנו עד הערב ובאחד הרחובות בסביבות הנמל מצאנו עבודה בבנין. עבדנו שם למעלה מחודשיים. בגלץ לא היה קיים אז יום־עבודה של 8 שעות. עבדנו יום יום 10—11 שעות.

הכסף שהרוחנו היה לנו די לקיום, רק לא מספיק לחסוך. לא ישוער ולא יתואר הניצול של זרים באותו זמן בגלץ. עבדו גם יוונים, איטלקים, אוקראינים ורוסים, הם לא היו מאורגנים ושום אירגון לא הגן עליהם. שכר עבודה עבור שעות בלתי מוגבלות קיבלו כפי ראות הקבלן או בעל הבנין. אחרי חודשיים נסינו לחפש עבודה משתלמת יותר. מצאתי עבודה אצל נפח וחברי הרשל נשאר זמן מה בעבודה בבנין. אחרי שבועיים גם הוא עזב את הבנין, מאחר ואחד מאתנו חייב היה להתענין בנסיעה.

בזמן ההוא עברנו לגור ב„בית החלוץ" ששימש אז מעין בית מעבר לפליטים שונים. בבית החלוץ גרו כשמונים איש, שבאו על פי רוב מרוסיה, דרך סרביה וגם מפולניה ומגליציה. ביניהם היו גם כמה שומרים שעברו הכשרה ולקחו את מקל הנדודים וחיפשו דרך לעליה. הסיכויים לא היו גדולים ובכל זאת היינו כולנו בטוחים שנמצא דרך. גם ההסתדרות הציונית, שהתקיימה אז בגלץ, השתדלה לעזור לנו.

בנפחיה הרווחתי יפה, עבדתי רק 9 שעות וזה הספיק לנו לקיום ועוד חסכנו קצת כסף לדרך. בעל הנפחיה היה יהודי רגזן וקפדן והעביד עוד שני פועלים מקומיים מלבדי. בזמן הראשון יחסו אלי היה די הגון: עבדתי מהבוקר עד הערב והוא שילם את שכרי כל שבועיים או כל חודש. בחודש השלישי התחיל לפגר בתשלום משכורתי, באמתלה שאין לו כסף: שישה שבועות לא קיבלתי פרוטה. באותה התקופה רווחו השמועות על אפשרות לנסוע דרך ביירות (אז סוריה). התחלתי לדרוש שישלם את המגיע לי, אך לשווא. עברו עוד כשבועיים, הסתיו התקרב, מזג האויר החל להיות צונן וביקשתי שוב את כספי, לכל הפחות חלק ממנו. הברנש הרים קולו שלא אעיז לבקש יותר, ובבוא הזמן — הוסיף — אתן לך את המגיע. כנראה שניצל את העובדה שהנני זר בארץ, בלתי ליגאלי ולא אוכל לאחוז בשום אמ־צעים חוקיים.

ערב ראש השנה החלטתי פעם נוספת לדרוש את כספי, לא היה לי מה לאבד. הסברתי לו שהנה החורף הולך ומתקרב ושזקוק אני לכסף ועליו סוף סוף לשלם לי. הסתכל עלי בכעס ובלא מלה תפס אותי בידיו וזרק אותי לרחוב בצריחה שרגלי לא תדרוך יותר על סף הנפחיה. התגלגלתי פעמיים וקמתי ברעדה עם מצח פצוע וברגש של אין אונים חזרתי הביתה. ידעתי שאין לי למי לפנות וגם אסור לי להתאונן, כי יכול אני לסכן את הנסיעה.

הרשל ואני החלטנו על פעולת „נקמה". ידעתי את כתובת הבית שבו התגורר נותן העבודה שלי. ניגשנו שנינו בערב לחצר הבית, הכנתי לפני כן שקית עם טיח. דרך החלון ראיתיו יושב לשולחן עם בני משפחתו. החדר היה מלא אור חגיגי, נרות דול־קים ומעדני אוכל על השולחן. הרשל שמר בשער החצר. אני התפרצתי לדלת ובכל כוחי זרקתי את השקית עם הטיח על השולחן. שמעתי צלצול שברי צלחות — וברחנו. היה זה „תחליף" לעלבון בכבודי ועבור המשכורת שלא שילם לי. כעבור ארבעה ימים הפלגנו באונית משא יוונית בכיוון לבירות.

בבירות התחלנו לנהל משא ומתן ממושך במשך יום שלם עם שלטונות החוף שלא הרשו לנו לרדת.

לפנות ערב אמרו לנו שאין להם צורך ב„כוח אדם" — וסירבו לקבל אותנו. היינו במבוכה ולא ידענו מה לעשות. אחדים מהנוסעים שהודיעו לקרוביהם וידי־דיהם בארץ את תאריך יציאתם עוד מרומניה — ממש התיאשו ובכובד לב התכוננו לדרך חזרה.

האניה יצאה לדרך. הרשל ואני ועוד 12 חלוצים, שהיו תקיפים בדעתם שדרך חזרה אין — החלטנו לנסות עוד דרכים. ידענו שהאניה עושה את דרכה דרך אלסנדריה (מצרים). שם תעמוד שלושה או ארבעה ימים ואז נחליט מה עלינו עוד לעשות. למחרת היום באנו לאלכסנדריה. מהאניה פרקו מטענים ולקחו חדשים. היתה תנועה גדולה ורעש. לאחר שיקול דעת בחרנו לנסות את „מזלנו" בשלוש דרכים: להשיג בגדי ערבים של הסבלים בתשלום או בחליפת בגד ולצאת מהאניה כסבל, או להידבר עם אחד מבעלי הסירות שסובבו את האניה במשך היום ומכרו לנו סיגריות ופירות, שיוציא אותנו, בתשלום, אחרי שקיעת הש־מש — מחוץ לשערי הנמל. והדרך השלישית, לאלה שיודעים קצת לשחות — להגיע בשחיה כ־120 מטר מהאניה לשפת הים.

בדרך הראשונה עלה רק בידי שני אנשים. להרשל ולי היה רק חצי פונט שטרלינג והחלטנו שהוא ירד לסירה עם עוד 4 חברים שהיה להם הכסף הדרוש. אני, שידעתי קצת לשחות, אנסה את מזלי בלילה עם עוד 3 חברים. נפרדתי מהרשל בחמימות אחים, הורדנו את כולם בחבל לסירה, מקצה נמוך של הספון. הסירה התרחקה ובלבי תפילה לשלומו.

חכינו עד השעה 11 בלילה. כשעל החוף שרר כבר שקט יחסי. היינו רק ארבעה שידעו פחות או יותר לשחות. כל אחד לקח אתו זוג לבנים אחד ואת שאר החפצים חילקנו לחברים שנשארו. הורידו אותנו בשקט למים ושחינו בשלום לשפת הים. נתקלנו בחומה חלקה בגובה של שנים וחצי מטר. התחלנו לחפש אחיזה או חורים, שנוכל לטפס למעלה ולא מצאנו. שחינו כשלושים מטר הלאה וגם פה לא מצאנו שום מקום אחיזה. ככה הסתובבנו כחצי שעה על הים, התעיפנו עד אפס כוחות. לחזור לאניה לא היה בדעת אף אחד מאתנו. נחנו קצת ליד החומה. המים היו די חמים והתחלנו שוב לחפש חללים בתוך החומה. אחד מאתנו מצא כמה נקבים, מעין מערות קטנות, התחיל לטפס עליהם וכשהגיע כבר בחצי המטר האחרון, התחלק ונפל בחזרה למים.

הרעש שעשינו הפנה את תשומת לב אנשי משמר החוף. האירו עלינו וממש ברגע האחרון, כשנפתח פתח תקוה קטנה לעלות — התקרבו בסירה ואספו אותנו. אחרי בירור קצר בתנועות ידים — ללא שפה — החזירו אותנו לאניה ושמרו עלינו היטב.

למחרת הפליגה האניה בחזרה לאירופה. היינו רעבים, כי לא לקחנו אתנו צידה לדרך. למזלנו אזל הפחם להסקת מכונת הקיטור והאניה נסעה לכיוון זונגולדק (טורקיה) להעמיס פחם. את הפחם העמיסו באופן פרימיטיבי מאד — בסלים. כמה עשרות פועלים טורקיים מסרו אחד לשני את הסלים עם הפחם. גם אנחנו הצענו את ידינו לעבודה זו. במשך יום וחצי סחבנו את הסלים לתוך מרתף האניה. בתמורה שילמו לנו באוכל ממטבח האניה, עד שהגענו לקונסטנצה.

באניה רבו השמועות כי כאשר נגיע לחוף ימסרו אותנו למשטרה. לא חכיתי עד לרגע האחרון להח־לטת השלטונות וכשהגענו לקונסטנצה, עלה בידי, עם עוד שני חברים, לרדת מהאניה ללא הפרעה. היה זה לפנות ערב. ברחובות ירד שלג והתחלנו לחפש יהודי. אחר שעה מצאנו יהודי בעל מחסן עצים וקרשים. סיפרנו לו את מצבנו, והוא ריחם עלינו והיה מוכן לעזור לנו. הכניס אותנו לצריף קטן וחם בשטח המחסן. נתן לנו כמה מחצלות עם שקים ריקים להת־כסות וגם כיבד אותנו בקומקום תה. לאחר שלושה ימים, כשנעלמה האניה מהאופק, החלטנו לנסוע בחזרה לגלץ. בהיותי בגלץ, נודע לי שחלק קטן מהאנשים באניה הצליח להימלט וחלק נעצר ע"י המשטרה וההסתדרות הציונית משתדלת לשחרר אותם.

מצאתי עבודה בבית זיקוק כאינסטלטור־מסגר. החורף לא היה מהקלים וחכיתי בכליון עינים לאביב, כדי ששוב אתחיל לחפש דרך לנסיעה. במשך הזמן התקשרתי עם חברי הרשל מירושלים, שהצליח אחרי שלושה שבועות שהותו באלכסנדריה לעלות ארצה. שמחתי במכתבו שעודד אותי לחפש אפשרות מהירה לעלות.

לאחר תלאות ממושכות הגעתי ארצה. נסעתי לירו־שלים ומצאתי את אחותי וקרובים יקרים ממשפחת השומרים ושוב נפגשתי עם חברי וידידי הטוב הרשל. הרבה שנים חיינו יחד בירושלים בשכונת נחלת אחים, עבדנו במקצוע והמשכנו את עבודתנו הציבורית.

הרשל־יעקב־צבי שטורכיין עזב את הארץ מסיבות משפחתיות בשנת 1928. בתחילה חי בדומברובה ואחר כך עבר לורשה. שם חי עם משפחתו עד פרוץ המל־חמה. בזמן השואה עלה בידו לצאת מהגיטו. אשתו

נשלחה לאושויץ ובתו היחידה לריסה נמסרה למנזר וזמן מסויים חיה עם משפחה פולנית (כיום היא נמצאת בפריס). הרשל החזיק מעמד במחבואים שונים עד שנת 1944. בתקופת ההתקוממות ברחובות ורשה נגד הגרמנים, נעלמו עקבותיו. כשחזרתי לפולין אחרי המלחמה, מצאתי בורשה קרובה, היחידה מכל משפחתנו המסונפת, והיא סיפרה לי שבשנת 1944 פגשה אותו באחד הסימטאות בורשה. הוא סיפר לה שעובד הוא בהובלת פחם ומסוה את עצמו כאילם שלא יכירו במבטאו את היהודי. הרשל היה שרוי בדכאון קשה כי הרגיש שעוקבים אחריו וימיו ספו־רים, ולא טעה. הוא ביקש ממנה — אם לא ישאר בחיים — למסור אודותיו לאחיותיו בירושלים ומאז לא היו יותר שום ידיעות עליו.

מיד אחרי הכיבוש הנאצי חידשו חברי השומר הצעיר בזגלמביה את חיי התנועה ומספר החברים באיזור הגיע לאלף ומאתים, כפליים ממה שהיה לנו לפני המלחמה. יודעים אנו על קיומו של קן השומר בדומברובה, בימים האחרונים לפני הגירוש הגדול של יהודי העיירות של זגלמביה ביולי 1942. ידענו אודות ביקוריה של טוסיה אלטמן מההנהגה הראשית בגיטו ורשה ושהותו הממושכת של מרדכי אנילביץ בזגלמביה בתקופה ההיא. טוסיה אירגנה מחדש את הקבוצות הבודדות, אירגנה פגישה משותפת של שומ־רים מסוסנוביץ, דומברובה ובנדין, עודדה אותם וה־כינה אותם לעבודה במחתרת.

באותו זמן נסע לזגלמביה מפקד המרד בגיטו ורשה מרדכי אנילביץ, ואירגן את תנועת ההתנגדות. הוא קיוה לפרוץ לו דרך מחבל גבול זה לעולם הגדול, לספר על הנעשה בפולין היהודית ולזעזע את דעת הקהל העולמית. מרדכי ישב בזגלמביה ממאי עד סוף ספטרמבר 1942.

אך גזר הדין לא פסח על שום מקום. תחילה חוסלו היהודים בגנראל־גוברנמנט ואחר כך בזגלמביה. יהודים מהגנרל־גוברנמנט נשלחו לטרבלינקה ויהודי זגלמביה לאושויץ.

איסר לביא (למקוביץ)

דומברובה עיר מולדתי

(הגיגי זכרון)

לזכר הורי ואחיותי שלא זכו...

1920 — ואני ילד בן 8. תמה מלחמת העולם הרא־שונה ובני שכנינו המבוגרים חוזרים שבורים ורצו־צים מהמלחמה. נכים, חולים, עיפים — כך ראיתים אך שביב של תקוה הבהב בעיני רובם; הנה יתפנו לחייהם הם, לעולמם היהודי, לעתידם אשר לא כאן יבנה, כי אם הרחק, הרחק במזרח.

וזכורני את שובו של שכני שמעון גרוספלד ז״ל (ניספה בשואה), מראשוני „השומר" התנועה הצופית בעירנו. בשובו נערכה לו קבלת פנים בבית הוריו, ואני הקטן עמדתי לדקלם לכבודו את שירו של ביאליק:

„אם יש את נפשך לדעת את המעין
ממנו שאבו אחיך המומתים
בימי הרעה עוז כזה, תעצומת נפש
צאת שמחים לקראת מות, לפשוט את הצואר..."

משמעות רבת תוכן היתה אז לבתים אלה ועוד יותר כיום, 40 שנים לאחר מ״ה.

1920/21 — אזכורה... ספיח של פוגרום.

חנות המכולת של סבי ז״ל, שמואל־דוד פרלגריכט (המכונה „דער וואלבראמער" על שום מוצאו מהעיר וולבראם) שכנה בקרבת חנות הורי. היה זה ביום קיץ חם. בשליחות אבי להביא לו בקבוק משקה קר נכנסתי לחנות, והנה נתקלו עיני בחוליגנים „האלר־צ׳יקים" אשר פשטו ברחובות העיר, חדרו לחנותו של סבא והסתערו עליו בתער חדה. הם גזזו את זקנו בלווית צריחות המון ומעשי הוללות נוספים.

תמונה מחרידה זו לא משה מזכרוני במשך כל שנות חיי, ואם כי לא הייתי עד לפוגרומים שפקדו את רוב בני עמנו, סבורני שחוויה קטנה זו תרמה לא מעט להכרתי הלאומית. תמונה זו של הרס והתנפלות על חסרי ישע מלווה אותי עד היום ובמרכזה דמותו של היהודי המתגונן בפני פורעים.

1921/22 — גאולת עמק יזרעאל על ידי הקרן הקימת לישראל. בבית המדרש שבבית שליפקה ברחוב רדן — מופיע יעקב אורי מנהלל, המביא את בשורת **הארץ המתחדשת**, וגם דרישת שלום מראשון החלוצים של עירנו, יוסף שליפקה מנהלל (נפטר בנהלל).

המאזינים נלהבים ומוקסמים מדברי הנואם. בתום דבריו — תכנית אמנותית. אחיו של שליפקה, יעקב (נפטר בחיפה), מופיע בכינוס ואני עולה על השולחן ושר בלווית צלילי כינורו את שירו של ביאליק:

הכניסיני תחת כנפיך
והיי לי אם ואחות
ויהי חיקך מקלט ראשי
קן תפילותי הנידחות...

וקהל המאזינים בבית המדרש שר עמנו את השיר.

1922־25 — השנים שנות התבגרות ואני בן 13. חינוכי הוא חינוך מסורתי אך לא נוקשה. אבא ז״ל אוהב בצד הפעולה הציבורית־הדתית (גבאי בית המדרש, חזנות, שירה בציבור, עזרה פילנטרופית של חברות צדקה) גם את הצד הציבורי החילוני. אוהב לבקר בהצגות תיאטרון, לא נעדר מתחרות כדורגל רגילה ובמיוחד זו של „הכוח" מוינה, שערך ביקור בבנדין ביום גשם שוטף; פעיל בתנועה הציו־נית אך לילדיו רצה לתת בכל זאת חינוך מסור־תי. אך אני נמצא כבר מעבר לגבול, אני כבר חבר השומר הצעיר וטווה תכניות חיים לעתיד, נוטה עוד לקבל את השפעתה הברוכה של היהדות המסור־תית, אך יותר מזו של החסידות. במרכז החיים של רדן עמד בית המדרש שבו היה אבא הגבאי, אוהב שירה היה, מפיץ ברבים את הלחנים ששמע בכל חצר של רבי: מודז׳יץ, גער, אלכסנדר, ראדומסק, ועוד, תומך בכל מלחין וחזן בשירתו הערבה האהובה על קהל המתפללים.

ובשעות בין ערביים של מנחת שבת היו מתכנסים באולם הגדול רוב תושבי השכונה, לאחר טיול ערביים, ל„שלוש סעודות", ולחן חסידי של בין השמשות מת־רונן בלב המסובים. אנו הצעירים, בני 13 — 12, מס־תופפים בצילם של בני התישחורת שהתכנסו בפינות „העזרה לנשים" ובפיהם לחן שונה על שיבת ציון וגעגועים למילדת. וכך לחן בלחן יגע, כאן שיר חסידי נוגה, וכאן זמר־עם־ציוני יתרונן. ועת „מלוה מלכה"

תגיע, והמסובים בריקוד עליז יצאו, אנו הצעירים בכנפי אדרתם (הקאפוטה) נאחזנו ויחד אתם נחוגנו במחול.

דומברובה העיר מחולקת היתה לשניים. החלק הראשון, „הוטה בנקובה", התרכז על רחובותיו הרא־שיים סביב בית היציקה הגדול ויתר מפעלי המ־תכת והמיכרות בעיר זו. בין החלק הראשון והשני של העיר — קולוניה רדן — הפריד שטח בלתי מיושב ברובו של כשני ק"מ.

המושבה רדן היתה מיושבת ברחובה הראשי, „קרולובה יאדוויגה", ובסימטאות הסמוכות, בתושבים יהודים רבים, בעלי חנויות ובתי מלאכה. פרנסתו של רובע זה היתה בעיקר על המסחר. תושבי הרובע הצטיינו בהכרתם הציונית הלאומית, לא אגזים באם אציין שכל בית וכל משפחה גידלו בתוכם גזע ונצר ציוני בדמות בן, בת או ראש המשפחה. הווי ציוני עמוק היה מושרש ברחוב זה וללא הבדל של מוצא סוציאלי.

אראה לפני את משפחות: י. ש. פישל, הלפרין, גוטמן גרוספלד, רוזנבלום, פלוס, בורנשטיין, אוקס, ינובסקי, לוריא, מיודובניק, קוזוך, נייפלד, פרוכצוויג, ליברמן, לונדנר, אבי ז"ל ועוד עשרות עשרות שלא אוכל למנות את שמם. זה הוא פסיפס של דמויות — בעל מיכרות פחם ושכיר יום, בעל מחסני ברזל ועצים ובעל מלאכה, בעל עסק ומי שחי על קיצבה, פועלים ואנשי מסחר, דתיים וחופשיים — את כולם אחדה הכרתם הלאומית. ומכל אלה נותר לזיכרון אחד ויחידי שזכה להגיע לארץ, הרי הוא ח. נ. שפילברג ז"ל, שעמד בראש כל הפעולות.

גם בחלק השני של העיר היו משפחות רבות שהיוו יסוד לפעולה הציונית. נזכיר את משפחות: רכניץ, זילברשץ, שטורכיין, פרידמן, ולטפריינד, שיין ועוד; אך למען האמת יש לציין שהתרכז בה החלק האנטי־ציוני והמתנגד לתנועה. יתכן כי ההרכב הדמוגרפי של אוכלוסיה זו, שהיתה ברובה עובדת, פועלים ושכי־רי יום, עוזרים בחנויות, בעלי מלאכה — הבטיח השפעה לגורם האנטי־לאומי. בתחילת שנות העשרים עוד רבה היתה כאן השפעת „הבונד", „האנדוועקער" מיסודם של הפולקיסטים וגם פועלי־ציון־שמאל. בהש־פעת הרחוב הפולני הסוציאליסטי חלה גם תמורה בהלך מחשבותיו של החלק היהודי. הפ. פ. ס., לויצה ולאחר מכן הקומוניסטים השתלטו על המוני העמלים, ולא מעטים מהישוב היוו את יסודות המנהיגות של מפלגות אלו. ריכוז זה היה בעיקר ברחובות בהם התגוררו שכבות עממיות עמלות, אך גם ברחוב הראשי ועד לבני טובים הגיעה השפעת המיפנה שברחוב הפולני.

עם התבססותה של מפלגת פועלי־ציון־ימין ותנועת הנוער „פרייהייט", נחלשה במקצת השפעתה של התנועה הקיצונית, אך רבים עוד נהרו אחריה שנים רבות.

למען האמת לא הצטיינה העיר דומברובה במפ־עליה התרבותיים הרבים. קשת גוונים של מפלגות

בנות העיר בפעולות ציוניות

מימין: 1) למקוביץ פרומה, 2) רושינעק אסתר, 3) פרלגריכט שרה, 4) שליבקה פרומה. 5) גרוספלד גוטשה

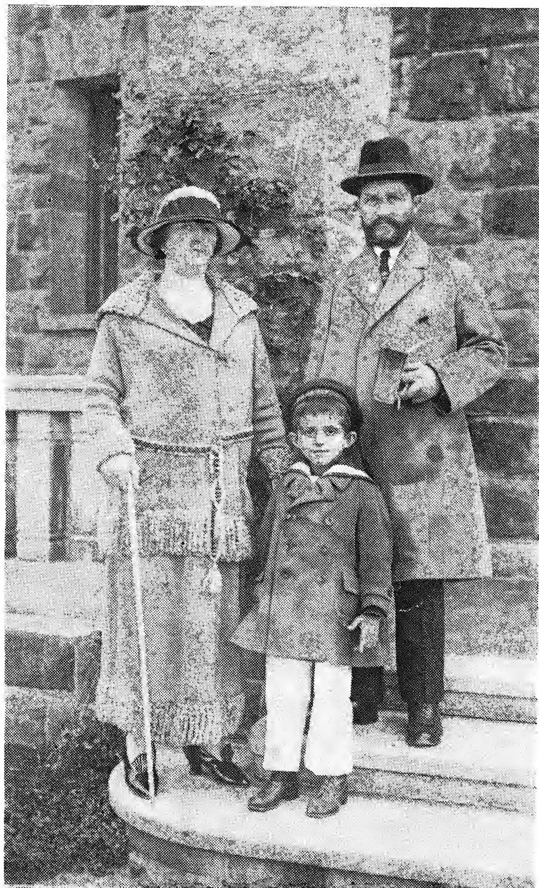
היתה מוצגת ברחוב היהודי: אגודת ישראל, המזרחי, הציונים, פועלי־ציון־ימין, פועלי־ציון־שמאל, „הבונד", קומוניסטים ותנועות הנוער הציוניות כגון: השומר הצעיר, החלוץ, פרייהייט, גורדוניה, והנוער הציוני. אך לא לכולם היו אמצעי השכלה ותרבות להעשרת החיים הציבוריים של העיר. בית הספר היחידי שנתן את היסוד להכרתו הלאומית של הצעיר היה בית הספר „מזרחי" ברח׳ ב ה־3 במאי, בביתו של רייכמן. בית ספר זה, על אף רמתו הנמוכה ואמצעיו הדלים (התקיים משכר לימוד בלבד), השכיל לטעת בלב כולנו את הנימים הראשונות של אהבת השפה העברית והערגה לארץ ישראל, מלאכה זו עשה בנאמנות המורה לעברית שמחה נוסבוים (תושב תל־אביב). אך תלמידים מועטים בלבד השלימו עם מסגרת צרה זו, והודות למאמצי הוריהם והכרתם העצמית, העלו את עצמם לשלב גבוה יותר של חינוך לאומי, ועברו להמשך הלימודים לעיר השכנה בנדין — מי לביה"ס „יבנה" ברחוב קולונטיה ומי לביה"ס „מזרחי". כך, בנסיעה יום־יומית לביה"ס ברכבת מדומברובה לבנדין, נארגו קשרים, התבססו יחסי ידידות ונוצרו התאים הראשונים לתנועות ופעיליהם, העתידים לעמוד בראש הפעולה הציונית בעירנו.

הריכוז הגדול ביותר של חיי תרבות היה סביב חברת „תרבות", אשר יסדה שעורי ערב לעברית וקיימה גם ספריה עשירה ביידיש ובעברית. מפעלים אלה התנהלו שנים רבות בהנהלתו הברוכה של דוד קוז'וך (ניספה בשואה); לרבים היה מחנך, מורה דרך ומדריך בדרכם הראשונה בשבילי הספרות הקלאסית ביידיש. את מנדלי, שלום עליכם, פרישמן, פרץ, שלום אש ונומברג — את כל אלה הכרנו ולמדנו הודות לעזרתו והדרכתו הברוכה של דוד קוז'וך ז"ל. בראש שעורי „תרבות" לעברית עמד מורה ברוך כשרון, מרדכי גוטליב (כיום בירושלים), אשר זכה להעמיד דור של תלמידים הפזורים ברחבי הארץ.

ועדת הקק"ל היתה משך כל השנים מרכז הפעילות הציונית ומכשיר חינוכי רב ערך לנוער ולציבוריות היהודית בעיר. „יום פרח" ריכז סביבו תמיד עשרות מתנדבים מכל שכבות הנוער. מראשוני פעילי הקק"ל והעומדים בראש היה המורשה הראשון יעקב שלו (שליפקה) ז"ל, לאחריו בא אליעזר טננבוים, אישיות תרבותית, ציוני כללי (ניספה בשואה), ולאחר מכן מנהל בנק לאשראי. במרוצת השנים המשיכו במסורת פישל לנצ'נר ומרדכי רוזנבלום (הנמצאים בארץ), אשר לא ידעו ליאות בעבודתם למען הקק"ל.

נקודת ריכוז שניה לפעולה הציונית היתה הפעולה לטובת הליגה למען א"י העובדת (קפא"י). סביב פעולה זו התרכז מיטב הפעילים של תנועות הנוער הציוניות־הפועליות כגון: השומר הצעיר, פרייהייט וגורדוניה.

בראשית שנות העשרים, עם תחית התנועה הציונית, קם „החלוץ" אשר ריכז (בבית שיווק) את מיטב

לייבל שצ'יגובסקי, נציג במועצת העיר
מטעם אגודת ישראל
לייבל שטשעגאווסקי — פארשטייער אין יידישן שטאָט־ראַט

הנוער הבוגר. בחלקת אדמה נלמדה עבודת כפיים בהדרכת מומחים וקם גן ירק לתפארת. במקום הזה נזרע הזרע לתנועות הנוער השונות שקמו לאחר מלחמת העולם הראשונה. כאן רכשו רבים את הכרתם הלאומית הציונית.

אופיה הציוני של העיר לא היה מוטל בספק וזוכר אני את ההתלהבות וההענות של כלל התושבים למפ־

עלו הציבורי והפוליטי של מנהיג יהדות פולין יצחק גרינבוים, עם הקמת בלוק של המיעוטים לבחירות לסיים. זקנים וצעירים, בעלי זכות בחירה ונוער, כולם התגייסו למפעל ההסברה והתעמולה שהתנהל אז בעירנו למען רשימה זו. זוכר אני עוד את ליל השימורים שעבר עלינו בהדבקת כרזות ברחובות העיר ואת יום המחרת בבחירות. היתה זו התלהבות שביסודה היתה ההכרה הפוליטית הציבורית של רוב הישוב בעיר שניזון מהשקפותיו הציוניות.

בשטח הציבורי והפוליטי התבלטו שני גוונים יסודיים, אחד שייצג את הגוון האגודאי השתדלני היה הנדבן הידוע לייבל שצ׳יגובסקי, שגם ייצג שנים רבות את הציבור היהודי במועצה העירונית והיה מקובל על האוכלוסיה הפולנית. את הגוון השני, הציוני, ייצג ברנרד רכניץ ואף הוא היה בין צירי המועצה העירונית. בקהילה היו מיוצגים כל גווני המחשבה המפלגתית, אך בראשה עמדו נציגי המפלגות הציוניות והם אשר כיוונו את פעולתה הציבורית. דמות מקובלת וידועה ואף חביבה על כל הציבור היתה זו של הנדבן הידוע נחמן־אהרון גוטמן, שתמך בכל המפעלים הציבוריים של עירנו. דמות שניה, מקובלת לא פחות, היתה זו של ח. ג. שפילברג שייצג את מפלגת „מזרחי" והתנועה הציונית בכלל בכל פעולותיה בעיר. הוא הצטיין בפעילות רצופה, בעמידה גאה וידע לשתף פעולה עם תנועות הנוער על אף השקפותיו הדתיות.

תקופת גרבסקי ובעקבותיה המצב הכלכלי הקשה שהשתרר ברחוב היהודי, פעילות האנדקים והחרם הכלכלי שהונהג ביחס לאוכלוסיה היהודית, נתנו חיש מהר את אותותיהם בהלך הרוחות ברחוב היהודי; הלכה והתגברה ההכרה הלאומית ודרך המחשבה הציונית, רבים התחילו להסיק את המסקנה ההגיונית של עליה לארץ וכך נכנסה יהדות דומברובה לשנות השלושים. נחשוני „השומר הצעיר" יוצאים לקיבוצי הכשרה ומכשירים את עצמם בעבודת כפיים במרחבי פולניה למען לחיות חיי קיבוץ בארץ ישראל. בעקבות אלה יוצאים להכשרה חברי „החלוץ", פרייהייט וגורדוניה. עם יציאת הראשונים להכשרה גוברת הנהירה לכל תנועות הנוער בעיר. רבה הפעילות למען התנועה הציונית המגיעה לשיא עם יסוד קיבוץ הכשרה מיסודו של הקיבוץ המאוחד. הוא משתכן ברחוב קרוטקה, בבית בו שכן קן השומר הצעיר, ושניהם מהווים מרכז החיים הציבוריים בעיר. היה זה חזיון לא רגיל לראות בני תשחורת יהודיים יוצאים עם שחר לבתי חרושת יהודיים, למחסנים ובתי מלאכה לעסוק בעבודות כפיים.

מקום חשוב לקליטת עובדים יהודים ולא רק חברי קיבוץ, היה בית החרושת למוצרי מתכת של האחים קליין. כאן היה למעשה הבסיס של הפרולטריון היהודי שבעירנו. כאן נוצרו התאים להתארגנות הראשונה לכל גווניה האידיאולוגיים.

עזבתי את עיר מולדתי בשנת 1934 בדרכי לארץ ישראל. הגיעו אלי ידיעות על חיי התנועה הציונית והמפלגות. חניכי, חברי „השומר הצעיר", גדלו וממלאים את מקום אלה שעלו להגשים את חזונם, ואלה שבאו אחריהם מרחיבים את הקן. בני משפחתי, — אחי ואחיותי — מפעילי הקן, ואילו הורי חיים בתקווה לעליה קרובה. אך באה השעה השחורה — ספטמבר 1939. היטלר וקלגסיו פולשים לעירנו מהגבול הקרוב, לא יותר ממחצית השעה נסיעה.

צעירים נוטשים את העיר, מי לגיוס לצבא פולין ומי לדרכו מזרחה מתוך תקווה למצוא מיקלט מעבר לגבול. אך אלה וגם אלה נוחלים אכזבות. רבים נופלים בדרך — מי בחזית, מי ברעב ובגירוש ואינם מובאים לקבר ישראל.

את הנותרים בעיר מרכזים בגיטו, חלקו ברחוב רדן ולאחר מזה ברחוב מייסקה מסביב לבית הכנסת הגדול. קם היודנראט על כל תעלוליו ודרכי עבודתו. רבים מסתופפים בצילו מתוך תקווה למצוא הצלה ודרך לקרובים הרחק בישראל, אך קצרה היד מלהושיע, מלחמת העולם והגבולות מפרידים בין הדבקים בנפש.

בשנת 1942 מועברת שארית הפליטה לגיטו הגדול בסוסנוביץ (בשרודולה). עשרות משפחות בלבד נותרו ועמן התקווה להנצל מזוועת המות המתהלך בתוך הרחוב. אך גם תקווה זו התנדפה. בקיץ 1943 מובלים בני משפחתנו היקרים עם כל שארית הפליטה, הורים, אחים, אחיות ובני משפחה למשרפות הגז בטרבלינקה ואושויץ.

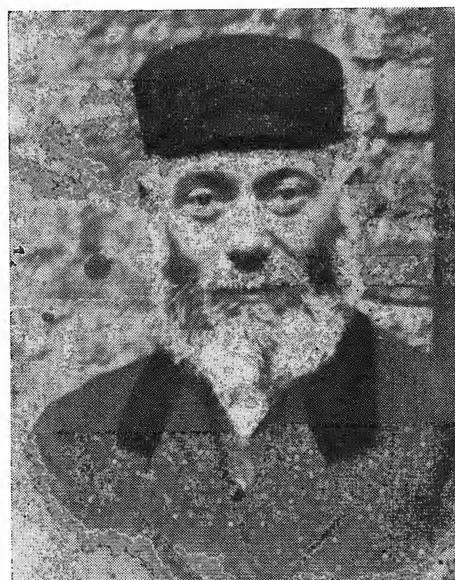
בא הקץ על כל יקירנו, בא הקץ לפינה בעולם בה נולדנו, גדלנו, חונכנו וחינכנו אחרים, פעלנו והפעלנו, אהבנו וחלמנו על עתיד יותר טוב לנו, לבני משפחתנו ולעמנו; אך יד הצורר היתה על העליונה ורק רגבי עפר ואפר מעידים שהיה היתה קהילה בישראל ודומברובה־גורניצ׳ה שמה, ואיננה עוד.

ג׳יטה נרקיס (ירושלים)

משפחתי

משפחת פרקל הגיעה לדומברובה־גורניצ׳ה בערך בשנת 1888—1890 האב מאמשונוב והאם מורשה. הם התעסקו במסחר קימעונאי.

האב נימנה עם חסידי הרבי מגור ולעיתים היה נוסע אליו עם אחד הבנים כדי לתת „פדיון" ולקבל ברכה. היה עסקן ציבורי פעיל בקהילה היהודית, היה דואג לכל הענינים הדתיים: למנות רב ראשון בעיירה, וכשזה נפטר דאג לאחר במקומו למען לא תשאר העיר בלי

ר׳ יהושע פרקל אחד מחסידי „גור" המסורים בעיר
ר׳ יהושע פערקאל, איינער פון די אויפריכטיקסטע „גערער" חסידים

רב, לפסוק בשאלות כשרות ובוררות, לערוך חופה וקדושין, לתת תמיכה לעניים — שיהיה להם להכין את השבת, או שהיה מזמין מבית הכנסת אורח לשבת. הוא היה מתפלל כבעל־תפילה וקורא בתורה ובימים הנוראים תוקע בשופר.

האם — אשה צדקנית, שקטה בעלת לב טוב, נפש טהורה ואם מסורה. שנים רבות סבלה, עזרה הרבה בפרנסה מהבוקר השכם עד שעה מאוחרת בלילה, עזרה לנצרכים, ביקרה יולדות, נתנה תרומות עבור כלות עניות ולא שכחה גם משלוח מנות בפורים לנצרכים.

הבנים למדו בשעות הבוקר בחדר, ובשעות אחרי הצהרים או בערבים קבלו השכלה כללית אצל מורים אחרים בבית הספר.

בתם היחידה למדה בבית הספר אצל המורה סדוקרסקי, ואחר כך קיבלה שיעורים פרטיים אצל מורה נוצריה מדופלמת בשם סופיה. היו בעיר שתי גמנסיות נוצריות, האחת בשם זויצקה והשניה — בית ספר מקצועי־טכני. מעט בנות יהודיות היו מבקרות בהם, כי הזכות הראשונה ניתנה לנוצריות. ההורים היהודיים

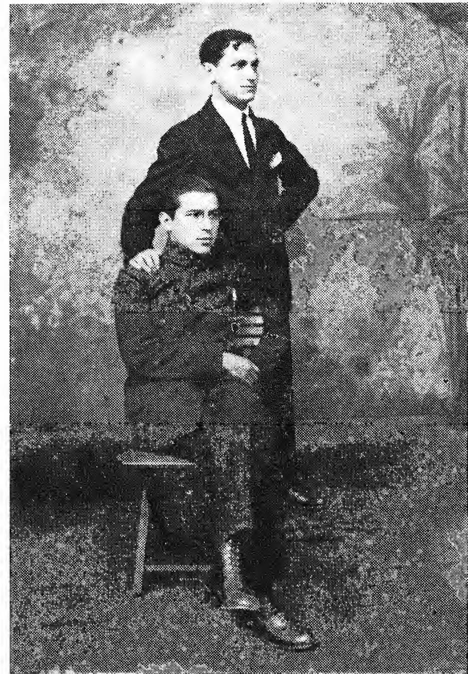
טובל׳ה פרקל — אשה צדקנית

היססו לא פעם אם לשלוח את בנותיהם ללמוד בין נוצרים, בגלל השפעת החברה ותוצאותיה ובגלל האנטישמיות שהיתה שוררת בדומברובה. לא מעט סבלו התלמידות בבתי הספר הפולניים. היו רבים ששלחו את ילדיהם מחוץ לעיר להשתלמות לבנדין ובעיקר לסוסנוביץ או לאוניברסיטה של ורשה.

במשך הזמן הצטמצמה משפחת פרקל. במשפחה בת עשרת הבנים והבת האחת, היו הרבה מקרי־מות בהיותם קטנים, ובהתבגרותם עזבו רוב הבנים את הבית לאט־לאט, על רקע המאבק האידיאולוגי־רוחני בין הדור הישן והחדש. הבת נסעה לישראל מושפעת מאידיאליזם וחינוך ציוני שקיבלה ב„השומר".

המצב היה קשה בזמן המלחמה ב־1917, בעת

שהגיעו ה„האלרצ'יקים" לפולניה, התנפלו על יהודים, גזזו להם את הזקנים והעליבו אותם במילים של גנאי.

עמנואל גרינבאום ויוסף קנרק, ממיסדי תנועת „השומר"
עמיל גרינבוים און יוסף קאַנאַרעק — די גרינדער פון דער „השומר"־באַוועגונג

היחס האנטישמי הורגש בכל מקום וגם בקרב האוכלוסיה הנוצרי שקראה: „כל אחד למקומו!"

הבת רצתה להתאחד עם קרובי נפשה שכבר נסעו לישראל, וחשבה גם על תיקון מצב ההורים על ידי עליתם ארצה. בינתיים התמסרה לפעולה של מכירת שקלים ואספה תרומות לקרן הקימת.

באותו זמן, התפתחה התנועה הציונית בעיר והבת שהושפעה מכל האוירה, קראה ספרים וחוברות והתעמקה במחשבותיה, הגבירה את פעולתה בגדוד השומר הצעיר, ומסרה את ידיעותיה החינוכיות לבנות שבקבוצתה וגם למדה קצת עברית. בהשומר היו מבקרים גם אישים מחוץ לדומברובה שנתנו הרצאות, וגם מהעיר עצמה, כמו: דוד ינובסקי, הלפרין, מנחם וינשל ועוד אחרים.

האם, הנשמה הטהורה והיקרה, נפטרה. חולת־לב היתה ורצונה היה עז להבריא לפני העליה לישראל. (בנה לייבל ובתה השתדלו עבור ההורים לעלות ארצה). מצאה את מותה בקארלסבאד, מקום הרחצה וההבראה.

האב עלה לארץ והבן הצעיר נשאר בבית המיותם, הרבי מגור אסר עליו לעלות לישראל בגלל החיים החפשיים. אחרי כמה שנים ירד האב, כי לא יכול היה להסתגל לחיי הארץ. רגש הבדידות ליווה אותו כל הזמן שהיה בארץ, למרות מסירותה הרבה של הבת, כי לא היתה לו סביבה חסידית מתאימה לפי רוחו, ולא חיים משפחתיים אחרי מותה של אשתו.

מידיעות שהגיעו מתברר שבשנים האחרונות לפני המלחמה עבר מורשה לפלניץ, וכנראה שבתקופת השואה היה קרבן לקלגסי היטלר, כי מאז לא הגיעה ממנו שום ידיעה.

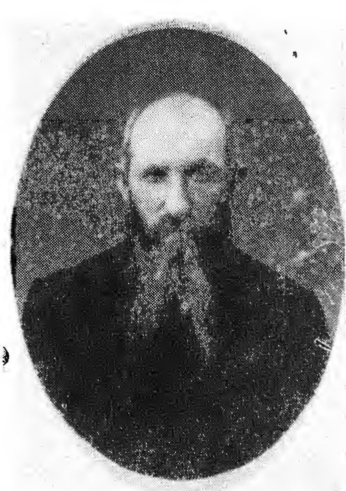
המחנכת גיטה פרקל עם קבוצתה ב„השומר הצעיר" בשנת 1918
די דערציערין גיטע פערקאל מיט איר גרופע פון „השומר־הצעיר"

ברקאי רבקה (מבית ינובסקי)

זכרונות מהבית

גרנו ברחוב קרולובה ידויגה מס׳ 15. היה זה בית גדול בנוי לבנים אדומות. גרנו בחצר, בקומה ראשונה, בעליה של כמה מדרגות בלבד. דירתנו היתה בת שני חדרים, הול גדול בכניסה ומטבח ענקי ומרתף מתחתיו שבו שמרנו ירקות לימות החורף, ובקיץ היה מעין מקרר לדברי חלב ופירות. בטוחני כיום שהמרתף שימש כבונקר טוב ליהודים בימי השואה. סיפרו בבית שלפני שנים רבות הדירה הזו שמשה כבית הסוהר בימי שלטון הרוסים והמרתף שימש לתא צינוק. באותה חצר, ממו־לנו, היה גר יהודי בשם יחיאל פערענס. בחזית הבית היה בית־מרקחת של נוצרי בשם יניצקי. גם רופא בשם גוזובסקי היה גר באותו הבית. היו גם שתי חנויות

מצוות והיתה אם אוהבת ומסורה לבניה. מסיפוריה זכור לי שאביה, סבי ז״ל, היה מראשי המתישבים בעיר, סוחר שסיפק דברי מזון למפעלי הפחם שבעיר בשם Towarzystwo Francusko-Włoskie. היא, בתור הבת הבכורה נהלה את כל החשבונות עם החברה הזו. את סבי זה אני זוכרת מעט מאד. בהיותי ילדה היה מבקר בביתנו. איש קטן קומה, רזה, זריז, חייכני, עיניו הקט־נות רצדו הנה והנה. היה עליז וסיפר בדיחות מימי המלחמות עם הרוסים בימי הצאר ובמקלו שאחז תמיד בידיו הסיף לסיפוריו בתנועות. הוא היה אלמן. את סבתי לא ראיתי מעולם, היא מתה מקודם בעודה צעירה. סבי התגורר תמיד אצל דודתי, אחות אמי מרת רחל

משפחת ינובסקי

בחזית הבית, חנות לבדים של משפחת למקוביץ, ומכולת של משפחת פרלגריכט. הרחוב היה ארוך מאד, החל מהכנסיה הנוצרית והמשיך עד ל־גולה נאגי. כל הסבי־בה נקראה רדן, כי היתה בנויה מעל למיכרה פחם בשם זה. לאורך כל הרחוב שלנו היו נטועים עצי אקאציה שהוסיפו יופי למראה הכללי. בימי הקיץ החמים לבלבו העצים ופרחיהם הלבנים נתנו את ריחם הנעים.

אמי, מרת גיטל ינובסקי ז״ל, הבת הבכורה של ר׳ יעקל ויענטל מימון ז״ל, שאחרי חקירות גילו את השתי־כות משפחתם לשושלת הרמב״ם, היתה אשה בעלת קו־מה ממוצעת, פניה עגלגלים, חבשה פיאה נוכרית, שמרה

אינגסטר ז״ל, עד סוף ימיו. אני זוכרת עוד את יום לויתו, היום הקודר הזה בביתנו, שבקושי הבנתי את משמעותו.

פעם סיפרה לי אמי איך הכירה את אבי ז״ל. בהיותה עוד עלמה צעירה כבת שש עשרה וישבה בבית הספר, באה סבתי ז״ל, קראה לה החוצה ואמרה: „קום גיטעלע צו דער שניידערין, מ׳וועט דיר מאַכן אַ נייע קלייד״ (בואי גיטל לתופרת, נתפור לך שמלה חד־שה״). אמי היתה מאד מופתעת, לא הוציאה הגה מפיה והלכה אחריה. אצל התופרת נודע לה שמודדים לה שמלת חופה. השתוממה וחשבה בליבה „היתכן שאני

עומדת להנשא? מי ומי יהיה חתני? האם ימצא חן בעיני? האם אוהב אותו? וכשהגיעו הביתה סיפרו לה שחתנה הוא בן למשפחה עשירה ומיוחסת, בנם של ר' אברהם משה ובריילה היצ'ינובסקי ז"ל, מהעיר וואלברם שבסביבתנו. סיפרו על סבי זה שהיה איש מאד אינטליגנטי ומשכיל וכתב פעם גיאוגרפיה. אני בכלל לא הכרתי את סבי וסבתי מוואלברום.

בבוא העת נישאה אמי לאבי, התישבו בדומברובה הקימו משפחה והביאו לעולם שבעה ילדים. התקיימו ממסחר. היתה להם חנות בדים, וחיו חיים שקטים. פעם נכנסו גנבים בלילה ורוקנו את החנות מסחורו־תיה. אמי סיפרה שבדיוק באותו הלילה בשעת הגניבה היא חלמה שאבי מת פתאום והיא הולכת אחרי הלויה ומתיפחת בבכי תמרורים וצועקת: „קחו כל מה שאתם רק רוצים, רק את בעלי, את האבן הטובה והיקרה לי השאירו! אנא אל אלוהים"! משהקיצה כתאום מחלום זוועות זה מצאה את בעלה ישן לו שנת ישרים. לאושרה לא היה קץ אך משקמו שניהם בבוקר וירדו לחנות היו מופתעים ממה שראו עיניהם. אמי הודתה לאל שהסחורה הגנובה היתה לכפרה בעד חיי בעלה היקר ולאבי לא סיפרה מאום על החלום.

ואמנם אבי ז"ל היה בן אדם יקר ואהוב על כל בני ביתו. בעל ישר, טוב לב, איש צנוע, מסתפק תמיד במועט, איש תורה וירא שמים. צחוקו המלבב הוסיף חן למראה פניו בעלי התוים העדינים, המגודלים זקן ושפם. לא רק בדברי הקודש היה לו ענין, אלא גם במה שנעשה בעולם הרחב. תמיד אהב לקרוא ספרים ועתונים למיניהם, התענין בפוליטיקה, בספרי מדע, אפילו קרא בעתון „הצפירה" שכנראה אחד האחים שלי דאג לספק לו ולגרום לו בזה נחת רוח. למרות היותו איש מאמין לא היה קנאי אלא סובלני מאד לדעותיו של הדור הצעיר החופשי. הוא ידע היטב שבניו דרכם לחיים מתקדמים יותר, לא הגיב ביד קשה אף פעם והשתדל להבין לרוחם.

בבית המדרש היה קורא בתורה. בחג פורים קרא במגילת אסתר ונהג אפילו להביאה הביתה על מנת להקריאה בפני אמי, אחותי וכל השכנות שגרו בקרבת המקום, ואשר מכל סיבה שהיא לא יכלו ללכת לבית המדרש לשמוע את הקריאה. אהבתי מאד להקשיב לקולו הנעים בשעת הקריאה, והמנגינה הנעימה עוד מהדהדת באזני כאילו היה זה תמול שלשום, ובמיוחד במקום שהוא מנה את כל בני המן כמעט בנשימה עצורה. בערבי חג הפסח היה משכים קום, בכדי לעשות סיום עם כל בן בכור שבסביבה. ועוד אני זוכרת שידע תכילה נגד עין הרע ולא פעם אחת בא אלינו ילד של שכנים מהרחוב ומסר לאבי מטפחת, וביקש בשם אמו הסובלת מכאבי ראש חזקים, להגיד את התפילה הזאת. אבי אף כעם לא סירב ולא שלח מעל כניו אף אחד מבלי לעזור לו, לקח מהילד את המטפחת נעמד בפינת החדר מלמל לחש, מלמל ולחש וכעבור כמה רגעים מסר לילד בחזרה את המטפחת באומרו: „רוץ מהר הביתה, שים לאמך את המטפחת על ראשה ותבוא עליה רפואה שלמה ואתה אל תוציא הגה מפיך בדרך".

כפי שהזכרתי היינו במשפחה שבעה ילדים. הבכור וואלוועלע נשוי גר במישקוב עם משפחתו שכולם ניספו בשואה. אחותי חיה־שרה ז"ל, בת נאמנה, מסורה, טובת לב עדינת נפש. התמסרה כולה לעבודות הבית ולמלאכת יד: תפירה, ריקמה וסריגה. פעם סרגה וילונות בסריגה, רקמה תמונה המתארת את בוא המשיח, ארי הגדול ולידו כבש ועוד מיני חיות וילד רועה הצאן עומד לידם. היתה זו תמונה נהדרת. אמי ז"ל סיפרה לי על מסירות נכשה של אחות זו. היה זה ביום חורפי, קור עז שורר בעיר, אך אחותי לא שמה לב לזה בכלל, לקחה אותי, בהיותי אז תינוקת בת כמה חדשים, ונשאה על הידים לבית התינוקות (מין „טיפת חלב" של היום), בכדי לשקול אותי ולהוסיף מזון שהיה חסר אז לאמי. בחזרה מהמוסד הזה התחלקה בדרך, מפני שהרחוב היה חלק מהשלג הרטוב, נפלה ארצה יחד אתי ושברה רגל ובקושי הספיקה בשארית כוחותיה להגיע הביתה. הרבה שנים סבלה עד שהרגל נרכאה. כל חייה חלמה אחותי ז"ל איך תבוא לישראל, ובהיותי כבר בארץ כתבה לי פעם, כי ברצונה ללכת ברגל עד שתגיע לירושלים עיר הקודש. היא נישאה והביאה לעולם שלושה בנים הנמצאים בארץ. היא עצמה לא זכתה לראות את ציון. אני עוד זוכרת כיצד אהבה לשיר „זינגט שוין זינגט שוין ציונ'ס טעכטער, היינען העלן מיר נישט איפהערן, ביז אונדזער הילף וועט זיין"! במלחמת העולם השניה נלקחה לאושויץ ונספתה שם. תהי נשמתה הטהורה צרורה בצרור החיים!

אחי בערציה, שמו האמיתי היה דוד בר יששכר, אך בשם חיבה קראנו לו בערציע, היה פאר המשפחה והורי התגאו בו וניבאו לו גדולות. היה נמוך קומה, בעל כנים נחמדים ושערו מסולסל מאחור, בחלקו הקדמי קוח. בן אדם אינטליגנטי מאד. בכוחות עצמו רכש לו את השכלתו. חוץ מלימודי תורה התמסר כולו ללימודי חול ומטרה אחת בליבו, לקנות ספרים וללמיד.

היה ציוני נלהב, עבד למען מוסדות של קרן היסוד וקרן הקימת. הקופסה הכחולה תמיד היתה אצלו מלאה מטבעות. היה לו רצון עז להמשיך בלימודיו ולהיות לרב, ואף התכונן כבר לנסוע לעיר וינה, בכדי להשלים שם את השכלתו ולקבל אסמכתא לרבנות, אך הדבר נבצר ממנו בגלל אמי שהתחננה לפניו לבל יעזבנה ויסע למרחקים. בהיותו בעל רגשות ואהבה עמוקה לאם הנפחדת הרפה מהרעיון ובלב שבור נאלץ להשאר בבית. בעודי ילדה קטנה סיפרו בבית שברציע הקים בעירנו קורסים ללימוד השפה העברית, ואפילו בעיר בנדין הסמוכה נפתחו קורסים כאלה, והוא הרצה על ספרות ועל ארץ ישראל ועל הנעשה בה. אני נזכרת כיצד למדני הרבה מילים בעברית למשל: אַ טיש — שולחן, כסא — אַ בענקל, חלון — אַ פענצטער וכך הלאה. גם שיר יפה של ביאליק למדני:

על חלון על חלון, עמדה ציפור יפה!
ילד רץ אל הציפור, ציפור יפה עפה
בוכה ילד בוכה: איה ציפור עפה?
אין ציפור על חלון, ציפור יפה עפה!

יום אחד נסע בערציע לבאזל בתור ציר, כדי להשתתף בקונגרס הציוני שהתקיים אז בנוכחותו של ד״ר הרצל. יותר מאוחר החליט להקים לעצמו משפחה, הוא נשא את בחירת לבו, העלמה חנה שטורכיין ז״ל, בתו של ר׳ געציל שטורכיין הידוע בעירנו. החתונה התקיימה בעיר קרקוב. הזוג הצעיר התישב בעיר צ׳נסטוחובה, אחי היה למורה בגמנסיה עברית בשם „אקסלרוד״. הוא לימד את השפה העברית והיסטוריה עברית. בהמשך השנים, בהתפרסם החוק שכל מורה צריך להיות מוסמך, לא חשב הרבה, נסע שוב לעיר קראקוב עבר בחינות בגרות וקיבל את כל האסמכתות להוראה, ואפילו תואר פרופסור והוא אז כבר די מבוגר. הורי תמיד התפעלו שהבן הזה לא עלה להם בכלל שכר לימוד.

כל שאיפותיו של אחי היו לעלות ארצה ולהתישב בה, אבל קודם חשב כיצד לשלוח את ההורים וחלומו זה התגשם; הורי הגיעו ארצה, אך הוא ואשתו חנה נלקחו לטרבלינקה בידי הנאצים. רק בנו יחידו הספיק עוד לעלות ארצה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

אני נזכרת בבית תרבותי זה של אחי וליבי מלא כאב שכל כך מהר נהרס. הרהיטים הכהים והיפים, הנקיון והסדר ששלטו בכל פינה, הספריה הגדולה בחדרו של אחי, יכולת למצוא שמה ספרים בשפה העברית, יידיש, גרמנית, רוסית אפילו ביונית שלמד בכוחות עצמו. בין הספרים היו כתבי ביאליק, מאפו, מנדלי מוכר ספרים, שלום אש ועוד ועוד. בלועזית היו טרילוגיות של משוררים פולניים, ספרים ללימוד גיאוגרפיה, מיתולוגיה יונית, מילונים בכל מיני שפות וכו׳. למרות הכל שמר אחי גם את המסורת, הוא לא שכח להניח תפילין, לכבד את השבת ואת החגים, ולפני כל חג היה נוהג לבוא אלינו בלווי בנו הקטן

ברציה ינובסקי
שנשא בעול הפצת השפה העברית לפני מלחמת העולם הראשונה בזגלמביה ונעשה אחרי כן למורה בגימנסיה העברית בצ׳נסטוכוב. השתתף בקונגרסים הציוניים.

בערטשע יאַנאָווסקי
דער פאַרשפרייטער פון דער העברעאישער שפראַך פאַר דעם ערשטן וועלט־קריג אין זאַגלעמביע (שפּעטער — איינער פון די לערער פון דער יידישער גימנאַזיע „אקסלרוד״ אין טשענסטאָכאָוו). באַטייליקט אין די ציוניסטישע קאָנגרעסן.

בשם „געגועים״, להבעת געגועיו לארץ ציון, על מנת לברך אישית את הוריו, אחיו ואחיותיו. ואם קרה שבגלל מחלה או איזו שהיא סיבה אחרת לא היה יכול להגיע, כתב גלויות שכה אהבתי לשמוע כאשר אבי ז״ל היה מקריא בפנינו. ברכותיו בהן בירך אותנו מלאות היו דברי תורה וחכמה, כתב היד היפה, הורי היו מאושרים ממש. דמעות זלגו מעיניהם. את בנו יחידו זה חינך ברוח הציונות וטרם שפרצה מלחמת העולם השניה זכה עוד לשלוח אותו ארצה, בכדי להמשיך בלימודיו באוניברסיטה העברית והבן עשה חיל.

האח הצעיר מבערציע היה נחום. סיפרו בבית שהיה

יפה תואר, למד את מקצוע החייטות ופעם, בהיותו מוזמן לחתונה, רקד הרבה בנשף; היה ליל חורפי וקר מאד הוא הזיע והצטנן והגיע הביתה חולה. לא סיפר דבר לאמי על הרגשתו הרעה, כי לא רצה לצער אותה. כעבור כמה ימים התגברה המחלה, וכשקראו לרופא היה כבר מאוחר, הוא לקה בדלקת ריאות קשה ונאבק עם מלאך המות ימים ספורים עד שהוכרע. זה היה בדיוק בליל תענית אסתר והוא עוד היה בהכרה וביקש מאבי שיקראו לפניו את מגילת אסתר, אבי מילא את רצונו, וכשגמר לקרוא הסתובב ונוכח לדעת שהבן לא נושם יותר, ואין בו רוח חיים. אבל כבד היה בביתנו.

עם אחי אלימלך הייתי הרבה שנים ביחד בבית ואהבתיו מאד. היה לנו חדר משותף, למרות שהיה מבוגר בהרבה שנים ממני. בחר לו את מקצוע הדפוס ועבד בבית דפוס רוב שנותיו. היה חבר פועלי־ציון ומחבריו הנני זוכרת את בענדט שווייצר אשר נהרג בעודו צעיר, את ברוך שנהפט, שהיה מאד פעיל במפלגה, ואת זיסמן קשאנובסקי, שהתגורר לא רחוק מאתנו. לאחי זה היו כשרונות משחק ואפילו השתתף פעם בהצגת „אשה רעה" ותמיד היה לוקח אותי להצגות. אהב מוסיקה וקנה לו מנדולינה והנעים את ביתנו בנגינותיו. תמיד כשחשקה נפשו לנגן היה קורא לי לשיר. היתה אז ממש מקהלה בבית. הורי ישבו והקשיבו ושבעו נחת ואני הייתי מאושרת, כי אהבתי מאד לשיר. היו לי שירונים עם תווים. אני זוכרת את שירי ביאליק בעברית: „יש לי גן ובאר יש לי" שירי קיפניס ושירי גבירטיג ביידיש. נדמה לי שאף פעם לא אשכח את השעות האלו. היינו לא רק אח ואחות, כי אם ידידים טובים ושום סודות לא היו בינינו, תמיד סיפרתי מה שעם ליבי והוא הבין אותי ונתן תמיד עצה טובה. כשהגיעו בשבילי הניירות מורשה אושרה לי רשות כניסה לארץ ישראל. מאד שמחתי ואחי עוד יותר, כי ראה בזה פתח לתקוה לעלות פעם לישראל, רק אמי ז"ל לא כל כך התלהבה, כי היה לה חבל להפרד מבת הזקונים. את הסרטיפיקט שלח לי אחי יצחק ז"ל שהיה כבר בארץ מאז 1924. משהגיע מועד עליתי אחי אלימלך ליוה אותי עד ורשה, שמה לננו שנינו אצל קרובתי לאה רוזן ז"ל, אשתו של שבתאי קלוגמן יב"ל שנמצא כאן בארץ. למחרת עליתי לרכבת ונפרדתי מאחי בהתרגשות רבה ומאז לצערי העמוק לא ראיתיו.

אותה רכבת העולים עברה דרך קאטוביץ ובתחנה חיכו המוני יהודים ובדמעות גיל מעורבות בקנאה, ברכו אותנו לשלום. מתוך ידידי וקרובי שבאו לראות את העולים נדמה לי שהיתה גם אחותי ז"ל וגם אסתר ואלתר פומוצניק שיב"ל.

ואחרון אחרון חביב אחי יצחק ז"ל, היקר באדם. הוא היה זה שדאג להביא גם את הורי ארצה. הם הגיעו ב־1935. הוא שלח במיוחד את אשתו פרידה, בתו של ר' גציל שטורכיין. כפי שכבר הזכרתי את בתו המבוגרת של ר' שטורכיין נשא בערציג והיותר צעירה פרידה, הנמצאת בארץ, נשאה ליצחק ז"ל. היו לי אם כן שתי גיסות.

פרידה הביאה את הורי ודאגה להם כל הדרך, כי הם היו כבר בגיל מבוגר מאד, מעל לשבעים. משהגיעו היה בדיוק ל"ג בעומר והשמחה היתה גדולה בבית אחי יצחק ז"ל. יצחק ידע כיצד לכבד אם ואב. מסר להוריו חדר מיוחד ודאג לכל משאלותיהם. ביחוד לאבי ז"ל שכל כך התגעגע לעלות ארצה. הוא לקח אותם במונית והראה להם את כל המקומות הקדושים ולשמחתם לא היה קץ. כעבור כמה שנים, משאמי נחלשה ונפלה למשכב טיפלה בה פרידה במו ידיה כאחות רחמניה וגם לאבי עזרה הרבה, כי בערוב שנותיו ידיו רעדו והיה צורך לעזור לו ממש באכילה. אמי נפטרה בירושלים ונקברה בהר הזיתים. אבי נשאר גלמוד ובודד. עבר לגור אלי לתל־אביב וכעבור שנתיים גם הוא הסתלק ונקבר בהר הזיתים בקבר משפחתי שאחי יצחק ז"ל דאג להכינו. הקבר המשותף ה"ה היה בודד ועזוב במשך עשרים שנה מאז מלחמת השחרור. איש לא יכול היה לבקר בשטח האויב, ורק אחרי מלחמת ששת הימים זכינו לגלות את הקבר עם המצבה במצב המניח את הדעת.

אכן בן הזקונים דאג להקים מצבה להוריו היקרים, אך הוא בעצמו לא ידע שפעם תבוא עליו מחלה קשה ותקטוף אותו מאתנו בהיותו עוד צעיר בשנים.

יהי זכרו ברוך.

משה יודקוביץ

פרקי זכרונות

אינני יודע אם מקרה הוא, אבל עובדה היא, שאת זכרונותי על דומברובה־גורניצ'ה התחלתי לכתוב בתשעה באב. והרי יום זה הוא סמל של גזירות, רדיפות וחורבן, שרדפו אותנו בכל שנות גלותנו מאז חורבן בית המקדש. דומה שדורנו, יותר מכל הדורות האחרים, הרגיש את החורבן שהביאה על יהדות אירופה החיה הנאצית.

בהזכירי את עיר מולדתי דומברובה־גורניצ'ה, נתקף אני געגועים מימי ילדותי ונעורי. אני רואה לנגד עיני קודם כל את הורי היקרים, אחי ואחיותי חיה־בריינדל, אסתר, בלומה'לה, מרים, אהרן־שלמה ויחזקאל הבלתי־נשכחים, וכן את היהודים הכשרים, התמימים והישרים, שכל חטאם היה השתייכותם לזרע אברהם, יצחק ויעקב. אני רואה את חברי וידידי שאתם קשרתי קשרי אהבה וידידות, וכואב ודואב הלב על כל הדמויות הקדושות האלו שהיו ואינם עוד, ושזכרם לא ימוש ממני כל ימי חיי.

יתכן שבעיני זר, כלומר לא בן עירי, ואולי אפילו בעיני ילדי, ייראו דברי על עירי ואנשיה רגשניים מדי, פרובינציאליים, אולם אין מנוס מכך, כי הייתי קשור למקום, לחברי, ידידי ומכירי. היינו כולנו משפחה אחת, שותפים נאמנים לשמחה ויגון. בני עירי יבינו את דברי, כשם שמבינים הורים שפת ילדם אפילו כאשר הוא עדיין ממלמל הברות.

בעצם אין עירנו דומברובה „מיוחסת" במיוחד. אין לה עבר היסטורי מיוחד כמו שיש להרבה ערים ועיירות בפולין, שגילם מגיע למאות שנים ואפילו עד לאלף שנה. עירנו מגיעה לגיל מאתיים שנה בערך. דומברובה־גורניצ'ה היתה שייכת למחוז זגלמביה, אשר כלל את הערים בנדין, סוסנוביץ והסביבה. היתה זאת אחת מערי התעשיה ומיכרות הפחם, מהגדולות בפולין. בתי היציקה לברזל ופלדה בחלק של העיר שנקרא „הוטא באנקובה" העסיקו אלפי פועלים, שביחד עם פועלי המיכרות היוו את המקור העיקרי לפרנסתם של יהודי העיר.

העיר היתה מחולקת לשנים: החלק העתיק יותר נקרא „דומברובה העתיקה" ו„הוטא בנקובה", והחלק השני נקרא „קולוניה רדן". לא עלה בידי לקבוע מה מקורם של שמות אלה. בחלקה הראשון של העיר נמצאו — נוסף ל„הוטה בנקובה", שמארובותיה הגבו־הות התפזר עשן סמיך שהשחיר את שמי העיר — גם כל מוסדות העיר, כגון העיריה, הבנקים, בית המשפט, הדואר, ועד הקהילה, הרב וכו'. בתווך, בין שני חלקי העיר, עמדה כנסיה גדולה ורבים עשו קפנדרייה דרך רחובות צדדיים בכדי לא לעבור ע"י ה„טומאה". מעולם לא שכחתי להגיד „שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא", ולהוסיף לכך שלוש פעמים את שעושים ב„עלינו לשבח", כאשר עברתי את ה„טומאה". רובה של אוכלוסית העיר היתה נוצרית. מתוך כשלושים אלף נוצרים מנתה העדה היהודית כאלף ומאתיים משפחות.

פרנסתם של היהודים היתה בעיקר על המסחר. אולם היו גם בעלי מלאכה, כגון: חייטים, אופים, סנדלרים וספרים. היו גם בעל מקצועות חופשיים, כגון: רופאים, פקידים, רוקחים, עורכי דין וכו'. בעיר בלטו גם כמה „גבירים": בעלי מיכרות פחם, סיטונאי מכולת, סוחרי תבואות ועצים. היו כבכל שאר הערים והעיירות מוסדות ציבוריים שונים, כגון, ועד קהילה, בנק עממי, מוסדות צדקה וחסד, ספריה, אגודת הסוחרים, בעלי מלאכה, אגודות ספורט וכו'.

ראשוני היהודים שהגיעו לדומברובה התיישבו בחלק הנקרא: דומברובה העתיקה. זכורים לי שמות הרא־שונים, ביניהם משפחת רכניץ, מיודובניק, לוקסנברג, פדר, ויגודסקי, פרסול, זרנוביצקי, פוטרקה, מיטלמן, ויינשטין, וולטפריינד, אייזנמן, פוקס, ווייסזלץ, שפיר, פיינר, קנריק, רונדבר, לייטנר, נוסבוים, גרייצר, פרזרו־ביץ, שפיגלמן, שיבק, גלוזרמן, שלזינגר, פסקה, זיגרייך, שטורכיין, שוורצבוים, רייכמן, קרייצר, קליינפלאץ. במ־יוחד רוצה אני להזכיר את הרב של דומברובה, הרה"ג ר' אלתר משה אהרן הלוי, שהיה גאון בתורה ומחבר ספרים, ביניהם „נר למאה". הוא היה מחשובי חסידי רדומסק, אצל בעל „חסד לאברהם". חתנו הגאון, ר' יוסף בלומנפלד ז"ל, היה אב בית דין בתל־אביב.

עלי לציין, שאין בדעתי לכתוב את ההיסטוריה של עירנו, ואפילו לא את הכל על יהודי „הוטה בנקובה". יעשו זאת בודאי אחרים, שמכירים את הנושא טוב ממני. אצטמצם בעיקר בתיאור חלק זה של העיר הנקרא „רדן", שבו, ברחוב קרולובה ידביגה 10, עמדה עריסתי. שם גדלתי וחונכתי, למדתי וחלמתי על ארץ

ישראל, עד להתגשמות חלומי בשנת תרצ״ו, בעזבי את הורי, אחי, אחיותי וחברי, שלצערי ולכאבי הגדול לא זכיתי לראותם עוד, ועליתי לארץ ישראל.

אולם יש ובזכרוני עולים ענינים ומקרים השייכים ליהודי „הוטאַ בנקובה״, אשר עלולים להשכח, ואת אלה גם אביא לפניכם. כמו למשל, המקרה במהנדס קווה. ב„הוטאַ בנקובה״, שהיתה חברה צרפתית־פולנית, עבד מהנדס צרפתי־יהודי. שמו היה קווה. הוא היה יהודי לאומי. בימים הנוראים היה בא לבית הכנסת. אשתו היתה פעילה בעבודה סוציאלית בעיר. הפקידים הפולניים האנטישמיים לא יכלו לסבול שמהנדס יהודי יתפוס עמדה חשובה במפעל הענק הזה. הם רמזו ברמזים ברורים שהוא אינו רצוי, ופעם, כאשר נכנס למשרדו, מצא על שולחן הכתיבה שלו בצל...והוא הגיש את התפטרותו.

היה יהודי ושמו היה סטרניק, רופא שינים מתבולל, בעל השקפות אולטרה־שמאליות. בניו זכו אפילו להסתופף בצילו של הקרמלין. והנה כאשר הגיע אחד מבניו לגיל בר־מצוה, שלח לקרוא לר׳ מאכעלע הקטן, „קליין מאכעלע״, ואמר לו: דע לך ר׳ מאכעלע שבני עומד להיות בר־מצוה. על כן אבקשך לקנות לו תפילין, וללמד אותו לדעת כל מה שיהודי צריך לדעת, כך גם לימד אותי אבי. כמובן שר׳ מאכעלע דאג למלא את בקשתו ואף קיבל שכר טירחה הגון. כאלה היו המתבוללים פעם...

היה יהודי בשם ר׳ וואָווע פיינר, איש חברא קדישא. היה יוצא ונכנס בעיריה ומסדר כל דבר. צריך היה ל„הזקין״ או ל„הצעיר״, מי שהוא או מי שהיא, צריך לערוך חופּה וקידושין פיקטיביים, להביא עדים — היתה זאת תקופת הסרטיפיקאטים — ר׳ וואווע סידר הכל ובלי קשיים. היתה לו גישה לכל הספרים ויכול היה לעשות בהם כאוות נפשו... דלתו של ראש העיר היתה פתוחה לפניו. והמענין ביותר, שהשפה הפולנית לא היתה כל כך שגורה בפיו, אולם מה שלא יכול היה לבטא בפה, עשה בתנועות יד — ובמתנת יד...

חביבים ויקרים לי במיוחד היו יהודי „רדן״, ואם אחרי קריאת שורות אלה „יקנאו״ בהם אנשי „הוטא בנקובה״, אזי עמם הסליחה, כי יהודים אלה — בערך כמאתיים משפחות — קורצו מחומר מיוחד. הם היו טובי לב ובעלי צדקה. ידידות אמת שררה בקולוניה „רדן״ בין ציונים לאגודאים, בין חסידים למשכילים, בין בחורי השומר הצעיר לנוער הציוני וגורדוניה. פרט מענין ומאלף: שאלתי פעם את החסיד הברסלבי הישיש ר׳ בן־ציון אפטער, שידוע בכוח זכרונו המופלא, והוא מכיר את „כל פולניה״, אם זוכר הוא את דומברובה, והוא נזכר מיד ביהודי „רדן״ ובבית מדרשם ואפילו זכר שמות כמה מהם. „טייערע יידן, זענען דאָרט געווען אויף רעדען״ (יהודים יקרים היו שם ברדן) אמר.

רק לפני שבועות אחדים ליוינו לנצח את אחד מאחרוני המוהיקאנים של יהודי דומברובה, את ר׳ גרשון־הענאך שפילברג ז״ל, שהיה ממניחי היסוד לחיים קהיליים מאורגנים בעירנו. בדברי הערכה שפירסמתי ב„הצפה״ ל„שבעה״, כתבתי: „זקן ושבע ימים הסתלק השבוע לעולמו ר׳ גרשון־חנוך שפילברג. תלמיד חכם ובר אוריין. יליד לודז׳. למד אצל הרב מז׳וריק. (בנו שרגא העיר לי שהוא היה יליד לודז׳ וקרוב משפחה של הרב מז׳וריק). אחר שנשא לאשה את בת הגביר ר׳ לייבלה פרוכטצוויג מדומברובה־גורניצ׳ה, עבר לגור בעיר זו עד לעלייתו ארצה, בשנת 1935. עם הגיעו לדומברובה, הכירו בו תושבי העיר הותיקים כאברך כשרוני, למדן, נואם ועסקן ותוך זמן קצר הפך ר׳ גרשון־הענאך לכתובת לכל מה שקשור בטובת הכלל. לא היה מוסד ציבורי בעיר, כולל ועד הקהילה, בו לא השתתף המנוח. הוא היה מהפעילים והמפעילים. בעבודתו הציבורית — שלא על מנת לקבל פרס — לא ידע ליאות. הזניח את ביתו ואת עיסוקו, ואשתו המטופלת בילדים ניהלה את העסק כדי לפרנס את המשפחה. היה ממייסדי המזרחי בעיר והראשון ש„העיז״ לדרוש מעל בימת בית המדרש למען ארץ ישראל הנבנית. לא היה שליח שלא ימצא את מקומו הראשון אצל ר׳ גרשון הענאך. החמיר כלפי עצמו בעניני קיום מצוות דת ומסורת, אולם כלפי הזולת היה מתלמידי בית הלל. חסיד של האדמו״ר סופרין מקומרנה, ובעתות הפנאי מצאו אותו תמיד רכון על הגמרא. בשנות העשרים הראשונות שלח ארצה את בנו בכורו שרגא, שהיה ממייסדי כפר גנים שע״י פתח־תקוה, ובשנת 1935 זכה ר׳ גרשון־הענאך לעלות ארצה עם כל המשפחה. התיישב בשכונת מונטיפיורי וגם כאן עסק בהגשת עזרה לזולת. עם מותו הסתלק אחד מותיקיה של היהדות הדתית לאומית״.

ראשוני היהודים שהגיעו ל„רדן״ היו בעיקר ממחוז קילץ, אליו היתה שייכת דומברובה. ועד שנודעו שמותיהם של הבאים היו הם נקראים בשמות עירם, למשל: דער פראַשעוויצער, דער קעלצער, דער וואלבראָמער, שידלאָווער, אלקושער וכו׳. אחרים נקראו לפי מקצר־

עותיהם או התעסקותם, דער פיטער סוחר, בעריש שטעפער, אברהם'לע מאלאזש וכו'. אחרים שוב לפי סימנים מיוחדים, כגון דער הויכער ישראל, דער געלער מרדכי, דער שוואַרצער מאָטל, קליין מאכעלע, קליין יוסקעלע ועוד.

אוכלוסיית „רדן" היתה כמעט כולה חסידית־דתית, ואינני זוכר אֲפילו מקרה אחד של חילול שבת או חג על ידי תושב „רדן". בית הכנסת, או כפי שנקרא: בית המדרש, היה הומה תמיד מתפללים ולומדים. אבי מורי זצ"ל היה ממלמדי שיעור בערבי קיץ וחורף, וזכור לי כיצד לא פעם, כאשר בלילות חורף מושלגים, איחר אבי לבוא הביתה מבית המדרש, ואמי מורתי הצדקת ז"ל היתה דואגת שמא יפגעו בו שקצים או שיכורים, היתה שולחת אותי לבית המדרש כדי להביאו הביתה, ולא פעם „העזתי" להזכיר לו: „אבא, כבר מאוחר"; כי לא פעם נשאר בבית המדרש עד מאוחר בלילה ללא אוכל, מארוחת הצהרים. הן „לא על הלחם לבדו יחיה האדם". בימי יאָר־צייט לאדמו"רי וגדולי ישראל, נערכו בבית המדרש סעודות „כסעודות שלמה בשעתו", ובמיוחד ביומא דהילולא של אדמו"רי ראַדאָמסק. רוב חסידי „רדן" השתייכו לראדאָמסק־קרימילעוו. ר' יעקב שלום פישל, שבילדותו הסתופף בצילו של בעל „התפ־ארת שלמה", ר' ראובן גרוספלד, ר' שמעון טננבוים, ר' אייזיק בייטנר, ר' הרצל ליברמן, אבי מורי ר' שלום יודקוביץ, ר' חיים־דוד הירשפלד, ר' חיים־לייב יוגנסטר ועוד. קצר המצע מלפרט את כולם. כולם אהובים, כולם קדושים וטהורים וראויים כל אחד ואחד להערכה מיוחדת. כולם ללא יוצא מהכלל היו יהודים יקרים, חסידים ואנשי מעשה, טובי לב ובעלי צדקה. כמשפחה אחת היתה יהדות „רדן": בימי שמחה כבימי תוגה, היו כולם כאיש אחד. היה ידוע ששליחי ישיבות, שד"רים, שליחי קרן היסוד וקרן הקיימת, שהופיעו בבית המדרש, כגון לייב יפה, המשורר נתן ביסטריצקי ועוד, הביעו התפעלות מהיענותם של יהודי „רדן" לפניותיהם.

לימים הנוראים היה צורך לסדר מקומות תפילה נוספים, כי בית המדרש היה צר מלהכיל את כולם. בעל שחרית בבית המדרש היה ר' חיים־דוד הירשפלד זצ"ל, ובעל מוסף, אבי מורי זצ"ל. את תפילותיהם זוכרים אנשי „רדן" עד היום. ה„משוררים" היו גרשון־לייב ז"ל ואברהם־יעקב יבל"ח, יודעי זמר הידועים ר' אהרון למקוביץ ור' הרשל גליקסמן זכרונם לברכה, ואחי, אהרון ויחזקאל ז"ל. אישי ציבור, בעלי יוזמה וראשונים לכל מפעל ומוסד ציבורי בעיר היו אנשי „רדן". ראשוני החלוצים לארץ ישראל מעירנו היו בחורי „רדן", שליבקה, ליברמן (ברזילי), גרוספלד, שפילברג, לנצ'נר ועוד. מדריכי ומנהיגי הנוער מכל התנועות היו צעירי רדן.

כאמור, ראוי כל אחד ואחד להערכה מיוחדת. איך אפשר לפסוח על ר' יעקב־שלום פישל, החסיד וחובב ציון נלהב, או חתנו איש האשכולות, ר' שלמה הלפרין החסיד — משכיל ואיש תרבות מובהק, או טלו למשל טיפוס של „יהודי תהילים", ר' פנחס יוסל, או ר' חיים־דוד הירשפלד, צדיק תמים אהוב על כולם והמכבד את כל אחד. ר' הירשל קייזר המהורהר ושקוע תמיד בספרים, שאמרו עליו שהוא ידע את כל הש"ס בעל פה. את הגביר הנדבן ר' נחמן גוטמן (חתנו היה ד"ר טולו נוסנבלט מוינה, חוקר ידוע של הרצל, שנפל בשעת המרד בגיטו ורשה). ר' יענקל רוזן, גיסו של גרשון־העניאָך שפילברג ז"ל, מיושבי כותל המזרח, וחתנו שבתאי קלוגמן, הלא הוא הסופר ק. שבתאי. יוסקלה הקטן, „קליין יוסקלה", שבדיחותיו הצחיקו תמיד את כולם. יכולתי עוד למנות עשרות אנשי רדן, שאודות כל אחד ואחד אפשר לכתוב ספר.

אחרון אחרון, שאודותיו ראוי וראוי לכתוב, הוא ר' ראובן גלוזרמן, שהי הידוע בשם ר' ראובן לעכטציער. סיפרו עליו שפעם, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, היה בעל בית חרושת לנרות (מכאן גם שמו ליכציער) ועשיר ובעל צדקה. אולם בתקופה שאֲני הכרתיו היה רחוק מעושר, והתמסר אך ורק לדברים הנזכרים בפרק „אלו דברים שאין להם שיעור": גמילות חסדים, הכנסת אורחים, ביקור חולים, הכנסת כלה וכו'. לעבודת קודש זו נסע מפרק לפרק לערים ולעיירות שבסביבה, ודרש דרשות התעוררות לקיים מצוות ומעשים טובים. זקנו ודמותו הפטריאכלית שיוו לו דמות של נביא קדמון בעת שעמד עטוף טלית, על בימת בית המדרש ודרש. כשהיתה רוח התלהבות אוחזת בו, הטיח דברים כדור־בנות כלפי הגבירים יושבי כותל המזרח: „התחשבו כי הכסף שבידכם שלכם הוא? הנכם רק שומרים וממונים על שמירת הכסף ועל חלוקתו הנכונה והצודקת. ,לי הכסף ולי הזהב נאום ד', אומר נעים זמירות ישראל דוד המלך בתהילים, ואם בא אליכם ראובן ליכטיצער (על עצמו אמר) וזקוק לתרומה, חייבים אתם לבוא לקראתו עם הכסף! לא בשביל עצמו הוא צריך, אלא לנצרכים, לעניים, לחולים ולהכנסת כלה". דבריו לא עוררו טינה או רוגז, כי כולם ידעו שהדברים יוצאים מעומק הלב, מכאב וצער שאין לו מספיק כדי לעזור

בנות בית הספר „בית יעקב"

לכל הפונים אליו. דבריו, שהיו תמיד מתובלים בדברי תורה, מדרש ואגדה ושנאמרו בפתוס נבואי, זכורים לי עד היום. עבודתו והסתמסרותו לטובת העניים היו ללא גבול. חליפות ראיתיו: פעם כנביא זועם, פעם כר' לוי־יצחק מברדיצ'ב בלמדו זכות על עם ישראל, ופעם הזכיר לי את התנא האגדי ר' חנינא שדי היה לו בקב חרובים מערב שבת לערב שבת, ובזכותו קיים העולם... צער רב היה מצטער, כאשר עבר יום ולא יכול היה לקיים את מצוות הכנסת אורחים כהרגלו וכמנהגו. ונזכר אני במעשה שהיה בחזרי פעם בליל חורף קשה, בשעה מאוחרת מחוץ לעיר. ירד אתי מקרון הרכבת „אורח" עם שק על גבו ושאל אותי למקום לינה כלשהו עבורו. אמרתי לו שילך אתי ואביא אותו ליהודי שבודאי ישמח לארחו. הגעתי לדירתו של ר' ראובן ליכטציער, שלמרות השעה המאוחרת ישב רכון על ספר. על השולחן עמדה מנורת נפט. לעולם לא אשכח את אותו רגע, כאשר אחרי דפיקה קלה פתח לי ר' ראובן את הדלת. ביקשתי את סליחתו על שהפרעתי לו, אורח הזקוק למקום לינה מחכה בחוץ בכפור אמרתי, ר' ראובן לא רק שלא כעס, אלא מרוב שמחה שהבאתי לו אורח הביתה לא ידע איך להודות לי. יודע אתה יקירי, אמר, לא יכולתי ללכת לישון, כי עוד לא קיימתי היום מצות הכנסת אורחים. מיד הכניס את האורח הביתה. הוריד ממנו את המשא והחל לטפל בו בחיבה. כזה היה ר' ראובן ליכטציער. הוא היה אחד מל"ו הצדיקים שבזכור־תם קיים העולם. כתבתי למעלה: „ואחרון אחרון, שאו־דותיו ראוי וראוי לכתוב". אכן, ר' ראובן היה היהודי האחרון בדומברובה שהחזיר בטהרה את נשמתו לבור־או, וידיהם הטמאות של הנאצים לא נגעו בו. הנוער היהודי שנשאר עוד בעיר אחרי גירושם של כל היהודים, הביאו לקבר ישראל. זכותו תגן עלינו.

כתבתי פרק זכרונות על עירי דומברובה. לא הזכרתי את המשה'לך והשלמה'לך, את הבלומה'לך והמרים'לך, את הנשמות היפות האלה, שרבים רבים מהם יכלו אולי להינצל, אולם הם סירבו להיפרד מההורים האהובים, ובחייהם ובמותם, מות קדושים וטהורים, לא נפרדו.

רמת־גן, אלול תשכ"ו.

יעקב רודולר

עירי דומברובה־גורניצ'ה

צו החיים מצווני לנוע, לעבוד ולהתקיים, אך המחשבה שיהודי עירי, ילדיה, נעריה, נשותיה, בוג־ריה וזקניה הושמדו ביד רוצחת, מלווה אותי כסיוט על כל שעל וצעד. בשעות של התבודדות והתייחדות נדמה לי שדמויותיהם של ההרוגים, הטבועים והשרו־פים דורשים ותובעים מאתנו לא לשכוח אותם. להציב להם מצבה, להביאם לקבר ישראל. הם דורשים מאתנו להנציחם בספר למען ידעו כל הדורות שחייהם נכרתו ללא עוול בכפם.

לפני 50 שנה היתה דומברובה־גורניצ'ה עיירה קטנה, לא היו בה הרבה יהודים. האירגון הקהילתי דאג לספק רק את צרכי הדת. החיים היו חד־גווניים והאדם היהודי היה כולו נתון לדאגות פרנסה. המשפחה היתה התא החברתי היחידי. להורינו זה לא הפריע. המסורת ציוותה להאמין באלוהים, להתפלל אליו בעת צרה ובעת שמחה. הילדים הלכו בעקבות הוריהם, קיבלו את מידותיהם והגושפנקה הדתית היתה נסוכה על כל. המסורת והמנהגים היו כה מושרשים שאיש לא האמין אז שזה יחלוף וישתנה. הילדים נשלחו לחדרים, למדו שנים אחדות, ספגו ערכי תורה ומיד הצטרפו למשפחה בנשיאה בעול הפרנסה. מדי פעם הופרעה השלווה והשקט, נערכו פרעות ושחיטות, יהודים נעקרו מב־תיהם ופרנסותיהם.

גלים אלה הזכירו ליהודים שלא על מי מנוחות הם יושבים. המחשבה על שינויים בצורת החיים החלה לחדור להכרתם, החלה להתחשל ולהתעצב הגאווה הלאומית. הנוער בא לידי הכרה שבית ההורים לא יכול עוד לתת את כל הסיפוק, שיש להרחיב את האופקים ולשנות את אורח החיים.

עד עכשיו לא אוכל להבין איך אירע השינוי. כמו כל ילדי ישראל למדתי בחדר, יחד עם אחי אהרון ז"ל. למדוני מלמדים יהודיים יקרים בעלי ידיעות רחבות בתורה, יהודים שראו בהענקת ידיעות בתורה לילדי ישראל מצווה מן השמים. הם עמלו קשה, היהודים היקרים האלה: רבי מנשה ורבי שמעון ז"ל, יהודים שהסתפקו במועט, רק לקיים את הגוף, ופעלו להחדיר ולהשריש בנו את המינהגים והמסורת שהבעירו את הכור המצרף של הדורות.

„חדרי" הראשון היה על הדמבניקס, בביתה של משפחת שפיגלמן. למדנו בו אחי אהרון ואני, יום יום. הלכנו לחדר פעם בחדווה ופעם בלי רצון. החדר פסק אט אט להוות עבורי כוח מושך כי משהו השתנה סביבי.

ב־1916, בהיותי תלמיד ב„חדר", האזנתי לשיחות המבוגרים: זה שנתיים שמתנהלת בעולם מלחמה, עמים מתגוששים ובשדות הקטל נופלים בני אדם. המל־חמה הזו תביא לידי שידוד מערכות: העולם הישן יפול ויקום עולם חדש, חופשי יותר, לא עוד ישלטו בנו מלכים שליטת יחיד, יקומו רפובליקות שיבחרו עד ידי העם. גם ברחוב היהודי החלה תזוזת מה, נחתם הסכם סן־רמו על הבטחת בית לאומי בארץ ישראל. בשומעי את כל הדברים האלה, ואני יושב בתוך כותלי החדר הצר, הרגשתי שהוא נעשה עוד יותר צר. ראיתי שבית אולפנה זה ומלמדי היקר, שאתמול היו כה אהובים עלי, קופאים על השמרים, אינם מכינים את הילד לקראת החיים; ממשיכים לפרש את החומש כאילו החיים מתנהלים על מי מנוחות ודבר אינו משתנה בעולם. לכן, ביוצאי מהחדר והחומש בידי, וסביבי ילדי הנוצרים משתוללים ומשחקים, השינוי הקטבי הזה בין ילד יהודי ונוצרי היה לי מוזר מאד, לא יכולתי להבין מדוע קיימים ההבדלים האלה באורח החיים בין הנוער היהודי לנוצרי. קינאתי בהם, רציתי שגם הנער היהודי יהיה חופשי כמוהם. התלהבותי מהחדר ומצורת החינוך פגה, לא יכולתי להתבשם יותר מהעבר היהודי הנפלא, חיפשתי את העתיד היהודי וכשהתבגרתי עזבתי את החדר.

הגימנסיה העברית „יבנה"

מלחמת העולם הראשונה זעזעה הרבה מושגים שחשבנום למוחלטים. מושגים על חברה, כלכלה, רפואה, יחסים בין אדם לרעהו וכו'. המאה העשרים הופיעה באופק, על התקוות שהבטיחה לאדם.

העיר בנדין היהודית היתה בין יתר ערי פולין המאוכלסות יהודים כמו לודז', ורשה וביאליסטוק, שהבינו שיש לתת לנער היהודי השכלה מודרנית כללית, כדי שבהתבגרו יוכל להשתלב בחברה המודר־נית. יחד עם זה הקפידו לא לזנוח את המסורת

ר׳ אליעזר רכניץ ז״ל, מראשוני המתישבים בעיר ונציג במועצת העיריה,
בנו נפתלי ואשתו טובה יב״ל
ר׳ לייזער רעכניץ ז״ל פון די ערשטע איינוווינער אין דאָמבראָווע, אַ מיטגליד
אין דאָמבראָווער שטאָט־ראַט

היהודית, לימדו את השפה העברית ודרשו לדעת יפה את השפה הפולנית.

בנדין היהודית, שהקימה את הגימנסיה העברית, נתקלה מיד בהתנגדות מצד החלק מהאוכלוסיה הדתית שסבר כי חינוך מודרני יוציא את הנער היהודי לתרבות רעה. החלו לחישות והחרמות בבתי המדרש, ולא אב אחד נקרא לרב העיר בכדי לנזוף בו על מעשה אפיקורסות זה. אמי ז״ל היתה דתיה, אך מתק־דמת בהשקפותיה. בהיודע לה על גימנסיה זו החלי־טה מיד לשלחני ללמוד בה, על אף ההסתה שהתנהלה נגדה. אבי ז״ל התנגד בהתחלה, משום שחשש מפני „מה יגידו בבית המדרש״, אך נוכח לדעת שאין טעם בהתנגדותו.

למן היום הראשון, בעוברי את מפתן הגימנסיה, אורו עיני, הכל היה חדש: אולמות מרווחים, הרבה חלונות, לכל תלמיד ספסל המופנה לבמה קטנה המיועדת למורה, לוח שחור על הקיר. השינויים הדרסטיים בין „החדר״ של אתמול ובית הספר של היום עוררו בי ענין. גם בנסיעות כל יום מדומברו־בה, שהיתה שייכת לאוסטריה, לבנדין, שהיתה שיי־כת לגרמניה, היה משהו קוסם. מאד קסם לי הכובע הירוק בעל הפסים הכחולים־לבנים, נשאתי אותו בגאוה ובקומה זקופה. סביבתי היהודית עדיין לא השלימה עם זה. נזכר אני באפיזודה: ביום שבת הלכתי לבית הכנסת עם אחי אהרון ז״ל ועל ראשי הכובע הירוק. בבואי לשם הסתכלו עלי ואל אבי בהבעת פנים של רחמים, כאילו היו אומרים: ראה ר׳ חנינא, מה עשית מבנך. אך אני עניתי במבט של אדישות ולא־איכפתיות וכולם הבינו שזאת היא עוב־דה קיימת, שאין לשנותה. לימודי בבית ספר „יבנה״ והופעתי בכובע הירוק עשו רושם עז על חברי משה שיבק והוא השתוקק גם כן ללמוד שם, אך בלחצו של אביו, שראה בזה אפיקורסות וחילול השם, נכנע.

בית המדרש של אפרים שיבק ז״ל היה צנוע, אך תמיד הומה מתפללים מתושבי דמבניק. אבי התפלל שם שנים. אני נזכר בגלריה של יהודים בעת תפילתם: לחישות בתום לב לאל שבשמים שיתן פרנסה בכבוד ושיעזור להשיא בנות בהגיען לפירקן. הקירות בעז־רת הנשים, לו יכלו לדבר, בודאי היו מספרים את צרור התפילות שכל אחת לחשה לאלהים. במיוחד לבש בית המדרש קדושה והוד וחרדה בימים הנוראים: נרות שע־ווה ארוכים שטיפטפו מרוב חום כאילו היו משתתפים בתפילה, הקיטלים הלבנים שלבשו המתפללים ונעלי הבית שלרגליהם, הוסיפו נופך של חרדה ומיסטיות ליום הדין.

בין באי בית המדרש הזה אני זוכר את השפיגלמ־נים, זיגרייכים, פרענטקא, לייזר רכניץ, צימבליסטה — כולם זכרונם לברכה.

וכך מדי שנה בשנה הלכתי והתבגרתי. עברתי מכיתה אחת לשניה, ספגתי תורה ודעת. חברי הטו־בים בבית הספר היו: שימק גוטמן, שליבקה, מיר־דובניק ואחרים.

כבר בגיל צעיר מאד חשתי תסיסה ומרד נגד השמרנות ששרדה בסביבה היהודית, חשתי שמוכרח לחול שינוי, ובזה עזרו לי מורי בגימנסיה „יבנה". בית ספר זה פקח את עיני לראות את הטוב והיפה שבחיים. נפגשתי עם נוער בעל שאיפות אידיאליס־טיות, האזנתי לשיחותיהם על בעיות התבגרות הנער והנערה ועל בעיות העולם. התווכחתי, התעמקתי ורצי־תי להבין את מהות הבעיות, הרבתי בקריאה ואופקי התרחבו. נוכחתי לדעת שההסתגרות בתוך הסביבה היהודית היא לרעתנו: יש צורך להיות פעיל ולהפעיל אחרים. בדומברובה התקיימו כבר זרמים פוליטיים וחברתיים בעלי השפעה, אך נעדרה תנועת נוער ראויה לשמה. ברחוב הנוצרי היתה קיימת תנועת צופים, אך היא היתה סגורה ומסוגרת בפני הנער והנערה היהודיים. השתוקקנו למסגרת תנועתית משלנו.

תנועת השומר הצעיר

עם תום מלחמת העולם הראשונה החלה מנשבת ברחוב היהודי רוח לאומית. הביטוי הראשון לכך ניתן בהקמת תנועת השומר הצעיר.

דומברובה־גורניצ'ה לא פיגרה אחרי התעוררות זו. נוסדה תנועת השומר הצעיר, אשר בראשה עמדו אמיל גרינבאום ויעקב פרוכצוויג, שהיו פעילים ביותר בתנועה. התנועה נעשתה פופולרית, ותוך זמן קצר משכה אליה מטובי הנוער בעירנו. היתה זו בעיקר תנועת צופים, וכל נער יהודי השתוקק להש־תייך אליה, הן בגלל האופי הצופי והמדים המיו־חדים, והן בגלל האידיאלים הכמוסים שהיו חבויים בנערים היהודיים, להיות פעם שומרים בשדות ישראל. בראש התנועה עמדו לחלופין שפיגלמן ליפנק, אמיל גרינבאום, יעקב פרוכטצווייג, ביאלוסטיק, רכניץ, פנחס שוורצבאום. האסיפה הגדולה הראשונה של תנועת השומר בעירנו התקיימה בשנת 1920 ברחוב סיביסקה, במחסן העצים של משפחת בוגייר. היה זה מראה בלתי נשכח כאשר קבוצות הנוער על דגליהן התרכזו כולם במקום אחד.

עם שינויי העיתים והתחלת ההתישבות בארץ ישראל, החלה תסיסה בתנועת השומר שהיתה צופית בלבד, להפוך לתנועה בעלת אידיאה שתוכל לכוון ולהשפיע. אחרי ויכוחים סוערים הפכה התנועה לתנו־עת נוער בעלת מגמה פוליטית מגובשת: „השומר הצעיר". התנועה הופיעה בקונגרסים הציוניים ובמוס־דות ציוניים.

מועדון הספורט הראשון בעיר ואוהדיו
דער ערשטער ספאָרט־קלוב אין דאָמבראָווע און זיין פּאַטראָנאַט

בדומברובה־גורניצ׳ה היינו מיוצגים בכל הועדים הציוניים, בקרן קיימת לישראל, בקרן היסוד, בתר־בות וכו׳. הדור החדש שהצטרף לתנועה: לייבל־פרקל, שטורכיין, דוד קוז׳וך, נטע נוסבאום, פנחס לוס־טיגר, קלמן שוויציארציק, שמעון גוטמן ואני, היינו המעצבים והמשפיעים בתנועת השומר הצעיר בעירנו.

הרביתי לשוחח ולהחליף דעות עם שימק גוטמן ז״ל, לא רק על רקע פוליטי, כי אם על הטקטיקה החינו־כית שעלינו לנקוט. שימק סבר שאצל האדם הצעיר הבעיה המינית היא הקובעת ומעצבת את אופיו ואת עתידו, ובאם אנו רוצים לחנך אדם שלם ולחשל את רצונו, יש לתת לו חינוך מיני כדי שיבין את הבעיות הביאולוגיות של גופו, דבר שימנע ממנו סטיות בעתיד. אני סברתי שנוסף לבעיה המינית קיימות עוד בעיות חברתיות שיש לחנך את האדם הצעיר לקראתן: משמעת, צניעות ופשטות בהופעה וכו׳. שימק גוטמן היה אינטליגנט במלוא מובן המלה, עם זאת היה בעל חלומות שלא ידע לדרוך על הקרקע כי אם ריחף בשמים, וזו היתה חולשתו.

בקן הדומברובאי התרכז בזמני מיטב הנוער היהו־די בעירנו, אך הויכוחים חילקו את הקן לשני מחנות מנוגדים והפריעו להתפתחותו. לאט לאט התפזרו הקבו־צות עם החברים הטובים, לבסוף נשארה קבוצה אחת, שבראשה עמד פנחס לוסטיגר, והם המשיכו את מסורת הקן.

ספורט

בשנת 1924—1925 שיגשג הספורט היהודי בפולין, בעיקר ספורט הכדורגל. אפשר לקרוא לשנים האלו „תקופת הכוח וינה״, שהיתה לה השפעה כבירה על יהודי פולין, נסכה בהם גאוה רבה, עידוד וזקיפות קומה. בשנים הללו נוסדה בדומברובה אגודת ספורט, שהיתה מורכבת מנוער מכל השכבות. היתה זאת אגודה ספורטיבית לא־פוליטית, שמארגניה היו: יצחק בורנשטיין, אדוס מיטלמן, לולק סטרניק ואני. מאגודת ספורט קטנה התפתחה והוסיפה חברים ואוהדים והיתה לגאות יהודי העיר. בהתחלה התעמלנו בשוק עם הזמן הצטרפו ערליך, זאיונץ, נובער גולדבלום, פסקו, שייער ורוזנצוויג. החלטנו לשים את הדגש על כדורגל, שהיה אז מאד באופנה. שיחקנו עם הרבה קבוצות ספורט יהודיות וכל משחק היה מאורע, דיברו עליו במשרד, בחנות ואפילו בין הנוער הלומד בבית המדרש. שיחקנו נגד קבוצות נוצריות בימי ראשון ולפעמים בלווי תזמורת. אם זכינו במשחק, היתה השמחה גדולה והגאוה היתה לאין שעור בין בני הנוער שלנו, ואם הפסדנו — קיבלו זאת בסלחנות.

התפתחותנו הספורטיבית לא היתה סוגה בשושנים, סבלנו מהפרעות מצד העיריה, לא קיבלנו תמיכה כספית מהקהילה, אך ההפרעה העיקרית היתה, שלא היה לנו מגרש לאימונים ובלי זה אי־אפשר להעלות את הרמה הספורטיבית של השחקנים. התאמנו במגרש השוק על קרקע לא ישרה ודוקא בלי האביזרים הספורטיביים המינימליים, וזה הפריע לנו מאד ולא יכולנו להגיע לרמה מתאימה במשחקים ולהתמודד עם קבוצות בעלות שם. המצב השתנה עם הצטרפות אישים מנכבדי העיר. התחילו להתענין באגודת הספורט שלנו, לתמוך בה מבחינה כספית ומספר אישים הצ־טרפו והם: אברהם נויפלד, ברנרד רכניץ, פרוינד, ולדק, ארליך ואחרים. קיבלנו מגרש לאמונים, התל־בושת וההנעלה השתפרו (החברים אמרו, שהיתה נהדרת), הרמה הספורטיבית במשחקים עלתה. הוגשה בקשה לתמיכה מצד העיריה, אך היא ענתה בשלילה, לעומת זה דרשה מאתנו מסים. רמת המשחקים הטובה עוררה קנאה בחוגים הפולניים בעיר ובסביבה, ולא פעם נשלחו חוליגנים להפריע לנו ולפגוע בנו גופנית. נזכר אני במשחק אחד בעיר קלימונטוב. שיחקנו כדורגל נגד קבוצה פולנית. בהתחלת המשחק דרשו מאתנו להרשות להם להרביץ בנו שערים, ברור שלא הסכמנו, כי אם להיפך: הרבצנו בהם שערים. אחרי המשחק רגמו אותנו באבנים והעליבונו בכל מיני עלבונות. למזלנו היו אתנו הרבה ידידים ואוהדים וזה מנע סיכסוך רציני. זוהי עובדה אחת מתוך מאות. בדרכים אלו ובסביבה עויינת ואנטישמית היינו צרי־כים, הקבוצה הספורטיבית הדומברובאית, לפלס לנו דרך בעולם הספורט.

האגודה הספורטיבית שלנו לא הצטמצמה רק במשחקי כדורגל. היה לנו גם מועדון למשחקי טניס ופינג־פונג. הכשרנו נערים למשחקי כדורגל והם תמיד הופיעו אתנו בהתחלת התחרות. האגודה הביאה להתעוררות בחיי העיר דומברובה וזמן רב היינו במרכז תשומת לבו של הנוער מכל השכבות והגוונים. ביום תחרות היו נוהרים תושבי העיר למגרש הכדורגל, ואלו שלא יכלו לקנות כרטיסי כניסה הצטופפו על יד הגדר ודרך הסדקים עקבו אחרי המשחק.

(תרגם ועיבד מאידיש יהודה לונדנר)

אייזיק, קלמן ואליעזר נוסינוביץ

בית הורינו

לא נותרה בידינו תמונת הורינו היקרים, אך בזכרו־נו חרותים דיוקניהם והליכות חייהם. אבינו יעקב בן דב ז״ל נולד בבויסקו נשא לאשה את שרה־טובה בת שמריה שנולדה בשידלוב. שניהם מאיזור קלצה. אחרי חתונתם יסדו את קן משפחתם בדומברובה־גורניצ׳ה. זה היה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

אבי שירת בצבא הרוסי בזמנו של הצאר והשתתף במלחמת רוסיה—יפן בשנת 1905. הרבה תלאות עבר במלחמה זו בתור יהודי ובתור חייל. במלחמת העולם הראשונה פקד את הורי משבר קשה. כל חסכונותיהם הכספיים איבדו בן לילה את ערכם. במשך כל חייהם לא יכלו להיבנות מחדש. בסתר לבם ביקשו שיותר לא יהיו מלחמות.. שאותנו, ילדיהם, לא תפקוד יותר מלחמה.

היינו 7 אחים בבית והבננו עד כמה קשה היה להורים, ראינו את המאבק היום־יומי לכלכלת המשפחה, מלחמת הקיום במלוא מובן המלה. חייו של בעל מלאכה היו קשים. מקור קיומנו הלך והצטמצם עקב האנטישמיות ונישולם של בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. המסים היו כבדים ולא היו בהתאם ליכולתנו — בעיקר העיקו על המעמד הבינוני.

הורינו, ששמרו על מורשת האבות, השלימו בקושי עם השינוי שחל בילדיהם. היו נגד כל השתייכות לתנועת נוער חילונית. אחינו אברהם־אלתר ז״ל היה הראשון שלחם את מלחמתנו, כדי שאנו, יתר האחים נוכל להשתייך לתנועות נוער. אחרי ריב ומאבק קשה השלימו הורי עם העובדה שילדיהם אינם שומרי מצוות מחוץ לבית. בבית לא העיז אף אחד להסיר את הכובע או להתקומם נגד המסורת. בבית הנחנו תפילין, התפללנו יום יום, אולי למראית עין, אבל אף אחד לא העיז להרגיז את ההורים, כי ידענו שהם מאמינים בלב שלם.

זכורני שאחי אברהם־אלתר ז״ל ואחריו ישראל־אפרים, שיבדל לחיים ארוכים, ואחי הלל ז״ל עברו מהקן השומרי למפלגת פועלי ציון שמאל. התנועה השומרית לא היתה מספיק „שמאלית", לא מספיק לחמה את מלחמת המעמדות... הויכוחים בבית היו סוערים ורב גווניים: בירוביג׳ן או ארץ ישראל, מה יביא את הגאולה לעם ישראל? מה קודם — המעמד או הרעיון הציוני?

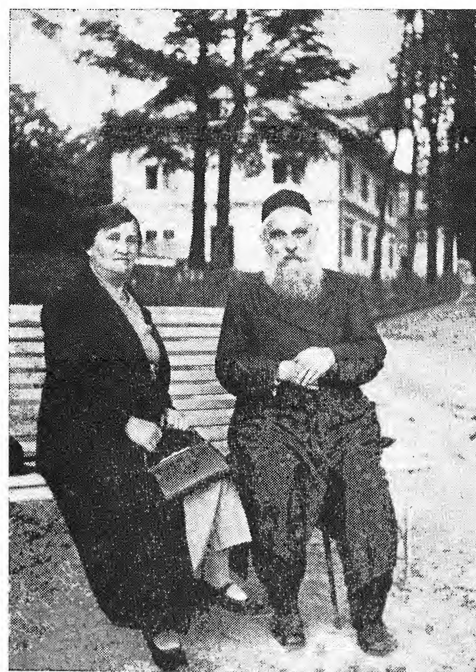
מלחמת העולם השניה הביאה עמה את הקץ לחלום הורינו ואחינו ז״ל. נשארנו בודדים ממשפחתנו הענפה. נזכור את הורי היקרים ז״ל, את אחי אברהם־אלתר, אשתו חנה ובנם בערעלה. אחי הלל הי״ד, שנפל במלחמה עם הצורר הנאצי, ואשתו מרים. אחי יצחק שניספה במחנה ריכוז. כולם הלכו לעולמם בצורה אכזרית וטרגית. תנצב״ה.

יוסף יזרעאלי

פרקי חיים

אצל רוב האנשים מתעוררים זכרונות הילדות על רקע אירועים שונים. בזכרוני נחרתו ראשית מלחמת העולם הראשונה והופעת הצבא הגרמני בעירנו. בשנת 1914, עת עברו גייסות, שזו"מו בלי הרף ובפיהם השאלה: „הרחוקה הדרך לורשה?" נקישת מגפיהם המפורזלים על הכביש המרוצף אבן־בזלת הדהדה בכל הבתים והזאטוטים יצאו להתבונן בהם בסקרנות.

דומברובה היתה עיר של גויים אשר לבשה מחלצות של עיירה יהודית על כל המאפיין אותה. עיר

ר' חיים דוד הערשפלד ואשתו
אחת המשפחות הנכבדות בעיר
ר' חיים דוד הירשפעלד און פרוי
איינע פון די אָנגעזעענסטע משפחות אין דאָמבראָווע

זו, של מיכרות וכורי ברזל, השתרעה על פני שטחים נרחבים והיתה מחולקת לריכוזים יהודיים ברדן, בהוטה ומעבר לפסי הרכבת (או הגשר). באזור הוטה שכנה על פי רוב היהדות החפשית והפרוגרסיבית. כאן היו מוסדות ציבוריים: ועד הקהילה, הרבנות, אגודת הספורט, תרבות, ההסתדרות הציונית, מעוני מפלגות וקלובי נוער, הספריה, הקולנוע ועוד.

באיזור רדן שכנה בעיקר היהדות המסורתית: אנשי מלאכה ומסחר, בעלי בתים, נגידים ואביונים. סביבת בית הכנסת היתה סביבה של דלת העם בעיקר. היו שם רחובות ראשיים שהובילו לערים השכנות ושורות חנויות משני צידיהם, בתי קומה וסימטאות צדדיות עם בתי עץ ואבן. גרנו ברחוב הראשי, בביתו של יוסף רוזנבלום. בשכנותנו היו החנות לכלי כתיבה של אוקס, המכולת של ליפשיץ, חנות העורות של גרוספלד ומולנו — בית המרקחת ועל ידו חנות ההלבשה של למקוביץ והירשפלד.

העיר היתה בעלת אלפי תושבים, ללא גן וללא טיילת; ספק עיר, ספק עיירה. כשנסללה מסילת החשמלית שקישרה אותנו עם הערים הקרובות, עלתה לדרגת עיר. חלוקת העיר לא היתה גיאוגרפית בלבד, היא נשאה בתוכה הבדלי מעמדות ושיקפה את המאבקים הסוציאליים בין השכבות השונות. על רקע העיר הפרולטרית של עובדי התעשיה הכבדה, עם מאבקים לתנאי עבודה, דיור ומחיה הוגנים, השתקפו גם בצבוריות היהודית הבדלי מעמדות של פועלי תעשיה יהודיים, בעלי־מלאכה ובורגנות זעירה. המאבקים התרכזו בעיקר בין מפלגות הפועלים הציוניות והאנטי־ציוניות לבין המפלגות הזעיר־בורגניות. מאבקים אלה בלטו בעיקר בזמן בחירות לקהילה או לעיריה.

איזור רדן היה כעין עיירה יהודית בפני עצמה. הוא לא ידע למדנים מופלגים. על פי רוב היו אלה יהודים מכל ימות השנה, יהודים יודעי ספר, שומרי מסורת, חסידים, מורי הוראה, דיינים וצדיקים בסתר. אבי היה חסיד הרבי מרדומסק. שנה שנה היה נוסע לרבי מתוך ערגה להתרוממות הנפש ורצון להתבסם מאוירה של תורה ולהתערטל מן הגשמיות היומיומית. אגב כך הגיש לו „קוויטל" — פתק למילוי בקשה כלשהי: לפרנסה, לחינוך הבנים או לרפואה שלמה. כשהגיעו הבנים לבר־מצוה היה נוהג להביאם לרבי כדי לקבל את ברכתו.

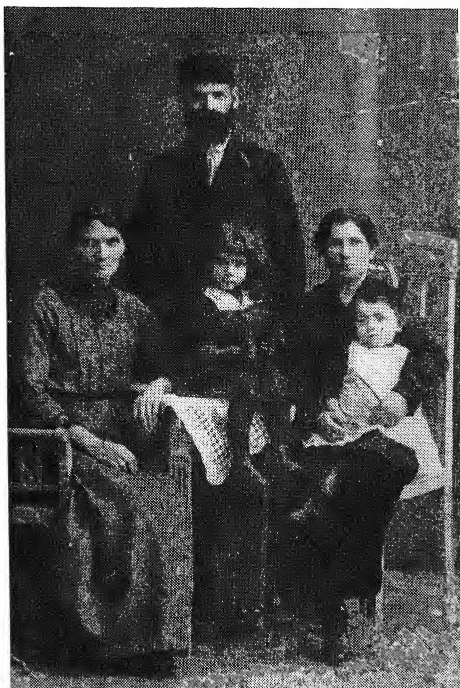
חבורות „אומרי תהילים" היתה ברדן. בהתחלה, הם היו חמישיה: אבי, רוזנפלד ועוד, אח"כ הצטרפו אליהם עוד יהודים פשוטים וטובים. יום, יום, בין השמשות, עזבו את עיסוקיהם, מי את חנותו, מי את

סדנתו, והיו מתאספים בבית המדרש לאמירת פרקי תהילים בכוונה. החבורה הזו היתה ערה לכל צרה ולכל נצרך, לכל מאורע בין של שמחה ובין, להבדיל, של תוגה. התרופה היחידה לכל אלה היתה אמירת פרקי התהילים המתאימים לכל נושא. הבריות אמרו שבזכותם נשמרה העיר מכל מיני פורענויות. החבורה הזאת היתה גם „חברה של מתן בסתר". נמצא יהודי בצרה או נצרך לכסף עבור הממשלה וכדומה, היו קמים שני יהודים, לוקחים פאטשיילע — מטפחת — עוזבו את עיסוקיהם והלכו למי שהלכו ואספו את הסכום הדרוש עבור היהודי הנצרך.

זוכר אני את חווית הסעודה השלישית של שבת בבית המדרש. באחת הפינות, ליד ארון הקודש, יושבים מניין ויותר יהודים סביב שולחנות, אוכלים כזית ושותים קמעה. נשמעים פסוקי תורה ושירה משתפכת, עיניהם עצומות והראש נטוי מעלה, הניגון משתפך והזאטוטים עוזרים ומחזיקים אחריהם בקולותיהם הדקיקים. הנך מרגיש בחוש את קדושת השבת. כמה חבל שהדמדומים יורדים. כמה חבל להדליק את המנורה ולהכנס לאוירה של חול...

היה ברדן בית מדרש והיו שטיבלאך ובתי תפילה. השטיבלאך התארגנו לקראת הימים הנוראים בבתים פרטיים או בבתים צבוריים. היו מזמינים בשכר חזן או בעל תפילה, ולאחד החדרים היו מכניסים ספר־תורה. התאספו שניים או שלושה מנינים של יהודים והתפללו בראש השנה וביום הכפורים. אנחנו היינו בשטיבל של מאירל גרוידר. מוצאו של מאירל גרוידר היה מהעיירה גרוידה. הוא היה בעל תפילה לעילה ולעילה — היה לו קול ערב ונעים, תפילותיו הצטיינו ברגש ולבביות של ביטוי ללא כל סילסולים מיותרים של „חזנים" דאז. הזמינו אותו כשלושה מנינים של יהודים מהסביבה לבוא אלינו מגרוידה לתפילת הימים הנוראים. השטיבל היה בביתו של ר' הירשפלד. כשבועיים לפני החג היה מאירל אוסף כמה בחורים בעלי קולות יפים כ„משוררים". אני זוכר את פישל לנצ'נר ואותי בין המשוררים הקבועים שלו. היינו יושבים ומתאמנים ועושים חזרות מתי „להחזיק בו" — ללוות אותו — ומתי לשיר „סולו". בכל שנה היה מביא איתו ניגון חדש לקידוש או איזה מרש לתפילת המוסף או לשחרית. והיו יהודים „מבינים" שהיו יושבים ומקשיבים בהתרכזות, בעינים עצומות למחצה. אחד מהם היה ראובן גרוספלד, שנחשב היה כמבין במוסיקה ובחזנות, ור' מאירל היה מתחשב בדעתו, ואם היה ר' ראובן מנענע בראשו „כן" היה מאירל מדושן עונג. עד היום זכורים לי נגוניו הערבים של ר' מאירל גרוידר.

ביתנו היה בית יהודי מסורתי ששרשיו ביהדות העממית החסידית. הבית היה מאוכלס בשמונה ילדים והיה שופע חמימות משפחתית. אבי היה בעל בעמיו, סוחר בעל חנות לסדקית וכל מיני מצרכים אחרים. ידוע היה ביושרו ובפעילותו למען הציבור. ביתו היה בית־ועד לאנשי העם ולתלמידי חכמים כאחד. פעילותו

משפ' פדרמן נטשו את דומברובה בשנת 1920 ועלו ארצה
משפחה פעדערמאַן — אַ באַוויסטע ציוניסטישע פאַמיליע
(פערלאָזן דאָמבראָווע אין יאָר 1920)

הפילנטרופית היתה לשם דבר. פרקי תהילים ופרקי משניות לא משו מפיו. תמיד מצא לו עתים לעסק ועתים לתורה.

אמי היתה אם יהודית למופת. חיבה וענווה, תושיה ודעת היו מנת חלקה. את שמונת הבנים והבנות חינכה במיטב המסורת היהודית, ויחד עם זאת ידעה לנטוע בנו רצון לדעת וללמוד ויחס של כבוד לעמל כפיים. בצר לנו, היה כל ילד לומד מקצוע ומשתתף בהוצאות הבית בהביאו את המשכורת הביתה. האם היא שמצאה פשרה בין לימודים כלליים ללימודי היהדות. בהיותה בעצמה בקיאה בלמודים כלליים־חילוניים, שאפה לתת

השכלה לכל ילד כדי שיוכל לעמוד ברשות עצמו בכבוד.

בעבר היתה רדן שומרת מסורת ותרי"ג מצוות כהלכתן, ככל עיירה. הנוער היהודי לבש את הלבוש המסורתי, גידל פיאות וזקן, הניח תפילין, שמר על כיסוי ראש, התפלל ונזהר מביטול תורה. הישוב קפא על שומריו והסתפק במה שיש לו: בפרנסה בדוחק, בלימוד תורה ובפרשנות ליד התנור בבית המדרש. הנערים המשיכו במסורת ושתו את מוצא פיהם של המבוגרים. עד אשר פרצו גם לכאן הרוחות החדשות מן העולם הרחב, מן העולם היהודי המשכיל והעולם החיצוני הנאור, וגרמו למהפכה במושגים ולשינוי באורחות החיים.

זכורים לי המשכילים הראשונים בדמותם של האברכים הירשפלד וגרוספלד (ואולי עוד אחדים) משנות המלחמה הראשונה. הראשון נורה למות ע"י חייל אוסטרי. בטיילו על פסי הרכבת, שקוע בויכוחים עם חברו, לא שמע את הפקודה לעמוד.

לאט פרצה תסיסת הנעורים והתנגשה באהבת התורה ובמסורת הלבוש. התחילו לגלח את הפיאות, לקצר את הלבוש ולהחליף את הכובע. השתתפו בחוגים שונים לציונות, סוציאליזם וספרות. בסוד החוגים האלה, שקראו להם ה„קרייזלאך", הכניסוני בעודי צעיר: היה זה חוג לספרות בהדרכתו של מיעטק קריצר. נדחפנו לקריאה מזורזת והיינו זקוקים לספריה לשם השכלה עצמית בעזרת הספר. ספר אחד כזה (דומני של אוטו ויינינגר) נידון בזמנו לשרפה ע"י „חבורת התהילים" של אבי, שהסיתו אותו לעשות שפטים בספרי ה„אפיקורסות".

לימים, כשגדלו האחים והאחיות, חדרה השפעת ההשכלה לתחום הבית והופרעה השלוה המשפחתית. כל אח או אחות השתייכו ל„קרייזל" אחר, ובזמן הסעודה בשבת או בחג פרצו ויכוחים על ענינים שעמדו ברומו של עולם הנעורים.

אבי וחבריו המכובדים לא השלימו עם אבדן סמכותם והאשימו את ה„קרייזלאך" וה„לאקאלן" בסטיות מדרך הישר. אמא היתה במקרים אלה המפשרת ומישרת ההדורים בין הדעות.

ברבות השנים התפזרה החבורה: האח הבכור, שממנו אבי „שאב נחת", עשה שדוך נאה ועבר לגור לעיר אחרת. לבסוף נעדר. אני נסעתי להכשרה ועליתי ארצה בשנת 1934. האחות היתה בתנועת נוער חלוצית „פרייהייט" ועלתה בשנת 1938 עם בן זוגה הלל בראט. לבסוף עלה גם האח הצעיר.

ההורים, שתי אחיות ושני האחים אבדו והושמדו בידי הנאצים.

קלמן ברקאי

רסיסי זכרונות

לאחר הקמת מדינת פולין ב־1918, קם בעיר מיליץ מעין משמר אזרחי וביניהם גם יהודים: פייבל ברלינר, משה גולדבלום, יעקב פוקס ועוד אחדים שאינני זוכר את שמותיהם. הם היו מעין שוטרים, אך ללא נשק ואף ללא מקל בידם, רק משרוקית בכיס וסרט לבן על הזרוע. בלילה הוטל על כל בעל־בית לצאת לשמירה, כמובן שזה היה רק זמני. במשך הזמן הקימו משטרה בעיר.

פעם, בחצות ליל חורף, שמענו פתאום רעש חזק בחוץ ופחד אחז בנו. ברחוב שופנה, קרוב לדירתנו לפני בית הכנסת הגדול, במקום בו היתה המאפיה של שני האחים מנשה ואברהם הוניגשטיין, הקרויה בפי כולם בשם „באַגאַטעלאַ״, נשמעו יריות. אבי, שלא ידע פחד, יצא מיד החוצה בכיוון המאפיה, ומה מתגלה בפניו: מנשה הוניגשטיין ובנו בנימין, מוטלים הרוגים ליד תנור המאפיה. המקרה זיעזע את כל יהודי העיר. נשארה אלמנה בשם יטקה וארבעה יתומים.

חברה קדישא דאגה שהאלמנה לא תשאר בלי פרנסה ושלא תיפול למעמסה על חשבון ועד הקהילה: בשעת מתן טהרה לנפטר, קראו לאח אברהם שיתחייב בתקיעת כף בפני המת, שהוא מקבל על עצמו לדאוג לפרנס את גיסתו ויתומיה עד היותם מבוגרים.

כעבור זמן מה שמעתי שבגלל סיכסוך של האחים עם נוצרי אחד קרה המקרה הטרגי הזה. להתלונן על המקרה פחדו, שמא יהרגו את כל המשפחה. המאפיה המשיכה להתקיים עד למלחמת העולם השניה. שני בניו של אברהם נשארו בחיים ונמצאים בגרמניה.

ועוד מקרה עצוב שקרה ברחוב שגרתי בו. יומיים לפני ראש השנה באו שודדים בערב אחד לביתו של משה ורשבסקי, הם דרשו כסף. בבית ישב חותנו של משה ורשבסקי, אברהמעלע שורצבוים, המכונה רונצקי־לה, ושכנו, יהושע צ׳של האופה. אשתו של משה, חוה׳לה, שהיתה אשת חיל, כשראתה מה מתרחש לא חשבה הרבה קפצה החוצה דרך החלון בצעקות „געוואַלד״; השודדים נבהלו וברחו על נפשם וירו ללא הבחנה. נהרגו שני הגברים שישבו בחדר ומשה וורשבסקי עצמו ניצל בנס ממות בטוח, מכיון שנעדר מהבית.

יהי זכרם ברוך!

היתה תקופה שהגיעו אלינו חיילים „פוזנאנצ׳יקים״, מוצאם היתה מפוזנן והיו אלה רוצחים אנטישמיים, שנהגו ללכת מחנות לחנות של יהודים ולשדוד סחורות. להורי היתה חנות מכולת ודירה לידה. משנודע לאבי ז״ל על המתרחש בעיר, הוציא את מיטב הסחורות מהחנות והחביא אותם בחדר האחורי, סגר את הדלת והעמיד לידה ספסל ארוך ומעליו חבית מלאה מים ושני דליים בצדדים, ומעלה לזה בגדים, כאילו היה זה קיר.

משהופיעו הפוזננצ׳יקים וראו שבחנות אין הרבה סחורות, החלו בחיפושים, אך את החדר שבו היו הסחורות לא גילו. כיוון שלא רצו לצאת בידים ריקות, לקחו מה שבא לידיהם והסתלקו.

כאן כדאי לספר מה שקרה בדומברובה הישנה אצל ר׳ מוטע רוזנצווייג ז״ל. היתה לו חנות מכולת ושדדו אצלו את כל הסחורות. בדרך כלל לא התלוננו היהודים על מקרים כאלה, מפני שלא היה להם בפני מי להגיש תלונה — כי גם המשטרה פחדה מהפוזנאַנצ׳יקים; אבל חתנו של ר׳ מוטע, יהודי בשם נחום ברנר (אביה של מרים ברנר הנמצאת בארץ), הלך להתלונן בפני הקצינים על השוד. למחרת באו אליו שני פוזנאַנצ׳יקים ואמרו שתפשו שני חיילים ששדדו את הסחורות, וביקשו שילך אתם בכדי לזהותם. ברנר הסכים ללכת אתם, כי לא חשב על המזימה שזממו הרוצחים. בדרך למשרד ירו בו ברגל, והשאירוהו מתבוסס בדמו. זה קרה במוצאי שבת, בשעת קריאת מגילת אסתר. כשהרגישו בבית שהוא בושש לבוא החלו לחפש אחריו ומצאוהו מוטל ברחוב ללא רוח חיים.

כעבור זמן היתה תקופה של חיילים האלרצ׳יקים, מאנשי הגנרל האלר, שרובם היו אסירים לשעבר. הם נהגו לגזוז את זקני היהודים. מי אינו זוכר את קלמן קלמוביץ הסנדלר, בעל הדרת הפנים והזקן הארוך והיפה;

האלרצ׳יקים תפשו אותו ברחוב וגזזו את זקנו. זה היה הקרבן הראשון בעיר. כשהגיע לבית הכנסת, איש לא הכיר אותו, שזה קלמן קלמוביץ.

בעירנו היה מורה נוצרי בשם לויצקי והיה לו זקן יפה, ארוך. האלרצ׳יקים לא שערו בנפשם שהוא אינו יהודי, וביום בהיר אחד תפשוהו בלכתו לבית הספר והתחילו לטפל בזקנו. הוא התחיל לצעוק: אדונים נכבדים, הריני נוצרי, מה התנפלתם עלי? ועד שהבינו במה מדובר, הספיקו כבר לגזוז חצי זקנו.

ברחוב שופנה התגורר יהודי בשם מנדל לונדנר, שכינוהו „מנדל יוקטין״. הוא היה גבה קומה ורזה, נהג לקרוא בתורה בבית המדרש. זכרוני שפעם אחת, בזמן הקריאה בפרשת נח, עמדנו כל הילדים בבית המדרש וחיכינו עד שיגיע למקום בו מוזכר השם „יוקטון״. כולנו פרצנו בצחוק וכמובן שהוא הבין את הצחוק, נעלב ומאז לא הופיע יותר בבית המדרש בשבת פרשת נח, ואנו הילדים חיכינו לשוא לבואו.

לר׳ מנדל לונדנר היה בן ושמו הרשל. בהיותו צעיר התנדב לצבא הפולני בשם „סוקולי״, הצטרפו אליו עוד שלושה בחורים מהעיר: יחיאל שבק (שקראוהו דרא־פאץ), זקס ומשה לבקוביץ. כשהשתחרר הרשל מהצבא נשא לאשה את בתו של פוקס, ובהיותו ספר, פתח לו מספרה ברחוב ז׳רומסקי, בביתו של קאַפל קשאנובסקי. הוא עבד אפילו בשבת, ומשראו בעלי המספרות שבעיר, כי ר׳ הרשל עובד בכבודו ובעצמו בשבתות, החליטו גם הם לפתוח את מספרותיהם בשבתות, אבל לעבודה קיבלו בחורים נוצריים. נוכח הרשל לדעת שיש לו מתחרים, פנה לרב העיר, ר׳ אלתר־משה אהרון לוי זצ״ל, ואמר לו בזו הלשון: רבי, מספיק לעבוד בשב־תות, מהיום והלאה הנני יהודי וסוגר את המספרה בשבתות, בתנאי שהמתחרים שלי יעשו כמוני. משראה הרב שיש לו ענין עם בעל־תשובה הזמין את כל בעלי המספרות היהודיות ודרש מהם בתוקף לא לעבוד בשבתות. כמובן שכולם הסכימו ולא פתחו את המספרות בשבתות, אבל זה נמשך רק חודש ימים; כי מה עשה ר׳ הרשל, אמר לעצמו „מספיק להיות יהודי״ ושוב פתח את המספרה בשבת. היות ואצל האחרים היה סגור לפי ההסכם, עמדו אצלו בתור במשך כל השבת, וכך רכש את הלקוחות של כל המספרות בעיר.

ר׳ ראובן ליכטציער (גלוזרמן) גר ברדן, אבל אני זוכר עוד כשהיה גר ברחוב מיעיסקה. ראיתיו פעמים אחדות ביום ונהגתי לבקר בביתו, כי בנו הלל ז״ל למד ביחד אתי אצל ר׳ מוטיל המלמד.

זכורני שבביתו של ר׳ ראובן היו תמיד מבשלים דוד מלא מרק ירקות, על מנת לחלק לעניים המתדפקים על דלתותיו. חדר אחד היה מוקדש אך ורק ללינה, וכל עני שנכנס קיבל אוכל ולינה. הכנסת אורחים אצל ר׳ ראובן היה החלק העיקרי בחייו. כל עני שהגיע לעירנו ידע כבר את כתובתו, ור׳ ראובן קיבל את כל אחד ביד רחבה ובלב פתוח. פעם ראיתי שר׳ ראובן הלך בבוקר לבית הכנסת להתפלל, ראה מרחוק עני בן עירנו וכבר הוציא מארנקו סכום כסף והחזיק בידו, וכשהתקרב אליו קיבל אותו בזו הלשון: ר׳ גדליה, כבר לא ראיתיך הרבה שנים, שלום עליכם! ובאותו רגע שתקע ידו לברכו לשלום ולבוקר טוב, תקע בה גם את הכסף.

הוא נהג גם לבקר אצל חולים, ומשעמד להיפרד מן החולה איחל לו רפואה שלימה ולא שכח להשאיר כסף, מתחת למפת השולחן, כמובן. אני נזכר שפעם אחת, בעודי ילד קטן, בזמן ששיחקתי בחצר בית המדרש עם חברים, בשבת אחרי הצהרים, ישב ר׳ ראובן בבית המדרש ולמד תורה עם יהודים, כמובן שהרעש שהקימו הזאטוטים הפריע להם; יצא ר׳ ראובן ואמר לנו: „ילדים, גם אני מצטרף למשחק שלכם, אבל בתנאי שאחרי עשרה רגעים תצטרפו אתם אלינו ותכנסו לבית המדרש ללמוד אתנו תורה״. כמובן שה־צעתו מצאה חן בעינינו והסכמנו ותיכף נכנסנו.

ועוד אני נזכר במקרה שהיה בזמן שעמד ודרש דרשה. הקהל שמע בעיון ובין דבריו אמר: „יהודים, האם יודעים אתם מה פירש המלה „גוט מאָרגען״ (בוקר טוב) והתשובה „גוט יאָר״ (שנה טובה)? זאת אומרת שזכיתם לשנה שלמה טובה בעד בוקר אחד״. בהמשך דבריו דיבר גם על הכנסות כלה, ומכיון שהיה בדיוק צורך באיסוף כסף, פנה לקהל הנאספים ואמר: „חושבים אתם שהכסף שבידיכם שייך לכם? טעות בידכם, הכסף שייך לרבונו של עולם, ואתם רק שומ־רים עליו!״ באותו רגע קמו אחדים מהקהל ורצו לתת לו כסף ולהסתלק, אך הוא התרגז על העוזבים ואמר בצעקה: „רוצים אתם לשחד אותי? מה אני סטרז׳ניק (שוטר)? שבו ושמעו את דברי ואחר כך תתרמו את תרומותיכם ותלכו בשלום לבתיכם״.

ועוד מקרה אחד זכור לי: בזמן שועד הקהילה

אישר תקציב שנתי שנקרא אז „אטאט" והטילו מס על כל אחד, היו כאלה שבאו בטענות על גודל המס; אבל ר' ראובן התלונן על ההפך ושאל: „למה העמדתם אותי בין הבינוניים ולא בין העשירים?"

בימי נעורי היה לי חבר בשם משה גולדבלום, בנו של ר' גרשון גולדבלום. עבדנו ביחד במקצוע התפרות ובילינו תמיד ביחד עם עוד חברים. יום בהיר אחד חלה פתאום משה, ואיש לא ידע מה מחלתו. פנו לרופאים וגם הם לא ידעו מה מחלתו. הוא החל לדבר שלא לענין, לא הרשה לאיש להכנס לבקרו, רק לחברים והורים. אני זכיתי לבקר אצלו כמה פעמים. משהרגיש שקיצו הולך וקרב, ביקש לקרוא לר' מוטיל המלמד, התוודה בפניו וגילה לו את כל מכאובי נפשו,

ברל פוקס מהוגי הרעיון ליסוד בית־כנסת בעיר
בערל פוקס — איינער פון דער גרופע, וועלכע האָט געבויט
די דאַמבראָווער שול

וגם את העבירות שעשה בעולם הזה, וכעבור שלשה ימים נפטר.

ר' מוטיל הספיד אותו על יד בית הכנסת כאילו היה זה איש צדיק. כל המקרה המוזר הזה עשה רושם כביר בעירנו והיה זמן רב נושא לשיחות בעיר ובסביבה.

היה בעירנו יהודי מכובד מאד בשם בערל פוקס, אשר התגורר ברחוב שאָפנה (מעיסקה). באותה החצר, בכניסה אחרת, התגורר ר' ראובן ליכטציער. היתה לו דירה יפה מאד. הייתי נכנס לביתו לעתים קרובות, כי למדתי עם בנו ישראל ביחד בחדר אצל ר' מוטיל, וגם בבית הספר אצל קספשיק.

בית הכנסת שלר' ברל פוקס היה חלק גדול בבניתו
די דאַמבראָווער שול

ר' בערל פוקס היה יהודי יפה תואר, בלי זקן, והיה נוהג לומר: „יותר טוב יהודי בלי זקן, מזקן בלי יהודי". מה חבל שהיהודי הזה לא נמצא כעת אתנו. הוא היה יכול לספק לנו הרבה חומר בשביל ספר הזכרון, כי הוא היה בין ראשוני עירנו. הודות לו בנו בית כנסת בדומברובה, בנין גדול ויפה. הוא היה הראשון אשר ניגש לענין ברצינות, השקיע הרבה עבודה, מרץ וכסף. הוא היה מומחה לכל עבודה, היה מנהל עבודה לפחחות עם הרבה פועלים יהודיים בבית החרושת „הוטה בנקובה". ר' בערל עצמו לא התבייש להפשיל את שרווליו ולעבוד.

בחייו עבר כל מיני משברים. פעם היה עשיר מאד, בעל בית־חרושת בשותפות עם עוד יהודי, ועבדו אצלם בערך 100 פועלים. במלחמת העולם הראשונה עבד בבית־חרושת בגרמניה, כי בית־החרושת שלו לא פעל. עם גמר המלחמה חזר לעבוד ב„הוטה בנקובה" בתור קבלן ונעשה שוב ליהודי עשיר, ואז עבר כבר מרחוב מיעיסקה ובנה לו בית ברחוב

שנקיביצה. שמעתי שאצלו היה הגרמופון הראשון, הרדיו הראשון והטלפון הראשון. היתה לו גם מכונית פרטית. לבנו בכורו היתה מצלמה שבה אהב לצלם אותנו, היו לו גם אופניים וכל האביזרים המודרניים שבימים ההם נחשבו ליוצאי דופן. ביתו של ר׳ בערל נחשב לאחד המודרניים שבעיר.

לר׳ בערל היה חבר טוב בעבודה, מהנדס מצרפת, בשם קאווא. הם ישבו ביחד בבית הכנסת, היו ידידים טובים. אהבתי לשמוע כיצד הם משוחחים ביניהם, אך לא הבנתי כלום, כי דיברו צרפתית. המהנדס קאווא בא לבית הכנסת כשהיה לו „יארצייט״ (יום אזכרה). אני זוכר את התפילין שלו הקטנטנים כמו קוביה של סוכר גביש. בחגים היה עולה לתורה ונודר נדרים ח״י במספר וכל נדר ח״י זהובים. ביום הכיפורים ראיתיו עומד כל היום על רגליו למרות שהיה לו מקום מכובד לישיבה.

כשהייתי כבר בארץ שמעתי שרצו להיפטר מיהודים בהוטה־בנקובה. היה נהוג בהוטה שכל שנה פירסמו מיכרז, אך הפעם היהודים שהגישו את הצעותיהם לא נענו, מכיון שכבר שלטו ה־נ.ד.ק. ורק הגויים זכו בקבלת מיכרזים. ר׳ בערל נשאר אז בחוץ. הוא הגיע ארצה, התישב בכפר־אתא עם כל המשפחה, עם הבנים וכלותיו ובנה לו בית מלאכה ליצור דליים ומזה התפרנס. אחר כמה שנים נפטר כאן בארץ.

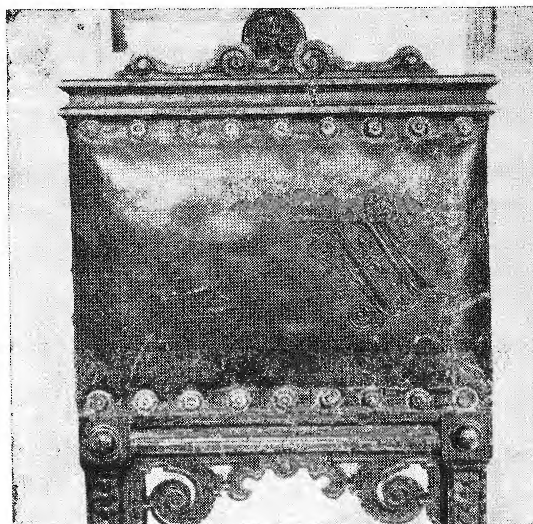
אשתו אחסה, שתבדל לחיים ארוכים, והבנים לייביש וישראל עם משפחותיהם, גרים עד היום בכפר־אתא.

ומה קרה עם המהנדס קאווא שהגויים רצו להיפטר ממנו? סיפרו לי שפעם בבואו למשרדו בהוטה־בנקובה, מצא על שולחן הכתיבה שלו בצל, סימן ליהודי שמסריח מבצל. הוא נעלב והבין את הרמז שבבצל הזה, אשר העוזרת המנקה שמה על שולחנו. הבין שכבר לא מקומו בעבודה זו, פנה לממונים עליו והגיש את התפטרותו.

בימי מלחמת העולם השניה נשלחו הוא ואשתו לאושויץ, ובנו יחידו אשר נלקח למחנה עבודה, חלה בטיפוס ומת.

חוות־דעת על זהותם של ששה כסאות מחדר האוכל של תיאודור הרצל ז״ל הנמצאים כיום בידי ד״ר וולף גוטמן, חיפה

לפי הזמנתה של הקהק״ל, הלשכה הראשית, מח׳ בטבת תשט״ו נסעתי אתמול לחיפה, כדי לזהות בדירתו של ד״ר וולף גוטמן, (הר־הכרמל, רח׳ לוטוס 10), את ששת הכסאות הנמצאים בדירתו של ד״ר גוטמן ואשר מוצאם, לפי טענתו, מחדר־האוכל של ד״ר תיאודור הרצל ז״ל. ליווה אותי בביקור הזה מר א. יעלה, מנהל משרד הקהק״ל לעמק זבולון, ולקחתי אתי לנסיעה

הכסא עליו ישב ד״ר תיאודור הרצל
די שטול אויף וועלכע ד״ר הערצל איז געזעסן

מתוך אוסף התמונות שבארכיון הציוני המרכזי, תצלום של חדר־האוכל של ד״ר תיאודור הרצל, תצלום בו אפשר לראות אחד מהכסאות שעמדו בחדר הזה. הסימן האופיני ביותר של הכסא הזה — מלבד צורתו — היא המונוגרמה על משענת־הגב המרופדת מעור של הכסא.

א. זהות הכסאות ומצבם

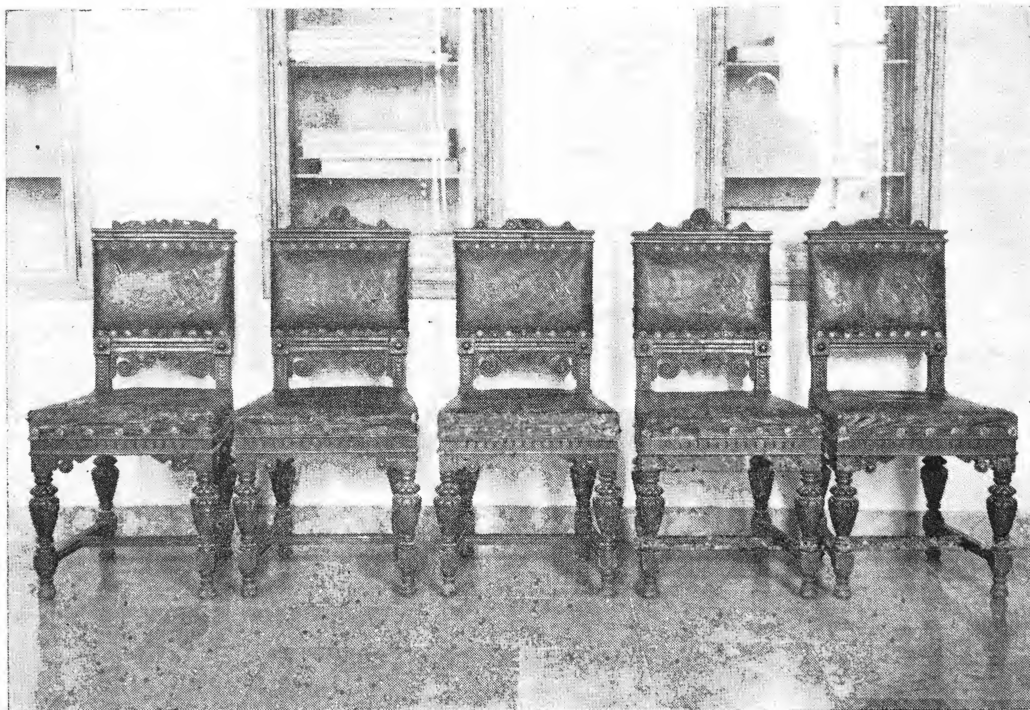
בחדר בו נתקבלנו ע״י ד״ר גוטמן ואשתו בדירתו עמד אחד מהכסאות, אשר הכרתיו מיד כשנכנסתי לחדר כדומה דמיון שלם עם הכסא שצולם בתצלום חדר האוכל של ד״ר הרצל. לכן אמרתי מיד לד״ר גוטמן, עוד בטרם הצביע על הכסא הזה: „זהו כסא מחדר־האוכל של ד״ר הרצל״. כי הכרתי מיד לא רק את צורתו אלא גם באופן מיוחד את המונוגרמה האופינית על משענת־הגב שהכרתי מהתצלום. המונוגרמה הזו מורכבת מאותיות לטיניות. ד״ר גוטמן הכניס אותי אחר־כך לחדר שני, בו עמדו עוד חמשה כסאות דומים. הכסאות הם במצב טוב — רואים שנשתמרו שמירה יתרה — ורק באחד מהם חסר חלק מעץ־הקישוט של משענת־הגב. עור הריפוד עוד לגמרי בסדר, רק אולי צבעו היום יותר כהה משהיה.

ב. גלגולי הכסאות האלה אחרי מותה של הגב׳ הרצל

ממקור אחר, כלומר מאת הסופר הידוע בן־גבריאל בירושלים, שמסר לי לפני שנים מספר את תצלום חדר־האוכל של תיאודור הרצל שהזכרתיו לעיל, ידעתי כי אחרי פירוק דירתו של ד״ר הרצל נקנו רהיטי חדר־האוכל ע״י ד״ר הפליך בווינה, אביו של מר בן־גבריאל. מידו של הד״ר הפליך או אחרי מותו נקנו הרהיטים ע״י הציוני הותיק הווינאי נחמן גוטמן, אביו של ד״ר וולף גוטמן וחותנו של ד״ר טולו נוסנבלט ז״ל, החוקר לתולדות־חייו של תיאודור הרצל. ד״ר נוסנבלט שהוציא לאור ב־1937 את „שנתון תיאודור הרצל״ ושנהרג בפולין, אשר שמה הוא ברח מוינה מפני הנאצים, קיבל את הרהיטים מאת חותנו כמתנה וסידר אותם בצורתם המקורית בחדר מיוחד בדירתו בוינה. שם נשארו הרהיטים, כפי ששמעתי אתמול מד״ר גוטמן, גם כשד״ר נוסנבלט, גיסו, ברח מפני הנאצים לפולין. שוער הבית שהיה שייך למר נחמן גוטמן, מכר כנראה אחרי בריחתו של ד״ר נוסנבלט את יתר רהיטי חדר־האוכל של הרצל, ורק את ששת הכסאות הוא שמר לעצמו. ד״ר גוטמן מצא אותם — כשביקר ב־1952 בפעם הראשונה אחרי מלחמת העולם השניה, בוינה ובבית הוריו — בדירתו של השוער והשיג בקושי מבית המשפט בוינה החרמת הכסאות וחלקי רהיטיו של גיסו ד״ר נוסנבלט. אחר כך קיבל ד״ר גוטמן ע״י פסק־דין של בית המשפט הוינאי בחזרה גם את בית הוריו וגם את הכסאות הנ״ל, והעביר אותם יחד עם רהיטיו של ד״ר נוסבלט בשנת 1953 ארצה.

ג. מקומות העתיד של הכסאות

ד״ר גוטמן מסר לי, כי הוא הציע לקהק״ל, לקבל ממנו בתנאים מסויימים — אשר מהם אני יודע רק אחד, דהיינו את התביעה, כי הקהק״ל תתחייב להדביק

הכסאות מביתו של הרצל אשר נפדו על ידי ר׳ נחמן־אהרון גוטמן
די שטילן פון ד״ר טעאָדאָר הערצל׳ס היים, וועלכע זענען געוואָרן אויסגעלייזט פון לאָמבאַרד דורך נחמן־אהרון גוטמאַן

בקירבת מקום הכסאות שלט־זכרון לתיאודור הרצל, להוריו של ד״ר גוטמן ולד״ר נוסנבלט — לשמירה תמי־דית את ששת הכסאות. אני תומך תמיכה מלאה בקבלת ההצעה הזו ואני מוסיף מצדי בקשה אחת, דהיינו לא להכניס בשום פנים את ששת הכסאות לחדר עבודתו של ד״ר תיאודור הרצל הנמצא כבר בבנין הקהל הקהק״ל, כי ששת הכסאות אף פעם לא היו שייכים לריהוט חדר עבודתו של ד״ר הרצל. אני מוכן בכל רגע להשתתף בהתיעצות על מקום שמירתם העתיד של ששת הכסאות, אם זה רצוי להנהלת הקהק״ל.

(—) ד״ר ג. הרליץ
המיסד והמנהל של הארכיון הציוני הכללי
שליד הסוכנות היהודית

י״ג בטבט תשט״ו
7 בינואר 1956

נפתלי לנצ׳נר

קטעי זכרונות

בבית הספר

אינני זוכר כמעט כלום מתקופת הילדות שלי, כאילו לא היתה קיימת בכלל אצלי. דומה כי חיי דילגו מעל התקופה של שובבות ילדותית, משחקים ושעשועי ילדים, ונמצאתי ישר בתוך עולם הנעורים.

בעירנו לא היה בית־ספר עברי. חלק זעיר מהנוער היהודי למד בבי״ס עברי בעיר הסמוכה — בנדין. אני, כמו רוב ילדי היהודים בעיר, ביקרתי בבי״ס פולני. בין חמישים תלמידים בכיתה היינו שלושה יהודים. בכיתות הגבוהות של ביה״ס העממי בלטו במיוחד היהודים כתלמידים הטובים ביותר. ביה״ס אירגן חגיגות להורי התלמידים בכל תאריך שהיה קשור עם מאורע לאומי בהיסטוריה הפולנית, כגון: 11 לנובמבר, 3 במאי. התלמידים הכינו הרצאה על הנושא האקטואלי ואת הטובה ביותר בחר המחנך להשמיע בחגיגה הפומבית. חברי לספסל הלימודים, מוניק נייפלד ואני, הגשנו את העבודות הטובות ביותר מכל ילדי הכיתה ולחילופין נבחרנו שנינו להרצות בפני קהל של מורים, הורים ותלמידים על המאורע הלאומי. פעם נכנס לכיתתנו מנהל ביה״ס והטיף מוסר לכיתה בערך בזו הלשון: „קויתי לשמוע הרצאה על גבורים פולנים שלחמו בחירוף נפש נגד הפולש הזר — מפי ילד פולני, והנה, כבר מספר פעמים שנער יהודי עומד בפני קהל של שלוש־מאות פולנים ומרצה בפניהם בטוב טעם, בהתלהבות ובידיעה יסודית את הנושא ההיסטורי והשפה הפולנית — פרק בהיס־טוריה שלנו, כאילו זאת ההיסטוריה של עמו. אני גאה בתלמידים היהודים שלמדו יפה את ההיסטוריה והשפה הפולנית, אבל אני דורש מכם ילדי הפולנים: היו אתם המצטיינים במקצועות הללו!״.

הפרנסה

רוב השנים גרנו בקולוניה רדן, ברחוב ה־1 במאי, מול בית המדרש. היה לנו בית־קפה. בין הלקוחות שלנו נמנו יהודים וגם פולנים־נוצרים. לפורים, שמ־חת־תורה וכו׳ סיפקנו לרוב בתי־הכנסת ו„השטיבלך״ בסביבה משקאות.

בכל ימות השבוע היה בית הקפה מלא פולנים, שישבו שעות על שעות על כוס שתיה וקינוח. יומיים בחודש היו קשים ומלאי מתח, והם: אמצע החודש וסופו. אלה היו ימי התשלום לפועלי התעשיה, החרו־שת ומיכרות הפחם. רוב הפועלים היו מפשוטי העם ואת התשלום הדו־שבועי ביזבזו, לרוב עם קבלתו, על שתיה וזלילה. רחובות העיר היו מלאים שיכורים שהתגוללו ברפש ובבוץ, תוך צעקות, מריבות וק־טטות. גם בבית הקפה שלנו פרצו לעתים מריבות בין

נחום גרנטמן — יושב ראש מפלגת ה„בונד״ בדומברובה
נחום גרונטמאַן — דער פאַרזיצער פון „בונד״

הלקוחות, כשגברה עליהם השפעת השתיה המופרזת. לפעמים הייתי עד להשתוללות השיכורים בחנות שלנו, תוך שבירת בקבוקים, כוסות ורהיטים, וגם חבלות בגוף, עד שנאלצנו להזעיק את המשטרה. בדרך כלל לא נגעו השיכורים לרעה בהורים, אבל קרה גם שאבא ספג בטעות מכות בנסותו להפריד בין הניצים.

בימים כאלה הייתי מאוד עצוב ומלא התמרמרות. אחרי הסבל הגופני של מתח, חרדה ופחד מפני השי־כורים, פן יפגעו בנו לרעה — באו יסורי הנפש, על כי פרנסתנו באה לנו תוך השפלת הכבוד העצמי.

התנחמתי רק במחשבה, כי יבוא יום ונעזוב את הגלות הזאת על פרנסותיה ונגיע לארץ־ישראל. יחד עם זאת הרגשתי עליונות, כשהשוויתי את השמחה אצלנו לשמחה אצלם; הרבה משקאות הבאנו לבתי־כנסת לפורים ולשמחת־תורה, כשגברה השמחה בבית־הכנסת בהשפעת השתיה — יצאו החסידים בשירה ובריקודים שסחפו עמם את כל הקהל, הטף והזקנים. קרה גם כי אחד מהקהל קפץ על הספסל והתחיל לשיר במנגינה ידועה ובחרוזים והקהל ענה לו בפזמון החוזר. היתה שמחה של התעלות והתרוממות ואגב כך גם

השמיעו דברי תורה. ואילו אצל הגויים — כשהם שותים — הם משתכרים, מתקוטטים ומאבדים את הצלם.

בשנתיים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה עברנו לגור באיזור יותר „אריסטוקרטי" ופתחנו מסעדה ונקניקיה ברחוב 3 במאי. כאן היה קהל הלקוחות רק יהודי. עקבתי בשמחה בשעות אחר הצהרים אחרי בני הנוער, שפקדו את החנות שלנו בדרכם לפעולות בארגוני הנוער הציוניים שהיו מרוכזים באיזור הזה. בשעות הערב המאוחרות היו נפגשים אצלנו מדריכי התנועות הציוניות עם „השליחים" שלהם מהמרכז או מארץ־ישראל, שבאו לבקר את הסניפים לשם ארגון פעולות שונות. הורי קרנו מאושר בראותם כיצד נעשתה המסעדה שלנו למקום מפגש למיטב הנוער היהודי, בעל שאיפות לאומיות. הם קראו את המסעדה בשם: „תל־אביב", בכדי לסמל בזה את הקשר הנפשי שלנו לארץ־ישראל.

בית־הכנסת — בית־המדרש

כל אותן השנים שבהן התגוררנו בקולוניה רדן, התפללנו בבית־הכנסת המרכזי ברחוב 1 במאי, שהיה מלא וגדוש מתפללים שלש פעמים ביום בכל ימות השבוע. בבוקר התחילו להתפלל מיד עם עלות השחר. ברוב שעות היום ישבו בבית־המדרש יהודים ולמדו. לפנות ערב, לקראת תפילת מנחה וערבית, שוב התמלא בית־הכנסת מתפללים. בין תפילת מנחה לתפילת מעריב התפלג הקהל לשתי קבוצות: אחת — אומרי התהילים עם שליח־הצבור שלהם, והם היו הרוב, והשניה — אנשים בודדים, שהמשיכו לעיין בגמרא ליד השולחנות הארוכים. לאחר תפילת ערבית נשארו עוד זמן רב רכונים מעל הספרים מנינים של לומדים, הן בצוותא והן ביחידות.

רוב הצבור השתתף באופן פעיל בחיי הקהילה והגיב בערנות על התנהגות הפרנסים. לא פעם שמעתי ויכוחים ערים בין הקהל, את מי יש לכבד ב„חתן תורה" ולמי מגיע „חתן בראשית". או בליל שמחת־תורה — מי צריך להתכבד בתפילת „אתה הראית". היו גם ויכוחים קולניים על „עליות" לתורה. מבעלי התפילה שהשאירו עלי רושם עז בתפילתם הערבה בשבתות ובחגים זוכר אני את יצחק אוקס ז"ל, אלבוים ולמקוביץ שעברו לפני התיבה בתפילת שחרית עם נגונים עליזים והצבור השתתף בשירת חלקי התפילה המושרים; וכן את ר' יעקב־טוביה קוזוך, שהתפלל בדרך כלל תפילת מוסף בקול שקט, רציני ורועד. במיוחד השאירה עלי רושם בל ימחה תפילת מוסף של ר' שלום יודקביץ בימים הנוראים. עד היום הזה הנני מלא הערצה ויראת כבוד לאיש היקר הזה שהע־

ניק לי שעות של התרוממות הנפש היוצאת מהלב והמרקיעה שחקים. עזרו על ידו בניו לבושים בגדי משי שחורים, המלבוש המסורתי של יהודים חרדים. הוא כבש אותי מיד בתפילת „הנני העני ממעש", תפילתו של שליח־צבור קודם תפילת־מוסף. ברטט ובחרדה התחנן לפני אלוקי אברהם, יצחק ויעקב שיצליח את דרכו לבקש רחמים על עם ישראל אשר שלחו. ובקול שקט, רווי בכי ותחנונים ביקש מאת הקב"ה: „ונא אל תפשיעם בחטאתי ואל תחייבם בעוונותי... ואל יבושו בי ואל אבוש בם". ובהדרגה הולך ומתחזק הקול המבקש: „וקבל תפילתי כתפילת זקן ורגיל... וקולו נעים ומעורב בדעת עם הבריות". קולות הבנים משתלבים יפה עם תחינתו של האב, ויחד הם יוצרים מיזוג נעים של קולות, שיש בהם בקשה ממעמקי הלב: „וכל צרות ורעות הפוך נא לנו ולכל ישראל לששון ולשמחה, לחיים ולשלום והאמת והשלום אהבו".

לסבא שלנו, ר' זכריה גרנטמן, שהתפלל ב„שטיבל" של חסידי רדומסק, היתה „חזקה" לתפילת שחרית בימים הנוראים. הנכדים עזרו לו בתפילה והתכונה עם הסבא לקראת תפילת הימים הנוראים, השרתה עלינו רוח של חג מתחילת חודש אלול. קהל החסי־דים היה מרוצה מאוד מתפילתו. סבא קיבל הרבה ישר־כוח בעד תפילתו היפה, ואנחנו שמחנו בשמחתו וראינו את עצמנו שותפים להצלחתו.

במשפחה

היינו ששה אחים בבית: אהרן־יצחק, חיים־לייב, הערצקו־נפתלי, יוסף, אייזיק ודוד. שני האחים הק־טנים נספו באושויץ יחד עם האמא. ההורים הקדישו הרבה תשומת־לב לגדול הבנים, ולא חסכו עמל ואמצעים כספיים כדי להקנות לנו השכלה כללית ולמודי קודש.

אבא — יעקב בן אהרון יצחק לנצ'נר.
אמא — ברינדיל בת זכריה גרנטמן.

אמא — למרות היותה תמיד עסוקה בבית וב־חנות — דאגה לנו לכל דבר והתענינה בכל פרטי חיינו. אם בכל ימות החול היו שניהם טרודים ושקו־עים בעול הפרנסה, רצים מבוהלים מהטרדות שיכורים, ואחוזי דאגה שמא המחזות המבחילים שהילדים עדים להם בחנות יפגעו בטוהר ובתמימות הנעורים שלנו — הרי בהגיע השבת נפתח לפנינו עולם חדש, עולם של שלווה ושמחה. בליל שבת, בשובנו הביתה מבית־הכנסת, עוררו בנו השולחן הערוך בטוב־טעם ושלהבת הנרות הדולקים את תחושת החג. אמא מקדמת אר־תנו בפתח בפנים קורנות מאושר. בתשובה לבר־כתנו העליזה: „שבת־שלום", היא מטביעה נשיקה חמה על פני כל אחד מאתנו. אבא מתייצב מיד בראש השולחן ומתחיל לשיר „שלום עליכם מלאכי השרת" וכולנו משתתפים בקבלת פני מלאכי השרת וביתר זמירות השבת. על פני אבא ואמא מרחף חיוך של אושר ותודה על המתנה הטובה שניתנה לנו ע"י הקב"ה, ששבת שמה, ובה אין דאגת הפרנסה ופחד השיכורים.

בלילות שבת, בתקופת החורף, ישבתי עם אמי עד שעה מאוחרת וקראתי לה מספר הישר סיפורים ממד־רשי חז"ל על התורה. אמא הצטערה מאוד שלא למדה למודי הקודש, וספר התנ"ך היה סגור וחתום לפניה, (הוריה לא העריכו את למודי התורה אצל הבת). הרגשתי לכן חובה נעימה להעניק לה שעות אחדות של קורת־רוח בפתחי בפניה אשנב קטן מאוצרנו הישן. אמי הזדעזעה מאד מפרשת מכירת יוסף, והד־גישה כי שנאת האחים ליוסף באה מתוך קנאה על שאביהם יעקב אהבו יותר מכל בניו. אכן נזהרה אמי להראות יחס שווה של אהבה לכולנו. דמעות זלגו מעיניה, כשקראתי על דרך היסורים והענויים שיוסף עבר עם הישמעלים בדרכו למצרים.

באחד מלילות השבת הארוכים, אחרי הסעודה, ביקר אותנו הדוד נחום גרנטמן (אחיה של אמי). הוא היה היו"ר של ה„בונד" בעיר, אדם משכיל מאד. התפתחה שיחה ערה על מצב היהודים בפולין. אחי הגדול יצחק השתייך לתנועת השומר הצעיר, חיים־לייב — לתנועת הנוער הציוני, אני ויוסף — לתנועת השומר הדתי. כמעט בכל הזדמנות כשישבנו בצוותא התנהלו וויכוחים ערים על חשיבות כל תנועה ות־נועה ועל צורת המשטר שיש להקים בארץ־ישראל. ההורים התרגלו להתנצחויות הללו ומדי פעם בפעם נאלצו להשקיט את הרוחות הסוערות של בניהם, בהרגיעם אותנו כי ראשית כל יש להגיע לארץ האבות ואח"כ להתווכח על המשטר. הפעם התלקח הוויכוח ביתר שאת בהשפעת הדעות הקיצוניות שהשמיע דודנו. לפי דעתו היה עלינו ללחום למען משטר של צדק ויושר בכל מקום מושבנו. הפועל היהודי חייב בכל מקום ללחום את מלחמת הקיום שלו. הדוד נחום שלל את השאיפה הנכספת שלנו להגיע לציון; לארץ־ישראל אין כל משמעות מיוחדת

התפקיד העיקרי הוא, לפי דעתו, לארגן אלפי פועלים יהודיים במסגרת ארגוני בעלי־מלאכה שונים, ובאמצעותם ללחום למען קיום הוגן של מעמד הפועלים היהודי. הפעם היו כל האחים מאוחדים בהתנגדותם העזה לדיעותיו ופתחנו בהתקפה מוחצת נגד „הבונד": איך אפשר להסכים לדיעה, כי אין אומה יהודית בעולם? וכי רק מעמד הפועלים הוא החיוני והחשוב ביותר? כל אחד מאתנו הביע בלהט את השקפותו — השקפת תנועת הנוער שלו, על הרצון הנכסף של פזורי העם מכל קצות העולם לעלות לארץ־ישראל, להקים מחדש בית־לאומי, ללמוד את השפה העברית, את העבר המפואר של העם ולהמשיך במסורת הדורות. בהתלהבות גדולה הביע כל אחד מאתנו את דיעותיו והויכוח נעשה סוער יותר ויותר, עד שאמא הפסיקה אותנו באומרה: שבת היום, למה תריבו? הן יודעים אתם היטב איך כל השבוע אנו מחכים בכליון עינים לשבת שתבוא. יודעים אתם כי מסופר בספרים הקדושים, ששני מלאכים באים אלינו בשבת: אחד טוב ואחד רע. כשהם נכנסים לדירה ורואים שולחן ערוך, נרות שבת דולקים, מנוחה ושמחה שולטים בבית אומר המלאך הטוב: יהי רצון שתהיה כך לשבת הבאה, והמלאך הרע עונה „אמן" בעל־כרחו. ואם חלילה אחרת — המלאך הרע אומר את ה„יהי רצון" ההוא ומלאך טוב עונה אחריו בעל־כורחו „אמן". האם רוצים אתם לגרש מביתנו את השבת? וכך הופסק הויכוח.

נוסיה נרקיס (מבית שטורכיין)

דומברובה עירנו

דומברובה גורניצ׳ה הייתה מחולקת לרבעים: דומברובה הישנה, מינסקה, רדן, לאבענצקה והוטה בנקובה, הרובע החדש יותר; סביבה שרחובותיה רחבים, בתיה גבוהים וחנויותיה מודרניות. לרחוב הראשי קראו שוסובה. בהמשך לרחוב, מול הוטה בנקובה, היה רחוב ארוך ומשני צדיו בתים, כעין וילות, גנים יפים ועצים גבוהים. הבתים היו מגודרים. שמו היה הרחוב הצרפתי שכן בבתים האלה התגוררו הצרפתים: מהנדסים ועובדים טכניים — אינטליגנציה עובדת. חברה צרפתית וחברה איטלקית חכרו את מכרות הפחם והברזל, (החברה הצרפתית־איטלקית). בין הבתים האלה לא היו חנויות, רק בקצה הרחוב היו אחדות. באחד הבתים גרו הורי, אבי חיים זמל ואשתו גיטל, ולהם חנות של מצרכי מזון, וממול חנות בדים. בסביבה הזאת היה שוק שרוב רוכליו היו יהודים. היושבים בשוק היו מביאים את האוכל לחימום אצל גיטל שטורכיין. בחורף היתה נוהגת לתת להם קפה או תה, בעיקר ביום של קור. פעמים אחדות ביום יצאה לחלק להם שתיה חמה.

לא כל אחד זכה לשבת בחנות בנויה; רוב הנשים הרוכלות ישבו בחוץ ליד דוכניהן. האוכלוסיה היתה מדלת העם: חנוונים זעירים, בעלי מלאכה, חייטים, סנדלרים, נגרים, תופרות, כובענים, ספרים, אופים תפרי נעלים, (שטעפערס).

הוטה בנקובה היתה שונה מכל סביבה אחרת. לחנויות היו חלונות ראוה מסודרים יפה. גם האוכלוסיה היתה שונה. האנטישמיות היתה בולטת ביותר במסחר; החל מהכומר בכנסייה, שהיה מטיף באופן גלוי לאנטי־שמיות וכלה בעתונים שהיו מסיתים תוך השמצות זולות.

זה הגיע עד כדי כך, שהיו מעמידים אנשים עם כרזות „סבוי דו סבגו". זה היה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה.

החינוך

ריכוז היהודים בלט במקומות הותיקים יותר, הסיבה היתה כנראה בטחונית ודתית: בתי כנסת וחינוך הילדים. הלבוש היה מסורתי ליהודי פולין: כובע קטן מבד, בשבת ולחגים חבשו כובע מקטיפה, ומעיל ארוך.

אחרי המלחמה החליפו האנשים הצעירים יותר את הלבוש לאירופי.

החדר מילא תפקיד גדול בחינוך הילד. הילד נכנס לחדר בהיותו בן שלוש־ארבע שנים. הבלפר (עוזר־המלמד) היה לוקח אותו ומחזירו. בחדר קיבל הילד את חינוכו היהודי השרשי, חונך למוסר ולצדק, ולקיום המצוות. בדרך כלל לא היו בורים בין היהודים; אפילו ההורים העניים ביותר היו חוסכים מפיהם, ושולחים את ילדיהם ללמוד תורה.

קבוצת בנות פעילות למען ציון בעירנו
מימין: לאה רוזן ז״ל, רגינה פוטרקו, גיטה נרקיס, חנה שטורכיין (ינובסקי) ז״ל, נסיה (שטורכיין) נרקיס.

הילדים הגדולים יותר בילו את רוב היום בחדר. בערב חזרו עם פנסים שנר דולק בתוכם. הדיור היה גרוע: לרוב ישבו התלמידים בדירתו הפרטית של המ־למד ושיננו יחד את הלימודים.

בעלי יכולת שלחו את הבנים אחרי הבר־מצוה להמשך הלימודים לאולקוש או לוולברום.

הבחורים שחזרו המשיכו בלימודים חילוניים, או השתלמו בלמודי־קודש.

בעירנו היה בית ספר יהודי עממי, שמנהלו היה טאופיל סדוקרסקי מגליציה. המשפחה דיברה בבית גרמנית. בבית הספר למדו בנות לפני הצהריים. באותו בית היה חדר נפרד, שם לימד מלמד מודרני למודי דת. ההורים שלא הקפידו כל כך על המסורת שלחו לשם את בניהם, ואותם הבנים למדו אחר הצהריים אצל סדוקרסקי. סדוקרסקי ז״ל היה קפדן, העניש את התלמידים במכות סרגל על האצבעות, העמדת בפינה וכו׳. הוא נפטר מהתקפת לב. אחרי שנסגר בית הספר למדו הבנות בדרך כלל באופן פרטי אצל מורות פולניות. הבנים למדו אצל מורים שבאו מבנדין או מסוסנוביץ׳. מקרה אופייני לחינוך בנים בימים ההם: ביום בהיר חזר אחי אברהם מולברום וסימנים כחולים על גופו. הוא סיפר שהרבי הכה אותו בגרב מלאה מטבעות נחושת, משום שלא ידע את פרקו. יותר לא נשאר אצל אותו הרבי.

הקהילה בעירנו

הקהילה היתה מסוכסכת בגלל החסידים למיניהם. כשהתפנה מקום לבחירת רב, שוחט, חברה קדישא וכל מיני „כלי קודש" התעוררו החסידים: חסידי גור רצו להכניס אדם משלהם, לכך התנגדו חסידי אלכסנדר או ראדומסק וכו׳ וכו׳.

עזרה הדדית

עזרה הדדית היתה קיימת אצל היהודים מדורי דורות. את הנער בחדר מלמדים את מצוות העזרה לאלמנה, ליתום, לגר ואפילו לעבד. העזרה והדאגה לנצרכים היתה חשובה: ביקור חולים מילא תפקיד חשוב אצל מחוסרי יכולת. כן היו גמילות חסד, הכנסת כלה והכנסת אורחים. בליל שישי ושבת היו בעלי הבתים מזמינים אורח לארוחה.

לארגון הנשים (פרויען פעריין) היו גם כן תפקידים חשובים: דאגה ליולדת ולילדיה. כאשר לא יכלו למלא את התורנות אצל החולה, היו שולחים אשה הזקוקה לפרנסה והיא היתה מקבלת תשלום עבור הטיפול בחולה. עסקו גם באיסוף מזון וחלות לשבת, איסוף בגדים לחורף, טיפול במת. ההוצאות באו מכספים שנתרמו בקביעות. בכל בית היתה תלויה קופסה לצדקה, וגם אנחנו, הילדים הקטנים, היינו משלשלים בכל יום שישי כמה פרוטות. היו משפחות מכובדות שהיו נזקקות לעזרה, למשפחות האלה נתנו בסתר. אחת הפעילות היתה מאטל פוטרקו ז״ל, שהיתה גם גזברית.

בזמן המלחמה העזרה היתה רבה וחשובה ביותר.

מהפכת 1905 ברוסיה

המהפכה נתנה אותותיה גם בסביבתנו. רוחות חדשות החלו מנשבות בעירנו. השפעה גדולה היתה לבנדין הקרובה. רוב האוכלוסיה בבנדין היתה יהודית, שם היה המרכז לכל התנועות הפוליטיות המחתרתיות. מכל המפלגות נשארו ב״כרוני ה„אחדותניקעס". הם אירגנו את עוזרות הבית היהודיות, את הפועלים ואת השוליות. מכיוון שדרשו תנאים סוציאליים טובים יותר, נפל פחד על נותני עבודה, כאשר ראו את ה„חבר־רה" בעיר.

הסוציאליסטים הפולנים אירגנו את פועלי מיכרות הפחם והברזל שעברו שתים עשרה שעות בבטן האדמה. באחד הימים התקהלו פועלים יהודים ופועלים פולנים, יחד עם האינטליגנציה הפולנית בראש. ברחוב שוסובה הניפו דגלים אדומים וסיסמאות שקראו לחופש ולת־נאים טובים. שרו: „הלאה צאר!" שירים לשחרור פולין מעול הרוסים. המראה היה נהדר. בין הקהל המגוון צעדו שלש בנות יהודיות: חנה רייכמן, גוציה קליימן ואחת מבנות פוטרקו. השמחה לא ארכה זמן רב. ההתקוממות נגמרה במאסרים טראגיים...

קשה לעבור על הטראגדיה של יהודי פולין תחת כיבוש הרוסים. עוד טרם היה צריך בחור יהודי להתיצב לצבא, היו כבר ההורים מלאי דאגה. כל שכן כשהגיעה הפקודה להתיצב. אז קמה פניקה ועצבנות בעיר. כמו בכל שטחי החיים היתה קיימת גם בצבא אנטישמיות רבה. ההורים השתדלו לשחרר את בנם בכל הדרכים האפשריות — אפילו לעשות מום קטן, למשל: קטיעת אצבע ברגל. כאשר לא הצליחו לשחררם, עזב הבן את המדינה באופן בלתי ליגלי; לאוסטריה, לגרמניה או לארץ ישראל. גם הפרידה היתה קשה. התגיסו לצבא בנים שלא היתה להם כל אפשרות אחרת.

מלחמת העולם הראשונה 1914—1918

באחד הלילות שמענו תנועת חיילים רוסיים, שנעו מבנדין. שם היה המטה של הקוזקים. אסור היה להעלות אור בבתים. דרך סדק, בנשימה עצורה, הסתכלנו במה שנעשה בחוץ. הרוסים עם כל הציוד הכבד נעו בכיוון בלתי ידוע לנו. היה זה ליל שמורים — כולם חיכו בפחד לאור היום להוודע מה צפוי לנו.

בבוקר שרר שקט, האויר היה מחושמל. היהודים לא פתחו חנויותיהם. היו שמועות שהגרמנים נמצאים בסביבת זאגלמביה. בשעות אחר הצהרים המאוחרות נראו ראשוני חלוצים גרמנים רכובים על סוסים, נאים בלבושם המבריק. המתח ירד אצל היהודים.

במשך ימים נע צבא רב מבנדין דרך דומברובה עם ציוד כבד. החיילים ביקשו אוכל ושתיה. הזריזים הכינו עוגות, ממתקים ושתיה. הם שלמו עבור הסחורה ב„דאנקע־שען".

חלק מהצבא נשאר בדומברובה. הם החרימו חדרים בשביל הקצינים. מחוסר מיטות שכבו על הרצפה המכו־סה קש. בימים הראשונים בישלו בשבילם מרק ירקות ודאגו ללחם. את הבנות החביאו...

אחרי מלחמה ממושכת, עזבו הרוסים את אדמת פולין לאחר כיבוש משך דורות. אצלנו לא היו קרבות. את אדמת פולין כבשו האוסטרים והגרמנים. הם חילקו ביניהם את השטחים. אצלנו שלטו האוסטרים ובבנדין הגרמנים. כדי לעבור את הגבול היה צריך רשיון. האוכלוסיה היהודית קיבלה את האוסטרים בהתלהבות. בצבא היו הרבה קצינים וחיילים יהודיים. היו ביניהם הרבה ציונים נלהבים. היהודים התידדו עם הקצינים והחיילים היהודיים. בשבתות ובחגים הם היו האורחים המבוקשים, וגם סתם ביום חול. היו ביניהם שהלכו להתפלל בבית הכנסת.

כאשר האוסטרים סידרו את הענינים האדמיני־סטרטיביים הצבאיים, החלו לטפל באוכלוסיה הא רחית. חילקו זכיונות לטאבק, לסיגריות, בדים, כלים, כל דבר שלא היה נחוץ להם למאמץ המלחמתי. לקחו מאתנו את דברי הנחושת, אפילו את ידיות הדלתות. היו כלי נחו־שת שעברו מדור לדור. לנו היה קומקום גדול שהש־תמשנו בו רק לשבת. אמא התחננה שרק את הקומקום לא יקחו, אבל לשווא.

רוב הזכיונות נתנו ליהודים. הרבה סחורות אזלו מן השוק, ומיד החלו לעלות המחירים. הספסרות פרחה יותר ויותר. המצב הגיע לידי כך שהסוחרים קנו סחורה ארוזה (א פעקל) ומכרוה ברווח, וכך עברה החבילה מיד ליד בלי לדעת את תכנה.

עם פרוץ המלחמה, התחילו להתארגן מחדש כל הפעולות הפוליטיות שהיו אסורות בעת הכיבוש הרוסי. הכובשים האוסטרים לא התנגדו בתנאי שלא יפעלו נגדם.

נדמה לי שהיה זה בשנת 1916 בערך: התקיים כנס פעילי הציונים בקלצה, שבו דנו בין היתר כיצד לקרב את הנוער לתנועה הציונית. לכנס דומברובה נבחרו: דוד ינובסקי, שלמה הלפרן ונחמן גוטמן (ואולי לאה רוזן). אחרי דיונים במרכז הוקמה תנועת „השומר" בכל פולין. תפקידו העיקרי של השומר: לחנך את הדור הצעיר חינוך לאומי, לעורר אהבה לארץ האבות על ידי לימוד ההיסטוריה, לימוד עברית והכנה לעליה ארצה. לשון הפיקוד היתה עברית. השומר היה בנוי בחלקו על יסודות הצופיות: טיולים, הכרת הטבע, התמצאות, עזרה ראשונה, עזרה הדדית והשתדלות לעשות כל יום מעשים טובים.

השומר ערך חגיגות לאומיות: חג חנוכה, ט"ו בשבט, חג פורים, ל"ג־בעומר. פסח היה נושא רחב ומעניין — הגולה היא עבדות, בכדי להיות עם חפשי, צריך העם מולדת. לספורי ההיסטוריה היתה השפעה רבה.

לא קל היה לקבל רשות מההורים שירשו לילדים להיות בהשומר. לא פעם היה צריך ללכת למשפחות ולהסביר שלהשומר יש ערך חינוכי רב.

לשומר היו גם תפקידים ציוניים כלליים כגון: לחלק קופסאות של קק"ל, מכירת שקלים, השתתפות ביום סרט.

קוריוז מהימים ההם: באחד הערבים חזר אבא ממנחה ומעריב שהתפלל אצל הרב (פצאנובר). הוא היה עצוב ועצבני ופנה אלי: „האם זה נכון שאת עם בתו של רוזן (לאה) הלכתן ברחוב, ונגשתן לגברים לענוד סרט ביום זיכרון לאיזה שהוא ציוני, הרצל?". (כך ספרו החסידים לרב), „האם מותר לבת ישראל לגשת לאיש זר?" כן, זה נכון, עניתי. הסברתי לאבי מי היה הרצל ומה ערכו בתור בן אדם ויהודי; הוא הקריב את משפחתו ואת חייו למען יחזור העם היהודי לארץ האבות, ואנחנו ממשיכים את דרכו. כל הכסף מהשקלים מיום הסרט, שהרבי שלך כועס בגללו על בנות ישראל, כל פרוטה קודש היא לקניית אדמה בארץ ישראל.

שמחתי מאד על השיחה הזאת, זאת היתה הזדמנות לגלות לאבא את פרצופו של הרב שלו. האם יודע אתה, אמרתי לו, שבחצר הרב גר מלמד מליטא שיש לו חדר ויש לו אשה וילדים? הרב מסית את ההורים שלא יש־לחו את ילדיהם לחדר הזה משום שהוא „ליטוואק" ומפרש קצת אחרת את החומש, והוא נשאר בלי תלמידים.

זאת משפחה מכובדת שעיקר פרנסתה מהתלמידים והוראה. האב נפטר בהיותו אדם צעיר. הוא היה עדין נפש. הכרתי את המשפחה היטב, הם לא נפלו ברוחם.

קבוצת בנות מראשוני השומר הצעיר בדומברובה בשנת 1919
הפעילות: גיטה פרקל־נרקיס, נסיה שטורכיין־נרקיס, פרידה שטורכיין־נרקיס והעלמה נובר.
אַ גרופּע פון השומר־הצעיר־מיטגלידערינס אין דאָמבראָווע אין יאָר 1919.
די אַקטיווע זענען געווען: גוטאַ פּערקל־נאַרקיס, נעסיאַ שטורכיין־נאַרקיס, פרידע שטורכיין־נרקיס און פריילין נאָווער.

הבן הבכור היה מתמיד, אוטודידקט, ידע צרפתית ועוד כמה שפות. הוא היה מורה למבוגרים ללימודי קודש. עלה ארצה והשתתף בעריכת המילון הרפואי של ד״ר מזיא. הבת למדה תפירה, וכך התפרנסו. האם והילדים עלו גם כן ארצה.

האם רב זה ראוי להיות מנהיג רוחני? המשכתי. היודע אתה שמרננים בעיר כי הרב קיבל את הרבנות בקהילת דומברובה נגד רצון חלק מהתושבים ובהת־ערבות הגוברנטור בפיוטרקוב? (בזמן שלטון הרוסים היתה דומרובה שייכת ל„פיוטרקו בסקיה גוברניה״). אבי נאנח וענה: „אחקור״.

המלחמה שינתה את ההשקפה אצל הרבה משפחות. הורים שלחו את ילדיהם לבנדין לגימנסיה העברית „יבנה״. נחמן ג׳טמן הרחיק לכת, הוא שלח ילדיו לוינה. גם הלבוש של הילדים היה אירופי. בכלל חל שינוי בכל תחומי ושטחי החיים, עקב הימצאם של הכובשים הוינאים בדומברובה בזמן מלחמת העולם הראשונה.

פעם בא אבי לחדר הבנות בביתנו. על הקיר היתה תלויה תמונה גדולה של הרצל, הוא שאל „מי הוא האיש יפה התואר עם זקן אך בלי כובע״? כשאמרתי לאבי את שמו הזדעזע: אדם שרוצה להביא את עם ישראל לארץ הקודש מצולם בגילוי ראש? בלי לאמר דבר הוציא עפרון וצייר לו כיפה.

מלחמת אבות ובנים

משפחת גצל שטורכיין (אליקים) לא היתה דומה ליתר המשפחות בעיר. האב נולד בדומברובה. הוריו: חיים־זמל שטורכיין, וגיטל מבית פרוכטצווייג. זאת משפחה ענפה שגרה ברדן. הוריו באו כנראה מפוזן, לפי שמותיהם.

אשתו של שטורכיין, חיה־שרה מבית מרקוביץ, נול־דה בצ׳נסחטוב וחונכה בורשה. קיבלה השכלה של שש מחלקות גימנסיה ושלטה בכמה שפות. היתה מבית אדוק ותרבותי. אביה היה סוחר תבואה, לבוש אירופית וזקנו הארוך מסורק יפה.

גצל שטורכיין היה בן יחיד להוריו. הוא היה איש

אדוק, ישר ותמים, ובלתי מציאותי בחיי היום־יום. לעו־מתו, אשתו היתה בעלת מרץ, חרוצה ובעלת חוש חינוכי מפותח. היא ניהלה את העסקים בחנות, עם עוז־רים זרים, כשהילדים היו עוד קטנים. ניהלה את הבית בעזרת בחורה יהודיה מן הכפר שבאה בכדי ללמוד כיצד לנהל בית ולבשל.

עבודתה של אמי לא נגמרה עם סגירת החנות. כאשר כל הבית היה ישן, היתה עוברת בלאט מחדר לחדר כדי לבדוק אם הנעליים מצוחצחות, אם הבגדים מקו־פלים על הכסא ואם הילקוטים סגורים. אם ילקוט היה

ר׳ חיים זימל שטורכיין
אביו של ר׳ געציל
ר׳ חיים זימל שטאָרכיין — פאָטער פון ר׳ געציל

פתוח, היה זה סימן שלא גמר את השעור ויגמור למחרת בבוקר מוקדם. כבר בגיל צעיר התחיל חינוך הילדים לעצמאות. בהיותנו נערות היינו צריכות לדעת לבשל, לכבס, לגהץ, לתקן גרביים ולבנים, לערוך שולחן יפה, לחשב כמויות של מצרכים למשפחה. נוסף לזה ללמוד את המסחר. כל זה בכדי להכין את הבנות לחיים בעתיד. בהזדמנות היתה אמא משוחחת עמנו על התפקיד הגדול של האשה בחיי היום־יום, והשפעתה הרוחנית על חינוך הילדים, וגם על הבעל... את מלוא ערך ההכנה לחיים שקבלנו על ידי החינוך הנכון מאמי, הבינותי כאשר באתי ארצה עם פרידה אחותי.

אבי לא התערב, הוא סמך על אמנו. רוב הזמן ישב בחדר הגדול ולמד תורה. בערב שבת ובשבת ובחגים היו הילדים המבוגרים אוכלים יחד עם ההורים על יד שולחן ערוך יפה. הבנים ישבו מצד האב שישב בראש השולחן והבנות ישבו מצדה של אמא. האורח שאבא היה מביא מהשטיבל ישב על יד הבנים.

מי אינו זוכר את התכונה והציפיה לכל חג וחג, ובעיקר לחג הפסח: הורדת הכלים האהובים על הילדים והבגדים החדשים. מלא חן וקסם היה החג הזה במיוחד בעיני הילדים. בפורים היה החדר מלא אורחים ועל השולחן כל טוב. אנחנו הילדים מציגים את „מכירת יוסף". הכסף שקיבלנו היה קודש לעניים.

אמו של ר׳ גצל שטורכיין
די מוטער פון ר׳ געצל שטורכיין

מקור המרד במשפחה

להורי נולדו שנים עשר ילדים: תשע בנות (אחת מתה בהיותה קטנה) וארבעה בנים. ואלה שמות הילדים לפי הסדר: טויבעלה, אסתר, אברהם, חנה, חוה, יצחק, נסיה, משה, פרידה, רחל ויעקב.

טויבעלה התחתנה בגיל שש עשרה עם בחור ישיבה ממשפחת הרבי מרדומסק. לשלמה היו כשרו־נות לציור ולשפות, אך לא פיתח אף אחד מהם. אסתר התחתנה עם יעקב פרידמן, בחור מתקדם, סוחר. אברהם למד באופן פרטי למודים חילוניים. הוא התחתן

עם בחורה מזארקי, מבית פייפקופף. היה בין הראשונים שמרד בבית שטורכיין. אברהם, חנוך־גרשון שפילברג ז״ל ונוסבוים היו ממיסדי „מזרחי״. הם גם הקימו חדר מודרני. (כל זה שמעתי מפי אשתו, פייגעלע). שאף לעלות ארצה. נפטר ב־1919 מטיפוס בדומברובה. הניח אלמנה ושלושה ילדים, שני בנים ובת אחת. גוציה מתה במחלה, אייזיק במלחמה ומרדכי הצעיר עם האל־מנה עלו ארצה. הוא היה בחור חמד. בן שש עשרה

ר׳ גצל שטורכיין
איש אדוק מ„שומרי החומות״.
אַ שטאַרק רעליגיעזער ייד.

התגייס להגנה. שמר ברמת רחל. ביום הראשון להיותו בים המלח נהרג. נקבר ברמת רחל.

לחנה היו תכניות להמשיך ללמוד בתור אחות. בעיני ההורים היה זה מוזר ביותר. בת ישראל תהיה אחות? ההורים חשבו שמשאלה מוזרה זו היא מעשה ילדות — קלות דעת שתחלוף מהר. ב־1913 עזבה חנה את הבית ונסעה לקראקוב להגשים את משאלתה... לא קשה לתאר את הטראגדיה בבית. בתו של שטורכיין ברחה מהבית. דיכאון שרר בבית זמן רב. הם סבלו בשקט...

לא שיחק לחנה המזל. ב־1914 אסרו אותה יחד עם כל הנתינים הזרים במחנה־העבודה. כל הזרים עבדו בבית חרושת לשימורים ולנשק. כשנודע לי מהקצין היהודי האוסטרי שכל הזרים נמצאים במחנה בקשתיו שיודע היכן נמצאת אחותי. כשנודעו לי כל הפרטים וגם הכתובת לא היה קץ לשמחתי. התחלנו להתכתב דרך הדואר הצבאי (דוד ינובסקי היה חבר שלה). התיעצנו אם כדאי להשפיע עליה שתחזור הביתה? מה תועלת יש לה מזה שהיא עובדת וחיה בתנאים קשים. אמא כתבה לה מכתבים חמים, וביקשה שתחזור כי אבא והיא סולחים לה על כל הסבל שגרמה להם.

חיה שרה שטורכיין
אשתו של ר׳ גצל, בעלת השכלה חילונית. בשטח הדת הלכה בעקבות בעלה.
חיה שרה, די פרוי פון ר׳ געציל שטורכיין, וועלכע האָט באַזיצט אַלגעמיינע און וועלטלעכע בילדונג און איז אויפן רעליגיעזן געביט געגאַנגען די וועגן פון איר מאַן.

בשביל חנה לא היתה זאת כניעה. הקצין יעץ לאמי לפנות להנהלת המחנה, בכדי שתשחרר את חנה. היא חזרה לזמן קצר הביתה.

אכזבה חדשה ציפתה להורים כאשר נודע להם שהחתן של בתם הסוררת הוא דוד ינובסקי (קרוב מש־פחה מצד אבא) המורה הדגול, מחנך בחסד עליון וציוני ותיק — הידוע בדומברובה ובסביבה כמי שהודות להשפעתו עזב הנוער הטוב את מסורת אבות. החתונה היתה צנועה. הם עברו לגור לצ׳נסטוכוב. דוד קיבל עבודה כמורה בגימנסיה עברית. חנה גמרה את לימודי האחות ועבדה עד עליית היטלר. את הבן היחיד שלחו

ארצה ב־1937 ללמוד רפואה באוניברסיטה. הוא היה פעיל מאד בהגנה בארץ ובחוץ לארץ. חנה ודוד התכוננו לעלות ארצה, אך לא הספיקו.

פרשה חדשה בבית שטורכיין

הרבה השפעות גרמו להתפתחותי בדרך שהלכתי: החינוך בבית, ונטייתי שהיתה שמאלנית. התעמקתי במצבה של האשה בחברה, ובמיוחד כאשה יהודית. הרוב נושאות בעול: טיפול בילדים רבים, ניהול הבית, במקרה הטוב רק עוזרות בעסקים. באתי לידי מסקנה שלא בדרך הזאת אלך — עלי ללמוד מקצוע אם אני רוצה להיות חופשית ועצמאית. ברור היה לי שהתנגשות עם ההורים תגיע ברגע שאבקש שיתנו לי להמשיך בלמודים. אבא התנגד, אמא הבינה שהחלטתי ללמוד מקצוע, ולא חשוב איזה.

באותם הימים הכרתי את יצחק ברוקנר. הוא היה בונדיסט. הכרתי אותו על ידי אחותו, שהיתה חברה שלי. נפגשתי אתו לעתים קרובות. השיחות היו מענ־ינות. אני הייתי בשבילו יצור מוזר — בחורה מבית כזה, והשקפות כאלה. הוא רצה שאכנס למפלגה. התנג־דתי. המפלגה מגבילה כל מחשבה עצמאית.

באותה תקופה היתה תנועת הנוער „השומר" בתהליך התהוות. דוד ינובסקי השתדל להוכיח לי, שהשקפותי אינן צריכות למנעני להיות ציונית בהשומר. ציונות אינה תנועה פוליטית, היא תנועת עם הרוצה לחזור למו־לדת אבותיו, ולהיות עם חפשי. שום תנועה פוליטית לא תפתור את בעית היהודים בגולה — רק אנחנו בעצמנו בכוחותינו אנו. קסמה לי העבודה החינוכית עם הילדים. העליה ארצה בעתיד הצדיקה עוד יותר את הצורך ללמוד מקצוע. בביתנו גרה משפחה שאחד מבניה עבד בבית דפוס. הודות לו קבלו אותי בתור מתלמדת. עזבתי כעבור זמן קצר. הלכתי ללמוד אצל הצלם קארפנשטיין. בבית לא ידעו. אבא הרגיש שלעיתים קרובות אני יוצאת מהבית, ובשעות קבועות. תמיד הייתי צריכה להמציא תרוצים.

באחת השבתות אחר הצהרים הרצה פרץ על ספרו „בלילה בשוק הישן" (ביי נאכט אויפן אלטן מרק). הלכנו עם גתה ויצחק ינובסקי לשמוע את ההרצאה בבנדין. למזלנו חזרנו מוקדם. פעם אחרת בא מיליקוב־סקי להרצאות בשבת בערב ושוב בבנדין. חזרנו מאוחר. אבא חיכה לשובי, חקר אותי, מהיכן אני באה כל כך מאוחר? אמרתי את האמת. בודאי לקחת איתך כסף? עניתי בתקיפות: לא לקחתי כסף, הלכנו ברגל. האם ידעת שבשבת אסור ללכת מרחק כזה? תמיד נהגנו דרך־ארץ וכבוד כלפי ההורים, כנראה הרימותי את קולי — ואז סטר לי אבא בפעם הראשונה והיחידה. עזבתי את הבית והלכתי לישון בביתה של גתה. אמי השתדלה לרכך את הסיכסוך ודרשה שאשוב הביתה. הסטירה עשתה את שלה. המצב בבית נעשה כל פעם יותר ויותר קשה: אסור לקחת ספרים בספריה, אסור לצאת בערבים מהבית, אסור לחזור מאוחר הביתה. בכובד ראש שקלתי את כל האפשרויות והתוצאות.

יוסף קנריק, מראשוני „השומר" בעיר.
יוסל קאנאריק, פון די ערשטע אין „השומר" אין שטאט דאמבראווע. געשטארבן אין פוילישן מיליטער.

בשנת 1918, מאוחר בלילה, עזבתי את הבית בדרך לקראקוב לסיים את לימודי הבגרות. היה ברצוני ללמוד רפואה. יותר משנה לא יכולתי להחזיק מעמד. ללמוד ולעבוד היה בלתי אפשרי. מצב התזונה בימים ההם נהיה רע. הוזמנתי לינובסקים הטובים והיקרים להב־ראה. לפי עצת הרופא לא היה רצוי שאחזור ללמוד בתנאים כאלה. את מטרתי לא אגשים. חנה ודוד השפי־עו שאשאר אצלם ואכנס לסמינר לגננות. הודות לעז־רתם, ובעבודה חלקית, גמרתי את הסמינר בהצטיינות אחרי שנה.

באחד הימים הופיע בסמינר אדם מפיוטרקוב לחפש גננת המדברת אידיש. התנאי השני היה שעבודה זו חייבת להיות קשורה באהבה, במסירות ובהבנה ללא גבול כלפי ילדים עניים ומסכנים מאד. מנהלת הסמי־נר המליצה עלי.

לפני כן עבדה שם גננת שהענישה את הילדים בכל מיני עונשים וגם הכניסה אותם למרתף. הבינותי את התנאים... יום ראשון בגן — הילדים היו עצובים, הסתכלו בי באי־אימון, לא דיברו הרבה. השתדלתי לקרב אותם על ידי משחקים וסיפורים. מצב זה לא נמשך הרבה זמן... „יוצא מהלב ונכנס ללב". סגור לבם של הילדים הקרועים והבלויים מדלת העם נפתח ונקשרו קשרים הדדיים. לרוב היו יתומי מלחמה שנאספו מהרחוב. התמסרתי לילדים באהבה בכל חום לבי, עד כדי כך שכאשר הם הלכו יחפים הלכתי גם אני. יחפה שכבתי אתם לנוח על המחצלות, אכלתי אותו המזון שהאכילו את הילדים. המפלגה קבלה מצרכים מהג'וינט, השתדלתי שהילדים יקבלו תזונה טובה ככל האפשר. זאת היתה התקופה המאושרת שלי.

בשנת 1920 בקיץ, בא חברי מרדכי נרקיס (אז פוטאש) שהכרתיו בהשומר ב־1916. הוא הודיע לי שאנחנו מוכרחים לנסוע לארץ ישראל. ההנהלה השתוממה: את ציונית? את בורגנית? זה לא יכול להיות — אנחנו חשבנו שאת קיצונית יותר ממפלגתנו, שאת קומוניסטית. הויכוח היה ער. עניתי להם: אמרו להנהלה שאין אני שייכת לשום מפלגה, אני שייכת לעם ישראל, ואני נוסעת לבנות את ביתי במולדת. קשה היה לשכנע את ההנהלה שאני מוכרחה לעזוב את המוסד, ולעזוב את הילדים האומללים החביבים האלה, היה קשה פי כמה.

הילדים ביקשו והתחננו: נסיה, גיי נישט אַוועק פון אונדז, מיר זענען גוטע קינדער, מיר האָבן דיך ליב!!! הבקשה זיעזעה אותי. והד התחנונים האלה ליווה אותי שנים רבות.

הודעתי להורים שאנחנו נוסעים לארץ־ישראל. אמא כתבה שאבוא הביתה ושנתחתן לפני הנסיעה, אבא דרש בתוקף שנמלא משאלתו זו. החתונה התקיימה בקראקוב בנוכחות משפחה מצומצמת. באותו ערב ליוויתי את חברי לגבול צ'כיה בכיוון לוינה, שם מחכים לסרטיפיקט. אני חזרתי לאסוף חפצי ולנסוע אחריו. בוינה שהינו שלושה חדשים כי משה שרת (אז שרתוק) רצה שנרקיס ישאר ויעבוד בשביל צעירי ציון. החלטנו לא להשאר בגולה.

בסוף 1920 הגענו ארצה באוניית משא. הנסיעה נמשכה עשרים ואחד יום. האח יעקב היה בארץ. ב־1929 היה מוכרח לעזוב בהיותו שייך למפלגה הקומוניסטית. האנגלים הודיעו לו שאם לא יעזוב מרצונו הטוב, יגרשו אותו. הוא נשאר נאמן ופעיל עד יומו האחרון. השאיר בת.

מאחותי טויבעלע ושלמה רבינוביץ ז"ל, מכל משפחתה נשאר הבן אברהם רבינוביץ, שהיה במחנה אצל הגרמנים. התחתן עם בת מבנדין, שגם היתה במחנה. יוכבד ואברהם עלו ארצה והקימו משפחה. חנה ודוד השאירו בן, שביב, נמצא בארץ ועשה הרבה בשרות המולדת.

למרות המרד שהכרזתי על אורח חייהם של הורי, יקרים הם לי, וזכרם לא ימוש ממני עד עולם.

אפרים לנצ'נר

בית המדרש בקולוניה רדן

מעשרה קבין של עסקנות ציבורית־מפלגתית, ובעי־קר ציונית, שירדו לדומברובה — נטלה קולוניה רדן תשעה.

מקולוניה רדן יצאו רוב יוזמי, מיסדי ופעילי הא־גודות השונות, ויחסית לכל קהילת דומברובה אולי היוו אנשי רדן רוב בכל אגודה ומוסד.

הציר שסביבו התרחשו, התלבטו והתלבנו כל הבעיות החברתיות בקולוניה רדן היה בית המדרש. בית המדרש היה לא רק מקום תפילה ומקום לימוד תורה, אלא גם בית ועד ליהודי רדן, זקנים וצעירים. אם זה בענינים פוליטיים וציבוריים ואם זה בענינים סוציאליים וגמילות חסדים.

זכורים לנו המאבקים בין כתלי בית המדרש, לפני מאורעות פוליטיים, כגון בחירות לסיים הפולני ולמועצה העירונית — עם הופעתם של הנואמים מכל ה:רמים עד ה„בונד" החילוני ועד בכלל.

ברור ומובן מאליו ששליח חשוב מארץ ישראל המבקר בזגלמביה בעניני קרן היסוד והקרן הקימת כגון ליב יפה, או אורי זסלבסקי מנהלל, חייבים גם להופיע בפני יהודי רדן על במת בית המדרש, בכדי למסור להם דרישת שלום מהמפעל הציוני בארץ, לעור־רם ולעודדם באהבתם ותוחלתם לארץ ישראל.

כאמור במת בית המדרש ברדן שמשה לא רק עוברים ושבים, או לעניני בחירת רב או שו"ב — אלא גם לצרכים סוציאליים. לא פעם הטיפו וקראו לציבור עסקנים שונים — והארי שבחבורה ר' ראובן לעכטציהר ז"ל — לזכור ולתמוך בנצרכים. זכורני שר' שלמה הלפרן ז"ל עלה פעם על הבמה ועיכב את הקריאה בתורה, עד שנתחייבו המתפללים להביא תרומתם עבור מקרה דחוף.

היסוד לרוב הפעולות הסוציאליות — כפי שצוין — היה בבית המדרש, והתקופה בה בוצעו הפעולות היתה בעיקר בחגים: בפורים ע"י „קערות" שהיו מסודרות על שולחן בכניסה, או על ידי יוזמים, מת־נדבים ומתרימים שונים, שהלכו מבית לבית, לאסוף כספים עבור נצרכים שירדו מנכסיהם והזקוקים לתמי־כה מסוג „מתן בסתר" כדי שלא לביישם, ועבור אח־רים הנמצאים במצוקה כלכלית.

בשמחת תורה היתה התרמה רבה ע"י „נדרים" בעליה לתורה, ויהודי רדן תרמו ביד נדיבה, כי החורף התקרב ובא וצריך להכין בגדים חמים ונעליים, תפוחי אדמה ופחם להסקה. התבלט בנדבנותו הרבה ר' נחמן־גוטמן ז"ל שתרם סכומים רציניים למטרות צדקה וגם למטרות ציוניות.

לפני מפעל קמחא דפסחא — תרומות למען זקוקים למצרכי חג הפסח, כגון מצות, יין לארבע כוסות וכו' — ערכו העסקנים את הרשימות בבית המדרש ומשם נשלחו המתרימים. מענין לקרוא קטע ממכתב שכתב הנדבן והעסקן הידוע רב הפעלים, ר' ליבל שציגובסקי ז"ל מדומברובה בשנת 1935, לר' חנוך־גרשון שפילברג ז"ל בת"א: „הקמחא דפסחא מתקבץ ע"י משה ביטנר ואיזיק גוטרמן".

זכור לי מקרה „יבלונה". באחת השבתות בשנת 1920 נודע שחיילים יהודיים בצבא הפולני שנאסרו ונשלחו ליבלונה בגלל עלילת ריגול, עוברים דרך דומברובה ברכבת. במהירות הבזק התארגן איסוף חלות ודברי אוכל אחרים, ועל אף האיסור לשאת מטלטלין מחוץ לתחום השבת — („פיקוח נפש דוחה שבת"), הביאו את המצרכים לבית המדרש ומשם אל החיילים הרעבים שנמצאו בתחנת הרכבת.

התקיימה חברת „בקור חולים", שמתפקידה היה לשלוח מתנדבים לעזור לחולים במשמרת לילה ובזה להקל במקצת על המשפחה ולעודדה. מקומה של „החברה" בבית המדרש ושם נקבעה התורנות של המתנדב.

מכיון שעסקינן ב„חברות", כדאי גם להזכיר את חברת קנין ותקון ספרים שמתפקידה היה לרכוש ספרי קודש וכן למסור לכריכה ספרים קרועים. בשער כל ספר היתה חותמת: „חברת קנין ותקון ספרים — בית המדרש דקולוניה רדן". כשנפטר מישהו בקולוניה רדן ירד אבל על כל המשפחה הרדנית. ר' יעקב שלום פישל ז"ל היה מכין את „הקרשים" ל„ארון" עבור הנפטר בבית המדרש, ניסר אותם לפי הצורך בעזרת מישהו מהשכנים, עד שבא ר' וואווע ז"ל וטיפל ביתר סדרי הטהרה והלויה.

בכניסה מצד שמאל, בקיר המזרחי ע"י ארון הקודש, היתה קבועה קופסת „קרן הקימת לישראל". אחת מפעולות קרן הקימת היתה הסרטת פנס קסם עם

תמונות של ישובים עבריים על אדמת הקרן הקימת בארץ ישראל, הפעולה הזאת בוצעה בעזרת נשים מבית המדרש.

בית המדרש שימש כמקום מרכזי לפירסום מו־דעות, בעיקר בחגים, על הכנסות קרן היסוד וקרן הקימת, דוחו"ת שנתיים או אחרים, כמו כן כרזות לפעולות ציוניות או להפצת השקל. מובן שהיו גם מודעות וחומר תעמולתי אחר ממפלגות אחרות והיו גם מתנגדים לציונות, אבל השפעתם היתה מועטת יחסית ולכן אני מרחיב את היריעה על פעולות ציו־ניות, בעיקר וגם מסיבה זו שהייתי יותר קרוב לת־נועה הציונית וזמן מה שימשתי כמזכיר הציבורי ("כמ־רשה") לקהק"ל.

בקולוניה רדן לא היו קיימים „שטיבלך" או מנ־ינים קבועים אחרים לכל ימות השנה, חוץ ממנין אחד או שניים לתפילת השבת ובעיקר ל„ימים הנוראים". אחד מהם שהתבלט בחשיבותו עם מתפלליו אניני הטעם ומביני הנגון היה בביתו של ר' חיים־לייב אינגסטר ז"ל. הש"צ היה ר' מאירל גרויצר; ר' מאירל היה יהודי אמיד וירא שמים והיה ידוע כבעל תפילה בחסד עליון, שהנעים בתפילותיו ובזמירותיו, לרוב יצירות משלו, בלווית מקהלה שאירגן ואימן מראש כדבעי. במקהלה של שנת 1914 שאף אני כנער צעיר השתתפתי בה היו: ר' אהרון למקוביץ ז"ל, ר' הירשל גליקסמן ז"ל, ר' יצחק אוקס ז"ל. כולם הרמוניה אחת של קולות נעימים ושונים, שבימי פגרה אחרים היו עוברים לפני התיבה ומנעימים אזני המתפללים.

עברו מאז כיובל שנים ועודני זוכר את ה„הנני העני ממעש" עם השתפכות הנפש המיוחדת לר' מאיר'ל את ה„ממקומך" ב„קדושה" ואת „המכלכל חיים בחסד" וכו'. המנגינות הללו מהולות בעצב ובצער שנחרתו במוחנו ובלבנו עם אבדן יקירנו, קדו־שינו, קרובינו ומכירנו הי"ד.

שני עדי ראיה ושמיעה מנצולי השואה מספרים שאחותו של ר' מאיר'ל ז"ל היתה בין קבוצת הנשים שנאספו למשלוח לאושויץ, בערב יום כיפור, והיא התפללה לפניהן תפילת „כל נדרי" ברגש וביראה ובכאב למר גורלן. זעקה אדירה פלחה במחנה ההשמד, והנשים האומללות בכו בכי קורע לב ותפילה בפיהן לאל נקמות.

כאמור לא היו מנינים או „שטיבלך" קבועים בקו־לוניה רדן, אבל היו חסידים שונים עם מנהגים ונו־סחים משלהם בתפילה, ובמובן זה היתה סובלנות מסוימת מצד יתר המתפללים. בכלל הצטיינו יהודי רדן בחוש הדמוקרטי. למשל: כשעלה ר' חיים־דוד הירשפלד ז"ל לתיבה בשבת היה שר „הכל יודוך" כמנהג רדומסק, בו בזמן שוב בעלי התפילה אחרים היו שרים רק „אל אדון".

ואם מזכירים בעלי תפילה, אי אפשר לא להזכיר את הבעל־תפילה הלמדן ר' שלום יודקוביץ ז"ל, שנוסף לתפילתו הנאה היה גם בעל קריאה בחסד עליון. מי ששמע בתשעה באב באיכה יגון אמר את הקינה „אלו ציון ועריה", הרגיש וכמעט ראה את בית המקדש בחורבנו; אבל גם מי ששמע איך שר' שלום ז"ל קורא בתורה שירת הים „אז ישיר משה" — ובאיזו התלהבות ובתרועת נצחון הוא אומר „סוס ורוכבו רמה בים" — הרגיש את הגאולה — שכאז כן עתה — קרובה לבוא.

ר' יוסקה רוזנפרוכט ז"ל (יוסקה דינה'ס) אח אמי ע"ה, יהודי תמים ירא שמים, בעל תפילה רגיש היה, תפילותיו בימים הנוראים היו מלוות בכי קורע לב ומאידך יכול היה בהתלהבות לשמוח ולשמח בשיר: „שישו ושמחו בשמחת תורה כי טוב סחרה מכל סחורה", והקהל החזיק אחריו והתמזגו קולות צוהלים בשירה אדירה לשמחת התורה.

בבית המדרש היו לומדי תורה קבועים אחדים; בראש וראשונה יזכר ר' הירשל קיזר ז"ל, שלא פסק פומיה מגירסא ימים ולילות, למרות שבקושי פירנס משפחתו בלחם צר ומים לחץ. סופר עליו שפעם בחגי־גת שמחת תורה כשכולם שרו ורקדו, עמד ר' הרשל קיזר בצד, שקוע במחשבותיו כדרכו. נגש ר' שלמה הלפרן ז"ל למישהו מהמתפללים ושאלו: התנחש על מה חושב ר' הרשל קיזר? „התורה שלי והם שמ־חים".

בתקופות שונות היו גם חובשי בית המדרש בחו־רים ואברכים שהגו יומם ולילה. אחד מהם ר' יוסף ראובן רובין ז"ל, בר אורין ונחבא אל הכלים, צנוע ומשכיל, בן להישר באדם והתמים ר' טבל ז"ל והצ־דקת רבקל'ה נ"ע — אחות אמי נ"ע. והיו גם כאלה ש„הציצו" רק לשעור בהשכמה לפני יציאתם לעיסו־קם, או בין מנחה למעריב.

בחגים, בעיקר בערבי ימים טובים שניים של גלות, מוקפים היו השולחנות למדנים וסתם „יודעי ספר" שעיינו בדף גמרא או „עין יעקב" בזמן שבית המדרש המה מרוב אנשים חוגגים המשוחחים גם שיחות חולין.

חלק ממיסדי וראשוני אגודת הציונים עברו את האסכולה הבית־מדרשית: מנחם וינשל (המנחם) ז״ל משה הירשפלד ז״ל, יהודה לנצנר ז״ל, יהודה ברזלי ז״ל, אברהם גרוספלד ז״ל, ומשה טרימן ז״ל. גם הספריה הראשונה של אגודת הציונים שהיתה בביתו של ר׳ אברהם משה־רושינק ז״ל, נוסדה מיוצאי בית המדרש שקנו עתון „היינט״, ותמורת התלושים שאספו, קיבלו את כל ספרי מנדלי. זה היה היסוד לספריה של אגודת הציוגים שעברה גלגולים רבים, תחילה בשם „עזרא״ ואח״כ „עזרת משה״ ע״ש משה הירשפלד ז״ל.

בשנת 1914 נהרג ביריה משה הירשפלד ז״ל ע״י חייל גרמני בעברו ע״י פסי הרכבת. המקרה הטרגי הזה דיכא עד מאד את משפחתו ואת כל יהודי דומ־ברובה ובעיקר את תושבי רדן. חבריו בבית המדרש החליטו להנציח את שמו של משה ז״ל ע״י מפעל צדקה בשם „עזרת משה״, שמתפקידו היה לאסוף מצרכים וחלות לנצרכים לשבת. הפעולות הללו נעשו בעיקר בביהמ״ד.

אורח נודד שנקלע לבית המדרש דרדן בליל שבת — היה אחד המתפללים מזמין אותו לארוחת ליל שבת ולמחרתו לארוחת שבת. בכל שבת היו כמה אורחים שהיו סמוכים על שולחנם של יהודי רדן.

בהכנסת אורחים מיוחדת במינה התבלט ר׳ גימפל טרימן ז״ל, פחח שחי מיגיע כפיו. בין יתר המצוות בחר לו למצווה איכסון צדיקים ומוכי גורל. מדי שנה בשנה היה מתאכסן בדירתו הרבי מכרובישוב „רבישוב״. כשבוע ימים „הרגישו״ בביהמ״ד בנו־כחותו של הרבי, שהקסים במראהו הפטריאכלי, וד־ממה שררה בביהמ״ד בעת שהרבי האריך ב„קריאת שמע״ בקול נעים ומסולסל „למען תזכרו ועשיתם את כל מצוותי״, ורק אז החזיק אחריו גם הבעל־ת־פילה „ה׳ אלקיכם אמת״. מובן שגם „קוויטלך״ היה הרבי מקבל בדירתו של ר׳ גימפל, ולאלה שלא יכלו לבקר את הרבי, מילא את שליחותו וברכתו של הרבי ליהודי רדן הגבאי בליווי יהודי טוב, תושב רדני, לפי רשימה מדוייקת.

עוד אורח שנתי קבוע היה מבקר ברדן ומקום האכסניה שלו היה אצל ר׳ גימפל: „פישל הסגי נהור״ „דער בלינדער פישל״. הכיר את כל אחד לפי קולו. שהה בקולוניה רדן כשבוע, אסף תרומות מכל יהודי רדן לפי רשימה שהוכנה לו, ובשבת כיבד את מתפללי ביהמ״ד בתפילת שחרית ומוסף בעברו לפני התיבה.

מקומו של בית המדרש היה בכניסה מצד ימין, דרך פרוזדור דירת ר׳ יודל רוזנבלום ז״ל ומשפחתו. בימי חג שימשה דירתם „כחדר שני״ לקריאת התורה. מצד שמאל דירת ר׳ מאיר־נתן שליבקה ז״ל, ומש־פחתו, שגם דירתם היתה מכילה מתפללים בימי חגים, בעיקר בשמחת תורה כ„חדר שלישי״, מרפסת די־רתו היתה דרומית־מזרחית לביהמ״ד והיתה משמשת כסוכה למתפללים לקידוש מצווה בחג הסוכות.

דירתו של ר׳ יעקב־שלום פישל ז״ל היתה קרובה ל„עזרת נשים״ בצפון. על ידה ה„יאר סוכה״ עם השלאג — גג המכסה את הסכך בכל ימות השנה והמתרומם על צירים ונפתח לחג הסוכות. דירתו היתה קשורה עם ביהמ״ד, והוא עצמו היה קשור למתפלליו ובעיותיהם הפרטיות של חלק לא מבוטל מהם. לא פעם שימשה דירתו ככתובת לעזרה ראשונה, ובדלפק שבחנותו היו שתי מגירות, שאחת מהן היתה מיועדת רק למטרות צדקה ומתן בסתר (לפי דברי ר׳ חנוך־גרשון שפילברג ז״ל).

לפתחו של ר׳ יעקב־שלום ז״ל באו גם לקבל עז־רה רפואית, ואם קבעו החולה או קרוביו שהמחלה נגרמה ע״י „עינא בישא״ (עין הרע), ידע ר׳ יעקב־שלום ז״ל סגולה רפואית ע״י אמירת תפילה מתאימה, בהחזיקו בידו מטפחת שקבל מקרובו או שליחו של החולה. בגמר תפילתו מסר את המטפחת לשליח, והלה בלכתו הביתה אסור היה לו לפטפט אף מילה אם פגש מישהו בדרך. עת השליח בא הביתה היה שם את המטפחת המבורכת על ראשו של החולה ולמרבה הפלא זה עזר לעתים קרובות מאד.

ר׳ יעקב־שלום ז״ל, שרבים קראו לו „דער פעטער יעקב־שלום״, חובב ציון גדול היה, מסור ונאמן להש־קפות ציוניות, קירב ועודד את הנוער שפעל למען ארץ ישראל, התגאה בקרוביו בני מוטיל ושמח׳לה ליברמן, שכולם עלו ארצה. עיניו קרנו משמחה כשהקריא בביהמ״ד מכתב שקבל מצבי יהודה ברזלי (ליברמן) ז״ל, בו תאר את חיי החלוצים בקיבוץ, עבו־דת היצירה וההתישבות וההתגוננות היהודית במאו־רעות תרפ״ט.

ביום כיפור מדי שנה היה ר׳ יעקב־שלום עובר לפני התיבה ומתפלל תפילת נעילה, בהתרגשות רבה אמר את התפילה „פתח לנו שער בעת נעילת שער״ ואולי התכוון גם שייפתחו שערי הארץ הנעולים בג־זרות העליה בפני העם הגולה שמאווייו לציון.

בחצר מערבית לביהמ״ד היו מובילות מדרגות

לקומה שניה, לדירתה של פרימטל שליבקה ז"ל, אל־מנתו של ר' שמעון ז"ל מראשוני רדן. בית המדרש היה בבעלותם וכשעלתה פרימטל ז"ל בשנת 1925 כדי להצטרף לבניה יוסף ז"ל, מאנשי העליה השניה וממתישבי נהלל, ולבנה יעקב ז"ל, שהיה לפני עליתו עסקן ציוני רב פעלים ומורשה לקרן הקימת — נכנסה לבית המדרש, עלתה על הבמה ונפרדה מכל המת־פללים. שארית ימיה היתה בנהלל. מעורה בחיי הכפר, ונפטרה בשיבה טובה.

ליעקב שלוי (שליבקה) ז"ל כדאי להקדיש כמה מלים. אחרי מלחמת העולם הראשונה נפרדה החבורה הציונית הצעירה והפעילה, עם התגייסותם של חלק גדול לצבא הפולני ועם פנייתם ארצה או לארצות אחרות, על מנת לעלות ארצה ישראל בדרך־לא־דרך. ביניהם היו: אחי צבי־יהודה לנצנר ז"ל, ברזלי יהודה ז"ל, ליפצ'ה גרוספלד (הירשפלד), אברהם גרוספלד ז"ל ויבדלו לחיים ארוכים נפתלי רכניץ, משה טרימן, שמואל ויסזליץ, יעקב פדרמן ועוד. יעקב שליבקה ז"ל, כאחד משרידי החבורה בדומברובה בתקופה ההיא, שימש כמארגן פעולות ומגביות ציוניות ומדריך נוער. כותב השורות האלה שימש זמן מה כמזכיר לקרן הקימת בעת כהונתו כמורשה, ואחרי עליתו נבחרתי אני לתפקידו. עלי לציין שממנו קבלתי השראה והד־רכה לעבודה ציונית בכלל ולקרן הקימת בפרט. יהי זכרו ברוך.

בכניסה לביהמ"ד, בפרוזדור מצד ימין ע"י עזרת הנשים, מובילות מדרגות עץ לקומה השניה המזרחית, בה התגוררה בלומה רוזנפרוכט ז"ל, אלמנת משה־לייב ז"ל, אח אמי ע"ה. הוא היה אחד מהגבאים הראשונים של ביהמ"ד שנפטר בדמי ימיו והשאיר אחריו את זלדה־בילה ע"ה אשת ר' לייביש ז"ל מקנדה, את המשכיל ראובן ז"ל את מלכה ופרידל הי"ד ואת ליבה הי"ד. זו האחרונה נולדה אחרי מות אביה וקבלה את שמו בשנוי קטן, בתה עליזה, מניצולי השואה, מתגוררת עם משפחתה במושב בארץ.

לא אצא ידי חובתי כלפי הורי אם לא אקדיש כמה שורות לזכרם.

אבי שמואל זיינוויל, הי"ד, יהודי דתי מסורתי היה, יחד עם זה מתקדם יחסית לרוח הזמן, סובלני כלפי הבנים, שבדרכם הפוליטית עם הזרמים הציוניים חרגו במקצת מן המקובל. עניו וישר הליכות במסחר, היה מראשי התורמים לקרנות הציוניות, שאף לעלות ארצה ולא זכה. ניספה עם ששת המיליונים הי"ד.

אמי רחל ע"ה, אשה צנועה וחסודה, אוהבת צדקה

בעבודת כפיה בימי השואה
אין דער צייט פון צוואַנגס־אַרבעט ביי די נאַציס.
לנצנר זיינביל, נויפלד יהונתן, צוקרובסקי, אוסטרוביצקי מנדל, ליברמן הרצל.

וחסד וטובת לב. בדירתנו שהיתה קשורה עם החנות היתה מקבלת אביונים החוזרים על הפתחים ומחלקת להם תבשילים חמים שהכינה במיוחד, למרות שאלה גם ביקרו בחנות וקבלו את „משכורתם" השבועית. חולנית היתה ורוב ימיה לא שבעה נחת, לא זכתה להוביל לחופ מבטחים אף אחד משבעת ילדיה. נפטרה בשנת 1927 ללא עת, בברכה על שפתיה ליתומיה. יהי זכרה ברוך.

אחי אלימלך הי"ד, ממיסדי ופעילי תנועת „תורה ועבודה" בדומברובה, כל מאווייו היו לציון ולא זכה לכך. מפי עד ראיה: במחנה עבודה פורסמה מודעה שהפועלים שתש כוחם יירשמו ויישלחו להבראה. מצב בריאותו של אלימלך היה בכי רע אך היסס אם להרשם או לא, כי חשש לחייו וחשד שכוונת זדון במודעה זו ובכל זאת הופיע ונרשם. הרוצחים הנאציים חיסלו אותו עם עוד יהודים אומללים. הי"ד.

שתי אחיות נחמדות, רכות, ענוגות ועדינות נפש: ליבטשה והינדה־זלטה הי"ד. גם הן היו חברות בת־נועות נוער ציוניות והתכוננו לעלות, אבל גם עליהן נגזר הדין האכזרי — לאושויץ.

שני ילדים בני עשר: ישראליק הי"ד, בן אחותי שרה ע"ה, שנתייתם מאמו כשנולד ואחי אהרון־יצחק הי"ד. מה הם חטאו? ולמה נחרץ עליהם הגורל?

גם דודתי, אשת אבי השניה הי"ד, לא עמדו לה חסדיה ונדיבות לבה לאבי המנוח ולילדיו והלכה עמם לאושויץ.

דבורה ריכרט־אוקס

ילדותי בעיר הפחם

עירי דומברובה־גורניצ'ה בה נולדתי ובילית את נעורי, שכנה בין העיר בנדין ובין העורף החקלאי למחצה: זומבקוביץ, סלווקוב ועוד.

בהשכימנו קום השכם בבוקר, חזינו באלפי בני אדם שרכו רגליהם בצדי הדרך עם פנסי קרביד בידיהם, ופניהם מועדות למיכרות שהיו פזורים על פני העיר, מוקפים גדרי עץ גבוהים, והכניסה היתה דרך שער ברזל שסורגיו צפופים. בפנים היו מגדלים גבוהים מעץ, אלו היו המעליות דרכן הורידו בני אדם, סוסים, ושאר חומרים לנגיסה בפחם. היו גם כאלה שלא זכו לעלות חזרה עקב ניתוק המעלית, שיטפון או התפרצות גזים.

אחרי הצהריים חזר גוש אדם זה, עיף ומפויח לביתו. ההליכה לעבודה וחזרה היתה בעיקר דרך קולוניה רדן. את הקולוניה חצה רחוב ראשי סלול באבנים בולטות וכשעברה עגלה שמעו את טרטורה למרחקים. משני צידי הדרך היו תעלות פתוחות לאסוף מי גשמים בחורף. רחוב זה נקרא על שם מלכת פולין: קרולובה ידוויגה.

שני טורי בתים צפופים פארו את הרחוב הזה, בהם גרו יהודים ובפתחיהם היו הרבה חנויות. חנות נשקה לחנות. כי מה היה על היהודים לעשות? הן לא הרשו להם לעסוק בעבודה פרודוקטיבית ולפיכך צצו חנויות כפטריות אחרי הגשם, וחנויות אלו סיפקו את כל צרכי הכורים. בין אלו הציב גם אבי ז"ל את חנותו.

היא היתה ארוכה וצרה וקראו לה חנות לצעצו־עים, צרכי כתיבה וגלנטריה. כל ילדי היהודים והנוצ־רים מהסביבה היו באים לקנות מצרכים בחנות זו של אבי ז"ל. הם אהבוהו וכבדוהו מכיוון שתמיד קיבלם בבת צחוק על פניו ונהנה ממעשיהם הקונדסיים, קנו בכמה אגורות ניירות צבעוניים לעטוף מחברות, לחגיגות, נרות, זיקוקין וכו'. חנות זו שימשה גם בית ועד לויכוחים פילוסופיים על נושאים חובקי זרועות עולם, על התנ"ך ועל אורח חייהם של הדתיים והחי־לוניים. ההתלהבות הגיעה לשיאה כאשר נגעו בשאלות ציוניות שהיו קרובות לליבו של אבי, כאיש מזרחי. ויכוחים אלה התנהלו לעתים קרובות בשעות הבו־ערות של העסק, וזה הפריע מאד, אך אבי לא יכול לעמוד מנגד ולא להביע את דעתו. עסקנים שונים היו מטרידים אותו באמצע היום בכל מיני בעיות ציבוריות, בחפשם דרכים לשפר את מצבה הכלכלי החברתי והתרבותי של האוכלוסיה היהודית במקום.

אבי, יהודי גבוה בעל עיני תכלת וזקנקן בלונדי, היה נרתם בעול העסקנות הציבורית בחדוה ובאהבה. למרות פרנסתו שלא הרשתה לו להקדיש כה הרבה

משעות היממה לזולת, לא יכולנו להפריע לו כי ראינו שזה נותן לו סיפוק וטעם בחיים. לא רק עסקנים יהודיים הטרידוהו, גם מהשכבות הפולניות באו לשוחח ולהנות מחכמת חייו. האכרים מהסביבה באו אליו לבקש מזור למכאוביהם והוא נתן לכולם עצות רפואיות שמצא בספר רפואה עב כרס. הד השמועה שאבי נותן עצות רפואיות התפשט הרחק הרחק בכפרים ובסביבה.

אבי היה חובב אמנות, בעיקר אמנות הציור. הקומפוזיציות של צבעים שאדם מביע במיכחולו הלהיבו אותו. גם אחי יהודה נדבק מהתלהבות זו, אך לא יעצו לו להתמסר לציור, כי זה כרוך היה בצער ובסבל עד הגיעו לדרגת אמן מושלם, ובפרט שהתעסקות זו אינה מפרנסת את בעליה. אחי יהודה אמנם לא פנה לציור בתור מקצוע, אך הציור נשאר תחביבו.

אמי, אשה יהודיה שקטה וצנועה, הלכה עם אבא לאורך הדרך ותמכה בו בכל לבה. אף שידעה שעיסוקיו הצדדיים המרובים בעניני ציבור וציונות מפריעים לניהול התקין של החנות — הבינה אותו, תמכה בו, וברוח זו, הרוח הציונית, חינכה את ילדיה. יהודות למדנו אצל מורה פרטי ולא ב„בית־יעקב", כיון שבית ספר זה היה בהשראתה של „אגודת ישראל", ובימים ההם הוא היה חדור שנאה לכל כסופי ציון.

יום השבת היה היום היפה בשבוע. ביום זה הסיר אבי את עסקי החולין, דאגות הפרנסה ועניני הציבור שבהם עסק במשך כל ימות השבוע. בלבוש שבת הפך לאדם חדש, בעל נשמה יתרה. בלוית בנו צעד בני־חותא לבית התפילה, הבנות מסורקות ורחוצות היו נחות עם אמן בבית מעמל יום השישי.

סעודת ערב שבת נמשכה שעה ארוכה, זמר רדף זמר. אנו ליוינו אותו והוא בדבקותו בשבת קודש לא פסק מלשיר. אבינו היה ידוע בתור חובב חזנות ולא פעם עבר לפני התיבה בתפילה בקולו הערב.

כך נמשכה סעודת ערב שבת עד שעה מאוחרת. לאחר הארוחה היה עוד מעיין בעתון „היינט" הציוני ונהנה מהמאמרים הטובים. את מאמרו של קיפניס היה מקריא לאמא.

שבת אחר הצהרים. לאחר שעת התנומה היינו,

המשפחה כולה, יוצאים לפוש באויר הצח. לעתים נלווים היו אלינו ידידיו של אבא ושוב התפתחו לאורך כל הדרך ויכוחים ושיחות על נושאים שונים ושוב נכנס אבי להתלהבות השכנוע בצדקת דעותיו. הטיול בחיק הטבע השרה עלינו מצב רוח טוב; מרחב השדות, התבואה בבשלותה, עוררו באבי את חיבתו לציור ולא פסק מלמלמל על יפי היקום שברא אלוהים. לאחר הטיול היינו חוזרים הביתה לארוחת „שלוש סעודות" של שבת בין הערביים, שהיתה מלווה בשירי געגועים. לו יכול אבי לעצור בזמן בל יעבור, היה עושה זאת ברצון, כי קשתה עליו הפרידה משבת המלכה.

הזמנים השתנו, שמי העיר דומברובה היהודית התקדרו, האנטישמיות הראתה צפרניה. פסקנו מלטייל. באנו לתנועה, הנחנו את המסד להגשמה הציונית העצמית — להגשמת חלומו של אבי שלא זכה לראות בהגשמתו.

החצר

הבית בו גרנו היה מורכב משני בתים גדולים בחזית קרולובה. שער גדול מברזל היה מאחד את שני הבתים, שמאחוריהם היו שתי חצרות ובהן שני גנים — אחד היה גן ירק בלבד והוא היה תמיד סגור ומסוגר; השני היה פתוח לרוחה, מלא עצי פרי, ירקות מכל המינים והסוגים — גן מלא אור וחדוות חיים. בכניסה גדלו עצי בז ולצידם עצי דובדבנים אדומים ומתוקים. עמדו שולחן וספסלים בלתי מהוקצעים. הגן היה שייך למשפחת ראובן גרוספלד.

כולם אהבו לבקר בגן פרטי זה, השכנים הקרובים והרחוקים כאחד, אבי ז"ל אהב לשבת בגן בשבת בבוקר וללמוד תורה, כשמעל ראשו חגות להקות צפרים.

בשבילנו, הילדים, היה גן זה גן עדן בזעיר אנפין עלי אדמות. הצל הרענן היה משהו מיוחד עבורנו. בחוש מיוחד למדנו לשמור עליו. מדי פעם נתכבדנו בצנונית או גזר שאך זה הוצאו מתוך האדמה הטריה, או דובדבן מתוק שאך נקטף מהעץ. היה זה אושר בל יתואר, כי מי זכה כיהודי בעיר מלאת עשן לאכול פרי קטוף ישר מהעץ, או ירק שריח האדמה נודף ממנו עדיין?

גב' גרוספלד התמסרה בכל ליבה לגן, שמרה עליו מכל משמר וטיפלה בו במלוא כושרה. ואכן הגן לא נפל במאומה מגני הנוצרים שבסביבתנו. גם בריכה קטנה היתה בגן, ובראש השנה שמשה הבריכה לזריקת העוונות בזמן תפילת תשליך, לכל היהודים ברדן.

כשגדלנו תפס את מקומו של הגן „קן" השומר הצעיר. שוב המה המקום מנערים ונערות יהודיים, צעירים, במקום הגן המוחשי הם רקמו בליבותיהם אידיאות על עולם חדש, על אהבה בין אדם לרעהו, על מדינה שכולה תהיה יהודית ויהודים יתהלכו בה זקופי קומה ללא מורא ופחד.

התבגרנו. כל אחד הלך בדרכו הוא, כשלכולם מטרה מוצהרת להגיע לארץ ישראל ולבנותה. כך היתה ילדותנו שזורה בנועם בחיק הורינו היקרים.

תחת השמים המפויחים של דומברובה, לא ידענו ולא יכולנו לנחש שנהיה אי פעם עדים לכורת אכזרי ופראי, שיכרות וישמיד כל מי שנברא מאם ומאב יהודיים.

חוה קריתי (גורסט)
קבוצת משמר השרון עמק חפר

בעיר מיכרות הפחם

„נוף מולדתי מלון ראשיתי וראש עיני"

(מתוך „אחד אחד ובאין רואה"
לח. נ. ביאליק)

החיים בעיר מיכרות הפחם ו„הזוטה בנקובה" (בית יציקת הברזל) עומדים לנגד עיני. חלון הבית בו פסעתי את צעדי הראשונים, היה הפתח לעולם מאוכלס כבשנים, נוף של ארובות ענק פולטות עשן, רעש מכונות והמוני עובדים, הנכנסים ויוצאים בהי־שמע הצפירות החזקות המבשרות את שעת חילופי המשמרות. ובשעות הערב היו השמים אדומים מה־תכת הברזל. כורי הפחם היו יורדים למעמקי האדמה ופנס ה„קרביד" המאיר מרקד בידיהם, מלווה אותם בדרכם למעבה האדמה. ואותנו מלווה היה אל עולם החלום. בחדור קרני אור בין חרכי התריס, לאחר כיבוי האורות בבית. במשך כל שעות היממה, לא פסקה התנועה, ובכל ימי השבוע לא חדלה הטרחה.

אבי הגיע לעירנו בצעירותו יחד עם אביו זקנו יצחק־אהרון, וכבכור הבנים יצא הראשון מבני מש־פחתו מהרחוב הצפוף (כמין גיטו יהודי), שבקצהו האחד בית הכנסת ובקצהו השני המקוה. הוא עבר לרחוב אולמן, מול חזיתו של בית הכנסת, ופתח חנות לחמאה וגבינה.

אמא היתה אשה צנועה, ומוצאה ממשפחת רבנים. אחיה היו כולם תלמידי חכמים תופשי עמדה.

צאציהם זכו ללמוד (בשלב מתקדם אחרי הבר־מצוה) על שלחן זקנם ר' משה כהן ז"ל, יצאו ברכוש גדול והגיעו להוראה לבתי הספר „המזרחי", „יבנה" ו„תחכמוני" בוורשה. אבא, בהשפעת חותנו וגיסיו, נעשה חסיד נלהב של הרבי מאלכסנדר, שהיה ידוע בניגודים החריפים שבינו לבין הרבי מגור. זוכרת אני את בית אבי נסוך שקט, שלוה, ואוירה שמרנית. אבי, חסיד ירא שמים, ישר דרך, קיים את עסקו בת־בונה וראה ברכה בעמלו, אולם לא הגיע לרוחים גדולים, בגלל דבקותו במידת היושר והענוה. אך גם לביתנו המסורתי חדרו רעיונותיו של הרצל — משב רוח חדשה הורגשה, כשהאברכים מבני משפח־תנו סיפרו סיפורים שונים על ארץ התקוה, וכששמע הצהרת בלפור הגיע לאזנינו, בהיותנו תינוקות של בית רבן (מבלי שנדע אז בדיוק אם ה„נדבן העשיר בלפור" נתן לנו במתנה את ארצנו או רכש אותה עבורנו). כך הופיע אברך במשפחתנו, אברהם־יצחק שפס, יליד בנדין, שעבר עם צבאו של ניקולאי את מרחבי רוסיה ועד קוקז הגיע. הוא היה חדור רעיון ציוני דתי והתמסר בכל מרצו ליסוד בי"ס „מזרחי" בעירנו, וקיים בית תפילה להורי התלמידים בתוך כתלי ביה"ס, בעיקר בשבתות. כמובן שכל התרומות והנדרים היו קודש לגאולת הארץ, ועל כתליו היה קול קורא של הרב קוק שסמך את ידו על גאולת אדמת עמק יזרעאל.

בן דודנו אביגדור הירש וולהנדלר, שזכה ללמוד גמרא ותוספת על שלחן סבא ז"ל, כבר אז היה לו אוסף מכובד של „התקופה" ו„הצפירה", כתבי עת בימים ההם, ירחונים בעריכת נחום סוקולוב וגדולי הציונות.

בא אלינו גם אברך צעיר, בן דודנו שלמה וינריד, ששימש כמורה בבי"ס „מזרחי" (ביה"ס הראשון בעירנו) ואח"כ ב„יבנה" בבנדין. יסודו של בי"ס העברי הראשון „מזרחי" ב־1921 — 1920 היה בימים ההם שיא הקידמה בשדה החינוך ברחוב היהודי בעירנו. היו נהוגים בו למודי קודש בשפה העברית (ללא „טייטש" — תרגום) מקהלה, שירי ציון, התעמלות, חוג דרמטי והופעה על הבמה ולמודי חול כלליים. התלמידים היו שונים בלבושם, אולם כובע אחיד היה לכולם: צורתו ככובעו של טרומפלדור עם קשוט של שרוך תכלת לבן.

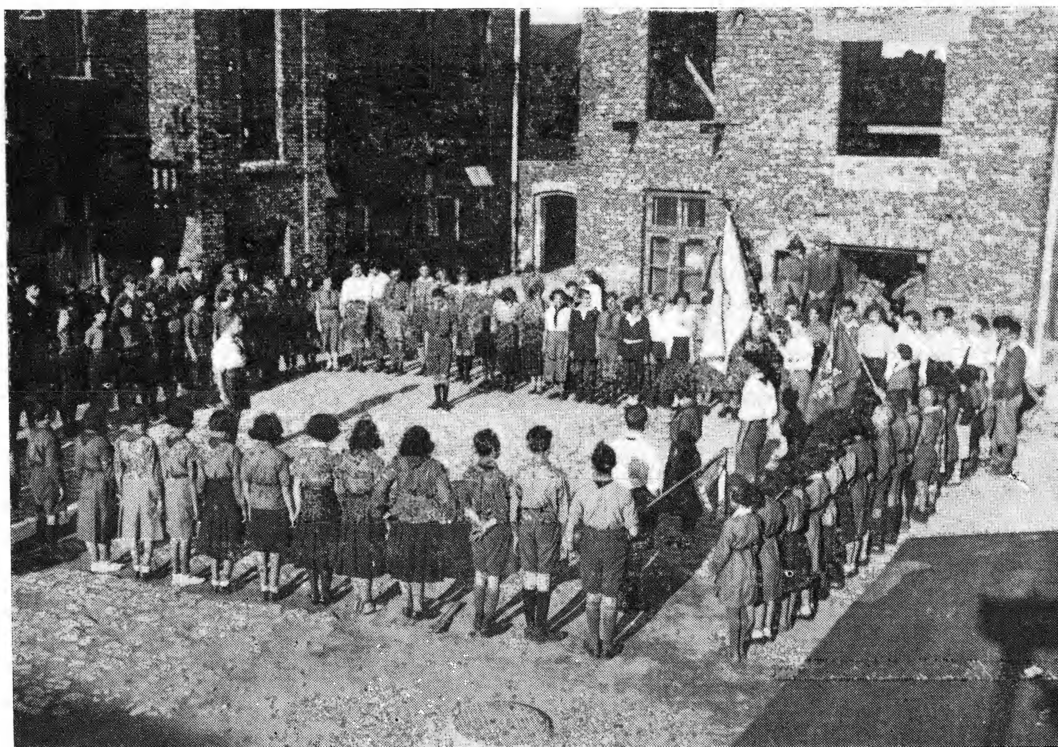
העזה רבה היתה זו (בימים ההם), מצד אבי המדקדק ומקיים מצוות קלות כחמורות, שכיבד את אביו עד מאד, לשלוח את בניו לבית ספר עברי זה למורת רוחם של חסידי גור, מפלגתם „אגודת ישראל" ועושי דברם: הרב המקומי והסובבים אותו. סבא, שהיה בן־בית אצל הרב, גוייס למלחמה להוציא את נכדו מבי"ס „מזרחי". אבא לא המרה את פי סבא, אבל במקרה זה צידד בחינוך הציוני דוקא — וניצח. בשנים שלאחר מכן סיפק בי"ס זה נוער לכל התנר

עות הציוניות והחלוציות: תחילה לתנועת הצופים „השומר הצעיר" (לפני היותה פוליטית), ולאחר מכן לתנועות מיסודם של צ. ס. (ציונים־סוציאליסטים), ועם היוסדה של תנועת „גורדוניה" זרם הנוער גם לשם.

אנו הילדים, הצטרפנו לרעיון הציוני בסתר, כדי לא לצער את הורינו האדוקים באמונתם. אבל לא לאורך ימים אפשר היה להסתיר זאת. באה עת בקורו של א. יפה בעירנו בשליחות הקרן הקימת או קרן היסוד. מכל תנועות הנוער התאספו אנשים לקבל את פני האורח. בחלקי נפל לברך את האורח בשם „גור־דוניה". עליתי על הבמה בתלבושת תנועתית, וכאן „יצא המרצע מן השק": רבים ממכירי אבי צפו במאו־רע וסיפרו לאבא את „תהילתי". מכיוון שכך גילינו את אוזן הורינו והסברנו את דרכנו ושאיפותינו. בסתר ליבם היו גאים על כך. מליצה טובה היתה עבורנו אמנו רחל (כרחל בתורה) באמונתה כי זו הדרך שבה „ישובו בנים לגבולם".

השאיפה להגשמת הרעיון היתה כרוכה בימים ההם בעזיבת מקום הולדתנו, בהתכוננות וביציאה להכשרה. ואמנם עלינו, אני ואחי, בשנות השלושים.

תהא רשימה זו נר זכרון להורינו, אחינו ואחיותינו, אשר עשו ככל יכולתם כדי לאחד שוב את המשפחה בארץ־ישראל, אך הסרטיפיקט שהתמהמה הכזיב ובאו ימי השואה והצעירים נשלחו — ולא חזרו. ההורים הוצאו ביום הכיפורים תש"ג מבית התפילה אשר היה בביתנו לזכר אבי־זקננו ז"ל, ואף הם לא חזרו.

מסדר חגיגי של קן השומר הצעיר על כל שכבותיו
אַ פייערלעכער פּאַראַד פון קן השומר הצעיר מיט אַלע אירע גרופּן

יאָסל חריף (ירושלים)

דאָמבראָווע - ווי איך געדענק זי

שוין אין די קינדעריאָרן איז דאָמבראָווע אַריינגעדרינגען אין מיין דמיון. ווען איך בין נאָך ממש אַ קליין יינגל געווען האָב איך כסדר ביי אונדז אין דער דאָרפישער כאַטע אין דאָרף פּיאַטרקאָוויצע, וואָס איז געלעגן האַרט ביי דער עסטרייכישער גרענעץ אין מיעכאָווער פּאָוויאַט, געהערט רעדן וועגן דאָמבראָווע. אין גערעדט פון דאָמבראָווע האָבן די פּויערים פון דאָרף. אַריינקומענדיק אין אונדזער קלייטל. דאָמבראָווע, ווייזט אויס, איז פאַר זיי געווען אַ נייע וועלט מיט אַנדערע באַגריפן פון לעבן, מיט אַן אַנדערן נישט דאָרפישן לעבנס־שטייגער, אין די וועלכע האָבן אויסגעוואַנדערט, פאַרלאָזט דאָס דאָרף אין אַוועק קיין דאָמבראָווע, האָט מען גערופן „דאָמבראָווניאַקעס". און עד היום איז דאָמבראָווע ווי פאַרנעפּלט געבליבן אין מיין זכרון. ראשית האָב איך וויניקער געקאָנט די שטאָט ווי בענדין און סאָסנאָוויעץ, דאָס עצם אָנרופן די גאַנצע געגנט „זאַגלעמביע דאָמבראָווסקי" האָט צוגעגעבן דאָמבראָווע אַ באַזונדערן חשובן באַגריף. נישט דער דרויסן, די אויבערפלאַך, נייערט די אינגעווייד פון דער ערד און פון אַלעמען — אונטער דער ערד.

און הגם אין דאָרף ביי אונדז זענען אויך געווען רייכע פּויערים, געהאַט שיינע „זאַגראָדעס", געלעבט אַ בכבודיק לעבן און אין דאָרף האָט זיך אויך געפונען אַ רעשטל פון אַ פריצישן הויף, אַן איבערבלייב פון די גיטער פון „כראַביע טאַרלאָ", האָט דאָך פאַר דעם אָרעמען טייל פון דער באַפעלקערונג, וואָס האָט געהאַט קליינע נחלות, נישט געקלעקט חיונה. די שוואַרצע קוילן־גרובן האָבן פאַרכאַפּט די מחשבות, אָנשטאָט די גרינע פעלדער און לאַנקעס. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אויפמאַכן נייע קוואַלן פון פרנסה — אויך פאַר יידן. איך געדענק נאָך אַ טייל פון די „דאָמבראָווניאַקעס" וואָס האָבן געהאַט מוט אַרויסרייסן זיך פון דאָרף פון זייערע אָרעמע דאָרפישע היימען. צו ערשט די מענער אַליין. און דערנאָך — די גאַנצע משפחה. מיט דער צייט זענען מיר. די איינציקע משפחה אין דאָרף, אויך געוואָרן „דאָמבראָווניאַקעס". אָבער דאָס איז שוין אַ מעשה פאַר זיך.

איך האָב זיך געפלעגט איינהערן אין די בריוו וואָס די „דאָמבראָווניאַקעס" האָבן געשריבן צו זייערע משפחות אין דאָרף אַריין. די ווייבער האָבן געבראַכט די בריוו צו מיין מאַמען הי"ד זי זאָל פאַר זיי לייענען און שרייבן תשובות אויף די דאָזיקע בריוו. אין אַזוי צוהערנדיק זיך דאָביי וועגן פאַרשידענע זאָרגן, שווערער האַרעוואַניע אין די קוילן־גרובן און בענקשאַפט אַ היים אין דאָרף אַריין, האָט זיך געשאַפן ביי מיר אין מיין קינדערישע פאַנטאַזיע אַ שטיקל באַגריף פון אַן אַנדערע וועלט, אַ וועלט וואָס איז ממש אונטער דער ערד, ווי מענטשן רייסן אַרויס פון דער טיפעניש די קוילן, אַזוי אַז מיט סכנות נפשות קומט אָן דער רובל, וואָס מען באַקומט ווי אַ באַלוינונג פאַר דער האַראָוואַניע. אויף אַ יום־טוב, אָדער זומער צייט, פלעגט אַזאַ „גורניק" אָפּפאָרן אין דאָרף. עס פלעגט אויך טרעפן אַזאַ איינער איז שוין געקומען אַן אויפגעקלערטער, דערציילט פאַרשידענע מעשיות וועגן שטרייקן און שטרייקער אין קוילן־גרובן און אין די אייזן הוטעס. אַ נייע וועלט האָט זיך אָנגעהויבן וועקן אין בויען, מיט אירע פחדים און האָפענונגען, וואָס האָבן אויך אַריינגעטראָגן אַן אומרו אין אונדזער איינציקן יידיש הויז אין דאָרף. אויך מיינע עלטערע צוויי ברידער, הערצקע און פייוול, האָבן פאַרלאָזט דאָס דאָרף אָבער נישט קיין דאָמבראָווע זענען זיי געפאָרן, נייערט הערצקע הי"ד קיין בענדין, און פייוול ז"ל, דער יינגערער — קיין סאָסנאָוויץ. ווען מיין ברודער הערצקע, וועלכער האָט געהאַט סימפּאַטיע פאַר דער חברה אחדות, פלעגט קומען אין דאָרף צוגאַסט פלעגט ער די פּויערים ביז שפּעט אין דער נאַכט געבן זיינע אויפקלערונגען, צו וואָס כ'האָב זיך אויך צוגעהערט. און נישט נאָר אין קוילן־גרובן האָבן זיי פאַרנומען אַ פּלאַץ. די פּויערים פאַררעכנט פאַר „דאָמבראָווניאַקעס", און אין זייערע פּיסטריט האָט אויך אויסגעוואַנדערט מיין משפחה. אין יאָר 1910 זענען מיר אַלע אויסגעוואַנדערט און האָבן זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ. אין דאָרף האָט עס געהייסן אַז מיר ווערן אויך „דאָמבראָווניאַקעס" הגם בענדינער און סאָסנאָוויצער יידן האָבן זיך איינגעקריצט מער אין מיין זכרון, זענען די דעראינערונגען וועגן דאָמבראָווע, כאַטש פאַרנעפּלט, תמיד פאַר מיינע אויגן. און ווען

איך האָב נאָר באַזוכט דאָמבראָווע, האָט זי אין מײַנע אויגן אויסגעזען ווי איך האָב זי אין מײַן דמיון געזען אין דאָרף פּיאַטרקאָוויצע, אין מײַנע פֿריערע קינדער־יאָרן.

קוילנשטויב, ציגלענע הײַזער וואָס זענען אַמאָל רויטלעכע געווען, היי.ער וואָס שטייען אויף אויס־געהוילטער ערד. אויך די דאָמבראָווער ייִדן האָבן אויסגעזען אַנדערש ווי די ייִדן פֿון בענדין, סאָס־נאָוויץ און פֿון דער אומגעגנט. עפּעס אַן ערנסטקייט איז געווע־ן אויסגעגאָסן אויף זייערע פּנימער, אַן עול פֿון אַרבעט איז געלעגן אויף זייער רוקן; אַ פֿאַר־זאָרגטקייט האָט זיך אָנגעשלאָגן אין זייער בליק.

אָבער דאָס אַלץ צוזאַמען האָט נישט געשטערט. יענע יאָרן פֿון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך אויך אין דאָמבראָווע אָנגעהויבן ו־יקלען אַן אינ־טענסיוו קולטורעל און געזעלשאַפֿטליך לעבן אינטער דער דײַטשער אָקופּאַציע, הגם די נויט האָט זיך גוט אײַנגעגעסן אין די ביינער, באַזונדערס דער ייִדישער אָרעמקייט.

אַ גאָר שטאַרקן אײַנפֿלוס האָבן אויך געהאַט ציוניסטיש־חלוצישע און סאָציאַליסטישע באַוועגונגען. יוגנט, מיטן פֿולן ברען, האָט זיך אַרײַנגעוואָרפֿן אין אַ ברייטער און פּאַרטיפּטער געזעלשאַפֿטליכער אַרבעט. לעבנדיק אַליין אין שווערער באַדינגונגען, איז מען געווען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו העכערע אידעאַלן, מיר אַליין איז אויסגעקומען אַ סך מאָל אָנטייל נעמען אין פֿאַרזאַמלונגען פֿון „פּועלי־ציון”. מיר דערמאָנען זיך די יינגע חברים, זייערע לעבהאַפֿטע דיסקוסיעס און דאָס דעראַבערטע באַוווסטזיין וואָס עס האָט געשפּראָצט פֿון זיי.

געווען אַ ייִדיש לעבן מיט שטרעבונגען, ראַנגלע־נישן אין דאָמבראָווע, אויך אין גאַנץ זאַגלעמביע. גאָרנישט איז געבליבן פֿון דאָמבראָווער ייִדיש לעבן, נישט מער ווי אַן אָפּשײַן. פֿאַר ייִדן איז נישטאָ דאָרט מער קיין המשך, נישט אויף דער ערד, און נישט אונטער די ערד.

די „דאָמבראָווניאַקעס” פֿון מײַן דאָרף וואָס האָבן זיך באַזעצט, געאַרבעט און איבערגעאַנדערשט זייער לעבן, לעבן ווייטער — גוט אָדער שלעכט אין אַנדערע אָרדנונגען.

דאָס ייִדישע לעבן איז אויסגעלאָשן. אונדזערע זכרונות זענען אײַנגעהילט אין אַ קוילן־שטויב; גע־בליבן זענען אונדז פֿון אונדזערע נאָענטע נישט מער, ווי זייערע צעשראָקענע בליקן וואָס זענען אַ וודאי אין די לעצטע מינוטן געווע־ן געווענדעט צו אונדז דאָ אין לאַנד ישראל. זאָל מען אין אַ יזכור־ניגון שטענדיק דערמאָנען די געשטאַלטן וואָס האָבן געלעבט און געהאָפֿט אויף בעסערע טעג, צו דער גאולה נישט דערוואַרט זיך.

וועלן מיר דערמאָנען די דאָזיקע ליכטיקע געשטאַל־טן וואָס האָבן געשטרעבט צו אַ נײַ לעבן צוזאַמען מיט אונדז אָן שנאה אָן קנאה אָן פּחד, — און נישט זוכה געווען.

און וואָס מיר וועלן שאַפֿן, באַנײַען און בויען וועט זײַן באַהויכט מיט זייער צוואה, פֿאַר אַ ווייטערדיקן קיום און זיכער לעבן אויף אייגענער ערד, וועגן וועלכער זיי האָבן געחלומט.

און די ווייטערדיקע דורות וועלן אין די פֿרײַ־דיקסטע מינוטן אין זייער פֿרידלעכער זיכערקייט, זיי דערמאָנען.

יוסף יזרעאלי

לבטי נעורים

השנים שלאחר 1917 היו שנות מהפכות סוציאליס־טיות באירופה המזרחית. רבים מהנוער היהודי נשאו נפשם לשיחרור לאומי וסוציאלי, אך בעוד שרבים נתנו את חילם למהפכות עמים אחרים — ולשיחרור העם היהודי, עמם, לא דאגו — לאחר הצהרת בלפור על הקמת בית לאומי בארץ ישראל, קמה התעוררות בנוער היהודי, ורבים ראו את תפקידם בהגשמת תחית העם בדרך של התישבות חלוצית־סוציאליסטית, כדוגמת העליה השלישית ואחרות.

ההכרה הציונית־סוציאליסטית חדרה גם לשכבות רבות של הנוער היהודי בזגלמביה, תחילה בבנדין ואח״כ בדומברובה. את בשורת הנוער הציוני־סוציאליס־טי (צ. ס.). הביאו שני פעילים מהעיר הסמוכה בנדין. הם גייסו קבוצת נערים משכבות הפועלים ויסדו סניף „צ. ס. יוגנט״ בין הראשונים היו: פריילך, קרמפל, שיבק, קוז׳וך אני ועוד. בהתחלת שנות השלושים, בהש־פעת משלחת של „הבחרות הסוציאליסטית״, שינו את השם מ־„צ. ס. יוגנט״ ל„נוער ציוני סוציאליסטי״ — „פרייהייט״, שהיה למעשה הנוער של מפלגת פועלי ציון ימין בעירנו לא היה חיץ גדול מבחינת הגיל, בין חברי פועלי ציון ל„פרייהייט״. השכבות היו חופפות והפעילים בשתי השכבות היו אותם החברים. לאחר שנים קמה שיכבה צעירה — „הצופה החפשי״.

שנות השלושים היו שנים של פעילות ערה בעירנו. ב„הוטה״ קמו סניפים של כל תנועות הנוער שפעלו ברחוב היהודי. אפשר לציין בסיפוק שהנוער בעירנו היה מאורגן, ונשא את נפשו לשינויים ותמורות בחברה היהודית. פרט לבודדים מהנוער הנוצץ שקרץ לעבר האסימילציה הסנובית — „הגימנזיסטים״ — בילו רובם ככולם במועדוני נוער, בסניפים ו„בלוקים״ של הסתדרו־תם ותנועתם.

החברים הצעירים היו קשורים קשר הדוק לסניף שלהם וביקרו בו ערב ערב. כאן יכלו לעיין בעתונים היומיים ובשבועונים. כאן היתה הספריה והתקיימו חו־גים לעברית, לכלכלה מדינית ולספרות. יש וסתם בילו בשיחה בצוותא. כאן נרקמו קשרי אהבה ונוצרו זוגות. נשמעו שירי ערגה, שירי עם ומולדת. התקיימו מסיבות ופעולות ציבוריות. מכאן יצאו לאסוף כסף לקרן הקימת, להפגנת האחד במאי, להדבקת פלקטים בעת בחירות. „הלוקאל״ רחש פעילות והנוער שגר ברדן היה משרך

מפלגת פועלי ציון ימין
גרופע פון דער פועלי־ציון־באַוועגונג אין דאָמבראָווע.

„פועלי־ציון" מפגינים
„פועלי־ציון"־פאַרטיי דעמאָנסטרירט

רגליו ערב ערב „להוטה" שם היה הסניף, שם מצא פורקן ממחנק העיירה, ממצוקת הנפש — אל סערת המאבק, הפעילות וההשכלה.

מדי שנה בשנה התארגנו „מושבות קיץ" בכפר הסמוך, המוקף יער אורנים וירק שדות. הנערים יצאו מן העיר — „הארובות העשנות" — אל הטבע, אל מרחבי השדות. בבתי עץ שנשכרו מהאיכרים נתקיימו פגישות, כינוסים ושבוע נופש ובלוי, אגב ניהול קורס קצר לעניני התנועה בהדרכת איש המרכז, או שליח מן הארץ או חבר „הראיאן קאמיטעט". נוצר הווי של חיי צוותא: ישיבה ליד מדורה בלילה, שיר עברי חדש, נגינה במנדולינה או מפוחית.

רוב המצטרפים לתנועות הנוער הסוציאליסטיות היו משכבות עניות, הוריהם היו בעלי מלאכה, חנונים ופקידים. רובם לא הספיקו לגמור את בית הספר העממי, או שגמרו ולא יכלו להמשיך יותר; מחמת המחסור בבית נאלצו ללמוד מקצוע או להכנס לבית חרושת או לבית מלאכה. החברה המקומית שהיתה מורכבת מאלפי פועלי תעשיה הכבדה, ומאבקיהם על תנאי עבודה הוגנים, חישלו גם את הכרתו של הנוער לשאוף להטבת תנאי עבודתו בסדנא, ולהתקומם נגד כל ניצול מופרז. טבעי הדבר שהנער חיפש סביבה פועלית יהודית מת־קדמת. קשה היה לנער להחליט לאיזו תנועה להצטרף. ברחוב היהודי התרוצצו דעות ואידיאות שונות ומשו־נות שהכניסו מבוכה בלבו של הנער. קשה היה לגייס נערים לתנועות ציוניות סוציאליסטיות שעה שלתנועות השמאל: הקומוניסטים וה„בונד", היה יתרון הקונספי־רציה והסודיות שקסמו לבני הנוער. יתרון תעמולתי היה גם לנוער הרביזיוניסטי שבלט בחליפה החומה („המונדיר") והמיליטריזם הנוצץ שמשכו את הנוער, אך בעירנו לא היה לו שדה פעולה.

העמקת התודעה הציונית החלה, לאחר שהתנועה החליטה בועידתה כי העליה וההגשמה האישית החלו־צית היא הדרך היחידה המחייבת כל בוגר בתנועת נוער ציוני־סוציאליסטי. ביתר מרץ החלו ללמוד עברית ולהכיר את אבות התנועה: ברנר, ברל וטבנקין. השלי־חים מהארץ שינו את פני התנועה: עברנו להגשמה אישית, להכשרה לחיי עבודה בשדה ובעבודה גופנית, לחיי שיתוף כדי להתחשל לקראת המבחן הצפוי בקיבוץ בארץ. בשנים 1932—1935 החלו נערים מדומברובה לנסוע לקיבוצי ההכשרה: בברניביץ, פינסק, לודז, גרוכוב, קילץ ועוד. כאן נפגשו עם נוער בעל מנט־ליות אחרת, בעל שרשים עמוקים ביהדות ובתרבות העברית, נוער מפולסיה או מווליו, וההשפעה היתה הדדית וברוכה לשני הצדדים.

אזכיר כמה חברים פעילים שאינם עוד בחיים: הרא־שון היה ללא ספק שמעון גוטמן; היה זה בחור בעל קסם אישי, בעל ידיעות רחבות בהווי העולם, אדם

משכיל שנועד למנהיגות. שבילי היהדות לא היו נהי־רים לו כי התחנך בבית לא מסורתי, אך היה קשור למפלגה ולנוער, ולמרות שהיה בוגר בי״ס תיכון והת־כונן לאוניברסיטה, נשא על כתפו את כל הפעילות ההשכלתית של התנועה. יחד עם בחירת לבו חוה ויסזלץ עשו רבות למען התנועה. שניהם ניספו בשואה.

השני במעלה היה, לדעתי, נח קרמפל. הוא היה אחד המיסדים, בעל מרץ בלתי נדלה לפעילות תנו־עתית. היה איש פשוט, לא משכיל וגם לא כתבא רבא. לפעמים התקשה לבטא מלים רמות ומסובכות אך היה לו זיכרון חרוץ וכישרון רטורי. הוא היה ה„מסוביץ״. בפני קהל גדול ללא אימת ציבור, הגיב כהרף עין על כל „צווישנרוף״ — קריאת בינים. בעל כשרון ניסוח, ידע להוציא מתוך מאמר ראשי את הרעיונות ולבנות מהם נאום לתעמולה. במבצעים גדולים כגון בחירות, הפגנות, שביתות ומסיבות פרידה היה הוא ה„אור־גניזיסט״, המארגן הטוב ביותר. נפטר בארץ לפני שנים אחדות לאחר מחלה.

יש להזכיר כאן את שלושת האחים ויסזלץ. משפחת חייטים זו כולה, על ההורים והבנים, היתה מסורה בכל לב לפעילות תנועתית. הבת הבכירה חוה היתה הרוח החיה בתנועת „פרייהייט״. מלבדם היו עוד פעילים רבים, אך האחים והאחיות ויסזלץ הצטיינו כצוות מש־פחתי, וזאת היא הרבותא לזכותם. הם ניספו ואין יוד־עים מקום קבורתם.

איני יכול לחתום את הרשימה מבלי להזכיר שתי אפיזודות המשקפות את תמימות הנעורים ולהט היצ־רים המפלגתיים שהיו מהלכים אז ברחוב היהודי: חברי הועד, „הקאמיטעט״, ישבו ערב אחד על המדוכה: איך למשוך נוער לצ. ס. יוגנט. היו שאמרו כי הטוב ביותר הוא ליסד ספריה: מחליפים ספרים, פותחים קורסים. „הלוקאל״ ישנו וצריך למלא אותו, אבל מנין לוקחים ספריה? אמר נח: לציונים הכלליים יש שתי ספריות — למה להם שתיים ולנו אף אחת? נבוא וניקח אותה. מה זאת אומרת ניקח? ומי יתן? אמר נח שהוא רוצה היתר מדמפלגה לבצע — „אקספרופריציה״ — מפ־לגות היו לוקחות כספים במשיכה מאזרחים או מבעלי מלאכה למטרות קונספירטיביות ואסור היה לפצות פה.

החל ויכוח ער: האם מותרת האקספרופריציה למט־רות תרבות? הרשל התנגד מבחינה מצפונית, שימעק ביסס זאת מבחינה מדעית־מהפכנית, לבסוף הוחלט לחיוב. הוטל על נח לבצע זאת לפי כל כללי הקונס־פירציה. ערב חשוך אחד הביאו לחדר שלנו עגלת יד עם שלשה ארגזים מלאים ספרים. היות והספרים היו מוחתמים בחותמת, והמשטרה חיפשה את הספריה הג־נובה, הוחלט לשלוח איש למפלגה בקרקוב ושם להחליף את הספרים. קרקוב נמצאת כידוע בגליציה, והגליצאים שהריחו כאן עסק העמידו תנאים קשים. לבסוף, בלית ברירה קיבלנו תמורת 300 ספרים רק 150 במצב עלוב... חישבו ומצאו: לו קנינו בכספינו ספריה בת 150 ספר, היה הענין עולה לנו הרבה יותר בזול, אבל יצר „האקס־פרופריציה״ בא על סיפוקו.

מעשה שני כך היה: בשנות השלושים, בעת המהפכה קמה אופוזיציה שטענה: מה נגיד לנוער המהפכני, הרי לציונים כלליים דמינו, היה לא יהיה. האופוזיציה, ושוב עם נוח בראש, החליטה לגנוב את החותמת עם רשימת החברים. אמרו ועשו. נכנסו לחדר הורי, ביקשו מפתח מהמגרה והעבירו אליהם את כל המפלגה והנוער. קמה מהומה במחנה — מה נעשה בלי חותמת? סוף העולם! נסעה משלחת לראיאן־קאמיטעט, ועד המחוז ואח״כ למרכז, ושם אמרו לנו: אל דאגה, בין כך משנים את שם התנועה ותקבלו חותמת חדשה. והחותמת ירדה למצולות ועד היום היא איננה...

כותב השורות האלו גויס בשנת 1932 מהסניף למרכז „פרייהייט״ בורשה לעבודה משרדית. אחרי הועידה הראשונה עבר להכשרה בקבוץ „שחריה״ ברנוביץ, לשם הדרכה ואירגון סניפים במחוזות וולין ופוליסיה. אחרי שורה של מושבות קיץ עבור התנועה בצ׳כיה עלה ארצה בראשית 1934 והתישב ברמת־רחל עד סוף מל־חמת השחרור. לדומברובה חזרתי אחר החורבן בשלי־חות התנועה בארץ.

יהודית מלאך־פדר

ז כ ר ו נ ו ת

נדמה שזה היה רק אתמול ובשעה שהמבט מופנה לאחור, שוב נראית העיר כולה מוארת באישה של ה„הוטה־בנקובה" — להבה אדומה, אשר גיצים וניצו־צות ניתזים ממנה, והופכים ליום את הלילה הדומ־ברובאי. הפועלים חוזרים מעבודתם. ולפתע נדמה כאילו העיר כולה ממהרת לשוב לביתה.

זו היתה צורת החיים אשר אפיינה את דומברובה: עמל, תרבות וחיי חברה מפותחים. וכחלק מאוכלו־סייתה היו בה אף היהודים — רובם ככולם עוסקים בעבודת כפיים, או במסחר. ומפליא הדבר. שכן אותו זמן נוהגים היו היהודים לשבת בחוסר מעש וללמוד תורה, והנה בדומברובה האנשים כולם, ואף האדוקים שבהם, עבדו לקיומם. ועובדה זו לא הפריעה — אף כמלוא הנימה — לחיי התרבות, החברה והידידות שפרחו בעיר.

מדי בוקר בבוקרו ניתן היה לראות עשרות יהו־דים מתפללים בבית הכנסת, ומיד אחר־כך יוצאים לעבודתם היומית. ואילו לאחר תפילת „מעריב" היו מתאספים, לומדים תורה, ומתווכחים בהתלהבותם על נושאים מהגמרא. ואין אדם שראה תמונה זו, ויכול להשכיחה מזכרונו — דמויות היושבות ליד השולחן, לומדות בדבקות, ובין בעיות התורה, מתווכחות על בעיות שבין אדם לחברו. כל בעיות החברה נפתרות היו מתוך אהבה ויחס של כבוד לנצרך. שכן חולה, וכסף אין לו כדי לשלם לרופא? מיד מתנדבים יהו־דים מספר לדאוג לבעיה. צריך להשאר ליד חולה בלילה? מיד נפתרת הבעיה. וכל זה בלא לעשות פירסום לענין, בלא רעש, בצניעות מרובה. האהבה וההבנה בין איש לרעהו לא יתוארו במילים, וכל העזרה הרבה נעשית מתוך תחושה של חובה נעלה. מבלי שאיש יבחין בכך היו נאספים מדי שבת מצרכי אוכל וחלות למען הרש והאביון. בלי בנק, בלי חתימה וערבות היו הנזקקים מקבלים הלוואות ממוסדות הצדקה והעזרה ההדית. מאות יתומים, חולים ועניים היו מקבלים סעד ותמיכה בלב אוהב, ובצורה עדי־נה ונאה. ולפרקים עולה רצון להשוות את מוסדות העזרה הסוציאלית של היום עם אותן תריסר נשים שהיו אוספות חלות לשבת. את „משרד הסעד" על כל אלפי פקידיו וניירותיו — עם קופות ההלוואה שנוצ־רו ספונטנית. את הפירסומת, והזילזול בנצרך של היום, עם האהבה, והעדינות והכבוד. ומשום השוואה זו, מתקבלת המסקנה ההכרחית והמובנת מאליה: אין דומברובה נופלת, ובוודאי אפילו עולה על ערים רבות של היום.

הלל ברט

ז כ ר ו נ ו ת

בבואי לכתוב את תולדות משפחתנו, רוצה אני לציין שאת צד אבי אין באפשרותי לזכור. אמנם נושא אני את שם סבי ברוך־הלל, אך כל הידוע לי הוא שהתגורר בקרימולוב שעל יד זבירטשה, ושם גם נולד אבי יוסף ז״ל.

סבי מצד אמי אסתר־חיה, היה ר׳ לייזר וולברומסקי, מוצאו מקשוינז. בשנים הראשונות אחרי נשואיו עם סבתי הינדה־רחל עבר לדומברובה, וכאן עסק במסחר כרוב היהודים בימים ההם. איש מכובד היה, בעל הדרת פנים וקפדן. למדן גדול היה ולעיתים אפשר היה לפגוש אצלו יהודים לומדים באותיות הקטנות, כפי שמקובל לקרוא ללומדי משניות או גמרא. חמישה ילדים נולדו להם בעירנו ואמי היתה הרביעית ביניהם. בשנת 1912 עזבו שלושה מבני סבי: דוד, שלום ושרה את פולין ונסעו לארצות הברית. הסב נסע אחריהם, שכן חפץ היה להיווכח במו עיניו אם אפשרי הדבר בשביל יהודי השומר מצוות באופן קפדני לחיות שם. אולם לאכזבתו נוכח עד מהרה שהרבה מבני אחינו מחללים את השבת, וגמר אומר לשבת בדומברובה, בין יהודי עירנו, במקום בו לא היה חילול השבת בנמצא.

הורי גרו ברחוב קוליובה 22. פרנסתם היתה מחנות מכולת ממנה פירנסו גם את ששת הילדים שנולדו במשך הזמן. קשה היתה הפרנסה במקום, היות ובת־חילה היינו המשפחה היהודית היחידה בכל הרחוב, אולם מאוחר יותר נוסף עוד יהודי, סנדלר במקצועו, וולול רוזנברג. המסחר במכולת היה ברובו בהקפה, רושמים היו בפנקס ובסוף החודש היו צריכים לשלם, אך למרבה הצער רבים היו הגויים שלא שלמו. זכו־רים לי מקרים שכאשר אבא הלך לתבוע מהם את החוב המגיע לו, איימו עליו בחבלה גופנית ואף יותר מזה. מאוחר יותר השתפר המצב והוקל כאשר היל־דים גדלו. אחי דוד ואני התחלנו לעבוד בבית החרושת של האחים קליין, שהיו קרובים שלנו: הסב ר׳ לייזר ואביהם של האחים קליין ר׳ יצחק היו בני דודים. אני למדתי מסגרות ואחי דוד עבד במשרד ולמד הנ־הלת חשבונות, שכרנו עזר בהרבה לפרנסת המשפחה. ששה היינו בבית, ארבעה אחים ושתי אחיות: אני הלל הבכור ואחרי דוד, סלקה, ינקה (יונה), ליאון ואיצק. למדתי בחדר אצל הרשל קשוינזר ולאחר מכן אצל יחיאל אמסטבר. בגיל שבע התחלתי את לי־מודי בבית הספר העממי, וכשסיימתי אותו החילותי ללמוד מסגרות אצל האחים קליין. חינוך דומה לחי־נוכי קבלו אחי דוד ושאר ילדי המשפחה. לאחר גמר בית הספר העממי עזרו אחיותי לאמא, והאחים ליאון ואיצק הלכו לעבוד וללמוד מקצוע אצל האחים קליין. בעת שאחי החלו לעבוד במפעל כבר היה קיים קיבוץ ההכשרה ע״ש „בורוכוב״ בעירנו, וכמעט כל חברי הקיבוץ עבדו אצל האחים קליין.

בשנת 1933 יצאתי לקבוץ הכשרה בלודז׳. באותו זמן נישאה אחותי סלקה לקלמן בייטנר ועברו לגור במודז׳יוב שעל־יד סוסנוביץ, שם נולדו להם במשך השנים עד תחילת המלחמה שלושה ילדים.

בשנת 1935, אחרי שחזרתי מההכשרה, עליתי אר־צה יחד עם אהובת נעורי איידל יזרעאלי, והתיישבתי בפתח־תקווה, מקום בו אני גר עד היום. מיד לאחר שעליתי לארץ התחתן אחי דוד עם רבקה פרעיזרוביץ (אחות למשה ויצחק). נולד להם בן, אלכסנדר, וכך התנהלו החיים על מי מנוחות עד שפרצה המלחמה.

מיד עם פרוץ המלחמה החלו ההגבלות על היהודים. הורי חיסלו את חנותם והתקיימו מתמיכת הילדים. דוד וליאון המשיכו לעבוד אצל קליין. את חלופי המכתבים עם הבית נהלתי ע״י בן דודי משה דוד בלאט, בנו של נפתלי בלאט, שעבר עם פרוץ המלחמה עם הצבא הפולני להונגריה ומשם ליוגוסלביה. עד אמצע שנת 1941 היה מעביר את מכתבי לפולין. נודע לי שאחי איצק ברח לרוסיה. זכורני שדוד כתב לי באותו זמן שה׳מנים יגידו מי נהג יותר בחכמה, אנחנו שנשארנו פה או איצק שברח לרוסיה. זמן קצר לאחר ששלח מכתב זה הלשין עליו אחד הפולנים המכורים לנאצים, בטענו שאחי נמצא באירגון מחתר־תי הפועל נגד הגרמנים. אנשי הגסטאפו באו ולקחו אותו ויותר לא חזר. כעבור שנה בערך לקחו את אשתו עם בנו אלכסנדר וכך נעלמה המשפחה. דבר דומה קרה להורי שנלקחו באותו זמן לאושויץ.

בשנת 1941 נרצחה אחותי לאחר הלשנה, היות וקנתה לחם בכדי להאכיל את הילדים. הרוצחים ערכו נגדה משפט ולאחר מכן הוציאוה להורג, כך נשארו ינקה וליאון במחנות ריכוז נאציים ואיצק ברוסיה. לאחר המלחמה עלתה אחותי ינקה לארץ והקימה מש־פּחה. ליאון ואיצק נסעו לארצות הברית. איצק נפטר ממחלה ממושכת בחודש סיוון 1965.

אחי ואני חונכנו ב„פרייהייט" ודוד ב„גורדוניה". בתנועתנו היה מאורגן לרוב נוער משכבות עמלים, היות והיינו תנועה ס.ציאליסטית, תנועה שדרשה מהחברים פעילות אקטיבית, תנועה שהיתה בית שני לחבריה. פעם לאחר חגיגות האחד במאי, נעלמו הד־גלים שלנו מהמועדון וגם הארכיון וספר הפרוטוקולים. חשדנו בקומ.ניסטים היהודיים, כי באותו זמן הם היו פעילים בין תנועות הנוער כדי להוציא חברים מהת־נועות אליהם השתייכו. הוחלט שאחד מחברינו יכנס למפלגה הקומוניסטית ובדרך זו יגלה אם משהו מחברינו נמצא בתוכם. הצלחנו בזה וכך הפסקנו את פעילותם בתוכנו, כן גם מצאנו את כל הגניבה, חוץ מהדגלים שהשתמשו בהם לצרכיהם.

חינכנו את הצעיר לשמור על הכבוד היהודי; היו מקרים והאנטישמים מיסודם של האנדקים התכוונו לערוך פרעות ביהודי העיר, והסטודנטים מבית הספר „גורניצ'ה" צריכים היו להיות בראש הפורעים; כל הארגונים היהודיים עשו יד אחת וכך הגנו על הרובעים היהודיים ובמקרים מסויימים אף למדו את הגויים לקח.

זאַנוול פיש (פּאַריז)

יוגנטלעכע „קולטור־גרופּע"

די שטאָט דאָמבראָווע איז אַ טייל פון דעם זאַג־לעמביער אינדוסטריע־צענטער. אין איר ראַיאָן פאַר־מאָגט זי די גרעסטע צאָל קוילן־גרובן, און צוזאַמען מיט דער באַקאַנטער אייזן הוטע — „הוטאַ באַנקאָוואַ" פאַרמירט זיך אַן אַרבעטער געגנט מיט אַן אַנטוויקלטן פּראָלעטאַריאַט, וואָס האָט מער ווי איינמאָל אָנגע־וואָרפן אַ פּחד אויף די באַזיצנדע בעלי־בתים, און אויף דער אַנדערער זייט אַרויסגערופן באַוווּנדערונג, צוליב איר רעוואָלוציאָנערער איינשטעלונג.

די יידן אין דאָמבראָווע זענען אין פאַרהעלטעניס צו דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, געווען אין אַ גרויסער מינדערהייט. די קריסטלעכע מערהייט איז באַשטאַנען פון: אַרבעטער, באַאַמטע, האַנטווערקער און קליינע סוחרים.

די יידן האָבן רעלאַטיוו געלעבט בשלום מיט די קריסטלעכע שכנים. צו עקסצעסן, אָדער פּרוּוון פון פּאָגראָמען, איז נישט דערגאַנגען. דאָך האָט זיך גע־פילט אַ מחיצה צווישן יידן און קריסטן. די יידן זענען געווען, ווי אַרויסגעשטויסן, איזאָלירט פון דער קריסטלעכער געזעלשאַפט. טראָץ דער שטאַרק אַנט־וויקלטער סינדיקאַלער באַוועגונג מיט דער ריזן־געביידע פון „דאָם־לודאָווי", אָנגעפּירט פון דער פּ. פּ. ס., האָבן די יידישע אַרבעטער זיך גרופּירט אין די אייגענע פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, אָדער אָרגאַניזאַציעס. למען האמת מוז אויך געזאָגט ווערן, אַז די יידן האָבן קיינמאָל נישט געפּרוּווט זיך צו דערנענטערן צו דער קריסטלעכער געזעלשאַפט. אַזוי אַרום איז קינסטלעך אויפגעהאַלטן געוואָרן אַן איינ־שטעלונג, וואָס איז געווען אויף דער האַנט פון דער פּוילישער אַנטיסעמיטישער רעאַקציע מיטן דעוויז: „צעטייל און הערש".

די יידישע יוגנט, וואָס איז אונטערגעוואַקסן נאָך פּוילנס „ווידערגעבורט" און אומאָפּהענגיקייט, טראָץ־דעם, וואָס אַ טייל פון אונדז האָט באַזוכט, אָדער געלערנט אין אַ פּוילישער מיטל־שול, איז דער צו־טריט צו דער פּוילישער געזעלשאַפט, אָדער צו איר קולטור, פאַר אונדז געווען „פרעמד" און ווי פאַר־באָטן. אַ טייל פון דער יידישער יוגנט, האָט געפונען איר פאַרפולקאָמונג אין ספּאָרט, אַנדערע האָבן „גע־פּוסט און פּאַסעוועט". געווען יוגנטלעכע, וואָס האָבן געדורשט נאָך ווילן און געזוכט אַן ענטפער אויף פאַרשידענע פּראָבלעמען. אָבער, ווי אַזוי עס דער־גרייכן? מ'האָט זיך געטראָפן ביים טוישן אַ בוך אין דער איינציקער יידישער ביבליאָטעק אויף דער 3טער מאַי־גאַס האָבן זיך באַגעגנט יוגנטלעכע און פאַרפירט אַ חברישן שמועס, אָדער אויף אַ שפּאַציר אין אָוונט

פעילי תרבות בתוך החברה היהודית הדומברובאית
אַ גרופּע קולטור־טרעגער אין דאָמבראָווע

אויפן שאַסיי. אין די זומער חדשים — אויף אַ טרעפן זיך אינעם פּייכטן וואַלד אויף די „זשעלאַנעס". אַזוי אַרום איז אַרויפגעשוווּמען דער געדאַנק, מיר זאָלן זיך נענטער גרופּירן.

אויף דער איניציאַטיוו פון די חברים: דוד קאַזשוך, ישראל קליינמאַן, אברהם שווימער א. א. איז אָפּיציעל געגרינדעט געוואָרן די „קולטור־גרופּע".

צוליב לעגאַלע טעמים, איז עס געווען אַ לויזע גרופּע אָן סטאַטוטן, אָן רעגולאַמען. צו דער גרופּע האָבן געהערט יוגנטלעכע מיט פאַרשידענע פּאָלי־טישע איינשטעלונגען. כדי אָפּצוהאַלטן די גאַנצקייט פון דער גרופּע, איז פאַר יעדן פון אונדז געווען אַ הייליקער חוב אויסצומיידן יעדן פּאָליטישן צוזאַמענ־שטויס — יעדע שאַרפע דיסקוסיע אינערהאַלב דער גרופּע, אַלס גאַנצע.

ביי די שווערע מאַטעריעלע באַדינגונגען, אין וועלכע מיר האָבן דעמאָלס געלעבט (דער גרעסטער טייל פון אונדז האָט קוים אָנגעהויבן פאַרדינען אויף חיונה), האָבן מיר נישט פאַרפעלט קיין איינציקע קולטורעלע אונטערנעמונג. עס דערמאָנען זיך מיר די קאָלעקטיווע באַזוכן, וואָס מיר האָבן געמאַכט אין בענדין אויף די רעפעראַטן פון ד"ר יוסף קרוק.

1. „היינריך היינע און פערדינאַנד לעסאַל";
2. „ראָמען ראָלאַן — דער גאון פון אייראָפּע";
3. די פרץ אַקאַדעמיע — רעפערנט: נחמן מייזל.

דער פּרעכטיקער רעפעראַט פון פרץ מאַרקיש, פאַר זיין אָפּפאָר אין ראַטנפאַרבאַנד; די לעבהאַפטע דיסקוסיעס, וואָס האָבן זיך פאַרצויגן ביזן שפּעטן אָוונט איבער „מאָטקע גנב" פון שלום אש: מאָטקע גייט אַרויס אַ „פרייער" אין געריכטלעכע פאַרהאַנד־לונגען. אויך וועגן „טוביה דער מילכיקער" און „דאָס גרויסע געווינס" פון שלום עליכם.

דער הערלעכער פּורים־אָוונט, וואָס איז פּרעכטיק איינגעאָרדנט געוואָרן דורכן אַקטיוו פון דער גרופּע, און האָט צוגעצויגן אַ גרעסערע צאָל איינגעלאַדענע געסט. דער גוט צוגעפּאַסטער פּראָגראַם פון: ליד, רעציטאַציע, געזאַנג, פידל אינטערפּרעטאַציע פון חבר מעכל קירשנבוים, די לעבעדיקע הומאָריסטישע צייט־טונג, און ספּעציעל דער טאַנץ — אויסגעפירט פון יוגנטלעכע פון „השומר הצעיר", וואָס איז היינט דער וועלט־באַקאַנטער „הבא נגילה", האָט איבערגעלאָזט ביי אַלע אָנוועזנדע אַ זייער גוטן איינדרוק.

מיר, דעמאָלס יוגנטלעכע, האָבן געפילט די נויט־ווענדיקייט, זיך נענטער באַקענען מיט עברית, צו קענען זיין שפּעטער אַ גוטער יידישיסט, האָבן פאַר־שטאַנען, אַז מ'דאַרף קענען העברעאיש. (דאָס ביסל יידיש, וואָס מיר האָבן געלערנט ביי משה „קאָפ" אין חדר, אָדער ביי אַנדערע מלמדים, האָט נישט גענוגט צו פאַרשטיין אַ גוט בוך). מיר האָבן זיך געוואָנדן צום באַקאַנטן העברעיסט און דעמאָלסדיקער סעקרע־טאַר פון דער יידישער קהילה: יענקל שליווקע. אונ־טער זיין אָנפירונג, האָבן זיך קאָמוניסטישע סימפּאַ־

טיקער צענויפגעמישט מיט ציוניסטן און צוזאַמען צוויי מאָל אין וואָך, געלערנט העברעאישע גראַמאַטיק און שפעטער — לייכטע קאָנווערסאַציע. ס׳דערמאַנט זיך דער שיינער שיר פון ח. נ. ביאליק „אם יש את נפשך לדעת״, וואָס מיר האָבן אויסגעלערנט פון אויסנווייניק.

חברים האָבן אין דער שטיל אָנגעשריבן — ווער אַ ליד, ווער אַ נאָוועלע, אַ קליינע דערציילונג, אָדער אַ קריטישע אָפּהאַנדלונג איבער אַ נאָר וואָס געלייענט בוך, אָן דער קלענסטער האָפענונג, אַז עס וועט אַמאָל ווערן פאַרעפנטלעכט.

און דער נס איז געשען ...

אונדזער אומדערמידלעכער חבר דוד קאָזשוך האָט דאָס אַלץ צענויפגעזאַמלט, קלאַסירט, קאָרעגירט און מיט אַ ספּעציעלער האַנטשריפט (האַלב דרוק — האַלב שריפט) דעם מאַטעריאַל געגעבן אַ קיום אין אַ בוך־פאָרם מיט אַ שיין עסטעטישן שער־בלאַט, אונטערן נאָמען „באַגינען״. דאָס שיין־געבונדענע בוך האָט צירקולירט פון איין חבר צום אַנדערן. נאָכן אויפלייזן זיך פון דער גרופּע, האָבן מיר עס צוריק געשאָנקען דעם חבר דוד, אלס מתנה.

מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז כדי אויפצוהאַלטן אַ געזונטן גייסט, דאַרף מען אויך שטאַרקן דעם קערפּער. מיר, אַ גרופּע חברים, זענען אַוועק קיין בענדין און זיך איינגעשריבן אין ספּאָרט־פאַראיין „הכוח״. נאָך אַ טאָג שווערער אַרבעט, זענען מיר צוויי מאָל אין דער וואָך געגאַנגען צופוס קיין בענדין. (נישט תמיד האָט געסטייעט אויף באַן־בילעטן), ווו מיר האָבן אויסגעפּירט ספּאָרט־איבונגען און אַביסל אַנטוויקלט אונדזערע מוסקולן. אונדזער ענטוזיאַזם אויף פאַר פיזישע קולטור, האָט באַזיגט אַלע מניעות.

✶

די יידישע באַפעלקערונג אין דאָמבראָווע איז געווען אַ קליינע און די ביבליאָטעק — שוואַך פאַרזען מיט ביכער. היות ס׳איז שווער געווען אַליין זיך איינצושאַפן אַ ניי בוך, איז אָנגענומען געוואָרן מיט ענטוזיאַזם דער פאָרשלאַג, אַז יעדער מיטגליד פון דער גרופּע זאָל וועכנטלעך אַריינטראָגן 1 זלאָטע אין דער אַלגעמיינער קאַסע. ווי נאָר ס׳האָבן זיך אָנגעזאַמלט אַ פּאָר צענדליק זלאָטעס, האָבן מיר אויסגעשריבן פון וואַרשע די נייעסטע דערשינענע אויסגאַבעס. די ביכער האָבן נאָכן איבערלייענען צירקולירט פון איין חבר צום אַנדערן; דאָס האָט אונדז געגעבן די מעגלעכקייט, זיך צו באַקענען מיט די נייעסטע און מאָדערנע שאַפונגען פון יידישע און נישט יידישע שרייבער.

נוער יהודי בעיר לומד את השפה „אספרנטו״

דאָמבראָווער יוגנט לערנט עספעראַנטאָ

מיט דער צייט האָבן מיר אָנגעהויבן טראַכטן תכלית... דער שווערער עקאָנאָמישער קריזיס, וואָס האָט דעמאָלט געבושעוועט אין פוילן, האָט זיך שאַרף אויסגעווירקט אויפן אַרבעטער און מיטלקלאַס, און ספּעציעל געדריקט דעם יידישן האַנטווערקער און קליין־הענדלער. פון דער אַנדערער זייט — האָט די מיליטערישע קאַטאַרגע, וואָס האָט אויף אונדז געוואַרט, נישט אַרויסגערופן קיין גרויסן ענטוזיאַזם ביי אונדז, קאַנדידאַטן אויף מיליטער־דינסט. מיר האָבן זיך גענומען גרייטן אין וועג אַריין. אַ טייל חברים זענען אָפּגעפאָרן קיין פראַנקרייך, אַנדערע קיין בעל־גיע, אַ דריטע גרופּע — קיין ישראל. אין טראַנס פון דער אַרבעט האָבן מיר גאָרנישט געטראַכט צוזוציען נייע יונגע כוחות צו דער גרופּע, כדי ווייטער אויפ־צוהאַלטן איר קיום. די גרופּע האָט, נאָך אַ פיר־יאָריקע עקזיסטענץ, זיך אַליין אויפגעלייזט. די ביכער זענען פאַרטיילט געוואָרן צווישן אירע מיטגלידער. דערמיט האָט זיך געענדיקט אַ שיין בלעטל געשיכטע אין דער יידישער קולטור־טעטיקייט פון אונדזער שטאָט דאָמבראָווע, וואָס האָט אונדז, הגם אויטאָדי־דאַקטן, דערמעגלעכט זיך דערהויבן אין ווייטערדיקן עמיגראַנטן־לעבן, אָננעמען פאַראַנטוואָרטלעכע פּאָזי־ציעס אין קולטורעלן, געזעלשאַפטלעכן און פּאָליטישן לעבן אין די נייע אויסגעקליבענע היימען.

בַּרְקַאי רבקה

בית למקוביץ

שכני מאותו הבית שבו גרתי היו מאד חביבים עלי. משחר נעורי הייתי נכנסת אליהם. אמנם הייתי קצת יותר מבוגרת מן הבנים והבנות של המשפחה אך בכל זאת מצאתי תמיד ענין לשוחח אתם או אפילו לשחק, או סתם לספר סיפורים או להחליף ספרים ביני ובין הבכורה בלומה ז״ל.

אבי המשפחה, ר׳ אהרון למקוביץ ז״ל, בן אדם גבה קומה, גופו עגלגל קצת וראשו קרח, היה סוחר מכובד ובעל חנות בדים עשירה. אשתו שפרינצעלע ז״ל שומרת מצוות, בעלת בית למופת. שניהם היו אנשים ישרים ולא היססו אף פעם לעזור לזולת. זכורני כיצד מהעיר הסמוכה בנדין היו מגיעים לעירנו פושטי יד כמעט יום יום, ואם נכנסו למשפחת למקוביץ לא יצאו בידים רי־קות, קיבלו אוכל, כסף ואפילו בגדים.

ר׳ אהרון יוצא בנדין, היה ממשפחה עשירה ומכו־בדת, היה חבר מוסדות צדקה שבעירנו, כגון: „לינת־החולים״, „גמילות־חסדים״, „הכנסת כלה״ ועוד. היה אוסף תרומות בין אמידי העיר למען הנצרכים. בתור חבר ועד „לינת החולים״ היה בתפקידו לחלק פתקים המאפשרים לחולים מעוטי יכולת לקבל ע־רה רפואית חנם אין כסף, תרופות לפי פקודת הרופאים וגם מכ־שירים. ר׳ אהרון היה גם גבאי בבית הכנסת, קולו הנעים ושיריו או מנגינותיו החסידיים ערבו לאוזני שומעיו.

אני נזכרת כיצד היה נעים לשמוע את השירים שבק־עו מדירתו בליווי שני בניו הנמצאים כאן בארץ. כל המשפחה היתה מסובה ליד שולחן ערוך בכל טוב, מב־היק מלובן מפה ונוצץ מברק הפמוטים וכלי הכסף המצוחצחים. אהבתי לשמוע את המקהלה הזו, היה זה לרוב בערבי שבתות או חגים. בחג הסוכות נהגנו אפילו לשבת בסוכתו של ר׳ חיים־לייב אינגסטר בביתו הסמוך אלינו. זאת היתה חויה בלתי נשכחת של שבת אחים יחד, אוכלים ממאכלים מסורתיים ושרים שירים לאין ספור, ביחוד בליל ה„אושפיזין״, היתה אז התחרות בין המסובים בסיפורים, ואנו הבנות הקטנות התרוצצנו מבית לבית בהגשת האוכל הטעים.

למשפחת למקוביץ היו עוד שלוש בנות, יפות מראה ואצילות נפש, שקיבלו את סגולותיהן מההורים. בלומה ז״ל, תמירה ודקת גיזרה, בת מסורה להוריה, דאגה תמיד למשק הבית וטיפלה באחיותיה הצעירות צילה ולאה. כשעזבתי את העיר בדרכי לארץ ישראל הן היו עוד קטנות ומאז לא ראיתי אותן, המלחמה האכזרית שפקדה את העולם ניתקה כל קשר בינינו

באותו הבית התגוררו זוג זקנים, היו אלו הורי הגב׳ למקוביץ ז״ל. הם היו בעלי חנות מכולת ותמיד הת־פלאתי מהנקיון שבדירתם ובחנותם, הם יכלו לשמש דוגמא ליותר צעירים למרות ששניהם היו כבר בגיל מבוגר מאד, מעל לשבעים שנה.

ברוך שמחוני

ה ע י י ר ה

חן המקום על יושביו...
חן הזמן על השרויים בו...

מקום ובזמן

ל. א. שטינמן

מפי סבא, שהיה מראשוני המתישבים בעירנו, שמענו לראשונה את קורות התפתחותה של עיירת מולדתנו, מעת היותה ישוב כפרי עד הגיעה לשלב של ישוב עירוני במאה הקודמת.

אבא הוסיף לספר על שנות גדולו וחנוכו במקום, וגם אמא שהגיעה מעיר קרובה הוסיפה מהתרשמותה וערכה השוואות לאור בקוריה הקודמים בערים אחרות.

אנו, בני הדור השלישי, ילידי המקום היינו. התרשמותנו מהעולם סביבנו החלה אחרי מלחמת העולם הראשונה.

לעיירת מולדתנו בקצה המערבי־דרומי של פולין לא היתה משמעות היסטורית, לא אתרים עתיקים ואף לא גגות מכוסי אזוב האופייניים להרבה עיירות יהודיות. אף על פי כן דרכה כף רגלינו על קרקע שמתחתה נשמר אוצר יקר ושחור מימי בראשית.

תחילה התישבו היהודים בחלק הדרומי של העיר, שעם התישנותה נקרא אחר כך „העיר העתיקה". אופייני למקום זה כי השוכנים בו שארי בשר היו, קרובי משפחה בינם לבין עצמם. בימי „תחום המושב", כאשר נאסרה על היהודים הישיבה בכפרים, התישבו ברחוב המערבי הקיצוני ביותר של העיירה בשם מיאיסקה (עירוני), שנתכס ברובו הגדול על ידי יהודים בלבד. בית הכנסת הוקם בתווך ברחוב זה. פני בית הכנסת פונים מזרחה. באמצע החזית מותקן היה חלון גדול, מורכב מזכוכית צבעונית, שהפיץ זוהר לעבר הצעירים בני המתישבים הראשונים, שעזבו את „התחום" בימים ההם והתישבו ברשות עצמם ברחוב אולמן.

במקביל לרחוב זה, על הגבעה, נמתח רחוב דומברובסקי הגובל עם „העיר העתיקה". ביחס לשם היתה „פלוגתא": היו שאמרו כי הוא נקרא על שם גנרל מימי נפליאון, והיו שיחסו את השם דווקא לסופרת הפולניה מריה דומברובסקי, מחברת הספר „בת הצחוק של הילדות". ואמנם חדוות נעורים היתה ברחוב הזה לנערים היהודים וה„שקצים" גם יחד.

ששה רחובות תחילתם היתה ברחוב הזה וכולם יורדים תלולים בקו ישר, חוצים את אולמן ומגיעים לרחוב השאסעי (שפרושו כביש: הכונה לסוביסקי). כל ששת הרחובות תלולים היו ועל כן שמשו לתחרויות ריצה בקיץ ולגלישה במזחלות בחורף על הקרח. הפחד מפני כלי רכב ממוכנים טרם היה קיים. כל הרחובות האלה הובילו עד לחומת מפעלי היציקה והיו להם שמות הקשורים למפעל, לפני שנקבעו שמות לאומיים. למשל: רחוב החרושת, רחוב הצרפתים (בו שכנו המומחים מחו"ל), רחוב המועדון (בו היה קיים מועדון לקבל פני משלחות מסחריות) והקיצוני — רחוב קוליובה (רחוב הרכבת). רחוב השסאעי הפך בשנים הבאות לרחוב הראשי ובו נמתח קו תחבורה (נוסף לרכבת) — החשמלית המקשרת את שלזיה העילית.

לחלק הצפוני של העיר לא היתה אפשרות להתרחב, כי מפעלי היציקה הקימו חומה גבוהה שהפרידה בין התושבים והמפעל אשר מעבר לחומה. ואליו ניתן היה להגיע רק בדרך ארוכה ומקפת. לכן היה החלק הצפוני של העיר צפון. ובכדי להגיע אליו היה צורך לעבור את הגשר שהתנשא לגובה, ומתחתיו הסתעפה רשת של פסי רכבת להובלת משא ונוסעים. מעברו השני של הגשר נמצא עמק „דמבניק"; ישבו שם מעט יהודים ובכל זאת קיימו מוסדות חיוניים עצמאיים: מקוה ובית תפילה. זאת עשו כדי לא לכתת את רגליהם ולעבור את הגשר ולפנות דרומה ומערבה המרוחקים מהם ולהפר על ידי כך מצות שבת ומנוחה. יושבי הדרום והמערב שעשו בכל זאת את הקפנדריה הזו לצפון דרך „דמבניק" ראו על שכרם: נתגלתה להם מעין „שמורת טבע" שעוד נותרה לפליטה, חורשת יער ולידה נהר ה„פשמשה" שזורם לעבר העיר היהודית הקרובה דרך מעונות עובדי־המכרה „קושלוב". מדרום מזרח הובילה הדרך אל עמק אחר שנקרא „זגוזה" כשם המכרה שבו, והלאה מזה הובילה הדרך לחוף רחצה בעיירה דאינדובקה (היה זה מעבר לגבול, בממלכתו של פרנץ יוזף).

הקולוניה „רדן" (שנקראה ע"ש המכרה) התפתחה בנפרד והחלק שבו נמצא בית היציקה נקרא „הוטה".

עד היום כשנפגשים שני בני אדם המכירים זה את זה, שאלתם הראשונה היא: האם אתה תושב „הוטה" או תושב „רדן"? ההפרדה נוצרה על ידי פסי רכבת המשא שהובילה מטענים בין המכרה ובית היציקה. חלק מה־חומרים הועברו על ידי קרוניות כבל באויר. במידת מה גרמה לכך גם הכנסיה הנוצרית שהוקמה בין שני חלקי העיר. המחיצה נפלה לראשונה על ידי הקמת בית הספר העברי שהיה משותף לתלמידי כל חלקי העיר, ואחר כך על ידי תנועות הנוער אשר איחדו את שני חלקיה.

התפתחותה של העיר וניצול האוצרות הטמונים במעמקים החלו ביעילות בהשתתפותם של משקיעים ומומחים מחו"ל, אשר הגבירו את הפעלתם של המכרות ובתי היציקה, זאת עקב המצאת מכונת הקיטור, יציקה המונית של מסילות ברזל, הסתעפות תנועות הרכבות והגברת השימוש בפחם. כל זה הביא לזרימה המונית של פועלים לעבודה במפעלים, ובד בבד גברה גם זרי־מתם של יהודים מהכפרים והעיירות שבסביבה ואף ממרחקים, כדי לספק את צרכיהם של העובדים במכרות ובבתי היציקה. כאן, כבכל מקום, עיקר תפקידם של היהודים היה במסחר ובמלאכה.

היהודים היו מיבאים תוצרת חקלאית ומוצרים אחרים ממקום מוצאם הקודם כדי למכרם לתושבי עיר המיכרות והברזל, שבה התנובה דלה. אך גם בעלי מלאכה מצאו את פרנסתם בעיר המתארגנת והמתפתחת.

דמויות

כאשר התבססו ומספרם גדל החלו היהודים להתפרנס ולפרנס אלה את אלה, והקשישים, מראשוני המתישבים „בתחום המושב", התפנו לעסוקם כפרנסי הקהל היהודי: אנו מוצאים את ר' זישע, הנוטש את מסחרו (עורות) ומקים מקוה כשר, לגברים ונשים, בשטח רחב ופתוח בקצה הדרומי־מערבי של „התחום". במקום הזה יכלו אחינו בני ישראל לשטוף, לטבול ולהיטהר כאות נפשם, כשבידי כל אחד ואחד עביט של עץ לבן. מי המקוה זרמו בתעלות פתוחות למרחקים אל שדה בור, שגידל קוצים בשפע, פרחיו הדקרניים שמשו בתשעה באב לשם זריקתם והדבקתם זוש לזקן רעהו. היה בזה רמז לסבל, אבל בעיקר היה מנהג זה מיום הנחת הדעת מיום צום ארוך וחם בעת ההמתנה לשעת מנחה ומעריב. את עיסוקו הקודם של ר' זישע קבל על עצמו בנו, איטשע מאיר, אשר עזב את „התחום" ועבר מזרחה לרחוב אולמן המתפתח והמשיך במסחר העורות.

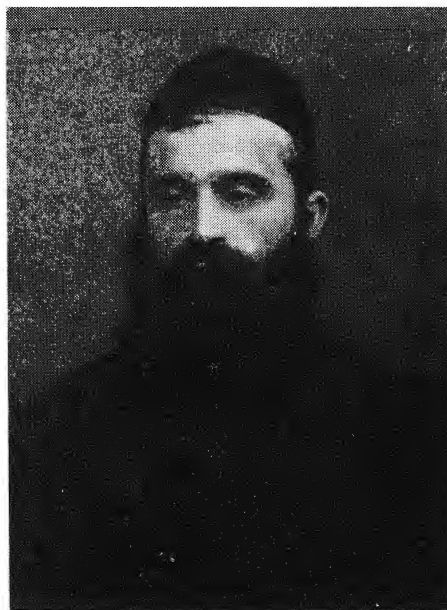
בית הכנסת המשופץ לתפארת עם „עזרת נשים" שעליו היו מצוירים שנים עשר המזלות, ובתווך תמונה מצויירת לפרטי פרטים: הפסוק מאחרית הימים וגר זאב עם כבש, ונמר עם גדי ירבץ.

— סבי ר' יצחק־אהרון, מסר את מסחרו — חמאה וגבינות — לבנו הגדול שמחה, שגם הוא עקר מזרחה מחוץ ל„תחום המושב", ופתח חנות ברחוב המפתח. מעתה פוגשים את ר' יצחק־אהרון עם צרור כלי קודש, מחזורים, ותפילין וכיוצא בזה, ותמיד אימרות של בדיחות הדעת בפיו:

„אעסוק בתשמישי קדושה וסידורים ולא אזדקק לקונים יהודים". הכוונה היתה ברורה: תענוג מיוחד היה לו להחליף מזוזתו של אפיקורס, או למכור בימי אלול מחזור לחוזר בתשובה. אימרה מחורזת אחרת, בשטח הפרסומת המסחרית, היתה בפיו של ר' יצחק אהרון: „מזוזות ותפילין מוכר יצחק־אהרון וקרובי יצחק מספק ציגרון".

ר' שמחה, שהיה חסיד נלהב של הרבי מאלכסנדר, רכש מתוך הערכה את ספרו של הרבי: „ישמח ישראל". בספר זה היה ר' שמחה רושם בכתב מסולסל בלשון הקודש את תאריכי הלידה של ילדיו שנשאו שמות לזכרם של הרבנים הנפטרים, למען תגן זכותם על הילדים. לבנו הראשון קרא ברוך, כדי שגם הברכה וגם השמחה תהינה שרויות במעונו. ביום בריתו היה יום הזכרון ((יאר־צייט) המאה של הרבי ברוכל זצ"ל ממוז'בוז, נכדו של הבעש"ט, שבזכות יחוסו של סבו היתה לו השפעה על קהל חסידיו (בחצרו מצא מקום הבדחן הידוע הרשלי מאוסטרופול). לבנו השני קרא ירחמיאל־ישראל. לזכרו של מחבר „ישמח ישראל" — האדמו"ר השני לשושלת בחצר אלכסנדר. לבן זקו־ניו משה (לזכרו של ר' משה כהן) הוסיף שם נוסף: צבי — כשמו של האדמו"ר שמואל־צבי, אחיו של מחבר „ישמח ישראל" אשר ישב אחריו על כס הרבנות באלכסנדר. בימים הבאים, כשגדלו בניו ו„החדרים" כמעט וחוסלו, היה ר' שמחה צריך להחליט על חינוך בניו בין בית ספרם של „אגודת ישראל" מיסודם של חסידי גור לבין בית הספר העברי מיסודו של „מזרחי". בסתר ליבו היה ר' שמחה אוהד לרעיון ארץ־ישראל והיה עליו להחליט בגלוי על שליחת בניו לבית הספר העברי. היות שסביבו היו חוגים עוינים לציון, החליט להוציא מתוך אמתחתו „עילה": ריב ישן שהיה נטוש בין האדמו"ר מאלכסנדר, ירחמיאל־ישראל דנציגר זצ"ל ובין האדמו"ר מגור, אריה־ליב אלטר זצ"ל. לא הועילו

הפצרותיו של אביו יצחק־אהרון שהשתדל למנעו. כשלא עלה בידיו של הסב להוציא את נכדיו מבית הספר העברי ערך להם אחרי שבועות אחדים של לימוד עב־

ר׳ שמחה גורסט

רית מבחן בידיעת הלשון. לשאלה: מה זה „אדם" היתה התשובה מיידית — „איש" אך מילה שלישית שמבטאת אותו מובן לא מצאו. לא ידעו הנערים כי כונתו של זקנם היתה למלה הבלתי שגורה בעברית „אנוש", שהיתה שגורה בפיו של ר׳ יצחק־אהרון מכיוון שהיא מופיעה בספר תהילים שהיה בין המתמידים בו.

„כשלון" זה נתן דחיפה לנכדים להתענין בניר־אנסים השונים של השפה העברית ולעסוק בתחביבים שהגונים השונים ממלאים בם תפקיד. זכה ר׳ שמחה שבנו ובתו יעלו כחלוצים לארץ ישראל גם בנו השני הכשיר את עצמו לעליה. אך לסרטיפיקט לא הגיע ונספה בשואה. מוכן היה להכין לעצמו מקצוע הקשור בבנין, בחשבו כי בלי מקצוע ועבודה פיזית אין מקום בארץ ישראל אך הסרטיפיקט התמהמה והמל־חמה העולמית השניה פרצה.

כשנולד נכדו הראשון יאיר בשנת תש"א, נשלח אליו מארץ ישראל מברק (בזמן מלחמת העולם הש־ניה באמצעות הצלב האדום). וודאי רשם גם אותו בספר בדף הלבן בו רשומים היו ימי הלידה של המש־פחה, ובודאי מצא כי שמו של נכדו כשמו של הרבי הרביעי לפי מנינה של חצר הרבנות באלכסנדר: האד־מו"ר בצלאל־יאיר (בן אחיו של מחבר „ישמח ישראל").

תוך כדי המלחמה עוד קיים ר׳ שמחה את בית התפילה בביתו, לזיכרו של אביו יצחק־אהרון.

מתוך אותו בית התפילה הוצא על ידי השטן הנאצי, בעצם יום הכיפורים בשנת תש"ג לדרכו האחרונה עם שארית משפחתו.

יהודה (לייבטשע) פאַראַסאָל

אין מיין געבוירן־שטאָט דאמבראווא־גורניטשא

ס׳פליסט און עס גייט פאַרביי אַלץ אין אונדזער לעבן, ווערט פאַרוואַנדלט אין שאָטן און פאַרשווינדט אין תהום פון עבר, פאַרגאַנגענהייט. יעדער מענטש, בעיקר אין די לעצטע יאָרן, טראָגט טיף אין זיך אַזאַ מין קליינעם בית־עולם, נישט בלויז פון קרובים און נאָענטע, וועלכע זענען אים געווען ליב, נאָר אויך פון געשעענישן און זאַכן, מיט וועלכע ער איז געווען אין אַ נאָענטן קאָנטאַקט.

אין לויף פון דער צייט ווערט דאָס פאַרגאַנגענע טיילווייז איינגעשלעפערט, טיילמאָל אפילו אויסגעמעקט פון אונדזער זכרון, אָבער עס קומט אַ טאָג ווען פאַרגעסענע געשעענישן טויכן אויף אין אונדזער מוח, מתים גייען דעמאָלט אַרויס פון זייערע קברים, רעדן צו אונדז מיט זייערע פאַרבלאַזטע ליפן...

אַ גוואַלטיקער אומעט באַהערשט דעמאָלט אונדזערע הערצער, מען דערפילט זיך שטאַרק איינזאַם, און עס פייניקט דער געדאַנק, אַז אַלץ איז פאַרביי, און וועט זיך מער נישט צוריקקערן, עס דאַכט זיך אַז אַלץ אין לעבן וואָלטן מיר אַוועקגעגעבן פאַר איין טאָג פון יענעם שיינעם, ליכטיקן יוגנט־לעבן.

אין אַ אומגעהוירער דראַנג דערוועקט זיך אין אונדז צו באַזוכן די ערטער ווו מיר האָבן פאַרבראַכט אונדזער יוגנט, די יונגע זאָרגלאָזע יאָרן!...

איך האָב אין מיין געבוירן שטעטל דאָמבראָווע פאַרברענגט ביזן עלטער פון 20 יאָר פון מיין לעבן, אויך אַ צייט אין קראָקאָ, וואַרשע און שפעטער זיך באַזעצט אין דערבייאיקן בענדין, ווו איך האָב געלעבט ביזן אויסבריך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און בעת דער צייט אָפט באַזוכט דאָמבראָווע, ווו ס׳האָבן געלעבט מיין פאָטער און מיין נאָענטע פאַמיליע.

נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, בעת מיינע וואַנדערונגען און פאַרשידענע גלגולים, פלעגט מיך נישט איינמאָל מיין געבוירן־שטעטל לאָקן ווי עפעס אַ ווייט פייערל אין אַ פינצטערער נאַכט — סיי אין די זאַטע צייט, פון מיין פאַרברענגען אין באַראַנאָוויטש, אָדער אין דער ווייטער סיבירער טייגע, ווו כ׳בין פאַרשיקט געוועזן צוזאַמען מיט ווייב און קינד, סיי אויך בעת מיינע שווערע ראַנגעלנישן מיטן טויט — פאַרשמאַכט אין די שווערע טורמע־קאַמערן. נישט איינמאָל האָט מיך דעמאָלט באַהערשט אַ קרענקלעכע וויזיע פון דעם אומברחמנותדיקן: „קיינמאָל". ס׳זענען דאַן פלוצלינג, ווי פון אַ נעפל אַרויסגעשווימען די ריזיקע הויטע־קוימענס, מיט די שוואַרצע פאַרקאָפטשעטע הימלען פון מיין אַזוי ווייט ליגנדיקן געבוירן־שטעטל, מיט אַלע נאָענטע און טייערע, וועלכע איך האָב דאָרט געזעגנט, און וואַרטן אויף מיין צוריקקער... אָן אויפהער!

דעם 15.6.1941 האָט מיין גאָטזעליקער טראַגיש פאַרשניטענער פאָטער, מיר נאָך געשריבן אַ בריוו צו מיר אין דער ווייטער סיבירער טייגע, פון דעם שוין דאַן דורך די היטלעריסטישע באַנדיטן אָקופירטן דאָמבראָווע. צווישן אַנדערע שרייבט ער דאָרט: „...באַקלאָג זיך נישט אויף דיין גורל. ...אויף אונדזער הימל אין אנדזער שטעטל ריקן זיך אָן שווערע שוואַרצע כמאַרעס, און איין גאָט ווייסט מיט וואָס דאָס וועט זיך ענדיקן! ...אין צום סוף, דיר א מ״ל־טוב, מיין ליבער לייבטשע, דיין שוועסטער פייגעלע האָט אַ טאָכטער געבוירן."

איך האָב זיי ליידער נישט מער געזען, אַלע זענען זיי פאַרברענט געוואָרן אין קרעמאַטאָריום אין אַשווענטשים. דאָס אַלץ זענען געווען שווערע איבערלעבונגען, וועלכע נאָגן טאָג און נאַכט, שוואַכן אָפ דעם גוף און דערפירן אָפט צו פאַרצווייפלונג...

איצט נאָך 15 יאָר טראָג איך זיך צו מיין אַלטער היימשטאָט דאָמבראָווע־גור. אין אויטאָבוס זעט מען קיין איין יידיש פנים!...

איינטאָניק קלאַפן די רעדער, און קוקנדיק דורכן פענסטער אויף די פאַרביילויפנדיקע לאַנדשאַפטן זיך איך עפעס אַ זכר פון די אַמאָליקע יאָרן! אָבער אומזיסט! מיינע געדאַנקען לויפן מיט די שנעלקייט פון די טעלעגראַפישע דראָטן, וואָס הויבן זיך און לאָזן זיך אַראָפ, איך טראָג מיך אַריבער אינעם ווייטן עבר, ווען דאָ זענען די אויטאָבוסן געווען איבערפולט מיט יידן. אָט פאָרן מיר איבער דער שטאָט בענדין, איך זיך די אַזוי כאַראַקטעריסטישע יידן מיט די לאַנגע, שוואַרצע קאַפאָטעס, און רונדיקע היטלעך. זיי האָבן

גערוישט, און זיך געאײלט צו זײערע געשעפטן! אויפן אַלטן מאַרק אין בענדין, װוּ ס׳איז תמיד געװען פּיל מיט מענטשן פון דער גאַנצער געגנט, כדי אײנ־צוקויפן אַלערלײ סחורות אין אַזױ פּיל. אָנגעפּראַפּטע געשעפטן און קראָמען, איז איצט, מיט בענק אויס־געשטעלט, מיט גרינס און בלומען פּאַרזײט, װי מענטשן רוען זיך אויס אין אײנזאַמע שטילקײט!... פאַרשװוּנדן זענען אויף אײביק די ײדן פון בענדינער „אַלטן־מאַרק״ און זײערע אַמאָליקע קראָמען זענען כאַרמויערט און פאַרװאַנדלט אין פּריװאַטע װױנונגען.

און אַזױ פאַרנדיק דורך די בענדינער גאַסן, און מײדנדיק, די אַזױ גוט באַקאַנטע פּאַנאָראַמע פון די קאַפּאַלניע קאָשעלאָװ, פון אַלעקסאַנדער זאַװאַדזקי — דערשלעפּן מיר זיך אין שטעטל דאָמבראָװע־גור.

איך גײ אַרויס פון אויטאָבוס, טרעט אויף הײמישע ערטער, קוק אַרײַן אין די אויגן פון מענטש, זוך אַ באַקאַנט פּנים און בין גרײט צוצולויפן צום ערשטן בעסטן און בעטן אים, ער זאָל מיר דריקן די האַנט!

איך דערשפּיר אַ פרעמדקײט, דאָרט װי אַלע האָבן מיך געקענט, און אַ קעלט נעמט אַרום. קײנער קען מיך נישט, און איך קען קײנעם נישט!...

עס דאַכט זיך מיר, אַז איך בין נישט איך!... נאָר עפּעס אַן אַנדערער. אַז מײן אַמאָליקער „איך״ האָט די צײט, די טראַגיש פאַרשניטענע צײט, אַװעקגעטראָגן, אַז דאָ שװעבט בלויז מײן שאָטן, מײן געשפּענסט אין אַרום איז פּוסטקײט, מײן שטאָט װי טיר און טויער זענען שטענדיק פאַר מיר געװען אָפן, װי אויף יעדן טריט האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף באַקאַנטע, דער־קענט מיך איצט נישט!!...

ס׳איז פרילינג, 4 טעג טײלן אונדז פון אונדזער שענסטן יום־טוב, דעם יום־טוב פון פרײַהײט — פּסח, דער פרײליכסטער און שענסטער יום־טוב פון אונדזער קינדהײט, פון אונדזער יוגנט. דאָס פלעגט מען פילן אין יעדן װינקל פון מײן געבוירן־שטעטל דאָמבראָװע, דער רויש און טומל אין די געשעפטן, און ס׳פּעציעל בײַ די שנײַדערס און שוסטערס. אַ יעדער ײד, װי ס׳איז נישט געװען זײַן מאַטעריעלער מצב האָט זיך באַמיט אַז זײַנע קינדער זאָלן עפּעס באַנײַען אויף פּסח, ס׳פלעגט זיך שוין צײלן די טעג.

דער געשמאַק פון די פריש געבאַקענע מצות, פאַר־טאָג פלעגן שוין די חסידים אײלן באַקן די ספּעציעלע מצות שמירה, הײַנט איז לײדער פון דעם קײן צײכן נישטאָ אין אונדזער שטעטל! און דאָס װעטער איז

קאַלט און רעגנדיק װי אין האַרבסט, ענלעך צו אונדזער געמיט און שטימונג.

טרויעריק װערט אויף דער נשמה װען מען קומט דירעקט אין קאָנטאַקט מיטן שטעטל, דאָרט װוּ דו ביסט געבוירן, דײַן יוגנט פאַרבראַכט, טראַץ דעם װאָס אויף אונדזער גאַס איז קײנמאָל נישט געװען צו פרײליך, נישט צו שײן איז געװען אונדזער קינדהײט אין שװאַרציק בלאָטיקן דאָמבראָװע פון אונדזער צײט... און דאָך איז די קינדהײט אַלעמאָל שענער, פרײלעכער, פון דעם הײַנט, װאָס האָט גאָרנישט געלאָזט נאָך זיך קײן צײכן פון אונדזער דאָ־זײַן!...

דער אויטאָבוס האָט אונדז אַרויסגעװאָרפן אויף די הויפּט־גאַס פון אנדזער שטעטל — די סאָביעסקיעגאָ, װעלכע איז זײער װײניק געענדערט אין אויסזען: פאַרשיט מיט שװאַרצע פּעכיקע־סאַרזשע פון דער אָנ־אויפהערלעכער קאָפּטשענדיקע ריזיקע הוטע־קוימענס, װאָס זענען אַזױ כאַראַקטעריסטישע פאַר אונדזער שטעטל. אויף דעם גאַנצן פּאַראַדנעם פראָנט פון דער הויפּט־גאַס, האָט שװאַרצע סאַדזשע געשיט אויף די פרישע װײסע בלוזקעלעך פון די יום־טובדיק שפּאַ־צירנדיקע שײנע מײדלעך פאַרן סטאַװ, װוּ די פּראַנ־צויזן פלעגן מיט ספּעציעלע לאָטקעס שװימען לאַנגזאַם, כאַפּנדיק פיש!

די פּראַנצויזן, צו װעמען ס׳האָבן געהערט די „הוטע באַנקאָװע״, קאַפּאַלניע „פּאַריזש״ און קאַפּאַלניע „רע־דען״, זענען בײַ אונדז אין שטעטל געװען אַ פּריװילי־גירטע קאַסטע. װעלכע האָבן געװױנט אין ספּעציעלע שײנע הײזער אַרום דער הוטע, און דערצו האָבן זײ גע־האָט אַן אײגענע גאַס, װעלכע האָט אגב אַ צײט לאַנג געהײסן די פּראַנצויזישע־גאַס, און מיר, די דאָמבראָ־װער אײנװױנער, האָבן בלויז געהאַט דאָס רעכט צו אָטעמען מיט דער װײט נישט סימפּאַטישער שטיקיגיש װאָס האָט זיך געטראָגן פון דעם שטײענדיקן װאַסער.

מיטן פאַרשװוּנדן פון די פּראַנצויזן איז אויך פאַר־שװוּנדן דער שטיקענדיקער סטאַװ, מיט דעם פאַרנאַכ־טיקן קװאַקען פון די זשאַבעס. הײַנט װאַקסן דאָרט בלומען, בלויז דער קריסטוס־מאָנומענט איז פאַרבליבן דער זעלבער אויף זײַן פּלאַץ, װאָס איז אײנגעװאַקסן געװען אויפן סאַמע פּראָנט, פול מיט גרינס אַרום דעם מיט מאָך באַדעקטן סטאַװ!...

מיר פאַרקערװען זיך אין די פּאַבריטשנע גאַס, מיט לאַנגזאַמע טריט, פּרוּװ איך מיט מײַנע מידע אויגן אײַנקוקן זיך אין יעדן װינקל, אין יעדן הויז, אין יעדן

פאַרבייגייענדיקן מענטשן, אין מיטאַמאָל בלייב איך שטיין ביים הויז פון יוסף שיוועק, געשטאַלטן ווי שאָטנס, ווי וויזיעס, מיניען זיך פאַר מיינע אויגן, און ווערן פאַרשווינדן, עפּעס אַ משונהדיקער שטילקייט הערשט דאָ אַרום, אויסערלעך פריש אויסגעטינקט. די פענצטער פריש מיט לאַקיר געשמירטע, זענען מיט שטאָרן און פאָרהאַנגען באַצירט, וואָס באַדייט, אַז אַלע שטיבן זענען באַוווינט, און דאָך ווען איך פּרוּוו זיך מיט וועמען פונאַנדעררעדן, זעט זיך אויס, אַז קיינער געדענקט נישט, אין בענקט נישט נאָך די וואָס האָבן דאָ געלעבט, געשאַפן, דאָס הויז געבויט; ס'ווייזט נישט קיינער אַרויס קיין שום אינטערעס פאַר מיר, לעבעדיקן מענטש, וואָס שטייט פאַר זיי.

עס גייט קיינעם נישט אָן וואָס דער אַמאָליקער בן־עיר, וועמען די גאַנצע שטאָט האָט געקענט. איז נאָך אַזאַ לאַנגע אָפּוועזנהייט אַראָפּגעקומען מיט אַ צעבראָכן האַרץ אַ קוק צו טאָן אויף זיין אַמאָליקע היימשטאָט, וואָס האָט געקעכלט און צעוויגט זיין יוגנט, אָנפילנדיק זיין האַרץ מיט פרייד אין האָפנונג!

די גאַס איז די זעלבע, נאָר געוואָרן שענער, ריינער, אויסגעפלאַסטערט; עס פעלן בלויז מיינע ברידער און שוועסטער, וועלכע זאָלן מיך באַגריסן צו אַזאַ גאַסט־באַזוך! נישטאָ מיט וועמען צו דערמאָנען די אַזוי סימפּאַטישע, פאַרברענגטע צייטן. איז דאָך דאָ ביי די שיוועקס געווען אַ קאָנצענטראַציע־פּונקט פון די אַזוי סימפּאַטישע, דאָמבראָווער יונגע יידישע אינטעליגענץ.

שבת נאָכמיטאָג פלעגן זיך אין גרויסן גאָרטן פאַרזאַמלען יוגנט אין פאַרשידענעם עלטער, וויילנדיק זיך און שמועסנדיק וועגן אַלץ און אַלעמען, פלעגן דאָך צו יצחק שיוועק קומען זיינע פריינט און באַקאַנטע, ווי שלמה וויינריך, דער העברעאישער לערער; שמחה נוסבוים דער געוועזענער בית־המדרש בחור; „דער תלמיד־חכם אין דער ספּודניצע”, ווי מען פלעגט רופן אונדזער אַזוי סימפּאַטישע העברעאישע לערערין מינדל נוסבוים; חיים גרייצער, און ווער איז אומשטאַנד צו געדענקן אַלע די וואָס פלעגן דאָרט קומען. ווי חברים און באַקאַנטע אויך פון זון פנחס און זיינע טעכטער. געווען אויך אַ צייט ווען אין זייער גאָרטן האָט יוגנט זיך געלערנט די ערשטע גאָרטן אַרבעטן, גרייטנדיק זיך צו פאָרן קיין ישראל.

די שיוועקס זענען געווען אַ פאַרמעגלעכע פאַמיליע אין דאָמבראָווע, אין אויך גאַנץ פרי אין שטעטל געהאַט אַ טעלעפאָן, דורך וועלכן זיי פלעגן זיך נישט איינמאָל זיך דערלויבן צו טרייבן שטיפערישע שטיק. ס'פלעגט צי זיי קומען דער געלער אברהם פון פינטשעוו און ברענגען פּוטער, אייער, און קעז צי פאַרקויפן, דאָס איז געווען זיין פרנסה. איין מאָל האָט ער זיך ביי זיי דערוווּסט, אַז אויף אייער איז אַ האָסע און אויף פּוטער אַ בעסע. זאָגט דער געלער אברהם צו יוסף שיוועק: „ווען איך וואָלט דאָס קענען איבערגעבן מיין ווייב אין טעכטער, וואָלט איך קענען פאַרדינען אַ ביסל געלט”. „פאַרוואָס נישט” ענטפערט אים יוסף שיקנדיק זיין טאָכטער אויפן שטאָק, ווו זיי האָבן געהאַט אַ אינערלעכע פאַרבינדונג פון טעלעפאָן. אברהם דער געלער שרייט אַריין אין טעלעפאָן טרייבל: „גיטל דו הערסט מיך?” און פון דאָרט ענטפערט די טאָכטער פון יוסף שיוועק: „זיכער הער איך דיך אברהם, איך הער זייער גוט יעדעס וואָרט — „זאָלסט וויסן זיין גיטל, אַז אייער האָבן זיך געהויבן און פּוטער איז געפאַלן, קויף דעריבער מער אייער און קויף נישט קיין פּוטער!” אַ צופרידענער האָט דער געלער אברהם באַוואונדערט די וווּנדערלעכע מאַשין וואָס האָט אים דערמעגלעכט אַזוי שנעל צו פאַרשטענדיקן מיט זיין גיטל. אָבער ווען ער איז די צווייטע וואָך ווידער געקומען מיט אייער און פּוטער, פרעגט אים יוסף צו האָט דיין גיטל כאָטש גוט דערליידיקט, האָט אים אברהם פאַרדראָסיק שטיל געענטפערט, אַז זיין גיטל האָט גאָרנישט מיט אים גערעדט!...

פאַרטיפט אין מיינע געדאַנקען בלאָנקע איך מיט וואַקעלדיקע טריט איבער די גאַסן פון היינטיקן דאָמבראָווע, וואָס האָט זיך אגב פונאַנדערגעוואַקסן, אין דער ריכטונג פון גאלאנאג ווי ס'וואַקסט די אַזוי גערופענע נייע דאָמבראָווע, דאָרט ווי ס'איז אַמאָל געווען דער מאַרק פלאַץ. איז אויסגעבויט געוואָרן אַ קולטור־פּלאַץ, אויפן נאָמען פון זאַוואַדצקי, אָבער איך באַגעגן נישט קיין איינציקן יידן אין שטאָט, אין איך שפּיר דאָס... איך פאַרליר דאָס גלייכגעוויכט, אין מיין קאָפּ איז אַ פּלאָנטער...

אין אַזוי בין איך אַריין אין די פּראַנצויזן גאַס, אויפן ראָג פון די פּראַנצויזן גאַס און אקשעי איז געשטאַנען אַ שיין אָנגעזען יידיש הויז, וואָס זיין אייגנטימער איז געווען קשאַנאָווסקי. אין דער געביידע האָב איך געלערנט ביי מיין איידעלן רבין שלמה יוסף מאָנעלע, דאָ פלעגן מיר עטלעכע שוין דערוואַקסענע גמראַ־יינגלעך קומען און מיט אַכטונג זיך איינקוקן אין זיין אַסקעטיש געזיכט, ווען ער האָט מיט זיין גאַנצע איי־

דערקייט מיט אונדז געלערנט, שלמה יוסף איז געווען דערביי אַ שטאַרק פּאַנאַטישער אָבער ערליכער ייד, ער פֿלעגט נישט רעדן צו קיין פֿרוי דירעקט. דאָס האָט זיך אויך באַצויגן צו זיין אייגן ווייב שרה לאה פֿלעגט ער זיך אויסדרייען צו איר און רעדן אין דער דריטער פּערזאָן, בלויז צו איין טאָכטער האָט ער גערעדט די־רעקט, און מיט פֿיל פּיעטעט, דאָס איז געווען אַ שיין מיידל מיט לאַנגע בלאָנדע צעפּ, און אַ בלאַס געזיכט, פֿון אַ קרענקליכן אויסזען, ווייזט אויס נישט דערעסן, פּאַר איר פֿלעגט ער אַרויסווייזן פֿיל האַרץ, געבנדיק איר געלט אויף קויפֿן ווייסע זעמל, דאָס איז געווען זיין רחלע.

צוזאַמען מיט מיין גאָזעליקן פֿאָטער איז אויך שלמה יוסף מיט די ערשטע גרופּע אין שפּעטן יעשיען 1941 געטריבן געוואָרן קיין אָשוויענטשים און דאָרט פֿאַרברענט געוואָרן.

אין דעם זעלבן הויז פֿלעגט יאָרן לאַנג זיך געפֿינען דער לאָקאַל פֿון די לינקע פּ.צ.'קעס.

אין דעם הויז געדענק איך עטלעכע קראָמען, צווישן אַנדערע איז דאָרט געווען אַ פֿאַבריקמאַכערסקע, דאָס אייגענטום פֿון פֿריזירער לאַנדנער (דער זון פֿון מענדל יאַקמאַן), אַזוי האָט אים גערופֿן זיין פֿאָטער, צוליב זיין ריזיקע הייך און נאַרישעוואַטן געזיכט.

די טיר פֿלעגט זיין זומער צייט אָפֿן און מיר פֿלעגן גייענדיק אַהיים, לאַנג, דורך דער אָפֿענער טיר, אָב־סערווירן די אָפּגעזייפֿטע מאָרדעס וואָס האָבן געוואַרט מען זאָל זיי ראַזירן.

אָבער שוין אַרויסגייענדיק פֿון ראָג אויף דער אָק־שעי גאַס זענען געווען פֿיל קראָמען אין די גרעסטע טייל יידישע. אויף דער רעכטער זייט וואָס האָט געפֿירט צו דער שול, זענען אויך געווען וואַרשטאַטן פֿון האַנדווערקער, דאָרט האָט אויך געהאַט זיין שוס־טער־וואַרשטאַט שמואל שראַמפּ (גרינבערג), אָבער זעלטן ווער האָט זיין ריכטיקן נאָמען געקענט. שראַמפּ, אַזוי האָט מען אים גערופֿן, אין צוליב דער איבערגע־האַקטער ליפּ, וואָס ער האָט זיך געבראַכט פֿון דעם 1־טן וועלט־קריג. געווען איז ער אַ זון פֿון זלמן קאַטע", וואָס האָט אויך זיין צונאָמען געהאַט פֿון זיין ווייב די קאַטשינאַ, וועלכע האָט זיך דערוואָרבן דעם צונאָמען מיטן געבוירן 24 קינדער, און אַלע ריזיקע, געזונטע, וועלכע זענען פֿאַרשפּרייט איבער דער וועלט.

וואָס נענטער צו דער שיל, וועלכע געפֿינט זיך שוין אויף דער שאַפּענאַ גאַס, זענען די הייזלעך געוואָרן קלענער, נידריקער, עלטער, טייל איינגעפֿאַלענע, דאָרט אין אַ ווינקל שוין נישט ווייט פֿון דער שול, ביים סאַמע וואַסער־פּלומפּל האָט דער לומער מאיר געלערנט מיט זיינע קליינע קינדער די ערשטע קליגשאַפּטן פֿון א.ב. טייל הייזלעך שוין נענטער צו דער שול, וועלכע האָבן איבערגעלעבט ביז היינט, דערמאָנען מיט זייער אויסזען, ווי הייזער פֿון אַן אַלטע מעשה, קרומע דעכער, האַלב איינגעפֿאַלענע קוימענס, און מיטן אַ לאָך וואָס פֿירט אין קעלער, אין וועלכן ס'פֿלעגן אויך וווינען גאַנצע פֿאַמיליעס, דאָ איז אויך געווען אַ בעקעריי און אַנטקעגן, האָט אויך געלערנט אין אַ חדר יאַנקל וולאַשצ'אווער. די הייזער האָבן נישט געטוישט זייער אויסזען. ביז היינט צו טאָג !...

דאָמבראָווע האָט נישט פֿאַרמאָגט צופֿיל רייכע יידן, אין אויך דאָס שטעטל אַליין איז נישט געווען ספּעציעל רייך, און דאָך איז דאָס לעבן זיך געפֿלאָסן געוווג איינ־טערעסאַנט, און מענטשן האָבן ליב געהאַט זייער שטעטל.

אין שטעטל האָט אַ גרויסע צאָל מענטשן געהאַט צוגעקליבענע צונעמען, און נישט אַלע מאָל איז מעג־לעך געווען פֿעסטצושטעלן זייער אָפּשטאַמונג, אָדער די סיבה פֿון אַזאַ נאָמען, כ'מיין אַז דאָס איז נישט געווען קיין ספּעציפֿיש דאָמבראָווער קרענק, נאָר די שוואַכ־קייט פֿון אַלע קליינע שטעטלעך, אַזוי צום ביישפּיל איז געווען באַקאַנט הערשל, אַ ייד וועמען ס'איז געלונגען נאָך דער ערשטער וועלט־קריג, ווייט נישט מיט זיין קלוגשאַפֿט, מיט וועלכן ער האָט קיינמאָל נישט געזינדיקט, דאָך האָט ער באַוויזן מאַכן אַ ביסל מער געלט אין דער צייט פֿון דער עסטרייכישער אָקו־פּאַציע, און געהאַט אין דאָמבראָווע אַ הורט געשעפֿט פֿון קאָלאָניאַל־אַרטיקלען.

(פֿאַרשידענע וויצן פֿלעגן קרייזן אין שטעטל וועגן דעם אויפֿגעקומענעם נגיד, אין ספּעציעל וועגן זיין צו־קראַכענעם שלימזלדיקן ווייב און זיין עלטסטן זון מאַשקע).

אין די שבת צו נאַכט צו פֿלעגן מען אָפֿט אַרויסרופֿן ד"ר מיטעלמאַן, ווייל הערשל גלעזערמאַן איז שיער נישט געשטאָרבן פֿון איבערעסן זיך מיט די שבתדיקע עסנס. ווען ער האָט הערשלען געפֿרעגט צו ער האָט נישט צופֿיל געגעסן, האָט ער אים אַ האַלבע שעה אויסגע־רעכנט די פֿעטע ספּעציעלע שבת'דיקע שפּייזן ווי פֿיש, טשאָלנט, קוגל, געבראָטענע גענזנס און איבערצייגנדיק

צוגעגעבן: „ווייסט איר וואָס, הער דאָקטאָר, איך בין איבערצייגט אַז מיר האָט געשאַט דאָס שטיקל קיכן וואָס מיין ווייב האָט מיר היינט געגעבן פרי פאַרן דאַווענען“. נאָר געשטאָרבן איז ער נישט, און ד״ר מיטעלמאַן האָט אָפט געמוזט אים אוסקויפן פון טויט אין שבתדיקע אָוונטן.

און ווי פּאַסט עפּעס אַז ר׳ הערשל זאָל נישט האָבן קיין טעלעפאָן, און דאָס האָט אים נאָר צוגעפעלט — ס׳האָט נישט געפעלט אין שטעטל ווער ס׳זאָל אים מער נישט לאָזן רויק שלאָפן, מ׳פלעגט אים וועקן 2 ביינאַכט אַ מאָל האָט דעם רייכן שיינגלאַך פאַרגליסט צו האָבן עלעגאַנטע שיך און נישט לאַנג טראַכטענדיק זיך ארויסגעקליבן צו שמואל שראַמפּ, וועלכער האָט געשמט אין דאָמבראָווע אַלס ספּעציאַליסט פון מענערשיך, ווען ער האָט זיך שוין אַרויסגעקליבן דעם פאַסאָן און געמאַכט די גענויע מאָס פון זיין פוס, ווענדט זיך הערשל צו שמול שראַמפּ: „פּאַניע שראַמפּ! איך בעט אייך, וויפל דאָס זאָל נישט קאָסטן וויל איך האָבן אַ פּאָר עלעגאַנטע שיינע שיך“. ענטפערט אים יענער: „פּאַניע שיינגלאַך אַז איך וועל מאַכן אייך די שיך, וועלן זיי זיכער זיין עלעגאַנט און גוט“. „ווי אַזוי רעדט איר דאָס צו אַ קונדע, צי הייס איך דען שמענטלאַך“. „און איך הייס דען שראַמפּ? ענטפערט אים שמואל.

און אַזוי האָבן זיי זיך שיער נישט צעשלאָגן און די טראַנזאַקציע איז שוין, פאַרשטייט זיך, נישט צושטאַנד געקומען.

איינער פון די אינטערעסאַנטע און כאַראַקטעריסטישע טיפּן וואָס אונדזער שטעטל האָט פאַרמאָגט, האָט זיין קעניגרייך אויסגעשפּרייט אויף דער בייבע, נישט ווייט פון ריטועלן באָד, וווּ זיין קעניגרייך האָט אָרט געפּראָוועט זישע לוקסענבורג מיט זיין פרוי ביזן טיפן עלטער.

דאָרט האָט אויך געוווינט ר׳ ראובן ליכטציער (גלוזערמאַן) אַזוי האָט מען אים גערופן צוליב זיין פאַרנעמען זיך מיט דער פּראָדוקציע פון ליכט, וועלכע ער האָט פּראָדוצירט אין דער אַלטער האַלע פון דער אַמאָליקער ברויערײַ, דאָרט אין אַ באַשיידן הויז האָט ער אויך געהאַט זיין קעניגרייך. דער אינטערעסאַנטער כאַראַקטעריסיטישער ליכטציער, וועלכער האָט אַזוי ווי אַ לאַמעדוואָווניק געשפּרייזט איבערן שטעטל מיטן אויסגעשמאַלצטן זאַק אויף דער פּלייצע, טראָץ זיין שוין גאַנץ ווייסע באָרד, וואָס האָט פאַראַטן זיין עלטער. פלעגט ער זיך באַווייזן יעדען טאָג אויף דער אַקזשעי גאַס, ווו ס׳זענען געווען אַלע יאַטקעס און אויפקויפן ביליקע פעטן צו דער פּראָדוקציע פון זיינע ליכט.

נישט געווען אַזאַ ייד אין שטעטל וואָס זאָל זיין אַזוי פּאָפּולער ווי ער, און ווער וואָלט דאָס זיך דערלויבט אים נישט זאָגן קיין ברייטן גוט־מאָרגן, אין דאָס פּאָפּולערקייט זיינס האָט זיך נישט גענומען פון זיין ליכט פאַבריק, נאָר צוליב ספּעציפישן כאַראַקטעריסטישן אויפפירן זיך, ער איז געווען באַרימט אַלס גרויסער פילאַנטראָפּ, און זיין הויז איז געווען אָפן פאַר אַלע די וואָס זענען געווען הונגעריק און די וואָס האָבן געזוכט אַן אָרט ווו דעם מידן קאָפּ אַוועקצולייגן.

קינדער האָט ער געהאַט פיל און פאַרשידענע... אין שטעטל פלעגט מען זאָגן דאָס זיין לעבעדיקע פרוי איז שוין די דריטע וואָס ברענגט אים קינדער און אַז געווען איז זי זיינס אַ דינסט, אין זי האָט געהאַט אַרבעט ביי אים גענוג, נישט בלויז געבוירן קינדער און פירן די ווירטשאַפט, האָט זי נאָך געמוזט יעדן טאָג אָפּקאָכן אַ ריזיקן קעסל עסן ס׳זאָל סטייען פאַר אַלע די וואָס וועלן קומען עסן.

פאַרשידענע לעגענדעס אין שטעטל האָט מען פון אים דערציילט, אַז ער האָט אין מיטן גאַס אויסגעטאָן די שטיוול און זיי אַוועקגעגעבן אַ ייד וואָס האָט ביי אים געבעטן אַ פּאָר שיך. און אַליין איז ער אַוועק ווייטער אין גאַס אַ באָרוועסער.

איינע פון זיינע פילאַנטראָפּישע שוואַכקייטן, פלעגט זיין דאָס אויסגעבן אָרעמע מיידלעך, וועלכע ס׳האָט ליידער אין שטעטל נישט געפעלט.

און ווען ער האָט שוין זיין פאַרמעגן צעטראַסקעט, האָט ער אָבער זיך נישט געוואָלט אָפּזאָגן פון זיינע שוין ברייטע פילאַנטראָפּישע טעטיקייט און דאָס האָט ער באַשלאָסן די נויטיקע צו דעם געלטער צונויפזאַמלען צווישן די יידן אין גאַנצן זאַגלעמביע, און דער אַלט גרויער ראובן ליכטציער איז געוואָרן אַ פּאָפּולערער בעל־דרשן, און שבת פלעגט ער זיך באַווייזן אומעטום דאָרט ווו יידן האָבן זיך פאַרזאַמלט, אין זייערע בתי־מדרשים אין זיין שבתדיקער שוואַרצער זיידענער קאָפּאָטע אין די ברייטע צעקעמטע ווייסע באָרד, מיט זיין פול־פעטן צושמייכלטן גוטן־געזיכט, און גלייך נאָך דעם פאַרענדיקן שחרית, האָט ער מיט זיין שווערע האַנט אַ שטאַרקן קלאַפּ געטון אין שטענ־

דער און אָנגעהויבן שיטן מיט פּאַרשידענע מדרש־ווערטלעך, געהאַלטן גענוג לאַנגע דרשות, וואָס האָבן געהאַט אין זייער באַדייט, איין ציל און רוף: יידן גיט מיר וואָס מער געלט, כדי איך זאָל קענען פּאַרטזעצן ווייטער מיין פילאַנטראָפּישע טעטיקייט, און העלפן די אַלע וואָס וואַרטן און נייטיקן זיך אין אונדזער הילף.

געווען אין שטעטל אַ גביר, וואָס אַרויסקריגן פון אים אַ פּאָר זלאָטעס איז געווען שווער. חנוך רעכניץ, אייגנטימער פון אַ קאַפּאַלניע. אָבער פּאַר ר׳ ראובן ליכטציער איז אויך זיין שטיינערן האַרץ ווייך געוואָרן. ווען ער פלעגט פון אים „באָרגן״ געלט אויף עפּעס אַ געשעפט וואָס דאַרף געבן גוטע פּראָפיטן, און ער, חנוך דאַרף געניסן 50 פּראָצענט אָבער דאָס האָט שוין צו לאַנג געדויערט, און דאָס געלט האָט ער נישט באַקומען צוריק, איז דער ליכטציער געווען געצוווּנגען צו דערקלערן, אַז פּאַר דעם געלט האָט ער אויסגעגעבן מיט מזל צוויי אַלטע מיידן און זיי דאָס געגעבן אַלס נדן, און די פּראָצענטער פון דעם געשעפט וועלן מיר באַקומען אויף יענער וועלט.

אויף דעם דעמאָלירטן דורך די פאַשיסטישע וואַנדאַלן דאָמבראָווער בית־עולם ליגט אַן איינגעמויערטע אַלטע מצבה, וואָס איז פּאַרבליבן פון חנך רעכניץ

נישט ווייט פון דער ריטועלער יידישער באָד, אויף מיעיסקאַ, האָט אויך געוווינט חיים׳קע שוחט, אַ ייד אַ בעל גוף אין די מיטעלע יאָרן, וואָס פלעגט טראָגן זיין דיקקייט, ערשט טראָגן אַ בעקעשע, וואָס פלעגט זיין צוויי מאָל אַזוי ברייט, און גרויס פון זיין גרויסן פעטן גוף..

מיט זיין ברייט געזיכט און טונקל בלאָנדע ברייטע באָרד, פלעגט ער שפּרייזן פּאַמעלעך און מאַיעסטעטיש אין דער לענג פון בית־המדרש, אַרויף און אַראָפּ, און פּוצן זיין באָרד — קיין קינדער האָט ער נישט געהאַט.

ווען איך האָב זיך אַ מאָל דערוווּסט צופעליק, אַז ער, חיים׳קע, האָט געלערנט אין דער וואָלאָזשינער ישיבה, מיטן גרויסן ייד נחום סאָקאָלאָוו, האָב איך באַשלאָסן מיט אים זיך וועגן דעם אַדורכצורעדן.

און ווען איך האָב אים געפרעגט, צו ער דערמאָנט זיך נחום סאָקאָלאָוו פון דער וואָלאָזשינער ישיבה און ווי האָט ער זיך דאַן געוויזן, האָט מיר דער נאַרישער חיימקע מיט אַ שמייכל געענטפערט, דעם סאָקאָלאָוו מיינסטו? גיי שוין! גיי! ער האָט זיך באַלד נישט געוויזן קיין לייט...

אַזוי האָט אונדזער שטעטל זיך געלעבט און געאָטעמט, מיט פּאַרשידענע טיפּן, אין וועלכע ס׳זענען רייך געווען די שטעטלעך אין פּוילן, וואָס האָבן איבערגעלאָזט זייער ספּעציפישן כאַראַקטער פון די שטעטלעך אַרום.

דאָמבראָווע האָט אויך געהאַט זיין הערשעלע אָסטראָפּאָליער, באַקאַנט איז ער געווען אין שטעטל אַלס דער קליינער מכעלע, און דאָס צוליב זיין ספּעציעלן קליינעם וווּקס, און דאָס נישט ער אַליין, נאָר אויך זיין פרוי און זיינע 3 שוין אַלטע מיידן, וואָס האָבן אַלע בייזאַמען דאָס גאַנצע לעבן נישט געקענט דאָס געפיל פון זיין זאַט...

דאָס אַלץ האָט אים נישט געשטערט, ער זאָל מיטן אייביקן שמייכל זיך אַדורכשטופּן דורכן שווערן לעבן, און זיין איבערגעלעבטן פיין איינפלעכטן אין אַ וויץ.

געווען אין שטעטל אַ יאָר שווער מיט אַן אתרוג. דער שמש פלעגט, פּאַר אַ געוויסן אָפּצאָל, דעם איינציקן אתרוג אין שטעטל אַרומטראָגן באַלד אין דער פרי צו די בעלי הבתים צום אתרוג־בענטשן, דאַן קומט מערעלע צום רב און פרעגט, צי ער קאָן אים נישט באפרייען פון אתרוג בענטשן, ווייל ער בענטשט אַ גאַנץ יאָר אתרוג. ווען דער רב האָט נישט גוט פּאַרשטאַנען זיין פראַגע, זאָגט מכעלע, וואָס איז דאָ נישט צום פּאַרשטיין רבי! אַ גאַנץ יאָר ווען איך בענטש, בין איך נאָך אתרוג הונגעריק... שרייט אויס מערעלע און צולאַכט זיך.

איך שטעטל האָט מען נאָכדערציילט, אַז ווען ער איז שוין זייער שווער קראַנק געווען, אין די לעצטע מינוטן פון זיין אָרעם לעבן, איז ער געלעגן אין שפּיטאָל ביי ד״ר ליפּסקי, נאָך אַן ערנסטע שווערע אָפּעראַציע, איז ווען ער האָט באַמערקט אין טיר די באַקאַנטע געשטאַלט פון נשמה כאַפּער וואָווע, האָט ער אים מיט אַ ווינק פון אַ פינגער אים געבעטן דערנענטערן זיך צו זיין בעט, און דאַן אויסגענוצט די געלעגענהייט צו זאָגן דעם לעצטן וויץ, זאָגענדיק צו וואָווען מיט אַ קוים דערהערטע שטים „ס׳זאָל זיך דיר וואָווע אַזוי גליסטן צו לעבן, ווי מיר גליסט זיך צו שטאַרבן״.

געווען איז אַ שטעטעלע אַזאַ דאָמבראָווע־גורניטשאַ האָט עס געהייסן, און טראָץ דעם וואָס געאָ־

גראַפיש האָט עס נישט אויפגעהערט עקזיסטערן און וואַקסן, איז דאָס פּאַר אונדז בלויז היסטאָריע, און נאָר טראַגישע היסטאָריע פון אַ פאַרשניטן שטעטל, מיט זיינע בערך פיר־פינף טויזנט יידן, וואָס האָבן דאָ געלעבט, געליבט, געליטן, געאַרבעט און געשאַפן. פאַרבליבן איז נאָך זיי בלויז די שטומע מויערן פון די געוועזענע שול, וואָס בלויז אויסערלעך קאָן זי דערמאָנען, די וואָס האָבן דאָ געלעבט. אַז דאָ אין יום־טוב־טעג ווי אין שבת פלעגן מאַסן יידן זיך צונויפזאַמלען, כדי אין שול צו בעטן צו זייער גאָט וועגן געזונט און מזל און זייער ווייטערדיקן לעבן...

✶

און ווידער בין איך אין דאָמבראָווע, נאָכן איבער־רייס 17 יאָר, און ווידער שפּרייז איך איבער די גאַסן פון מיין געבוירן־שטאָט. ס'איז אַ זונטיקדיקער טאָג. די גאַסן זענען ליידיקע און שטילע, און איך קאָן זיך איינהערן אין יעדן שאָרך פון די שאָטנס וואָס בלאָנ־קען דאָ אַרום פון אונדזערע אַזוי טראַגיש פאַרשני־טענע נאָענטע און טייערע.

וואָס איז אונדז געשען דאָ, איז שוין לאַנג פאַראי־בער, און איצטער בלאָנדזשע איך אַליין דאָ איבער פּולע — און דאָך פּאַר מיר — פּוסטע שטיבער, אין וועמענס פענצטער איך זוך די מיר אַזוי גוט באַקאַנטע נאָענטע געזיכטער, פאַרשמייעטע, פאַרהאָרעוועטע און צושמייכלעטע, קינדער פון מיין פאַרניכטעט פאָלק!

און פון די פּוסטע פענצטער קלאָגן ווינטן אויס דעם טרויער!... איצטער שטיי איך פּאַר מיין טאַטנס שטוב, און טרערן, טריבע, בלוטיק־טרערן, וואַשן די שויבן, און פון די טירן בלאָזט אַ קאַלטער ווייטער פרעמדער ווינט, און עס וויל דאָס האַרץ שוין גאָר־נישט גלויבן, אַז דאָ איז געווען אַ מאָל אַ יידיש לעבן....

שפּרייז איך איבער די אַקזשעי גאַס, ווו ס'זענען אַ.ויפיל אָרעמע יידישע קלייטן געוועזן אַ מאָל, היינט זענען ווינציק קראָמען דאָ פאַראַן, און דאָך איז דאָס אַלץ אַזוי ענדלעך צו דעם וואָס איז געוועזן. ווינציק האָט זיך דאָ געענדערט, און ס'דערמאָנט אַלץ פון דעם אַמאָל. איך שפּרייז און זוך אַ צייכן פון מיין פאָלק! און פאַרטשעפּענדיק יעדן אַדורכגייער, האָב איך זיך דאָך דערשלאָגן צו די לעצטע מאָהיקאַנער! אין הויז

פון דוד יוסף גרינבוים אויף דער אַקזשעי גאַס וווינט זיין איינזאַמע שוועסטער, קראַנק, אַלט, צעבראָכן און פאַרלאָזט ווי אַ פאַרבלייבעניש פון אויסגעשאָכטענע 9 טויזנט דאָמבראָווער יידן, וועלכע האָבן דאָ געאָר־בעט, געלעבט און געליטן, און נישט איינמאָל געהערט דאָס זידל־וואָרט „ייד קיין פאַלעסטינא און דאָך איז אַזויפיל פּיטעט פאַראַן פאַר דעם אָרט פון דיין געבורט, פון דיין קינדהייט!... שווער זיך פון איר צו דערוויסן, וואָס האָט זי דאָ פאַרהאַלטן, די איינזאַמע, איינציקע יידישקע! אָבער יעצט האָט זי שוין אַלץ הינטער זיך. ערשט וואָס האָט זי פאַרלאָזט דעם שפּי־טאָל, זעלטן קומט צו איר ווער פון אונדזערע נאָענטע, אָבער היינט האָט זי געהאַט אַ יום־טוב. מיר האָבן ביי איר אַ צייט געווײלט, און צוויי יידישע יינגלעך פון בענדין האָבן זיך היינט דאָ געיאַוועט און גע־בראַכט איר מצות אויף פּסח.

נאָך אַזויפיל שווערע אויסגעפּרוווטע יאָרן, בין איך נאָך אַלץ נישט קיין לייט געוואָרן, אין די חלומות פון מיין יוגנט נישט געענדערט... כ'האָב ביז היינט פאַר מיין בענקשאַפט נישט געפונען קיין תיקון. מ״ין בלוט האָט הייס אויפגעזיט, ווען איך בין פאַר דער דאָמבראָווער שול געשטאַנען, די איינציקע קאָנ־קרעטע מצבה פון געוועזענעם יידישן לעבן דאָ! דאָס איז אגב די איינציקע שול וואָס איז גאַנץ געבליבן נאָכן חורבן אין זאַגלעמביע. איך שטיי פאַר דער שול און וויין אויס מיין גאַנצן צער, וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט פאַר דער צייט פון מיין וואַנדערן איבער דער שטאָט!

מיר האָבן נאָך לאַנג געבלאָנקעט איבער דער שטאָט, זוכנדיק כאָטש אַ ביסל שאָטן פון דעם אַמאָל, און דאָ האָבן מיר ווידער אָנגעטראָפן אויף אָפּשטאַ־מיקע דאָמבראָווער, וועלכע וווינען אין דאָמבראָווע, דאָס איז יוזעף סטאַווסקי פון דער אַקזשעי, וועלכער וווינט אין זיין פאַטערס הויז, און אַרבעט אַלס גיסער אין דער אַמאָליקע „הוטאַ־באַנקאָוואַ" און האָט אגב פיל אויסצייכנונגען פאַר זיין גוטע אַרבעט, ער האָט איבערגעלעבט פיל היטלערס לאַגערן, פון אים דער־וויס איך זיך, אַז אויך זיין עלטערער ברודער לייב זלמן וווינט אין דאָמבראָווע אויף די צמענטאַרנע גאַס און אַרבעט אויך אין דער זעלבער הוטאַ.

צו גאַסט בין איך געקומען היינט אַ היים — ווו ס'איז אַמאָל מיין וויג געשטאַנען, איך בין געקומען היינט צו מיין טאַטע־מאַמע, דער בית הקברות

שווייגט, נאָר ערגעץ האָט אַ בלאַט אַ ריר געטאָן
מיין טיפן ווי צו אַלץ וואָס איז נישט מער פאַראַנען...
אין מיין היים, וווּ ס'איז אַמאָל מיין וויג געשטאַנען,
הערשט היינט אַ דינע שטילקייט פון קעניגרייך
טויט...!

אָבער דאָס לעבן איז שטאַרקער פון אַלע טויטן
און האָט שוין לאַנג פאַרגעסן וועגן די וואָס זענען
פון דאַנען מיט אַזאַ אכזריות אַרויסגעריסן געוואָרן
מיט די וואָרצלען.
מיר וועלן זיי נישט פאַרגעסן!...

פנחס לוסטיגר

ילדי רחוב אולמן

הה תבל אדם! הן לא ישוה
כל עם הגרמנים בדמעה של ילד
ביאושו המר.

יצחק קצנלסון
השיר של העם היהודי שנהרג

הספור הבא נלקח מהווי ילדי דומברובה היהו־דית, שהיתה עדיין שרויה בתקופת טרום מל־חמת העולם הראשונה, תקופה של צחצוח חרבות ואבק שריפה. הילד הוא חלק אינטגרלי מהסבי־בה, אזנו כרוייה כאפרכסת לשיחת הגדולים. הילד היהודי מכל שכן, תפיסתו וכושר קליטתו מהירים יותר, הוא מתמצא ביתר מהירות בזמן ובמקום. משחקו הוא ביטוי לעולמו הפנימי ולמשאלות הכמוסות בתת־ההכרה.

הספור חושף בפנינו את דומברובה היהודית כפי שהיתה אז. מקפל בתוכו אהבת אם יהודיה, דאגת אב לרציפות המורשת, ורצונו העז של הילד היהודי לחיות חיי ילדות במלואם ובשלמותם, למרות המיגבלות שהסביבה דאז הטילה עליו.
יהיו דברים אלה הקדיש שלא נאמר על קב־ריהם של ילדי דומברובה על ידי הוריהם, כי גם הם הובלו בנתיב היסורים.

המערכת

דומברובה גורניצ'ה לא היתה עיר יהודית טיפוסית, כפי שהכרנו הרבה ערים בפולניה. היתה זאת עיר מעו־רבת ובה מיעוט יהודי בתוך ים של גויים. בכל זאת היו רחובות ידועים בעיר שהיו מאוכלסים ברוב יהודי, ובהם שקקו חיים יהודיים למופת.

אחד הרחובות האלה היה רחוב אולמן, שאחר כך קראו לו אוכשעי. היה זה רחוב מוזנח, לא מרוצף, שבחורף שקעת בו בבוץ ובקיץ היה אפוף ענן אבק ופיח, ספוג לחות ואפוף אוויר מזוהם בעשן, והמחנק היה קשה מנשוא.

לאורך הרחוב התפתל ביב שופכין פתוח, שהיה מעלה צחנה. בצידי הרחוב ניצבו בתים קודרים שחזיתם עגומה, וביניהם צצו בתי עץ ישנים ואפורים, שחורים ורעועים ומטים לפול. דרך גגותיהם דלפו הגשמים, והעוני והדלות זעקו מכל עבר.

ובכל שתפנה — חנויות. חנויות לרוב: למלאכה, לדברי סידקית, למכולת, אטליזים, ובתי מלאכה; לתפ־רות, סנדלרות וחייטות.

כשנשאת מבטך כלפי מעלה, נתגלה לך יער של ארובות ענק מפויחות, שמהן התאבכו תמיד תמרות עשן שחור וסמיך, שכיסה את עין השמש, והשמים נראו כאילו מעוננים היו תמיד. המראה הטיל עצב ותוגה.

בערוב היום, כשהרחוב מואר בתאורה קלושה, היו הארובות שולחות לשונות אש ועשן לתוך שמי הלילה.

אכן, עיר חרושת היתה דומברובה, שמבטן אדמתה חפרו אבני פחם וברזל, ואלפי פועלים מצאו בה את מחייתם. אולם בין כל אלה מעטים היו עמלים יהודים; חרם סמוי הוכרז על היהודים, שלא להעסיקם בשום בית חרושת, לא במיכרות ולא בשום משרד ממשלתי או עירוני. לכן היו מקורות התעסוקה של יהודי דומב־רובה מוגבלים, והפרנסה קשה כקריעת ים סוף.

היו אזרחי דומברובה היהודיים נאבקים קשה על קיומם ובקושי מוציאים פרנסתם: ממלאכה, ממסחר זעיר ובכל מיני „עסקי אויר". הרחוב היה על כן שרוי תמיד בצבת הדלות המנוונת. היה זה רחוב דווי, שתו־שביו סבלו תמיד סבל כפול ומכופל, והפרוטה אף פעם לא היתה מצויה בכיסם.

וככל שרבה מצוקתם, כן פרו ורבו ומלאו את הרחוב. והמוני המונים ילדים נחמדים התרוצצו ברחוב בלי השגחה. ההורים, נבצר מהם לשים עין על ילדיהם, מחמת דאגות וטרדות פרנסה, וכל ילד הישר בעיניו יעשה.

ילדי דומברובה מתארגנים „ביחידות צבאיות״

והימים לפני מלחמת העולם הראשונה. בימים ההם לא היו מוסדות חינוך בעירנו שיטפלו וידאגו לילדים. לא גני ילדים, לא בתי ספר יהודיים, רק חדרים. היו

רח׳ אוקזשעי (אולמן) שומם מיהודים, ילדי דומברובה הנרצחים, שחקו פה את משחקיהם ב„מלחמות״

אָקזשעי (אולמאַן) גאַס ליידיק פון יידן דאָ האָבן זיך די יידישע קינדער געשפּילט אין „מלחמות״...

ילדיה מבלים את רובו של היום ברחוב, וכדין כ. במחבואים, תופסת, משחק הכפתורים, בחרצנים של דובדבנים או שזיפים, בסטרולקס (חמש אבנים). היו ילדי העולם בני גילם היו משחקים בכל מיני משחקים; מתאבקים, מטפסים על עצים ועל גדרות וקורעים את בגדיהם; היו הורסים ומשחיתים מכל הבא ליד, מתקוטטים ומחליפים מהלומות עד זוב דם.

אולם יותר מכל קסמו להם משחקי המלחמה. היו מתארגנים בחבורות צבאיות ונלחמים ביניהם בשצף קצף. בראש חבורה כזאת עמד הילד הגיבור, האמיץ והנועז ובעל כושר המנהיגות. כל חבורה ואיזור השליטה שלה, ואוי לו לילד מחבורה אחת שנכנס לתחומה של חבורה שניה, הוא היה יוצא בשן ועין.

היה זה ילד בשם איזיק שהיה קרוץ מחומר של גבורים. בכוחו הטיל את מוראו על יתר הילדים ורדה בהם ביד חזקה. איזיק זה הצליח על כן לארגן חבורה צבאית למופת, בעלת משמעת ברזל, ש„חייליו״ היו נכנעים לו וממלאים אחרי כל פקודה היוצאת מפיו.

במרוצת הזמן השתלטה החבורה הזאת על הרחוב כולו; בלי פחד ובלי חת השתוללו כאוות נפשם, ידם בכל ויד כל בהם ולתעלוליהם לא היה קץ.

צרות צרורות היו מנת חלקם של דיירי הרחוב ועצה אין. ויאנחו בני אולמן (אוקשעי) ממעשי הקונדס של איזיק קלוץ וחבורתו.

צער גידול בנים

הדואב והכואב יותר מכולם את צער גידול בנים, היה הסנדלר הג׳ינג׳י דרבינובסקי, אבי מיועדנו איזיק קלוץ. הבן הזה מירר את חייו, גרם לו מפח נפש ועכר את רוחו, כי אחרי כל תעלול ידעו כולם כי יד איזיק קלוץ וחבורתו בדבר.

כשהופיעו בפניו ברוגזה ובכעס להתאונן על תעלולי בנו, קיבל אותם במאור פנים; גבר צנום ושברירי שקדקדו דמוי משולש הניצב על קצהו, ועצמות לחייו בולטות. הג׳ינג׳ים נחשבים בדרך כלל לרגזנים מופלגים, אבל עיניו, שצבעם כחלחל אפרפר, האירו בחביבות.

למשמע הטענות משך בכתפיו ותקע בבאים את מבטו בתמהון: „האם רק בני לבדו עולל את כל התעלולים האלה? הן ישנם עוד ילדים, והם אינם טובים ממנו״.

„לא! — המזיק שלך אשם בכל״ — הטיחו בפניו במרירות, „הוא מנהיגם והוא מעבירם על דעתם״. אז הרים בתמימות את גבות עיניו והשיב בהתרגשות: „כולם אשמים בתעלוליהם. החינוך איננו רק בבית, יש גם רחוב, וברחוב מסתובבים הילדים כל היום בלי פיקוח. הן לא אשמור את צעדי בני בלי הרף. יצר הילדים דוחפם לפעלתנות, ואם אין הדרכה מגבוה, הריהם עושים זאת לפי דרכם הם ולפי הבנתם״.

מענה זה ריכך במקצת את זעמם, ובעוד אלה עומדים על הסף מיואשים — ופונים להסתלק, פוגשים הם בהתקהלות של עוד הורים ממורמרים, שבאו לשפוך את זעמם ואת מרי ליבם על תעלולי איזיק וחבורתו. האנשים עמדו ושוחחו ביניהם זמן רב על גורל ילדיהם, ובעיקר על איזיק המזיק, שבו ראו את הגורם לכל הרעה שבאה עליהם. לפלא היה בעיניהם, איך קרה לסנדלר הטוב והתמים, שכל היום יושב רכון על

שרפרפו, ועושה את מלאכתו נאמנה למען הביא טרף לבני משפחתו — שיוצא חלציו יהיה בן סורר ומורה כזה?

איטשה

כשם שהיו הילדים נכנעים לילד החזק והגיבור, והיו בידיו כחומר ביד היוצר, כן נהגו להקניט ולהרגיז כל ילד שמצאו בו איזו חולשה.

קחו למשל את איטשה: ילד נחמד, שקט, צנוע וצייתן. לא השתתף במעשי הקונדס של יתר הילדים, אלא היה שוקד על הלימודים ומיסב נחת רוח להוריו. היה ידוע כעילוי וכולם הללוהו, שבחוהו ורוממהו, וחזו לו עתיד מזהיר — שיהיה רב בישראל. בלכתו בשבת עם אביו ל„שטיבל", לבוש בקפוטת המשי הנוצצת והאבנט הצבעוני חגור סביב מתניו, ופאותיו המסול־סלות והמטופחות נעות על לחיו הורודות, היה אביו רווה מלא חופניים נחת וצועד קוממיות בגאון וכל ההו־רים קנאו בו.

אולם משום מה לא מצא חן בעיני הילדים, וכשראוהו היו קוראים לו בשמות גנאי, מלגלגים עליו, מיידים בו אבנים וחורזים חרוזי לעג.

או קחו למשל את ברלה. ברלה זה, אבריו לא היו בנויים באופן סימטרי כל כך, והיו הילדים קוראים אחריו: „ברלה הויקר סקרמנט קארצע פיס מיט לאנגע הענט". על רקע זה פרצו תמיד סיכסוכים וקטטות ועד לידי מהלומות הגיעו, כי ברלה לא נשאר חייב והתנפל עליהם בשצף קצף לתבוע את עלבונו.

וכלל היה נקוט עמהם: כשהיה ילד מסתכסך עם חברו, היה מושיט את היד לפניו ושם אצבע על אצבע־סימן ל„ברוגז"; וכשרצה להתפייס היה מצביע בשתי אצבעות.

ילדי אולמן עורכים שפטים ב„שבוייהם"

באחד הימים נקלעה חבורת נערים מרחוב מיסקי, מזויינים בנשק מעשה ידיהם, לרחוב אולמן. בעיני איזיק וחבורתו נראה המעשה כהשגת גבול. התנפלו עליהם, הכום שוק על ירך, ופרקו מעליהם את נשקם, ואלה שלא הצליחו לברוח נלקחו בשבי.

ברחוב שנקביצ'ה, ע"י ביתה של משפחת זיגריך, היה מגרש גדול ופנוי, שבחורף שפכו עליו מים והיה לחלקלקה לכל בני העיר, ואילו בקיץ היה כולו תחת שלטונם של ילדי אולמן.

אל המגרש הזה הובילו את השבויים והתעללו בהם: הלבישו את מקטרוניהם במהופך, כפתו את ידיהם מאחורי גבם ושלחום לחופשי בבושת פנים.

את אחד השבויים השאירו כדי לחגוג את חינגת הנצחון. הילדים התישבו בשני טורים, פנים אל פנים, ואת השבוי השכיבו על ברכיהם כשגבו למעלה והוא משמש להם כשולחן. והשולחן היה ערוך מכל טוב בכל מעדני מלכים. כשניגשים לסעודה, נוטלים ראשית כל נטילת ידיים, ואחר נגבו את ידיהם בחולצתו ודשו את בשרו להכאיב. אחר כך חתכו פרוסת חלה על גבו כשכף היד משמשת להם כסכין, וכשהגיעו למנת הבשר נהגו כילדים מתורבתים והשתמשו במזלג: נעצו את אצבעותיהם בגבו ודקרו בבשרו כשהשבוי מתכווץ ומת־פתל מרוב כאבים. לפתע עקמו הילדים אניני הטעם את פניהם: אין טעם לבשר! חסר מלח. מלח! היכן המלח? לקח כל אחד קמצוץ מלח ונתן צביטה בגבו, עוד קמצוץ ועוד צביטה. בגמר הסעודה יצאו בשירה אדירה והלמו באגרופיהם על גבו בקצב, לקול אנחותיו של השבוי.

בתום הסעודה עמד השבוי לדין בעוון השגת גבול בלי פשפוסקה (רשיון כניסה), ונדון לשעתיים מאסר. בצריף נטוש באותו מגרש כלאוהו כשידיו ורגליו כפותות, והמשיכו בחגיגתם. העלו מדורה, קלו תפוחי אדמה שסחבו מהשדות שבסביבה, ולקינוח זללו אגסים מתוקים שקטפו מהפרדס, שגבל בחצרם של בני משפחת ישעיהו פלדברג. לאותו פרדס היו ילדי אולמן נוהגים להתגנב בלילות, ושלחו ידם באגסים העסיסיים, ואילו הפעם לכבוד המאורע הסתכנו לאור היום. כטוב לבם במאכל השמיעו קללות עסיסיות בגנות המייסקאים יריביהם מאז ומתמיד, ותיבלו דברם במילים גסות שלמדו מהגויים השיכורים.

שמחים וטובי לב התפזרו ילדי אולמן כל אחד לביתו, לישון שנת ישרים.

ילדי מיסקי זועמים ורוגזים

למחרת היום, כשנודע לילדי מיסקי את אשר עוללו ילדי אולמן לחבריהם, בערה חמתם עד להשחית — מעשה תועבה שכזה. והשמועה עברה חיש מהר מפה לאוזן והזעם הלך וגבר. נקם! הכריזו ילדי מיסקי, נקם!

וילדי מיסקי ניגשו במרץ ובהתלהבות להתגייס, להתארגן ולהתכונן להשיב לילדי אולמן כגמולם. בכל חדר הקימו סדנאות לכלי נשק, סחבו גרוטאות ברזל,

עצים, כלי עבודה, עשו חרבות מפסי ברזל, רובים וכידונים מעץ.

הידיעה על הגיוס ועל ההכנות לנקמה הגיעה לאזני ילדי אולמן וחרדה גדולה נפלה עליהם, כי ילדי מיסקי ידועים היו כגיבורי חיל, אמיצי לב ועשויים לבלי חת. עלולים הם להביסנו אם לא נתגונן כנגדם, העלו ילדי אולמן את דאגותיהם, עלינו להיות מוכנים להשיב להם מלחמה שערה.

מאותו יום ואילך קידמו ילדי אולמן איש את רעהו בהרמת שתי אצבעות, סימן לאחוה וידידות; פסקו המריבות העקיצות ודברי הלעג — כשהאויב בשער וזומם נגדנו רעות, עלינו להיות מאוחדים למען נוכל לעמוד בפרץ.

ואיזיק קלוץ הוכרז למפקד עליון על כל לוחמי אולמן. צו גיוס יצא אל כל ילדי אולמן והסביבה, והחלו להתכונן להדוף כל התקפה אפשרית. מצבורי נשק לרוב צברו במקומות סתר: חרבות, כידונים, חניתות, ורובים, ובכל פינות הרחוב צברו ערמות אבנים.

נשקם הסודי של ילדי אולמן

באותם הימים היה נפוץ בין ילדי אולמן מכשיר שעשוע, שהיה חביב עליהם ביותר. יש אפילו אומרים שזה היה פרי המצאתם, אולם על זה חלוקות הדעות, יש הקובעים שהשעשוע הזה כבר היה בשימוש מקדמת דנא. עובדה היא שרק ילדי אולמן ידעו להפעילו בכשרון רב. היו לוקחים מפתח חלול, ושמים בתוכו את החומר שהורידו מהגפרורים. בתוך המפתח קבעו מסמר, קשרו חוט מהמפתח למסמר וכשהיו חובטים בקיר, היה המנגנון פולט קול נפץ אדיר כירית רובה.

הולך לו יהודי, עמוס בחבילות ושקוע במחשבותיו ודאגותיו, ופתאום טראח! — התפוצצות אדירה מתחתיו. היהודי מתחלחל, מזדעזע, מפיל את כל חבילותיו וכולו רועד מכעס, פולט מבול גידופים לקול צחוקם של הילדים.

התחכמו הילדים: אם כמות כזאת של חומר בתוך מפתח גורמת להתפוצצות עזה כזאת, נקח אבן ונחצוב בה חור גדול, נשים הרבה חומר נפץ, ואז, תהיה ההת־פוצצות גדולה פי כמה, ואולי אף תתרסק האבן לרסי־סים. זה יוכל לשמש כעין מוקש שנוכל להפעילו נגד ילדי מיסקי אם יתקיפונו.

מחליטים ועושים. בהתלהבות שאין דוגמתה נגשו לפעולה. הביאו פטישים ואיזמלים, חצבו חור באבן, שמו אבק שריפה, הדליקו פתיל והסתתרו תחת מחסה במרחק מה מהאבן, דרוכים לבאות. וכאן חיכתה להם אכזבה מרה. הגופרית אמנם נתלקחה ופטרית עשן עלתה מעלה מעלה, אולם קול נפץ לא נשמע והאבן לא נתרסקה.

אולם לא ילדים כילדי אולמן יגידו נואש. פנו במקרה זה, כמו במקרים דומים, לעזרת לייבל פוקס. לייבל פוקס היה ילד חביב, טוב לב, וכשחייך, נתגלו שתי גומות חן בפניו החוורים. לייבל היה מחונן בעין חדה ועירנית, מבורך בתבונת ידיים ובעל כושר המצאה. חש תמיד לעזרת חבריו, לפתור את בעיותיהם, לתקן את כלי משחקיהם, והמציא כלי משחק חדשים. הוא אשר המציא מכשיר מסובך לסובב את הגלגלים ובמרו־צי הגלגלים היה תמיד בראש. העפיפונים שלו היו מהגדולים והיפים ביותר, הוא היה מטיסם בשלל צב־עיהם מעלה מעלה, עד שהעין לא ראתם. הוא גם היה בונה מגררות חורף מצויינות, וכשחבריו היו מפעילים את מגררותיהם מבית הספר המקצועי במעלה ההר, היה תמיד יושב מאחור והיה מכוון את הרכב כך שאף פעם לא התנגש באחרים. ואף פעם לא התהפך. למרות שגלש ודהר במהירות היה תמיד מגיע בשלום עד סוף המסלול. הוא היה חביבם של ילדי אולמן.

לייבל פוקס שינס את מותניו, קימט את מצחו וניגש למשימה. בעזרת עוד ילדים בעלי מוחין עמל ויגע, עשה כל מיני נסיונות ואחרי מאמץ מצא שלאחר ששמים את חומר הנפץ צריכים לסתום את החור, ופקק יהיה מתאים לכך. ואת הסדק מסביב הידק במרק.

לאחר שמצא את העקרון ההגיוני שיכלל את ההמ־צאה, וכדי לשעשע עוד יותר, תחב כידונת לתוך הפקק ובאמצע הכידונת סידר מצנח ובראשו דגלון. אחרי סידורים מתאימים ניגשו לנסיון, וילדים לרוב התאספו וחכו בדומיה ובקוצר רוח לתוצאות.

ופתאום, שאגת שמחה פרצה מפי הילדים: הנסיון הצליח למעלה מהמשוער. קול נפץ אדיר החריד את הסביבה והפקק הועף למרומים ואחר ירד לאיטו, זושה סיבובים וצנח.

לשמחת הילדים ולהתרגשותם לא היה קץ. הם הת־חבקו, התנשקו, התגלגלו על האדמה והשתוללו בחד־ווה, טפחו ללייבל על שכמו, הרימוהו אל על ושרו במקהלה:

לייבל שלנו חברה׳מן לעד —
הוא הביא לנו תושיה מיד!
ילדי מיעסקי עוד יעמדו לפנינו דום —
כשדגלנו יתנשא בגאון למרום!

כששקטו הרוחות וגל ההתלהבות שכך, התקבצו הילדים סביב מפקדם והחליטו פה אחד להמתיק סוד. לשעשוע הזה עלול להיות ערך מכריע במלחמתנו נגד ילדי מיסקי — אם נדע לשמור על הסוד ולהפתיעם.

בצריף נטוש שבאחת החצרות ניגש כל ילד אל ארגז רעוע ששימש כשולחן, הניח את ידו על החומש ובדחילו ורחימו חזר אחרי מילות השבועה: בשם אלוהים ותורתו הקדושה, בשם אבא ואמא היקרים, הנני נשבע להמתיק סוד, והיה גם אגלה את הסוד, ייכרת אבר מגופי — רגל או יד, או תצא לי עין, אמן סלה. ונשיקה בציציות ובחומש.

מאותו יום ואילך החלו התרחש תעלומות מוזרות ומסתוריות. פתאום החלו להיעלם מבתי ההורים פקקים, גפרורים ומפתחות נקובים. כי צו החרמה יצא מאת המפקדה העליונה של ילדי אולמן: גפרורים, פקקים ומפתחות נקובים בל יראו ובל ימצאו בשום בית, כל אלה קודש למאמץ מלחמתי. הצו נתמלא בקפדנות יתרה, ויחד עם זה החלו הצרות של ההורים; רוצה אמא לצאת לקניות, רוצה לסגור את הדלת והמפתח איננו. איפה המפתח? מתרגשת האמא, הלא לפני רגע היה? מחפשים בכל מקום ובכל פינה ואין.

בלית ברירה לוקחים מידה בסבון, ורצים חיש מהר לחנות לכלי ברזל של מר פרזרוביץ. שם חיכו עוד אמהות מיואשות עם סבון ביד. איזה צירוף מקרים! רוצה אבא בבוקר, לפני פת שחרית, לשתות כוס יי״ש והפקק מהבקבוק נעלם וטעמו של היי״ש פג. באים אורחים — רוצים לכבדם במיץ דובדבנים ובמיץ גרעיני יער — והבקבוקים בלי פקקים ותוכנם מלא אבק. וצערם של ההורים היה גדול.

בערב רוצה אמא להעלות אור בעששית הנפט והגפרורים אינם. געוואַלד! איפה הגפרורים? מצטעקת האמא, היום קניתי קופסה שלמה של גפרורים. רצים לשכנים, וגם אצלם נעלמו באופן מסתורי הגפרורים. ולא ידעו ההורים שיד ילדיהם בתעלומה הזאת.

הקרב הגדול

המתיחות בין המחנות היריבים הלכה וגברה מיום ליום. המודיעין של ילדי אולמן הביא ידיעה מרעישה, שבמיסקי שופנה ערכו ברית: הגרמנים והאוסטרים נגד הרוסים מאולמן, ועושים הכנות קדחתניות להתמודדות מכרעת. בהלה גדולה נפלה עליהם, והעמידו משמרות לבל יפתיעום.

ילדי אולמן שחרדו מאוד לנפשם, שלחו שליחים להשכין שלום, ושני הצדדים נפגשו לעיתים קרובות, כשדגלונים לבנים בידיהם, וניהלו משא ומתן יגע. נדמה היה כי שככו הרוחות והיריבים השלימו ביניהם, אולם בסוף התפוצץ המו״מ, האולמנים נדחו בעזות מצח והמשלחת חזרה במפח נפש. גאותם הפצועה של ילדי מיסקי הביאה אותם להצגת תנאים קשים מאוד: א. כניעה ללא תנאי; ב. תשלום קונטריבוצייה (פיצויים) שני קארבלאך (רובלים) טבין ותקילין; ג. שילדי מיסקי יורשו לעבור בסף על נשקם ברחוב אולמן בתהלוכת ראוה.

כמובן שלתנאים אלה — ביחוד לתנאי האחרון — לא יכלו ילדי אולמן להסכים, והם דחו את כל הדרישות. ומתיחות רוויית חומר נפץ השתררה בסביבה וההתנגשות בין המחנות נראתה כבלתי נמנעת. שעת המבחן התקרבה ובאה בקצב מסחרר.

ביום לוהט אחד, בין הערביים, עת השמש נטתה לערוב, התמר ענן אבק מפאתי מיסקי ובתוך הענן מחנה כבד של לוחמים, מתקדם בעוז ובעוצמה רבה על דגליהם ומפקדיהם, ערוכים לקרב. מזויינים מכף רגל עד ראש ברובים מכודנים, חניתות, תרמילים מלאים אבנים ומקלעים, חבושים בכובעים צבאיים, חגורים חגורות על המתנים, והמפקדים ענודים סימני דרגה על חזיהם, עטורים מדליות. ובראשם צעד יוסק הגבוה, המטיל אימה בבלוריתו הבלונדינית המדובללת, וחרבו שלופה בידו.

יוסק זה היה גיבור חיל אשר הטיל את חיתיתו על כל הסביבה. יוסק, שהיה משכמו ומעלה גבוה מכל הילדים ובעל כושר מנהיגות שאין כמוהו, היה ידוע כגיבור העשוי לבלי חת, ואוי לו לילד מיריביו שהיה נופל בידיו.

ילדי מיסקי נערכו לכוננות קרבית בסדר הזה: בראש המחנה צעדו הפרשים, אלה היו החיילים שרכבו על גבי שכם חבריהם, חבושים בכובעים וחניתות ארוכות בידיהם. אחריהם צעד חיל הרגלים עם רובים מכודנים, ובסוף צעדו הקלעים.

בסדר זה התקדמו חיילי מיסקי עד צומת פבריצנה־אולמן. נגדם התיצב מחנהו של איזיק קלוץ, קטן

הקומה, רחב הגרם והנוקשה, שתוי פניו הביעו נכונות קרבית.

„לא תעברו״! הכריז איזיק בקולו הפסקני, „נמחוץ את ראשיכם אם תנסו״.

„מי מפחד מכם, אתם האולמנים, נוציא מכם את הקרביים״.

אחרי התגרויות הדדיות, התלהטו היצרים והקרב החל. כשניתן האות הסתער מערך הילדים מכל צד והאבנים הועפו מעל לראשיהם כברד. הקרב התלהט מרגע לרגע בקריאות קרב ה־ו־ר־ה! ה־ו־ר־ה! מחרי־שות אוזניים, ומתוך הרעש נשמע קול נפץ השמשות וזעקות כאב של עוברים ושבים נפגעים. בהלה גדולה נפלה על העוברים והשבים שמצאו מחסה בחנויות ובחדרי מדרגות. פצועים היו לרוב, אולם בלהט הקרב מי מרגיש בכאב?

הרחוב דמה לזירת קרב: צריחות, אבנים מתעופפות בחלל, פה ושם התפתחו תיגרות ידים.

ילדי מיסקי מסתערים בחמת זעם בקריאות נקם, ואילו ילדי אולמן הודפים בעוז, תגבורת לעזרת לוחמי אולמן זרמה מכל הסימטאות, ואז אזרו עוז והחלו בהתקפת נגד.

אולם למספרים היתה השפעה מכרעת על תוצאות הקרב; ילדי מיסקי, שהיו מרובים יותר, הסתערו ג'לים גלים והתקדמו, ועד לצומת פרנצ'וסקה־אולמן הגיעו.

ילדי אולמן במר יאושם, התחכמו ושמו ליריביהם מארב, בחצרו של בריש ליברמן, בעל חנות המכולת באותו בית ובנו של חזן העיר הסגי נהור, מרדכי ליברמן. חלק מילדי אולמן ביצעו נסיגה טקטית ובעוד לוחמי מיסקי רודפים אחריהם, התפרצו ילדי אולמן מהחצר והתקיפום מערפם, והיתה לילדי מיסקי חזית מלפנים ומאחור.

ילדי מיסקי לא אבדו את עשתונותיהם, פרצו לתוך החצר והתקיפום בחמת זעם.

הקרבן הראשון היה חלון דירתו של בריש ליברמן. אבן שהוטלה פגעה בזגוגית החלון, חדרה פנימה וקול נפץ של כלי בית נשמע מתוכה ואחריו קול שוד ושבר של אשתו.

בריש ליברמן עזב את חנותו, התפרץ מלא זעם במטאטא ביד, ובשצף קצף התנפל עליהם בצעקות ואיומים. באותו רגע פגע בפניו גוש חומר תועה וכיסה את עיניו, וכשהגוש נפל מעיניו נשאר בריש עומד בפה פעור ובלי משקפיים. (המשקפיים שהיו כה יקרים לו, כי בלעדיהם לא ראה).

בריש כבר לא חשב אז על הילדים, על השמשה ועל הכלים השבורים, כל משאת נפשו היתה למצוא את המשקפיים. הוא גייס את כל בני משפחתו, כל השכנים הוזעקו, כולם חיפשו את המשקפיים ולא מצאום. הם נעלמו ואינם, והסבל היה גדול מנשוא; מה יעשה בריש בלי המשקפיים שהיו למאור עיניו? את המשקפיים התאים לו רופא מפורסם, אחד מרופאי העיניים בקראקוב, ואיפה ימצא עתה את הרופא? ומאין יקח את הכסף?

תוגה, עצבות ודיכאון אפפו מעתה את בית בריש, וכל שכניו וידידיו השתתפו בצערו.

הקרב המשיך להשתולל ברחוב אולמן בכל עוזו ולוחמי מיעסקי מסתערים קדימה ועד לאטליזים הגיעו. כשהגיעו לסביבת חנות העורות של מרדכי פרסול, החל לפעול הנשק הסודי והמסתורי של ילדי אולמן. התפוצציות אדירות החרידו את החלל. ההתפוצציויות הבהילו תחילה את לוחמי מיסקי, אולם כשנוכחו לדעת שאיש לא ניפגע התאוששו חיש מהר וקולו של המפקד הרעים: אל פחד! קדימה! ובעצמה רבה החלו בהסתערות מחודשת. במהירות הבזק, תוך רעם ההתפו־צציות, הגיעו עד צומת אולמן־שנקביצ'ה. זה היה קו ההגנה האחרון של ילדי אולמן, והם התיצבו כחומה בצורה להגן על מעוזם האחרון.

אווירה מתוחה, מורטת עצבים ועוצרת נשימה הש־תררה ברחוב; החל הקרב פנים אל פנים. וכאן נעשה אתנחתא להבהיר משהו: הילדים בפגישותיהם אהבו לשמוע סיפורים מרתקים על שדים ורוחות, על ליסטים ורוצחים, אולם יותר מכל אהבו לשמוע על עלילות קרב וגבורה, ואת הרושם העז ביותר עשו עליהם הסיפורים על קרב פנים־אל־פנים, „נא־שטיך״ (קרב כידונים) קראו לזה הילדים.

וכך היו מספרים: כשמתקרבים הלוחמים פנים אל פנים, וכל צד מסרב בעקשנות לסגת, מתחולל קרב כידונים, ותזמורת מתחילה לנגן כדי לעודד את הלוחמים ולהשתיק את אנחות הכאב של הפצועים, והלוחמים מסתערים בחימה שפוכה איש על רעהו ותוקעים פגיונות בגופם. דם ניגר כמים והלוחמים מתבוססים בדמם וממשיכים להלחם עד טיפת דמם האחרונה.

כשניתנה הפקודה נא־שטיך! (קרב כידונים), הסתער מערך הילדים בשצף קצף איש על רעהו בחרבות

שלופות ובצעקות קרב מחרידות. עוברים ושבים שניסו להפריד ביניהם היו חסרי אונים.

הלוחמים התנפלו איש על רעהו בריתחת זעם, ואשכולות אשכולות ילדים מתכתשים, נאבקים בתוך ענן אבק. זה מקבל מכה בבטן וצווח ושני זונק לקראת המתקיף ותוקע לו חבטה בפרצופו, והלה מחזיר לו בעיטה וזה כושל נופל ומתגלגל לתוך תעלת השופכין, ותגרות ידיים מתפתחות בכל מקום. פה ושם נאבקים, נופלים ומתגלגלים ברפש ובטיט ולא מרפים איש מעם רעהו.

ילדי אולמן נלחמים בעוז ובגבורה והודפים בהצלחה כל התקפה.

לוחמי מיסקי — שידעו כנראה פרק באיסטרטגיה — כשנוכחו לדעת כי בהתקפת מצח לא יוכלו להכניעם, עקף חלק מהם את החזית והסתננו דרך חצרות וגד־רות והופיעו בערפם. פתאום נמצאו לוחמי אולמן מו־קפים מכל צד, ואז התפתח קרב גואש, עז וסוער. לוחמי אולמן הפעילו את נשקם האישי: הציפורניים והשיניים, במיטב היעילות, ואחרי קרב אכזרי הצליחו ילדי אולמן לפרוץ בטבעת החנק והחלו נוטשים את המערכה.

פה ושם היו עוד כיסי התנגדות, אולם אלה חוסלו חיש מהר והתבוסה היתה מוחצת. לוחמי אולמן ניגפו במערכה והתפזרו בלי סדר, הסתתרו בכל חדר ובכל חור, והכישלון היה חרוץ.

אולם לגבי לוחמי מיסקי טרם נסתיים המאבק: „שבויים! להביא שבויים!" הדהדה הפקודה. כהרף עין התפזרו לוחמי מיסקי לחפש שבויים, והנה סוחבים המה שמה את מישהו מחצרו של הפלימפל רבי. (באחד הימים הגיע לעיר רבי והשתקע בבית שבו התגורר יעקב פוקס, מי שהיה יו"ר אגודת בעלי המלאכה. במשך הזמן פתח בית תפילה ורכש חסידים, אבל היה רבי בלי שם, ולכן נתן לו דוד פלדברג את השם: „דער פלימפל רבי", מכיוון שגר ליד משאבת המים, והשם נתקבל על הכל). את מי סוחבים שמה? אוי ואבוי! חושך בעיניים. לא יאומן כי יסופר: את איטשה־פיטשה מיט די לאנגע שרוי, הוי איטשה פיטשה המיסכן! דווקא בגורלו עלה ליפול בשבי בידיהם.

כן, גם איטשה־פיטשה היה בין הלוחמים. איטשה זה, שהיה גאות המשפחה, ילד צייתני שהתנהגותו היתה ללא דופי, שלא המרה אף פעם את פי הוריו ומלמדיו, מיושב בדעתו, רציני, שאף פעם לא התחבר אל היחפנים ולמעשה הקונדס שלהם, הפעם גם איטשה התיצב במערכה. עתה יתפש בקלקלתו ויודע ברבים קלונו, להורים ולבני משפחתו.

איטשה השבוי הובל תחת משמר כבד, כשמטר של גידופים ניתך עליו, למרכז הרחוב. הפשילו את שולי הקאפוטה על שכמו, כבלו את ידיו ורגליו באזיקים, חגרו למתניו חרב ועל שכמו תלו רובה מכודן, על ראשו חבשו כובע בעל מצחיה שחורה ומבריקה הגדול על מידותיו. את פאותיו, שהיו חבויות מתחת לאוזניים, הוציאו גלויות על הפנים, ובמכנסיו פרמו תפר מאחור והוציאו חלק מכותנתו הצחה; זה נחשב לחרפה הכי גדולה. את פניו השחירו באבק פחם ועזבוהו לאנחות ברחוב, ללעג ולקלס בעיני הכל. כך נקמו ילדי מיסקי את נקמתם מילדי אולמן.

החלה הנסיגה, ושוב היתמר ענן אבק כבד ובתוכו שלמה'לך ויוסל'ך חוזרים משדה הקרב חבולים חבוטים, מוכים ופצועים וזבי דם, קרועים ובלויים ובגדיהם מלוכלכים ברפש וטיט. זה צולע וזה כולו פצע וחבורה, אחד רץ כשרק נעל אחת על רגלו — את הנעל השניה עזב בשדה הקרב והשני בלי שרוול, במכנסיים קרועים. כך נסוגו הזאטוטים מלאי גאוה על נצחונם המזהיר.

בסביבה הושלך הס. הרחוב דמה לשדה קטל: ציוד מלחמתי כגון חרבות, רובים, כידונים, תרמילים ואבנים היה מפוזר סביב, פה ושם — נעליים, כובעים וחלקי לבוש. ובצידי הרחוב: דוכנים הפוכים, שקי תפוחי אדמה, סלי ירקות ותיבות עצי פרי מפוזרים. ואמהות מודאגות קוראות לזלמנ'לך ולשמוליק'לך שלהם ואין עונים, נעלמו ואינם, כאילו פצתה האדמה את פיה ובלעה אותם.

הנה רואים יהודי עבדקן סוחב ילד כשכנפי ציציותיו בחוץ והפאות מתבדרות לכל רוח. „אני אראה לך שקץ שכמותך!" מאיים האב באצבעו, „הזהרתיך לא להתחבר לשמד'ניקים האלה", ומוריד מכה באחוריו, „אמרתי לך לא לבוא בחברתם. מלחמה? אני אראה לך מל־חמות!" ומריטה באזנו. והילד מילל בכל כוחו עד שבאה האמא הגואלת.

„הנה קחי את התכשיט שלך, רב את רוצה שיהיה בישראל! בור ועם הארץ יצא ממנו, רחמנא ליצלן". והאם מחבקת ומלטפת ברוך את פניו הענוגים ומנחמת אותו: „בוא הביתה מחמדי, ואל תשחק עם הפראים האלה, אינך פרוע כמוהם, אתה ילד פיקח, היאה לך ככה? בוא הביתה אתן לך שטרודל, או אולי אתה רוצה עוגת גבינה? בוא יקירי תשתה כוס חלב חם".

והילד, הרואה את אביו מתרחק, מתחמק כהרף

עין בזריזות מופלאה מזרועות האם ונעלם, והיא עומדת, תוהה ובוהה לאן נעלם הבן היקיר שלה.

ואיטשה פיטשה פה. המסכן, עודנו עומד בטבור הרחוב, מדדה ברגליו הכפותות ונושא ביאוש את עיניו לכל צד. מאין יבוא עזרי? והעזרה לא בוששה לבוא בדמות האמא הטובה והאוהבת.

בריינדל באה במרוצה, כולה סוערת, כל עוד נשימתה בה, והיא כולה אש ושלהבת, וכשמצאה את איטשה שלה — הרב לעתיד — במצב מגוחך כל כך, ספקה ביאוש את כפות ידיה וצבטה את לחייה מרוב צער: „אוי ואבוי לי, מה עוללו הפרחחים הללו לאיטשה שלי". פיה החל פולט קללות עסיסיות אל כל אלה שהמיטו עלבון צורב כזה על בנה, גאותה. „אני אלך אל הסנדלר האדום הזה, ואמרוט את זקנו, בכל אשם המזיק שלו, הפגע הרע הזה".

„ששש... בריינדל! אל תרעישי עולמות כל כך", הפסיקה שלמה ווינר, הפקח שהיה שכנו של הסנדלר, בקולו המתכתי, „מה את רוצה מהנעבעך הזה? כשקורה משהו כולם נטפלים אליו. איטשה שלך לא טוב ממנו. לו ראית באיזה שצף קצף התנפל על ילדי מיסקי, באיזו קנאות מרט את שערותיהם ושרט את פרצופיהם".

„כן, כן," החרה והחזיק אחריו שלמה פינקלשטיין, בעל חנות מכולת בקולו הבאס, „הוא עוד עולה עליהם באכזריותו, ואת חושבת שהוא כולו תכלת, צדיק הדור".

„מה! איטשה שלי הוא אכזר!?" ברגע זה חשך עליה עולמה. „שכל חלומותי שחלמתי הלילה ולילה קודם יחולו על ראשיהם של הממזרים האלה". טפו־טפו טפו ירקה שלוש יריקות לאטשה הצדקנית, שהיתה דו־אגת לחלות ודגים לעניי הרחוב לשבת:

„מה את מקללת את ילדינו, מה את חושבת, ששלך הוא כולו משי, זהב טהור? הוא שובב ככל הילדים, ואת טוב תעשי, אם לא תשאירי אותו הפקר ברחוב ותשגיחי יותר על ילדיך".

בריינדל שלא העיזה לענות קשות לצדקנית שכולם העריצוה שתקה, ובשפתיים חשוקות מרוב זעם ובת־נועה זריזה תפשה את איטשה והסתלקה חיש מהר מהמקום לקול צחוקם של כל המתקהלים.

לאט לאט החלו הילדים לצאת ממחבואיהם ולשוב הביתה, ואז נתגלו לאמהות תוצאות הקרב: הילדים הופיעו קרועים ובלויים, מלוכלכים וגופותיהם כולם פצע וחבורה.

ומריבות פרצו בין השכנות. משום מה חשבה כל אם שבנה הוא הטוב, הישר והפיקח מכל יתר הילדים, ורק הבן של השכן הוא המזיק, המקלקל את בנה. ועד למריטת השערות הגיעו.

ושמע הקרב עשה רושם כביר על דיירי הרחוב והיה לשיחה בפי כל.

אבות העיר מתנים צער גידול בנים

באותו ערב, כשנזדמנו עומדי קרנות הרחוב, שהיו נוהגים להיפגש לאחר יום יגע של עמל ודאגות הפר־נסה, לחטוף שיחה על דה ועל הא, היתה חומרת השעה חרותה בפניהם; עצבות שוכנת בעיניהם ודאגה חורשת את מצחם. היו ביניהם האחים ישעיהו ודוד פלדברג, שהיו מפורסמים באימרות כנף מבריקות ועוקצניות ובדיחותיהם התהלכו חיש מהר מפה לאוזן והחדירו קצת צחוק בבתים הקודרים של דיירי הרחוב. היה ביניהם יוסף־שמעון פומוצ'ניק, שביתו היה תמיד פתוח לרווחה לילדי הרחוב, שמה ערכו את נשפיותיהם. המשפחה הזאת תיזכר לעד בהערצה על רוחב לבם. היה ביניהם ר' לייביש זיגרייך, הגביר הנדבן, חסיד השטיבל של חסידי קרימילוב, מלך'ל הקטן בעל חנות המכולת ברחוב השלישי במאי, ישראל־משה לוסטיגר הציוני הנילהב, משה פטר חמוץ הפנים ועוד.

„הילדים שלנו מה יהיה עליהם, מסתובבים כל היום בטלים ומבוטלים, בלי חינוך, בלי השגחה, בלי תורה ובלי תכלית. מה יצא מהם? גויים גמורים! בורים ועמי ארצות, כולם יצאו לתרבות רעה, רחמנא ליצלן".

„בכל אשמים ההורים", אמר ר' לייביש זיגרייך, „יחסם רך מדי לילדיהם. פעם היה זה אחרת; בבית אבא היה תמיד תלוי הקאנטשיק (המגלב) על הקיר, ומספיק היה שאבא ישא עיניו לקיר ופחד נפל עלינו. ואם בכל זאת סרח אחד הילדים, היה אבא עליו השלום מרכיבו על הברכיים והיה מונה וסופר אחת ושתיים, שתיים ושלוש, למען ידעו. אז היה יחס של דרך ארץ לאבא".

„לך וספר זאת לזוגתי שתחיה", אמר מלך'ל הקטן. „כשאני רק מרים את הקול בגערה, רץ ילדי חיש מהר תחת סינור האם ומוצא שמה מחסה, בתנאים כאלה לך וחנך ילדים".

„אני חוזר ואומר לכם", אמר ר' לייביש זיגרייך „כי לא בדברי נועם, אלא עם מקל חובלים ביד יש לחנך ילדים ככתוב ,חוסך שבטו שונא בנו'".

„כן, כן", הסכימו כולם, „בכל אשמות האמהות, הן מפנקות מאד את ילדיהן".

היה ביניהם אברהמ'לה נחום דוד'ס, יהודי גוץ,

רחב גרם וזקן על פי מידותיו. הוא היה הבעל־שחרית הקבוע בימים הנוראים בשטיבל של קרימילוב. הרים אברהמ׳לה את עיניו לשמיים, קימט את מצחו כאילו היה דולה זכרונות ממעמקים: „כן, כן, עולם שכזה היום. מה נאמר ומה נדבר: כשאני הייתי בגילם כבר עזרתי לאבא שלי עליו השלום לעבור לפני התיבה, וכשאבא נתן את קולו ליושב במרומים: ,ונתנה תוקף׳ הזדעזעו שמיים וארץ, נפעמו המתפללים והנשים נתנו את קולן בבכי. והילדים, חיל ורעדה אחזום, היו עומ־דים על יד אבותיהם ומתפללים בדביקות ולא זזו מהמקום לאף רגע. והיום?! הילדים אפילו לא שומעים אל הרינה ואל התפילה, רועשים, מפריעים, משתובבים ושקועים במשחקיהם. „כן", נאנח אברהמ׳לה, „עולם שכזה היום".

מספר אחר: היום, בהשכמת הבוקר, אני יורד לחצר לרגע... אני חוזר והתכשיט שלי כבר יושב על פת שחרית. אני שואל אותו בעדינות: כבר הספקת להתפלל בני? יש לו תיכף שני עדים מהמוכן — תפילין על השולחן והיריקה של „עלינו" על הרצפה. ולך וצעק חי וקיים! הלא כתוב שעל פי שני עדים יקום דבר. אתם ערבים שהתפלל!? אני לא!"

„ואני אומר לכם", התערב בשיחה משה פיטר, חמוץ הפנים, „שהגדולים אינם טובים מהקטנים. אספר לכם מעשה נורא שקרני ותצילנה אוזניכם. היה זה ביום כיפור, אני הולך לי בנחת לבית התפילה ומתיחד עם הבורא, ופתאום מה עיני רואות? באחת החצרות, בפינת סתר, עומד לו נער ואוכל להנאתו כריך, אני ניגש אליו בלאט ומפתיעו: ביום כיפור! גוואלד, גזלן! מה אתה עושה? ביום כיפור אוכלים? נחשו מה שענה לי — שהוא חולה ואסור לו לצום. בריא כשור, פניו הסמוקים העידו בו שהוא זולל וסובא. שהוא מאמין באלוהים, לא! זה עוד עוד לא".

„הגד אתה", היו כולם סקרנים לדעת.

„אוי לאוזניים ששמעו זאת. הוא שם ידו על לבו ואמר: לא אשמתי לא חטאתי, לא בגדתי, לא עוויתי, לא פשעתי, לא רמיתי, לא מעלתי, לא רכלתי ולא גנבתי".

„מה אתה רוצה ממנו, בחור כהלכה, כפתור ופרח". הכריז מר פינקלשטיין.

„שבעה דברים בגולם!" הצטחק עליו משה פיטר, „לכסיל לא מראים חצי עבודה, אני טרם גמרתי והוא כבר נכנס לדברי".

„נו, ספר", הפצירו בו כולם באי סבלנות.

„לכן", אמר, „אינני צריך לצום ביום כיפור".

דוד פלדברג, שרגיל היה לתבל את דבריו במלתא דבדיחותא, זקף את גבות עיניו ואמר בהבעת פליאה: „תמהוני שכזה, בגלל יום צום אחד בשנה כדאי היה לו לוותר על גנבות בכל ימות השנה". כולם פרצו בצ־חוק רועם, גם משה פיטר זועף הפנים צחק בכל פה ואחר אמר בחיוך סארקאסטי: „צחקו, צחקו רבותי, השבר הוא שלנו, בגלל כגון אלה באות עלינו כל הצרות".

„רבותי, זה אינו צחוק", אמר מרדכי פרסול, בעל חנות העורות, יהודי בעל גוף שפרקו נאה וזקנו מגודל, „אנחנו ההורים לא עושים די בכדי לשמור על הגחלת, דאס פינטעלע ייד. מחללים את השבת בפרהסיה. היל־דים, במקום לעיין בספר הולכים בשבת אל הז׳לונה, מתרחצים בנהר הפשמשה, יחד בנים ובנות, אוי לעינים הרואות את זה. נלחמים עם השקצים, עוקרים עצים, זורקים אבנים, כל זה בשבת ואין פוצה פה ומצפצף".

„שואלים אתם, כיצד יבלו את יום החופש בשבת? אספר לכם איך היה פעם. פעם, בשבת, היה האבא מקרב את בנו בדברי נועם ולומד אתו פרק בפרקי אבות. הילד למד חכמת חיים ומידות טובות. בבוא הערב היה הילד מתלוה לאביו לשלוש סעודות, שמה אכלנו לחם עם דג מלוח, שתינו בירה מהחבית, והיינו מנעי־מים זמירות. ואחר ההבדלה בא ה„מלוה מלכה". איזו שמחה! איזו חדוה! הנשים הצדקניות היו מבשלות בורשט ותפוחי־אדמה ואנחנו שרנו ורקדנו כולנו יחד, האבות והבנים, עד כלות הנשמה. כך התחנך הילד ליהדות. מלחמות?! זו היא מידה יהודית?! השקצים מתנכרים להם, לא נותנים להם לבלות על הז׳לונה, לא נותנים להתרחץ בנהר — אז לא! יש לותר. מי צריך את כל אלה? כל שבת נערכים שם קרבות מרים וכל שבת צריכים הנערים לכבוש את הז׳לונה מחדש. הזוהי תכלית?"

התפרץ לעומתו אביגדור המשכיל, שבדרך כלל היה איש נוח לבריות ונעים סבר ובת צחוק תדיר על פניו. הפעם התלהט והטיח כלפיו בכל חום לבו והרים את קולו לאוקטבות גבוהות כדרכו תמיד בעת ויכוח: „תסלח לי מר פרסול, אתה רחוק מלהבין את רוח הילדים, כל ימות השבוע הם תקועים במחנק בין כתלי החדר בו הם נמצאים, בין הארובות הענקיות הפולטות עשן ופיח ומזהמות את האוויר; אין פלא שקוסם להם מרחב השדות, הרוח הרעננה של כרי הדשא, רישרוש העצים ועומק שמי התכלת. מה הרע

בזה שרוצים הם להתרענן במימיו הזכים והצוננים של הפשמשה? אם על זכות זו הם נלחמים ומתעקשים ואינם מוותרים — הרי שלוחה להם ברכתי; תחזקנה ידיכם".

„אני אומר לכם שהדבר אינו כל כך פשוט", אמר שלמה ווינר. „כשהילדים נלחמים יש בדבר משמעות אשר ראוי לתת עליה את הדעת במיוחד. תפרוץ מלחמה. האויר טעון אבק שריפה, העלול להתפוצץ בכל רגע. היקה מתכונן וגם פוניה (הרוסי) לא טומן את ידו בצלחת. תפרוץ מלחמה! שימו לב מה שאני אומר לכם".

תיכף התחיל ויכוח בין מצדדי היקה ובין מצדדי הפוניה, כמעט ופרצה תיגרת ידיים ביניהם.

הציל את המצב עמנואל וולדפרינד, גבה הקומה, שהיה איש שיחה ונעים הליכות. הוא היה ניטראלי, והרגיע אותם באמרו: „שתי כפרות ביום אחד! אני לא מצדד לא ביקה עם הטכניקה שלו וכל הטוב שבו, ולא ,בפוניה גנב' עם הפוגרומים, הגזרות והקיפוחים שלו. למעני שישרפו כולם יחד".

„אמן", החרה והחזיק אחריו מלד'ל, „אמרי פיך באוזני האלוהים".

„מה שאנחנו צריכים", המשיך מר וולדפרינד„,זוהי מדינה! מדינה משלנו".

„זה יתרחש פעם, אבל לא בימינו", נאנחו רבים.

„עוד בימינו"! התלהב שוב אביגדור הירש.

פרסול סיפר על ה„קרבות" בזשלונס. „בעיני ממש ראיתי אחד הקרבות על יד פסי הרכבת שע"י הזשלונס. התחולל שם קרב שעיני טרם ראו. לו ראיתם באיזו העזה, באיזו תקיפות וגבורה הם הדפו את השקצים שהתנפלו עליהם, וזאת למרות שהשקצים היו מרובים מהם. באלות, במוטות ברזל ובאבנים הסתערו עליהם תחת מטר אבנים, כאילו רצו ישר אל תוך לוע התותחים והיכום שוק על ירך והשקצים ברחו בבהלה. מה אגיד לכם, בפעם הראשונה בחיי ראיתי איך נערים יהודיים רודפים אחרי השקצים עד חרמה, ומכים בהם מכה רבה. כשראיתי כל זאת, רחב לבי מגאוה. גמרתי אומר בלבי שאני אקרא דרור לבני, אני רוצה שיהיו נועזים, עזי נפש, אמיצי לב ועשויים לבלי חת. אתם רואים בתופעה זו מעשה שובבות, ואני רואה בזה הסימנים הראשונים של מרד הנעורים. הם לא יהיו כאבותיהם, שחרדו מכל עלה נידף בסתיו. רבותי — הולך וגדל דור חדש, שלא ירצה לסבול עלבונות ופוגרומים, הם לא יכנעו לקיפוחים ולהשפלות. הם יביאו לנו את הגאולה."

„אתה כבר עובר בטל וטעמך פג", ליגלגו עליו רובם. „הם, הקונדסים הללו, יהיו גואלינו?, המשיח יבוא, בעזרת השם, ויגאל אותנו".

השיב להם אביגדור הירש: „האגדה מספרת כי המשיח יבוא על חמור לבן. החמור הוא איטי עבורם. הם יביאו את המשיח על תותח בכוח, הם יביאו אותו וזה עוד בימינו, הלואי וניזכה כולנו לכך".

הנס שקרה לר' בריש

ושוב פקדו הילדים את חצרו של ר' בריש בן החזן. הפעם הם שיחקו „בתופסת". בריש מר הנפש ומלומד הנסיון עזב חיש מהר את חנותו והקונים, והתנפל עליהם בשצף קצף בצעקות ואיומים.

הילדים לא התרגשו הרבה מאיומיו והפגינו מורת רוח מחוצפתו להפריע להם, ועוד החוו כנגדו תנועות בידיים, לאות שאינם מפחדים מפניו. חטף ר' בריש ברוב זעמו רגב חימר, ובאותו הרגע התפורר החימר בידו ובריש נשאר עומד קפוא על מקומו כשמבטו נעוץ בכף ידו המונפת ואינו מאמין למראה עיניו. המשקפיים! כן, המשקפיים שלו, אותן המשקפיים עבי הקרן עם הסדק במסגרת והכתם האפור מסביבו.

אשתו, בראותה שבריש מתמהמה, ניגשה לחלון, ובראותה אותו עומד בלי נוע, התרעמה עליו: „למה אתה עומד כגולם, הכנס! החנות מלאה קונים".

„קרה לי נס", צעק ר' בריש בהתרגשות.

„שוב ניסים! כל הניסים חלים תמיד על ראשך. הזהרתיך שלא תוסיף להתעסק עם הקונדסים האלה. כל פעם שאתה ניטפל אליהם אתה יוצא ניזוק".

לא! הפעם הם הביאו לי מזל!" קרא ונופף בשמחה במשקפיים, ופתאום נשא ר' בריש את רגליו הביתה רץ וצועק: „נס! נס! קרה לי!"

קמה מהומה בחצר. כל השכנים נזעקו, ובשמעם את הקורות אותו, נשארו עומדים נבוכים.

„נס גדול קרה לך ר' בריש," קראו כולם בשמחה. לחצו את ידיו וברכוהו במזל טוב.

והשמחה חזרה לשכון בביתו הדל של ר' בריש. רץ יצא בחיפזון לבשר את הבשורה לאביו, חזן העיר, וכששמע את הבשורה אורו פניו.

היה זה מקרה נדיר, שחזן העיר, ר' מרדכי ליברמן, העלה חיוך על שפתיו. איש אומלל היה האיש הזה, החיים התאכזרו לו. לעת זקנתו נלקחו ממנו מאור עיניו ונוסף לאסונו עמד במאבק קשה נגד חלק מאבות העיר בשל התככים שנהלו נגדו; רצו להדיחו ממשרתו כחזן העיר, למרות שעמד על משמרתו כל ימיו ומילא את

תפקידו בנאמנות. על כן היה האיש אכול מרירות כל הימים וסבל הרבה עגמת נפש ושברון לב.

לחזן העיר היו גם הרבה אוהדים בשל אישיותו שהיתה אפופת קסם אישי. יודעי דבר היו מדברים עליו בהערצה וסיפרו נפלאות על זכרונו הפנומנלי. והא ידע את כל התפילות בעל פה, אפילו את תפילת „העבודה". (את התפילה הזאת היו אומרים רק פעם אחת בשנה, ביום כיפור). למרות מצבו ביש המזל היה משתתף בכל שמחה וחגיגה משפחתית. בימים ההם לא היה זוג שעמד תחת החופה מבלי שיקבל את ברכתו. עוד מהדהד קולו הערב והמסולסל: „והוא יברך".

ביום שלאחר מכן, בהשכמת הבוקר, התרוצץ ר' בריש טרוד ועסוק מאוד. לבוש בבגדי שבת, בקאפוטת האטלס שלו, מרכיב את משקפי הקרן העבות, שדרכן היו העיניים החומות נראות מוגדלות ופוזלות.

בלכתו לשטיבל לתפילת שחרית, נשא ר' בריש תחת בית שחיו, נוסף לטלית ותפילין, חבילה גדולה: לעקאך ענק (עוגת ביצים) ו„מונופולקס" (בקבוקי יי"ש). ובלכתו השמיעו הבקבוקים קולות צילצול, כאילו הלך בלווית תזמורת; היה זה כיבוד לכבוד המאורע.

כשהתקהלו המתפללים, היה כבר כל הכיבוד ערוך ומסודר על השולחן בחן ובטוב טעם.

הקהל התפלל הפעם בכוונה יתרה; הניעו את גופם אנה ואנה, כשהציציות מתנופפות יותר מתמיד, בכדי לגרש כל מחשבה על המעדנים הערוכים על השולחן. והיה אם בכל זאת הגניב מישהו מבט חטוף לעבר השולחן, עצם במהירות את עיניו והחל להניע את ראשו במהירות, ימינה ושמאלה, קדימה ואחורה ומתפלל בדביקות יתרה.

כתום התפילה, הסבו לשולחן, הרימו כוסות „לחיים", וקינחו בלעקאך, ומלגימה ללגימה סיפר ר' בריש על הנסים והנפלאות שקרוהו:

הנס הראשון: האבן שניפצה את זגוגית החלון וחדרה לחדרו, לאחר שכלתה את חמתה בכלים, נפלה לבסוף על העריסה, בדיוק על יד ראש התינוק; אין זאת אלא שהמלאך גבריאל בכבודו ובעצמו עמד למראשותיו ושמר עליו מכל פגע.

והנס השני: החימר שזרקו עליו הילדים היה רך, וכשפגע במשקפיים חדרו לתוך החימר ונשארו חבויים בתוכו. לו היה החימר מוצק, היו הזגוגיות נשברות לרסיסים והיו חודרות לתוך עיניו.

והנס השלישי: שהילדים פקדו שוב את חצרו וכך מצא מחדש את משקפיו.

והשיחה קלחה במתינות ובסדר, כשגם יתר המסובים מספרים על ניסים ומופתים של הרבי. ולאחר שהוריקו כמויות בלתי מבוטלות של יי"ש החל ויכוח סוער שהתלהט יותר ויותר.

פתח את פיו מיודענו אביגדור הירש. פניו היו משולהבים ועיניו ירו ברקים, ודיבר בכל להט אישיותו הפנימית: „רבותי, שמענו על הניסים שקרו לר' בריש, אבל ניסים אינם חוזרים דרך קבע, אפילו בביתו של ר' בריש בן החזן. לא תמיד יעמוד לרשותו המלאך גבריאל ויחלצנו מאסונות. המלאך גבריאל הוא המלאך העסוק ביותר, שכן אסונות לא חסרים בעולם, והם עלולים להתרחש בכל רגע ובכל שעה. במקום לסמוך על ניסים, יש לעשות משהו למען חינוך הילדים. כל ימות השנה אתם מתיחסים לחינוך ילדיכם בשוויון נפש; רק מעשים של ממש אינכם עושים".

קם ר' אהרון השען ובעל חנות התכשיטים, איש ישר עושה מעשי חסד, שקסם אישי אופף אותו ובת צחוק ניבטת תדיר מפניו, ואמר: „ר' אביגדור, אנחנו רק יהודים של כל ימות השנה. אבל אתה — אל תהיה רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים. כל פעם שאנו מזדמנים יחד, בכל פגישה, אתה שופך עלינו קיתונות של לעג ובוז, מותח עלינו בקורת קשה, מראה לנו פגמים למכביר. באותו ניצוץ המוכר לך, הצת את הלפיד וגלה לנו אור באפילה שבה נלד".

השיב אביגדור: „תן לי עשרה אבות שאיכפת להם ואני עושה מהפכה בחיי הקהילה שלנו. נקים בתי־ספר, נארגן את הנוער בתנועות צופים ככל ילדי אומות העולם; ובמקום שיחבשו כובעים צבאיים משונים יחבשו מגבעות צופיות; במקום שינהלו מלחמות ביניהם, יעסקו בספורט, יצאו לטיולים, יתחנכו להיות חלוצי העם, ההולכים לפני המחנה".

בין המסובים היה אחד עם הארץ שהעמיד פניס כיודע הכל וקפץ בראש כל ויכוח, הגם שהנושא לא היה נהיר לו. והיה מטיח כלפי כל אחד, שהוא בור שאינו יודע צורת אות. קם אותו איש חמודות, פניו התאדמו כתולעת שני ואמר: „האם לסדום דמינו? בכל הקהילה שלנו קשה למצא עשרה לחוטניקים". לפי תגובת המסובים ראה כי ניתפש לטעות, רצה לתקן את עצמו ואמר: „לאפטוטניקים", ואחר פנה למסובים ושאל: „מי מכם מתנדב?"

המסובים התאפקו בכל כוחם מלפרוץ בצחוק.

קם ר' אהרון והכריז: „אני הראשון שמתנדב".

„יש כבר שניים", הכריז היודע הכל, „גם אני מצטרף".

„ירשום עוד לאפטוטניק אחד", אמר מן דהוא.

„כן, כן, רשום, יש כבר שלושה, ואני מבטיח לכם להביא עוד שבעה לאפטוטניקים, ואתה אביגדור רק תצטרך להצית גפרור ולהדליק את הלפיד, ואש גדולה תפרוץ ותקיף את כל הקהילה שלנו, והיא תבער ותבער בלי סוף, ואור גדול ומסנוור יתגלה ויאיר לנו את הדרך בה נלכה, ואז יראו כולם, אפילו ר' בריש לא יהיה זקוק יותר למשקפיים".

מישהו תחב מנה גדושה של לעקאך בפיו והוא החל להשתעל ולכחכח בגרונו, שני הגיש לו כוס יי"ש וכולם הרימו כוסות „לחיים! לחיי הילדים שלנו מעירנו. אפילו הוא שובב ואוהב לעשות תעלולים, אני אומר כי זה הקטן גדול יהיה, לעומת זאת איני מתלהב מילד תמים שאינו יודע לשאול, אפילו אינו מפריע לאיש. לחיים! לחיים! מי יתן ונצליח לגדל ולחנך את ילדינו לתורה, לחכמה, למצוות ולמעשים טובים, והעיקר — שיהיו בריאים ונראה מהם נחת מלוא חופניים".

בשבת עלה ר' בריש לתורה ונדב ח"י פעמים ח"י בשביל התלמוד תורה, שישבו הילדים על התורה ולא יעסקו יותר במשקפיים שלו.

ילדי אולמן אבלים על תבוסתם בקרב

בהצטלבות אולמן־שינקביצ'ה, ניצב בית בן קו־מותיים. היה זה הבית היחיד ברחוב שהיה בנוי מלבנים אדומות, וזה שיווה לו צורה נאה. בבית גרה משפחת יודקביטש, ועל יד דירתם נמצאת חנות המכולת שלהם.

במקום הזה נפל דבר, שזיעזע את ילדי אולמן, הסעיר את רוחם, ורישומו נשאר טבוע עמוק בנפשם והשפיע על מהלך החיים.

פה, במקום הזה, היו הילדים עדים למחזה מעורר זוועה: הפוזנאנצ'יקים (חיילים־פורעים) הידועים לשימצה ברשעותם, ערכו פוגרום בעיר. עברו מחנות לחנות בלווית עגלה רתומה לסוסים, אחריהם הזדנב אספסוף משולהב, ורוקנו את הסחורות מחנויות השיי־כות ליהודים. התפרצו לחנותו של יודקביטש, שזקנו המגודל ששיבה זרקה בו, שיווה לו הדרת פנים, ושכל חזותו אמרה כבוד. עמד אין אונים, עצוב, בראש מורד, ובלע ביגון את מרירותו. והפוזנאנצ'יקים נתעבי הפרצופים התעללו והתקלסו בו; ניבלו את פיהם, דחפוהו וטילטלוהו אנה ואנה בתואנה שהוא מפריע להם; דרשו ממנו שיעזור להם להעמיס את הסחורה על העגלה, וכשלא הזדרז היכוהו; זה הנחית לו מכות אגרוף בזהזו וזה תלש את שערות זקנו. בזריזות יתירה סחבו את שקי הקמח והסוכר וכל סחורה בעלת ערך. פייגה אשתו עמדה בפתח שהוביל מהחנות לדירתם והזילה דמעה. החוליגנים הסתכלו עליהם בבי־טול ובבוז ומלאו פיהם צחוק, בשמחה לאיד. ובמה שהותירו מאחריהם הפוזנאנצ'יקים שלחו ידם בביזה האספסוף.

הילדים עמדו מאובנים והסתכלו בבוז ובשאט נפש על החזיון המחריד, לבם מתפורר לשברים ונפשם מתפלצת בקרבם מרוב זעם, כאב וצער; עמל של שנים ירד לעיניהם לטמיון; ופת לחמו של אדם נכרתה לנגד עיניהם.

הם הבינו היטב את המתרחש; הם גם ידעו שאבו־תיהם כלואים ברגע זה בבתיהם, בפחדם להיראות ברחוב, פן יגזזו את זקניהם.

הם עמדו אין אונים בלי יכולת להגיב, ולבם הדואב זעק לנקמה, נקמה נוראה.

דומם עמדו וחרקו שן, אבל הוציאו מסקנות. ברבות הימים הם היו מהעולים הראשונים, ומילאו את מחנות תנועות הנוער.

שלוש מדרגות מתעגלות הוליכו לחנותו של יוד־קביטש. את המקום הזה איוו להם למושב ילדי אולמן.

בשעה שהצללים היו מבשרים את רדת הערב, היו ילדי אולמן מתישבים על המדרגות ובולעים בצמא סי־פורים מרתקים ומשעשעים; סיפורים על עולם ומלואו, על פלאי התבל, על המצאות חדשות, על אישים מפורסמים, וגם מעשיות המקפיאות את הדם.

היו הילדים יושבים צפופים ודחוקים מול הפנס היחיד ברחוב, שהאיר באור קלוש, ולא נלאו לספר ולשמוע עוד ועוד בלי סוף.

במקום הזה טוו את תוכניותיהם וחלמו את חלומו־תיהם.

הפעם היה נטוש ביניהם וויכוח נוקב וסוער על מהלך הקרב. תבוסה מחרידה שכזאת! מי זה פילל, למרות הנשק הסודי שלנו!

הם לא חסכו את שבט בקורתם מגילויי חולשה ומשגיאות איסטרטגיות. בדברים בוטים הוקיעו את הפחדנים שלא הוכיחו די אומץ בקרב. כולם גינו בכל לשון של גנאי את מוגי הלב שלא התיצבו

לקרב, ונזפו באלה שנטשו ראשונים את המערכה. המיסקאים היו אמיצים יותר ותוקפניים יותר, ונוסף לזה היו מאורגנים היטב ורבים יותר, וכל זה הביא להם את הניצחון.

אוירה של עצבות ודיכאון אפפה הפעם את הפגי־שה, ומצב רוחם היה עגום מאוד. בו בזמן שילדי מיסקי צהלו משמחה וערכו הילולה וחינגא סוערת על נצחונם המזהיר, ישבו ילדי אולמן אבלים וחפויי ראש, מדוכאים, ורוחם עכורה עליהם. הם כבשו את פניהם בקרקע, ולא יכלו להסתכל איש בעיני רעהו; עתה יהיה עליהם לבלוע את קיתונות הבוז והלעג שישפכו על ראשם ילדי מיסקי.

כשהופיע איטשה־פיטשה התאוששו. הוא ניצל את הרגע שאביו הלך להתפלל מנחה ומעריב, התחמק מהבית ובא לבקר את חבריו לנשק. היתה זאת הפעם הראשונה שאיטשה הופיע בחברת הילדים, כרצוי להם. הילדים קבלוהו בסבר פנים יפות וטפחו על שכמו. הוא היה גיבור היום, ועל כן נתכבד במקום כבוד, לשבת באמצע החבורה שלו. איך חבט במנס, הרימו והפילו ארצה ואחר כך זינק עליו.

„לו כולם היו כמותו", אמר וולוולה פלדברג בקולו הרך, „היינו מנצחים אנחנו". וכל הילדים הסתכלו על איטשה, לא במעט קנאה.

המחמאות קסמו לו מאוד ופניו קרנו מאושר. עוד אתמול היה מנודה מחברה הילדים; הוא היה שונה מהם, לכן לא קבלוהו לחברתם, אך לאחר שהשתתף בקרב והצטיין, נתקבל לחברת הילדים כשוה להם.

לעומת זאת היה אייזיק קלוץ מדוכא מאוד, ניכר היה שכל עולמו חרב עליו. אפילו בחלום בלהות לא היה יכול לראות דבר נורא מזה. יחד אתו היו עצו־בים יתר הילדים; העיקה עליהם העובדה כי לא ראו שום סיכוי לגמול למיסקאים על תבוסתם, כי ילדי מיסקי היו מרובים יותר וחזקים יותר, ומעתה יהיו אנוסים להיות מושפלים ונכנעים להם, ואוי לחרפה שכזאת.

ויתאבלו ילדי אולמן על תבוסתם בקרב ולא אבו להתנחם.

נחמו, נחמו ילדי אולמן

ילדי אולמן הגבורים העתידים לקום!

אל תיפול רוחכם בשל תבוסתכם הפעם. אל ירך לבכם; גם אם גברו הרבים על המעטים הרי בגבו־רתכם קניתם לעצמכם שם של כבוד.

אין זה כשלונכם הראשון ואף לא האחרון. עוד נכונו לכם הרבה נסיונות, הרבה כשלונות והרבה אכ־זבות. אך אתם: היו תמיד נועזים, אמיצי לב ועשויים לבלי חת. אף אם שבע תפלו כל פעם תקומו. בעוז רוחכם ובאורך אפיכם תתגברו על כל המכשולים.

עתידים אתם לא פעם להתיצב מול ניסיונות אכז־ריים. לעמוד על נפשכם, להילחם על חייכם ולהיאבק על יהדותכם. עליכם להתחשל כפלדה, כי עליכם מוטל התפקיד להיות בין גואלי העם.

לכן עורו בני ילדי אולמן, שנשארו לפליטה הרימו ראש ובקומה זקופה צעדו קדימה! לכו בכוחכם זה והצליחו!

חזק ואמץ ילדי בני דומברובה, העתידים לקום במקום אלה שנרצחו בעצם משחקם.

אברהם ביטנר

מיכרות העוני

מיכרות הפחם בדומברובה־גורניצ'ה היו בבעלות חברות זרות, בלגיות וצרפתיות. היה זה קונצרן בעל קונצסיה רחבה לחיפוש מרבצי פחם; לאדם פרטי אסור היה לכרות פחם בחצרו. דומברובה היתה ידועה בתור עיר ש„ישבה על פחם" ואם חפרת כמה מטרים לעומק הגעת לשיכבת פחם.

פועלי המיכרות היוו הפרולטריון שסיפק לתעשיה הכבדה חומר דלק הכרחי להפעלתם התקינה של גלגלי התעשיה. הפחם שימש מזון לתנורי הענק להתכת ברזל, להנעת רכבת ולחימום הבתים בימי החורף הארוכים. לא יאומן שבעיר הזאת, הפרולטריון שכרה את הפחם לכל, בביתו לא היה פחם להסקת התנור לחימום הבית, כי המשכורת לא הספיקה לקנית פחם בכמות מספקת לכל החורף.

דומברובה היתה אמנם עשירה במיכרות פחם ובתעשיה כבדה, אך העושר ה;ה היה נתון בידי קומץ אנשים. האוכלוסיה ברובה היתה עניה, בבוקר השכם היו פועלי התעשיה, עם פנסי הקרביד בידיהם, הול־כים ברגל דרך ארוכה למקום עבודתם. החברה לא נאותה לספק להם תחבורה, ולעומתם היית יכול לראות בעלי קונצרן ושותפיהם עוברים ברחובות בכירכרות. הרעב התהלך בין האוכלוסיה בקומה זקופה, עקב פי־טורים מעבודה או מחלה.

פעם נורה פועל מחוסר־עבודה (שפוטר עקב מחלה). אחרי שכילה את מעט הפיצויים שקיבל, חיפש לעצמו מקור פרנסה וקיום, היות והיה בעל נסיון בכריה ובשום פנים לא רצה לגווע מרעב, פתח בתוך חצרו בתוך ברודר, במחסן, „מיכרה" — חפר בכלים פרי־מטיביים לעומק 3 — 2 מטרים בבטן האדמה. את הפחם העלה בעזרת גלגלת עם דלי, כשם שאבות אבותיו שאבו מים מהבאר. בעבודה זאת העסיק גם את אשתו. העבודה נעשתה בחשאיות רבה כי הפחד פן יתגלה הדבר היה גדול. את הפחם היה אורז בשקים, מעמיס על עגלה ומוכר לעניים, שהכפור היה בן־ביתם. כל העבודה הזאת היתה כרוכה בסכנות רבות: בסכנה של התמוטטות „המיכרה" והן בנפילה לידי המיליציה, שהשגיחה בשבע עיניים בל יחפור מישהו בחצרו; לא אדם אחד שילם בחייו עבור מעשה זה.

פעם גילתה המיליציה פועל שכרה פחם מחוץ לעיר, במקום עזוב מכוסה אשפה. השוטרים דרשו ממנו לעזוב את המקום, וכאשר לא ציית ירו לתוך הבור והרגוהו. כעבור שלושה ימים אירגנו פועלי מחוז זגלמביה (כנויו היה: „זגלמביה האדומה") לויה, אשר בה השתתפו למעלה מחמישים אלף אנשים, לפי העתונות דאז. כל החנויות נסגרו, דומיה כבדה, כלפני סערה, נפלה על העיר, האוירה היתה מתוחה וטעונת אש וגפרית ורק הגפרור להציתה היה חסר.

בכל המקרים של זעם ומתח עקב חוסר עבודה ורעב, ידעו האנטישמים הפולניים לכוון את אפיק ההתמרמרות כלפי היהודים, לכן גבר פחדה של הקהי־לה היהודית וגדל שבעתיים. ביום הלויה של הכורה הנרצח ואחריו לא העיזו היהודים לצאת מפתחי בתיהם.

יהודה (לייבצ׳ה) פרסול

דומברובה בלי יהודים

בעיר הולדתי דומברובה־גורניצ׳ה חייתי למעלה מעשרים שנה. אחר כך הייתי זמן מסוים בורשה ובקרקוב ומאוחר יותר התישבתי בבנדין הסמוכה, בה חייתי עד התחלת החורבן. מובן שבמשך הזמן תכופות ביקרתי בדומברובה, בה חיו אבי ומשפחתי.

בהיותי כבר מגורש רחוק בסיביר, עם אשתי ובני, קיבלתי מכתב מאבי הי״ד (ב־15.6.1941) ובו היה כתוב: „בני יקירי, אל תתלונן על מר גורלך. מאד מאד היינו רוצים להיות כעת יחד אתך. בעירנו דומברובה, מתכסים השמים בעננים שחורים וכבדים — ורק אלוהים יודע במה זה ייגמר!...״ ולבסוף הוא כותב: „מזל־טוב לך בני יקירי, לאחותך פיגלה נולדה בת...״

יותר לא ראיתי אף אחד מהם, כולם נשרפו בכבשני אושויץ.

ברגשות מעורבים נישא אני עכשיו אחרי חמש עשרה שנות היעדרות, לעיר הולדתי דומברובה. באוטובוס אין אף יהודי אחד מלבדי... במחשבותי עובר אני לעבר הרחוק, כשהאוטובוסים היו מלאים יהודים!...

רחוב סוביסקי — בלי יהודים
די סאָביעסקי גאַס — אָן יידן

הנה עוברים אנו את העיר בנדין, אני מחפש את היהודים בלבושם האופייני, שמילאו את העיר בלכתם ובמרוצתם לעסקיהם. את כיכר השוק הישנה בבנדין שהיתה תמיד מלאה חנויות ואנשים, אשר באו מכל הסביבה לערוך קניות, הפכו לגן ציבורי עם פרחים וספסלים לנוח. נעלמו לעולמים היהודים מכיכר השוק הישן בבנדין.

וכך, בנוסעי ברחובות העיר בנדין, ובעברי את הנוף המוכר היטב של המיכרה „קושלוב״, היגענו לדומברובה־גורניצ׳ה.

אני יורד מהאוטובוס ורגלי דורכות במקומות מוכרים. אני מציץ בעיני האנשים, מחפש איזה פנים מוכרות. אני מרגיש זרות, במקום שכולם הכירו אותי! קור אוחז בכל אברי, אף אחד אינו מכיר אותי, ואינני מכיר אף אחד

אביב עכשיו, ארבעה ימים לפני החג היפה ביותר, חג הפסח, חג החרות, החג השמח ביותר, והיפה ביותר מימי הילדות. את ימי החג המתקרבים היו מרגישים בכל פינה בעיר, במיוחד אצל החייטים והסנדלרים — כל יהודי השתדל שילדיו יְחֻדשו משהו לפסח. באויר אפשר היה כבר להרגיש את ריח המצות הטריות, שחסידי העיר המשכימים קום מיהרו לאפות, מצות ה„שמורה״ המיוחדות. כעת אין זכר לכל זה, וגם מזג האויר קריר וגשום כבסתיו, דומה למצבנו ולמצב־רוחנו. עצבות עוטפת את הנשמה כשבאים במגע ישיר עם העיירה בה נולדת, ובה בילית שנות הנעורים שלך. אמנם מעט מאד האירה לנו השמש בעיירה, וברחוב היהודי מעולם לא היה שמח מדי... לא בהירות מדי היו שנות ילדותנו בדומברובה השחורה מפיח, ולמרות זה נראים ימי הילדות תמיד יפים יותר, שמחים יותר.

יצאנו מהאוטובוס ברחובה הראשי של עירנו, רחוב סוביסקיגו, שהשתנה אך מעט במראהו. עודנו מכוסה כולו פיח שחור, היורד מהארובות הענקיות של ההוטה־בנקובה ללא הפסק, המראה הזה איפיין תמיד את נוף העיר.

אנו פונים לרחוב פבריצ׳נה בצעדים איטיים. אני מנסה להתבונן בעיני העייפות בכל פינה, בכל בית, בכל אחד העובר את הרחוב, והנה אני רואה שהנני עומד ע״י ביתו של יוסף שיבק. צללים עוברים לנגד עיני ונעלמים, שקט מוזר שורר כאן. הבית מטויח, החלונות צבועים בצבע טרי, מכוסים בוילונות, משמע

שכל הבית מיושב דיירים, אבל כשאני מנסה לפנות למי ולשוחח אתו, מתברר שאף אחד אינו זוכר ואינו מתגעגע לאלה שחיו כאן ובנו את הבית, איש אינו מראה בי ענין. לא איכפת לאף אחד שבן העיר לשעבר, שכל העיר הכירה אותו, חזר אליה אחרי היעדרות ארוכה כזאת, בלב שבור, להתבונן ולראות את עיר הולדתו לשעבר. הרחוב הוא אותו הרחוב, רק יפה יותר, נקי יותר, מרוצף. חסרים רק אחי ואחיותי שיברכו אותי ויארחו אותי אצלם. אין עם מי להזכר ולהזכיר את הזמנים שבילינו כאן בבית הזה. הרי כאן היתה נקודת הריכוז של האינטליגנציה היהודית הצעירה. בשבת אחרי הצהרים התאספו בגן הגדול צעירים בני כל הגילים ובילו בשיחות אודות כולם ועל הכל. אל יצחק שיבק היו באים מכריו וידידיו, כשלמה וינריך, המורה לעברית, שמחה נוסבוים, בחור בית המדרש לשעבר, ה„תלמיד־חכם בחצאית", ככה היו קוראים למורה לעברית שלנו, מינדל נוסבוים, וחיים גריצר. ומי יכול לזכור את כל אלה שנהגו לבוא כחברים ומכרים של הבן פנחס ושל הבנות. היה זמן, שבגן שלהם למד הנוער את עבודת האדמה כהכנה לעליה ארצה. משפחת יוסף שיבק היתה משפחה אמידה בדומברובה, ומהראשונים בעיר שהיה להם טלפון. יוסף שיבק היה יהודי שאהב להתבדח, ולא פעם ניצל את הטלפון לשיחות מבדחות ולמעשים מבדחים. בעלי יוזמה היו להמצאות שונות.

שקוע במחשבותי אני צועד ברגליים כושלות, ברחו־בות דומברובה של היום, שאגב התפשטה בכיון „גלונוג" ושם גדלה עיר חדשה; במקום כיכר השוק ניבנה היכל־תרבות על שמו של זבצקי, אולם אינני פוגש באף יהודי אחד בכל העיר, ואני מרגיש שהנני מאבד את שיווי משקלי, וראשי עלי סחרחר.

כך נמצאתי עומד ברחוב ז'רומסקי (הצרפתי לשע־בר), על יד הבית הגדול והיפה למראה של קופל כז'נובסקי ומשה־שמואל קופפרברג. בבית הזה למדתי אצל המלמד שלי, רבי שלמה־יוסף מנילה הי"ד, יהודי עדין נפש, שאליו היינו באים כמה בחורים לומדי גמרא, ובדרך ארץ היינו מתבוננים בפניו בזמן שלימד אותנו והסביר לנו; שלמה־יוסף היה יהודי קנאי, אבל גם ישר מאד, לאשה לא היה מדבר במישרין, גם לאשתו שרה לאה היה פונה בגוף שלישי, רק לבת אחת היה פונה במישרין, ובחיבה רבה, היתה זאת רחל'ה שלו, ילדה יפה, שצמות בלונדיות ארוכות לה. בבית הזה נמצא שנים רבות המועדון של פועלי־ציון־שמאל. אני גם זוכר בבית הזה כמה חנויות, בין היתר של פייבל לונדנר, המספרה של אלעזר קרייצר, ואחר שעבר למקום אחר, פתח באותו מקום מספרה בנו של „הלונד־נר הגבוה".

ברחוב אוקז'אי היו הרבה חנויות יהודיות, בצד ימין, בכיוון לבית הכנסת, היו גם בתי־מלאכה, שם היתה הסנדלריה של שמואל שרמף (גרינברג), אולם מעטים ידעו את שמו הנכון. הכינוי בא לו בגלל השפה השסועה שהיתה לו ממלחמת העולם הראשונה. להוריו היו 24 ילדים, כולם ענקים ובריאים, שנפוצו בעולם.

ככל שמתקרבים יותר לבית הכנסת הנמצא ברחוב שופן, הבתים קטנים יותר, נמוכים, עתיקים, בחלקם הרוסים למחצה. בפינה, לא רחוק מבית הכנסת, ע"י הבאר, לימד מאיר החיגר את הילדים הקטנים את צלילי האלף־בית הראשונים. חלק מהבתים שהחזיקו מעמד עד עכשו, מזכירים במראם את הבתים בסיפורי מעשיות עתיקים. גגות עקומים, ארובות שבורות, באמצע הבית חור המוביל למרתף. משפחות שלמות היו גרות בתוכם.

הנני עומד כעת לפני בית אבי ודמעות של דם רוחצות את החלונות. הדלתות נעולות בפני ורוח קרה, רחוקה וזרה, נושבת מהן, והלב כבר לא רוצה להאמין שפה היו פעם חיים יהודיים... משרך אני רגלי ברחוב אוקז'אי, שפעם היו בו כל כך הרבה חנויות יהודיות דלות, כיום אין הרבה חנויות, ובכל זאת הכל כה דומה למה שהיה.

הגעתי אל המוהיקנית האחרונה: בבית דוד־יוסף גרינבוים, גרה אחותו, גלמודה, חולה, זקנה, שבורה ועזובה. שריד מקרוב לששת אלפים יהודי דומברובה השחוטים. קשה להיוודע ממנה: מה יש לה פה? ומה מחזיק אותה כאן?

הגעתי עד בית הכנסת, צילמתי את החזית. לצערי הגדול בפנים אין שום דבר שיזכיר שזה היה פעם בית כנסת יהודי. זהו בית הכנסת היחידי בכל זגלמביה, שנשאר עומד על תילו.

עוד זמן רב התהלכתי בעיר, מחפש לפחות צל מעט מהעבר, וכאן פגשתי ביהודי שמוצאו מדומברובה וממשיך כעת לגור בה. זהו יוסף סטבסקי מרחוב אוקז'אי, הגר בבית אביו. הוא עובד כיוצק בהוטה־בנקובה לשעבר. ממנו נודע לי שגם אחיו הבכור, לייב־זלמן, נמצא בדומברובה (גר ברחוב צמנטרנה) וגם כן עובד בהוטה־בנקובה.

אחד הדמויות המענינות והאופיניות לעירנו, היה

רבי ראובן ליכטצייר (גלוזרמן), שמלכותו השתרעה באולם של בית החרושת לבירה לשעבר, לא רחוק מהמקוה של רבי זישה לוקסנבורג ואשתו, שהגיעו לזקנה מופלגת.

ראובן ליכטצייר קראו לו על שום מקצועו, שהתעסק בהפקת נרות. היהודי המענין הזה התהלך בעיר דומב־רובה כאחד מל"ו צדיקים, ולמרות שער ראשו וזקנו ששיבה זרקה בהם, הופיע יום־יום ברחוב אוקז'אי, בו היו מרוכזים כל האיטליזים, עם השק המשומן על גבו, וקנה מבעלי האטליזים את החלב והשומן הזול להפקת נרותיו.

לא היה עוד יהודי מפורסם כמוהו בדומברובה. נדבן גדול היה וביתו היה פתוח לרווחה לכל רעב ללחם ולכל עובר אורח. היו לו ילדים רבים. בעיר סיפרו שאשתו הנוכחית היא השלישית שמביאה לו ילדים, ומלבד הדאגה לגדלם ולנהל את משק הבית, היתה צריכה לבשל כל יום דוד אוכל גדול שיספיק לכל הרעבים העלולים לבוא. אגדות היו מספרים אודותיו בעיר: סיפרו שפעם פגש בדרך ביהודי מתהלך יחף, חלץ את מגפיו ומסרם לאיש ובעצמו חזר העירה יחף. עוד „תחביב" היה לו — להשיא בוגרות עניות, שלא היה בהן מחסור בעיר. וכשביזבז את רכושו, לא הניח ידיו ולא הפסיק מנדבנותו שהתפתחה כבר לממדים גדולים, והתחיל באיסוף כספים בכל זגלמביה. הוא הפך לבעל־דרשן מפורסם, ובשבתות היה מופיע בכל מקום שיהודים היו מתאספים בו לתפילה, בבית המדרש וב„שטיבלך" של החסידים, לבוש בקפוטת המשי שלו, זקנו רב המידות מסורק לרוחב: בחיוכו של רב היה מרים ידו הכבדה ומורידה בדפיקה על השולחן בין תפילת שחרית לתפילת מוסף, והתחיל לדרוש. וכל מטרת דרשותיו היתה להסביר ולחזור ולהסביר לשומעיו את הערך של נתינת צדקה.

היה בעירנו יהודי אמיד בעל מיכרה פחם, ושמו הנוך רכניץ. לא קל היה להוציא ממנו כסף למטרות צדקה, אולם לרבי ראובן ליכטצייר לא סירב. ראובן לקח ממנו הלוואה, כאילו כדי לעשות עסק שיפיק רווחים, והבטיח לו 50% מהרווחים. עבר הזמן ולא היה לו להחזיר, אזי הודיע להנוך רכניץ, שאת הכסף הזה נתן כנדוניה והשיא שתי בוגרות, ואת האחוזים מהעסק יקבלו בעולם הבא...

לא רחוק מהמקוה התגורר ר' חיים שוחט (מינץ), יהודי בעל־גוף ובעל הדרת פנים שזקנו יורד לו על מידותיו. כיון שלבש בגדים רחבים ממידתו — עשו אותו עוד יותר רחב ושמן. התנהג כרב, ובהתהלכו בבית המדרש בצעדים מדודים לארכו ולרחבו הלוך ושוב, נוצר הרושם שרב מתהלך ומתקן תיקונים. היה גם נותן שעורים בגמרא ומפרשים לבחורים בבית המדרש.

לדומברובה היה גם הרשלה מאוסרופולי משלה, מוכר היה בעירנו כמכל הקטן, שהיה נמוך מאד. אולם זה לא הפריע לו להתהלך תמיד כשחיוך על שפתיו.

שנה אחת נמצא רק אתרוג אחד בכל העיר, והשמש התהלך אתו מבית לבית כדי לתת אפשרות לכל אחד לברך על האתרוג. הופיע ר' מכל אצל הרב ושאלה בפיו: האם הרב אינו יכול לפטרו מלברך על האתרוג? כשראה שהרב אינו תופס את פשר השאלה, אמר לו: רבי, מה יש כאן לא להבין? הרי כל השנה, כשאני מברך אני עוד (אסריג) רעב, זועק מכל ושוחק...

בעיר היו מספרים, שכאשר חלה מכל קשה, ראה ברגעיו האחרונים את דמותו הידועה של וואווה פיינר עומד בדלת, רמז לו באצבע שיתקרב אל המיטה, וניצל את ההזדמנות לספר את הבדיחה האחרונה באמרו אל וואווה בקול חלש: שיתחשק לך ככה לחיות כמו שמתחשק לי למות...

החיים בדומברובה לא עמדו מלכת, זה טבעם, שהם חזקים יותר מן המוות, וכבר הספיקו לשכוח את אלה שחיו כאן בעבר ונעקרו באכזריות.

אנו לא נשכח.

לנצ׳נר יוסף

שלושה מקרים

תחילת שנת 1948. בארץ התקופה סוערת. גרתי בדרום תל אביב, ברחוב מזרחי ב׳, ובאותה סביבה הוכרז עוצר מטעם האנגלים משעה חמש בערב עד למחרת בשש בבוקר.

יום אחד, הגשם ירד בלי הפסק משעות הבוקר המוקדמות — אחרתי בגלל השיבושים בדרכים לחזור מעבודתי בגבעת רמב״ם. כשהגעתי לתחנה המרכזית בתל אביב כבר היתה השעה חמש ובגשם השוטף רצתי לכוון ביתי, עד שהגעתי לרחוב סלמה. כאן התגלה לפני הרחוב כנחל זורם ואף־על־פי שהשעה היתה כבר אחרי חמש והעוצר כבר בתוקפו בצד השני של הכביש, נכנסתי למים שהגיעו עד ברכי בכדי לעבור את הכביש. פתאום הגיחו מתוך החושך חיילים אנגליים, תפשוני בגסות והתחילו לחפש נשק בבגדי. אחרי שלא מצאו אצלי שום דבר העמידו אותי ליד הקיר. למזלי הביאו עוד יהודי אחד בגלל אותה עבירה. הוא הסביר לי במהירות כי בעבר היו מקרים שהאנגלים תפסו יהודים ומסרום לידי הערבים ומר היה גורלם. עלי לעשות כמוהו. החיילים התחילו לדחוף אותנו לכוון גבעת־הרצל. היהודי שהיה אתי קפץ לתוך המים והתחיל לרוץ לכוון הנגדי ואני אחריו. החיילים רדפו אחרינו ובקתות הרובים הרביצו בנו מכות חזקות, אבל המשכנו לרוץ עד שהגענו לתחנת משטרה יהודית בפינת הרחובות סלמה־עליה. רק אז הרפו מאתנו החיילים הבריטיים ומסרו אותנו לידי מפקד המשטרה היהודית.

באותו ערב לא יכולתי להגיע הביתה לאשתי, שדאגה לגורלי, והלכתי לישון אצל מכרים בעיר. כששכבתי לישון נדדה שנתי מרוב התרגשות ונזכרתי בשני מקרים דומים שהיו לי בעבר ושבהם נצלתי בנס.

נמצאתי באנית מעפילים בלתי־ליגאלית, העושה את דרכה לארץ ישראל. ובאניה — שרידים מוצלים מאש מחנות הריכוז והגיטאות המחפשים מפלט במולדת. כולנו עייפים, רעבים, ובאפיסת כוחות שוכבים על הקרשים, צמודים אחד לשני, מטולטלים ע״י סערות הים ומתקרבים לחופי הארץ. מרחוק כבר רואים את הר הכרמל. דמעות של שמחה מבצבצות בעינינו, כי הנה מגיע הרגע המאושר בחיינו עליו חלמו דורות, ועוד מעט נדרוך על אדמת ארצנו הקדושה ויבוא קץ לנדודים. והנה אניות מלחמה בריטיות מקיפות אותנו ולא נותנים לנו להתקרב לחוף הנכסף. התחיל קרב בין אנית המעפילים הנושאת מטען הסבל האנושי ובין אניות המלחמה הבריטיות. אנחנו במקלות ובקבוקים והם בנשקם המודרני. על ידי נפלה פצצת גז מדמיע והחילותי להחנק.

חיש מהר הם כבשו את האניה והורידו אותי עם יתר הפצועים על אלונקה לחוף, בכדי להעבירנו לבית חולים בחיפה. הישוב היהודי התפרץ לתוך הנמל בכדי לשחרר אותנו. התפתח קרב עם החיילים האנגלים ונפלו מספר קרבנות מצד היהודים. בתור עונש על התפרצות היהודים לנמל החליטו האנגלים להגלות גם אותנו החולים יחד עם כל נוסעי האניה לקפריסין.

המחשבות מחזירות אותי עוד אחורנית לתקופה הראשונה של כבוש פולין ע״י גרמניה בשנת 1939.

לילה לילה הייתי יוצא מהבית בחצות תוך סכנת חיים, בכדי לתפוס תור ליד המאפיה, על מנת לזכות במנת לחם עבור כל המשפחה. פעם, בהיותי באמצע הדרך התגנב פחד ללבי. לא ראיתי כרגיל צללי אדם העושים דרכם כמוני לכוון המאפיה וחשבתי לחזור. אבל מאיפה יהיה לנו לחם? אין דרך חזרה ואני מתקדם לאט ברחוב סוביסקיגו. בדרך פגשתי נערה יהודיה ושנינו המשכנו ללכת. כשעברנו את ההצטלבות של בית הכנסת הגדול נשמעו פתאום צעקות בגרמנית: „שטיין בלייבען" — „עמוד"! ומיד נגשו אלינו שני שוטרים גרמניים, שכל אחד מהם מחזיק בידו האחת אקדח ובידו השניה פרגול.

אחד מהם לקח אותי לחצר בית הכנסת (לא מצד הכניסה הראשית), העמיד אותי ליד קיר בית הכנסת פתח לי את המעיל העליון וצווה עלי להגיד את המילים האחרונות שיהודים אומרים לפני מותם. התחלתי להתחנן בפניו שישאירני בחיים והוא הרביץ בי בפרגול שאשתוק. חזר מספר צעדים, כוון אלי ישר את האקדח. סגרתי את המעיל והוא חזר אלי מלא כעס, הנחית עלי מכות רצח אכזריות, פתח את מעילי ובצעקות איומות שוב דרש ממני להגיד את הווידוי

שלפני המוות. כל רגע נראה לי אז כנצח, אינני יודע כמה זמן הוא התעלל בי, עד שפתאום שמעתי צעקה: „ברח!” בריצה נכנסתי לחדר המדרגות מצד החצר.

בקומת הקרקע שמעתי בדירה אחת שיחה באידיש, בקשתי שיפתחו לי הדלת. נעשה שקט ולא פתחו לי את הדלת. ניסיתי אותו דבר בדירה ממול וגם לא נענתי. עליתי לקומה השניה. כאן הכניסו אותי לדי־רתם זוג זקנים פולנים, שסיפרו לי כי דרך החלון הם ראו ושמעו הכל והם מרשים לי להשאר עד הבוקר.

באותו זמן הביא הגרמני השני את הנערה שהיתה אתי והעמיד אותה ליד הקיר, באותו מקום בו הועמד־תי אני לפני רגע, ותהליך העינויים שאני עברתי לפני כן נפל עכשיו בחלקה של הנערה. צעקות הנערה המוכה והמעונה בקעו עד לב השמים עד שהשתרר שוב שקט.

אחרי זמן מה שמענו יריות, נפוץ שמשות ועקי־רת שער הברזל של בית הכנסת, ואחריו רעש עצום של התפוצציויות ויריות ועשן שנראה יוצא מבית הכנסת. בחרדה עקבתי אחרי תמרות העשן היוצאות מבית־הכנסת ובלבי נשאתי תפילה חרישית שהאש תכבה. אכן נעשה שקט סביבנו וראיתי איך העשן הולך ופוחת עד שהפסיק לגמרי. בשעה שש בבוקר יצאתי לרחוב ולשמחתי פגשתי את הנערה.

באותו ערב נהרגו מספר יהודים מיריות הגרמנים.

אלימלך ומשה לנצ׳נר הי״ד
תחת סיסמה אנטישמית שהתהלכה בימים ההם

תאריכים בחיי תרבות בקולוניה רדן

1. „אבצה" — פירענסטענפע'עלד ב"יס יסודי כללי, השפות: רוסית, גרמנית, פולנית.

2. הנ"ל הביא לדומברובה
את מר וינשל, מלמד תלמוד ותנ"ך
עוזרו — אמסטובסקי.

3. קנובל „שידלווער" מלמד דרדקי וחומש רש"י.

4. „קלצר" גראנאטמאן מלמד דרדקי וחומש רש"י.

5. פרידל טננבוים „בי"ס" לבנות געלערנט שרייבן".

6. ר' שמעון טננבוים מלמד של ש"ס ופוסקים.

7. ר' יהושע קרמפל וחומש רש"י.

8. בנו מוטה קרמפל — בי"ס יסודי כללי רוסית פולנית.

1919 תרע"ח יסוד „המזרחי"

1927 ליב יפה בדומברובה

1915־16 הרב מילוקובסקי נאם בביה"מ

1915־18 בעת האוקופציה האוסטרית

א. תרומות קה"ק נשלחו לוינה ונתפרסם ב„וינר מור־גנצייטונג".

ב. שבועוני „הצפירה" דאָס יידישע פאָלק" שהופיעו בורשה בכיבוש הגרמני נשלחו אלינו לדומברובה להפיצם בכיבוש האוסטרי וגם למנויי בקראקוב בתוכם דר' טהון.

השומר הצעיר בדומברובה־גור. עם נאמניו: ר' נחמן אהרון גוטמן עם אשתו חוה ויעקב פרוכצויג שומר ותיק
השומר הצעיר אין דאָמבראָווע גור. מיט זיין פאַטראָנאַט: ר' נחמן אהרון גוטמן מיט זיין פרוי חוה אין יעקב פרוכצויג אַ אַלטער שומר

לקט מהעתונות על „המזרחי" בדומברובה

לפני כמה שבועות התקיימה אסיפה שבה הוחלט לחדש את קיום צעירי־המזרחי במקום, ובה השתתפו גם ה"ה ז. מטל וש. ליוור מבנדין. אחרי הרצאות החברים הנ"ל נפתחה הצהרת חברים בכתב מחדש ונרשם מספר יותר גדול של צעירי ופועלי אגודת ישראל. נבחר ועד שאליו נכנסו ה"ה: לנצ'נר, בוקובסקי, פדר, דרקסלר וגרושקה. הועד ניגש לפעולה נמרצת.

(די יידישע שטימע", ב' אדר ב' תרצ"ב.)

סניף תורה ועבודה ערך איסוף כספים לטובת בית הפועל המזרחי בארץ־ישראל. תרמו: שרה וולנר 2 זהוב, אלימלך לנצ'נר, דוד שלמה קליינפלץ, מרדכי לייביש רווה, יצחק אונגר, מנחם בוקובסקי, פלדברג, שלמה קליינמן — כ"א 1 זהוב. יהודה ויגודסקי 54 גר', יהודה אוקס, שמואל מגירקביץ, נחום מיודובניק, ח.י. וולברומסקי, שלום ז'ריקר, אוסיאש, גלברט, יהודה אונגר — כ"א 50 גר'. שרגא פדר 36 גר', שמואל בלומנפלד 18 גר'. סך־הכל 14.08 זהוב.

(„די יידישע שטימע" כד' בסיון תרצ"ד)

ביום ראשון ב' באייר ערכנו אקדמיה חגיגית במלאות שנתיים לקיום אירגון „ברוריה" בעירנו. האולם היה מלא חברות ואורחים מוזמנים. פתחה את החגיגה החברה אוקס, שהרצתה על הנושא: „תפקידנו ומטרתנו בתנועת תורה ועבודה". כמו כן הרצו החברות נ. גרושקה, לנצ'נר, רווה ופרייז.

אחרי זה בילה הקהל ליד שולחנות ערוכות יפה.

(„די יידישע שטימע" ה' סיון תרצ"ה)

ביום א' (1.3.1938) התקיימה באולם הגדול של הקולנוע „ווינוס" עצרת חגיגית, לכבוד יובל העשרים לקיום תנועת תורה ועבודה בפולין, שסודרה על ידי ועדת היובל אשר בעיר.

באולם שהיה מלא מפה לפה, פתח את האקדמיה מר פרץ גרושקה, שמסר סקירה על חשיבות היובל והתפתחות תנועתנו בפולין.

מסרו ברכותיהם: בשם ועד הקהילה היו"ר פרוינט. מזרחי — דרקסלר, תורה ועבודה בבנדין — הלל ז'אבנר, השומר־הדתי בבנדין — ז. אפלבוים, השומר־הדתי בסוסנוביץ — רוגובסקי.

נאום מוצלח, מלא תוכן ועניין רב, נשא הרב גרוסמאן שליט"א מבנדין. ההרצאה עשתה רושם עצום על כל הנוכחים שהודו לרב במחיאות כפיים סוערות.

על התפקידים והמטרות של תנועת תורה ועבודה דיבר אחד ההנהגה הראשית של השומר־הדתי בפולין, שלום טרללר.

אחרי החלק האמנותי ננעלה האקדמיה.

(„די יידישע שטימע" 18 מרץ 1938)

עַל דַּעַת עֵינַי שֶׁרָאוּ אֶת הַשְּׁכוֹל
וְעָמְסוּ זְוָעוֹת עַל לִבִּי הַשָּׁחוּחַ,
עַל דַּעַת רַחֲמַי שֶׁהוֹרוּנִי לִמְחֹל,
עַד בָּאוּ יָמִים שֶׁאִיְּמוּ מִלִּסְלֹחַ, –
נָדַרְתִּי הַנֶּדֶר: לִזְכֹּר אֶת הַכֹּל,
לִזְכֹּר – וְדָבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ.

דָּבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ – עַד דּוֹר עֲשִׂירִי,
עַד שֹׁךְ עֶלְבּוֹנִי, עַד כֻּלָּם, עַד כֻּלָּהַם,
עֲדֵי יִכְלוּ כָּל שִׁבְטֵי מוּסָרִי. – – –
קוֹנָם אִם לָרִיק יַעֲבֹר לֵיל הַזַּעַם,
קוֹנָם אִם לַבֹּקֶר אֶחְזוֹר לְסוּרִי
וּמְאוּם לֹא אֶלְמַד גַּם הַפָּעַם.

א׳ שלונסקי

אֱלֹהִים אַל־דֳּמִי־לָךְ, אַל־תֶּחֱרַשׁ וְאַל־תִּשְׁקֹט אֵל:
כִּי־הִנֵּה אוֹיְבֶיךָ יֶהֱמָיוּן, וּמְשַׂנְאֶיךָ נָשְׂאוּ רֹאשׁ:
עַל־עַמְּךָ יַעֲרִימוּ סוֹד, וְיִתְיָעֲצוּ עַל־צְפוּנֶיךָ:
אָמְרוּ לְכוּ וְנַכְחִידֵם מִגּוֹי, וְלֹא־יִזָּכֵר שֵׁם־יִשְׂרָאֵל עוֹד:
כִּי נוֹעֲצוּ לֵב יַחְדָּו, עָלֶיךָ בְּרִית יִכְרֹתוּ:

תְּהִלִּים פ״ג, ב -

חורבן

צייר : יצחק בלפר

בדרך האחרונה
דער לעצטער וועג

צייכענונג : יצחק בלפר

מרדכי גוטליב

על השואה שפקדה אותנו

בני דומברובה היקרים, מה לא הייתי נותן כדי לדבר היום לא על יהודי דומברובה, אלא לדבר עמם. אך זהו כנראה יחודנו הנואש לגבי הקדושים ששוב אין אנו יכולים לדבר עמם ואליהם, אלא רק עליהם.

בחרדת קודש וברטט נפשי עמוק, מרוחקים מקברי האחים של קדושי דומברובה, אנו מדליקים היום נר נשמה ליקירנו הבלתי־נשכחים. היה היתה קהילת דומברובה, עיר בין ערים, קהילה בין קהילות — ואיננה עוד, כאשר אינן עוד מאות קהילות יהודיות בפולין, כאשר אינם עוד ששה מליונים של אחינו ואחיותינו שניספו בשואה האיומה.

היה היתה קהילת דומברובה... הקרע שבליבנו והפצע הפתוח טרם הגלידו, מעין הדמעות רותח והעין הצופה לתוך מרחקי הזמנים, רואה הכל. העין רואה עיר ששליש מתושביה היו יהודים, והנה רק בת ישראל אחת נמצאת בה, המבקשת מאחינו ומת־חננת לפנינו (במכתבה לחבר קלמן ברקאי) — לה־עלותה ארצה. העין רואה את הבתים, אשר היהודים ישבו בהם ואינם. היא רואה את החיים שהתנהלו בבתים אלה, את חיי הפרט ואת חיי הכלל, חיי קהילה קדושה שאיננה. היא רואה בבהירות מזעזעת ומסעירה את הנפש, את מליון הילדים היהודיים שהיו בפולין; כמה גאונים, כמה גדולי תורה וכמה מדענים היו ביניהם?...

היא רואה את ילדי ישראל הנחמדים והטהורים הולכים מדי בוקר מי לבית הספר, מי ל„חדר", מי לגימנסיה, מי לישיבה — ואינם. היא רואה את התי־נוקות של בית רבן, המובלים בידי אמהותיהם המסורות לגני הילדים — ואינם.

העין רואה את אם הבית, האשה היהודית, „די אידישע מאמע", הממליכה את השבת בבית. היא רואה את הרטט הנפשי העמוק העובר בלבותיהם של כל הבית, כאשר ברכה אם הבית על נרות השבת כשכפות ידיה מסוככות על פניה — זה היה אחד הרגעים הקדושים ביותר בחיי הבית היהודי.

האוזן שומעת את התפילות — „נתנה תוקף", „כל נדרי" — הבוקעות מבית המדרש ברדן. היא שומעת את התפילות הנעימות הבוקעות מבית הכנסת מפי החזן העוור שהיה עובר לפני התיבה. היא שומעת את התפילה החמה רבת התלהבות, הבוקעת מהשטיבלעך מפי חסידי רדומסק, גור, אלכסנדר, סוחטשב וקרומר־לוב.

היא שומעת בליל התקדש החג את השירה והזימ־רה הבוקעות מבתי היהודים. היא שומעת בליל שבת את אמירת שלום עליכם למלאכי השבת. האוזן שומעת הכל, וידינו רועדת ורושמת הכל, כי אין לנו ספק שמשאלתם היחידה של קדושינו ברגעיהם האחרונים היתה: „אל תשכחונו"!

והיד רושמת למען דעת ולמען נזכור — ולא נשכח! למען נאגור את הדמעה הרותחת על אבדן קהילתנו אל כד הדמעות העצום של האומה הישראלית, אל בית הדוי הכביר שאין דוגמתו אצל שום אומה.

מעומק הנשמה מתפרצת הקללה: „שפוך חמתך על הגויים", שפוך עליהם זעמך. מעומק נשמתנו ולבנו עולה תפילה לאל נקמות שיקום וינקום את כבוד הקדושים שחולל, את כבוד האדם אשר נברא בצלם אלוהים, אשר השפילוהו; כבוד כל יסודות העולם, כל הטוב באדם, כל הרגשות הנעלים, אשר אותם רמס המגף הנאצי.

מה חפץ לנו באותן אומות העולם שעמדו מרחוק, שתקו ולא נקפו אצבע למען מליוני היהודים שהועלו על המוקד בגיטאות, במחנות ההשמדה ובתאי הגזים. מה חפץ בעולם שכולו חייב? שעמד על דמנו וליגלג. לא היתה עוד בהיסטוריה פשיטת רגל כזו של כל העולם מכל הבחינות — המוסר, הצדק, הרחמים והתרבות.

מחובתנו לא רק לזכור, אלא גם להזכיר, לרשום ולספר לדורות הבאים על תקופת הדמים הזו. אמרתי לרשום ולספר — כוונתי להוצאת ספר היזכור, מצבת זיכרון ספרותית ליהדות דומברובה.

בזכרנו ביום הזיכרון הזה את האסון הנורא שקרה לעמנו, אנו רוצים לברוח הרחק מכל ישוב אנושי המדברה, ולשבת על אחד הסלעים ולקרוע את ליבנו, ולצעוק צעקה גדולה ומרה על האסון הנורא והאיום ביותר בהיסטוריה היהודית, העשירה בשחי־טות ופוגרומים.

אך עוד לא אבדה תקותנו. עלינו להמשיך בחיינו ולבנות את ארצנו ולהבנות בה, ולעמוד על נפשנו — בכל עת ושעה ובכל רגע. הנאצים הרגו את אחינו ואחיותינו בכל מיני מיתות משונות, אך דבר אחד לא יכלו לגזול מהם — את האמונה. בדרכם האחרונה לא מש מהם הפסוק: „אני מאמין באמונה שלמה". האמונה הזאת, התקווה הזאת, חיזקה אותנו במשך דורות רבים בהיותנו בגולה, היא שהביאה אותנו עד הלום; בזכותה זכינו לראות במו עינינו את תקומתה של המדינה היהודית בארצו ההיסטורית של העם העברי.

היה היתה קהילת דומברובה. בדם ואש עלתה השמימה — אך היא חיה בליבנו.

לא שכחנו, לא נשכח ולא נניח כי ישכחו!

(דברים באזכרה לזכר קהלת דומברובה שהוכחדה)

„נשבעתי — לא אשכח!"

עדותה של איטה היידה

נולדתי בדומברובה ב־6 לינואר 1923. העיר דומ־ברובה גורניצ'ה מנתה כ־50 אלף תושבים, מהם כששת אלפים יהודים. המרחק מדומברובה־גורניצ'ה לעיר בנדין הסמוכה היה כ־5 ק"מ. דומברובה היוותה נקודה יהודית קטנה לעומת העיר בנדין ששמשה מרכז גדול ליהדות פולין.

בעיירתנו למדו הבנות ב„בית יעקב". שפת ההוראה היתה אידיש. השפה העברית נלמדה ע"י מורה מיר־חדת, הגב' שלמוביץ שהובאה לבית ספר למטרה זו מהעיר לומזה.

באופן כללי עסקו יהודי דומברובה במסחר. אבי היה סוחר בעורות בלתי מעובדים. נוסף לכך היה שותף במחסן עורות בבית־המטבחיים העירוני.

בבית היינו תשעה ילדים. אני הייתי הצעירה שבבנות, ביום שפרצה המלחמה הייתי בת שש־עשרה. לפני שפרצה המלחמה הספיקו הורי לשלוח ארצה שלושה מילדיהם: אחותי חנה שעזבה את פולין בשנת 1935, אחי משה ויהודה, הגיעו ארצה בשנים 1934־1938. שלושתם עברו „הכשרה" בפולין ונמצאים עד היום בארץ.

ששה ממשפחתנו, שנמצאו בפרוץ המלחמה על אדמת פולין, שכלנו בשואה. רק אחי־הבכור, יששכר ואני נותרנו לפליטה אחר החורבן. אחי התגלגל במח־נות ריכוז על אדמת עמלק הגרמני ועבר את „צעדת המוות", ואיבד בשואה את אשתו ושלושת בניו. כעת הוא חי בישראל. אבי, הירש־דוד היידה, ואמי, שרה גלוזמן, ואחותי דבורה, שהיתה אז בהריון גורשו מדומברובה בעת הגירוש הגדול לפני ראש־השנה של שנת תש"ב — 1942. כולם נשלחו למחנה ההשמדה אושויץ. הגירוש לאושויץ הכיל במיוחד אנשים זקנים ונשים הרות. שארית הפליטה היהודית הועברה לקמיונ־קה ולשרודולה, שהיו מרוחקות רק קילומטרים ספו־רים מדומברובה. במקמיונקה היה קיים משנים קוד־מות הקיבוץ — „בורוכוב", בו עבר הנוער היהודי את הכשרתו לפני העליה ארצה.

בסתיו 1943 התחילו הגרמנים למיין שוב את היה־הודים מקמיונקה לגירוש לאושויץ. בוקר אחד נשמעו יריות התנגדות ספורות מתוך הקיבוץ. בתגובה על כך הפסיקו הגרמנים את המיון והחלו בגירוש כל היהו־דים לאושויץ. הפעם היה זה „הפתרון הסופי" המוחלט של היהודים. בגירוש זה נמצאו גיסי, לייזר לנדאו, בעלה של דבורה, ושלושה מאחי: אברהם, יחזקאל וצינה. היה זה ב־23 לספטמבר 1943, ואף אחד מהם לא נותר בחיים.

המלחמה, שפרצה בספטמבר 1939, מצאה אותי בדומברובה. גרתי אז עם הורי ועם כל המשפחה ברחוב קושצ'ושקו, ליד הדואר. בסוף אוגוסט, כשב־פולין החל הגיוס, נאלצנו לנטוש את דירתנו.

כשפרצה המלחמה נמלטו כמעט כל הגברים היהו־דיים מדומברובה לכיוון מזרח, מכיוון שלהם נשקפה סכנה לחייהם. אולם ימים אחדים לאחר מכן החלה חזרתם של האנשים העירה. באותה עת התחילו להגיע שמועות שהנהר העובר סמוך לעיר סלבקוב פולט יום יום גופות טבועים. אינני זוכרת את שם הנהר. הקשיים החלו בזיהוי גופות היקרים והקרובים שטבעו. מלבד הגופות פלט הנהר גם חפצים שונים, כגון: פמוטי כסף,

שמיכות ותפילין. יותר מאוחר התברר שהגרמנים, שפגשו בדרכים קבוצות יהודים חוזרים, הרגו אותם וזרקום לנהר. באופן כזה נהרג יוזקביטש, שהיה אז בן 28, וגם לבנברג, שהיה בעל חנות למכשירי כתיבה בדומברובה. אינני זוכרת את שמות האנשים האחרים שנורו אז.

באביב שנת 1940, הוכרחו כל יהודי דומברובה לשאת סרט לבן על זרועם השמאלית. באביב שנת 1941 נאלצו היהודים לעבור לגור רק ברחובו תשהוקצו להם במיוחד בעיר. כך הוקם הגיטו הראשון בעיר. רחובות הגיטו היה תחת משמר גרמני קפדני. „היודן־ראט", שהקימו הגרמנים מקרב היהודים כבר מהרגע הראשון, המציא לגרמנים אנשים לעבודה. הבנות הועסקו בעבודות במטבחים ובנקיון. הגברים עבדו בפינוי השלג ובעבודות פיזיות קשות אחרות. כמו כן חוייבו לא פעם בסחיבת המתים עד למקום שריפתם. מרגע שהקצו ליהודים רחובות מיוחדים פירסמו שעות עוצר מחייבות, שהעובר עליהן נענש בחומרה.

מהתקופה ההיא נחרתה בזכרוני תמונת ליל־הסדר שנערך בבית הורי באביב זה. התבוננתי אז בפני הקרובים לי ביותר, והרגשתי שאפרד מהם מהר. מן הרגע הראשון היתה לי תחושה מוזרה שכולם יאבדו. נעצתי מבטים ארוכים בסובבים אותי והשתדלתי בכל כוחי להחדיר לי אותם בזכרוני. עד היום נצבת לפני תמונת הסדר ההוא.

בגיטו שרר רעב. לילות שלמים היינו עומדים בתור ללחם, שאותו לא חלקו בסוף כלל. בכדי להשיג קצת מזון התחמקתי תכופות מחוץ לגיטו. התעטפתי במט־פחת לבנה גדולה, שבאמצעותה כסיתי את הסרט שנשאתי על זרועי השמאלית, ויצאתי מהגיטו. היות ואין לי תוי פנים שמיים במיוחד, לא הסבתי תשומת לב. רווח אחר בא לנו מהכרותנו הקודמת עם תושב דומברובאי לא יהודי, בשם פיטל, שנהפך מיד עם פרוץ המלחמה ל„פולקסדויטש". אמי ייצרה אז בבית סבון. אומנות זו רכשה בנעוריה אצל אביה שהיה בעל בית חרושת לעבוד נרות. פיטל קבל מאמי סבון, ובתמורה עזר לנו בהשגת לחם ומצרכי מזון חיוניים אחרים. בחורף ספק לנו גם פחם. במיוחד הוא זכור לנו לטוב כאשר התכוננו לערוך בשנת 1941 את נשואיה של אחותי דבורה ללייזר לנדאו (בעל סמך לרבנות), שהיה בנו של הרב אשר־זליג משצ׳אקוב. האב עמד בראש הישיבה שבאושויץ לפני המלחמה. הורי היו מעונינים מאוד שמסיבת החתונה תצליח בהתאם לאפ־שרויות שעמדו אז ברשותנו. פיטל הביא לנו אז לתוך

ילדים יהודים בגיטו דומברובה

יידישע קינדער אין דאָמבראָווער געטאָ

הגיטו סוכר ומצרכים אחרים. בתמורה קבל מאמי לא רק סבון, כי אם גם לבנים, כלי מיטה ותכשיטים.

מהתקופה ההיא זכורה לי אפיזודה בלתי נשכחת אחרת, שבה בשל סכסוך עם אחי הקטן, סטר לי אבי פעם אחת ויחידה. דקות ספורות לאחר מכן נגש אלי אבי ובדמעות חנוקות שאלני: האם הנך מוכה מעט שאני הייתי צריך עוד להרביץ לך?!!...

בתחילת חודש פברואר של שנת 1942 הופיע בגיטו קול קורא, שהודיע שהוקם מחנה עבודה מיוחד עבור בחורות. התייצבות מרצון של הבחורות למחנה הבטיחה את משפחתן מגירוש אפשרי. אך למעשה כמה חדשים לאחר מכן התקיימה בגיטו „אקציה" שבה גורשו בין היתר גם משפחות הבחורות שהתייצבו מרצונן למחנה.

גם אני התייצבתי לעבודה היות ורציתי להציל את משפחתי מגירוש צפוי. עד אז היה לי סדור עבודה פיקטיבי בבית־מלאכה גדול של חייטים שבדמבניק שתפר מדים לצבא הנאצי. אני קבלתי כרטיס עבודה ירוק עבור תשלום הגון, ובתוקף כרטיס פיקטיבי זה הייתי משוחררת, כשאר הבנות שעבדו במקום, מעבודה אחרת עבור הנאצים.

ב־6 לפברואר, בשבת אחה"צ התייצבתי ב„יודען־ראט" כדי להרשם למחנה העבודה. „ידיד טוב" של הורי, עובד הקהילה שידע היטב מהי המשמעות האמי־תית של התייצבות זו זרז אותי להרשם. כל משפחתו איננה כיום בחיים.

באותה עת לא העלתי בדעתי כלל שלא אחזור יותר הביתה ושלא אזכה לראות עוד לעולם את יקירי. העובדה כשלעצמה להתייצב נחשבה כעינוי גדול וכעבירה קשה עבור הורי. אולם כולנו נאלצנו להשלים עם הגורל הכבד. לפני שיצאתי מהבית, פנה אלי אבי לפתע ובנפש כאובה אך החלטית אמר: „איטה'לה, אל תשכחי שאת בת ישראל..." מילים אלו חדרו עמוק ללבי ולא נשכחו מזכרוני. הבינותי תוכנן, והשתדלתי אפילו ברגעים הקשים ביותר בחיי להתאים עצמי אליהן.

הורי לא טמנו את ידם בצלחת גם אחרי שעזבתי את הבית. הם פנו אל קוטרבה, שהיה נאצי מובהק מברלין, ואשר נתמנה לאפוטרופוס על העסק שלנו מטעם הגרמנים. קוטרבה הפך את שותפי המחסן של הורי לעובדיו. גם אחי אברהם נשלח לעבודה במחסן במקום אבי. הורי בקשו עתה מקוטרבה שישתדל להר־ציאני מהמשלוח למחנה תמורת סכום נכבד. אולם למעשה לא הואילו יותר שום השתדלויות.

כשעה לאחר ההתייצבות בשבת אחה"צ הוסענו ברכבת לסוסנוביץ. בסוסנוביץ הוליכו אותנו למחנה זמני לשם מיון נוסף. בסוסנוביץ מונתה אחת מאתנו בשם אוה מסר ל„יודען אל'טסטער" (מנהיגת היהודים). מוצאה של אוה היה מחוז'וב, והיא היתה כלולה בין היהודים שהועברו בתחילת המלחמה לחבל זגלמביה. אוה היתה בחורה יפה ומרשימה בהופעתה. אולם היה לה גם עבר פלילי. היא שהתה בבית הכלא „רדוחה" שבסוסנוביץ על שום שהחליפה סחורות שונות והת־נהגה באופן בלתי נאות כלפי הגרמנים.

בכלא „רדוחה" הכירה אוה את אחי אברהם, אברהם הוכנס לבית הכלא על שום שניהל מסחר בעורות מעובדים שהיה אסור בתקופת המלחמה. את עסקי העורות המעובדים נהל אחי בשותפות עם חברו של קוטרבה, מר מילר. פעם אחת עצר משמר גרמני עגלה רתומה לסוס, הנהוגה בידי נער יהודי ושבתוכה נמצא עור בלתי מעובד. הנער שנבהל מהמשמר הגרמני, גלה לגרמנים שמתחת לעור הבלתי מעובד מצוי גם עור מעובד, ומלאי אחר מעובד מוסתר במחסן. הגר־מנים קראו מיד לברור אחד מבעלי העסק. אחי התנדב להתייצב בפני הגרמנים לברור. אברהם נתבע לספר אצל מי היה קונה את העורות ולמי הן היו מיועדים. כאשר סירב להשיב — הוכה. אח"כ הוליכוהו למחסן העורות שלנו הסמוך לבית־המטבחיים, לחצוהו אל הקיר ואלצוהו שוב לחשוף את האמת. משלא הצליחו בזה זרקוהו לכמה ימים לבית הכלא „רדוחה" שבסוס־נוביץ. ב„רדוחה" הוכו באסירים במסרקות ברזל מיר־חדות עד זוב דם, תחת ליווי מוסיקה. בית הכלא היה קיים משנת 1941.

בנתיים השתדלו הורי בדרכים שונות לוודא מה עלה בגורלו של אחי. משלא הואילו כל השתדלויותיהם פנה סבי — ראובן גלוזרמן אל שברט. שברט היה יהודי מחורזשוב, אך שיתף פעולה הדוקה עם הגרמנים בעירנו. סבי, שהיה נערץ מאוד בעירנו מכיוון שהפנה כל משאביו הכלכליים והרוחניים לעזרת העניים, שטח לפני שברט שלוש מילים כואבות: „נכדי בבית כלא". שברט לא שאל את סבי דבר, ויצא את ביתו. שעה קלה לאחר מכן שב אחי הביתה. שברט לא בקש כל תמורה עבור מעשה ההצלה.

אחרי המלחמה, משבקשו היהודים לתבוע את שברט

למשפט על פעולתו עם הנאצים, הגנתי עליו בזכות מעשה החסד שעשה עם אחי. אינני יודעת איפה הוא נמצא כעת.

יהודי אחר, ששתף פעולה עם הנאצים, היה מוניק מרין מסוסנוביץ. מרין אסף זהב מהיהודים. ומסר אותו לגרמנים. אולם יחס כבוד מיוחד רכש מרין כלפי סבי, ר' ראובן ליכטציער. בשנת 1942 בעת הגירוש הגדול שלפני ראש־השנה, הוציא מרין את סבי מנקודת האסוף והובילו הביתה. סבי נפטר יותר מאוחר בביתו כשהוא עטוף בטליתו ורכון על גבי ספר הקבלה. לעומתו מרין הוצא להורג ע"י אנשי ה־ס. ס.

בסוסנוביץ שהינו כיום וחצי. ביום ב' עם עלות השחר הועמסנו על קרונות נוסעים לעבר מחנה „גרינ־ברג־שלאזין". במשך כל 12 שעות הנסיעה ברכבת לא ניתן לנו כל אוכל או שתיה.

למחנה ש„גרינברג־שלאיזין" הגענו בחודש פב־רואר. מכיוון שהגענו לכאן ראשונים ולא היו עדיין קיימים מבנים שיאחסנו אותנו הופננו לאולמות בתי

מחנה ריכוז קאָנצענטראַציאָנס־לאַגער

החרושת שבמקום. אולמות אלו היו גדולים ויציבים. 300 בחורות הוכנסו לכל אולם. המשלוחים הנוספים שהגיעו למחנה הוכנסו יותר מאוחר לצריפי עץ מיר־חדים שנבנו עבורם. גם אותנו העבירו אח"כ לאותם צריפים. לאחר שעברנו לצריפים שמשו האולמות כחדרי אוכל. המחנה שלנו היה שייך למפעלים הגדולים של „ד. ו. מ." (מפעלי צמר גרמניים). במחנה העבודה נמצא ביהח"ר לטקסטיל שבו עבדנו. בבנין גדול בעל 3 קומות. במקום עבדו כל יום שתי משמרות בנות 12 שעות כל אחת. כל משמרת עבדה שבוע אחד ביום ושבוע אחד בלילה. בבית החרושת ייצרנו אריגים למדי הצבא ושמיכות צמר לצבא. חומר הגלם עובד בשני צבעים: כחול וירוק. בית החרושת היה מורכב ממח־לקות שונות: טויה, אריגה, צביעה, אשפרה, גיהוץ, ועוד. טווית החוטים נעשתה מכל מיני שאריות בד ופסולת. בין החתיכות האריגים שטווינו מהם חוטים נמצאו גם בגדים שונים שהובאו מגיטו לודז' („ליצ־מאַנשטאַט") היו אלו חתיכות מחליפות, מטליתות, ממפיות קרועות לכיסוי חלות ומצות. ביניהם היו מגו־בבות שפע פקעות של שערות אדם. מנהל העבודה הגרמני, שהתבונן בשערות אלו, היה אומר בהנאה: „זהו הצמר הטוב ביותר!..."

פעם אחת מצאתי בין שאריות הבדים מפית יפה למצות שהיתה משובצת כולה באבני חן. רכשתי אותה בעד שתי מנות לחם והחזקתי אותה כקמיע אצלי תמיד.

עבודתי היתה קשה ומפרכת מאוד ודרשה זריזות מיוחדת. עבדתי בבת אחת ב־3 מכונות: לתוך המכונה הראשונה השלכתי שיירי בד ופסולת שמהם הפקתי חומר הדומה לצמר גפן. במכונה השניה עבדתי פעם נוספת אותו צמר גפן כדי להפכו לסמיך יותר. במכונה השלישית יצרתי מחומר זה חוטים דקיקים ורפים. היות והייתי נמוכה התקשתי בעבודה במכונות הגדו־לות שאלצוני כל פעם לקפוץ על מנת לדאוג לעבודתן התקינה. השתדלתי תמיד לעבוד בחריצות ולהשביע רצון, אף כי עבודתי תבעה כוחות פיזיים מרובים. את העבודה בצעתי תמיד בעמידה. לפני שבאנו למחנה עבדו במכונות שלנו גברים גרמניים. הפעם רוכזו גברים רק במחלקה אחת. מחלקה זו היתה מורכבת משבויים צרפתיים שעזרו לנו תכופות בעבודתנו.

פעם אחת כששוחררתי מהעבודה בשל מחלה, הח־ליפה אותי ליד המכונות שושנה קוז'יך. אחת המכונות קטעה לשושנה אצבע אחת בעת העבודה. לכן היה צריך להחליף את שושנה במניה גוטפריד. אך גם היא עבדה בקושי. כך נאלצתי לחזור לעבודתי למרות מחלתי.

בפעם אחרת נתקה ממקומה מברשת הברזל שנקתה את רצועות העור במכונה שלי. מנהל העבודה שלי, בשם מילר, נגש אליה מהר ויגע שעות בתקון התקלה. רעדתי מאוד מפחד שמא יאשימוני במטרה לחבל בר־כוש הגרמני. לא פעם הואשמנו בטענה שאנו מחבלים בעבודה. (אך מילר במקרה היה גרמני טוב יחסית ולא נזף בי על התקלה).

בראש מחנה העבודה עמדו שתי נשים גרמניות

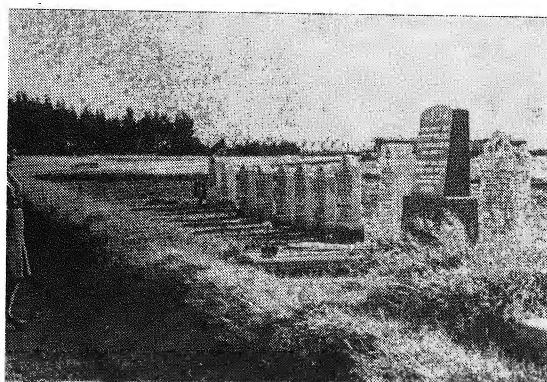
בשם מילבסקה ו„דודה הלה" (אינני יודעת מדוע כינינו אותה בשם זה). לנשים אלו הצטרף גם גבר אחד בשם גרץ. היהודיה האחראית עלינו, ה„יודען אלטסטער" היתה אוה מסר. אוה התייחסה אלינו באכ־זריות ובגסות. היא הכתה אותנו תכופות במגלב הגומי שבידה. כמו כן קללה אותנו נמרצות בכל הזדמנות שהיא. כשמצאה ליד אחת מאתנו קש המפוזר על הרצפה מתוך מזרון פקדה על כולנו לעמוד שעות ארוכות בחוץ. אוה היתה טובה רק כלפי אלו ששיחדוה. לאלו היו שייכות מיה טרפר מדומברובה וסלה קופי־לוביץ מבנדין. שתיהן היו בחורות מוכשרות מאד ועשירות. מידי פעם נשלחו אליהן פרוות, תכשיטים וכלי נגינה למתנה. את כל החפצים שקבלו מסרו לאוה. אוה היתה בד"כ מוסרת אותם לגרמנים. באופן כזה ניסתה לרכוש אליה אהדת הגרמנים. ליחס מיוחד מצדה זכיתי גם אני בשל אחי אברהם ובני משפחתי. אברהם עמד בקשר מכתבים עמה והמשפחה שלחה לה חפצים שונים. אך אני לא ידעתי מכל זה כלל ולכן הופתעתי מיחסה הסובלני כלפי. פעם אחד נגנב המז־רון שלי, שדאגתי מאוד לנקיונו. כאשר נודע הדבר לאוה, היא נכנסה לאולם שלנו וצוותה להחזיר את מזרוני. אמנם, המזרון הוחזר לי בהקדם.

אוה הנהיגה משטרי רעב במחנה. היא קשרה יחסי ידידות הדוקים עם הגרמניות הממונות על המטבח, ובהסכם אתן שלחה את המזונות שנועדו לעובדות היהודיות — למשפחות ה־ס. ס. שעמדו בראש המחנה. הרעב במחנה גבר מיום ליום. ביום ארוסיה של אוה למוניק פיורו מסונוביץ, שהיה אחראי למחנה הגברים שהובא אחרי כמה חודשים לעבודה מחבל זגלמביה, לא קבלנו את תוספת המרק שהיינו מקבלים כל שבוע. במרק זה כובדו האורחים שהגיעו למסיבה. אוה שרה ביום זה את השיר: „היום היפה בחיי". אך אחת מהב־חורות שלנו לא נשאה יותר התנהגות כזו. היא שלחה מכתב לועד של גרוסרוזן, המפקח על המחנה שלנו, וחשפה את מעשיה של אוה. התוצאות לא אחרו לבוא. ימים אחדים לאחר מכן הגיעה למחנה „המלצה" לשלוח את אוה ומוניק כל אחד למחנה נפרד.

במקומה של אוה מונתה עלינו הרטה גולדפינגר. באותו הזמן הגיע למחנה שלנו משלוח נוסף של נשים מהעיר שצ'אקוב. הרטה היתה יהודיה אך חנוכה לפני המלחמה במנזר אבנגלי. היא התייחסה אלינו יחסית טוב, והשתדלה לא להעלות את חמתנו. היא פוטרה מתפקידה בשל אוזלת ידה במניעת בריחתה של אחת מהבחורות, זושה וולפוביץ. מחליפתה של הרטה היתה מינה זינגר. היא ראתה את עצמה כאחת מאתנו, והיתה מוכנה לעזור לנו בכל הזדמנות. היא היתה ה„יודען אלטסטער" הטובה ביותר שלנו בתקופת המחנה.

בשהותנו במחנה „גרינברג־שלאיזן" היתה אנדז'ה גולדשמידט מנהלת המטבח שלנו זמן מסוים. היא הת־אכזרה אלינו במיוחד כשעמדנו בתור למרק. מגלב העור שלה שרת אותה יותר מאשר כף המרק. היא הכתה בנו תכופות בלי כל סיבה.

ה„מיון" וה„שלוח" במחנה הפכו לתופעות תדירות. מידי פעם נערכו לנו צלומי ריאות. היה עלינו להיות תמיד בקו הבריאות כדי להיות ראויים לעבודה במ־

קבר אחים ברידער־קבר

חיצתם של הגרמנים הממונים עלינו. על סמך הצלומים נשלחה מידי פעם אסירה אחת לאושויץ. כמובן שה־צלומים שמשו רק עילה לגרמנים. בחורות צעירות רבות שהיו לגמרי בריאות קיפחו את חייהן בשל אותם „צילומים פנימיים". סיבות אחרות למשלוח לאושויץ היו: דבר עבירה כל שהוא או שערות שיבה. הסיבה האחרונה אומנם לא היתה שכיחה ביותר. אך קרה לא פעם שהחנאים בהם חיינו הפכו בן לילה את שער הבחורות לשיבה.

הרעב הווה את עיקר דאגתנו במחנה. בחודשים הראשונים לעבודה במחנה שלח לי אחי צנימים. הם היו קשים מאוד אך השתדלתי לשכך בהם את רעבוני. מאוחר יותר הייתי נוהגת בלילות לפרום סוודרים ולסרוג כפפות וגרביים לגרמנים תמורת מזון כל שהוא. אולם לא תמיד קיבלתי תמורה. לרוב לא קבלתי כלום. תשועה קטנה באה לי מחברתי הנאמנה רוזה אלטמן שהיתה מעשית מאוד. היא עבדה במטבח ואח"כ בחדר

האוכל של הגרמנים. רוזה לא היתה רעבה והשתדלה גם להגיש לי עזרה קטנה בהשגת מרק. רוזה היתה משוחררת מהתייצבות למפקדים ויכלה גם לצאת מה־מחנה בלי שמירה. באחת מההזדמנויות הציעה לה גר־מניה אחת להסתיר אותה בביתה. אולם רוזה סרבה ודחתה את ההצעה, מכיון שלא רצתה להשאירני לבד במחנה.

במחנה „גרינברג־שלאזין" שהיתי במשך 3 שנים. ב־28 לינואר 1945 פינינו את המחנה והחילונו ב„צעדת המוות" שלנו. יותר מאוחר התברר לנו שסיבת הפינוי היתה נעוצה בהתקרבותה של החזית הרוסית. ממש לפני הפינוי, הגיע למחנה שלנו משלוח נוסף של נשים מהונגריה שמנה כאלף נשים. הנשים שהגיעו עשו דרכן אלינו ברגל כשבועיים. הן נראו במצב מזעזע ומבהיל. לרגליהן נעלו סנדלי עץ עטופים בסמרטוטים. ריח איום נדף מהן. הן היו מלוכלכות ברפש וכינים כרסמו את כל גופן.

למחרת בבוקר פונה במהירות כל מחנה — „גרינ־ברג שלאיזן" על עובדיו, הנשים והגברים. מחנה הנשים שהכיל עתה כ־2000 בחורות התחלק לשתי קבוצות שוות. הקבוצה הראשונה הופנתה לכיוון ברלין והק־בוצה השניה נשלחה לכיוון ברגן־בלזן. אני השתייכתי לקבוצה הראשונה. המטרה המוצהרת של הגרמנים בפינוי קבוצתי היתה — ניקוי ההריסות של ברלין מההפצצות. אולם למעשה נועד צעד זה לחסל אותנו בדרך הזולה ביותר עבור הגרמנים. כל חסול בדרך אחרת היה עולה לגרמנים מחיר גבוה יותר, שכן העסקתנו במחנות רתקה אליה כוח אדם גרמני שנקרא עתה בדחיפות אל החזית הקשה. כמו כן חיסולנו הסופי ע"י כדורים היה מפחית במידה ניכרת את כמות התח־מושת שהלכה ואזלה בחזית המלחמה. לפיכך העדיפו הגרמנים להמיתנו בדרך ארוכה אך זולה של הליכה מייגעת הרצופה בסבל וסאדיזם. הגרמנים מצאו בפת־רון זה גם הנאה מרובה עבורם.

הימים שבאו עלי בהליכה זו היו הקשים ביותר שידעתי מעודי בתקופת המלחמה. תקופת ינואר הקרה עשתה שמות בגופנו העטוף בבגד בלוי וקל. נשים רבות התמוטטו בדרך מכפור ולא יכלו להמשיך להת־קדם. נשים אלו הועלו על עגלה גדולה מאספת שנסעה אחרינו ושם הם גוועו ונפחו את נשמתן. מינה זינגר, שהיתה בתקופה זו האחראית הראשית עלינו קברה נשים אלו בדרך. היה זה מעשה החסד הגדול ביותר שיכלה מי שהיא מאתנו לצפות שיעשו עמה בשעה זו. אני עצמי הייתי לא פעם תשושה עד לאפס אונים. הייתי מוכנה גם מבחינה נפשית לעלות לאותה „עגלת־מוות". אך רוזה אלטמן משכה אותי הלאה ולא הרפתה ממני לרגע.

אחרי כל חניה בדרך, כל מי שקפאו רגליה ולא יכלה להמשיך ללכת, נשארה במקום החניה ונורתה. בשלב מאוחר יותר ציווה הקומנדופירר לא לירות באותן נשים קפואות, מכיון שהיה חבל לו על כל כדור. „בלאו הכי", היה אומר בבטחון, „הן תפולנה מאליהן". בלילות חנינו כל פעם בשדה פתוח, באסם תבואה או ברפת שנקרו בדרכנו. הזוהמה אכלה אותנו בכל מקום בכל פה. הפשפשים דרו בכפיפה אחת עמנו. הכינים שרצו בנו לרוב. יום יום היינו מוחצות אלפי כינים על גופנו.

בדרכנו ממחנה „גרינברג־שלאזין" עברנו על פני ישובים רבים. אחרי שני ימי הליכה מתישים הגענו למחנה כריסטיאנשטאדט. במחנה זה שהינו שתי לילות בלבד. באחד הלילות ברחו מן הקבוצה שלנו כמה בחורות לאחר שפרצו בגדר המחנה. בין הבורחות נמצאה קלה לונדנר ובלה וינריב. הבריחה היתה הדרך היחידה ליציאה מן התלאות שפקדו אותנו. מי שהצליחה להמלט זכתה בחייה. לרוב נתפסו הבורחות ונורו.

פעם אחת כשהתקרבנו ליער צפוף, נסתה קבוצה לברוח. בכך היה משום מפלט וקץ לסבל העצום הכבד. אחד הגרמנים, שהבחין בנסיון הבריחה, תפס את כל הבחורות. הן נורו במקום לקול צעקותיהן קורעות הלב — „אמה'לה!!!" אחר כך הפשיטו את בגדיהן ונעליהן וחלקום בין שאר הבחורות, כנהוג אחר כל מוות כל שהוא.

כשעזבנו את כריסטיאנשטאדט הלכנו בדרכים טובעניות ובוססנו בבוץ. פעם אחת קרה לי שלא יכולתי להיחלץ מהבוץ. חשתי שאני שוקעת. התחננתי לעזרה לפני הבחורות שחלפו על פני. אך נראה שכולן היו אדישות ולא הבחינו בי. רק ההולכת האחרונה, שהיתה בתו של רב, הושיטה לעברי את ידה, ובעזרת הצעיף שלי היא חלצה אותי מהבוץ. את הצעיף הש־ארתי כתשורה למצילתי, אף כי בתחילה נתקלתי בהתנגדות נמרצת מצידה לצעד זה.

בדרך שמר עלינו משמר הורמאכט שהגיע במיוחד מאושויץ. לראש המחנה שלנו היתה ידידה יהודיה

בשם פריטצי. פעם אחת התלוננה פריטצי שנגנב ממנה לחמה. כתגובה על כך ציווה ראש המחנה להוציא 50 בחורות מהקבוצה ולהציבן בשורה אחת מול שוחת בור ארוכה. בעזרת המשמר נורו כל הבחורות. 8 בחורות אחרות הצטוו לכסות את השוחה והגויות שב־תוכה בחול. בין הנערות נמצאה קודראט מבנדין שאמרה בגלוי לב לפני הבור: „המוות איננו קשה כלל. קשה ביותר הוא רק הרגע שלפני המוות..."

בימי הליכתנו היינו צריכות לא אחת להתגלגל במד־רונות הרי הקרפטים התלולים, פשוט לא נמצאו דרכים טובות להליכה במקומות אלו. כשירד שלג היינו מר־טיבות את שפתינו המצומקות בפתיתים שכסו את שכמנו. היה זה ה„מן" שירד עלינו כתשועה משמים. השלג שמתחתנו נאסר עלינו לחלוטין. כל השתוחחות כלפיו היתה גוררת אחריה מיתה. הרוח הקרה שנשבה בדרך התייצבה לעתים נגדנו. אך פעמים רבות היא גם סייעה לנו. היא דחפה אותנו קדימה בשעה שכבר לא עמדו לנו כוחותינו. היינו נושאות על־ידה כעלים נדפים. אך יחד עם זאת היינו גם מתרעננות על־ידי משב רוחה הצונן.

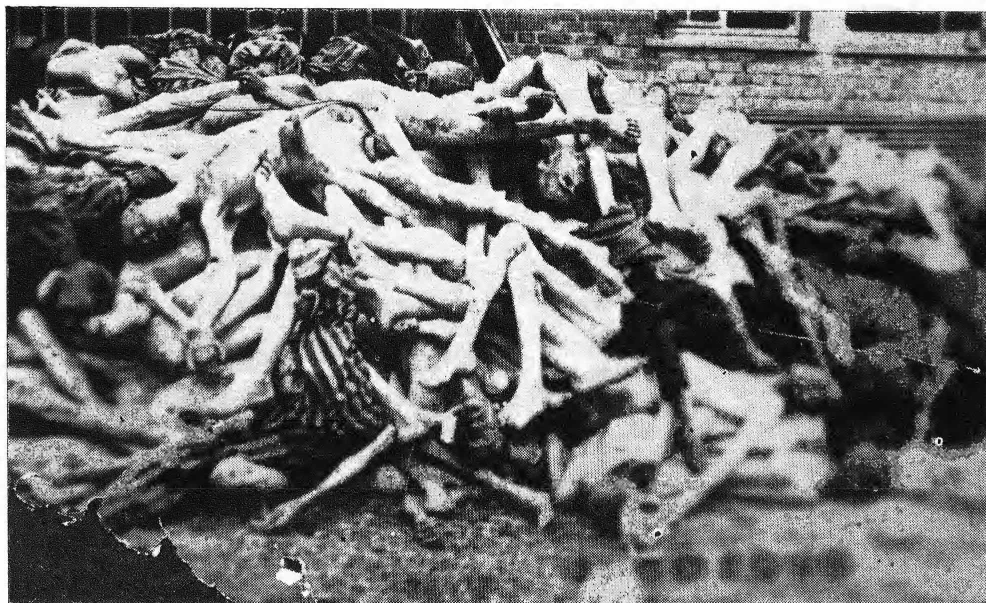
בדרך לנו לילה אחד במחנה שאינני זוכרת את שמו מלבד מחזות האימים שהיו בו. מידי פעם בפעם היו מעירים אותנו ע"י קולות מחרידים ומתיזים עלינו זרמי מים מרופשים וקרים. המים הקרים אך הגבירו בנו את תחושת הקור שהיתה עוד לפני כן נחלת כולנו.

יותר מאוחר הגענו למחנה ריכוז גדול בשם הלנברק, בו שהינו כ־6 שבועות. כאן הוכנסנו לתוך צריפי עץ וישנו על רצפה קשה שהכבידה על כל פצע ומכה טריה שבגופינו. תנאי הקיום היו נוראים. הרעב והקור העלו את מספר הבחורות המתות מיום ליום. לא יצאנו לשום עבודה. בשעה 4 אחה"צ חוייבנו להמצא בתוך הצריפים ולא לצאת מהם עד לסוף הלילה. המשטר כאן היה קפדני מאוד. כל חטא קטן היה גורר אחריו עונש מלקות לפחות. על פי רוב הולקו כאן עבור אי נקוי הצריפים. נשים רבות חלו בשלשול ובטפוס. פעם אחת, נדמה היה לאחת מנשי ה־ס. ס. שאחת מאתנו נעמדה פעמיים בתור לקבלת המרק. כעונש פקדה עליה לעמוד יחפה בכפור שעות ארוכות על אבנים מחודדות. אח"כ עמלנו קשות במשך זמן רב כדי להחזיר את החיות לרגליה הקפואות של אותה בחורה.

בפעם אחרת הוכו רגלי במגלב גומי בשל חטא פעוט כלשהוא. רגלי זבו דם במשך זמן רב.

מהלנברק פנינו לעיירה אש. אך באמצע החניה הלילית הראשונה שלנו במקום התעוררנו לקול יריות ונצטווינו לעזוב בדחיפות את המקום. כאן כבר היה ברור לנו שהחזית הרוסית מתקרבת. עד אז לא ידענו כלל מה מתרחש בשדות הקרב. עזבנו את המקום והחלנו שוב ללכת. לא האמנו שנהיה מסוגלות עוד לצעוד. היינו חלושות, מוכות, רעבות, מלוכלכות, מכונמות, רטובות ועייפות. ולכן היה לנו קשה מאוד להתנועע.

אחר כך עברנו על פני מעיינות המרפא של קארלס־

נרצחו בגלל רצונם להשאר יהודים

דערמאָרדעטע, פאַר וועלן בלייבן יידן

באַד ומארינבאד. הסתכלנו בערגה על מעיינות אלו שה־גישה אליהם נאסרה עלינו.

יום אחד לחש באוזנינו צ׳כי ישיש: עוד מעט בחו־רות, האזרו בכוח ותחיו...! אז התחיל להבשיל במוחי רעיון הבריחה. היה זה כמדומני יום הולדתו של האש־מדאי היטלר — ה־28 לאפריל 1945. רוזה אלטמן הלכה וגססה לידי. כוחותיה עזבוה בהדרגה. קצף לבן עלה בפיה. נסיתי לתמוך בה ולעזור לה. אך אני עצמי חשתי כל פעם שתשישותי גוברת ופיק הברכיים מתחזק בי. לכן גברה בי ההחלטה הנחושה להציל את חיי ואת חיי רוזה ע״י האפשרות היחידה — בריחה. תכננתי עם רוזה שבהזדמנות הראשונה אקפוץ הצידה ומיד אחר כך תקפוץ גם היא.

באותו יום הלכנו ליד איזנשטיין שבהרי הקארפטים סמוך לגבול הצ׳כי. צעדנו בכביש נרחב שהיה מוקף משני עבריו בשיחים סבוכים ואחריהם ביערות עד. בין הכביש והשיחים התמשכה תעלת מים שרוחבה היה כ־2½ מטר. הגרמנים ירו בכל מי שניסה להתרחק מהשיירה. אך אני לא יכולתי יותר להמשיך לצעוד. נעלתי שתי נעלים שמאליות וגדולות מכפי ממדי, שנקשרו לכפות רגלי בחוטים ובסמרטוטים. הנעלים פצעו אותי והכבידו על הליכתי. ברגע שהתקרבנו לסבוב, שגדלו בו כמה שיחים סבוכים, קפצתי אל התעלה והסתתרתי בין השיחים. נראה שהגרמנים לא הבחינו בהעלמי. אחר כך שמעתי קפיצה נוספת. אך היתה זו בחורה אחרת. בהתכופפה נתפסה המטפחת שעל ראשה בשיח והגרמנים הבחינו בכך. מטח של יריות נורה לעברנו במשך כמה שניות. אחר כך הכל נדם. נראה היה שהגרמנים היו בטוחים שחסלו אותנו והמשיכו בדרכם.

רוזה לא קפצה. יותר מאוחר שמעתי שכחצי שעה לאחר בריחתי היא כרעה תחת רגליה ומתה.

זמן רב שכבתי בינות לשיחים באפס אונים. כשיצאתי ממחבואי באה לעברי הבחורה שקפצה אחרי, היתה זאת הלה אינגסטר מסוסנוביץ. שתינו היינו המומות. לא ידענו מה עלינו לעשות ולאן עלינו לפנות. למזלנו נקרה בדרכנו גבר אחד שעמד מיד על מצבנו. הוא נסה לבשל עבורנו על גבי זרדי ענפים שלקט מרק חם שהכין ממי התעלה ומהתבלינים האחדים שבר־שותנו. רצינו לגמור את כל המרק. אך לא יכולנו לטעום יותר מאשר לגיממת כף אחת. קיבתנו הריקה מזה חודשים סרבה לעכל את המזון. אחר כך קבלנו הוראות מדוייקות מהאיש כיצד עלינו להגיע לישוב הכפרי הקרוב ביותר. השטח בו נמצאנו היה מצוי בגבול עם צ׳כיה והוא שרץ בצבא נאצי על כל שעל. כשהגענו לכפר בקשנו מאשה אחת ללון בגורן שלה והיא הסכימה. אולם משנודע לנו שאנשי צבא גר־מניים נמצאים בביתה, וגם גונבה לנו הידיעה שזהו־תנו האמיתית התגלתה וכי בבוקר מתכוננים להורגינו, נמלטנו כל עוד נפשנו בנו בחסות הלילה. מאז העדפנו לשוטט בשדות ולא להתדפק על דלתות בתים. בלכנו כל עוד רוחנו בנו, כל אוכל לא בא אל פינו. לפתע הבחנו באופק השדות בבית כפרי בודד. היה זה הצ׳כי הראשון. הגענו סוף סוף לתחומה של צ׳כיה.

כל אותה עת הסתרנו את זהותנו היהודית. פחדנו מגילוי האמת כל עוד נמצאנו בארץ חסות נאצית. גם בצ׳כיה לא היה קטן מספרם של אוהדי הנאצים. ולכן העדפנו להציג עצמנו כפליטות נוצריות פולניות. כמובן שהעמדת פנים זו תבעה מאתנו לא אחת (ובפרט לאחר סיומה של המלחמה) להמצא במצבים בלתי רצויים. במיוחד קשתה עלי התשובה לשאלה — „היכן הצלב שלך?" נזכרתי אז בציוויו של אבי — „איטה׳לה אל תשכחי שאת בת־ישראל..." נאבקתי באומץ ובהת־מדה בכל המצבים הקשים שנקלעתי לתוכם. רציתי מאוד לחיות. התפללתי להקב״ה שיעזור לי להחזיק מעמד לפחות עד לסוף המלחמה. משאת נפשי הגדולה היתה לחזות בסוף. להיות נוכח בקץ המלחמה ולספר כל אשר קרה לי. התפללתי שאם נחרץ גורלי למות, אמות רק אחרי שתתגשם משאלתי הגדולה.

ב־10 במאי 1945 ראינו לראשונה שריון אמריקאי בדרכנו. התושבים הכפריים נפנפו לעברו בדגלים לבנים. אנו לא ידענו בדיוק מה היה מצב המלחמה, אך חשתי שהקץ ממשמש ובא. נשמתי באויר את השלום, רציתי להרים את ידי ולנפנף לעבר הגואלים אך לא היה בי הכוח לכך. דמעות נקוו בעיני, ושאלה מציקה הטרידה את מנוחתי — מי יודע אילו בשורות רעות יתגלו לי עתה?

(נערך בשניה ע״י הבת שרה)

דומברוביץ מנדל

ב ג י ט ו

בחודש נובמבר 1939 הגיע הגסטאפו לדומברובה. מיד הוציאו הוצאה לאנשים שהיו לפני המלחמה בקהילה היהודית, כי ישאו על ידם השמאלית בד לבן עם מגן דוד כחול. ציוו גם להביא כסף וזהב. בקהילה היה סוחר זהב בשם מיודובניק, שבחן ושקל את הזהב. מספר ימים לאחר מכן קראו שוב ליהודים ואמרו להם שאין מספיק זהב, ושוב חייבים להביא זהב.

מאוחר יותר קבעו את הגטו ברחובות קושצושקו, שנקביצע, 3 במאי, סוביסקיגו, אוקשעא וקרוטקא. בכל יום היתה הקהילה היהודית חייבת להמציא למשטרה הגרמנית פועלים יהודיים. בקהילה היה מטבח שבו נתנו ליהודים העניים לאכול מרק כל יום. מזמן לזמן תפשו יהודים ושלחו לגרמניה ולמחנות ריכוז. יותר מאוחר התחילו לשלוח לאושויץ.

בשבת מברכים, בחודש סיון 1942, שלחה הקהילה היהודית הודעת ל־500 יהודים עניים שיתייצבו בבית הכנסת. בין אלה היה גם ר׳ ראובן ליכטציער ז״ל, והוא החליט לא להתיצב. כששאלו אותו למה לא התיצב, אמר שאם יצטרכו אותו יקראו לו ביום ראשון. שלחו את היהודים ורבי ראובן נשאר, ובאותה שנה הוא נפטר בדומברובה.

באוגוסט 1942 הודיעו מהקהילה היהודית, שכל היהודים מנער ועד זקן צריכים להתיצב בבוקר בשטח ע״י הקהילה היהודית ולהיות לבושים יפה, מכיון שהגסטאפו היה צריך לחתום על הליכטבילדער (תעודות זהות). הובטח ליהודים כי לאחר מכן כבר יהיו בבית עד אחרי המלחמה. היהודים התיצבו בזמן והמשטרה הגרמנית באה וגדרה אותם. הגסטאפו עשו סלקציה ושלחו באותו יום שליש מהיהודים לאושויץ. סיפרו שבאותו יום שלחו מדומברובה 1700 יהודים.

בחודש פברואר 1943 הלכתי ברחוב ועמי בני, אז בגיל 6. המשטרה הגרמנית אסרה אותי. קראו לשוטר יהודי כדי שהוא ימסור את בני לקהילה היהודית. אותי שלחו לגרמניה, למחנה ריכוז מרקשטד, ושם העבידו אותי בעבודה קשה מאד. (בנו שם את בתי החרושת של קרופ). קיבלנו 400 גרם לחם ליום ובערב, כשבאנו מהעבודה, קיבלנו ארוחת צהרים. יחידים יכלו לאכול את הארוחה מכיון שהיא היתה מעשב. מי שהיה לו כסף יכול לקנות לחם במקום העבודה. כשחזרנו מהעבודה נערכו חיפושים, ואצל מי שמצאו חתיכת לחם קיבל מכות רצח. החיים היו קשים מאד אבל בזה עדיין לא הסתיימה המלחמה. בשבת חדש מרץ 1944 באו הס. ס. למחנה ושלחו אותנו למחנה ריכוז (K.C.Z.). החיים היו קשים מאד, לכל „זקן בלוק״ היה מותר להכות עד מות. בחורף ובקיץ הריצו לעבודות קשות מהבוקר ועד הערב. אנשי הס. ס. לקחו אתם כלבים גדולים וציוו עליהם לנשוך את היהודים, האנשים התמוטטו ומתו מרעב ומפחד.

בוקר אחד יצאתי לעבודה ומנהל העבודה אמר לי שאקח שני דליים ושאביא בהם גחלים. כשבאתי כבר עמדו בחוץ כמה אנשי ס. ס. ושאלו אותי אם יש לי המפתחות של מנהל העבודה. פתחתי להם את המשרד והם התחילו לשאול אותי איפוא נמצא הכסף של היהודים? אמרתי להם, שלא ידוע לי שליהודים יש כסף. כששמעו זאת הרביצו לי עד זוב דם. הם מצאו שם את שעונו של המנהל וחשבו שזה היה שלי ולכן הרביצו לי. כשבא המנהל, שהיה גרמני, סיפרתי לו את הענין.

כך עברו עלי ימים ולילות קשים, מלאי פחד וחרדה. שכלתי את כל משפחתי שהייתי קשור וצמוד אליה. השואה שפקדה את קהילתי ומשפחתי תלווני עד יומי האחרון.

השמש זרחה, השטה פרחה והשוחט שחט ח. נ. ביאליק

דער גאָרטן האָט געבליט, די זון האָט געלויכטן — און דער שוחט **האָט געשאָכטן...**

פאַרניכטונגס־לאַגער — צייכענונג: ש. באַליצקי (ח. נ. ביאַליק — „דאָס שחיטה־שטעטל״)

מנחם שפיגלמן מספר

לאחר האקציות בדומברובה הגעתי עם משפחתי וקרובי לגיטו שרודולה — מחנה מרכזי ליהודי זג־למביה, תחנת ביניים לפני הוצאתם לחיסול. הודות למספר סיבות או ניסים, שערי הבלונדיני, קלסתר פני הארי והעזה של אדם שאין לו מה להפסיד — ניצלתי.

בעת שהותנו בשרודולה הרגשנו שרוצים לחסלנו ותפשנו דרכי הצלה. באחד הרחובות הכירו אותי הפול־נים, הלשינו עלי ומסרו אותי לשוטר גרמני. בדרך ניסיתי לשחד את השוטר, אך הוא הראה לי שמאחורינו הלכו פולנים רבים השמחים לאידי, כך שאפילו אם רצה לא יכול היה לשחררני.

במעצר בתחנת המשטרה היו עוד שני יהודים, גבר ואשה. חקרו ובדקו אותי. אחרי כן קראו לנו להקשיב לאחד מנאומיו השטניים של היטלר ברדיו נגד העם היהודי, סירבתי להקשיב. למחרת הובילו אותנו לסוס־נוביץ כבולים באזיקים. בכניסה לחשמלית הוריד מאתנו השוטר את האזיקים וביקש שלא יעלה במחשבתנו לברוח, כי הוא עלול לשלם בעד זה בחייו. יחסו של השוטר הגרמני אלינו היה הוגן, אולי בגלל המצפון ואולי בגלל הכסף שהבטחתי לו. (הכסף היה טמון בסולית נעלי ולא מצאוהו בבדיקה בתחנת המשטרה). בכל אופן השתדל למעננו בסוסנוביץ שיחזירו אותנו למקומנו — לשרודולה.

בשרודולה היו מקומות מגורים „רגילים" עבור אנשים שדינם טרם נחרץ — לפני הסלקציה. אלד שגורלם כבר נפל ל„טרנספורט", רוכזו בבנין „בית החולים". בהגיענו לשרודולה בלווי השוטר הוכנסנו לבתים ה„רגילים". השגיח בזה שוטר יהודי, הוציאנו משם בתור עונש על בריחה והכניס אותנו ל„בית החולים".

שוב התערב השוטר הגרמני ובעזרת בן־דודי יחזקאל שפיגלמן שוחררתי מבית החולים.

בערב ט' באב 1943 בשעה שתיים בלילה עוררונו צעקות אימים של אנשי הגיסטאפו בקריאות „ראוס". באופן ספונטני החלטנו לא לציית לפקודה, התחבאנו עם ההורים והאחיות במרתף שהיה בביתו של השכן, בן־דודי יחזקאל מסטשמישיץ. למחרת בט' באב, בשעות הצהרים, הכריזו אנשי הגסטאפו שמי שלא יצא מהבי־תים — ייהרג. את ההורים והאחות שרה הצלחנו להס־תיר במרתף, אותי ו־4 אחיותי גילו ונלקחנו לשורות לטרנספורט, והנה ראינו שבחורות לבושות בחלוקים לבנים כאחיות רחמניות יוצאות ונכנסות ומביאות מים לשתיה. הלבשנו את אחותנו רחל בחלוק לבן שהיה עמנו, וגם דלי מצאנו ויצאה „כאחות" בתפקיד להביא מים לחלוקה. לאחר כמה דקות מצאה סרט „מכבי־אש", הביאה לי וענדתי על זרועי, יצאתי גם אני בתפקיד. הבאנו חלוקים ליתר האחיות אבל לא הצלחנו להוציאן כי הן כבר היו מוכנות למשלוח ולא ניצלו.

הגרמנים הודיעו שהנשארים לא יפגעו אם ייתיצבו לעבודה. מאות התייצבו ונאספו לסלקציה. בנס ניצלנו אבי, אחותי רחל ואני. אחותי שרה לא הצליחה ונשלחה עם הטרנספורט לאושויץ. אמא נשארה במרתף וניצלה.

לאחר הטיהור נשארנו לעבוד באיסוף מטלטלין, כסף וכו' מהחדרים הנטושים וגם כסנדלרים בתיקון נעליים ב„שופ". כל יום שלישי ערכו הגרמנים סלקציה. מי שנקבע גורלו ע"י הסלקטור לשבט, הוכנס ל„בית חולים" על מנת לשלוח אותו לאושויץ. מכיון שראינו מה שנעשה, החלטנו להכין מקלט במרתף עד שיעבור הזעם. מתחת לבית היה קיים מרתף. קיצרנו את אורכו של המרתף עד ל־4 מטר ע"י הקמת קיר מפריד מלבנים ואבנים שונות, מטויח בטיט מלוכלך לשם הסוואה. סידרנו פתח לשעת חרום סגור באבן שאפשר היה לשחררה בשעת הצורך. הכניסה לבונקר מהחדר היתה דרך חור בריצפה מתחת לתנור, מכוסה במכסה ועליו שטיח. הכל הוכן בחשאי מבלי שהשכנים ירגישו בכך. לאמא לא היה רשיון עבודה ולכן היתה „בלתי לי־גלית", לכן היינו מסתירים אותה מעין רואים — בעיקר בימי שלישי — בבונקר.

כך התנהלו הענינים כארבעה חודשים בערך עד ל־12.1.43. בלילה זה הופיע בן דודי ובשורה רעה בפיו: נודע לו על אקציה מיוחדת שמכינה הגסטאפו ואולי זה טיהור כללי. ירדנו כולנו — 18 נפשות לבונקר שגדלו היה 4×4 מטר. היו שם איצטבאות לשינה, קצת אוכל ומים לקחנו אתנו, וככה עבר עלינו הלילה הרא־שון. בבוקר שמענו צעקות מהגרמנים וכעבור שעתיים, בשעה עשר, השתררה דממה מפחידה. לא ידענו מה פשר הדממה, רק אחרי כמה שעות נודע לנו שכולם נשלחו בטרנספורט. באותו ערב נכנסו הגסטאפו לתוך הבית והתחילו להשתולל ולצעוק: „יחזקאל תן ספירט".

יהודי דומברובה, מובלים על ידי הרוצחים הנאצים, בדרכם האחרונה לאושביץ (בתחנת הרכבת)
דאָמבראָוווער יידן אין זייער לעצטן וועג קיין אוישוויץ
אונטערן דרוק פון די נאַציסטע רוצחים — אויפן דאָמבראָוווער וואָקזאַל

הם שמחו לאיד, כי ידעו כי יחזקאל זה ששיחד אותם לא פעם, איננו כבר, מפני שהלך לאושויץ עם כולם.

כאמור היו בבונקר 17 נפשות: 3 גברים: אני, פסח שפיגלמן וליבל ביטנר; 11 נשים, 2 ילדים וילדה אחת. המרתף היה מתוכנן לכתחילה ל־12 נפשות, אך ברגע האחרון צירפנו אלינו בלית ברירה משפחה יהו־דית צ׳כית בת 4 נפשות, באיימה עלינו להלשין בפני המשטרה אם לא נצרף גם אותם. עבר יום ומצבנו היה ללא נשוא, מעט המזון והשתיה אזלו, הצפיפות, חוסר האור והאויר הדחוס (אור ואויר קבלנו משני פתחים מקבילים בקירות בגודל של לבנה) החלו לתת את אותותיהם. התיעצנו מה לעשות. התנדבתי לצאת דרך הפתח לשעת חירום, יצאתי מהמרתף לחדר שלנו, מצאתי קצת לחם, מים ובגדים, הכל היה במקומו. בזהירות רבה זחלתי, כי בחוץ ראיתי שוטרים מסתו־בבים. הלכתי יחף בכדי לא להשמיע קול, אספתי מה שניתן לאסוף, חזרתי למרתף. האוכל המעט שהבאתי הספיק לנו בקושי ליום אחד. למחרת יצאתי שנית. מצאתי לחם מעופש אבל זה לא הספיק. החלטתי לחפש ביתר החדרים. פתאום דרכתי על זכוכית ונשמע קול. השוטרים הדליקו את הזרקורים. לא ניסיתי לברוח, תחבתי את עצמי בין הדלת והקיר וחיכיתי בשקט עד שהזרקורים כבו. כשחזרתי עם השלל למרתף, סיפרתי להם מה שקרה. הבחורים שכל הזמן לא התנגדו שאצא, דרשו שהפעם יצא מישהו אחר בכדי להביא מצרכים. אך לא היה מועמד. חיכינו כמה ימים, אספנו מי גשם דרך חור שעשינו בתקרה — וחילקנו בקיצוב: לגימה אחת למתעלף, מי שרצה יותר, נלקח ממנו הבקבוק בכוח. נאלצנו להיות אכזריים, בכדי להחזיק את המש־מעת במידה מסוימת.

המצב נעשה חמור מיום ליום. אי אפשר היה להמ־שיך במצב זה, צפוי היה לנו מות של חנק ורעב. הוח־לט שנאסוף 10.000 מארק ואני ועוד אחד נצא לשחד את השוטרים. התנדב פסח שפיגלמן. חילקנו בינינו את הכסף; אני 5000 מארק ופסח שפיגלמן 5000 מארק. קבענו שאם נצליח יצאו מהבונקר זוגות־זוגות לפי סדר ותור, תחילה אשתו של פסח שפיגלמן ובנו, הורי, אח״כ ביטנר עם אחותו וכו׳. הדליקו נרות ואמרו תהי־לים, כל אחד התפלל שנצליח.

יצאתי דרך הפתח לשעת חרום לחדר, פתחתי את המיכסה שדרכו יצא בן־דודי פסח שפיגלמן, נכנסנו שנינו לבית גדול. פתחנו חלון שמעברו נמצאו מסילות ברזל. בזמן שעובר קטר הרכבת ופולט מסך עשן ישנה אפשרות לברוח מבלי שישגיחו בנו. המשכנו עד שנת־קלנו בשוטרים ואחד צעק: „שפיגלמן איך הגעת לכאן״? אמרנו לו שיש לנו בפנים אנשים. הצענו לו כסף

ובתמורה שיתן לנו להוציא אותם, השוטר המכיר אמר לנו לחכות עד שידבר על כך עם חברו, לאחר כמה רגעים חזר עם תשובה חיובית, נתן לנו הוראות לחזור למקומנו עד שתעבור הבקורת והסימן שצריכים לזוז יהיו שתי יריות. חזרנו למרתף, הודענו על הצלחתנו ואמרנו לאנשים להתכונן ליציאה בשקט גמור. עברו דקות ארוכות והיריות לא נשמעו. התחלנו לפחד שמא היתה זאת תחבולה, על מנת לעקוב אחרי מקום מחבואנו, היינו על סף הייאוש, לפתע שמענו את שתי היריות המיוחלות. השמחה, מהולה בפחד ובהתרגשות היתה רבה. ניגשנו לפתח המרתף והוצאנו את כולם כפי שנקבע, יחפים בכדי לא לעורר רעש, ולא בבת אחת בכדי להסוות את מספר האנשים המוסתרים. פסח שפיגלמן רצה למסור את הכסף לשוטרים ושהוא יהיה האחרון. מסרתי לו את הכסף ויצאנו.

לפתע שמענו שתי יריות, חשבנו שהכוונה היתה ליצור רושם כאילו רודפים אחרינו. כולם התפזרו. רק אחרי כן נודע לנו ששתי היריות פגעו בשפיגלמן. כיצד זה קרה ולמה — הסוד ירד עם פסח שפיגלמן לקבר. הי״ד.

נרשם ע״י אפרים לנצנר ויהודה לונדנר

אחד מיהודי העיר בימי הנאצים, ענוד טלאי מגן דוד צהוב
איינער פון די דאָמבראָווער יידן אין שטאָט מיט דער געלער לאַטע

רחל שפיגלמן (רפפורט)

סיפורה של ניצולה

בת תשע הייתי כשפרצה המלחמה, ובביתנו המש־פחה: הורי — מאיר ואטל שפיגלמן, שש בנות — שיינדל, פייגל, שרה, זיסל, לובה ואני הקטנה — רחל. כמו כן אחי היחיד מנחם (נמצא בארץ).

גרנו בפינת זירומסקי (פרנצוסקה) אוקזשעי ואבא עסק בעסקי פחם. אבי היה מקובל וידוע בקרב הציבור היהודי בדומברובה. חסיד רדומסק היה ומתפלל קבוע ב„שטיבל" של חסיד רדומסק. פעיל בעסקי צדקה וביחוד בחברת „מלבוש ערומים". אם כי היה אדוק ברוחו, חוג מקורביו וידידיו היה בין המתקדמים וה־חופשים כדוגמת: אברהם נויפלד, ברנרד רכניץ, קר־ווינסקי, בירנבוים ואחרים.

עד 1941 גרנו כאמור בביתנו המרווח ברחוב זרומסקי, אך בפקודת הגרמנים נאלצנו, ככל התושבים היהודיים, להתרכז בגיטו בסביבות ה„בייבה" (מייסקה). עברנו אז לגור ברחוב שופן 60 ואתנו גרו גם המש־פחות: בירנפרוינד, אוסטרוביצקי ומילכמן. רבה היתה הצפיפות ותנאי הדיור הקשים הכבידו מאד על החיים, מה עוד שהיינו רגילים לתנאים שונים בתכלית. אך היתה זו טיפה אחת בלבד בים הצרות שעוד עמדנו לפניהן. נחמה פורתא היתה בשבילנו העובדה שגרנו באותה דירה עד שנת מאי 1943, תאריך העברתנו לגיטו שרודילה בסוסנוביץ.

בפרוץ המלחמה ברחנו, כל המשפחה, לסלבקוב. ההפצצות בדרך תכפו והיינו נאלצים לחזור על עק־בותנו. יצאנו פעם שניה לאולקוש וגם כאן פגש אותנו אותו גורל. חזרנו לדומברובה והשתקענו בה, למען נעבור עם כל הקהילה היהודית את זוועות המלחמה.

ה„אקציות" בעיר גברו. היודנראט נצטווה להציב את מספר היהודים המיועדים למשלוחים: מי למחנות ההשמדה (ואז טרם ידענו את הסוד הנורא) ומי למחנות עבודה. נקודות האיסוף היו כביכול לצורך רישום, אך למעשה שמשו אמצעי לביצוע המשלוחים. רבה היתה התעמולה ליציאה למחנות עבודה לבנות. ואמנם לא מעטות נשמעו ויצאו למחנות גרינברג, לנגבילו ועוד. ויש אומרים שבזכות זאת גם ניצלו מגורלם של אלה אשר הגיעו למחנות ההשמדה.

נקודות הריכוז העיקריות היו ברחוב שופן. מספר לא מבוטל של בנות גויס לעבודה ב„שופים" של הגרמנים: רוזנר (בדמבניק) ובראון. הבנות היו יוצ־אות עם בוקר מגבולות הגיטו, שוהות כל היום ב־„שופים" ובערב חוזרות אליו.

אני אישית זכיתי שלא להשלח לעבודה במחנות או ב„שופים", וקיבלתי עבודה קבועה בגינות נוי. עבודתי העיקרית היתה בגינת ביתו של ראש העיר הממונה. בעבודה זו עסקתי עד לגירוש לשרודולה.

זכות הקשרים הטובים שהיו לאבי עוד בטרם מלחמה, זכינו ליחס ולהבנה מצד היודנראט, ואולי בזכות אלה היינו מאחרוני המגורשים. גורשנו יחד אתם למחנה שרודולה.

ידוע שענין היודנראט ושרותיו את הגרמנים היווה סלע מחלוקת יסודי והיסטורי בעמנו, ועוד יותר בתוך המוני היהודים, אשר היו נתונים בתנאי הגיטו הקשים. לא אבוא לשפוט את מעשיהם, אך כאחת מאלה שהתנסו בנסיון חיים מר זה וכל ממה שעבר עלינו, אדגיש פרט חשוב: כוחו האירגוני של היודנראט ורצונו לשרת לפי הבנתו את צרכי תושבי הגיטו. בזכות אלה זכו הילדים לגני יום, בהם בילו באוירה טובה כשהוריהם נתונים לתנאי גיטו קשים. העזרה הסוציאלית המועטה פעלה לנפגעים ביותר, ועוד פעו־לות שונות שהיו צו החיים והקיום. ודאי שנעשו גם מעשים מכוערים ונוגדים את המוסר היהודי, ועל כך גם נתנו את הדין. כאמור שר ההיסטוריה ישפוט מעשיהם.

במאי 1943 הגענו לשרודולה בסוסננוביץ. היה זה פרבר מוזנח של העיר, שתנאי דיור בו קשים. ימים מספר התגוררנו אצל ידידים שהקדימו בואם לשרודולה באקציות שקדמו לזו שלנו.

מיד עם בואנו התבשרנו בדבר „אקציות" ההולכות ונשנות, שרובן היו מכוונות למשלוחים למחנות השמדה ומיעוטן למחנות עבודה. אך זה היה כאין וכאפס לעומת האקציה הגדולה שהתחוללה בחודשים יולי־אוגוסט. בוצע אז המשלוח הגדול ביותר למחנה ה־השמדה באושוינצ׳ים — בירקנאו — ולמעשה התרוקן אז הגיטו מרוב יושביו. נשארנו מתי מעט. כיצד

נשארנו ואיך ניצלנו — זהו סיפור בפני עצמו, שקשה לספרו ולשחזרו. משפחתנו היתה בין אלה שזכו לכך, וכך יצא שכולנו סודרנו בבית אחד. אני הצטוויתי להתיצב בשופ של בראון, אשר בו מיינו את הציוד שהיה מגיע בחזרה מהחזית. את מה שמיינו היו מע־בירים חזרה לוורמאַכט. הציוד היה בעיקרו ציוד אישי של חולים ומתים, וקשה לתאר את הזוועה שהתלוותה לעבודתנו זו. אך היינו מאושרים על כי נשארנו בחיים, למרות שהיינו נתונים בסכנה מתמדת, בכל זאת הובטח לנו שנחיה ומי יודע לכמה זמן.

ואכן גם בתקופה זו שהיינו מועטים ורובנו היינו צמודים למחנה בראון, פקדו אותנו מדי פעם אקציות שונות שמטרתן היתה להקטין את מספר שוכני הגיטו עד למינימום. מתוך חשש לבאות בנינו במקום מגו־רינו — יחד עם בן דודנו יחזקאל שפיגלמן — בונקר בו היה מקום מסתור ל־18 איש. כשפקדו אותנו האק־ציות החלטנו להכנס לבונקר ולא לתת יותר סימן חיים כלפי חוץ. הצטיידנו בצרכי מזון לעת מצוא.

באחד הערבים התחמקנו תוך סכנת נפשות. בדרך רבת סכנות הגענו לבית הקברות של דומברובה, וכאן מצאנו מקלט באוהל שעל קברו של הרב. מקום זה היה די מרווח למען לקלוט את מספר הנפשות שהיו עמנו. היו אלה ימי החורף (דצמבר), ולא שערנו שבבואנו למקום הותרנו עקבות שלג. השביל המוביל לביתו של שומר בית הקברות עבר סמוך לאוהל הרב, ואכן באחד הימים גילה את העקבות. רבה היתה תד־המתנו — והיא היתה הדדית — כשהופיע בפתח האוהל. אם כי היה שומר בית הקברות, לא רגיל היה שיימצאו בו אנשים חיים.

תמורת מתנת יד רצינית הסכים להשלים עם עובדת מגורינו בבית הקברות, ותמורת מתן נוסף הביא לנו צרכי אוכל.

ידענו שאין זה מקלט קבוע והסכנה ריחפה מעלינו תמיד. יצאתי על כן באחד הימים בשעה שתים עשרה בלילה לחפש את עקבות משרתת ביתנו, שידעתי את כתובתה והיתה בת ביתנו שנים רבות. סמכנו על יושרה ונאמנותה ואכן לא הכזיבה. לאחר תדהמתה על ביקורי אצלה, הסבר על מקום המצאותנו והבטחת תשלום נאות — הסכימה שנעבור לביתה. היא היתה ערירית והפתרון הטוב ביותר שנראה לה היה שנכנס לביתה, היא תסגור אותו על מנעול ותעבור לגור אצל בני משפחתה. כך אמנם עשתה ומדי ימים אחדים היתה פוקדת אותנו, מביאה אוכל ודואגת לצרכינו. מצב זה נמשך עד יוני 1944. במקרה או שלא במקרה, הרגישו השכנים בתנועה בביתה, אם כי ידעו שהיא איננה מתגוררת בו. בתירוצים שונים תרצה את התנועה בדירתה (חתולים וכיו"ב), אך היה זה בדיוק בתאריך ההתנקשות בהיטלר, ורבה היתה החשדנות והבהלה בין התושבים. מתוך הסכמה משותפת חזרנו לשכון בבית הקברות.

וכאן משתזר סיפור נוסף שהודות לו אולי נשארנו בחיים. עוד בהיותי במחנה בשרודולה, נתקלתי באשה גרמניה־פולניה מיוצאי פולקסדויטשה, אשר באחד הימים הגיעה לגדר המחנה והציעה חליפין של צרכי הלבשה במצרכי מזון. התרשמנו שהיו אלה חליפין שלא לשמם, אלא מתוך נקיפת מצפון על כל מה שאירע. וכך באחד הימים מסרה לי האשה את שמה (טרודה גורליך מסוסנוביץ) וכתובתה, ובקשתני באם אהיה בצרה — לבוא אליה, היות ובעלה שוטר וב־עזרתו ניתן יהיה לעשות למעני.

ואכן בשובנו לשכון בבית הקברות, נזכרתי בכתובת זו והחלטתי להסתכן ולבקר בביתה של טרודה. לא התאכזבתי, קבלוני טוב ושבוע ימים שהיתי אצלה, מתוך רצון מצידה לסייע לנו במציאת מקלט. אך בינ־תיים גברו החיפושים ובאותו פרק זמן של שהותי אצלה התקיים גם חיפוש בביתה ובדרך נס ניצלתי. לאחר סיורים בסביבה מצאנו בית עזוב בסביבות הרחובות לגיונוב וקושציישקי. החלטנו לצאת מאוהלו של הרב והשתכנו בחורבת הבית. מצאנו שוב קשר למשרתת של ביתנו, והיא אשר דאגה לצרכי אוכל. עם זאת היינו יוצאים בלילות ממחבואנו ואוספים ירקות וצ־מחים שנמצאו בשדה. כאן שהינו שלושה חדשים והרגשנו כאילו עוקבים אחרי הנעשה בסביבת הבית. ואכן, אחרי חפושים מצאנו מחסן ששימש בעבר לאחסון חיטה בסביבות רדן (איני זוכרת את שם הרחוב). כאן קרה לנו מקרה מצער: היינו מסיקים את התנור שמצאנו בסביבה, וסימני העשן היו כה מרובים עד שהשכנים חשדו בשריפה. הוזעקו מכבי האש ולשאלתם מי אנחנו, הצגנו את עצמנו כאנשי מחתרת פולניים שברחו מורשה (היה זה בזמן המרד בעיר הבירה). חזותנו התקבלה על דעתם וזכינו לסיוע בצרכי אוכל ובלבוש, אך ידענו שגם לכך יבוא הסוף, והוא לא איחר לבוא. איך שהוא ניתקנו את הקשר אתם.

קום לך לך אל עיר ההרגה ובאת אל החצרות
ובעינך תראה ובידך תמשש על הגדרות
ועל העצים ועל האבנים ועל גבי טיח הכתלים
את הדם הקרוש ואת המח הנקשה של החללים
(ח. נ. ביאליק: „בעיר ההרגה")

צייר: י. י. בלפר

„פון שטאָל און אייזן, קאַלט און האַרט און שטום,
שמיד אויס אַ האַרץ פאַר זיך, דו מענטש, און קום!
קום און גיי אין שחיטה־שטאָט, זאָלסט זען מיט דיינע אויגן.
(ח. נ. ביאַליק — פון שחיטה־שטאָט)

בינתיים תכפו ההפצצות של בנות הברית והרגשנו שאכן ניתן לחדש קשרים ולנצל את זמן הביניים לקראת השחרור, בו כל אחד ירצה להציג עצמו כנקי מכל שיתוף פעולה עם הגרמנים.

חזרתי לטרודה, והיא קיבלה אותנו מחדש לביתה. אך עד לשחרור צפויה היתה לנו עוד חויה. אנשים שהיו להם חשבונות אישיים עם השוטר הלשינו עליו והיינו צפויים להתפס ממש על סף השחרור. אך הודות לתחבולות שונות ניצלנו וצפינו יום יום לנס השחרור, והוא אמנם לא איחר לבוא. הופיעו החיילים הרוסיים הראשונים ואנו יצאנו בראש חוצות עם אלה שהסתירונו והודות לנו אף הם ניצלו ממות בטוח.

זה היה היום שקווינו לו. לאחר מכן עלינו לארץ.

מענדל דאָמבראָוויטש

מיינע איבערלעבענישן אונטער דעם נאַצי רעזשים

אין 5־טן סעפּטעמבער 1939 יאָר זענען די דייטשע חילות אַריינמאַרשירט קיין דאָמבראָוואַ גורניטשאַ. די ערשטע צייטן האָבן זיך די דייטשן פאַרהאַלטן רואיק. מעגלעך דערפאַר, ווייל עס איז געווען אַ שטאָט פון 50.000 איינוווינער פּאָליאַקן — און יידן נאָר פון 5—6000. אין נאָוועמבער 1939 יאָר איז געקומען פון סאָסנאָוויעץ קיין דאָמבראָווע דער נאָמינירטער פּרעזעס פון יודן־ראַט — מאָניעק מערין — וועלכער איז געשיקט געוואָרן פון דער געסטאַפּאָ צו שאַפן אַ יידישע גמינע אין דאָמבראָווע.

שפּעטער איז אַרויס אַ פאַראָרדנונג, אַז יידן מוזן טראָגן אָפּצייכענונגען אויף דער לינקער האַנט — אַ ווייסן באַנד מיט אַ בלויען מגן־דוד. אין דעצעמבער 1939 איז געקומען אַ פאַראָרדנונג פון געשטאַפּאָ דורך די יידישע גמינע, אַז יידן זאָלן ברענגען אַ פּאָר קילאָ גאָלד און אַ גרויסן סכום זילבער. אַזוי, אַז יעדער ייד האָט געמוזט ברענגען גאָלד און זילבער. צוויי וואָכן שפּעטער האָט מען ווייטער גערופן אַלע יידן, אַז ס׳איז צו ווייניק געבראַכט געוואָרן גאָלד און זילבער, און מען האָט נאָכאַמאָל געמוזט צוגעבן די זעלבע צאָל. די גמינע האָט דאָס איבערגעגעבן די געשטאַפּאָ פון סאָסנאָוויעץ.

שפּעטער איז געקומען פון דער אָרטיקער דייטשער פּאָליציי אַ פאַראָרדנונג, אַז די גמינע מוז צושטעלן יעדן טאָג אַ געוויסע צאָל אַרבעטער פאַר פאַרשידענע אַרבעטן ביי די דייטשן. און די גמינע האָט יעדן טאָג צוגעשטעלט אַ צאָל אַרבעטער.

אין 10־טן חודש 1940 איז געקומען אַ פאַראָרדנונג פון געשטאַפּאָ, אַז די יידישע גמינע מוז צושטעלן 250 יידן צו שיקן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט אין לאַגערן. און די גמינע האָט די צאָל יידן צוגעשטעלט. די מענטשן האָט אויסגעוויילט אַ דאָקטורים־קאָמיסיע.

אַ פּאָר חדשים שפּעטער איז געקומען אַ פאַראָרדנונג, אַז מען דאַרף נאָך מענטשן צו שיקן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. די גמינע האָט ווייטער פּאַנאַנדערגעשיקט צעטלען, אָבער די מענטשן האָבן זיך נישט געוואָלט שטעלן. — דערפאַר ווייל די אַרבעטער וואָס זענען אַוועק מיט דעם ערשטן טראַנספּאָרט האָט מען צוגעזאָגט, אַז אין 2—3 חדשים וועלן זיי זיך צוריקקערן — אָבער זיי האָבן זיך מער נישט באַוויזן. דאַן האָט די דייטשע פּאָליציי, מיט דער הילף פון דער יידישער, איינגעאָרדנט אַ געיעג און מען האָט געכאַפּט יידן פון די גאַסן און שטובן. און מען האָט זיי אַוועקגעשיקט קיין דייטשלאַנד.

ווען עס איז אויסגעבראָכן דער קריג מיט רוסלאַנד, האָבן די דייטשע פּאָליציאַנטן גענומען יידן צו מאַכן בונקערס, און ביי דער אַרבעט איז געקומען צו פאָרן פון סאָסנאָוויעץ דער מאַיאָר לינדנער מיט זיינע משרתים און מען האָט אַוועקגענומען פון דער אַרבעט אַ סך יידן און מען האָט זיי געשיקט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט.

אין מאַי 1942 איז געקומען אַ פאַראָרדנונג פון דער געשטאַפּאָ, אַז די יידישע גמינע זאָל צושטעלן אַ פּאָר הונדערט יידן צום אויסזידלען. האָט די גמינע אַרויסגעשיקט די פאַמיליעס אויפפאָדערונגען צו שטעלן זיך, ווו ס׳איז געווען דער זאַמל־פּונקט. געשיקט אויפפאָדערונגען האָט מען אויף דעם אופן: אַלטע מענטשן, מענער און פרויען; אָרעמע לייט; מע־

יהודים בני דומברובה מובלים לרצח בלוי אנשי אס־אס לאושביץ
דאָמבראָווער יידן ווערן דורך די עס־עס־מערדער געפירט צו דער באַן־סטאַציע אויפן וועג קיין אוישוויץ

נער, פרויען און קינדער, דער טערמין צוצושטעלן זיך איז פונקט אויסגעפאַלן אויף שבת אין דער פרי. האָבן זיך אַ געוויסע צאָל צוגעשטעלט — און דער רעשט זיך אויסבאַהאַלטן. צומאָרגנס, זונטיק, זענען געקומען די געשטאַפּאָ־לייט אויסזידלען די יידן — און זעענדיק, אז עס פעלט די אויפגעפאָדערטע צאָל — האָבן זיי געמאַכט אַ געיעג אויף די יידן איבער דער שטאָט, און וועמען מען האָט געכאַפּט, האָבן זיי צוגעפירט צום טראַנספּאָרט. זונטיק אין אָוונט האָט מען אַן ערך פון 300—2 (צוויי אָדער 3 הונדערט) יידן צוגעפירט צו די באַן־סטאַציע און אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ.

דעם 10־טן אויגוסט 1942 איז געקומען אַ פאַראָרדנונג פון געשטאַפּאָ — דורך דער פאַרמיטלונג פון דער יידישער גמינע — אַז דעם 12־טן אויגוסט 1942, 7 אין דער פרי זאָלן אַלע יידן פון שטאָט זיך שטעלן אויף דעס זאַמל־פּונקט אויף דעמ פלאַץ פון דער יידישער גמינע — דאָרטן וועט מען אַלע יידן אָפּשטעמפּלען די ליכט־בילדער. (די פּעסער), דערנאָך וועט מען זיי אָפּשיקן א היים.

אַלע יידן האָבן זיך אין די אויפגעפאָדערטע שעה, דורך די דייטשע פאַראָרדנונג, פאַרזאַמלט אויף דעם פלאַץ (מיט קינד און קייט — אָנגעטאָן אין די שענסטע מלבושים וואָס יעדער האָט נאָר פאַרמאָגט. שטייענדיק אַ שעה צייט אויף דעם פלאַץ, איז אָנגעקומען די דייטשע פּאָליציי אין אַ גרעסערער צאָל און אַרומגערינגלט דעם פלאַץ, ווו די יידן זענען געשטאַנען. אויף דעם פלאַץ האָבן זיך געפונען אַן ערך 5000 יידן, צווישן זיי זענען אויך געווען די יידן פון די קלענערע שטעטלעך און פון דער אומגעגנט, וועלכע מען האָט געבראַכט קיין דאָמבראָווע אין מאי 1942 יאָר. אזוי ווי די פּאָליציי האָט ארומגערינגלט דעמ פלאַץ, זענען די יידן געוואָרן באַאומרויקט, ווייל אונדז האָט מען פאַרזיכערט, אַז מ׳גייט נאָר שטעמפּלען די ליכט־בילדער, טאָ נאָך וואָס רינגלט מען אַרום מיט פּאָליציי?

שפּעטער איז אַראָפּגעקומען דער רעפערענט פון זאָנדערבאַאויפטראַגטן — קויטשינסקי מיט זיינע געהילף ס.אַ.־לייט ווי אויך געשטאַפּאָ־לייט, און מען האָט אָנגעהויבן איינצעלווייז צו סאָרטירן די יידן (סעלעקציע) אַן ערך פון 1700 יידן האָט מען אַרויסגעקליבן און געשיקט קיין בענדין אין יתומים־הויז און צומאָרגנס האָט מען די 1700 יידן, מענער, פרויען און קינדער געשיקט קיין אוישוויץ. די איבריקע האָט

מען געשטעמפּלט די ליכט־בילדער און פּאַנאַנעדגע־לאָזט אַ היים.

נאָכהער איז ווייטער פאָרגעקומען אַ געיעג אויף מענער און מיידלאַך און זיי געשיקט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט.

שפּעטער איז ארויסגעקומען אַ פאַראָרדנונג, אַז אַלע מענער און פרויען מוזן האָבן אַ באַשעפטיקונג און ס׳איז געשאַפן געוואָרן שניידער־שאָפּן, און אַלע מענער און פרויען האָבן געמוזט טאָג־טעגלעך גיין צו דער אַרבעט. איך בין דעם 16־טן פעברואַר 1943, אַרויסגייענדיק אין דער פרי אין גאַס מיט מיין יינגל פון 6 יאָר, אָנגעטראָפן אויף דייטשע פּאָליציי, וועלכע האָט מיך לעגיטימירט. איך האָב זיי געוויזן מיין אַרבעטס־קאַרטע — האָבן זיי אונדז געוואָלט אָפּלאָ־ן, נאָר איין פּאָליציסט האָט געזאָגט, אַז אַלע יידן מוזן סיווי אַוועקגעשיקט ווערן, דעריבער זאָל מען מיך גלייך צונעמען. מ׳האָט מיך צוגענומען אויף דער פּאָ־ליציי־קאָמאַנדאַ. און דאָס קינד האָט מען איבערגע־געבן דער דייטשער פּאָליציי. מ׳האָט מיך אַוועקגע־שיקט מיט אַ גרופּע יידן פון 60—50 מאַן פון דורכ־גאַנגס־לאַגער „דולאַג״ קיין סאָסנאָוויעץ. זייענדיק דאָרטן 2 ביז 3 טאָג אָן עסן, נישט זעענדיק זיך מער מיט מיין פרוי און קינד, האָט מען מיך געשיקט מיט אַ גרופּע פון 115 מאַן אין אַרבעטס־לאַגער מאַרק־שטאַט ביי ברעסלאַו, ווו ס׳האָבן זיך געפונען נאָר איבער 3 טויזנט יידן. זייענדיק אין לאַגער, האָב איך מיך נאָך קאָרעספּאָנדירט מיט מיין פרוי (דורך אומ־לעגאַלע פּאָסט, דורך אַ פּאָליאַק, וועלכער איז יעדן טאָג געפאָרן קיין דאָמבראָווע און האָט מיטגעברענגט געלט און עסן פון מיין פרוי, ווי אויך פאַר אַנדערע יידן).

מיר האָבן געפירט אַ קאָרעספּאָנדענץ עטלעכע מאָנאַטן — ביז ענדע יולי. דאַן האָב איך דערהאַלטן אַ ידיעה פון מיין פרוי, אַז ס׳איז דאָ אַ פאַראָרדנונג אין דאָמבראָווע, אַז אַלע יידן פון דאָמבראָווע און סאָסנאָוויעץ מוזן אריין אין געטאָ קיין בענדין, און אַזוי איז אויך געווען. זייענדיק אין געטאָ אַ פּאָר טעג האָט מען צוזאַמענגערופן אַלע יידן צו די אַלגעמיינע אויסזידלונג, וועלכע האָט געדויערט אַ וואָך צייט — און מען האָט אַן ערך 40—30 טויזנט יידן אָפּגעשיקט קיין אוישוויץ — צווישן זיי איז אויך געווען מיין פרוי און קינד.

דער לאַגער מאַרקשטאַט איז געווען איינס פון די ערגסטע אין דייטשלאַנד. טאָג־טעגלעך זענען מיר גע־גאַנגען צו שווערע אַרבעט, ווי אויפשטעלן פאַבריקן פון אַמוניציע, ביי וואָס ס׳איז יעדן טאָג געווען אַ פּאָר טויט־פאַלן. אין לאַגער גופא האָבן געהערשט יידן. ס׳איז געווען דער יודען־עלטעסטער ברוקמייס־טער, ווי אויך זיינע יוצא־משרתים: הערשל, מושה׳ל פאַניע און באַסאַק — זיי זענען געווען די שלעגערס און האָבן די אייגענע ברידער געשלאָגן יעדן טאָג מכת־רצח — און געהרגעט הונדערטער יידן צום טויט. זייענדיק אין מאַרקשטאַט ביזן 25־טן מאַרץ 1944 איז געקומען אַ באַפעל פון די ס.ס.־לייט, אַז מיר זאָלן איבערגיין פון יודען־לאַגער אין קאַצעט אַריין — קיין פינפטייכן. די ס.ס.־לייט זענען געקומען צו אונדז דעם 25־טן מערץ און דורכגעפירט אַ סעלעקציע. 2 טויזנט יידן האָט מען געשיקט אין קאַצעט אריין קיין פינפטייכן. און טויזנט (די שוואכערע) האָט מען ער־געץ־ווו אַנדערש געשיקט — וואַרשיינלעך קיין אויש־וויץ. זייענדיק אין פינפטייכן 2 ביז 3 וואָכן, האָט מען אונדז צוגענומען די ציווילע קליידער און גע־געבן די געשטרייפטע קליידער. טאָגטעגלעך זענען אויסגעשטאָרבן פון הונגער און קלעפּ צענדליקע יידן. די טויטע קערפּערס האָט מען געשיקט אין קרעמאַ־טאָריום אין גראָסראָזען. געאַרבעט האָבן מיר די זעלבע ארבעט ביים בויען די אַמוניציע־פאַבריקן. מיר האָבן באַקומען 300 גרמ. ברויט און אַ זופּ.

אין 21־טן יאַנואַר 1945 ווען די רוסן האָבן אָנ־געגריפן דייטשלאַנד, האָט מען אונדז עוואַקואירט קיין גראָסראָזען. אויפן וועג האָבן די ס.ס.־לייט געהאַלטן אין איין שיסן צו די מענטשן. מיר זענען ארויסגע־גאַנגען אין צאָל פון 3000 מענטשן און אָנגעקומען איז נאָר 400. ווער עס האָט פּראָבירט זיך אָפּרוען, איז באַלד דערשאָסן געוואָרן. 2 וואָכן בין איך גע־ווען אין גראָסראָזען ביי זייער שלעכטע באַדינגונגען. מען האָט אונדז אַריינגעלייגט צו 12—13 הונדערט מאַן אין אַ קעלער. מיר האָבן נישט באַקומען צו עסן 2 וואָכן. הונדערטער מענטשן זענען טאָג־טעגלעך אויסגעשטאָרבן פון הונגער און קעלט. נאָך 2 וואָכן איז געקומען אַ פאַראָרדנונג צו עוואַקואירן דאָס לאַ־גער גראָסראָזען. אַ טראַנספּאָרט פון 4 ביז 5 טויזנט מאַן זענען אָפּגעגאַנגען קיין בוכענוואַלד. מיר זענען געפאָרן 4 מעת לעת מיט דער באַן צו 100 און צו 120 מאַן אין אָן אָפענעם וואַגאָן. נאָך די 4 טעג האָבן מיר גאָרנישט באַקומען צו עסן — אָנקומענ־

דיק קיין ווימאַר ביי בוכענוואַלד, האָבן מיר פון יעדן וואַגאָן ארויסגעטראָגן צו 5—6 יידן — ווייל 50% פון טראַנספּאָרט זענען געווען יידן.

אין בוכענוואַלד האָט מען אונדז אַרומגעשלעפּט אונטערן פרייען הימל ביז אַ וואָך צייט, ווייל עס איז נישט געווען קיין באַראַק פאַר אונדז. דאַמאָלט האָט זיך דאָרט געפונען אַן ערך 80.000 העפטלינגען, שפּעטער האָט מען אונדז אריינגעלאָזט אין די באַראַקן און ביי זייער שווערע באַדינגונגען! 1 מאָל אין טאָג האָבן מיר באַקומען צום עסן — אַ ביסל זופּ און אַ שטיקל ברויט. טאָג־טעגלעך זענען אין יעדן באַראַק געשטאָרבן צו 60 מענטשן. אזוי זענען מיר אין די שווערע באַדינגונגען געווען ביז אַפּריל 1945. אין 5־טן אַפּריל האָבן די ס.ס.־לייט פאַראָרדנט אַן אַלגעמיינעם אַפּעל און ס׳זענען אָנגעקומען פיל ס.ס.־לייט און מען האָט באַפוילן אַלע יידן אַרויסטרעטן. און מיר זענען אַרויסגעטרעטן פון די רייען. זיי האָבן צוזאַמענגענומען אַן ערך פון 5 ביז 7 טויזנט יידן און ס׳איז געקומען אַן ס.ס.־דאָקטאָר מיט אַן אָבערשאַרפירער און דורכגעפירט אַ סעלעקציע. די שוואַכערע האָט מען איבערגעלאָזט אין לאַגער און די געזונטע האָט מען אַרויסגעשיקט מיטן טראַנספּאָרט קיין טערעזיענשטאַט.

איבערבלייבענדיק אין בוכענוואַלד מיט די שוואַכע, האָט מען אונדז אַריינגעיאָגט אין אַ באַראַק, אָן עסן — פון אונדז זענען כסדר געשטאָרבן בערך 30 אָדער 40 יידן טאָג־טעגלעך, שפּעטער האָט מען אונדז אין 10־טן אַפּריל אין אָוונט צוזאַמענגענומען אין בלאָק 49, פון וועלכן מ׳האָט אונדז אין 11־טן אַפּריל פאַרטאָג געזאָלט אַוועקשיקן מיט אַ טראַנספּאָרט. מ׳האָט אונדז אין דער פרי נישט אַוועקגעשיקט, ווייל דער וועג איז שוין נישט געווען ריין. אזוי זענען מיר פאַרבליבן. שפּעטער, אַ זייגער 3 נאָכמיטאָג, זייענדיק אויפן בלאָק 49, האָבן מיר באַמערקט פון פענצטער ווי די ס.ס.־מענער האָבן אָנגעהויבן צו אַנטלויפן פון אונדזער לאַגער. אין אַ האַלבע שעה אַרום זענען אָנגעקומען די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן און אונדז באַפרייט. דאַמאָלט זענען באַפרייט געוואָרן 21 טויזנט העפטלינגען, צווישן זיי עטלעכע טויזנט יידן, פון וועלכע אַ סך האָבן זיך געהאַט אויסבאַהאַלטן אין לאַגער און זענען נישט מיטגעגאַנגען מיט די טראַנספּאָרטן.

נוסינוביץ אליעזר

חיסול יהדות דומברובה־גורניצ׳ה

כשמסתכלים על מאורעות משנים עברו, הם מקבלים צביון אחר: קל יותר לראות את האמת ולהעריך נכון את הדברים.

דומברובה־גורניצ׳ה היתה עיר שרוב תושביה פולנים. עיר פועלית מובהקת. אלפי פועלים עבדו במיכרות הפחם ובמפעלי יציקת הברזל. יהודים לא עבדו במפעלים הגדולים. האיסור להעסיק עובדים יהודיים במפעלים קיבל את אישורו הבלתי־רשמי מכל החוגים הפולניים, הן מימין והן מהשמאל. רק פה ושם עבדו כמה קבלני־משנה יהודיים, ובתוכם מהנדס תנועה יהודי מצרפת.

המיעוט היהודי בדומברובה־גורניצ׳ה היה רב־גוני מבחינה כלכלית ומעמדית. היהודים התפרנסו ממסחר וממלאכה, מי בכבוד ומי בדוחק. חנויות יהודיות היו מצויות בכל רחובות העיר, במרכז ובשכונות. חנויות מפוארות ובצידן חנויות קטנות.

השוק בעירנו התקיים פעמיים בשבוע. המקום היה מתמלא סוחרים יהודיים זעירים, שהיו מגיעים אליו ממקומות שונים בזגלמביה. היומיים האלה בשבוע היו הערים ביותר מבחינה כלכלית, כי בימים אלו הוציאו הפועל והאיכר את חסכונותיהם וקנו במזומנים; בימים האחרים קנו הפועלים בהקפה, והמסחר היהודי היה זקוק למזומנים שיחיו אותו.

ביום ששי השתנה הנוף בעירנו. החנויות ובתי המלאכה היהודיים החלו להסגר בשעות אחרי הצהריים, בכדי להספיק ללכת לבית המרחץ או למקוה, לקבל את השבת נקיים וטהורים. בשעות לפנות ערב כבר החלו לנצנץ שלהבות נרות שבת דרך חלונות הבתים. איש איש וילדיו הרחוצים והמסורקים נהרו לבתי הכנסת או לשטיבלך לקבל את השבת.

האנטישמיות היתה קיימת בפולין מתמיד. בעירנו היתה האנטישמיות מפותחת בעיקר בין האינטליגנציה, אך חדרה גם לשכבות הפועליות. המפלגה הימנית — האנדציה — קלטה חברים רבים הודות להשפעות מגרמניה הפאשיסטית, מלפני פרוץ מלחמת העולם השניה. הידיעות על הנעשה ליהודים בגרמניה הנאצית, הוסיפו להם עוז וחוצפה ללחום נגד היהודים המקומיים; פה ושם הופיעו על הקירות כרזות עם סיסמאות אנטישמיות, שקראו לא לקנות ולא לסחור עם היהודים ולא לתת לבעלי מלאכה יהודיים מקור פרנסה. השלטונות והמיליציה העלימו עין ולא הפריעו לבריונים הפולניים, שעמדו על יד החנויות עם כרזות: „אל תקנו אצל יהודי".

היהודים היו חסרי אונים נגד המשטמה הכורתת את פת לחמם מפיהם. הפניות למצפונן של מפלגות הפועלים לא מצאו אוזן קשבת. לא היה לאן להגר, ארץ ישראל היתה סגורה ומסוגרת ע״י שלטונות המנדט, ולכן היה העוני דמות מוכרת ברחוב היהודי, בבתים מסוימים הגיעו עד כדי רעב. כך נאבקה יהדות דומברובה על קיומה בין האנטישמיות הפולנית, הכורתת פת לחמה, ובין החרדה לבאות מגרמניה הנאצית.

בעת פלישת הנאצים לפולין גילה הצבא הפולני התנגדות מה, אבל חיש מהר הוא הושמד. לעירנו נכנס הכובש ללא יריה אחת. בגידת ראשי הצבא הפולני היתה מלאה, וכניסתם של הנאצים היתה שחצנית ומלאת בוז כלפי האוכלוסיה.

האוכלוסיה היהודית נדהמה. התחילה התרוצצות ובריחה מזרחה. איש לא תיאר לעצמו שהדרכים מלאות גייסות הגרמנים ומשרתיהם הפולנים. הדרכים היו חסומות ולא היה דרך לברוח. החוזרים הביתה, מהנסיון לפרוץ את טבעת החנק, הביאו עמם את הידיעות על הקרבנות הראשונים.

הגרמנים בחרו בנשק הבדוק, לקומם איש יהודי נגד רעהו, וזה הצליח כי שאלת החיים עמדה במיבחן ויצר הקיום פעל בחזקה. דבר ראשון שביצעו, היתה, הפרדה גמורה בין היהודים לפולנים. הוקמו יודן־ראט ומיליציה יהודית, בתור הזרוע המבצעת את פקודות הנאצים, וצווים רדפו צווים. הפקודה הראשונה, שנתבשרו עליה היהודים, היתה החרמת כל מקלטי הרדיו, הם חויבו למסרם ללישכה הגרמנית תוך 24 שעות. אח״כ באו הגבלות בתנועה, עוצר בית בשעות הערב ותוי זיהוי, שכל יהודי היה חייב לשאת על שרוולו. הכל היה מתוכנן בצורה שטנית ואכזרית ביותר. הדיכאון נעשה לבן־בית בכל משפחה. החלה התרוצצות ללא מוצא וגואל.

אליעזר נוסינוביץ, ראש הקן האחרון בתנועת „השומר הצעיר" בדומברובה
אליעזר נאָסענאָוויטש, דער לעצטער ראש־הקן פון דער דאָמבראָווער „השומר הצעיר"־אָרגאַניזאַציע

הגזירות גברו מידי יום. פעם בקשו מהיהודים כסף, פעם זהב, פעם כלי זכוכית, ופעם כלי נחושת. בעזרת היודן־ראט והמיליציה סחטו מהיהודים אפילו מעל המיכסה שנקבעה ע"י הנאצים, בכדי להראות נאמנות יתר. האוכלוסיה הלכה והתרוששה, לא היתה פרוטה לשלם לרופא או לקנות תרופות, והחולה הקל ביותר גווע לעיני בני משפחתו.

הגטו הלך והצטמצם, מנות המזון שהיהודים קבלו הלכו וקטנו. בשוק השחור, שהיה בידי הפולנים, ניתן היה להשיג הכל, אך רק למעטים היה במה לשלם.

החלו המשלוחים הראשונים של צעירים יהודיים למחנות עבודה. כל משפחה חויבה לשלוח אחד מבניה. אין לתאר במילים את שנעשה בציבור היהודי, שהרגיש כי הנאצים פערו פיהם לבלוע את שארית מנוחתם של היהודים, לקרוע ולפצל את אחדות המשפחות. הכל היה מתוכנן להכניס בהן דיכאון ויאוש של חוסר אונים, בכדי למנוע כל נסיון אפשרי של התקוממות. המצב הלך ורע מיום ליום, איש לא ידע מה צפוי לו ביום המחר.

הרדיפה אחרי יהודים, שנועדו למשלוח למחנות הלכה וגברה, ועצוב היה לראות איך המיליציה היהודית, בחורים שהכרת אותם אתמול כאנשי ציבור, נהפכו היום לחיות טרף וביצעו את פקודותיהם הרצחניות של הגרמנים, אך ורק כדי לשמור על חייהם הקצרים. מוזר היה לראות את המטבח שנפתח ע"י היודן־ראט, כביכול כדי לחלק מזון לרעבים (מזון שהיה מורכב ממרק ופרוסות לחם), מי יכול היה לעמוד בתור שעות על גבי שעות ובסכנת נפשות? אבל הרעב הפך את האדם ליצור מוזר מאד.

מקום העבודה היחידי ה„בטוח" היה השופ (בית מלאכה) של בראון, הידוע לשמצה, בית־חרושת לנעליים ולתיקון נעליים עבור הצבא הגרמני. לעובדיו ניתן „זונדר קארטה" („כרטיס מיוחד") שהמחזיק בו מובטח היה שישאר בגטו — אך המציאות היתה אחרת.

הסלקציה הגדולה שהתקימה בקיץ 1942, שמה לאל את כל האשליות, עשתה שמות ביהודי העיר, פיצלה משפחות ולא הותירה בית שלם. החיסול התקדם שלב אחרי שלב, בית אחרי בית.

בשנת 1943 כבר לא היה אף יהודי בדומברובה־גורניצ'ה. דופק החיים של הקהילה נדם לנצח.

קן השומר הצעיר בצל חיסול קהילת דומברובה־גורניצ'ה

לקן השומר הצעיר בעירנו עבר מפואר בעיצוב

קבוצת שומרים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה
אַ גרופּע שומרים פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה

דמותה של העיר. הקן שימש מקום קליטה לנוער אשר חישל בו את אופיו, רצונו ודרכו הרעיונית. עלינו, הדור האחרון של שמירת הגחלת, הוטל התפקיד הטראגי, לפעול בצל חיסול יהדות עירנו ולסיים את העבר המפואר הזה; להיות עדים להובלת בני קהילתנו להשמדה — ואנו חסרי אונים להושיעם.

גדוד „השרון" אליו השתייכתי גם אני, נוסד בשנת 1932. בחוץ כבר נשבו רוחות מבשרות רעה, אך למרות הכל המשכנו בפעילות החינוכית, קלטנו חניכים חדשים, הפחנו בהם אופטימיות ואמונה בעתיד טוב יותר.

חלק מחברי גדוד „השרון" היו כבר בהכשרה, הנותרים בקן עסקו בכל הפעולות החינוכיות השיג־רתיות. בגדודים הצעירים נמשכו ההכנות למיבצעים צופיים. הקן שכן באותם הימים ברדן, בשני חדרים קטנים ונמוכים בביתו של ראובן גרוספלד. בפנים ה־חדרים הקטנים שקקו החיים בלי הרף. הקישוט הנאה והפינות השונות משכו תשומת לב ועוררו ענין.

הספריה שלנו היתה קטנה, אבל היו בה ספרים טובים. הספרים הושאלו לזמן קצר, כי רבים היו הקוראים. כל ספר שנקנה ניבחר בקפדנות. שיחות ערות התנהלו בין החברים על הערך של קריאת ספרים ועל דרך קריאת הספרים, מלבד זאת היו כל החניכים רשומים באחת הספריות שבעירנו או בבנדין.

העתון „זב מלודיך" („קול הצעירים") הגיע אלינו מידי חודש, והביא לנו ידיעות מהנעשה בקנים אחרים. העתון סיפר לנו על פעולות התנועה, הסביר את דרכנו ועמדתנו בשאלות שונות. לעתים התנהלו ויכוחים סוערים בעקבות מאמר זה או אחר בעתון.

שלושה קנים בזגלמביה היו קשורים ביניהם קשר חברי ח.ק. הקן בסוסנוביץ היה גדול ומאורגן להפליא במועדון נהדר. הקן בעיר היהודית בנדין היה לשם דבר. קננו בדומברובה לא נפל בערכו מבחינת הרמה החינוכית והפעילות התנועתית. קיימנו שתוף פעולה הדוק בין שלושת הקנים: היתה עזרה הדדית בינינו בכל השטחים, היו שיחות משותפות ופעולות תרבות שונות, אורגנו טיולים ומושבות קיץ. שיתוף הפעולה הצליח יפה ונשא פרי, נולדו חויות משותפות ונקשרו יחסי ידידות הדוקים.

עירנו, ששכנה קרוב לגבול הגרמני, קרבה אלינו בצורה מוחשית את הנעשה שם. הספר „דאס ברונה בוך" („הספר החום"), שיצא לאור בשנת 1934 בעריכת ד"ר מאלר ואחרים נקרא על ידינו בהתענינות; היתה זו תמצית ראשית צעדיו של הנאציזם: אפליה גזעית, מחנות ריכוז, רודנות, הוצאות להורג ללא משפט של מתנגדים פוליטיים וכו'. ומעל לכל: הכרזות על

השמדת העם היהודי כשיגיעו הנאצים לשלטון. לא היינו מסוגלים לתפוס ולהבין מה צפוי ליהדות אירופה ממשטר רודני זה, שרק עמד בראשית צעדיו וכבר מאיים על אירופה, חשבנו שזה גל שחור של אופוזיציה זועמת וחולפת.

שיחות רבות, ויכוחים, התנצחות בין קבוצות שונות, לימוד הבעיה החדשה — היו לחם חוקנו. נוסדו

אנשי „השומר הצעיר" בפעילותם
אַ יוגנט־גרופע פון „שומר הצעיר" פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג

גדודים חדשים: גדוד „לאור", גדוד „אביק" ובני „מדבר". החיים התנהלו כרגיל, למרות האוירה הכללית הקודרת ששררה סביבנו. חיינו בתקוה שזה יחלוף.

בראשית 1939 הורגש שמשהו הולך ומתקרב. אוירת המלחמה הורגשה בכל מעשה ידינו. בראשית ספטמבר אותה שנה נכנס הצבא הגרמני לעירנו. פעילות הקן נפסקה. הספריה האהובה שלנו חולקה בין כמה חברים בתקוה שעם חלוף הזמן היא תאוחד שוב. עקב האנדרלמוסיה שהשתררה בקהילה היהודית נפסק הקשר בין הקנים של סוסנוביץ ובנדין. לא היה ידוע מי נמצא בעיר ומי עזב אותה, אסור היה ליהודים להתאסף או ללכת בקבוצות של יותר משניים ביחד.

ראשית הנישול החלה כשהגרמנים אירגנו מרכז לאיינזץ קומנדו בסוסנוביץ. היהודים נצטוו לספק כוחות עבודה עבור תעשית המלחמה הגרמנית. הגרמנים הידועים לשימצה: לנדנר, קוצינסקי, קנול ולודביג היו „הקונים" של היהודים והשולחים אותם למחנות עבודה. כל קהילה וקהילה חויבה לספק את מיכסת „הנשלחים".

בני המשפחות הועמדו במצב קשה וטראגי, כי היה עליהם להחליט מי מהמשפחה יסע, ובפרט שאי־פה ואי־שם התחילה כבר לכרסם המחשבה שזה לא רק לעבודה! התחילו לדרוש בנות לעבודה. אם לא סופקו המיכסות ערכה המיליציה היהודית, בעזרת הגרמנים, ציד בבתים וברחובות, חטפו את הבנים והבנות והעמיסו אותם על רכבות משא בכוון לאושויץ. כך חיסלו את בית היתומים בסוסנוביץ על 40 חניכיו הרכים.

המצב שנוצר הוכיח שאין עוד מה להפסיד, נותר רק לנסות להרוויח את החיים ואת הכבוד שהושפל. המוצא — התנגדות לכל נסיון להשלח למחנות בכוח, לגלות ברבים את כרצופו האמיתי של היודן־ראט, שלחבריו אין שום ענין להציל יהודים, כי אם רק את עורם, את קרוביהם ואת אלה שיכולים לפדות עצמם בסכומי כסף ענקיים.

קבוצות קטנות מתנועת ההתנגדות נפגשו בבנדין עם טושה אלטמן (נפלה בשבי במרד גטו ורשה), שסיפרה לנו על תנועת ההתנגדות שקמה בורשה ועל השמדת היהודים במחנות. היא אמרה: „העברת היהודים למחנות היא אחיזת עיניים — האמת היא שהם נשלחים להשמדה טוטלית, ולכן הזהירו את היהודים לבל יצאו למשלוחים". קם קשר עם ההנהגה הראשית ותוכננה צורת ההתנגדות. הבעיה היתה להשיג נשק וללמוד להשתמש בו. בתנועת ההתנגדות השתתפו בני נוער מימין ומשמאל, קבוצות קטנות של מתקוממים התקיימו עוד משנת 1940.

בראש אירגון ההתנגדות בזגלמביה עמדו שני חברים מהשיכבה שלי והם: צבי דונסקי וקלמן טנצר. תפקידם הראשון היה לעורר את היהודים לבל יתייצבו למשלוחים, וזאת היתה עבודה מסוכנת.

צבי דונסקי תיכנן פעולות חבלה בבתי החרושת העובדים למען המלחמה. הדבר נודע ליודן־ראט והם החלו לרדוף אותו, פנו בדרישה לנוער לבל ישמעו לעצותיו ולהפסיק את ההתנגדות. בהיותי במחנה ריכוז נודע לי שצבי דונסקי הי"ד נתפס ע"י המיליציה היהודית אחרי רדיפה, ונמסר ליד הגסטאפו. הוא הוצא להורג אחרי עינויים קשים.

מרדכי אנילביץ' ביקר בסוסנוביץ באוגוסט 1942, אצל הקבוצה השומרית מתנועת ההתנגדות, שבראשה עמד צבי דונסקי. הוא ערך את הנוער למאבק שהתפתח בשני כוונים: (א) להשיג תעודות בשמות פולניים כדי שצעירים יהודיים יוכלו לעבור

לפרטיזנים. (ב) לעורר את האוכלוסיה להתנגדות ולגלות בפומבי את פרצופו האמיתי של היודן־ראט.

הופצו כרוזים שהודיעו במפורש שהיהודים אינם נשלחים למחנות עבודה, כי אם לתאי־גזים. ביקורו של מרדכי אנילביץ׳ פקח את עיני הנוער לראות שאין מוצא אחר מלבד התנגדות. הוא נפגש עם נציגי הקהילות היהודיות, סיפר על הנעשה בורשה ועל תאי הגזים שמחכים להם בהישלחם למחנות. „דעו — לא לעבודה נלקחים היהודים, כי אם להשמדה!" הכריז. בביקור זה שם מרדכי אנילביץ׳ את נפשו בכפו. את מבוקשו לא השיג, לא שיכנע את היודן־ראט במציאות המרה, להפך — הלחץ והרדיפות גברו וכל אחד מהנותרים בעיר הרגיש שהסוף המר מתקרב ובא.

בסוף שנת 1943 הועברו הנותרים מדומברובה־גורניצ׳ה לשרודולה. יחד אתם עבר לשם השופ של בראון, רוכזו שם כל היהודים מאוברשלזי. תנועת ההתנגדות נשברה, ושארית יהודי זגלמביה, ובתוכם יהודי דומברובה, נשלחו לאושויץ לתאי הגזים. בראש המשלוח האחרון יצאו ראשי היודן־ראט עם מרין בראש.

קן השומר הצעיר שפעל בצל החיסול, היה עד להובלת הקהילה היהודית המפוארת לעקדה. נפל בחלקם של אחרוני הקן לנעול את שרשרת הזהב.

הקדמה למאמר של פלה שפס ז"ל

מאת אחיה משה שפס

פלה שפס

פלה, ילידת 1918, הבת הבכורה לבית אברהם־יצחק וחוה שפס, התחנכה בבית שהיו בו מזיגה של מסורת ופרוגרסיביות.

אבי שרת בצעירותו בצבא הרוסי, ואף הגיע לדרגת קצונה. אך זה לא הפריע לו להיות חסיד בחצר אלכסנדר. אמי חוה היתה פעילה בוויצ"ו וידועה כאשה מתקדמת, ובין היתר עסקה בעזרה הדדית. אבינו היה עסוק במסחר וטרוד בנסיעותיו היום־יומיות לקטוביצה.

בהיותי צעיר בכמה שנים מפלה, אפסח על ילדותה. זכור לי רק יום גמר בית הספר העממי שלה, בו נקראו ההורים אל מנהל בית־הספר ולמחנכת כדי למסור להם אישית את תעודת הגמר. שבחוה על היותה התלמידה המצטיינת בכיתה. ומי שזוכר את האוירה בבתי הספר הפולניים ידע להעריך את זאת.

היתה זו תקופת עליתו של היטלר לשלטון בגרמניה, ואוירה של אנטישמיות התפשטה חיש ברחוב הפולני. מעטים מבין צעירי דומברובה המשיכו ללמוד בבתי ספר תיכוניים, רובם נסעו לבנדין או לסוסנוביץ הסמוכה, להמשיך את לימודיהם. גם פלה המשיכה את לימודיה בתיכון מסחרי בסוסנוביץ׳, אבל זה לא סיפק אותה והיא חיפשה כל מיני קורסים וחוגים להשתלמות.

בתקופה ההיא הצטרפה פלה לשורות „גורדוניה", ועד מהרה נעשתה פעילה בתנועה.

בשנות השלושים המאוחרות נבחרה להנהגה בסניף דומברובה וניהלה את ההתכתבות עם ההנהגה הראשית בורשה. כן זכורים לי ביקורים של חברי ההנהגה הראשית, יהושע רבינוביץ ואליעזר גלר ז"ל בבתינו.

ב־1938 יצאה פלה להכשרה לטומשוב מזובייצקי, ושם אף הצליחה להשיג מקומות עבודה לחברים אצל בולסלב שפס, חרשתן מקומי שנתגלה אח"כ כמקורב לאבי.

בפרוץ מלחמת העולם השניה הגיעה פלה הביתה על מנת לארוז חפציה ולעלות ארצה, אבל הגורל זימן אחרת. אחרי השתלטות הגרמנים על עירנו, התחסלו למראית עין כל סניפי התנועות הציוניות, אבל פלה היתה בין מארגני התנועה במחתרת. זה התבטא באסיפות בדירות פרטיות, והרבצת תורה לצעירים להרמת המוראל הירוד אצל היהודים.

בשנת 1941 נתפסו ונשלחו פלה ואחותי בת־שבע, למחנה עבודה בגרמניה, ושם לא נפרדו עד יום מותה. שם לפי עדות יומנה, אחותי בת־שבע, ונערות אחרות, המשיכה וניהלה פעולה תרבותית, וכל זה בתנאי מחתרת וסבל במחנה ריכוז.

אחד הדברים המזעזעים ביומנה של פלה הוא

מכתב אל אחיה הצעיר, שבו היא מעלה על נס את גבורתו, ומצטערת על קטן ויתום שנשאר לבד בבית, והוא מסייע בכל לאחיותיו הנאנקות במחנה הריכוז.

דבר אחד לא ידעה פלה אחותי: אחיה הקטן גדל בן לילה והוא נשא בגאווה על שכמו אחריות עזרה לאחיותיו.

אין להתיחס למכתב זה מיומנה כלמכתב של אחות לאח מסוים, אלא יש לראותו כביטוי וסמל של אלפי

פלה שפס מחוננת בכשרונות ספרותיים, רשמה ביומנה את עברה במחנה ריכוז לבנות
פעלאַ שעפּס האָט אין לאַגער געשריבן וועגן אירע איבערלעבונגען

אחיות באשר הן שם, לאחיהם הקטנים שנשארו בערים ובעיירות פולין, יתומים וחסרים כל, ולוחמים על קיומם ועל קיום יקיריהם שנעקרו למחנות הריכוז.

לאלה שהכירוה ועבדו איתה, התגלתה כענק רוחני, לעומת זאת רפתה התנגדותה הפיזית כתוצאה של רדיפה, רעב וחולי. היא הוציאה את נשמתה ב־9.5.1945 אחרי השיחרור בוולן — צביה. לוח עץ זעיר תקעה אחותי בת־שבע בקברה, ועליו חרתה כמה מילים מיומנה הטרגי, בפולנית.

אני מצטט:

Dzień wolności był dla ciebie
gorzkim odlotem.

מכתב לאחי היקר שלי,

היום אני כותבת מפני שאני מתגעגעת אליך, אני כותבת למרות שאני בטוחה שהמכתב לא יגיע אליך. רצוני לכתוב בשפה שבה אוכל להתבטא חופשית. משה, כל דבר שהנך שולח לנו גורם לנו מוסר כליות, האין זה מעל לכוחותיך? האינך מתאמץ בהשגת הדברים שאנו מבקשות ממך? זכור משה יקירנו, השתדל לעבור הכל ולהשאר בחיים, כתוב לנו מה שבאפשרותך ולעיתים קרובות, כי זה הדבר היחידי שמביא לנו שמחה בימים האפורים האלה, ובימי המחר העלוב והלא ידוע. הנני גאה בך, בהתנהגותך ובמעשיך. מאז גירוש הורינו היקרים.

כרגע קבלנו את גלויתך. איזה אושר הוא זה בשבילנו! איננו מפסיקות לרגע לחשוב עליכם, ובלילות לא באה לעינינו השינה. בעת שאני אוכלת, אני חושבת אם גם לכם יש מה לאכול, והאם להורים יש מה לאכול. קר לי, אני חושבת כי בטח גם אתם סובלים מקור, האין זה יותר מדי קשה לכם? הורינו היקרים בודאי אינם מתארים לעצמם שאתה כל כך דואג לנו, ושאתה כל כך אמיץ אחרי מה שקרה לנו.

משה, לעתים קרובות חשבתי להתאבד! אני מבינה מה שגרם ליציאתך למחנות, ובכל מחיר רציתי למנוע את זה, כי רציתי שיהיה אי־שם זכר לבית, ולא רציתי גם שתתגעגע לחופש כמוני.

היה בריא אחי היקר; „הגשם — חזק ואמץ” !

אחותך הנאמנה
פלה

וועגן דעם ארבעטס־לאגער גרונבערג־שלעזיען
און דער דאָרט אומגעקומענער פעלאַ שעפּס הי״ד

(גביעת עדות פון שבע שעפּס)

כ׳בין געבוירן געוואָרן אין דאָמבראָוואַ־גורניטשאַ אין יאָר 1924. מיין פאָטער האָט געהאַט אַ טאַבאַק־געשעפט. ביי׳ם אויסברוך פון קריג האָב איך צוזאַמען מיט מיין ברודער שוין געהאַט געלערנט 16 חדשים אין פירסטנבערגס גימנאַזיע אין בענדין און פאַרן צווייטן וועלטקריג באַוויזן אַהיים צו קומען קיין דאָמבראָווע. מיין שוועסטער פעלאַ האָט געלערנט אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט.

די געטאָ איז געשאַפן געוואָרן ערשט אין יאָר 1941. אין דער היים האָט זיך דערווייל גאָרנישט געענדערט. מיר זענען געווען אומזיכער און אין שרעק פאַר די קומענדיקע געשעענישן. ביז יאַנואַר 1941 בין איך געווען צוזאַמען מיט די עלטערן, געשוויסטער. מען האָט שוין דאַמאָלט געטראָגן דעם געלן מגן־דוד צייכן.

אין יאָר 1942 האָט די יידישע קהילה אין דאָמבראָווע באַפוילן אַז אַלע יידישע, אין „אַרבעטסשאָפּ״ באַשעפטיקטע מיידלעך, זאָלן זיך רעגיסטרירן. נאָך דער דאָזיקער רעגיסטראַציע איז אונדז דערלויבט געוואָרן אַהיים צו גיין. די געסטאַפּאָ האָט אונדז נאָכדעם פלוצים אויפגעלאָדן אין אויטאָס און צום לעצטן מאָל האָבן מיר צווישן עולם דערזען דאָס בלאַסע פנים פון אונדזער פאָטער.

מען האָט אונדז געפירט קיין סאָסנאָוויץ אין „דורכגאַנגסלאַגער״. נאָך 10 טעג זיין אין „דורכגאַנגסלאַגער״ האָט מען מיך, מיין שוועסטער פעלאַ און נאָך אַנדערע מיידלעך בערך אין זעלבן עלטער, אָפּגעשיקט אין לאַגער גרונבערג־שלעזיען אין שלעזיען. מיר זענען אין דעם אַרבעטסלאַגער געווען דער ערשטער געקומענער טראַנספּאָרט. מיר — אַ פּאָר הונדערט יידישע מיידלעך פון סאָסנאָוויץ, כשאַנאָוו און בענדין. שפּעטער זענען דאָרט אויך אָנגעקומען פרויען פון אונגאַרן און רומעניע.

אין דעם לאַגער איז געווען אַ וועבעריי. איך און מיין שוועסטער האָט מען צוגעטיילט צו דער אַרבעט אין דער שפּולעריי. היות דער מייסטער פון דער שפּולעריי איז געווען א גרויסער סאַדיסט און אַלע געפייניקט, האָב איך און מיין שוועסטער געבעטן, אונדז איבערצופירן אין די וועבעריי. אין דער וועבעריי האָט מען געאַרבעט צו 12 שעה אין מעת־לעת. די אַרבעט האָט געמוזט זיין פּראָדוקטיוו, און מיר זענען סטאַביל געווען אונטער דער אויפזיכט פון די אויפזעערינס און מייסטער. דאָרט האָבן מיר געאַרבעט ביזן ארויסגיין פון לאַגער.

בעת אונדזער זיין אין לאַגער האָבן מיר, אַ גרופּע מיידלעך, אין די פרייע זונטיק־טעג, אונטער דער ליטונג פון מיין שוועסטער פעלאַ, געפירט שמועסן

פלה שפס עדינת הנפש הנציחה ביומנה את ענויי הנשים במחנה הריכוז

די מאַרטירערין פעלאַ שעפּס הי״ד, וועלכע האָט פאַראייביקט אין איר טאָגבוך דאָס לאַגער־גיהנום

אויף פאַרשידענע קולטורעלע טעמעס, ס״האָט אָבער אויך אָפּט געטראָפן אַז אין די „פרייע״ טעג האָט מען אונדז געשטעלט צו „אַפּעלן״, בעת וועלכע מען האָט געהייסן אָפּשערן די האָר; פאַר נישט געלייסטעטע אַרבעט האָט מען פאַרלענגערט די אַרבעטסצייט פון 12 אויף 16 שעה. אין אַלגעמיין האָבן זיך אין די זונטיק־טעג גרופּנוויז פאַרזאַמלט באַקאַנטע מיידלעך פון אונדזער שטאָט דאָמבראָוואַ. ס איז כדאי אונטער־

צושטרייכן אַז צווישן דער גרופּע האָט עקזיסטירט אַ קאָגנזייטיקע הילף און סאָלידאַריטעט.

אַזוי ווי מיין שוועסטער פעלאַ איז פריער געווען אַ סטודענטין פון פּסיכאָלאָגיע אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט, האָט זי אָנגעפירט מיטן קולטורעלן לעבן אין לאַגער. אין די יום־טובים, פורים אָדער חנוכה, האָט זי באַאַרבעט און צוגעגרייט ספּעציעלע פּראָגראַמען און גערעדט וועגן די טראַדיציע פון די יום־טובים. ס'האָט אויך געטראָפן, אַז אין אַזעלכע טעג האָבן די וואַכמייסטער דערלויבט איינצואָרדנען קליינע פאָרשטעלונגען אין די ראַמען פון דער מעגלעכקייט.

פון צייט צו צייט פלעגט אָנקומען אַ שוואַרצע געסטאַפּאָ־אויטאָ מיט אַ דאָקטאָר און אַדורכגעפירט אונטערזוכונגען, ד.ה. יעדעס מיידל האָט געמוזט אין גאַנצן נאַקעט אַדורכגיין פאַרן דאָקטאָר, וועלכער האָט מיטן פינגער אָנגעוויזן, ווער ס'זאָל ווייטער אַרבעטן און די אַנדערע זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אין „פאַרניכטונגסלאַגער".

אין דער פאַבריק האָבן אויך געאַרבעט פראַנצויזישע געפאַנגענע, מיט וועלכע מיר זענען געווען אין קאָנטאַקט און פון זיי באַקומען פּאָליטישע ידיעות.

פרוּוון צו אָרגאַניזירן אַן אונטערערדישע אַקציע איז נישט געווען מעגלעך צוליב דעם לאַגערעלטסטנס פאַרטרעטערין עווא מעסער. זי האָט זיך אונדז גוט איינגעקריצט אין זכרון. זי פלעגט שלאָגן מיט אַ באַטעק, תמיד געפּאַרשט און געלאָפן מסרן.

אין פעברואַר 1945, פאַר אונדזער אַרויסגיין אויפן טויטנמאַרש, איז מיין שוועסטער קראַנק געוואָרן. די אַלע נאָטיצן פון מיין שוועסטער פעלאַ אין לאַגער האָבן מיר אויסבאַהאַלטן אין ברויט־זאַק. נאָך זייענדיק אין לאַגער זענען די העפטן געווען גוט באַהאַלטן נעבן אונדזערע פּריטשעס, וויסנדיק וועגן דער וויכטיקייט פון אַזעלכע דאָקומענטאַרע גבית־עדות. זי איז אַרויס אויפן מאַרש, האָבנדיק 39 גראַד פיבער. יעדן טאָג זענען די באַשנייטע וועגן באַדעקט געוואָרן מיט מתים. מיט מיין שוועסטער איז געווען זייער שלעכט. איך האָב זי געמוזט אונטערהאַלטן און שלעפּן, כדי זי זאָל נישט ווערן דערשאָסן. מיר זענען געגאַנגען אין דער ריכטונג טשעכן און בייערן. בעתן מאַרש האָט מיך מיין שוועסטער געבעטן, כ'זאָל זי איבערלאָזן און זיך אַליין ראַטעווען. געפרווירן, פאַרהונגערט און אַ דורכגעווייקט האָט מען זיך געשלעפּט. ביינאַכט האָט מען אונדז ווי הערינג אַריינגעפּאַקט אין סטאַדאַלעס, ווו ס'זענען געבליבן צענדליקער מתים. זעענדיק אונדזער טראַנספּאָרט, די סקעלעטן אין שמאַטעס — האָבן די דאָרטיקע איינוווינער צוגעמאַכט די פענצטער און אַנטלאָפן ווי ב״י אַן עפּידעמיע. פיל פאַרמאַטערטע זענען אויפן וועג געוואָרן געשאָסן.

אין דער נאַכט פון 2־טן אויפן 3־טן מאַי, האָבן די דייטשן אונדז איבערגעלאָזן נעבן אַ וואַלד אין וואָלהאַרם אין טשעכן. פאַרטאָג האָט מען באַמערקט, אַז די וואַכמייסטער זענען מער נישטאָ, איך און נאָך

קבר אחים

ברידער־קבר

איינע — די איינציקע וועלכע האָבן נאָך געקאָנט גיין — זענען אַוועק מיט דעם ערשטן באַגעגענטן אַמעריקאַנער טאַנק.

די אַמעריקאַנער האָבן אונדז אַריינגעגעבן אין דעם אָרטיקן שפּיטאָל. מיין שוועסטער איז געווען אין אַ זייער שווערן מצב און נאָך 3 טעג, דעם 9־טן מאַי 1945, איז זי געשטאָרבן. מען האָט זי קובר געווען אין וואָלהאַרם. אויף דער מצבה האָב איך געלאָזט אויסדריקן אירע אייגענע ווערטער פון איר טאָג־בוך:

„דער טאָג פון אונדזער באַפרייאונג זאָל נאָר נישט זיין פאַר אונדז דער ביטערער פאַרגיין".

און איך האָב צוגעשריבן:

„דער טאָג פון באַפרייאונג, מיין טייערע שוועסטער, איז פאַר דיר געווען דער ביטערער פאַרגיין".

אין וואָלהאַרם בין איך נאָך געבליבן 6 וואָכן. דער ראַבינאָט פון דער 5־ער אַמעריקאַנער מיליטער דיוויזיע האָט זיך מיט אונדז פאַראינטערעסירט און אונדז אַרויסגעשיקט קיין זאַלצבורג. אין זאַלצבורג איז שוין געווען אַ „די־פּי" לאַגער און דאָרט בין איך

אויף אַ רשימה געוויר געוואָרן אַז מיין ברודער לעבט אין בערגן־בעלזן. ער איז צו מיר געקומען און מיר זענען געפאָרן אין קיבוץ גערסטפעלד און דאָרט געווען אַ האַלב יאָר.

קיין ישראל זענען מיר געקומען אין יאָר 1946. אין אַשקלון האָב איך חתונה געהאַט. מיין מאַן שטאַמט פון גאַליציע, ער האָט געדינט אין דער ישראל ארמיי. מיר האָבן אַ זון און אַ טאָכטער. אויך מיין ברודער האָט חתונה געהאַט און וווינט מיט זיין משפחה אין חיפה.

באַקומען פון „יד־ושם" ירושלים און באַאַרבעט (לויט אַ טייפּ־רעקאָרדער) פון ה. בילסקי.

שבע שפס

ע ד ו י ו ת

נולדתי בדומברובה־גורניצ'ה ביולי 1924. אבי עסק במסחר סיגריות. היתה לי משפחה — אחות ואח, ה־נמצא בישראל ומתגורר בחיפה. ארצה הגענו ביחד. אחותי פלה, שעל גורלה אני רוצה לספר בעדויותי נפטרה ביום ששוחררתי והוחזר לי החופש.

את ילדותי אני זוכרת כמשהו רחוק ונשכח. לבית הספר הלכתי בדומברובה גורניצ'ה ואחרי כן ביחד עם אחי לגימנזיום של פירסטנברג בבנדין. לא הספקתי ללכת לגימנזיום זמן רב, בערך שנה וחצי, כי מלחמת 1939 פגשה אותנו בהפסקת הלימודים.

משפחתי גרה באותו הזמן בדומברובה־גורניצ'ה. יותר לא הלכתי לבית הספר, כי מרגע פלישת הגרמנים בתי הספר הפסיקו להתקיים, וכל צורת השתלמות הופסקה.

הגיטו נוצר בשנת 1941. בבית עדיין לא חלו שום שינויים. ישבנו באי־ביטחון ובציפיה למאורעות המת־קרבים. עד יוני 1941 חיינו באופן יחסי בשקט. שום מאורעות מיוחדים לא התרחשו. ענדנו פסים עם מגן דוד, סמל השתייכות גזעית המפריד אותנו משאר ה־חברה. רק בשנת 1942 הוציאה הקהילה המקומית בדומ־ברובה הוראה שכל הבנות המועסקות ב„אַרבייטסשאפ" חייבות להתפקד. אחרי „ההתפקדות" כבר לא הרשו לנו יותר לחזור הביתה. משאיות הגסטפו הופיעו במהירות, וכהרף עין דחסו אותנו לתוכם. היתה זו הפעם האחרונה שראינו את ההורים בבכים ושברם. אחותי ואני ראינו את פני אבינו החוורים.

העבירו אותנו לסוסנוביץ למחנה מעבר (דורכ־גאַנגסלאַגער). אחרי עשרה ימי שהיה במחנה המעבר בסוסנוביץ, אחותי פלה ואני וכל קבוצת הבנות הח־טופות, (כמעט כולנו היינו בנות אותו גיל), הגענו לגרינברג שלעזיען אשר בשלזיה. היינו המשלוח ה־ראשון של בנות למחנה הזה; כמה מאות בנות אשר הובאו מערים שונות; סוסנוביץ, כז'נוב, בנדין. אחרי כן הובאו גם מארצות אחרות: הונגריה ורומניה.

במחנה היה בית חרושת לאריגה. אחותי ואני היינו מיועדות למטויה. אחרי תקופת עבודה במטויה בקשנו העברה לאריגה, משום שמנהל המחלקה היה סדיסט ועקב באופן אכזרי אחרי הצעירות העובדות. עבדנו שתים־עשרה שעות ביום. העבודה היתה צריכה להיות מדויקת ומעולה; היינו כל הזמן תחת השגחתם של „משגיחים" ומנהלי עבודה.

עבדנו בבית החרושת הזה עד הסוף, כלומר עד צאתנו מהמחנה. לעתים קרובות התאספו הבנות סבי־בנו לשיחה. אחותי פלה העלתה את השיחות הללו לנושאים יותר רציניים. התעוררו שאלות, נתנו תשו־בות והתנהלו וכוחים מענינים. שוחחנו על נושאים בהיסטוריה העולמית ובסוציולוגיה. נוצרה, פחות או יותר, פעולה תרבותית־השתלמותית, ואחותי היתה אחת הפעילות בשטח זה.

ערכנו את השיחות באופן חשאי, הם אסרו זאת באופן מוחלט. התאספנו בעיקר בימי ראשון, כשהיינו חופשיות מעבודה, אך דווקא בימי חופש אלו היו פונים אלינו בכל מיני פניות בכדי להטרידנו ולהע־סיקנו תחת איומים. לעגו לנו, צחקו מאתנו, צוו עלינו לגזוז את השערות. בעד אי בצוע עבודה בדייקנות היינו נאלצות לעבוד במקום 12 שעות 16 שעות.

הקבוצה שהתאספה בימי ראשון, היתה מורכבת בעיקר מבנות דומברובה. היה זה אופייני שהעזרה ההדדית והסולידריות נוצרו בקבוצות מסויימות ש־הגיעו ביחד או עבדו ביחד.

אחותי פלה בדרך כלל עיבדה את נושאי השיחות לבדה, ערכה רשומים, כי שום ספרי עזר לא היו מתחת

ידה. השיחות עוררו בין הבנות וויכוחים ערים. היות ואחותי היתה סטודנטית באוניברסיטת ורשה (בפ־קולטה לפסיכולוגיה) היה לה נסיון בשטח ההשתלמות. למען האמת היו שם בנות יותר מבוגרות, אך מבחינה רמת ההשכלה היא התבלטה.

מלבד הנושאים הרציניים, הקדשנו גם זמן להוצאת עתון הומוריסטי, לשיחות על סרטים; נעשו נסיונות ליצירה ספרותית. כל בת או קבוצת בנות קבלו נושא. נוסף לזה הבנות שרו וקראו בהטעמה. כשהתקרבו ימי חנוכה ופורים עיבדה אחותי את נושאי השיחות לחגים אלו. נערכו אפילו הצגות, ברשות משגיחי ה־מחנה, אבל זה לא היה משהו רציני.

לגבי השאלה אם בשטח המחנה בוצעו איזה שהם מעשי רצח או פעולות דומות מצד הגסטפו ואם היתה תנועת התנגדות והגנה: מדי פעם לפעם הגיע האוטו השחור עם אנשי גסטפו ורופא. הם בדקו אותנו והיינו צריכות לעבור בפניהם לגמרי ערומות. הרופא הצביע באצבע מי מוכשרת לעבוד. מי שנמצאה לא מת־אימה נשלחה באוטו השחור למחנה השמדה. וקשה מאד לתאר מה עבר עלינו בימים אלו.

בבית החרושת עבדו גם כן כמה עשרות אנשי מח־נות צרפתיים, עמדנו אתם בקשר ומסרנו אלו לאלה ידיעות פוליטיות.

נסיונות לפעולה מחתרתית כמעט שלא היו. זאת בגלל בוגדת אחת שהיתה „היודנאלצטער": אוה מסר. תמיד התהלכה עם שוט ביד והיכתה את הבנות, עקבה אחריהן ומיהרה להגיש כל מיני תלונות והלשנות למפקחת המחנה. בגללה לא יכלה להעשות שום פעולה מחתרתית.

כפי שכבר ציינתי קודם, ניהלנו רק פעולה תרבו־תית־השתלמותית ואחותי פלה הדריכה. לפני סוף תקו־פת שהותנו במחנה היא חלתה. זה היה בשנת 1945, בחודש פברואר, לפני שהיינו צריכות לצעוד ב„טוט־נמארש" — מצעד המוות.

לשאלות: האם עשו לנו הגרמנים קשיים בפעולתנו התרבותית, ומה עם הרשימות שהיא השאירה אחריה? האם השתדלה להחביאם? בשנת 1945 לפני יציאתכם במצעד המוות האם לקחתן אתכן את היומן הזה?

הגרמנים לא שמו לב לפעולתנו התרבותית, כי פעלנו בחשאי. היא השתדלה להחביא את הרשימות וחלק מהן כלולות בתוך היומן. מה שניתן היה להסתיר הסתרנו. תפרנו לנו ילקוט עם דפנות כפולים, ביניהם שמנו את המחברות שהכילו את הרשימות. עוד בהיו־תנו במחנה השתדלה פלה להחביאם בכל מיני מקומות.

בשנת 1945 הגיע הפקודה להעברת המחנה מגרינ־ברג שלעזיען. אחותי יצאה אתנו כשהיא חולה. היו לה אז 39 מעלות חום. גויות חללי ה„מצעד" כסו את הד־רכים המושלגות. מצבה היה רע מאד. הייתי מוכרחה לתמוך בה בידי שלא תיפול, אחרת היו יורים בה.

היתה לה דלקת ריאות, אך אז קשה היה לקבוע ולהסביר. במצב כזה צעדה אתנו במיצעד המוות. צעדנו בכוון צ׳כיה־ביכן, לבוואריה.

אחותי התחננה לפני שאשאיר אותה, שאציל את עצמי על־ידי בריחה. צעדנו כך קפואות, מורעבות ורטובות. בלילה דחסו אותנו כדגים מלוחים לגורן. עשרות גויות צעירות נשארו מאחורינו אחרי שהיה של לילה בגורן כזה.

את מראה המיצעד הזה, של שלדים בסחבות, לא אשכח עד יומי האחרון. החלונות של בתי הסביבה נסגרו ואנשים ברחו מפנינו כבפני מגיפה מדבקת וה־כלבים נבחו!

את אלו שהגרמנים לא הספיקו לרצוח, כנראה מ־חוסר תחמושת, השאירו ביער בוולהרם שבצ׳כיה. ב־עלות השחר שמנו לב שהשומרים הגרמנים אינם. אני ועוד אחת, היחידות החזקנו את עצמנו איכשהו על הרגלים. אחותי לא היתה מסוגלת לקום, יצאנו לסיור ופגשנו בטנק אמריקאי.

האמריקאים אישפזו אותנו בבית החולים המקומי. אני הייתי גם כן מאושפזת (בתעודה הרפואית שהוצאה ב־16.7.1945 קובעים הרופאים מבית החולים שבוולרן שקלתי בהיכנסי 33 ק"ג. בעזבי היה משקלי 53 ק"ג). אחותי היתה במצב קשה. אחרי שלושה ימים, ב־9 למאי 1945 נפטרה.

קברנו אותה בבית הקברות בוולהרם. על קיברה חרטתי כמה משפטים לקוחים מיומנה: „הלואי ויום שחרורנו לא יהפוך את גורלנו לסוף מר". הוספתי „יום שחרורך, אחותי היקרה, הפך בשבילך לסוף מר".

בוולהרם נשארתי בערך חודש וחצי ואחרי כן נסע־תי לזלצבורג. הרבנות של הדיביזיה החמישית האמ־ריקנית התענינה בנו ושלחה אותנו לזלצבורג, שם היה מחנה וברשימה של הפליטים מצאתי את שמו של אחי הנמצא בברגן־בלזן. התקשרתי אתו והוא בא לקחתני. ביחד הגענו לקיבוץ בגרספלד. אחי היה במחנה „בונ־זלה", את יומנה של פלה לקחתי אתי ושמרתי עליו.

היא העריכה את מצב מחלתה וידעה שלא תבריא, אך בפני השתדלה לא לגלות את האמת. כשהשתעלה

הסתובבה לצד השני, ואני לא רציתי להוסיף צער על צרה.

כפי שמסרתי, הייתי עם אחי בקבוץ „גרוספלד" כחצי שנה עד עלייתי ארצה, בשנת 1946. לראשונה גרתי בתל־אביב, אחרי כן עברתי לאשקלון. פה התחתנתי, יש לי שני ילדים, בת ובן, בעלי שרת בצה"ל.

גם לאחי יש משפחה ולו שני ילדים, בן ובת. הם גרים בחיפה.

שמרתי על יומנה של אחותי פלה ;עכשיו אני מוסרת אותו לארכיון „יד ושם" למען יעיינו בו וישמר זכרה לעד.

(„יד ושם", מפולנית: יהודה לונדנר)

ה ע ר ו ת

(לעדויות גב' שבע שפס)

מלחמת העולם השניה והתחלת הכיבוש הגרמני פגשו את שבע שפס ואחותה בדומברובה־גורניצ'ה, שם נולדו והתחנכו. בפתיחת הגטו בדומברובה בשנת 1941 נמצאו בתוכו ביחד עם הוריהן ואחיהן. עד שנת 1942 היו מועסקות ב„ארבייטסשאפ". בינואר הועברו למחנה מעבר בסוסנוביץ. אחרי שהיה של עשרה ימים במחנה זה נשלחו בטרנספורט גדול של נערות למחנה עבודה ב„גרינברג שלעזיען", למפעלי אריגה חדשים שנוסדו שם. במפעלי אריגה אלו הועסקו קרוב ל־2000 נערות צעירות, רובן מפולין וחלקן מהונגריה ורומניה.

בשטח המחנה ניהלה שבע שפס פעולה תרבותית־השכלתית יסודית. כבוגרת הגימנסיום בדומברובה, ו־אחרי כן סטודנטית בפקולטה לפסיכולוגיה באוניברסיטת וורשה היה לה נסיון עשיר בפעולות תרבות בקרב תנועות נוער חלוציות באזור זגלמביה.

מחוננת באינטליגנציה בלתי רגילה וכשרון עיתונאי, היתה בה תכונה לרכוש בפגישה הראשונה את אהדת והערצת החברות שזומנו באותו הגורל.

סידרת הנושאים עליהם הרצתה לחברותיה היתה רחבה, כללה נושאים בהיסטוריה וסוציולוגיה, בעיות חברתיות ותרבותיות. את החומר עיבדה מה־יכרון, כי לא היו ברשותה שום מקורות, מה גם שאופי הפעולה היה בלתי־ליגלי.

בצד הפעולה התרבותית היתה קיימת פעילות בי־דורית, גם בשטח זה בלטה פלה שפס, שאירגנה עתון חי, דיקלומים, שירה ואפילו נסיונות במוי שבהם מלאו הנערות תפקידים. הכל נעשה בזמנם החופשי, בימי א'. העזרה ההדדית היתה מאוד מפותחת במחנה הריכוז, ולא היו מקרים של מסירה או בגידה.

במשך כל זמן שהותה של פלה במחנה הריכוז, היא ניהלה יומן בו רשמה פרטים מחיי המחנה. היומן הזה, שקטעים ממנו נשמרו, משמש בבואה לדאגות, לכאבים, לעצב ולגעגועים של הנערות המנותקות ממשפחותיהם והחברה ומפעמת בהן האמונה והתקווה בעתיד טוב יותר ובשיחרור.

את המחברות המכילות קטעים מהיומן החביאה פלה, ביחד עם אחותה שבע, באופן קפדני. בשנת 1945 בחורף, עת החלו הגרמנים בהעברת המחנה מגרינברג שלעזיען, הריצו את האסירות הצעירות, העיפות וה־חלושות, בדרכים מכוסות שלג. בתוך השיירה ההמונית ה:את שרכו דרכם גם שתי האחיות שפס. בדפנות ה־ילקוט שנישאו בידי פלה מוסתר היה יומנה, האוצר היקר ביותר שלה, אשר בקשיים כה רבים הסתירה, ושנשמרו עד עכשיו על־ידי אחותה שבע.

במאמצים על־אנושיים עזרה שבע לאחותה פלה, שמחלתה (דלקת ריאות) התפתחה בצורה חריפה ומ־הירה. ב־9 למאי 1945, ימים אחדים אחרי שיחרורם על־ידי הצבא האמריקאי, נפטרה פלה שפס בבית חו־לים וולהרם באזור צ'כיה. אחותה המשיכה לשמור ולהסתיר את היומן. בשנת 1946 הביאה אותו לישראל ובסוף שנת 1963 הציגה אותו בפני „יד ושם" בתל־אביב.

יומנה של פלה שפס יש לו חשיבות תעודתית בהתחשב בעובדה שההתרשמויות נרשמו אחרי הסתכ־לות יסודית ומעמיקה. זהו בטוי ובבואה של רגש ומח־שבה של חבורת נוער יהודית גדולה, שפעלה על בסיס חינוכי־תרבותי בתנאי מישטר דכוי מחריד.

בהתחשב באופיו הבלתי רגיל ראוי היה להוצאה על ידי „יד ושם", וכן שיתורגם לעברית, לכל הפחות הקטעים המעניינים ביותר.

„יד ושם" העלתה את הרעיון לאסוף ולרכז כל היומנים האוטנטיים שנרשמו על ידי נוער יהודי בת־קופת המחנות, והוצאתם במרוכז. יומנה של פלה שפס בודאי ישתלב באוסף הזה.

„יד ושם", רשות הזכרון לשואה ולגבורה
סניף תל־אביב.

פעלא שעפס הי״ד

(טאָג־בוך אין אַרבעטס־לאַגער)

דעם 28סטן יוני 1942

כ׳האָב די האָפנונג פולשטענדיק פאַרלוירן — אַ שרעקלעכע האָפנונגס־לאָזיקייט!

דער זומער איז אין זיין פולן פראַכט, און וועגן אַן ענדע פון דעם אָפגרונט הערט מען גאָרנישט.

אַלע זעען אויס זייער שלעכט — אַלעס ציט זיך אַזוי לאַנג. קיין ספּעציעלע ענדערונגען זענען נישט פאָרגעקומען און ס׳האָט זיך דערווייל גאָרנישט פאַר־ענדערט.

מיר אַרבעטן אַ ביסל מער, מיר באַקומען ווינציקער צום עסן — אָבער דאָס איז נאָך נישט דאָס ערגסטע.

ערגער זענען די ידיעות פון דער היים וועגן אויס־זידלונגען, און דאָס ערגסטע פון אַלעמען איז — די האָפנונגסלאָזיקייט.

כ׳לעב נאָך, ווייל אין די טיפענישן פון מיין האַרץ טליעט נאָך אַ פונק פון האָפענונג אַז אפשר וועט בעסער זיין.

אויב עס וועט זיך ציִען אַזוי נאָך אַ ווינטער, וועט אַ העלפט פון אונדז זיכער אומקומען — מיט אַ נאָ־טירלעכן טויט און דורך זעלבסטמאָרד.

איז אַ געוויסן טאָג האָב איך זיך פונאַנדערגע־רעדט, זיך דערמאָנט אין דעם אַרויספאָר פון מיין היים און שטאַרק געוויינט.

דאָס איז דערגענצט געוואָרן מיט פאָלגנדע פאַ־סירונגען:

איין חברטע איז שטאַרק צעשלאָגן געוואָרן פון קאַפּאָ פאַר שלעכט צו נייען די „יודע״־לאַטע און איז אָװעקגעפאַלן אין חלשות. כ׳האָב זי אָפּגעמונטערט און זיך געטיילט מיט אירע ווייטיק.

איין מיידל איז צוגעגאַנגען צו מיר אַ וויינענ־דיקע, אויפגעהויבן איר האַנט אין דער הויך און גע־זאָגט: „עס איז שוין צייט אַז גאָט זאָל זיך דער־באַרעמען, און אונדז צונעמען צו אים...״

דאָס איז געווען אַ שרעקלעכער טאָג.

אונדזערע טעג זענען פאַרשידנאַרטיקע: היינט חלשט איינע, מאָרגן די צווייטע און נאָר איינצלנע זעען אויס דערטרעגלעך.

✶

דאָך האָב איך געמוזט מיין שרייבן איבעררייסן.

היינט איז שוין דאָנערשטיק, כ׳האָב געוואָלט עפּעס פאַרענדיקן, כ׳האָב געוואָלט עפּעס שרייבן — אָבער צי וועט זיך מיר היינט דאָס איינגעבן?

עס איז שווער אַלע ענדערונגען און געשעענישן אַריינדרינגען אין די ראַמען פון אַ בלאַט.

אַלע מאָסן איבערפולט — ווען וועט קומען דער סוף?

מיר האָבן מיט פרייד באַגריסט די פאַראָרדנונגען וועגן די ליכט־פאַרדונקלונג, נישט ווייל זיי האָבן אָנ־געוויזן דעם אָנהייב פון דעם סוף, נאָר ווייל זיי האָבן אָנגעזאָגט נאָענטע באָמבאַרדירונגען און אונדזער טויט, וועלכער באַפרייט פון אַלע דערנידערונגען.

די שטרעבונג צום טויט איז נישט קיין איבער־פלעכלעכע, און ווען מ׳וואָלט אונדז נישט געשטערט, וואָלט ער — דער טויט — באַקומען יעדן טאָג זיין קרבן.

✶

דעם 28סטן פעברואַר 1943

איך וויל היינט אָנשרייבן עפּעס וואָס האָט אַ גע־וויסן ווערט און איבערלאָזן עס אַלס ירושה פאַר די אָפּגעראַטעוועטע.

אָבער ווי אַזוי שרייבט מען און פון וואָס אָנהייבן?

כ׳לייען נאָך אַ מאָל איבער וואָס כ׳האָב אָנגעשריבן דאָס לעצטע מאָל אין דעם טאָגבוך. כ׳האָב דאָרט אויס־געשאָטן אויף די קעפּ פון מיינע פייניקער אַלע קללות פון דער וועלט און געוווּנטשן זיי און זייערע קינדער, ביזן סוף פון אַלע דורות זאָלן קיינמאָל נישט האָבן קיין רו און זיך וואַרפן פון איין אָרט צום צווייטן, ווי אין אַ כף הקלע.

אָבער אויך דאָס איז פאַר זיי נישט גענוג!

צי איז דען מעגלעך אויסצוטראַכטן אַ שטראָף פאַר זיי?

✶

היינט איז זונטיק, אַ טאָג פריי פון אַרבעט, אָבער נישט פון יסורים. מיין שוועסטער ליגט נעבן מיר און לייענט אַ דערציילונג וועגן אַ גליקלעכער קינדהייט און יוגנט. זי זאָגט צו מיר:

„דאָ טאָר מען נישט לייענען אַזעלכע דערציילונגען, וועלכע דערוועקן אַזוי פיל בענקשאַפט און צערייסן דאָס האַרץ;

דאָ דאַרף מען לייענען איבער מערדערייען, גניבות, געמיינהייטן, אונטערדריקונגען — דאָס וואָס איז אין איינקלאַנג מיט אונדזער טאָג־טעגלעכן זיין".

✶

אין דער לעצטער וואָך זענען פּופציק מיידלעך פון אַ נאָענט שטעטל געבראַכט געוואָרן אין אונדזער לאַגער.

איצט זענען מיר שוין באַזאַמען 405 מיידלעך, די ענגשאַפט איז אומבאַשרייבלעך — און מיר דער־וואַרטן נאָך אַ טראַנספּאָרט. אין ק. איז נישט פאַר־בליבן קיין איין ייִד. די יונגע האָט מען אַוועקגעשיקט צו צוואַנגס־אַרבעט, עלטערע און קינדער — אויסגע־זידלט אין אומבאַקאַנטע ערטער.

דאָס זעלבע וועט וואַרשיינלעך פאָרקומען אין דער גאַנצער זאַגלעמביער געגנט.

די מיידלעך זענען אָנגעקומען האַלב־נאַקעטע, באַר־פוסע און רעזיגנירטע.

די נייע בילדער האָבן פאַרפינצטערט אונדזערע אויגן, פאַרגליווערט אונדזער בלוט — און דאַכט זיך מיר, אַז אויך אונדזערע הערצער זענען פאַרגליווערט געוואָרן אויף אייביק.

✶

ס'ווינען באַזאַמען צווייפיסיקע חיות און זאָרגן צו ברעכן דעם הונגער. אַ פּערמאַנענטע קעגנזייטיקע אַמפּערניש — און זייער אָפּט פאַרבערענגען מיר אין די קלאָזעטן...

מיר האָרעווען אָן אויפהער און פּינקטלעך פאַר די אונטערדריקער, איינע וויל איבעריאָגן די צווייטע, און פון פחד פאַרשרייבט מען זיך „פרייוויליק" צו אַרבעט, אַפילו אין די פרייע זונטיקדיקע רו־טעג.

אַ פּאַניק האָט באַהערשט די מיידלעך אין וועלן אַרויסווייזן זייערע לייסטונגען און אַ טייל פון זיי האָבן אין זייער נאַרישקייט — און אפשר אויך אין זייער חלום אַזוי אַרום באַפרייט צו ווערן — זיך אָפּ־געגרופן אויף דעם רוף פון די רוצחים און זיך פאַר־שריבן אויף ספּעציעלע אַרבעטן אין דייטשלאַנד. עט־לעכע פון זיי האָבן פאַרשטאַנען די אָפּגעטוענע נאַ־רישקייט, אָבער קיין צוריקוועג איז שוין נישט געווען.

איך האָב קלאָר פאַרשטאַנען וואָס דאָ קומט פאָר, כ'האָב געקענט דאָס אַלעמען אויפקלערן און דאָס נישט געטאָן, ווייל כ'בין באַהערשט געוואָרן מיט אַ דער־דריקנדער אַפּאַטיע, און מיין אייגענער ווייטיק האָט אויפגעפרעסן מיין האַרץ. ווען איך האָב זיך דערמונ־טערט, איז שוין געווען צו שפּעט.

ערלעך און געטרוי אַרבעטן אונדזערע מיידלעך און, נישט ווילנדיק, העלפן זיי דאָך צו — די אייגענע רוצחים.

ווי איז צו אונדז, קנעכט!

✶

מאָנטיק, 6 סעפּטעמבער 1943

איז דאָס ווירקלעך אמת?

עס קורסירן פרייעלעכע קלאַנגען, איך האָב מורא אין זיי צו גלויבן. אפשר וועלן זיי אויך אַנטוישן?

וועל איך אין קורצן זיין פריי און לעבן ווי אַ מענטש? וועל איך קענען, אָן שטערונגען, געניסן פון אַלע געטלעכע מתנות?

כ'וועל שוין מער נישט וואַרטן אויף דעם רוצחישן „גענאָד"!

איך וועל פריי שפּאַצירן און טוען, אָן אָן אויפזיכט, וווּ און וואָס מיין האַרץ וועט גלוסטן: קינאָ, טעאַטער, קאָנצערטן, פאַרלעזונגען, רייזעס און אויספלוגן ווי אַמאָל, ווי אַמאָל!

איך וועל עסן, טרינקען, שלאָפן, באָדן זיך אין דער דורך מיר אַליין באַשטימטער צייט; איך וועל שוין מער נישט קיין צוואַנג־אַרבעט אַרבעטן.

איך וועל מער נישט שלאָפן אין דעם גרויסן זאַל, אָנגעפילט מיט מענטשלעכע קרעכצן, ווייען און מיט קעלער־פאַרפוילטקייט.

כ'וועל האָבן מיין אייגענעם צימער מיט אמתע פענצטער, פאָרהאַנגען, קליינע טישלעך, קליינע בענק־לעך און וועל שלאָפן אויף מיין בעטל. כ'וועל צוריק אַ מענטש ווערן!

צי איז דאָס מעגלעך?

און אפשר וועט מיך די האָפענונג ווייטער אַנטוישן?

כ'וועל אַרויספאָרן פון ג. אַהיים. וווּהין? אַהיים? צו וועלכער היים? צי האָב איך אַ היים? צו וועמען וועל איך פאָרן, צי וועל איך נאָך זען וועמען פון מיינע נאָענטע און טייערע?

אַ ווייטיק־שטאָך אין האַרצן.

אַ רגע האָט מיך די זון געוואַרעמט — און איצט ווידער פינצטער און קאַלט.

צו וועמען וועל איך פאָרן און צו וואָס דינט מיר איצט די פרייהייט?

מיינע געדאַנקען ווערן פאַרטונקלט.

איך פרעג זיך צום טויזנטסטן מאָל: ווי אַזוי וועט מיין אויסגעבענקטע פרייהייט אויסזעען?

כ'האָב נישט קיין מוט צו באַגיין זעלבסטמאָרד, ווייל אַן אינערלעכער כוח שרייט: „לעבן! לעבן!".

כ'קען מיר, אָבער, נישט פאָרשטעלן מיין לעבן אין דער געבענקטער צוקונפט, אָן מיינע נאָענטסטע. כ'האָב נישט די דרייסטקייט איבער דעם צו טראַכטן — איך קאָן נישט.

*

פרייטיק, 31־סטער דעצעמבער 1943

היינט האָבן מיר אַ יום־טוב. דער לעצטער אָוונט פון אַן אומגליקלעך יאָר. וואָס וועסטו אונדז ברענגען, יאָר 1944? וועלכע סיורפּריזן גרייטסטו צו? צי קענסטו אונדז נאָך מיט עפּעס איבערשרעקן?

מיר זענען אַזוי קלוג, דערפאַרן און אַלט געוואָרן! איך שרעק מיך פאַר דעם, אַז דאָס צוקונפטיקע יאָר וועט זיכער ברענגען מיט זיך דעם וואָפנשטילשטאַנד און די פרייהייט. דאָס אַלץ וועט זיין פאַר אונדז צו שפּעט: מיר זענען רעזיגנירטע, און אונדזער געזונט — צעשטערט.

אַ סך לונגען־קראַנקע ליגן אין באַראַק. צוויי זענען גוסטדיקע איבערגעפירט געוואָרן אין איזאָלאַציע־צי־מער, און דער אַריינגאַנג צו זיי איז שטרענג פאַרבאָטן. אין אַ גרוילעכער איינזאַמקייט וועלן זיי זיכער אויסהויכן זייערע נשמות.

פאַריקע וואָך זענען צוויי מענער געשטאָרבן פון טובערקולאָז. דער זעלבער גורל דערוואַרט יעדן איינעם פון אונדז, אויב מיר וועלן בלייבן אין די איצטיקע באַדינגונגען.

*

היינט זענען מיר דורכגעגאַנגען אַ לינגען־דורכ־לויכטונג און די צאָל פון די קראַנקע האָט זיך פאַר־דאָפּלט.

עס גייען אַרום קלאַנגען אַז אין קורצן וועלן אַלע קראַנקע איבערגעזידלט ווערן.

כ'האָב באַשלאָסן, אין פאַל ווען די דורכלויכטונג וועט באַווייזן אַז איך בין אויך קראַנק, צו באַגיין זעלבסטמאָרד, נישט אַלע זענען פעיק צו דעם דרייסטן טאַט, ווי דאַרקע וו. וועלכע איז אַנטלאָפן.

*

דער ברוליאָן איז שוין באַלד ביים סוף.

כ'וואָלט שטאַרק געוואָלט, אַז כ'זאָל שוין נישט האָבן מער וואָס צו שרייבן.

זאָל איך שוין איינמאָל פאַר אַלעמאָל אַלץ פאַר־ענדיקן! אַ פוסטקייט האָט אונדז באַהערשט און פאַר־טרייבט יעדן שפּור פון אַ וועלכער האָפענונג אָדער גלויבן.

פוסטקייט, גאָרנישט...

*

פרייהייט איז פאַר אונדז אַ נישט־דערגרייכבאַר־קייט — נישט פאַר אונדז באַשטימט.

מיר קענען זיך שוין נישט פאָרשטעלן אַפילו ווי אַזוי ס'זעט אויס אַ נאָרמאַל־פריי לעבן.

נאָך אַזאַ לאַנגער תקופה פון שקלאַפעריי, דער־נידערונג און חיהשקייט, איז שווער צו גלייבן, אַז מיר וועלן נאָך אַמאָל זיין פרייע מענטשן.

אונדזערע פנימער, אונדזערע מוחות זענען פאַר־קריפלט געוואָרן.

נישט איינמאָל קוק איך זיך איין אין מיין שפּיגעלע און האָב דעם איינדרוק, אַז פעלאַ שעפּס איז עפּעס אַן אַנדערע: יאָ און ניין: — פעלע שעפּס?

עס מישט זיך מיר אין קאָפּ — אפשר בין איך וואַנזיניק? כ'קוק זיך איין: מיין קינדיש קליין פנימל איינגעדאַרט, אוי, ווי אַן אַלט, פאַרשפּיציקטער פרצוף!

און אַזוי זענען אַלע פרויען אין קאַריקאַטורן פאַרוואַנדלט געוואָרן.

פרקים מיומנה של שפס פלה ז"ל

שבת, 7.4.1944

פ ס ח

חג הפסח. ארבעה ימי חופש מעבודה יהיו לי. שוב הגיע חג הפסח, שוב אביב, שוב מפזרת השמש את קרניה המחיות, הזהובות. אצלנו, שארית יהדות אי־רופה הכלואה, עדיין נמשכת העבדות, עבודת הפרך, היסורים.

דבר לא השתנה מזה חמש שנים, פרט לתמורות קטנות שקשה להבחין. העור נמתח יותר על עצמו־תינו ונעשינו דומים יותר לשלדים, עמוק יותר שקו־עות העיניים שדהו. מחוסר תקוה נראה לנו קיומנו חדל. מדי פעם בפעם אנו נותנים לעצמנו דין וחשבון, ונוכחים בבהירות רבה יותר שאין תכלית ליסורינו, שאין לנו עתיד. שרשרת זו של המאורעות האיומים בחיינו, הסבל שלא יתואר והמאמצים הבלתי־ אנושיים, השאירו על שפתותינו עוית מרה ובנפשותינו ארס, ארס הרסני לישותנו הרוחנית. הגאות והשפל התקפים והנמשכים, התקוות והאכזבות, גרמו לכך, שנהיינו עצבניים, צייתניים ופסימיים. הרעב והאדישות מתגברים עלינו יותר ויותר. אופפים אותנו ומסתערים, הורסים — ואין לנו כוח להדוף את ההתקפות, אין כוח להיאבק.

הפחד מפני הרוח הרעה — „ללוש" (מפקד המחנה) גורם לנו עדיין שנקיים פיקוח על עצמנו ונותן בנו כוח שטני למאבק ברעב ובעיפות, כדי להשמר באלפים, כדי לשאת את הסבל עד הנשימה האחרונה. אבל כמה זמן זה ימשך, עד מתי יתקיימו עוד שברי האדם במישטר של עונשים וכניעה? אשתקד נזכרתי ב־חגיגת הפסח בביתנו, ויכולתי לדלות דמעות אחדות שנותרו לזיכרון זה. היום אין יותר זכרון. העבר הולך ומתרחק מאתנו. לבותנו מתאבנים יותר ונעשים בלתי רגישים. לא ענין אותי ולא נגע ללבי הסדר שנערך על־ידי הרופא. לפי תפישתי, מתחלל בזה הטקס המ־סורתי היפה, כשהוא מאבד מערכו וסימליותו שנשתנו, ומתרחק מתוכנו ההיסטורי האמיתי. יתר על כן: קיסמו פג בלי אבא ואמא. בשנה שעברה היתה עוד תקווה קלושה ביחס למגורשים מכאן, היום היא נגוזה. בשנה שעברה עוד האמנתי כי כאשר יגיע חג החרות אהיה גם אני חפשית — כיום דעך כל סיכוי, נוכח הצורות הברורות של דמות המוות המתקרב. לעתים תכופות יותר שואלת אני את עצמי באופן מוחשי את השאלה הנוקבת: האם עלי להמשיך במצב זה, או האם לקצר את היסורים על־ידי איבוד לדעת, או אולי תאיר לנו ההצלחה פניה על־ידי מרד?...

השינויים האחרונים במחנה שלנו הם שגרמו במידה רבה למצב רוחנו. קודם כל הגיעו כמה מאות בנות עם הוריהן. בהגיעם אלינו, נתגלה ההבדל במצבנו ובמראנו והדבר הכאיב לנו מאד. מסתבר, שישנו גם יחס שונה אל יהודים עובדים. עוד ישנם מקומות שבהם לא מתיחסים אליך כמו אל שבויה. לא בכל מקום מתרגלים לכניעה ולציות, לכל פקודה וניצול בלתי־חוקי של השילטון היהודי. מסתבר שגם באוירת עבדות זו נשמעים קולות של מרד ודרישות... שלא בכל מקום נשארים רעבים תדיר כמו כאן; שלא מכל מקום יוצא כל כמה שבועות משלוח של חולי ריאות שאינם כשירים עוד לעבודה; שלא בכל מקום היו מקרי מוות רבים כל כך. שלא בכל אתר מראן של הבנות הוא כשל שלדי עצמות, ללא דמיון לנשים. בהגיען, הביאו לנו אי שקט ולעצמן — אפס תקווה. שינוי המצב גרם להן יאוש ודיכאון.

העובדה שקובצנו יחד במספרים גדולים כל כך היא שמטרידה אותנו. אם לא מתכננים את גירושנו, הרי במרכז שבו נמצאים למעלה מאלף נפש, בתנאים השוררים בו, אי אפשר עוד להחזיק מעמד. יתר על כן, „ללוש" אמר לנו באופן מפורש שזוהי התחנה האח־רונה לפני אושויץ... למצב דיכאון זה גרמה קודם כל העובדה שהגברים נשלחו מן המחנה. לא יצלח כל נסיון לתאר את עזיבתם, את פרידתנו מבעד לסורגים ואת רגשותנו. עבור רבים מאד היתה זו טרגדיה אמיתית! בעלים הופרדו מנשותיהם, בנים מאמהותיהם, אחים מאחיותיהם וידידי נפש... כל אחת מאתנו כאבה את כאב הפרידה.

לאן הובילו אותם? לאיזו עבודת־פרך חדשה? ה־נתראה עוד אי־פעם? זמן שהותנו יחד ומר גורלנו המשותף גרם לכך שהם נעשו קרובים לנו, אף יקרים. הם היו מספקים לנו ידיעות, היו מנחמים אותנו ושאפו להיות המגינים עלינו.

תורגם מפולנית: משה שפס

יום חמישי, 30 בנובמבר 1944

חלום בלהות

אני שוכבת על דרגש חולים. חורף. החורף הרביעי במחנה. אין תרופות.

החורף הרביעי, דבר זה עצמו אומר הרבה. אין צורך בפירושים. החורף הרביעי בעבדות מספיק. מספיק כדי להשבר רוחנית וגופנית. אכן נשברה גבורת נפשם של אלונים חזקים, אבל מוזר, עוד לא כולם נשברו. עדיין מתהלכים שלדים למחצה, ובכל נימי נפשם וגופם הם עורגים, חולמים ומצפים... והצפיה נמשכת, נדחית... המעטים עוד הקרבנות? המעטים האסונות? עד מתי עמק הבכה הזה? לא דיה השואה? האם לא נתערערו עדיין כליל יסודות העולם? הטרם שבעת מולך המלחמה? הרעב אתה לחיינו אלה, החלשים? האמנם?

שארית העצבים הבריאים ושארית המחשבה ההגיונית סוגרים על העצבים המפוררים והפגועים ועל המחשבות המטורפות ומונעים ממעשי טירוף. עד מתי אפשר להיכנע להשפלה, לדיכוי, למכות ולדיכדוך הנפש? עד מתי אפשר לסבול רעב, קור, ליכלוך? עד מתי אפשר לשאת עול כבלים ולסבול בהכרה את גורלם האכזרי של קרובים? ולבסוף, הייתכן לערוג ולכמוה עד בלי די, מבלי שיתגשם אפילו אחד מן הכיסופים הגדולים והעצומים שלנו?

הן לבסוף יתפוצצו העצבים הבריאים, והגיון השכל יתדלדל, וירדו בסופה על העולם יסורים מטורפים. האמנם ירדו ויציפו את העולם ויגרמו לו שירגיש רק חלק מן הכאב שגרם לנו? מפני זאת אני יראה! יחד עם תפילותי לאל הנקמות בעולם הזה, אשא נפשי אל עצמת השנאה! העלו נא תקווה בלבנו, תנו לנו כוח להראות להם ולאחרים ולהורות לדורות הבאים — שאין פשעים ללא עונש!!!

כתריסר מיטות פשוטות ערוכות בשורה. מבעד שמיכות כהות מציצים פנים חיוורות ועיניים המתנוצצות מחום. ביניהן מסתובבת אחות שמנה (עם חיוך של עונג ומצב־רוח הפכפך). בקול חלוש מפנות אליה החולות את בקשותיהן הצנועות. שקט אצלנו. באולם תנועה, כאן גרות אלף נערות מדוכאות מן הפחד המשוטט במחנה. השחפת השטנית בולעת מדי פעם בפעם קרבנות חדשים ונותנת אותותיה בעשרות אחרות. זו חרב דמוקלס במחננו, שלצליל משקה נרעדים לבותינו והעינים שוקעות עמוק יותר.

יותר מבכל מקום אחר, צועד כאן במרכבת ניצחון מולך השחפת הקוטל בנו. ואין פלא שהוא בעינינו החרדה האיומה ביותר. והעינים הפקוחות האלו, הבוערות, הלבבות הפועמים בחולשה, משתוקקים עוד לראות את אור החופש ולו לזמן קצר בלבד, לו רק כדי לחולל על הריסותיו של האויב, על חורבותיו ועל גויותיו, במחול פראי של ניצחון ולהתנשם בריקוד של נקמה עד אפיסת כוחות, ולהתענג בסיפוק בהתגשם השאיפה הגדולה ביותר בחיים. בחורף הרביעי במחנה גרינברג עדיין פועמות שאיפות בליבנו. יוקדים בנו חיים קשים ועקשניים, חיים יהודיים, הנמשכים למרות הכל ועל אף הכל.

במשך אלף שנים פורצים הם במשעולים זרועי קוצים ובדרכי יסורים באינקוויזיציות, במסעי הצלב ובפרעות. שאריות העם היהודי ממשיכות לטוות מחדש את פתיל החיים.

האם יעלה בידם לפרוץ את מסעי הצלב האלה, האינקוויזיציות, הנקודות והמחנות האלה, כדי להמשיך אחר כך את פתיל החיים? האם נחזיק מעמד כדי להמשיך לטוות את הפתיל?

מחרישים פני החולים. שקט שורר באולם. חרש עומדת שורת המיטות ובקצב אחיד גולשים החיים. אין מענה! מתי איפוא תבוא התשובה?

חיים קריסטאל

המאבק לחיים בתוך התופת הנאצית

בסוף ספטמבר 1939 נסתיים כיבושה של פולניה על ידי הגרמנים. טרור אכזרי כלפי האוכלוסיה היהודית, במיוחד נגד הגברים, גרם לבריחה המונית לגבולה המזרחי של פולניה — לרוסיה.

גם אנו, שלושה אחים והגיס דוד פיבניצ׳ני ז״ל, ברחנו לרוסיה. היינו שרויים במתח נפשי ובחרדה לגורל משפחתנו שנשארה בפולין, ולא יכולנו להשלים עם צעדנו זה. סבלנו מיסורי מצפון: כיצד יכולנו, אנחנו הגברים, לברוח מהגיהנום ואת ההורים והילדים השארנו בודדים לגורלם? לכן חזרנו, אחי אברהם ואני, דרך הגבול הרוסי־פולני, שמשני צידיו ארב המוות. בדרכים לא דרכים, ובמאמצים רבים הגענו הביתה לדומברובה־גורניצ׳ה. הסברנו להורים ולאחיותנו את המטרה לשמה באנו: רצוננו שנהיה כולנו ביחד. סיפרנו להם על החופש שיהודים נהנים ממנו, והעיקר, על תוכניתנו להתישב כולנו יחד, בכדי שנוכל לעזור אחד לשני.

את אחותי שיכנעתי בנימוק שלמען הילד ואיחוד משפחתה עליה להצטרף אלינו. אמא ושני הילדים הצטרפו לכל החלטה של אבא. אבל על אבי לא יכולנו בשום אופן להשפיע, אבי עמד בשלו וטען: ברוסיה לא נותנים ליהודי דתי לחיות את חייו. אבי מוכן היה לשאת בכל סבל, רק לא לוותר על עבודת הבורא. אנחנו לא כל כך צעירים, אמר, והגרמנים לא מתאכזרים כל כך לזקנים... וכי מי יכול להעלות על דעתו את תוכניותיהם הרצחניות של הנאצים?

הפרידה היתה מזעזעת, אין לתאר את הכאב שהר־גשנו, כאילו אנו נפרדים לתמיד. עד יום מותי לא אשכח את הפרידה מבני המשפחה, שהיו כה יקרים לנו.

יצאנו לדרך, אחותי עם ילדה בן הארבע, אחי אברהם ואני. אחרי יום של טילטולים בעגלות והליכה ברגל, הגענו לגבול, מקום נידח לפני פשמישל. הנסיעה ברכבת היתה אסורה ליהודים.

על הגבול נפלנו בידי שודדים אוקראינים. הם שדדו את כל אשר לנו, והשאירו אותנו כמעט ערומים, בנס נשארנו בחיים. עברנו את הנהר סן, למזלנו ירד גשם חזק ונרטבנו עד לשד העצמות, אבל יותר קל ובטוח היה לעבור את הגבול בגשם.

אחרי כמה שעות של הליכה בבוץ הגענו לעיר פשמישל שברוסיה. את הלילה בילינו על המדרכה, על יד תחנת הרכבת, כי בפנים לא היה מקום, היה מלא פליטים יהודים וגויים. אשה יהודיה ריחמה על אחותי ולקחה את הילד פנימה.

למחרת נסענו ללמברג. הפגישה עם הגיס דוד ואחי שמואל היתה נרגשת, ושמחנו על היותנו שוב יחד.

אך גורלנו לא הניח לנו הרבה זמן רגיעה.

המצפון הציק לאחותי, לא יכלה לסלוח לעצמה על ההתנהגות כלפי ההורים. איך יכלה לעשות צעד כזה ולחשוב רק על עצמה? תמיד היתה קשורה ומסורה להורים, ועכשיו, כשהם במצב כה קשה, היא כל כך מרוחקת מהם. היא לא יכולה לשאת זאת, אמרה, עליה לחזור ולהביא את כל המשפחה. לא עזרו שום שידולים והפצרות, בכוח עצרנו אותה מלחזור אבל הבטחנו לא לחזור בשנית.

החורף היה קשה ומעבר הגבול נעשה יותר ויותר בלתי אפשרי ומסוכן. שמענו על הרבה מקרי מוות בגלל יריות, אבל לא היתה לנו ברירה אחרת, הן הבטחנו לאחותנו לחזור.

בראשון למרץ 1940, בצהרים, נסענו מלמברג לפשמישל במטרה לעבור את הגבול לפולניה. הגבול חצה את העיר פשמישל. סיירנו בקרבת הגבול בכדי לברר את המצב השורר שם. הנהר סן היה קפוא למחצה, השדות היו מכוסים שלג, החורף היה בעיצומו. הבחנו בבנין ישן. הבנין, שהיה בעבר בית מטבחיים, היה מרוחק כמה צעדים מהנהר סן.

התגנבנו לתוך הבנין העזוב, תפסנו עמדת תצפית וחיכינו לשעת כושר. נצלנו רגע של הדלקת סיגריה על ידי אחד משומרי הגבול, וכהרף עין זינקנו לנהר, התכופפנו על פני המים שלא יבחינו בנו, ותוך כדי כך נפלנו לתוך המים ונרטבנו עד לשד עצמותינו. כשיצאנו מהמים התגלגלנו בשלג בכדי שנהיה לבנים, ועל ידי כך נוכל להיות מוסווים יותר, אבל כנראה הבחינו במשהו, ופתחו לעברנו ביריות. שכבנו בשלג ללא תנועה כחצי שעה, ומשפסקו היריות התרחקנו לאט לאט מהגבול לכיוון אור שנראה לנו במרחק של שניים־שלושה קילומטר.

הגענו למקום קפואים כגושי קרח. על כל הסכנות יכולנו להתגבר איך שהוא, אך בפני הכפור היינו חסרי אונים. התקרבנו אל הבית ותפילה אחת בפינו: שהאנשים הנמצאים בבית ירחמו עלינו ויכניסו אותנו לביתם. ככל שזה יראה מוזר, איבדנו את האמונה בבני אדם. בזהירות הקשתי על הדלת. הדלת נפתחה ואשה צנומה עומדת לפנינו בפתח. פניה החווירו, היא הצטלבה וקראה: „אלוהים אדירים — אמא הקדושה", והכניסה אותנו פנימה.

לא שאלה אותנו שום שאלות, היא הבינה מי אנחנו, פליטים מעבר הגבול. הוסיפה עצים לתנור. חום התנור חימם את גופנו ואת הנפש. היא גם נתנה לנו בגדים להחלפה ומשקה חם לשתות. שאפנו עידוד מיחסה הטוב של הנוצריה. יחד עם זאת סיפרה לנו כמה קשה עכשיו לעבור את הגבול, כי כמעט בכל יום נופלים אנשים החוצים את הגבול. כעבור יום נפרדנו מהאשה כשלבנו מלא הודיה ופנינו לדרכנו.

לא רצינו לסכן את עצמנו ולנסוע ברכבת, לכן הלכנו ברגל, ותוך ימים אחדים הגענו לעיר קילץ. בתנאים קשים אלה, לא ראינו אפשרות להגשים אל המוטל עלינו: להגיע להורים ולהביאם לרוסיה.

על לוח בצדי דרך השדות היה כתוב בגרמנית: „לא לנסוע לרקוב", עיירה קטנה ליד קילץ, במרחק 40 ק"מ ממנה. לנסוע לרקוב לא היה כל כך פשוט: באביב היה בוץ, בקיץ חול, בסתיו שוב בוץ ורק בחורף, כשירד הרבה שלג, היתה הנסיעה במגלשים קלה יותר.

בכפר זה התישבנו אחי ואני. לשם פרנסה הברחנו לחם ומזון לעיר קילץ. עיסוק זה היה כרוך בסכנת מוות ליהודי. כתבנו מרקוב הביתה לדומברובה על מקום המצאנו. לא יכולנו לכתוב להם על הכל, והורינו לא יכלו להבין מה קורה כאן, איפה אחותי חיה עם הילד? אבינו, יהודי זקן, סיכן את חייו ועבר מדומברובה עד רקוב, בתוך זה עבר את הגבול בוולברום. לרוב הלך ברגל, יכל זה בכדי לדעת מה שלום ילדיו. אבינו נשאר איתנו ברקוב וכעבור זמן מה החלטנו שאני חוזר לדומברובה לאמא.

הגענו ערב ראש השנה ת"ש — 1940 לדומברובה אחרי שנעדרתי יותר משנה. צער עמוק ודיכדוך נפשי תקפו אותי, כשנזכרתי בימים הנוראים לפני כיבוש הנאצים. כמה שטיבלאך ובתי מדרש היו בדומברובה, ובית הכנסת הגדול לתפארת, והיהודים בלבוש המסורתי, מי בקפטנים של משי, ומי בשטריימלעך ובקיטל לבן כשלג. ביראת כבוד מילאו את בתי התפילה. ובשמחת תורה — כמה היה זה שמח ויפה לראות יהודי שיכור, יהודי שיכור — משמע שהשתכר מתוך שמחה לבוראו.

חורבן ויגון היו מנת חלקנו. חיללו ובזזו את בתי הכנסת (לבית הכנסת הגדול הכניסו סוסים והפכוהו לאורווה). היהודים התפללו במנין בסתר, והרוב התפללו בבית. התפילה שוב לא נשמעה כמו בימים ההם: בכי מר ותחנונים, זה היה תוכן התפילה. אותו הנוסח בראש השנה, ביום כיפור ובשמחת תורה.

קיבלתי הזמנה להתיצב ב„יודנראט" ולנסוע למחנה עבודה בגרמניה. לא רציתי לנסוע למחנה עבודה, הרי באתי בכדי לעזור לאמא, שכל המשפחה נקרעה ממנה. אך ל„יודנראט" היו אמצעים מנוסים: הם לקחו את אמי בתור בת־ערובה, כך לא היתה לי ברירה והתיצבתי. למחרת שמחת תורה נשלחתי למחנה עבודה.

היה זה משלוח ראשון, שהכיל בערך 150 איש מדומברובה, ואני בתוכם. ביודנראט הבטיחו לנו תנאי עבודה טובים — תשלום עבור העבודה, חופש פעם אחת בחודש, וכן שלא יסגרונו במחנות. אך מי שהאמין להבטחות אלה, התאכזב חיש מהר.

אחרי נסיעה ברכבת במשך כמה שעות, הגענו לצריף צדדי במקום לא מוכר לי עד היום. קיבלו אותנו אנשי ס.א. בצעקות ובגידופים. עברנו ברגל ששה־עשר קילומטרים עד למחנה קליינמנגסדורף. המחנה היה מגודר בחוטי תיל.

צעקות ומכות היה מנתנו היום־יומית. הדיכוי הנפשי, והיותנו מנותקים מהחוץ, הביאו להתקרבות חברים. התידדתי עם כמה מבני עירנו שהכרתי אותם מקודם. היינו מין קולקטיב שחבריו היו: יאנק רוזנברג, מוטק פלוס, איזיק פרזרוביץ, שמעון רוזנבלום ואני. מקליינמנגסדורף נשלחנו לאייכטל, מאייטכל לאטמונד ומאטמונד לפרייווטאאו.

לבסוף נותרנו שלושה: אייזיק, שמעון ואני.

בראשית 1943 הגיעו אלינו הידיעות הראשונות על חיסול היהודים ועל מחנות ההשמדה. ניפסק גם הקשר עם הבית, ואז התחלנו לחשוב על גורלנו אנו, והגענו למסקנה כי קיימת רק דרך אחת, להינצל, דרך קשה מאוד: בריחה מן המחנה. השאלה היתה — לאן ואימתי? קבענו תוכנית פעולה. התחלנו לבדוק ולבחור כל מקום העלול להתאים לבנות בו מסתור.

החלטנו לצבור דברים חיוניים שיוכלו להביא לנו תועלת, בזמן שנהיה מנותקים מן העולם: מצית, אבני מצית, בנזין ודברים אחרים. עבור הבגדים שמכרנו לגרמנים קבלנו לחם, שאותו יבשנו לצנימים. בזמן הבריחה היו לנו שמונה־עשרה כיכרות לחם בני קילו כל אחד.

לאחר חיפושים רבים מצאנו את המקום המתאים בכדי לבנות בו מקום סתר. היה זה במקום עבודתנו, במנסרה. משך חצי שעה השקענו עמל רב להכשיר את המקום מתחת לצריף. החפירה מתחת לצריף היתה קשה מאוד. חפרנו בשכיבה בכל מיני כלים: חתיכות מתכת ועץ. את האדמה פיזרנו מתחת לצריף. זמן

על יד הקרמטוריום
(עומד מיטק קרייצר בתור לויטננט אמריקאי)
מיעטעק קרייצער
אַלס אַמעריקאַנער אָפיציר ביים קרעמאַטאָריום

החפירה היה בעת ארוחת הבוקר, חמש עשרה דקות. בחפירה עסקנו שמעון ואני, אחד חפר והשני שמר עליו שלא ניפול בפח. היו לנו סימנים מוסכמים: סימן אחד — לא לצאת, שני סימנים — לצאת, וכך הצלחנו לגמור את מקום הסתר.

בינתיים העבירו אותנו למקום אחר, אבל עדיין באותו כפר.

ב־31 באוקטובר 1943, נפוצה שמועה שעומדים לחסל את מחנה העבודה שלנו, ולשלוח אותנו לאושויץ. זה היה ביום שבת. לא יצאנו באותו יום לעבודה. האנשים היו המומים מחוסר אפשרות לשינוי המצב. כולם שאלו אחד את השני: מה יהיה? מה לעשות? אמרתי לכל מי ששאל אותי, לברוח בהזדמנות הראשונה. גם אני אברח אמרתי.

לגרמנים היתה שיטה: כשאחד היה בורח מן המחנה, היו מוציאים להורג את שכניו למיטה מימין ומשמאל, או שהיו עורכים מיסדר ומוציאים כל עשיר להורג. היות והפעם היה ברור לנו שכולנו נידונים למוות, יכולנו להוציא לפועל את תוכניותינו.

גילינו את התוכנית ליעקב זיגרייך על מנת שיצטרף גם הוא, הסברנו לו את כל התנאים הקשים בהם נחיה במקום הסתר. הוא ענה שבתנאים כאלה אין האדם יכול להתקיים, ועוד אמר: „מה שיהיה עם כלל ישראל יהיה עם „ר' ישראל" — ולא הצטרף אלינו.

במוצאי שבת, בשעה שתיים עשרה, עשינו את הצעד הנועז והגורלי... וברחנו.

הגענו בשלום למחבואנו והרגשנו את עצמנו בני חורין. היינו מנותקים מן העולם. אור היום לא היה קיים בשבילנו. ביקרו אצלנו כל מיני יצורים נרדפים כמונו וחילקנו עמם את גורלנו, הם הרי אינם מסכנים את חיי האדם: עכברים, צפרדעים, לטאות...

כאמור, נבנה מחבואנו מתחת לצריף, אורכו שני מטר, רוחבו מטר אחד ועומקו — מטר וששים ס"מ. זה היה במגרש המנסרה. במגרש עמד בנין למכונות, ותנור הסקה שהפעיל את המיפעל. המקום נקרא פרייוולדאו, במחוז זגן שבגרמניה.

התאמנו את עצמנו לתנאי המקום. שניים שכבו או ישבו בצד אחד, ואחד מצד שני. לא היתה אפשרות לעמוד, מפני שעשינו מרתף בעומק של ששים ס"מ לאיכסון מזון, כך שנשאר לנו רק עומק של מטר אחד למגורים.

כעבור שבוע ימים מזמן הבריחה, יצאתי בחצות הלילה לחפש מזון. זו היתה יציאת הבכורה. חיפשתי בכל מיני מקומות, ברפתות ובדירי החזירים, לא

מצאתי שום דבר. כנראה עד חצות הספיקו הבהמות לגמור את האוכל. לא יכולתי לחזור בלי כלום ובדרך חזרה שמתי עין על מחסן קש ועליית גג. היררהרתי רגע והחלטתי לבקר במחסן הקש. הידים נכנסו לפעולה, לא הדלקתי אור, במישוש מצאתי ערימה לא גדולה של חיטה. שק לא היה לי. לא יכולתי לחשוב הרבה זמן, הורדתי את המכנסים, קשרתי את קצותיהם ומלאתי חיטים. חזרתי למחבואנו מסיור ראשון, מרוצה מהצלחתי.

את מלאי המזון חילק שמעון לפי חישוב מדוייק לזמן ארוך. המנה היומית לכל אחד היתה: שלוש כפיות חיטים, פלח סלק אדום וצנים לחם מיובש, בתקוה שאם נמצא מקור מזון נוסף, נגדיל את המנה היומית. כעבור כמה ימים יצא שמעון לסיור, לחפש מה שניתן לאכול. גם הוא יצא בחצות והפעם לקח אתו שק. כעבור שעתיים בערך, חזר עם שלל רב: חצי שק צנון־בר, „לקט" שהשאירו בשדה. האדמה היתה כבדה, אך בעשר אצבעות הצליח להוציא ממנה את „המעדנים". במחבואנו היו לנו גם כלים, פח לאגור מים, ופח שני לעשות בו את צרכינו.

המעבר הקיצוני מאוכל מבושל וחם, לאוכל קר ובלתי־מבושל נתן את אותותיו: כעבור חודש, במוצאי שבת בשעה שמונה בערב, חש שמעון כאבים חזקים בבטן. אמצעים רפואיים לא היו לנו. ידענו כי מים חמים היו מקלים עליו והחלטנו לעבור על הנוהג; בדרך כלל היינו יוצאים רק בחצות ובחושך, הפעם נאלצנו לגשת לבית המכונות בכדי להרתיח מים חמים. לחדר המכוניות היו שתי כניסות — אחת סגורה מבפנים ואחת מבחוץ. היתה עוד אפשרות אחת — להכנס דרך חלון קטן מתחת לגג. טיפסתי והצלחתי להיכנס פנימה. פתחתי את הדלת שהיתה סגורה מבפנים ואיזיק ושמעון נכנסו פנימה. שמעון שכב על תנור ההסקה כשבטנו לתנור ואני חיממתי פח מים.

שמעון שתה מנה הגונה והוטב לו, גם אנחנו שתינו מים חמים. אי אפשר לתאר את טעמם של המים האלה. הרגשנו ממש, כי מים חיים הם אלה, המחיים את נפשנו, חודש ימים לא באו מים חיים לפינו.

צלינו כמה סלקים אדומים ופנינו ללכת, כשלהפתעתנו נכנס עגלון המנסרה מאקס באיר. בראותו אותנו נבהל, כי היינו שלושה. הוא זיהה אותנו ושאל בגימגום: „הנכם עוד פה?! משמע הנכם עוד בחיים?!" איזיק פנה אליו: „אדון באיר יש לנו דברים יקרי ערך, במה תוכל לעזור לנו?" הוא התחמק מלענות ואמר כי אין לו פנאי, הוא מוכרח ללכת תיכף, אשתו תחפש אותו. שמעון פנה אליו ואמר: „אדון באיר, אנחנו עוזבים את המקום, בימים הקרובים אנחנו פונים לצ'כוסלובקיה... אתה לא תלשין עלינו... (באיר היה „ידיד" של שמעון, כי שמעון עבד אתו ביחד). באיר השיב: „לא ראיתי אתכם!" והלך לו.

שוב חזר ואמר: „לא ראיתי אתכם" — והסתלק.

לא האמנו אף רגע להבטחתו, ועקבנו אחריו. רצינו לדעת אם יפנה למשרד המנסרה ויטלפן למשטרה, אבל הוא כנראה רצה להימלך בדעתו והלך הביתה. (נתברר לנו שהוא הודיע או גרם שיודע למשטרה, והם טמנו לנו מלכודת).

חזרנו למחבואנו. שמעון הרגיש טוב יותר, ולאחר מה שקרה היינו בדעה אחת, ששוב אין יוצאים מן המחבוא למשך זמן מסויים. אבל לגמרי אחרים היו פני הדברים, ולאחר שבוע ימים, קיבל שמעון התקפה שניה חזקה וקשה מן הראשונה, מלווה חום גבוה. גם הפעם זה קרה במוצאי שבת, בשעה תשע ושלושים בערב. לא יכולתי למצוא לי מנוחה, לא היה לי ספק שסכנה אורבת לנו אם נצא הפעם ממחבואנו. מאידך לא היתה לנו אפשרות אחרת לעזור לו, רק עם מים חמים. ובראותי איך הוא מתפתל בכאביו, אמרתי לעצמי: פיקוח נפש דוחה הכל!

נכנסנו לבית המכונות, הפעם בלי איזיק. חזרנו שוב על אותו הטיפול אבל לא באה הטבה. הדקות שעברו עלי אז ארכו כנצח, פניתי לשמעון ואמרתי שעלינו ללכת. שמעון נאנח קשות ואמר שלא יוכל. שמעון, באופיו המוצק, הקשה כאגוז, אף פעם לא השמיע אנחת לא־יכול, ועכשיו ראיתי כי המצב חמור מאוד. הרתחתי עוד מים, והוא שתה בלי הפסקה. חשבתי לתת לו לשכב עוד קצת וניגשתי לחלון, התבוננתי בחושך, ומה עיני רואות — שלג יורד, זה היה אסון בשבילנו, בשלג היו מתגלים עקבותינו. מתוך עצבנות נכנסתי לחדר שני, לחדר המכונות. על הקיר היה תלוי שעון גדול, רציתי לדעת מה השעה, באור הניצוץ של המצית (בנזין לא היה במצית), ראיתי שהשעה היתה עשר שלושים ושבע דקות. ניגשתי לשמעון ואמרתי לו: „מוכרחים ללכת, יורד שלג!"

חשבתי שמוטב לנו ללכת כל עוד השלג יורד, הוא יכסה את עקבותינו. שמעון התרומם וירד מן

התנור ממול החלון. לפתע שמעתי את שמעון קורא: „חיים, שלושה אנשים מתקרבים אלינו". בקפיצה אחת עמדתי ליד הדלת וסגרתי אותה, ובאותו רגע התחילו להשמע דפיקות בדלת וצעקות — לפתוח! לפתוח! אני יורה בכם!

היה זה קולו של פוליסמייסטר פארט, הנבל היה מוכר ליהודים כאכזר גדול. היה לו פרצוף של רוצח. פחד היה להסתכל עליו, ואנחנו נמצאים בידיו. עשינו מאמץ גדול להשתלט על עצמנו, כי ידענו יפה שאחרת אנו אבודים. טיפסתי בחושך עד לחלון הקטן מתחת לתיקרה, המקום היחידי שדרכו אפשר להימלט, קראתי בלחש לשמעון שיעלה אחרי, אבל בחושך לא ידע כיצד להגיע לחלון והוא הסתתר בין המכונות.

הם שברו את החלון ופרצו פנימה בירויות. אני הסתלקתי והשתדלתי להעלים את עקבותי. הצלחתי במידה מסויימת, חזרתי לתוך מחבואנו. השלג ירד בלי הפסקה.

מסרתי לאיזיק הודעה קצרה, שמעון נפל בידי הרוצח פיקט, יותר לא יכולתי לדבר. איזיק תפש ראשו בידיו ומילמל: „שמעון, שמעון", וכך חזר על המילים בלי הפסק.

בין הצריף למחבואנו היה חלל של כמה סנטימטרים. התאמצתי להסתכל בכיוון לחדר המכונות. כעבור זמן מה ראיתי אור פנס מתקרב באיטיות לכיוון הצריף. כשאור הפנס היה כמה צעדים לפני הצריף, שמעתי שריקות חדות ממשרוקית משטרה. הפנס פנה לאחור בכיוון לבית המכונות, הבנתי שקרה משהו. אחר כך התברר ששמעון ברח מידי המרצחים.

שמעתי צעדי אנשים קרבים לצריף. הם נעצרו על ידו. הבנתי שזו שמירה על הצריף, לאחר שגילו את עקבותי על השלג. סגרתי את מחבואנו בצורה הרמטית. הרהרתי על הנעשה מסביבנו והאמצעים שנקטנו בכדי להינצל מצפורני הנאצים, ועכשיו הכל נגמר, חשבתי.

הייתי בטוח שתוך שעות ספורות יחרץ גורלנו לחיים או למוות. הכנתי תער, סכיני גילוח, בנזין ונפט. לא חשבתי על התאבדות, אלא על דבר אחד: הם לא יתפשונו חיים, לא ולא! בצעד זה עמדנו לנקוט ברגע האחרון. בעת שיגלו אותנו ולא נמצא כל סיכוי להצלה.

היתה דממת מוות וההרהורים הלכו וגברו, וכך עברו שעות ארוכות. בשעה שמונה בבוקר התקרבו אנשים רבים לצריף, נכנסו לתוכו ונשארו עומדים על מחבואנו. שמענו מדברים ולא הבנו על מה. לא היה לי ספק שיהרסו את הצריף. בחור גרמני בן חמש עשרה בשם ברוש, שעבדתי אתו ביחד, בדק עם מוט

מחנה ריכוז מגודר עם חוטים דוקרניים (עומד מיטק קרייצר בתור איש צבא אמריקאי)
מיעטעק קרייצער, פאַר אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער

עץ ארוך מתחת לצריף, דפק על הריצפה ובתוך האדמה, וקרא: לא, לא, לא, (ניין, ניין, ניין). סימן שאין חיים מתחת לריצפה!

היינו בכוננות מתמדת ובמתח נורא משך שעתיים, עד שהם עזבו את הצריף, אבל השמירה נשארה במקום. כך עברה יממה בציפיה. בשש לפנות בוקר שמעתי רישרוש מתחת לצריף, והיתה לי הרגשה ששמעון הוא זה. הוצאתי ידי ובכל כוחותי משכתיו פנימה. הוא ביקש רק דבר אחד — משהו חם ללבוש. כיסיתי אותו בכל מיני דברים שהיו לנו והוא נרדם בישיבה וישן שינה עמוקה. התבוננתי בו מלא סיפוק על שחזר ונמצא שוב אתנו ביחד. הרהרתי וחשבתי באיזה זמנים אנחנו חיים; על כל מיני רדיפות, אינקויזיציות ופוגרומים שעברו על עמנו, ואינני יודע כיצד להגדיר את הזמנים האלה שבהם אנו חיים. הטירוף של העם הגרמני, או זעמו של אל רחום וחנון... אינני תופס... אינני מבין...

שוב שמעתי צעדים מתקרבים. העירותי את שמעון, פן יוציא מפיו אנחה בשנתו ויגלה אותנו. שמעון התעורר, בשמעו את האנשים בחוץ, הבין את הסכנה. חשבתי לרגע: האם הם חכו לרגע שבו יכנע שמעון, ואז יתפשו את כולנו? איך אפשר לתאר דבר כזה, שמעון ברח מידי רוצחים!!! שלושים ושש שעות נלחם לא רק במשטרה, כל הכפר רדף אחריו, בכל פינה העמידו משמרות, והוא, חולה, בבגדי קיץ, לא נכנע להם. שמענו כי הכניסו כלב מתחת לצריף אך הוא לא גילה אותנו.

אפשר לקרוא לזה רק נס.

חיינו בתנאי המחבוא עוד יותר מארבע עשרה חודשים. הרבה בעיות התעוררו: מים, בית־שימוש שלא יכולנו לחשוב עליו, חיים של סכנות בלי סוף ובלי הרף, אבל לא כאן המקום להרחיב. נאבקנו להישאר בחיים בתוך התופת הזו בכדי שנוכל לספר מה עוללו לעמנו הנאצים ימ״ש.

תהלה ליפשיץ (תל־אביב)

חזרתי, ידעתי לאן

חזרתי, ידעתי לאן,
את הדרך הכרתי היטב.
שש שנים ארוכות לא הייתי כאן
בלבי התישב הכאב.
הגעתי בבוקר, בבוקר השכם
לא צפיתי לראות אף אחד.
ידעתי: מזמן אין אף אחד מהם,
פחדתי לשאול על כל פרט.
ברבע שעה מגיעים אל העיר
רציתי שהדרך תמשך לי שעות.
היה בוקר של סתיו, בוקר סגריר,
בוקר כזה מוכר לי מאד.
הגעתי — הכל כאילו עזבתי אתמול.
אותן מדרגות מובילות אל העיר
מימין המנזר, באמצע שביל צר,
ועצי הערמון משמאל.
ממגדל כנסיה מצטלצל פעמון —
כה מוכר לי משחר ילדות.
כתמיד, כן עכשיו בישר את היום
כתמיד בשעה זו, כה פשוט.
פה בתי שכני, והבית שלי?
איננו! בלעתהו האדמה.
רציתי להעלות את ביתי בזכרוני,
ובמקומו משתרעת גינה.
נצבת הבאר ששחקתי על ידה —
בהיותי ילדה קטנה.
הבית! פה היה ניצב, מולה!
וכאן, בצידה, הכניסה.
הבתים אינם! וכאילו לא חסרים!
כל הבתים אינם:

פה היה בית סבי ועוד בתי יהודים —
נעלמו נמחקו כאן כולם!
בדמיוני ראיתי הריסות עצובות!
לא יכולתי לדמות לי אחרת...
ומצאתי גן, ירק, ערוגות ערוגות!
מסודרות לנוי ולתפארת.
פרחים בוגדנים, שנאתי אתכם!
בראותי מכסים העובדות.
ארורים השותלים! ארורות הערוגות
שעלו לכסות הריסות.
וככה ניצבתי מול הבאר...
העברו רגעים או שעות?
הרחוב התעורר, נפתחו דלתות
ומולי עומדות השכנות.
מבלי לחכות שאברכן לשלום
פולטות הברות אחדות:
הם אינם... הם אינם... ראיתיך מחלון
ועיניהן יותר מספרות.
הם אינם, אף אחד, ועינים מגלות:
ראינו הכל, ושתקנו.
הם אינם, אף אחד, ועינים אומרות:
גם אנחנו, גם אנחנו רצחנו.
יותר לא אמרו, יותר לא שאלתי.
ידעתי הכל מראש —
רציתי לראות את העיר בה גדלתי
ידעתי: את אחי לא אפגוש.
ראיתי עינים סוד מגלות:
אנחנו עזרנו לרצוח!
ראיתי עינים נפחדות, נבהלות,
שרצו לכסות ולהשכיח.

י. פיוניטשנע (ניצני)

די ערשטע שחיטה אין סטאַניסלאַוו

הושענה־רבא 1941. איך האָב דאַן נאָך געאַרבעט אויפן זעלבן אַרבעטס־פלאַץ, ווי ביי דער ראַטן־מאַכט, אין דער פאַבריק פון די „געברידער צירינג" אויף זאַשינאַוואַלע גאַס. געוווינט האָב איך צוזאַמען מיט מיין ברודער אויף וואָלאָטשיניצקאַ גאַס, אַזוי אַז אַ היים גיין שלאָפן האָט באַדייט ריזיקירן מיטן לעבן, ווייל ערשטענס האָב איך געמוזט אַדורכגיין דורך דעם שטאָט־צענטער, וועלכער איז געווען שטענדיק פול מיט אוקראַאינישער מיליץ, ס. ס. לייט און „געסטאַפאָ", און טראָצדעם וואָס איך האָב געהאַט אַלע פאַפירן אין אָרדנונג, האָט אָבער דאָס שוין בלויזע באַווייזן זיך פון אַ ייד דאָרט באַדייט אַן אומדערהערטע חוצפה און אַן אַרויסרופונג קעגן דער „הערן־ראַסע", און צווייטנס האָב איך אויך נישט געקאָנט אויסמיידן די הויפט־קוואַרטיר פון דער „געסטאַפאָ", וועלכע האָט זיך געפינען אין עק זאַשינאַוואַלע גאַס, ווו ס'איז שטענדיק געשטאַנען אַן ס. ס. מאַן ביים טויער און ווי נאָר ער האָט דערזען אַ ייד, דעם שונא נומער 1 פון „דריטן רייך", האָט ער אַ בריל געטאָן „קאָם היער", וואָס האָט זיך געענדיקט אין מערסטן טייל מיט אַ קויל אין קאָפ, אין בעסטן פאַל מיט שווערע ווונדן. איך האָב דעריבער שטענדיק גענעכטיקט ביי באַקאַנטע, וועלכע האָבן געוווינט נישט ווייט פון מיין אַרבעטס־פלאַץ. אויך די נאַכט אויף הושענה־רבא בין איך געשלאָפן ביי מיינע פריינט, די פאַמיליע דיאַמאַנט, אויף הובעראָ גאַס.

אַרום 6 אַ זייגער אין דער פרי בין איך אויפגעוועקט געוואָרן דורך דער באַלעבאָסטע מיט די ווערטער: „שטייט אויף שנעלער, ס'איז עפעס נייעס אין גאַס, מען פירט גרופעס יידן אין אויטאָס אַרויס פון שטאָט". אין קיך זענען שוין געווען פאַרזאַמעלט אַלע שטובאיינוווינער און אויך דער נאָענטסטער שכן מיט זיין פרוי און צוויי קינדער. מיט בלאַסע פנימער פון שרעק האָבן די פרויען אָנגעקוקט די מענער, ווי ווילענדיק אַז זיי, די מער באַהאַוונטע און קאָמפעטענטע זאָלן זיך אַרויסזאָגן, וואָס דער מאַסן־ווייזער אַרויספיר באַדייט, דערוואַרטענדיק דערביי אַ לייכטן אורטייל. די מענער ווידער מיט אָנגעשטרענגטע געזיכטער האָבן געהאַט די אויגן געווענדעט צו דער פאָדלאָגע און דיוואַן, ווי זוכנדיק ביי זיי אַן ענטפער אויף די שטום־געשטעלטע פראַגע פון זייערע פרויען. קיינער האָט נישט געוואָלט אַרויסטראָגן דעם אורטייל, וואָס פאַראַ גורל ס'דערוואַרט זיי. שטומערהייט איז מען געקומען צו אַ הסכם, אַז מען דאַרף אָפוואַרטן. אַרום 8 אַ זייגער איז אַרויסגעזאָגט געוואָרן אַ געדאַנק, אַז נישט אַנדערס, נאָר ס'קומט פאַר אַן אויסזידלונג, וואָס האָט אויסגעזען צו זיין וואַרשיינלעך, צוליב דעם, וואָס מען האָט יעדן באַפוילן מיטצונעמען מיט זיך בעטגעוואַנט, קליידונג, פאַרשידענע ווערטזאַכן און עסן אויפן וועג. די אַרויסגעזאָגטע השערה איז אויך געווען געשטיצט אויף דעם פאַקט, וואָס מיט עטלעכע טעג צוריק האָט מען אַריבערגעפירט קיין סטאַניסלאַוו אַלע יידן פון די אַרומיקע קליינע ישובים. ס'איז טאַקע שווער געווען צו געפינען אַן ענטפער אויף דער פראַגע, וווהין וויל מען דאָס אויסזידלען אַזאַ מאַסע פון קרוב 30 טויזנט יידן פון דער צווייטער גרעסטער שטאָט אין מעריב גאַליציען נאָך לעמבערג און ווו קען זיין דאָס באַשטימטע פאַר זיי באַזעצונגסאָרט. פון דער צווייטער זייט אָבער האָט קיינער נישט געקענט און אויך נישט געוואָלט דערלאָזן דעם געדאַנק, אַז מען פירט אַלעמען צום טויט.

אין צווישן האָט זיך די מגיפה דערנענטערט צו אונדז. ס'האָבן זיך באַוויזן אין גאַס די גוט באַקאַנטע אונטערוועלט געשטאַלטן, גרופעס קליינע אָפגעריסענע און באַרוועסע שקצימלעך, וואָס זענען שטענדיק די פאַרפאַסטנס און וועג־ווייזער פון די בייזע ווינטן, בכדי צו באַקומען, אָדער זיך נעמען, שכר טרחה אין דער פאָרם פון אויסרויבן די ווינונגען פון די קרבנות.

מיר האָבן זיך אַלע שנעל געכאַפט פאַקן די זאַכן: קליידער, וועש און עסן. איך האָב אויך געהאָלפן פאַקן (קיין אייגענע זאַכן האָב איך נישט געהאַט), כדי ווען די מחבלים וועלן אַריינקומען מיטן געשריי „הערַאוס"! אויסמיידן טויט־קלעפ ביים אונטערטרייבן אונדז, נאָר זיין גרייט, גלייך אַרויסגיין אין גאַס און טיילן דעם גורל פון אַלע.

שטייענדיק אַזוי גרייט צו דער אויסזידלונג, האָב

איך, קוקענדיק אין אַ זייט דורכן פענצטער פון ערשטן שטאָק געזעען, ווי ס׳ווערן אַרויסגעטריבן איינוווינער פונעם אַנטקעגנאיבערדיקן הויז. מענער, פרויען, קינדער, אַלטע לייט. אַלע האָבן מיט זיך געהאַט פעקלעך בעטגעוואַנט, וואַליזקעס, רוק־זעק. די אייגנטליכע בעלי־בתים פון די וווינונגען האָט מען דערקענט דורכדעם, וואָס זיי זענען אַרויס די לעצטע, אונטערגעטריבן דורך אוקראַינישע מיליציאַנטן, און ביים אַרויסגיין פון הויז זיך אינסטינקטיוו אומגעקוקט אויף צוריק, ווערלנדיק אַזוי אַרום זיך דערמאַנענען צי זיי האָבן נישט איבערגעלאָזט עפּעס וויכטיקעס, אָדער אַפילו אַ קלייניקייט, נאָר וואָס איז געווען טייער ביים נוצן טאָג־טעגלעך אין משך פון יאָרן. גלייכצייטיק האָב איך געזען ווי פונעם נאָענסטן הויז איז אַן אַלטער ייד אַרויס פון שטוב און געלאָפן אין הויף אַרום. דאָ איז ער צו צום מיסט־קאַסטן, דאָ צו אַ בוידעם פון אַ קאַמער — זוכענדיק אין דער לעצטער מינוט אַ באַהאַלטעניש פאַר די רוצחים, ווי אַ מויז, וואָס זיכט אַ לאָך אַריינצולויפן און קען נישט געפינען.

און דאָ האָט פּאַסירט אַ צופאַל, וואָס האָט אונדז געראַטעוועט. נעמלעך, די איינגאַנג־טיר פון אונדזער הויז איז תמיד, צוליב פאַרשידענע סיבות, געווען פאַרמאַכט. אין דעם קריטישן טאָג האָט אַ טייל פון אונדז פאַרגעלייגט די טיר צו לאָזן אָפן, ווייל ס׳קען אונדז דראָען קלעפּ, ווען די רוצחים וועלן אַנטרעפן אויף אַ פאַרמאַכטער טיר. מיר האָבן אָבער נאָך אַ ישוב הדעת באַשלאָסן די טיר צו לאָזן ווי תמיד פאַרמאַכט און אָפּוואַרטן, אויפמערקזאַם זיך צוהערן און ביים ערשטן קלאַפּ — גלייך עפענען.

ס׳זענען פאַרביי מינוטן נאָך מינוטן — און אַ וווּנדער! די בלוטיקע וואַקכאַנאַליע, דער שדים־טאַנץ אין גאַס, אויסגעמישט מיט די יללות פון די קרבנות ווערט שוואַכער מיט יעדער ווײַלע. וואָס זאָל דאָס באַדייטן? אונדזערע הערצער הערן אויף אויף אַ מינוט צו קלאַפּן פון גרויסער אויפרעגונג. און פונקט ווי פריער האָט קיינער נישט געוואָגט אַרויסצוזאָגן דעם געדאַנק, אַז מיר זענען צום טויט פאַראורטיילט — אַזוי אויך איצט ווען די הענקער האָבן אויסגעמיטן אונדזער הויז האָט קיינער נישט געטרויט זיך צו זאָגן, אַז מיר זענען וואַרשיינלעך אַרויס פון געפאַר. שטום און אָנגעשטרענגט האָבן מיר געקוקט איינער אויפן צווייטן, ווערלנדיק אַרויסלייענען יענעמס געדאַנקען צי ער טראַכט אויך אַז די געפאַר איז פאַרביי. נאָך עטלעכע מינוט האָב איך געזאָגט, אַז ס׳דוכט מיר, אַז זיי זענען שוין אַדורך. ס׳האָט קיינער נישט געוואָגט אַרויסצוקוקן אין גאַס אַריין. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז ווען דער באַנדעפירער איז צו צו אונדזער הויז, אַ נעם געטאָן די קליאַמקע אין האַנט און איבערצייגענדיק זיך, אַז די טיר איז געשלאָסן — האָט ער געגלויבט, אַז דאָס הויז איז שוין באַאַרבעט געוואָרן דורך אַן אַנדערע גרופּע — און איז אַוועק.

אָנהויבנדיק פון צען אַ זייגער האָבן זיך געהערט זאַלפּן פון מאַשין־געווער. מיר האָבן אַלע אויפגעציטערט און ווידעראַמאָל נישט געפונען קיין מוט אַרויסצוזאָגן אַ מיינונג וואָס דאָס קען באַדייטן. יעדנפאַלס האָט קיינער פון אונדז נישט געקענט גלויבן, אַז דאָס איז אַן איינפאַכע מאַסן־רציחה, גוט צוגעגרייט, און איינגעזשיסטירט. צו דעם צוועק זענען מיט אַ טאָג פריער צוגעגרייט געוואָרן אויפן יידישן בית עולם מאַסן קברים, פון וועלכע מיר האָבן לחלוטין קיין שום אַנונג נישט געהאַט.

דאָס וועטער איז דאַמאָלס געווען צוגעפּאַסט צו דער יידישער טראַגעדיע. אַ שניי געמישט מיט רעגן איז געגאַנגען אַ גאַנצן טאָג. די מאַשין־געווער זאַלפּן האָבן זיך איבערגעהזערט יעדע פאַר מינוט און אַזוי אָנגעהאַלטן אַ גאַנצן טאָג ביז 6 אַזייגער אין אָוונט, מיט אַן איבעררייס פון איינס ביז צוויי מיטאָג. אין דער שעה האָבן די רוצחים אין דער אַנוועזנהייט פון די שוין דערמאָרדעטע און די צום מאָרד וואַרטענדיקע קרבנות, געפרעסן און געזאָפן מיט אַ געפיל פון תענוג, וואָס ס„האָט אַ פאַרברעכער, געוויינלעך פאַראַכטעט פון דער געזעלשאַפט, בעת ער באַקומט אַ מעגלעכקייט צו באַפרידיקן זיינע ווילדע אינסטינקטן. אַזעלכע געלעגנהייטן זענען דאָך אַזוי זעלטן. דאָס טרעפט דאָך נאָר אַמאָל ביים פּאָגראָמירן יידן.

מיר זענען נאָך אַלע געשטאַנען אָנגעטאָן אין די אויבער מלבושים, די פעקלעך פאַרפּאַקט גרייט צום אַרויסגיין — אַזוי אַ גאַנצן טאָג. זעלטן ווער פון אונדז האָט זיך אויף אַ ווײַלע צוגעזעצט. אַרום 6 אַזייגער האָט דאָס שיסעריי אויפגעהערט. די מענער האָבן זיך דערלויבט צו פאַררויכערן אַ פּאַפּיראָס.

גלויבענדיק, אַז מיר זענען די איינציק לעבן־פאַרבליבענע יידן אין שטאָט — האָבן מיר אָנגעהויבן טראַכטן, וואָס וועט מיט אונדז זיין. דאָ פאַרבלייבן

און זיך אויסבאַהאַלטן איז אַן אוממעגלעכע זאַך. מ׳וועט אונדז סוף כל סוף אויסגעפונען. מ׳מוז זיך דערוויסן וווהין מ׳האָט די אַלע יידן אויסגעזידלט און דאָרט אַהין פאָרן.

פלוצים הערן מיר טריט פון אַ מענטשן־מאַסע, ס׳דערגיין צו אונדז שטימען, וואָס איז אַ ספק צי דאָס זענען געוויינען, זיפצן, קלאַגן — גיכער אַלץ צוזאַמען. מיר האָבן זיך צוגעהערט מיט אָנגעשטרענגטער אויפ־מערקזאַמקייט און איבערצייגנדיק זיך, אַז די שטימען זענען פון יידן, זענען מיר געוואָרן כמעט ווי פריילעך איבערראַשט. יידן קומען צוריק! מיר זענען שנעל אַרויס אויפן גאַס. דעם ערשטן אָנגעטראָפענעם ייד געפרוווט אָפּשטעלן און פרעגן וואָס ס׳האָט מיט זיי פּאַסירט. די מאַסע אָבער האָט זיך באַוועגט ווי נישט מיט אייגענע כוחות און קיינער האָט נישט געקענט רעדן, אַז ס׳זאָל זיין פאַר אונדז פאַרשטענדלעך. די אַרויס־געזאָגטע ווערטער זענען געווען באַגלייט מיט אַלערליי ווייטיק־אויסדרוקן. און פונקט ווי אַ קעלבל, וואָס קוקט אַזוי דערשראָקן און טאַמעוואַטע באַלד נאָכן ערשטן שניט פון חלף, ווי פרעגנדיק פאַרוואָס און ווי אַזוי האָט דאָס געקענט פּאַסירן. פון די אָפּגעהאַקטע ווערטער זייערע האָבן מיר זיך מער דערטראַכט, ווי דערוווּסט זיך פון זיי וועגן די טראַגעדיע. עס זענען צוריקגעגאַנגען אין זייערע היימען, אויפן באַפעל פון „געסטאַפּאָ שעף״, צעבראָכענע פאַמיליעס: עלטערן אָן קינדער, קינדער אָן עלטערן, מענער אָן זייערע פרויען און פרויען אָן זייערע מענער.

מיר זענען צוריק אַריין אין שטוב. ס׳איז שוין געווען אַרום 7 אַזייגער אָוונט. מיר האָבן אָנגעצינדן אַ ליכט און איינער האָט דעם צווייטן געבעטן עפּעס איבערצובייסן. אָן אַ וואָרט אויסצורעדן האָבן מיר זיך געלייגט אין די בעטן. מיר זענען געלעגן ווי אין הינערפלעט פון די טראַגישע בילדער פונעם גע־זעענעם און אַדורכגעמאַכטן.

צומאָרגנס האָט דער „יודנראַט״ אויפן באַפעל פון „געסטאַפּאָ״ אַדורכגעפירט אַ ציילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג. און דער דערנערונגס־אַמט האָט זיך טאַקע איינגעשפּאָרט 15 טויזנט עס־קאַרטן...

ילדים יהודיים מומתים על מכונית משא
דערמאָרדעטע דורך די נאַציס יידישע קינדער

מאָקושאַ גאָלאָמבעק (פעלדבערג)

דער אונטערגאַנג פון דער קהילה פון אָנפאַנג 1941

אין יאָר 1941 איז געוואָרן געשאַפן די געטאָ. ווען די יידישע באַפעלקערונג האָט אָנגעהויבן פאַר־לאָזן זייערע היימען און זיך איבערציען אין דעם אַזוי גערופענער געטאָ, וואָס איז געוואָרן באַשטימט אויף די מיעסקע גאַס און די אומגעבונג פון דער שול, האָט די קריסטלעכע באַפעלקערונג גלייך פאַרכאַפּט די יידישע דירות.

די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך צוזאַמענגע־דריקט צוויי און דריי פאַמיליעס אין די קלענסטע דירות, און דערביי זענען פאַרבליבן משפחות אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ, מיינענדיק אַז דאָס איז די שווערסטע גזירה, און האָבן אַלץ גענומען פאַר ליב.

דערווייל איז דאָס געווען דער אָנהויב פון די ליידן. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן פאַרכאַפּן מענטשן פון געטאָ און שיקן אויף פאַרשידענע אַרבעטן. זייענדיק אין דעם גרויסן פחד, פלעגן זיך אויך די קינדער אויסבאַהאַלטן, און ווען זיי האָבן געזען דייטשן אין געטאָ, האָבן זיי גלייך אַלאַרמירט די עלטערן, זיי זאָלן זיך באַהאַלטן.

אין חודש מנחם־אב 1942 האָבן די דייטשן באַפוילן דעם יודנראַט, וועמענס יודנעלטסטער איז געווען מאָניעק מערין, אַז אַלע יידן דאַרפן זיך פאַרזאַמלען אויפן פלאַץ פון דער יידישער קהילה ביי דער שול. פאַר דער אויסזידלונג האָט דער יודנ־ראַט אייניקע טעג פריער צונויפגעזאַמלט די גאַנ־צע קהילה און באַקאַנט געמאַכט אַז אויפן קומענ־דיקן טערמין, 6 פרי, דאַרף זיך פאַרזאַמלען די גאַנצע קהילה — קינד און קייט, יונג און אַלט, קראַנקע און שוואַכע, דערביי האָט מאָניעק מערין פאַרזיכערט, אַז עס וועט גאָרנישט פאַסירן, נאָר מען וועט סטעמ־פּלען „פלאַצוווקעס" (תעודות זהות) און צוריקשיקן אין די היימען. ער האָט געגעבן אַ ביישפּיל פון דאַנ־דאווקע און סביבה, ווי אויך מאָנדזעוו, וועלכע האָבן זיך פאַרזאַמלט און מען האָט זיי צוריקגעשיקט.

און פון דער פאַרזאַמלונג האָט זיך אָנגעהויבן דער אונטערגאַנג פון דאָמבראָווער קהילה.

מערין האָט נישט פאַרגעסן צוצוגעבן אַז אַלע זאָלן זיך אָנטאָן יום־טוב׳דיק, און ווער עס טראָגט אַ באָרד זאָל זיך גוט ראַזירן. נישט האָבנדיק קיין ברירה האָבן מיר מיט גרויס שרעק און האַרץ־קלאַפּעניש אָנגענומען דעם דין. פאַר ט׳ מנחם־אב — 1941, 6 פרי האָט זיך די יידישע באַפעלקערונג פאַרזאַמלט: מענער פרויען און קינדער, אַלטע לייט, קראַנקע אויף בעטלעך — שיין אָנגעקליידעט. אַלע האָבן זיך פאַרזאַמלט ווי איין גרויסער קנויל מענטשן,

אברהם׳לה וינשטין
הנכד של שלמה פינקלשטין, בדרכו האחרונה
אברהמ׳עלע ווינשטיין
(נחה דבורהס זון, שלמה פינקעלשטיינס אייניקל)
אויף זיין לעצטן וועג

דעם טרויער און אומעט האָט מען געקאָנט אַראָפּ־לייענען פון יעדענס פנים.

גלייך האָבן מיר געזען די דייטשע באַנדיטן מיט מאַשין־געווער אויף די דעכער. די מערדער האָבן אונדז אַרומגערינגלט מיט הינט און שטעקנס. זיי

זענען געווען צופרידן, אַז זיי האָבן אַריינגענאַרט אַ שטאָט יידן.

די באַנדיטן האָבן גענומען אויסקלויבן מענטשן אין דריי גרופּעס: יונגע און מיטל־יאָר, פרויען מיט קינדער, אַלטע און קראַנקע. שווער צו באַשרייבן דעם גרויסן פּאַניק אויפן פּלאַץ. קינדער זענען געלאָפן צו מאַמעס, מאַמעס צו קינדער. אין יעדן פאַל האָבן די דייטשן געשיקט זייערע הינט און בייטשן אויף די אומגליקליכע. די געשרייען און קלאַגן זענען דער גאַנגען ביז צו די הימלען.

עס איז נישט געבליבן קיין איין גאַנצע פאַמיליע; מאַמעס אָן קינדער, מענער אָן פרויען. עס האָט זיך געשאַפן אַ גרויסע משפחה פון יתומים און אלמנות.

די איבערגעבליבענע מענטשן האָט מען געטריבן קיין בענדין, באַגלייט מיט הינט און מאַשין־געווער. די קראַנקע און אַלטע מענטשן האָט מען אַרויפ־געלייגט אויף פּלאַטפאָרמעס און אַלע געשיקט קיין בענדין אין דעם יתומים־הויז. דאָרט זענען שוין געווען פאַרזאַמלט די יידן פון בענדין און אומגעגנט, וועלכע זענען געוואָרן אַריינגענאַרט אַזוי ווי די דאַמבראָווער יידן, און אין יתומים־הויז האָט זיך אָנגעהויבן דער גיהנום. נישט קיין עסן, נישט קיין וואַסער, נאָר צוזאַמענגעשטופּטע מענטשן אין אַ צורה פון בהמות, באַגלייט פון הינט, שטעקנס און מאַשין־געווער.

די דייטשע באַנדיטן האָבן אָנגעהויבן געבן באַפעלן מען זאָל אַרויסגעבן אַלע ווערט־זאַכן, ווי געלט, גאָלד, זילבער, מטבעות, ווערט־פּאַפּירן, זייגערס, ברילאַנטן א.ד.ג.

גלייך האָבן זי געשיקט הינט און בייטשן אויף די אומגליקליכע מענטשן, הינט האָבן געביסן, שטעקנס האָבן געקלאַפּט איבער די קעפּ. אַזוי האָבן זיי צוזאַ־מענגעקליבן די פאַרמעגנס פון דורות אין משך פון אייניקע טעג. און ווען זיי האָבן געזען אַז זיי האָבן שוין אַלץ אַרויסגעפּרעסט פון די יידן, האָבן זיי גענו־מען אַרויספירן מענטשן צו דער באַן־סטאַציע. אויף דער ראַמפּע זענען געשטאַנען לאַסט־צוגן, אויף וועלכע מען האָט אָנגעלאָדן די אויסגעמאַטערטע יידן — מע־נער, פרויען, קינדער, אַלטע און קראַנקע, און דאָס איז געווען זייער לעצטער וועג קיין אוישוויץ. הי״ד.

ידידות שאינה דועכת — פריינדשאַפט וואָס ווערט נישט פאַרגעסן

עומדים מימין:
יעקב גולדברג יב״ל, אליהו קאלב הי״ד, נטע נוסבאום יב״ל, פנחס לוסטיגר יב״ל
יושבים מימין:
רגינה רוזנצווייג הי״ד, יעקב רודולר יב״ל, פרומה רוזנבלום יב״ל (מבית נוסבאום)

געשטאַלטן אין שאַפן און אומקום

פון טוביה לים ז״ל טאָג־בוך

די משפחה קליין

אַ פאַרצווייגטע רייכע פאַמיליע, איז כמעט ווי אויף אַ מיסטישן אופן, אויסגעוואָקסן אין דאָמבראָווע אין משך פון צוויי צענדליק יאָרן. די שטאָט האָט נישט געוווּסט פון פיל רייכע יידן, מ׳האָט זיי געקאָנט ציילן אויף די פינגער. דאָ האָט אַ פאַמיליע, וואָס איז געווען באַשאָנקען פון גאָט מיט אינדיווידועלע אייגנטימלעכקייטן, וואָס האָט זיי דערמעגלעכט. אין משך פון אַ קורצער צייט צו ווערן איינע פון די רייכסטע און אָנגעזעענסטע פאַמיליעס אין שטאָט דאָמבראָווע־גורניטשע.

דריי ברידער און שוועסטערן אין שטעטל סלאָוקווו האָבן פלוצים דערפילט, אַז אין זיי שפּראָצט אַ געוואַלדיקע ענערגיע. הגם אָן געלט, האָבן זיי דאַקעגן פאַרמאָגט אַ קעגנזייטיקע ליבשאַפט און פאַראַנטוואָרטלעכקייט פון איין ברודער צום צווייטן, אַרבעט איז ביי זיי געווען כמעט ווי אַ רעליגיע. דאָס קלאַפּן פון מאַשינען און האַמערס האָט זיי קיינמאָל נישט געשטערט ,אדרבה, געווירקט ווי אַ שיינע מעלאָדיע. זיי זענען געווען באַשאָנקען מיט די שיינע מידות, דאָך האָט עס זיי נישט פאַרבלענדט די אויגן. שטענדיק געווען פּשוט און אויפריכטיק אין זייערע באַציִונגען מיט דער סביבה. געקליידעט זיך פּשוט און געפירט זייערע פאַמיליענלעבן אָן רעש. גוטע פאַכמענער, האָבן זיי פאַרוואַנדלט אַלטע מאַשינען און געלאָזט זיי אין גאַנג און פּראָדוצירט גוטע סחורה, וואָס האָט געהאַט אַ גוטן נאָמען אין פּוילן און אין אויסלאַנד.

די פאַמיליע איז געקומען פון סלאָווקווו קיין דאָמבראָווע גלייך נאָך דער פּוילישער זעלבסטשטענדיקייט, אָפּגעקויפט אויף מיעיסקאַ־גאַס אַלטע בנינים, ווו

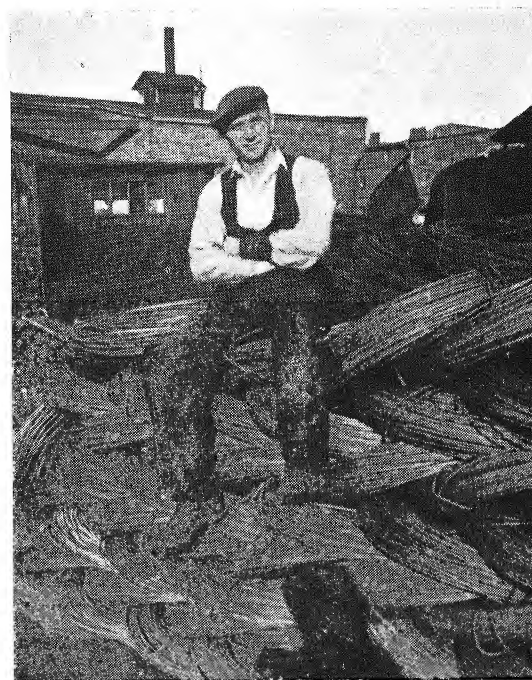

משפחת קליין המסועפת
מבעלי בית חרושת למוצרי ברזל על שם „אחים קליין״
בדומברובה

די פאַרצווייגטע פאַמיליע קליין
אייגנטימער פון דער אייזן־פאַבריק אונטערן נאָמען
„ברידער קליין״ אין דאָמבראָווע

ס׳איז אַמאָל געווען אַ ברויערײ. ס׳איז נאָך נישט געווען קיין אויסברוקירטער וועג, נאָר בלאָטעס און גריבער. זײ האָבן אָנגעהויבן מיט פרימיטיווע מיטלען צו בויען אַ פאַבריק פון נעגל, שרויפן פון יעדן סאָרט; צודאָטן צו טאַפּיצערײ; געצויגן דראָטן אויף פאַרשידענע מאָסן; אַליין געגאָסן פאַר זיך נײע מאַשינען און פּראָדוצירט אַגראַר־צודאָטן פון אײַזן, ווי קייטן א.א.וו.

קיין ווילעס הינטער דער שטאָט האָבן זײ זיך נישט געבויט, נאָר רעמאָנטירט אין דער פאַבריק אַלטע וווינונגען און דאָרט באַזעצט זיך און געוווינט. די מאַשינעס און האַמערס האָבן געקלאַפּט אָן אויפהער

בבית חרושת למוצרי ברזל של אחים קליין
אין דער אײַזן־ און נעגל־פאַבריק פון די ברידער קליין

טאָג און נאַכט, אין דעם רעש דערצויגן קינדער, געלאָזט זײ בילדן און קיינמאָל נישט באַקלאָגט, אַז דאָס שטערט זײ.

זײ האָבן צווישן זיך געלעבט ווי אַ דינאַסטיע. די ראשי המדברים זענען געווען אַברהם יעקב און וואָלף קליין, קיינער האָט זיך נישט דערלויבט, זײ אַנט־קעגן צו שטעלן. דער עלטסטער ברודער, וואָלף, איז געווען אַ ייד פון נידעריקן וווקס מיט אַ שיין שמייכלדיק פּנים, שטענדיק גערעדט מיט אַ שטילן טאָן, קיינמאָל נישט געוווסט וואָס הייסט אויפהייבן אַ קול, אַ פאַכמאַן בחסד עליון, פלייסיק ווי אַ מע־רישקע, קיינמאָל נישט געוווסט וואָס הייסט רו. פרימאָרגן, באַלד נאָך אָפּדאַווענען שחרית און לייגן תפילין, אַראָפּ אין פאַבריק, צוריקגעגאַנגען אין שטוב אין שפּעטן אָוונט שפּאַרזאַם, נישט געשעמט זיך אָנבייגן און אויפהייבן אַן אַלט שטיקל אײַזן און עס אַוועקטראָגן אויף זײַן געהעריקן פּלאַץ.

דער צווייטער ברודער, אברהם־יעקב, אַ טיפּ פון אַ יידישן אינטעליגענט, אַריינגעלייגט אין דער פאַבריק חכמה און פיל ליבשאַפט, נישט געווען אַ ווינקל, וואָס איז נישט געוואָרן אויסגענוצט אויף פּראָדוקטיווע צוועקן.

דער דריטער ברודער, שמואל, אַ פאָלקס־מענטש, געווען אָנפירער פון די וואַרשטאַטן, אַ גאַנצן טאָג נאָר צווישן די אַרבעטער און אַליין געאַרבעט, גע־קענט די מידות און נייגונגען פון די קריסטלעכע אַרבעטער, באַמיט זיך צו זײַן איינער פון זײ. ס׳איז דעריבער נישט געווען קיין וווּנדער, וואָס ער איז געווען געאַכטעט דורך אַלעמען.

דער עלטסטער זון פון ר׳ וואָלף, שמחה, אַ שלאַנ־קער בלאָנדער יונגערמאַן, אַזוי ווי די דרײ ברידער זענען געווען מייסטערט אין פאַבריק, אַזוי איז ער געווען מייסטער אין ביוראָ און אַוועקגעשטעלט אויף אַ הויכן ניוואָ די אַדמיניסטראַטיווע אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט באַדינט הונדערטער אַרבעטער. אין ביוראָ האָבן געאַרבעט יידישע באַאַמטע, און צווישן זײ איז אויך געווען עדזע קליין, די טאָכטער פון ר׳ וואָלף. אַ בלאָנד שיין יונג מיידל, וואָס האָט שפּעטער חתונה געהאַט מיט אפרים וויינריב, אַ יונגער דאָק־טאָר, אַן איינוווינער פון דאָמבראָווע. עס האָבן אויך געאַרבעט גניע און פראַניע, די טעכטער פון אברהם־יעקב און רעגינע, און סאַלע, די טאָכטער פון גיטל ליס, אַ שוועסטער פון די דרײ ברידער, וואָס איז געוואָרן יונג אַן אלמנה.

אַרום די דרײ ברידער האָבן זיך גרופּירט יידישע באַאַמטע, אַגענטן, סוחרים, וואָס פאַר דאָמבראָווע, וואָס איז געווען אָרעם אין יידישע אינדוסטריעלער, האָט געהאַט אַ גוטן איינפלוס אויך אויף די אַלגעמיינע קהילה־טעטיקייט. די צווייטע גענעראַציע פון דער פאַמיליע קליין איז כמעט געגאַנגען אויף דעם וועג פון זייערע עלטערן אין פלייסיקייט און אין טעטיקייט. דאָס איז געווען יעקב קליין, דער זון פון ר׳ וואָלף, אַ טיכטיקער און גוטער פאַכמאַן.

קבוצת פועלים בבית חרושת קליין בזמן הפסקת עבודה
אַ גרופּע אַרבעטער אין דער פֿאַבריק פֿון די ברידער קליין בעת זייער רו־צייט (1930)

אַזוי האָבן געלעבט און געשאַפֿן 3 ברידער, וואָס האָבן אָנגעהויבן פֿון גאָרנישט און שפּעטער באַשעפֿטיקט אַ פּאָר הונדערט קריסטלעכע און יידישע אַרבעטער, געלעבט צווישן זיך אין גרויסער האַרמאָניע.

דאָמבראָווע, וואָס איז געווען אַ פֿאַרצווייגטע אינדוסטריי־שטאָט, ווו טויזנטער קריסטלעכע אַרבעטער זענען געווען באַשעפֿטיקט אין איר. יידן האָבן כמעט נישט געהאַט קיין דריסת רגל אין די פֿאַבריקן, הויפּטזעכלעך די יידישע יוגנט, פֿאַר וועמען צו ווערן פּראָדוקטיוו איז געווען אַ לעבנס־פֿראַגע. ביי די ברידער קליין האָבן זיי געפֿונען אַרבעט, גוט פֿאַרדינט, אויפֿגעהאַלטן זיך און געהאָלפֿן די עלטערן. יידישע חלוצים און שומרים, וואָס האָבן זיך געגרייט פֿאָרן קיין ארץ־ישׂראל, האָבן ביי די ברידער קליין אַ ספּעציעלע סימפּאַטיע געפֿונען, דערמעגלעכט זיי צו פֿאַרדינען אויף די הוצאות, וואָס אין די דעמאָלסטדיקע עקאָנאָמישע באַדינגונגען איז עס געווען אַ גרויסע סומע געלט, דערפֿאַר ווערט זייער נאָמען שטענדיק דערמאָנט מיט כבוד.

דאָס נאַציאָנאַלע לעבן פֿון די יידן אין שטאָט איז געווען אַקטיוו און אַרומגענומען אַלע קרייזן און שטרעמונגען. נישט געווען קיין נאַציאָנאַלער יום־טוב, וואָס האָט נישט באַקומען קיין אויסדרוק אין שטאָט, אויך אויפֿן געביט פֿון שפּענדן אויף נאַציאָנאַלע צוועקן איז זי נישט צוריקגעשטאַנען פֿון אַנדערע שטעט. די ברידער קליין האָבן שטענדיק געשפּענדעט ביד רחבה, אַזוי זענען זיי געווען געקניפּט און געבונדן מיט די אַלע פּראָבלעמען פֿון דער יידישער קהילה, ביז עס איז געקומען די טראַגישע גורלדיקע שעה.

דער אומקום

1934. דער אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט געבושעוועט אין פּוילן, האָט אויך אָנגעטראָטן אין אונדזער שטאָט פֿון קוילן־גרובן און אַרבעטער סאָלידאַריטעט און נאַציאָנאַלע גלייכבאַרעכטיקונג. נישט קוקנדיק אויף די אַלע שיינע לאָזונגען, איז דאָס יידישע לעבן געוואָרן כסדר שטיקנדיקער. יידן האָבן געלעבט אין פּחד, ברעכן שויבן פֿון יידישע געשעפֿטן איז געוואָרן אַן אָפּטערע דערשיינונג.

1936—1937 זענען שוין פֿאָרגעקומען פּאָגראָמען אויף יידן : מען האָט געוואָרפֿן יידן פֿון די באַן־צוגן און פֿון די טראַמווייען, און פֿאַרשלאָסן יעדן אַרבעטס פּלאַץ. די פּאָליאַקן האָבן געפֿירט אַ העצע, נישט צו קויפֿן ביי יידן, די עקאָנאָמישע יסודות פֿון דער קהילה זענען איינגעשרומפּט און דאָס לעבן איז געוואָרן האָפֿנונגסלאָז און טרויעריק.

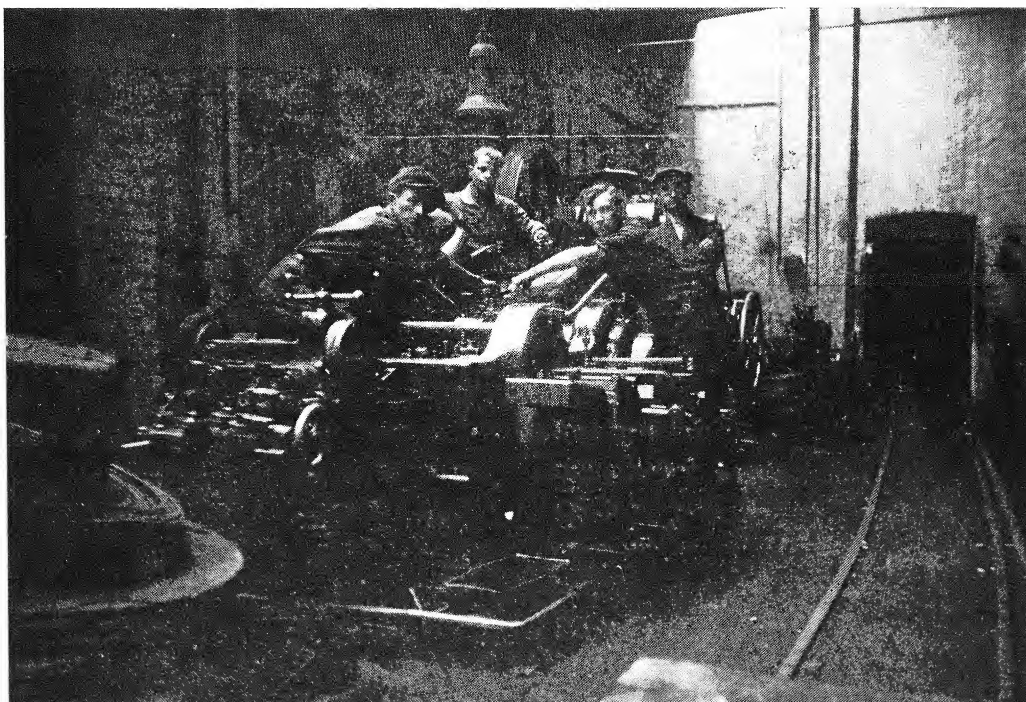
איך האָב איינגעזען, אַז דער באָדן ברענט אונטער די פֿיס, האָב איך אָנגעהויבן צו טראַכטן וועגן עליה קיין ארץ־ישראל, פֿירן אַ ניי לעבן אין קיבוץ, אָבער מיין גורל איז געווען אַן אַנדערער.

1939—1940. מיטן אַריינמאַרש פון די דייטשע רוצ־חים קיין פוילן, האָט דאָרט דאָס גאַנצע יידישע פאָלק אָנגעהויבן צו וואַנדערן, פאַרלאָזט היימען, געגאַנגען ווו די אויגן האָבן נאָר געלאָזט פירן. געוואַנדערט טאָג איין טאָג אויס, דורך וואַסערן און זומפּן, דורך וועלדער און וויסטענישן און געפאַלן ווי די פליגן דורך הונגער און קעלט. די, וועלכע זענען געפאָרן מיט דער אייזנבאַן, זענען געוואָרן באָמבאַרדירט און פאַר־ניכטעט, די יידן, וואָס די דייטשע רוצחים האָבן גע־כאַפּט, זענען געוואָרן אין אויטאָס אַריינגעוואָרפן און געפירט צו פאַרניכטן.

נעכט פון פחד האָב איך איבערגעלעבט. אַמאָל ביינאַכט זענען געקומען צו מיר 2 ס. ס.־מענער און משך פון 5 מינוט צייט געפירט צום זאַמלפונקט. אַ טייל האָט מען גענומען קיין דייטשלאַנד צו צוואַנגס־אַרבעט, און די איבעריקע קיין אושוויץ. אין אָנהויב האָט מען די קראַנק געוואָרענע ביי דער אַרבעט צוריק אַהיים געשיקט. איך האָב באַמערקט צווישן זיי דוד קראַקאָווסקי און לייטנער. מ׳האָט געשיקט דורכן יודנראַט אַ צווייטע גרופּע פון 500 שטאַרקע יידן צו צוואַנגס־אַרבעט. נאָך 3 חדשים זענען זיי צוריק געקו־מען האַלב טויטע, אויסגעמאַגערט ווי די שטעקנס, זיי האָבן כמעט קיין עסן און טרינקען נישט באַקומען. איך האָב צווישן זיי דערקענט זיגמונט סטאָווסקי, יעקל ראָזנצווייג מיט זיין שוואָגער זיגל ראָזענבערג, קלמן משה שענהאפּט, דער אַגענט פון ברידער קליין.

די ברידער קליין און זייער אומקום

דער ערשטער קרבן פון שטאָט איז געווען שמואל קליין, נישט קוקנדיק, וואָס ער איז געווען אַזוי אָנגעזען און באַליבט אויך ביי די קריסטלעכע אַרבעטער, האָבן זיי ביי דער ערשטער ענדערונג די בעס־טע יידישע פריינד פאַראַטן און אויסגעגעבן די דייטשן. אויף שמואל קליין האָבן זיי געמאַכט דעם בלבול, אַז ער לייענט כלומרשט אַנטי־דייטשע צייטונגען. אין אַ מיטן נאַכט האָבן די ס. ס.־מענער אים אַרויסגענומען פון דער היים. ס׳האָבן נישט געהאָלפן אַלע באַמיִונגען אים צו באַפרייען און אין אַ געוויסער צייט האָט זיין פרוי דערהאַלטן אַ שאַכטל מיט אש פון דערמאָרדעטן און פאַרברענטן שמואל קליין. שפּעטער איז קראַנק געוואָרן זיין 20־יעריקע טאָכטער פראַניע, אויף אַן אינפעקציע. נישט באַקומענדיק קיין מעדיצינישע הילף איז זי באַלד נאָך דעם פאָטער געשטאָרבן. זיין פרוי מיט צוויי זין, זענען געפירט געוואָרן קיין אוישוויץ.

פועלים יהודים ונוצרים בזמן עבודתם בבית חרושת של „אחים קליין" בדומברובה
אַן אָפּטייל פון דער פאַבריק, ווו ס׳האָבן געאַרבעט יידן און קריסטן צוזאַמען

די משפחה אברהם־יעקב האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער, ביי זייערס אַ געוועזענעם קריסטלעכן אַרבעטער. אַנדערע קריסטן האָבן זיך דערוווּסט פון דעם בונקער און איבערגעגעבן די דייטשן. די משפחה פון אברהם־יעקב איז אויך געוואָרן געשיקט קיין אוישוויץ. די געבליבענע 3 קינדער, זענען אין דער זעלבער צייט געווען אין אויסלאַנד און געבליבן לעבן. דער קריסט, וואָס האָט אויסבאַהאַלטן אברהם־יעקב קליין און משפחה, איז געשיקט געוואָרן אויף צוואַנגס־אַרבעט.

וואָלף קליין מיט דער פאַמיליע זענען אַוועקגע־שיקט געוואָרן קיין אוישוויץ. וואָלף, זייענדיק אין דער ריי צו גיין אין קרעמאַטאָריום, איז צו זיין מזל, אַלס פאַכמאַן געשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד, אַזוי אַז ער איז אין דער לעצטער רגע געראַטעוועט געוואָרן. שפּעטער, נאָכן קריג איז ער געקומען קיין ישראל. ער האָט געפּרוּווט ווייטער צו בויען, אָבער די כוחות האָבן אים פאַרלאָזט און ער איז נפטר געוואָרן אין ישראל. געבליבן ביים לעבן זענען זיינע 3 קינדער, יעקב, יוסף און געניע.

שמחה קליין איז אומגעקומען פון הונגער אין לעמבערג, אונטער דער רוסישער אָקופּאַציע. זיין גאַנצע פאַמיליע איז אויסגעזידלט געוואָרן.

פון דער משפחה סלאָמניצקי, אַן אַנגעשטעלטער ביי די ברידער קליין, וואָס האָט געציילט 10 נפשות, איז געבליבן נאָר אַ זון, וועלכער געפינט זיך איצט אין חולון. פון דער פאַמיליע פענדריק, אויך אַן אַנגע־שטעלטער ביי קליינען, איז געבליבן איין זון, מרדכי, ער געפינט זיך איצט אין אַמעריקע. פון דער פאַמיליע היישטאַטער איז קיינער נישט געבליבן.

צבי דוד ליס און יומק אַרבעסמאַן, האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט מיט אַ שטריק פון אַ 4־שטאָקיק הויז, וואָס איז געווען אַרומגערינגלט פֿון ס. ס.־מערדער. מען האָט אויף זיי געשאָסן און געטויט. די פרוי פון צבי ליס איז אומגעקומען אין אוישוויץ. מאָטעק אַר־בעטסמאַן האָט זיך אין לאַגער־ווערקשאַט אויפגעהאַנ־גען. וואָלף ליס מיט 2 זין זענען אומגעקומען. טוביה ליס פרוי, רעגינע, מיט 2 טעכטער, זענען געשפּרינגען פון אַ צוג, און די דייטשע מערדער האָבן אויף זיי געשאָסן און דערהרגעט. שענהאַפט, דער אַגענט פון ברידער קליין, געוווינט אויף 3 מאַי־גאַס, איז געפירט געוואָרן קיין אוישוויץ. דער אינזשעניער ביאַלסקי, דער איידעם פון אברהם־יעקב קליין, איז צוריק געקומען פון רוסלאַנד. די דייטשן האָבן אים גלייך געשיקט קיין אוישוויץ. אַדוואָקאַט זעליגפרוינד דער צווייטער איידעם פון אברהם־יעקב קליין, איז געווען אין לאַגער גראָסראָזען, ווו אַ העפטלינג האָט אים אַ שיך אין קאָפּ געוואָרפן און געהרגעט אויפן אָרט. אפרים וויינריב, אַ דאָקטאָר, דער מאַן פון יאַדזשע קליין, איז געפאַלן אין פוילישן מיליטער אין דער צייט פון דער דייטשער אינוואַזיע אין פוילן. יאַדזשע איז געפירט געוואָרן קיין אוישוויץ (אירס אַ טאָכטער לעבט אין ישראל). דוד בארט, אַ באַאַמטער אין ביוראָ איז אויך געשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ.

ווען די דייטשן זענען אַריין קיין בענדין, האָבן זיי די שול־גאַס און נאָך עטלעכע גאַסן אָפּגעשלאָסן און אַלץ אונטערגעצונדן, צוזאַמען מיט די איינוווינער. די שול, וואָס דורות פון יידן האָבן אין איר געדאַוונט, די שיינקייט פון דער קהילה, איז חרוב געוואָרן. דאָס יתומים־הויז, ווו אויך דאָמבראָווער קינדער זענען געוואָרן אויפגעהאַלטן, איז מיט דער הילף פון די קריסטלעכע איינוווינער געוואָרן אונטערגעצונדן, צו־זאַמען מיט די יתומים.

אַזוי איז אונטערגעשניטן געוואָרן די פאַרצווייג־טע פאַמיליע ברידער קליין, צוזאַמען מיט די אַלע יידן פון דאָמבראָווע־גורניטשע. די מאַשינען און האַ־מערס קלאַפּן ווייטער אויף שאַפּענא, מענטשן דרייען זיך אַרום זיי, וואָס האָבן קיין טראָפּן שווייס נישט געלאָזט איר צו בויען, דאָ איז פאַרגעקומען דער באַוווּסטער כלל, רצחת וגם ירשת.

זכרונות וועגן גורל פון לאַנדסלייט

דער דאָמבראָווער חבר בעריש, וואָס איז געווען אַ „יודען־עלטסטער” אין לאַגער קלעטענדאָרף — אפשר דער איינציקער יודען־עלטסטער, וואָס האָט פאַר־שטאַנען, אַז מען דאַרף העלפן די אומגליקלעכע, האָט ער זיך מקריב געווען צו העלפן די דאָמבראָווער, וועלכע זענען אַריינגעפאַלן אין זיין לאַגער. ער האָט זיי געהיים געשטיצט מיט עסן, בכדי זיי זאָלן זיין בכוח צו אַרבעטן און דערמיט אויסמיידן אַוועקגעשיקט צו ווערן. אַזוי האָט ער זיך אויפגעפירט ביז דער לאַגער איז אויפגעלייזט און שפּעטער איבערגעפירט געוואָרן קיין גרויסראָזן. אין דעם נייעם לאַגער האָט ער זיך פאַרגעשטעלט אַלס יודען־עלטסטער פון לאַגער קלע־טענדאָרף און איז דערפאַר געוואָרן געשלאָגן און

שפּעטער געבליבן דער זעלבער העפטלינג ווי אַלע דאָרטיקע יידן.

איך בין געווען אין קלעטענדאָרף 3 טעג. אַלס דאַמבראָוווער וואָלט מיר אפשר געווען באַשערט צו זיין גוט, אָבער איך בין אַוועק און געפונען מיין ברידער לייב־וואָלף.

בעת דעם לויפן נאָך דעם אַריינמאַרש פון דייטשן מיליטער קיין פוילן, האָב איך אויפן וועג פון וואָלבראָם—מיעכאָוו, געטראָפן יחזקאל קאָזשוך פון „פרייהייט", דער ברודער פון הערשל קאָזשוך, אַלס פוילישן זעלנער, נאָכלויפן באַרוועס אַ מיליטערישן אויטאָ.

כ'האָב געזען אין זייער לעצטן וועג דעם שוחט פערענס, דעם שוחט ליבערמאַן יעקב יוסף מיט זייערע פאַמיליעס, פאַמיליע יאַסקאָראָוויץ, 3 שוועסטער קאָרענפעלד, פאַמיליע קרעמפּל. איטשע פרעזעראָוויץ איז אַנטלאָפן פון לאַגער, געכאַפּט און דערשאָסן געוואָרן.

זייענדיק אין לאַגער ספּאַרטשולע, 3 זייגער בייגאַכט האָט מען שוין אונדז אַרויסגענומען פון די באַראַקן אין די גרעסטע קעלטן און רעגנס, פאַרבערייטן צום אַפּעל, וואָס קומט פאַר 6 אַזייגער פרי. מיר האָבן נישט געקאָנט איינשטיין, איינער האָט זיך אָנגעהאַלטן אין צווייטן, ווען די צוויי זענען אָפּגעשוואַכט געוואָרן און געפאַלן אין בלאָטע, זענען זיי געבליבן ביז אין דער פרי און דאַן קיין אוישוויץ געשיקט געוואָרן, די איבעריקע האָבן גלייכגילטיק צו דער אַרבעט מאַרשירט.

אהרון באַליצקי האָט געפונען אַ פּאַפּירענעם צעמענט־זאַק און ער האָט אים אָנגעטאָן אויף זיין קאַלטן קערפּער און געטנהט, אַז דאָס וואַרעמט אים, אָבער אַנדערע אין דער ריי האָבן דאָס גליק אויך נישט געהאַט.

די שוועסטער פון ד"ר אפרים וויינריב, געקומען פון ישראל אין 1939, מיט איר איינציקן זון. ער איז קיין אוישוויץ געשיקט געוואָרן. די מוטער איז געווען אין לאַגער און נאָך דעם קריג האָט זי זוכה געווען קומען קיין ישראל, צוריק צו איר מאַן.

משה ראָזענצווייג איז געוואָרן דערשאָסן נאָך אַ מסירה, אַז ער פאַרקויפט פלייש.

יהודה מילכמאַן איז געווען אין רוסלאַנד, דאָרט אַדורכגעמאַכט דעם וועלט־קריג און צוריקקומענדיק געשטאָרבן אין רייכנבאַך. פראַניע קליין האָט אַדורכגעלעבט דעם וועלט־קריג און געשטאָרבן ווען מען האָט שוין געקאָנט אַביסל לעבן.

זייענדיק אין לאַגער, בין איך געוואָרן אַפּאַטיש און גלייכגילטיק צו אַלעם. איך האָב פון מיין לעבן רעזיגנירט און נישט געפונען אין דעם אַ טעם, האָב איך באַשלאָסן לכל הפחות ווידמענען מיין צייט אויף וויפל איך קאָן לעבן, העלפן אַנדערע.

איך בין אַריין אין מאַגאַזין, צעשניטן זאַטלען, כאָמעטן און פון דעם לעדער און פילץ געמאַכט שיך פאַר די אומגליקלעכע, גענומען וואַסער אין קיך און געגנבעט קאַרטאָפל פאַר די הונגעריקע. כ'בין געווען פאַרמשפּט צום טויט. כ'וויס נישט פאַרוואָס זיי האָבן דעם פּסק־דין נישט אויסגעפירט. איך האָב זיך באַפריינדעט מיט אַ פרוי, אַ לאַגערפירערין פון 500 רוסישע פרויען, און אויך פון איר באַקומען עסן.

איך האָב געהאַט דאָס גליק אָפּצוראַטעווען אַ פרוי פון סאָסנאָוויץ מיט דעם נאָמען טאַלא לאָונער. זי איז אַריין אין דער שוואַרצער ליסטע אַוועקגעשיקט צו ווערן קיין אוישוויץ. זי האָט שווער געליטן פון אישיאַס. היות ווי זי איז נישט געוואָרן גוט דערנערט, איז זי אין גאַנצן געוואָרן אויסגעקרימט, כמעט געגאַנגען אויף אַלע פיר. איך האָב איר געמאַכט וואַרעמע פילצענע שיך און וואַרעמע אונטער וועש, געגעבן אין געהיים עסן און טאַלא פלאָונער האָט, ווי אויף ס'ניי געבוירן געוואָרן, זיך אויסגעגלייכט, באַקומען אַ צורה און געוואָרן פון דער שוואַרצער ליסטע אויסגעמעקט. היינט געפינט זיך טאַלא פלאָונער אין קאַטאָוויץ.

אין דייטשלאַנד האָב איך זיך געטראָפן מיט מאַשאַ פייערמאַן, אַ חברה פון די לינקע „פועלי־ציון". זי האָט דאָס קינד פאַרלוירן אין קריג. דער מאַן, זייענדיק נאָך דעם קריג אין פּאַריז, איז אַוועק קיין פוילן און דייטשלאַנד זוכן זיין פרוי. אין דייטשלאַנד האָט ער זיך דערוווּסט אַז זיין פרוי לעבט. ווען ער איז אַוועק צו איר, האָט ער זי געפונען מטפּל זיין אַ קראַנקן מאַן. זי האָט נישט געוואָלט צוריקגיין צו איר מאַן, מיט דעם ענטפער, אַז זי קאָן נישט פאַרלאָזן אַ קראַנקן מאַן אַליין. ער איז צוריקגעפאָרן קיין פּאַריז אָן דער פרוי און שפּעטער — קיין אַמעריקע.

(באַאַרבעט דורך יהודה לאַנדנער)

איסר סלומניצקי

ה־1.9.1939 היום הנורא בחיי

ה־1.9.1939 הוא התאריך אשר פצע אותי פצע שלעולם לא יגליד, הוא ילווה אותי עד יומי האחרון. זוכר אני את כניסתם של קלגסי היטלר במגפיהם המסומרות השחצניות לתוך עירנו דומברובה־גורניצ׳ה, ואני עדיין אדם צעיר שטרם טעם את טעם החיים. הם הגיעו אלינו במהירות רבה, כי אנחנו שוכנים לא רחוק מהגבול הגרמני.

כדבר ראשון הכריחו אותנו לענוד סרט צהוב עם מגן דוד על היד השמאלית, הם כינו זאת תו קלון. החרימו חנויות יהודיות, מינו קומיסרים לנהל את עסקי היהודים. בבית החרושת של דודי אברהם־יעקב קליין הי״ד מינו קומיסר אכזר לנהל את המפעל. מיד פיטר את כל העובדים היהודים שהשקיעו מכוחם ואונם בבנית בית החרושת.

הקורבן הראשון במשפחתנו היה דודי שמואל קליין הי״ד, אחיו הצעיר של אברהם המהנדס. יום ששי אחד, בחודש פברואר 1941, הופיעו הגסטאפו בביתו, בטענה שהוא קורא כביכול עתונות חשאית ואסרו אותו. לא הואילו כל ההוכחות שזאת היא

אברהם יעקב קליין
המהנדס מבית חרושת אחים קליין
בתערוכת פוזן

אינזשיניער אברהם יעקב קליין
איינער פון די אייגנטימער פון דער אייזן־פאַבריק
ברידער קליין אויף אַן אויסשטעלונג אין פויזן

עלילה. הוא נלקח למיסלוביץ, עונה שם ולבסוף נלקח לאושויץ. המיתו אותו ואת אפרו ובגדיו מוכתמי הדם שלחו לאשתו בחבילה.

בסוף שנת 1941 היו קורבנות נוספים במשפחתנו: בילסקי, פיטמן וברטק. בילסקי, שהיה מהנדס במקצועו היה חותנו של אברהם־יעקב, מנהל בית החרושת, נשוי לגניה בתו. גרנו כולנו בבית אחד ברחוב לוקשינסקיגו ושמענו איך הגיסטאפו באו לעצרו. פיטמן היה המחסנאי וברטק היה מנהל החשבונות הראשי. כל המאמצים מצד המשפחה לשחררם עלו בתוהו. הם עונו קשות, הוכו באכזריות, טולטלו בכל מיני מחנות, ולבסוף רצחו אותם ואת אפרם שלחו למשפחותיהם, למען הוסיף עינוי לביתם השכול והדווי.

בראות דודי אברהם־יעקב ור׳ וואלף את השכול המתהלך במשפחתנו, החליטו להפטר ממיפעלם שבנו בזעת אפיהם, ולהפקירו לשודדי היטלר. אברהם־יעקב המהנדס עבר לגור אצל בתו גניה, מצא תעסוקה בתור מנהל עבודה בבית מלאכה פרטי, ואחיו ר׳ וואלף הועסק בתור מנהל ומדריך עבודה לבחורים צעירים במקצוע המסגרות. כפי שנמסר לי, נשאר בגטו עד חסולו, עבר אחר כך את כל שבעה מדורי הגהינום באושויץ, אך נשאר בחיים הודות למומחיותו במקצוע המסגרות. פגשתיו אחרי המלחמה בגרמניה בעיר לנדסברג. הוא עלה ארצה בשנת 1953 ונסה שוב לבנות מפעל, אך כוחותיו נטשוהו והוא נפטר.

המהנדס אברהם־יעקב הסתתר אצל נוצרי בסביבה. הלשינו עליו והרגוהו ברחוב. את הידיעה הזו קבלתי ממכרים, במחנה עבודה בגליביץ, שעמדו בקשר עם אזרחים נוצרים, הם סיפקו לנו את כל הידיעות על הנעשה בבית.

אבי בעריש ז״ל עבד במפעל האחים קליין בתור מנהל עבודה בהלבנת חוטי ברזל. הוא עבד שם עד חסול הגטו, לא פעם רצו לפטרו מהמפעל אך לא מצאו ממלא מקום אשר יהיה ברמתו המקצועית.

בינתיים המשיכו הנאצים להשתולל בדומברובה ללא מעצור. ערכו חיפושים ומצודים על צעירים יהודיים ברחוב. את אלה שמצאו הרעיבו, היכו, עינו ואמרו למשפחותיהם שהם נשלחים למחנות עבודה לשישה שבועות בלבד, אך סופם היה רצח. איך פיתו

את הורינו באשליות! איך הרדימו את ערנותם! איך לא ראינו שהם זוממים להשמידנו ללא רחם!

אחי המבוגר, משה הי״ד, חזר הביתה שבור ורצוץ ממחנה עבודה, אבל מיד תפסוהו שוב ושלחו אותו למחנה קיטליז גריידיז, ושם נרצח בצורה אכזרית ע״י קאפו. נוכח במקרה הזה בן־דודי, שהיה עד לרצח זה ולא יכול להושיעו.

הפכנו לכוח העבודה הזול ביותר אצל הגרמנים. מותר היה להם להתיש את כוחנו עד להתעלפות חסרת אונים. במה לא העסיקו אותנו: בסלילת כבישים, בניה, בבתי חרושת לנשק, הזינו אותנו בקצת מרק דליל וכך עבדנו, אלה שהראו סימנים של אפיסת

על יד קבר אחים (עומד מיטק קרייצר
מיטעק קרייצער ביי אַ ברידער־קבר

כוח שולחו לאושויץ להשמדה. כוח החיים היה כה גדול, שנתפתינו לכל אשליה של הבטחה לא להשלח למחנות השמדה, אבל זה לא הועיל; מחנות עבודה קמו ומחנות עבודה חוסלו, אלה שעבדו למען המאמץ המלחמתי שילמו מס חודשי שנקרא מס מיוחד, שהקנה להם אשליה של בטחון, אך עם רדת התפוקה נשלחו למחנות ההשמדה.

בשנת 1941 הפרידו אותנו מהאוכלוסיה הנוצרית, ככת מנודה, כדי שיוכלו לרדוף אותנו ביתר שאת. גרמניה הנאצית עשתה הכל כדי שיהיו לה הרבה סימני היכר לפגוע בנו, להשפילנו ולדכאנו, להסתיר ולטשטש כל סימן המאפין אותנו כבני אדם שנבראו בצלם האלוהים. היה עלינו להתהלך רק ברחובות המיועדים ליהודים, נאסר עלינו לבוא במגע עם הנוצרים או להתהלך ברחובות הראשיים. עלילות רדפו עלילות. אלה שנתפשו ב„חטאם" משום שסחרו במזון, או יותר נכון בקפה או כיכר לחם — נאסרו מיד ונשלחו למחנה השמדה.

בקיץ שנת 1942, בחודש אוגוסט, ריכזו הנאצים במקומות מיוחדים את כל יהודי איזור סוסנוביץ, בנדין, דומברובה והעיירות הסמוכות, על מנת להחתים אותם על תעודות זהות. יהודי דומברובה נאספו על יד הבנין של הקהילה היהודית, במגרש ברחוב פולנה. הקהילה היהודית הורתה לכל המתיצבים להתלבש בבגדי חג ולענוד את מעט התכשיטים שנשארו להם: „הרי זו רק התיצבות לשם החתמה על תעודת זהות" — טענו ראשי הקהילה.

היה זה יום מר ונמהר, מעשה מירמה שרק השטן יוכל להמציא נגד בני אדם חסרי אונים, נטולי האפשרות הקטנה ביותר להתגונן: הנאצים הופיעו, ובשצף קצף, באכזריות של פראי־אדם, יצרו שני תורים של אנשים, לגירוש ולשחרור. השמים פתחו את ארובותיהם וגשם שוטף ירד על הארץ, האנשים נרטבו, והשטן הוציא להשמדה את שמנה וסלתה של המבוגרים מהקהילה. עדין חסו על הצעירים מתחת לגיל 30, כי הנאצים היו עדיין זקוקים לכוח עבודה.

כשהגיע תורנו עמדנו כל המשפחה ביחד. אבי ז״ל הציג בפניהם תעודת ביטחון עם הרבה בולים. הם נדהמו בראותם יהודי איש עמל ותיק ולא האמינו שישנם כאלה בתוכנו, ודומברובה היהודית היתה מבורכת ביהודים כאלה. למזלנו שחררו אותנו. באותה סלקציה נלקחה גם אשתו של אברהם קליין אך שוחררה בהשתדלותם של אנשי הקהילה, כי אברהם־יעקב עבד אז בקהילה. בגירוש זה נלקחה גם משפחת נוישטטר, אחותו של הדירקטור וגיסו. את המגורשים העמיסו על מכוניות משא, לבושים בגדי החג שלהם, בצפיפות כזו שקשה היה לנשום, את הילדים והתינוקות זרקו כאילו היו חפצים דוממים והם נהרגו בזרועות הוריהם. וככה זזה שיירת המוות לעיני הנותרים.

בזכות אבי שהיה מנהל עבודה ומומחה במקצועו, נשארתי בעבודה ועבדתי אתו חדשים. בעוברי לעבודה שמעתי בבוקר בכיות בוקעות מבתים מיותמים ואין מנחם, הנאצים לא הסתפקו בגרושים אלה ודרשו מהקהילה עוד קבוצות לגירוש.

בתחילת שנת 1943 סגרו את הגטו, ובתאריך 6.3.43 דרשו התיצבות של כל המועסקים. ביום שישי הופיע צו בפקודה ולמחרת, בשבת, התיצבנו כולנו. גם אני נלקחתי. העבירו אותנו לסוסנוביץ ושם עבדתי במחנה בנין. אחי הצעיר עבד בבית מלאכה של הקהילה וגיסי דימנשטיין היה מועסק במפעל ליצור

חוטי ברזל בשביל קומיסר גרמני. כולנו נלקחנו למחנות עבודה לסוסנוביץ. בפקודתו של הנאצי לינדנר פורז המחנה והועברנו לגליביץ. למזלי מצאתי מייסטר גרמני שעוד היה בו ניצוץ של רחמים והוא העסיקני במפעל שלו, תמורת זה דאג עוד לספק לי ידיעות מהנעשה בבית, כי אבי עדיין עבד במפעל לחוטי ברזל. עם חיסול הגטו חוסלה גם השארית הקטנה של יהודי דומברובה.

בגלייביץ הייתי יחד עם מר זילברשאץ שנמצא בארץ, נתן סטשגובסקי, פרזרוביץ, ולך לוקסנבורג. נשארנו במחנה הזה עד ה־17 לינואר 1945, עד שוחררנו על ידי הצבא הרוסי שהתקדם מערבה וכבש שטחים שהיו קרובים לקרקוב ואושויץ.

מחנה אושויץ פונה מאנשים, הנאצים גררו אותנו ממחנה למחנה, הרעיבו אותנו אך היו זקוקים לנו ככוח עבודה שיש לנצלו עד תום, למזלנו לא ניתנה להם האפשרות וזממם לא בוצע. ב־25.4.45 השתחררתי בגרמניה, באימדינגן ברדן. בקיץ שנת 1947 הגעתי ארצה.

התאריך 1.9.39 שפתח את שואת יהדות אירופה ושואת בית הורי בכלל זה, יהיה חרות על לוח ליבי. אזכור ואזכיר מה עוללו לנו הנאצים הגרמניים.

ל. רחל (אייבעשיץ)

דער גורל פון מיין היים

מיין פאָטער ר׳ מאיר אריה אייבעשיץ ז״ל איז געווען פון די חשובע יידן אין שטעטל אַ גערער חסיד. אַן אמתדיקער חסיד, אַ ירא שמים, אַ למדן, אַ תלמיד חכם, פון די שושלת ר׳ יהונתן אייבעשיץ ז״ל.

אַן ערלעכער ייד, האָט געפירט דעם מסחר. יעדער האָט געהאַט צו אים דעם גרעסטן צוטרוי, מען האָט געוווסט, אַז זיין וואָרט איז קודש קדשים. דער פאָטער ע״ה פלעגט אַלעמאָל זאָגן, „אין ערלעכע הענט, גייט איבערן גאַנצן לאַנד״. מיין פאָטער האָט זיך ניט געמישט אין קהילישע ענינים, געווען צו יעדן פריינדליך די קינדער דערצויגן אין רעליגיעזן גייסט און אין מוסטערהאַפט מאָראַלישע זיטלעכקייט. תמיד מיט אַ שמייכל אויפן פנים, ער האָט קיינמאָל קיינעם נישט געמוסרט, ער האָט יעדן געלאָזט גיין זיין וועג.

די מוטער, די צנועה, שטילע גוטהאַרציקע פרוי, חיה צימה בת ר׳ לייביש קויפמאַן ז״ל, איז געווען אַן אידעאַלע אשת חייל אין אמתן זין פון וואָרט. זי האָט געדינט יעדן איינציקן מיט ראַט און טאַט, זיך באַטייליקט אין געשעפט און איר ערלעכקייט און פינטקלעכקייט האָט איר דערוואָרבן אַ שם טוב.

איך דערמאָן זיך אַן עפּיזאָד. אַנהויב יעדן חודש פלעגן די סוחרים באַזוכן די געשעפטן און איינקאַסירן פאַר די אַריינגעגעבענע סחורות. תמיד איז די מוטער ע״ה געשטאַנען אויף דער שוועל פון געשעפט און ממש זיך געבעטן ביי די דורכגייענדע סוחרים: ״קומט אַריין, איך וועל אייך באַצאָלן״. אָבער דער ענטפער איז געווען: „צו אייך האָבן מיר צייט, דאָס געלט איז זיכער, עס איז שוין אָוועקגעלייגט פאַר אונדז. אָבער ביי די אַנדערע, אויב מיר קומען ניט צו דער צייט, האָבן זיי אַ תירוץ, איר זייט ניט געקומען, האָבן מיר דאָס געלט אָוועקגעגעבן אַן אַנדער סוחר״.

און נאָך אַ זאַך דערמאָן איך זיך: אין דאָמבראָווע פלעגן פאָרקומען מאַרקן איין מאָל אין וואָך, און גראַד אין פרייטיק. יידן פון דער גאַנצער אומגעגנט פלעגן קומען מיט זייערע סחורות און ביים אַהיים גיין איז שוין געווען שפעט. ניט ווילנדיק מחלל שבת זיין, פלעגן זיי ביי אונדז אַריינלעגן די סחורות און איבערלאָזן דאָס געלט אומגעציילטערהייט. די עלטערן האָבן אויסגעדריקט זייער אומצופרידנקייט, אָבער די סוחרים האָבן געענטפערט: „ר׳ מאיר, מיר האָבן צוטרוי צו אייך, וואָס האָט איר מורא״.

מיטן באַטייליקן זיך אין מסחר, האָט די מוטער ע״ה געגעבן די געלעגנהייט דעם פאָטער ע״ה זיך אינגאַנצן איבערצוגעבן צו לערנען תורה ביז שפעט ביינאַכט. איך געדענק נאָך דאָס בילד, ווי מיין פאָטער זיצט אויף זיין שטענדיקן אָרט אין צימער ביים אָפענעם ספר ,און זיין פנים און די אויגן פלאַמען. ער פילט זיך דערהויבן פון טאָג־טעגלעכן לעבן, ער שוועבט ממש אין אַן אַנדערע וועלט, וואָס איז שטענ־

דיק ליכטיק. מיין עלטערנס שטאַרקע אמונה אין רבונו של עולם האָט זיי דווקא געהאָלפן אין די קריטישסטע מאָמענטן. איך דערמאָן זיך בעת דער דייטשער אָקו־פּאַציע רופט מען מיך אין אַרבעטספּלאַץ צום טעלעפאָן. איך האָב אַ פאַרגעפיל געהאַט אַז עס האָט עפּעס פּאַסירט. און ווירקלעך, די שכנטע גיט מיר איבער, אַז איך זאָל גלייך קומען אַהיים. און עס שטעלט זיך אַרויס פאָלגענדס: אַ דייטשער פּאָליציאַנט האָט ביי אונדז אין געשעפט געקויפט אַ שטעקן. דערהערנדיק דעם פּרייז וואָס דער פאָטער ע״ה האָט פאַרגעלייגט, האָט ער גלייך אויסגערופן: עס איז „וואוכערפּרייז״. דאָס איז אַ הויכער פּרייז, און גלייך פאַרלאַנגט דעם פּאַס און באַפוילן דעם פאָטער צו קומען אויף דער פּאָליציי. און געוווּסט האָט מען אַז ווען אַ ייד מיט אַ באָרד און פאות קומט צו זיי אין די הענט, שיקט מען אים גלייך קיין אוישוויץ. דערהערנדיק די גע־שיכטע האָט מיר דאָס האַרץ אָנגעהויבן קלאַפּן, אָבער נישט אַריינפאַלנדיק אין יאוש, האָב איך באַשלאָסן אַליין גיין אין דער „געסטאַפּאָ״. די שכנטע האָט מיר געשילדערט אַז דער ס.ס.־מאַן איז געווען מיט אַ גרויסן הונט.

קומענדיק אויף דער פּאָליציי האָב איך ,גלייך זיך נאָכגעפרעגט אויף דעם פּאָליציסט מיט דעם הונט, ווייל דעם נאָמען איז מיר ניט געווען באַקאַנט. דער סעקרעטאַר האָט מיר געענטפערט אַז ער ,געפינט זיך אויף אַ זיצונג. איך זאָל צוּוואַרטן און ער פרעגט מיך, אין וואָס פאַר אַן ענין בין איך געקומען. אין צווישן־צייט מאַכט זיך אויף אַ נעבן־טיר און דער דייטש מיט דעם הונט קומט אַריין אין צימער וווּ איך בין געווען. איך נעם זיך אָן מיט מוט גיי צו אים צו איך בעט אַנטשולדיקונג און גיב אים צו פאַרשטיין אַז עס איז פאָרגעקומען אַ טעות, ווייל דער פאָטער ע״ה האָט אים געזאָגט דעם פּרייז אין פּויליש געלט, און ער האָט פאַרשטאַנען אין דייטשע מאַרקן. דאָס פּויל־ישע געלט האָט געהאַט העלפט די ווערט פון דעם דייטשן געלט. אויסהערנדיק מיך, פרעגט ער מיך אויב איך זאָג דעם אמת. נאָך מיין פאַרזיכערונג נעמט ער אַרויס פון שופלאָד דעם פּאַס און גיט מיר צוריק. זעט אויס אַז מיינע ווערטער האָבן אים אויסגעוויזן איבערצייגנדיק.

ווי אַ פייל פון בויגן האָב איך אָנגעהויבן לויפן, און וואָס אַמאָל שנעלער כדי, ווי אַמשנעלסטן דערפרייען די אומעטיקע הערצער. און פון דערוווייטנס זע איך שוין די טייערע עלטערן און די שכנים וואָס וואַרטן אויף מיר. פון דערווייטנס מאַך איך פאַרשידענע סימנים, און מיט די לעצטע כוחות בין איך געפאַלן אין די אָרעמס פון די עלטערן מיט דער פרייעלכער בשורה — אַז איך האָב צוריקבאַקומען דעם פּאַס. די שמחה איז ניט צו באַשרייבן ,ניט אַנדערש נאָר מלאכים האָבן מיך געהיטן.

ווי מיין האַרץ בלוטיקט, דערמאָנענדיק זיך וועגן מיינע צוויי ברידער און אין איינציקע שוועסטער, האָב איך נישט זוכה געווען, אַפילו צו אַזאַ טרויעריקע בשורה ווי וועגן דעם נאַטירלעכן טויט פון מיינע גאָט־זעליקע עלטערן. מיינע ברידער און שוועסטער, צו־זאַמען מיט זייערע קינדער, זענען אומגעקומען צוויש; אַלע קדושים.

ווי מיין האַרץ ווייטיקט, דערמאָנינדיק זיך וועגן מיין עלטערן ברודער ,וואָס איז געווען בקי אין תורה, בעל יראת שמים, אברהם ז״ל, ווי גרויס ער איז געווען אין תורה אַזוי גרויס איז ער געווען אין מעשים טובים. ער האָט געפירט זיינע געשעפטן באמונה שלמה, כדי מפרנס צו זיין די פאַמיליע. זיין פרייע צייט האָט ער געווידמעט אויף תורה.

אַן ערלעכער ייד געווען, געשלאָסן גרויסע טראַנ־זאַקציעס אויפן וואָרט, און זיין ערלעכקייט איז געווען באַוווּסט אין די סוחרישע קרייזן. נאָך אין זיינע יוגנט־יאָרן, האָט, ער אויסגערופן באַוווּנדערונג ביי אַלע חברים מ,יט זיינע פעיקייטן, אַ פלינקער, שאַרפזיניקער תפיסה, פענאָמענאַלן זכרון. צו וואָס ער האָט זיך גענומען, איז אים אַלץ אָנגעקומען לייכט.

פון מיינע אויגן רינען טרערן, ווען איך דערמאַן זיך וועגן מיין צווייטן ברודער יונתן ז״ל. ער איז געווען אַ יראה שמים אַ שטילער רויִקער מענטש, אַ באַשיידענער גוטהאַרציקער, תמיד מיט דעם שמייכל אויף זיין פנים און מוכן ומזומן צו טוען טובות. באַ־קאַנטע, וואָס זענען געווען מיט אים אין לאַגער, דער־ציילן, אַז ער האָט נישט געגעסן די זופּן פון דער דייטשער קיך און זיך באַגנוגנט מיט געבראָטענע קאַרטאָפל און ברויט. אַפילו די דייטשע מערדער האָבן אים גערופן „דער ראַבינער״.

טרערן גיסן פון מיינע אויגן ווען איך דערמאַן זיך וועגן מיין שוועסטער, ליבע רייזל ז״ל, וועלכע איז געווען באַוווּסט מיט איר חכמה, צנועסדיקייט, גוטהאַרציקייט און באַשיידנקייט. זי איז געווען תמיד גרייט צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע. דער מאַן איז

געווען אַ גרויסער למדן פון דער משפחה אורבאַך. נאָך אַלס יונגערמאַן האָט מען אים גערופן רב הירש. געוווינט אין סאָסנאָוויץ, און כמעט אין די ערשטע געיעגן וואָס די דייטשע מערדער האָבן געמאַכט אין שטעטל, האָט מען זיי אָוועקגעשיקט קיין טערעזיענשטאָדט. אין אַ קורצע צייט שפּעטער — אויך דעם מאַן און קינד, ווו זיי זענען אומגעקומען צווישן אַלע קדושים.

* * *

דאָס יאָר 1939 וועט מיר בלייבן אין זכרון אויף אייביק. און איבערהויפּט דער 31 אויגוסט 1939 — דער לעצטער טאָג פון מיין אַרבעט אין ביוראָ אין סאָסנאָוויץ. דער אייגנטימער האָט פאַרלאָזט דאָס שטעטל, און מיט דעם לעצטן צוג אָפּגעפאָרן קיין וואַרשע, ווו עס האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז דאָרט וועט זיין בעסער ווי אין זאַגלעמביע. און צומאָרגנס — דעם 1־טן סעפּטעמבער — זענען אַריין אין קראַפט ספּעציעלע מיליטערישע פאַרשריפטן און עס איז פאַרבאָטן געוואָרן דער ציווילער באַפעלקערונג צו פאָרן מיט די באַנען.

האָבנדיק פיל פרייע צייט, האָב איך באַשלאָסן צו באַטייליקן זיך אין אונדזער געשעפט וואָס האָט זיך געפונען אין צענטער שטאָט, און ווו ביז דאַמאָלט האָבן זיך נאָר די גאָטזעליקע עלטערן באַשעפטיקט.

עס דערגרייכן שוין קלאַנגען, אַז די דייטשן דערנעענטערן זיך. עס הויבט זיך א בהלה. מען ווייס נישט וואָס צו טאָן, אָבער יעדער טראַכט, נישט אַריינצופאַלן אין די הענט פון די מערדערס. מענטשן פּאַקן די פּעקלעך און באַשליסן צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל. מענטשן גייען און גייען אָן סוף, אָן עק. אַ ים פון מענטשן. מען גייט, מען פאָרט, אַלע אין איין ריכטונג, מיט דעם וואַנדערשטעקן אין האַנט. עס פּאַלט אַ פּחד, מען ציטערט, אָבער אַלע פאַרלאָזן די וווינונגען — כדי אויסצומיידן דעם גיהנום.

אין שטעטל געפינען זיך אייניקע פאַמיליעס וואָס זענען נישט אומשטאַנד, צוליב געזונטהייטלעכע סיבות מיטצוגיין מיט דעם שטראָם, און צווישן זיי — אויך מיינע גאָטזעליקע עלטערן, וועלכע זענען געווען צו שוואַך צו גיין, און אַפילו צו פאָרן אַ ווייטן וועג. און מיר האָבן באַשלאָסן צוזאַמען מיט אונדזער געוועזענעם טייערן שכן משה אליעזר זאַרנאָוויעצקי ז״ל צו בלייבן און וואָס עס וועט פּאַסירן מיט אונדז, זאָל פּאַסירן.

און ווען איך האָב מיין בליק געוואָרפן אין גאַס, איז אַ ציטער אַדורך אין מיין קערפּער, זעענדיק ווי ברייט און לאַנג די גאַס איז, האָבן מענטשן געשטראָמט אָן אויפהער און אַלע געווענדעט אין דער ריכטונג פון אלקוש, קעלץ א.א.וו.

די עלטערן ווענדן זיך צו מיר, איך זאָל זיך ווענ־ניקסטנס ראַטעווען און גיין ווו אַלע גייען. אָבער דער ענטפער מיינער איז געווען ווי רות האָט געזאָגט צו נעמי „ותאמר רות אל תפגעי בי לעזבך לשוב מאחריך כי אל אשר תלכי אלך וכאשר תלוני אלין, עמך עמי ואלהיך אלהי, באשר תמותי אמות ושם אקבר.״

עס דערנעענטערן זיך קלאַנגען אַז די דייטשן געפינען זיך שוין אין נאָענטסטן שטעטל בענדין און דאָרט אונטערגעצונדן די שול, כדי אָנצוואַרפן אַ פּחד אויף דער באַפעלקערונג. כדי צו באַרעכטיקן זייערע אוממענטשלעכע טאַטן, האָבן זיי פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די איינוווינער האָבן אויף זיי געשאָסן פון די פענצטער. מען קאָן זיך פאָרשטעלן די שטימונג ביי אונדז ווען עס איז דערגאַנגען די ידיעה, אַז די מערדערס דערנעענטערן זיך שוין צום שטעטל.

אין דער צייט געפֿין איך זיך מיט מיין פֿאָטער אין געשעפֿט, איך שטיי אויף דער שוועל, און פֿון דערווייטנס זעט מען שוין די געפּאַנצערטע אויטאָס דערנענטערן זיך אין אונדזער ריכטונג. די מערדערס מיט די אויסגעשטערעקטע ביקסן. זיי האָבן אַ פּחד אָנגעוואָרפֿן בלויס מיט זייער אויסזען — געפּאַנצערט פֿון קאָפּ ביז פֿוס.

דאָס האַרץ הויבט אָן צו קלאַפּן וואָס אַ מאָל שנעלער; דער גאַנצער גוף ציטערט, און מען ווייס נישט וואָס צו טאָן: שליסן אָדער נישט שליסן דאָס געשעפֿט. מיר באַראָטן זיך מיט אונדזער שכן משה אליעזר זשאַרנאָוויעצקי און באַשליסן נישט צומאַכן דאָס געשעפֿט און דאָס מיליטער איז אַדורך.

דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן גייט ווייטער. אין די גרעסערע געשעפֿטן זעצט מען אַריין פֿאָלקס־דייטשן אַלס קאָמיסאַרן (פֿאַרוואַלטערס) פֿון געשעפֿט, און דערווייל באַשעפֿטיקט מען מיך, דעם אייגנטימער. אָבער דאָס איז נאָר געווען אַ קורצע צייט, און די דייטשן נעמען איבער כמעט אַלע געשעפֿטן.

עס שאַפֿט זיך אַ „יודענראַט" פֿון וועמען די דייטשן פֿאָדערן צו אָרגאַניזירן גרויסע גרופּעס יוגנט צו דער אַזוי גערופֿענע „איינזאַץ־אַרבעט". דער יודנ־

על מגרש המיון בדומברובה
לשליחת יהודים לאושביץ
אויסזידלונגס־זאַמלפּונקט פֿון דאָמבראָווער יידן
קיין אוישוויץ

ראַט הויבט אָן צו זיין טעטיק. זיי אָרגאַניזירן אַ יידישע מיליץ, וועלכע האָט די אויפֿגאַבע צוצושטעלן די געפֿאָדערטע צאָל יידן צו דער אַרבעט.

דער יודנראַט האָט געהאַט אַ גענויע ליסטע פֿון דער גאַנצער דאָמבראָווער יידישער באַפֿעלקערונג. אויף יעדן איינעם איז געוואָרן אַרויפֿגעלייגט אַ באַשטימטן שטייער, לויט דער אָפּשאַצונג פֿון אַן אויסדערווײלטע קאָמיסיע פֿון יודנראַט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ דינגעניש, אַלע האָבן געצאָלט שטייער איבער די כוחות, אַלע האָבן פֿאַרשטאַנען אַז מיט זייער געלט און פֿאַרמעגן קויפֿן זיי זיך אויס פֿון אַ זיכערן טויט, ווייניקסטנס פֿון ארויסגעשיקט צו ווערן פֿון זייער היים. אויסער דער איינמאָליקער געלט־אַקציע האָט יעדער ייד געמוזט צאָלן יעדן חודש אַ סטאַבילן קאָפּ־שטייער און אויך דירה־געלט. אומאָפּהענגיק צו ער זיצט אין אַ קליינע אָדער גרויסע דירה. אַזוי ארום האָט זיך דער יודנראַט איינגעשאַפֿט אַ פֿאָנד, בכדי צו קענען צופֿרידנשטעלן די שטענדיקע פֿאָדערונגען פֿון די אָרטיקע דייטשן, ווי אויך צו דעקן די אַדמיניסטראַטיווע הוצאות פֿון יודנראַט.

דער דאָמבראָווער יודנראַט האָט געאַרבעט זייער ענערגיש. אַלע זענען געווען פֿעאיקע, טיכטיקע און צוגעפּאַסטע מיטגלידער, אַזוי אַז זיי האָבן פּינקטלעך אויסגעפֿירט די אַלע פֿאָדערונגען פֿון די דייטשן און זיי צופֿרידנגעשטעלט אויף דעם בעסטן אופֿן, אויסמיידנדיק דערווייל דעם גירוש און אומקום. יעדער מיטגליד פֿון יודנראַט האָט געהאַט זיינע באַשטימטע פֿונקציעס, אַזוי צום ביישפּיל האָט איינער זיך פֿאַרנומען מיט שאַפֿן מייסטערס, בעלי־מלאכות, און פּאַסנדע אַרבעטער צו פֿאַרשידענע אַרבעטן און צוצושטעלן אַלע נויטיקע מאַטעריאַלן און מכשירים צו דער אַרבעט. אַן אַנדערער האָט געהאַט די אויפֿגאַבע אין יודנראַט צוצושטעלן יעדן טאָג די געפֿאָדערטע צאָל שוואַרצע אַרבעטער צו פֿאַרשידענע אַרבעטן א.א.וו.

כסדר האָט דער דאָמבראָווער יידישער באַפֿעלקערונג באַאומרואיקט די קלאַנגען פֿון די ארומיקע שטעט און שטעטלעך, פֿון וועלכע מען האָט ארויסגעפֿירט אַ גרויסע טייל יידן אין די ערשטע מאָנאַטן ווען די דייטשן זענען אריין. דערווייל האָבן די יידן באַטראַכט די צוואַנגס־אַרבעט פֿאַר אַ שטיקל רעטונג, אַז דאָס איז דאָס איינציקע וואָס עס האַלט נאָך דערווייל אָפּ די דייטשן נישט צו פֿאַרניכטן מיט איין מאָל אַלע יידן. מען קאָן נאָך דערווייל אויסנוצן זייער אַרבעט און מיר, כל זמן עס קלאַפּט נאָך אַן אָדער, מוזן זיך טרייסטן מיט דער שוואַכסטער האָפֿנונג וועגן אַ נס מן השמים.

דער באַזיצער פֿון אַ קאַרטע איז „זיכער", אַז מען וועט אים נישט אַוועקשיקן; אָבער די דייטשן האָבן שוין דאַמאָלס געוועבט אַ מערדערישן פּלאַן, פֿון וועלכן מיר האָבן קיין אַנונג נישט געהאַט: די קאָנצענטראַציע פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין

געוויסע ערטער, אַז די מערדערישע פּלענער זאָלן זיי אָנקומען לייכטער.

איך דערמאָן זיך — דאָס איז געווען דעם 10טן אָקטאָבער 1939 — באַזוכט אונדז אַ קרוב פון מיין געוועזענעם צווייטן שותף ווו איך האָב צייטווייליק געאַרבעט, און דערציילט מיר אַז היות דער בוכהאַלטער איז אין פּוילישן מיליטער, קאָן איך דעם פּאָסטן איבערנעמען. דאָס איז געווען אין דער מיל פון וואַלדליפּעראַנט קליינבערג אין ניי בענדין, 5—6 קילאָמעטער פון דאָמבראָווע.

איך האָב איינגעשטימט אָנצונעמען דעם פּאָסטן, כדי צו באַקומען די אַזוי גערופענע „קען־קאַרטע”, וואָס פאַרזיכערט צייטווייליק דעם מענטשן פון אַוועקשיקן אין אַרבעטס־לאַגער.

איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן און געפאָרן טאָג־טעגלעך צו דער אַרבעט, אַ חוץ מיר זענען נאָך דאָרט געווען באַשעפטיקט איניקע בעאַמטע.

עס זענען פאַרביי עטלעכע טעג איז דערשינען אין דער מיל אַ פאָלקס־קאָמיסאַר און איבערגענומען די ליטונג פון דער מיל און דערווייל איבערגעלאָזט די אייגנטימער און אויך דאָס גאַנצע יידישע פּערסאָנאַל. און אַזוי ווי די גאָטזעליקע עלטערן האָבן די קינדער דערצויגן אין רעליגיעזן גייסט, האָב איך גלייך געמאָלדן דעם קאָמיסאַר, אַז איך אַרבעט נישט אין שבת, און ער איז דערצו מסכים געווען. טאָג־טעגלעך בין איך געפאָרן מיט אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פון דער פּאָליציי פון דאָמבראָווע קיין בענדין, ווו איך האָב געאַרבעט 10 ביז 12 שעה טעגלעך, ווייל אַ מיל איז אָנערקענט געווען ווי אַ לעבענסוויכטיקער „באַטריב” (פאַבריק) און פאַרלאַנגט אַרבעט פון פרי ביז אָוונט.

דער פאָלקס־קאָמיסאַר איז נישט לאַנג געבליבן אויף זיין פּאָסטן. אין אַ געוויסן פרימאָרגן פאַרפאָרן אין די מיל איניקע דייטשן אין ביוראָ. שטעלט דער קאָמיסאַר פאָר דעם נייען רייכסדויטשן לייטער פון ביליץ מיט זיין גאַנץ פּערסאָנאַל וואָס ער האָט מיט זיך מיטגעבראַכט. מיר, די אָנגעשטעלטע, האָבן גלייך פאַרשטאַנען אַז עס איז געקומען די צייט צו פאַרלאָזן אונדזערע פּאָסטנס. וואָס מיר האָבן פאָרויסגעזען, איז געשען. דער נייע קאָמיסאַר לייענט די נעמען פון דעם יידישן פּערסאָנאַל, וואָס דאַרף פאַרלאָזן די אַרבעט, און מיין נאָמען האָט ער נישט דערמאָנט. איך האָב נישט געוווסט אַז דער פריערדיקער קאָמיסאַר האָט איבערגעגעבן דעם נייעם, אַז איך בין אָנפירערין פון דער מיל, דערצו גוטע בוכהאַלטערין און באַזיץ אין וואָרט און שריפט חוץ די פּוילישע אויך די דייטשע שפּראַך און איך קאָן זיך פאַרשטענדיקן מיט דער אָרטיקער באַפעלקערונג. איך האָב פאַרשטאַנען אַז די דייטשע לייטערן, וואָס איז געקומען אויף מיין פּלאַץ וועט נישט קאָנען אין אַ קורצע צייט באַהערשן די פּוילישע שפּראַך און איבערנעמען מיינע פונקציעס.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן וואָס איז ווייטער פאָרגעקומען. איך דערצייל די עלטערן אַז אַ דייטשער קאָמיסאַר האָט איבערגענומען די לייטונג, און זיי פרעגן מיך, אָב איך האָב שוין גערעדט מיט אים וועגן שבת. איך האָב באַשלאָסן צו רעדן מיט דעם נייעם קאָמיסאַר דאָנערשטיק. עס קלאַפּט דאָס האַרץ און עס קלינגט נאָך די ברכה פון די עלטערן אַז איך זאָל מצליח זיין. איך שטאַרק מיך און ווענד מיך צו אים מיט מיין בקשה:

היות מיינע עלטערן און איך זענען רעליגיעזע און איך האָב ביז איצט אין שבת נישט געאַרבעט, בעט איך, מיך ווייטער צו באַפרייען. און דער ענטפער זיינער איז געווען פּאָזיטיוו. ד.ה. אַזוי ווי עס איז געווען, וועט עס בלייבן.

נאָך עטלעכע חדשים האָט די מיל ווידער איבערגענומען אַ דריטער קאָמיסאַר, אָבער ער איז שוין געווען אַ בעסטיע און מען האָט ממש געציטערט מיט אים צו רעדן. ער האָט מיך אָנגעהויבן רודפ׳ן וועגן אַרבעטן אין שבת און מיך אָפּגעזאָגט פון פּאָסטן.

דעמאָלס האָבן די דייטשן שוין קאָנצענטרירט די יידישע באַפעלקערונג אין ספּעציעלע קוואַרטאַלן, אין ענגע שמאָלע געסלעך, כדי צו האָבן אַן אויפזיכט איבער אונדז און מיר זאָלן נישט קאָנען אויסבאַהאַלטן זיך. איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן אין אַ געשעפט, אויף אַ קליינעם פאַרנעם אין יידישן קוואַרטאַל.

אין צווישנצייט, אין יאָר 1941, זענען די גאָטזעליקע עלטערן נפטר געוואָרן און אַלע האָבן מיך מקנה געווען, ווייל זיי האָבן זוכה געווען קומען צו קבר ישראל.

איינמאָל אַ שבת, וועלנדיק אַריינגיין צו אונדזער שכן אין זעלבן קאָרידאָר, באַמערק איך אַז אַ מאַן דרייט זיך אַרום. איך דערקען אין אים איינעם פון די אָנגעשטעלטע פון דער מיל, ער זאָגט מיר אַז ער זוכט מיך, ממש נישט צו גלויבן, דער זעלבער

קאַמיסאַר, וועלכער האָט מיך אָפּגעזאָגט צוליב דעם וואָס איך האָב נישט איינגעשטימט צו אַרבעטן שבת, בעט מיר צוריקצוקומען צו דער אַרבעט.

אין ערשטן אויגנבליק האָב איך עס אָנגענומען אַלס שפּאַס, אָבער ער האָט מיך איבערצייגט אַז טראָץ דעם וואָס זיי האָבן געגעבן באַקאַנטמאַכונגען אין דער צייטונג, אַז זיי זוכן בוכהאַלטער, האָט זיך קיי־נער נישט געמאָלדן. דעריבער איז ער געצוווּנגען צו בעטן די יידישקע, זי זאָל באַוויליקן צוריק קערן זיך צו איר פֿאַריקער אַרבעט, און באַקומען די געהעריקע דערלויבעניש מצד די פּאָליציי צו פֿאָרן צום אַרבעטס־פּלאַץ.

עס איז פֿאַרגאַנגען נאָך אַ יאָר און אָן אויפֿהער שיקט מען ווייטער ארויס גרופּעס יידן, אָבער שוין נישט אין אַרבעטס־לאַגער, נאָר אין פֿאַרניכ־טונגס־לאַגערן, ווי אוישוויץ, מיידאַנעק, טרעבלינקע און נאָך אַנדערע, ווו עס איז קליינע האָפֿענונג, צו בלייבן דאָרט ביים לעבן. טאָג־טעגלעך, קומענדיק פֿון דער אַרבעט, דערציילן מיר די באַקאַנטע און שכנים, אַז די רעוויזיעס דויערן ווייטער, מען נעמט שוין יידן פֿון די שאַפֿן, פֿון אַנדערע אַרבעטס־פּלעצער, ווי אויך די אַנגעשטעלטע פֿון די ביוראָס און מען שיקט זיי אַוועק. די באַקאַנטע עצה׳ן מיך נישט פֿאָרן מער צו דער אַרבעט, ווייל דער זעלבער גורל וואַרט אויך מיך.

קומענדיק איינמאָל צו דער אַרבעט, דערציילט מיר דער קאַמיסאַר, אַז אזוי ווי די פּאָליציי זוכט מיך, זאָל איך מיך אויסבאַהאַלטן אין דער מיל. איך בין געווען זיכער, אַז ער איז פֿאַראינטערעסירט מיך צו פֿאַרטיי־דיקן. אָבער עס האָט נישט געדויערט לאַנג און ער האָט מיך איבערגעגעבן אין די הענט פֿון דער גע־שטאַפּאָ. דאָס איז געווען דעם 19. פֿעברואַר 1943.

זיי האָבן מיך געשיקט אין „דולאַג" אין סאָסנאָ־וויעץ אין דורכגאַנגס־לאַגער, ווו די סאַניטאַרע באַדינ־גונגען זענען געווען אונמענטשלעכע, און דאָרט מיט אַנדערע פרויען פֿון פֿאַרשידענע שטעט זיך געטראָפֿן און געטיילט זיך מיט די ליידן און געוואַרט אויף הילף.

איינמאָל קומט צו גיין אַ הינקענדיקער דייטש (מיט דעם נאָמען האושיל), ער מאַכט אַן אַפּעל און טרייסט אונדז, אַז ער וועט אונדז שיקן אין אַרבעטסלאַגערן און ווענדעט זיך צו אונדז בזה הלשון:

„איך ברויך פרויען צו פֿאַבריק און ביוראָ־אַרבעט מיט קוואַליפֿיקאַציעס, און אויב עס געפֿינען זיך צווישן אונדז אַזעלכע, זאָלן אויסטרעטן. איך טראַכט, נישט צו זיין די ערשטע, אָבער ווען צוויי שטייען שוין אין די ריי אַלס קאַנדידאַטקעס, טרעט איך אַרויס די דריטע, דאַן קומט אַ פֿערטע, און דער קאָמפּלעט איז געשאַפֿן געוואָרן. דער דייטש גיט אונז צו פֿאַרשטיין,

קבר אחים — אַ ברידער־קבר

אַז מיר וועלן געטריי אַרבעטן, וועט אונדז נישט פֿעלן קיין עסן, און אויב מיר וועלן די אַרבעט סאַבאָטירן, שיקט ער אונדז אין ערגסטן לאַגער קיין בויטן.

אין דער זעלבער נאַכט, 2 אַ זייגער, מאַכט מען אַן אַפּעל און מען גרייט זיך אין וועג. די נאַכט איז פֿינצטער, די דייטשן באַפֿעלן זיך אויסשטעלן אין שורות צו פֿיר. יעדע איינע האָט מיטגענומען די פּעק־לעך וואָס מען האָט געהאַט פֿון דער היים, אָבער דער באַפֿעל איז אַלץ איבערצולאָזן. מען קאָן זיך נישט מאַרשטעלן די שטימונג וואָס האָט זיך געשאַפֿן נאָך דעם באַפֿעל, אַ סימן אַז מען וועט אונדז נישט שיקן אין אַרבעטס־לאַגערן, נאָר אין פֿאַרניכטונגס־לאַגער. אַלענפֿאַלס נישט קוקנדיק אויף דעם באַפֿעל, האָט יעדע איינציקע מיטגענומען לויט די כוחות. מען גייט אין שורות; דייטשן מיט די הינט היטן אונדז, אַז עמי־צער פֿון אונדז זאָל נישט אַנטלויפֿן. מיר קומען צו דער באַן און פֿאַרנעמען ערטער, אין יעדער אָפּטיי־לונג אַ שומר. איך ווענדע מיך צו אים מיט אַ פֿראַ־גע, ווו אַהין פֿאָרט מען? און דער ענטפֿער איז: אַר־בעטסלאַגער פּאָולבריק. אָבער מיר גלויבן נישט, און ער גיט אונדז אַ צייכן אַז מיר פֿאָרן נישט דורך מיסלאָוויץ (דאָס הייסט אושוויענצים), ער האָט אונדז ממש אַ נייע נשמה אריינגעזעצט.

שפּעט ביינאַכט קומען מיר אָן הונגעריקע, דורש־

טיקע, אין לאַגער. מען הײסט אונדז אופזאַמלען פוש־קעס פון קאָנסערוון, וואָס ליגן אויף דעם הויף און זיי וועלן אונדז טיילן אַ ביסל זופּ. איך האָב פון אָנהויב רעזיגנירט, און מיך נישט געוואָלט אונטער־געבן, אָבער ווען דער הונגער איז גרעסער געוואָרן, ז׳איז קיין עצה נישט געווען. די פרויען וואָס זענען צעגעטײלט געוואָרן צו פאַבריק, האָבן געמוזט אליין אַלץ אָרגאַניזירן. ס׳איז געווען אַ צוקער פאַבריק, און מיט בשותפותדיקע כוחות האָבן מיר אַלץ ריין גע־מאַכט, אַריינגעשטעלט בעטן. דאָס האָט געזאָלט זיין אַ נייע היים פאַר אונדז. מיר, די 4 פרויען, וועלכע זענען געוואָרן אויסגעוויילט צו אַרבעטן אין ביוראָ, האָבן געוואָרט אויף אַ נס, נישט קאָנענדיק זיך דער־וואַרטן, פרעג איך איינמאָל דעם דייטש, פאַרוואָס מיר ווערן נישט צוגעטײלט צו אונדזער אַרבעט. דער ענט־פער איז אַז זיי האָבן נישט באַקומען אַזאַ באַפעל. פאַרלויפיק האָבן מיר אַנדערע אַרבעטן געטאָן. איינמאָל קומט דער דייטש און רופט אונדז. מיר זענען צע־טומלט געוואָרן, איז עס מעגלעך, איז דאָס נישט קיין חלום, אַז יידישע פרויען זאָלן אַרבעטן אין ביוראָ אין לאַגער, אָבער דאָס איז די ווירקלעכקייט. אין דעם זעלבן ביוראָ האָבן געאַרבעט 4 מענער, אָבער צוליב אַ באַפעל אַז קיין מענער דאַרפן נישט אַרבעטן מער אין ביוראָ, האָבן מיר געדאַרפט איבערנעמען פון זיי די אַרבעט.

די דייטשן זענען געווען צופרידן פון אונדזער אַר־בעט. עס איז געווען אויך אַ דייטשע ביוראָ, און מיר 4 יידישע פרויען זענען געזעסן אין אַ באַזונדער צי־מער. דער לייטער פון דייטשן־ביוראָ און די בוכהאַל־טערן זענען געווען אָנשטענדיק; זיי האָבן אונדז פון צייט צו צייט אַריינגעטראָגן עסן פון דער אַרישער קיך. דער לייטער פלעגט אויף יעדן זונטיק פאָרן קיין ברעסלאו צו דער משפחה, און יעדן מאָנטיק פרי פאַרבײגייענדיק אונדזער צימער, פלעגט ער אויפמאַכן די טיר און אַריינגעבן קוכן, עפּעלעך, אַ פראַשיק צו וואַשן וועש, לא יאומן כי יסופר.

אַ דאַנק די דייטשע לייטערין האָבן מיר געהאַט אַ באַזונדער צימער צו שלאָפן. פריער זענען מיר גע־שלאָפן אין אַן אַלגעמיינעם צימער, בערך ביי 150 פרויען. מיר זענען נישט געווען אויסגערוט, דען די מיידלעך פלעגן פון קיך שפּעט צוריק קומען, און דער רעש איז געווען גרויס. מיר האָבן זיך צוערשט געוואַנדן צו דער יודנעלצטע, זי זאָל אונדז געבן דאָס צימערל פון מאַגאַזין וואָס פלעגט מערסטנטייל זיין לעדיק. נעמענדיק אין אַכט אַז מיר רוען זיך נישט אויס ווי געהעריק און פאַר דעם קלענסטן פע־לער וואָס מיר קאָנען מאַכן, קאָנען די דייטשן אָננע־מען אַלס סאַבאָטאַזש. האָט די דייטשע לייטערין אונ־דזער אַרגומענט באַוויליקט, און געגעבן אַ באַפעל די יודענעלטסטע זאָל אונדז צוטיילן דאָס צימער.

דער כעס אויף אונדז האָט ביי דער יודענעלצטע שטאַרק געברענט, און זי האָט געזוכט ווי אַזוי זיך אין אונדז נוקם זיין.

איינמאָל קומענדיק פון דער אַרבעט פאַרשטעלט זי אונדז דעם וועג און ווענדעט זיך צו אונדז אויף פויליש:

„מיידלעך, עס איז אָנגעקומען אַ וואַגאָן מיט שפּי־נאַק, וועלכן מען דאַרף אויסלאָדענען". און זי איז געגאַנגען איר וועג. ווענד איך מיך צו מיינע קאָלע־גינס. מיר זאָלן דאָס נישט טאָן, ווייל איך צווייפל, אויב זי קאָן אונדז באַשעפטיקן נאָך אונדזער אַרבעט.

נאָך אַ געוויסער צייט, זעענדיק אַז דער שפּינאַק ליגט אין דרויסן, וואָרנט זי, אַז אויב אין 10 מינוט וועלן מיר דעם שפּינאַק נישט באַזאָרגן אין מאַגאַזין, וועלן מיר קיין אָונטברויט, און די קאַרעספּאָדענץ הײנט נישט באַקומען. ערשט נאָך אַן אינטערווענץ פון דער דייטשער לייטערין האָט זי געביטן די באַ־ציונג צו אונדז און פלעגט אונדז נאָך מיטברענגען ברויט, פּוטער א.א.וו.

אַלס ביוראַליסטינס האָבן מיר געקאָנט באַקומען איניקע פּאַרציעס, האָבן מיר זיי צעטײלט צווישן די אַרבעטנדע מענער, וואָס פלעגן קומען פון אַנדערע לאַגערן.

אין 1944 איז דער לאַגער פאַרקלענערט געוואָרן און מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל איבערצוגיין אין לאַגער „גראַודיטץ", ווו עס האָבן געהערשט אונ־מענטשלעכע סאַניטאַרע באַדינגונגען. דער יודענעלצ־טער האָט זיך נישט פאַראינטערעסירט מיט דער מאַנשאַפט און עס איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידע־מיע און הונדערטער מענטשן זענען געשטאָרבן. מיר, 4 פרויען ביוראַליסטינס, האָבן זיך געמאָלדן פריי־וויליק ריינצומאַכן די צימערן, דעזינפעקצירן. מען האָט אונדז אָפּגעגעבן דעם גרעסטן כבוד.

סוף 1944 האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל אַריבער־צוגיין קיין פעטערוואַלדאַו אין אַן אַמוניציע־פאַבריק, ווו די רוסן האָבן אונדז באַפרייט אין 9טן מאי 1945.

אריה וועקסלער

אין די לאגערן:
אשוויענטשים, מאסלאוויטש, דאכאו

דעם 1. סעפטעמבער 1939, ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן בין איך געווען אַלט 17 יאָר, אַ טאָג נאָך שמחת תורה בין איך געשיקט געוואָרן מיט נאָך עטלעכע הונדערט בחורים אין אַ טראַנספּאָרט ביי דער אָנפירונג פון מאָניעק מערין אין אַן אַרבעטס־לאַגער „קליין־מאַנגעסדאָרף", עס האָט געהייסן אַז מיר וועלן דאָרט אָפּאַרבעטן אַ פּאָר חדשים און נאָכדעם וועט מען אונדז אויסטוישן. באַלד האָבן מיר דאָרטן דערפילט די פויסט פון די נאַציסשע מערדער. מיר האָבן געאַרבעט זייער שווער, נישט געקריגן קיין עסן צו דער זאַט, און מען האָט אונדז זייער געפייניקט, אַזוי אַז איך בין אין דער בעסטער יוגנט אָפּגעשניטן געוואָרן פון מיין טייערער היים. איך האָב זיך געוואַלגערט פון איין לאַגער צום צווייטן, געליטן הונגער און פּיין, זייער שווער געאַרבעט און געזען דעם טויט פאַר די אויגן. ס׳איז שווער צו באַשרייבן וואָס איך האָב דורכגעמאַכט ביז צו דער באפרייאונג. איך בין געווען אין 3 לאַגערן: אַשוויענטשים, גרויס מאַסלאָוויץ און אין דאַכאַו, ווו איך בין פאַרמשפּט געוואָרן צו גיין אין קרעמאַטאָריום, און בין על־פּי־נס ניצל געוואָרן. אין דאַכאַו בין איך באַפרייט געוואָרן דורך די אַמע־ריקאַנער, אָבער איך בין געווען אַזוי קראַנק אַז איך האָב בכלל נישט געוווסט וועגן מיין באפרייונג.

איך בין געלעגן אין שפּיטאָל אונטער דער אויפ־זיכט פון די אַמעריקאַנער ביז איך האָב אָנגעהויבן קומען ביסלעכווייז צו זיך. איך האָב מיך אָנגעהויבן צו פאַראינטערעסירן צי עס איז ווער געבליבן פון מיין פאַמיליע. ליידער איז פון זיי קיינער נישט געבליבן.

מיין משפחה־כראָניק

מיין זיידע שמעון ע״ה איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם מיט מידות טובות, אהבת אדם. ער האָט געהאָלפן מיט גמילות חסד, זיך באַטייליקט אין אַלע צדקה־אינסטיטוציעס און געווען באַליבט אין אַלע קרייזן. 3 ביינאַכט פלעגט ער שוין זיצן אין בית־מדרש ביי אַ גמרא און לערנען, אַזוי מיין באָבע ריבעלע ע״ה איז געווען אַ פרוי אַ צדיקת, געפירט די שטיב באַשיידן, אַלע וואָס האָבן זי געקענט האָבן איר גרויס כבוד אָפּגעגעבן, זי האָט באַשיידן געהאָלפן יעדן וואָס האָט זיך געניטיקט. אין די וועגן איז געגאַנגען מיין טייערער פאָטער משה הערש ע״ה מעשה אבות ירשו בנים, געווען אַ חסיד אַן ערליכער מענטש. קובע געווען עיתים לתורה, באַ־טייליקט זיך אין אַלע מוסדות צדקה, געהאָלפן ווער עס האָט זיך געניטיקט אין אַ גמילות חסד, אַלעס בצנעה, באַשיידן, געליבט געווען ביי אַלעמען, ווי אויך ביי קריסטן מיט וועלכע ער איז געווען אין קאָנטאַקט מיט מסחר. זיי האָבן אָנערקענט זיין ערליכקייט אין האַנדל. מיין מאַמע חייטשל ע״ה פלעגט מיט איר קליג־שאַפט און ערליכקייט, מיט וואַרעמקייט העלפן בויען די שטוב, ווי אַן אשת חיל דערצויגן די קינדער אין יידישן וועג און אויך אין וועלטלעכע לימודים, געווען אַקטיוו אין אַלע חברות צדקה. מיינע 4 ברידער שמואל, בערל, מאָטל און יעקב ע״ה און די איינציקע שוועס־טער באַשקע ע״ה זענען געווען רעליגיעז און וועלט־לעך מיט זייער איידלקייט, העפלעכקייט און מענטש־לעכקייט. מיין שוועסטער איז, ווי מ׳האָט מיר נאָך דער מלחמה דערציילט, געשטאָרבן אויפן וועג קורץ פאַר דער באפרייאונג. מיין מאַמע, טאַטע און די ברידער זענען אַוועק מיטן לעצטן טראַנספּאָרט פון שראַדאָלע קיין אוישוויץ. געגאַנגען אויפן מזבח אויף קידוש השם. אַזוי איז פאַרטיליקט געוואָרן דורך די נאַציסשע רוצחים מיין טייערע משפחה.

יתגדל ויתקדש שמיה רבא.

לאה שלנגר (טננבוים)

נתיב יסורי בשואה

לרבים כיום דומבדובה היא רק נקודה במפת פולניה שלאחר המלחמה. אך בשבילנו, שנולדנו בעיר, זו הטרגדיה הגדולה בחיים. קשה במיוחד מסירת פרטים מפי אדם אשר חי ועבר זוועות אלה מיום הכיבוש הראשון ועד יום חיסולה של קהילתנו.

דומה היתה עירנו לכל ערי פולניה המאוכלסות יהודים על מפלגותיהם, תנועותיהם והמוניהם הסוחרים, הפועלים, העשירים והדעבים ללחם. המאבק האידיאולוגי ברחוב היהודי הלך וגבר, אך גם השפעת הקומוניזם הלכה וגברה בין המוני היהודים הנתונים לסכנת האנטישמיות ההולכת וגוברת פיזית ונפשית. לא ניתן לרכוש השכלה. מקומות העבודה עבור יהודים הלכו והתמעטו וכך הלכה ותפסה המחשבה על עליה לארץ את מקומה הראוי במחשבת היהודי הפשוט והמשכיל כאחד. רבים היו מאורגנים בתנועה הציונית ואירגוני הנוער השונים, ואלה חתרו בלב ובנפש למטרה הנאצלה: להגיע ארצה בכל הדרכים. משפחות אשר זכו ובניהם הגיעו לארצם המיוחלת — גאות לבם היתה גדולה. קבלת מכתב מבניהן היתה יום חג למשפחה, לשכנים, לדיירי הבית כולו. המכתב נדד מיד ליד והיווה נקודת אור בחיי היום־יום האפורים. מאידך — גברו גזירות קיצוץ העליה וכך היינו נתונים בין סדן העליה וגל האנטישמיות.

חיינו בצל האנטישמיות העולה. גברה גם ההרגשה של אסון המלחמה ההולכת וקרבה. הציבוריות היהודית נתונה היתה באוירה של מאורעות קשים העומדים להתרחש, אך מי פילל שאכן עד כדי כך ישתנו פני הדברים.

העיר דומברובה היתה מחולקת לשניים: „הוטה בנקובה" ו„רדן" ובין השניים מפריד שטח ביניים של מיכרה עזוב. בדומברובה חיו יהודים בשני חלקי העיר, והעריכו שהם היוו 10% מכלל האוכלוסיה.

אופיינית היתה אוכלוסית היהודים ברדן. את השכונה חצה הרחוב המרכזי על שם יאדוויגה המלכה ובצדדיו סימטאות קצרות. שוכני רדן היהודיים היוו מעין משפחה אחת על כל גווניה וסוגיה. היו דמויות שאין לשכחן. אזכיר את בית הרצל ויהודית ליבדמן שהצטיין בכך שהיה בית פתוח לכל: לקרוב ולרחוק. אזכיר את שרהל'ה בייטנר המסייעת והמעודדת כל בית אשר בו חולה על ערש דווי, ורבים דבים אחרים.

מקורות משפחתי מראשוני המתישבים בדומבדובה. אזכור את סבי בינם וסבתי פריידל, אנשים דתיים ומכובדים בעיר. כמינהג הזמן עזבו הבנים והיגרו לארצות חוץ, שניים יצאו לארצות הברית, ושניים נשארו בעיר. הצעיר ביניהם הוא לייזר טננבוים, לימים מפעילי התנועה הציונית בעיר, מהמשכילים, מנהל הבנק המקומי ומקובל בין הבריות, כמו כן ידוע היה כעיתונאי. אבי שמעון היה הבן הבכור, יהודי למדן ושקדן על התודה, מכובד היה ומקובל על הכל, מן הותדנים והנוחים לבריות, תמיד היה במרכז החיים בבית המדדש וקהל דב שומע בצמא דברו. היה מלמד זכות על כל אחד. אף את ילדיו חינך ללכת בדרך זו.

עד 1938 גרנו ברדן, אך בפרוץ החוליגניות עברנו לרחוב 3 במאי. היו אלה הסימנים הראשונים של הסופה המתקרבת, וכך מצאה אותנו המלחמה אשר פרצה ב־1 בספטמבר; גיוס ובהלה ואין יודע מה ילד היום.

ביום השלישי של המלחמה החלה המנוסה הגדולה מזרחה. ברגל וברכב זרמו המונים מבלי לדעת לאן, אך דחף פנימי קבע שרק מזרחה. לא ארכה התנועה ולנגד עינינו פרצו קלגסי היטלר כשהם מקיפים אותנו, ומעל לראשנו האווידיה הגרמנית, לא היה טעם להמשיך במסע. כל התיקוות נגוזו. החלה התנועה חזרה ממרחק 40—30 ק"מ מעירנו. כאן ראינו כבר במו עינינו את הקרבנות הראשונים בני עירנו. אחד הראשונים היה לייבל מאנלה, אך עוד רבים אחדים מצאו מותם בימים אלה של תוהו־ובוהו. חזרנו לבתינו שבינתיים גם נשדדו לא מעט על ידי שכנינו הפולנים.

החלו ימי המלחמה, כשהמצרכים הראשונים נעלמים, והעמידה בתור ללחם מדאה סימנים ראשונים לצפוי לנו. עם זאת החלו פעולות הדיכוי וההתנקשויות ביהודים. הוטל עוצר חמור וכך גברה הרגשת האין־אונים למתרחש. הגיעו גם ידיעות על בני נוער שהיו מגויסים בצבא הפולני ונפלו מיד בפרוץ האויב

לגבולות פולניה, וביניהם בנים יקרים כמנדק שיינוקסלר, קופרברג, באליצקי ועוד.

כשנעצרו הגרמנים בגבול הרוסי החדש נוצרה מציאות פוליטית חדשה של קירבה לעולם הרוסי. החלה נהירה מעבר לגבול. היתה זו דרך מסוכנת רבת חתחתים שלא מעטים מצאו בה מותם. לא מעטים מבני הנוער התלבטו קשות, הלנטוש את הוריהם ולמלט נפשם. הייתי עדה ללבטיה של אחותי מאשה. אישיות אינטלקטואלית היתה, מקובלת על בני הנעורים, בעלת מראה נאה ועם זאת קשורה קשר חזק למשפחתה, וכך הכריעה ונשארה אתנו. אחי ז״ל נמנע מלעזוב את ביתו. הוא חשש מאוד לחייו עקב קלסתר פניו היהודי וזקנו. יהודים קיימו מנינים בבתים פרטיים ובלבד שלא להתקהל במקומות ציבוריים. זוכרת אני את אחד ממרכזי התפילה בבית קאנאריק.

יהדות דומברובה הלכה ונמוגה, המעמד הכלכלי הלך ונהרס, בתי מגורים וחנויות הולאמו ונמסרו ל„פולקס־דויטשן" שהגיעו בהמוניהם. אוירת חדלון אפפה את כולנו וכך, ב־15.6.1940, פקד אותנו גם האסון המשפחתי כשאבינו נפטר מיתת נשיקה במוצאו את מותו במיטה. היה זה גם יום היסטורי כשנודע לו על נפילת פאריז, הנושא שהסעיר את הרוחות באותו יום מר וכנראה קירב את קיצו. אמנו היקרה נשברה ועול הבית נפל על אחותי מאשה ואחי משה. אחינו אברהם היה בארץ בטרם המלחמה ואחותנו אידה עברה לגור בסוסנוביץ. נשאר אתנו סבנו בינם, שנפטר במאי 1943.

אבינו השאיר אחריו כתבי־יד לא מעטים וחילופי מכתבים בסוגיות שונות עם גדולי הרבנים בפולניה. אחד העיסוקים המקובלים עליו היה התרת עגונות, וזכורני מקרה אחד בו עסק ושהיה קשור עם בריחתו של אחד הבעלים לארץ ישראל. אספנו את עזבונו של אבא כנכס יקר ושמרנו עליו מכל משמר.

במהלך הטרור הגדול שהלך וגבר ברחוב היהודי נתפס אחי יחזקאל והועבר לגרמניה, וכך הלך ונהרס ביתנו. אך לא היינו היחידים. כל האוכלוסיה היהודית נסגרה בגיטו צר — איזור מיעיסקא על יד בית הכנסת הגדול. התחילה תקופת ה„יודנראט" והן השנים 1941—43.

כל האוכלוסיה היהודית שנשארה עבדה כידוע ב„שופים" ובמפעלים גרמניים שונים. חלק ניכר עבר לעבוד במפעלי רוזנר בבנדין. היה זה גרמני אציל שגילה יחס אוהד לעובדיו היהודים ואכן, בשנת 1943, שילם בחייו עבור יחסו זה במותו במרתפי הגיסטאפו. שעות העבודה, ביחוד במפעלו של רוזנר, היו שעות שהשכיחו לא מעט את שאלות היום והזמן. בזמן העבודה נעלמו כל הבדלי מעמדות ומוצא והיינו משפחה אחת. לאחר העבודה היתה דאגה להבטיח את הקיום לבני הבית וזאת בדרכים שונות.

אך לא ידענו שהולך ומתקרב יום מר ומכריע בגורלנו. ה־8 באוגוסט 1942 היה היום שנקבע כיום חופש. היה זה יום קיץ בהיר בו נקראו כל היהודים לריכוז אחד באיזור הגיטו. תמימים היינו ולא הרגשנו במלכודת שמכינה לנו הגיסטאפו. ראינו בזה רק מיפגש ואכן באו יהודים לבושים בבגדי חג כלפגישת רעים וידידים, אך חיש מהר נוכחו לדעת שאכן יהיה זה גיא ההריגה. החלה האקציה הגורלית וניפו את כל הנאספים לסוגים שונים. כל משפחה הופרדה: זקנים, מבוגרים, ילדים, כל אחד לכיוון אחר, וכך נחרץ גורלנו. אוירת פחד ומות אפפה את כולנו. הגשם החזק שהחל לרדת הביא למנוסת כל הנאספים, אבל כוח הגיסטאפו גבר, והרוב נתפסו.

לפנות ערב החלו לחזור בודדים לבתים המיותמים. בכי מר — על אבות ואמהות שאינם, על ילדים שנעלמו, על אשה ובעל שלא חזרו — פרץ מכל בית. היה זה סימן ראשון להתמוטטות המחשבה „מיר וועלן זיי איבערלעבן" (אנו נחיה לאחריהם). החלה לחדור ההכרה שאכן מרה המציאות ואנו מובלים לטמיון.

ושוב עברה שנה על כל מאורעותיה, והגיע אוגוסט 1943 ובו פקודת הגירוש מדומברובה, חיסול הגיטו המקומי והעברת מעט הנשארים לגיטו שרודולה בסוסנוביץ. עוד בפעולות 1942 התרכזו בגיטו דומברובה שרידי הקהילות הקטנות בסביבתה (גולינוג, זומבקוביץ, סטזעמיעשיץ ועוד), וכך יצא למעשה הגירוש והריכוז לשרודולה על כל יהודי האיזור. חלק מהם הועבר לקמיינקה בבנדין ואילו יתרם — לשרודולה בסוסנוביץ. היתה זו התחנה האחרונה של יהדות דומברובה בדרכה אל המוות.

הגענו לשרודולה בימי שלישי ורביעי, אך בליל שבת (צחוק הגורל) החלה האקציה הגדולה, בה נחטפו והובלו למשרפות אושויץ מאות ואלפי יהודים. את זוועות הימים והלילות אין לתאר בשפת אנוש. ההוראה היתה להפוך את שרודולה לנקודה נקיה מיהודים — כל אשר ימצא בשטח יירה.

לוויתי מספר פעמים את המובלים לקרונות המוות. כיצד הצלחתי להימלט וכיצד מצאתי לי מקלט בבונקרים, זהו סיפור בפני עצמו שאין בכוחי לחזור ולשחזרו מחדש. וכך ב־1.9.1943 מצאתי מיסתור לאחותי ולעצמי (את אמי ובני ביתי איבדתי) בבונקר מוסווה יפה שבו התאספנו, כ־30 איש שרידי בני עירנו ונלווים אחרים מיהודי האיזור. ימים אחדים היינו כלואים בבונקר מבלי לצאת ולהראות סימן חיים מפחד השוטרים שסובבו בשטח וחיפשו בני אדם. היתה בינינו אשה אחת אשר היו לה קשרים עם קבוצת החיסול שנשארה בשטח בפקודת ה־ס.ס., אך נסיונות לצאת ולחפש מצרכי מזון ומים הביאו לגילוי הבונקר, וכך שוב התפזרנו, למצוא לעצמנו מחסה חדש.

רעב וצמא היו מנת חלקנו, ובערבים הייתי יוצאת לשחר לטרף. לאחר מאמצים הצלחתי להתקשר ולהשתייך לקבוצת המחסלים את גיטו שרודולה שנשארה במקום. באותה תקופה התקיימה האקציה שמטרתה היתה ביצוע המשלוחים לאושויץ. פעולת חיסול המחנה נעשתה מאוגוסט 1943 ועד ינואר 1944. הגיע גם תורנו להשלח לאושויץ, ובדרך נס נמלטתי יחד עם אחותי מהמיכלאה והגעת לדומברובה. חיפשנו מקלט במקום שבו היה קיים הגיטו, אך לא מצאנו איש. משפחה פולנית נתנה לנו מקלט במשך 4 ימים, ואין מילים בפי להעריך את אומץ לבו של הפועל הפולני אשר הציל אותנו מידי הגיסטאפו.

לאחר חיפושים מרובים אחרי מקום מקלט חדש הגענו לפוגון אשר על יד סוסנוביץ, שם היתה קבוצת יהודים שעבדה במפקדת ה־ס.ס. בפיקוחו של גרמני אחד, מחסידי אומות העולם. אך תקופה זו ארכה רק 7 חודשים. לאחר זמן הגיעה הפקודה להעביר את כל הקבוצה לבית הסוהר של הגיסטאפו בסוסנוביץ, יחד עם אסירים פליליים. הגיע היום המר בו הוצאנו לחצר לשם הוצאה להורג. עמדנו צמודים לקיר בידיים מורמות, כיתת חיילים עמדה מאחורינו מוכנה לבצע את פקודת הירי; לאחר שעות מספר הועברנו לבית הסוהר במיסלוביץ, וזה לאחר שעות אימה בלתי נשכחת.

אך טרם ידענו את הצפוי לנו. היינו בדרך למחנה המוות אושויץ, היה זה אחד מימי יוני 1944 כשהגענו לידיו המגואלות בדם של הרוצח מנגלה. ימים מלאי זוועה של מחנה מוות. מאבק מתמיד על קיום ואי־ידיעה על המחכה לנו בשעה הבאה. כיצד זכינו והגענו

ליום השיחרור מ:ווּעות המות לא אדע. האם זה רצון החיים החזק או שמא נס? גם זה וגם זה.

במאי 1945 זכינו שכוחות הברית ישחררו אותנו, כשאנו יחידים, פירורי היהדות הגדולה ובודדים עד אימה מקהילה דומברובה.

וכך אני מגיעה ליתר השלבים בקורות חיי: תקופת הבראה והחלמה בשודיה הנאורה, מחנות מעפילים בקפריסין ולאחר מזה עליה לארצנו המשוחררת.

אשרי שזכיתי לכך, אך כל מאוויי וכל חיי קודש וזכר ליקירי בני משפחתי, אשר לא זכו ומצאו את מותם הטרגי בגיטאות ובמחנות המוות.

יהי זכרם ברוך.

היודנראט בדומברובה

השנים 1943 — 1941 היו שנות קיום היודנראט ותחילת הכחדתו של הצבור היהודי בעירנו. אז עוד טרם ידענו את הצפוי לנו. עוד חיינו באשליה של שלטון עצמי כביכול.

בזמנו היו הדעות חלוקות על תפקידו של היודנ־ראט, וודאי שגם כיום לא ימצא בתוכנו מי שיוכל לקבוע בודאות מה היתה צריכה להיות פעולתו. סבורה אני שתקופת ביניים זו של שלטון היודנראט על כל תופעותיה השליליות, היו בה בכל זאת מעט נקודות אור של עזרה הדדית והרגשת שות־פות הגורל לכולנו.

ראשי היודנראט היו כפופים למרכז בסוסנוביץ — מקום שלטונו של מוניק מרין הידוע לשמצה. הר־גשתי שאנשי היודנראַט שותפים לדעה של „רווח זמן", למען התקווה שאכן ישתנו פני הדברים ועוד תבוא הגאולה. בינתים יש לעשות למען הקל על המצוקה היום־יומית, והשלטון העצמי — אמנם המ־דומה — יסייע בכך.

ודאי שהיו גם גילויים שליליים כגון העדפת קרובים, דמורליזציה, שוחד, מעשי אנשי המיליציה וכיו"ב. אך למען האמת אין לבטל את הישגי העזרה ההדדית שאפיינה את חיינו באותו פרק זמן. הוגברו סדרי אספקה ותזונה, דאגה למפעלי בריאות, חינוך ועזרה סוציאלית.

סבורני שהיתה זו זכות גדולה לאלה, שבתנאים ההם יכלו להוכיח שותפות גורל של כולנו ומאמץ בלתי פוסק למען הקיום הפיזי והרוחני. אציין כמה מהם: העזרה הרפואית שבראשה עמד ד"ר מיטלמן ז"ל ועל ידו עזר במרפאה ד"ר שמידל. העזרה הרפו־אית כללה גם רפוי שניים ופעולה רפואית מונעת. מקרי מחלה קשים הועברו לבית החולים היהודי בסוסנוביץ.

העזרה הסוציאלית פעלה למעשה לטובת כל האוכ־לוסיה, כי הרי כולנו היינו מחוסרי פרנסה, פרט אולי למעטים אשר עוד הצליחו למכור מנכסיהם ורכושם לפולנים שמחוץ לגיטו. היתה דאגה לארוחות חמות, וביחוד דאגה לילדים. אך זהו פרק נפרד שברצוני להקדישו לזאת אשר עמדה בראשו ויהיה זה ציון מעט לשמה הנעלה. (צילה למקוביץ).

(הערה: לסיום ברצוני לציין שהדברים שהובאו כאן הם הערכותי האישיות בלבד לתקופת היודנראט.)

הגן ומושבת הילדים בגיטו

(לזכר ידידתי בנפש צילה למקוביץ)

את צילה הכרתי עוד בהיותה שכנתי ברדן, ולאחר מכן כאחת המדריכות האהובות שבקן „השומר הצעיר".

בשנים 1940—41 הוקם באיזור הגיטו גן־פנימיה ששכן בביתו של מנדל ונשטיין, אחרי בית הכנסת הגדול. מפעל זה ריכז בתוכו כ־70 ילד מגיל הגן והנהלתו נמסרה לצילה. היה זה מפעל חינוכי־סוציאלי ממדרגה ראשונה בזמנים רגילים, אך ערכו עלה פי כמה בתנאי החיים של הגיטו. הורי ילדים אלה יצאו לעבודה ב„שופים" (בתי המלאכה) ומפעלים שונים בהם העסיקו אותנו הגרמנים. מעשה צדקה עשה ה„יודנראט" בהקימו את המפעל ובכך מנע מילדים רכים לשוטט ברחובות ולהיות עדים לזוועות שהתרחשו בגיטו. וזכות גדולה התגלגלה לצילה, אשר קיבלה תפקיד זה והפכה אותו לנקודת אור יחידה ומאירה את סביבת הגיטו.

הילדים וההורים ראו בה מלאך אלהים. היא לא ידעה גבולות להתמסרותה כדי ליפות ככל האפשר את עולמם של הקטנים. דמיון רב ומאמץ חינוכי עליון השקיעה כדי ליצור לילדים עולם אחר, רחוק מאימי המלחמה. היה זה עולם שארך מספר שעות בלבד כל יום, אך עולם מלא צחוק, שירה ריקוד וחיים. כאילו סגור ומסוגר היה מכל הסובב אותו.

מאין שאבה נערה זו בת 20 כוחות חינוכיים מעולים אלה? ההיתה זו השפעת החינוך בבית הוריה אהרן ושפרינצה למקוביץ? או שמא היה זה החינוך התנועתי בהשומר הצעיר, בו היתה פעילה ורכשה את יסודות הגישה החינוכית? כך או אחרת היתה זו דמות נאצלה, מלאת רוך ועדנה, אשר השכילה בתנאי אימים אלה ליצור עולם ילדים עשיר, ולו רק לשעות ולימים, עד שיבואו יחד עם הוריהם או בלעדיהם למחנות אושויץ וטרבלינקה.

אף צילה הי"ד גורלה היה דומה. היא היתה מאחרוני הגיטו שהגיעו לשרודולה בסוסנוביץ, ומשם יחד עם הוריה ועם ראש היודנראט, יצחק בורנשטיין, נשלחו לאושויץ.

היא היתה לי ידידה, אחות ונפש יקרה, פעלה והתמסרותה לחיי הילדים יכולים לשמש דוגמא ומופת לנפש יהודית, אשר אף בתנאי שאול ומות ידעה ליצור עולם עשיר לאחרים.

צילה לא זכתה להגיע לחוף מבטחים — לארצנו שכל כך אהבה וערגה אליה ולאחיה הנמצאים בה.

יהיו שורות אלו בבחינת צרור פרחים על קיברה הבלתי נודע, וציון מה לנערה יהודיה חמה ונאצלת.

לאה טננבוים — שלנגר

(רשם איסר לביא).

דאמבראווא־גורניטשא

אין יאָר 1939 איז אין דאָמבראָוואַ־גורניטשאַ געווען די אַלגעמיינע צאָל איינוווינער 30 טויזנט, דערפון בערך 5600 יידן. אין דער צווייטער העלפט פון חודש דע־צעמבער 1939 זענען די געלע בענדער, וואָס יידן האָבן געמוזט טראָגן, געווען די ערשטע דערשיינונג פון ראַסן־שנאה.

יאָר 1940 — אָנהייב פון דער איבערזידלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג, צוואַנגסאַרבעט וואָס האָט כלומרשט געהייסן נאָר אויף דריי חדשים. אין דער צייט האָבן די יידן אין שטאָט געציילט 6300, ווייל ס'זענען אָנגעקומען פליטים פון דייטשלאַנד, עסטרייך און טשעכן. דער „איינזאַץ" האָט נישט אויפגעהערט און פון די אַרויסגעפירטע קיין דייטשלאַנד איז קיינער נישט צוריקגעקומען. אויפן אָרט (ד. ה. אין שטאָט) האָט מען די יידן באַשעפטיקט ביי עפנטלעכער אַרבעט. שטייערן און שטראָפן זענען געווען אָן אַ שיעור.

אין יאָר 1942 זענען שוין די יידן געווען קאָנצענ־טרירט אין איין קוואַרטאַל (אַן אָפענע געטאָ), וואָס האָט אַרומגענומען די גאַסן: שאָפען, לוקאַשינסקיעגאָ, סטאַראַ־בענדזשינסקאַ, היעראָנימסקאַ־דאָלנאַ און גורנאַ.

צוזאַמען מיטן פרילינג זענען געקומען אויסזידלונ־גען, צו ערשט האָט מען אַרויסגעשיקט די אָרעמסטע שיכט באַפעלקערונג, וואָס האָט גענומען אונטערשטי־צונג פון דער קהילה (בערך 300 יידן).

פאַר דער אויסזידלונג האָט יעדער באַקומען אַן אויסזידלונגס־קאַרט מיט אַ רשימה פון דערלויבטע זאַכן מיטצונעמען, אין דער גרויס פון 10 ק"ג.

שפּעטער זענען געוואָרן אויסגעזידלט אַזעלכע, וועל־כע זענען פון פריער געווען אַדמיניסטראַטיוו באַ־שטראָפט (פאַר נישט טראָגן קיין באַנד, אָדער נישט לויט דער פאָרשריפט), נישט פאָרשריפטלעך אַריבער־גיין די גאַס און נאָך פאַרשידענע צוטשעפּעניש. חוץ דעם האָט מען אויך געשיקט קראַנקע און אַלטע.

מען האָט זיך באַמיט צו האָבן אַ „זאַנדער", און שפּעטער האָט אויך דאָס נישט געהאָלפן. די געבליבענע יוגנט אין שטאָט איז געווען געצוווּנגען זיך כסדר אויסצובאַהאַלטן. ווי ס'האָבן זיך נאָר באַוויזן אין גאַס יוגנט מיט בענדער, זענען זיי באַלד אויסגעזידלט געוואָרן קיין דייטשלאַנד.

ס'זענען צו אונדז דערגאַנגען ידיעות, אַז די פון אונדז אויסגעזידלטע אַרבעטער־גרופן האָבן זיך דאָרט שטאַרק פאַרקלענערט. דער הונגער און שלעכטע באַ־דינגונגען האָבן גורם געווען פיל קרבנות.

אין דער צייט זענען די אַרבעטס־לאַגערן פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן. קיין פּאָסט־פאַרבינדונג איז נישט געווען און קיין פּאַקעטן

נערי דומברובה בימי הגיטו
דאָמבראָווער יוגנטלעכע אין געטאָ

האָט מען נישט געקאָנט שיקן. דער מצב איז געוואָרן וואָס אַ מאָל טראַגישער. און פון די אויסגעזידלטע איז קיין פּאָסט נישט געקומען, דאָך האָט מען נישט גע־גלייבט אַז זיי זענען אַזוי שנעל געוואָרן אומגעבראַכט.

אין יולי 1942 איז געוואָרן באַקאַנט געמאַכט, אַז דעם 12 אויגוסט מוזן זיך אַלע יידן — אָן אויסנאַם (אויך קינדער און זקנים) צושטעלן אויפן פּלאַץ נעבן דער קהילה, כדי צו לאָזן זיך מאַכן אָפּדריקן פון די פינגער. כאָטש די קהילה האָט פאַרזיכערט אַז ס'וועט נישט פאָרקומען קיין נייעס, האָבן אַלע געמיינט אַז ס'וועט פאָרקומען עפּעס שרעקלעכעס.

אין דעם באַשטימטן טאָג, 7 אין דער פרי, האָבן

זיך אַלע יידן פֿאַרזאַמלט (אויך די וועלכע זענען געװען באַשעפּטיקט), דער פּלאַץ איז געװען פֿול, ס'האָבן נאָר געפֿעלט בערך 40 מענטשן.

די פֿאַרזאַמלטע זענען אויסגעשטעלט געװאָרן אין רייען לויטן אַלף־בית. די גרויסע היץ האָט גורם געװען פֿאַלן פֿון אָנמאַכט, דאָקטוירים און סאַניטאַרן האָבן צוגעטיילט הילף, אָבער בעיקר האָבן זיי זיך אַליין אויסגעהיטן.

אַרום 8 אין דער פֿרי זענען אָנגעקומען די דײַטשע רוצחים. זקנים און קינדער און עלטערן, וועלכע האָבן געהאַלטן די קינדער, זענען אָפּגעטיילט געװאָרן אויף איין זײַט, און די יוגנט איז געבליבן אין די רייען, ווײַט אָפּגערוקט פֿון די אַנדערע.

די עס־עס־מענער האָבן מיט נאַגייקעס געשלאָגן יעדן, וואָס האָט געפּרוּווט זיך אַריבערקוקן אויף דער צווייטער זײַט. מען האָט געפֿילט אַז דער רוב ווערט אַוועקגענומען אויף תּמיד. אויך דער רעגן, וואָס איז געגאַנגען, האָט נישט געשטערט די רוצחים אין זייער פּייניקן. דאָס קרעכצן פֿון די זקנים און דאָס געוויין פֿון די קינדער איז נישט צו באַשרײַבן. מיטאָגצײַט איז נאָר אַ טייל געבליבן אויפֿן פּלאַץ און פֿון זיי האָט מען גענומען די פֿינגער אָפּדרוקן, און די לאַנגע ריי פֿון דער רעשט מאַסע האָט מען געפֿירט אין יתומים־הויז אין בענדין.

די איבערגעבליבענע אויפֿן פּלאַץ האָבן כּסדר נאָכגעקוקט די מענטשן וואָס מען האָט אַוועקגעפֿירט, און מען האָט געמיינט אַז דער צוג וועט זיך קיינמאָל נישט ענדיקן.

דאָס יתומים־הויז האָט אַרײַנגענומען דרײַ טויזנט נפֿשות. צוזאַמענגנס האָט מען אַלע פֿון דאָרט געפֿירט צו דער באַן, און אַזוי האָט זיך אַלץ געענדיקט.

נאָר אייניקע איז געלונגען זיך צו ראַטעווען, און מיט קנאה האָבן אויף זיי געקוקט די יעניקע, בײַ וועמען מען האָט אַוועקגענומען די משפּחות. דער אַרבעט־אײַנזאַץ און די אויסזידלונגען האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט.

אין אָנהייב יאָר 1943 איז דאָס געטאָ געװאָרן אָפּגעשלאָסן.

(פֿון אַרכיוו פֿון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, גבֿיית עדות פֿון געניע לעווקאָוויטש).

אסתר קמינסקי (מבית וינגרטן)

בת שתים־עשרה בצפרני הנאצים

יודעת אני שאת השורות האלה שאני כותבת, את הפרטים שאני מזכירה מימי השואה, מאות ואלפים בני גילי הכירום, התנסו על בשרם את זועת העבר. צעירה הייתי מכדי שאבין מדוע עושה אדם לאדם מעשים כאלה: נדמה לי שעד יומי האחרון לא אש־תחרר מהזכרונות. אני מעלה בזכרוני את המאמצים ואמצעי חכמת החיים שקיבל האדם היהודי בכדי להי־שאר על פני המים ולא לטבוע, להתקיים ולא לחדול עד יעבור הזעם. כשאני מעלה את הדברים האלה אני אומרת בלבי כי יש לרשמם למען לא ישכחו.

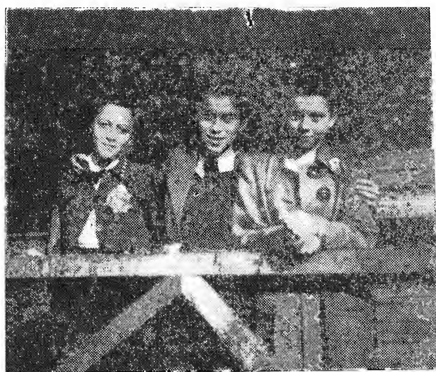
כאשר אני מעלה את דמותם של אמי בלטשה ז״ל מבית חנוך לונדנר ז״ל; את אבי שמעון וינגרטן ז״ל, את הסבתא איידל לונדנר ז״ל ואת שתי אחיותי חיה והנדזה ז״ל, את חרדתם ופחדם, את עיניהם התוהות לבלתי הצפוי, את אי־היכולת להבין למה יש לרצחם, כי מה חטאו? כשאני מעלה בפני את דמותם, את פניהם חרושות הפחד שהשתנו עם בואה של כל בשורה רעה, אני אומרת לעצמי כי יש לכתוב כל פרט ופרט למענם, למען הנרצחים שכה רצו לחיות.

השואה

בת שתים־עשרה הייתי כשפרצה המלחמה, ואני תלמידה בבית ספר וחברה בקן השומר הצעיר. החיים התנהלו במסגרת משפחתית שקטה, אבי הטוב והמ־טיב שמעון וינגרטן שמר על הבית מפני מחסור, אמי בלטשה מסרה כל כוחה ומרצה למען טובת ילדיה. אחיותי חיה והנדזה ואני מצאנו בית חם שעד יומי האחרון אזכור לטובה.

הימים ימי אוגוסט 1939. הקיץ היה בכל זוהרו, אני בחופשה אצל הסבא בזרנובצה, והנה נתקבלה ידיעה שהגרמנים מפציצים ערים בפולין. השלוה נהפכה לאנדרלמוסיה. יהודים נפחדים נטשו את בתיהם והחלו לברוח לגבול רוסיה, ידעו שהרוצח יוציא זעמו על האוכלוסיה היהודית השקטה. הדרכים היו מלאות פליטים שנעו לעבר הגבול המזרחי. הצבא הפולני שנחל תבוסה בהתנגשות הראשונה עם הצבא הגרמני, נטש את שדה הקרב והחל לחסום את הדרכים בנסי־גתו. הערב־רב שנתהווה לא יתואר: המוני בני אדם חסרי ישע, סוסים וצבא מובס, פילסו להם בכוח דרך מתוך שיירות הפליטים ולא חסו על אחיהם. רבים נפלו בדרכים תשושי כוח, ולא נמצא מי שיגיש להם מעט מים.

אבי שמעל׳ה ז״ל, שכר במיטב כספו עגלה רתומה לסוס והסיע אותנו לוולברום. התהלכו שמועות שהגר־מנים מתקרבים לקראתנו, לוקחים את הגברים וממיתים

אסתר קמינסקי (וינגארטן) בימי הנאצים
הראשונה מימין: אסתר קמינסקי (ויינגרטן)
אסתר קאַמינסקי־וויינגאַרטן (רעכטס) אין דער צייט פון די נאַציס

אותם במקום, או שולחים אותם למקומות שמהם לא חוזרים. קבוצת גברים ובתוכם אבי התארגנו ולבדם המשיכו למיכוב. קבענו להפגש שם.

בהגיעם לשם מצאו מחבוא באחד הבתים הנטושים אך לא עברו שעות והאויר התמלא קולות ירי. בשח־צנות ובגאוה נכנס הצבא הגרמני למיכוב בלי להתקל בהתנגדות הקלה ביותר. עוד לא נרגעו הרוחות מה־יריות, מיד החלו השודדים בחפושים אחרי יהודים, מצאו את מקלטו של אבי ובו במקום הרגו את מנלה. בידי אבי ועוד כמה יהודים עלה להמלט. אמי, שתי אחיותי, הסבתא ואני, למרות המצב, המשכנו למיכוב ושם נפגשנו.

אחרי שהגרמנים השתלטו על מיכוב נחלשה הנ־הירה לגבול רוסיה; הדרכים היו כבר תפוסות על ידי הצבא הגרמני. על הגשרים עמדו משמרות. בצדי דרכים, בלילות, נמלטנו והגענו חזרה לדומברובה.

התמונה שמצאנו בדומברובה לא היתה שונה מהמראה הכללי. הפחד מאי־הוודאות מה ילד יום. שמועות וגזירות חדשות היו מנת חלקנו כל בוקר. כל המשפחות, מלבד קטינים, היו נאלצים לענוד את סרט המגן־דוד על השרוול. אחרי זמן מה נדרשנו לענוד את המגן דוד על רקע צהוב, על החזה, כדי שיזהו אותנו בתור יהודים. אינני יודעת אם הרגשתי היתה כה מושפלת בשאתי את המגן דוד, בתוך תוכי הייתי גאה במגן דוד שהזכיר לי קצת את גדולתם של היהודים, לולא הסכנה שארבה לי מהסביבה לא היה איכפת לי לשאת את הסמל.

עברו ימים ושבועות מלאי חרדה, דופק החיים כמעט שנפסק, המסחר שותק, בתי הספר לילדי יהודים נסגרו. יציאה החוצה בעניני עסקים היתה כרוכה בסכנה. קן השומר הצעיר נסגר, נפגשנו בבתים פרטיים לשיחות חטופות וחזרנו הביתה. ישבנו כלואים והצצנו החוצה לדעת מה נעשה. לעיני נצבת דמותה של אמי, עיניה התוהות בהסתכלה עלינו והשאלה שפרצה מפיה מדי פעם: „מה יהיה?" נחרתה בזכרוני ועד יומי האחרון לא אוכל לשכחה. אבי השכים, נשא עיניו לשמים המתבהרים כתמול שלשום ואינם זעים על הרצח המתחולל על בני אדם, וזעמו היה עצור ופשר השתיקה של העולם לא הבין. המחסור החל להציץ מכל הפנות.

מבריחה בת שתים־עשרה

בשנת 1940 המשכנו לגור ברחוב נרוטוביצה. הגרמנים הנהיגו תלושים לקבלת מזון. יצא לי לעמוד בתור כל הלילה על יד מאפיה לקבלת כיכר לחם, כשהגיע תורי אזל הלחם. הלכתי הביתה זועמת ומדוכאה. אם נתמזל לי המזל וקבלתי כיכר לחם לא ידענו איך לחלק בין שש נפשות.

בראותי את המצב הזה העמסתי עלי את עול פרנסת המשפחה. מראי הארי ושפתי הפולנית הרהוטה עזרו לי הרבה. דודה פרידה, אחות אבי גרה באולקוש, בעלה היה צורף זהב, לפני פרוץ המלחמה קשר קשרים עם בעלי אמצעים בסביבה וסיפק להם חפצי זהב, הבעל נלקח למחנה ריכוז, אך הקשרים נשמרו.

לבושה כנערה נוצריה, עם מטפחת על ראשי וסל מזונות בידיה כדי להסוות את הזהב שהיה חבוי על גופי, עברתי פעמיים בשבוע לאולקוש ברכבת או בעגלה עם עגלון נוצרי. היו אתי עוד נערות יהודיות ונוצריות מכפרי סביבת אולקוש שהעבירו מצרכי כפר לסביבת דומברובה. הדודה פרידה מכרה את הזהב ואת התמורה החבאתי על גופי וחזרתי באותו המסלול.

בלילות עצרו אותנו הגרמנים, ערכו חפושים, האירו בפנסים גדולים לתוך הפנים לגלות את היהודי שבי אך לשווא, גם העגלון וגם קבוצת הנערות לא העלו חשד שנוסעת אתם נערה יהודיה, גם יתר הנערות היהודיות היו מוסוות היטב ואחת לא הכירה את השניה.

ההברחה התנהלה כמעט שנה, והקלה על מצוקת המחסור, כי בכסף מלא עוד ניתן להשיג מזון בסביבה. ידעתי שבדרך זאת אמנע רעב בבית. ערב אחד התפרצו אנשי ס. ס. לביתו של המתווך שקיבל מידינו את הזהב וערכו חפוש. הבינונו שהיתה הלשנה. הם לא מצאו דבר. אבי, שהיה שקוע בשיחה עם המתווך, נאסר. העבירוהו לבית הסוהר בקטוביץ, אמי הטובה לא נחה אף רגע הגיעה לקטוביץ ופעלה למען שחרורו, ואכן עלה בידה אחרי תשלומי כופר.

בתום שנה של „הברחה" החלו הגרמנים להציק לנו. הגבירו את החפושים ברכבות ובדרכים בעזרת כלבי גישוש. גילו את קבוצת הנערות היהודיות ואותי בתוכן. אסרו אותנו והעבירונו לבית סוהר; אותי בת־ר קטינה ובתור נתינת פלסטינה שהיתה תחת מנדט בריטי (נולדתי בארץ ישראל) אסרו גם כן, אך נהגו אתי בחסד ונתנו לאמי להפגש אתי.

בינתיים נמשכו וגברו הנגישות, ההחרמות ושליחת צעירים למחנות עבודה שמהם לא חזרו. בבתי היהודים שלטו הדיכאון והפחד. כששוחררתי מבית הסוהר לא המשכתי יותר בהברחה, כי כבר הכירו אותי בתור יהודיה.

האוכלוסיה היהודית הלכה וקטנה, הסלקציות עשו שמות. הוצאה פקודה בדבר חיסול המגורים היהודיים ברדן. כל הנשארים מקהילת דומברובה נצטוו להצטופף בגטו מייסקה. מחריד היה המראה להסתכל בנעקרים ממקום מגוריהם בהשאירם את כל רכושם מאחריהם ורק חבילה מתחת בית שחיים. מחריד היה המראה לחזות בשיירה הזאת ששרכה רגליה לגטו החדש.

גרנו כולנו בחדר אחד, הצטרפה אלינו גם פרידה אחות אבי מאולקוש, שגם בה חוסל הגטו.

שנת 1942. התבגרתי בעוד שנה. עבדתי במתפרה של רוזנר למען מכונת המלחמה של היטלר, עבודה זו זכתה אותי בזונדר־קרטה שמשמעותו: לא להשלח

למחנה. עבדנו שתים־עשרה שעות ביום וחיינו באשלייה שאיכשהו נעבור את הסערה, אך האשליה התפוצצה כבועת סבון.

באמצע שנת 1942 צוו על כל יהודי העיר להתיצב על יד הגמינה כדי לחתום על „תעודות זהוי". היה זה יום קיץ לוהט ועמדנו בחוץ שעות על גבי שעות, אנשים נשברו מרוב עייפות. פתאום הופיעו אנשי ס. ס. מזוינים. החלו דחיפות, צעקות ואיומים ברצח; חילקו אותנו לארבע קבוצות, הראשונה היתה מיועדת ללכת הביתה, השניה היו צעירים שהיו מיועדים למחנות עבודה, והשלישית לקחו גם עם זונדר־קרטה, גם צעירים וגם מבוגרים, לפי ראות עיניו של איש ה־ס.ס. בקבוצה הרביעית היו קשישים שמיד נשלחו לאושויץ, ובתוכם היתה הסבתא, איידל לונדנר ז"ל. אותי שח־ררו מיד. את אבי ואמי והאחיות העבירו לקבוצה השלישית. את שתי אחיותי הגנבתי לשורה של המשוח־ררים, אבי ואמי התחמקו והתחבאו בתוך בית הגמינה וכך נצלו מהמשלוח לאושויץ ונשארו בחיים עוד שנה. מספרת אני את הדברים האלה בכדי להראות מה גדול היה רצון החיים, למרות הפחדים והאיומים שרחפו על ראשנו, למרות הרעב. לא אוכל להשתחרר מת־מונות סיוט אלו של אנשים הלוחמים בשארית חכ־מתם ותבונתם להתחמק מהמוות האורב להם.

במחנה עבודה

1943. בחוצות העיר הודבקו מודעות שעל פיהן הצעירים, אפילו אלה שיש להם זונדר־קרטה, חייבים להתייצב, בעד אי־התיצבות צפויים עונשים כבדים. התיצבתי ויותר לא חזרתי הביתה. העבירו אותנו למחנה מעבר בסוסנוביץ ומשם למחנה העבודה גלנאו.

בגרמניה עבדתי במפעל לטקסטיל עשר שעות ביום. לפני לכתנו לעבודה בשעות המוקדמות קיבלנו דיסה דלה וקפה שחור, בצהרים קיבלנו מרק דליל מירקות. התנאים האלה נתנו מיד אותותיהם, אך הגרמנים לא חסו על גילנו הצעיר, העבידו אותנו בכל העבודות הקשות והמפרכות.

הקשר עם הבית עדין נשמר. קיבלתי מדי פעם חבילות מזון, מנין השיגון — האל יודע. החבילות שמשו לי וליתר חברותי במחנה מנת חיזוק כדי שלא נתמוטט לגמרי מחוסר תזונה. באמצע קיץ שנת 1943 נפסק הקשר עם הבית באופן סופי. כל הצפיות לחדו־שו היו לשווא, הבינונו את גורלם המר של הורינו. ידענו שיותר לא נראם, ידענו שהנאצים שפכו את דמם על לא עוון בכפם. פרצנו בבכי, הספדנו אותם לפי דרכן של נערות בנות ארבע־עשרה. נשאנו את זעמנו העצור ואת היתמות כל יום לבית החרושת למען עזור להיטלר להתעצם יותר במאמץ הרצח.

אחרי שנה העבירו אותנו למחנה לנגבלאו שהיה שייך ל־ס.ס. התנאים במחנה זה היו גרועים פי כמה.

המחנה כולו היה מגודר בגדר תיל. גרנו בצרי־פים שעובי קירותיהם כשל לוח דק, שכבנו בדרגשים בשלש קומות, הכסוי בלילות היתה שמיכת חיילים שחורה אחת. בכניסתנו למחנה ערכו בנו חפושים בהיותנו ערומות, לבדוק אם איננו מסתירות חפצי זהב. „זקנת הצריף" היתה סדיסטית, העגישה את כל המחנה על מעשיו של הפרט, על סחיבת קצת פחם, על ליקוט קצת תפוחי אדמה שנשארו בשדות המחנה. לקחו מאתנו את כל הבגדים והשאירו רק בגד אחד להחלפה. מדי פעם הופיעו ה־ס.ס. ונעשו בדיקות בהשראתה של זקנת הצריף לראות מה מצב בריאותנו: על כל סימן של אדישות וחול־שה, על הסימן הקטן ביותר של צבע כחול בשפתיים־ היינו צפויות להשלח למחנה ההשמדה אושויץ. העז־רה ההדדית והאחריות הדדית בין הכלואות הצעירות היתה גדולה, זו שעבדה במטבח סיכנה את חייה למען הביא בסתר מנת אוכל נוספת לחלשה בתוכנו, ולמ־רות הסכנות סחבנו בלילות פחם לחמם את ידינו ורגלינו הקפואות.

עשרים וחמש שנה אחרי הסבל הזה, עשרים וחמש שנה אחרי החבלה בנעורי, אני שואלת את עצמי: איזה כוח פנימי פעל בתוכנו לא להתפס לאדישות? להאמין ולהאמין בלי סוף? אני נזכרת באוכל שנתנו: מין תערובת של עשבים בלי מלח, תהא זו מחמאה לקרוא לזה אוכל; לא פעם קנאתי אז בכלב במלונתו, בחזיר בדירו, על טיב האוכל שהם מקבלים. האוכל החגיגי היה מרק מקליפות תפוחי אדמה. כשאני נזכרת בעונשים הכלליים בכריעת ברך בחוץ בשלג בעד „חטאו" של יחיד בסחיבת קצת פחם, הרי חבלה זאת בנעורים תזעק עד השמים ותתבע נקמה!

אדמת גרמניה היתה זרועה במחנות ריכוז. נשים הובאו מכל ארצות אירופה הכבושות. ניתן להן קצת יותר חופש, אך הבנות הצ'כיות עבדו עבודות פרך כמונו. נעזרנו על ידיהן בקבלת פרוסת לחם נוספת בחשאי. בקרבתנו היה מחנה גדול של גברים. תנאיהם היו קשים פי כמה, עבדו בסחיבת פסי רכבת והתקנתם

במסילה. יוצאים השכם בבוקר לעבודה וחוזרים מאוחר, נגשו בהם באיומים ויריות. סרגנו בשבילם כפפות מהחוטים שסחבנו מבית חרושת.

ערב השחרור

תקופת ערב השחרור. ההדים של תבוסת הצבא הגרמני בסטלינגרד נמסרים בלחישות מפה לאוזן. עצבנות הגרמנים היתה מורגשת על כל צעד ושעל. עשו נסיונות נואשים לטשטש את מעשי הזועה. מדי יום נשמעו בבהירות היריות המתקרבות של הרוסים.

ביום אחד הרגשתי צמרמורת בגופי, חושי נטשטשו. לא יצאתי לעבודה, קדחתי כולי מחום. הכניסו אותי לחדר שבו שכבו עוד כמה בנות במצבי. סגרו עלינו את הדלת וצפו ליציאת נשמתי בנשיקה. נודע לי שחליתי בטיפוס בטן קשה ולא היה ביכולתם של הנאצים לשלחני לאושויץ. כשהתאוששתי קצת מצאתי את עצמי בבית חולים של הצבא הרוסי. טיפלו בי עד שהעמידוני שוב על הרגלים. ב־8 למאי 1945 שוחררתי. לא ידעתי לאן לפנות, ידעתי שאין לי בית, אך בכל זאת נסעתי לדומברובה־גורניצ'ה, במחשבה שאולי אמצא שם מישהו ממשפחתי. כשהגעתי נודע לי שנש־ארתי גלמודה מכל משפחתי.

בסוסנוביץ נפגשתי עם דודי ראובן לונדנר, שהיה ארבע שנים במחנה קיטליץ סטריידן. כשיצא את המ־חנה שקל שלושים וחמישה ק״ג ולא היה ביכולתו ללכת, רק לזחול על ארבע. אבדן אשתו וילדתו שכה אהבם שבר אותו. שום דברי עידוד ונחמה לא הועילו.

הוא נשלח לסנטוריום להבראה אך מבחינה נפ־שית לא יכול להשלים עם אבדן יקיריו. (כעת נמצא בקנדה). כשנפרדתי ממנו בעלותי ארצה הסתכלתי בעיניו הנוגות וידעתי את כאבו — כאבי.

(רשם: יהודה לונדנר)

די יידן־אויסזידלונג פון דאמבראווע

(גביעת־עדות פון ד״ר שמואל מיטלמאן)

דער ערשטער אַרבעטס־איינזאַץ אין דאָמבראָווע־גורניצה איז געווען אין הערבסט 1940. דעמאָלט האָבן די דייטשן ארויסגעפירט אין לאַגער גראָס־מאַנגלסדאָרף בערך 400 יונגע מענער, אין עלטער פון 18 בי 25 יאָר.

די אַקציע איז אַדורכגעפירט געוואָרן אויפן סמך פון צוגעשיקטע צעטלען פון דער קהילה. דעמאָלט איז נאָך נישט געווען דער „דולאַג".

דער צווייטער גרעסערער אַרבעטס־טראַנספּאָרט איז פאָרגעקומען אין פרילינג, אָנהויב מאַי. אין דער פרי איז געקומען אַ שוץ־פּאָליציסט און מיך גענומען (ער האָט אויך געוואָלט נעמען מיין זון, אָבער ער איז נישט געווען אינדערהיים) און געפירט אויפן פּאָליציי־רעוויר, אויפן פּלאַץ „הוטאַ באַנקאָווע".

דאָרט אויפן פּלאַץ האָט מען פאַרזאַמלט צוויי טויזנט יידן, בלויז מענער אין פאַרשידענעם עלטער. ס'איז געקומען לונדנער און אליין סעגרעגירט, אין אַ געביידע אויף דעם פּלאַץ האָט אַ דייטשער דאָקטאָר אונטערזוכט די אַלע, וועמען לונדנער האָט געשיקט. דעמאָלט האָבן די דייטשן ארויסגעפירט בערך 5—6 הונדערט מענער אין „דולאַג" אריין, און פון דאָרט אין די לאַגערן. די באַשעפטיקטע זענען געוואָרן באַפרייט.

אין הערבסט (בערך נאָוועמבער) איז געווען אַ גרויסער אַרבעטס־איינזאַץ פון פרויען (מיידלעך און פאַרהייראַטע). די פרויען האָבן זיך געמוזט אליין צושטעלן אויפן פּלאַץ נעבן דער קהילה. די קהילה האָט זיך געפונען אויף דער שאָפען־גאַס. די דייטשן האָבן מיט טראַמווייען אַרויסגעפירט ביי 4—5 הונדערט פרויען קיין סאָסנאָוויצע אין „דולאַג" אַריין. מיט דער אַקציע האָבן אָנגעפירט לונדנער און קוטשינסקי —ביידע טעטיק אין דאָמבראָווע.

אין „דולאַג" זענען די פרויען געוואָרן מעדיציניש אונטערזוכט דורך דעם פּוילישן דאָקטאָר זאַרזשיצקי. אַריבער 60 מיידלעך זענען צוריקגעקומען פון „דולאַג", אין פרילינג 1942 זענען לונדנער, קוטשינסקי און מעסנער געקומען קיין דאָמבראָווע און זיך ארומגעשטעלט ביי בראָונס שאָפּ. די מענער זענען געוואָרן אונטערזוכט דורך מיר און ד״ר שמידעל, דעמאָלט האָט מען אָוועקגעפירט הונדערט געזונטע מענער.

אין אַפּריל האָט לונדנער גערופן מיך און אַ קראַנקענשוועסטער אין די דינסטשטעל קיין סאָסנאָוויצע. זיי האָבן מיר געפירט אין לאַגער אויפן באַרג „שוויענטאַ אַנאַ (אַנאַ־בערג).

ביי מיין אָנקומען אין אַנאַ־בערג זענען דאָרט געווען 20 קראַנקע און 60 געזונטע מענטשן. די געזונטע זענען באַלד אַרויסגעפירט געוואָרן אין לאַגער אין קלאָטענבערג.

אין משך פון 3—4 טעג זענען געברענגט געוואָרן גרופּנווייז בערך 400 קראַנקע יידן אויף פלעקטיפוס, אַלע זענען געברענגט געוואָרן פון מזרח, פון דער געגנט פון לענינגראַדער פראָנט.

מען האָט דערציילט אַז דער אַזוי גערופענער „אָסט־איינזאַץ" האָט אַ גאַנצן ווינטער ביי די גרויסע פרעסט געאַרבעט ביי פאַרלייגן אַ באַן־ליניע. זיי האָבן דערציילט אַז אַ טייל איז געשטאָרבן דאָרט אויפן אָרט, און אויך אַ טייל אויפן וועג און די רעשט איז אָנגעקומען קיין „אַנאַ־בערג אין אַ שרעקליכן מצב: שמוציק, פאַרלייזט, אָפּגעריסן, אויסגעהונגערט און קראַנק.

אין מיט יולי האָט מען מיך צוריקגעשיקט אין „דולאַג" קיין סאָסנאָוויץ. צוריקקומענדיק אין דאָמבראָווע, האָב איך זיך דערוווּסט אַז די ערשטע אויסזידלונג איז געווען אין מאַי 1942. דעמאָלט זענען אָוועקגעשיקט געוואָרן 5—6 הונדערט מענטשן. ביים סוף יולי זענען צוזאַמענגענומען געוואָרן קליינע גרופּן, וועלכע זענען פאַר פאַרשידענע חטאים געשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ.

דער 12 אויגוסט 1942 איז געווען דער אַזוי גערופענער „פּונקט" אין דאָמבראָווע. דעמאָלט האָט מען אויפן פּלאַץ נעבן דער קהילה צוזאַמענגענומען 3500 יידן. אויף דער פאָדערונג פון די דייטשן האָט די קהילה באַפוילן אַז אַלע זאָלן זיך צושטעלן מיט די דאָקומענטן, כדי אָפּצוסטעמפּלען די ליכטבילד אויסווייזן. בעת אַלע זענען געווען פאַרזאַמלט, זענען זיי דורך די געסטאַפּאָ און „שופּאָ" (פּאָליציי) געוואָרן אַרומגערינגלט, אויף די דעכער זענען געשטאַנען באַוואָפנטע „געסטאַפּאָ" און „שופּאָ" אין די העלמען. צו ערשט איז געקומען קוטשינסקי און סעגרעגירט,

מען איז צו אים צוגעגאַנגען פאַמיליען־ווייז. ער האָט קלאַסיפיצירט דריי גרופן: 1 — 2 — 3.

יעדע גרופע האָבן די דייטשן אָפּגעטיילט פון דער צווייטער. דערנאָך זענען געקומען דרייער און פּייקערט מיט דער סוויטע. דרייער האָט פאַראָרדנט אויך צוצונעמען די קוואַליפיצירטע צו דער גרופע 2. די דייטשן האָבן צוזאַמענגענומען 1500 מענטשן און זיי געפירט צו פוס אין דעם יתומים־הויז אין בענדין. אין דאָמבראָווע זענען נאָך געבליבן בערך 2000 יידן. צום סוף 1941 איז שוין געווען צוגעגרייט אַ ווינגעביט פאַר די יידן. צו ערשט האָט מען געטריבן די יידן פון די גאַסן: סאַביעסקיעגאָ, 3 מאַי, דאָמבראָווסקיעגאָ, שענקעוויטשאַ און פון צענטער־שטאָט. דאָס געביט איז געוואָרן פאַרמאַכט אין אָנהויב יאָר 1943, און איז באַשטאַנען פון די גאַסן: שאָפּענאַ, מיעסקאַ, אַ טייל לוקאַשינסקיעגאָ, פאַלנאַ און אַ טייל אָפּטשי. צו דעם אָפּענעם געביט האָבן געהערט די גאַסן: שאָפּענאַ, לוקאַשינסקיעגאָ, סטאַראַ־בענדזינסקאַ, העראָנימסקאַ־דאַלנאַ, העראָנימסקאַ־גורנאַ, טאַוואַראָוואַ און מירעצקיעגאָ.

קלענערע אויסזידלונגען זענען כסדר פאָרגעקומען. צום מייסטן איז געקומען קוטשינסקי מיט נאָך דייטשן און געכאַפּט.

אין דער לעצטער וואָך פון יולי 1943 האָבן די איבערגעבליבענע 1000 יידן אין דאָמבראָווע געמוזט אין משך פון דריי טעג אריין אין געטאָ אין שראָדאָלאַ. אייניקע האָבן זיך איבערגעטראָגן קיין בענדין. די איבערזידלונג איז פאָרגעקומען אויף וועגענער און צו פוס, לויט מעגליכקייט.

דאָמבראָווע איז געבליבן אָן יידן.

אין סוף יאָר 1939 זענען פאַר יידן געוואָרן איינגעפירט די געלע בענדער און אין יאָר 1941 — דער געלער מגן־דוד.

אין אָנהויב יאָר 1940 האָב איך אויך באַקומען אַ שריפט פון דייטשן קרייז־דאָקטאָר, אַז כ׳מעג היילן נאָר יידן, און שפּעטער, נאָכן איינפירן די נירנבערגער געזעצן, האָבן אַלע יידישע דאָקטוירים באַקומען אַ צירקולאַר אַז זיי מעגן היילן נאָר יידן. די אַלע רעצעפּטן האָבן געמוזט זיין פאַרזען מיט דעם סטעמפּל: „פיר ערצטלעכע באַהאַנדלונג נור פיר יודן בערעכטיגט״ און ביים לינקן ווינקל — אַ געלן מגן־דוד. די שילד האָט געמוזט זיין פון אַ בלויער פאַרב, שוואַרצע אויפשריפט און אין אַ לינקן ווינקל אַ מגן דוד פון געלער און בלויער פאַרב.

די דייטשע פּאָליציי האָט שפּעטער מיט אַ מאָס אין דער האַנט קאָנטראָלירט צו די שילד ענטשפּרעכט דער פאַראָרדנונג.

(—) ד״ר מיטלמאַן

פראָטאָקולירט מאַגיסטער נ. שטערנפינקל

דאָמבראָווע 4 מאַי 1947 (אין פּויליש)

(אַרכיוו פון יידישן היסטאָרישן אנסטיטוט אין וואַרשע).

צבי קאַזשוך

דער אומקום

דאָס יידישע דאָמבראָווע, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט גענוי אַזוי ווי אַנדערע שטעט אין זאַגלעמביע און אין גאַנץ פוילן מיט זיין פּאַרוואָרצלטן און אַנטוויקלטן יידישן קולטור־ און פּאָליטישן־לעבן — האָט גלייך בעתן אַריינמאַרש פון די דייטשישע חיילות דערפילט וואָס עס דערוואַרט זיי. שוין אין די ערשטע טעג זענען אויסגעקלעבט געוואָרן פּלאַקאַטן וועגן ספּעציעלע באַגרענעצונגען פאַר דער יידישער באַפעלקערונג; אַלע געשעפטן און פאַבריקן פון יידישע אייגנטימער, זענען גלייך באַזעצט געוואָרן דורך ד״י א. ג. „טרויהענדלער״, באַקומענדיק אַ מינימום געהאַלט. די יידישע קהילה מוז צושטעלן יידן, צו פאַרשידענע אַרבעטן פאַר די דייטשן. יידן ווערן באַגרענעצט צו באַוועגן זיך עפנטלעך אין דער שטאָט אין די אָוונט־שעהן. עס איז אויך באַלד פּאַראַליזירט געוואָרן דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן. אַלע פּאַרטייען, אָנהויבנדיק פון אגודה ביז דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, ליקווידירן זייער טעטיקייט; יידישע שולן און חדרים ווערן געשלאָסן.

סוף 1939 האָבן די דייטשן דורכגעפירט די ציילונג פון דער גאַנצער באַפעלקערונג. יידן ווערן באַזונדער געציילט אין דער יידישער קהילה, פאַר אַ דייטשן באַאַמטן. ס׳ווערט אויפגענומען: די יידישע אָפּשטאַמונג, פערסאָנאַליען און אַדרעס, און אַרויסגעגעבן דעם אַזוי פּאָפּולערן דאָקומענט, די „פּאַלצווויקע״, וואָס האָט שפּעטער דערמעגלעכט די דייטשע מאַכט צו באַזיצן אַ גענויע עווידענץ פון אַלע דאָמבראָווער יידן, און ביי פאַרשידענע אַקציעס אָן שוועריקייטן צו דערגרייכן זייער ציל.

אין יאָר 1940, ווען אין בענדין און סאָסנאָוויץ ווערן אויפגעצווינגען די יידן צו שאַפן די טרויעריק באַרימטע „יידן־ראַטן״, נעמט איבער די טעטיקייט פון דער יידישער קהילה (פריער אָנגעפירט דורך שלמה פּרווינד און אברהם נייפעלד) — דער חבר פון דעם דורך די דייטשן נאָמינירטן יידן־עלטסטן פון גאַנץ זאַגלעמביע, משה מעריז.

די יידישע פּאָליציי העלפט דורכפירן די רעקוויזיציע־אַקציעס פון געלט און פעלצן, וואָס די דייטשן האָבן דורכגעפירט אין גאַנץ זאַגלעמביע. אין געציילטע טעג ווערן אָנגעפילט די מאַגאַזינען מיט רויב. צענדליקער קילאָגראַמען גאָלד זענען געשטעלט געוואָרן צו דיספּאָזיציע פון די אָקופּאַנטן. ס׳ווערן מאָביליזירט די ערשטע גרופּן צו צוואַנגס־אַרבעט. שוין אין ווינטער 1940 געפינען זיך הונדערטער יידן פון דאָמבראָווע אין די אַרבעטס־לאַגערן פון קליינמאַנגערסדאָרף, סאַקסו, א.א. ס׳דערגרייכן די ערשטע גרוסן, דעמאָלט נאָך לעגאַלע, דורך פּאָסט, וועגן הונגער און טעראָר, לגבי די יידישע צוואַנגס־אַרבעטער.

אין די לאַגערן ווערן געשיקט אויסצופילן דעם געפאָדערטן קאָנטינגענט, הויפּטזעכלעך, די יידישע אָרעמקייט און אַרבעטנדיקע עלעמענטן: די פאַרמעגלעכע האָבן געפּרוווט מיט פאַרשידענע געלט־מיטלען צו ראַטעווען זיך, גלויבנדיק אַז דאָס דייטשע געזעץ וועגן צוואַנגס־אַרבעט וועט אַזוי אַרום צו זיי נישט דערגרייכן. דאָס איז נישט געווען מער ווי אַ צייטווייליקע אילוזיע.

די דייטשן באַגניגענען זיך נישט מיט די קאָנטינגענטן, וועלכע דער יידן־ראַט האָט זיי צוגעשטעלט. איבער די דאָמבראָווער גאַסן באַווייזן זיך מאַשינען מיט ס. ס.־לייט, וועלכע פאַרכאַפּן יידן און שיקן זיי אַוועק אין אומבאַקאַנטע ריכטונגען.

אין 1941 ווערט די יידישע באַפעלקערונג פון דאָמבראָווע קאָנצענטרירט אין יידישן קוואַרטאַל, וואָס האָט אַרומגענומען אַ פּאָר גאַסן ביי דער שול אויף מיעיסקאַ־גאַס, און אַ פּאָר געסלעך אויף רעדען, עס ווערט פאַרבאָטן יידן צו באַנוצן די הויפּט־גאַסן פון שטאָט. צו 2—3 פאַמיליעס ווערן יידן אַריינגעשטופּט אין קליינע דורך פּאָליאַקן פאַרלאָזטע וווינונגען. די פּאָליאַקן פאַרנעמען מיט שאָדן־פרייד פון נקמה די וווינונגען, וועלכע ס׳האָבן פריער פאַרנומען יידישע פאַמיליעס, אַריינלייגנדיק מי און פּראַצע במשך צענדליקער יאָרן.

אין יאָר 1942 ווערט די יידישע באַפעלקערונג, אין רעזולטאַט פון די אַנטי יידישע געזעצן אין גאַנץ פוילן, אַלץ מער און מער איינגעקלעמערט. אוישוויץ, אין די צום רייך צוגעטיילטע געביטן און אין דעם גענעראַל־גאָווערנעמענט: מאַידאַנעק, טרעבלינקע,

סאָביבאָר, ווערן שוין צוגעגרייט פאַר דער מאַסן־פאַרניכטונג. אין דאָמבראָווע, ווי אין גאַנץ זאַגלעמביע, ווערן די אַקציעס פון צוואַנגס־אַרבעט פאַרשטאַרקט; עס קומען שוין אין דער ריי אַלע זעלבסטשטענדיקע פאַכלייט, וועלכע האָבן זיך פאַרזיכערט מיט בלויע „זאָנדערקאַרטן", מיינענדיק, אַז דאָס וועט זיי אָפּראַטעווען פון פאַרשיקונג. עס בלייבן אין שטאָט דער גרעסטער טייל עלטערע מענטשן און ביי דער אויסזידלונגס־אַקציע אין אויגוסט 1942, ווערט דאָס יידישע דאָמבראָווע דורך ס.־לייט באַגלייט מיט הינט און געווער, צונויפגעזאַמלט אויפן פּלאַץ ביי דער שול, און פון דאָרט ווערן יונג און אַלט, קראַנקע און שוואַכע, אכזריותדיק געטריבן צו דער באַן־ראַמפּע אין בענדין, און פון דאָרט — אין משא־וואַגאָנען טראַנספּאָרטירט קיין אויסשוויץ צום אומקום. אַ פּאָר צענדליקער פאַמיליעס, וועלכע זענען על־פּי צופאַל געבליבן אין דאָמבראָווע בעת דער גרויסער אויסזידלונג, ווערן איבערגעשיקט אין שראָדולע, צוזאַמען מיט די פון אַנדערע שטעט פאַרבליבענע רעשטלעך נאָך דער אַלגעמיינער אויסזידלונג. אין יאָר 1943, ווען עס קומט דאָס געזעץ וועגן „יידן־ריין", ווערן אויך די רעשטלעך ליקווידירט. אַ טייל ראַטעווען זיך פון די פאַרשידענע קאָנצענטראַציע־לאַגערן. פון די 6000 יידישע נפשות, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דאָמבראָווע ביים אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, געפינט זיך אין דאָמבראָווע איינע פון דער פאַמיליע גרינבוים און אַ פּאָר הונדערט, צעוואָרפענע איבער דער וועלט, דער גרעסטער טייל — אין ישראל. גאַנצע יידישע פאַמיליעס זענען פאַרשוווּנדן, נישט איבערלאָזנדיק נאָך זיך קיין זכר; און די, וועלכע זענען געבליבן ביים לעבן, זענען פאַראיינזאַמט און פאַריתומט פון שניט, וואָס ס'האָט די נאַצישע שווערד אַזוי מערדערלעך און גרויזאַם געפירט איבערן יידנטום אין פּוילן.

המשרפה במחנה ההשמדה
אַ קרעמאַטאָריום פון אַ פאַרניכטונגס־לאַגער

צבי קאַזשוך

אומגעקומענע חברים

ישראל קליינמאַן

אין ווינטער 1942 ווער איך פאַרשיקט אין לאַגער לודוויגסדאָרף. דאָרט האָב איך געטראָפן ישראל קליינמאַן, וועלכער איז אַוועק פון דאָמבראָווע בעת דער גרויסער אויסזידלונג פון אויגוסט 1942. אַן אויס־געמאַטערטער, גייסטיק צעבראָכענער, האָט ישראל מיר איבערגעגעבן וועגן זיינעליידן און יסורים ביזן קומען אין לאַגער. הונגער און רדיפות מצד די ס. ס.־לייט. נישט זייענדיק פעיִק צו דער שווערער אַרבעט, ווערט ישראל טאָג־טעגלעך גע־שלאָגן פון דער באַגלייטענדער וואַך און מערדערישע דייטשע מייסטער, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט דער אַרבעט. סוף דעצעמבער 1942 האָט דאָס איידעלע האַרץ פון ישראל געפּלאַצט. איך מיט לייבל מאַשקאָוויטש פון דאָמבראָווע, האָבן אים געבראַכט צו קבורה אין די בערג פון נידערשלעזיען. ביים סתימת הגולל האָב איך אָנגעהויבן זאָגן קדיש, אָבער די ביקס פון ס. ס.־מאַן האָב איך דערפילט אין מיין רוקן, דאָס איז געווען אַ סימן אַז איך דאַרף איבעררייסן דעם קדיש. מיט אַ געבויגענעם קאָפּ און געביילטע פויסטן האָב איך פאַרלאָזט דעם פרישן קבר פון חבר ישראל קליינמאַן.

ירמיה זילבערשטיין

דעם 17טן מערץ 1942 בין איך צוזאַמען מיט ירמיה זילבערשטיין געשיקט געוואָרן אין אַרבעטסלאַגער אויפן וועג פון דאָמבראָווע קיין סאָסנאָוויץ. פאַרנדיק מיטן טראַמוויי, באַוואַכט מיט ס. ס.־לייט, פאַרטרויט זיך ירמיה פאַר איינעם פון דער באַגלייטנדער וואַך, אַז ביי אים געפינט זיך אַ סומע געלט. דער ס. ס.־מאַן דערהערנדיק דאָס, נעמט צו ביי ירמיה דאָס געלט. ירמיה האָט געהאָפט, אַז ער וועט זיך קענען ראַטעווען, אָבער אַנשטאָט אים צו באַפרייען, ווערט ירמיה, צו־זאַמען מיט אַלע דעפּאָרטירט אין דאלאג קיין סאָס־נאָוויץ.

אויף צו מאָרגנס ווערט ירמיה אַרויסגערופן דורך אַן ס. ס.־מאַן אויפן פּלאַץ פון דאַלאַג. דאָרט האָט שוין געוואַרט אויף אים אַ מיליטערישע מאַשין, פון וועלכע ווי מיר האָבן באַמערקט דורך די פענצטער, איז אויסגעשטיגן אַ מאַן אין שוואַרצע קליידונג אין באַגלייטונג פון באַוואָפנט מיליטער. דער מאַן אין דער שוואַרצער קליידונג האָט געהאַלטן אַ פּאַפּיר, ווי מיר האָבן זיך משער געווען, איז דאָס געווען אַ פסק־דין. נאָכדעם האָבן מיר געהערט אָפּקלאַנגען פון די שאָסן, וואָס זענען געווען געצילט אין ירמיהס אומשולדיק האַרץ.

מאַקס טרעפער

מיר זענען געקומען צוזאַמען אינעם לאַגער בירקנ־היים ביי טאַרנאָווסקי גורי און צוזאַמען געאַרבעט אויף איין פּלאַץ. פון פיינלעכע איבערלעבונגען, איז מאַקס געקומען אין לאַגער אַ נערוועז קראַנקער און פיזיש צעבראָכענער. דאָס האָט אים אוממעגלעך געמאַכט אויסצופירן די שווערע פיזישע אַרבעט, וואָס די דייטשן האָבן דורך געוואַלד און טעראָר געפאָדערט פון יעדן איינעם. טאָג־טעגלעך ווערט מאַקס געשלאָגן מכות רצח, ביזן פאַלן אין חלשות. מיר האָבן מאַקסן פון דעם אַרבעטס־פּלאַץ אין קראַנקען־אַמבולאַטאָריום אויף אַ רעטונגס־בעטל צוגעטראָגן. מיט דער שתדלנות פון זיין משפחה ווערט מאַקס, אַ האַלב טויטער אַהיים געשיקט; נאָך אַ פּאָר טעג זיין אין דערהיים, פאַר־ענדיקט ער זיין לעבן.

שמעון גראָספעלד

די פּוילישע באַפעלקערונג האָט נישט ווייניק צו־געהאָלפן די דייטשן אין זייער מערדערישער אַרבעט. דער סטרוזש, וועלכער האָט געוווינט ביי זיין פאָטער ראובן גראָספעלד, האָט אָנגעגעבן אַ מסירה ביי דער דייטשער פּאָליציי, אַז שמעון האָט כלומרשט גע־שלאָגן זיין קינד. שמעון ווערט גערופן אויף דער פּאָליציי און ווערט באַשולדיקט אין ווילן דערמאָרדן דאָס אַרישע קינד. ער ווערט מערדערלעך געשלאָגן און פון די קלעפּ שטאַרבט ער נאָך אַ פּאָר טעג.

ת. נ. צ. ב. ה.

שמעון באַליצקי

דאָמבראָווע
אין קאַמף קעגן די נאַציס

מיט וואָס אייגנטלעך האָט זיך דער יידישער ישוב אין דער שטאָט אונטערשיידעט פון ענליכע ישובים אין גאַנץ פוילן? צו האָבן מיר, געוועזענע איינוווינער פון דער שטאָט עפּעס אייגנאַרטיק בייגעטראָגן צו דער געשיכטע פון יידן אין פוילן. און אין וואָס דריקט זיך דאָס באַזונדערע, אייגנאַרטיקע אייגענטליך אויס? באַזונדערס אין באַצוג צו דער תקופה 1939—1945 ווען די האַלטונג פון מענטש אין חברה איז געשטעלט געוואָרן פאַרן העכסטן פּרוּוו?

די גרינטליכע באַלויכטונג פון די פראַגן וואַרט אויף דעם היסטאָריקער, סאָציאָלאָג און שרייבער, וועלכע וועלן אין דער געשיכטע פון יידן אין דאָמבראָווע געפינען געוויס אַ שלל פון אויסערגעוועזנלעך אינטערעסאַנטע פּראָבלעמען, וואָס קרייצן זיך זעלטן וואו אין אַזאַ אַלזייטיקער, אינהאַלטסרייכער פאָרם.

אקדמות

נאָך איידער מיר וועלן אַריינגיין אינעם לעבן פון די יידישע קוואַרטאַלן: אַלט־דאָמבראָווע, שולגאַסן, רעדען און אַנדערע, איז כדאי פריער אַ קוקטון אויף דער שטאָט, אויף דער הילע פון דער באַרימטער אַרבעטס־שטאָט, וואָס איז אין דער פוילישער געשיכטע געקרוינט געוואָרן מיטן נאָמען „דאָס רויטע דאָמבראָווע".

די לאַנדשאַפט אַרום איר, דערמאָנט ערגיץ־וואו אינעם אינדוסטריעלן צפון־פראַנקרייך, אין מונסו, געזען לויט עמיל זאָלאַס „זשערמינאַל". אַ פּייזאַזש אַן אומעטיקער, מיט צעלעכערטער, פאַרברענטער ערד, מיט אַ לופט, אייביק אַדורכגעזאַפּטער מיט שטויב פון קוילן און קאָקס, מיט אַ הימל אַ דערוואָרגענעם פון וואָלקנס רויך וואָס האָבן געפּרייכט פון צענדליקער קוימענס פון די פאַבריקן, הוטעס און גראָבנס, לאַנגע וואָלקנס רויך אויפגעשפּרייטע איבער דער שטאָט, לויט דעם פאַרגלייך פון פּוילישן שרייבער קאַדן־באַנדראָווסקי: „אין זיינע שוואַרצע פליגל" — ווי „צעפלאַטערטע שרייענדע טראַנספּאַרענטן."

ביינאַכט האָט דער הימל געפלאַקערט פון די גרויסע מאַרטענס־אויוונס, פונעם שמעלצן דעם שטאָל אין דער „הוטאַ־באַנקאָוואַ", פון די ברענענדיקע האַלדעס קוילן־אָפּפאַל נעבן די גראָבנס „רענאַרד", „פּאַריז", פון אָפּשיין פון די האַלץ־ און קאָקס שייטערס אויף די גראָע פעלדער פון די וואָרפיעס, קאָשעלעוו, זאַגוזשע, ביי וועלכע די אַרבעטסלאָזע האָבן אונטערגעוואַרמט זייערע פאַרליימטע קערפּערס, זוכענדיק זייער ביטער ברויט אין די פאַרפאַלגטע הונגערשאַכטן. זומער האָט די שטומפּיקע היץ אין די ענגבאַווינטע, אַלטע הייזער פאַרשטיקט דעם אָטעם; ווינטער האָט דער פראָסט אין דעם קוילן־רייכן געביט, פאַרהעמערט אין די נעציק־קאַלטע שטיבן. דאָס אַריינכאַפּן אַ ביסל פרישע לופט ווייט הינטער די שטאָט אין וועלדל אויף די „זיעלאָנע"ס, נעבן די ברעגן פון דער „שוואַרצער פּזשעמשע", אָדער שוין גאָר אין די ווייטע בעסקידן־געבירג איז אָפט פאַר אַ ייד געווען פאַרבינדן מיט סכנות נפשות. ניט זעלטן איז די ערד רויט געוואָרן פונעם בלוט פון די צעהורג"טע יידישע און פּוילישע אַרבעטער און אַרבעטסלאָזע, בעת זיי האָבן אין שטרייקן און אין דעמאָנסטראַציעס געפאָדערט פאַר זיך אַרבעט, ברויט און רעכט, בעת די גראַנדיעזע 1־טע מיי מאַניפעסטאַציעס אין שטאָט, ווען די צעיוזשעטע גראַנאַטענע פּאָליציי האָט מיט זייערע פאַלקעס, ביקס און שווערד געזוכט נקמה אין דער אַרבעטנדיקער באַפעלקערונג. אַ שטאָט וווּ דאָס אַרבעטער־פאָלק האָט צום ערשטן מאָל אין פוילן געפּרוּווט אין די יאָרן 1918—1919 צו איבערנעמען זייער גורל אין אייגענע הענט; מיט אַרבעטער־ראַטן, מוניציפּאַלע פאַרוואַלטונג און שטאַרקע פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען אינעם גאַנצן געביט; אַ שטאָט מיט אַרבעטער פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן געקעמפט קעגן דער ענדעקיש־סאַנאַציע מאַכט און אַרויסגערופן שטוינונג אין גאַנצן לאַנד.

קלאָר, אַז ווער ס'לעבט אין אַזאַ שטאָט, ווערט אויך אַרומגענומען מיט איר אַטמאָספער. ניט פיל זענען געווען שטעט אין פוילן ווי דאָמבראָוואַ־גור־

ניטשאַ, ווו יידן, אין שווערן קאַמף און מי, האָבן דעראָבערט און געהאָרעוועט אין ערנסטע אינדוסטריפּלעצער, אייזן־פאַבריקן, שטאָל־שמעלצערייען, בוי, און אַפילו אַ ביסל אין קוילן־גראָבנס און שאַכט; שלאָסעריי, טישלעריי, עלעקטראָטעכניק. ביי איינעם איז דאָס געווען אַ דרינגנדער לעבנס־באַדאַרף, ביי אַנדערע אַ פאַרבערייטונג צו אַ שפּעטעריש, פּראַדוקטיוו לעבן אין זייער צוקונפטיקע היים אין ארץ ישראל. ביי די אַלע האָט געהערשט דער ווילן אָפּצושיידן זיך איינמאָל פאַר אַלע מאָל פון די אויפגעצווונגענע „יידישע פּרנסות" — האַנדל־וואַנדל — מיט אַ לאָך אין טאַש און אָפּט אויך — אינעם קאָפּ. דאָס האָט באַאיינפלוסט פיל ברייטערע קרייזן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דער שטאָט, באַשעפטיקטע אין ווערקשטעלער, ביוראָען, אָנגעשטעלטע אין האַנדל, שטודירנדע יוגנט און האָט אויפגעדריקט איר חותם אויפן אַרט לעבן, מענטאַליטעט, אידעאַלן, אָרגאַניזאַציאָנאַלע טעטיקייט און שווונג פון דער גאַנצער יידישער געזעלשאַפט אין שטאָט.

דער גייסט פון דער באַפעלקערונגסשיכט איז תמיד געווען אַ בונטאַרער און פּראָגרעסיוו אין אינהאַלט אָן אונטערשיד פון פּאָליטישער צוגעהעריקייט, אָדער וועלט־אַנשאַונג. די יידן פון דאָמבראָווע און באַזונדערס די יוגנט האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער מוט, מיט זעלטענע אָפּפערבערייטקייט פאַר די צילן וואָס זיי האָבן זיך געשטעלט.

וואָרט און טאַט

נאָך איידער מיר ווען אָנמערקן דאָס לעצטע, טראַגישע קאַפּיטל פון יידן אין דאָמבראָווע, דאַרף דאָ, כאָטש בקיצור, אונטערגעשטראָכן ווערן די זעלטענע, אָרגאַנישע פאַרבינדונג צווישן וואָרט און טאַט פון די דאָרטיקע מענטשן. די יידישע האָראָפּאַשניקעס, פאָלקס־לייט, אינטעליגענטן, בעלי־מלאכות פון פאַרשידענע קרייזן, קאָמוניסטן, וועלכע האָבן נאָך לאַנג פאַר דער מלחמה באַצאָלט פאַר זייער מוט מיט לאַנגע יאָרן תפיסה'ס אין די קאַזאַמאַטן פון מיסלעוויץ, ראַוויטש, מאָקאָטעוו אָדער קאַרטוז־בערעזע, פאַרוואַגלטע אין פּאָליטישן גלות אין פראַנקרייך, שפּאַניע; אָדער די יעניקע דרייסטע יונגע מענטשן פון „השומר־הצעיר", „גורדוניה", „פרייהייט", וועלכע האָבן פאַרלאָזן די היימען און זענען אַוועק אויף די הכשרה־פּלעצער פון טשענסטאָכאָוו, קיעלץ, פּאַלעסיע, וואַ־

ליז, ווו זיי האָבן אין שווערער מי געגרייט זיך צו זייער נייעם לעבן; אָדער יעניקע אונערמידליכע קולטור־טוער פון „בונד־צוקונפט", לינקע און רעכטע „פּועלי־ציון", און תרבות'ניקעס, וועלכע זענען מיט האַרץ און עקשנות נאָכגעגאַנגען זייערע אידעאַלן; רעליגיעזע יידן מיט זייערע הילפס־חברות הגם ס'רוב עלטערע מענטשן, האָבן זיי דעם דראַנג צום נייעם אויפגענומען מיט מער טאָלעראַנץ ווי אין אַנדערע ישובים און אָפּט דערטיילט הילף אַלע ריכטונגען.

נאַטירלעך האָבן אויך אין שטאָט געווירקט אַנדערע יידן, מה־יפות'דיקע, פאַרגרעבטע פון שמאַלץ און גוטס, אָבער זייער ראָל און השפעה אין שטאָט איז געווען פאַרהעלטניסמעסיק שוואַך. די ספּעציפישע אייגנשאַפטן פון דאָמבראָווער יידישן ישוב ביז צום אויסברוך פון היטלעריסטישן קריג זענען אויך בולט אַרויסגעטרעטן בעת דער קורצער תקופה פון זיין אומקום.

דער אָנהויב פון סוף

ביים באַטראַכטן פון שוידערליכן צייטאָפּשניט 1939—1945, וועלכן, הגם טיילווייז, אויך מיר איז אויסגעפאַלן מיטצומאַכן אין דאָמבראָווער זאַגלעמביער געביט — דאַרף מען באַמערקן, אַז נישט נאָר די יידן אין פּוילן און בתוכם יידן פון דאָמבראָווע האָבן זיך אונטערגעגעבן דעם היטלעריסטישן אָנגרייפער און זענען כאילו געגאַנגען צו פאַרניכטונג „ווי קעלבער צו דער שחיטה". יעדעס דערוואַקסענע קינד אין די שולן ווייסט שוין היינט גענוי וואָס פאַר אַ פעלקער־גרויס־מאַכטן האָבן זיך צוזאַמענגעבראָכן אין די ערשטע יאָרן קריג מיט דעם טאָטאַל באַוואָפנטן דייטשפאַשיסטישן רייך, און נאָר אונדז, שוצלאָזע, אונטערגעדריקטע יידן אין אַ סאַנאַציש־ענדעקישן פּוילן ווערט צוגעלייגט דער אַנטיסעמיטישער פאָרוואורף פון שוואַכקייט און פּחדנות. אַפילו דער באַשיידענער איבערבליק פון פאַקטן אויף דעם קליינעם אָפּשניט פון דאָמבראָווע־גורניטשאַ באַווייזט דעם היפך פון די פאָרווורפן, לערנט אונדז, אַז ווי לאַנג נאָר די יידן, מיטן אויסנאַם פון קליינע גרופּן פאַרעטער, האָבן נאָך געהאַט אָטעם, האָבן זיי, לויט זייערע מיטלען געקעמפט אין די רייען פון דער פּוילישער אַרמיי קעגן פיינט אין געטאָ, אין די וועלדער און אַפילו אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

שוין בעתן בליץ־אַנגריף פון די היטלעריסטישע

חיילות אויף אויבערשלעזיען און זאַגלעמביע האָבן צענדליקער דאָמבראָווער יידישע יונגע זעלנער געקעמפט אין די רייען פון דער פוילישער אַרמיי קעגן די אָנפאַלער.

אויף די טשענסטאָכאָווער, קיעלצער, שלעזישע פראָנטן קעמפן דעמאָלט מיט געווער אין די הענט צווישן אַנדערע די זאַגלעמביער: וועלוול זאַיאָנץ, מענדל זאַיאָנץ, שמואל וועלנער, נוסינוויטש, שמשון דראָבינאָווסקי. ס׳פאַרלירן זייער לעבן דאָרט: יוסף קופערבערג, מענדעק שיינוועקסלער, יחזקאל קאָזשוך; אַנדערע פאַלן אַריין אין דייטשער געפאַנגענשאַפט און ווערן דורך די ס.א.־באַנדיטן דערמאָרדעט אין די סטאַלאַגן הינטער לובאַרטאָוו, אין די דאָרטיקע שניייקע וועלדער — איבער 200 יידישע זעלנער פון זאַגלעמביע, צווישן זיי דער אינהאַבער פון פריזירגאַנשטאַלט טייכנער, מ׳ין ברודער בערל באַליצקי און פיל אַנדערע קעמפער.

שפעטער, שוין נאָכן צוזאַמענברוך פון דער פוילישער אַרמיי, גייען אַריבער גרופן דאָמבראָווער יידן אין העכסטע סכנות נפשות דעם טייך סאַן, באַקומען זיך אַריבער אויף דער רוסישער ערד און שטעלן זיך האַנט־ביי־האַנט מיטן רוסישן מענטש צום קאַמף קעגן געמיינזאַמען שונא.

דער סוף

דער סוף פונעם דאָמבראָווער יידישן ישוב האָט זיך אָנגעמערקט שוין אָנהויב 1940 ווען דער רוב פון דער באַפעלקערונג איז אַריינגענומען געוואָרן אין שוידערליכן קלעם פון דער געסטאַפּאָ־מאַכט. די שטאָט איז איינגעגלידערט געוואָרן צום „דריטן רייך”, און זיינע „פאָרשטייער” — די בלוטיקע געסטאַפּאָ־חיות: לינדער, לודוויג קנאָל, קוצינסקי, קוטשעראַ און הונדערטער זייערסגלייכן, געשיצטע פון ס.ס. און ס.א. האָבן אָנגעהויבן זייער פאַרברעכערישע, פאַרניכטענדע טעטיקייט קעגן די גאַנצע באַפעלקערונג — פוילישע און יידישע. די דעזאָריענטאַציע צווישן דער יידישער באַפעלקערונג איז אַבער נאָך מער פאַרשטאַרקט געוואָרן צוליב די פּרעציזדורכגעטראַכטע און גלייך איינגעפירטע דורך דער געסטאַפּאָ אויסראָטונגס־מעטאָדן, מיט אכזריות וואָס האָט ניט קיין גלייכן אין דער מענטשליכער געשיכטע.

צום איינשלעפערן די וואַכזאַמקייט צווישן די אומרויקע יידישע באַפעלקערונג און אויסליפערן זי צו שקלאַפן־אַרבעט אין געטאָ, אין די דייטשע קאָנצענטראַציע־לאַגערן און צו פולער פאַרניכטונג, אָרגאַניזירט די געשטאַפּאָ אינערהאַלב די „קולטוס־געמיינדעס” יודענראַטן, אין אַלע שטעט פון זאַגלעמביע. צום דינסט די יודענראַטן, און בעיקר אין זיינע שפיצן האָבן זיך געשטעלט מענטשן אָן געוויסן, גרעניצלאָזע עגאָיסטן, קהל־מאַכערס אָדער סתם צעטומלטע, וועלכע האָבן באַוווסטזיניק אָדער פון שרעק אונטערגענומען אויך אין דאָמבראָוואַ די שמוציקסטע מלאכה פון פאַררעטעריי און זענען צום סוף אַריינגעפאַלן אין דער אייגענער נעץ.

די טעטיקייט פון די דאָמבראָווער יודענראַטניקעס איז געווען געקניפּט און געבינדן מיט דער יודענראַט־צענטראַלע אין סאָסנאָוויץ, אין דער שפּיץ פון דעם טרויעריק־באַרימטן פאַררעטער מאָניעק מערין. די יודענראַטלער דרינגען אַריין אין די פאַרבאָרגנסטע סודות פון דער יידישער היים, שאַנטאַזשירן פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע טוער מיט אויסליפערן זיי די ערשטע אין די לאַגערן אין פאַל פון אַקטיוון ווידערשטאַנד. אין באַוועגונג ווערן געלאָזט, אויסער די פאַרשידנאַרטיקע מיטלען פון טעראָר, אויך גראָבע מיטלען פון פסיכאָלאָגישער אָפּנאַרעריי. אַזוי צום ביישפּיל רייזט אַרום אין די יידישע פירטלען אין אָנהויב 1940 אַ געוויסער פאַרשוין זיגעל, און האַלט דרשות אין די שולן און גמינע לאָקאַלן וועגן די „אויסערט גוטע באַדינגונגען” וואָס ער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען אין די דייטשע אַרבעטס־לאַגערן, ווו אַ טייל פון די זאַגלעמביער יידישע יוגנט איז שוין געווען פאַרשלעפּט: „די יידן האָבן גוטע באַשפּייזונג, לייכטע אַרבעט; פרייע באַוועגונג, פאַרוויילונגען” ממש אַ היטלעריסטישער „גן־עדן”.

כדי נאָך מער צו באַקרעפטיקן דעם פאַרשוינס רייד, פאָרט מערין אַרויס אין די לאַגערן, פּרעסט אויס מיט דער הילף פון די ס.ס.־לייט, בריוו פון די פאַרשלעפּטע יידן מיט „גוטע נאַכריכטן” צו זייערע משפחות. מערין לייענט פאָר די „בריוו” עפנטלעך, אין דער אָנוועזנהייט פון זיינע דאָמבראָווער משרתים, פאַר די פאַרצווייפלטע יידן, און פרווט זיי איבערצייגן, אַז דורך דעם אַרויסשיקן „גוטוויליק” די יונגע יידישע אַרבעטס־קרעפטן, דורך „דער זאַנדערשטעלע פיר פרעמדפעלקישן אַרבעטס־איינזאַץ” אין די דייטשע לאַגערן, וועלן די רעשט צלטערע, אָפּגעשוואַכטע און קינדער געשיצט זיין און גוט באַהאַנדלט

ווערן אויפן אָרט. די אַלע משונה׳דיקע פּראָפּאַגאַנדע־טריקן פון געבעלס טייוואָלישן מאַגאַזין, באַגלייט מיט אויסהונגערונג און בלוטיקן טעראָר, ווערן אין קורצער צייט אויפגעדעקט דורך דער יוגנט און דעם באַוווסט־זיניקן טייל פון דער אַרבעטנדיקער באַפעלקערונג אויפן אָרט. עס העלפט שוין נישט די אינטערווענץ פון „יודענראַט" אין זיין „הילפס־מיליץ". אויף יעדן איינעם ייד מוזן די געשטאַפּאָ־מערדער — די קנאָלס, די לינדערס אַליין אָנגרייפן, מיט מאַשין־געווער און יאַגד־הינט אין מיטן נאַכט; מוזן לויערן ווי הינט אויף די ראַגאַטקעס און פּאַרשטעס, וווהין עס צעלויפן זיך די פאַרפאָלגטע און פאַרשטעקן זיך ביי זייערע פוילישע פריינט. דער ווידערשטאַנד פון די יידישע און פוילישע מאַסן נעמט אָן וואָס מער ברייטע און קרעפטיקע פאָרמען. און כאָטש ער ענדיקט זיך לרוב טראַגיש, וואַרפט ער אָן אויף די געסטאַפּאָ און אירע משרתים שטוינונג אין אימת־המוות. בעת די רעפרע־סיעס פון דער געסטאַפּאָ ווערן אין אָנהויב יאַנואַר 1940 אַרעסטירט אַ גרופּע פון אַרום 50 מאַן, אַנטי־היטלעריסטישע טוער אין פאַרדעכטיקע אין סימפּאַטיע צו די ווידערשטענדלער, צווישן זיי די פּאָליאַקן צעדלער, ברילאַ, קוויעצינקי; און יידן: אינזשיניער ביאַלסקי, מרדכי פיינמאַן, שמואל קליין און אַנדערע, וועלכע ווערן דורך דער געשטאַפּאָ דערמאָרדעט. אין אַפּריל, פסח־צייט 1940, באַפאַלן הונדערטער פרויען, בעת אַ פאַרשטייענדן טראַנספּאָרט פון די יידן אין די לאַגערן, דאָס הויז פון דער „קולטוס־געמיינדע אין יודענראַט" אויף דער מיעיסקע־גאַס, דעמאָלירן די ביוראָען, גרייפן אָן די יידישע מיליץ, רייסן אַרויס ממש פון אונטער זייערע הענט און דורך די ס.ס.־זשאַנדאַרמען באַוואַכטע רייען, זייערע זון און טעכ־טער, פאַרשטעקן די אָפּגעשלאָגענע יידן אין לעכער, בונקערס, אַ טייל צעלויפט זיך אין די פוילישע קוואַר־טאַלן אויף אַלט־דאָמבראָווע, רעדען, זאַגזשע, אַנדערע — די ברידער שטערן, די סטערניקס, די בראַנדעסעס און באַקומען זיך אַריבער אויף דער רוסישער ערד. דער ווידערשטאַנד דויערט. עס הויבן זיך אָן צו באַוויי.ן די ערשטע יידישע אָרגאַניזירטע גרופּן אין דער אונטערערד צום קאַמף מיט דער געסטאַפּאָ און אירע אַגענטורן. אַזוי אַנטשטייט דעם 1־טן אָקטאָבער 1940 די אַנטי־פאַשיסטישע גרופּע פון יידישע פּראָ־גרעסיווע טוער פון די לינקע גרופּירונגען — קאָמו־ניסטן, לינקע „פּועלי־ציון", בונדיסטן און אומפּאַר־טייאישע, אונטער דעם „דימיטראָוו־פּאַראָל", צו וועלכער עס געהערן אָן צווישן אַנדערע די חברים ליבער ברענער, יעקב פרידמאַן, י. מאַשקאָוויטש, ישראל קליימאַן, שמואל שייקעוויטש, פריילייך פערענץ, דוד בראַט, קלמן יאָסקעל, חנן לעווענשטיין, דער שרייבער פון די שורות און אַנדערע. די קאָנ־ספּיראַציע־טעטיקייט ווערט אָנגעפירט וואָס־אַמאָל אין אַנדערע ווױנונג פון די מיטגלידער. דער ציל פון דער גרופּע איז צו באַפעסטיקן די ווידערשטאַנד־באַוועגונג אויך אויף דער יידישער גאַס, צוגעפינען אַ ברייטערע פאַרבינדונג מיט דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אויף דער פוילישער זייט, אויפצוקלערן די ווירקלעכע געפאַר פון די צוואַנגס־אַרבעט־לאַגערן, די מעטאָדן פון דער געסטאַפּאָ און די פאַרברעכערישע ראָל פון יודענראַט. די יידישע באַפעלקערונג ווערט דורך ביו־לעטינען אין מינדליכע אויפקלערונג גערופן צו סאַ־באָטאַזש־אַקציעס אויף די אַרבעטס־פּלעצער און אין די שאָפּן, עס ווערט איבערגעגעבן פּאָליטישע נאַכריכ־טן, אונטערגעהערט אָדער איבערגענומען דורך די מיטגלידער פון דער גרופּע, ווי דוד בראַט, וועלכער אַרבעט נאָך צו יענער צייט אין דער דראָט־פאַבריק פון די געברידער קליין; דער שרייבער פון די שורות, וועלכער אַרבעט דאָן אין די ווערקשטעלן פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג ביי צוואַנג־אַרבעט; דורך יעקב פרידמאַן וועלכער האָט פאַרבינדונג מיט די פוילישע בעאַמטע פון קוילן־גרוב „פּאַריז". ליבער ברענער פאַלט שפּעטער אַריין אין די הענט פון „געשטאַפּאָ" און קומט אום אין קראָקע, דוד בראַט ווערט פאַר־שלעפּט דורך דער פּאָליטישע פּאָליציי מיט פיל אַנ־דערע פוילישע אַרעסטירטע און ווערט דאָרט דער־מאָרדעט אין אָשוויענטשים־אוישוויץ, ישראל קליינ־מאַן, פערענץ און אַנדערע ווערן פאַרשלעפּט אין אומ־באַקאַנטער ריכטונג.

די רעשט פון דער גרופּע גיסט זיך דעם 2־טן יאַנואַר 1942 צונויף מיט דער אַנטשטאַנענער דאַן פּ.פּ.ר. (פּאָלסקאַ פּאַרטיאַ ראַבאָטניטשאַ). די פאַרבינ־דונג ווערט אָנגעהאַלטן דורך דער פאַרמיטלונג פון פוילישן חבר סטאַליצקי, פון קסאָווער, מיטגליד פון ראַיאָן־קאָמיטעט פון דער פּ.פּ.ר.

עס דערגרייען צו אונדז אין יענער צייט ידיעות פון אַ ברייט־פאַרצווייגטער טעטיקייט פון אַנדערע ווידערשטאַנד־גרופּן און אָרגאַניזאַציעס — „השומר־הצעיר" „גורדוניה", „הנוער־הציוני". עס אינפאָרמירן

מיך וועגן דער טעטיקייט די ברידער פרייבערג, מאיר מונעטאַ און אַנדערע. די פאַרבינדונג מיט דער דאָמבראָווער יוגנט האַלטן צווישן אַנדערע אָן די חברים פון די אָרגאַניזאַציעס אין בענדין, ווו די טעטיקייט ווערט גרופירט —: פרעדקאַ אָקסענהענדלער, סאַמעק מייטליס, העלאַ שאַנצער און אַנדערע. אין מערץ 1942 באַזוכט די גרופן מרדכי אַנילעוויטש, שפּעטערדיקער קאָמענדאַנט פון געטאָ־אויפשטאַנד אין וואַרשע.

ער אינפאָרמירט די יוגנט וועגן דעם לעבן און גערעאַנגל פון די געפייניקטע יידן אין דעם אַזוי גערופענעם „גענעראַל־גאָווערנעמענט”, וועגן די אויסזידלונגען און פאַרניכטונגען אין די טויטן־לאַגערן מיידאַנעק און אוישוויץ, רופט צום פאַראייניקטן קאַמף קעגן ראַסיזם און פאַשיזם, פאַר זאַמלען געווער און אַנדערע מיטלען צום באַשיצן די יוגנט אויף יעדן פאַל — דורך אויסאַרבעטן „אַרישע” פאַפירן, אַרבעט אין די לאַגערן פון פוילישע אַרבעטער, וואו די שאַנסן צום איבערלעבן זענען געווען גרעסערע. נאָך שפּעטער, אין די יאָרן 43־44, ווערט דער גערעאַנגל נאָך קאָמפּליצירטער און טראַגישער. די דאָמבראָווער יידן, ווי אומעטום אונטער דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע, ווערן פולקום פאַרריגלט אין געטאָ, עס קומען אָן די מאַסן־אויסזידלונגען קיין גראָס־ראָזען און אוישוויץ. עס טרעפן זיך דאַן פאַלן פון מענטשלעכע העראָיק, מאַרטירערטום, פון וועלכע דער שונא איז ניט איינמאָל געשטעלט געוואָרן אין שטוינונג. אַלס כאַראַקטעריסטישער ביישפּיל צו דעם קאָן דינען דער פאַל מיט דעם באַשיידענעם בחור מאיר בעלפער. בעת אַן אויסזידלונג, ווען זיין מוטער געפינט זיך שוין אין די רייען פון טראַנספּאָרט צו פאַרשיקונג, פאַרזוכט מאיר בעלפער זי אַרויסצובאַקומען פון די הענט פון די וואַך־לייט און, ווען די זאַך געלונגט אים ניט, שטעלט ער זיך ביי דער זייט פון זיין מאַמע — „ווי דיין גורל וועט זיין, וועט אויך זיין מיינער”, און שפּייט דעם ס.ס.־מאַן אָן אין פּרצוף.

ווי מיר זעען פון דעם קורצן איבערבליק, גייט דער קאַמף פון די דאָמבראָווער יידן מיטן היטלעריסטישן באַצווינגער, טראָץ די שווידערליכסטע באַדינגונגען, אָן אויפהאַלט אין אַפילו נאָך אין די הערמעטיש פאַרשלאָסענע און אָפּגעטיילטע פון דער וועלט קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין נידערשלעזיען, סודעטן־געביט, אין טיף־דייטשלאַנד. אויך קעגן די טרופּן פון דער געשפּענסטערהאַפטער „טאָד־אָרגאַניזאַציאָן”, גייט דער גערעאַנגל פאַר לעבן און ווירדע ביז דער לעצטער מינוט, אָפּט ביזן לעצטן הויך פון דער נשמה. ניט איינער, ווי צום ביישפּיל יעזשי וואָלף, טוביה ברוקנער אַנטלויפן פון די בוי־שטעלעס און באַצאָלן דערפאַר מיט זייער לעבן, פאַרזוכן צו אַנטלויפן, ווי באַשקע דאפנער, ברידער באַליצקיס, וואָלף ליפּ אָדער, שטעלן זיך בראש פון אונטערערדישע, אַנטי־פאַשיסטישע גרופּן אין די לאַגערן ביזן שלוס פון קריג.

זאָלן אונדזערע העלדן און מאַרטירער קיינמאָל ניט ווערן פאַרגעסן.

ישראל קאָרנפעלד

די מאַרטיראָלאָגיע פון יידן אין די לאַגערן און קאַצעטן

די געשיכטע פון דער מאַרטיראָלאָגיע פון יידן אין דער היטלער־תקופה וועט זיך ביי די (על פי נס) לעבנגעבליבענע, קיינמאָל נישט אויסלעשן. מען מוז אָבער אויך דערמאָנען די עקשנות פון די יידן, וועלכע זענען געווען אין די צוואַנגס־לאַגערן, קאַצעטן און אויסראָטונגסלאַגערן. זייענדיק מער ווי פיר יאָר אין פאַרשידענע לאַגערן, און מיטמאַכן די אַלע צרות פון יידישע קאַצעטלער, האָב איך נישט באַמערקט ווער פון די יידן אין קאַצעט, זאָל זיך ווענדן צו אַן ס.ס. מיטן רוף: „שיסט מיך”. ווי געפיייניקט ער זאָל נישט ווערן.

גאָר אַנדערש זענען געווען געפאַנגענע פון אַנ־דערע פעלקער. איך האָב געזען ווי געפאַלן עס זענען געווען די סאָוויעטישע קריגס־געפאַנגענע אין דייטש־לאַנד.

אין לאַגער איענראַדע האָבן זיך רויט־אַרמעער געבעטן ביי דער דייטשער וועראַכט, וועלכע האָבן זיי געהיטן: „סטרעלאַי” (דערשיס מיך) און פיל פון די העלדישע סאָוויעטישע רויט־אַרמעער זענען טאַקי דערשאָסן געוואָרן. דאָס זענען דאָך געווען אויסגע־שולטע, יונגע, קרעפטיקע מענער, דאָך אין געפאַנ־גענשאַפט איז זייער מאָראַלישער כוח אויף אַזויפיל געפאַלן, ביז בעטן פאַר זיך דעם טויט, דערשאָסן צו ווערן.

זאָל דאָס זיין דער ענטפער פאַר די, וועלכע דיס־קרעדיטירן די יידן, וועלכע האָבן געלעבט אונטער די דייטשע רוצחים דערנידעריקטע, אויסגעפיייניקטע, הונגעריק און נאַקעט, נאָך פיל שעהן שטיין אויף „אַפּעלן” זומער און ווינטער. אָבער דאָך האָט נישט פּאַסירט אין די דאָזיקע שרעקליכע באַדינגונגען, ווער פון די יידישע קאַצעטלער זאָל בעטן ביי אַן ס.ס. מאַן אויף זיך דעם טויט. יעדער ייד אין קאַצעט האָט מיט פיל מוט און גלויבן זיך געראַנגלט פאַר זיין לעבן, ווינטשנדיק די רוצחיק אַ שנעלע מפּלה.

דער יידישער קאַצעטלער האָט זיך אין די שווערסטע באַדינגונגען געהאַלטן.

די באַפרייאונג אין לאַגער בערגען־בעלזען

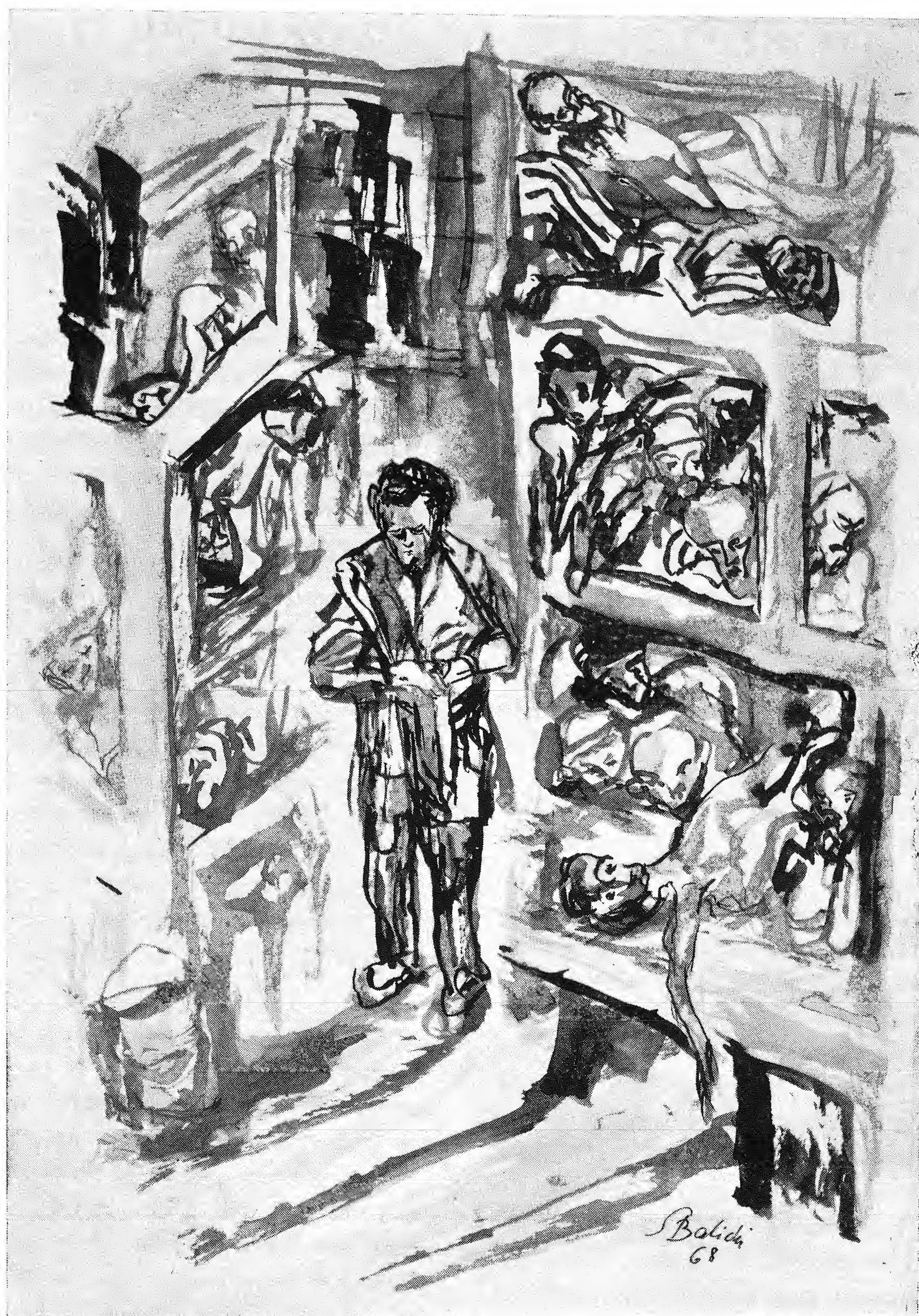
אין קאַצעט־לאַגער בערגען־בעלזען זענען, ווי באַ־קאַנט, טויזנטער יידישע לעבנס פאַרשניטן געוואָרן.

אין דעם לאַגער זענען געווען צונויפגעזאַמלט קאַצעטלער פון פאַרשידענע פעלקער, צווישן זיי, מיר יידישע קאַצעטלער וואָס האָבן מיטגעמאַכט דעם טויטן־מאַרש פון פאַרשידענע קאַצעטן ביז דעם טויטן־לאַגער בערגען־בעלזן.

מען האָט אונדז געטריבן פון לאַגער צו לאַגער, נישט וויסנדיק ווי מען פירט אונדז, יעדער איינער האָט געטראַכט וועגן אונדזער סוף, ווייל אין מאַרש האָבן מיר געזען פיל דערשאָסענע קאַצעטלער.

דעם 10־טן פעברואַר 1945 האָט מען אונדז אַרויס־געפירט פון לאַגער בונזלאַו. עס איז אַ פינצ־טערע נאַכט, מיר זענען געווען באַוואַכט מיט ס.ס.־מענער. אין דריטן טאָג פון מאַרש האָט מען פון אונדזערע רייען דערשאָסן עטלעכע יידישע קאַצעט־לער און עטלעכע פאַרוואונדעט (זאָל דאָ דערמאָנט ווערן אַ יוגנטלעכער פון דאָמבראָווע־גור., וואָס איז בעת אונדזער טרויעריקן מאַרש דערשאָסן געוואָרן. מען האָט אים גערופן ליבערמאַן, פון 3־טער מאַי גאַס, זיין עלטערער ברודער איריש איז אומגעקומען אין לאַגער ווידאַו (ביי בונזלאַו). דאַן האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין אַ ריי צום דערשיסן. די מערדער האָבן זיך שוין פאַרגעברייט מיט זייער מאַשין־גע־ווער, אין דעם מאָמענט, ווי אַ נס פון הימל, איז אָנגעקומען דער לאַגער־פירער (אַ הויכער ס.ס.־אָפיציער) און האָט פאַרבאָטן צו באַנוצן געווער קעגן אונדז און אַזוי אַרום זענען מיר ניצל געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

מען האָט אונדז ווייטער געטריבן עטלעכע וואָכן פון וואָס מיר זענען געוואָרן פאַרלייזיקט און געליטן הונגער און קעלט. מען האָט אונדז געפירט אין אַ לאַגער דאָראַ און דערנאָך צו אַ לאַגער עלריך די באַדינגונגען אין די צוויי לאַגערס איז שווער צו באַשרייבן. מען האָט אונדז סאַדיסטיש געפייניקט. די דייטשע קאַפּאָס האָבן מערדערלעך געשלאָגן. די

ש. בליצקי: במחנה הריכוז

ש. באַליצקי: אין קאַצעט-לאַגער

ליידן אין אָט די לאַגערס איז שווער צו פאַרגעסן.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז צוזאַמען מיט געפאַנגענע פון אַנדערע פעלקער אַנגעלאָדן אין וואַגאָנען, געפּרעסט ווי הערינג אין אַ פאַס. אַזוי פאָרנדיק אין די וואַגאָנען זענען מיר אין עטלעכע טעג אָנגעקומען קיין בערגען־בעלזען. מען האָט אונדז אויסגעלאָדן לעבעדיקע מיט טויטע צוזאַמען. דערנאָך האָט מען אונדז געפירט אין אַ קאַזאַרמע אַריין, און ווידער אונדז צוזאַמען געפּרעסט אין שטובן, וויפל עס איז נאָך אַריין. יידן, רוסן, פּאָלאַקן, טשעכן, דייטשן א.א.וו.

אין דעם לאַגער בערגען־בעלזען, האָט מען באַ־קומען אַ קליין טעפּעלע וואַסערדיקע זופּ, דער הונגער אין דעם לאַגער איז געווען שרעקלעך. יעדן טאָג זע־נען מאַסן קאַצעטלער געשטאָרבן פון הונגער, דערצו נאָך האָט געהערשט אַ שרעקלעכע די׳ענטעריע־קראַנקהייט.

געפינענדיק זיך אין די שרעקלעכע באַדינגונגען אין דעם לאַגער און טראַכטנדיק וואָס דער מאָרגן קאָן אונדז ברענגען, האָבן מיר די לעצטע טעג פאַר דער באַפרייאונג באַמערקט געוויסע ענדערונגען.

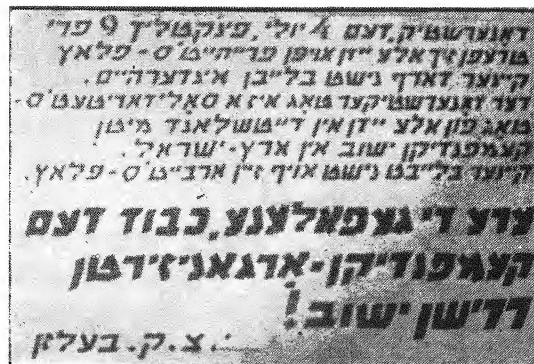
פּלוצלינג — אַ געשריי, אַ לויפעניש (דאָס איז געווען אין 15 אַפּריל 1945) ס׳זענען דעמאָלט אַריין אין לאַגער בערגען־בעלזען צוויי ענגלישע טאַנקן.

אַ פרייד האָט אַלעמען אַרומגענומען. סוף סוף האָבן מיר דערלעבט די פרייהייט. אַ סוף צו די דייטשע מערדער. נקמה נעמען אין די רוצחים און אין די קאַפּאָס, „אַ טויט די מערדער", איז געווען דער רוף. דער רוב יידישע קאַצעטלער זענען געווען אין אַלגעמיין צו שוואַך נקמה צו נעמען אין די מערדערס. רוסישע קאַצעטלער, און אַ טייל יידישע האָבן די נקמה גענומען. ווי נאָר זיי האָבן געטראָפן אַ קאַפּאָ, האָבן זיי אים דערשלאָגן צום טויט.

מיר זענען פריי, מיר האָבן שוין נישט מער ד היטער, ס.ס.לייט, דאָך דער לאַגער ווערט ווייטער באַוואַכט פון ענגלישע זעלנער, מיר זענען פריי, אָ עס פעלן ווייטער קרבנות. און מיר הונגערן ווייטער און די הומאַניטאַרע ענגלענדער האָבן געהאַט גרויס רחמנות... אויף די דייטשן. די ענגלענדער ברענגע נישט קיין באַשפייזונג פאַר די אויסגעהונגערטע געפייניקטע קאַצעטלער. אַזוי האָט אויסגעזען אונדזע באַפרייאונג.

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן די ענגלענדער קאָנ־צענטרירט די קאַצעטלער פון יעדן פאָלק באַזונדערע אין באַזונדערע בלאָקן. אַזוי זענען מיר יידישע קאַ־צעטלער צוזאַמען אין אַ באַזונדערן בלאָק. אין ז געוויסן טאָג האָט זיך באַוויזן אַ יידישער פאָרשטייער אין אַ ענגלישן מונדיר, מיר האָבן זיך צונויפגע.אַמלט אויף אַ פּלאַץ און דער יידישער פאָרשטייער האָט דערציילט: „מיר האָבן אַדורכמאַרשירט לענדער האָלאַנד, בעלגיע און נישט געטראָפן קיין איין יידן... יידן האָלט אייך, דער דזשוינט האָט פאַר אייך 15 מיליאָן דאָלאַר. עס ווערט אַ געשריי: „מיר הונגערן מיר שטאַרבן פון הונגער!" מען קאָן זיך פאָרשטעלן מיט וואָס פאַר אַ געפילן מיר ערשטלעך, על פי נס געבליבענע, זענען זיך צוזאַמענגעקומען.

אין די זכרונות פאַר די לעבנגעבליבענע וועלן מיר דערמאָנען דעם היסטאָרישן טאָג, דעם 15 אַפּריל 1945 פון באַפרייאונג, ווי אויך שפּעטער, די קרבנות נאָך דער באַפרייאונג אין בערגן בעלזן.

די שארית־הפליטה סאָלידאַריזירט זיך
מיטן קעמפנדיקן ישוב

ישראל קאָרנפעלד

זכרונות צום אנדענק פון די נאענטסטע

מיינע אומפאַרגעסלעכע עלטערן האָבן געהאַט צייט צו שטאַרבן.

מיין פאָטער ז״ל, איז געבוירן אין יאָר 1863 אין בענדין. די עלטערן פון מיין פאָטער זענען געווען פרומע. דער זיידע איז אין זיין לעבן געווען פאַר־בונדן מיט חסידים, אָבער זיינע קינדער, ווי אויך מיין פאָטער, האָבן זיך געפירט יידישלעך רעליגיעז.

דער פאָטער אונדזערער, נישט ווילנדיק דינען אין דער צאַרישער אַרמיי, אַנטלויפט קיין אַמעריקע און דאָרט זייענדיק עטלעכע יאָר, קומט ער צוריק קיין בענדין.

אין יענער צייט איז אונדזער פאָטער געווען אין דער „חובבי־ציון״־באַוועגונג, און ווען עס איז אַנט־שטאַנען די ציוניסטישע באַוועגונג אין בענדין, איז ער דאָרט געווען פון די ערשטע געציילטע ציוניסטן.

דער פאָטער פלעגט דערציילן אין יענער תקופה, ווי דער ציוניזם איז געוואָרן באַקעמפט און מיט וואָסערע מיטלען די קעגנערס האָבן זיך באַנוצט. „די ציוניסטן — האָט מען געטענהט — ווילן אונדז ברענגען משיחן״. ווען איינער האָט געטראָגן אַ קורץ רעקל: די ציוניסטן גייען שוין געקליידעט ווי די גויים. אין יענער צייט זענען יידן געגאַנגען לאַנג געקליידעט אין פאַלטעלעך. די עקסטרעם פרומע נישט באַגרייפנדיק דעם אידעאַל פון ציוניזם, האָבן זיך באַנוצט מיט פאַרשידענע מיטלען קעגן דער ציוניסטישער באַוועגונג. טראָץ אַלעם האָט זיך דער ציוניזם אין יענער תקופה צעוואָקסן צו אַ יידיש־נאַציאָנאַלן און געזעלשאַפטלעכן כוח.

אונדזער פאָטער ז״ל איז געווען זיין גאַנץ לעבן ציוניסטיש געשטימט. ער האָט אויך אין יענע יאָרן געקויפט ארץ־ישראל אַקציעס אויף זיין נאָמען (ליי־דער האָב איך שפּעטער דאָ אין לאַנד זיי נישט געפונען).

דער פאָטער האָט ליב געהאַט צו לייענען יידישע ביכער. שפּעטער האָט ער זיי באַקומען פון זיינע דערוואָקסענע קינדער.

מיר זענען געווען אַכט קינדער, אייניקע האָבן געהערט צו פאַרשידענע פּאַרטייען און געזעלשאַפטן, ווי „לינקע פועלי ציוניסטן״, „השומר הצעיר״ און איינער אויך אַ קאָמוניסט. מיר פלעגן שטענדיק דיס־קוטירן מיטן פאָטער וועגן יידישע פּראָבלעמען. ער האָט זיך שטענדיק באַצויגן צו אונדז ווי אַ חבר, און מיט ליבשאַפט.

אונדזער מוטער ז״ל האָט זיך אין די דיסקוסיעס נישט אַריינגעמישט און שטענדיק געזאָרגט פאַר דער שטוב און פאַר די קינדער, ווי אַ יידישע האַרציקע מאַמע. ווען עס פלעגן פאָרקומען דיסקוסיעס, פלעגט אונדזער מוטער אונדז הייסן שווייגן און זאָגן: „די קינדער זענען שוין קלוגער פון אונדז, זיי ווילן די וועלט פאַרדרייען״. אַזוי האָט אויסגעזען דאָס לעבן ביי אונדז אין הויז. כבוד מיט ליבשאַפט פון די אומפאַר־געסלעכע עלטערן און קינדער.

*

ווען עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה אין יאָר 1914, איז אונדזער שטאָט דאָמבראָווע־גור־נישאַ, אָקופּירט געוואָרן פון עסטרייכיש מיליטער. אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען אין דאָמבראָווע אַנטשטאַנען פאַרשידענע אַנשטאַלטן און געזעלשאַפטן: דער יידישער האַנטווערקער־פאַר־איין, וועלכן אונדזער פאָטער איז געווען איינער פון די ערשטע גרינדער, און פיל בייגעשטייערט הן מיט געלט און הן מיט אַרבעט. צווישן זיי זענען געווען: בערל פוקס, מאכל פּיענקני און יעקב פוקס. אונדזער פאָטער חיים קאָרנפעלד, שלמה ווינער, יוסף נתן שווימער און דער ערשטער סעקרעטאַר פון פאַראיין איז געווען אלתר שענהאַפּט

דער גורל האָט געוואָלט, אַז די לעצטע יאָרן בין איך געווען סעקרעטאַר פון דעם האַנטווערקער־פאַר־איין, ביז דער ליקווידאַציע דורך די דייטשע רוצ־חישע אָקופּאַנטן.

אונדזער פאָטער איז געשטאָרבן אין יאָר 1932 אין עלטער פון 68 יאָר. זיין טויט איז געווען אונדזער אַלעמענס טרויער. נישט האָבנדיק צווישן אונדז קינ־דער דעם געטרייען פאָטער און חבר אין אונדזער לעבן. ווען מיר קינדער האָבן געשטעלט אַ מצבה פאַר אונדזער פאָטער מיט אַ יידישן טעקסט, האָט עס אַ

טייל יידן פאַרדראָסן, ווייל ס'איז געשריבן אין יידיש.

אונדזער ליבע מוטער איז געשטאָרבן אין יאָר 1941. דער טויט פון אונדזער טייערער מוטער איז געקומען צוליב די טראַגישע אומשטענדן, וועלכע מיר יידן האָבן זיך דאַן געפונען ביי די דייטשע פאַשיס־טישע רוצחים. עס זענען געווען אין יענער צייט פאַר־שידענע קלאַנגען, אַז מען וועט אונדז אויסזידלען, נאָר מיט 50 קילאָ באַגאַזש. אָדער מען זאָל דאָמבראָווע גאָר מאַכן יידן־ריין און שיקן אַלע יידן אין געטאָס. די אַלע צרות האָט די ליבע מוטער נישט געקאָנט איבערטראָגן. זי האָט שטענדיק געזאָגט: ווו וועל איך גיין אויף מיינע אַלטע יאָרן מיט מיינע קינדער און אייניקלעך. דאָס האַרץ האָט נישט געקאָנט דאָס אַלץ פאַרנעמען, און אין חודש מערץ 1941 האָט זיך דאָס לעבן פון אונדזער הייס־געליבטע מוטער אויסגעלאָשן... זי איז געווען איינע פון די פיל קרב־נות פון די דייטשע נאַצישע באַרבאַרן.

ווי געזאָגט, איז אין דער משפחה קאָרנפעלד געווען דאָס הויז פול מיט לעבן. אַזוי ווי אונדזער פאָטער, זענען אויך די קינדער געווען טעטיק אין געזעלשאַפטן, ווי אויך אין פאַרשידענע פאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס.

ליידער, די אַלטע היים מיט דעם שפּרודלדיקן לעבן איז מער נישטאָ. מיר זענען פון דער גרויסער משפחה קאָרנפעלד געבליבן גאָר אַ קליין רעשטל. פון אַכט קינדער זענען מיר געבליבן דריי.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן לזכרונות, אונדזער ברודער דוד קאָרנפעלד, וועלכער איז געווען אַ חבר אין די לינקע „פּועלי־ציון" אין ראַיאָן פון זאַגלעמביע, ווי אויך אונדזערע שוועסטערן: שפרינצאַ, האַלינאַ, אירקאַ און מאַניאַ, ווי אויך די שניערס און אייניקלעך, וועלכע האָבן פאַרצוויגט די משפחה קאָרנפעלד.

זאָלן די געשריבענע ווערטער זיין אַ יזכור פאַר די אומגעבראַכטער פאַרצווייגטער משפחה קאָרנפעלד.

דוד איזנברג

ניצולי השואה מספרים

שנת 1939. ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה, כבר נראתה בעיר תנועה של פליטים הבורחים מהגבול. בשורות רעות התפשטו על בואו של צבא היטלר.

ביום שלישי, 5.9.39, נכנס הצבא לעירנו. המצב נעשה רע, תמורת כיכר לחם, שאי־אפשר היה לאכול אותו, עמדו כמעט כל הלילה בתור ולא אחד חזר הביתה ריקם.

הגרמנים פקדו שכל יהודי חייב לרכוש מין תעודת זהות, „פינגער־אָפדריק". תבליט של אצבע בצירוף שם: לגבר — „ישראל" ולאשה — „שרה". ניתן צו שכל אחד צריך לשלם מס־יחיד, „רטפ־שטייער", בסך עשרה מארק. חולקו כרטיסי מזון. ניתנה פקודה לרכז את כל היהודים ברחובות הצדדיים. לעלית על החש־מליות מותר היה אך ורק לקרונות שמעליהם התנוסס השלט: „רק ליהודים". „נור פיר יודן". בשנת 1942 לא הורשו בכלל לנסוע בחשמליות. כל יהודי חייב היה לענוד סרט לבן על שרוול הבגד של היד הש־מאלית, ועליו מגן־דוד רקום בכחול. כעבור זמן מה בוטל הסרט הלבן והוחלף בטלאי הצהיב. מותר היה להתהלך בעיר עד שעה שבע בערב או לפעמים עד תשע בערב. את מי שמצאו אחרי שעה זו עצרו.

הגרמנים החלו לנצל את היהודים לכל מיני עבודות וגם לניקוי שלגים בחורף. עבדתי אז בעיריה בעבודות ציבוריות. ניתנה פקודה לנפץ את האנדרטה של טדאוש קושצ'ושקו שניצבה בפינת רחוב המוביל לכיוון תחנת הרכבת. ניפצנו את האנדרטה והשלכנו אותה.

כל יהודי היה צריך להיות מסודר במקום עבודה קבוע, אחרת נשלח למחנות עבודה לגרמניה. הגר־מנים נהגו לערוך סריקות לעיתים קרובות, ואת מי שמצאו ללא תעודת עבודה במקום כסויים שלחוהו מיד לסוסנוביץ ל„דולאג" ומשם לעבודת כפיה.

הסריקות האלו לא פסקו. כשראינו את האוטו ה־ירוק של המשטרה הגרמנית, מיד הסתתרו כל הגברים איפה שרק יכלו. אחד החוטפים הראשיים לעבודה היה גרמני אחד בשם מאיור לינדנר ואנו קראנו לו „מאיר לינדנר". פעם, בכדי להטות את תשומת לבם של היהודים, הוא הופיע בעיר לא באוטו הרגיל אלא

באוטו האדום של הדואר, ואיש לא העלה על דעתו שזו תהיה חטיפת אנשים לעבודה.

הגרמנים פקדו להביא את כל דברי הנחושת, הזהב וכו'. הם לקחו מהיהודים את הרהיטים היפים ביותר. כעם, ביום בהיר בשנת 1940, ניתנה פקודה ליודנראט להביא נגרים ולהקים עשרה עמודי תליה. התברר אחר כך שהשוטרים של בית־הרושת ב„הוטה־באנקובה" אסרו עשרה גויים והאשימו אותם בבגידה והם נידונו למיתה בתליה. הגרמנים הכריחו כל עובר ושב בעיר להתבונן כיצד תולים את הבוגדים.

זכורני כיצד נשלחו הודעות לחלק מיהודי דומב־רובה שיתיצבו לטרנספורט. כולם התאספו בבית הכנ־סת הגדול, וביניהם גם ראובן ליכטציער ז"ל. האווירה

צייר: יצחק בלפר   צייכענונג: יצחק בעלפער

עד מתי?

היתה מאוד עצובה, אך מצב הרוח השתפר הודות לראובן ליכטציער שעלה על הדוכן והחל לדרוש דרשה ולעודד את היהודים, הוא קרא: „איך דאנק דיר גאָט אז איך בין אויך זוכה מיט אייך צוזאַמען אַנקעגן צו גיין דעם משיח". (מודה אני לאלוהים שזוכה אני לקדם פני המשיח בחברתכם). ממש באותו רגע רקאו את ראובן החוצה. היו אלה אנשי היודנראט והם שלחו את ראובן הביתה. אחר כך, אחרי הגירוש הגדול ב־12.8.42, פגשנו שוב את ראובן בגיטו ושאלנו אותו: „היכן היית ביום הסלקציה?" והוא ענה: „דא־מאלס צום זאַמלפונקט אין שול האָט מען מיר איינ־געלאַדנט, און צום אַנדערן זאַמלפונקט האָט מען מיך נישט איינגעלאַדנט, האָב איך מיך נישט צוגעשטעלט". (לנקודת האיסוף בבית הכנסת הזמינו אותי, ולמקום השני לא הזמינו — לכן לא התייצבתי.) ואכן, הוא זכה למות בביתו ועל מיטתו ולא נשלח להשמדה.

כעבור זמן מה ניתנה פקודה ליהודי העיירות ש־בסביבה להתייצב עם התעודות. הם התיצבו, החתימו את תעודותיהם ושלחו אותם הביתה. כעבור שבועיים ב־26.8.42 ניתנה פקודה לכל יהודי דומברובה, בנדין וסוסנוביץ להתיצב גם כן לשם החתמת תעודות. היי־הודים התאספו במקום המיועד וחשבו שאחרי ההח־תמה ישלחו הביתה, כפי שהיה עם יהודי העיירות הסמוכות. אך הפעם היתה זו מזימה של הגרמנים לעשות „אקציה", והיהודים מצאו את עצמם במיכלאה מוקפת גרמנים. באותו יום לקחו כ־1200 אנשי דומב־רובה, רובם מבוגרים, הורי ילדים וגם ילדים קטנים. הפעולה נעשתה בשיתוף עם היודנראט בניצוחו של הגרמני קוצינסקי. הוא קרא 3־2־1, זאת אומרת — הראשון והשני הלכו למחנות השמדה ומספר שלישי נשאר זמנית בבית. מאוחר יותר היהודים בעצמם כבר העדיפו לנסוע למחנות העבודה במקום לחכות למש־לוחי השמדה.

במחצית חודש פברואר של שנת 1943 הגיעה מש־לחת ממרכז היודנראט של סוסנוביץ, (צ'ארנוי ה־מזכירה, מאניעק מערין ועוד אחרים) והם הודיעו: „בכדי להציל נשים וילדים צריך להתיצב לעבודה לגרמניה". אחרי זה יצא מישלוח בשלישי למרץ. זה היה המישלוח האחרון וגם אני הייתי ביניהם.

הגרמני קוצינסקי בדק את הגברים ואותי שאל פתאום: „האם ברצונך לנסוע לגרמניה, או שאתה מעדיף להשאר בבית?" הסכמתי להישאר בבית. אחר כך הצטערתי, משום שכל אלה שנשארו היה להם רק סיכוי של השמדה.

המשכתי לעבוד בעבודות שונות בעיריה. מיום ליום הלך המצב ורע, היהודים חיו כל הזמן בפחד מתמיד מפני פעולת חיסול. הקהילה היהודית בדומברובה עמדה

בקשר טלפוני עם קהילת סוסנוביץ בשרודולה, היות ומול גיטו שרודולה היתה המפקדה הגרמנית בשם „איברפאלס־קומאנדו", וברגע שהם יצאו לפעולת חיסול בכיוון דומברובה, מיד הודיעו בטלפון ליודנראט בדומברובה. הידיעה התפשטה חיש מהר בכל הגיטו. הלילה הפך ליום. התחילה תנועה להסתתר. הדאגה הגדולה והחמורה היתה רק איך להרגיע ולהשתיק את הילדים שלא יבכו בזמן החיפוש ולא יגלו את המס־תתרים בבונקרים. כך זה נמשך יום יום, עד להעברת היהודים לגיטו שרודולה שבסוסנוביץ. הצפיפות היתה גדולה, כמה משפחות בחדר אחד, אך לא היה מקום להתלונן, מפני שהיו אנשים שלא קיבלו בכלל מקום, והיו צריכים להסתדר מתחת לכיפת השמים.

פעם, במוצאי שבת, התחילו הגרמנים לירות ללא כל הבחנה במשך כל הלילה עד אור הבוקר. המטרה היתה להרוג כמה שיותר, בכדי שהמישלוח החי יהיה קטן. ראיתי שהאקציה לא נפסקת, והחלטתי לברוח חזרה לדומברובה. מצאתי גיטו ריק. נשארתי שם כמה ימים והייתי בודד. מול הגיטו, בבית פומשטין שברחוב אוקשעאי, התגורר גוי שהייתי קונה אצלו לחם בשוק שחור בכדי להעביר לגיטו. הוא היה חייב לי כסף, כי תמיד נהגתי לשלם לו למפרע בעד הלחם. נכנסתי לביתו. ברגע שהגוי ואשתו ראו אותי היא נבהלה וביקשה שאעזוב את הבית כי הגרמנים יהרגו אותם וגם אותי. ביקשתי מבעלה שיצא אתי החוצה ובחוץ אמרתי לו שלא באתי לבקש את החוב אלא מקום להסתתר. הוא הציע לי להכנס לאחד ממחסני הפחם ושלא אגלה מי נתן לי רשות להכנס. כל הלילה ישבתי במחסן. שמעתי את קול היריות מפעולת החיסול של גיטו שרודולה שהיה קרוב.

למחרת בבוקר החלטתי לחזור לשרידולה כי לא ראיתי שום מוצא מהמצב. חשבתי שאולי פעולת ה־חיסול נגמרה. בדרך עצרה אותי אשה נוצריה ואמרה: „אל תסתובב כאן, כי הגרמנים נמצאים פה ואת מי שתופסים מיד הורגים".

השטחתי על האדמה בסביבת בית הקברות של יוזפוב, אך כתאום שמעתי את הצפירה מהוטה־באנ־קובה, האות להחלפת המשמרות של העובדים. ניצלתי את ההזדמנות של תנועת העובדים בכדי לחזור למקום המחבוא.

כעבור שעה הגיע אלי הגוי שקניתי אצלו את הלחם והביא לי צלחת עם מרק כרוב. ישבתי במחסן הזה על אבן, והחלטתי שאי־אפשר להישאר כאן בלי כל תנאים. החלטתי ללכת ברגל לזאוויערצ'ה.

יהודי העיר קיבלו אותי ושמחו שהצלחתי להגיע אליהם. כעבור כמה ימים הגרמנים עצרו את יהודי זאוויערצ'ה כדי שיגלו את הזרים. התחילה פרשה חדשה. שוב התחלתי להסתתר ולא ידעתי ממי לפחד וממי לא. הקהילה בזאוויערצ'ה הצליחה, תוך משא ומתן עם הגיסטאפו, להגיע לידי הסדר לשחרר את העצורים. את הזרים סידרו במקומות עבודה. היינו בערך 32 איש והתחלנו לעבוד בבית חרושת לנשק. כל אחד מאתנו היה צריך להשבע ליד ספר תנ"ך ומול תמונת היטלר שלא יבגוד ולא יספר במה הוא עובד.

כעבור שבועיים התנפלו עלינו שוטרים גרמניים, ערכו חיפוש, סחבו אותנו באמצע הלילה לכיכר השוק תחת משמר כבד. ניתנה פקודה לשכב על הארץ עם הפנים כלפי מטה. בין הדומברובאים שאתי היו ישראל לאסקע, שקראו לו „אולו" ונייער; מבנדין היו פאטאש ופלאכצינסקי; מגולונוג קלאקסבאלד וצ'זאנובסקי, מ־סוסנוביץ — ספיר עם בנו, ועוד שני יהודים מקראקוב. שכבנו וחכינו למות ביריות. הגרמנים התגרו בנו כל הזמן.

אחרי ליל הסיוטים, בעוד אנו שוכבים על הארץ, הביאו קבוצה של נשים מזאגלמביה, בפיקודו של מפקד הגיסטאפו בשם רויטער ובליווי כלב. בין צע־קותיהן של הנשים הכרתי את קולה של הדומברובאית לאה גולדשטיין, כלתו של לייזער רעכניץ ז"ל.

שכבנו ככה עד שעה 9.30 בבוקר, עד שהגיעו הגרמנים וצעקו: „פה שוכבים הנמלטים מדוברובה, בנדין וסוסנוביץ". ניתן צו להעביר אותנו לבית הסוהר של המשטרה המקומית, ומשם העבירו אותנו תחת משמר כבד למקום הריכוז של יהודי זאויערצ'ה אשר חיכו לטראנספורט. לאחר מכן העלו אותנו על קרונות משא. עמדנו ליד פתח הקרון כדי ייחשבו שכבר מלא ולא ידחסו לתוכו יותר כי היינו בפנים מעל ל־50 איש.

בדרך חשבנו כיצד להמלט על נפשנו. החלטנו לנפץ את ריצפת הקרון ותיכף התחלנו בעבודה. חתכנו בסכינים את הקרשים מסביב לברגים. רצינו לקדוח חור גדול שהבורג יפול וישאר פתח של חצי מטר לפחות, שדרכו יוכל איש לצאת. תכניתנו היתה ש־הרכבת תעמוד במיסלוביץ בדרך לאושויץ, שם הקרון צריך לעבור למסלול אחר. את הרגע הזה חשבנו לנצל לבריחה, מכיוון שהקרון עומד די גבוה מעל לפסים,

כך שלבורח לא יקרה כלום אם ישכב למטה עד שה־רכבת תעלם. חמישה בחורים הצליחו לחמוק דרך החור הזה אך הגרמנים הרגישו בהם ומיד ירו והרגום. ביניהם היה הדומברובאי נייער. הגרמנים פתחו באש על כל המישלוח והיו פצועים בתוך הקרון.

הגענו לאושויץ־בירקנאו. הגרמנים ציוו להניח את החבילות ולצאת מהקרונות. מיד הגיעו שני קציני ס. ס. וערכו סלקציה. הייתי בקבוצה של זקנים וילדים. מולי ניצבה קבוצת אנשים כשירים לעבודה. הבנתי שבקבוצה זו יותר כדאי להיות, אבל לא יכולתי להצ־טרף אליהם בגלל המשמר של ה־ס. ס. למזלי הגיע קצין ס. ס. ושאל לגילי. וכשאמרתי לו שלחוני לקבוצה השניה, לעבודה.

אחרי כן נודע לי שהקבוצה שעמדתי בה קודם היתה מיועדת להשלח לתאי הגזים.

משם העבירונו לבית המרחץ של מחנה בירקנאו. גילחו את שערנו והחליפו את בגדינו. מאז לא קראו לנו בשמות אלא במספר או בכינוי: „אסיר". אחרי כן העבירו אותנו בקרנטינה. המחנה היה מגודר בגדר חשמלית ועמדות משמר סביב. בתוך הקרנטינה פגשתי הרבה דומברובאים וראיתי את מצבם הגרוע. כל פעם עשו מיסדרים וסלקציות. עברתי שמה חמש סלקציות.

בחרו בטראנספורט של גברים, בערך מעל ל־800 איש, ואני ביניהם, והעבירונו למחנה פינפטייכן. ע־בדתי שם עם עוד אחדים בבנין המחנה. כעבור זמן מה, בשעת מיסדר, ניגש אלינו הראפורט־פירער ובחר בשישה יהודים, וגם אני ביניהם, והודיע לנו שממחר אנחנו יוצאים לעבוד במטבח של ה־ס.ס. קראו לי בשם „בנימין", מכיוון שהיתי הצעיר מכולם.

בזמן שעבדנו שמענו תמיד חדשות ברדיו מחדר האוכל של הס. ס., ופעם זכינו גם לשמוע על ההת־נקשות בחיי היטלר. הבשורה עודדה את כולם.

כשהגרמנים הרגישו שהרוסים מתקרבים, התחילו לתכנן את חיסול מחנה פינפטייכן. ב־20 לינואר 1945 יצאנו ברגל למחנה גרוסרוזן. בדרך נפלו רבים מחולשה ומיריות. העבודה שם היתה בעיקר העברת מתים למשרפות.

כעבור זמן מה העלו אותנו שוב לקרונות פתוחים והעבירו אותנו לנורטהאוזן. כעבור שבועיים הועברנו למחנה הארצונגען, שם עבדנו בבנין בית החרושת וי־2. חליתי והיה לי חום גבוה, לקחו אותי לבית־החולים וחשבתי שאני כבר מאושר, אך מיד נוכחתי שטעיתי: עינו אותי במקלחות חמות וקרות וללא אוכל. בכל זאת החזקתי מעמד שבוע ימים והחזירו אותי לעבודה. בדרך חזרה לעבודה, מרחק של חמישה קילומטרים, הובילו על פלאטפורמה אנשים חלשים מאוד, כמעט מעולפים. אחרים חלשים גם הם היו צריכים לסחוב את הפלאטפורמה הזו בידיהם.

כעבור זמן קצר ניתנה פקודה לא לצאת לעבודה ולהישאר במחנה, מכיוון שהאמריקאים מתקרבים. קי־בלתי עבודה בקאנטינה של ה־ס. ס. בגלל גילי הצעיר, כפי שמסרתי בכוונה. בקאנטינה הסתדרתי פחות או יותר עם אוכל וגם הצלחתי שוב לשמוע חדשות מהנשמע בחזית. כשגילו ששקרתי במסירת גילי, הכ־ניסו אותי לשטראף־בלוק מספר 7 בתור עונש, היה די קשה לעבוד משעה 4 בבוקר עד 12 בלילה, כש־הלכנו לישון.

כעבור זמן מה הגיעה פקודה להעביר את כולם לטראנספורט. העמיסו אותנו על קרונות משא סגורים ונסענו שישה ימים ללא אוכל עד למחנה ברגן־בלזן. כשהגענו למקום, איש מאתנו לא היה מסוגל לרדת מהקרון. סודרנו בתוך בלוקים שנעזבו על ידי הצבא ההונגרי. הצפיפות היתה גדולה, הייתי חלש מאוד ומצאתי לי מקום מנוחה מתחת לשולחן. היינו שם שבועיים ללא לחם, עד שביום 15.4.45 בשעה 3 אחרי הצהרים, נכנסו הטאנקים האנגליים. לא האמנתי שזהו יום השיחרור. בחלק גדול של המחנה שררה מגפת טיפוס ואלפי אנשים מתו ביום השיחרור.

כל שסיפרתי הוא רק טיפה בסבל הגדול שעבר על כל עם ישראל ועלי.

הלואי והיה זה הסבל האחרון.

הדסה גולדרייך

בית יהודי בקצה רחוב נארוטוביצ'ה

ה ב י ת

גרנו ברחוב נרוטוביצה 76, בקצה הרחוב, בדרך המובילה לשטשמישיצה, סלבקוב, אולקוש, וולברום וכו'. הבית היהודי היחידי בסביבה זו. לא הרחק, נמצאו פה ושם, עוד בתים יהודיים בודדים, אשר כמונו הסתגלו כנראה יפה לסביבה ולאוירה ה„אוהדת" כביכול שבין המיעוט היהודי ושכנינו הנוצריים. למע־שה לא הרגשתי כי הנני נמצאת בין זרים, למרות שהמציאות להלכה ולמעשה היתה שונה. בשנוי העיתים ובחלוף השקט החיצוני הוכחה הסביבה כרצחנית ר־עוזרת בפועל לרצוח יהודים.

זוכרת אני איך בני הנוער הפולניים היו תוקפים יהודים על־ידי יידוי אבנים וקריאות גנאי, עת הזדמנו לסביבתנו לרגל עסקיהם, עבודתם או בדרכם לערים הסמוכות. בכל מקרה שכזה נוהגת הייתי להזעיק את אבי המנוח, אשר תמיד היה מפסיק את ההתעללויות בהיותו בעל השפעה ומקובל במקום.

אמנם מעטים היינו יחסית, אך אורח חיינו הטביע את חותמו על הסביבה כולה. למרות שבימי החול האפורים התנהלו החיים כאילו על גל אחד, הרי בבוא השבת או החג הודלקו הנרות בבתים היהודיים והאירו את כל סביבתם, בבשרם לכל התושבים כי יום שבת, יום מנוחה בא. ואמנם היהודים המעטים, בהופעתם החגיגית, עוררו יראת כבוד — כאילו ניתנה רשות הדיבור רק לאלה אשר פיארו בהופעתם וב־התנהגותם את כל הסביבה.

זכור לי „יחסם הטוב" של שכנינו הנוצריים. כיום ברור לי כי היה זה יחס של קינאה ושינאה עצורה, אשר צררו בו את הטראגדיה של בני עמנו שעתידה היתה לבוא עלינו.

בכדי להמחיש את דברי אזכיר אפיזודה מתוך דו־שיח „חגיגי" אשר התנהל בין אבי המנוח לבין אחד מפועלינו הפולניים (היתה לנו מאפיה בה עבדו שמונה פועלים פולניים). היה זה באחד מימי החג, עת חזרתי עם אבי מבית הכנסת. פגש בנו אחד הפו־עלים, ברכנו לשלום בברכת חג שמח ושאל בנימוס רב: „תגיד לי בבקשה מר זילברשטיין, מתי אנו הפו־לנים נהיה בגלות כמוכם ונחגוג חגים כפולים (יהו־דיים ונוצריים) ואתם תעבדו אצלנו?" הייתי אז כבת עשר, ועד כמה שלא הייתי מסוגלת להבין את העוקץ והרעל שבדברי ידידות אלה, כנראה שבכל זאת ק־לטתי שאין אלה דברי נועם סתם, כי אחרת לא היו נחרטים בזכרוני. רק עתה מבינה אני כמה ארס היה ספוג בדברים.

בשבת אחרי הצהרים, עת הורינו הלכו לנוח מ־טירדות השבוע, אנו הנוער מלאנו את רחובותיה של העיר בדרכנו לתנועות הנוער השונות. אמנם לא פעם הותקפנו על ידי בני נוער פולניים, אך תמיד ידענו להגן יפה על עצמנו וכבודנו.

כאמור, גרנו בקצה הרחוב נארוטוביצה, בקרבת סטשיץ, הבית היהודי האחרון. שם גם היתה המאפיה שלנו. חיינו שם בהרגשת בטחון, הן מבחינה חברתית והן מבחינה כלכלית. כיום אינני מסוגלת להבין איך יכולנו לחיות בין נוצרים בהרגשת בטחון כזו. ואמנם שנת 1939 העמידה אותנו על טעותנו. נוכחנו כי הרגשת בטחוננו בנויה היתה על יסודות רעועים אשר עם פרוץ המלחמה ועם כניסתם של הנאצים התמוטטו כליל.

החיים השלווים הופרעו וכל אלה אשר בסביבתם חיינו דורות, והופיעו לא רק כשכנים טובים, אלא אף כידידים, הפכו בין רגע את עורם ונהפכו לחיות טרף. שיתפו פעולה עם המרצחים הגרמניים בחיסול החיים היהודיים במקום.

פלישת הנאצים לדומברובה

בשנת 1939, בהיותי כבת שתים־עשרה, השתלטו הגרמנים על פולין. מרגע כניסתם התחילו לטפל ביהודים. ידענו כי גורלנו תחת שלטונם יהיה קשה, אך איש כנראה לא ציפה ולא היה מסוגל לתאר לעצמו, עד היכן עשויים הדברים להגיע.

תחילת „הטיפול" בהחרמת מקלטי רדיו, רהיטים, כלי־מיטה ובית. חשבנו אז כי מעשים אלה הם קפריזה של השליטים החדשים, וכי הרכוש המוחרם יהווה כעין כופר עד יעבור זעם. אך הזעם הלך וגבר ועמו גבר תאבונם של השליטים. מידי פעם בפעם התבשרנו על החרמות חדשות: פרוות, כסף וזהב. ובינתיים

התחילו להיעלם יהודים בודדים. יציאה לרחוב התחילה להיות מסוכנת, אך גם בישיבה בבית לא היתה כל ערובה לבטחונו של היהודי. פחד, רעב, סבל רוחני ופיזי התחילו לפקוד את האוכלוסיה היהודית. למקומות ושירותים ציבוריים כגון קולנוע וחשמלית נאסרה כניסת יהודים, למרות שממילא הפסיקו להשתמש בהם עקב הסיכון הרב הכרוך בכך. בשלטי האיסור נאמר: „הכניסה ליהודים ולכלבים אסורה", אך במציאות נקבע האיסור המוחלט רק לגבי יהודים, לכלבים היתה סכנה מועטת...

האקציות, עבודות הכפיה ללא מזון בתנאי השפלה שלא יתוארו, דילדלו את האוכלוסיה היהודית. נסיונות להינצל בעזרת הידידים הפולניים נכשלו, ורק במקרים מעטים ובודדים עלה הדבר.

בשנת 1942, התחילו פעולות מתוכננות לקראת „הפתרון הסופי". נדמה לי כי רק אז ידענו מה צפוי לנו, אך בינתיים הצליחו הגרמנים להביאנו למצב של כהות חושים וחוסר אונים.

ביום קיץ אחד ב־1942, רוכזו כל היהודים במרכז העיר ושם חולקו לארבע קבוצות כדלקמן:

קבוצה מס' 1: המועמדים להשאר בחיים. היו אלה בעלי מיקצועות ובעלי כושר עבודה, שהגרמנים היו זקוקים לשירותיהם בדומברובה.

קבוצה מס' 2: לבירור נוסף. היו אלה בני משפחותיהם של אנשי הקבוצה מס' 1 (נשיהם, ילדיהם והוריהם).

קבוצה מס' 3: המועמדים לחיסול. ילדים, זקנים, חולים ונכים.

קבוצה מס' 4: המועמדים להעברה למחנות ריכוז ולעבודת כפיה מחוץ לדומברובה.

בו ביום חולקו בני קבוצה 2 בין הקבוצות 3 ו־4. התברר כי עצם ריכוזה של הקבוצה היה תפקיד הטעיה, למען לנטוע זמנית בלב הקרבנות — בעיקר אלה המיועדים לעבודה בשירותיהם של הגרמנים — כי אמנם בני משפחותיהם ישארו אתם במקום או יועברו למקום מבטחים. וכל זה למען להבטיח סדר ומשמעת בזמן הסלקציה. בתום הסלקציה נעלמה קבוצה 2.

הורי, אחי ואני צורפנו לקבוצה מס' 1. שתי אחיותי צורפו לקבוצה מס' 2. הן הועברו אחר כך לאחת הקבוצות 3 או 4 ומאז נעלמו עקבותיהן.

אני נשלחתי לעבודה במפעלי תפירה.

בשנת 1943, הוצאו יתר יהודי דומברובה, ובתוכם הורי ואחי הקטן. ימים אחדים אחר כך נלקחתי גם אני עם אחרוני יושבי דומברובה.

קול יהודי בדומברובה נדם לנצח.

במחנה ריכוז

בשנת 1943 הובאתי עם עוד כ־200 בנות, בנות גילי, מדומברובה, סוסנוביץ והסביבה למחנה עבודה געלענאו. במחנה זה עבדנו במפעלי טקסטיל שתים־עשרה שעות ביום ללא מזון ולבוש מספיק תחת נגישות ופקוח גרמני. חליתי מאוד וסבלי היה רב: כחולה היה דיני להיות מוצאת לחיסול אך הודות לידידותי וחברתי אשר הגינו עלי, ובעת הצורך הסתירו אותי ודאגו לשלומי, נשארתי בחיים. הבנות היו נהדרות. אחדות, אחווה ועזרה הדדית היו חלק בלתי נפרד מהוויי חיינו. למרות הסבל, הרעב והמצבים הקשים בהם נמצאנו — לא הפקירה אשה את רעותה. בתקופה ההיא דובר כי לא נשארו עוד יהודים בפולניה.

בשנת 1944 הועברנו למחנה ריכוז לאנגנבילו, שם מצאנו עוד כ־1000 בנות. לשמחתנו לא היה גבול. בינתיים נודע לנו כי קיים גם מחנה גברים בקרבת המקום. שוב התחילו תקוות להחזיקנו, אולי נשאר עוד מישהו מהיקרים ביותר, אולי?...

נסינו להתאושש שוב ושוב. את מקום היאוש תפסה התקווה. ואמנם, ב־8.5.1945 שוחררנו על ידי צבא ברית־המועצות.

יעדי כמובן היה בכיוון הבית בו גדלתי, בו טעמתי טעם של אושר. לא יכולתי ולא רציתי לתאר לעצמי שלא נותר איש מבני משפחתי הגדולה (הורים, שתי אחיות, אח, דודים, דודות, בני דודים, סבים וסבתות).

כאשר הגעתי אל שכנינו ולביתנו לשעבר בדומברובה, קיבלוני בתמהון רב, ולכל אחד מהם היתה שאלה זהה (בנוסחאות שונות): „עודך חיה? נשארת בחיים?". הייתי גם מוכנה לשאלה — „למה נשארת בחיים?". לא ביטאו זאת בעל־פה אך ביטאו זאת בעיניהם ומבטיהם.

השאלות, נימתן וצורתן, הדהימו אותי. כי לתומי חשבתי שיהיו שמחים לשמוע שנשארתי בחיים — אך נוכחתי לדעת כי שוב טעיתי בהערכת ידידותם, כפי שכנראה טעו הורי ויתר בני עמי.

כמובן שלא מצאתי אף אחד ממשפחתי בחיים. „ההפתעה שנשארתי בחיים" הבשילה בי את ההחלטה כי אשאר בחיים — אך לא כאן.

בצער התרחקתי מביתי, בית הולדתי, והרהורים

נוגים עולים בזכרוני: כמה עמל השקיע אבי ז״ל בבניית הבית, כמה עמל השקיע כדי ליצור יחסי שכנות כנים בינינו לבין הנוצרים; כמה עמל השקיעו אבות היהודים הראשונים לבנות עיר זו למען צאצאיהם, ולא ידעו שבונים על יסודות רעועים, שביום מר ונמהר צאצאיהם יושמדו ועצמותיהם של אבות העיר לא ימצאו מנוחה. כך בעירי דומברובה, וכך בכל הערים והעיירות בפולין. בעצב התרחקתי מביתי, בית הולדתי. לא הפניתי אליו יותר, כי לא רציתי לראותו עוד.

בחזרי הגעתי לסוסנוביץ. שם פגשתי קבוצת נוער שהתארגן במסגרת קיבוץ השומר הצעיר, לקראת עלייתם ארצה. הצטרפתי אליהם. עצם הרעיון נתן בי כוח להתגבר על מחלתי, מכאובי ופצעי שהתקופה האכזרית גרמה אותה. התחלתי את צעדי בבניית חיים חדשים, טובים יותר ומכובדים יותר. ואמנם, יחידה מכל משפחתי הקמתי משפחה חדשה.

בשנת 1949, נולד בישראל בני בכורי, הנושא את שם אבי הנרצח משה, ובעת כתיבת שורות אלו הוא משרת בצה״ל. כמה השתנו פני הדברים!!!

יהיו דברי אלה מצבת זכרון לאלה שלא זכו לראות במפלתם של המרצחים ותקומת ישראל. יהיו דברי נר תמיד להורי היקרים זיסל ומשה זילברשטיין, לאחיותי אדזיה ופול׳יה, לאחי הניק ולסבתותי ולסבי, לדודי ולדודותי ולכל משפחותינו, קרובינו, ידידינו, מכרינו ושכנינו, אשר כבודם נרמס ואשר נרצחו באכזריות על לא עוול בכפם.

יהי זיכרם ברוך.

משה יודקביץ׳

נר נשמה לזכר משפחתי הקדושה

נר נשמה לזכר משפחתי הקדושה
אקונן על אלה שהלכו לאבדון —
אל אהובי: אבא ואמא
לבבי מתכוץ ממכאוב מיגון,
ועיני יבשות מדמעה.
על אחי, אחיותי ועל ילדיהם
הגדולים, הקטנים, אספדה —
לא נשאר מהם עצם מעצמותיהם
הוי, כל המשפחה נשמדה.
אבי, זכר צדיק לברכה, בטהרה
אראה אותך בבית המדרש
יושב תמים, שקוע בדף גמרא,
כי מה־לך העולם הנרעש?
באזני מצלצל עוד קולך הנעים
שהנית קהל העדה
כל ימות השנה — ובימים־נוראים
לנשמתם הבאת צדה ...
ביום הזכרון האחרון את לבב
העדה שברת, כך אומרים,
כי חשת „מי בחרב ומי ברעב״
הנם מתקיימים ומתגשמים.
אתך יחד הלכה גם היא, אמי, חנה,
גם לה היו ילדים שבעה...
כלום הלכתם כולכם, כולכם לאבדון, הה?!
ואני מיותם נשארתי, לבדי
זכר למשפחה „עולה״ —
יד פלאית הוליכתני לארץ־הצבי,
אך המכה בלב גדולה.
על זה עלי לומר, בלב חמרמר, אבא,
יתגדל ויתקדש שמה רבא...

(תרגם מיידיש: בן־דב צחונובסקי)

רבקה בייטנער

פון קריג צו קריג

די ערשטע זאַך וואָס דער ערשטער וועלט־קריג האָט געברענגט פאַר דער באַפעלקערונג איז געווען הונגער און קראַנקייט־עפּידעמיעס. די יידן אין שטאָט דאַמבראָוואַ האָבן זיך אָרגאַניזירט מיט די איניציאַטיוו פון מיין פאָטער ז״ל, בכדי צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע. אין קאָמיטעט זענען געווען אַחוץ מיין פאָטער ר׳ חיים טוביה בייטנער ז״ל אויך: ר׳ אהרן לעמקאָוויטש ז״ל, ר׳ חנוך גרשון שפּילבערג ז״ל, ר׳ הערצל ליבערמאַן ז״ל, גליקסמאַן ז״ל אאַ״אוו.

דער אויסברוך פון דעם ערשטן וועלט־קריג האָט די שטאָט שווער געטראָפן אויפן געביט פון מעדיצינישער הילף און עלעמענטאַרע היגיענע־שוץ־מיטלען, דעריבער זענען אין שטאָט באַלד אויסגעבראָכן קראַנקייטן און עפּידעמיעס אויף טיפוס. מיין פאָטער, צוזאַמען מיט אהרן לעמקאָוויטש, יעקב שלום פישל, יצחק אָקס און אַנדערע האָבן געשאַפן אַ קרייז וואָס האָט זיך גערופן „ביקור־חולים״. געשיקט צו די קראַנקע אַ דאָקטער, אויסגעבאָרגט פאַרשידענע מעדיצינישע מכשירים און געשיקט מענטשן וואָס האָבן איבערגענעכטיקט ביים קראַנקן, און אים געגעבן די ערשטע הילף. איך געדענק ווי מיין פאָטער, אין אַ ווינטער נאַכט (די גאַסן זענען נישט געווען באַלויכטן) מיט אַ לאַמטערן אין האַנט באַזוכט די קראַנקע, נישט קוקנדיק אויף זיין מידקייט פון שטיין אין געשעפט און געזאָרגט אַז די פּרנסה זאָל חלילה וחס נישט געשעדיקט ווערן.

די שטאָט דאַמבראָווע־גורניצע, אַן אַרבעטענדע, דער רוב פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג האָט געאַרבעט אין די קוילן־גרובן, יידן האָבן צוליב שבת אַרבעט נישט געווען באַשעפטיקט אין דער שווער־אינדוסטרי, דעריבער זענען זיי פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אָרעמען מיטל־קלאַס, וואָס האָט געזאָרגט צוצושטעלן לעבנס־מיטלען און קליידונג פאַר די אַרבעטענדע.

מיר האָבן געפירט אַ מאַנופאַקטור געשעפט, מיין פאָטער פלעגט פאָרן קיין לאָדזש אָדער זאַוויערטשע דאָרט איינקויפן סחורה פאַרן געשעפט. פאָרנדיק קיין זאַוויערטשע איינקויפן סחורה, קומענדיק צומאָרגנס אַהיים, האָט ער נישט געקאָנט אויפשטיין, שטאַרק געפיבערט און אין 1920 געשטאָרבן אויף טיפוס, איבערלאָזנדיק אַ שטוב מיט קליינע קינדער. איך אַלס עלטסטע, (דעמאָלט 12 יאָר), האָב איך מיט מיין מוטער געפירט דאָס געשעפט ביז אין יאָר 1939.

*

די פוילישע רעאַקציע און איר העצע קעגן יידן האָט געברענגט צו דעם, אַז יידן זענען אין די לעצטע יאָרן פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג געוואָרן הפקר. מיין 13 יעריקער ברודער אהרן איז שפּעטער געשטאָכן געוואָרן מיט אַ מעסער אין גאַס דורך אַ פּוילישן אַנטיסעמיט. דאָס איז געווען דער ערשטער שלום־עליכם וואָס דער פוילישער אַנטיסעמיטיזם האָט געגעבן אַ יידיש קינד, אפשר דערפאַר ווייל ער איז געווען איינער פון די בעסטע שילער אין דער פּוילישער שול.

יאָר 1939. די געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע אַטמאָספערע אין פוילן איז געווען זייער אָנגעשטרענגט. דער מינכען־פּאַקט און דאָס פאַראַטן טשעכן האָט אָנגעזאָגט דאָס פוילישע יידנטום, אַז זיין גורל וואַקלט זיך צווישן לעבן און טויט. באַלד זענען די שטעט: וואַרשע, לאָדזש, לעמבערג געוואָרן שטאַרק באַמבאַרדירט, דורך דייטשע עראָפּלאַנען.

מיין ברודער אהרן איז געוואָרן מאָביליזירט. זיין דינסט־פּלאַץ איז געווען לובליניעץ. דאָרטן האָבן געווינט אַ סך פאָלקס־דייטשן, וועלכע האָבן מיטן ערשטן שאָס פאַראַטן פוילן.

די דייטשן האָבן אַלע פוילישע געפאַנגענע סאָלדאַטן קאָנצענטרירט אין אַ קעמפּ אונטערן נאָמען „סטאַלאַג 4״, די יידישע סאָלדאַטן האָט מען אָפּגעטיילט פון דעם קעמפּ און איבערגעפירט נעבן די לובלינער וועלדער און דאָרטן אַלע אויסגעשאָסן. צווישן די אויסגעשאָסענע איז אויך געפאַלן יאַסקעלע טאָקאַזש זון (אַזשעד) און צענדליקער אַנדערע פון דאַמבראָווע. די דייטשן פלעגן זיך באַנוצן מיט אַ מערדערישן טריק, זיי פלעגן צעלאָזן דעם טראַנספּאָרט און דאַן נאָכשיסן אויף זיי.

מיין ברודער איז געשפּרונגען פון צוג ווען ער

האָט זיך דערנענטערט צו די לובלינער וועלדער. ערב פּורים 1940, אַ פאַרלאָזטער, אָפּגעריסן, אויסגעהונגערט, געוואַנדערט אויף וועגן אומבאַקאַנטע אין קאַלטע ווינטער־נעכט, אַרויסגעריסן זיך פון די רוצחישע הענט און אַהיים געקומען אַ שאָטן פון אַ מענטש.

אין אָנהייב האָט זיך דאָס לעבן געפירט נאָרמאַל, הגם עסן צו דער זאַט האָט מען שוין נישט, הונגער פלעגט שוין זיין אַ בן־בית אין פיל יידישע פאַמיליעס, ברויט איז געוואָרן געטיילט אויף קופּאָנען, און אָפט פלעגט מען אַהיים קומען אָן ברויט.

אין געשעפט איז געוואָרן אַוועקגעשטעלט אַ קאָמיסאַר, אַ דייטש, ער האָט אויספאַרקויפט די גאַנצע סחורה פון געשעפט, און מיר האָבן ביי אים געאַרבעט, קיין געהאַלט האָבן מיר פון אים נישט באַקומען, אייניציקווייז איז דאָס געשעפט געוואָרן ליקווידירט און מיר זענען געבליבן בחוסר־כל, אָנגעוויזן אויף דעם זעלבן גורל פון אַלע דאָמבראָוווער יידן.

דערווייל האָבן די נאַצי־מערדער געמאָרדעט און די צאָל פון די דאָמבראָוווער יידן האָט זיך פאַרקלענערט פון טאָג צו טאָג, און דער מאָרגן איז געוואָרן מער טונקעלער און טרויעריקער.

די יידן וואָס האָבן געאַרבעט אין די דייטשע וואַרשטאַטן און שאָפּן און באַקומען זאָנדער־קאַרטן, האָבן זיך באַלד איבערצייגט, אַז דאָס איז אַ גרויסע אילוזיע.

מיין ברודער האָט געאַרבעט אין אַ שטיינהאַקעריי אויף די וואַרפּיעס און געהאַט אַ זאָנדער־קאַרטע, באַלד האָט ער זיך דערוווּסט אַז מען גייט ליקווידירן יידן פון דער שטיינהאַקעריי, ער איז אין דעם זעלבן טאָג צו דער אַרבעט נישט געגאַנגען, און שפּעטער מיט דער גאַנצער משפחה געאַרבעט אין אַ שאַפּ. טוביה, דער צווייטער ברודער, איז שוין געווען צוויי מאָל אין דאַלאַק (אַן איבערגאַנגס לאַגער).

אין אויגוסט 1942 איז געוואָרן געמאָלדן אַז יעדער ייד, יונג און אַלט, פרוי און קינד, מיט זאָנדערקאַרטן און אָן — מוז זיך צושטעלן אויף רעגיסטראַציע אויף אַ פּונקט נעבן דער קהילה. גלויבנדיק אַז עס איז בלויז אַ רעגיסטראַציע און מורא האָבנדיק וועגן סאַנקציעס, האָבן זיך אַלע צוגעשטעלט, נישט געוועזן ווער ס'זאָל וואָרנען אַז דאָס איז זייער לעצטער וועג.

אין דעם הייסן טאָג זענען געשטאַנען די דאָמבראָווער יידן אַרומגערינגלט מיט באַוואָפנטע און ווילדע הינט, דאַביי האָבן די דייטשן באַשטימט אַלטע מענטשן און קינדער — קיין אוישוויץ; מענטשן מיט זאָנדער־קאַרטן דערווייל אַ היים געשיקט און יונגע אַרבעטס־פעאיקע — צו די אַרבעטס־לאַגערן.

ראובן ליכטציער ז״ל האָט זיך נישט צוגעשטעלט. ער האָט געזאָגט אַז ווער עס דאַרף מיך, זאָל צו מיר קומען, ער איז געשטאָרבן ביי זיך אין דער היים.

נאָך דער סעלעקציע אין אויגוסט איז די געטאָ געוואָרן געשלאָסן און צו דער אַרבעט זענען מיר געגאַנגען אין באַגלייטונג פון פּאָליציי. מיר זענען געגאַנגען דורך די גאַסן וואָס זענען געווען יידן־ריין. מיר האָבן געאַרבעט 12 שעה אין טאָג. און די שווערע באַדינגונגען האָבן זיך אָפּגערופן אויפן געזונט.

בעת דער סעלעקציע האָבן די דייטשן געוואַרט אַז גאַנצע פאַמיליעס זאָלן גיין אין פייער.

דאָס פאַרמאַכטע געטאָ האָט אָנגעהאַלטן ביז 1943. מיין פאַמיליע איז אַרויס די לעצטע פון דאָמבראָווע קיין שראַדולע און סאָסנאָוויצע. נאָך אַ פּאָר טעג איז שראַדולע יידן ריין געוואָרן, דאָרט האָט זיך הערצל ליבערמאַן מיט זיין יונגע טאָכטער באַהאַלטן. די דייטשן האָבן ענטדעקט אַלע בונקערס און זיי אויסגעזידלט.

טאָג איין און טאָג אויס האָבן מיר געלעבט אין פחד צו ווערן אויסגעזידלט. מיר האָבן באַשלאָסן זיך אויסצובאַהאַלטן.

אין אַ בוידעם, וואָס איז געוואָרן פאַרבויט אַז ס'זאָל נישט וואַרפן קיין פאַרדאַכט, מיט אַ געהיימער איינגאַנגס־טיר זענען מיר צוויי שוועסטער, מרים־דבורה, און איך, און נאָך 10 אַנדערע יידן געווען באַהאַלטן. די גרויסע ענגשאַפט אָן יעדער באַוועגונג האָט אונדזערע ביינער צעבראָכן. די דיסציפּלין איז געווען זייער שטרענג, דאָס קאַרגע עסן איז געטיילט געוואָרן דורך אַ פאַראַנטוואָרטלעכן. פּלוצלינג האָט מיין שוועסטער אָנגעהויבן נערוועז צו שליקערצן און מיר זענען געוואָרן געצוווּנגען צו פאַרלאָזן דעם בונקער. מיר זענען אַרויס, און אַריין אין אַ צימער און אַדורכגעשלאָפן די נאַכט. אויף צעמאָרגנס ווען מיר האָבן זיך געוואָלט אַרומוואַשן, האָט אונדז אַ דייטש געפונען, מיר האָבן אים באַצאָלט, ער זאָל שווייגן און אונדז אַרויספירן אויף אַ וועג, ווו זיך ווייטער אויסבאַהאַלטן, אָבער דער דייטש האָט אונדז פאַראַטן און פאַרפירט אין אַ זאַמלפּונקט צו שיקן אין די לאַ־

גערס. מיין שוועסטער מרים דבורה זענען די כוחות נישט בייגעשטאַנען, געוואָרן געכאַפּט דורך די נאַציס און אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ. מער האָב איך זי שוין נישט געזען.

דורך דער פאַרמיטלונג פון אַ יידישם פּאָליציסט האָב איך זיך אַרויסגעדרייט פון דער געגנט, מיין שוועסטער רייזל, אַ בלאָנדע, האָט זיך די גאַנצע צייט אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסטין, שפּעטער געוואָרן געמסר׳ט, גענומען אין דער געשטאַפּאָ, געפּאָרשט און געפּייניקט געוואָרן. ס׳איז איר ווייטער געלונגען אָנצווענדן אַלע מיטלען זיך צו ראַטעווען, מיט דער הילף פון אַ דייטש, וועלכער האָט געהערט צו די חסידי אומות העולם, איז זי געוואָרן אַוועקגעשיקט אין אַ שאָפּ, וווּ מען סאָרטירט די זאַכן פון די דעמאָרדעטע. זי האָט געאַרבעט אין די לאַגערן, וואָס זענען געוואָרן ליקווידירט. שפּעטער האָט זי אויסגעאַרבעט פּאַפּירן זיך פריי צו באַוועגן. זי האָט זיך געטראָפן מיטן ברודער אין קאַמינקו. מיט איר הילף בין איך אויך געקומען קיין קאַמינקו.

איך און מיין שוועסטער רייזל זענען מיר ווייטער געוואָרן געכאַפּט דורך די געסטאַפּאָ און אַוועקגעשיקט אין דעם איבערגאַנגס־לאַגער אַנענבערג. פון דאָרטן איז מיין ברודער אַהרן געשיקט געוואָרן קיין גרויסמיסלעוויץ, מער האָב איך אים שוין נישט געזען.

איך און מיין שוועסטער רייזל זענען געוואָרן ווייטער געשיקט קיין פּייסקרעטשאם, דאָרטן געהונגערט, און באַקומען געשוואָלענע פיס פון קעלט. פּאָר נעמען אַ פּאָר קאַרטאָפל פון קיך בין איך געוואָרן אָן רחמנות געשלאָגן, שפּעטער פאַרמשפּט אויף 11 טעג הונגער־תפיסה אין אַ נאַסע קאַמער. מיינע פיס זענען אָפּגעשוואָלן געוואָרן און מיינע אויגן פאַרנעפּלט פון דער פינסטערניש.

פון פּייסקרעטשאם בין איך איבערגעפירט געוואָרן קיין בלעראַמע — קאָנצענטראַציאַנס־לאַגער נעבן שטעטל אוישוויץ. דאָ האָט מען אויסגעזויגן דאָס לעצטע ביסל כוח וואָס עס איז נאָך פאַרבליבן ביים מענטש, נאָך וואַלגערן זיך אין לאַגערס, דאָ האָט מען אויפגעהאָנגען דריי יידן אין צענטער פון לאַגער: איינער פאַר נעמען אַ שנורוואדלע, דער צווייטער פאַר באַהאַלטן אַ שטיקל ברויט און דער דריטער פאַר בעטן, מען זאָל באַפרייען די צוויי יידן. זיי זענען געהאָנגען אַ פּאָר טעג.

טאָג איין און טאָג אויס האָבן די אַמעריקאַנער באָמבאַרדירט די דייטשע שטעט. נאָך שווערע באָמבאַרדירונג און אַ שווערן ווינטער בין איך געוואָרן געשיקט שעפּן וואַסער פון אַ ברונעם, מיינע הענט זענען געווען פאַרפרוירן, האָב איך געבעטן אַ פּאָר שמאַטעס אַרומצובינדן די הענט, האָט דער באַקליידונגס־קאַפּאָ, אַ דייטש, מיך דערפאַר מערדערלעך געשלאָגן.

ווען עס זענען אָנגעקומען קלאַנגען אַז די רוסן דערנענטערן זיך, האָבן די דייטשן געמאַכט אַנשטרענגונגען, אונדז איבערצופירן אין טיף דייטשלאַנד, אָבער מאַרשירנדיק האָבן זיי זיך דערוווּסט, אַז דער וועג איז פאַרמאַכט און שוין באַזעצט דורך די רוסן, זיי האָבן אונדז צוריקגעיאָגט, אויפן וועג זענען געפאַלן פיל מענטשן.

אין לאַגער האָט שוין געהערשט אַ שטימונג פון האָפענונג, די דייטשן ווילנדיק פאַרטושן די שפּורן פון זייער פאַרברעכן, האָבן געוואָרפן ברען־באָמבעס צו פאַרברענען דעם לאַגער מיט די מענטשן. מיר זענען אַריין אין די קעלערס. מיטן קלאַנג פון דערנענטערונג פון די רוסן זענען מיר אַרויס זיי מקבל פּנים צו זיין, דאָ זענען געפאַלן קרבנות בעת דער קעגנזייטיקער שיסעריי. דעמאָלט זענען אויך געפאַלן די צוויי ברידער ווײַנשטיין. דער דייטשער ווידערשטאַנד איז געווען אַ פאַרלוירענער. ווייסע פענער האָבן זיך באַוויזן אויף די דייטשע הייזער ווי אַ סימן פון קאַפּיטולאַציע.

דעם ערשטן פעברואַר 1945 בין איך אָנגעקומען קיין דאָמבראָווע אָן יידן. דאָמבראָווע יודן־ריין, יידישע הייזער באַזעצט דורך קריסטן. ווילנדיק זען מיין היים, בין איך געוואָרן אַרויסגעטריבן דורך אַ קריסטין. די גאַסן פאַריתמעט. מער האָב איך אין דער שטאָט נישט געקאָנט בלייבן.

איך בין געקומען אין ישראל אין יאָר 1950.

(באַאַרבעט דורך : יהודה לאָנדנער)

שמעון ראָזענבלום

דער אנהויב פון אומקום

די דאָמבראָווער יידן אין דער צייט פון דער היטלער־אָקופּאַציע 1.9.39—1.10.40

דעם 1.9.39 האָט די דייטשע אַרמיי אַטאַקירט פוילן. אַ שוידער האָט אַרומגענומען די וועלט — און ספּעציעל דאָס פוילישע יידנטום.

באַלד אין די ערשטע שעהן פון קריג זענען אַלע וועגן געווען איבערגעפּולט מיט טויזנטער פּליטים, וועלכע האָבן געוואָלט ווי אַמשנעלסטן אַנטלויפן פון דער היטלער־אַרמיי. אָבער ליידער — נישט באַוויזן.

אָקופּירנדיק פוילן האָבן די דייטשן מיט זייער באַרבאַריזם — באָמבאַרדירט, געבערענט, געשאָסן און געמאָרדעט הילפסלאָזע מענטשן, ספּעציעל די יידן.

טויזנטער מענטשן האָבן זיך געוואַלגערט אויף די וועגן — הונגעריקע, דערשראָקענע, נישט וויסנדיק וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען. יעדער האָט גע־שטרעבט אַהיים, דאָרט ווו ער האָט איבערגעלאָזט זיינע הילפלאָזע נאָענטסטע.

ביים צוריקקער האָט זיך גלייך געלאָזט פילן די ליידן פון די יידן. אונדזערע גוטע פריינט, די פּאָליאַקן, האָבן זיך געלאָזט הערן, אַז אין אויסברוך פון דעם קריג זענען שולדיק די יידן. באַלד האָבן זיך אָנגעג־הויבן פאַרשידענע פּראָוואָקאַציעס און אין רעזול־טאַט דערפון זענען פיל יידן געפאַלן, נישט באַקומענדיק פון קיינעם קיין שוץ. אהיימקומענדיק האָבן אונדז די עלטערן באַגריסט מיט אויסגעוויינטע געזיכטער. זיי האָבן אונדז געוואָלט טרייסטן, אָבער נישט געהאָט מיט וואָס.

דער זומער איז געווען צו ענדע, יעדן פרימאָרגן האָט געשיינט די זון, אָבער ליידער נישט פאַר יידן. די הייזער אין דאָמבראָווע זענען נישט צעשטערט געוואָרן, אָבער ס'זענען פאָרגעקומען גרויסע ענדע־רונגען אין יידישן לעבן. אַלע פראָנטאָווע הייזער, וועלכע זענען געווען באַוווינט דורך יידן, האָבן „געפּוסטעוועט"; די פראָנטאָווע געשעפטן זענען געווען געשלאָסן. מען האָט אַפילו די „בערלס" און „מאירס" נישט געזען אַרומלויפן אין די גאַסן.

אויף די פּאַרקאַנעס פון די הייזער האָט מען גע־קאַנט זען פּלאַקאַטן פון די דייטשן, מיט גזירות קעגן יידן, צווישן אַנדערע, אַז:

1. יעדער ייד איז פאַרפּליכטעט צו טראָגן אַ „שאַנד־באַנד";
2. פון 7 אָוונט איז פאַרבאָטן די יידן צו פאַרלאָזן זייערע שטובן;
3. ס'איז פאַרבאָטן צו גרופּירן זיך פון יידן;
4. דעם ייד איז פאַרבאָטן צו גיין אויף דעם טראָטואַר;
5. יידן איז פאַרבאָטן צו האַנדלען;
6. יידן דאַרפן באַגריסן יעדן באַגעגנטן דייטש;
7. יידן איז פאַרבאָטן צו פאָרן מיט דער באַן, טראַמוויי, אויטאָ און מיט אַ פערד.

פאַר זייערע באַקוועמלעכקייטן האָבן די דייטשן באַשטימט אַ יודן־ראַט, וועלכער האָט געהאַט די אויפ־גאַבע צו פאַרלייכטערן אין די אויסראָטונגס־אַקציעס קעגן די יידן. צו אונדזער ווייטיק, האָבן זיך צו דער שמוציקער אַרבעט אויך געמאָלדן אָנגעזעענע איינוווי־נער פון דער דאָמבראָווער יידישער באַפעלקערונג. מיטן אָנקומען פון האַרבסט, וואָס איז באַגלייט פון ווינטן און רעגן, איז דעמאָלט אויך פול געווען מיטן געוויין פון יידישע הערצער, עס האָט זיך אַפילו נישט געלאָזט מערקן אונדזערע פריידיקע יום־טובים.

דער ווינטער איז אָנגעקומען מיט דער פולער האַרבקייט. אין די נישט באַהייצטע שטובן, געוועלטיקט יאוש און קעלט. הונגעריקע און אומעטיקע גייט מען שלאָפן, כדי ווי אַמשנעלסטן צו פאַרגעסן אין די שוידערלעכע וועלט. די נאַכט איז אָבער אַן אייביקייט, און דער פרימאָרגן ברענגט מיט זיך נייע שרעק. יעדן אין דער פרי לויפן די מענטשן כאַפּן די 400 גראַם ברויט און אָפט ווען צום פענצטערל דערגענ־טערט זיך אַ ייד, באַקומט ער אָנשטאָט ברויט, אַן ענטפער, אַז פאַר יידן און היינט איז נישט פאַראַן קיין ברויט. 6 אַזייגער פרי האָבן שוין מאַרשירט „קאָלאָנעס" פון יידן, יונג און אַלט, מיט לאָפּאַטעס אויף די אַקסלען, באַרוועסע און הונגעריקע, אין רעגן און שניי, מאַרשירן צו דער אַרבעט, אונטער דער אויפזיכט פון איין פאָלקס־דייטש, וועלכער צווינגט זיי אָפט צו זינגען היטלער־לידער. און אונדזערע אַלטע

שכנים, די פּאַליאַקן, פרייען זיך אויפן גורל פון די „זשידעס״.

דער פרילינג דערנענטערט זיך. די טעג ווערן גרעסער, די בוימער פאַרשלייערן זיך מיט נייע גרינע בלעטער, אויף די פעלדער שפּראָצט גרין גראָז, איבער־געפּלאָכטן מיט פאַרשידענע פאַרבן פון בלומען. די ציכטיקע פרילינגס־לופט וועקט צום לעבן. אָבער אין די צעבראָכענע הערצער פון די יידן וואַקסט די בענקשאַפט צו באַפרייונג.

כדי דאָס לעבן זאָל נישט זיין „מאָנאָטאָנע״ האָבן די דייטשן פון צייט צו צייט געשאָסן עטלעכע יידן, מיט דעם אויסרייד, אַז זיי האָבן נישט אָפּגעהיטן די געזעצן. זיי האָבן אויך אַרויפגעלייגט אויף די יידישע איינוווינער פאַרשידענע קאָנטראָבוציעס פון גאָלד און געלט, כדי נאָך מער צו פאַרביטערן דאָס לעבן.

פאַר די געקומענע דייטשן אין דאָמבראָווע, דאַרף מען צושטעלן מעבל, וועש, געשיר און אַלעס גוטעס — פאַרשטענדלעך אַז מיט דער מיטהילף פון דעם יודן־ראַט און די יידישע פּאָליציי. זיי האָבן געטאָן אַלעס, אַז די נייע הערשער זאָלן צופרידן זיין.

אין אַזאַ געדריקטער לאַגע האָבן מיר איבערגע־לעבט דעם פּסח, שבועות און אויך דעם גאַנצן זומער, וואָס איז געווען באַגלייט מיט פיל צרות און שרעק. דער מצב האָט געברענגט, אַז מען האָט פאַרלוירן די האָפענונג פון אַ בעסערן מאָרגן.

דער שווערער זומער פון 1940 איז צו ענדע און עס דערנענטערן זיך ווידער יום־טובים. דעם ראש־השנה — זוכט מען געהיים צו דאַווענען. מיט פאַרביטערטע הערצער בעטן די הונגעריקע אויף אַ בעסערן מאָרגן; יום כיפּור — און ווידער קומט מען זיך צוזאַמען אין געהיים, בעטן פון טיפן האַרצן ס׳זאָל שוין אַ סוף נעמען צו די ליידן. אָבער ווי ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, זענען אין די צייטן די הימלען געווען געשלאָסן, און דאָס געבעט פון די אומשולדיקע יידן איז נישט אָנגענומען געוואָרן.

אין שטעטל האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז נאָך סוכות וועט מען נעמען יידן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד, און פאַרשטענדלעך, אַז די ערשטע וועט מען נעמען די, וואָס זענען נישט געוווּנטשן פאַר דעם יודן־ראַט. אויף סוכות האָט מען געאַרבעט.

שמחת תורה — אין יודען־ראַט מערקט זיך אַן אינטענסיווע אַרבעט, אַלעס אַרבעט שווער, מען שיקט „צעטעלעך״ צו די, וואָס דאַרפן זיך צושטעלן צו דער אַרבעט. ווער ס׳האָט געלט, אָדער פּראָטעקציע, קויפט זיך אויס.

אין יעדער שטוב קלאַפּן די הערצער פון עלטערן און זייערע קינדער. אין דער טיר הערט זיך אַ ברוטאַל קלאַפּעריי פון יידישע פּאָליציי, וועלכע פאָדערט זיך צוצושטעלן צו דער אויסזידלונג, מיט דראָונג, אַז ווער ס׳וועט זיך נישט צושטעלן, וועט מען נעמען, ווען מ׳וועט טרעפן אין שטוב.

אין דער זעלבער נאַכט האָט דער יודן־ראַט און אויך די יידישע פּאָליציי, געהאַט פיל אַרבעט, צו־מאָרגנס פרי זענען פון דער באַן־סטאַציע אין דאָמב־ראָווע אַרויסגעפאָרן 200 יידן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט.

דעם יודן־ראַט און דער פּאָליציי קומט אַן אויסצייר־כענונג... אָבער אין די 200 שטובן פון וועלכע די קינדער זענען אַוועקגעפאָרן, וויינען צעבראָכענע, פאַרביטערטע עלטערן, ווייל ביים געזעגענען האָבן זיי שוין געוווּסט, אַז דאָס איז דאָס לעצטע מאָל, וואָס זיי זעען זיך.

ס׳האָט זיך נאָכאַמאָל געוואָלט אַרומנעמען, אויס־קושן די פאַרווייינטע געזיכטער פון די ליבסטע און נאָענטסטע.

ווי ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז דער גורל פון די איבערגעבליבענע אין דאָמבראָווע געווען פיל ערגער. זיי האָבן נאָך באַוויזן מיטצומאַכן — איבערזידלונגען, אויסזידלונגען, געטאָס, קאָנטרעבוציעס, סעלעקציעס און נאָך פיל גיהנומס — כמעט אַלע, זענען אויף אַ באַרבאַרישן אופן פאַרניכטעט געוואָרן.

רעגינאַ ליס (ציגלער)

איבערלעבונגען אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן בעתן חורבן

מיין פֿאָטער איז געשטאָרבן יונג, איבערלאָזענדיק קליינע 8 יתומים. אַ העלפֿט פֿון מיין משפּחה איז געפֿאַלן קרבנות אין דעם קריג, 3 שוועסטער און איין ברידער זענען אומגעקומען אין די דייטשע קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

צוויי ברידער און צוויי שוועסטער האָבן זיך געטראָפֿן קורץ נאָך דעם קריג און אַלע זענען עולה געווען קיין ישׂראל.

דער עלטערער ברודער לייב איז געשטאָרבן אין יאָר 1960, זייענדיק אינגאַנצן 2 יאָר אין לאַנד צוזאַמען מיט אונדז. דער צווייטער ברידער איז געשטאָרבן אין יאָר 1967. פֿון אַלע 8 קינדער בין איך געבליבן מיט מיין שוועסטער סאַלאַ.

אין דאָמבראָווע האָבן מיר געוווינט און געאַרבעט אויפֿן פֿאַבריקס־פּלאַץ פֿון די ברידער קליין (מיינע פֿעטער) וועלכע זענען אומגעקומען.

מיטן אויסברוך פֿון דעם קריג האָבן די דייטשן קאָנפֿיסקירט די פֿאַבריק און אַלע יידן האָט מען אַרויסגעוואָרפֿן פֿון דער אַרבעט און אויך פֿון די וווינונגען. מיר האָבן שוין אין די ערשטע טעג געפֿילט די טראַגעדיע וואָס דערוואַרט אונדז.

דאָמבראָווע גורניטשאַ, די שטאָט פֿון קוילן־קאַפּאַלניעס און אייזן־גיסעריי הוטאַ־באַנקאָוואַ, האָט באַשעפֿטיקט טויזענטער אַרבעטער — דערביי איין איינציקן ייד אַן אינזשינער.

מיטן אויסברוך פֿון קריג האָט זיך געפֿילט אַז דאָס יידנטום שטאַרבט אָפּ.

אין אַ הייסן זומער טאָג 1940 האָט מען זיך געדאַרפֿט צושטעלן, אָן אויסנאַם, צו דער היטלער־באַנדע קאָמיסיע, וועלכע האָט גלייך דעצידירט וועגן לעבן אָדער טויט פֿון די יידן אין שטאָט.

מיר זענען געווען שטאַרק בעוואַכט און געהיטן דורך די דייטשן. דער ברידער פֿון מיין מאַמען, דירעקטאָר קליין, איז געקומען צו לויפֿן אונדז געוואָרנט, אַז מיין מאַמע זאָל זיך נישט צושטעלן. מיר האָבן אים געפֿאָלגט און האָבן זי פֿאַרשטעקט, און אַזוי האָבן מיר זי צייטווייליק אָפּגעראַטעוועט.

דער אויסזידלונגס־פּלאַץ האָט זיך מיר שטאַרק איינגעקריצט אין מיין זכרון און מיין גאַנצן לעבן. אַלץ האָט זיך אין אונדז נוקם געווען: די זון האָט געבראָטן אַ גאַנצן טאָג, קיין ביסל שאָטן איז נישט געווען. אויך נישט אַ ביסל עסן און וואַסער ,אַזוי האָט מען געוואַרט אויפֿן אורטייל. פֿרויען און קינדער זענען אַוועקגעפֿאַלן, איך האָב אַבסערווירט דעם שוואַרצן שרעקליכן טאָג ווי מענטשן פֿאַלן, און די דייטשן היטן מיטן אויסגעשטרעקטן געווער, מען זאָל נישט אַנטלויפֿן, עס הויבט זיך אָן די סעלעקציע. די דייטשן האָבן אויסגעשטעלט דריי רייען. אַ טייל זענען געווען צייטווייליק גליקלעך, מען האָט זיי באַפֿרייט און באַקומען אַ זאָנדער־קאַרטע אויף אַרבעט. די פֿרויען, קינדער און עלטערע מענטשן האָבן זיי געשיקט אויף אויסזידלונג. איך הער נאָך יעצט דאָס געוויין פֿון די קינדערלעך, וועלכע האָבן געבעטן שטיקעלעך ברויט. דאָס איז געווען דער ערשטער טראַנספּאָרט פֿון 25 טויזנט זאַגלעמביער יידן, וואָס זענען פֿאַרשיקט געוואָרן צום טויט.

מיר האָבן זיך צוריקגעקערט אין שטוב מיט פֿיל ווייטיק אין האַרצן .אין שטאָט איז געווען יום כּיפּור. דאָס איז געווען די ערשטע נעץ, מיט וועלכע מען האָט געפֿאַנגען עלטערע מענטשן. די געבליבענע אַ קליינע צאָל יידישע איינוווינער, האָבן זיך צוריקגעקערט צו די פּוסטע ווענט אָן פֿרויען, עלטערן און קינדער. און אַזוי זענען אַוועקגעגאַנגען אומשולדיקע קרבנות מיט דער אַלגעמיינער אויסזידלונג פֿון יידן אין דאָמבראָווע גור׳ און אומגעגנט.

מיין מאַמע האָט זיך אָפּגעראַטעוועט, אָבער זי איז שפּעטער אין יאָר 1943, פֿון פּיין, זאָרגן, צרות, הונגער און שלעכטע ידיעות געשטאָרבן. 2 מיינע שוועסטער און 2 ברידער זענען געווען אין לאַגער, מיין ברודער הערש־בער האָט מען געכאַפּט אין שטאָט. ווען מ׳האָט די יידן אַוועקגעפֿירט אין די קהילה. ער האָט זיך מיט אַ שטריק אַראָפּגעלאָזט פֿונעם פֿענצטער און איז אַוועקגעלאָפֿן צו זיין פֿרוי.ביידע זענען שפּעטער אַוועקגעשיקט געוואָרן.

אין אייניקל איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד אין לאַגער מאַרקשטאַט. צו ערשט האָט ער זיך אַריינ־געוואָרפן אין אוביקאַציע־גרוב. ווען מען האָט אים אַפּגעראַטעוועט, האָט ער זיך אויפגעהאַנגען.

פּרטים פון לאַגערלעבן

אין ספּיטקיוויצע איז געווען אַ מענער־לאַגער מיט 350 פּערזאָן פון פראַנקרייך, האָלאַנד און בעלגיען. 13 מיידלעך זענען אַהין געשיקט געוואָרן אַלס לאַגער־פּערסאָנאַל. אַלע 13 מיידלעך האָבן זיך צוריקגעקערט אַהיים, און איך בין געווען צווישן זיי.

אין דערמאָנטן ספּיטקיוויצער לאַגער האָט אַ קאַ־צעטניק באַקומען אַ משוגעת. אין דעם צושטאַנד האָט ער געמוזט גיין צו דער אַרבעט. זיינע חברים האָבן אים איבערגעלאָזט מיט אַ קליינעם ברודער, ווייל ער איז נישט געווען פעאיק צו דער אַרבעט. דער אומגליקלעכער איז אַרויסגעגאַנגען און האָט פאַרבלאָנ־דזשעט. קומענדיק צוריק פון דער אַרבעט האָט מען אַלע געציילט. פאַרשטייט זיך אַז איינער האָט געפעלט. אַלס שטראָף זענען מיר אַלע געשטאַנען פון 5־4 שעה אויף אַ פראָסט פון 35 גראַד ביז 12 ביינאַכט, אָן אַ ביסל עסן נישט ביי דער אַרבעט און נישט — נאָך דער אַרבעט.

די פּאָליציי האָט דעם נישט נאָרמאַלן געפונען און אים באַלד אויפגעהאַנגען, כדי מען זאָל זעען און

קבר אחים יהודי   אַ ברידער־קבר

הערן. דער געהאַנגענער האָט אויסגערופן „דאָס איז מיין שענסטער טאָג אין מיין לעבן".

פיל פון די מענער האָט מען צעשלאָגן פאַר דער קלענסטער שולד. גענוג איז געווען אַז אַ ס. ס. מאַן האָט געמאָלדן, אַז ווער ס'האָט געזויכערט אַ פּאַפּיראָס, האָט דער באַשולדיקטער באַקומען 50 שמיץ מיט אַ נאַגייקע. דאָס קרעכצן האָט מען געהערט דורך דער וואַנט.

אין פאַרלויף פון 3 חדשים זענען אין דעם לאַגער געשטאָרבן 100 מאַן (פון 350) און 110 קראַנקע האָט מען אַוועקגעשיקט.

מיך, האָבענדיק 41 גראַד היץ, האָט דער דאָקטאָר געראָטן גיין אין קיך ווי איך האָב געאַרבעט, ווייל מען קען נאָך מיך אויך פאַררעכענען צווישן די קראַנקע און אַוועקשיקן קיין אוישוויץ. ווען מיר האָבן זיך געפּרעגעט וווהין שיקט מען די מענטשן, האָבן די באַרבאַרן געענטפערט: אין דערהאָלונגס־לאַגער, וואָס הייסט אוישוויץ. אויפן פּלאַץ פון די אַוועקגעשיקטע האָט מען געברענגט פרישע קרבנות.

אין דעם זעלבן ספּיטקעוויצער־לאַגער האָט זיך איין לאַגערפירערין פאַרגליסט מאַכן פריילעך אויף אונדזער חשבון, און פאַרווילן אירע מענער קאַמעראַדן. די סצענע איז פאָרגעקומען אין עס־זאַל. די דייטשקע האָט אַרויסגעשטעלט אַ ליסטע פון 15 מיידלעך, וועלכע האָבן געזאָלט באַקומען צו 25 שמיץ פאַר פוילן זיך ביים אויספירן די אַרבעט. 100 מיידלעך וועלכע מען האָט קאָנצענטרירט פון דער גאַנצער געגנט, האָבן אויסגעבראָכן אַ געוויין, איך דאַקעגן האָב נישט גע־וואָלט זיי פאַרשאַפן דעם פאַרגעניגן. דערפאַר האָט מען מיר דערלייגט נאָך 10 שמיץ מיט דעם קאַנטשיק. איך האָב נישט געוויינט אַזוי פיל פון ווייטאָג, ווי פאַר פאַרדראָס. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער מייסטער האָט דערקלערט אַז איך פאַרשפּעטיק זיך צו דער אַרבעט וואָס איז געווען אַ פּיקציע. די פאַבריק האָט קיין שום ליסטע נישט געפירט. די דייטשן האָבן פּשוט אָנגעקוואָלן ווען זיי האָבן אונדז געקענט שמייסן.

פון ספּיטקעוויצער לאַגער האָט מען באַוויזן צו שאַפן אַ קאָנטאַקט דורך אַ פּוילישן אַרבעטער, וועלכער האָט געאַרבעט אין לאַגער און איז יעדע וואָך געפאָרן אַ היים. און אַזוי האָב איך געפירט בריוו־איסטויש נישט, בלויז פאַר זיך. אַזוי האָב איך אויסגעפירט אַ וויכטיקע אויפגאַבע ביים פאַרבונדן זיך פון 2 בעל־גישע יידן מיט זייערע נאָענטע אין אויסלאַנד. איינער איז געווען אַ סטודענט פון מעדיצין (אין לאַגער האָט

על יד הקרמטוריום באושביץ

ביים קרעמאַטאָריום אין אוישוויץ נאָכן קריג

ער געאַרבעט אַלס דאָקטאָר). ער האָט באַקומען אַן ענטפער פון זיין פאָטער אין בעלגיע, פאַר איין קעכער האָב איך געשאַפן אַ פאַרבינדונג מיט זיין פרוי.

מיין שוועסטער, וועלכע איז געווען אין דער היים, האָט זיך פאַרבינדן אין בעלגיען מיט אַ פּאָלאַק, און די בריוו זענען אויך געקומען לויטן אַדרעס פון דערמאָנטן פּאָליאַק, וועלכער האָט די בריוו געבערענגט פאַרבאַהאַלטן אין זיינע שיך.

ווען איך האָב די צוויי מענטשן געבערענגט די בריוו האָבן זיי זיך צעוויינט פאַר פרייד ווי צוויי קליינע קינדער.

די יידן־עלטסטע, וועלכע זענען געוואָר געוואָרן אַז איך העלף פאַרשידענע מענטשן, האָבן מיך געוואָרנט אַז עס דראָט מיר אוישוויץ, און מיט מיין לעבן, אויב מען וועט מיך כאַפּן.

אין לאַגער האָב איך איבערגעלעבט שרעקלעכע סצענעס. איינמאָל האָט מען נאָכגעיאָגט אַ מוזולמענער ד. ה. אַ האַלב טויטער מאַן, בלויז הויט און ביינער. דער מענטש איז געווען באַהאַנגען מיט אַ שוואַרצע קאָלדרע, און זיינע צוויי באָרוועסע פיס האָבן אויס־געזען ווי 2 ווייסע שטעקנעס, וועלכע ער האָט קוים באַוועגט. מען האָט אים געטריבן אין וואַש־רום. דאָרט האָט מען אים געשפריצט אין ווינטער מיט אַ גרויסן שטראָם פון שלויך גלייך אינעם האַרץ. דער אָרימער אומגליקלעכער מענטש האָט געשריגן, אַז ער וויל נאָך לעבן, אָבער ליידער האָט ער אויסגעהויכט זיין ביסל לעבן ביי דער גרוילעכער סצענע. עס איז שווער צו באַשרייבן, אַלע גרוילעכע סצענעס וואָס זענען פאָרגעקומען אין די אַרבעטס־לאַגערן, און ווער קען נאָך באַשרייבן די סצענעס אין די טויט־לאַגערס.

אין לאַנצעשוט לאַגער איז איינע פון די פאַר־שפּאַרטע אַראָפּ פון זינען, מען האָט זי גלייך אַוועק־געשיקט קיין אוישוויץ, איינע אַ חברטע מיינע האָט געזאָגט אַ דייטש, אַז מיר מוזן אויסהאַלטן, ווייל עס איז שוין נישט ווייט דער סוף פון קריג. צומאָרגנס האָט מען זי אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. אין דעם זעלבן לאַגער לאַנצעשוט האָב איך אָפּגעראַטעוועט דאָס לעבן פון מיין פרוינדין — אסתרקע. ביינאַכט האָט זי שטאַרק פאַרחלשט, קיינער האָט נישט געוואָגט צו וועקן די לאַגער־פירערין, כדי צו רופן הילף. איך האָב אויפגעוועקט די דייטשקע, וועלכע האָט שרייענדיק דאָך דערלויבט רופן אונדזער סאַניטאַרין, וועלכע האָט מיט אַמאָניאַק באַוויזן אויפצומינטערן מיין חברטע נאָך דעם ווי אַנדערע מיטלען האָבן נישט געהאָלפן.

איין חברטע האָט זיך געוואָלט פאַרשרייבן אין פעטערשוואַלדאַר־לאַגער אין דער ליסטע פון אַלע שוואַ־

כע וואָס האָבן זיך נישט געקענט האַלטן אין דער צייט פון דער געפּלאַנטער עוואַקואַציע דורך די דייטשן, איך האָב איר פאַרוועדט, צוזאָגנדיק איר הילף ווען זי וועט דאַרפן.

אַלע וואָס האָבן זיך פאַרשריבן אין דער ליסטע פון שוואַכע אין לאַגער פּעטערשוואַלדאַו האָט מען גלייך פאַרשיקט אין אוישוויץ, וואָס האָט געהייסן אַ זיכערער טויט.

די דייטשן, ווילנדיק אין דער צייט פון מלחמה אונדז אונטערשיידן פון דער גאַנצער באַפעלקערונג, און האָבן אויף יידן אַן אויפ:יכט ,האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אַז אַלע יידן מוזן טראָגן אַ געלע לאַטע מיט אַ מגן־דוד.

אַן „אויספלוג” אין אוישוויץ

נאָך דעם קריג האָב איך מיין ערשטן אויספלוג געמאַכט אין אוישוויץ. די אויגן האָבן נישט געקענט צוזען, און דער מוח האָט נישט געקענט באַגרייפן צו וואָס פאַר אַ טראַגעדיעס עס האָבן דערפירט די דייטשע היטלעריסטישע בעסטיעס.

שוידערלעך איז געווען ווען מען האָט אַראָפּגעפירט דעם געוועזענעם קאָמענדאַנט פון אוישוויץ־לאַגער און אים געוויזן צו וואָס זענען געווען פעִיק זיינע היטלער־בעסטיעס. בלויז דאָס וואָרט „אוישוויץ” איז גורם אַ גרויל אין גאַנצן קערפּער פון יעדן מענטש.

ווי מען האָט אונדז דערקלערט, איז די ערשטע געביידע געווען באַשטימט אַלס „פריילעך הייזל”, שפּעטער האָבן מיר באַזוכט די אַנדערע בנינים, אין וועלכע מענטשן האָבן געלעבט אין גרוילעכע באַדינגונגען פון ליידן און פּיין.

צום אונטערשיידן געהערט דער 11 בלאָק, וועלכער רופט שרייענדיקע נקמה, דער בלאָק איז געבויט געוואָרן אויף יידישע פאַרניכטעטע און פאַרברענטע קערפּער, וועלכע מען האָט מאַסנווייז אַרייינגעוואָרפן אין אַ גרויסן גרוב. דאָרט האָט מען אונדז אָנגעוויזן אַ טיש, אַ קליינע סאַניטאַרע שאַנק און אַ בענקל, אויף וועלכן די באַרבאַרן אין ווייסע דאָקטער־פאַרטעכער האָבן איינגעשפּריצט טויט־שפּריצן גלייך אין האַרץ אַריין.

אין דעם 11טן בלאָק זענען געווען קעלערן אין דער גרויס פון אַ שטייענדיקן מענטש, פאַר דעם קלענסטן פאַרזינדיקן, פלעגט מען אַריינוואַרפן מענטשן אויף אַ טאָג אָדער מער. אָן אַ ביסל עסן און ביי אַ טעמפּעראַטור פון אונטער זעראָ. בעת דעם באַזוך האָבן מיר געזען פון דעם בנין אַ וואַנט, וואָס האָט געטריפט מיט יידיש בלוט. גערופן האָט מען זי, די יידישע וואַנט וואָס וויינט מיט בלוט.

אויפן באַפעל, האָבן די יידן פאַרן דערשיסן, זיך געמוזט אויסדרייען מיטן פּנים צו דער וואַנט. די וואָס האָבן געהאַט מוט, זאָל דאָס אַ:וי הייסן, אָדער בעסער, יידן וואָס זענען אַראָפּ פון זינען, זענען בעסער געלאָפן צום שטעכלדיקן עלעקטריזירטן דראָט און אַזוי געפונען זייער טויט.

לויט דער ריי האָבן מיר באַזוכט דעם פרויען־לאַגער בירקענאַו, דאָרט האָבן געליטן און געפאַלן הונדערטער טויזנטער פרויען, און אפשר אויך — מיליאָנען. די דייטשע באַרבאַרן האָבן אַלע מאָל אויסגעטראַכט נייע סאַדיסטישע פּלענער, כדי וואָס שנעלער און וואָס מער יידן צו פאַרניכטן.

צווישן אַנדערע האָט מען פון די יידן גענומען בלוט פון דעם ביסל וואָס עס איז נאָך ביי זיי געבליבן. ווען די יידן זענען געפאַלן האָבן די סאַדיסטן מיט עמער זיי באַגאָסן, פאַר דעם דערמאָנטן בלאָק. טייכן בלוט האָבן זיך געגאָסן אין דעם אייביק פאַרשאָלטענעם לאַגער.

מיר האָבן אויך באַזוכט דעם פּלאַץ, ווו עס איז געשטאַנען דער קרעמאַטאָריום, די פאַבריק פון טויט, ווו מען האָט געברענט און געבראָטן 6 מיליאָן יידן פון אייראָפּע.

אין די פאַרמאַסקירטע באָד־צימערס מיט קראַנען צום וואַשן זיך, איז קיינמאָל קיין וואַסער נישט געווען, נאָר פאַרניכטונגס־גאַז. דאָרט אַהין האָט מען געטריבן אונדזערע טייערע און זיי פאַרגאַזעוועט מיט ציאַניד־ציקלאָן און אַנדערע שרעקלעכע גאַזן.

מען האָט זיך אָפּגעשטעלט ביי פאַרשידענע זאַכן, וואָס עס זענען געבליבן נאָך די אומשולדיקע קינדער, ספּעציעל האָבן זיך געוואָרפן אין די אויגן די קליינע קינדערשע שיכלעך.

כבוד זייער אָנדענק!

(פון פויליש : אברהם בייטנער)

אן עכא פון אפגרונט

(בריוו פון דערמאָרדעטע מוטערס)

אין יאָר 1945 האָט דער יידישער קאָמיטעט פון דער שארית הפליטה אין דאָמבראָווע פון קריסט טורקין באַקומען אַ בריוו אַז ביי אים האָט זיך אָפּגע־ראַטעוועט אַ יידיש מיידל. ער האָט איבערגעגעבן אַ בריוו פון דער מוטער פון דעם מיידל.

יוסף פיווניטשע, וועלכער האָט זיך דעמאָלט גע־פונען אין קאָמיטעט, האָט דעם בריוו קאָפּירט אָן ענדערונגען.

*

„מיינע ליבע. מיט אַ צעבראָכן האַרץ זעץ איך זיך אַוועק שרייבן צו אייך אַ פּאָר ווערטער. אפשר איז דאָס שוין דאָס לעצטע שרייבן צו אייך.

מיינע טייערע, איך ווייס נישט אויב איר וועט דעם בריוו דערהאַלטן אַמאָל, און אויב איר וועט אים יאָ דערהאַלטן וועט איר כאָטש וויסן ווי אייערע נאָענטע זענען אַהינגעקומען. מיין טייערע אַנדזשע, איך וועל אַנהייבן פון אונדזער גאָטזעליקער מוטער. אונדזער גאָטזעליקע מוטער איז געשטאָרבן, גאָט זיי דאַנק, מיט אַ נאַטירלעכן טויט אין יאָר 1942, לויטן יידישן דאַטום זעקס טעג אין חודש תמוז. דו זאָלסט וויסן צו האַלטן יאָרצייט פון אונדזער ליבער מוטער. אונדזער פאָטער איז אומגעקומען אין דריי מאָנאַטן שפּעטער דורך די מערדערס הענט. פון דער גאַנצער פאַמיליע איז, ליי־דער שוין קיינער נישטאָ. פון זשוריק איז מער קיין צייכן נישטאָ. איצט זענען מיר אין אַ פריש געפאַר,

אַנדזשע, זיי שטאַרק, האַלט זיך מיט אַלע כוחות עס איז קיין רעדע נישט, מיר זאָלן דאָס איבערלעבן. און געדענק נאָר איינס, נקמה זאָלסטו נעמען, אויב וועסט קענען. מיר האָבן קיין עצה. מער ראַטעווען קען מען זיך שוין נישט, ווייל עס איז נישטאָ ווי צו לויפן. מיר זענען געבינדן פון אַלע זייטן. איך וועל אייך מער נישט שרייבן, ווייל איך וויל אייך נישט פאַרשאַפן קיין שמערץ. פון ליבן וואַוטשע, די ליבע מוטער און העלע מיטן מאַן און קינד זענען גאָט זיי דאַנק, ביז איצט דאָ. מיינע טייערע אויב מיר וועלן נאָך דאָ זיין וועלן מיר ווייטער שרייבן און מער.

זייט געזונט

אייער שוועסטער נאַטקע

דאָמבראָווע, דעם 23.7.1943

ליבע מיינע שוועסטער און שוואָגער, אויב איר וועט אַמאָל דעם בריף ערהאַלטן שרייבע איך אייך, פון איטשען ווייס איך ניט ווי ער איז, ער וואר אין איין לאַגער, איך הער פון אים איבערהויפּט נישט. שיינדעלען האָט מיר געלינגען איבערצולאָזן ביי דעם הערן טורקין. מיט דעם הערן טורקין האָב איך זיך באַקאַנט ערשט מיט אַ פּאָר מאָנאַט צוריק. אַלזאָ איך זאָג אייך ער מיט זיין פרוי איז זער אַנשטענדיק. זאָ וואָס פיינעס גיבט איבערהויפּט נישט. זיי נעמען שיינ־דעלען אונטער זייער אָפּיקע. אַלזאָ אַנדזשע און וואָוו־טשע איר זאָלט וויסן, ווען איר וועט באַקומען אַ ידיעה פון הערן טורקין, זאָלט איר זיך אָפּיקעווען מיט מיין קינד. איהר זאָלט זיין צו זי גוטע עלטערן. מיינע טייערע איך שרייב דעם בריוו שוין די לעצטע טעג. איך בלייב מיט וועלוולען און מיט נאַכעלען. מיר וואַרטן יעדע מינוט אויפן טויט און מיר ווייסן וואָס פאַר אַ טויט עס וואַרט אויף אונדז. ליבע מיינע, איך בין שוין 3 יאָר אָן איטשען. איך האָב מיך דערנערט מיט מיינע קינדער פון מיין אַרבעט, איך האָב גע־אַרבעט אין אַ שאָפּ 10 שעה אין טאָג. איך בין אַהיים געקומען האָב איך געאַרבעט פריוואַט און האָב מיך ערנערט און אָפּגעלעבט 4 יאָר און די ענדע אונדזער ענדע איז ביטער און טרויריק. נאָר גאָט זיי דאַנק איך האָב באַקאַנט דעם הערן טורקין ער איז אַ מלאך, איך האָב איבערהויפּט קיין ווערטער פאַר איהם און פאַר זיין פרוי, אַלזאָ פון די גאַנצע פאַמיליע וועט איר מער ניט האָבן ווי מיין קינד שיינדעלע. איך פאַרהאָף אַז זי וועט בלייבן. איך בין זיכער, אַז דער הערן טורקין מיט זיין פרוי וועט אָפּהיטן מיין קינד. מיינע ליבע איך בין נישט אומשטאַנד דעם הערן צו ערלעדיקן פאַר אַזאַ זאַך איך באַגעב דאָס אייך מיינע ליבע. איר זאָלט אים קיין עוולה נישט טאָן. אנדזשע די זאָלסט דעם הערן טורקין פאַרשטיין גלויבן און גוט באַפרידיקן ווייל מיין קינד וועט דיר בלייבן. איך ווייס איך בין זיכער, ווייל איך זע שוין דעם מלאך המוות פאַר די אויגן. איך גלויב נישט, אַז עס קען געשעהן אַזעלכע נסים, אַז מיר זאָלן נאָך בלייבן. ניין און ניין זאָ וואָס קען נישט פּאַסירן. נאָר מיינע ליבע דאָס זאָלט איר וויסן אַז איך מיט וועלוועלען מיט

נאָכלעצן זענען געפאַלן די לעצטע אַ קרבן. אַהרן מיט שיינדעלען און קינד זענען אויך נאָך דאָ. משהלעס פרוי מיט אין קינד איז אויך נאָך דאָ.

מיינע טייערע, איך שרייב דעם בריוו מיט בלוט אַנשטאָט טינט. איך בין פאַרחישט, דאָס איינע איז מיר נאָר לייכטער אויפֿן האַרץ, איך זע, אַז מיין שיינדעלע ווערט געראַטעוועט און איך לאָז זי איבער אין גוטע הענט, ביי פיינע מענטשן. מיינע ליבע מער העלפן קען איך מיר נישט. אַנדזשע און ליבער וואָוטשע, איהר זאָלט זיין געזונטע עלטערן פאַר אייערע קינדער און פאַר מיין שיינדעלען. איך פיל דעם מאָמענט ענקערע הערצער, ווען איר וועט דעם בריוו ערהאַלטן. נאָר איר זאָלט זגאַדזשען מיטן לאַס, עס איז נישט אונדזער שולד, מיר פאַלן אומשולדיק. עס איז פאַרפאַלן. עס קען אַנדערש נישט זיין.

מיינע ליבע איהר זאָלט אויך צוזויסן געבן אונדזערע אָנקעלס אין נעוו־יאָרק וועגן דעם אַלעמען. זייט געגריסט און געקישט. איך וואָלט געהאַט אייך זייער פיל צו שרייבן. עס וואָלט פאַפיר אויסגעפעלט נאָר ליידער בין איך נישט אומשטאַנד, איך דריי מיך אַרום ווי אַ דעריפענע. מיינע ליבע, עס איז זייער שלעכט ווען מען שטאַרבט מיט דעם ריכטיקן שכל און מען זעהט דעם מלאך המות פאַר די אויגן. איך גריסע און קישע אייך מיינע טייערע ווי אויך אייערע קינדערלעך, אייער שוועסטער ביז יעצט נישט פאַרגעסענע שוועסטער טייבעלע. מיינע ליבע עס טהוט מיר וויי, עס צערייסט מיר מיין האַרץ אַז איך מוז צו אייך אַזאַ בריוו שרייבן”.

(פאַרעפנטלעכט דורך יוסף פיוניטשני)

ישראל ראָזען

אין אוישוויצער גיהנום

ביז צו דער אויסזידלונג איז מער ווייניקער געווען רויק. שפעטער, אין הערבסט 1941, האָט מען אָנגעהויבן נעמען אויף צוואַנגסאַרבעט. די יוגנט האָט מען געשיקט אין אַרבעטסלאַגערן. דעם 2 מאַי 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די אויסזידלונגס־אַקציע. דער יודענראַט האָט געשיקט אויפפאָדערונגען צו די, וועלכע האָבן באַלאַסטעט דעם אינטערשטיצונגס־אַמט. דעמאָלט זענען אויסגעזידלט געוואָרן 650 יידן. ווען די דייטשן זענען אַריין קיין דאָמבראָווע, זענען דאָרט געווען 4 טויזנט יידן. פאַר פאַרשידענע עבירות: ווי שלעכטע פאַרטונקעלונג, פאַר קויפן ברויט פריי־וואַט, האָט די געסטאַפּאָ אַרעסטירט און די מענטשן געהאַלטן אין יתומים־הויז אין בענדין. די דאָרט קאָנצענטרירטע פון גאַנץ זאַגלעמביע זענען טראַנספּאָרטירט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטע ריכטונג.

די דריטע אַקציע איז פאָרגעקומען דעם 12 אויגוסט 1942. פון דעם גאַנצען דאָמבראָווער זאַגלעמביע זענען אין איין טאָג און אין דערזעלבער שעה צוזאַמענגענומען געוואָרן 60 טויזנט יידן. 7 אַזייגער אין דער פרי האָט מען צוזאַמענגעטריבן די יידן אין פאַרשידענע פּונקטן אין די שטעט פון זאַגלעמביער געביט. דאָס זעלבע איז אויך פאָרגעקומען אין דאָמבראָווע גורניטשאַ. ס׳איז געקומען דער לייטער פון דער זאָנדערקאָמאַנדע קוטשינסקי און אָנגעהויבן סעגרעגירן די פאַרזאַמלטע. ס׳זענען געווען 3 פּונקטן: אויפֿן ערשטן פּונקט זענען געגאַנגען די אַרבעטספּעאיקע, אויפֿן צווייטן־פּונקט — צו רעקלאַמאַציע און אויפֿן דריטן פּונקט האָט מען גענומען אויסצוזידלן. די מענטשן פון צווייטן פּונקט האָט מען פאַראייניקט מיט די פאַראַלטענע פון דריטן פּונקט. זיי זענען געוואָרן אַוועקגעפירט. אַ געוויסע צייט — ביז 1943 — איז געווען רואיק. דעם 6, יוני 1943 האָט זיך די אַקציע ווידער אָנגעהויבן, און ס׳זענען אויסגעזידלט געוואָרן 6 טויזנט יידן פון בענדין און 2 טויזנט — פון סאָסנאָוויעץ. אין דאָמבראָווע־גורניטשאַ איז אין דעם טאָג קיין אַקציע נישט פאָרגעקומען. דעם 22, יוני 1943 איז ווידער פאָרגעקומען אַן אַקציע אין בענדין און סאָסנאָוויעץ. בעת דער דאָזיקער אַקציע האָט מען די אַלטע לייט און קינדער אויסבאַהאַלטן אין בונקערס. צוליב דער סיבה האָבן די דייטשן גענומען 8 טויזנט געזונטע מענטשן, וועלכע זענען איבערגעלאָזט געוואָרן ביי אַרבעט.

אין דער צווישנצייט האָט די פירמע „בויטרופּ” אַוועקגעשיקט מיך און אַנדערע אַרבעטער קיין אויש־

וויץ. אַזוי ווי מיר האָבן נישט געהאַט ווו צו נעכטיקן, זענען מיר געגאַנגען צו דער שוץ־פּאָליציי צו נעכטיקן אין אַרעסט. ווען מיר זענען געגאַנגען אין וואַשרוים זיך צו וואַשן, האָבן דאָרט געהאַנגען צעריסענע טלי־תים אָנשטאָט האַנט־טיכער. אין אוישוויץ האָב איך מיך געטראָפן מיט ציווילע, וועלכע האָבן געאַרבעט מיט העפטלינגע (אַרעסטאַנטן). זיי האָבן אונדז דער־ציילט אַז אין דעם לאַגער זענען נאָר אַ קליינע צאָל יונגע מענטשן, אָבער אַלטע אָדער קינדער -- בכלל נישט.

פון אַלע דריי געטאָס: דאָמבראָווע־גורניטשאַ, בענ־דין און סאָסנאָוויץ איז געמאַכט געוואָרן איין געטאָ אין סראָדולע (אַ קוואַרטל אין סאָסנאָוויץ) דאָרט האָבן זיך געפינען 5 טויזנט יידן — אויך פון די שטעטלעך אין זאַגלעמביע.

נאָכן קאָנצענטרירן דאָרט אַלע איז דעם 1, אויגוסט 1943, 4 אַזייגער אין דער פרי, אָנגעקומען די געס־טאַפּאָ, און מיר האָבן זיך אָריענטירט אַז מיר זענען אַרומגערינגלט דורך דער פּאָליציי און ס ס. לייט. ס׳איז קיינעם נישט געלינגען צו אַנטלויפן. די אויס־זידלונגס אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן. מ׳האָט צוזאַ־מענגענומען טראַנספּאָרטן פון די גאַסן און וווינונגען. פון 2 ביז 2 טויזנט פונף הונדערט זענען געשיקט געוואָרן צו דער באַן, און פאַרלאָדנט געוואָרן אין וואַגאָנען פון בהמות. ס זענען געגאַנגען צוגן נאָך צוגן. די אַקציע האָט געדויערט 8 טעג. ס׳זענען גע־וואָרן אַוועקגעשיקט 4 טויזנט יידן. אַ קליינע צאָל האָט זיך אויסבאַהאַלטן און אַ טייל איז געבליבן אין דער ליקווידאַציע קאָמיסיע. דער יודן־ראַט און די יידישע פּאָליציי אין זאַגלעמביער־דאָמבראָווער געביט האָט זיך נישט גוט אויפגעפירט, נאָכקומענדיק די באַפעלן פון די דייטשן און דער געסטאַפּאָ. מערין איז געווען לייטער פון אַלע יודנטראַטן אין אויבערשלע־זיען. די צענטראַלע האָט זיך געפונען אין סאָסנאָוויץ. ביי דער לעצטער אויסזידלונג זענען אויך מיטגענומען געוואָרן דער יודנראַט און די יידישע פּאָליציי. בעתן אַוועקשיקן דעם ערשטן טראַנספּאָרט איז דעמאָלט געווען דער קאָמיסאַר פון דער געסטאַפּאָ פיעקורט, ביי וועלכן איך האָב געאַרבעט. אַזוי ווי ער איז געווען צופרידן פון מיין אַרבעט, האָט ער מיר פאַרזיכערט, אַז ס׳וועט מיר גאָרנישט געשען און וועט מיך אויס־געפינען אין לאַגער, איך בין אַוועק צוזאַמען מיטן טראַנספּאָרט.

קיין אוישוויץ זענען מיר אָנגעקומען דעם 1, אויגוסט 1943. ביים אויסשטייגן פון די וואַגאָנען האָט מען צו אונדז געשריגן: „לייגט אַוועק די פּעקלעך, איר וועט זיי מער נישט ברויכן״. ס׳זענען צוגעקומען די אַזוי גערופענע „קאַנאַדע־קאָמאַנדע״, וואָס איז באַשטאַנען פון קרימינעלע פאַרברעכער. זיי האָבן געהאָלפן אויסלאָדענען די וואַגאָנען, דאַביי האָבן זיי זויגלינגע אַוועקגעריסן פון די מאַמעס, און זיי מאַסנ־ווייז אַריינגעוואָרפן אין די צוגעגרייטע זעק, וואָס מען האָט אויך אויפגעלאָדן אויף די צוגעגרייטע אויר־טאָס. אויף דער ראַמפּע ,נעבן לאַגער, האָט זיך אָנגע־הויבן די סעגרעגאַציע: אויף לינקס, און רעכטס! די פרויען זענען געוואָרן אָפּגעטיילט פון די מענער. שפּעטער האָט מען סעגרעגירט צווישן די מענער און פרויען און אָפּגעטיילט די אַרבעטספּעאיקע, אין על־טער צווישן 20־30 יאָר. די אַרבעטספּעאיקע זענען אין אויטאָס אַוועקגעפירט געוואָרן פון לאַגער, די אַנדערע צווישן זיי אויך איך — האָט מען אַוועקגעפירט אין דער עפּעקטן־קאַמער, ווו מען האָט אונדז אויסגעטאָן און אַלץ צוגענומען: זאַכן, צירונג, געלט און אַפילו דאָס ברויט, און נאָכדעם זענען מיר געגאַנגען אין באָד און דעזינפעקציע, מען האָט אונדז אָפּגעשוירן, טע־טואירט און אַריינגעצויגן אין די פּאָליטישע אָפּטיילונג־קאַרטאָטעק. נאָך דער באָד האָט מען באַקומען אַ פּאָר הויזן און אַ כאַלאַט; די הויכע — אַ קליינעם, און די קליינע — אַ גרויסן, כדי די מענטשן זאָלן אויסזען לעכערליך. באַרפוס און אַן היטלעך האָט מען אונדז געטריבן אויפן פעלד „א״ דאָס איז געווען די קאַראַנטין.

מיר זענען אָנגעקומען אויפן בלאָק. דער בלאָק־עלצטער, אַ ייד, האָט אונדז באַקענט געמאַכט מיט דעם רעגולאַמין, וואָס איז אוממעגלעך געווען אויס־צוהאַלטן: אַריינגייענדיק אין בלאָק האָבן זיך די 5־6 הונדערט יידן פאַרהאַלטן אויסערגעוויינליך רואיק און שטיל מען איז געלעגן אויפן גאָלן צעמענט באָדן און אויף ברעטער. פאַר אַ שפּיי טאָן — 25 קלעפּ; פאַר נישט דערהערן דעם אויסגערופענעם נומער — 25 קלעפּ און קריך־איבונגען („זשאַבקע״) אַ 5 מינוט „זשאַבקע־איבונג האָט גורם געווען אַ דערשעפּונג אויף אייניקע טעג. ס׳זענען נאָך געווען אַנדערע איבונגען,

וואָס מען האָט געמוזט אויספירן אין דער בלאָטע. נאָך 2 טעג האָט מען באַקומען די פּאָרציע ברויט; אַנשטאַט 300 גראַם, וואָס ס'האָט אונדז געהערט, האָט מען געגעבן 150 גר. מאַרגאַרין און מאַרמעלאַד האָט מען נישט באַקומען, ווייל די בלאָק־עלצטע און די קאַפּאָס האָבן עס געגנבעט. 4 פאַרטאָג האָט מען פון אַפּעל־פּלאַץ געהערט דעם גאָנג־סיגנאַל און אין משך פון 5 מינוט האָט מען געמוזט זיין אויסגעשטעלט אין דער ריי.

ס'איז געקומען דער ס. ס. מאַן פערשעל און יעדן ווער ס'איז שלעכט געשטאַנען אָדער אַרויס פון דער ריי דערשאָסן. שטייענדיק אויפן אַפּעל 4־5 שעה באַרפוס אויף דער בלאָטע, האָבן זיך מענטשן פאַרקילט און געוואָרן דערשעפּט. פיל האָבן באַקומען קאַלעטשעטע פיס און קעפּ און סתם ווונדן, וואָס האָבן צוליב פעלן פון מעדיצינישע הילף, בכלל נישט געהיילט.

אומאָפּהענגיק פון וועטער, האָט מען געמוזט אַרומגיין אָדער ליגן אויפן אַפּעל־פּלאַץ. וואַסער איז דאָרט נישט געווען. דער רוב האָט פון דער היץ באַקומען געשוואָלענע קעפּ. מאַנכע האָבן אָפּגעריסן שמאַטעס געטינקט און שמוציקן וואַסער פון לייב און געלייגט אויף די קעפּ.

אויפן דריטן טאָג האָט מען אונדז אָנגעהויבן יאָגן אויף דער ראַמפּע צו טראָגן שטיינער. ווער ס'איז אַרויס פון דער ריי, האָט מען אויף אים אָנגערייצט אַ הונט.

נאָך 3 וואָכן אַרבעט איז אין דער קוואַראַנטין געקומען צו אונדז דער לאַגער־דאָקטאָר פישער און דער לאַגער־פירער שוואַרצהוטע. ס'איז געוואָרן אַ טומל, אַז אַלע בלאָקן זענען גערופן געוואָרן צום אַפּעל. ס'האָט זיך אויפסניי אָנגעהויבן אַ סעגרעגאַציע. מען האָט פאַרשריבן פון די אַרבעטס־פעאיקע, און די איבעריקע דערווייל איבערגעלאָזט.

פון 9000 מאַן איז אַוועקגעגאַנגען צו דער אַרבעט אַ טראַנספּאָרט פון 700 מאַן.

נאָך צוויי טעג איז ווידער געקומען דער לאַגער־דאָקטאָר פישער און ווידער אַדורכגעפירט אַ סעלעקציע, ס'זענען אויסגעקליבן געוואָרן 3000 מאַן, וועלכע זענען, ווי מיר זענען שפּעטער געוואָר געוואָרן, געפירט געוואָרן צו פאַרגאַזן. אויף דער קוואַראַנטין זענען מיר געוואָר געוואָרן וועגן די גאַז־קאַמערן און די קרעמאַטאָריומס.

מיר האָבן אויך געזען בייטאָג און ביינאַכט דעם שטאַרקן רויך פון די קוימענס און געפילט דעם ריח פון די ברענענדיקע ביינער און האָר.

נאָך דער פערטער וואָך קוואַראַנטין איז מען געגאַנגען צו דער אַנטלויזונג. אַדורכגייענדיק צווישן אַ מענער־לאַגער און פרויען־לאַגער האָט מען געזען דורך די שטעכל דראָט, בערך 10 טויזנט פרויען שטיין אויפן אַפּעל־פּלאַץ קאָמפּלעט נאַקעט. דער הויפּט־דאָקטאָר, און דער לאַגער־פירער פירן אַדורך אַ סעלעקציע; און אין אָוונט האָט מען געזען ווי מען פירט בערך 4 טויזנט פרויען אין די העמדער, די געשרייען זענען געווען שרעקלעך.

זייענדיק אַ לאַנגע צייט אין דער קוואַראַנטין האָב איך אָנגעהויבן אַרויסצוגיין אויפן צווייטן פעלד און — אויף אַרבעט. גייענדיק יעדן טאָג אַדורך דעם קרעמאַטאָריום און באַגעגנדיק מיט באַקאַנטע, האָב איך מיך דערוווּסט וועגן אומגלויבליכע זאַכן: ס'עקזיסטירט אַ זאָנדערקאָמאַנדע, וועלכע באַשטייט נאָר פון יידן, און נאָר זיי זענען באַשעפטיקט ביים קרעמאַטאָריום צו פאַרגאַזן און פאַרברענען

די זאָנדער־קאָמאַנדע איז געווען אין גאַנצן איזאָלירט פון אַנדערע קאָמאַנדעס און ספּעציעל געהיטן דורך די ס. ס. לייט. יעדע זאָנדער־קאָמאַנדע איז נאָך 3־4 וואָכן געוואָרן פאַרגאַזט און פאַרברענט און אויף זייער אָרט זענען געקומען אַנדערע. כדי די מענטשן זאָלן זיך פאַרהאַלטן רואיק ביים אַריינגיין אין די גאַז־קאַמערן, זענען אין די פאָרצימערן געווען איינגעאָרדנט באָד־איינריכטונגען (טושן). דאָרט האָט מען געהייסן אויסטון. די באָד־אַנשטאַלטן זענען געווען באַזונדער פאַר מענער, און באַזונדער פאַר פרויען. פון דאָרט האָבן געפירט טרעפּן אַראָפּ צו טונקעלע קעלערן — דאָס זענען געווען די גאַז־קאַמערן. אין די קאַמערן האָבן זיך שוין געטראָפן די מענער און די פרויען צוזאַמען. ווען די קאַמערן זענען שוין געווען פול, האָט מען דורך אַ קליינע עפענונג פון דאַך אַריינגעשיט אַ פולווער — דאָס איז געווען דער גאַז. נאָך צען מינוט האָבן די דערוואַקסענע שוין נישט געלעבט, דאַקעגן ביי די קינדער האָט דער פּראָצעס געדויערט אַ ביסל לענגער.

די פּרטים האָב איך זיך דערוווּסט פון איינעם פון דער זאָנדער־קאָמאַנדע, וועלכע האָבן זיך, טראָץ דער איזאָלאַציע, מיט אונדז געטראָפן.

פון צייט צו צייט זענען פאָרגעקומען סעלעקציעס אויפן „שטאַמלאַגער" (פון ווו מען האָט געפירט אויף אַרבעט). קראַנקע און מענטשן מיט פיבער האָט מען געשיקט אין קראַנקענבוי (שפּיטאָל) צו היילן. אָבער אין דער צווישן צייט, האָט מען זיי מיטגענומען צו אַ סעלעקציע אין די גרופּע וואָס איז געגאַנגען אין גאַז־קאַמער. כדי צו נאַרן די מענטשן וואָס גייען אין גאַז־קאַמער האָט דער דאָקטאָר פישער געהייסן געבן מאַנטלען, זיי זאָלן זיך נישט פאַרקילן...

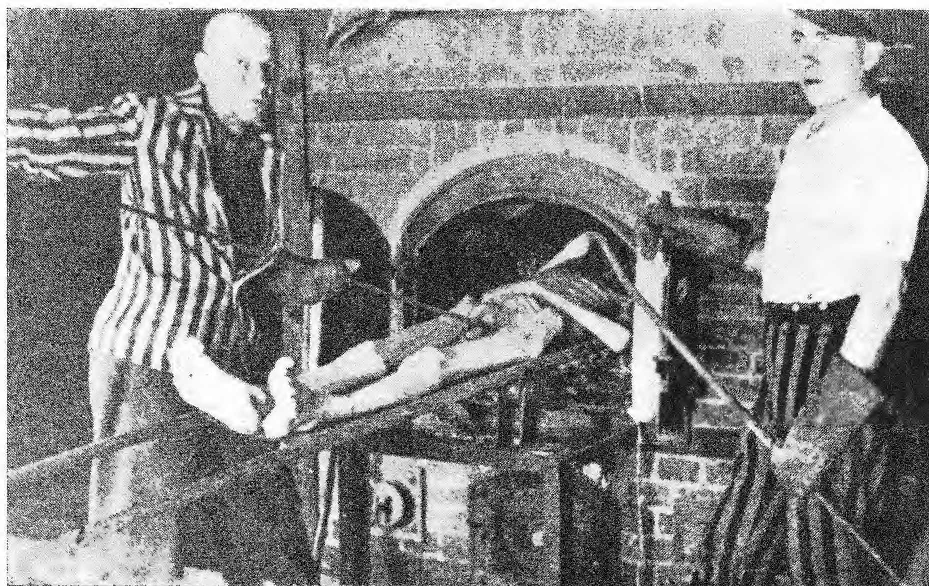
דעם טריק האָט שוין יעדער פאַרשטאַנען. איך בין אַ סך מאָל געווען עדות בעת ס׳האָבן זיך געזעגנט טאַטעס מיט זין. דאָקטאָר ליבערמאַן, דירעקטאָר פון סאָסנאָווצער שפּיטאָל, האָט זיך געזעגנט מיט זיין פאָטער. אויך מיאַדאָווניק פון דאָמבראָווע גורניטשאַ האָט זיך געזעגנט מיט זיינע צוויי זין. נאָך 3־4 חדשים האָב איך שוין געמוזט זוכן עפּעס אַ באַקאַנטן פון אונדזער שטאָט דאָמבראָווע־גורניטשאַ.

מיר פּערזענלעך איז געלונגען צו ראַטעווען זיך, ווייל ס׳איז געקומען דער געסטאַפּאָ־קאָמיסאַר פּעקערט און פאַראָרדנט אָנצוהייבן בוי־אַרבעטן אין לאַגער, צו וועלכער איך בין געוואָרן באַשעפטיקט.

אין אוישוויץ בין איך געווען אַ יאָר צייט מיט דריי חדשים. ד. ה. פון 1, אוגוסט 1943 ביז 9, נאָוועמבער 1944. ס׳זענען דעמאָלט אָנגעקומען קיין אוישוויץ גרויסע טראַנספּאָרטן יידן פון אונגאַרן. פון זיי זענען אויסגעקליבן 35% אַרבעטספעאיקע, און די איבעריקע זענען געוואָרן פאַרגאַזט. אַזוי ווי ס׳איז נישט באַוויזן געוואָרן אַלע צו פאַרברענען אין די אויוונס, האָט מען זיי פאַרברענט אויף דריי שויטערהויפנס אין וואַלד. דאָס פייער האָט מען נאָך געזען אויף אַ מרחק פון 60 קילאָמעטער פון וואַלד. דאַביי האָט דער הויפּט־שטורמפירער די קליינע קינדער געכאַפּט ביי די האָר און מיטן רעוואָלווער דערשאָסן.

אין דער צייט בין איך געווען אין ציגיינער־לאַגער וואָס איז צום נאָענסטן געווען צום קרעמאַטאָריום, און אַליין געזען ווי מען האָט געברענט די אונגאַרישע יידן אינטערן פרייען הימל.

אין נאָוועמבער 1944 בין איך פון אוישוויץ אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין גינטערגרובי. דאָס איז געווען אַ לאַגער אין לענדזשען, נאָענט פון אוישוויץ. דאָס איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער, ווו מיר האָבן באַקומען בעסער עסן און וועש. מען האָט געשמועסט, אַז דאָס פאַרגאַזן איז אָפּגעשטעלט געוואָרן. אין דעם לאַגער בין איך געווען ביז דעם 18, יאַנואַר 1945. מען האָט אָנגעהויבן עוואַקואירן קיין דייטשלאַנד, נאָענט פון דער טשעכישער גרענעץ. מען האָט געיאָגט אָן עסן און אָן אָפּרו ביי אַ פראָסט פון 25 גראַד. יעדן טאָג איז מען געלאָפן 40־45 קילאָמעטער. די

אין קרעמאַטאָריום אין אוישוויץ

במשרפה של אושביץ

ישראל רוזן היה עד בשריפת כמה יהודי דומברובה גור.

וועלכע האָבן נישט באַוויזן נאָכצויאָגן דעם טראַנס־פּאָרט, זענען דערשאָסן געוואָרן. ביים אַרויסגיין אין עוואַקואַציע־מאַרש זענען מיר געווען 1200 מאַן, און ביים אָנקומען קיין לאַנדעסהוט זענען נאָר געבליבן 650 מאַן. אַזוי ווי ס׳איז נישט געווען קיין אָרט צו נעכטיקן, האָט מען אונדז אַריינגעשטופּט אין אַ גרובן.

„זונדר־קומנדו" לשריפת בני אדם
די „זאָנדער־קאָמאַנדאָ" שלעפּן די קרבנות
צום פאַרברענען

זייענדיק דאָרט אַ שעה צייט איז געוואָרן זייער דעמ־פּיג. מיר האָבן זיך געוואָלט פון דאָרט אַרויסבאַקומען, אָבער מען האָט אונדז דערפאַר געשלאָגן מיט שטע־קענעס. די ס. ס. לייט האָבן געדראָט שיסן יעדן וואָס וועט זיך דערנענטערן צום אַרויסגאַנג. צוליב דער גרויסער געפאַר פון אומקום, האָבן מיר זיך אַדורגעריסן די קייט פון די ס. ס. מענער, די שטאַרקערע האָבן, טרעטנדיק איבער טויטע, זיך דערשלאָגן צו אַביסל לופט.

ס׳זענען דעמאָלט אומגעקומען 69 פּערזאָן, און איבער 300 זענען געווען פאַרחלשט. מיר האָבן געוואָלט ראַטעווען די אומגליקלעכע, צווישן אונדז זענען אויך געווען דאָקטוירים. פון די לעבנגעבליבענע זענען אין די קומענדיקע טעג געשטאָרבן 150 פּערזאָן.

דערנאָך האָט מען ווייטער געטריבן. ביז דעם 8 מאַי 1945, ביז מען איז אָנגעקומען אין די סודעטן אין שטעטל ראַספינאַן. דאָ זענען אָנגעקומען קוים 100 פּערזאָן און אויך 120 פון גונטערגרובע, ווייל דער רוב איז אויפן וועג דערשאָסן געוואָרן.

צווישן די טויטע האָט זיך געפונען ד״ר קאָוואַטש פון סלאָוואַקיי. ער איז געווען דאָקטאָר אין אוישוויץ און פיל געראַטעוועט פון די סעלעקציעס. ער איז אין שטיינערגרוב צעטרעטן געוואָרן.

דעם 9 מאַי, 4.30 אין דער פרי, זענען מיר געוועקט געוואָרן און אַן ס. ס. מאַן האָט גערופן, זיך צו גרייטן צום מאַרש. מיר זענען אַרויס, זייענדיק זיכער, אַז מען וועט ווייטער טרייבן. מען האָט אָבער באַמערקט אַז צווישן די ס. ס. לייט איז אַ צעטומלונג. די מענטשן פון דער זייט האָבן זיך אָנגעהויבן דערווייטערן. דאָך איז די ס. ס. לייט געלונגען 10 פּערזאָן צו דערשיסן. דער רעשט איז אַנטלאָפן און אַזוי בין איך געוואָרן געראַטעוועט.

(באַקומען פון „יד־ושם", ירושלים)

משה שטילמאַן

גערעטעוועטע פון חורבן דערציילן

אין יאָר 1939, זייענדיק אַ יונגל פון 15 יאָר האָב איך שוין געפילט דעם שטאַרקן אַנטיסעמיטיזם. אַ חודש פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג האָט מען צוגעגרייט מקלטים. אויך מיר האָבן אויסגעראָמט אַ קעלער, בכדי זיך צו האָבן וווּ צו באַהאַלטן. מיר האָבן דעמאָלס געוווינט ביי שטאַרכיינען אין הויז אויף דער סאָביעסקיעגאַ גאַס 15 אַ טייל פון דעם הויז איז געוואָרן פאַרקויפט צו דעם גוי יוזעף פלור־כעוויטש. ער איז געווען אַ באַקאַנטער ענדעקעשער אָנפירער פון די פוילישע סוחרים־פאַראיין, ער האָט דאָס טאַקע אָרגאַניזירט די „בויקאָטן" אויף יידן און גערופן די קריסטן נישט צו קויפן ביי יידן.

אפשר וואָלט קיינעם נישט איינגעפאַלן, אַז די שנאה צו די יידן און די גאַנצע פּראָפּאַגאַנדע וועט אַזוי ווייט דערגרייכן, אַז מ׳וועט נעמען נקמה אין אַ קליין הילפלאָז יינגל. ווי כ׳האָב דערמאָנט האָבן מיר אויס־געריינִיקט אַ קעלער און מ׳האָט אים געבּרויכט אויף אויסקאַלכן, אַלע יינגלעך פון דעם הויז האָבן געמאַכט די גאַנצע אַרבעט. ווען עס איז געקומען מיין רייע צו קאַלכן איז פּלוצים געקומען צו לויפן אין קעלער אַריין די 13־יעריקע טאָכטער פון דעם בעל־הבית פון הויז, בכדי זיך צוצוקיקן ווי מיר אַרבעטן און אויך אָפּשפּעטן אַ ביסל אונדז. די ברייטע באַרשט, וואָס כ׳האָב געהאַלטן אין האַנט און געקאַלכט, האָט אַ ביסל באַשפּריצט מיט קאַלך דאָס מיידל. זי איז שנעל אַ היים געלאָפן זיך פאַרקלאָגן. איר טאַטע, דער סאַדיסט, איז קאַלט־בלוטיק אַראָפּ אין קעלער מיט אַ בייטש, און פאַרמאַכט הינטער זיך די טיר, כ׳זאָל נישט קענען אַנטלויפן, און אָנגעהויבן מיך מערדערלעך שלאָגן מיט דער בייטש. מיינע קולות פון ווייטיק זענען געווען שרעקליכע, אָבער אים האָט דאָס גאָר־נישט געאַרט. צו מיין גליק האָט ווער די טיר געעפנט און מיר איז געלונגען צו אַנטלויפן. איך בין ווי אַ צע־מישטער געלאָפן צו דער פּאָליציי זיך באַקלאָגן. זיי האָבן געזען אַזאַ צעשלאָגן יונג־קינד מיט אַזעלכע שרעקליכע סמנים אויפן קערפּער, האָט איין אָפיציר זיך אָוועקגעזעצט ביי דער שרייב־מאַשין שרייבן אַ ראַפּאָרט, מיך געפרעגט מיין נאָמען, אַדרעס א. אַ. וו.

און דאַן פרעגט ער מיך: „און ווי הייסט דער מאַן, וועלכער האָט דיך אַזוי געשלאָגן?". ווען איך האָב געזאָגט יוזעף פאַלוכאָוויטש, איז דער אָפיציר געבליבן ווי געליימט, און מיר געהייסן אַ היים גיין, זאָגנדיק, אַז ער וועט שוין דעם בעל־הבית אונדזערן צו זיך רופן.

אַזוי אַהיימקומענדיק האָט מיך דערזען מיין שוועס־טער לאָלאַ, זי איז דעמאָלס אַלט געווען 19 יאָר. קו־קענדיק אויף מיין אויסזען נאָך די קלעפּ, איז זי שנעל אַריינגעלאָפן צום בעל־הבית זיך באַקלאָגן. דערויף ער האָט אַרויסגענומען אַ רעוואָלווער און געזאָגט: „שווייג! — ווען נישט וועל איך דיך שיסן ווי אַ הונט!"

אין אַ צייט אַרום האָט מען אונדז געשיקט אין געטאָ ווי אויך אין די לאַגערן. דער בעל־הבית איז געוואָרן אַ „פאָלקסדויטש". נאָכן קריג האָב איך זיך דערוווּסט אַז ער האָט זיך גיט געלעבט ביז צו זיין סוף.

מען האָט מיך געשיקט קיין גלייוויץ 2 אין לאַגער אַריין, דאָס איז געווען אין יאָר 1943. ס׳זענען דאָרט געווען מענטשן פון זאַגלעמביער געגנט, ביי דער פּראָדוקציע פון סאַדזעס און אין אַנדערע פאַבריקן. מען האָט פון דעם אויסגעאַרבעט סינטעטישע גומע. אין יאָר 1945 האָט מען אונדזער לאַגער עוואַקויִרט. קודם כל האָט מען 2 טעג מאַרשירט דורך אומבאַקאַנטע וועגן, דערנאָך האָט מען אונדז אַריינגעפּאַקט אין אָפענע וואַגאָנען. מיר זענען געווען איניינינק זייער צוזאַמענגעדריקט, כדי צו מאַכן פּלאַץ פאַר דעם קאַפּאָ דעם פריזיער, שניידער, שוסטער און לאַגער־דינסט.

צווישן אונדז איז געווען דער שווער־קראַנקער חבר העניעק מאַנהיימער פון בענדין. כדי מ׳זאָל אים נישט צעדריקן, האָבן מיר אַלע חברים געשאַפן אַ צוים אַרום אים. (ער איז געלעגן אויפן באָדן). די פּריווילעגירטע חברה האָט דעם גאַנצן עולם אַראָפּ געשטיפּט מיט כח. מיר האָבן די גאַנצע מאַסע גע־שטופּט צוריק, אַזוי אַז אַלע פון דערמיט האָבן זיך געוויגט די גאַנצע צייט. מיר האָבן נישט באַקומען

קיין עסן, טרינקען און אויך נישט געקענט שלאָפן. מענטשן זענען ממש משוגע געוואָרן פון מידקייט, איינער האָט דעם אַנדערן געשטיקט. דער פריזיער האָט פון גרויס אויפרעגונג אַדורכגעשניטן אַ צווייטן דעם האַלדז. די טויטע האָט מען אַרויסגעוואָרפן פון די וואַגאָנען.

איך האָב דעמאָלט באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן אַ גרופּע פון 10 בחורים צו אויסצוקלערן אַ פּלאַן ווי אַזוי צו אַנטלויפן, די וואַגאָנען זענען געווען אָפענע און מען האָט געקענט אַרויסשפּרינגען. אַבסערווירנדיק דעם וועג ווען דער צוג האָט געוועקסלט, און פון ביידע זייטן באַן־ליניע איז געווען דער באָדן העכער און באַדעקט מיט טיפן שניי, האָב איך באַשלאָסן

קבר אחים אַברידער־קבר

אַרויסשפּרינגען דער ערשטער. דער צוג איז געפלויגן שנעל, אַזוי אַז צוליב דער צייט, האָט דערנאָך איינער דעם צווייטן נישט געטראָפן אין פעלד.

געוווינט צו זיצן אונטער דראָטן און שלעפן זיך פון איין לאַגער צום אַנדערן הונגעריק און דורשטיק, און דאָ פּלוצים — די גאַנצע וועלט פריי! איך האָב געקענט טרינקן דעם שניי, וויפיל איך וויל! אָבער די גליקלעכע פרייהייט פרייד האָט אַ פּאָר מינוט נאָר געדויערט. איך האָב געמוזט שנעל טראַכטן וואָס טוט מען ווייטער. איך האָב זיך געוואָלט באַהאַלטן אין אַ וואַלד דערנעבן, אָבער מורא געהאַט צו טרעפן דייטשן, דאָס איז געווען אין די סודעטן (סלאָוואַקיע) איך האָב באַשלאָסן צו גיין אין שטאָט אַריין. די באַן־ליניע איז געווען באַזעצט און באַלאַגערט מיט סלאָוואַקישע „פאָלקס־דויטשן”. פּלוצים האָט אַ הונט גענומען אויף מיר בילן, איך האָב פאַרשנעלערט די טריט און געהערט אַז מען שרייט צו מיר. איך האָב אָבער נישט געלייגט קיין אַכט, ווייל כ׳האָב שוין סיי ווי נישט געהאַט וואָס צו פאַרלירן. ס׳איז געווען אָונט און איך בין שנעל געגאַנגען ווייטער ביז עס איז שטיל געוואָרן. איך בין אַריבער דעם „שלאַבאַן” און געזען אין שטאָט אַ קליין הייזל, אין וועלכן ס׳איז נאָך געווען ליכט, איך בין צוגעגאַנגען צו דער טיר און אָנגעקלאַפּט און געהערט ווי מען פרעגט אויף דייטש, ווער ס איז און האָב געענטפערט אַז אַ וואַנדערער בעט וואַסער. איך האָב געוואַרט. דערווייל האָט זיך געעפנט אַ טיר פון אַן אַנדערער זייט און אַ יונגער שייגעץ איז פאַר מיר שטיין געבליבן מיט אַ ביקס. ער האָט אויסגעשאָסן אין דער לופט. דערנאָך האָט זיך געעפנט די טיר. און ס׳זענען פאַר מיר דערשינען אַן עלטערער מאַן, אַ פרוי און אַ יונג מיידל, און דער מיט דער ביקס. דער עלטערער מאַן האָט צוגענומען די ביקס, און מיך אונטערזיכט, צו איך האָב נישט קיין געווער. דאָס מיידל האָט מיט רחמנות מיך אַבסערווירט, זי האָט מיר געברענגט אַ שנאַפּס אין אַ שטיקל קיכן, איך בין געווען גליקלעך! דערוואַרמט זיך מיט דעם בראָנפן און אַ הונגעריקער געכאַפּט עסן דעם קוכן. מען פרעגט מיך אויב כ׳בין אַ ייד. איך זאָג אַז „ניין”. זיי גלויבן מיר נישט און זאָגן אַז כ׳בין פון יידן־טראַנספּאָרט אַנטלאָפן. און אַז צוליב יידן איז דער קריג. דאָך הייסן זיי מיך שנעל ווייטער גיין. און אַז זיין זון מוז דעריבער זיין אין סטאַלינגראַדער פראָנט און דער אַלטער איז מיט דער ביקס מיר נאָכגעגאַנגען. ער האָט דערקלערט אַז ער מוז מיך ברענגען צום קאָמענדאַנט.

גייענדיק אַזוי מיט אים האָב איך געקוקט אויף דעם אַלטן מענטש, וועלכער האָט קוים וואָס די ביקס אין זיינע הענט געקענט דערהאַלטן, איך האָב אים די ביקס אַרויסגעריסן פון די הענט און געזאָגט „זעסט איך וואָלט דיך געקענט יעצט דערשיסן און גיין ווייטער, אָבער איך וועל דאָס נישט טאָן, ווייל כ׳בין נישט קיין מערדער, פאַרוואָס ווילסטו מיך איבערגעבן אין די הענט פון דער פּאָליציי? איך האָב גערעדט צו זיין געוויסן: „שטעל דיך פאָר ווען דיין זון אַנטלויפט פון סטאַלינגראַד, בכדי אַהיים צו קומען צו זיינע קרובים און משפחה און ער טרעפט אויף אַזאַ מענטש ווי דו, וועלכער וויל אים איבערגעבן אין

די הענט פון דער פאַליציי. דאַן האָב איך אים צוריקגעגעבן די ביקס, ער האָט זיך גענומען פאַר־ענטפערן, אָבער לײדער ווי כ׳האָב באַמערקט זענען מיר שוין געווען 50 מעטער פאַר דער פאַליציי סטאַציע. ווען מ׳האָט מיך אַרײנגעפירט אינווייניק, האָב איך זיך געטראָפן מיט אַלע בחורים, וועלכע זענען נאָך מיר פון צוג אַרויסגעשפּרונגען. אונדזער פרייד איז געווען גרויס. די נאַכט דאָרט איז געווען אַ שרעקליכע! זיי האָבן געדראָט אונדז אויסצושיסן; און די געשרייען און געוואַלדן האָבן אינדז צעבראָכן, די דייטשן האָבן געשריגן, אַז קיינער פון אונדז וועט נישט בלייבן לעבן, ערשט אַרום 11 אַ זייגער אין דערנאַכט ווען די קאָמענדאַנטן זענען זיך צעגאַנגען; אַ היים אין ס׳איז געבליבן איינער פון זיי אונדז צו היטן, איז געוואָרן אַ ביסל שטילער און אַלע זענען מיר איינגעשלאָפן פון גרויס מידקייט. נאָך 3 שעה האָט מען אונדז אויפגעוועקט, ווייל עס איז געקומען אַ באַפעל מ׳זאָל אונדז צוקאָפּטירן צו דעם טראַנס־פּאָרט קיין אוישוויץ, וועלכער וועט אין אַ שעה אַרום אָנקימען אין די באַן־סטאַציע. מיט דעם טראַנספּאָרט האָט מען אונדז פאַרפירט קיין מאטהאוזן ווי ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די ריכטיקע צרות און ליידן. וואָס איז שוין אַלע באַקאַנט.

איך בין פריי געוואָרן דורך די אַמעריקאַנער אין דער שטאָט גוסן. פון מיין גאַנצער משפחה בין איך איינער אַליין געבליבן לעבן.

יעצט געפין איך מיך אין פראַנקפורט מיט מיין פרוי און טאָכטער און פון צייט צו צייט באַזוך איך מיינע קרובים און שטעטישע אין ישראל.

חרדת יהודי העיר עם פלוש הנאצים לתוכה
דער פחד פאַרן מאָרגן אין אָנפאַנג פון דער נאַצי־אָקופּאַציע אין דאָמבראָווע

דומברובה היהודית אחר השואה

יידיש דאמבראווע נאכן חורבן

סטאַניסלאַוו וויגאָדזקי

אין דאָמבראָווע נאָכן קריג

נאָכן קריג האָב איך באַזוכט דאָמבראָווע אייניקע מאָל אָן שום פאַרבינדונג מיט אַ ספּעציעלן באַזוך ביי ווֶעמעןֹ, איך האָב פּשוט געוואָלט כאַפּן אַ בליק איבער די שטאָט וואָס איך געדענק נאָך פון די קינדעריאָרן. איך האָב דאָ געהאַט אַ גאַנצע פאַמיליע, וועלכע איך פלעג באַזוכן. דאָ בין איך אויך געווען אַ קורצע צייט אַ לערער. אין האָב געהאַט פריינט און חברים אין דער שטאָט, און אויפן וועג קיין דאָמבראָווע, אין קאַשעלעוו־קסאַווער. איך האָב זיי נישט געזוכט, זיי לעבן נישט. און אויב יאָ, מן־הסתם זייער ווייט. דאָ זענען געווען מיינע באַקאַנטע און נאָענטע, וועלכע זענען אומגעקומען אין אוישוויץ, אָדער אין נאָמען פון דער גערעכטיקייט, וואָס האָט געדאַרפט דינען די שווער אַרבעטנדיקע מענטשן. פּאָליציאַנטן האָבן די פאַרמשפּטע געמישפּט, זיי האָבן די אורטיילן ערגעץ ווו פאַרעפנטלעכט אָן שום דערקלערונגען, אָן שופטים און אָן אַפּעלאַציעס. אָט די מענטשן זענען שוין נישט געווען, אייניקע זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין 1937 און אַנדערע אין 1939, און נאָך אַנדערע אין דער צייט פון דער אָקופּאַציע נאָך דעם 1945־טן יאָר.

עס זענען שוין נישט געווען אין דאָמבראָווע נאָכן קריג די קליינע יידישע געווֶעלבעלעך, די קראַמען, די האַנטווערקער וואַרשטאַטן, ווו יונגע און אַלטע זענען געזעסן אין געהאָרעוועט טאָג און נאַכט, בכדי אַרויסצוגעבן אַ שטיקל אַרבעט. עס זענען פאַרשוווּנדן געוואָרן די בעקערס, היטלמאַכערס, שניידערס, שוסטערס סטאָלערס, בלאַכאַרזשעס; ס׳זענען פאַרשוווּנדן געוואָרן די דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, דענטיסטן, לערערס און זייערע שילערס. די רבנים זענען פאַרשוווּנדן און אויך זייערע אָנהענגער, ס׳זענען פאַרשוווּנדן די פאַרדאַגהטע מאַמעס, און אויך די זיכערע ביי זיך — די בעלי־עגלות און טרעגערס.

איך האָב אַריינגעקוקט אין די הויפן פון די נידריקע הייזקעס. איך האָב שנעל אויסגעמיטן הייזער, וועלכע האָבן געהאַט עפּעס אַ שייכות מיט מיינע דעראינערונגען און אין ערגעץ איז קיינער נישט דאָ, קיינער נישט...

עס האָט זיך אויך געענדערט דאָס אויסזען פון דער שטאָט, זי האָט זיך צעוואַקסן מער אין דער ריכטונג פון רעדען, ס׳זענען אויסגעוואַקסן הויכע הייזער, די פּלעצער האָבן זיך פאַרברייטערט, די פעלדלעך נאָך קאַשעלעוו און קסאַווער עקזיסטירן נישט מער, אויף זייער אָרט: בעטאָן און אַספאַלט.

עירית דומברובה־גור
דער דאָמבראָווער שטאָט־ראַט נאָכן קריג

עס איז נישטאָ מער קיין וואַלד אויף די זשעלאַנעס, און דאָס קליינע טייכל פשעמשע מיטן ברעג האָט זיך, נעבעך, יעצט פאַרוואַנדלט אין אַ קליין רינשטאַקל.

די גורניטשע שול, וועלכע האָט אַמאָל אויסגעזען זייער גרויס און הויך, איז יעצט איינגעשרומפּן און קליין געוואָרן. די שיינע געביידע „רעסורסאַ" איז יעצט אַ קליין הייזל. נישט ווייט פון דעם מאַרקפּלאַץ, נישט ווייט פון דער באַן־סטאַציע, האָט מען אויסגעבויט אַ גרויסן קולטור־פּאַלאַץ, וועלכער זעט יעצט אויס פרעמד און מיאוס מיט זיין ספּעציעלע און קאָמישע אַרכיטעקטור.

דאָמבראָווע איז קיינמאָל נישט געווען קיין ספּעציעל שיינע שטאָט, אָבער יעצט נאָכן קריג, ווען איך האָב זי געזען, האָט זי געמאַכט דעם איינדרוק פון

אַ ריינע, איינגעאָרדנטע און אויסברוקירטע שטאָט. איך מיין, אַז דאָס איז אַ דאַנק דעם איינפלוס פון אַלעקסאַנדער זאַוואַדזקי — אַ קוילן־גרעבער פון קסאַוועו, וועלכער איז געווען דער שלאַנסקי־דאָמב־ראָווער וואַיעוואַדע. ער איז שפּעטער געווען דער פאָרזיצער פון דעם מלוכה־ראָט. זיין ספּעציעלער איינפלוס האָט משפּיע געווען איינפירן אַ סדר אין שטאָט.

איך בין נישט געווען אויפן יידישן בית־הקברות, ווייל אַלע מיינע נאָענטע זענען אומגעקומען אין אוישוויץ, דעריבער קאָן איך גאָרנישט זאָגן ווי דאָרט זעט אויס, אָבער איך גלויב אַז די דייטשן האָבן זייערס אָפּגעטאָן, און שפּעטער האָבן נאָך אַנדערע צוגעלייגט זייערע הענט צום דערגענצן די פאַרניכ־טונג.

נאָך מיין קומען אין ישראל האָבן מיך דאָרטיקע לאַנדסלייט געפרעגט וועגן פאַרשידענע איינצלהייטן, אָבער איך האָב גאָרנישט געקאָנט ענטפערן, זיי האָבן געבעטן, געפּרוּווט מיר דערמאָנען פּערזענלעכ־קייטן און נעמען, אָבער לײדער האָב איך גאָרנישט געדענקט. זיי קאָנען מיר, מן הסתם, גאָרנישט מוחל זיין דאָס נישט געדענקען, אָבער דאָס איז נישט געווען פּרעמדקייט, דאָס איז געווען דאָס צוקאָפּטירן די שטאָט צו דעם שטח פון טויט און ליידן, ווי אַלע אַנדערע שטעט, דערפאַר און פלעצער, וווּ יידן זענען געווען און געלעבט, און זענען מער נישטאָ.

לאה זאַקס

דאָמבראָווע אָן יידן

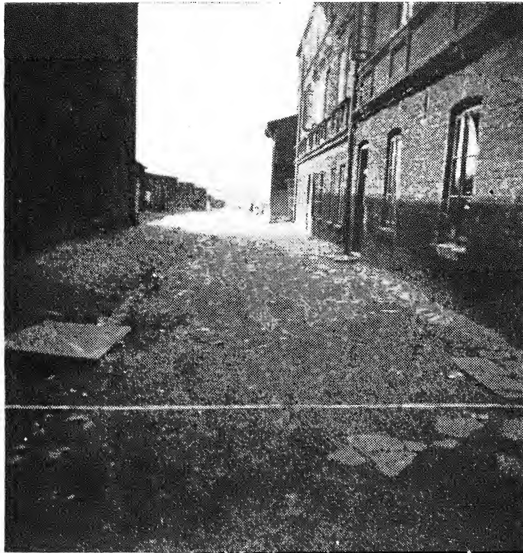
עס דערנענטערט זיך אַ יאָר צייט זינט איך האָב פאַרלאָזט פוילן און בין אָנגעקומען אין מיין זוניקן לאַנד, דערוואָרגן דורך בלוטיקע קאַמפן פון מיינע ברודער און שוועסטער; אין לאַנד וואָס האָט אָנטציקט מיינע פול מיט טרערן אויגן און דערמידעט האַרץ.

איך האָב געוואָלט שרייען פון פרייד זעענדיק וואָס עס איז אַרום מיר, אָבער פון גרויס איבעראַשונג האָט עפּעס געשטיקט אין מיין האַלדז, און נאָר טרערן זענען געפלאָסן פון מיינע אויגן — טרערן פון טיפן גליק! דאָס איז דאָך מיין לאַנד, דאָס פאָטערלאַנד, פון מיינע אבות אבותינו, און אויך פון דעם נייעם דור. דאָמבראָווע, איך וויל וועגן דיר שרייבן! דאָס קליינע שטעטל, אין וועלכן פאַר דעם וועלטקריג האָט געקלאַפּט אַ האַרץ, ס׳האָט געלעבט א נשמה, אָבער היינט?... אוי, ביטערער גורל! נישט איצט איז די צייט פון דערמאָנען — קיינער קאָן אנדז די דערינערונגען סיי ווי נישט פאַרמעקן...

דאָמבראָווע אָן יידן — דריי גורלדיקע ווערטער. אַ, דאָמבראָווע, ווי טייער ביסטו מיר געווען ביז דעם יאָר 1939! איך הער נאָך דעם רויש פון די דאָמבראָווער סאָסנאָווע און בוקיווע בוימער אויף די „זשיטאָנעס", — דאָס געזאַנג פון לעבן; ליב זענען מיר געווען דיינע גרויסע און קליינע הייזער, דיינע רוישיקע גאַסן און שטילע אונטער־געסלעך; געהערט די מוטער־שפּראַך פון דורכגייענדע איינוווינער, און איך האָב דיך פאַרשטאַנען! ווי נאָענט דו ביזט מיר געווען מיין אַלט פרעמדע, אָבער נאָענטע דאָמבראָווע. איך האָב געזוכט דעראינערונגען מיט יאָרן צוריק. איך האָב נאָכן חורבן געזוכט באַקאַנטע פּנימער, איך האָב געזוכט אָרימע, רייכע, אַלטע, יוגנט, קינדער, געזוכט „אונדזערע", אָבער — און אפשר וועל איך געפינען אין שול — האָט אַ בליץ געטאָן אַ געדאַנק אין מיין מידן מוח; אפשר וועל איך דאָרט כאָטש אַ טייל געפונען, לויבנדיקע דעם אַלמעכטיקן, אַז ער האָט זיי געשענקט דאָס לעבן. אָבער די שול איז פאַרמאַכט...

און אפשר וועל איך הערן פון זייערע קברים, עפּעס אַ שאָרך פון די טריטע, וועלכע זענען אַוועק פון גאָס אליין געראָפן, און נישט געפיניקט אין די קרעמאַטאָריעס, אויף די קברים, ווו סהאָבן געוואַקסן בלומען און ליכט געברענט אין די יאָרצייט־טעג און מ׳האָט קדיש געזאָגט פאַר זייערע נשמות... און אפשר?

אונטער די שטאָט, נעבן די הראַנימסקי גאַס, איז

די אַמאָליקע שאָפּן־גאַס אָן יידן — רח׳ שופן בלי יהודים

געווען דאָס בית־הקברות, און היינט נאָר זכרונות דערפון; די מצבות צעהאַקט און אויף דעם גראָז פאַשען זיך קאָזעס, פון שכנישע, הייזער, טרעטנדיק אויף קברים. איך בין אַנטלאָפן פון דאָרט מיט אַ גרויס געוויין און ווייטיק אין האַרץ.

דאָמבראָווע אָן יידן! שיין ביסטו איצט דאָמבראָווע אין דיינע נייע קליידער, שיין זענען דיינע שולן, אָבער מיינע אויגן זוכן די אַלטע הייזער, אין וועלכע ס׳איז געווען גליק!...

עס איז געווען אין דאָמבראָווע אַ ייד מיטן נאָמען „בערעק", אַן אָרימער אַפּגעריסענער, געוואַנדערט פון גאַס צו גאַס, זיין היים איז געווען נאָר די גאַס אַן אומגליקלעכעד פאַרטאַמטער, אָבער אַ גליקלעכער.

איר געדענקט אים זיכער. ווען איר וועט דערמאָנען אונדזערע קדושים, דערמאָנט אויך דעם אומגליקלעכן „בערעק".

(פון פויליש: רבקה ברקאי)

לידער וועגן קאַצעט

פעלאַ שעפּס הי״ד

ט ר אַ כ ט נ ד י ק...

1. אין דערנידערונג פון קעלט ,הונגער,
שקלאַפן אַרבעט —

אָפּגערינען אין געשריי
זיינען יאָרן דריי.
2. צייטנווייז...
אין שטילע פינצטערע נעכט — קאַלט
עס ציט צום טייערן געשטאַלט.
זכרונות ? ווער ?...
עס פאַלט אַ טרער.
3. קאָשמאַרן, חלומות
כ׳זינק אין די תהומות
ליפּן לעפצן

ווייען קרעכצן,
און אָט אַ ווולקאַן־געשריי!
מאַמע! מאַמע! מאַ... געטריי!

אָקטאָבער 1944

✶

1. און פאַרוואָס דערמאָן איך דיך אָפּט אַזוי היינט,
פאַרוואָס?
היינט פאַרטרייב איך אַלע קאָשמאַרן
און בלייב נאָר מיט דיר אַליין.
2. און פאַרוואָס דערשיינסטו אָפּגעלאָזן אַזוי פאַר מיר?
און פאַרוואָס דערשיינסטו ווי אַ גייסט,
וואָס פאַרשווינדעט גלייך אָן טרייסט?
3. אין אַ האַרבסטיקע פאַרכמאַרעטע נאַכט
געזעגנט מיר האָבן זיך פאַרטראַכט
און פאַרגעס נישט אונדזער ביידנס בריק:
דעם קאָפּ הויך — מיר קערן זיך צוריק!
4. פון דאַן שוין טויזנטער פון בוימער בלעטער
אַראָפּגעפאַלן —
און וויפל בלומען האָבן אין דער צייט געבליט,
און וויפל מאָל האָט די זון געשיינט:
ווו זוכן דיך, מיין פריינט?
5. וועלקט אונדזער לעבן, יוגנט
אין קנעכטשאַפט — אויך די טוגנט —
אַלץ אַרום קלאָגט,
אין מיין האַרץ נאָגט...
6. איבער מיין פּריטשע
די הילצערנע ברעטלעך מיין חופּה...
אין מיין אינער.
בלאָזט אַ ווינטל קאַלט.
און פאַרוואָס, ווינטל, בלאָזטו שוין אין מיר
אַזוי שטאַרק?
— דו ווייסט:
איך וויל טרוימען, בענקען, פילן, ליבן־האַסן,
מקנא זיין —
און גאָרנישט פאַרגעסן!

✶

אַוועק פון מיר, בייזע גייסטער!
אַוועק פון מיר, דו „אָפּגרונט״, דו „גאָרנישט״!
1. איך ליג אויפן גראָז
אין גיהנומדיקן רוים —
שטילקייט איז מיין טרוים.
אַ ווינטל בלאָזט, דער הימל בלוי
די זון טרינקט דעם מאָרגנטוי.
אוי?
נאַרישער אַלטער הימל,
נאַרישע אַלטע זון,
נאַרישער אַלטער ווינט!
2. גאָרנישט פאַר זיי
מענטשלעכער וויי —
אַ מאָרד געשריי:
„שוין אין אַ ריי!״

(יולי 1944)

✶

גלייך

אַ קוועלעכל־שטראָם,
אַ רויש פון אַ ווינטל,
אַ שפּילפויגל טרעלערט
נישט דרייסט אין אַ בלויע דעמערונג.

באַגריסט ער האָט אונדז
מיט אַ וואַרעמע פּאַליע;
דאָס קאַלטע אויפגעוועקטע בלוט
די נשמות אויסגעבענקטע
אָנגערירט:
פרייהייט!
אין חדשים צוויי — אפשר דריי —
פאַרנעמסטו קנעכט דאָס — הערסט:
פרייהייט!
די ליפּן ציטערדיק זיך באַוועגן —
גלאַנציק גלאָזיק די אויגן אויסגעשטרעקטע,
מאַסן: פאַרדאַרט, צעריסן, פאַרשוואַרצטע
געשטאַלטן
פרייען ווי קינדער נאַיווע זיך:
קומט די פרייהייט — ווען?
פאַרוואָס נאָך לאַנג אַזוי?

צי וועלן מיר די פרילינגס־זון דערלעבן?
יאָג און אייל זיך צו!
פאַרגרעסערן זאָלן דיינע טריט זיך —
און שנעל ווי אָדלער פלי
מיט ברייטע לאַנגע פלאַטער פליגלען —
אין די הערצער אויסגעווייטיקט שרייען!
קום באַפריי, אָ פרייהייט!

(דעצעמבער 1944)

*

אַרעסטאַנטן,
היטלעך פון די קעפּ,
שטערנס אין דער הויך —
אויף דער וואַך!
די שעה אויסגעבענקטע אויסגעשלאָגן
האָט —
איינערביים צווייטן, פרייע מענטשן, פרייער
טראָט.
איבער אונדזערע קעפּ,
נאָך נעכטן מיט קינזשאַלן געשלאָגענע,
די פאָן פלאַטערט אין רוים
אויף דעם הויכן שיף־מאַסטבוים.
פון אויבן קוקט די פאָן אַרונטער:
— זענט איר גרייט, זענט איר מונטער?
— מיר זענען גרייט" —
שטורם שטאַרקער ברומען —
מיט דיר אין כח צום ברעג ארץ קומען!

תהלה ליפשיץ

ליום השואה תשכ״ט

אַ׳שרפה איז געווען אין וואַלד
און געטיליגט יונג און אַלט
זיי זענען געפאַלן פאַר מיינע אויגען
די רעשטלעך האָט די זעג צוזעגען
פון נאָהנטע איז נישט געבליבען קיינער
געפלאַקערט צווייגען, וואָרצלען, בוימער,
אַלץ אַרום פאַרברענט אויף קויל
בין איך, אין גאַנצן הויל
אָבגעריסן די רעכטע זייט
מיין ווונד האָט נאָך זיך נישט פאַרהיילט.

זיי שטאַרק מיין קינד דו ביסט דאָס ווערט
שיק דיינע וואָרצלען טיעף אין דער ערד
די צוואה פון פערטיליגטע מיליאָנען
קאָן קיין הויכער צוים נישט צוימען.
אונדזערע זוימען טראָגט דער ווינד
מיר בויען אונדזער היים אַצינד
און ווען קומען וועט די שעה
וועט אַרום וואַלד רוישן דאָ:
דאָ אין זון אין געלען זאַמד
שטייט אויף אונדזער פאַטערלאַנד.

ד״ר י. נאָווער (ניו־יאָרק)

יום־כפור אין קאנצענטראציע־לאגער*

געהיימניספול צונויפגעטוליעט,
ווי אָסקעטן איינזאַמע,
מיט שטערנס טיף צעאַקערט,
אויגן ווילד צעפלאַקערט,
ס׳דוכט — געשפענסטער גרויזאַמע.

זיי רוקן זיך אַלץ נענטער,
איינער, צוויי, אַט שוועבט דער צענטער
און אַלץ מער אָן אַ שיעור.
און האַנט צו האַנט זיי שטרעקן אויס,
די ליפּן לייכט באַוועגן זיך:
קיין וואָרט — קיין ריר.

געהיימניספולע, ווי דמיונות,
פייערן זיי דעם טאָג אין קלויז
יאָר־איין יאָר־אויס,
מיטן בורא האָבן זיי חשבונות.

היינט איז אַנדערש דאָך — ווי תמיד:
היינט ווערט נישט געפייערט — נאָר געטרויערט,
נישט געיום־טוב׳ט — נאָר געיאָמערט
און וואָס הייליק — איז גרויליק!
ס׳פאַלט אַ רעגן, ס׳נעמט שוין טאָגן,
ווילסט גאָט בעטן, ווילסט וואָס זאָגן,
אין אַ תפילה זיך פאַרזינקען,
און אין אויער גרילצט: „טרעב־לינ־קע!״...

ווילסט פאַרטרייבן ברענענדיקע ליידן
הויבסט דיין בליק צום הימל אויף,
נעמסט דו ציטערנדיק רעדן:
„איך בין זינדיק, שענק חטאים,
וואָס געליטן פון רשעים;
שענק עבירות מיינע,
טאַטענ׳ס, מאַמע׳ס קינדער׳ס קליינע...
שענק פאַר אַלץ, וואָס ס׳טראָגט אַריבער
ס׳אויסדערוויילטע פאָלק דיינס — גאָט, דו ליבער.

נאָר פון ווייטנס טייוול־קוימענס ווינקען
און אין אויער גרילצט: „טרעב־לינ־קע!״

איך וויל גלויבן, גרויסער גאָט,
ביזט פול מיט רחמים און גענאָד,
וועסט די זינד אונדז דאָך פאַרגעבן —
נאָר אין אויער קלינגט:
„אַזוי פיל אומשולדיקע לעבענס!״...

דער רעגן אויף די שויבן קלאַפּן הערט נישט אויף,
מיט די תפילה־קלאַנגען גיסט ער זיך צונויף;
ס׳וויינט דער הימל, פעלדער קלאָגן שטום —
ס׳וויינט דער גאַנצער עהרבסט אַרום...
עס שרעקט אין דרויסן, עפּעס יאָמערט,
הערסט אַ שלוכצן פון אַ קינדער־שטים —
דאָס טרייבט דער ווינט דאָס אַש פון די פאַרברענטע
איבער פעלדער דאָרט אין אַשוויענטשים...

טרייבסט פון זיך דאָס נאָגנדיקע מאַרטשן,
קענען דיר וואָס תפילות געבען!
קען דען ווער פון אַש דעם טייערן
אַצינד צוריק אויפלעבן!?״
נאָר פאַרגליווערט בלייבן ווערטער אין דיין קעל,
ס׳נעמט דיר ווערגן מיט אַמאָל...
„אייביק וועסט דו האָבן דיין יום־כפור״ —
הערסט אַ צאַרענדיק צווישן־קול
— היינט איז דיין יום־כפור, און אויך מאָרגן!״ —
הערסט דו פון אַ טויטן שטים אַ קלאַנג.

„נישט געפינען וועסט קיין טרייסט און פריידן,
מיט אונדזן געבונדן איז דיין גורל שוין פון לאַנג.
אונדזער יאָמער מיט דונער־עכאָ
אין נשמה דיינער זיך צושטורמען און דיך קוועלן,
נישט פאַרלאָזן וועט דיך ס׳טראַגישע באַוווסטזיין,
אַז נישט שטענדיק ביזט געוועזן דו עלנד.

עס רופט דאָס אַש פון די מאַרטירער צו נקמה,
טעג פאַרגיין — איינס צום צווייטן גלייך,

* דאָס ליד איז געוואָרן געשריבן און געלייענט אין קאַצעט.

און דיין יום־הדין וועט ציען זיך אַן ענד...
פול פאַרביטערונג ווערט דיין נשמה...
...אין חלום און אין וואָר וועסט רופן דו
די אומגעבראַכטע,
אין טאַרטורן, פיין — און נישט אין קאַמף געפאַלן.
דו וועסט נישט וויסן פון קיין רו און פרידן,
סיי טאָג, סיי נאַכט וועסט זיין דערפילט פון לייד
און קוואַלן.

די שאָטנס פון פאַרגאַזטע און פאַרברענטע
וועלן נאָכגיין דיר דיין גאַנצן לעבנס־וועג,
דיך דערמאָנען, אַז דיין יום־הדין
איז היינט אין מאָרגן און ביז ענדע פון די טעג!"...

איך וואלט גערן געוואלט גלויבן אין מענטש

אַ מוראדיקע אימה,
צו גלויבן אַ חיה, אַ בהמה
און נישט קיין מענטש.
נאָך מיידאַנעק און טרעבלינקע,
ווו לעבעדיקע מתים, ווי שטויבן,
האָבן זיך געוואַלגערט, אויף שטעגן און וועגן,
קען איך שוין מער נישט אינעם מענטש גלויבן.
נאָך די גיפטיקע גאַז־קאַמערן,
וואָס האָבן מענטשלעכע נפשות דערשטיקט,
הערסט?: — לעבעדיקן מענטשלעכן באַשאַף...
ווען צו מיר איז פון ווייט דערגאַנגען,
רויך־קאָשמאַר, פון ברענענדיקע לייבער,
האָב איך אויפגעהערט ,צו זיין אינעם מענטש
אַ גלויבער.

נאָך די מאָרד־לאַגערן: אוישוויץ, דאַכאַו,
ווו מ'האָט זויג־קינדער צעפליקט, ווי צויטן,
און דייטשע אכזרים
האָבן פאַרטראַכט „וויסנשאַפטלעכע" טויטן...
פון מענטשלעכע גופים, געשאַפן לעבעדיקע קברים...
דאָפ האָט מיין גלויבן אינעם מענטש צעשטערט.

וועסט זאָגן: — מענטשלעכער געדאַנק,
האָט באַזיגט די מיסטישע נאַטור
צעשפאָלטן דעם אַטאָם,
פאַראויס געשטויסן די קולטור,
אַז קינסטלערישע שיינקייט איז מעכטיק,
אַז פיל אידעען נייע זענען דערהויבן...

ביטער איז די וואָר,
אַז דאָס איז די טיראַניי פון היינטצייטיקן סדום,
וואָס האָט אין מענטש צעשטויבט מיין גלויבן.

ווער קען דען אויסצאָרענען ,דעם גרויסן צאָרן,
נאָך אַזוי פיל געהייליקטע קרבנות מיליאָנען,
פון לייבלעכע ברידער וואָס זענען געפאַלן,
דורך גאַז און קרעמאַטאָריע טאַרטורן...

ווער...? ווער וועט מיר באַווייזן?
אַז ראַפאַיעלס בילדער,
אָדער די מחשבות פון קאַנטן,
האָבן דעם מענטש געמאַכט מילדער
און פון דזשונגל אַרויסגעצויגן.

ווער...? ווער וועט מיר באַווייזן,
אַז מיט אַזאַ קולטור,
קען מען זיך גרויסן אָדער ערן...
ווער קען פאַרגלייכן מאַמעדיקע פיין,
פון וועלכע מען האָט קינדער —
ברוטאַל פון זייערע אָרעמס געריסן,
און דאָס געוויין אַן טרערן...

עפעס האָט דער קריג אין מיר אויפגעריסן,
וואָס יאָמערט אומאויפהערלעך און פאַרטויבט,
ווי גערן איך האָב זיך צו מענטשן געטוליעט,
און אַזוי שטאַרק אין מענטש געגלויבט.

(פון פויליש: קאַמעניעצקי)

צו גאָט

גאָט!
האָסט באַשאַפֿן דעם בליץ און דאָס פֿייער,
האָסט געבראַכט דעם לעבן צום אויסדרוק
און פֿאַרכשופֿט מיט סודות מיליאָנען,
אַ וועלט מאַשין מיט ברויזנדע כוחות
חיות און מענטשן מיט הערצער און מוחות;
דו מיט דיין וויסן און מאָס —
ענטפֿער אַ מענטש מיט פֿאַרצווייפֿלטן גלויבן
און אין האַרצן מיט בלוטנדע ווונדן:
פֿאַרוואָס ווען דו האָסט פֿאַרן מענטש געפֿילן געשאַפֿן,
האָסט אויך געוואָרפֿן אין לעבן די קוואַלן
צו פֿילן זיי אויך דאַמאָלסט ווען ס'גלוסט זיך
צו לאַכן
ווייל ווי קען דען לאַכן דער יתום אָן מאַמען?
און דער וועמעס טאַטע פֿאַרברענט איז געוואָרן
צו קען זיך דער אין לעבן נאָך פֿרייען?
און פֿאַר די, וואָס קאַנאָנען צעפֿרעסן זייער לייב,
צו איז נאָך פֿאַר זיי דאָ אין קבר אַ פֿרייד?
פֿאַרוואָס מיטן לעבן פֿאַרבינדן אַ טרויער
אַזוי ווייניק שמחה און טרויער אומגעהויער.
האָסט באַשאַפֿן דעם מח און אַ האַרץ ,וואָס זאָל פֿילן
און ווער דורשטיק נאָך גליק, פֿאַרוואָס קען אים
נישט שטילן.

און די פֿראַגע בלייבט אָן אַן עכאָ.
ענטפֿערסט נישט דעם געשריי פֿון מיליאָנען
און זעסט נישט פֿאַרפּייניקטע ליידנדע נשמות,
וואָס אין זייערע לעצטע גסיסה מינוטן
האָבן געבליקט צו דעם הימל,
אויף די ליפּן דיין נאָמען.
ווערט נאָך קומען אַן ענטפֿער פֿון דיר, גרויסער בורא?

איך וואַרט און איך וואַרט.
ביים פֿרימאָרגן און נאַכט,
און דאַן גנבעט אַריין זיך די שרעקלעכע פֿראַגע;
איך וויל זי נישט הערן.
כאַטש טיף אין מיין האַרצן
גריבלט איין זיך דער צווייפֿל
און אין אונטערבאַוווסטזיין איך טראַכט.
אויב עס איז טאַקע, די שטאַרקסטע פֿון אַלע
דיין מאַכט?

ד״ר י. נאָווער

(פֿון פּויליש: קאַמעניעצקי)

DR. J. NOWER

NIEMA PRZEBACZENIA...

Każdy z tych kogo Niemiec zabił
Był naszym bratem, kochał i cierpiał,
Tak samo jak my radował się wiosną,
I pragnął też mieć chwilę radosną.
Śnił o swem szczęściu, o pięknem jutrze,
Z dobrocią patrzał na małe dziatki,
Wyciągał ręce do życia i ludzi,
Lub w rozczuleniu tulił sią do matki.

Każdy z tych kogo Niemiec zabił
Był naszym drogim i kochanym bratem,
Miał swe przeżycia i swe tęsknoty.
Piosenki śpiewał i cieszył się kwiatem
W śmiertelnych chwilach ile cierpień
przeżył

Kto padł od krwawej niemieckiej ręki,
Pomyśl. ach pomyśl, ile się męczył,
Jak straszne były te ostatnie jęki.
Czy my możemy to wszystko zapomnieć
I choć na chwilę odetchnąć w spokoju...
Łzy tych zabitych rosa nam przypomni,
A wiatr ich skargi powtórzy...

Słyszysz jak siwy staruszek jęczy ?
To ojciec Twój, którego Gestapo w
Majdanku męczy...
Słyszysz pisk żałosny małej dzieciny ?
To Twoje dziecię coś pieścił i kochał...
Słyszysz tłumione w podziemiach krzyki
I rozpoczliwe wołania w nocy...
Słyszysz chrzęst kości, czujesz zapach trupi,
Widzisz skurczone w piecach drogie ciała...

Będziesz pamiętał klątwę Israela
Gdzie noga Germana będzie stąpała,
Z goryczą w piersi przypomnisz
Treblinki
Nie w imię zemsty, lecz sprawiedliwości,
Karzącą ręką dosięgniesz morderców
I krzykniesz : Niema przebaczenia,
niema litości...

הניה גוטליב

אחד באַטרעפט דרייצן...

אַזוי איז דאָס וואַסער געלאָפן אַרויף און אַראָפּ.
און אָט שטרעקט אַ כוואַליע — אַ זילבערנעם,
גרייז־גרויען קאָפּ;
עס קרעמפּן די כוואַליעס ריזיקע שרעקלעכע הענט.
און דונערס און בליצן געשרייען: — „דער ים ברענט!
ער ברענט!"
עס שטופּן זיך פּאַליעס און פּאַליעס אַריין קאַרעהאָד —
און שרייען און ברומען: — אחד — בלייבט אחד!...
„יחד באַטרעפט דרייצן; אחד איז גאָר איינס —*
איך וועל אייך איצט קלאָגן אַ ליד מיינס, אַ קליינס.
דאָס ליד איז געקנאָטן פון טרערן און בלוט
און ברענט, ווי אַ פייער אין האַרץ מיט זיין גלוט:
מען האָט דרייצן יידן אין אַ קרייז אין קייטן געשמידט,
און אַ שייטער צעלייגט אין דערמיט.
באַפוילן זיך דרייען אין טאַנץ — קאַרעהאָד —
און שרייען און רופן, און בעטן צו גאָט.
ווייל זייער גאָט איינער, די שבטים דאָך צוועלף;
זיי מוזן זיך דרייען און וויינען: — גאָט העלף!
דער גאָט און די שבטים — דרייצן אין צאָל —
טאָ יידן, פאַרפלוכטע, שרייט הויך אָפן קול.
„...איר ווייסט דאָך שוין אַבראַם, אַ דייטש שרייט
און לאַכט,
זיין איינציקן איזאַק — אַלס קרבן געבראַכט.
נאָר גאָט האָט געדוכט זיך, אַז איזאַק אַליין
איז ווייניק אַלס קרבן, פאַר אים איז צו קליין;
פאַרריכטן מיר איצט דאָ דעם פעלער פון גאָט: —
— איז דרייט אייך, פאַרפלוכטע, אין טאַנצט —
קאַרעהאָד!
— איז קלינגט מיט די קייטן וואָס איר זיינט
געשמידט
און טאַנצט אַרום שייטער, ביים קרבן — אַ ייד!
— איז יעדער פון אייך מוז אַן אַבראַם איצט זיין —
זיין איזאַק פאַרברענען, ווי שפּעטער וועט זיין."
עס דרייען זיך יידן מיט זילבערנע בערד —
עס קלינגען די קייטן, עס דרייט זיך די ערד.
דער שייטער שפּייט פונקען ביזן הימל, ווייט, הויך —
עס דרייט, ווי אַ שלאַנג זיך אַ שוואַרץ־שווערער רויך.
אַ לאַסט־אויטאָ קומט מיט געברום פונעם טראַקט
מיט יידישע קינדער, וואָס צאַפּלען פאַרפּאַקט.
נאָך צאַפּלען זיך קינדער, ווי פישלעך אין נעץ.
האַלב טויטע, דערשטיקטע, צעקלאַפּט — מיט איין זעץ.
דערשטיקט אין געשרייען, אין גרויליכסטן הילך,
און ווייטען, און ווייען פון ברוסט, מאַמעס מילך.
די אויגעלעך האַלב אָפן, און אויגעלעך פאַרמאַכט.
— איז דאָ נאָך אַ גאָט?

*

און יעדער פון דרייצן אַ קינד שלעפּט, באַקומט.
מוז'ס וואַרפן אין שייטער און שרייען: — אחד!
דאָס איז דאָך דער קרבן, וואָס וויל זייער גאָט.
„... — איז יודען, וויינט מוטיג, פאַר גאָט אייער
שטאָלץ
די קינדער אין פייער, זיי לייגט, ווי האָלץ.
— איינס — צוויי — דריי איינס — צוויי — דריי!
און דריי — אין דער קווער.
— יהווה איז דאָרשטיק, און דאַרף האָבן מער...
— איז מוטיג, פאַרפלוכטע, לייגט קינדער, מיט שטאָלץ.
די יידישע קינדער — מזבחשער האָלץ...
— די קינדער, זיי זיינען, נאָר פרוכט, אייער זינד'ס —
— איז איינס — צוויי, און דריי — פיר און...
ווידער אַ... קינד".
עס קלינגען די קייטן, עס טרייסלען זיך בערד.
דאָס פייער שפּייט פונקען; עס דרייט זיך די ערד.
אין געגנט, אַרום, איז גאָר פריילינג געווען,
דריי טעג און דריי נעכט האָט דער שייטער געברענט.
געשמעקט האָט געבראָטענס, מיט בלומען, מיט גראָז,
אַ בושל האָט זעלטן פאַרדרייט מיט זיין נאָז.
די זשאַבעס געקוואַקעט ווו ערגעץ באַם טייך;
זיך צווייגן געשושקעט, אַנטשוויגן גיך גלייך.
און אָט קומט אַן מיטוואָך, עס ברעכט זיך די וואָך,
עס לעבן נאָך דרייצן, זיי דרייען זיך נאָך.
קוים קלינגען די קייטן. באַפוילן: — „זיין שטיל!
זיך דרייען און אויסגיין", אַזוי ווי עס וויל
דער לייטנאַנט, דער עלטסטער, פון דייטשישער וואַך,

---

* אחד — דער רוף פון יידן צו גאָט אין געפאַר
(לויט בוכשטאַבן 1—8—4 — דרייצן).

ווייל דאָס טויטן אַ ייד איז די הייליקסטע זאַך.
ווען ס'האָבן געשוויצטע מער נישט געקענט,
נישט שטיין אויף די פוס, נישט הויבן די הענט
דאָס מויל מער נישט עפענען, די אויגן מער זען —
אין דאַן, ווי צום לעצטן באַפוילן געווען:
„— פאַרדרענגען, אין אַש־הויף, די דרייצן אין צאַל,
אַז ווערן זאָל רויך, אַז שטיל ווערן זאָל.
— איינס — צוויי — דריי, — איינס צוויי — דריי;
אין שייטער אַ שטויס".
אין אַש פאַלן דרייצן; דאָס אַש מישט זיך אויס
מיט ביינער פון קינדער, מיט זקנים באַנאַנד;
עס וויגן זיך בוימער — ס'איז זומער אין לאַנד.
דער פרילינג אַוועק איז, צו פרי, ווי פאַרקלעמט.
ער האָט מיטן זומער זיך טרעפן געשעמט...
נישט פרילינג, נישט זומער — אַ מיש־מאַש אַליין,
וואָס קיינער פאַרשטייט נישט און ווייסט נישט
זיין מיין...
געבליבן אים הייסט עס איצט נאָך דער שייטער „אחד".
אַ בערגל, אַ קבר, ווו ביי אַ וועג —
וואָס גרוילט גרוי, אין אומעט — די נעכט און די טעג.
— אָ, אונדזערע דורות! זויגט שנאה די דייטשן אַריין
אויסגעשטורעמט, זודיק, און וואַכזאַם זיין.
געבליבן פון דרייצן איז איינער אַ ייד,
ער זינגט אייך אין אָוונט דאָס דאָזיקע ליד.
ער שוועבט דאָ מיט בלוט, און מיט טרערן, געוויין.
דאָס וויינט אייער קינד דאָ, און איר אַליין.
— איז, הערט עס אין אָוונט באַנאַכט שוין און שפּעט,
אַזוי, ווי אַ קריאת־שמע, באַם שלאָפן, אין בעט;
אחד — באַטרעפט דרייצן — אחד — איז גאָר איינס.
— געוויינט אייך, אויך צו זינגען מיין ליד, מיין קליינס...

משה איזנברג (קיבוץ ניר דוד)

ביקור בדומברובה – אוקטובר 1945

בשהותי ברוסיה, בזמן מלחמת העולם השניה, הגיעו אלי הדים קלושים אודות יחס הדיכוי של הגרמנים כלפי עמים שונים שארצותיהם נכבשו, ובמיוחד כלפי הרוסים והקומוניסטים שביניהם. בין היתר נשמע לפעמים גם על עינויים ורציחות של האוכלוסיה היהודית. כמובן שהלב היה מתמלא חרדה לשמע כל אלה, אבל בנסותי לתאר לעצמי מה קורה שם, אף פעם לא העליתי על הדעת את גודל החורבן שפקד את אחינו היהודים, בכל מקום שבו נשארו תחת עול הכיבוש הנאצי. תיכף עם תום המלחמה, הקדשתי את כל מאמצי להגיע לפולין ולהיוכח.

מצאתי בפולין המשוחררת שרידים מעטים של יהודים, אשר רובם היו החוזרים מרוסיה שהתקבצו ונדדו ממקום למקום וחיפשו בין ה„אודים", בתקות שוא ברוב המקרים, למצוא מישהו מיקיריהם וקרובי משפחתם. האוכלוסיה הפולנית היתה עוינת, מי בגלוי ומי בצורה מרומזת, וכולם „מתפלאים" על העובדה שעוד נשארו יהודים חיים, ושהיטלר לא גמר עם כולם... אז נתגלה לי כל השבר שפקד אותנו, והסיפורים ששמעתי אודות ההשמדה המחישו לי זאת עד בלי די.

אודה על האמת, שבנסעי לדומברובה, אחרי כמה ימי שהות בפולין, השליתי את עצמי, שאולי בכל זאת ביהודי דומברובה זה לא כל כך פגע. בזכרוני עוד נשארה העיר כבשנת 1938, כשעזבתיה, מלאה יהודים.

בהגיעי נתקפתי הלם, שעודני מרגיש בו בכתבי שורות אלו, למראה תחנת הרכבת „דומברובה־גור" — ריקה כמעט, למרות שלפני רגע עצרה כאן רכבת מורשה. לא מצאתי נוסעים יהודיים שרגיל הייתי לראותם בתחנה ובסביבתה. מיהרתי העירה, שמא בכל זאת, אבל אבוי, אותה מציאות אכזרית: בעירי, כמו בכל מקום בפולין, אין למצוא יהודי, לא ב„אַלט דאָמבראָווע" בסביבות ה„שיל", לא ברחובות אוקשעי, 3 במאי, סוביסקי, עם שורות החנויות היהודיות.

הגעתי למקום שביליתי בו כל כך הרבה ימים ימים, קן השומר הצעיר וקצת הלאה ה„דרור". מיטב צעירי עירנו התרכזו כאן. כל ערב בילינו בסביבה זו, באוירה חינוכית, יהודית וחלוצית. כמה אסיפות, פגישות ופעולות ציוניות נערכו כאן. מכאן יצאנו לטיולי ל"ג בעומד שהיוו שיא לפעילות חלוצית וספורטיבית. והנה אני עומד באותו מקום ממש, (חייל במדים של הצבא האדום), ואין זכר לכל הנוער הנפלא הזה, כאילו אף פעם לא היה קיים. בחיפושי הגעתי ל„געמינע" היהודית, שהיתה כמעט ריקה מאדם. היתה שם רק מזכירה שהעתיקה את שמות יהודי דומברובה, מתוך רשימת הניצולים ממחנות ההשמדה. מצאתי שם את מכתבי, שכתבתיו מהצבא תיכף עם גמר המלחמה, ובו התענינתי בגורל קרובים ומכרים. תשובה לא קיבלתי, ועתה זה כבר לא היה נחוץ...

את הביקור בשכונתי — רדן — דחיתי לסוף. פחדתי לראות את האמת המרה, בפינה הזאת שהיתה פעם יקרה לי, ואשר ברובה היתה מאוכלסת יהודים. גם כאן חזרה אותה התמונה, אך בצבעים הרבה יותר קודרים, מכיון שבכל בית שאליו נכנסתי, ואשר ידעתי את בעליו ודייריו הקודמים, בכל מקום פגשתי פנים זרות. לרוב היו אלה שכנים פולניים מכל מיני סימטאות בשכונה ש„הצליחו" לתפוש לעצמם נתח כלשהו, רווי דם ויסורים. היו שעוד השתמשו בחפצים שונים שנגזלו.

אכן, רק בפולין יכול היה לקרות כזאת. לא במקרה בחרו המרצחים הגרמניים בפולין להקמת מחנות ההשמדה שלהם.

מרים כהן (מבית קאזשיך)

בדומברובה אחרי החורבן

כשאני מנסה אחרי יותר מעשרים ושלוש שנים, לשחזר את ההרגשה שהיתה לי בחזרי לעיר מולדתי דומברובה־גורניצ'ה, אני נתקלת בקשיים אבל — אנסה.

בגמר המלחמה גרתי בעיר בנדין. פשוט מפני שבבנדין התקבצו יהודים רבים. כל פעם רציתי לבוא לדומברובה, אבל פשוט לא היה לי האומץ.

יום אחד נסעתי, אבל רק ל„הוטה". הייתי צריכה להוציא מהעיריה את תעודת הזיהוי שלי, למרבה הפלא ישבו שם אותם הפקידים שמלפני המלחמה. חזרתי לבנדין אבל מאוד רציתי לבוא לרדן, בפרט משום ששמעתי שנשארה כעין „שמורת טבע של יהו־דים" ובה גרים חברינו שמעון רוזנבלום, יחיאל פלויס וחיים קריסטאל.

אחותו של חיים פייגל קוכאן עודדה אותי. נסענו בחשמלית עד מייסקה ומשם הלכנו ברגל. היינו שקו־עות בשיחה, המשכנו לספר אחת לשניה את קורותינו בזמן המלחמה, פתאום ראיתי שהגעתי עד „הטמאה".

אינני זוכרת אם זה היה במאי או ביוני, אני רק זוכרת שזה היה יום יפה ובהיר, זרחה אותה השמש שמלפני המלחמה... היה זה יום חול, אבל מין שקט ברחובות. הרגליים כבדו והילוכי נעשה מתון. כן, הגעתי לבית היהודי הראשון, הבית שהיה עד פרוץ המלחמה ביתי שלי, ביתה של חברתי תהילה לנדנר. קראנו לבית הזה „הארמון". עכשיו הוא ריק. אף אחד, כמדומני, מהמשפחה היפה, המשכילה, לא נשאר. הסתכלתי בחלון שבצד החצר, אולי אראה ראשה הנח־מד החייכני של תהילה, אך לא. עמדתי כמה רגעים בדומיה ועזבתי את המקום.

משני הצדדים של רחוב קרולובי־יאדויגי היו בתים יהודים, חנויות וחצרות שוקקות חיים יהודיים. ילדים יפים שנבאו להם עתיד גדול, ועתה מין שקט כבד היה ברחוב הזה.

בתיהם של גליקסמאן וליברמאן וכל הדירות המ־לאות יהודים; חנותו של מאנלה, שבימים הראשונים של המלחמה נהרג באופן טראגי, וביתו של יונגסטר, איפה כל הדיירים היהודים?

ביתו של האנדעק זשלאבסקי שרצה רק דיירים יהודיים, ואמנם בכל שלושת הבתים שלו גרו מש־חות יהודיות. בחזית גרו יהודים אמידים, בצד גרו אמידים פחות ובבית האחרון על יד ה„הולדה" גרו דיירים שלא תמיד היתה הפרנסה בת בית אצלם.

הבית הזה מלא זכרונות ילדות, כי שם נולדתי. תמיד אני מזכירה את הבית הזה בנוסטלגיה גדולה, ותמיד צצים לפני העניים השכנים, היהודים היקרים והטובים, שלמה ורבקה בילה הלפרין.

מה היה לי עוד לעמוד, להסתכל סביב סביב, וללכת הלאה. והבתים שרק אתמול המו מהמשפחות של גרוספלד ורוזנבלום, הגינה המטופחת בעיר המיכ־רות והפיח. והיהודים הטובים והחרוצים שנאבקו על פרנסת המשפחות מרובות הילדים. הם אינם עוד.

על מרפסת דירתנו ישבה קבוצה של גויים, שמחים ועליזים. לא עליתי. לשם מה לעלות? בעומדי ככה, שמעתי פתאום: תסתכלו! קוז'וכונה עוד חיה! הייתה זאת חברה פולניה מספסל הלימודים. לא עני־תי לה. חשתי מחנק בגרוני, אבל באותו רגע החל־טתי לעזוב בהזדמנות הראשונה את אדמת פולין הארורה.

ואמנם עזבתי בין הראשונים. נדדתי ארבע שנים עד שהגעתי לחופי הארץ.

יוסף יזרעאלי

דומברובה ב־1946

בשלהי 1945 אירגן הקבוץ המאוחד סמינר לשליחים, אשר היה מתפקידם להגיע בדרכים שונות אל ריכוזי היהודים באירופה המשוחררת. הגיעו ארצה ידיעות שבורשה ובלובלין התחילו להתקבץ כמה רבבות יהודים מפולין שניצלו וכן אלה שהגיעו מברית המועצות, ליטה ועוד. ורשה שוחררה בינואר 1945. לפני כן נקבעה לובלין כבירה זמנית. שם התחילו לראשונה להתקבץ שרידי היהודים מפולין שניצלו. היבהבה התקוה שכל הניצולים מגרמניה ומברית המועצות יחזרו. סופר לנו בארץ שראשי המחתרת היהודית בפולין והגופים החלוציים, החלו לארגן מחדש את החלוץ ואת תנועות הנוער כדי לשלחם כקבוצות מאורגנות בדרכים שונות לארץ.

נקראתי להשתתף בסמינר לשליחים בגבעת השלושה בו לקחו חלק כ־100 חברים מועמדים לשליחות לאיטליה, צרפת ולמזרח אירופה. (מקומות ריכוז של ניצולים יהודיים). הסמינר ארך 6 חודשים. בחורף 1946 התפזרו השליחים לארצות שונות ובדרכים שונות למקומות ריכוז יהודיים ולנקודות עליה. המנדט הב־ריטי הצר את דרכנו ולא קל היה לקבל רשות יציאה למטרות אלו. היה צורך להסוות את יציאתנו באמתלות שונות. אני הייתי בין אלה שנועדו לצאת לפולין, שם פעלו כבר שליחים אחדים מהארץ בשיתוף עם שרידי הפעילים מהנוער המקומי. בדרכים לא דרכים דרך צרפת, גרמניה וצ׳כיה, עם שיירות „רפריאנטים" (חוז־רים למולדתם) הגעתי לגבול פולין. כאן אפשר היה לראות את נדידת העמים: אלה חזרו למולדתם ואלה (הגרמנים) הוחזרו למולדתם. היהודים גם כן „חזרו", אך לא היה להם לאן לחזור. בתיהם נהרסו ונתפסו מזמן ע״י הפולנים, וברכבות התפלאו הגויים לראות יהודים רבים. „עוד הם ישנם"! לעגו, ושרו שירים בעגה יהודית. למרות שהאנטישמיות היתה אסורה ע״י השל־טונות, היו ברכבות מקרי פגיעה ביהודים, בעיקר ע״י אנשי הכנופיות, שרידי „האנדקים", שהשתוללו אז בפולין.

הגעתי לפולין בפסח תש״ו — 1946. ורשה היתה הרוסה ברובה. בפרגה השלמה היה ריכוז גדול של ניצולים יהודיים וגם קיבוץ הכשרה של נוער חלוצי. המוסדות היהודיים התרכזו בלודז׳, שם היה מרכז השליחים מהארץ. תנועת החלוץ בפולין הלכה וגדלה לחזור למולדתם, ואז החלה נהירה המונית של יהודים ובני נוער. תנועת החלוץ וכל המפלגות הציוניות הקימו קיבוצי הכשרה בערי הנמל: שצ׳צין, דנציג ועוד, וכן בערים בנידר־שלזיה לאורך הגבול הצ׳כי, דרכם הועב־רו יהודים ללא סידורים פורמליים לצ׳כיה ומשם לחופי צרפת ואיטליה. השלטונות הפולניים והצ׳כיים העלימו עין מכל הפעולות האלה.

לאחר ימי שהות אחדים בלודז׳ ובוורשה נקבע מקומי לפעולה בקיבוצי הכשרה של „דרור" בערי הגבול שבנידר־שלזיה. בדרך לוורוצ׳לב היתה התחנה הראשונה שלי סוסנוביץ. עוד בלודז׳ נודע לי שבדומ־ברובה ובבנדין אין יהודים רבים, והקהילה הגדולה ביותר היא בסוסנוביץ. ואכן ב־1946 היתה סוסנוביץ העיר המאוכלסת ביותר ביהודים שחזרו, מי מרוסיה ומי מגרמניה וממחנות הריכוז במקומות אחרים. הרחו־בות היהודיים על דירותיהם נתפסו לאחר סילוק הגר־מנים. התארגנו ועד קהילה ומוסדות עזרה ויהודים החלו לחפש פרנסה. רבים עוד לבשו בגדי צבא רוסיים אם מתוך הרגל, אם מתוך חוסר בבגדים אחרים. בעלי מלאכה פתחו סדנאות ואחרים עסקו במסחר. קנו בזול בשלזיה התחתונה מידי הגרמנים ומכרו במחירים טובים ב־גלמביה.

הלכתי לועד הקהילה לחפש בכרטסת שמות משפחה. אך הכתובות היו משובשות. בעיר פעל קיבוץ הכשרה „דרור" ובו כ־30 בחורים ובחורות. שם פגשתי בקריב משפחה, אובזינסקי אברהם וחברתו סימה (כעת בקרית ביאליק), ממנו נודע לי שאחי אברהם נמצא בעיר וכן קרובי משפחה ממשפחת בייטנר. לאחר שעה קלה מצאנו את אחי אברהם וכלתו (כעת בפתח־תקוה), ואת רבקה ויהודה ביטנר (כעת בבת־ים) ואת אחיהם טוביה (שהיגר אח״כ לארה״ב). כל אותו לילה ישבנו רכוני ראש ובפי כל אחד ספור שונה על תלאותיו, זוועות הגירוש, ההתעללות והבריחה. הזכרונות היו טריים עדיין והמספרים היו מחדשים את כל סיוטי השואה. אברהם אחי סיפר לי על גורלם המר של הורי ז״ל. אחיותי הצעירות שרהלי ואסתר (בנות 18—16)

נצמדו להורים ולא רצו להפרד מהם. ליד קרונות המשלוחים עשו הגרמנים נסיון להפרידם, וכשלא הצליחו נשלחו יחד אתם לאושויץ. הוא ואחיו שמעון החליטו להגיע עד הגבול הרוסי. בתלאות וסכנות באו ללבוב, שם נמלך שמעון בדעתו והחליט לחזור לזג־למביה, הוא לא נתן הסבר למעשהו. כל ההפצרות לא הואילו, משערים שהוא חשש מהרוסים יותר מאשר מהגרמנים. מאז נעלמו עקבותיו ואין יודעים עליו דבר. אברהם הגיע לברית המועצות יחד עם זרם גדול של פליטים ואנשי הצבא הפולני. הוא התגייס לצבא האדום, נלחם בחזיתות, נפצע ולבסוף שוחרר עם הניצחון. זה שלושה חודשים שחזר משם ובה אל החורבות העשנות, והוא מתרוצץ לבוש ב„שינל" הרוסי ואינו יודע מנוחה. כך נפגשתי בסוסנוביץ עם האח הניצול היחיד ממשפחה שלמה.

סיפורם של רבקה וטוביה, בעלי „מספרים" על הזרוע, היה דומה לסיפוריהם של אלפים כמותם והמילים: אקציה, סלקציה, שוטרים יהודיים, „יודן אלטסטר" ו„קצט" היו שכיחות. הלב התכווץ מחרטה ורגשי אשמה: כיצד לא ידע הישוב היהודי בארץ מה שעבר על יהדות זו, ששתתה את כוס התרעלה עד תומה?

למחרת נתלוה אלי טוביה ושוטטנו בסימטאות העיר. הרובע היהודי נתפס ברובו ע"י פולנים לא מקומיים — „כאן גרו ההורים שלך שעברו מדומברובה לפני החור־בן" — „כאן התגורר הדוד ווז'ניצה" — „פה היתה חנותו של אחיך אהרון־דוד". אהרון־דוד היה הבן הבכור במשפחתנו, בחור מסורתי מאנשי המזרחי. אבא הפיק ממנו נחת כצאצא יחיד שהלך בדרך האבות. כשהתחתן עבר לגור בסוסנוביץ. בנה משפחה, נולדה לו בת וחותנו עזר לו להרויח את מחיתו מחנות לצרכי כתיבה. כשנתפרדה החבילה בבית בדומברובה, והבנים התפזרו זה לכאן וזה לכאן, הציע אהרון להורים לעבור לסוסנוביץ. כשהתחילה האקציה ברובע הזה לא ראו את אהרון, וחשבו שאולי הם הצליחו להסתתר אצל לא־יהודים. אך הסביבה היתה עוינת ליהודים והתקוות קלושות. מי יודע, אולי מסתובבת לה אי שם נערה בשם מדז'ה, כבת 25, בתו של אהרון.

ביום אביבי יפה ובהיר עלינו על החשמלית ונסענו לדומברובה. עזבתי את העיר ב־1932, בסך הכל עברו מאז 13 שנים ואיזה שיממון, ריקנות ודיכאון. ירדנו ברדן והלכנו לפי הבתים: כאן היה גר פלוני ושם אלמוני — הכל תפוס, אך החנויות פתוחות. החנויות נהפכו למגורים. הגענו לביתו של יוסף רוזנבלום, שם גרו הורי. החנות היתה סגורה, נכנסתי בשער והצצתי לחלון של החדר האמצעי. אשה היתה טורחת בפנים. הסתובבתי בחצר, נשים עסוקות בכביסה ובבישול. הצצ־תי לחדר המטבח. שואלים אותי: את מי אדוני מחפש? מה יכולתי לענות? דימיתי בנפשי שהנה תצא שכנה מוכרת משכבר. אולי אשמע את קריאותיה של אם אל בנה ביידיש קונגרסאית. הסתכלו עלי בחשדנות והלכתי משם.

הלכנו שותקים לאורך המדרכה של הרחוב הראשי וכל אחד שקוע בזכרונותיו, והנה שמענו קריאה ביידיש: הי, אתם! היה זה הרשל רוזנבלום. היכרנוהו מיד. נכ־נסנו לבית, זה היה בית הוריו, בית נמוך עם גג משופע, אולי הבית היחידי שלא נתפס ע"י הגויים.

רחוב מיעסקאַ (שופענא) בלי יהודים
די מיעסקי־גאַס אָן יידן

הרשל סיפר לנו שאיננו יחידי כאן והביא אותנו אל בית סמוך. שם, בעלית הגג, מצאנו יהודי כבן 35 ליד מכונת תפירה, כנראה חיט, יהודי לא מקומי, מן הס־ביבה הקרובה שנקלע באקראי ואתו אשה צעירה ששמה כמדומני טובה. ישבנו ודברנו. אני שאלתי והרשל ענה. החיט שתק. הרשל היה בין הראשונים שהזרו. כשפגש בזוג הזה, לגמרי באקראי, הביא אותם לכאן. לשאלתי מי עוד מהיהודים נמצא כאן ברדן ענה שאף אחד, פרט לאחד קלמן הרשקוביץ. נפרדנו מהם והלכנו לכיוון בית החרושת לניר זפת של לייבל סטז'יגובסקי. במשרד פגשנו בקלמן. תחילה דיבר אתנו פולנית, אך

כשיצאנו מהמשרד עבר לדבר ביידיש וספר שהשלטו־נות מסרו לו, כקומוניסט ותיק ופעיל, את הנהלת המפעל, שהגיע להשגים עצומים. שאלנו כמה פועלים עובדים? ענה שארבעים. שאלתי איך אינו חושש לחייו: יהודי בודד בין גויים רבים ועוינים ויחסי עבודה לא קלים. ענה: חס וחלילה, הם אינם עוינים, וחוץ מזה את הגרוע ביותר בחייו כבר עבר ומה יכול עוד להפחידו? ביקשנו לראות את אשתו וילדיו אך הוא היסס וענה מה שענה. כנפרדנו ליוה אותנו והפטיר: לו יכולתי להתחיל בחיים חדשים, „אפילו בפלסטינה". אבל אני איש כבול ואבוד.

חזרנו ברגל עד הוטה בנקובה. חיפשנו שם יהודים. טוביה הכיר את מישהו ברחוב ושאל בפולנית מי מהיהודים נשאר כאן בהוטה. האיש אמר לו שד"ר מיטלמן ועוד מישהו. אכן זה היה הסך הכל: 4 ברדן ו־2 בהוטה. עברתי על פני חנותו של אינגר ממנה בקעו קולות שירה ורעש — מועדון הצופים הפולנים. לרחוב החלו לזרום פועלי המיכרות המפוייחים התנו־עה גברה, הרחובות התמלאו אנשים. אכן, הכל שריר וקיים, הכל זורם עם הזמן. רק היהודים אינם עוד.

גמרתי אומר לבוא עוד פעם, כעבור זמן מה, לעבור עוד פעם ברחובות ולחפש את חלום הנעורים מאז. עוד פעם להציץ לדירת ההורים, לבית הילדות, אך הדבר לא עלה בידי. העבודה בתנופה, זרם הפליטים החוזרים התגבר. דחף פנימי אמר לי, ברח! שלח את האנשים הלאה. וכך עשיתי.

צענטראלע היסטארישע קאמיסיע

ביים צענטראַל קאָמיטעט פון די באַפרייטע יידן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע

היסטאָרישער פראַגעבויגן

וועגן חרוב געוואָרענע יידישע ישובים און אומגעקומענע יידישע פערזענלעכקייטן

1. שטאָט?
דאָמבראָווא־גורניטשאַ, קרייז — בענדין, לאַנד — פוילן.
2. וויפל יידן האָבן דאָרט געלעבט ביז דער מלחמה?
6 טויזנט יידן.
3. ווי אַלט איז געווען דער יידישער ישוב? 50—60 יאָר.
4. וואָס זענען דאָרט געווען די הויפּט־מקורות פון פרנסה?
האַנדל, האַנטווערקער.
5. וועלכע און וויפל קהלשע מוסדות, געזעל־שאַפטלעכע קולטור־אַנשטאַלטן, פאַראיינען און אָרגאַניזאַציעס זיינען געווען אין שטאָט און וואָס איז היינט זייער גורל? (ווי שולן, בתי־מדרשים, ישיבות, בית־הקברות; מושב־זקנים, קינדער־היימען, שפּיטאָלן, לינת הצדק; לערן־שולן, ביבליאָטעקן, אָוונט־קורסן, דראַמאַטישע־קרייזן; קאָאָפּעראַטיוון, בענק, גמילת־חסד; פּראָפעסיאָנאַלע און האַנטווערקער־פאַראיינען; פּאָליטישע פּאַרטייען א.א.וו.)?
אַ קהילה, אַ שטאָט־שול, 1 בית־המדרש, עטלעכע חסידים־שטיבלעך, אַלע יידישע אָרגאַניזאַציעס, פּראָפ' פאַראיינען, 2 ישיבות, 1 בית־הקברות, 3 ביבליאָטעקן, אָוונט־קורסן, דראַמ. קרייז, קאָ־אָפּעראַטיוו, 1 באַנק, גמלת־חסד־בנק.
6. וועלכע זעלטנהייטן האָבן זיך געפונען אין קהלשן באַזיץ און אין פּריוואַטע הענט, און וואָס איז היינט זייער גורל? (ווי געביידעס, מצבות, פּנקסים, תשמישי־קודשי — ווי פּרוכתן, עטרות, בשמים־ביקסלעך, ספרים, בילדער א.א.וו.)

*

7. די וויכטיקסטע פּאַסירונגען אין שטאָט פון אָנהויב מלחמה (1.9.1939)
א) ביז דער נאַצי־אָקופּאַציע:
3.6.1939 אַריינמאַרש פון דייטשן מיליטער. יידן ווערן אַרויסגעשטויסן פון זייערע אַרבעט און געשעפטן.
11.9.1939. דאָס 1־טע געזעץ וועגן ווייסע אָפּאַס־קעס.

יידן טאָרן זיך נישט באַווייזן אין די גאַסן, אויסער די אָנגעוויזענע שעהן, ווי אויך אַ באַגרענעצונג זיך צו באַווייזן אין די גאַסן. יידן מוזן צושטעלן צוואַנגס־אַרבעטער.

ב) אונטער דער נאַצי הערשאַפט: (דאַטע פון אַריינמאַרש, די ערשטע פאַראָרדנונגען קעגן יידן; ערובניקעס, קאָנטריבוציעס, קאָנפיסקאַציעס, געטאָ (אָפענע אָדער געשלאָסענער). עינויים, בערד שניידן, אָפּצייכנונגען, צוואַנגס־אַרבעט, דאָס איבערזידלען יידן פון שטאָט אין אַנדערע מקומות אָדער פאַרקערט, פאָגראָמען, עקזעקוציעס, רויבערייען, ווי אַזוי איז געשען די ענט־גילטיקע ליקווידאַציע פון ישוב? — דאַטע.)

אָקטאָבער 1939 רעאָרגאַניזאַציע פון דער יידישער קהילה, טייל מיטגלידער ווערן אַרעסטירט און אויף זייער אָרט קומען פרישע.

די קהילה ווערט גערופן יודנראַט, וועלכער ווערט אָנגעשלאָסן צום יודנראַט אין סאָסנאָוויעץ.

8. באַציאונג און האַנדלונג פון דער נישט־יידישער באַפעלקערונג. אַנטיסעמיטישע שטימונג.

9. האָבן די יידן אין דעם אָרט אָרגאַניזירט אַ ווידער־שטאַנד?

ניין.

10. צאָל לעבנגעבליבענע פון דער שטאָט?

50 מאַן —

א) דורכגעמאַכט קאַצעט?

10 מאַן.

ב) זיך געראַטעוועט דורך אַנדערע אופנים און וועלכע?

40 מאַן דורך עמיגראַציע.

11. אָנגעזעענע פערזענלעכקייטן: (נאָמען, עלטער, באַרוף, טעטיקייטס־געביט. דאַטע און אופן פון אומקום).

ד״ר גליקשטיין (מעדיצינער) און זיין פרוי ד״ר שמידעל (סטאָמאַטאָלאָג). צוגענומען זיי אַלס ערובניקעס אין יאָר 1939 און מער נישט צוריק־געקומען. פאָמ. רעכניץ, אייגנטימער פון קאָפּאַל־ניעס, פאַרנומען זיי אין יאָר 1940. ברידער קליין, אייגנטימער פון אַ גרויסע מעטאַל־פאַבריק. 1 ברו־דער געשיקט קיין מיסלאָוויטשע אין יאָר 1940, דעם צווייטן, וועלכער האָט געפרוווט אַנטלויפן, האָט מען געכאַפּט. אין יאָר 1943 איז ער דער־שאָסן געוואָרן.

יידן גייען צו שוואַרצער אַרבעט. מיט דער אַרבעט פירן אָן פאָלאַקן. די יידן ווערן שטאַרק שיקאַנירט ביי דער אַרבעט. עס ווערן געטריבט יידישע געשעפטן.

סוף 1939 ווערן פאַרהאַלטן 20 מענער אַלס ערוב־ניקעס און אָפּגעשיקט קיין בענדין, אין טורמע.

קדיש על קבר אחים יהודי נרצחי הנאצים

אַ קדיש אויף אַ ברידער־קבר — דערמאָרדעטע דורך די נאַצי מערדער

אַנפאַנג 1940 ווערט אַרויפגעלייגט אַ קאָנטריבוציע פון געלט.

באַלד נאָך דעם אַריינטראָגן די קאָנטריבוציע איז גלייך אַרויפגעלייגט געוואָרן אַ צווייטע פון 5 קג. גאָלד, 30 קג. זילבער און אויך פוטערס. דאָס יידישע לעבן איז הפקר. די געסטאַפּאָ־לייט גייען אַרום אין די וווינונגען מיט הינט און מאָרדן יידן אויף פאַרשידענע אופנים.

מערץ 1940 : יידישע אינדוסטריעלע און אייגנ־טימער פון גרויסע געשעפטן ווערן באַזייטיקט פון זייער אייגנטום.

1940.10.27 ווערט געשאַפן דער אַרבעטס־איינזאַץ אין די אַרבעטס־לאַגערן.

אַנפאַנג 1941 האָט קיין איין ייד זיין אייגן געשעפט געהאַט.

אויגוסט 1941 ווערן אַ סך יידן מאָביליזירט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט.

יוני 1942 קומט פאָר די ערשטע אַקציע. מען האָט צוזאַמענגעטריבן מענער, פרויען און קינדער און זיי אָפּגעשיקט קיין אוישוויץ.

אויגוסט 1942 קומט פאָר די צווייטע אַקציע אויפן זעלבן אופן.

אין משך פון די צוויי יאָר קומען פאָר פאַרשי־דענע ווערבירונגען אויף צוואַנגס־אַרבעט קיין דייטש־לאַנד.

סוף 1942 אָנהייב 1943 ווערט געשאַפן דער יודנ־געטאָ אויף דער מיעסקאַ גאַס, פון דאָרט ווערן זיי ווייטער איבערגעזידלט אין אַלגעמיינעם געטאָ שרו־דולא, וועלכער איז געווען גלייכצייטיק דער געטאָ פאַר סאָסנאָוויעץ, בענדין און אומגעבונג.

אויגוסט 1943 — עס ווערט געשאַפן אַ צוואַנגס־לאַגער אין בענדין, ווו עס האָבן באַקומען אַרבעט צירקאַ 50 יידן און דעמאָלט ווערט דאָמבראָוואַ גור־ניטשאַ יידנריין.

איבערגעגעבן דורך ב ל אַ ט

הײדענהײם, בײערן, 1948.1.18

מרדכי שענקער

מלחמה איבערלעבונגען

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, מיטן אַריינמאַרשירן פון דייטשן מיליטער אין פוילן, איז אָנגעפאַלן אַ פּחד אויף די יידן אין שטאָט. פרייטיק דעם 1טן סעפטעמבער האָבן די באַוואָפנטע דייטשע בעסטיעס אַריינמאַרשירט קיין פוילן.

אין ס'רוב יידישע שטובן מאַכט מען פעקלעך און מען שלאָגט זיך מיט דער דעה — יאָ לויפן, נישט לויפן. מאַמעס און יונגע פרויען עצהן זייערע קינדער און מענער, זיי זאָלן אַנטלויפן און זיך ראַטעווען. אַלע פון מיין משפחה: מיינע עלטערן ז"ל, 7 שוועסטערן און צוויי ברודער מיט אייניקלעך און אוראייניקלעך, פאַרזאַמלען זיך ביים טאַטן אין שטוב און וואַרטן אויף זיין וואָרט, וואָס ווייטער צו טאָן. מיין טאַטע האָט געוויינט. דאָס ערשטע מאָל אין מיין לעבן האָב איך געזען מיין טאַטן וויינען און די טרערן האָט ער זיך געווישט מיט אַ טיכל. מיט פאַרקלעמטע הערצער האָבן מיר זיך אַלע פאַרזאַמלט אַרום אים און געשוויגן. עס האָט קיינער קיין מוט נישט געהאַט דעם טאַטן צו פרעגן, אָבער ער האָט אַליין מיט אַן איינגעבראָכן קול געזאָגט: „הערט, קינדער, איך בין שוין אַ ייד אויף דער עלטער, איך האָב שוין דורכגעלעבט מלחמות און איך ווייס וואָס דאָס מיינט — משפחות ווערן צעריסן און פאַרטראָגן אין אַלע עקן וועלט. מענער צעשיידט פון זייערע פרויען, עלטערן פון קינדער און שוועסטער פון ברידער. צוזאַמען מיטן חורבן, עפּידע־מיעס און הרוגים, ברענגען מלחמות צו היימלאָזיקייט און פאַרוואָגלטקייט. די מלחמה, זאָגט מיר דאָס האַרץ וועט זיין שרעקליכער פון אַלע איצטיקע מלחמות. השם יתברך זאָל זיך מרחם זיין. איך וויל אייך אויך זאָגן קינדער, אַז... עס איז אים שווער געווען צו רעדן, די טרערן האָבן אים געשטיקט, און זיין ווייסע באָרד האָט געציטערט, ער האָט זיך אָבער געשטאַרקט און פאַר־געזעצט: „איר זאָלט זיך ווי ווייט מעגלעך האַלטן אַלע צוזאַמען, העלפן איינער דעם אַנדערן, טיילן זיך מיטן לעצטן ביסן, און מיר בלייבן דאָ און מיר גייען נישט פון אונדזער היים, ווו דער שונא וועט אונדז

דעריאָגן, און וואָס עס דאַרף געשען זאָלן מיר אַלע זיין צוזאַמען דאָ אין דער היים, און דער אויבישטער זאָל העלפן, אַז מיר זאָלן ווייטער בלייבן צוזאַמען".

און מיר, די גאַנצע משפחה, זענען געבליבן אין דאַמבראָווע.

פלוצלינג דערהערן מיר אַ געלויף אויף דער גאַס. מיר קוקן אַרויס דורך די פענצטער און דאָס גאַנצע בלוט נעמט אונדז גליווערן. זיי זענען דאָ! ניין, עס איז נישט אמת, דאָס דער טייוול איז נישט אַזוי שרעקלעך ווי מען מאָלט אים! דער טייוול איז טויזנט מאָל שרעקלעכער ווי מיר האָבן זיך אים פאָרגעשטעלט. אָט איז זיין אַריינקום, אַ לאַנגע רייע דייטשן מיט העלמען אויף די קעפ און רעוואָלווערן אין די הענט, טראָגן זיך איבער די גאַסן און שרייען — „יודן! יודן! יודן!"

„רבונו של עולם!" שרייט אויס די מאַמע און ברעכט זיך די הענט, דער טאַטע שטייט ביים פענצטער ווי געליימט און קאָן זיך פון אָרט נישט רירן. שווערע און גרויזאַמע טעג און חדשים האָבן זיך אָנגעהויבן אין דער צייט פון דער קריג, שווערע וואָלקנס ווי פאַר אַ שטורם. אַזוינע שווערע צייטן רוקן זיך אונטער פאַר די יידן אין דאָמבראָווע. דער געראַנגל צום לעבן און פרנסה איז געווען דאָס הויפּט־פּראָבלעם. די גאַנצע לאַסט איז געפאַלן אויף מיין עלצטן ברודער יעקל ז"ל און אויף מיר, ווייל מיין פאָטער מיט דער לאַנגער באָרד האָט נישט געקאָנט אַרויסגיין אין גאַס צוליב דער סכנה.

באַלד אין אָנהויב פון דער דייטשער אָקופּאַציע, אין יאָר 1939, האָבן די דייטשע באַנדיטן פאַרשקלאַפט דאָס פּוילישע יידנטום. יידן האָבן געמוזט אויספירן די שווערסטע און שמוציגסטע אַרבעטן. די אַרבעט וואָס מען האָט געצוווּנגען די יידן צו מאַכן, זענען נישט שטענדיק געווען נויטיק. גאַנץ אָפט איז דער ציל פון אָט די אַרבעטן געווען צו דערדריקן און דערנידעריקן דעם קערפּער און דעם גייסט פון יידנטום. און די דאָמבראָווער יידן זענען נישט געווען קיין אויסנאַם אין דעם ביטערן גורל.

אין דער צווייטער העלפט פון יאָר 1940, איז אַריין, אין קראַפט דאָס געזעץ פון צוואַנגס־אַרבעט, דעמאָלס ענטשטייט די יידישע קולטור־געמיינדע („יודנראַט") און אַן אַרבעטס־אַמט. היות איך בין געווען דער יונגסטער ברודער, האָב איך זיך געמאָלדן צו דער אַרבעט. מען האָט פאַרזיכערט אַז דאָס וועט נאָר נעמען דריי חדשים און מען קומט צוריק אַ היים. דאָס איז געווען אין יאָר 1941 ווי איך האָב זיך געזעגנט מיט מיינע נאָענטסטע און ליבסטע, וועלכע איך האָב זיי שוין קיינמאָל מער נישט געזען.

זייענדיק אין לאַגער האָבן די ליבע עלטערן זיך באַמיט אויף פאַרשידענע וועגן מיר צו העלפן, וויסנדיק ווי מיר הונגערן און אַרבעטן שווער.

דאָס לאַגער־לעבן איז זיך „געפלאָסן" ווי אַ טייך פון פּעך און שוועבל; ווי דער „סמבטיון" וואָס שלײדערט מיט שטיינער און רוט נישט. פאַרטאָג און פאַרנאַכט זענען מיר געשטאַנען שעה'ן לאַנג אויפן פראָסט צו די אַפּעלן, מען האָט אונדז געציילט ווי אײדלשטיינער וואָס קיין איינער טאָר נישט פעלן, געציילט, איבערגעציילט און ווידער געציילט. דער „אויוון" האָט געברענט אָן אויפהער. פון יעדן ווינקל אין אייראָפּע, וווּ דער טייוול האָט זיין פוס געשטעלט, האָט מען געהאַלטן אין איין ברענגען טראַנספּאָרטן יידן. אַן אומאויפהערלעכער שטראָם פון יידן צום קרעמאַטאָריום־בנין, און — אַ שרעקלעכער רויך פון קוימען.

פון צייט צו צייט זענען פאָרגעקומען סעלעקציעס צווישן אונדזערע לאַגערניקעס — ווער צום אויוון, און ווער צו דער אַרבעט. גייענדיק מידע און צעבראָכענע פון דער אַרבעט, האָבן מיר געמוזט זינגען דייטשע לידער, ביים לאַגער טויער האָט מען אונדז געציילט. דער אויוון פלאַקערט. פון אויוון שפּאַרן זיך שוואַרץ־רויטע פלאַמען־צונגען וואָס ווערן שפּעטער דערשטיקט אין געדיכטן רויך וואָס שטיקט אויך אונדזער אָטעם.

זייענדיק אין פאַרשידענע לאַגערס איז מיר אויסגעקומען זייער שווער צו אַרבעטן און נאָך דאַצו גאַנץ גוט צו הונגערן, אָבער איך האָב אויך געהאַט מזל. אין לאַגער „פינף טייכן" האָט מען מיך אַריינגענומען אַרבעטן אין דער קיך. מיין באַגער איז געווען צו העלפן מיינע נאָענטע און באַקאַנטע, מיט וואָס עס לאָזט זיך, הגם דאָס איז נישט געווען אַזוי לייכט און אַפילו מיט איינשטעלן מיין לעבן.

אַלעס וואָס איך האָב איבערגעלעבט אין די מלחמה־יאָרן, האָב איך פאַר ליב גענומען מיטן געדאַנק און האָפנונג אַז די מלחמה וועט זיך ענדיקן, און איך וועל זוכה זיין ווען צו טרעפן פון מיין משפחה. גלייך ווי דער קריג האָט זיך געענדיקט, האָב איך אָנגעהויבן אַרומפאָרן און זוכן איבער אַלע לאַגערן,

אפשר וועל איך האָבן מזל, און עמיצער איז דאָך געבליבן לעבן פון מיין משפחה. דער גורל האָט געוואָלט אַז עס איז בלויז געבליבן לעבן מיין שוואָגער יוסל דוד טעקעל און זיין זון אברהם בער, ווי אויך לייביש לעסורגן, דער זון פון מיין עלצטע שוועסטער טייבעלע, און מיין שוואָגער שלמה נוימאַן, וועלכער איז גלייך נאָך דעם קריג פלוצלינג געשטאָרבן. פון מיין שוואָגער יוסל דוד בין איך געוואָר געוואָרן אַז נאָך מיין אַוועקפאָרן אין לאַגער אַריין איז מיין פאָטער קראַנק געוואָרן און איז געשטאָרבן אין דאָמבראָווע ל״ג בעומר, אין יאָר 1942. אין יאָר 1943 איז געווען די אַלגעמיינע אויסזידלונג, און אַזוי האָבן די רעשט פון מיין פאַמיליע געטיילט דעם גורל מיט די אַנדערע יידן פון דאָמבראָווע.

זייענדיק אין לאַגער „פינף טייכן" איז פלוצלינג געקומען מיט אַ טראַנספּאָרט מיין שוואָגערס זון אַב־רהם בער און מיין שוואָגער יוסל דוד טעקעל, און נאָך אַ שוואָגער — שלמה נוימאַן. מיר האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען ביז צו דער עוואַקואַציע אין לאַגער דאַכאַו, און דאָרט צוזאַמען געוואָרן באַפרייט.

פון שקלאַפן לאַגערן, פון טויט פאַבריקן, פון סיביר, פון פאַרטיזאַנער־וועלדער, פון בונקערס, האַלב פאַרפייניקטע נישט דערשוחט׳נע נישט דערברענטע, פון אונטער דעם תלינ׳ס הענט אַרויס זענען מיר געקומען די איינציקע, מיט אַנדערע דורך ניסים־געראַטעוועטע דאָמבראָווער, אין ד. פּ. לאַגער לאַנדסבערג, זענען שוין געווען אייניקע דאָמבראָווער. „דזשוינט", און „אונראַ" טיילט וועש, מלבושים, שפּייז און ציגאַרעטן. זיי באַמיען זיך צו געבן די געהעריקע צאָל קאַלאָריעס אַז די געפּייניקטע זאָלן קאָנען קומען צו די כוחות. עס קומען דאָקטוירים, קראַנקן־שוועסטער און עס אַנטשטייען שפּיטעלער און אַפּטייקן, קינדער־שולן און פאַך־שולן, לאַגער־קאָמיטעטן און אַפילו — פּאַרטייען. די באַנען זענען איבערפולט מיט יידישע ריי־זענדע פּליטים וואָס פאָרן פון לאַגער זוכן משפחה און היימישע. מען טרעפט זיך און מען ווערט נאָך עלענטער, ווייל אויף וועלכן ייד מען פרעגט זיך, קומט דער זעלבער ענטפער — דערהאַרגעט אָדער „געגאַנגען אין אויוון אַריין". די וועלט איז דערווייל פאַרמאַכט מען באַקומט דערמוטיקנטיקע בריוו פון ארץ־ישראל און מען דאַרף באַשליסן וואָס ווייטער צו טאָן. עס איז שוין אַפילו דאָ אַ „פּאַלעסטינע־אַמט", אָבער קיין סערטיפיקאַטן באַקומט מען נישט, די ענגלענדער לאָזן נישט אַריין. אין „אונרא" אוניפאָרמען קומען שליחים פון ארץ ישראל פון דער „הגנה" און פון דער „ברי־גאַדע". עס אַרבעטן אויך בחורים פון דער „בריחה" מען אָרגאַניזירט און גרייט די יוגנט צו עליה „ב", צו דער אומלעגאַלער עליה דורך עסטרייך און אי־טאַליע, צו וועלכע אויך איך מיט מיין פרוי און נאָך חברים פאָרן אַרויס מיטן ציל צו קומען קיין ארץ־ישראל.

דאָס לאַגער לעבן איז שוין נמאס געוואָרן. מען וויל שוין וואָס גיכער קומען צו אַ ברעג און אָנהויבן אַ זעלבסשטענדיק נאָרמאַל מענטשלעך לעבן. פּאַקט מען איין די רוקזעק און מען לאָזט זיך שוואַרצן גרענעצן, מען וואָגלט איבער שנייעדיקע בערג, ביז די שעה פון גאולה וועט שלאָגן. און נאָך לאַנגע וואָג־לענישן דערגרייכט מען דעם ציל.

דמויות
געשטאלטן

משה שיבק

לדמותו של רבי חנוך־גרשון שפילברג

„היש בה עץ אם אין" במדבר י"ג.
„אם יש בהם אדם כשר שיגן עליהם בזכותו" רש"י, שם.

כבן דומברובה אתיחד בדחילו ורחימו עם זכרו המבורך של רבי חנוך שפילברג זצ"ל, שחי ופעל יותר משלושים וחמש שנה בדומברובה, בה גידל שני בנים ושלוש בנות יבל"א. נפטר בישראל ביום כ"ו סיון, בשיבה טובה, במצפון טהור ובהכרה מלאה שמילא יעוד חייו והשלים מעגל עולמו.

ולפני שארחיב את הדיבור על פרשת חייו ופעליו, אספר מעט על תולדות חייו ועל המשפחה, ממנה נשא לו לאשה את הגב' גיטליוש ז"ל.

בקולוניה רדן גר יהודי בשם ר' לייבל פרוקט־צווייג, בעל בעמיו, סוחר מספוא, לו חמש בנות ושלושה בנים. כנהוג בימים ההם, יהודי עשיר שלא התמצא אצל האותיות הקטנות התקשר עם ראש ישיבה או עם שדכן מפורסם שיבחר לו בחור, אברך משי, ראוי לבתו ובדרך זו לקיים אימרת חז"ל: „ארבעים יום לפני יצירת הולד" וכו'.

לא אדע את הדרך בה בחר ר' לייבל פרוקטצווייג כשהגיעו בנותיו לפורקן, אולם בעירנו לא היו חולקין שלר' לייבל פרוכטצווייג חמישה חתנים כפתור ופרח כל אחד, כולם למדנים ושומרי מצוות השם. הארי שבחבורה היה ר' ראובן גרוספלד, איש נעים הליכות, מטופח בהופעתו החיצונית, שלא הרבה לדבר, מלא וגדוש בתורה. שני לו היה ר' שמעון וקסלר, ר' ינקל רוזן, ר' אברהם יצחק דז'ובס, ורבי חנוך־גרשון שפיל־ברג.

לכולם דאג ר' לייבל פרוכטצווייג שיהיו מסודרים, כולם בעלי פרנסה מסורים למשפחותיהם ועסקיהם. לא כן ר' חנוך־גרשון שפילברג, אשר חייו היו קודש לצרכי ציבור באמונה.

מהעיר לודז' בא אלינו בהתחלת המאה הנוכחית. על ימי ילדותו ונעוריו לא אתעכב כי אינם ידועים לי. בהיותו איש דתי מובהק הניח שני זוגות תפילין, לא החמיץ אפשרות של קיום מצווה קלה כחמורה. היה ציוני נלהב בכל רמ"ח איבריו ולא היה שום מעשה או פעולה ציונית שלא לקח בה חלק. קנאי ללשון העברית, השתדל לתת לילדיו חינוך לאומי ולהקנות להם מאוצרות הרוח של העם, מהם שאב וספג בימי עלומיו. כידיד גדול של תנועות הנוער הציוני היתה לו השפעה גדולה על כל הנוער בעיר. היה פעיל בפעולות המגביות והקרנות של ההסתדרות הציונית. תבע מהנוער שהתרכז סביב התנועה הציונית הגשמה הלכה למעשה, ועלייה ארצה. בהיותו בעצמו נאה דורש ונאה מקיים, היה בנו שרגא יבל"א בין ראשוני

ר' חנוך גרשון שפיגלברג ז"ל, שידע לשלב הלכה וקדמה
ר' העניך גרשון שפילבערג ז"ל — צווישן וועלטלעכקייט און רעליגיע — קולטור און געזעלשאַפט — און עסקן פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע

(1922) העולים בעיר. בטרם יעלה הוא (1935) בעצמו לחונן עפרה.

זכה ר' חנוך־גרשון ובשנת 1935 עלה עם כל המש־פחה חוץ מבתו מרים, אשר מסיבות בלתי תלויות בו לא יכלה להצטרף לעלית המשפחה. כמה טרח ופעל בארץ מיד עם עליתו להעלותה, והימים ימי הצעדים הראשונים של ההשתוללות ההיטלראית באירופה, ובפולין גאה גל האנטישמיות, אשר בלאו הכי לא החמיצה שום הזדמנות להתעלל ביהדות הפולנית, ואמנם עלה בידו להעלות גם את מרים. מה גדול היה

אושרו עם עליתה. זכה למה ששאף כל חייו. הוא וכל משפחתו נמצאים בישראל, אכן יש שכר לפעולתו המבורכת לתנועה הציונית.

בהיותו עסקן של המזרחי כל ימי חייו בחו״ל יכול היה להציג עסקנותו לפרעון למפד״ל בעלותו ארצה. אולם לא האיש כרבי חנוך־גרשון, אשר כל ימיו עסק בצרכי ציבור באמונה שלא על מנת לקבל פרס, ינצל טובת הנאה מעסקנות ציבורית בגולה.

עם עליתו פתח לו חנות מכולת בשכונת מונטי־פיורי שבפרברי ת״א, ולמרות גילו המבוגר אפשר היה לראותו כשהוא רוכב על תלת אופניים בחוצות תל־אביב, כשהוא עוסק בקניות עבור החנות, בכדי לקיים את עצמו ואשתו בכבוד. ר׳ חנוך־גרשון גרס אמירת חז״ל „פשוט נבלותה בשוק ואל תצטרך לבריות״.

התייחס לחסידי אלכסנדר, בחיצוניותו היה חסיד ככל החסידים, אולם סובלני ביותר לזולת, אכן היה אהוד ונערץ על ידי כל אנשי העיר.

עוד בצעירותו טעם טעמה של השכלה, והיה מצוי אצל סופרי התקופה: ריב״ל, מיכ״ל, מאפו וסמולנ־סקין. למד מקרא, משנה, תלמוד, קרא ספרים חיצו־ניים. התוודע לכוזרי, לספר העיקרים של רבי יוסף אלבו, והמורה נבוכים היה לו ספר עיון בשעות פנאי. התענין בעיקר בפרשנות הספרדים לתורה ובספרותם: אברבנאל, רלב״ג ואבן־עזרא. לפרשת השבוע השתמש בפרוש המלב״ם, פרשן שנתקבל בעולם החסידי. שיחת החולין עמו היתה הנאה רוחנית לבן שיחו וכל ביקור אצלו היה מסתיים במילי דאורייתא.

הקהילה בעירנו, כבכל הקהילות בפולין דאז, היתה קופאת על שמריה, מנוהלת על ידי גבאים אנשי שלומם של אגודת ישראל, שחששו מכל קרן אור פן תחדור לחיים ציבוריים של העיר, לא לחינם כינו את הקהילות בימים ההם בתי מתים (מתים שטיבלעך).

עם הבחרו של ר׳ חנוך־גרשון לועד הקהילה הכ־ניס רוח חדשה. פרנסי הקהילה הקודמים עשו בה כבתוך שלהם, בלי להתחשב בדעת קהל משלמי המסים. בגישתו הציבורית והציונית הפך את הקהילה למוסד ראוי לשמו. אף פעם בתולדות הקהילה לא נשמעה שפה ברורה ונועזת מצד באי כוח הנבחרים כמו שהשמיע ר׳ חנוך־גרשון. בקומה זקופה הביא בפעם הראשונה דבר הרעיון הציוני בפורום הקהילתי. אמנם אנשי אגודת ישראל ירדו לחייו ורדפוהו, משום שראו בקהילה מבצר משלהם. בדיון על תקציב הקהי־לה דרש בתוקף הקצבת סכום מתקבל על הדעת בשביל הקרן הקימת לישראל, דבר שעורר חמתם של אנשי האגודה, ובהזדמנות זו נאם על תפקידה של התנועה הציונית וגאולת אדמה. היו אלה ויכוחים סוערים, אשר למחרת היום הועברו לרחוב היהודי בעיר, ולא פעם הופסקה הישיבה אולם ללא ויתור מצידו כשהמדובר בעיקרון ציוני.

סיפר לי ר׳ חנוך־גרשון שפעם אחת, בתום הויכוח בקהילה בענין שהיה קשור בפעולה למען קרן הקימת לישראל, היה זה לפני ערב יום כיפור, ופרנסי העיר עמדו לאסור העמדת קערת קרן הקיימת בבית הכנסת בערב יום כיפור. ר׳ חנוך־גרשון עמד בתוקף והגן על זכות זו. קם מנהיג האגודה, ר׳ חיים־משה אייזנמן, וברוב זעם הטיח כלפיו בזה הלשון: „ופושע ישראל זה לא מסתפק בהנחת תפילין של רש״י בלבד, ועוד מוסיף עליהם תפילין של רבנו תם״. אכן היה ליהדות הדומברובאית על מה להשען, כדברי רש״י: „אדם כשר שיגן עליהם״.

אבי ז״ל היה יהודי דתי קנאי וקיצוני ביותר. אם כי לא השתייך לשום מפלגה דתית פוליטית, לנגד עיניו היה קיום מצוות התורה וכל „מה שתלמוד עתיד לחדש״ בבחינת „יהרג ובל יעבור״. התלבושת וכל צורות החיים בבית היו כמו בדורות עברו, „חדש אסור מן התורה״. רוח הזמן היה הדבר של „בל יראה ובל ימצא״ וכשהחמיץ ייני ונתפסתי לרעיון הציוני חרב עליו עולמו וראה בזה יציאה לתרבות רעה.

בשיחתי עם אבי ז״ל, וברצוני העז להרגיעו שאמנם שום סכנה אינה צפויה לבנו, נשענתי תמיד על ר׳ חנוך־גרשון בהוכיחי שאין חולקין על דתיותו של חנוך־גרשון בעיר ובכל זאת הוא ציוני נלהב הרואה בציונות מטרת העם, ואני אז מתכוון לעליה (1931).

בשנת 1943 נולד לאחי דוד בן. מרוב הערצתו של אחי לר׳ חנוך־גרשון הזמין אותו להיות הסנדק. אחרי הטכס של הכנסת בנו בבריתו של אברהם אבינו, כשישבנו על יד השולחן סיפר לי ר׳ חנוך־גרשון את הסיפור הבא:

פעם אחת פגש בי אביכם ברחוב והוכיח אותי שאני נותן יד לפושעים בבחינת מסית ומדיח. גורם שבניו יוצאים לתרבות רעה, מחללי שבת וכו׳. עניתי לו: אפרים, תנוח דעתך, בניך הם יהודים טובים, עצם עליתם ארצה מוכיח על יהדותם. המשיך ואמר: נז־כרתי בפגישה כשהחזקתי את התינוק על ברכי ואחיך

בירך ברכת ‚וצוונו על המילה׳. היה זה בתקופה שבשורות איוב ראשונות על השואה הגיעונו עם בואן של בנות אוקס, בנות עירנו שניצלו, ארצה; והן שמסרו לנו על השמדת יהדות דומברובה. המשיך ואמר: מי יגלה עפר מעיני אביך לראות שבניו ממ־שיכים במורשת אבות שכל כך חרד. (באותה שנה הובלו אבי ואמי ז״ל עם הנכדה לתא הגזים באושויץ).

פרשת חייו היתה עשירה ומגוונת, רבת מורדות ועליות, ספג צער ויגון וגם טעם שמחה. „בניו, כשתילי זיתים סביב לשלחנו״. אכן זכה שרוח קדשו לא נלקח ממנו. היתה לו זיקנה עם דעה צלולה, בינה מזוקקת, חכמה בשלה. שבע נחת מיוצאי חלציו. כאן במולדת שכל כך אהבה מצא מנוחת־עולמו וכאן נסתימה פרשת חייו הישרים.

על כגון האי אמרו: „חבל על דאבדין ולא משתכחין״

מרדכי גוטליב

ר׳ חנוך־גרשון מאור קהילתנו

(דברי הספד בשלושים לפטירתו)

אך לפני כשלושה שבועות נפגשנו, ושמחתי לראות אותו ולשוחח עמו קצרות. לא ידעתי ולא פיללתי, כי היום אצטרך לדבר עליו ולא לדבר עמו ואליו. אינני יכול להסתגל לרעיון הזה ולהשלים אתו, אולם זהו דבר שאין לערער עליו ואין להרהר בו ועלינו לקבל את הדין.

עם פטירתו של ר׳ חנוך־גרשון שפילברג ז״ל נעקר מתוכנו עסקן ציוני רב־פעלים, חבר יקר וטוב ובלתי נשכח. נלקח מאתנו איש, הישר באנשים והטוב בבני האדם, והלך מאתנו משכיל יהודי בעל לב חם, תלמיד חכם בעל הגיון עמוק, נקי כפיים, ישר לב, למדן מופלג וישר דרך, שגילה הבנה מעמיקה וידיעות נרחבות בתנ״ך ובתלמוד, באגדה ובהלכה. הוא היה בקי להפליא בספרותנו העתיקה וממנה דלה ושאב את הטוב והיפה ואת הפנינים היקרות, אשר שילב אותן בחכמה רבה ובתבונה גדולה בשיחותיו הנעימות, בפגישת חברים, שיחה ואסיפה. הוא היה מלא וגדוש וגילה בקיאות רבה בספרות התורנית וההלכתית, בספרות הרבנית והחסידית, בספרות ימי הבינים וההשכלה ובספרות העברית הקלאסית והחדשה.

בשחר נעוריו נכבש כולו לרעיון הציוני, הצטרף לפלג הימני של התנועה הציונית, התנועה הציונית־דתית „המזרחי״, והטיל את עצמו במלוא מרצו ולהט נשמתו לתוך העבודה הציונית והתרבותית. הוא היה פעיל מאד והפעיל אחרים, בקרב יהדות זגלמביה בכלל ויהדות דומברובה בפרט, בהפצת הרעיון הציוני ברחוב היהודי, והביא את בשורת הגאולה להמוני בית ישראל למען חרותם הלאומית ולמען הקרנות הלאומיות שלנו. בכל מקום שיצג את התנועה הציונית, הביא לה אך ברכה וכבוד. גם מתנגדים ויריבים רחשו לו כבוד, כי הופעתו היתה תמיד מלווה התלהבות ולהט מוסרי רב. באופן פורמלי השתייך ל„מזרחי״, אבל אפשר לומר שהיה אביה של המשפחה הציונית כולה, החל ממזרחי וכלה בהשומר הצעיר.

כולנו אהבנו והוקרנו אותו, הוא היה נערץ ואהוד על כולם כי ראינו בו את הרועה הרוחני הבלתי־מוכתר של התנועה הציונית בדומברובה. ר׳ גרשון־חנוך הגיע לעמדה בולטת בתנועה הציונית מתוך עבודה מסורה ונאמנה והיה לאחד מראשיה. עונג רוחני גדול נפל בחלקם של אלה שזכו לעבוד יחד אתו למען התנועה הציונית. לב רגיש היה לו ומוח צלול לניתוח בעיות שונות ולהעלאת מחשבות מקוריות. איש החסד, הרחמים והצדקה היה. כאיש מתון ואיש הפשרה היה חותר תמיד לגלות את הטוב והיפה שבאדם שנוצר בצלם אלוהים.

הוא היה מאיר פנים לכל אחד: כל הבא לקראתו הקדימו וקדם את פניו ב„בוקר טוב״, „שבת שלום״, ו„מועדים לשמחה״. הוא דאג לזולת ולבו — לב זהב היה לו — היה תמיד ער ופתוח לצרכי הזולת, שמח בשמחתו וכאב בצר לו. הוא אהב את האמת והשלום והתרחק מריב ומדון, וכאן אני רוצה לצטט כמה מדבריו, שהשמיע בשעת ויכוח לוהט וחריף באוזני אגודת ישראל: „האמת והשלום ירדו כרוכים זו עם זו מהשמים ואין להפריד ביניהם. האמת שירדה מהשמים היתה אמת שלמה, אמיתית ואבסולוטית, ואם אתם גורעים רק אות אחת, למשל את האות א׳, נשאר מכל

ה„אמת" שלכם „מת" ולא יותר. אתם מעלימים את האמת מהמוני ישראל וכל האחריות מוטלת עליכם".

עדין נפש ואציל רוח היה — אך לוחם נועז נגד כל עוול, זיוף וסילוף בחברה. עם זאת היה לוחם ללא חת וקנאי גדול, ולא הסכים אף פעם לפשרות וויתורים על חשבון התנועה הציונית. שבע שנים עבדנו יחד ובמשך הזמן הזה הכרתיו לדעת, כל פגישה ושיחה היתה מעשירה את הנמצא במחיצתו בידיעות נוספות בשטחים שונים.

הוא היה סמל היושר והמוסר הנעלה, איש התבונה ושיקול הדעת, איש האדיבות והקפדנות גם יחד, הוא היה מעין מזיגה מופלאה של בית הלל ובית שמאי: היתה בו הקפדנות של בית שמאי והאדיבות והסובלנות של בית הלל. מאושר היה בעלותו לארץ ישראל, הארץ שכה ערג אליה וכה אהבה והיה מסור לה בלב ובנפש. מאושר היה שזכה לראות במו עיניו את תקומתה של מלכות ישראל ותחית עם ישראל בארצו ההיסטורית, בזה ראה את הגשמת חלומו הגדול, שלו הקדיש את נפשו וחייו. הוא הזניח את עסקיו הפרטיים והתמסר כולו לאידיאל הציוני.

לאשתו היה חלק גדול בעבודתו הציונית, כי כל עול הפרנסה הוטל עליה והיא התנהגה כאשת חיל וקיבלה עליה באהבה רבה את כל הדאגות וחינוך הילדים, למען הקל עליו להמשיך בעבודת הקודש.

כאינטליגנט יהודי ידע והכיר את מצעיהן של כל המפלגות בישראל, ובויכוחים עם מתנגדי הציונות ידע לענות להם כהלכה ותמיד היתה ידו על העליונה. הוא הצטייד במטען תרבותי גדול וידע לגלגל שיחות בקלות רבה על נושאים שונים ובעיות שונות; על חכמת ישראל ועל הפילוסופיה היונית, על הרמב"ם ויהודה הלוי ועל אריסטוטלס וסוקרטס, על דת וקבלה ועל מוסר ותרבות, על שפינוזה ואחד העם ועל פינסקר וסמילנסקי, על יל"ג ולוצטו ועל בריינין ולילנבלום, על הגאון מוילנא, המתנגד החריף ביותר לתנועה החסידית, ועל ר' ישראל בעל־שם־טוב, שר השמחה ויוצרה של התנועה החסידית העממית. הוא ציטט פרקים שלמים של „מורה נבוכים" לרמב"ם ו„הכוזרי" ליהודה הלוי.

הסתלקותו הפתאומית של ר' חנוך־גרשון ז"ל זיעזעה את משפחתו והסעירה את נפשם של כל יוצאי דומברובה־גורניצ'ה בישראל. מוקיריו ומכיריו, וביחוד חבריו בעבודה הציונית, ישאו בליבם את זכרו באהבה והערצה.

חבל על דאבדין ולא משתכחין. יהא זכרו ברוך.

איסר לביא

לזכרו של מורה

דמותו היקרה של המנוח מסמלת אישיות רבת פעלים ומעש, איש הציבור, נציגו הנאמן במערכת הציבורית היסודית בדומברובה עירנו, ציוני נלהב בעל הכרה, מסור בכל נימי נפשו לרעיון גאולת ציון לפי דרכו והבנתו את התנועה. איש חכם, פיקח, ספוג תרבות חיים וקרוב למקורות היהדות, תלמיד חכם, דתי ושומר מסורת אך עם זאת קרוב לכל גורם מתקדם ומחדש, בעל הבנה וסובלני למתנגדיו. ידע לקשור קצוות מתנגדים ועם זאת מגן בקנאות על השקפותיו, וכל אלה מתוך גאוה ועמידת כבוד. עקבי היה בהבנתו את הציונות ונדמה לי שהיה היחיד בקהילת דומברובה אשר הגשים בפועל בגופו עם כל משפחתו הגשמה אישית, בעלותו ארצה בטרם פורענות.

כיצד נמצה במספר משפטים את אישיותו רבת־הגוונים? לאדם כמוני, אשר גדל והתחנך בבית אשר הושפע רבות מאישיותו וקרבתו לאבי משפחתי, הרי זה גם להספיד בית שנחרב, משפחה שהלכה לעולמה, קן משפחתי שנהרס ואיננו עוד, ובראש ובראשונה אב אשר היה ידידו האישי של ר' חנוך־גרשון ז"ל. ועל כן הסליחה על הנימה האישית שבדברי. בהגי־עני הידיעה המרה על פטירתו, חשתי כאב, צער ואבל כעל ראש משפחה שלי אישית, איש שהיה לנו לבן־בית, מורה ומנחה, משפיע ומכוון את הורי היקרים ז"ל.

מאז אני זוכר, רואה אני כאילו דמותו של המנוח צמודה לביתנו ולאבי. ראיתי לעיתים דמיון מה בהופעתם של השניים ובגישתם העקשנית והעקבית בעמידתם על עקרונות. שניהם השתייכו ל„המזרחי" ובלטה בהם אחדות הגישה והבנת הבעיות. הופעתם על כל

ZA DOBRY WYRÓB.

ZA DOBRY WYRÓB.

DĄBROWSKIE ZAKŁADY CHEMICZNE I FABRYKA TEKTURY ASFALTOWEJ

L. Strzegowski w Dąbrowie Górn.

SPÓŁKA Z OGR. ODP.

RACHUNKI BIEŻĄCE:
Komunalna Kasa Oszczędności w Będzinie,
oddział w Dąbrowie Górniczej.

KONTO CZEKOWE:
P. K. O. w Katowicach № 306.879.

Dąbrowa Górnicza, dn. .... 193....
Telefony № 1-62 i 62.

Produkty własnej fabrykacji:

SMOŁA Z WĘGLA KAMIENNEGO, preparowana do celów hutniczych, do smarowania dachów i t. p.—gwarantowana bezwodna.

LAK ASFALTOWY do dachów.

TEKTURA ASFALTOWA TAFLE IZOLACYJNE, CEMENT DRZEWNY.

PAK Z WĘGLA KAMIENNEGO, SMOŁA szewska lepka i drzewna

Chemiczne produkty.

SIEDENROSTEN oryginalny chemiczny

POKOST.

FARBA „OXID“ w różnych kolorach.

NAFTALINA, SADZE ANGIELSKIE.

POKOST KREOZOTOWY. CARBOLINEUM.

KWAS KARBOLOWY surowy.

מכתב מלייבל שטשעגובסקי לר׳ חנוך גרשון שפילברג בארץ

אַ בריוו פון לייבעלע שטשעגאָווסקי, געשריבן צו ר׳ חנוך גרשון שפילבערג אין ישראל

צדדיה היתה לשם־דבר בין תושבי רדן. ולא אגזים אם אומר שמהם שאבתי לא מעט מגישתי והבנתי את בעיות העם והעולם.

ביתו של ר׳ חנוך־גרשון, ורעיתו גיטלוש ז״ל נעשה לי קרוב עוד יותר כשבמרוצת השנים היו כל בני הבית הצעירים לחברים נאמנים של קן השומר הצעיר והיינו אחים לתנועה אחת. האחיות חנה, אסתר, מרים והאח יצחק היו לחלק מהם, ומה מאוד היה מובן אז שביתם של הוריהם יהפך למרכז פגישותינו התנועתיות. ידענו יפה כמה כאב את כאבו על הצטרפותם זו, אך עם זאת גילה הבנה לדרכנו ונראה לי גם היום שהיה שלם עם עצמו בהשלימו עם דרכם של ילדיו, זאת כנראה מתוך תחושה עמוקה שאכן כזאת יחד הגורל וזה צו השעה — הגשמה ועליה ארצה. אי האיש מתוכנו אשר ידע להעלות מנבכי הזכ־רונות את ר׳ חנוך־גרשון, איש התנועה הציונית, העסקן של „מזרחי״, המייצג את תנועתו בגאוה במאבקו עם כוחות שחורים מבית מבחוץ? היכן נקבע את מקום פעלו רב הממדים למען הקרן־הקימת לישראל, שלא היתה בשבילו פעולת איסוף גרידא, כי אם מטרה נעלה ומצווה, שלה הקדשנו כולנו בהדרכתו את כל מרצנו, כשהוא מהווה דוגמא ומופת.

כיצד נעלה את זיכרו ולא נשבצנו בתוך מסגרת החיים שנקראה „רדן״ — הוא על דמותו התמירה וז־קנו המהודר, בלבושו הנאה וכולו אומר כבוד והדר?

הכיצד לא נזכיר איך כיתת רגליו מפעילות לפעי־לות, ממפלגה לקק״ל, ממעשה צדקה וחסד בסתר ואף בגלוי כשהוא נדרש לכך?

והכיצד לא נצרפו כשהוא עומד במאבק אמיץ עם שלטונות העיר ונבחרי ה„גמינה״ (הקהילה), כשהוא משמיע דברו הציוני בעוז וגאון?

בית המדרש של רדן — איך נכנה אותו? האם רק מרכז דתי? לאו דווקא! היה זה מרכז תרבותי חברתי של הווי לכל. והכיצד לא נראה במרכזו בזמן התכנ־סות לתפילה את ר׳ חנוך־גרשון? בימי חג ומועד עומד על יד הכותל המזרחי ומשתף עצמו בתפילה, אך בימי חול, בשעות בין הערביים בין מנחה למעריב, מרכז סביבו קהל שומעים השותים בצמא דברי ויכוח שלו ופולמוס עם מתנגדיו השונים. ובאלה היה כוחו גדול.

הוא היה פעלתן אך ידע גם להפעיל אחרים. זכיתי לפעול עמו במוסדות שונים ובפעולות משותפות, ואם כי צעיר לימים הייתי, תמיד הרגשתי יחס של הבנה וחיבה על אף מרחקי גיל והשקפה. לא אגזים כלל אם אומר שהושפעתי ממנו לא מעט והופעותיו שימשו לי דוגמא כיצד יש לפעול ולהפעיל, כיצד יש להגיב ומה תהיה תשובתך למתנגדיך. דעותינו היו אמנם מנו־גדות בתכלית, אך פעולותינו בקק״ל, תרבות, בחירות לקונגרסים ציוניים, לסיים הפולני, היו סדן שעליו חושלה ההוקרה לאיש יקר זה. צעירים היינו אז, וכדר־כם של צעירים גם נועזים בגישה ובהופעה, אך עם זאת כאילו הרגשנו תמיד שעומד הוא מאחורינו והסכמתו ניתנת מראש. הוא קבע את היחסים בינינו על בסיס של שוויון.

בבואי ארצה לפני 33 שנה, שמתי פעמי כדבר המובן מאליו, לביתם של ר׳ חנוך־גרשון וגיטליש אשר בשכונת מונטיפיורי בתל־אביב. נעימה היתה הפגישה ורבתה התרפקותם על כל ידיעה מהנעשה בעירנו שנטשוה.

פעלו הבלתי נדלה של ר׳ חנוך־גרשון באירגוננו היה לשם דבר. כל אחד מבני עירנו ראה בו את זקן־יהודי־דומברובה, הוא שימש כתובת ומשענת לכל עולה חדש בבואו ארצה. כולנו רחשנו לו חיבה ויקר ומבלי משים, בכל פגישותינו עמו, ראינו בו אבטיפוס של הורינו אשר יכלו להיות עמנו ולא זכינו לכך. הוא גילם בתוכו את יהדות דומברובה שנכחדה, שהלכה לעולמה באורח כה טרגי. דמותו הישראלית לא טישטשה במאום את דמותו הידועה של ר׳ חנוך־גרשון מהקולוניה רדן.

לאחרונה היינו צמודים בעשיה למען מפעל יקר לכולנו והוא ספר הזיכרון לעירנו. כולנו הרגשנו חובה — ולו גם במאוחר — להעלות לזיכרון עולם את זכר עירנו, יהודיה, ילדיה ומפעליה הרבים, זיכרון מעט לכל אלה אשר אהבנו ולא זכו להיות עמנו. קווינו שחלקו של ר׳ חנוך־גרשון בספר זה יהיה מרכזי ומכובד ונאה לפעלו רב־השנים והמעש. היתה בנו כאילו התחושה למהר ולאסוף כל פרט מזכרונו המעמיק והבלתי נדלה, למען להנחיל סיפורו לנו ולבנינו, למען ידעו מה חרב ונעקר מתוכנו. אך התאכזר הגורל ואנו ניצבים ומעלים את זכרו ודמותו הבלתי־נשכחים, כשהוא נכרת מעמנו ואנו מיחלים עוד למוצא פיו למען להעשיר ולהאדיר תולדות עירנו, בניה ובנותיה בספר.

אבלים אנו עם גיטליש היקרה, בניהם ובנותיהם, וקרובי המשפחה הענפים, על אסונם הכבד. מי יתן ונו־כל להנחיל את דמותו היקרה לכל אלה אשר לא הכי־רוהו מקרוב. ואילו אנו שזכינו לגדול ולפעול במחיצתו ולהנות מאישיותו רבת המעש, נאבל מרה על כי הלך מאתנו.

זכרו יהיה שמור אתנו לעד.

משה יודקביץ

ר׳ גרשון־חנוך שפילברג ז״ל

זקן ושבע ימים הסתלק השבוע לעולמו ר׳ גרשון־חנוך שפילברג. תלמיד חכם ובר־אוריין. יליד לודז׳, למד אצל הרב מזו׳ריק. אחרי שנשא לאשה את בת הגביר ר׳ לייבילה פרוכצוייג מדומברובה־גורניצ׳ה, עבר לגור בעיר זו עד לעלייתו ארצה בשנת 1935.

עם הגיעו לדומברובה הכירו בו תושבי העיר הותיקים כאברך כשרוני ולמדן, נואם ועסקן, ותוך זמן קצר הפך ר׳ גרשון לכתובת לכל מה שקשור בטובת הכלל. לא היה מוסד ציבורי בעיר, כולל ועד הקהילה, בו לא השתתף המנוח. היה מהפעילים והמפעילים. בעבודתו הציבורית — שלא על מנת לקבל פרס — לא ידע לאות. הזניח את ביתו ואת עיסוקו, ואשתו המטופלת בילדים ניהלה את העסק כדי לפרנס את המשפחה.

היה ממיסדי המזרחי בעיר והראשון ש„העיז" לדרוש מעל בימת בית המדרש למען ארץ ישראל הנבנית. לא היה שליח שלא ימצא מקומו הראשון אצל ר׳ גרשון הענאך. החמיר כלפי עצמו בעניני קיום מצוות דת ומסורת, אולם כלפי הזולת היה מתלמידי בית הלל. חסיד של האדמו״ר סופרין מקומרנה ובעתות הפנאי שלו מצאו אותו תמיד רכון על הגמרא.

בשנות העשרים הראשונות שלח את בנו בכורו שרגא, שהיה ממיסדי כפר גנים שע״י פתח־תקוה, ובשנת 1935 זכה ר׳ גרשון הענאך לעלות ארצה עם כל המשפחה.

התיישב בשכונת מונטיפיורי. גם כאן עסק בהגשת עזרה לזולת. עם מותו הסתלק אחד מראשוני היהדות הדתית־הלאומית.

הניח אחריו אשה תבל״ח ומשפחה ענפה.

יהי זכרו ברוך.

קלמן ברקאי

הפעיל והמפעיל

גרשון בן יצחק־צבי שפילברג ז״ל, יליד העיר לודז׳, מנהיג דגול, תלמיד חכם, ציוני נלהב, היה עסקן מהפ־עילים והמפעילים בחוץ לארץ. מיום בואו לעירנו הת־מסר בלב ובנפש לכל המוסדות אשר התקיימו בעירנו אז. יסד את „המזרחי" ובתי הספר „תלמוד תורה" ו„תרבות". היה הראשון לכל קריאת עזרה, השתתף בכל המגביות של קרן הקימת וקרן היסוד. בהיותו חבר בועד הקהילה לחם בעד כל תקציב לאומי. לא פעם סיכן את חייו בכדי להציל חיי יהודי שלא על מנת לקבל פרס.

ב־1935 הגיע ארצה וגם כאן לא שכח להטיב לזולת, והמשיך להתמסר למוסדות צדקה. במלחמת העולם השניה לא ידע מנוח עד שאירגן את בני עירנו על מנת לשלוח חבילות לכל נצרך בחוץ לארץ, וגם דאג לשארית הפליטה כאן.

לא פעם בא אלי בכדי למסור לי שפלוני או אלמוני זקוק למקום עבודה או תמיכה. ואז היה אומר לי ביידיש: „זיי וויסן אַז אינזער ברידער אָדער שוועסטער האָט קיין פרנסה!!" כי היה נוהג לקרוא לכל בני עירנו במילת חיבה „ברידער אדער שוועסטער".

הוא היה יושב ראש הארגון עד הרגע האחרון. שמ־חתו היתה גדולה שנודע לו על הוצאת הספר של קהי־לת דומברובה, ולצערנו הרב לא זכה לראותו.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

ראובן ליכטציער (גלוזרמן) זצ״ל

(נרשם מפי ר׳ יששכר היידה)

אחת הדמויות הבולטות ביותר בעיר דומברובה גור היה החסיד ר׳ ראובן גלוזרמן זצ״ל, המכונה ר׳ ראובן לעכטציער (על שם עסוקו בעשית נרות שעוה).

נולד בשנת תרכ״ז (1866) בעיר ז׳רנוביץ, היה אחד מחסידיו החשובים של ר׳ ישראל מפילאב זצ״ל. שקידתו על התורה היתה מפליאה, היו יכולים לעבור חדשים ור׳ ראובן היה נשאר ללמוד כל הלילה בבית המדרש, ומרוב עייפות היה נרדם על השולחן. כל ימיו עשה צדקה וחסד למעלה מכפי יכולתו. ובפרט התבלט במצוות הכנסת אורחים ובגמילות חסדים. הוא התפרנס ממכירת נרות שעוה ושומן לבתי חרושת גדולים. את מעשיו המפוארים שמעתי מר׳ יששכר היידה המתגורר כעת בבני־ברק ואשר היה עד ראיה לרוב המעשים. ביתו, שהכיל ארבעה חדרים, היה פתוח יומם ולילה לכל עובר ושב; הן לעניים, הן לסוחרים הבאים לירידים, הן לתלמידי חכמים השוקדים ימים ולילות בתורה, והן למשולחים ההולכים לאסוף כסף עבור הישיבות. וסיפר ר׳ בנציון אפטר שפעם נזדמן לו

ר׳ ראובן ליכטיצער זצ״ל, אחד מל״ו הצדיקים בקהילת דומברובה־גורניצ׳ה

ר׳ ראובן ליכטיצער זצ״ל — איינער פון די ל״ו צדיקים אין אונדזער שטאָט

ובא לדירתו של ר׳ ראובן וכבר לא היתה מיטה פנויה עבורו, וכשראה זאת ר׳ ראובן מיד נתן לו את מיטתו שלו והוא בעצמו ישן על הרצפה. התקיים אצלו המאמר באבות „ויהיו עניים בני ביתך״ כלומר שהעניים יסתובבו בביתך כמו בניך בלי שום בושה.

ר׳ ראובן הצטיין בגמילות חסדים ובנתינת צדקה בלי גבול. ידו הרחבה היתה פתוחה לכל ניצרך. כשהבחין ר׳ ראובן במקבץ נדבות, הכניס את ידו לכיסו והוציא מטבעות כסף ונתנם לעני בלי לספור אותם. כשאחד היה צריך לחתן בן או בת ולא היה לו כסף לנדוניה, היה מקבל מר׳ ראובן סכום כסף נאה שבו היה יכול לכסות חלק גדול מהוצאותיו.

יש והיה יוצא לרחוב ובידו סכום כסף גדול כדי לקנות איזה חפץ, ובפגשו עניים או משולחים האוס־פים כסף לישיבות, היה מחלק להם את כספו וחוזר לביתו בלי פרוטה אחת. ובימי זקנתו, כשירד מנכסיו המשיך ונתן צדקה למעלה מכפי יכולתו. באחד מימות החורף הקרים, כשהדרכים היו מלאות בשלג, בא לקראתו יהודי וביקש כסף עבור דבר חשוב. אמר לו ר׳ ראובן: אין לי כסף, אבל אתן לך את מגפי החדשים ואתה תמכרם. ותוך כדי דיבור חלץ ר׳ ראובן את מגפיו ונתנם ליהודי ור׳ ראובן הלך לדרכו יחף בשלג. ובראות אחד העשירים דרך חלונות ביתו את ר׳ ראובן בוסס יחף בשלג, שאלו מה זה? למה הוא מתהלך יחף? ספר לו ר׳ ראובן את כל המעשה. אמר לו: אין זה מתאים ליהודי חשוב כמותך ללכת ברחוב יחף, ונתן לו זוג מגפיים אחרות.

מדרכו היה ללכת לבתי עניים ולראות מה חסר להם: עצים להסקה, דברי לבוש, אוכל, והוא היה ממלא את החסר בסבר פנים יפות. ומעשה בר׳ ראובן שבא באחד מלילות החורף הקרים אל הרב אב״ד דומברובה, מחבר הספרים „נר למאה״ ו„תבואות אדמה״ חותנו של ר׳ יוסף בלומנפלד זצ״ל, וכשנכנס הרגיש שבני הבית קופאים מקור (מפני שהרב היה אז במצב כספי קשה). לאחר שעזב ר׳ ראובן את הבית ראה הרב שבמעלה הרחוב באה עגלה עמוסה בפחם להסקה והעגלון מתחיל לפרוק בחצר ביתו. שאלו הרב: מה זה? ענה העגלון ששלחו אותו לתת את הפחם לרב. אבל הרב סרב לקבל בחינם, והעגלון בשלו. לאחר דין ודברים הסכים הרב לקבל, ולאחר זמן נודע שאת המשלוח שלח ר׳ ראובן בתור מתן בסתר כדי שלא לבייש את הרב. ועל ר׳ ראובן אפשר לומר את הפסוק בתהילים: „אשרי משכיל אל דל״; פיקח ומבורך הוא האיש שנותן צדקה בתבונה כדי שלא לבייש את העני.

פעם ראו אנשי ביתו, שר׳ ראובן חוזר מבית המרחץ בבגדים שאינם שלו, בבגדים מלוכלכים ומטולאים של אחד העניים, משום שהניח את בגדיו כדי שלעני ישארו בגדים טובים ונקיים.

מעשה שהיה בעיר דומברובה ביהודי חסיד ובעל מידות טובות, עושה צדקה וחסד, עשיר מופלג ושמו ר׳ העניך רכניץ ז״ל. פעם בא אליו ידידו האהוב ר׳ ראובן ואמר לו שהוא צריך כמה אלפי זלוטי עבור הכנת כלה יתומה. נתן לו ר׳ העניך את המפתח של אוצרו הגדול ואמר לר׳ ראובן: קח כמה שאתה צריך. ור׳ ראובן לקח כמה שניצרך וחיתן בכסף זה יתומה. לאחר שנים מועטות עבר ר׳ העניך לגור בעיר ורשה, וכשהגיע זמנו להפטר מהעולם ציוה על בניו לקברו בעיר דומברובה, מקום מגוריו של ר׳ ראובן, אבל חברת קדישא מעיר וורשה התנגדה באומרה שהם זכו בו ואסור להעבירו לעיר אחרת. ולאחר שיורשי המנוח שילמו לחברא קדישא במיטב כספם, הרשו להעבירו לדומברובה וקברוהו שם בכבוד גדול.

בתחילת מלחמת העולם השניה עשו הגרמנים סלק־ציה ושלחו את כל הזקנים להריגה וגם ר׳ ראובן היה ביניהם. כאשר עמד ר׳ ראובן על מפתן ביתו שאלו מפקד הס.ס: מה כבודו עושה פה? ענה לו ר׳ ראובן: שלחו אותי ביחד עם כל הזקנים. אמר לו מפקד הס.ס: חזור לביתך ותדאג שיהיה לבני עירך את כל צרכיהם. ור׳ ראובן חזר בשלום והמשיך למלא את חסרונותיהם של בני עירו עד ימיו האחרונים, ולאחר מכן נפטר על מיטתו ולא בידי הנאצים.

בשנת תש״ג יצאה נשמתו הטהורה השמימה. ומי לא הצטער על מותו של ר׳ ראובן, אשר היה כל ימיו מסור למען כלל ישראל, וכל מעשיו היו רק בהצנע לכת ובמתן בסתר.

א. ו. ווערטהיים

דער גאַסט

(געווידמעט מיין שווער, ר' יוסף צינה קליינמאַן ז"ל)

ווער שטייט דאָס אין גאַס דאָרט, אין אַוונט־צייט שפּעטער,
און לעכצט נאָך אַ מענטשן, אים עפּעס צו פרעגן?
ווער קוקט אַזוי הילפלאָז, ביים קרייץ פון די וועגן,
אין האַרבסטיקן ווינט־ווי, אין וויאָיענדן וועטער?
אַ ייד האָט פאַרבלאָנדזשעט, ביינאַכט, עלף אַ זייגער,
אין שטעטל דאַמבראָווע, דער קליינער קהילה.
ס'איז פּוסט אין די גאַסן, אַ מדבר אַ שטייגער,
ווי ס'וואָלטן קיין יידן געוווינט דאָ אַפילו...
ר'איז זוכן דעם לינת־הצדק געגאַנגען
און דאָרטן געטראָפן — געשלאָסענע טירן.
און דאָ רייסט אַ ווייטיק די פיס אים, ווי צוואַנגען,
און קיינער נישטאָ איז, אים ערגעץ צו פירן.
„רבונו־של־עולם"! — דער ייד שלוכצט און וויינט;
„איך שטרעק מיט געבעט אויס צו דיר מיינע הענט.
„באַוויז מיר אַ נס פון חסד, פון דיינעם,
„איך זאָל דאָ ניט אויסגיין, אין עלנטער פרעמד"...
אין איינעם פון די געסלעך, פון שטעטל פון קליינעם,
געוווינט האָט ר. ראובן, אַלס ליכטציער באַקאַנט.
חיונה געצויגן פון אומנות, פון זיינעם.
דאָך יידן צו העלפן — איז אָפן זיין האַנט.
„ר' ראובעלע מגיד" — אים רופן פיל לייט.
ער טראָגט דאָס פאַרפּעצטע כאַלאַטל מיט שטאַלץ
פון אַ קעניג, געקליידעט אין אַ טאָגע פון גאָלד...
זיין פּנים איז לויטער, די אויגן — פול פרייד...
תמיד שוין וועט ער געפונען פיל וועגן,
(טאָג־ביי־טאָג, איידער זיין פוס האָט באַטרעטן
די שוועל פון גאָטס הויז, וווהין ער קומט בעטן)
פון נויט וועמען צו העלפן, אַ קראַנקען — צו פלעגן.
דערנאָך ערשט איז ער אין בית־מדרש געגאַנגען,
זיין האַרץ אויסצוגיסן, אין תפילות דערהויבן,
צו הערן די זיסע און הייליקע קלאַנגען,
און פילן דערמוטיקט און פעסטער אין גלויבן — — —

*

ר' ראובן האָט עסן געענדיקט זיין סעודה.
אַ בלאַט־קנייטש אין ספר, געשטעלט אויפן אָרט.
דערנאָך אויפגעשטעלט זיך, געגענעצט אַ מידער,
די הענט זיך געוואַשן, געבענטשט וואָרט־ביי־וואָרט,
שפּעטער האָט ער קריאת־שמע געלייענט איינגעבויגן.
פאַרדרייט טיף דאָס לעמפּל, עס פינקלט נאָר קוים.
דערנאָך ליגט זיין קערפּער אין בעט אויסגעצויגן,
און ס'וויגט זיך דאָס שטיבל — אַ שיפל אין שוים —

*

האַלב־וואָך, אין דרעמל שעהן זענען אַריבער.
צי קלאַפּט ווער אין לאָדן? צי שטויסט אים דער ווינט?"
„צי מורמלט ניט עמעץ, צוקאָפּנס אים איבער:
„אַ ייד ליידט יסורים אינדרויסן אַצינד"...
פון בעט איז ר' ראובן געשפּרונגען פאַרוואונדערט,
פאַרצויגן די שטיוול, דעם קאַפּטאַן — פאַרמאַכט,
דערנאָך אַ לאַמטערן ביים לאָמפּ אָנגעצונדן,
געעפנט די טיר און אַרויס אין דער נאַכט...

*

אַ ווינט האָט, ווי בייטשן, געהיילט און געשמיסן,
געוואָרפן דאָס לעמפּל אַהין און צוריק
ר' ראובן שפּאַנט ווייטער און מאַכט זיך ניט וויסן,
ער שניידט זיך אין חשכות און שאַרף איז זיין בליק...
פּלוצים דערהערט ער אַ שאָרכן פון ווייטן,
עס קריכט עפּעס אַ שאָטן אַרום ביי דער וואַנט.
ר' ראובן שפּרייזט האַסטיק, די טריט ווערן ברייטער,
דאָ זעט ער אַ ייד שטיין און ס'ציטערט זיין האַנט.
„אַ שלום עליכם!" ער שמייכלט אַנטקעגן,
„ווי קומט איר, ר' ייד, דאָ אַהער אַזוי שפּעט?
„זייט מוחל, איך מיין כ'האָב אייך שוין באַגעגנט,
„איצט קומט אין מיין שטוב מיט, דאָס וויל איך און בעט...
דערציילט, אויפן וועג, אים דער ייד אַלץ אינגאַנצן,
ווי ער האָט פאַרבלאָנדזשעט אַהער שפּעט ביינאַכט.
ר' ראובן האָרכט איין זיך, די אויגן אים גלאַנצן:
„געלויבט דער אין הימל, וואָס כ'בין געווען וואָך!"
דער גאַסט וואַרפט אַ בליק קוים אין שטוב דאָרטן
ביי אים.
דאָ זעט ער שטיין כיבוד מיט יי"ש אויפן טיש.
עס טרונקען די ביידע גאָר האַרציק: לחיים!
די טרערנדע אויגן — דער ייד זיך ער ווישט...

*

זיין בעט האָט ר' ראובן דעם גאַסט אָפּגעגעבן,
און ער אויף ד'ערד האָט געלעגט זיך אַליין.
באַלד זינקט ער אין דרימל. ער חלומט: ווי שוועבן
ער טוט אויפן הימל, ווו אַלץ אַרום שיינט. — ——

תל־אביב, חנוכה, תשכ"ז

אפרים לנצנר

ר׳ ראובן ליכטציער ז״ל

חושבני שכדאי לתאר ולהבין את אופיו ואישיותו של ר׳ ראובן ליכטציהר ז״ל, אף על פי שלא היו חסרים נדיבים וטובי לב אנשים בין יהודי פולין בכלל ויהודי דומברובה בפרט. היה ר׳ ראובן ליכטציהר שונה בכל זאת מנדיבים אחרים בגישתו ובתפיסתו הפסיכולוגית למוסכמה „אדם קרוב לעצמו״. לפי הלך מחשבתו אדם צריך קודם כל לדאוג לאחרים ואחר כך גם לעצמו, היה מפריך את המידה „הבינונית״ „שלי־שלי, ושלך־שלך״ (אבות ה׳ י׳). — דעתו היתה: שלי שלך, — אם אתה זקוק לכך יותר ממני, ושלך — לא שלך, זה רק מופקד אצלך ע״י כביכול למען מי שהוא הזקוק לכך יותר ממך. נתן לו על מנת שאתן לאחרים, ואם גם אני זקוק לכך — מילא, גם אני רשאי ליהנות גם אני עומד לרשותך בשעת הצורך אז מה בכך אם גם אני נהנה משלך בשעת הצורך? —

מאמרותיו בדרשות בביהמ״ד:

כתוב בתורה „כבד את אביך ואת אמך״ למה כתוב פעמיים את? אם בן־אדם שהזדקן, איננו מוכשר יותר לפרנס את עצמו ובלית ברירה סמוך על שולחן בניו. הבנים חייבים לעודד את ההורים שלא ירגישו חלילה נחיתות. יאכילו אותם בכבוד, ויאמרו להם עס (את) תאכל אבא־לה, עס (את) מאמעשי (תאכלי אמא׳לה), יתיחסו אליהם באדיבות בכדי שירגישו בטוב כמו בבית.

דליקה פרצה בעיירה ז׳וריק וכל העיירה עלתה באש. כרגיל באה עזרה ממוסדות צדקה, אבל „אין הקומץ משביע את הארי״. „ונשרפים״ מסכנים לקחו את מקל הנדודים ביד לבקש נדבות והגיעו גם לדומברובה, היו אפיקורסים שלא האמינו לכל מבקש נדבה מז׳וריק, שהוא באמת נשרף, כשזה הגיע לאזניו של ר׳ ראובן ז״ל ליכטציהר — היה אומר: אם יהודי יוצא לדרך, עוזב את ביתו ומשפחתו בכדי לקבץ נדבות — לא מתוך תענוג עושה זאת „וכל הפושט יד נותנים לו״. והמשיל לזה משל:

כל בוקר כשאני יוצא לדרך סוסתי מתעצלת בהליכתה למרות זאת שכל הלילה היתה נחה באורווה. אתם יודעים מדוע? כי היא יודעת, הסוסה שלי, שיוצאת מביתה לכל היום להיות נע ונד בדרכים לא דרכים, לעתים רעבה וצמאה. אבל בערב, כשחוזרת הביתה, למרות שהיא עיפה מכל היום, היא רצה מהר. יודעים אתם מדוע? כי היא יודעת, הסוסה, שהיא הולכת הביתה, לכן אינה מרגישה עיפות.

הנמשל הוא: יהודי היוצא לדרך בלית ברירא — עם כל הסכנות הכרוכות ליהודים בדרכים — כדי לפרנס את ביתו וילדיו הרעבים הוא מכתת את רגליו. אל תשאלו אותו הרבה ואל תחקרו אותו הרבה „אין בודקין במזונות״.

קבוצת „תבונה״ להשתלמות תורנית בהדרכתו של הרב בלומנפלד ריכזה סביבה את טובי הבחורים מעיר דומברובה בין שנות 1917—1925. הם שמשו בשנים אלו מחסה לעניים, כעין הכנסת אורחים וגרעין להקמת צעירי „מזרחי״ בעיר. ראובן ליכטציהר היה מאד מקובל ואהוב על החבורה הזו. בהשפעתו הוקמה בשנים אלו, בביתו של יעקב שיווק, מחסה לעניים כעין הכנסת אורחים ולא היה עובר אורח עני שלא מצא מחסה ומזון בבית הזה.

ר׳ ראובן ז״ל ליכטציער, כדרכו בקודש, היה נוהג מדי שבת בשבתו לפני תחילת מוסף, לעלות על במת בית המדרש ברדן לדרוש. דיבר על לב המתפללים, עוררם והטיף מוסר על גודל החשיבות והמצוות במתן עזרה לנזקקים וכו׳.

בדבריו נעזר בראיות מפרשת השבוע, מתובלית במאמרי חז״ל, מתלהב היה ר׳ ראובן ז״ל, והרחיב את הדיבור, והרגעים מתמשכים והולכים. סוף סוף הגיע הזמן לסיים את התפילה וללכת הביתה, ולהתכונן לקידוש ולסעודת שבת — אבל מי יעיז להעיר לר׳ ראובן ז״ל שיקצר?

פעם, אחרי שסיים ר׳ ראובן את הדרשה, ניגש אליו ר׳ שלמה הלפרן ז״ל ואמר לו בהלצה ובבדיחות הדעת: הגמרא אומרת „מה דסנאי לך לחברך לא תעביד״, ואני אומר „מה דאהוב לך לחברך לא תעביד״; אתה ראובן אוהב לנאום, שפיר ויפה — אבל אתה צריך לחשוב ולשאול אם גם חברך אוהב להקשיב לנאומיך ובפרט בשעה כה לא מתאימה.

ישראל קאָרנפעלד

י ז כ ו ר

געווען אַ פרומער ייד אין אונדזער שטעטל, גערופן האָט מען אים ר׳ ראובן ליכטציער. געגאַנגען יעדן פרי־מאָרגן אין בית־המדרש בעטן פאַר יעדן ייד, פאַר יעדן מענטש — פאַרן געזונט, פרנסה און שלום. זיין תפילה איז געווען צו גאָט פאַר יעדן ייד וועלכער האָט נישט געהאַט קיין פרנסה. יעדן איינעם מיט אַ שמייכל באַגריסט, מיט אַ פרייליכן גוט־מאָרגן. ר׳ ראובן, דער פרומער ייד, האָט שטענדיק, אין זינען געהאַט, ווו צו העלפן און אַ געפאַלענעם מיט וואָס צו באַזאָרגן; פיינט געהאַט קמצנים און געבייזערט זיך אויף גבירים, און געבעטן זיך ביי גאָט, פאַר אָרעמע און געפאַלענע געבעטן, צו העלפן. און נישט צו זען זייער נויט און פיין. אַ יעדער איינער האָט געוווּסט אַז ר׳ ראובן פאַרמאָגט אַ וואַרעם האַרץ, ווייל יעדן איינעם געפאַלענעם ווו ער האָט נאָר געקענט אים העלפן.

באַשיידן איז געווען ר׳ ראובנ׳ס לעבן, זומער און ווינטער, ווי זיין שטיגער, די זעלבע קליידונג גע־טראָגן, און געלעבט נישט נאָר פאַר זיך אַליין.

האָבן זיך יידן אין אונדזער שטעטל שטיל געלעבט, ווער מיט מלאכה און ווער מיט מסחר. און מען האָט געלעבט פול מיט פרייליכע יוגנט און פאַראיינען און לאָקאַלן. לוסטיק טאַנצן און שפרינגען, און זייערע לידער פרייליך זינגען. געדאַוונט מיט גרויס התלה־בות מיט די אַלע יידן צוזאַמען, האָט זיך ר׳ ראובן געפרייט מיט זיי צוזאַמען. אין אַ פינצטערן פרי־מאָרגן, אומגערעכט האָבן שוואַרצע בלוטיקע רוצחים אונדזער אָרעם שטעטל באַפאַלן. מיט אַמאָל איז אונדזער יידיש לעבן געפאַלן אין אַ פינצטערן תהום...

זיצן זיך יידן געפלעפט און פאַרשטומט ווי אַ ברויזנדיקער שטערן געפאַלן. מען הערט נישט מער די יוגנט טאַנצן און זינגען, די חסידים־שטיבלעך, און אויך די פאַראיינען און לאָקאַלן זענען מער נישט פאַראַן. אונדזער פרומער ר׳ ראובן קאָן מער מיט גאַרנישט העלפן און קוקט זיך אַזוי צו מיט טרויער און צער און צאָרן. — נישטאָ ווער עס זאָל זאָרגן. ר׳ ראובן קאָן שוין נישט מער די געפאַלענע מיט וואָס פאַרזאָרגן. און אומעט פול מיט טרויער און צער איז ר׳ ראובן ביי זיך שטאַרק געפאַלן, הערענדיק די דייטשע רוצחים באַפאַלן יידן יונג און אַלט, קליין און גרויס, צו טראָגן דעם יידישן מגן־דוד־שטערן. און יידן קלאָגן און וויינען. נישטאָ קיין גרענעץ צו די צרות און ליידן. דאָס ביסל יידן צוזאַמענגעפרעסט אין געטאָס, ווי חיות אין שטייגן. און די אָרעמקייט אין די שטובן איז גרויס. יידן הונגערן און ס׳איז נישטאָ קיין ברעקל ברויט. און ר׳ ראובן, מיט זיי צוזאַמען, פילן דעם הונגער און נויט.

פלוצלינג מוזן אַלע יידן, יונג און אַלט, גרויס און קליין זיך אויף אַ פונקט פאַרזאַמלען. געוויס האָט שוין ר׳ ראובן, דער פרומער, ביי זיך באַשלאָסן אַליין נישט זיין גוף און זיין נשמה אָפּגעבן די דייטשע רוצחים. נישט געביין און האַלדז אויסשטרעקן פאַר די בלוטיקע רוצחים צו שחט׳ן, אָדער ברענען. ליגט דער אַלטער און קראַנקער האַרציקער מענטש און פרעגט: „ווו ביסטו, גאָט, וועמען מיר האָבן געלויבט; ווו ביסטו, באַשעפער, מיט דיין רחמנות? קוקסט זיך אַזוי צו מען ברענט אונדז אין פייער און פלאַמען, ווי מען דערשטיקט אונדז און מיר ווערן פאַרגאַזט. ווו ביסטו, גאָט, האָסט די שערי רחמים פאַרמאַכט, צו האָסטו אונדז באַשאַפן פאַר פלאַקערדיקע שייטערס, פאַר טויט און תליה׳עס, און נישט צו שטאַרבן. אַ, אַלמעכטיקער, ווו איז דיין באַרמהערציקייט?

אָט ליגט ר׳ ראובן אַן אַלטער, אַ קראַנקער מיט פאַרמאַכטע רויטע אויגן, אויף זיין שוואַכן גוף דעם בלוי־ווייסן טלית אויף זיין גוף אַרויפגעצויגן. אויפ־געזעצט זיך מיט אַלע כוחות אויף זיין בעט, און מיט טרערן, מיט אויפגעהויבענע הענט: אָ, גאָט, באַווייז פאַר אַלעמען אַ נס, אַז פאַרברענט און פאַרשאָלטן מיט וויסטע מפלות זאָלן די דייטשע רוצחים ווערן. און מיך לאָז שטאַרבן צווישן די אייגענע!

אין אונדזער שטעטל אַן אומעט, אַ טרויער, נישטאָ מער אונדזער ר׳ ראובן, דער צדיק הדור. אין די לאַנגע

שטימע נעכט האָבן זיך מיט טרערן זיינע אויגן פאַר־מאַכט מיט דעם הייליקן טלית מיט קדושה באַדעקט, האָבן די פאַרבליבענע יידן דעם הייליקן מת געטראָגן צו דעם באַרג מיט יידישע קברים, צו קבר ישראל געבראַכט.

דאָרט אין דער אַלטער היים אויף דעם באַרג צווישן יידישע קברים ליגט ר׳ ראובן נישט אַליין. נישט גע־בליבן, ווער זאָל זאָגן קדיש, און ווער זאָל לאָזן אַ טרער. זאָלן די געשריבענע ווערטער זיין אונדזער געמיינזאַמער קדיש... אָמן...

שלמה שונמי

שלמה־יוסף מנלה הי״ד

בעיר דומברובה־גורניצ׳ה, שרוב תושביה לא יהודים חי כחמישים שנה יהודי בשם שלמה־יוסף. לא היה אחד בעיר שלא הכיר אותו. שלמה יוסף הגיע לדומברובה בעשור האחרון למאה הקודמת, כחתן שלקח אותו בעל בית תושב העיר עבור בתו שרה־לאה. ישב על התורה ועבודת הבורא, ואכל „קסט״ כמנהג הימים ההם. כשנגמרו ימי ה„קסט״ והיה צריך לדאוג לפרנסת הבית, קם ונסע לרבי מגור לשאול עצה ולשמוע מפיו מה לעשות. אמר לו הרבי: הרי העיר רוצה שתהיה לשו״ב! השיב לו יוסף: אלמד מלאכת השחיטה ואהיה לשוחט, מה יעשה שמואל השוחט? סיפר סבי משה־שמואל, אבי אמי, שהיה נוכח באותו מעמד, שלשמע התשובה עלה חיוך על פני הרבי ולא הוסיף.

שלמה יוסף חזר מגור לעירו דומברובה, המשיך לשבת וללמוד ולשוחט לא נהיה. באין ברירה התחילה אשתו, שרה־לאה, להתעסק בפרנסת הבית, ופתחה חנות מכולת. אולם החנות לא התקימה זמן רב, מכמה וכמה סיבות: הקונים ברובם היו לא־יהודים ושלמה יוסף לא ידע את שפת הארץ, וגם לא היה מעונין לדעת, וכל ענין המסחר לא שבה את לבו. כשבא קונה יהודי לחנות, וקנה בין המצרכים האחרים גם לחם, היתה דאגתו הראשונה שהקונה לא יכשל באכילה בלי נטילת ידים קודם, והציע לקונה להכנס אתו לחדר הסמוך והגיש לו מים ומגבת. החנות נשארה בלי סוחר ועד מהרה גם בלי סחורה, כי גנבו ככל שרק יכלו. ושרה־לאה היתה עסוקה רוב היום בטיפול בתינוקות שהתוספו בינתיים, והיתה צריכה גם ללכת להביא את הסחורה. לאחר זמן קצר נאלצה לסגור את העסק.

ממסחר עברה להוראה; התחילה להיות מ:רה לבנות, ושלמה־יוסף לימד בחורים, אך שכר לא רצה לקחת כי לא רצה לעשות את התורה קרדום לחפור בו. אחרי שנים הכריחו אותו לקבל שכר אולם עניני הפרנסה לא הסתדרו לעולם. מן המודעות היא שבכל עיר ובכל עיירה בפולין נמצאו טיפוסים אופייניים שונים, נדמה לי ששלמה־יוסף היה יחיד במינו, ולא רק בעירו, אלא גם בכל הסביבה הקרובה, ספק אם נמצא לו דומה. יהודי ירא שמים ואדוק קנאי ממש. בתפילות בלבד כילה את כוחותיו הדלים, קיים בגופו ממש את הפסוק „כל עצמותי תאמרנה״, והתפילות היו אצלו פולחן שלם, יומם ולילה ישב על התורה ועל עבודת הבורא. לא ידע צורת מטבע, ולא התעניין בכסף. סדר יומו הקבוע לבית המדרש להתפלל, וכשנגמרה התפילה חזר הביתה, אכל מעט כדי להחיות את הנפש והתישב ולמד. בין תכילה אחת לשניה, ובין לימוד ללימוד, עסק בביקורי חולים ובגמילות חסדים לנזקקים.

ידוע חולי היה כל ימיו, ומחוסר פרנסה, אך כל זה לא מנע ממנו להתרוצץ ולדאוג לאחרים, אם זה חולה שצריך לבקרו, או אחד היושב מחוסר פרנסה ויש מחסור בביתו, ויש לעשות הכל בכדי לעזור לו. וכאן לא הבדיל בין אנשי שלומינו החסידים לבין בעלי המלאכה ופשוטי העם, ולא העדיף אחד על השני, והכל בסתר ובצנעה כדי שלא לפגוע באיש.

תכונת אהבת ישראל היתה מפותחת אצלו מאד. מוכן היה לפשוט מעצמו את הבגדים ולתת למי שאין לו. פעם פגש בדרך קבצן, הביא אותו הביתה והשכיב אותו במטה, וכלי המטה היו מוכנים וטריים כלכבוד חג. כשבאה אשתו ושאלה אותו מה עשית? ענה שהיהו־די חולה וצריך לשכב במטה.

בספר קהילת יהודי דומברובה, שנכחדה בידי חיות הטרף הגרמנים ועוזריהם הפולנים, לבטח ימצא מי שיתאר יהודי יקר שהתהלך בעירנו, וראובן לכטציער שמו. הכינוי היה משום עבודתו בקנית חלב ועשית

נרות. היהודי היקר הזה הפך את כל ביתו להכנסת אורחים. פעם, בלכתו לבנדין הסמוכה, פגש בדרך ביהודי יחף, לא חשב הרבה, הוריד מגפיו ונתנם ליהודי, והוא עצמו חזר יחף. תושבי דומברובה שפגשו אותו הולך יחף, חשבו שחו״ש יצא מדעתו, עדיין לא תפסו אז עד היכן אהבת ישראל מגיעה אצלו.

שלמה־יוסף היה דודי. אשתו שרה־לאה היתה אחות הסבתה. היו לו שלושה בנים ושלוש בנות, אלקנה הבכור, דוד־זליג ואריה־ליב, חייקה, רחל, ומרים. רחל היתה רעיתי. גרנו בורשה וגם מרים היתה בורשה עמנו. שתי אחיותי, נתה ותמרה, גרו ביחד.

בערב ראש השנה בין הערביים, הציתו הרוצחים הגרמנים את כל השכונות היהודיות בהפצצת אויר כבדה וכל ורשה היהודית בערה באותו לילה. הבית בו גרנו ברחוב מילה 59 נשרף כליל. אחרי נפילת העיירה בידי הגרמנים וכניעת פולין, נסעה רעיתי עם הילדה אסתר בת החמש ושתי אחיותי לדומברובה. חשבה שאצל אבא ואמא יהיה יותר בטוח...

התגלגלתי לבריסק, ואחרי כן לערבות סיביר. אחרי החורבן לא מצאתי שריד וזכר מאף אחד. ביום השלישי לפרוץ המלחמה צעדו כבר הקלגסים הגרמנים בחוצות בנדין, ובאותו יום ממש הציתו את בית הכנסת והבתים מסביב, וירו בכל יהודי שניסה למלט עצמו חי.

דוד־זליג נשא לאשה את בת השוחט שנתיים וחצי לפני התחלת החורבן, וגר ליד בית הכנסת, ובאותו יום נשרפו חיים. היתה זו המכה הראשונה לשלמה יוסף. אלקנה הבכור, גר עם אשתו ושני ילדיו, בצ׳נ־סטוחוב, ועם השמדת יהודי העיר נספו כולם. מרים, הבת הצעירה, נספתה בורשה.

חייקה הבכורה ובעלה ישעיהו, דודי, אחי אבי, ושלושת הילדים, וכן רעיתי, בתי אסתר בת התשע ולאה ח תנתי מדומברובה יחד עם כל יהודי העיר הובלו לאושביץ ב־ז׳ באב תש״ג ושם נרצחו.

על שלמה־יוסף עצמו עברו ענויי תופת עד שבא המוות הגואל. הרוצחים הגרמנים ועוזריהם הפולנים עינו אותו באכזריות מיוחדת. במראהו שימש להם למשחק ולאטרקציה, סחבו אותו מספר פעמים והחזי־רוהו עד שנשאר בודד ולא היה לו כבר לאן ללכת ולמי להכנס...

פגשתי בארץ בבנו של יוסף גרינגרס, והוא סיפר לי שהצליח פעם להוציא בשוחד את אביו מידי השומרים הפולנים, וגם שלמה־יוסף היה שם באותו מקום, ורצה לקחת אותו, ושלמה יוסף ענה לו שאין לו כבר לאן ללכת ולמי להיכנס כי את כולם לבטח רצחו... ככה הקיץ הקץ המר והנמהר על כל המשפחה ולא נשאר שריד וזכר ממנה.

יהודה לונדנר

יצחק נרקיס ז״ל

(קוים לדמותו סיפרה, פרידה אשתו תב״ל)

יצחק ינובסקי (נרקיס), בנם של מרדכי־לייב ינו־בסקי, עשה את צעדיו הראשונים בחיים בתקופת דמדומי שקיעתה של החסידות הפטריארכלית בפולין. חסידות זו התעטפה בסוף המאה התשע־עשרה באיצטלה של אדיקות יתר, ונאלצה להאבק בסביבה המורדת במוס־כמות, שהחלה לשאול, לחקור ולבקש מענה.

דו־שיח נוקב נערך בין אבות ובנים; בבית וברחוב, בלחש ובקול רם. האבות התאמצו לאטום את הבקיעים שנבעו בחומה. הן בדרכי נועם, והן ביד קשה. אך קרני האור חדרו גלים־גלים לתוך הבתים וגרפו את הנוער בהמוניו. הנוער האזין באוזן קשובה לפעמי ההתחד־שות וההתעוררות הלאומית. ודומברובה־גורניצ׳ה לא היתה שונה מערים אחרות במובן זה.

באותם „ימי בין השמשות" החל יצחק ינובסקי לפ־סוע את פסיעותיו הראשונות בחיים. הוא לא פונק, לא הולבש בכתונת פסים, ולא בכתונת משי: הן היה הבן השישי במשפחה ואחריו עוד אחות צעירה. אך מנה גדושה של חום, חיבה ואהבה קיבל הן מאמו והן מאביו. יותר לא יכלו להעניק לו — להם בעצמם לא היה. ציוד זה שהוריו נתנו לו, האהבה לזולת, לאשה, לילד, לצמח ולדומם סייע בידו לפסוע בנתיב החיים והוא שחיזק את רוחו בנפתוליו עם המציאות, עד יומו האחרון.

הדו־שיח בינו ובין האב נסתיים מרגע שאביו נוכח לדעת שהנער חונן בתכונות מורשת הרבנים שיחס לעצמו. מרגע זה בטח בו האב, הניח לו לפרוש את כנפיו אל על.

יצחק עמל קשה כדי שהכנפיים תהיינה מוצקות. ראשית חינוכו היה ב„חדר", כמו כל ילדי ישראל. אחר כך למד אצל המורה סדוקרסקי שהשתקע בדומ־ברובה. מורה טוב ומיטיב, בעל השכלה גבוהה ומעמי־קה. אחרי השעור נהג ללכת לבתי התלמידים, להודע אם אמנם שלום לתלמידיו בבית. כאמור החיים לא פנקו את יצחה: בגיל שש־עשרה עזב את הבית, שכר חדר בכדי ללמוד. היה מורה וקיים את עצמו מן השעורים, שגזלו את האפשרות ללמודים סדירים. סיים את חוק

יצחק נרקיס ינובסקי ז"ל

למודיו בקרקאו כתלמיד אכסטרני. רצה להתקבל לבית ספר חקלאי גבוה בצ'נסטוכוב, אך לא קבלוהו, כי היה חייב שרות צבאי. לא התייאש והפך לאוטודידקט. שחה בים התלמוד, אהב את הפרשנים ובמיוחד את הרמב"ם. בקיאותו בשפה הפולנית הגיעה לדרגה כזאת שהחל נותן שיעורים בשפה זאת. למרות הכל היה צנוע וענו בהליכותיו ונחבא אל הכלים.

1905 ואילך

מהפכת 1905 נישאה על גלי ההתעוררות לחופש, שוויון ואחדות. פועלי הפחם והפלדה בדומברובה־גורניצ'ה נסחפו בגל הזה, יצאו לרחובות והפגינו. העיר המפויחת מעשן ארובות, היתה למודת הפגנות, אך הפגנות כאלו לא ידעה. הדי החופש היו ערבים לאוזני ההמונים, שנתפתו לכל הפגנה. הכל הפגינו. החל במשרתות בבתי היהודים, הפקידים בחנויות ועד לפועלים הניצבים ליד תנורי ההתכה של הפלדה.

יצחק היה נער בשנים סוערות אלו, אבל ניחן בקלי־טה מהירה. בביתו שוחחו רבות, האב והאחים המבוגרים על הנושא, והוא הקשיב היטב. עולם חדש נתגלה לפניו. עולם של בעיות סוציאליות ואנושיות שלא ידע עליהן עד כה.

ובד בבד עם התעוררות הבעיות הסוציאליות, נת־קל לפתע בבעיות לאומיות־יהודיות שפרעות קישינוב הביאו בעקבותיהן. יצחק קרא הרבה, למד, התווכח, התלבט בלי סוף באיזו דרך לבחור: האם בדרך גאו־לת האנושות, או קודם בדרך גאולת עמו, שהיא חלק מהבעיה האנושית הכללית.

יצחק לא היה מהמחליטים בפזיזות: רק לאחר שליבן וגיבש את הבעיה באופן יסודי, החליט. והחליט בדרך גאולת עמו. מעתה נשואות עיניו לארץ ישראל, הארץ בה יוכל להגשים את משאת נפשו להתחדשות לאומית.

תנועת השומר בדומברובה־גורניצ'ה

שנים רבות אחרי הופעת ההסתדרות הציונית על הבמה הפוליטית, היתה עדיין חסרה תנועת נוער חינו־כית, בעלת זיקה לציונות, אשר תוכל בבוא העת להיות ממשיכת דרכה של הציונות.

תנועת „השומר" היתה נזונה משחר קיומה מהשפ־עות חיצוניות שונות. השפעה רבה היתה לתנועת הצופים.

לנוער היהודי קסמה תנועה זו. גם הרחוב היהודי והבית החסידי הפטריארכלי שמשו דחפים חזקים להקמת תנועת נוער יהודית חינוכית, שתתן פורקן למרץ הנעורים. בתי ההורים, בדרך כלל, לא הבינו לרוחו של הנוער היהודי דאז. בעיירות פולין, ודומב־רובה בתוכן, גדל נוער יהודי חלוש וחוור פנים. למעשי הגבורה של „השומר" בארץ היו הדים חזקים בערי פולין וליטא, והם שהגבירו א הכיסופים לשינוי במצב.

בהלך רוחות זה הוקמה תנועת הנוער הציונית „השומר", שנשאה גוון של צופיות. לביתם קראו השומ־רים „קן", כי מפגש הנעורים בבית התנועה היה חם ונעים.

לקן „השומר" בדומברובה בא מיטב הנוער היהודי: יעקב שליפקה, אברהם גרוספלד, מנחם וויינשל, בני רכניץ, קנרק, בנות שטורכיין, גיטה תבד"ל, ועוד ועוד. גם יצחק נרקיס בא לקן. מיד הפך לאישיות מרכזית:

הירצה, ניהל שיחות, בירר וליבן בעיות שהתעוררו עם גיל ההתבגרות.

לקן באה גם פרידה שטורכיין. גם אותה הביאו לקן אותם המאוויים הלאומיים שפעמו בלב הנוער הדומברו־באי. אך לפרידה שטורכיין היתה בעיה נוספת: היא טרם גמרה את הדו־שיח עם אביה, ר' גצל שטורכיין ז"ל, שהיה בין שומרי החומות בעיר שנבעו בה סדקים.

ר' גצל שטורכיין היה עשיר, מקובל ומיוחס בקהילת דומברובה־גורניצ'ה. מדי פעם היה נוסע להתארח אצל רבו מרדומסק, חוזר הביתה מאושש, נושא עמו מלוא חופניים של ברכות ותקוות.

פרידה שטורכיין לא קיבלה את דרישותיו המחמי־רות של אביה. שאלה, חקרה, בבקשה מענה לכל השאלות שהחיים הציגו לפניה: שאלות סוציאליות, לאומיות, הומניות וכו'.

בקן השומר מצאה פרידה מענה לשאלותיה. שם לא כפו עליה אמונות שלא האמינה בהן. שם שוחחו. הס־בירו זה לזה וניסו לשכנע זה את זה. יצחק נרקיס היה מהמרצים בקן. היה מסביר או מלבן בעיות שעמדו ברו־מו של עולם. דיבר ברוך, בנועם, נעזר קצת בידיו.

בערב, אחרי „הפעולה" בקן, יצאו השומרים לטייל. העיר הלילית היתה פרושה לפניהם: ארובות בתי החרושת פלטו בלי הרף גלי עשן, פועלים ופנסי קרביד בידיהם מיהרו למיכרות, מהבתים היהודיים הבהב אור קלוש, ברחובות הושלך הס, נשמעו רק נביחות הכ־לבים. יצחק וחבריו היו כל כך שקועים בשיחה, שלא הרגישו שיצאו מתחומי העיר והשעה כבר אחרי חצות.

ובביתו של ר' גצל שטורכיין אי־שקט. האם, חיה־שרה — חניכת הגימנסיה בורשה, שולטת יפה בפולנית וגרמנית, מרבה לקרוא בספרי לועז, ההיפך הגמור לספרי הקודש שעיין בהם ר' גצל — היא השומרת על גחלת המסורת של בית יהודי דתי. היא, יותר מאשר ר' גצל מקפידה שבתה לא תסטה מרמת הנוהג המקובל על הבנות בימים ההם. לכן היתה מאד מודאגת בראותה שהשעה כבר אחרי חצות ופרידה עדין לא בבית. הצ־ללים על הקירות מנבאים לה רעות: פרידה מאחרת לבוא הביתה! בודאי מטיילת מחוץ לעיר עם בחור! רבונו של עולם, מה יגיד הרב מפציגב, רבה של דומ־ברובה, אם יוודע לו שבתו של ר' גצל שטורכיין, החסיד מרדומסק, מטיילת מחוץ לעיר עם בחור?

עברו ימים ולילות ואי־השקט בביתו של ר' גצל לא פג, כי אם גבר. יום בהיר אחד ירדה הבשורה על ביתו: בתו אוהבת את יצחק ינובסקי, בנם של מרדכי־לייב וגיטל מרדן. לא הואילו ההשתדלויות, בדרכי נועם וביד קשה, להוצא את „השגעון" מראשה. הן צפוי לה שידוך עם משפחה עשירה ועם אברך משי, שאביה יבחר לה מבין חסידי רדומסק, ואינה צריכה להינשא לבן ממשפחת עניים. אמנם יצחק היה ידוע היטב לר' גצל בשל למדנותו ובקיאותו בתורה, אך מה הקשר לנשואי בתו? עיניו היו נשואות לחתן מחסידי רדומסק!

יצחק נרקיס מראשוני העליה השלישית מדומברובה

בתום מלחמת העולם הראשונה, חולקה אירופה מחדש; פולין נעשתה למדינה עצמאית.

יצחק, שהיה מטבעו פציפיסט, ראה במלחמה הרג ללא תכלית וטעם. האווירה בפולין הצעירה שבצעדיה הראשונים, כבר היתה שוביניסטית — היתה למורת רוחו, הוא חלם על התחדשות עמו בעמל ויגע בארץ ישראל. לכן לא שעה להצעות לעסוק בהוראה בעיר סלוטבינה בזיסקו במשכורת טובה, ובאחד הלילות, ב־1920, הגיע לברטיסלבה בלווי פרידה ואחותה נסיה ומשם נסע לוינה.

וינה שימשה הנקודה האחרונה לפני העלייה. הת־גורר בקסרקטין שהתרוקן מהצבא האוסטרי, ונתמך ע"י ההסתדרות הציונית. חי בעוני וקיבל את כל יסוריו באהבה. ובחודש אלול באותה השנה בא קץ לנדודיו והוא הגיע ארצה.

ראשית צעדיו בארץ

יפיה של הארץ הקסים אותו. רוחו הפיוטית החלה לגעוש והוא נתן ביטוי לרגשותיו בשיר ובספור.

מבחינה כלכלית לא היתה אז הארץ סוגה בשושנים. למרות הכל היה תמיד במצב רוח מרומם ורוח של עליצות ובדיחות הדעת שררה סביבו תמיד. עבד בכביש טבריה־צמח, הכביש ששימש מיפגש לטובי האינטליגנציה של העלייה השלישית. הכביש חישל וחיסן אותו, וידיו הרכות נעשו מיובלות. כולם הכירוהו והעריצוהו בשל חכמת חייו ותבונת גישתו לזולת, ומינוהו למנהל עבודה.

לא ערב אחד הרגיש צורך פנימי להתבודד, מועקה של הרגשת בדידות העיקה עליו. התהלך בין אוהלי המחנה, האזין לוויכוחים והשתוקק לקחת בהם חלק. לא ערב אחד היה נתון כולו בלהט השיחה והשיכ־

נוע — אך בערבי מועקה לא היה מסוגל, לבו היה נתון הרחק הרחק לחברת נעוריו. שם, בקן השומר שבעיר הפחם נרקמו החוטים הדקים הראשונים בינו ובינה, ועם הזמן נהפכו לקשרים שכבשו את כל ישותו. תמיד ראה את דמותה התמירה ונזכר בדאגותיה וחרדותיה לקראת עלותו ארצה בדרך־לא־דרך.

יצחק לא יכול לעמוד יותר בנסיון הזה. עזב את כביש טבריה־צמח ועבר לירושלים.

שם עבד בנגרות, חסך כסף ושלח לפרידה על מנת שתעלה ארצה. מאז שליחת הכסף הוקל לו, אורו עיניו והחל לספור את הימים עד לבואה כספור אדם ימי הגאולה.

לא כן חשבו ר' גצל ואשתו חיה שרה: להם היו תוכניות משלהם על עתיד בתם. עם עליתו של יצחק ארצה, חשבו שהזמן יעשה את שלו והמרחקים ירפו את הקשרים. מה הופתעו בראותם שביום חול אחד הגיע מכתב שנשלח מירושלים, ובו כסף עבור פרידה להוצאות העליה. פרידה היתה גאה במתנה זו, בידעה שלא בקלות נחסך הכסף, ואילו ר' גצל קבל את הידיעה בתדהמה.

ביום הפרידה לא נפרד ממנה, רק תחב לידה מכתב סגור ובו בקשה שתשאר בת ישראל כשרה. בשנת 1922 הגיעה פרידה לירושלים, ולשמחתם לא היה קץ.

בירושלים

ירושלים של שנת 1922; ההרים החשופים סביב והעזובה בסמטאות העכירו במקצת את קדושת המקום ויפיו. פה ושם הופיעו כבר מוסדות אולפנא; ירק ועץ החלו לבצבץ על מחשופיה. יצחק ופרידה, בגודל התרגשותם על שרגליהם דורכות על אדמת ירושלים, לא שמו לב לעזובה; בדמיונם היתה ירושלים חרותה בכל תפארתה, כפי ששמעו בימי ילדותם.

אחרי נשואיהם החלו לבנות את קן משפחתם. הוא המשיך לעבוד בנגרות. גרו ב„משכנות". הריהוט בדירתם היה דל: סל גדול, מרובע, ומכסה עליון עליו, שהביאה אתה מדומברובה, ארון גדוש ספרים, בפנה ניצב דרגש. זמן רב לא יכלו להמשיך לגור בדירה הזאת, ועברו לשכונת ה„כרם", לחדר שהיה שייך למשפחת גרים. מזונם היה דל: ירקות, לחם וריבה. התבשיל בושל על פתיליות, העשן והפיח נספגו בטעמו של האוכל. כעבור זמן מה נאלצו שוב לקחת את המטלטלין ולעבור לזכרון משה.

פרידה שרק אתמול עזבה בית עשיר, לא התמרמרה על תנאי חיים אלה. קיבלה באהבה ובשלווה את השכר הזעום שהביא יצחק הביתה, גיהצה במגהץ כבד שחומם בגחלים, נכוותה לאין ספור. בלילה הואר הבית במנורת נפט שהטילה צללים על הקירות. הצללים השרו מצב רוח משונה בחדרים.

הנגריה, בה עבד פשטה את הרגל, לכן הלך לתלפיות לחפש עבודה בבנין. במצב של חוסר עבודה נאלצה פרידה לצאת לעבודת משק בית. הוריה שיגרו מכתבים לביתה בירושלים ושאלו על שלומה ופרנסתה. פרידה השיבה להם, בספרה על עושרה הגדול, ושאינה סובלת שום מחסור ובינתיים היו חוסר עבודה ופרנסה אורחים קבועים בביתם.

מטבח הפועלים דאז, שימש מקום מפגש מרכזי. שם נפגשו העולים, שזה רק הגיעו, עם חבריהם שישבו בירושלים זה מכבר. רובם היו עדיין לא־נשואים. מרדכי נרקיס, גיסו של יצחק, עבד כמנהל חשבונות. בהמלצתו נתקבלה פרידה לעבודה.

בית הספר לאמנות „בצלאל", בהנהלתו של פרופסור בוריס שץ, שמש מוקד משיכה לטובי התלמידים מהמרכזים היהודיים באירופה. אלה ראו ענין מיוחד בתחית האמנות היהודית, בתשמישי קדושה עתיקים שנשכחו, בפרסקות וציורים מעל גבי אבנים מימי הבית הראשון והשני.

מרדכי נרקיס, גיסו של יצחק, נתקבל כתלמיד ב„בצלאל" ויצחק נתקבל בתור מזכיר. בזמנם התרחב המוזיאון, נוספו אגפים ומורים חדשים. יצחק קיבל חדר קטן ומטבח בבית הספר, ולאשרם לא היה קץ. בשנת 1925 נולד להם הבן הבכור, עוזי.

פרופסור שץ רצה לבסס את עתיד האמנים, לכן קנה חלקת אדמה בקרבת המוזיאון כדי ליסד שכונה (נוה בצלאל). מכר את המגרשים לעובדים בתשלומים. גם יצחק קנה והיה חייב לשלם שלוש לירות לחודש מחסכונותיו. הוא פורע חוב להוריו, ומביאם ירושלימה.

העבודה במחיצתו של פרופסור בוריס שץ, הפכה אותו לאספן נלהב של תשמישי קדושה. הפרופסור התייעץ עמו רבות על רעיונותיו טרם שהוציאם לפועל. היה מעירו באמצע הלילה. „יצחק, יצחק, איכה? יש לי רעיון גדול ואני מוכרח לשתפך". פרידה מתרעמת: „היתכן להעיר אדם משנתו, בגלל איזה רעיון שצץ במוחו של פרופסור?!" יצחק מרגיע אותה. „אם לפרופסור שץ יש רעיון, זה אינו ענין של אנוכיות או הנאה פרטית, בודאי יש לזה רקע וטעם לאומי־יהודי, ויש לשמער־אפילו אם זה באמצע השינה".

הוא רוכש עתיקות, בעקר תשמישי קדושה יהודיים. איזו חיבה הוא רוכש להם: החנוכיות, הפמוטים וקופ־סאות הבשמים המקשטים את ביתו הם התגלמות ההיס־טוריה היהודית. כותב וחורז שירים, מניחם כל אחד בתיק מיוחד, ארוז היטב, כאילו היה מתכונן לדרך ארו־כה. כל רזי נפשו גלומים וארוזים בתיקים האלה, האם יראו פעם אור? האם יפענח אותם פעם מישהו?

בית הספר „בצלאל" המשיך להתפתח והוציא מח־זורי אמנים שהתארגנו לקבוצה. הקבוצה פתחה חנות למכירת דברי אמנות. יצחק שימש להם מוכר, נסע לקונגרסים הציוניים להפיץ יצירות אמני ירושלים. באו־תה תקופה יסד הוצאת ספרים שנקראה „בני־בצלאל". הוציאו ספרי אמנות מאותה תקופה. בשלב מאוחר יותר הקים הוצאה נוספת בשם „שולמית". בינתיים גדלה המשפחה: ב־1928 נולד גדי ובשנת 1936 נולדה רעיה.

בשנת 1932 נפטר ידידו הטוב פרופסור שץ. הסתל־קותו של הפרופסור השרתה על המוזיאון ועל יצחק יגון כבד, וזמן רב לא יכול היה להשתחרר מהיגון הזה.

ב־1936 בפרוץ המאורעות, הפסיקו התיירים לבקר בירושלים, החנות לממכר חפצי אמנות היתה במצב קשה. יצחק הפסיד את כל חסכונותיו נשאר בעל חוב במשך שנים אחדות.

במלחמת השיחרור משתתפים בניו, עוזי וגדי, בקרבות בירושלים וסביבתה. פרידה, רעיה ויצחק נשארים אף הם בירושלים כל ימות המלחמה. הוא עוקב בחרדה אחרי הקרבות ועם תום המלחמה, ממנה יוצאים כל בני המשפחה בשלום, תורם פדיון נפש לקרנות הלאומיות. כך משתלב אצלו הישן עם החדש: כך נהגו אבותינו — הנפש שייכת למרומים ואם הוחזרה שלמה היא חייבת בפדיון.

אחרי מלחמת השיחרור חוזרים העסקים ומשתפרים. ב־1955 נולד הנכד הראשון רוני, הדור השלישי לצאצאי ינובסקי־שטורכיין מדומברובה.

במאמץ עז נושא יצחק את מחלתו הממאירה. בוקר בוקר יוצא לעבודתו בחנות לממכר „עבודות בצלאל" אשר ברחוב המלך ג'ורג', השייכת עתה לו בלבד. מוזר כיצד ראה בצעירותו את הצפוי לו, שעה שכתב בעודו בעיירת מולדתו בפולין:

ענן כבד מעל ראשי תלוי לי
ולא אדע מה פשר ומה צפוי לי...
שוב מכאוב, הנה אלי יגיחו —
האם לא בא הזמן הללו לי יניחו?
האם לא מלאה זו כוס סבלי?
הלא אכזר היה אלי כל משך גורלי...
העוד לא די שבעתי יסורים?
היום אלי שוב חוזרים?

והוא סובל וממשיך בדרכו היומיומית. שוב דובבות שפתיו שיר שכתב בעודו בפולין:

אבלי בראי נופל
בבואת קברים וצל.
עלילתי קרבות... בצים:
גוף ונפש בו נצים.
כל אחד נקם ישאל
ואין משכין שלום בקרב.
ראשון הגוף פה יתמוטט
לא עוד יוכל מכאוב לשאת.
גדול הסבל למדי, —
הגוף נפגע, אומר הוא די.
אך הנשמה חשקה חיים
תכסה חיות על גוף נכות,
נשמתי, גופי המט
לא טוב לשניהם, שהם אחד,
לא טוב הסבל והשכול,
ערגת אובד לא — כלות — יכול...

בטבת תשט"ז 1955, לא קם. בהרי ירושלים נחצב קברו, הצופה אל נוף עשיר הוד ותקוה. בן קהילת דומברובה־גורניצ'ה, יצחק נרקיס, בעלה האהוב של פרידה, הוכרע לנצח.

חולפות השנים. החיים מצווים על פרידה לנוע. המאבק שנפתל ונלחם יצחק עם מר המחלה בחודש טבת תשט"ז — 1955 הוכרע אך בשבילה הוא חי. עדות לכך מופיעה בעת שמדינת ישראל מנהלת מאבקה על קיומה: בנו, האלוף עוזי נרקיס, שהנו כה צמוד למו־רשת אביו, מאחד את שני חלקי ירושלים לעיר עברית אחת ומגשים בזה את חלומותיו וכיסופיו של אביו, שכל ישותו היתה בתוכה.

יהודה לונדנר

הבלשן מנחם וינשל ז"ל, המכונה „מנחם המנחם"

ביתם של ר' צבי־דוד ומניה וינשל נקלע לרחוב 3 במאי אשר בדומברובה־גורניצ'ה. אם פנית אליו מצד שמאל נתקלת בבית שכה הרבה סודות נעורים ספג. הרחוב אשר ראשיתו בפינת סוביסקיגו, נמשך ומטפס מעלה מעלה, ובקצהו משקיף בנין רב ממדים בגאוה על הסביבה היהודית, זהו בית הספר הראשון ללימודי תורת המיכרות Szkoła Górnicza, אשר הפרוסים בנוהו טרם היות דומברובה לעיר. הפולנים הפכוהו לבית ספר מרכזי לכל זגלמביה לנוער הפולני המת־כוון לקשור עתידו במיכרות הפחם. לנוער היהודי לא היתה רשות כניסה לבית הספר הזה.

רחוב ה־3 במאי היה כמעט כולו מיושב יהודים, רחוב אשר דייריו היו סולידיים, חצרותיהם נקיות, חזי־תות הבתים מסויידות ומטופחות.

כשנכנסת לרחוב הזה מיד קיבלה פניך הגימנסיה הפולנית לבנות „זבידסקה", בית לפני זה, בית ספר למסחר של „לבודזינסקי", מצד שמאל של אותה הס־ביבה, היה בית הקפה „שילנקה" שכל באיו היו יהו־דים מסלתא ושמנה של העיר, שם גם הגו את הרעיון על הקמת אגודת ספורט יהודית. צעדים אחדים מימין הרחוב, אחרי הגימנסיה, שמעת המית קולם של ילדים יהודיים מבית הספר העברי „מזרחי", בחצרו רבת המי־דות של סנדר רייכמאן. יותר למעלה היה ביתה של המפלגה הסוציאל־דמוקראטית פ. פ. ס. מועדוני ספורט, ספריה ואולמי קריאה, אשר את קהלם היווה בעיקר נוער יהודי צמא דעת. המרצה המקובל על הנוצרים ועל היהודים היה ד"ר וויינציער מבנדין, אשר הרצה על נושאים מדעיים־פופולריים. ציוני ותיק.

יצאת מבית התרבות והמשכת למעלה עד שהגעת לעיריה ששקקה חיים ממאות באיה. בעיקר היה הקהל רב בימי תשלום משכורת למחוסרי עבודה, שהעיריה נטלה על עצמה. היהודים ובעיקר הסוחרים, ניזקקו לעיריה לשם קבלת רשיונות למסחר. שני יהודים הת־הלכו בעיריה כבביתם, שתדלנים בה' הידיעה, ר' וואווע פיינער ז"ל, הטוב והמיטיב לכל יהודי הניזקק בהציק לו השלטונות העירוניים, והפלצ'ער ר' משה מיטלמאן ז"ל, שהיה פקיד רשמי במחלקה הסאניטא־רית. לא סוחר יהודי אחד הציל מנגישות החוק הסני־טארי. בימי מגיפת טיפוס שרך רגליו מבית יהודי אחד למשנהו, שלא על מנת לקבל פרס, והביא מזור לחולים.

שני בתים הלאה עמד ביתו של גליקשטיין. פה גר רב העיר ר' אהרון אלתר משה הלוי, המכונה הרב מ„פאצ'ינוב". בתוך החצר הארוכה היה ה„תלמוד תורה" הגדול של „אגודת ישראל", אשר מיסדו היה האיש רב הפעלים. ר' משה אייזנמאן ז"ל. בכניסה

מנחם וויינשל — המכונה „מנחם המנחם"
בלשן, משכיל והוגה דעות
פילאָלאָג מנחם וויינשל, אונטערן פסעוודאָנים „מנחם המנחם"

משמאל לחצר הזאת היה ביתם של ר' צבי־דוד ומניה וינשל ז"ל, אשר טרם היות „התלמוד תורה" קיים בית אולפנא לילדי ישראל בנוסח חב"די מובהק. בבית הזה גדלו וחונכו מנחם וינשל ז"ל ועוד ששה ילדים.

אם לא עיפת מלכת וטפסת מעט במעלת הרחוב, הגעת למאפייתו של פרזירוביץ, מביתו הזדקרה ארו־בה שממנה נפלט כל ימות השבוע עשן לבן, המעיד שבפנים אופים לחם ולחמניות טריות שריח ניחוחם נישא למרחקים.

משני צדי הרחוב הזה עמדו בתי משפחות יהו־דיות, והרחוב המה ורעש מנשים וטף מהבוקר עד

הערב כמו סאמבטיון, אך בשבת נח כל הרחוב ורגע. ההבדל בין שבת וחול היה ניכר ובולט כמו בין היום והליל. נמצאו ברחוב הזה בתי מדרש של המזרחי, חסידי ג ר, קרימילוב וראדומסק; הם היו מלאים מתפללים שהתפללו בכונות ובדבקות, וכל אחד דימה בלבו שנוסח תפילתו מקובל יותר אצל רבונו־של־עולם. ברחוב חי ותוסס זה ראה מנחם את נעוריו וספג לתוכו את הישות היהודית העשירה.

ביתו של מנחם

בביתם של ר׳ צבי־דוד ומניה וינשל, עדיין מהדהדים קולותיהם של זאטוטי ישראל הבאים לקנות אצלו דעת ותורה. היתה לו מידה גדולה של אהבה ויראת כבוד בפני התפקיד שהופקד בידיו, להרביץ תורה בילדי ישראל. ר׳ צבי דוד היה מחסידי חב״ד שבא מווהולינה על יד גבול רוסיה, שם התהלך הבעל שם טוב ע״ה. חיבר ספר „כנף זמירות״, ואת כתב היד שלח לארצות־הברית לרבו מלובביץ, רבם של חסידי חב״ד. קראו לו ה„ליטוואק״ על שום מבטאו האידישאי ליטאי.

ר׳ אלתר אהרון לוי, רב קהילת דומברובה, לא חיבב אותו. עקב הוויכוחים הרבים בדינים ופוסקים, בסוגיות תלמוד ו„ביורה דעה״ שניהלו ביניהם, אמרו הבריות שידו של ר׳ צבי־דוד וינשל היתה תמיד על העליונה. לכן אמר עליו הרב שהוא „צלם קופ״ „ליטוואק״ וכו׳. ר׳ אלתר אהרון לוי השפיע על ההורים לבל ישלחו ילדיהם לבית האולפנא של ר׳ צבי־דוד המכונה „ליטוואק״, והרבה הורים נשמעו לדעתו של הרב. לכן היה הרעב לבן בית בביתו של ר׳ צבי־דוד עם שבעת ילדיו.

מנחם היה הבן הבכור במשפחה חב״דית זו, בת תשע הנפשות. הוא היה עלם גבוה, תמיר, בעל עינים כהות שמבטן חודר והן מבקשות תמיד מענה לשאלות. לבוש בלבוש יהודי מסורתי דאז, פאות רכות נסתלסלו על לחייו העדינות בעת שהתהלך בחדרו אנה ואנה שקוע במחשבות.

את ראשית ידיעותיו בתורה ובתלמוד קנה על ברכי אביו. בהתבגרו הוסיף להתעמק גם בקבלה וספר הזוהר לא מש מבית שחיו. באי ביתו של ר׳ צבי־דוד זוכרים אותו עומד בפינה, שקוע שעות על גבי שעות בספרי קבלה ובתלמוד. היה מסוגל להקשיב לאימרות תלמידי האב ולהעיר עליהן הערות, ובאותו זמן לא להסיח דעתו מעיוניו בתלמוד. היה חריף מוח ושקדן. בהיותו על סף הבגרות היה כבר בקיא בלימודי ש״ס ופרקים שלמים ידע בעל־פה. היה שתקן, מעט תשומת לב הקדיש לסביבה. הירהוריו במסכתות התלמוד העלוהו לחפש פיתרון בבעיות שהן מעל עניני דיומא, בספירות עליונות. כך התהלך עד גיל 17 — 18.

תנועת האמנציפציה היהודית אחרי מלחמת העולם הראשונה

בשירה העברית דרך כוכבו של חיים נחמן ביאליק. שירו „המתמיד״ ושירי התוכחה „אכן חציר העם״ ו„בעיר ההרגה״ זעזעו את המוסכמות בחברה היהודית דאז. י. ל. פינסקר בספרו „האוטואמנציפציה״ התווה בפני הדור דרך חדשה. הרב צבי קאלישר בספרו „דרישת ציון״ ומשה הס ב„רומי וירושלים״, ליכדו את שני המחנות ביהדות הדתית והפועלית לראות בציון את הפיתרון היחיד לבעית העם. במיוחד רבה היתה השפעת ספרו של פינסקר, אשר העמיק להסביר את שורשי השנאה ליהודים: לא האמנציפציה תושיענו מכליון, כי אם האוטואמנציפציה, שיחרור הפרט והשיבה למקורות, למדינה עצמאית.

מנחם החל לקרוא בחשאי בספרים אלה ולהחליף דיעות ורשמים עם ידידו משה הירשפלד ז״ל, בנו בכורו של חיים־דוד הירשפלד ז״ל. השיחות היו תמיד חובקות זרועות עולם ומעמיקות.

בטיילם פעם לפנות ערב על יד תחנת הרכבת שהפרידה בין אוסטריה לגרמניה קראו להם שומרי הגבול לעצ ר. כל כך היו שקועים בשיחה שלא שמעו את קריאת החייל. משה הירשפלד נורה למוות. שנים רבות לא יכול מנחם לסלוח לעצמו את אבדן חברו הטוב למחשבה והגות.

אביו חש בשינוי שחל בו; שאינו נוהג כתמול שלש ם, מקדיש תשומת לב לעצמו, בוחן עצמו בראי ומקפיד על מלבושו. בכדי להרחיקו מהשפעת ההשכלה המודרנית ומהשפעת הרחוב שלח אותו לישיבת וואלוז׳ין רחוק מהבית. בוואלוז׳ין לא נשאר הרבה זמן, שכן התנאים לא היו לרוחו ולמצפונו, לא יכול היה להסתגל לשינה על הספסלים הקשים ולאכילת „טעג״ (ימים) אצל בעלי הבתים, לכן עזב את הישיבה וחזר הביתה.

הצהרת בלפור וההצטרפות להשומר הצעיר

תקוות אין קץ ישמחות עוררה הצהרת בלפור בלב

כנס מדריכים משותף של חברי השומר הצעיר דומברובה־זבירצה 1918 — בצד ימין מנחם ויינשל
צוזאַמענטרעף פון „השומר־הצעיר" אין דאַמבראָווע־זאַוויערטשע אין יאָר 1918

כל יהודי העולם. בשביל מנחם היתה זאת תקופה חדשה במהלך מחשבתו; עוד לא חיפושי דרך וחיטו־טים בעלמא, כי אם דרך ברורה: עברית, ציונות והגשמת הרעיון הציוני. יחד עם אברהם גרוספלד, יצחק ינובסקי (נרקיס), שפיגלמן, בנות שטורכיין גיטה פרנקל ואחרים, יסדו את השומר בדומברובה למען תת לנוער היהודי את תחושת ארץ ישראל והג־שמת הרעיון הציוני.

יהודי דומברובה־גורניצ'ה ברובם המכריע נסחפ־בגל ההתלהבות שעוררה הצהרת בלפור, אך לא העלו על דעתם כי בשוך השמחה וההתלהבות יהיה צורך להגשימן, למעשה עוד היו שרויים בתוך חומת האדי־קות שסדקים הלכו ונבעו בה.

תנועת השומר בעיר, ומנחם וינשל בראשה, הכ־ריזו מרד על אורח חיים זה, הסירו מעצמם את הב־גדים הארוכים המסורתיים, החלו להתלבש אירופית, להתהלך בגילוי ראש עם בלוריות שובבניות, להת־אסף בקן בערבים, להטיף לחיים פרודוקטיביים. מנחם היה הראשון שהחל ללמד עברית לנוער בעירנו, לקרוא ספרות עברית ולהקים חוגים להפצת השפה העברית, הודות לו ולשכמותו החלה להשמע צליל השפה בדומברובה.

הכמיהה לעלות ארצה

בגמר מלחמת העולם הראשונה נעשתה פולין למדינה עצמאית. הבטחות שליטי פולין בדבר חופש ודימוקראטיה ומתן זכויות תרבותיות למעוטים לאומיים לא נתקיימו. החלו פרעות ונגישות ביהודים. למרות זאת ראה מנחם מחובתו הפטריוטית להתגייס לצבא הפולני, אם כי לא חויב לזה כי היה נתין רוסי. בתוך תוכו היה פאציפיסט אשר סלד מחיי צבא.

בהיותו בשירות הפעיל בצבא הפולני נדד בעיירות פולין וגליציה, בחן את אורח חיי היהודים בעיירות ראה את ענים וכמיהתם לארץ ישראל, ובתור איש השומר הצעיר מצא בכל מקום קן ושפה משותפת עם הנוער.

גדודו, גדוד רגלי של הצבא הפולני, חנה באחת מעיירות גליציה. באחד מערבי החורף המושלגים התודע אל הנוער השומרי במקום. הם הזמינוהו למ־סיבת חנוכה. הקן היה צר מלהכיל בבת אחת את כל

השכבות על דגליהן. מנחם הוזמן לדבר על ערך החנוכה בימים ההם ובזמן הזה, דיבר עברית רהוטה וציורית שריתקה את הנוכחים, החיה בפניהם את הסימליות שבמלחמת המכבים לעתיד האומה וחישול רצונה להמשיך להיאבק למען תקומתה.

המסיבה הזו עשתה אותו לבן־בית בקן. בכל חופשה ביקר בו, עודד את חניכיו ללמוד את השפה העברית ותולדות ישראל.

המטרה שהציב לעצמו בהיותו בקן השומר בדומברובה, היתה להגיע לארץ ישראל בכל דרך שינתן לו מבלי להתחשב בסכנות הכרוכות בזה. בקן בגליציה הכיר את אשתו לעתיד, הלה, לה גילה את סוד כמיהתו. שוב לא ראה את עצמו בודד בשאיפותיו, הערבים שבילו ביחד העשירו את תנופתו ורצונו; אכן מצא בה „עזר כנגדו" ממשי. בעלת מרץ ותחושה להגשמת הרעיון החלה לפעול בכל הדרכים, השיגה לו הניירות הדרושים, נסעה אתו מעיירה לעיירה בחשאי בלי מדי הצבא. בכל מקום מצא עידוד ותמיכה מצד חברי קן השומר, עד הגיעו לגבול. למחרת עבר לגרמניה — לדיסלדורף.

אהבת השפה העברית ורצונו העז להחיותה לשפה חיה ומדוברת התמזגו אצלו לשלמות אחת. בפסיעותיו הראשונות בעיר זו הכירוהו מיד בתור בעל תכונות של מורה ומרביץ תורה בצבור. בדיסלדורף נעשה לנציגה הבלתי־מוכתר של השפה העברית, אירגן קורסים למבוגרים, הרביץ תורה ברבים, עזר לגולדה מאירסון בשליחת עולים ארצה. בהשפעתו עלתה בשנת 1921 משפחה, שהקימה אחרי כן בתל אביב בית חרושת ידוע לסכו"ם ונתנה תעסוקה לפועלים יהודיים.

מלחמת הקיום הקשה שנהל ר' צבי־דוד החב"דניק כדי לפרנס את שמונת הנפשות בדומברובה ברחוב 3 במאי, בחצרו של הרב אהרון הלוי, עלתה לו בקשיים מרובים וקיצרה את חייו. באחד מימי הקיץ הזוהרים החזיר נשמתו לבורא העולם.

האם מניה העמיסה על עצמה את נטל גדול הילדים, אך חרדתה לגורל מנחם בנכר הדאיגתה ביותר. לא פסקה להריץ מכתבים ולשאול לשלומו. למה זה בחר דוקא להגיע לארץ? למה לא ישאר בגרמניה, יתבסס ויתעשר? הוא עונה לה בסיגנון השיר העממי הידוע: „איך וועל אקערן, זייען און פלאנצן און פארגעסן אין גלות אינגנצן".

בארץ ישראל

לפני ששם פעמיו ארצה התעכב באיטליה, שם אירגן עליות בלתי ליגליות. הארץ סערה מפורעים ערבים מוסתים שהתכוונו לשחוט את קומץ היהודים שהתקבץ שם. טרומפלדור וחבריו מגינים בגבורה על תל חי בגליל, זאב ז'בוטינסקי ואנשי הגנה מחזירים מלחמה שערה בירושלים לפורעים ולעוזריהם האנגליים. לארץ שסועה וסוערת זו התעתד להגיע.

בסוף שנת 1921 משיטה אותו סירת משוטים מלב הים ביפו, ביחד עם עוד כמה חלוצים לחופו של יונה הנביא. חרדת קודש עטפה אותו בדרכו על אדמה זו, אך לא השתחווה, לא נפל אפיים ארצה, לא נשק אדמתה, היה זה בטוי זול וראוותני מדי בשביל מנחם. את כל ההתרגשות וההתפעמות הפנה פנימה, התהלך בעיר העברית הראשונה בעולם כסהרורי, לא האמין לעצמו שזכה בה, משש כל אבן, הסתכל בעיניהם של עוברי אורח, אולי הם יאמתו לו מה שהלב ממאן להאמין. מנחם, שנדר נדר להיות מחיה השפה העברית, התחיל לאט להתפקח משכרונו בשמעו את צליל העברית הטבעית והשובבנית מפי ילדי העיר תל אביב הקטנה, אכן האמין שזכה בזכיה גדולה.

התחיל לקיים את מה שהבטיח לאמו מניה, עבד בכל מיני עבודות בפרדסים, אחר כך כמחנך בבית היתומים „גולדשמיד". סלד מלחפש עבודה, לעמוד בפני נותני עבודה היה בשבילו עלבון, תמיד ביכר להיות מומלץ לעבודה, להיות מוכן וראוי. כל העבודות שעבד בהן עד עכשיו היו ככפויות ולא משחררות, הרגיש שהוא נועד לעבודה שאינה בת חלוף, שיש לה ערך לעולמי עד. ניסה כוחו בעבודה שהיתה קרובה לרוחו, בתרגום ספרים מגרמנית לעברית, תירגם שני ספרים אך לא לזה השתוקק.

עם אליעזר בן־יהודה בהכנת המילון העברי

שנת 1923־24. אליעזר בן־יהודה נמצא במלוא תנופת היצירה. השפה מכה שורשים עמוקים, אין צורך ב„גדוד מגינים". תיאטרון „הבימה" בא ממוסקבה ומקים פה את ביתו, גימנסיה „הרצליה" בתל־אביב מוציאה כל שנה מחזורים ששפתם היא עברית, האוניברסיטה בהר הצופים מודיעה לעולם היהודי שעוד מעט יופיעו באופק היהודי גם מדענים בשפה העברית. חידושי בן יהודה מעשירים את אוצר המלים של העתונות היומית, איתמר בנו, עורך עתון „האור" הוא

המבטא החי של חדושי אביו, ובמגירותיו ואצטבאותיו נאגרים כרטיסיות על גבי כרטיסיות גדושות חידו־שיו של בן־יהודה שהועלו מגנזי העבר, יש צורך למיינם, לנפותם, להחדיר בהן רוח חיים, להעניק להן צליל מודרני.

מנחם הומלץ להיות עוזרו של בן־יהודה בהכנת המילון העברי היסודי הראשון, ממנו יינקו כל הדורות הבאים, בבואם להרחיב את תחומי השפה.

בעומדו בפנת ביתו של אביו ר' צבי דוד, שקוע בתלמוד פוסקים וקבלה, לא ידע בן קהילת דומברובה־גורניצ'ה שאי־פעם ימצא כר נרחב להוציא מקרבו את כל מכמני השפה שספג אז, ולהחיותם לשפת יום יום חיה.

כל יום, בבואו לביתו של בן־יהודה, היתה מזומנת חוויה חדשה בשבילו. האיש בן־יהודה נעים הליכות היה, בר־שיחה ומקרב לבבות, פעיל ומפעיל אחרים, קפדן לטהרת הלשון ללא פשרות. למנחם היתה זו חוויה לעבוד במחיצת האיש הזה. מדי יום ביומו ישב רכון על הדפים, שחלק מהם העלו עובש מיושן. לא שם לב כמה ליטרים של אבק נייר הוא נושם לתוך ריאותיו, הסיפוק מהעבודה הסיחה את דעתו מכל בעיה בריאותית. הוא שחה בים שכולו שלו, הרגיש שהעבודה שהוא עושה אין לה שעור ותמורה.

בג' כסלו תרפ"ה נשא את הלה, שהגיעה בינתיים ארצה, לאשה. הוא מודיע בשמחה לחברי נעוריו ברעננה — פנחס, נפתלי, יעקב ושמואל — שיחד חצבו ממעינות היניקה של אמונה ציונית, על כלולותיו ה„רעננים".

במחיצת ד"ר מזיא והסופר טשרניחובסקי בהכנת ספר המונחים לרפואה ולמדעי הטבע

מזיא אהרון מאיר נולד ב־1858. מחלוצי הרפואה החדישה בארץ ישראל, חניך ישיבת מיר ובית מדרש לרבנים של הילדסהיימר בברלין, בוגר אוניברסיטת ציריך, התמחה בריפוי המחלות הטרופיות המתהלכות בארץ, רופא מושבות יהודה מטעם הנדיב הידוע, פעל רבות לשפור התנאים הסניטריים במושבות ובמלחמה בקדחת ובמחלות העיניים. ב־1902 נתמנה כרופא ראשי בבית החולים „בקור חולים" בירושלים. ממיס־די „ועד הלשון", עורך עתון „הרפואה" בארץ ישראל ומחבר ספר המונחים לרפואה ולמדעי הטבע. כך מציין אוצר הרפואה והבריאות של ד"ר גולדשטיין וד"ר שכטר. חלקו של מנחם בחבור ספר המונחים לרפואה ולמדעי הטבע מתחיל להיות נכר ונמשך בכל דרך יסוריו.

עם פטירתו של בן־יהודה הפסיק מנחם לעבוד בתור עוזר בהכנת המילון העברי. המשיכו להשלימו בניו איתמר ואהוד בעזרת ועדה צבורית. מנחם הוזמן בי־

מנחם וויינשל, מימין, בחברת הסופר שאול טשרניחובסקי
מנחם וויינשל
אין געזעלשאַפט פון דיכטער שאול טשערניכאָווסקי

נתיים לעבוד במחיצתו של ד"ר מזיא ז"ל בהכנת המילון הרפואי.

אצל ד"ר מזיא הועסק חצי יום בתור עוזרו הראשי, ואת המחצית השניה השלים בתור מזכירו של פרו־פסור שץ מבית ספר בצלאל. הנני מלא פליאה לכוח פורה בלתי נדיר שחננו הבורא לשאת כה הרבה תבונה, ולדעת לחלק את יומו לשתי מישרות שכל אחת מהן עסקה בהויה אחרת, כמעט מנוגדת לרעו־תה: פה לחטט בגנזים ובשפת עברית עתיקה, לנפות ולקלוף את המוך שהזמן השרה עליו, להעניק צליל מודרני למונח הרפואי שכל בר־דעת יבינו בנקל. בחצי יומו השני עבד כמזכירו של פרופסור שץ הקפדן לטיפוח האמנות היהודית, מיין חפצי חן יהודיים, עיסוק הנמצא בתחום האסטטיקה. בשתי המישרות עבד כבתוך שלו, את שתיהן ידע למזג, בכל חלק מהע־בודה היה ער ובקי, וכל אחד מצא בו מקור בלתי נדלה של ידע.

ד"ר מזיא ראה את יעודו בהזמת עלילת מתנגדי תחיית השפה העברית, שלא האמינו שאי פעם יקום דור של רופאים עברים ששפתם תהיה עברית, וידיעותיהם המדעיות האנטומיות ימצאו להן כסוי מדויק בשפה העברית, שאי פעם תהיינה המצאות ברפואה בשפה

מנחם וויינשל (מנחם המנחם) יושב במרכז בחברת יצחק ינובסקי (נרקיס) ז״ל, פרידה נרקיס, נסיה נרקיס, גיטה נרקיס, גב׳ שץ, הלה וויינשל (אשתו של מנחם) ופרופ׳ שץ, מייסד „בצלאל״

העברית וגויים יצטרכו לכתת רגליהם ירושלימה על מנת לשאוב מהכלי העברי. מנחם היה גאה שבחלקו נפלה הזכות להיות עוזרו של ד״ר מזיא.

עברו ימים וחדשים ועל המחרוזת הזאת של מו־נחים לרפואה ולמדעי הטבע, שוזרו מלים עבריות שנקלטו יפה בחיי יום־יום עד כי נדמה שמקדמת דנא נוצרו. הכרטיסיות תפחו, נעשו עבות יותר ויותר.

ד״ר מזיא לא זכה לראות בהופעת הספר, בשנת 1930 נפטר בירושלים.

מנחם נשאר היחידי שידע את סוד ושיטת עבודתו של ד״ר מזיא. הוא הוזמן ע״י ועד הלשון להמשיך בעבודה זו. בועד הלשון הוקירוהו, בשל זכרונו הפנו־מינלי, (היה חבר הועד) והוקירו את ידיעותיו הבל־שניות. מנחם הבין שחיבור ספר למונחים רפואיים ולמדעי הטבע אינו תחומו, לזה יש צורך ברופא, לכן הציע לועד הלשון להזמין את המשורר שאול טשרניחובסקי. הצעתו נתקבלה ושניהם עבדו מספר שנים ביחד.

טשרניחובסקי הלך בעקבות ד״ר מזיא בקפדנותו, אך עשה את המונחים קצת יותר קלילים. הרעות והידידות בין הסופר ומנחם היתה גדולה ואחד השלים את השני בבקיאותו בשפה העברית ובמקורותיה.

בחייו של ד״ר מזיא היתה המערכת בירושלים, בביתו הפרטי. מקום העבודה היה בחדר מלא ספרים ואבק, דבר שגרם למחלת הקצרת שממנה לא נרפא עד יומו האחרון. מוזר הדבר שאנשים המקדישים את כוחם ואונם למעשה יצירה, אינם מסוגלים למצוא לעצמם תנאי עבודה נוחים.

הלה אשתו לא ראתה הרבה עושר ונוחיות מעבודה זו. בבית היו כבר שני ילדים שהיה צורך לפרנסם, אך השלימה עם מה שנתן לה. הדאיגה השעול העמום שהיה גונח מריאותיו, הצבע הכחול של שפתיו, אך מנחם לא שם לב לזה.

עם פטירתו של ד״ר מזיא, המשיכה בתו גב׳ איזקסון לטפל ולתמוך בהוצאת המילון. כיוון שהספר הודפס בדפוס „אומנות״ בתל אביב, עברה גם המערכת לתל אביב ושוכנה במלון „פלטין״.

מנחם והסופר שאול טשרניחובסקי עבדו ללא לאות, דלו ממיכמני השפה הברית מלה אחר מלה והלבישו על המונחים הרפואיים הלועזיים. כך, יום אחר יום, בדחקות ובעוני ואפילו ברעב. באין ביכולתו

להגיע לעבודה, עשה את עבודת ההגהות במיטה בחום גבוה ובקוצר נשימה. תפילה אחת לא משה מפיו: שינתן לו לסיים עבודה זו שכל כך הרבה כוח וחיבה הקדיש לה.

הקיפוח

אחרי מאמצים על־אנושיים הושלם הספר ויצא לאור בשנת 1934, במעמד חגיגי של סופרים ונכבדי הישוב. דבר הוצאת המילון למונחים רפואיים ולמדעי הטבע פורסם בכל העולם היהודי והדו הגיע למר־חקים, פוזרו שבחים והלל לכל אלה שעמלו עבורו ואף לאלה שלא נקפו אצבע. מנחם לא היה רודף כבוד, בכל מעשיו היה נחבא אל הכלים, אך המעמד החגיגי והפירסום שניתן לו ומאידך ההערכה המועטת שחלקו לו כאבו לו מאד. הוא נפגע מההתעלמות זו מחלקו בעבודה הרבה והגדולה בעריכה, והכאב הזה הגביר את מחלתו. אם לא די בהמעטת חלקו בעריכת המילון, גם ההבטחות שקיבל ביחס לסידור בעבודה חדשה לא קוימו. הוא נשאר מחוסר פרנסה משך חודשים אחדים עד שקיבל עבודה בתור מגיה בדפוס „אומנות", וכעבור זמן גם בדפוס „אחדות".

משחר ימיו ספג מנחם את העקרונות של השומר הצעיר למעשים טובים לזולת, הטיפם ברבים, ראה באדם את היופי והנשגב, העלהו על כנפי פסגת הפיוט שבו. האמין בגומלי חסד ומושיע בעת מצוקה; אך המציאות טפחה על פניו, לא התמרמר, לא ביקש נקם ולא התאכזב, אך בפגוש עיניו במבטיהם של הלה והילדים בביתו הדל, עצם עיניו ורגש של אשמה עצמית יסר אותו.

מנחם חש את קיצו וביום מותו ביקש מאשתו שתשאר על ידו, הוא קרא את מנת יומו הרגילה של שלשה עתונים ועבר לקרוא בספר, ות ך כדי קריא־תו נרדם ונשמתו יצאה.

הוא מת צעיר, בגיל 39, בשנת 1936. בשנה זו כוסו שמי הארץ עננים. שוב החלו פורעים ומסיתים להתהלך בשבילי הארץ והשכול נעשה בן־בית. סמלי הדבר שבשנה זו התייתמה קהילת דומברובה־גור־ניצ'ה מבן יקר זה.

ברקאי קלמן

לדמותו של מנחם וינשל ז"ל

מנחם היה הבכור במשפחתו. היו לו עוד שני אחים ושלוש אחיות. המשפחה התגוררה ברחוב 3 במאי, בביתו של גליקשטיין; באותה החצר גר גם רב העיר, ר' אלתר־משה אהרון לוי זצ"ל.

היינו משחקים ב„מלחמות", ואחיו הצעיר מתתיהו היה „הקיסר" שלנו: הוא ניהל את המלחמות עם האויב נחל נצחונות ולקח ילדים „בשבי".

בשבתות, כשבאתי אל הרב להשמיע באזניו מה שלמדתי במשך השבוע אצל ר' מאטל המלמד ז"ל, ראיתי שם את מנחם עומד לפני התיבה, ראשו רכון מעל לגמרא וכולו שקוע בה. היה לבוש קפוטת משי שחורה עם אבנט משי, על ראשו כובע עגול עם מצ־חיה קטנה. היה זה כובע אופייני ליהודי הגולה. בזמן שהשמעתי לרב את דברי התורה, היה שואל: „מנחם, מנחם, השומע הנך? כך לימד ר' מאטל והתלמיד באמת יודע". ומנחם השיב: כן, כן, הנני שומע, הד־ברים נכונים. וחשבתי אז בליבי: „כמה מקנא אני בך; הלואי והייתי כמוך, מלא תורה כרימון".

באותה עת היה ר' מנחם נותן שיעורים לילדי בעלי הבתים של עירנו. הוא לימד אותם עברית ותנ"ך.

כעבור שנים אחדות עברתי ברחוב ה־3 במאי וראי־תי את תמונתו של ר' מנחם וינשל. נדהמתי: האם זו באמת תמונתו? מה קורה? אין להכיר את האיש; לבוש אירופית, בגלוי ראש, שערו שחור ומתולתל ועונב עניבה. באותה שנה, ביום הזיכרון להרצל נערכה אזכרה בבית הכנסת, וחברי השומר הצעיר באו להשתתף. מנחם היה בראש הצועדים וגם בין הנואמים. עמדתי בצד והסתכלתי בו, ליבי מלא קנאה שוב. חשבתי לעצ־מי: איזה בחור אינטליגנטי, כמה הייתי רוצה להשכיל כמותו. נזכרתי כיצד עמד אצל הרב שקוע בגמרא, ואני עוד אז תלמיד בחדר. התעורר בליבי רצון ללכת בעקבותיו. זה נתן לי דחיפה פנימית להצטרף לשורות השומר הצעיר. אחרי שנים אחדות עלה מנחם ארצה בין ראשוני השומר הצעיר, ועברו עוד שנים וגם אני זכיתי לעלות ולהגשים את חלומי.

באחד מביקורי הראשונים אחרי עלייתי ארצה פני־

תי אל מנחם. שוחחנו והעלינו זכרונות מהעבר, ואני גיליתי לו שיש לו חלק בעליתי ארצה, שכן הוא שימש לי דוגמה. הוא התגורר בירושלים, בשכונת בצלאל. כעבור זמן עבר לגור לתל־אביב ועבד בתרגום באר־כיון על שם מזא.

מנחם הביא ארצה את אמו ואחיותיו, גם שני אחיו הגיעו ארצה ורק אביו לא זכה, כי נפטר בעו־דו צעיר וילדיו קטנים. כשאמו נפטרה בארץ, כבר לא היה מנחם בחיים, כי נפטר בעודו צעיר. השאיר אחריו אשה, הלה, משכילה ונבונה, ושני בנים פקידים בכירים בממשלה.

אמנם עברו שנים רבות אבל לא שכחתי אותך מנחם. מה חבל שכה מוקדם הסתלקת; יכולת לתת לנו הרבה, הן כיהודי דתי והן כחבר השומר הצעיר.

חבל על דאבדין ודלא משתכחין.

יהודה ויגודסקי

אבי ר׳ אליהו ויגודסקי הי״ד

עוד בילדותי, במחיצתו של אבי ז״ל, חשתי שהתכונה שאיפיינה אותו ביותר היתה רדיפת השלום. אבי היה ידוע כשונא מחלוקת, ולעתים קרובות היו בני עירנו דומברובה באים להתדיין אצלו ולבקש ממנו שיהיה בורר ומפשר ביניהם. תמיד התפעלתי מכשרונו להצליח להביא שלום בין בעלי הריב. בעיקר זכור לי מקרה בנערותי: בני הקיבוץ להכשרה שבעירנו ביקשו מועדת קמחא־דפסחא שליד ועד הקהילה קמח למצות. כמה מאנשי הועדה חששו לתת להם קמח, כי ידעו שהם רחוקים מהדת וחששו פן יאפו לחם לפסח. אבי ביטל את חששותיהם של המתנגדים באמרו שיש לתת בהם אימון, כי בכל אדם מישראל, אפילו זה שהתרחק מן הדת, יש ניצוץ יהודי. בסופו של דבר נכנעו אף המחמירים המושבעים ביותר לדעתו של אבי והקמח ניתן לדורשיו.

לא רק בקרב הציבור היה אבי מרודפי השלום, גם בתוך ביתו וביחסו לאשתו ולילדיו נהג בדרך זו. זוכרני, שאחי משה ז״ל החל לעסוק בהוראה ואח״כ בניהול בית ספר אידי מטעם ציש״א. אם היתה לאבי התנגדות לדרך שנקט בה אחי לא הביע אותה בגלוי כאבות אחרים, כי ידע שכך ירחיק את בנו ממנו. הוא השתדל לקרב את אחי אליו כדי שלא יתרחק מהבית ומתחום השפעתו ואמנם הצליח בכך. אחי, למרות דעותיו שנחשבו ל„מתקדמות״ באותם ימים, נהג להניח תפילין יום־יום.

תהיתי מדוע הצליח אבי כל כך לפשר בין אנשים ורק בהיותי מבוגר יותר נתגלה לי מה שכילד ידעתי רק בחוש: אבי היה מהאופטימיסטים ביחס לאופיו של האדם, הוא סבר שאפילו באדם הרע והקשוח ביותר מצויה פינה טובה, ואם נתיחס אליו בחומרה לא נגלה אותה לעולם. הוא קיים את מאמרי הז״ל: „הוי דן את כל האדם לכף זכות״, ו„הוי מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות״, אבל בשעה שצריך היה להתיחס למישהו בחומרה ידע אבי לעמוד על שלו.

זכורני שפעם אחת פרץ לביתנו אדם ואקדח בידו ואיים על אבי שאם לא יתן לו כסף רב, כפי שהוא דורש — יירה בו. אבי, שלא היה בידיו שום כלי נשק להגנה, הצליח להפחיד אדם זה בדבריו התקיפים בלבד, עד שיצא מביתנו כלעומת שבא.

כרוב בני משפחתנו עסק גם אבי בתעשיית סבון. בלילה היה נוהג להציב שומר בבית החרושת, שהכיל מלאי גדול של סבון. לילה אחד יצא אבי לבית החרושת וראה שהשומר איננו. לפתע שמע צעדי אנשים במחסן ומיהר לסגור את הדלת ולקרוא לעזרה. אך הגנבים שעלו עליו במספרם ובכוחם הצליחו לפרוץ את הדלת ולברוח. אבי רדף אחריהם בכוחות עצמו והצליח לתפוס אחד מהם.

כל שעות היום היה אבי עסוק בבית החרושת שלו, ובשעות הערב נהג לעסוק בתורה ולא פסק מתלמודו עד שעות הלילה המאוחרות. מלבד זאת נהגו רבים לבוא לביתנו ולהתיעץ עמו בבעיותיהם. פעמים רבות, בשובנו בלילה הביתה מתנועת הנוער שבה ביקרנו, היינו מוצאים אותו יושב ליד שולחנו וכותב. כה שקוע היה בעבודתו עד שלעתים קרובות לא הבחין בנו.

הוא הספיק להוציא בחייו לאור שלושה ספרים:

„שומר אמונים", „כה תאמר לבית יעקב" ו„עין המים". חיבורים גדולים אחרים נשארו בכתב יד, כי לא הספיק להביאם לדפוס בחייו.

אבי חסיד גור היה, חובב ציון כל ימיו, והתכונן אף לעלות לארץ ישראל. כשעליתי לארץ בזמן המאורעות עודד אותי באומרו: „עלית וזכית למה שמשה ואהרון לא זכו".

מכתבים רבים כתב לי מהגולה והם היו לי לעזר ולנחמה בזמנים הקשים ביותר. את המיברק שקבלתי ובו היתר העליה, קיבלתי שעות ספורות לפני הזמן, כך שיציאתי לארץ היתה בחיפזון רב. זכורני איך אמי ז"ל בכתה באורזה את חפצי, בפחדה פן לא נתראה יותר. אבי הרגיעה באומרו שאף הם יעלו לארץ הקודש, אך הגורל המר התאכזר להם וכולם מתו על קידוש השם.

אמי שרה־שפרינצה ז"ל, אבי היקר, אחי משה, אחותי פריידל ואחותי לאה ז"ל, נשואה לר' משה לוי ואם לארבעה ילדים — איש מהם לא נשאר בחיים.

אזכיר גם את חברי היקרים אלימלך לנצנר, דוד־שלמה קליינפלץ, יהודה אוקס, בעל ידי האמן והחיוך התמידי על פניו, מנחם בוקובסקי — חולם וידיד. ורחל פרייס, היתומה העדינה מ„השומר הדתי", שרוב המאמרים והשירים בעתון הקיר היו מעשה ידיה.

יהי זכרם ברוך!

ד"ר וואלף גוטמן (חיפה)

ר' נחמן־אהרן גוטמן ז"ל

אבי, ר' נחמן בן זליג גוטמן, נולד בשנת 1876. כל חייו היה ציוני פעיל ותומך נלהב בפעולות „החלוץ" בפולין. במשך שנים היה חבר הנהלת „קרן היסוד" בפולין, ותרומותיו לקרנות הציוניות השונות היו ניכרות ביותר. זכות מיוחדת ראה לעצמו לעזור לחלוצים רבים ככל האפשר מאיזור זגלמביה, „בור הכשרה בחוות „החלוץ" ולעלות ארצה.

משימה נוספת ראה לעצמו אבי בחייו, והיא לעזור בהנצחת שמו של חוזה הציונות, ד"ר בנמין זאב הרצל. בעידודו וביזמתו של חתנו, ד"ר טולו נוסבלאט ז"ל, רכש את הרהיטים של חדר האוכל של דירתו של הרצל. רהיטים אלה הוצבו בצורתם המקורית בדירתו של ד"ר נוסבלאט בוינה, ורק לאישים נבחרים הותרה הגישה לחדר בו היו מוצבים. בין אישים אלה היו ח.נ. ביאליק, ברתולד פייבל, הרב הראשי ליהודי שבדיה ד"ר אהרנפרייס ואחרים. המגמה היתה להעביר את החדר על רהיטיו לארץ ישראל ולהציבו מחדש במכון הרצל", שהיה צריך לקום בארץ לפי חזונו של טולו נוסבלאט. בשנת 1952 הצלחתי לגלות ששה כסאות מחדר זה בוינה והבאתים ארצה. הכסאות נתרמו לקרן הקימת לישראל, ובמשך מספר שנים הוצגו ב„חדר הרצל" שבבנין המוסדות הלאומיים בירושלים. לפי מיטב ידיעתי הם נמצאים עכשיו בהר הרצל.

גם בחייה הכלכליים של דומברובה היה ר' נחמן־אהרן פעיל ביותר. יחד עם תעשייו נוסף, מר הולנדרסקי, רכש את מיכרה הפחם „פלורה". הצלחתו לרכוש מיכרה זה גרמה בשעתו למסע הסתה אנטישמי בעתונות ובסיים הפולני.

לאחר הכיבוש הגרמני עבר עם משפחתו לגיטו ורשה — ושם נספה.

אמי, חוה גוטמן, בת ר' ישראל שמואלביץ מפיוטרקוב, נולדה אף היא בשנת 1876. הצטיינה בענוה בלתי רגילה והשכילה להפוך את ביתנו לבית יהודי חם ופתוח לכל. רבות היו הנשים הצעירות שהיו באות לביתה לשטוח לפניה את בעיותיהן, ותמיד מצאו בה לב־אם הנכון לעזור לכל. היא עצמה היתה פעילה במוסדות צדקה רבים בדומברובה.

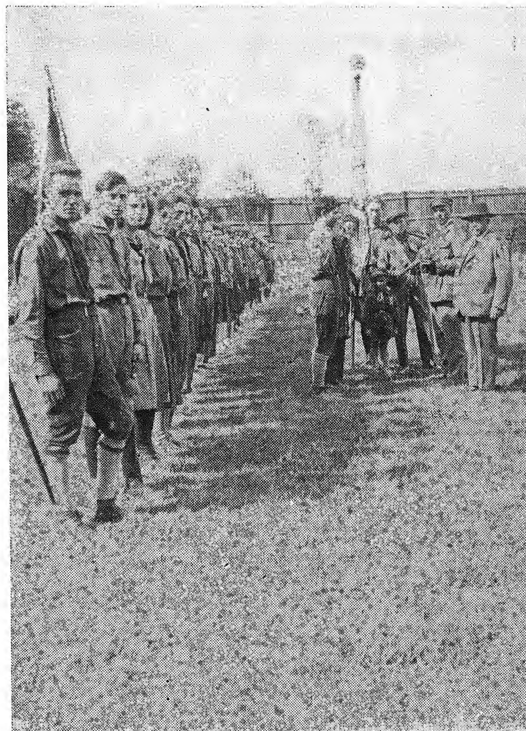
להורי נולדו ארבעה ילדים: שלוש בנות ובן.

אחותי הבכירה, תמרה, נולדה בשנת 1896. היא נישאה לד"ר טולו נוסבאט ולאחר נשואיה עברה לגור בוינה בירת אוסטריה. הבית אשר הקימה בוינה הפך עד מהרה למרכז החיים החברתיים היהודיים בעיר זו, ונהגו להיפגש בו סופרים ואמנים יהודים לרוב.

גיסי והידידי הטוב, ד"ר טולו (נפתלי) נוסבלאט, שנולד ב־1894, התפרסם כחוקר הראשון של חיי הרצל, וכהיסטוריון שהניח את היסודות לתורת מחקר הרצל. בין תלמידיו נמנו ד"ר אלכסנדר ביין וה. פרנקל. הוא תירגם יצירות ביוגרפיות רבות על הרצל. מהן הת־

פרסמו במיוחד: „עם בדרך לשלום" (1933), „בני הדור מספרים על הרצל" (1936), ו„שנתון הרצל" (1937). השתתף בכתבי עת ובעתונים רבים.

בצעירותו היה טולו נוסבלאט בין המנהיגים הבולטים של תנועת הנוער „השומר הצעיר", במלחמת העולם

ר' נחמן גוטמן, הנדבן הציוני המסור וידיד „השומר הצעיר" (על ידו יעקב פרוכטצווייג מותיקי השומר)
ר' נחמן אהרן גוטמן (דער ערשטער רעכטס) דער פילאַנטראָפּ און איבערגעגעבענער ציוניסט — אַ פריינד פון „השומר־הצעיר"

הראשונה שירת כקצין בצבא האוסטרי וזכה באות הצטיינות גבוה על אומץ בו. עד כמה שידוע, מת טולו נוסבלאט מות גבורה בשעת התקוממות הגדולה במחנה טרבלינקה.

אחותי השניה, הלה, נולדה בשנת 1899. גילתה נטיה מיוחדת למוסיקה והיתה תלמידתו של הפסנתרן המפורסם יוליוש וולפסון, בוינה. בעיר זו אף נתנה מספר קונצרטים פומביים.

הצעירה שבאחיותי, ד"ר קרולה גוטמן, נולדה בשנת 1902. היתה מרצה לתודות האמנות באוניברסיטת יגלונסקה בקרקוב, ופירסמה מספר עבודות מדעיות על האמנות הפלאמית ועל בתי הכנסת ההיסטוריים בפולין. השתתפה בהרבה קונגרסים בינלאומיים לתולדות האמנות, ועבדה בשיתוף פעולה הדוק עם פרופ' לוצאטי מרומא, מומחה בעל שם עולמי לתולדות האמנות.

אני עצמי הנני היחיד שנותר לפליטה ממשפחה מפוארת זו. נולדתי בשנת 1898, התחנכתי בבתי ספר

חלוצים מדומברובה בהכשרה חקלאית לפני עלותם ארצה בשנת 1920
פיונערן פון דאָמבראָווע גרייטן זיך צו אַגראַר־אַרבעט פאַר זייער אָפּפאָר קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1920

בגרמניה והייתי בין מנהיגי „השומר הצעיר" בוינה. בשנת 1920 השתקעתי בפראג והייתי אסיסטנט באוניברסיטה הגרמנית בעיר זו. עליתי ארצה ב־1940 והייתי פעיל בהסתדרות הרפואית, חבר נשיאות אירגון רופאי קופת חולים, חבר הועד המרכזי של ההסתדרות הרפואית הישראלית, ולאחרונה יושב ראש המועצה הארצית של אירגון רופאי קופת חולים. בני היחיד, ישראל, נולד בשנת 1932 בפראג, והוא כיום חבר קיבוץ חצרים בנגב, שמטעמו מלא שליחויות חינוכיות בתנועות הנוער בארץ ובחוץ לארץ.

מרדכי (מוטק) המפל (תל־אביב)

ד״ר טולו (נפתלי) נוסנבלאט

אם כי ד״ר טולו נוסנבלאט איננו יליד דומברובה, מצאנו לנכון להנציחו בספר היזכור, בשל קירבתו המשפחתית לבית ר׳ נחמן גוטמן הנודע בעירנו. מאמר זה על אודות ד״ר נוסבלאט הוא פרי עטו של ידידנו, ה. האמפל, מעורכי „פנקס בנדין" ו„פנקס זאגלמביה", שהיה לפנים מעורה בתנועת הנוער החלוצית בדומברובה, בטרם עלות עליה הכורת.

טולו (נפתלי) נוסנבלאט נולד בשנת 1895, בסטרי (גליציה, אז אוסטריה). שם התחנך, סיים את הגימנסיה והמשיך למודיו בלבוב (למברג). בימי עלומיו השתייך לאגודת נוער מתלמד „בני־ציון" והצטרף אחר־כך ל„השומר", שתפקידו היה טיפוח ערכים צופיים, וממנו התפתחה אחרי מלחמת עולם הראשונה תנועת „השומר הצעיר". בפרוץ המלחמה הקודמת גוייס לצבא האוסטרי, נילחם בחזית ואף נפצע קשה. לציון גבורתו בשדות הקרב הועלה לדרגת קצין והוענקה לו מדלית כסף.

לאחר המלחמה עבר לוינה, שם למד משפטים וקיבל תואר דוקטור, אך לא עסק בעריכת דין, כי אם התמסר כולו ורובו לחקר תולדות ד״ר הרצל, ואף רכש בכספו הוא כתבי־יד ופריטים שונים מעזבונו של הרצל.

עם כיבוש אוסטריה על ידי צבאות היטלר (1938) וסיפוחה אל הרייך הגרמני, נמלט נוסנבלאט לפולין והשתקע בדומברובה־גורניצ׳ה, עיר מגוריה של אשתו תמר, בתם של העסקן הציבורי, הנדבן והציוני המסור, נחמן גוטמן ורעיתו חוה, שבמחיצתם נזדמן למחבר רשימה זו לפעול יחד בתחום הציוני.

ערב פרוץ המלחמה שנראתה באופק, עזבו נוסנבלאט ובני משפחתו את דומברובה, הקרובה לגבול הגרמני, ופניהם מועדות למטרופולין של פולין, ורשה שבמהרה נכבשה על ידי הגרמנים. נוסנבלאט סודר בקהילה היהודית ופעל רבות למען אחיו המעונים תחת מגפיהם של הקלגסים הגרמניים. ד״ר נתן עק מספר בספרו „התועים בדרכי המוות", כי נוסנבלאט היה פעיל מאוד בגיטו ורשה, בהשתתפו באסיפות, מסיבות וישיבות: „פעם ישבנו במסיבה והעיר מישהו, כי היום ט״ו בשבט. קם ד״ר נוסנבלאט והתחיל דורש על האילנות בא״י. כנראה היה עוסק באותו זמן בהכנת מחקר על הנושא הזה, כי הקסים אותנו בשפע של פרטים מפלי־אים: העץ בתנ״ך, בתלמוד, בספרות החדשה, העץ בחיי א״י ובחיי הגלות, ציורי אילנות בתוך סמלים, האילן בשיר ובמליצה וכו׳. כשעה שלמה ישבנו ובלענו את דבריו".

חרף כל התלאות והמחסור בגיטו לא חדל נוסנבלאט מלעסוק בשקדנות בנושא החביב עליו ביותר, בחקר הרצל, חייו ופעלו. על כך מעיד טוביה בוז׳יקובסקי ז״ל, מחבר הספר „בין קירות נופלים": „גם בתוך הגיטו שקד ד״ר נוסנבלאט על חיבור ביוגראפי רחב היקף על הרצל, וברשותו ארכיון של תעודות וחומר יקר ערך. בשוטטו בין חורבות נאלעווקי (רובע יהודי בורשה), קרא לי קול, והיה זה קולו של ד״ר נוסנבלאט. ־ ־ ־ מצבו היה לאחר יאוש. הוא נמלט מביתו הבוער אשר ברחוב

ד״ר טולו (נפתלי) נוסנבלט, חתנו של ר׳ נחמן גוטמן, החוקר והביאוגרף של ד״ר הרצל
ד״ר טולא נוסנבלאַט — (אַן איידעם פון ר׳ נחמן גוטמאַן) היסטאָריקער און ביאָגראַף פון ד״ר הערצל

מוראנובסקה 44. למראה מזוודה כבדה שבידיו, השאתי לו עצה, שיזרקנה, כי מה טעם לשמור על קנין שבחומר כאשר ניטל כל ערך מחיי אדם. במקום תשובה פתח את המזוודה והראה לי, כי נושא הוא עמו חומר לחקר הרצל ואמר: „לא את חיי מבקש אני להציל, לו למיצער יהא הארכיון לפליטה". ־ ־ ־ הוא לא זכה להציל את

ארכיון הרצל, שכה שמר עליו וחרד לו גם בימים של כלייה ואבדון".

באפריל 1943 הוצאו בני משפחתו של נוסנבלאט מגיטו ורשה והועברו למחנות עבודה והשמדה, גברים לחוד ונשים לחוד. לפי עדותו של ד"ר וודובינסקי, אוד מוצל מאש, מראשי התנועה הרביזיוניסטית בפולין לשעבר, שהיה במחנה אחד עם נוסנבלאט, שתה הוא את כוס התרעלה עד תומה ונרצח יחד עם חותנו, נחמן גוטמן (התאריך המדויק אינו ידוע).

ד"ר הלל זיידמן, מוסר בספרו „יומן גיטו ורשה" גירסא אחרת על סופו המר של ד"ר נוסנבלאט: „... ד"ר נוסנבלאט השתתף במרד ורשה, באפריל 1943, ונפל חלל. פרטים לא נודעו לי. לפי „ספר סטרי" שהופיע בישראל ב־1962, נתפס נוסנבלאט בספטמבר 1942 על ידי הגרמנים, שהעבירוהו לאחד ממחנות ההשמדה ושם נרצח.

בטאון ההסתדרות הציונית העולמית לפנים, „העולם" (15 במרס 1944, גליון 23) כותב: הגיעתנו הידיעה שיחד עם אנשים יקרים - - - מת בלובלין מיתה אכזרית בידי הנאצים גם ד"ר טולו נוסנבלאט. עשרים שנה ויותר עסק בחקירת הרצל ובחיבה יתרה עקב אחרי כל פעמי חייו של הרצל - - - שאיפתו היתה, שיקום בא"י מוסד חקירה גדול, „מכון הרצל", אשר ימשיך את פעולתו בממדים גדולים, ויאסוף את החומר המקורי לתולדות הרצל ולתולדות הציונות בכלל, אך לא ניתן לו להגשים את חלומו".

נוסנבלאט הירבה לפרסם בכתבי עת שונים מאמרים, מלווים מסמכים ומכתבים מאלפים על הרצל. כך, למשל, הוא פירסם ב„העולם" (1939, גליון 37 עמ' 719) מאמר על צעדיו הפובליציסטיים הראשונים של הרצל בשאלת היהודים. נוסנבלאט מעיד, שהוא טרח לעבור בשלמות ובדייקנות, כמעט ללא שיור על כל אותם עתונים וינאיים, בהם עבד הרצל כסופר בנעוריו. והנה נתקל הוא במאמרו של הרצל, הדן בשאלה הכאובה של האנ־טישמיות, שנכתב ב„וינער אַלגעמיינע צייטונג", ב־16 במרס 1889, בשם „מעשה בחבית" (השם לקוח מיצירתו הסאטירית „מעשה באמבטיה" של הסופר האנגלי הנודע יונתן סוויפט, החביב על הרצל, שהשתמש באימרותיו בכמה מקומות שבכתביו — מ.ה.). מאמר זה — לפי דעתו של נוסנבלאט — עשוי לשפוך אור חדש על התפתחותו של הרצל כיוצר הרעיון הציוני, וחוזה מדינת ישראל.

ד"ר נוסנבלאט נמנה עם הביוגראפים והביבלי־יוגראפים השקדניים על ד"ר הרצל, אישיותו, חזונו הציוני, פעלו ובני דורו. למען חקר הרצל, מסר ד"ר נוסנבלאט מיטב שנותיו, כשרונו, אונו וגם הונו. הוא חיפש חומר בארכיונים, בספריות, בבתי מסחר לספרים נדירים, אצל קרוביו של הרצל וידידיו; אסף מכתבים לרוב מאת הרצל ואליו, הנפוצים פה ושם. הוא טיפל

כ' תמוז יום פטירתו של ד"ר הרצל
כ' תמוז — יאָרצייט פון ד"ר זאב הערצל

בארכיונו של הרצל, שנמצא לפני מלחמת העולם השניה תחת פיקוחם של אינג' קרמניצקי, ד"ר שניצר, אדולף ביהם ואחרים (ארכיון זה עבר אחר־כך לירושלים).

ד"ר נוסבלאט, בהתחקותו על פרטים קטנים ביותר בחיי הרצל, גילה חומר מקורי רב חשיבות, ולעתים דברים חדשים ובלתי ידועים על הרצל. למרבה הצער אבד בגיטו ורשה כל האוצר היקר הזה, שנאסף בשק־דנות כה רבה ובעמל לאין שיעור. שום היסטוריון ציוני, בכותבו על תולדות הציונות, לא יוכל לפסוח על ספריו המקוריים של ד"ר נוסנבלאט בנושא הרצל.

נוסנבלאט חיבר בתחום מחקר הרצל כמה ספרים וקבצים בגרמנית: 1. „הרצל בזכרון בני דורו" (1929, במלאת 25 שנה למות הרצל). 2. „עם בדרכו לשלום — תיאודור הרצל וברטה זוטנר" (1933). ברטה פון זוטנר (פראג 1843 — וינה 1914), סופרת אוסטרית נוצריה פאציפיסטית. היתה הראשונה שזכתה בפרס נובל (1905) בעד ספרה „הלאה הנשק". נלחמה באנטישמיות ועזרה להרצל בקשרים המדיניים לטובת הרעיון הציוני; היא שאמרה על הרצל: „מי שהכירו והבין לו ואהב אותו משום כך — מעלה על לבו בעצב את זכרונו".

3. „שנתון תיאודור הרצל" (1937). הוא חשב להוציא את השנתון מדי שנה בשנה, והנה נפלה וינה עיר מגוריו של נוסנבלאט, לידי היטלר, ונגוז החלום על הוצאת השנתון בקביעות.

בקובץ לעיל, „הרצל בזכרון בני דורו", מתאר נוסנ־בלאט ציור מרשים ונוגע ללב: הרצל על ערש דווי. סביבו הקרובים לו ביותר. סטודנטים ציוניים מתחלפים בשמירה על מיטת־חוליו, רופאו, פרופסור זינגר, מתאמץ לעודדו ולהפיח בו תקוות חיים. הרצל מתרומם מעל משכבו, מצביע על הסטודנטים, באמרו אל הרופא: „אנשים טובים ומצויינים הם אלה בני עמי. תראה, כי יבוא יום ויעלו הם לארץ מכורתם" בצאת נשמת הרצל אמר הרופא: כנביא מת, בראותו מרחוק את אדמת־המולדת.

ד"ר נוסנבלאט עסק גם בחקר הסימבוליקה הציונית: „מגן דויד" ודגל תכלת־לבן, ופירסם על כך מספר מאמרים. התכונן לכתוב על קורות ההימנון „התקוה" ועל יוצרו, נפתלי הרץ אימבר, אך רציחתו שמה קץ לכל תכניותיו — והוא במיטב שנותיו ובמלוא שיגשוגו המחקרי.

נוסיה שטורכיין ועוד חלוצים מדומברובה מתייחדים עם זכרו של ד"ר הרצל על קברו בוינה טרם עלותם ארצה

נוסיה שטורכיין און אַנדערע פּיונערן פון דאָמבראָווע אויפן קבר פון ד"ר הרצל — פאַר זייער אָפּפאָר קיין ארץ־ישראל

מ. ש. גשורי

ד"ר נפתלי (טולו) נוסנבלט

עם החוג הציוני של תלמידי הגמנסיה „בני ציון" בסטרי הגליציאית (מיסודו של הד"ר אברהם אינזלר), נמנה גם הד"ר נפתלי (טולו) נוסנבלט. הוא הצטרף מנעוריו ל„השומר", שממנו צמחה אחרי מלחמת העו־לם הראשונה תנועת השומר הצעיר.

בימי מלחמת העולם הראשונה היה קצין בצבא האוסטרי, נפצע בחזית וקיבל אות הצטיינות. אחרי המלחמה השתקע בוינה, למד משפטים וקיבל תואר דוקטור. הוא לא עסק במקצועו, אלא התמסר כולו לעבודה ספרותית ופובליציסטיקה. עסק במיוחד בחקירת תולדותיו של ד"ר הרצל ותקופתו, אסף חומר רב ופירסמו במאמרים ובמחקרים בעתונות הציונית וגם בקבצים אחרים.

בשנת 1929 הוציא לאור את ספרו הראשון „צייט־גענאָסן איבער הערצל" (בגרמנית). אוסף זכרונות של בני דורו של הרצל. בספרו „איין פאָלק אונטער־וועגס צום פרידן" (1933) פירסם חומר ארכיוני רב ערך בתולדות פעולתו הפוליטית של הרצל, וביחוד אודות הכינוס בשנת 1899.

בשנת 1937 התחיל להוציא לאור בוינה שנתון המוקדש לחקר תולדותיו של הרצל ושל התנועה הציונית, „תיאודור הרצל יאַרבוך" (גרמנית). הוא הספיק להוציא ממנו רק את הכרך הראשון ובו חומר ארכיוני בלתי ידוע, מאמרים הסטוריים על הרצל ועל ראשית התנועה הציונית.

אחרי כניסת הנאצים לוינה נמלט לפולין והשתקע בדומברובה־גורניצ'ה, שם התגורר חותנו העסקן הציוני נחמן גוטמן. אולם כפעם בפעם ביקר בורשה, בלודז' ובערים אחרות, לאו דוקא לרגל מסחר הפחם, אלא בעיקר בענינים ציבוריים. הוא היה אדם בעל צורה נאה, קומתו גבוהה ועיניו תכולות; תנועותיו תמיד קלות ומראהו כמראה איש צעיר — גם בימי העמידה. אהבת ישראל בכלל והציונות בפרט היו תוכן חייו ונושאי שיחתו עם מכיריו שאתם נפגש. כל השאר היה טפל בעיניו.

ד"ר נוסנבלאט היה אספן מעולה וריכז בידו אוסף גדול של מכתבים וכתבי יד על הד"ר הרצל. כל האוצר היקר הזה אבד בגיטו ורשה.

ד"ר נתן עק (עקרון) מספר בספרו „התועים בדר־כי המוות" (הוצאת „יד ושם", ירושלים תש"ך) פרט מענין מחייו של ד"ר נוסנבלאט. פעם אחת (היה זה ב־1931) בשבתו בוינה בבית־הקפה „פירקל", סמוך לגן העממי ולבנין המיניסטריון למלחמה, סח לו נוסנבלט על השיחות שהוא משוחח עם תושבי וינה, כדי לגבות מהם עדויות וזכרונות על הרצל. בין אלה היה יהודי זקן אחד, מבני דורו של הרצל ומכרו, שנוסנבלט שוחח אתו לפני זמן מה באותו בית־הקפה שבו ישבו והלה סיפר בין השאר את המעשה הזה:

ערב אחד התהלך עם הרצל בחוצות וינה עד שהגי־עו לסביבות בית־הקפה הזה — „פירקל". כרבים מבני דורו התייחס גם יהודי זה בקרירות ואף בתימהון לח־לומותיו של הרצל. לא פעם היה מזהירו שלא לבזבז כוחותיו ואת כשרונותיו לדברי־הזיה אלה; מוטב שיר־כז את מרצו בדברים של ממש, ואז אין ספק שיעלה מעלה־מעלה כערכו. והנה עמד הרצל פתאום מלכת ואמר בזו הלשון: „אחר מותי יקומו אנשים צעירים, פטריוטים נלהבים ואנשי־מדע גם יחד, אשר יעקבו אחרי כל צעדי עלי אדמות, יבדקו את מעשי, יחקרו כל שורה שכתבתי וידרשו כל דיבור שיצא מפי. וכל זה — בגלל אותם דברי ההזיה... הוסיף היהודי הזקן ואמר לנוסנבלט: „כה אמר לי הרצל במקום הזה (תוך כדי כך הצביע בתנועת־יד לעבר החלון), „והנה אתה אדוני הדוקטור, הנך אותו הצעיר הנלהב, אותו „הרצל פורשר" (חוקר הרצל) שהמנוח הגדול חזה את בואו בערב ההוא". כששמעתי את הסיפור הזה — סיים נו־סנבלט — קפצתי ממקומי כארכימדס בשעתו וקראתי: „מצאתי". מה המציאה שמצאתי? הביטוי „הרצל פור־שר", שלדברי היהודי ההוא יצא מפי הרצל. עד עתה, כששאלוני מה מלאכתי — לא ידעתי מענה הולם, מגמ־גם הייתי: „הסטוריון" או „עתונאי", או סתם „סופר", ולא היה ניחא לי... מעתה נודע לי מה אני. כן, הרצל־פורשר אנוכי. זהו ענף מדע. זהו מקצועי. מאז אני רושם „חוקר הרצל" גם בניירות רשמיים כשאני נשאל למשלח־ידי.

נוסנבלט עסק גם בחקר הסימבוליקה הציונית, „המגן דוד" ודגל תכלת־לבן, ופירסם מאמרים בענ־ינים אלה ב„ייווא־בלעטער", ב„תחומים" ועוד. אינני יודע מאין נודעה לו כתובתי בירושלים, אך עובדה

היא שפעם קבלתי ממנו מכתב מדומברובה־גורניצ׳ה שהכיל שאלות רבות על המנונים לאומיים שנתחברו בזמנים שונים ביהדות, שהיו דרושים לו למחקרו. השתדלתי לענות לו פרטים על כל שאלותיו, ואף התקשרתי עם אישים שונים שבארץ, וכה עמדנו בקשרי מכתבים. והנה הודיעני שהודות לחומר ששלחתי לו הוא עומד לסיים כבר ספר על ההמנונים היהודיים, והוא מוכן לשלוח לי את הפרק שבו השתמש בחומר ששלחתי לו. עניתי שאני עומד לבקר בקרוב בפולין, וגם בחבל זגלמביה מולדתי, ונוכל להיפגש שם ולשוחח על כל המענין אותו. בינתיים פרצה המלחמה ולא יכולתי לנסוע לחו״ל.

הוא ואשתו תמרה בת נחמן גוטמן העשיר היו מבקרים במקומות שונים: בלבוב, בוינה, בקרלסבד, בפראג, בציריך, בלודז ובוורשה. לא היה קונגרס ציוני שחם לא היו בין אורחיו. בכלל לא היה כינוס יהודי חשוב שהוא יפסח עליו. בוינה הוא גילה את הכסאות מחדר־העבודה הפרטי של ד״ר הרצל בוינה, וחותנו קנה אותם וגאלם מידי בעליהם ומסרם במתנה ל„חדר הרצל״, הקיים ליד הלשכה הראשית של הקק״ל בירושלים. וכיום הם נמצאים ב„חדר הרצל״ שהועבר למשרדי זכרונות הרצל אשר בהר־הרצל בירושלים. הד״ר הרצל היה בחיר לבו, נסיך דמיונו, שהיה מושל בכל מכמני נפשו. ותמיד היה נוסנבלט חוזר ואומר שאין אנו יודעים ומעריכים עד היום הזה את כל גדלו, עוזו וזהרו של הגאון הזה, מפני שעדיין לא נחקרה ולא נגלתה לנו הדמות הזאת בכל הדרה.

בדומברובה המשיך במסעיו ובעריכת חיבוריו הציוניים, ואף היה מבקר בערי הסביבה ומרצה על נושאים יהודיים. יהודי דומברובה שמעו כבר משהו על הד״ר נוסנבלט והשתדלו לשתף עמו פעולה בעבודה התרבותית והציונית. בכלל היה חביב בעיר ודמותו הוסיפה נופך לחיי התרבות בעיר ובסביבה.

כשבוע ימים לפני פרוץ המלחמה החליטו ד״ר נוסנבלט ואשתו וכל בני משפחתה לעזוב את דומברובה ולבוא אל עיר הבירה. אם תפרוץ מלחמה — כך חשבו — מוטב לשבת בעיר גדולה מלהישאר בעיירתם הקטנה הסמוכה לגבול גרמניה. כך נפל בגורלם לטעום מיד את טעמן של הפצצות ורשה הראשונות שארכו כמעט שלושה שבועות. אחרי שנכבשה העיר בידי הגרמנים, קיבלו ידיעה מעיירתם שאסור להם לשוב לשם, מפני שהגיסטאפו מחפשת את מר נחמן גוטמן, העשיר הידוע.

בורשה חיו כל בני המשפחה (שבע נפשות) על הכסף שהביאו אתם מביתם. אולם רוע מזלם גרם שבעת פרוץ המלחמה לא היו בידיהם הרבה מזומנים. כעבור כמה חדשים הועמדו כולם בפני מחסור, בפעם הראשונה בחייהם. ואז — גם זו בפעם הראשונה — הועמס משא כבד על שכמו של טולו. ביחוד לאחר שחלה חותנו ר׳ נחמן. כמה סבל טולו באותם ימים. שבע נפשות ישבו עתה בחדר אחד. לפני שהוקם הגיטו היה טולו מבקר ברחובות הגויים, פוקד את מי שהיו לקוחותיו, גובה מהם חובות או מתאמץ להשיג הלוואות. אחר שהוקם הגיטו, כמעט שנסתמו המקורות האלה. לבסוף קיבל משרה בקהילה. אולם בזאת לא נפתרה שאלת הפרנסה, והם הוסיפו לחיות חיי דחק ולחץ.

בני משפחת נוסנבלט הוצאו מגיטו ורשה באפריל 1943 והועברו — הגברים לחוד והנשים לחוד — למחנה עבודה בגבולות פולין. כעבור חדשים מספר נרצחו שם; כך סיפר אחד הניצולים, הרופא ודובינסקי, לשעבר מראשי הרביזיוניסטים בורשה, עתה בניו־יורק. ד״ר ודובינסקי היה במחנה עם נוסנבלט ונחמן גוטמן כמעט עד לקיצם.

דוד קאַזשוך ז״ל

צום אָנדענק ר׳ יצחק אוקס ז״ל

דער ראָמאַנטיקער פון געסל...

געלעבט האָבן דעמאָלט
נאָך די אַלטע בעלי־בתים
מיט מעשענע ברילן
און זילבערנע בתים,
גאָלדענע עטרות
און אייזערנע מוחות.
אַנדערע יאָרן,
אנדערע כוחות.

(י. ל. פרץ)

אין היפך צום מנהג צו שרייבן נאָר וועגן וועלט־באַרימטע לייט, איז כדאי, מיט יראת הכבוד צו דערמאָנען אַ פשוטן שטילן ייד, וועלכער איז געווען זייער גוט באַקאַנט אין אונדזער שטעטל דאָמבראָוואַ־גורניטשאַ.

דער נאָר וואָס פאַרשטאָרבענער ר׳ יצחק אוקס ז״ל איז געווען און געבליבן ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן דער ראָמאַנטיקער פון געסל. ער האָט געבענקט נאָך שיינקייט, נאָך האַרציקער התחברות צווישן יידן, געביטערט אויף דער קאַלטקייט וואָס האָט באַהערשט אונדזער לעבן, האָט אליין געפּרווט אין אַ יום־טוב אָדער יומא־דפגרא מיט אַלע כוחות אָנוואַרעמען די אַטמאָספערע, עס זאָל זיך פילן אַ דערהויבנקייט און א יום־טוב׳קייט. זיין נשמה איז געווען צעזונגען, איינגעהערט און איינגעליבט אין דער אָפענער נאַטור; אַלץ וואָס ער האָט געזען, האָט ער געליבט און באַוווּנדערט טיפער און שטאַרקער ווי אַלע נעבן אים.

ער איז אויסגעגאַנגען פון בענקשאַפט נאָך אַ ביסעלע באַהעפטונג מיט דער מאַמע־ערד, מיט אַ ביסעלע גראָז, אַביימל, נאָך דעם צוויטשע׳ן פון אַ פויגל. מיטגעפרייט זיך מיט אַ וועלט ווען זי איז צעעפנט געוואָרן אין פרילינג, מיטן אויפגעקומענעם קאָרן און פריילכע צעזונגענע פויגעלך. ער האָט דאָס אַלץ אין זיך טיף איינגעאָטעמט, צוזאַמען מיט זיין אומבאַגרענעצטע באַגייסטערונג פאַר די הומאַני־טאַרע שאַפונגען פון אונדזערע נביאים, וועלכע ער פלעגט ציטירן גאַנצע קאַפּיטלעך אויסנווייניק, און בכלל דעם גאַנצן תנ״ך וואָס ער האָט נישט ארויס־געלאָזט פון דער האַנט יעדע פרייע מינוט זיינע.

✶

זייענדיק שטרענג רעליגיעז און ערליך אין זיין גלויבן, האָט ער פיל צייט אָפּגעגעבן די ענינים פון בית־המדרש אַלס לאַנגיעריקער גבאי און האַרציקער בעל־תפילה. עס איז אויך דעריין געלעגן אַ באַזונ־דערער רצון, אויסצובויען די דאָזיקע אינסטיטוציע לויט אַ באַזונדערן געשמאַק, מיט דער געהעריקער עסטעטיק און דיסציפּלינאַרע אָרדנונג, און זיך אָפּט אָנגעטראָפן אויף אַ טרוקענער קעגנערשאַפט.

אַלע האָבן געוווּסט אַז דאָרט ווו ר׳ יצחק אוקס איז געווען — אין גאַס, בית־המדרש אָדער אויף אַ שמחה — איז גלייך געשאַפן געוואָרן אַ העכערע גייסטיקע און עטישע אַטמאָספערע. ער האָט ליב געהאַט אהבת נפש אונדזער קליינוואַרג אוסצולערנען האַרציקע לידלעך, זייענדיק אליין אַ מוסטער־פאָטער צו זיינע אייגענע קינדער, וואָס איז שווער צו געפינען זיינס גלייכן.

✶

עס איז געשטאָרבן אַ שיינער מענטש, לויט די באַגריפן פון אונדזער סביבה; עס איז ליידיקער געוואָרן די מזרח־וואַנט פון אַ יידישן קבוץ. עס זענען אויך אַוועק פון דער דאָזיקער גאַס ר׳ דוד הירשפעלד, אַ ייד פון מוסטער אין רעליגיעזער שלמות און תמימות־דיקער ערליכקייט; ר׳ יעקב שלום פישל, וועלכער האָט אַלע זיינע יאָרן געטראָגן די פיין און יסורים פון זיין גאַס. איצט איז אַוועק אין דער אייביקער מנוחה ר׳ יצחק אוקס, דער צעזינגענער ראָמאַנטיקער.

(„זאַגלעמביער צייטונג״)

דמויות

איסר לביא

יצחק אוקס

תמיר, תמיד מהודר בלבושו, זקן קצרצר מעטר את דמותו החביבה. לחן מתרונן בגרונו — אם זה מפרקי חזנות, או להבדיל קיטעי אופרה ונגינה מובחרים. עומד מאחורי הדלפק בחנותו הצרה ומאיר פנים לכל ילד הנכנס לקנות מחברת, עפרון או בולי דאר. כזה רואה אני אותו לפני, כאילו רק אתמול, ולא לפני 35 שנה, עזבתיו וברכתו הנלבבת מלווה אותי בדרכי ארצה.

ידיד נפש ובן בית היה לאבי ולמשפחתי. יחד היוו זוג אוהבי שירה, בבחינת שני טרובדורים, היו נותנים קולם בשיר בימי חג ומועד ובמסיבות ידידים. נושאים משותפים היו להם ליצחק ולאבי: אם זה בהקראות בבית המדרש, ואם זה ניתוח הידיעות היום־יומיות של העתונות, ומכל שכן עתונות של שבת.

א־כור את טיולי השניים בשעות המנחה ובין ערביים בכיוון ל„פלורה", ואנו הבנים לייבל בנו של אוקס ואנוכי, מלווים אותם כשהם משיחים בענינים שברומו של עולם ושל ביתנו הקטן; אם אלה עסקי ציבור ושאלות בית המדרש, או מעשיו של זה או אחר מבאי ביתם. טיול זה מלווה מדי פעם גם בשירה רגועה ממיטב הרפרטואר שלהם שבחלקו עוד היום זכור לנו.

עוד שטח משותף היה להם. הכרתם הלאומית והציונית. אנשי מסורת ודת היו אך לא בנאים ציונים היו ובעלי הכרה, אך עם זאת אמונים על מעשי צדקה ועזרה סוציאלית. ניהלו את „ביקור חולים" ו„לינת הצדק" וידם היתה בכל לסייע לנצרכים ולנזקקים.

כך אראה את דמותם של שני ידידים בלב ונפש ואזכור את דברי ההספד שכתב אבי ז״ל כשידידו יצחק אוקס הלך לעולמו, כשהוא עוד במיטב שנותיו; נתיתם עולמו של אבי כי נעקר ממנו ידידו בנפש, אך מי ידע לנחש כי גם ימיו ספורים, ויסיימם במישרפות אושויץ.

ראובן גרוספלד

יהודי עטור זקן והבעת פניו מעידה על כי הוא אחד מנכבדי העיר. הכרתיו כשכן וידיד ביתנו. מעבר לכביש שכן ביתו וגנו, שבשבילי היה מקום בלוי. בצל העצים שבגן וליד הבריכה הצמודה לבית היינו מבלים באושר. רבים היו ילדיו וחלקם בני גילנו היו, וכך נקשרו קשרי ידידות.

יודע לחן היה ובכך היה עוד חוט שקשר אותו עם אבי ז״ל.

קרובים היו לי כולם, ר' ראובן ורעיתו שרל'ה ובניהם ובנותיהם המרובים, אך ביחוד אזכורה את אברהם ושמעון ז״ל, הלה, טופצ'ה,ומוטל, ויבדלו לחיים ארוכים — גיטצ'ה, גרשון ויעקב וולף.

מאירל מגרויצה

דמות לא דומברובאית, אך עם זאת דמות שאין לפסות עליה. בפרוס הימים הנוראים היה מופיע בבית קרוביו השכנים לביתנו.

היה החזן העונתי המארגן את משורריו ועובר לפני התיבה, במנינים המתארגנים לקראת הימים הנוראים.

אך בטרם השלים מלאכת החזנות ובטרם עמד לפני התיבה, רבו החזרות בערבי קיץהלוהטים בבית קרוביו או בבית השכנים, בביתנו או בביתאוקס הסמוך אלינו. על שלושה סמך בעברו לפני התיבה והם: הרשל־גליקסמן, יצחק אוקס ואבי ז״ל. אנו הזאטוטים אשר נסחבנו אחרי הורינו נהנינו בערבי חזרות אלה ובימי שבת ומועד. אם התברכתי בהבנת המוסיקה ואהבת הלחן היהודי והחסידי, ודאי שתרמו לכך ערבי שירה בהדרכתו הנאמנה של ר' מאיר'ל. עומד הוא לפני עטור זקנו השחור הקצרצר,ובעיניו ובידיו מנחה את משורריו ומקהלתו, ונפשנו יוצאת ללחנים ולפזמונים שזה עתה הביא אלינו.

נחמן אהרן גוטמן

לכאורה גביר בעיירה, איש עשיר, בעל מיכרות פחם, בנינים ויש אומרים בעל רכוש לא מבוטל בוינה — אך עם זאת נפש יהודית יקרה, בעל הכרה לאומית ויד פתוחה. ביתו היה צנוע ופתוח לכל באיו ואני הקטן אחד מהם.

יעקב פרוכצוויג, מאפוטרופסי הקן, מצא דרך ללבו ולכיסו וכך הציגני באחד הימים לפניו כנער מפעילי קן השומר הצעיר. כך נפתח בפני ביתו של גדול גבירי עירנו. הניתן למנות את כל מפעליו הציבוריים בעירנו? ידוע היה כנדבן לכל. לקק"ל וקרן היסוד, לליגה של א"י העובדת, ל„תרבות" וכמובן שלכל מפעלי הצדקה המקובלים בעיר דומברובה.

לי התגלה בכל הדרו והבנתו בעזרתו הפעילה לקן השומר הצעיר. לקראת כל עונת החורף דאג לספק עצים ופחמים לקן למען ייחם לבאיו. בעונת המושבות גדלה תרומתו למען אלה מחניכי הקן אשר לא השי־גה ידם להשתתף במפעלים אלה. כל מפעל תנועתי זכה מידו הנדיבה. כל עזרה למען הקטן את נגישות השלטונות נגד הקן הושגה על ידו. הנצחנו אותו בעודו בחיים, אך ודאי ששמו ישאר עמנו לעד כאחד מנאמני התנועה אשר בזכותו לא מעטים החיים עמנו כאן בארצנו.

אף הוא, כרבים, אחרים, ניספה במחנות ההשמדה.

ר' חיים־דוד הירשפלד

שכן היה לביתנו שעסק בעסק דומה לעסקי אבי ז"ל. אך עוד דבר משותף היה לנו: אהבת הנגינה והשירה. רחוב צר הבדיל בין ביתנו, חלון בחלון יגע; ובימי שבת, עת יתרונן לב היהודי או בערבי שבת, עת יחזרו מבית המדרש וחלונות הבית פתוחים, ישמעו הלחנים משני הבתים.

לכאורה התחרות היא וקול על קול יעלה ונדמה לך כאלו התחרות שבעסקי יום יום נמשכת גם כאן, אך לא כן הדבר בהקשיבם באוזן כריה ללחנים ולמנ־גינות, תתרשם שהשלמה יש כאן, הבנה נוצרת וכל אחד משלים לחניו של שכנו.

מרדכי גוטליב (ירושלים)

אישים בדומברובה־גורניצ׳ה

יוסף שיבק

משפחת יוסף שיבק מרחוב לוקשינסקיגה היתה משפחה של בעלי מרץ כשרוניים, מה שעיניהם ראו עשו ידיהם. יוסף שיבק היה בעל בעמיו, השתייך לחסידי גור, איש נבון ופיקח בעל הופעה נאה, גבה קומה ורחב כתפים. ליצן גדול היה האיש. היו לו שתי בנות ושני בנים.

ביתם היה בית ציוני — תופעה נדירה היתה זו שחסיד גור לא הפריע לבניו בעבודתם הציונית. כל ימיה היתה משפחת שיבק נאמנה לחזון הציוני בלי לזכות להגשמתו, רק פנחס בנו זכה לעלות ארצה.

ביליתי בבית הזה כמעט כל שבוע כי התידדתי מאד עם יצחק בנו. התנהלו בבית הזה שיחות וויכוחים על נושאים שונים וכל שיחה נגמרה בשירה ובנגינה. יצחק ניגן בפסנתר ואני בכנור.

כל המשפחה הושמדה ע״י רוצחי עמנו. פנחס שנודע בכנוי החיבה „ג׳ינג׳י״ — חלה ונפטר בארץ.

ברחוב ז׳רומסקי, בבית קופל כזאנובסקי היה הבנק של בעלי מלאכה זעירים. הבנק הזה נוסד ע״י בעלי מלאכה זעירים בדומברובה, ובמרוצת הזמן התפתח ונעשה לבנק חשוב. מנהל הבנק היה גרינבאום אחיו של אמיל גרינבאום. גרינבאום היה פיקח ובעל מרץ, היה ציוני, לא כאמיל, והציונות שלו התבטאה בקנית השקל הציוני. היה גם פרנס הקהילה.

*

שלמה ווינר

היה זה יהודי ציוני ומסורתי, איש פיקח ובקי בהילכות המשפט, פרנס הקהילה היהודית. אגודת הנשים (פרויען פאראיין) בדומברובה נהגה להזמין אותו לנהל את האסיפה הכללית השנתית שלה.

רודף שלום היה. בעת שפרץ הריב בין הרב אלתר־משה אהרון לוי ובין מורה הוראה, ר׳ משה רפופורט, ערב תפילת מעריב בליל ראש השנה, דרש התפייסות משניהם.

הנהיג קידוש אחרי תפילת מעריב, שנעשה למסורת, וגם הנהיג את מצות הוצאת ספר התורה מארון הקודש על ידי ילד. היה בין מייסדי אגודת בעלי מלאכה בעיר.

איצ׳ה אונגר

עסק במסחר אריגים, איש אמיד שפירנס את משפחתו בכבוד. היה מקובל על הבריות. איש „מזרחי״ ובין מיסדי בית ספר „מזרחי״. עמד שנים במלחמה נגד האדיקות המופרזת בבית הספר.

החיה את השפה העברית בעיר ושימש חממה לתנועות נוער ציוניות ולהשומר הצעיר בפרט. בעל הדרת פנים, שתקן מטבעו, דייקן, קפדן, ישר ואדיב. ביתו היה בית ציוני.

היו לו שתי בנות ובן, ומכל משפחתו נשארה רק בת אחת הנמצאת בארץ, שמה שרה.

*

דוד־בער זיגרייך

היה בין אצילי העיר ועשיריה. ציוני בעל הכרה ובעל הופעה אומרת כבוד. היה לו בית יפה ודירתו היתה מרווחת ומרוהטת בטוב טעם, בחדר האורחים שלו היתה תלויה תמונת הרצל ועליה היה חקוק הפסוק „אור חדש על ציון תאיר״.

בביתו נמצאו שני בנקים: האחד, „בנק לודובי״, נוסד על ידי ברנרד רכניץ, אברהם נויפלד, מינץ ואני. המחזור הכספי השנתי הגיע לממדים גדולים, סוחרים וחנוונים קיבלו הלוואות וסילקו תוך שנה. היה להם יחס אדיב והבנה לסוחר שנכשל ולא היה יכול לשלם את השטרות בזמנים קבועים, במקרה כזה האריכו את מועד פרעון השטר. הבנק השני „קרדיטובי״, נוסד ע״י אליעזר טננבוים ואיצ׳ל שטורכיין. תוך זמן קצר התפתח הבנק מאוד. עבדו בו רבקה ינובסקי (ברקאי) הנמצאת בארץ ורגינה זילברשטיין, כקופאית, (רגינה ניצלה ונמצאת באוסטרליה).

מכל משפחת דוד־בער זיגרייך לא ניצל איש.

*

האלמנה וויינריב

עסקה במסחר אריגים. היתה אשה דתית ומסורתית. בנותיה לא סטו מדרכה ובניה היו ציונים. משפחת וויינריב תרמה לקרנות הציוניות ביד רחבה.

גב' ויינריב, אשה פעילה במוסדות צדקה
פרוי ווייגריב
אַן אַקטיווע אַרבעטערין פֿאַר וואָלטעטיקע צוועקן

שלוש בנות ניצלו והצליחו לעלות לארץ ישראל, בן אחד ניצל ונמצא בחו״ל. גם נכדתה מבנה, ד״ר אפרים ויינריב, וידזה קלין, נמצאת בארץ.

✶

גצל שטורכיין

איש חסיד היה ומטובי חסידי ראדומסק. עסק במסחר טבק וסיגריות. מכל המשפחה נשארו רק שתי בנותיו: נסיה, רעיתו של מרדכי נרקיס ז״ל שהיה מנהל מוזיאון „בצלאל״ בירושלים, ופרידה, רעיתו של יצחק ינובסקי־נרקיס ז״ל.

אהבת ישראל יקדה בלבו של יצחק נרקיס כאש ועלה ארצה בשנת 1920. בדרכים לא דרכים עבר את כל יסורי ההסתגלות לתנאי הארץ. שימש מזכיר בית ספר „בצלאל״. נכדו הוא עוזי נרקיס, אלוף פיקוד המרכז ומשחרר ירושלים העתיקה. עוד שני נכדים נמצאים בארץ: גדי ורעיה.

✶

עמנואל ולטפריינד

איש חסיד היה, מחסידי קרימילוב. עסק במסחר פירות בסיטונות, אחר כך חיסל את מסחר הפירות, פתח חנות מכולת והתפרנס בכבוד. יהודי פיקח ונבון. עסקן בצרכי ציבור באמונה. מכל משפחתו נשארו שני בנים ובת אחת הנמצאת בארץ (בקיבוץ) ובת שניה בארצות הברית.

✶

ד״ר שמואל מיטלמן

הרופא ד״ר מיטלמן, היה רופא כללי בעל פרקטיקה עשירה. אביו, הפלצ׳ר משה מיטלמן היה איש ציבור, עוזר לזולת, פקיד בעירית דומברובה־גורניצ׳ה. אחיו אדיס מיטלמן, מהנדס, הגיע ארצה בעת שיכול לעשות קריירה בארצות אחרות, השאיפה לחיות בארץ ישראל ובין יהודים הביאה אותו לוותר על הרבה נוחיות.

ד״ר שמואל מיטלמן לא היה ציוני „רשמי״, אך לבו היה ער לכל המתרחש בארץ ובתנועה הציונית, במיוחד עזר הרבה לעלית חלוצים ושומרים לישראל.

כל משפחתו הושמדה והוא הצליח להינצל מקלגסי היטלר והגיע ארצה עם אשתו, שבור ורצוץ. שניהם נפטרו בארץ. השאירו בת, רופאת עיניים מנתחת. אחיה התאום ניספה בשואה.

✶

בעריש לייטנר

ביתו היה הגדול והיפה ביותר בעיר דומברובה. נמנה עם עשירי העיר. היו לו בת ובן.

בביתו היה הקלויז דחסידי ראדומסק. בכל ערב, אחרי תפילת ערבית, למדו בקלויז בחורים שפאותיהם מסולסלות ומסודרות מאחורי אוזניהם יחתימת זקן על סנטרם. ולא רק הם, אברכי־משי שהיו מסובים על שולחנות חותניהם למדו בקלויז, גם חסידים למדו כדי לרוות את נשמתם בדף גמרא. במוצאי שבת קודש היו עורכים בקלויז את מצוות שלוש הסעודות בצוותא, בשירה ובזימרה ובריקודים.

✶

משה הרשקוביץ

השתייך לחסידי קרמילוב, עדין נפש, אדיב, ענו ויודע ספר. היתה לו חנות פירות, התפרנס בדוחק ונאבק על קיומו.

היו לו שתי בנות. אשתו שרה־חנה היתה אחותו של עמנואל ולטפריינד. כל משפחת הרשקוביץ ניספתה בשואה.

ליפקה פיטרקו

למרות שמוצאו היה ממשפחה מכובדת ומיוחסת, היה ענו בהליכותיו ובהתנהגותו, מצא ענין בשיחה עם כל יהודי. בהשקפתו היה נוטה לכלל ציונות. פרנס הקהילה היהודית היה וגם גבאי של בית הכנסת.

ביליתי בביתו של ליפקה פיטרקו ז״ל ואהבתי לגלגל אתו שיחות על נושאים שונים. הוא היה בקיא להפליא בספרות החסידית ובספרות הרבנית. גם רעיתו האצילה היתה משתתפת בשיחותינו.

*

יעקב דוד נוסבוים

עסק במסחר עצים. איש חסיד היה, השתייך לחסידי גור. הוא ובניו היו חברי אגודת ישראל, בנו הצעיר היה חבר פועלי אגודת ישראל.

באחד הימים בקרני ובקשני בשם פועלי אגודת ישראל ללמדם עברית. הסכמתי בחפץ לב להצעתם. הם התקדמו יפה בלימוד השפה העברית, עד כדי כך שמשיחות קלות שמעו מפי הרצאות על נושאים שונים כגון: על יהודה הלוי ואבן־עזרא, על יוצר החסידות ר׳ ישראל בעל־שם־טוב ועל יהודה החסיד, על הגאון מוילנא ועל סעדיה הגאון, על „המתמיד״ של ביאליק ועל „לא זו הדרך״ של אחד העם, על המפלגות בישראל וברחוב היהודי ועל התנועה הציונית.

עמלי לא היה לשוא: במשך הזמן עברו רובם ל„צעירי המזרחי״. נשארה בת בשם פרומקה, אשת רב דסקאלה, הנמצאת בפריז.

*

ר׳ חנוך לונדנר

אחיה של לאה זיגרייך. השתייך לחסידי גור. תלמיד חכם ולמדן היה, שתורת אלוהים על שפתיו. עסק בעסקי קמח בסיטונאות עם שותפים, אך עקב אי־הבנה ביניהם התפרקה השותפות והוא ירד מנכסיו. פרנסתו היתה מחנות מכולת שאשתו איידל ז״ל נשאה בעולה.

לא הרבה לנוע לגור, אבל תמיד עמדה לפניו דמותו של בעל ה„שפת אמת״, ר׳ יהודה־לייב אלתר זצ״ל. לבנו יהודה הצמיד, אחרי פטירת הרבי, את השם לייבל. (כך נמסר מפה לפה במשפחה).

יושב אוהל היה, עסק בלימוד תורה מתוך אמונה פנימית שזאת מנת חלקו של אדם יהודי בעולם הזה. בבית המדרש לא נדחק לקיר המזרחי, תמיד היה חבוי בפינה, עטוף בטליתו ועוסק בשיג ושיח עם רבונו־של־עולם. היה בין מסיימי התפילה האחרונים. בלילות שבת ראה חובה לסעוד עם „אורחים״, והיה עומד בפתח בית

ר׳ חנוך לונדנר, אחד מחסידי גור המובהקים שתורת רבו היתה נר לרגליו עד יומו האחרון

ר׳ חנוך לאַנדנער, איינער פון די איבערגעגעבענע גערער חסידים, וועמען די תורה פון רבין האָט געדינט ווי אַ ליכט אין זיין גאַנצן לעבן

המדרש ובחיוך רחב על פניו הזמינם לביתו מבלי לשאול למספרם. הקפיד מאוד על שמירת השבת וראה בזה אחת המצוות הגדולות. לא פעם סיכן את פרנסתו עקב זה. ביום ששי, טרם היכנס השבת, וחנותו מלאה וגדושה קונים — החל להוציאם בכוח. אלה מקהל הקונים שהכירוהו סלחו לו, וחלק התרעם והתמרמר.

בביתו נהג בחומרה בענין שמירת מצוות וקדושת התורה, אך כלפי הכלל היה סלחני. היה אומר: ישראל — אף־על־פי שחטא — ישראל הוא. במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד, לכן אין לנו הזכות המוסרית להטיף להם מוסר.

ר׳ חנוך היה למופת ביושרו ובכנותו כלפי הזולת. את לימודי התורה עשה בצינעה יום־יום ובלילות ערך „חצות״. בחצר ביתו, שהיתה גדושה משפחות יהודיות, ידעו זאת היטב. עיון רב והתעמקות רבה השקיע עד שעמד על אמיתות ההלכה. שיטת לימוד ההלכה בה

אחז ר׳ חנוך בלימוד התורה, היתה התבוננות יסודית בסוגיית התלמוד, וחדירה של הבנה לדברי המפרשים והפוסקים, לא נח עד שבא על סיפוקו.

היה אהוב ומכובד על הבריות, עדין נפש וגדול בעניני כיבוד אם. לא נטה אחרי אלה שהרבו מחלוקת בישראל להשחית כל חלקה טובה. נלחם בתנועה הציונית והתיחס בהבנה לבנו ראובן, שהשתייך לתנועה הציונית והיה פעיל בה מאוד. הרשה לו גם לרכוש השכלה כללית.

בשנותיו האחרונות סבל מאוד ממחלת הקצרת, וחרד לביתו שעדין היו בו שלש בנות לא־נשואות, ולבניו שלא יצאו חלילה לתרבות רעה. בשכבו על ערש דוי קרא לבנו יהודה, בנוכחות ר׳ שלמה רוזנברג ז״ל ועוד יהודים, הושיט לו את היד וביקש הבטחה שלא ינטוש חלילה את היהדות ומסורתה. ההבטחה ניתנה וכמדומני שיהודה מקיים את צו אביו ויקימו עד יומו האחרון.

הוא נפטר לפני השואה. אשתו איידל ז״ל, שנשארה אחרי פטירתו שבורה ולבדה היתה צריכה לשאת בעול פרנסה. ניספתה בשואה יחד עם ב״ה בתה ושמעון וינגרטן עם ילדיהם. בארץ נשארו חוה לונדנר ובנו יהודה. ראובן ניצל מצפרני הנאצים, ונשאר שבור בקאנדה.

*

אברהם נייפלד

עסק במסחר של תבואות וקמח בסיטונות עם עוד שני אחים, יהונתן ואפרים, תחת שם הפירמה: „אחים נויפלד״, שם שהיה ידוע ומקובל בזגלמביה. איש עממי, תמך הרבה בהקמת אגודת ספורט יהודית ואגודות לעזרה הדדית. איש בעל הכרה לאומית היה. לא השתייך באופן רשמי להסתדרות הציונית. בהיותו סוחר סיטונאי התיחס באורך רוח לסוחר קטן שהתקשה בפרעון חובותיו.

לפני השואה נכנס לעסקנות הציבורית. ניסה לעלות בשלבי המנהיגות בקהילה. הקים „בלוק לאומי״ והופיע בראש הרשימה לבחירות. בבלוק הופיעו ציונים, מזרחי, וסתם יהודים — חייטים, סנדלרים, עגלונים, סבלים ושאר בעלי אומנויות. נחל נצחון גדול וניבחר כראש קהילת דומברובה. היו שאמרו שסוד הנצחון הגדול היה טמון במשתה ובסעודות שערך חודש ימים לפני הבחירות בפני פשוטי העם, ובשבתות בפני קהל המתפללים אחרי התפילה.

לזכותו יש לציין שהיטה אוזן קשבת לכל נצרך, היו לו קשרים עם הפקידות הפולנית בעיירה והשתדל להקל את עול המסים הרבים שהוטלו על יהודי דומברובה.

הוא ומשפחתו ניספו על ידי צורר עמנו.

*

ר׳ משה׳ל אייזנמן

השתייך לחסידי גור. היה המנהיג הרוחני של אגודת ישראל בדומברובה וחבר הקהילה היהודית מטעם מפלגתו. מלבד גדולתו בתורה היה ר׳ משה׳ל פיקח ובקי בהוויות העולם, לא הצטמצם בד׳ אמות של הלכה בלבד, אלא הרבה לעסוק בעבודה ציבורית ומפלגתית.

התווכחנו רבות בקהילה היהודית בדומברובה. יריב קשה ועקשני היה, נואם מחונן ובעל כוח שיכנוע כביר, שייצג את מפלגתו בכשרון רב. אחרי הויכוחים הסוערים, בתחום המקובל כמובן, יצאנו מכל הישיבות שלובי זרוע כידידים נאמנים המכבדים איש את רעהו, וגילגלנו שיחות רעים עד שהגענו הביתה. שנינו גרנו ברחוב פבריצנה.

כל משפחתו ניספתה בשואה.

*

ר׳ נחמן גוטמן

איש בעל שאר רוח, קשור לערכים יהודיים וציוניים, למרות שעסקיו הגדולים היו מעבר לתחומים יהודיים, בעיקר עם ההון הגדול של מיכרות הפחם (היה ספק חומר גלם למיכרות) — לא שכח את מקור מחצבתו. בשבתות לבש את בגדיו היהודיים המסורתיים והתפלל יחד עם עדת בני רדן באותו בית־מדרש. היה נדבן לכל מוסדות הצדקה, תמך ביד רחבה בקרנות הלאומיות, השתייך באופן רשמי להסתדרות הציונית.

במיוחד רחש חיבה לתנועת השומר הצעיר, תמך בהם מבחינה כספית וגם מבחינה מוסרית, כלפי השלטונות היה הפטרון שלהם.

חתנו, ד״ר ניסבלאט, היה הביוגרף של מנהיגנו הגדול, יוצר ההסתדרות הציונית, ד״ר תיאודור זאב הרצל ז״ל.

ניספה ביחד עם בני הקהילה היהודית בדומברובה.

יהי זכרו ברוך.

יוסף פיוניטשני (ניצני)

הווי ודמויות — צרור זכרונות

נולדתי בדומברובה בשנת 1909, בשכונת דמבניקי, כבן הצעיר להורי שמעון ושבע ז״ל. ארבעה אחים היינו: יחיאל, שלמה, חיים־דוד ז״ל ואחות אחת, צירל ז״ל. אבי שמעון, בן נטע פיבניצ׳ני ז״ל, בא לדומ־ברובה על מנת להשתקע בשנת 1903 בערך, ממחוז קילצה, המרוחקת כ־120 ק״מ מדומברובה. התיישב בשכונת דמבניקי ופתח לו חנות מכולת. מסתבר, כי בעקבות ההתפתחות של מיכרות הפחם ותעשיית הברזל במקום, פשטה השמועה למרחקים על האפש־רויות של פרנסה ליהודים ממסחר וממלאכה בסביבה. יחד עם נהירת האוכלוסיה הכפרית הנוצרית לדומ־ברובה, על מנת למצוא קיום מעבודה במקום נמשכו גם יהודים. בעקבות הראשונים שהצליחו באו אחרים, ורבים כבר חשבו ומצאו, כי אפשר לא רק להתפרנס, אלא גם לחסוך, ועם קצת מזל אפילו להתעשר פשוטו כמשמעו. בקיצור: אמריקה זוטא.

הדבר קיבל משנה תוקף על רקע המציאות הכלכ־לית בעיירות היהודיות דאז. פרנסת היהודים תלויה היתה באוכלוסיה הכפרית אשר בסביבתם. איכרי הס־ביבה הביאו את תוצרתם החקלאית העירה למכירה, ומאידך קנו את צרכיהם בשווקים ובחנויות היהודים אשר בעיר. הואיל ומצב האיכרים היה בכי רע, בגלל שיטות הייצור המפגרות שלהם, ומדור לדור גברה התרוששותם, עקב ההכרח לחלק את חלקות האדמה שלהם לילדיהם שבגרו ויצאו לרשות עצמם, נעשתה גם פרנסת יהודי העיירות, אשר היתה כאמור נשענת על הכפריים, קשה כקריעת ים סוף.

לעומת זאת, בדומברובה היתה פרנסת היהודים מבוססת על שיכבת הפועלים, שהכנסתה היתה יחסית יותר גבוהה ויותר קלה. משום כך גם צריכתם היתה רבה יותר והביאה פרנסה ושפע ליהודים.

גם הורי ז״ל באו כנראה לדומברובה עם הזרם, ולאחר שלפניהם בא והתיישב בזאגוז׳ע, בפרבר דומברובה, דודי מנדיל ניימאן ז״ל. הוא נשלח רא־שון על מנת לתור את הארץ ולראות אם טובה היא או רעה. בתקופה ההיא היתה דומברובה מורכבת משכונות: אלט־דומברובה, רדן, הוטה, גליניאקי, מיסקי ודעמבניקי. מבחינה אדמיניסטרטיבית היתה יחידה עצמאית, אולם מבחינה כלכלית היתה קשורה לעיר בנדין הסמוכה, בעיקר מפני שהסוחרים הזעירים בדומברובה זקוקים היו לבתי המסחר הסיטונאיים אשר בבנדין. עוד שנים רבות, אחרי שהמסחר הסיטונאי התפתח גם בדומברובה, שימשה העיר בנדין כמקור אספקה לרבים מסוחרי העיר.

מלבד החנות שלנו היו בשכונה חנויות מכולת, שמהן כדאי לציין אחת שבעלה היה רוסי. כולם קראו לו בכנוי „קאצאפ״. החנות של קאצאפ התקיימה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1914 עזב את העיר יחד עם השלטונות הרוסיים.

אגב, היו עוד חנות או שניים בדומברובה, שבע־ליהן היו רוסים. אני זוכר ברחוב סוביסקי חנות ע״ש קרוך. עצם הדבר הוא מפליא; איך מרוסיה הרחוקה נקלעו לדומברובה הקטנה יחסית, בה נוכחות השלטון הרוסי התבטאה בזה, שפעם בשבוע בא שוטר, „סטרזש־ניק״, לשכונה, עבר על החנויות על מנת לקבל את „מנתו״: חצי רובל או חבילת תה של ויסוצקי, לפי מיטב המסורת הרוסית. בשכר זה יכלו החנויות להיות פתוחות במשך כל היממה ללא הגבלה, ובח־גים הנוצריים לנהל את המסחר בדלת האחורית. היה זה משטר של שלטון יחיד מלמעלה עד למטה לכל דרגותיו. בתנאים האלה הצליחו הורי ז״ל לקיים את משפחתנו בכבוד ואף לחסוך אלפיים רובל, אז סכום הראוי להתכבד, אשר הקנה לבעליו רחשי אהדה וקנאה כאחד. אך בסוף הפסדנו את הכסף בצורה מקורית. אבא הלוה אותו לסבא, שהיה סוחר ביערות. אם כגמילות חסד, או שקיוה לקבל טובת הנאה מכך. התברר ששם כספו על קרן הצבי. סבא קנה יער במשרד הממשלתי ליערות, שלם את מלוא התמורה, אולם בבואו למקום המיועד, נוכח לדעת כי אין אף עץ אחד, כמו שכתוב: לא דובים ולא יער.

בשכונת דמבניקי גרו אז כמנין משפחות יהודיות, אותן אתאר לפי מיטב זכרוני.

*

משפחת בלט

אברהם בלט ז״ל היה בעל חנות מכולת. יהודי פשוט, שהיו רגילים לציינו כיהודי של כל ימות

השנה: „אַ ייד פון אַ גאַנץ יאָר". בששת ימי המעשה היה עסוק ראשו ורובו בחנות בפרנסה. אך גם בשב־תות, בהן כל יהודי, לפי המנהג, פושט את בגדי החולין שלו, ולובש בגדי מלכות, שוכח את עסקיו וכל עניני הגשמיות, מקבל נשמה יתירה ונהנה מעולמו הרוחני, אברהם בלאט לא זכה לכך. כנראה העובדה שהיה חשוך ילדים וחיי משפחתו לא היו מאושרים, הש־פיעה על הדבר, ואף כי מבחינה חמרית מצבו היה טוב, לא ראה עולמו בחייו.

ניספה בשואה. הי"ד.

*

משפחת מסטובסקי

יהודי דתי מהדור הישן, טוב וישר. התפרנס מי־גיע כפיו כחייט. שאף ועשה הכל על מנת שבניו יעלו בסולם החברתי. לשם כך שלח את בניו יחיאל וצבי ללמוד בישיבות. ואמנם יחיאל ז"ל שנה ולמד והיה בר אורין. גם צבי היה יודע ספר, אך יחד עם זה למד את מקצוע השענות. בתום מלחמת העולם הראשונה היגרה כל המשפחה לארצות הברית.

*

משפחת שפיגלמן

חיים־לב שפיגלמן ז"ל היה בעל בית עם חצר גדולה ובה בניני מגורים לכל אורכה. נחשב אז כיהודי אמיד וכנראה גם בעיני עצמו. ראה עצמו ראוי לכך, שבבית התפילה יבדילו אותו לטובה בעת חלו־קת הכיבודים, והיה בעל תאוה לעליה שמנה. היות ובבית התפילה שהיה קיים בבית אפרים שיבק ז"ל היו עוד מועמדים לדברי כבוד שבקדושה, שהיוו מתחרים רציניים מולו, הלך וקנה ספר תורה וסדר מנין בביתו.

*

משפחת זיגרייך

מנדל זיגרייך ז"ל היה חתנו של חיים־לייב שפיגל־מן וגר בביתו. בתחילה, כנהוג, סמוך היה על שולחן חותנו. יהודי דתי אך לא קיצוני. היה בדעה, כי העו־לם הזה גם כן עולם הוא, וכי להיות יהודי דתי אין פירושו שצריך להינזר מתענוגות העולם הזה. יהודי פיקח אך ללא כשרון מעשי. עם גמר תקופת ה„קעסט", כשצריך היה לעשות לפרנסת ביתו, התברר, כי זקוק היה לשותף שישקיע כסף וינהל את העסק באופן מע־שי, והוא מצדו, ישקיע את שכלו. כשלא מצא שותף כזה, פנה לשותפו הטבעי, לאשתו. אשתו חנה ז"ל היתה אשת חיל שניחנה בחוש מעשי למסחר והשכילה לעשות לפרנסת ביתה; הוא תיכנן פתיחת חנות והיא ביצעה את הדבר הלכה למעשה.

חמישה בנים היו להם: אייזיק, פישל, פסח, חיים־לייב, ואברהם־יעקב, ושתי בנות: פייגהלה ודבורה־איטה. עם התבגרות הבנים עזרו גם הם. אייזיק ופישל עבדו בעסק של דוד לייביש זיגרייך ז"ל, שהיה לו בימ"ס סיטונאי לדברי חרסינה ולכלי בית. התמחו במקצוע והרויחו יפה. אייזיק נשא לו לאשה את בתו של שמעון וולף ויסזלץ ז"ל. בתם פייגלה נישאה לאחי שלמה. הם גרו בבית בריל קנרק, ברחוב 3 במאי. פתחו להם שם חנות מכולת.

כל המשפחה, על בניהם ונכדיהם, נספו בשואה. הי"ד. נשארו לפליטה רק: בנם אברהם־יעקב החי כיום באוסטרליה ונכדם נתן, בן אחי. הוא עבר את מחנות הריכוז ונשאר בחיים. עלה ארצה ב־1948 באניה אלטלינה. גויס לצה"ל והשתתף במלחמת השחרור. חי בארץ עם אשתו דבורה.

*

משה מלמד

שם המשפחה לא זכור לי. נקרא בפי כולם משה מלמד. היה מלמד דרדקי. בגיל שלוש נשלחתי אליו ל„חדר", יותר בגלל הצורך „להפטר" ממני בבית, שלא אפריע, מאשר בכוונה ללמוד. כדאי היה לשלם שני רובל לחודש שאהיה תחת השגחת הרבי, ואם אגב אלמד גם תורת העברי הרי זה יהיה רוח נקי. משה מלמד היה גיבן. בשנות הששים שלו, אך את תפקי־דו מלא בנאמנות, הוא השתדל להקנות לנו מידיעו־תיו ובשטח ההשגחה עשה כל אשר ביכולתו. אסור היה לעזוב את החדר לבד, רק בצוותא ותחת השגחת ה„בעלפער". גם הביתה הלכנו זוגות זוגות בלווי ה־„בעלפער".

אחד הדברים הנעימים שנשארו בזכרוני מאז: כשנולד בן אצל אחת המשפחות במקום, היינו הולכים, ילדי החדר, ערב ערב עד לברית מילה, כדי לקרוא

קריאת שמע („קרישמע ליינען"). נתקבלנו בסבר פנים יפות וחלקו לנו ממתקים. אנו הזאטוטים היינו מלאי ערך עצמי מהמיבצע הגדול, ומהעובדה שהגדולים זקוקים לנו.

✶

משפחת גלברט

בריש שמואל גלברט ז"ל לימד ילדים בני חמש שנים ומעלה. אליו עברו הילדים שסיימו ללמוד בחדרו של משה מלמד. אצלו למדתי יחד עם אחי חיים־דוד ז"ל, שהיה מבוגר ממני בשנתיים.

מהתקופה ההיא לא נשארו בזכרוני פרטים רבים. כנראה משום שעם פרוץ המלחמה בשנת 1914, חלו שינויים מהפכניים במצבנו מבחינת כלכלית. העיר חולקה לשתי רשויות: אוסטרית וגרמנית. הגבול היה הגשר שמעל לפני הרכבת. אסור היה להעביר מצרכי מזון מחלק אחד לשני. אנו, ילדים בני 6—5, הפכנו למבריחים. כל אחד לקח כיכר לחם ועבר את הגבול. אחר כך החלפנו בגדים ועברנו עוד פעם. הזקיף חייך והעמיד פנים כאילו לא הבחין בערמתנו.

מה שנשאר בזכרוני מאז הוא, כי למדנו ספר משלי בעל־פה. דבר נדיר בימים ההם. כרגיל למדו אז בעיקר ש"ס. לימוד תנ"ך היה ענין למשכילים ושומר נפשו לא עסק בכך.

בריש שמואל ז"ל היה יהודי שקט וצנוע. שתקן, עשה רושם כבן אדם שרובץ עליו משהו, אשר אין ביכולתו להתגבר עליו. היו לו שני בנים ושתי בנות שהקימו להם משפחות; כולם ניספו בשואה. הי"ד.

✶

משפחת מילכמן

יצחק־הירש מילכמן ז"ל, היה בעל בית מכובד בשכונה. יהודי חרד, ירא שמים ויודע־ספר. בעל הדרת פנים. בימים הנוראים היה בעל מוסף בבית המדרש של אפרים שיבק ז"ל, ועד ערוב ימיו לא ויתר על ה„חזקה" שרכש לו. התפרנס משענות, בהתאם למאמר: „טוב תורה עם דרך ארץ", ובדרך זו חנך גם את בניו שמואל ומלך. גם את חתניו בחר לו לפי טעמו. ביניהם יש לציין את ישראל־הלל קלינפלץ ז"ל, בו בחר מבין תושבי בית המדרש, וכנהוג פסק לו מזונות לכמה שנים. אשתו אסתר־מלכה היתה אשת חיל, נהלה את משק ביתה בתקיפות וידעה לעמוד בשער מול הערלים שרצו להתנכל ליצחק־הרש שלה. כוחה היה כפה ועד הנאטשאלניק הגיעה, במאמציה למצוא הגנה נגד זוממי רעתה.

בנו שמואל היה בעל חנות גדולה לשעונים ולתכשיטים ברחוב סוביסקי. היה טפוס עממי ומעורב בין הבריות, ואף כי היה עשיר לא גבה לבו וקיים קשר עם בני משפחתו, לרבות העניים. יש לציין במיוחד את דבר קיום מצוות כיבוד אב ואם. בתקופת הנאצים הקשה, החזיק את אמו בביתו. היא היתה משותקת למחצה ורתוקה למיטה. שמואל ז"ל טפל בה בעצמו, הוריד אותה והכניס אותה למיטה, וסיפק את כל צרכיה. בתו נמצאת בארץ, בחיפה.

✶

משפחת צימבליסטה

לוי צימבליסטה ז"ל, בעל בית, ובעל חנות מכולת ידוע בשכונה. יהודי דתי, שקט ומצניע לכת. עדין, ממעט בדיבור וסגיר בתוך עצמו. גם בביתו נהג בנחת, ולילדיו הניח חופש לבחור להם בעצמם את דרכם בחיים, בניגוד למקובל אז. בעל לב טוב ותמיד מוכן לעזור לזולת. קרה מקרה שאמא ע"ה נאסרה בטעות, ונלקחה לבית הסוהר, כתוצאה מזה נוצר מצב קשה מאוד בביתנו. אנחנו הילדים נשארנו ללא טפול, לא היה מי שיכין לנו אוכל, וגם בחנות לא היה מי שיטפל, משום שאבא ז"ל מוכרח היה להתרוצץ ולטפל בשחרור אמא. כשנודע הדבר ללוי צימבליסטה, שלח שתיים מבנותיו אלינו לעזרה; הן ישבו אצלנו למעלה משבוע ימים, אחת בחנות ואחת בבית, עד לשובה של אמא. היו לו שני בנים: יצחק ואהרון ושלוש בנות: רוחטשע, מינדזשע ורבקה.

✶

משפחת שיבק

אפרים שיבק ז"ל, היה בעל בית ידוע וחשוב. מראשוני בעלי הבתים בשכונה, בעל חנות מכולת ועל האמידים ייחשב. יהודי גבה קומה, עטור זקן ארוך ויפה היורד על מדותיו. בריא בגופו ברוחו.

מאז ומתמיד קיים מנין בביתו על אף הקשיים

ואי הנוחיות שבדבר. יהודי מאמין, מקפיד במצווה קלה כבחמורה, הרגיש את עצמו חלק אורגני מהיה־דות השורשית, לה היה מוכן להקדיש את נפשו ומאו־דו. במשך הזמן בנה והקים בית חדש, נאה ומרווח, לבית תפילה, עם חדר לחוד בשביל עזרת נשים, ולנוחיותם של המתפללים בנה וסידר בקרבת המקום מקוה כשרה למהדרין. יש לציין, כי למרות שאחזקת בית התפילה והמקוה (עם מים חמים), היו כרוכים בהוצאות ניכרות, מלבד ההשקעה היסודית, העמיד אותם לרשות הצבור חינם אין כסף. מתקבל על הדעת, כי במידה מסוימת היה כאן ענין של תחרות, לאחר שגם חיים־לייב שפיגלמן פתח לו מנין בביתו, ומאחר שמספר המתפללים בכלל לא היה גדול, היה זה בפועל כדי למשוך אותם לביתו. הדבר נראה סביר, אם נזכור, איך יהודים לחמו בחירוף נפש על מנת לקבל שיריים של הרבי או איך בגלל כיבוד של מפטיר „יונה" או „אתה הראית", הגיעו הדברים לפעמים עד לפיקוח נפש, אולם אין ספק שהגורם העיקרי היה כאן השכר הצפוי בעולם הבא. בקיצור, לפי השקפת עולמו של אפרים שיבק ז"ל, היתה זו השקעה כדאית מכל הבחינות.

את בניו ובנותיו גידל וחינך בדרך הדת והמסורת. עז היה רצונו שבניו יגדלו ויהיו בני תורה ויראי שמים. לשם כך לא חסך כסף ומאמץ ושלח אותם ללמוד אצל טובי המלמדים. היה בדעה, כי בחיי המשפחה כל הענינים נחתכים ע"י ראש המשפחה לפי השיטה הפטריארכלית, והוא קובע מה טוב בשביל הילדים.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, בהשפעת התארג־נות מפלגות ציוניות וסוציאליסטיות, נמשכו אליהן גם מבניו, עזבו את הקן המשפחתי, יצאו למרחקים ולבסוף עלו ארצה. אך אין ספק, כי הרבה מתכונותיהם החיו־ביות באו להם בירושה, אף כי יתכן שהם בעצמם אינם מוכנים להודות בכך.

*

משפחת פרנטקה

משה פרנטקה ז"ל, יהודי חרד וירא ה', איש פשוט, עממי ונעים הליכות. בעל חנות מכולת. בנים לא היו לו רק בנות, שכל כבודן היה בבית פנימה. שנים רבות היה גבאי בבית המדרש של אפרים שיבק ז"ל. פעם אחת בשמחת תורה, (היה נוהג לבחור גבאי בשמחת תורה) כשרצו להחליפו באחר, צעק: „עשר שנים אני גבאי, מי הוא זה שיעיז להוריד אותי." אגב, זה היה אחרי ששתה כוסית אחת יותר מדי.

זכורני שפעם אחרי מלחמת העולם הראשונה, פגש את אבא ז"ל, ותוך כדי שיחה על המצב הרע אמר: „אי ר' שמעון, איפוא הזמנים ההם, כשאתה היית מברך את ברכת החודש, אז היו לנו חדשים וזמנים טובים". בתמימותו האמין והיה בטוח, שלו היה אבא ז"ל ממשיך לברך את ברכת החודש, גם החיים היו נמשכים לטובה ולברכה.

*

בית אבי

אבי ז"ל, שמעון בן נטע פיבניצ'ני, היה יהודי ירא שמים, חרד לדבר ה', נוהג בחסידות. מחסידי הרבי מאלכסנדר, עוד מימי הרבי ר' יחיאל ז"ל. חסידותו היתה צרופה, עממית, מסוגו של הבעש"ט. היא הת־בטאה בפשטותה, ובהתיחסותה הנאה לכל אחד, בלי להתחשב במוצאו, במצבו הכלכלי או בהשתיכותו החברתית. דרכו בחיים היתה סלולה ע"י „השולחן ערוך" ללא כל סטיה. מדי בוקר היה קם בשעה חמש, מלא את חוק יומו במשנה ובתהילים, הקפיד ושמר על תפילה בצבור ובדרכו לתפילת שחרית לא פסח גם על טבילה במקום אצל אפרים שיבק ז"ל, ובשנים שלאחר מכן אצל זישה לוקסנבורג ברחוב מיעיסקה. יום השבת כולו היה קודש לה': השלים את חוק למו־דיו, אשר לא עלה בידו לגמור במשך השבוע. עבר על הפרשה, שניים מקרא ואחד תרגום עם פרוש רש"י, אחר כך בא תור של מדרש רבה. בינתיים הגיע הזמן ללכת להתפלל, ואף כי מהרנו ללכת, תמיד הגענו באחור.

אבא ז"ל צריך היה להחזיר בגמר התפילה את מה שלא הספיק בהתחלה, ולכן גם היה מאחרוני היוצאים מבית התפילה. בכלל היה אבא ז"ל במרוץ מתמיד עם הזמן, כדי שיוכל למלאות את המכסה אשר כל יהודי מאמין חייב בה; אף פעם לא הצליח בזה, תמיד היה בפיגור, ונשאר בעל חוב לרבונו של עולם.

בשובו הביתה לא פנה מיד לסעודה. אחרי שידע כי אנו הספקנו כבר לקדש על היין ולטעום מעוגת השבת, היה בדעה כי זמנו עוד בידו להשלים את

למודיו. אולם כאן התערבה אמא ע״ה, בטענה: איך זה אין לאבא רגש של רחמנות כלפי ילדים מסכנים רעבים. אבא ז״ל ויתר לאמא בחיוך ומתוך רחמנות עלינו הילדים, אך מבחינה אחרת, הוא ריחם עלינו על כי אנו מעדיפים מזון גופני על פני מזון רוחני. אחרי הסעודה באה השינה המסורתית של שבת אחה״צ ולאחריה אכילת פירות על מנת להשלים את מאה הברכות. ושוב להמשיך בתורה. בימות הקיץ היו פרקי אבות, ואם נשאר עוד זמן פנוי, הרי לא אלמן ישראל, יש ב״ה במה להתעסק, אין מחסור בספרי קודש. ישנם ספרי למוד לדיני ומנהגי ישראל, יש ספרות קלאסית: מדרשים וספרי דרוש רבים, יש ספרות סימבולית: „הזוהר״ של בר יוחאי וספרי המקובלים, ויש ספרות ביוגרפית על אדמו״רים, רבנים גדולי תורה, במתכונת „אישים״ של סוקולוב.

אבא ז״ל היה יהודי שלם: עם עצמו ועם בני ביתו נהג בחומרה, ולאחרים התייחס בסלחנות, את כל אדם היה דן לכף זכות. גירסתו היתה: יתמו חטאים ולא חוטאים, וישראל, אף־על־פי שחטא, ישראל הוא. בעל לב טוב. הגינותו וישרו טבועים היו באפיו ללא יומרות כל שהן. דובר אמת, פיו ולבו שוים, אני יכול להעיד עליו שמימיו לא הוציא דבר שקר מפיו. אותנו, את בניו, חינך והדריך בדרך המסורת, דרך התורה והמצוה, השתדל ועשה הכל על מנת להקנות לנו את ידיעת התורה, אצל טובי המלמדים בעיר. לא כפה עלינו את דעתו מלמעלה מכוח סמכותו האבהית, אלא החדיר בנו את האמונה, והקנה לנו ממידותיו הטובות ע״י דוגמא אישית יום־יומית. ולכן היה היחס שלנו לאבא, יחס של דרך ארץ וכבוד, לא מתוך מורא, אלא מתוך אהבה וחיבה. ואם כי לא מלאנו את שאיפותיו בדרך החיים שלנו, הרי כולנו היינו קשורים ללא סייג ליהדות ולעם, ואף אחד מאתנו לא נטש את כרם היהודי ולא הלך לרעות בשדות זרים. ואמנם לא שבע את מלוא הנחת מאתנו, אך נוכח המצב הכללי, השלים עם המציאות.

בשנים האחרונות התמסר להגשת עזרה לנצרכים. היו לו לקוחות קבועים גם בין הנותנים וגם בין המקבלים. מבין הנותנים היו כאלה, אשר מתוך יחס אישי לא יכלו לסרב לו. מאידך היו מקבלי מתן בסתר, שבטחו בשמירת הסוד מצידו ולא סירבו לו. לעתים תדירות יצא לבד כדי לאסוף כסף, כשרק היה לו פנאי או שחש את הצורך לכך. יש אשר עשה שותפות עם ישראל־משה ז״ל. שניהם יצאו יחד ואת הסכום שאספו חלקו ביניהם, כל אחד למען נצרכיו הוא, וצרכים או נצרכים לא חסרו.

לשם הדגמת מדותיו התרומיות של אבא ז״ל אעלה מזכרוני שלושה מקרים:

(א) עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, נאסר המסחר במצרכי מזון וסודרה חלוקת מזונות בקיצוב לפי תלושים. הקונים בחנות המכולת שלנו, כולם היו קונים בהקפה, ואף אחד לא שלם את חובו. כתוצאה מכך נשארנו בלי סחורה ובלי כסף והחנות נסגרה. מאידך, אבא ז״ל מכר כל מה שהיה לו, וסילק את חובותיו לספקים. מסתבר שלא היה לו מספיק כדי לשלם את חובותיו ונשאר חייב ליעקיל רוזן שבעים רובל בעד מוצרי טבק. החוב הזה רבץ עליו כמשא כבד, ולא נתן לו מנוח עד שעלה בידו לשלמו. בימי המלחמה הקשים, בימים בהם היה צורך לחלק את מנת הלחם של הילדים במידה ובמשקל, חזר אבא והזכיר בהזדמנויות שונות את דבר חובו ליעקיל רוזן, אף כי מטבעו היה ממעט בדיבור. זוכר אני היטב את קורת הרוח ואת השמחה שהביעו פניו, בבואו הביתה ובשורה בפיו שהגיע להסכם עם מר רוזן על סילוק החוב.

(ב) בתקופת מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, עברו עלינו זמנים קשים מבחינה כלכלית. אחרי סגי־רת חנות המכולת, נסה אבא את כוחו במסחר בכל דבר אפשרי, לבד וגם בשותפות, אך לא הצליח. כל המעלות שניחן בהן, כגון הגינות ויושר, לא היה בהן כדי לעזור בימים הטרופים ההם, להיפך — הן הפריעו. הדברים הגיעו כנראה לאזנם של אנשי שלומנו מחסידי אלכסנדר, עמהם נמנה גם מר הניך רכניץ העשיר, בעל מיכרה פחם. הוא הציע הלוואה. אבא סרב לקבל את ההלוואה, בנימוק שאינו רוצה לסכן את כספם של אחרים, אפילו לא של עשיר כהניך רכניץ. מוטב לו להיות עני נקי, אמר, מאשר חלילה להשאר בעל חוב, ואמנם לא לקח את ההלוואה.

(ג) בשנות השלושים, אחרי שהתחלתי לעבוד ולהרוויח השתפר מצבנו הכלכלי. אבא יכול היה ביתר שאת להתמסר לעסקים אשר חישוב הרווחים בהם הוא לטווח ארוך. פעם אחת הלוה לאחד השכנים חמישים זלוטי. אחרי זמן מה שוב הלוה לאותו השכן חמישים זלוטי. כשאמרתי לאבא: נדמה לי שטרם החזיר את ההלוואה הראשונה; ענה לי בפשטות: מספיק רע ומר לו שהוא מוכרח לבקש הלוואה שניה. הדבר מוכיח את מצוקתו, האם יכולתי לסרב לו? כלום היה עלי

לשקר ולומר שאין לי, האם יכול לעלות על דעתך שאני אשקר?

הדברים האלה לא עמדו לו בעלות הכורת הנאצי על יהדות פולין. בקיץ 1942, בגירוש הכללי של יהודי דומברובה, נלקח יחד עם כולם לאושויץ. הי"ד.

אמא, חיה־שבע ז"ל, בת יצחק גליקסמן, היתה עקרת בית למופת, עוזרת נאמנה לאבא בעסקי החנות, ואם מסורה לילדים. ואם כי בכל הענינים סמכה על אבא והסתפקה בתפקיד של עזר כנגדו, הרי בדבר אחד לא רצתה לסמוך עליו, בענין חיסכון לזמן ארוך: גן העדן בעולם הבא. לזה רצתה להגיע בכוחותיה היא ובזכות עצמה. יום יום התפללה תפילת בוקר וגמרה במנת תהלים עם תוספת. מאידך עסקה אמא בהגשת עזרה בסתר לנצרכים. בסביבתנו גרו משפחות מטופלות בילדים, שחיו חיי דוחק ורבים מהם לא השיגה ידם להכניס את השבת. אמא אספה כסף בדרך מקורית; היא לקחה כל יום מהמגירה שבחנות, לכאורה ללא ידיעת אבא, זלוטי אחד ואת הכסף שאספה מסרה ביום ששי לאחת השכנות הנזקקות. כדאי היה לראות את פניה שקרנו משמחה, בחזרה מפעולתה המחתרתית. אמרתי שלקחה את הכסף לכאורה ללא ידיעת אבא, מפני שלמעשה ידע אבא על „הגניבה", אך העמיד פנים כאילו לא ידע.

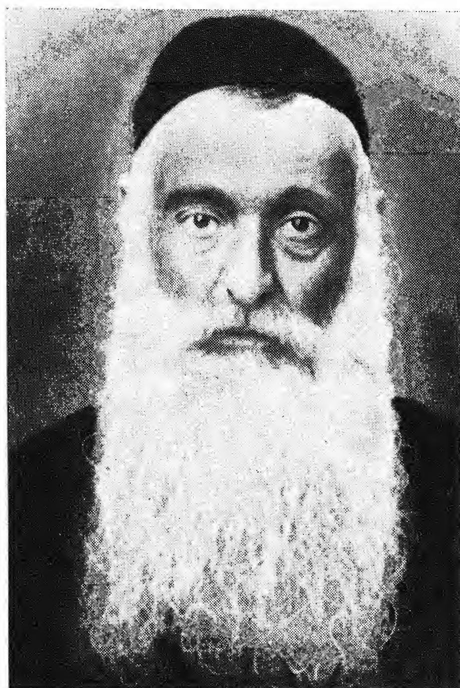
זכותה עמדה לה, על סף הגירוש של יהודי דומברובה. בחודש אייר 1942 נפטרה בבית והובאה לקבר ישראל כדין בדומברובה. תנצב"ה.

*

מרדכי־לייב מיודובניק

מראשוני המתישבים בעיר. בעל בית ובעל מאפיה. יהודי בעל הדרת פנים, זקן לבן מטופח יפה, דמות מעוררת כבוד. חסיד הרבי מרדומסק. פרנס הקהילה שנים רבות ומנכבדיה. נמנה על בעלי האמצעים, שהיו כתובת לפניות ולבקשות בעניני צדקה, ואשר גם נענו ותרמו בעין יפה. בעל תפילה בימים הנוראים, ומוכן היה להשקיע סכום ניכר, על מנת שיהיה לו אתרוג מהודר לחג הסוכות. עמד בראש תומכי הרב מפטשינוב לכסא הרבנות בעיר ובהשפעתו נבחר והיה לרב העיר.

את ילדיו חינך ברוח התורה והמצוות, השקיע מאמצים על מנת שיהיו בני תורה ויראי ה'. חתניו, אברהם־שלמה שטרנפלד ויעקילה גרושקה, הראשון מחסידי גור, והשני מחסידי רדומסק, היו תלמידי חכמים ובעלי מידות. בנו משה היה מאברכי המשי בין חסידי גור. נוסף עליהם היו לו עוד ששה בנים: וליג, בנימין, שלמה, נפתלי, דב ויצחק. כולם הקימו

ר' מרדכי לייב מיודובניק, מראשוני מתישבי העיר וממקימי התא הקהילתי הראשון

ר' מרדכי לייב מיאדאווניק פון די ערשטע יידישע איינוווינער אין דאמבראווע — גרונדשטיין לייגער פון דער יידישער קהילה

להם בתים ומשפחות. החיה הנאצית השמידה אותם ולא השאירה מהם שריד. הי"ד.

מבין יתר בני משפחת מיודובניק יש לציין את משה־שלמה מיודובניק, בעל החנות ברחוב קושצ'ושקי. יהודי בן תורה, בעל צורה, נעים הליכות, מחסידי גור. בניו, אברהמטשע ומרדכי, תמימים באמונתם, הלכו בדרכי אביהם ועסקו בתורה ובמצוות.

*

אהרון מיודובניק

בעל בית ובעל חנות למכירת ולתיקון שעונים. יהודי מודרני אך שומר מסורת, הצטיין בישרו. סירב לקבל שעון לתיקון, אם לפי ידיעתו היה מצב השעון כזה, שלא כדאי היה להשקיע בו הוצאות התיקון. היו שטענו כי פעל מטעמי נוחיות, היות ובמקרים כאלה

צפוי היה לתיקון חוזר בלי תשלום. אך אנו, אין לנו אלא העובדות שבפנינו, ואין להיאחז בנסתרות. בפרט שנאמר בפרקי אבות: הוה דן כל אדם לכף זכות.

*

יעקילה גרושקה

חתנו של מרדכי־לייב מיודובניק. אברך שקט, עדין מצניע לכת. את רוב זמנו הקדיש ללמוד תורה, אך לא היה בור בענינים מעשיים. בסוף שנות העשרים, כ־שעסקי המאפיה בבית חותנו ירדו פלאים, והמצב הכלכלי הלך ורע, נרתם בעול העבודה פשוטו כמשמעו; עבד בעצמו במאפיה וגם ניהל אותה. בהרגישו את גודל האחריות למשפחתו, עבד ומשך את עגלת המשק מבלי להסתכל אחורה, והודות להתמדתו ולאי־שיותו הצליח לרכוש את אמון הסוחרים מחדש, ולהביא את המאפיה למצב שנתנה קיום ופרנסה בכבוד לבני משפחת מיודובניק הרבים. אמנם לא יכול היה להחזיר את עטרת המשפחה ליושנה, אך הצליח להצילה מהדרדרות לשפל המדרגה.

בנו נפתלי היה בחור חמד, יפה תואר ומוצלח מכל הבחינות. בנו השני שלמה, נשאר לפליטה מכל המשפחה שנספתה בשואה, עלה ארצה לפני המלחמה, ונפטר בשנת 1968 ברמת־גן. תנצב״ה.

*

שלמה רכניץ

בן לאחת המשפחות הידועות והמכובדות בעיר, עליהן נמנו: לייזר רכניץ, פרנס הקהילה שנים רבות ועסקן ציבורי; הניך רכניץ, בעלמיכרה פחם, מהעשי־רים אשר גם הרב היה מכבד אותם ומשפחת רכניץ, שהתגוררה בכבלובקה, השתייכה לשיכבת האינטלי־גנציה בעיר.

שלמה רכניץ היה מותיקי אלט־דומברובה, בעל חנות ובעל בית מכובד ומקובל על כל שכבות המקום. אדם נוח לכל, וכולם רחשו לו כבוד בגלל ישרו ומי־דותיו הטובות. בעל השכלה רחבה וידע שפות, ועם זה, יהודי דתי ששמר בקפדנות על כל דיני ומנהגי ישראל. לבש חליפה קצרה ומגבעת נוסח יהודי פרנק־פורט ושנים רבות קיים מנין בביתו. היה חבר מועצת העיר בתקופה בה כהן כראש העיר מר טשענ־שימיק. שימש מזכירו הפרטי. בין היתר הכין וניסח לראש העיר את נאומיו. את מעמדו ניצל לטובת יהו־די העיר והשתדל לעזור לכל הפונים אליו.

את בניו ובנותיו חינך בדרך המסורת. ביניהם יש לציין את בנו אברמטשע, בעל החנות לנעלים ברחוב 3 במאי, מחסידי הרב מקרימולוב ואת הרשל, בעל החנות לבגדים. מכל המשפחה הגדולה נשארו לפליטה אחרי השואה, שתי בנותיו ובנו נפתלי הגרים ברמת־גן.

כל יתר בני המשפחה, על בניהם ונכדיהם, הושמדו בידי הנאצים. הי״ד.

*

משפחת שאפיר

אברהם שאפיר, מראשוני השכונה, בעל חנות מכולת. גבה קומה, טיפוס עממי, בעל צדקה ונענה בעין יפה לכל דורש. לעומתו אשתו היתה נמוכת קומה, ועליו התאימה אימרת חז״ל: אם אשתך קטנה התכופף אליה ותשוחח אתה, כלומר התיעץ אתה בכל עניניך.

אחיו יחיאל שאפיר וחיים שאפיר היו ידועים בעיר מבין חסידי ראדומסק. היו היו לו שני בנים ובת אחת. מכל המשפחה לא נשאר שריד. הי״ד.

*

שלמקי ברנדיס ז״ל

בן למשפחת ברנדיס המסועפת והידועה בעיר, אברך יודע ספר, עדין ובעל נפש. חבר תנועת „המזרחי" מנעוריו. עמד בראש קופת „גמילות חסדים" באלט־דומברובה ובהשפעתו לקחתי עלי את ניהול החשבו־נות של הקופה. לעיתים גם עסקתי בגביה. ההון היסודי בא מתרומות בעלי האמצעים שבשכונה ומדמי חבר. נתנו הלוואות של 50—150 זלוטי, ואם כי הסכום היה צנוע, רבים היו הקופצים עליו. מסתבר שהמצב הכלכלי אצל רבים מתושבי השכונה היה כה קשה, שגם בהלואה של חמישים זלוטי היה משום עזרה. חשיבות הקופה היתה רבה, ועצם קיומה, שנים רבות, היתה ההוכחה לכך.

בשנת 1926 עלה ארצה עם אשתו ושני ילדיו. מקצוע לא היה לו והתפרנס מהובלת זיפזיף לבנינים. בשנת 1928, בימי המשבר הקשה בארץ, הגיע עד פת לחם, לא החזיק מעמד וחזר לדומברובה, בה היתה כל משפחת ברנדיס הגדולה. יחד אתו היה גם חתנו

של שלמה פינקלשטין אשר התפרנס מקלית קפה. גורלו, גורל משפחתו וגורלם של אחיו משה, אברהם ואחיותיו מלכה, בלומה וחוה על בניהם ובני בניהם, נחתך יחד עם גורלם כל יהודי דומברובה באושויץ. הי״ד.

*

משפחת פלזנשטין

יחיאל פלזנשטין, יהודי דתי פשוט ותמים, מיהודי „עמך״, התפרנס מיגיע כפיו מחייטות. אף כי היה שקוע בעבודה גופנית, שאף גם לפעילות רוחנית, אשר קורת רוח בצידה. היה לו „יצר הרע״, אופיני להרבה יהודים בתקופה ההיא, לעבור לפני התיבה. לגדולות לא שאף — להתפלל בשבתות וחגים כשליח ציבור — הוא הסתפק בקטנות: להיות בעל מנחה מעריב בימות החול ועד פסוקי דזמרא בשבתות הגיע. תפילת מעריב במוצאי יום הכפורים היתה כבר הישג עבורו. בטוחני שהיה נהנה מזה הנאה מרובה, מעין חתיכת „עולם הזה״, אף כי בודאי הבטיח לעצמו גם משהו לעולם הבא.

*

משפחת לסק

אברהם־מאיר לסק, חתנו של שמואל מיודובניק הישיש, התגורר בבנין הגדול שירש מחותנו. יהודי דתי, בעל זקן צהוב, קיים מנין בביתו ובשלוש הרגלים היה העובר לפני התיבה. יודע ספר. אשתו שרהל׳ה היתה אשת חיל, ונוסף על משק ביתה ניהלה גם חנות מכולת. על אברהם־מאיר שלה שמרה כעל בבת־עינה: דאגה שמיד עם קומו בבוקר יהיה לו חמין לשתות לפי טעמו, ורק אחר כך העיזה לבקשו לבוא לעזרתה בחנות. קשה היה לה להסתדר לבדה בחנות עם הקונים הרבים בשעות הבוקר המוקדמות, וזקוקה היתה לעזרתו. באי־רצון היה נענה לבקשתה, אך הרבה נחת מנוכחותו בחנות לא היה לה, בגלל יחסו לקו־נים: בשבילו הם היו ערלים שסופם להתפגר. העובדה שרוב הלקוחות היו נשים לא הוסיפה למצב רוחו. בכלל, הענין כולו לא היה בשבילו; הוא היה מוכן להשקיע מאמץ בתפילה, בלימוד תורה, ששכרה בצידה בעולם הבא. היא, אשתו שרה׳לה, עמלה למען חיי שעה, והוא עמל וצבר רכוש למען חיי עולם, ורכושו של מי עדיף, ברור למדי.

אברהם מאיר התקשה להבין מדוע זה טרם בא המשיח. האם כל המאמצים שהשקיעו יהודי פולין, ובפרט החסידים, שגם הוא נמצא ביניהם, לא הספיקו לכך? הן עם בוא המשיח, יגדלו לחמניות על העצים ולא נהיה זקוקים להתבטל מתורה ולהתעסק עם ערלים כדי להתפרנס. אין מנוס מהמסקנה, כי סיטרא אחרא וכוחות מיסתוריים מעכבים את הדבר, ועד שלא נצליח להתגבר עליהם מוכרחים לסבול.

בין השמשות, אחרי תפילת מנחה, וזמן תפילת מעריב טרם הגיע, התיישב הקהל מסביב לשולחן, עליו דלקו נרות חג, ואברהם מאיר בראשו. תשומת לב כולם היתה מופנית אליו, לשמוע את דעתו בעניני דיומא. אז הרגיש סיפוק רב על הכבוד שנפל בחלקו. לא הכבידה עליו המחשבה, שזה רגש פסול, רגש גאווה, מפני שבעיון שני מתברר, כי הכבוד אינו ניתן לו באופן אישי, אלא לתורה שהוא לומד, ואף חז״ל התירו לתלמידי חכמים שמינית שבשמינית של גאווה.

ניספה עם כל בני משפחתו בשואה. הי״ד.

*

משפחת לשצינה

איטשע־מאיר לשצינה, חתנו של נפתלי ברנדיס, היה יהודי ירא שמים, בר אורין, מחסידי גור. אחרי היכנסו לעול המשפחתי, נאלץ היה לדאבונו להתעסק בדברי חולין, מטעמי פרנסה. ידיו ורגליו עסקו בכך, אך לבו וראשו לא היו לידן. אשתו בלימה, לכאורה היתה עוזרת לו, ולמעשה היתה היא העושה במלאכה והוא עוזר על ידה. משתי בנותיהן נשארה אחת לפליטה נמצאת בארה״ב.

*

משפחת עדעליסט

ישראלקה עדעליסט, יהודי דתי, יודע ספר, מחסי־די הרבי מגור. בעל בית ובעל בית מסחר סיטוני למצרכי מזון, במשותף עם לייזר וועלנער ז״ל. עבדתי אצלם כמנהל חשבונות עשר שנים בערך. מחזור העסק הגיע למיליון זלוטי ובהתאם לכך גם ההכנסות. היה יהודי אמיד ורגיש ליוקרתו בין חסידי גור. לשם

כך היה בין התורמים החשובים כל אימת שנדרש לכך, למטרות צדקה ולמוסדות צבור.

אשתו מלכה׳לה עסקה בעיקר במשק בית, ידה היתה פתוחה לעזור לכל הנזקקים, ובפרט מבין בני משפחתה. היו להם שני בנים: לייביל והרשל, ושתי בנות: טויבעלע פורלה. כולם נספו בשואה. הי״ד.

★

משפחת קליינפלץ

ישראל־הלל קלינפלץ, יהודי בר־אורין, מחסידי גור הידועים והחשובים בעיר. שרשיו נעוצים עמוק בחיק היהדות. השקפת עולמו היתה שכל יהודי מהווה חלק מגוף היהדות, והמשך לדורות שמסרו נפשם על קי־דוש השם, ולכן גם הוא חייב להיות מוכן לכך. העולם בו אנו חיים הוא פרוזדור ומעבר לחיי העולם הבא. ויש להתכונן לכך. לשם זה יש לעשות שלושה דב־רים: ללמוד תורה, ללמוד ושוב ללמוד. כשלומדים תורה ביסודיות אין זמן למחשבות פסולות ולהבלים. מאידך היה בדעה, כי עליו החובה לפרנס את משפח־תו, ולפי דעת המדרש, עושה צדקה בכל עת, הוא זה המפרנס אשתו ובניו. לשם כך למד את מקצוע השענות. ואכן, כל ימיו קיים את משפחתו מעבודתו. ישראל־הלל קבע לו אמנם עתים לתורה אך למעשה כל הזמן הפנוי שלו היה קודש לכך. בימי חגי הנוצרים בהם אסור היה לעבוד, ישב כל היום על התורה.

את בניו ובנותיו חינך בדרך התורה והמצוה; קודם דאג להקנות להם ידיעת התורה ורק אחר כך באה הדאגה לעניני העולם הזה. עיקר השפעתו עליהם היתה בדוגמא האישית שלו. ואמנם כולם הלכו בדרכי אביהם, עמדו בפני הרוחות החדשות, אשר נשבו כבר ברחוב היהודי, והמשיכו בדרך המסורתית. בנו אברהם הי״ד, בהיותו במחנה עבודה בגרמניה, בזמן המלחמה, סירב לאכול מתבשיליהם מטעמי כשרות, הוא פנה בשאלה לאביו, אם מותר לו לאכול מאכלי טריפה בתנאי המחנה, אך לא קיבל תשובה ברורה. מסתבר שזו היתה הסיבה החשובה לכך שלא החזיק מעמד וניספה במחנה. בשנות המלחמה, סירב ישראל־הלל לעבור לעבוד בבית מלאכה (שופ) של שברט, מפני שזה היה קשור בחילול שבת, אף כי היה בזה כדי להציל את חייו.

בנו יהודה־לייב הוא היחיד שנשאר בחיים מבין כל משפחת ישראל־הלל קליינפלץ. הוא עבר את כל מוראות הנאצים במחנות עבודה ובמחנות ריכוז. משם יצא שבור ורצוץ בגופו אך שלם ברוחו. עלה ארצה ב־1947 ומתגורר כיום בתל אביב. חי חיי מסורת והערכים המוסריים עודם יקרים לו.

★

אלתר קורנבלום

ידוע בכנויו: „אלתר קצב״. יהודי צנוע ושקט. לכאורה אדם פשוט. התפרנס מיגיע כפיו כקצב. כל יום, אחרי העבודה, בשעה אחת עשרה בערך, בא לבית המדרש, הביא אתו שני נרות, הדליקם והתפלל תפילת שחרית, בדרך כלל ביחידות, כי בשעה הזו לא היה כבר מנין.

אלתר הצטיין בנדיבותו הרבה, אף כי רחוק היה מלהיות עשיר. הוא עזר ותמך בהרבה משפחות עניות. כל יום חמישי שלח בידי ילדיו חלות ובשר לעניי רחוב מיעיסקא ולאחדים אף כסף. עשה זאת בפשטות ובצינעה, ללא כל יומרות. לא החזיק טובה לעצמו. ולא ראה בזה דבר שיש להתפאר בו. על אחדים ממע־שיו ניתן היה לי לעמוד מקרוב: הוא עשה עיסקה עם אברך בשם ברישל מקסאווער, לפיה הגיעו לידי הסכם, שלפיו מצד אחד תהיה כל פרנסת האברך ובני ביתו על אלתר הקצב, ותמורת זאת הוא יהיה שותף ללימוד התורה של האברך. כל יום בשעה חמש בבוקר היה מלוהו לבית המדרש, ובערב בשעה אחת עשרה מלוה אותו הביתה, כדי לגונן עליו מפני התנפלויות השקצים אשר ברחוב מיעיסקא. יש יסוד להניח, שעשה את העיסקה יותר כדי שהאברך יסכים לכך שהוא יפרנסו, מאשר להיות שותף לתורת האברך. הדרך השקטה והצנועה, בה הושיט עזרה לנזקקים, מוכיחה כי בחר בה בהכרה, מלבד אפיו הטוב והנדיב.

האגדה היהודית מספרת, כי בכל דור נמצאים ל״ו צדיקים המופיעים כאנשים פשוטים, הדיוטות, בדמות שואבי מים או סבלים, ואשר למעשה הם בעלי דרגות רמות, ובמעשיהם הטובים אשר עושים בצנעה, הם מבטיחים את קיומו של העם. אלתר קורנבלום ז״ל ראוי היה ללא ספק להימנות ביניהם.

★

אפרים לובלינג

יליד וולברום, בעל חנות למוצרי חלב ברחוב מיעיסקא, מול בית הכנסת. יהודי פשוט, טוב ותמים.

בעל צדקה ומכניס אורחים. ביתו היה בין הראשונים אליהם נשלחו עניים, ע״י בחורי בית המדרש, לקבל ארוחת בוקר או ארוחת ערב. ביתו היה פתוח לרווחה בכל שעות היום לקבלת עניים. היה זה גם לפי רצונה של אשתו שרה׳לה ולפי רוחה, כי ללא הסכמת בעלת הבית היה זה בלתי אפשרי. יש לציין את הדבר במיוחד, משום שזה חורג מאימרת חז״ל: „אשה עינה צרה באורחים״. היו חשוכי ילדים והשקיעו מאמצים רבים על מנת לזכות בילד. מעשיהם הטובים היו כנראה אחד מ־ האמצעים שבזכותם קוו להוושע. יחד עם זה היו אפרים לובלינג ואשתו שרהל׳ה מטבעם אנשים טובים ורחמנים. יהיה זה גם מן האמת לחשוב, כי רצה להשלים במעשיו הטובים מה שהחסיר בלי־ מוד תורה. בתקופה ההיא מצא היהודי את שלוותו הנפשית בלימוד תורה ובמעשים טובים. מעטים היו שיכלו לקיים את שני הדברים גם יחד, אחרים מוכר־ חים היו להסתפק באחד מהם, ואלה שלא יכלו לקיים את למוד התורה, השלימו את החסר במעשים טובים, ומכאן נדיבותם הרבה. ניספו בשואה. הי״ד.

✶

משפחת קרימולובסקי

זליג קרימולובסקי, בנו של שמואל שוחט הידוע בעיר. איש חסיד, מחסידי הרבי מאלכסנדר, יודע ספר, פיקח ועממי. אשתו נפטרה עליו בדמי ימיה ונשאר באלמנותו כל ימי חייו עם שבעת ילדיו. למרות זה היתה רוחו טובה עליו. החיוך תמיד על שפתיו ובדיחות שגורות על פיו. הוא שאף שילדיו ילכו בדרך המסורת, אך לא כפה עליהם את דרכו. העובדה שהתיתמו מאמם בגיל צעיר, והוא שימש להם גם אב וגם אם, יצרה ריקמת יחסים עדינה בינו ובין ילדיו. הוא זכה ליחס של חיבה וכבוד רב מצידם. בניו יחיאל־לייביש ואברהם־זאב, באו לשטיבל יחד אתו להתפלל, לא רק בבוקר, אלא גם לתפילת מנחה, היו „בשלוש סעודות״ וישבו עד אחרי תפילת מעריב. הבחורים היו אז בני עשרים ומעלה והיו בודדים שם, שכן כולם היו מבוגרים מהם, ועשו את זה אך ורק כדי להשביע את רצונו של אביהם. אגב, זליג גם הביא לשטיבל את צרכי ה„שלוש הסעודות״, בימות המלחמה הקשים ביותר, אף כי התפרנס בקושי. היה רפד, אך לא עבד במקצוע. על ישרו ופשטותו אפשר לעמוד מהסיפור הבא:

פעם בימי מצוקה כלכלית, שאלו אותו: „ר׳ זליג, הרי אביך שוחט, מדוע לא למדת אצל אבא את המקצוע ויכולת להתפרנס ברווחה״. ענה על כך ר׳ זליג: „אכן, רציתי ללמוד ולהיות שוחט, ולשם כך התחלתי בספר זבחי רצון. בסעיפים הראשונים מצאתי כתוב: שוחט חייב להיות ירא שמים. את הדבר הזה לא יכולתי לקחת עלי״, המשיך ר׳ זליג, „ולכן הפסקתי״. תשובה קולעת ופשוטה, המוכיחה רמה מוסרית גבוהה.

זליג נפטר בקרקוב אחרי ניתוח התוספתן. הילדים, שני בנים וחמש בנות, על נשותיהם, בעליהם וילדיהם, ניספו בשואה.

✶

משפחת קלמוביץ

קלמן קלמוביץ, יהודי טוב, פשוט ונעים. ממשכימי קום לתפילת שחרית בבית המדרש, בכל ימות השנה ובכל מזג אויר. חי מיגיע כפיו מסנדלרות. אדם ישר ונוח. חביב ומקובל אפילו על הנוצרים. אב טוב שהיקנה לשלושת בניו את אמנותו, ולעת זקנתו הם עבדו לפרנסת הבית עד לחתונתם, ורבי קלמן עזר על ידם. מכל המשפחה נשארה לפליטה רק בתו הצעירה מרים, כעת בישראל.

שלשת בניו ובתו צירל, יחד עם משפחותיהם, הושמדו ע״י הנאצים. הי״ד.

✶

חיים מינץ

ידוע בשם חיים השוחט. תלמיד חכם ובעל הדרת פנים. חסיד הרבי מאלכסנדר, אך בעצמו התנהג כרבי. את תפילת שמונה עשרה סיים אחרון והחזן היה מחכה לו. הקפיד על מצות „ושמרתם את נפשותיכם״; לבש בגדים חמים בכל ימות השנה, וצעיף כרוך היה לצווארו אפילו בתקופת תמוז, מפני הצטננות. הרי מאמר מפורש הוא: הכל בידי שמים חוץ מצנים פחים. כלומר, הצטננות נגרמת ע״י כוחות של סיטרא אחרא ר״ל.

חיים השוחט היה נותן שעור בתלמוד לבחורי בית המדרש, אך פיתח שיטה משלו. הוא ניסה לפרש ולתרץ את המקומות הקשים בפירושים והסברים משלו, מבלי להתחשב בפירוש רש״י או אחרים, כאילו אינם

קיימים. הוא היה אומר: נניח שאין לנו מפרשים, ננסה להגיע בכוחותינו אנו לפירוש הנכון. מ״בן שברוב המקרים לא הצליח, אך אופיני הוא, שראה את עצמו ראוי לכך לתת פירוש משלו לתלמוד.

*

משפחת פוטרקה

אלתר פוטרקה, בעל משפחה מכובדת וידועה בעיר, יהודי מסורתי ובעל הבנה לרוח הזמן. ניהל עסק סי־טונאי בקמח ובין אמידי העיר יחשב. דמות מעוררת כבוד. זכורה לי אפיזודה מענינת: בסוף שנות העש־רים, בהתחלת תקופת שידורי הרדיו, הותקנו מקלטי גביש עם אוניות. כשסיפרו על כך לאלתר פוטרקה, אמר: אם אפשר לשמוע בדומברובה מה שמדברים בורשה, הרי זה כבר פשוט, שאנו מתפללים פה, וה׳ שומע את תפילתנו בשמים.

לבניו ולבנותיו הקנה חינוך מסורתי יחד עם חי־נוך כללי. משפחת פוטרקה נמנתה עם שיכבת האינ־טליגנציה האמיתית בעיר. בנו ליפקה פוטרקה היה בר אורין, עדין רוח ובעל נפש, ידו פתוחה לעזרת הכלל והפרט ולצרכי ציבור, מראשי התנועה הציונית בעיר, ונציגה בקהילה היהודית ובעיריה.

מכל המשפחה לא נשאר שריד.

*

משפחת קלינפלץ

קלמי קלינפלץ, בן למשפחה מסועפת, שהעמידה רבנים ולמדנים ידועים. חסיד הרבי מגור, בן תורה ומקובל על הבריות. את חנות המכולת ניהלה אשתו רחל, בעזרת ילדיה המבוגרים. החנות נקראה על שמה „רחל די שוחט ס״. היא היתה בת שמואל השוחט. בזה הודגש שהיה לה יחוס משלה. שלשת בניו, יעקיל, דוד־שלמה, יהודה־לייב ושתי בנותיו, איטעלע וחנה, המשיכו בדרך המסורתית. יעקיל הבן הבכור היה חסיד, למד ושנה. נבון, פיקח ובעל הבנה בדרכי המסחר.

דוד־שלמה היה בחור פשוט, ישר ומסורתי, בעל לב ט״ב, מוכן תמיד לעזור לזולת. הוא למד את מקצוע הסריגה, שהיה אז באופנה בחוגים הדתיים, והצליח מבחינה כלכלית. בזמנים קשים במשפחה, נטה שכם לתמוך בבית הוריו.

הבן השלישי, יהודה־לייב, היה יוצא הדופן במשפחה. הוא הציץ ונפגע, כלומר נעשה אפיקורוס. מלבד זה נמשך לאמנות הקריאה. היה לו כשרון לשירה ולקריינות. הוא למד והתאמן, ואף הופיע באולם ההסתדרות הציונית בערבי קריאה בהצלחה. בהתחלת המלחמה ברח מדומברובה ללמברג, אחרי שנודע לו, ששמו מופיע ברשימת האנשים שצריכים לשמש בני ערובה לכל מקרה, ואשר נמסרה לגרמנים ע״י הקהילה היהודית. מלמברג עבר לסטניסלבוב ומשם לעיירה טלוסטה, בה חי עד לפלישת הנאצים לרוסיה. בתקופת הנאצים קיבלתי ממנו מכתב, בו הוא מודיע לי שיש לו מקום מחבוא. כפי הנראה ניספה בסריקות הסופיות שערכו הגרמנים והאוקראינים.

בזמן המלחמה, כשחגורת ההשמדה התהדקה מסביב לקהילות זגלמביה, יצא יעקיל מדעתו. הוא נקלע למצב טרגי; אשתו ובנו היו בפילץ ואילו הוא בעצמו הטלטל בין דומברובה ופילץ, כשגזרת הגירוש תלויה ועומדת עליהם. הוא ידע היטב מה פירוש הגירוש, ועצביו לא החזיקו מעמד. כל המשפחה, על כל צאצאיהם, נספתה בשואה. הי״ד.

השריד היחידי שנשאר הוא נכדם מאיר, בן לאי־טלה ושלמה קלינפלץ. הוא עבר את כל מוראות הנא־צים. בגיל שלוש עשרה נשלח למחנה עבודה. הגיע עד למחנה מטהאוזן הידוע לשמצה. כיום חי בארץ עם אשתו ובתו.

אברהם טננבאום

בית סבי

אבי מורי ר׳ שמעון טננבוים ז״ל נולד בדומברובה בשנת 1882 להוריו ר׳ שמחה בינם ופריידל טננבוים ז״ל. אבי היה הבן הבכור במשפחה ואחריו היו לסבא עוד 4 בנים ו־2 בנות.

הסבא היה ירא שמים ובר אורין. אהב דף גמרא ועיון בספרי קודש. בעל תפילה שקולו ערב. קיבל „מוסף״ בימים הנוראים. התפרנס ממסחר הפחם. הסבתא פריידל ניהלה בבית בית ספר פרטי לבנות. לא היה זה בית ספר מודרני לפי מושגנו היום, אלא כמה קבוצות בנות שמשום מה לא השתלבו בבתי ספר כלליים. התל־מידות היו בעיקר ממעמד העניים והבינוני, שלמדו אצל פריידל טננבוים ידיעות אלמנטריות כלליות ובמיוחד קרוא וכתוב יידיש ועברית. שכר הלימוד לא עורר בעיה רצינית, כי כל אחד שלם לפי יכולתו ואפשר לשער כי ההכנסה מהשעורים היתה זעומה מאד. היא עשתה זאת יותר לשם מצווה מאשר לשם הכנסה. הילדים גדלו בבית סבא, ובמרוצת הזמן התחילו כל אחד ללכת בדרכו שלו. הבנים שלמה ומשה יעקב נסעו לאמריקה, קרוב לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, הגם שסבא לא היה מרוצה מהחלטתם לנסוע. מאידך, הסכים לגבי הבן שלמה, שגרם לו בהתנהגותו מורת־רוח, שעשה מעשה אשר לא יעשה בימים ההם בבית חרדי: החליף את כובע הקסקט היהודי הטפוסי במג־בעת ולבש חליפה מודרנית, בבית דתי כמו אצל סבי היתה זאת מהפכה שלמה. זכורני איך שסבא בא פעם אלינו הביתה בבכי גדול, ולא יכול להרגע על המעשה הרע ועל הבשורה שגרם לו הבן שלמה שיצא כביכול לתרבות רעה, עם לבוש של „גוי״. זמן רב רגז סבא על שלמה והאחרון בא לזמן מה ללון בביתנו. ולא רצה הסבא להפרד ממנו לפני הנסיעה עד שלא הבטיח להיות שומר מצוות ולהניח תפילין באמריקה.

הבן הרביעי נתן היה בחור עדין נפש ומסורתי סוחר חרוץ וניהל בית מסחר בסוסנוביץ. התחתן שם והקים משפחה בת 8 ילדים. כולם נספו בשואה, חוץ מבת אחת שניצלה ונמצאת בארץ.

הבן הצעיר אליעזר, אדם בעל השקפות מודרניות, לבוש בקפידה לפי האופנה האחרונה: מקל בעל ידית של כסף, כולו חזות אריסטוקרטית; רואה חשבון מוסמך היה ומנהל העסקים במפעלי סטרז׳גובסקי. בתקופה מאו־חרת יותר, ב־1920 בערך, יסד אליעזר את ה„בנק לודובי״ בדומברובה והיה מנהלו. ולאחר מכן, עת נשא לאשה את בתו של דוד זיגרייך, תעשיין ובעל עסקים, עזב את הבנק וניהל את העסקים של חותנו.

היה ציוני נלהב, מצמרת ההסתדרות הציונית במקום ומחוצה לו. בעל טמפרמנט בלתי רגיל היה והשתתף באופן פעיל בהופעות וכנוסים ציוניים. היה בין התור־מים ביד נדיבה והמתרימים לצרכי ארץ ישראל. את דבר הציונות נשא ברמה.

ייחס לו שיטה מיוחדת להשתתף באסיפות והרצאות אנטי ציוניות של הבונד והקומוניסטים היהודיים. שם ניהל וויכוחים סוערים, שהגיעו לפעמים לתגרות ידיים,

ר׳ שמעון טננבוים

אבל לא איש כאליעזר יהסס ויפחד להכניס ראשו לגוב אריות. על כרטיסי הבקור שלו היה מודפס „למען ציון לא אחשה״ ובאמת קיים את זה הלכה למעשה.

חבל שלא זכה לעלות לארץ שכל כך אהב ולחם למענה.

הבת הבכירה, רחלה, נישאה לאיש העסקים ברל פיוטרובסקי מהעיר קעלץ.

הבת הצעירה, סימה, ציונית משחר נעוריה, פעילה בדומברובה במפעלי תרבות עבריים, ובתנועה הציונית.

נפש פיוטית היתה ואהבה חוץ מהשירה העברית גם את הקלסיקאים הפולניים. עלתה ארצה ב־1934.

אבי מורי ר' שמעון ז"ל נולד ח"י חשון 1882 בדומברובה ונפטר בי' סיון 1940.

נחון בקסם אישי, כוח משיכה ושכנוע, לקח שבי כל בני שיחו. מצח גבוה לו של תלמיד חכם, טוב מראה ויפה תואר. עינים מפיקות בת שחוק נבונה, עדנה ורוך. זקנו מסורק למשעי ולבוש בקפידה להפליא. בזמנים ההם בעיירות פולין נדיר היה שיהודי בעל שעור קומה בלמדנות ובצדקנות כאבי ז"ל, ישמור על הופעה נאה ואסתטית בלבוש. חשף את עצמו ללחישות ולשון הרע ר"ל. אבל לא איש כר' שמעון מושפע ממקובלים שג־רתיים, הוא יודע להתעלות ולהבחין בין תפל לבין עיקר. עניו וצנוע, נחבא אל הכלים ונעים הליכות. על אף גדולתו בתורה לא היה קנאי. נצל את השפעתו ומעמדו והאציל מרוחו לקרב אנשים לדבר ה' ולחיי מוסר במלים יפות ובמשלים מתאימים שחדרו ללב. כבש את המוני יהודי דומברובה למחשבה דתית, היתה לו סמיכות לרב, אבל איש לא כינה אותו בתואר הנכבד הזה אלא קראו לו פשוט ר' שמעון, ר' שימילע או ר' שמעון בינעמס (ע"ש סבא). ובשום פנים ואופן לא רצה להש־תמש בתואר, ברח מכבוד. עת הוזמן לכנוסים תורניים, מסיבות ושמחות אף פעם לא התישב על הבמה או בראש השולחן בלא הפצרות. בכל מקרה היה צורך לבקש ולשדל אותו שיואיל לתפוס את מקומו במרכז.

גם אותנו, צאצאיו, לימד את המידה היקרה הזאת: להיות צנועים ולברוח מכבוד. מוטב, טען, שיגידו לכם עלו, מאשר רדו.

משחר נעוריו הצטיין בהגיון בתורה ומחונן באהבת ישראל. כמרצה מעולה ובעל זכרון פינומנלי הפתיע חוגים למדניים, בכושרו לנתח בעיות וסוגיות מסו־בכות בתלמוד ובספרות התלמודית. שלט בשפה העברית בכתב ובעל פה והכיר על בורים את הזרמים בספרות האידישאית והעולמית.

העמיד את אוצר ידיעותיו הרחבות, כשרונו ומירצו לרשות יהדות דומברובה. ובמיוחד למוקירי תורה שבהם. פעל ללא הרף עד יומו האחרון לעצוב דמותה הרוחנית של דומברובה היהודית וכן בשטחים חב־רתיים וסוציאליים שונים.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה ובשנות המלחמה, היתה זאת תקופה של עוני ומחסור, ופחד לבאות. בביה"כ, הלא גדול יחסי, שברדן, מקום־המפגש החברתי של יהודי הסביבה, מופיע אחרי תפילת מעריב מספר פעמים בשבוע ר' שמעון בהרצאות בנושאים תורניים, עניני דיומא כיד הטובה עליו. המקום היה צר מלהכניס את כל הבאים. ספסלים במידה מספקת גם לא היו. אנשים עמדו דרוכים והקשיבו. בקיץ היה יותר נוח. החלונות היו פתוחים והקהל התפשט על שטח רחב יותר.

ההרצאות קנו להם שם ופופולריות. כל הרצאה היתה חויה בלתי נשכחת, והקהל גדל. אנשים חכו בקוצר רוח, ואחרי כל הרצאה, כמשב רוח מרענן, היו היהודים מחליפים דעות עם שכנים וידידים. היה להם נושא למחשבה ולשיחה. באו מכל החוגים, יהודים בני תורה, חנונים, בעלי מלאכה, ועמך. ממקומות המרוחקים ביותר באו; להאזין לחידושי תורה, ולהת־בשם באוירה הרוחנית.

חוג בחורים לומדי גמרא

עירנו לא התברכה בהרבה מוסדות תורניים וישיבות, וכל אב ששאף שבנו יהיה בן תורה פנה לר' שמעון. וכך התחיל לארגן חוגים לבחורים ללימוד גמרא ותוספות, שהתרכזו בהם מיטב הצעירים בעלי רצון וכשרון, ולמדו למודים אינטנסיביים במשך רוב שעות היום. היה זה בית ספר גבוה לתורה שבעל פה.

החוג הקיף בחורים מכל חלקי העיר. כיתתו רג־ליהם למקום התורה. בין האחרים זכורני את האחים חיים ואליעזר פרעזרוביץ, האחים פישל ואלימלך לונדנר, האחים יעקב דוד ומשה שלמה שיוועק, שמשון הירשברג, יעקלה רוזנק, הערשל שטורכיין, לייבל פרקל, יוסף יזרעלביץ, ישכר היידא, ראובן לונדנר, הערשל ויקותיאל סטרז'יקובסקי, הירשפלד ועוד רבים אחרים. רבים מהם חיים אתנו בארץ ונשארו תלמידי חכמים.

הגם שאפשרויותיו הפיזיות היו מוגבלות הפעילו עליו תמיד לחץ להכניס יותר ויותר בחורים.

חוץ מזה, נוהגים היו לבוא לר' שמעון בערבים לומדי גמרא עצמאיים, אברכים צעירים, שנתקעו באיזה סוגיה קשה ותוך זמן קצר, ע"י השולחן, הכל התלבן והאנשים יצאו שמחים ומעודדים.

בגלל מצב בריאותו, אחרי תקופה ממושכת היה נאלץ תחת לחץ הרופאים, לצמצם את פעילותו בשטח ההרצאות ודרשות בביה"כ ולעבור לאורח חיים שקט יותר.

מובן מאליו, שאחרי פעולה ענפה כזאת, הזניח

ענייני הפרנסה, ואמא היתה צריכה לכלכל את ענייני הבית: לטפל באבא שהלך ונחלש, לטפל ב־8 הילדים וניהול 2 חנויות שהיו לנו אז: מכולת ובירה בסי־טונות. אפשר היה להבין שאמא נשברה מעומס העבודה והיינו נאלצים למסור את העסקים לידי אחרים. בת־קופה מאוחרת יותר, ב־1920 לערך, נוסדה ברח׳ מי־עיסקי בבתי וינשטיין ישיבה או „יסודי התורה" כפי שנקראה, בהנהלתו של ר׳ יוסף, חתן הרב מדומ־ברובה. ר׳ שמעון הוזמן לתת שעור בגמרא. גם שם יצאו לו מוניטין כאמן הדיבור, כבעל כושר ויכולת שידע להנעים את משנתו לשומעיו. חוץ מהתלמידים הקבועים, שהיו מחולקים לחוגים, השתתפו בקביעות גם שומעים חופשיים, יהודים בעלי בתים מהסביבה שנתפנו בשעות העבודה ביום. ביניהם בלט במיוחד בהתמדתו ר׳ מנדל וינשטיין, בעל הבנין עצמו. למרות שהיה בעל נכסים ועסקים, יהודי טרוד, לא הסיח את דעתו אפילו משעור אחד.

זכורני כמה הוקסם ר׳ מנדל וינשטיין מתורתו של ר׳ שמעון. ביום בהיר אחד ניגש אליו ואמר: פרנסתי בשפע, ה׳ ברך אותי בעושר ועסקים והנני רוצה להודות להשגחה העליונה שזמנה לי הזדמנות כזאת לשמוע תורה וחכמה מפיך. אני מוסר לך, לאות תודה, זכיון במכרה הפחם „פריז", להשיג כאחד הסיטונאים ישר מהמכרה המפורסם הזה סכום של מספר קרונות פחם מדי יום ביומו, שרק יחידי סגולה, סוחרים מפורסמים או בעלי קשרים יכולים להשיג. ואמנם שופר חלקנו לתקופה ארוכה למדי. ויש לציין שהמוסד „יסודי תורה" העמיד הרבה בחורים טובים בני תורה.

איש שיחה

ביתנו היה בית ועד לחכמים. מקום מפגש להחלפת דעות של אנשי רוח יהודיים ולא יהודיים. בין האור־חים הקבועים בביתנו זכורני מלומד פולני אחד בשם פרופ׳ שציבורה, פרופ׳ להיסטוריה. ישב עם אבא שעות על גבי שעות בערבים, על כוס תה בויכוחים ושאלות על היהודים, הדת וטעמי המצוות, ור׳ שמעון כהלל הזקן ידע מה להשיב על כל שאלה. תלי תלים של ראיות מהמקור הביא בטוב טעם ובצורה מכובדת בפולנית מדוקדקת יפה, כדי ללבן ענינים קטנים כגדולים.

עוד מספר נוצרים, קבוצה אינטלקטואלית, שהיו קשורים אתנו בקשרי מסחר, ניצלו הזדמנות של שעות פנאי לחטוף שיחה, להציג שאלות לפעמים פרובוקטיביות, אבל כאמור, כל אחד יצא בסיפוק.

מנכבדי בעלי הבתים התידדו עם אבי: ר׳ העניך גרשון שפילברג, ר׳ ראובן גרוספלד, ר׳ יוסף צינה קליינמן, ור׳ יעקב פישל. גלגלו שיחות עד שעות מאוחרות. אצלם עיקר הדיבור היה מה לעשות בשטח מסוים ואיך לעזור פה ושם, בעיות אקטואליות של עזרה לנצרכים. ודרך אגב, היו אלה תלמידי חכמים מובהקים. קפץ תמיד בתוך השיחה ענין העומד ברומו של העולם, הדת וההלכה שנתמשכה משיחה לשיחה.

חסיד נלהב של האדמו״ר מקרימילוב. היה בין מיסדי שני „השטיבלעך" לחסידי קרימילוב בעירנו והרוח החיה בהם. דאג לכל מחסורם. במרוצת השנים התקשרה אהבה עזה בין הרבי מקרימילוב לבין ר׳ שמעון דאמברובר, כפי שהרבי כינה אותו.

בין אלפי החסידים שדבקו ברבי ביניהם למדנים, תלמידי חכמים, ועשירים מופלגים, לא היו רבים שזכו ליחס כבוד שכזה וחבה כפי שזכה ר׳ שמעון. בבואו אל הרבי היה הרבי קם ממקומו ובשמחה עצומה הלך לקראתו עם השלום עליכם. ולאחר מכן שם ידו על כתפו של ר׳ שמעון, וככה צעדו אנא ואנא שעה ארוכה בשיחה אינטימית עד שהגיעו חזרה למקום מושבו של הרבי או שהתבודדו בחדר הקרוב.

בשעות הסעודה, בשבתות וחגים הרבה הרבי להגיד חידושי תורה. שעות על גבי שעות נמשכה הסעודה ואחרי הגמר, כשהקהל והרבי היו כבר עייפים למדי והחסידים התפזרו לאכסניותיהם, התחילה נהירה לחדרו של ר׳ שמעון. מלה במילה חזר ר׳ שמעון בשעות של הלילה על כל תלי תלים של גלויות ונסתרות שנאמרו ע״י האדמו״ר. ואכן הרבי ידע מה גלום ביהודי זה ומסר לו להגהה כל הספרים, החבורים והכתובים להדפסה לידים הנאמנות של אבי.

אבי עשה לילות כימים בעבודת קודש זו. משימה קשה שהרבי הטיל עליו, היתה לנסוע בשליחות לבחון את החתנים המיועדים לבנות הרבי. כשהבנות הגיעו לפרקן נקרא אבי לרבי והלה מסר לו כתובות מספר של מועמדים לחתנים. ועל פיו ישק הדבר. לפני משימה כזאת עבר עליו חרדה רבה, לילות של נדודי שינה ויסורי מצפון. הכניס גם אותנו, אנשי המשפחה, בסוד הענין. וכולו התרגשות על גודל האחריות המוטלת עליו ושחלילה לא יכשל. ואמנם לא נכשל. והרבי היה תמים דעה בבחירתו של הבחור.

כתובת לעזרה סוציאלית

קופות הצדקה בעיר היו מצומצמות ולא יכלו לעמוד בלחץ הדרוש. משפחות שירדו מנכסיהם, בני תורה עניים, חולים עניים, אנשים מכובדים שזקוקים למתן בסתר, כולם באו לתנות צרותיהם לפני ר׳ שמעון. הפונים לא שערו לעצמם כמה בריאות עלה לו אם הבקשה לא נתמלאה או שנתמלאה בחלקה. מצדו לא חסך טרחה. ובמאמץ היה מכתת רגליו בחום ובגשם. ובמיוחד בימי פגרא לא נח, בערב יום כפור, חול המועד היו אלה זמנים, ושעת כושר לאסוף תרומות.

היה בועדה צבורית ביחד עם ר׳ שמעון איזנמן ועם ר׳ שמואל באומץ מטעם הג׳וינט, שהקים מט־בחים לילדים נצרכים אחרי מלחמת העולם הראשונה. הקיף כמעט כל האוכלוסיה היהודית בעיר. היה זה מחסן מרכזי עם מדריכים שהיו דרושים לפקח על חלוקה יומית לכמה תחנות בעיר. חלקו מנות לילדים כל בוקר. עם כוס קקאו או תבשיל. זאת היתה עבודה רצינית לפקח יום יום על חלוקה צודקת שכל ילד יקבל מנתו בשלמות. באזור רדן המטבח היה בבית חיים לייב יונגסטר, בפקוחו של ר׳ יעקב שלום פישל.

לא היתה פעולה ציבורית שלא השתתף בה. כאב את כאב עמו, בן נאמן להמוני יהודי דומברובה.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה הרגיש מה עומד להתרחש כלל ישראל, נפל עליו עצבות, וחזר בהזדמ־נויות שונות — מוטב לא לזכות לסוף המלחמה.

ובליל י׳ סיון שכב לישון בערב ולא קם. מת מיתת נשיקה.

ברוך שמחוני

אבות ובנים

„אין אני מתאר דיוקנאות בני אדם כמות שהם,
אלא כפי שנשתקפו בעיני".

(מתוך „ערפילי שנות הילדות" ל־י. ל־ פרץ)

בין האבות בעיירתנו זכור ר׳ זישע, שנטש את מסחרו (עורות) והקים מקווה כשרה לגברים ונשים, בשטח רחב ופתוח בקצה הדרומי־מערבי של „התחום". במקום הזה יכלו אחינו בני ישראל לשטוף, לטבול ולהטהר כאוות נפשם, כשבידי כל אחד ואחד עביט עשוי עץ לבן. מי המקוה זרמו בתעלות פתוחות למרחקים, אל שדה בור שגידל קוצים בשפע, ואשר פרחיו הדוקרניים שמשו בתשעה באב לשם זריקתם והדבקתם איש לזקן רעהו. היה בזה רמז לסבל, אבל בעיקר היה במנהג זה משום הסחת הדעת מיום צום ארוך וחם בעת ההמתנה לשקיעת השמש, לשעת מנחה ומעריב.

את מסחרו הקודם של ר׳ זישע קבל על עצמו בנו, איטשע מאיר, אשר עזב את „התחום" ועבר מזרחה לרחוב אולמן המתפתחת והמשיך בסחר העורות. הקשישים הקודמים סבי ר׳ יצחק אהרון מסר את מס־חרו — חמאה וגבינות — לבנו הגדול שמחה, שגם הוא עקר מזרחה מחוץ ל„תחום המושב" ופתח חנות ברחוב המפתח.

מעתה פוגשים את ר׳ יצחק אהרון עם צרור כלי קודש, מחזורים, מזוזות ותפילין וכיוצא בזה. ואמרות של בדיחות דעת תמיד בפיו:

אעסוק בתשמישי קדושה לסידורים
ולא אזקק לקונים יהודים.

ר׳ שמחה היה חסיד נלהב של הרבי מאלכסנדר, רכש מתוך הערכה את ספרו של הרבי „ישמח ישראל". בספר זה (בסוף הדף הלבן) היה ר׳ שמחה רושם בכתב מסולסל בלשון הקודש את תאריכי הלידה של ילדיו. שנשאו שמות לזכרם של הרבנים הנפטרים למען ייתנו מזכותם לילדים.

לבנו הראשון קרא ברוך, כדי שגם הברכה וגם השמחה תהיינה שרויות במעונו. ביום בריתו היה יום הזכרון המאה של הרבי ברוכל זצ"ל ממזובוז, נכדו של הבעש"ט, שבזכות יחוסו של סבו, היתה לו השפעה על קהל חסידיו (בחצרו מצא מקום הבדחן הידוע הרשלי מאוסטרופול). לבנו השני קרא ירחמיאל — ישראל לזכרו של מחבר „ישמח ישראל" — האדמו"ר השני בשושלת הרבנות באלכסנדר.

בני דומברובה מחוג דתי בנכר 1920
דאָמבראָווער יידישע לאַנדסלייט אין אויסלאַנד אין אַ גוטן געזעלשאַפטלעכן צוזאַמענלעבן, 1920

בימים הבאים כשגדלו בניו ו„החדרים" כמעט וחוסלו היה ר' שמחה צריך להחליט על חנוך בניו, בין בית ספרם של אגודת ישראל מיסודו של חסידי גור או לבית הספר העברי מיסודו של „מזרחי". בסתר ליבו היה ר' שמחה אוהד לרעיון ארץ ישראל ועליו היה להחליט בגלוי על שליחת בניו לבית הספר העברי שמסביבו חוגים עוינים לציון, ולכן החליט להוציא מתוך אמתחתו „עילה", ריב ישן שהיה נטוש בין האדמו"ר מאלכסנדר, ירחמיאל ישראל דנציגר זצ"ל, ובין האדמו"ר מגור, אריה ליב אלטר זצ"ל. לא הואילו הפצרותיו של אביו יצחק אהרון שהשתדל למנעו, שליחות זו עשה לפי מצוותו של הרב המקומי, עושה דברם של אגודת ישראל.

זכה ר' שמחה שבנו ובתו יעלו כחלוצים לארץ ישראל. גם בנו השני הכשיר את עצמו לעליה. ר' שמחה עצמו מוכן היה להכין לעצמו מקצוע הקשור בבנין, בחשבו כי בלי מקצוע ועבודה פיזית אין מקום בארץ ישראל אך הסרטיפיקט התמהמה והמלחמה השניה פרצה.

כשנולד נכדו הראשון, יאיר, בשנת תש"א נשלח אליו מארץ ישראל מברק (בזמן מלחמת העולם השניה באמצעות הצלב האדום) ודאי רשם גם אותו בספר, בדף הלבן בו רשומים היו ימי הלידה של המשפחה ובודאי מצא (צורף מקרים) כי שמו של נכדו כשמו של הרבי הרביעי לפי מנינו של חצר הרבנות באלכ־סנדר, האדמו"ר בצלאל־יאיר (בן אחיו של מחבר „ישמח ישראל").

תוך כדי המלחמה עוד קיים ר' שמחה את בית התפילה בביתו, לזכרו של אביו יצחק אהרון ורחש כבוד לאבותיו, והאמין אמונה רבה, שבזכות רציפות הדורות ושלוב הדורות העם היהודי נשמר עד כה.

מתוך אותו בית התפילה הוצא על ידי השטן הנאצי, בעצם יום הכפורים בשנת תש"ג לדרכו האחרונה עם שארית משפחתו.

יהודה לונדנר

ר׳ גימפל טריימן

למי נשייך אותך, ר׳ גימפל טריימן? לבעלי המלא־כה? הרי ידעת להעלות עצמך לעילה ולעילה, מעל חיי יום יום של עבודה אפורה. הנשייך אותך ליהודים „היפים", הולכי בטל? הרי בזת להם. אולי נשייך אותך ליושבי קרנות ודוברי רכילות? הרי מטבעך היית שת־קן וידעת רק מעשים, ודווקא מעשים טובים, היית יהודי שידעת לשלב עבודת כפיים, יראת שמיים ומעשים

גימפל טריימן יהודי יקר

טובים. ידעת לחייך לתוך החיים, למרות שבחייך אתה, ובתוך משפחתך, להרבה נחת לא זכית.

כמה אהבו אותך הגויים שאצלם עבדת, שבתוך תוכם היו שונאי ישראל מושבעים, כמו דנצקי וקמיעץ ימ"ש, אך את גימפל הפחח נעים ההליכות אהבו אהבת אמת.

כאשר ר׳ גימפל טריימן התהלך ברחובות קרולובה ידוויגה, ועל כתפיו אסל עם שני דלי זפת, למען תקן הגגות לפני בוא החורף, הייתי עדיין ילד, אך חיבה מיוחדת רחשתי ליהודי קטן־קומה זה עם כתפיו הרחבות והדרת זקנו, בשל יכולתו לטפס בזריזות על הגגות המקומרים ביותר והתלולים ביותר: בשל חוסר פחדו להתכופף מקצה הגג למען התקן מחדש מרזב.

עזה היתה אהבתו לילדי ישראל. לא פעם באמצע מלאכתו, היה עוצר ילד בלכתו מ„החדר", מחייך לתוך פניו, צובט בלחיו ואומר בקנטרנות: „זה הקטן גדול יהיה". אהבתי את היהודי הזה בשל אי־יכולתו לכעוס אף פעם, למרות הצעקות וההפרעות שאנו, ילדי קרו־לובה ידוויגה, גרמנו בחצרו, תחת חלון בית מלאכתו.

היית שונה מכל יהודי הרחוב: לא חיוור — תמיד שזוף, וידיך מיובלות אך אדיבות, פתוחות תמיד לעשית צדקה.

מיהרת ביום שישי לבית המדרש פן תאחר קבלת שבת. באת ועל ידיך עדין דבוקות חתיכות זפת. בגדי השבת הלמו אותך במיוחד, כי אצלך באמת היה מעבר עמוק מחיי חולין של ששת ימי מעשה לשבת מנוחה. למנוחה היתה עבורך משמעות מיוחדת. בגמר תפילת קבלת שבת, עמדת על יד פתח בית המדרש, וניהלת „התחרות" עם אבי, ר׳ חנוך לונדנר, ז"ל, מי יקח יותר „אורחים" הביתה לסעודת שבת, כי בלעדיהם לא יכולת להסב לסעודה.

חרדת לבנך היחיד משה׳לה, לו נתת הטוב שבחינוך יהודי. מורי הוראה מיוחדים לחינוך תורני והשכלה חילונית הבאת אליו הביתה. בהיותו בניכר, ואחר כך בישראל, חלמת שאי־פעם תגיע אליו ארצה, הארץ שכה השתוקקת אליה אך לא ניתן לך.

יהא זכרך ברוך, יהודי יקר, ר׳ גימפל טריימן.

יוסף פיוניטשני (ניצני)

מנחם קרייצער

דער איבערזיידלער פון יידישע עמיגראַנטן

מנחם איז געבוירן אין יאָר 1901 אַלס עלטסטער זון פון די אין דאָמבראָווע גוט באַקאַנטע פאַמיליע, באַלטשע און אליעזר קרייצער, ער האָט געהאַט 2 שוועסטערן — העלאַ און לאַלאַ און 2 ברידער — יאַסעק און וואָוטשע.

די פאַמיליע קרייצער איז געווען פאָפולער כמעט ביי דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אַלס פאָלקס־טימלעך, אינטעליגענטע. באַזונדערס איז געווען באַ־קאַנט מנחמ׳ס מוטער באַלטשע קרייצער, צוליב איר פראָפעסיע, — זי איז געוועזן אַ העבאַם. דאָס איז אייגענטלעך שוין געוועזן אַ גענוגנדיקער גרונד צו זיין פאָפולער, אין די ערשטע צענדליקער יאָרן פון אונדזער יאָרהונדערט, ווען דאָס שפיטאָל־וועזן אין פוילן איז געוועזן שוואַך ענטוויקעלט. חוץ דעם האָט דאַן, ספּעציעל ביי דער יידישער באַפעלקערונג ממש געהערשט אַ מורא צו גיין אין שפיטאָל אַריין, צוליב די דאָרטיקע קאַלטע אַטמאָספערע. און די באַדינונג אין שפיטאָל איז געווען אַ קריסטלעכע, און אָפּט אַ ניט פריינדלעכע. און דערצו אויך דאָס פּראָבלעם פון כשר עסן. צוליב די אַלע סיבות זענען דאַן אַלע קינ־דער־געבורטן פאָרגעקומען אין שטוב, מיט דער הילף פון דער העבאַם (נאָר אין זעלטענע פאַלן האָט מען גערופן צו הילף אויך אַ דאָקטאָר) און כמעט אַלע יידישע קינדער זענען געבוירן געוואָרן מיט דער הילף פון מנחמ׳ס מוטער.

באַלטשע די העבאַם האָט געזען אין איר אַרבעט ניט בלויז אַ פּראָפעסיע, כדי צו פאַרדינען געלט, נאָר אויך אַ באַשטימונג, אַן אויפגאַבע, צו געבן הילף דער יידישער פרוי אין די שווערע שעה׳ן בעתן קינדער־געבורט, זי האָט אויך געוווסט מיט איר באַציונג און רייד צו ווירקן פסיכאָלאָגיש באַרויקנדיק אויף די קינפעטאָרין. ביי די אָרימע שיכט, האָט זי גאַנץ אָפּט אויך געזאָרגט דערפאַר, עס זאָל זיין אין שטוב אַ ביסל זופּ און אַ שטיקל עוף, כדי די קינפּעטאָרין זאָל זיך קאָנען וואָס שנעלער שטעלן אויף די פיס.

אין דער דאָזיקער אַטמאָספערע פון פאָלקסטימ־לעכער אינטעליגענץ און מענטשן־ליבע איז אויסגע־וואַקסן און דערצויגן געוואָרן מנחם. אָן ספק האָט דאָס געהאַט אַן איינפלוס אויף דער געשטאַלטונג פון זיין כאַראַקטער און ווייטערן לעבנס־לויף.

מיטעטק איז געוואָרן אַן אינטעליגענט אין פולן זין פון וואָרט און גלייכצייטיק אַ פאָלקס־מענטש; אַנ־געזאַפּט מיט יידישער קולטור, האָט ער געהאַלטן פאַר זיין פליכט צו טראָגן בילדונג און וויסן פאַר

מנחם קרייצר איש „היאס”, ממקימי בית „היאס” בבאר שבע וממכווני עלית הפליטים לישראל

מנחם קרייצער — דער אָנפירער פון „היאס”אין אייראָפּע שפעטער איניציאַטאָר פון „היאס”־הויז אין באר שבע

יידישע קינדער און דערוואַקסענע. באַהערשט פון אַל־געמיינע מענטשלעכע אידעאַלן, ווי סאָציאַליזם, גלייכ־הייט און ברידערליכקייט, איז ער ניט אַוועק דינען פרעמדע געטער, נאָר זיך געשטעלט אין דינסט פון זיין פאָלק.

אַזוי זעען מיר דעם יונגן מיטעטק אין די ערשטע יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה 1914—18 — יאָרן פון שטורם און דראַנג, פון רעוואָלוציעס, ווען עס האָט זיך אויסגעדאַכט, עס קומט אַ נייע עפּאָכע

הוריו אחותו וגיסו של מנחם קרייצר
עלטערן, שוועסטער און שוואָגער פון מנחם קרייצער

אין אייראָפּע, פון פרייהייט און זיכערקייט פאַר אַלע־מען. דאָן געפינען מיר אים אין די רייען פון דער „פועלי־ציון״ פּאַרטיי באַזירט אויף באָראָכאָוו׳ס טעאָריע, אַז די פּראָבלעמען פון יידישן פּראָלעטאַריאַט, קענען געפינען אַ לעזונג נאָר אין ארץ־ישראל. צוזאַמען מיט ברוך שענהאָף, וועלכער איז געוואָרן דער מאַסן־רעדנער און אָרגאַניזאַטאָר פון דער פּאַרטיי, און אגב איז אויך געווײלט געוואָרן אַלס ראַטמאַן אין שטאָט־ראַט, איז מנחם געווען טעטיק אויפן קולטורעלן געביט, ער האָט איינגעאָרדנט רעפעראַטן און פּאַרלעזונגען ווי אויך געשאַפן אַ ביבליאָטעק. מנחם באַגניגט זיך אָבער נישט מיט פאַרשפּרייטן יידישע קולטור צווישן דערוואַקסענע. אין סעפּטעמבער 1921 פאָרט ער אויף אַ קורס פון אַ לערער סעמינאַר, וועלכער איז פאָרגעקומען אין קרינקי ביי ווילנאַ. דעם קורס ענדיקט ער אין נאָוועמבער 1922. צוריקקומענדיק קיין דאָמבראָווע אַרבעט ער אַלס לערער אין דער „מזרחי״ שולע אויף 3 מאַי גאַס, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן צווישן אַנדערע, דורך חיים גרייצער, דער דעמאָלטיקער אָנפירער פון „צעירי מזרחי״. ענדליך האָט מנחם באַשלאָסן מקיים זיין די מצוה פון הגשמה עצמית און עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

בלטשה קרייצר, המילדת הידועה, עם בעלה אליעזר.
באַלטשע קרייצער, די ערשטע איבערגעגעבענע הייבאַם אין דאָמבראָווע, מיט איר מאַן אליעזר

אין יאָר 1924 קומט ער אין לאַנד, ער איז דאָ באַשעפטיקט ביי שווערער פיזישער אַרבעט, און האָט אויך גאַנץ נישקאָשעדיק אונטערגעהונגערט. ער ווערט אָבער דערפון ניט נתפעל, און נאָך אַ טאָג פון שווערע אַרבעט און פאַרבייסן מיט קדחת, טרעפט מען אים צוזאַמען מיט נאָך חברה אויפן שפת הים אין תל־אביב, טאַנצן אַ הורה־טאַנץ ביז אין די שפּעטע אָוונט־שעהן. ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון חברת „טראַסק״ וואס איר אויפגאַבע איז

קבוצת חיילים בצבא הפולני עם ברוך שינהפט חברו של מנחם קרייצר. 1920
אַ גרופּע יונגעלייט פון פוילישן מיליטער — חברים פון מיעטעק קרייצער

געווען אַריינצובריינגען אַ ביסל הייטערקייט און פריי־ליכקייט און הייבן די מאָראַל פון די דאַמאַלסטיקע אידעאַליסטן וואָס האָבן געחלומט וועגן אַן ארץ ישראל, באַזירט אויף סאָציאַליסטישע פּרינציפּן. דער דאַמאַלסטיקע ישוב האָט זיך באַצויגן צו די חברותה בכבוד.

ברוך שינהפט נציג פועלי ציון בעירית דומברובה
ברוך שענהאַפּט, אַ פאָרשטייער פון „פּועלי־ציון" אין שטאָט־ראָט

אין יאָר 1926 ווען דער עקאָנאָמישער קריזיס אין לאַנד האָט דערגרייכט זיין שפּיצפּונקט און עס האָט געהערשט אַ טאָטאַלע אַרבעטסלאָזיקייט, האָט דער צאַרטער מנחם געליטן בוכשטעבלעך הונגער. דער פאַקט געפינט אַן אויסדרוק אין זיינע 2 לידער, גע־שריבן אין מערץ 1926. ער שרייבט צווישן אַנדערן:

„איז הונגער מיר געוואָרן אַ ברודער, שלייכט מען זיך אַרום ווי אַן אויסגעדאַרטער הונט און מען זוכט אַ שטיקל ברויט, און ווען באַנאַכט קומט, לעגט מען זיך אין בעט אַריין און ביי זייט ברודער הונגער. בין איך צופרידן, וואָס אויף מיינע אַקסלען ליגן אויסגע־הונגערטע סקעלעטן־טעג, צעטאַנץ איך זיך מיט זיי אַ הורה, אַ ווילדן זאַרגלאָ־ן ביז אין גרויען מאָרגן אַריין."

אינצווישן האָט מנחם געפונען אַרבעט אין אַ שטיין־האַקעריי און ביי דער אַרבעט איז ער אַזוי שווער פאַרוואונדעט געוואָרן, און ס'האָט געדראָט צו אַמפּוטירן דעם פוס, וואָס האָט דעצידירט וועגן זיין צוריקפאָרן קיין פוילן צו זיין מוטער.

אין סעפּטעמבער 1926 פאַרלאָזט מנחם דאָס לאַנד און קומט צוריק קיין דאָמבראָווע. אַנטוישט און צע־בראָכן, געפינט ער נישט מער קיין מנוחה און באַ־שליסט ווידעראַמאָל אַוועק, דאָסמאָל קיין קאַנאַדע ווי עס וווינט זיין שוועסטער לאַלאַ. אָבער אויך דאָ אין קאַנאַדאַ געפינט ניט מנחם זיין פּלאַץ, אויב אין ארץ־ישראל האָט אים געפייניקט די פראַגע „ואם תאמר מה

נאכל, האָט אים אין קאַנאַדע געפעלט די יידישע סביבה און די גייסטיקע שפייז. דאָ האָט ער געפונען אַן אַטמאָספערע פון ביזנעס און מאַטעריאַליזם, דאָס יידישע געזעלשאַפטליכע און קולטורעלע לעבן האָט צו שוואַך פולסירט.

עקאָנאָמיש איז ער טאַקע געווען פאַרזאָרגט, אָבער לא על הלחם לבדו יחיה האדם, און בפרט ניט אַזאַ טיפּ ווי מנחם, וועלכער איז געווען פון זיין פריעסטער יוגנט געבונדן מיט דעם יידישן פאָלקס־לעבן, און מיט דער יידישער קולטור, גייט ער טאַקע אַרום אַז אומצופרידענער און אַ פאַרביטערטער. איבער זיין מצב רוח שרייבט ער דעמאָלט:

„...נאָך גוט וואָס איך האָב אומעט אין האַרצן דערצויגן, האָב איך מיט וועמען צו שפּאַנען אויף די גאַסן, צווישן עלעקטרישע מענטשן, וואָס האָבן זייער האַרץ פאַרלוירן. צי איך מיט פעדער פון אומעט דעם ניגון פון פאַרלוירענע נעכטנס, און מאָל מיר מיט ראָזע פאַרבן דעם מאָרגן וואָס אונטער דעם ריקן. צווישן ווילד פרעמדע מענטשן, זאַמלען נדבות, בליקן פון מיידלעך און קיינעם קיין גוט מאָרגן ניט זאָגן און פון קיינעם ניט הערן."

דאָ האָט זיך אַריינגעמישט דער גורל, וועלכער האָט אים צוזאַמענגעפירט מיט זיין צוקונפטיקער פרוי. דאָס האָט נאַטירלעך אַריינגעברענגט אַ ראַדיקאַלע ווענדונג אין זיין לעבן. צום באַשלוס זיך צו שאַפן אַ פאַמיליען לעבן האָבן וואַרשיינלעך געווירקט: זיין עלטער, די פולע אַנטוישונגען, צווישן זיי אויך וואַר־שיינלעך אַ ליבע אַנטוישונג און צולעצט האָט ער, ווייזט אויס, געפונען דאָס מיידל, וועלכע האָט אים אַנטשפּראָכן אין כאַראַקטער. דאָס אַלעס האָבן ביי מנחמן רייף געמאַכט דעם געדאַנק און דעם ווילן זיך אויפבויען אַן אייגענע היים. אָנהויבנדיק פון יאָר 1928 אַרבעט מנחם אַלס פאַרטרעטער פון אַ שיפס־געזעלשאַפט, וועלכע האָט זיך פאַרנומען מיט די אי־מיגראַציע פון פוילן קיין קאַנאַדע און אויך מיט איבערשיקן געלט פון אימיגראַנטן פאַר זייערע פאַ־מיליעס אין פוילן. זיכער האָט מנחם גענומען אַרבעטן פאַר פרנסה וועגן, עס וועט אָבער נישט זיין אומ־וואַרשיינלעך צו זאָגן, אַז אָנגענומען דעם אַרבעטס־פּלאַץ האָט ער (ווען אויך אונטערבאַוווסטזיניק) אויך דערפאַר, ווייל די אַרבעט פאַר און צווישן עמיגראַנטן האָט געהאַט אין זיך עלעמנטן פון טראָגן הילף פאַר ליידענע און סופו מוכיח על תחילתו.

אין יאָר 1938 גייט מנחם איבער אַרבעטן אין יידישן אימיגראַנטן הילפס־קאָמיטעט פאַר קאַנאַדאַ. דאָ ביי דער טאָג־טעגלעכער אַרבעט פון טראָגן הילף פאַר די יידישע אָרימקייט האָט ער צוריקגעפונען זיין איך. ער צייכנט זיך אויס ביי זיין אַרבעט מיט איבער־געבנקייט, מיט פלייס און מיט געוויסנהאַפטיקייט און שטייגט שנעל אַרויף אין די אָנפירונג פון דער אַרבעט. עס איז דעריבער קיין ווונדער, אַז באַלד נאָכן סוף פון צווייטן וועלטקריג, ווען די יידישע הילף אָרגאַניזאַציעס, ווי „היאַס" און „דזשוינט" האָבן געזוכט פאַסיקע קאַנדידאַטן אָנצופירן מיט דער הילפס־אַרבעט אין אייראָפּע, איז מנחם געווען איי־נער פון די ערשטע. אין יאָר 1945 ווערט מנחם אויס־געבאָרגט דעם אַמעריקאַנער „היאַס", וועלכער שיקט אים קיין אייראָפּע אָנצופירן מיט דער הילפס־אַרבעט פאַר און צווישן דער שארית הפליטה פון אייראָפּעישן יידנטום אין די „אונרא"־לאַגערן אין דייטשלאַנד, עסטרייך און פראַנקרייך, צוערשט פאָרט ער קיין אַמעריקע און פון דאָרט קיין לאָנדאָן, כדי זיך צו באַזאָרגן די נויטיקע פאָרמאַליטעטן צו דערמעגליכן זיין אַרבעט מצד דער מיליטערישער באַזעצונגס־מאַכט אין דייטשלאַנד און אין עסטרייך.

אין דעצעמבער 1945 קומט מנחם קיין אייראָפּע, געקליידעט אין מיליטער־אוניפאָרם אין ראַנג פון אַ קאָלאָנעל. דאָרט ערשט האָט זיך מנחם אַרויסגעוויזן אין זיין גאַנצער גרויסקייט.

צווישן די רעשטלעך פון דעם 6 מיליאָנען אייראָ־פּעישן יידנטום, פון וועלכע דער גרעסטער טייל האָט זיך נאָך געפונען אין די געוועזענע קאָנצענטראַציאָנס־און פאַרניכטונגס־לאַגערן, אמת שוין באַפרייטע פון די נאַצי־מערדער, אָבער פיזיש קראַנק און צעבראָכן גייסטיק — ווי פאַרמשפּטע צום טויט, וועלכע מ„האָט ערשט נאָר וואָס אַרונטערגענומען פון דער תליה; ווי נאָך אַדורכגעמאַכטן שאָק, אָדער ווי אויפגעקומענע פון אַ לעטאַרגישן שלאָף. זיי האָבן געלעבט נאָר מיטן היינטיקן טאָג, וועגן אַ צוקונפט האָבן זיי איבער־הויפּט ניט געטראַכט און אויך ניט געקענט טראַכטן. זיי האָבן ניט געקענט בויען זייער צוקונפט, געשטיצט אויף די פאַרגאַנגענהייט, ווייל זייער פריערדיקע וועלט איז געווען חרוב, אויסגעריסן מיטן וואָרצל דורך די נאַצי־באַנדיטן — איז נאָר געבליבן פאַר יעדן איינעם, פּרוּוון זיך אויפבויען זיין היים פון אָנ־פאַנג אָן; שאַפן אָדער אַריינגיין אין אַ נייע וועלט.

מנחם קרייצר בהעלותו פליטי שואה ארצה מטעם „היאס״
מנחם קרייצער ברענג עולים קיין ישראל אין נאָמען פון „היאַס״

צו דעם ווידער האָבן זיי ניט געהאַט גענוג גייסטיקע כוחות און שטאַרקן ווילן.

זיי זענען געווען ווי די עצמות היבשות פון יחזקאל, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין אַ איבערנאַטירלעכן כוח, וואָס זאָל זיי צוריק ברענגען צו אַ אויפלעבונג. צום גליק האָט זיך דאַמאָלס געפונען דער כוח אין געשטאַלט פון די חיילים פון דער יידישער בריגאַדע.

דאָס באַווייזן זיך פון די בריגאַדע־חיילים מיט זייערע מאַשינען, אויף וועלכע דער מגן־דוד איז געווען אויסגעמאָלט. דער זעלבער מגן דוד, וועלכער איז ערשט נאָר געווען דער צייכן פון דעם רעכטלאָזן און פאַרמישפּטן. האָט זיך פּלוצים אַרויסגעוויזן ווי דער סימבאָל פון אַ כוח, וואָס האָט געקעמפט צווישן אַנדערע און באַזיגט די נאַצי חיה. זייער דערשיינען האָט געווירקט ווי אַ לעבנס עליקסיר פאַר די רעזיגנירטע און פאַרצווייפעלטע, אין די עצמות היבשות האָבן באַקומען הויט מיט פלייש. זיי האָבן געטראָגן מיט זיך און געברענגט צו דער שארית הפליטה, די בשורה פון אַ נייעם און פרייעם לעבן אין דעם אַלטן־נייעם אייגענעם לאַנד ארץ־ישראל, ווו עס עקזיסטירט שוין דער קערן פון אַ זעלבשטענדיק יידישן לעבן, אָן גלות קאָמפּלעקסן.

אין דער זעלבער צייט האָט אויך מנחם אָנגעהויבן זיין טעטיקייט: אָרגאַניזירן אין גרופּן די אַלע, וועלכע ווילן עמיגרירן קיין אַמעריקע אָדער קאַנאַדע און באַזאָרגן דערצו אַלע נויטיקע פאָרמאַליטעטן און די טראַנספּאָרט־מיטלען ביז צו דער שיף א.א. און למעשה האָט מנחם געקענט פירן די אַרבעט זיצענדיק אין פּאַריז, אין דער „היאַס צענטראַלע פאַר אייראָפּע״ און פון דאָרט אויס פירן זיין אַרבעט מיט דער הילף פון געצאָלטע באַאַמטע. מנחם האָט אָבער ליבער געוואָלט אַליין פּערזענלעך קומען אין קאָנטאַקט מיט דער שארית הפליטה, עס איז געווען אַ זאַך פון געפיל און ווען ער האָט באַזוכט אַלע לאַגערן אין דייטשלאַנד, מיט די אים אַזוי נאָענטע יידישע מאַסן, האָט ער זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט מיט זיין גאַנצן וועזן, ער איז אַרויס אין גאַנצן פון די ראַמען פון זיין אויפגאַבע; ער האָט אָרגאַניזירט אויך טראַנספּאָרטן קיין אַמעריקע, אָבער דאָס

איז פאַר אים געווען אַ נעבן־זאַך און דערמיט אויך
צו מאַסקירן זיין הויפּט־אַרבעט. מנחם האָט זיך גע־
שטעלט אין דינסט פון דער עליה ב׳, וועלכע איז
דאַן אָרגאַניזירט געוואָרן מיט דער הילף פון דער
יידישער בריגאַדע. מנחם האָט געשטעלט צו דער דיס־
פּאָזיציע פון עליה ב׳ אַלע זיינע קאָנטאַקטן מיט דער
מיליטערישער אָקופּאַציע מאַכט, און אפילו זיינע
טראַנספּאָרט־מעגלעכקייטן. ער האָט טאַקע געשטעלט
אין געפאַר זיין גאַנצע אָפיציעלע אַרבעט, אָבער דאָס
האָט אים ניט אָפּגעהאַלטן פון צו דערפילן זיין אויפ־
גאַבע.

מנחמ׳ס האַנדלונג דערמאַנט אין די אגדה וועגן
אַ חסיד, וועמען די פרוי האָט איבערגעלאָזט אַמאָל
אַליין אין די קראָם, און ווען עס איז אַריין אַ קונה
און געפרעגט אויב עס איז פאַראַן ביי אים למשל,
זאַלץ, האָט ער געענטפערט, אַז זאַלץ איז פאַראַן ביי
משה דעם שכן און אויך ביי יעקב דעם אַנדערן שכן,
און ביי מיר איז אויך פאַראַן זאַלץ. אַזוי אויך מנחם,
ער האָט צוערשט הויפּטזעכליך געאַרבעט פאַר דער
עליה קיין ארץ־ישראל, און דאַן אויך פאַר דער עמי־
גראַציע קיין קאַנאַדע. עס איז דעריבער קיין ווונדער,
אַז נאָך 3 יאָר פון אַרבעט אין דייטשלאַנד האָבן,
לויט אַן אָפיציעלן באַריכט פון „היאַס״, עמעגרירט
נאָר 14 טויזנט יידן קיין קאַנאַדע. דאָס הייסט נישט,
אַז ער האָט פאַרנאַכלעסיקט די עמיגראַציע קיין קאַ־
נאַדע, אומגעקערט — דאָרט ווי עס איז נאָר געווען
נויטיק, האָט ער אָפּגעגעבן אַלע כוחות. אַזוי צום
ביישפּיל, איינמאָל ווען ער האָט דערפאַרן, אַז די שיף
„מאַרינע פלאַשער״, וואָס געפינט זיך אין פאָרט ברע־
מען, האָט נאָך פּלאַץ אויפצונעמען 29 עמיגראַנטן און
זי פאָרט אָפּ 10 אַזייגער פרי, איז ער אַרויס פון
פראַנקפורט מיט אַ מאַשין בעת אַ שטאַרקן רעגן
און געפאָרן מיט אַ שנעלקייט פון 120 קילאָמעטער,
כדי זי צו כאַפּן און טיילן די אַלע אפידעוויטס, וואָס
ער האָט געקענט געבן, כדי נאָך 29 פּליטים זאָלן
קאָנען עמיגרירן.

אין יאָר 1949 האָט מנחם געענדיקט זיין מיסיע
אין „היאַס״ און צוריק קיין טאָראָנטאָ, אַלס דירעקטאָר
פון די יידישע אימיגראַנטן הילפס־געזעלשאַפט, אָבער
ווי עס ווייזט אויס, איז ער שוין דאַמאָלס געווען מיטן
געדאַנק אין ישראל.

נאָכדעם ווי עס איז ענטשטאַנען די יידישע מדינה,
איז מנחם אין יאָר 1951 עולה מיט זיין פרוי און
קינדער קיין ישראל. באַלד איז ער געוואָרן דער סגן
יו״ר פון דעם ארגון יוצאי ארה״ב וקנדה בישראל.
אויך אין ישראל האָט מנחם אַנגעפירט מיט דער
הילפס־אַרבעט פון „היאַס״ הויפּטזעכלעך צווישן נייע
עולים. נעבן דערטיילן הלוואות צו פּראָדוקטיווע
צוועקן, האָט דאַן „היאַס״ אויפגעבויט און אויסגע־
האַלטן פאַרשידענע פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס,
ווי בתי זקנים, מעוני עולים, און דאַן אויך קולטורעלע
אַנשטאַלטן, אַזוי האָט „היאַס״ אויסגעהאַלטן אַ מעון
און אַ בית הבראה פאַר עולים אין רמלה. געקויפט אַ
הויז פאַר אַ סטודענטן־היים אין ירושלים, און דאָס
קרוין ווערק — דאָס אויפבויען אַ „היאַס״ הויז אין
באר־שבע. דאָס היאַס־הויז דינט, לויטן פּלאַן, אַלס
היים פאַר געלערנטע און וויסנשאַפטלער, וואָס זאָלן
קענען רויִק אַרבעטן און אויך זיין לערער פאַר סטו־
דענטן אין אַ וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, וועלכער
דאַרף דינען דער אַנטוויקלונג פון נגב און זיין אויסבוי,
און אין דער צוקונפט אויסבויען אַן אוניווערסיטעט
פאַר דער יוגנט פון דרום.

אין נאָוועמבער 1964 איז מנחם קרייצער נפטר
געוואָרן אין עלטער פון 63 יאָר. און מען קען זאָגן
רויִק שבע מעשים טובים. עס זענען געבליבן פאַר־
יתומט זיין גוטע איבערגעגעבענע פרוי שרה, אַ זון
וועלכער אַרבעט אין מכון וויצמן, און אַ פאַרהייראַטע
טאָכטער מיט 2 אייניקלעך.

אין יאָר 1965 האָט די עיריה פון באר־שבע אָנגע־
רופן אַ גאַס אויפן נאָמען פון מנחמן, אַלס אָנערקע־
נונג פאַר זיינע לייסטונגען.

כבוד זיין אָנדענקען.

בבאר־שבע קוראים רחוב על שם מנחם קרייצער
אין באר שבע איז אָנגערופן געוואָרן אַ גאַס אויפן נאָמען
מנחם קרייצער

מרדכי גוטליב

המהנדס אברהם־יעקב קליין ז״ל

אחד הטיפוסים המעניינים בנופה של דומברובה. נעים הליכות, בעל קשרים טובים עם הציבוריות היהודית והציונית, אינו מתבלט, אינו מחבב „רעשנות״.

אינז׳ אברהם יעקב קליין
מייסד בית חרושת למוצרי ברזל בעיר דומברובה
ביחד עם שני אחיו, ר׳ וואלף ושמואל קליין

למרות שהוצע לו לא פעם לעמוד בראש הצבוריות היהודית -- סירב. יהודי חכם שידע לשלב חכמה יהודית עם תבונת כפיים.

הקים בית חרושת משגשג, יש מאין, יחד עם אחיו, ר׳ וואלף ושמואל ז״ל. בית החרושת העסיק מאות פועלים, הלך והתפתח ונעשה ידוע בכל פולין שלפני מלחמת העולם השנייה.

מהנדס מעולה היה במקצועו. מיצה את כשרונותיו ונסיונו ושיפר בלי הרף את רמת התיכנון והבצוע. תבונתו וחכמתו היו טבועות בכל בורג ואביזר חדש שבנה במפעלו. ידע לשמור על יחסים הוגנים וטובים עם עובדיו. לעצתו ולדעתו נודע משקל רב.

צנוע ושקול בדעותיו, דמות אוטורטיבית, מלאת חיים ומרץ, מוכן לכל עזרה וידיד לכל אדם. תרם רבות לתנועה הציונית ולקרנות הלאומיות.

בחודש מרץ 1939 פגשתיו בבית הכנסת „ישורון״ בירושלים. בשיחה אתו בקשתי והפצרתי בו לא לחזור לפולין והוא ענה לי: „אם לא אשוב לדומברובה, יחוסל בית החרושת שלי, וכל האנשים העובדים בו יהיו צפויים לרעב״.

עצם בואו לירושלים, שנה לפני פרוץ השואה, מוכיח על ההתלבטות הקשה שהתלבט בין „פה״ ו„שם״ — בין הצפוי ליהדות פולין מגל האנטישמיות, ובין האפשרות להתחיל מחדש בארץ ישראל. לדאבוננו לא עמד לו הכוח להכריע להשאר בארץ, וחזר לתוך המלכודת.

ניסה להמלט מהגורל המר ובנה לו בונקר אצל אחד מעובדיו הנוצרים, אך השכנים הלשינו והוא וכל משפחתו נספו.

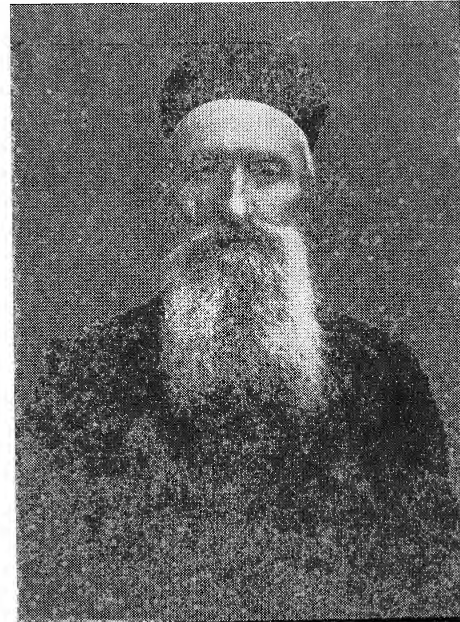
אחת מבנותיו נמצאת בארץ ואחת בחוץ־לארץ.
יהא זכרו ברוך.

איסר לביא

יעקב־שלום פישל ז״ל

הנה הוא עומד לפני, יהודי נמוך־קומה, עטור זקן ארוך מידות הבולט בלובנו, משרה רוח טובה סביבו.

כיצד אראה אותו כיום, 35 שנה לאחר שראיתיו לאחרונה? הנה הוא סוחר זריז העומד מאחורי הדלפק

יעקב שלום פישל ז״ל, בר־לבב, חסיד ואיש צדקה

בחנותו לכלי ברזל. חנות מסודרת, כל דבר במקומו, נקיון וסדר וכך גם בדירתו הסמוכה שרעיתו ובתו שולטים בה.

או שמא אראה אותו פעיל כאיש „מזרחי", העומד וטורח בבית־המדרש בערב חג ומועד על יד הקערות, כשהיהודים תורמים ביד רחבה לטובת מפעלי צדקה וק־רנות ציוניות?

או אולי כאיש החברה קדישא, הטורח ומסדר את לווית הנפטר, הכנת הארון, סדרי משרד הבריאות ודאגה למקום קבורתו? או אולי פעילותו הברוכה במפלי הצדקה המרובים: ביקור חולים, לינת הצדק או סתם יציאה לרחוב עם „הפאטשיילה" למען לאסוף תרומות לאיזה נצרך.

ושמא איש המניין בבית־המדרש בכותל המזרח, הנותן קולו בשיר ומסייע לשליחי ציבור בתפילת שחרית או קבלת שבת? אך ודאי שנקודת השיא היתה ביום שמחת־תורה: עולה ר׳ יעקב־שלום פישל על הבמה ומנצח על ההקפות, קולו עולה ומתרומם מעל כולם והוא ראשון לכל הקפה, „עוזר דלים הושיע נא" זו היתה הקפתו המסורתית. אז הרגיש עצמו שווה עם כולם ורוח טובה אופפת אותו והוא יוצא יחד אתנו בני הנעורים במחול. ולאחר מזה המשתה המקובל בבית המדרש, בירה ויין ביד חופשית לכל ושירה מתרוננת בלב כולם. חג היום ליהודים ור׳ יעקב־שלום פישל מולך בכיפה.

עוד אראה אותו כידיד הילדים ובני הנעורים, צביטת לחיים אגב הקדמת שלום לכל אחד מאתנו ולאחר מזה כשהיינו לנערים, כאילו שותפים היינו למפעל הציוני וראה בנו חברים ידידים.

יהודי טפיסי בעל לב פתוח, נשמה יקרה ואהובה על כולנו היה. אב־טפוס ליהודי לאומי־דתי וקרוב לכולנו ברוחו ובמעשיו.

יהי זכרו ברוך.

ק. ברקאי

משפחת הינדע־רייזל פומוצניק ז״ל

מי בעירנו לא הכיר אותם? למי לא תפרה הינדע־רייזל לבנים, ציפיות, סדינים וכותנות?

כשעמדו הורים להשיא את בתם או בנם, פנו חצי שנה קודם לכן למשפחת פ:מוצניק שיתפרו את ה„אויס־שטייער״ (ציוד לחתונה) בשביל הכלה או החתן. שניהם עבדו במקצוע התפירה יותר משמונה שעות ביום. היה זה בית־מלאכה שהעבודה אף פעם לא חסרה בו, ההיפך — חסרו שעות ביממה בכדי לסיים הכל. עבדו אצלם פועלות מספר והיו גם תלמידות שהינדע־רייזל לימדה אותן את המקצוע. הזוג נתברך בידי זהב ופרי עמלם היה לתפארת ובטיב מעולה. כל עבודה גמורה

יוסף שמעון והינדע־רייזל פומוצניק

בטרם נשלחה לתעודתה, נבדקה ע״י יוסף־שמעון בעצמו, כדי שיהיה משוכנע שאין חלילה איזה פגם, ואם נמצא כזה, מיד נקראה ונצטוותה הפועלת לפרום הכל ולתפור שנית, ותוך כדי עבודה נהגה הינדע־רייזל להסביר לפועלת את השגיאות וכיצד לתקנן. ואם זו לא הבינה היטב אמרה: „אַז מרעדט צו איר אַ גאַנץ יאָר — כּארשטייט זי אויפן ווינק״ (כשמסבירים לה במשך כל השנה היא מבינה ברמז).

הלקוחות של משפחת פומוצניק היו שבעי רצון מעבודתם ושמם הטוב הלך והתפשט בעיר. כולם ידעו שהם אנשים חרוצים, ישרים וטובי־לב. אם זכרוני אינו מטעני הם גרו ברחוב אוקשעי 16. יוסף־שמעון ז״ל היה בעל תפילה וקולו היה נעים. הוא התפלל ב„שטיבל״ של מרכז בעלי המלאכה והיה גם חבר הועד.

הינדע־רייזל ז״ל היתה אשה צדקנית וראויה שתקרא „אם הדומברובאים״. לעיתים קרובות הזדמנתי לביתם וראיתי שכל דבר היה על ראשה; היא זכרה היטב שאי שם יולדת זקוקה לספל חלב או לצלחת מרק גריסים, שנקרא אז „אַ גריץ״, ומיד הלכה והביאה מה שצריך. היא היתה גם חברה ב„הכנסת־כלה״ ואספה כספים בכדי להשיא כלה עניה. היתה גם שדכנית, אך שלא על מנת לקבל פרס.

בכל התחלת שבוע היה יהודי אחד בא להינדע־רייזל לבקש הלואה בכדי לקנות סחורות, ובסוף השבוע היה מחזיר לה את ההלואה.

מול ביתה של הינדע־רייזל גר סנדלר, כמובן לא עשיר. בכוונה נתנה לו לתקן נעלים אף־על־פי שלא היה עוד צורך בכך, שכן ידעה שאין לו פרנסה.

בפגשה בן או בת ממשפחה עניה (היא הכירה את כל בני העיר), היתה נותנת לו סכום כסף בתירוץ שהיא חייבת לאמא שלו.

קופסה של הקרן הקיימת היתה תלויה בביתם ותמיד מלאה וגדושה. ידם היתה פתוחה ולבם רחב וחמים. הזוג נהג לקנות את כל המניות הישראליות כי היו אוהבי ציון, והתייחסו באהבה לבני הדור הצעיר ולשאיפותיהם והעמידו אפילו את דירתם הצנועה לרשותם. מה לא התקיים בביתם? אסיפות, ישיבות, חזרות לפני הצגות. בנם היחידי אלתר יבל״א היה חבר בת־נועת „השומר הצעיר״. אפילו חזרות להצגות של „בנות יעקב״ התקיימו בביתם, כי בתם הצעירה חווה־לאה ז״ל השתייכה לתנועה זו. גם ריקודים נלמדו בביתם, הודות לבתם הבכורה חיה׳לע ז״ל, ואם התקיים טיול מטעם תנועת השומר הצעיר, הרי לילה קודם ישנו בביתם מספר חברים ובבוקר השכם יצאו לדרך. למשפחת פומוצניק לא הפריע הרעש, תמיד היה שמח בביתם. למרות היותם דתיים לא הפריעו לבניהם ולא לחבריהם ומידת סובלנותם ראויה שתשמש דוגמה.

בשנת 1935 הגיעו ארצה בנם אלתר ואשתו אסתר שפילברג. אחרי שנה משהסתדרו קצת התחילו לדאוג כיצד להביא את ההורים ארצה. בימי המנדאט היה זה קשה ומסובך, כי החוק קבע שמי שדורש להעלות הורים צריך להיות בעל רכוש. ובכן „א ייד א למדן גיט זיך דאך אן עצה״; אלתר קנה מיגרש בקרית חרושת

בסביבת חיפה, ובדרך זו קיבל רשות להביא את הוריו, שתוך שנתיים הגיעו ארצה. היה זה בדיוק יום לפני פורים. לשמחתם לא היה קץ לראות במו עיניהם ובפעם הראשונה בחייהם את חגיגות הפורים בתל אביב ובעיקר את העדלידע. כמובן שכל הדומברובאים באו לראות אותם ולשמוח אתם.

לליל הסדר של פסח הראשון הוזמנו בני עירנו שגרו בתל אביב ובסביבה וגם אני ומשפחתי בתוכם. ליד השולחן הערוך היתה השמחה רבה. החוויה הזו נשארה חרוטה בזכרוננו. רקדנו ושמחנו עד עלות השחר.

גם בארץ לא ישבה הינדע־רייזל בחיבוק ידים, לא התיאשה גם מלעבוד בעניני צדקה, גמילות חסדים, מושב זקנים, בית הכנסת, ישיבה, הכנסת־כלה, מתן בסתר, ואפילו לא שכחה להיות שדכנית וגם בזה הצליחה.

ויוסף־שמעון מה עשה? עזר לבנו במקצועו, עזר לאשתו בכל שרק היה נחוץ בבית וכו׳. גם את בית הכנסת לא שכח ויום־יום הלך לתפילה. היה זה איש צנוע, עדין וטוב לב, תמיד מוכן לעזרת הזולת. איש שמח בחלקו. לעיתים קרובות ביקרתי בביתם ונהנתי לשבת ולשוחח אתם על דא ועל הא.

הינדע־רייזל החלה להתלונן על מיחושים, לבה נחלש, התקפה רודפת התקפה, אך האשה החרוצה לא שמה לבה וממשיכה בעבודתה. אך הגורל הוא אכזרי ועושה את שלו; יום בהיר אחד, עוד היא מתעניינת בשידוך, והנה לפתע התקפת לב. כוחותיה תשים מרגע לרגע ולפנות ערב השיבה את נשמתה הטהורה לריבון העולמים. כל בני עירנו חלקו לה את הכבוד האחרון וליוו אותה לדרכה האחרונה. כדאי לציין שעוד לפני מספר שנים דאגה הינדע־רייזל להכין קרקע לה ולבעלה בבית הקברות שבקרית שאול והוציאה גם רשיון להקמת מצבה, בכדי למנוע טירחה מבנה היחיד אחרי מותם.

בעלה נשאר גלמוד וחסר אונים והיה מבכה מרה את אשתו האהובה. זמן רב לא החזיק מעמד, כוחותיו עזבוהו וכעבור שנה וחצי נקרא גם הוא לישיבה של מעלה. שניהם נפטרו בשיבה טובה והשאירו זכרונות עמוקים בלבם של בני העיר כולה.

כך חיו זוג זקנים נחמדים שבחייהם ובמותם לא נפרדו.

יהודים שהכרתי

שבתאי קלוגמן (ק. שבתאי)

ראובן גרוספלד

ראובן גרוספלד היה חתנו הבכור של לייב פרוכ־צוויג, שהיה מראשוני היהודים שהגיעו לדומברובה בכלל ולפרבר רדן בפרט. לייב פרוכצוויג שהיכה שרשים עמוקים במקום מגוריו החדש, הקים משפחה בת 9 ילדים, בנה שני בתים, ניהל מסחרים רבים ועשה עושר רב — לפי המושגים של פולין בראשית המאה. בבניו היה נוהג, ובעיקר בבנותיו, את המנהג היפה שיהודי פולין העשירים, או שהתעשרו, היו נוהגים בדרך כלל. הם היו מוכנים ומזומנים לפזר נדוניה רבה לבת ובלבד שיזכו בחתן תלמיד־חכם, בר אורין ובר־אבהן. ראובן גרוספלד, שנשא את שרה, בתו הבכורה של לייב פרוכצוויג, היה „קנינו" הראשון והמוצלח. אחרי ראובן גרוספלד באו חתנים אחרים, בני תורה ויחוס: יעקב רוזן, שמעון ועכסלר, גרשון חנוך שפילברג ואברהם יצחק ד׳שובס.

ראובן גרוספלד היה לא רק תלמיד־חכם, אלא חכם ממש, פשוטו כמשמעו. עיניו הערות, המרצדות והלג־לגניות העידו כמאה עדים, שהן רואות בחולשותיה של הסביבה, במגוחך שבחיי אנשיה. אך היה נזהר ביותר שלא להביא לידי ביטוי את אשר עיניו רואות. לא לחינם היה הרבה שנים חבר ועד הקהילה בלי שעורר על עצמו בקורת, כדרך שהיה נהוג לגבי חברים אחרים של הועד. הוא ידע לכלכל את דבריו בישוב הדעת, באימרה נאה, בתבונה.

מיום שירד מעל שולחן חתנו היה עוסק במסחר העורות. ומאותו יום היה בעל־בית מכובד ביותר ב־עיירה. בעל הבית — פשוטו כמשמעו: הקים לו בית ברדן, וגם מכובד — פשוטו כמשמעו. אף־על־פי שלא היה „מתערב עם שונים" והיה במידה גדולה מתבודד בתוך הקהל, הרי שהיחס אליו היה כאל אדם מכובד.

ראובן גרוספלד ודאי שלא היה ציוני ועל אחת כמה וכמה שלא היה „משכיל", אך תבונתו העמידה אותו על הרוחות החדשות שנשבו בציבור היהודי, והוא הבין שיש להרכין את הראש מפני החדש המתפרץ לתוך החיים.

עם זה שהיה טרוד ומוטרד בעניני הפרט: אשתו ילדה לו ילדים, וכן נשא בעולו של הכלל, היתה תורתו שעשועיו. דף הגמרא החד והמחודד כאילו נוצר בשבילו, בעל השכל. הוא השכיל תמיד ל„חסוך לו" קצת זמן לתורה.

מבין ילדיו עלו ארצה אברהם עם משה גוצ׳ה, יעקב יואב וגרשון.

ראובן גרוספלד נפטר בשיבה טובה לפני מלחמת העולם השניה.

אברהם גרוספלד

כך דרכה של אידיאה חדשה, שהיא צהובה לאידיאות הישנות והללו צהובות לה. הציונות לא היתה יוצאת מן הכלל הזה, ואף היא, היו לה לוחמים לוהטים, שהיו מוכנים „לדרוס" את מתנגדיהם. ציוני לוחם־לוהט כזה היה אברהם גרוספלד.

ראובן גרוספלד, אביו, שבע נחת מאברהם בנו, כאשר זה היה נער צעיר. הוא היה בעל ראש פתוח, ידע ללמוד ונפשו היתה חושקת בתורה. ראובן גרוס־פלד וודאי חלם על כך, כדרך שחלמו הורים רבים רבים מבני דורו, כי אברהם בנו יהיה רב בישראל, גדול בתורה. אף שלח אותו ללמוד לישיבת גור, שבאותה תקופה, בשנים שלפני מלחמת העולם השניה, יצאו לה מוניטין כאחת הישיבות הגדולות והטובות בפולין. חצי תאוותו של ראובן גרוספלד ניתנה לו: אברהם, אף־על־פי שלא נעשה רב בישראל, היה יודע תורה, ואף־על־פי שהלך בדרכים שאביו לא היה שש בהן, ולא היה קובע עתים לתורה, הרי נשאר כל חייו באוהלי התורה, היה שמח לכל הזדמנות לדבר בנושא התורה, בהווי של לומדיה וכל כיוצא בכך. שנים רבות אחרי שעזב את הישיבה בשבתו כבר בארץ, היה מבקר מזמן לזמן אצל אחד מראשיה, כל אימת שהזדמנות כזאת באה לידו. ושני „הצדדים" ששו לקראת כל פגישה. התלמיד כיבד את רבו לשעבר והרב חיבב את „הבחור הטוב" מדומברובה.

אברהם גרוספלד היה בוודאי אחד מראשוני הציונים בדומברובה מבני הדור הצעיר. וכאמור — הוא לא

היה ציוני סתם, אף לא ציוני פעיל סתם, אלא ציוני „בכל לבבך ובכל נפשך". לא היתה פעולה ציונית בעיר, שהוא לא השתתף בה ולא נטל בה חלק בראש.

אברהם גרוספלד ז"ל ידע לשלב תורה ועבודה.
בין פעילי ההסתדרות בשנותיה הראשונות ובאגוד המקצועי
נפטר בארץ בגיל 71
אברהם גראָספעלד באַקאַנסטער ציוניסטישער פּיאָנער
און אַקטיוו אין הסתדרות

אף־על־פי שלא נמנה עם אחת המפלגות החלוציות בפולין, שעשו את ההתגשמות, את העליה, מצווה ראשונה בספר המצוות שלהן, הרי שמכוח תפיסתו הציונית היה ברור לו, כי עליו לעלות. בשנת 1921 עלה לארץ, דרך וינה. שם נתעכב זמן לא רב כדי ללמוד את אומנות הנגרות, הלכה למעשה.

כאשר בא לארץ ואומנות בידו, השתלב מיד בת־נועת העבודה. זמן מסוים אף היה מזכיר אגודת פועלי העץ בחיפה והיה פעיל מאוד במלחמה להטבת מצבם של הפועלים, שהיו נתונים לטיפולו. לאחר מכן נעשה עצמאי במקצועו. במשך שנים רבות ניהל בית־מלאכה לנגרות בחיפה, ממנו התפרנס בכבוד.

מימי הישיבה ולימוד תורה שלו נשארה בו חיבה יתירה למקצוע מסוים, שהוא ספק תורני ספק תוכני: קידוש החודש, הלוח העברי, והשוואתו ללוחות האח־רים הקיימים בעולם. משך שנים רבות היה מקדיש את כל זמנו הפנוי, לא רק הפנוי, לחקר הלוח העברי אלא שלא נתמזל לו המזל. הימים החמורים במדינה, לאחר מלחמת העצמאות, עם הבעיות הסבוכות וה־מרובות שהארץ שקעה בהם והקשיים הריאליים בחיינו: בטחון, כלכלה, קליטה וכל כיוצא בהם לא הניחו מקום לבריות להתעסק בנושא רחוק ומסובך כמו הלוח העברי. אברהם גרוספלד, שבא בדברים עם גדולי המדע בארץ בחכמת הלוח, השאיר אחריו כתבים במקצוע זה. ובעוד הוא היה מתכונן ומתעתד להרחיב את מחקריו ולענין בהם חוג יותר רחב, השיגתו יד המוות.

השאיר אחריו אשה, לבית הירשפלד, בן ובת.

הרב ר' אברהם־יצחק דזובאַס

אברהם יצחק דזובאס היה חתנו הקטן של לייב פרוכצווייג, לקח את בתו הקטנה. הוא התייחס אל אדמו"רים ורבנים והיה בעצמו למדן גדול, ברוך כש־רונות. ראשית כל היה עילוי בתורה, אבל ייחודו לא היה בכך. קרוב לוודאי, כי היה מיועד להיות סופר מודרני בישראל, אלא שהמזל גרס אחרת. בימי נערותו הביא ל־י. ל. פרץ כתבים שלו ו־י. ל. פרץ דחה אותו בשתי ידיו. אז התיאש מן המודרניים. במידה רבה היה חלוץ הטיפוס החדש של איש דתי: גם דתי קצ־ני וגם משכיל. הוא קרא את הספרות העברית המודרנית, פירסם מאמרים בעתונים, גם בלא־דתיים, ועם זה נשאר דתי מאוד. תקוע היה בבית המדרש ועסק בתורה, בתלמוד, בפוסקים, בהלכה ובאגדה. למעשה הוא היה, בדומברובה ובפולין כולה, בחינת „קרח מכאן וקרח מכאן": הדתיים חשבוהו למשכיל, והמשכילים ראו בו „קלריקאל", שחלקו לא יכירנו בתוכם. מכאן שישיבתו של אברהם יצחק דזובאס בדומברובה היתה תמיד י־שיבת ארעי. מימיו לא חיפש דרכים להתקרב לאנשי המקום, וגם הם מצדם לא חיפשו דרכים להתקרב אליו. רינננו אחריו שהוא רואה את עצמו עליון על הסביבה שלו, שיש בו יותר משמינית שבשמינית של גאווה. אבל זה לא היה נכון. הוא פשוט הרגיש את עצמו כנכרי, בסביבה שלא ניסתה לעשות דבר כדי לקרב את הזר

הוא היה דמות טראגית במקצת, אף שמעולם לא ראה עצמו נתון בטראגדיה. בהיותו צעיר לימים קיבל היתר הוראה מאת רב ידוע, אך הוא לא נשא את נפשו להיות רב. להיפך, כל ימיו גרס „שנא את הרבנות" וכאשר נודע לו כי הרב שנתן לו את היתר

ההוראה, עשה מעשה אשר לא ייעשה, מבחינת התורה, הלך הביתה וקרע את כתב היתר־הוראה. לאחר מכן קיבל שוב פעם היתרי הוראה מרבנים ידועים ומ־פורסמים, ואף מכובדים עליו, אלא שלא רצה להשתמש

ר׳ אברהם יצחק דזובס רב בקהילות הולנד ובאנגליה סופר ופרשן לתורה, אוהב ציון
ר׳ אברהם יצחק דזובאַס געוועזענער רב אין האָלאַנד און ענגלאַנד, מחבר פון ספרים

בתגא. הוא נשא את נפשו כל חייו לדבר אחד שהוא שניים: לשבת על התורה ולחבר ספרים, ובאמת חיבר במשך חייו כתריסר ספרים, והראשון שבהם (הדרשה שלו להיכנסו למצוות) נתחבר בהיותו בן חי׳.

אך כל עוד ישב בפולין היתה רק חצי תאוותו בידו. הוא עסק בכמה וכמה עיסוקים, — בעיקר בייצור סבון שאת חכמתו למד בו׳נה, — בהם פעמים הצליח ופעמים נכשל, עד שהחליט לעזוב את פולין. עזיבה זו היתה קשורה במאמצים וקשיים לאין קץ. סוף כל סוף הגיע להולאנד. גם שם לא רצה לשמש בתגא של רב. להיפך, הרב דמתא, שחשד בו כי בא לרשת את מקומו, נוכח לדעת כי... אברהם יצחק דזובאס יוצא להגן עליו ודורש מאנשי קהילת רוטרדם, שיקבלו את מרותו ואת התקנה שביקש להנהיג למען חזק את חומת המשפחה היהודית שרבו בה פורציה, ונשואי תערובת עברו כל גבולות.

משהגיע לחוץ לארץ, תחילה לרוטרדם ואחרי כן לאנגליה שופר מזלו. אף־על־פי שלא היה רב, הרי היה מלמד־מורה להועיל ברוטרדם וחבר ועד קולג׳ — ישיבה בעיר רמסגט באנגליה. שם ישב על התורה, וחיבר כמה וכמה ספרים תורניים, היה מכובד על כל יודעיו ומכריו וזכה לפרנסה בריוות.

הוא נפטר באנגליה; שרדו אחריו אשתו חיה, ושתי בנותיו.

שלמה הלפרן

שלמה הלפרן היה האינטליגנט, איש התרבות, האדם הדגול, המנהיג הבלתי־מוכתר של דומברובה הציונית, הצעירה, ובמיוחד של הפרבר רדן. מבחינה פורמאלית כמעט שלא היה מנהיג כיון שנפשו נקעה מכל פעילות ציבורית, ופעולה ציונית בכלל זה. אף־על־פי־כן ראו בו כולם את מנהיגם של הציונים.

שלמה הלפרן היה, כרבים מבני דורו, מזיגה נאה של שלושה עולמות. בשחרותו למד הרבה ש״ס ו־פוסקים והיה מעין עילוי. הוא היה חברו־ידידו של אברהם־יוסף שטיבל, שהוציא לעצמו מוניטין כמצנט של הספרות העברית. יחד אתו למד תורה ויחד אתו „התפקר״. לעולם ההשכלה, אליו יצא שלמה הלפרן מבית־המדרש, הביא אתו את החריפות והבקיאות של עולם הדת, הספרות העתיקה והחסידות. לשני עולמות

אלה נתווסף אצלו נדבך שלישי: עולם הציונות וה־סוציאליזם הציוני. את כל שני העולמות הקודמים נשא בתוכו בלא־יודעים. עם כל התנגדותו לצורת החיים של בית־המדרש, הרי נשאר יהודי של בית־המדרש. ועם כל התרחקותו מתפיסת עולמה של ה־השכלה נשאר עולם זה בקרבו. כמו בז׳ארקי לפני עשרות שנים, כך ביקש כל חייו לראות את היהודי כאדם, משוחרר מצורות החיים השליליות שבגולה.

רבים היו היהודים, ובמיוחד בדורו של שלמה הלפרן, שנפשותיהם היו חצויות. הם לא היו מתאימים לחיי המסחר, נפשם נקעה מהם, ואף־על־פי־כן רבצו תחת עולם של חיים אלה. שלמה הלפרן היה דוגמה קיצונית למצב נפשי זה. כמשכיל וכחסידו של א. ד. גורדון ומעריצו של י. ח. ברנר, נמשך אחרי חיים

אחרים לגמרי, חיי יצירה ועבודה — למרות שמהיותו אדם חלוש לא היה יכול לחלום אפילו על חיי עבודה

שלמה הלפרין איש משכיל ספוג תורה וציוני נלהב

— ולמעשה היה שקוע בעסקים; אם בבית המסחר של חותנו, יעקב שלום פישל, ואם ברחבת העצים שלו. כל חייו היה מין „תינוק שנשבה לבין הגויים״: לבין עצים, קורות, קרשים, ברזלים, צבעים, שמנים וכיוצא באלה.

ספקים, לקוחות וחשבונות היו עניניו כל היום כולו, וכולם ביחד לא ענינו אותו כמלוא הנימה. רבים כמוהו הסתגלו למצב זה — הוא לא: הצורך לחיות חיים שאין בהם ענין, היה לגביו תמיד מעמסה.

לאמיתם של הדברים חי שלמה הלפרן חיים של יהודי טיפוסי. ויהודי טיפוסי, דרכו שכל ימות השבוע הוא רדוף ומרודף, טרוד ומטורד, רץ ורודף אחרי דברים שהם לגביו לא העיקר, אלא הטפל. רק בבוא יום שבת קודש הוא חוזר לעיקר: לתורה ומנוחה, ולקדושה.

חייו של שלמה הלפרן היתה בהם כפילות זו. כל היום כולו היה עסוק בעניני ממינות, מיקח וממכר, אך משסגר את רחבת העצים שלו באה המנוחה, התחילו חייו האמיתיים: ספרים, תרבות, ציונות, פו־ליטיקה, אמנות, דברים שברוח. הוא אף ניסה את כוחו בספרות, כתב ספרים, אך מרוב איסטניסיותו ובישנותו לא הגיעו עבודותיו הספרותיות לידי פרסום. כל תופעה ספרותית־אמנותית היתה לו לחג, חג פר־טי משלו.

כמו רבים אחרים חלם כל חייו על עליה, וכמו רבים אחרים לא זכה לה. בקיץ של שנת 1942 הובל לאושויץ יחד עם אשתו, רבקה־ביילה, שהיתה לו מלווה נאמנה משך עשרות שנים.

מרדכי־לייביש יאַנובסקי

מרדכי־לייבוש יאנובסקי היה טיפוס נדיר בקרב יהודי פולין, ובמיוחד, בקרב יהודי דומברובה. בנוהג בפולין שההשכלה והציונות הגיעו אליה רק עם רא־שית המאה. במאה הקודמת שלטה ברחוב היהודי בפולין הדת, היינו: התרבות העתיקה. רק מעטים נתפסו לציונות בשלהי המאה שקדמה.

מרדכי לייבוש יאנובסקי היה בנו של משכיל. אביו, אברהם־משה יאנובסקי מוולברום נמנה על משכילי פולין הראשונים, וחיבר ספר הדן בגיאוגרפיה של עירו וסביבתה. שני המשכילים לבית יאנובסקי, האב אברהם־משה והבן מרדכי־לייבוש לא „קיצצו בנטיעות״, לא נטשו את החיים המסורתיים, ונשארו כל ימי חייהם שלומי אמוני ישראל; שלמים עם המסורת ועם זה היו משכילים בבחינת: היה משכיל בבית ויהודי דתי ברחוב, בחנות, בבית־המדרש.

מרדכי־לייבוש יאנובסקי, כאדם שקט, מטיפוס תלמידי החכמים שדבריהם נשמעים בנחת, לא התווכח מימיו עם בעלי דעה. רק דבר אחד היה עשוי להוציא אותו מכליו: כאשר מישהו היה מעז לדבר שלא בשבחה של ארץ ישראל והציונות.

מימיו לא שם חלקו עם עשירי העיירה, נשא בכבוד ובהצנע לכת את גורלו של אדם הנאבק קשה עם קשיי החיים. את חלקו שם עם הציונות ועם הנוער, ותמיד תמיד היה חי את חיי הארץ, שמח בכל נצחון, בכל הישג. בנו הבכור, דוב־בר יששכר, שהיה מכונה ברצ׳ה, היה לא רק ציוני נלהב, אלא גם ידען גדול בעברית. משך שנים רבות — למעלה מעשרים — שימש מורה לעברית, תנ״ך וספרות עב־רית בגימנסיה היהודית בצ׳נסטוכוב.

שבעה צאצאים העמידו מרדכי־לייבוש יאנובסקי

ואשתו גיטל לבית מימון. ואולם רק שנים מהם זכו לעלות. כל היתר, פרט לנחום שנפטר בבחרותו, ניספו בשואה.

יצחק, שעלה ארצה, היה בין אנשי העליה השלישית, מבני דומברובה הראשונים שעלו ארצה. כמו רובם המכ־ריע של בני העליה זאת, הוטל עליו להיאבק עם קשיי קליטה חמורים. הוא נשא את פרידה לבית שטורכיין, והם העמידו את עוזי נרקיס, אלוף צבא ההגנה לישראל שיצאו לו מוניטין בישראל ובעולם.

רבקה, הבת הצעירה, נישאה לקלמן ברקאי (שוויצ רציק).

אף־על־פי שרוב צאצאיו של מרדכי־לייבוש יא־נובסקי לא זכו לעלות, הרי הוא ואשתו זכו לכך. הם עלו ב־1935, אולם לא האריכו ימים בארץ. גיטל נפטרה ב־1937, ומרדכי־לייבוש נפטר כשבועיים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. בן 76 היה במותו. יצחק בנו עוד הספיק להציב לו מצבה בהר הזיתים, אשר למרבה הפלא לא ניזוקה.

מיכ׳לה ויוסק׳לה

מקום מקום וגדוליו וקטניו, חסידיו ואפיקורסיו, עשיריו ועניו, בעלי־הצדקה והכיליים שלו, ומקום מקום וליצניו. הללו, כך דרכם, מכניסים קצת שמחה, קצת צבע לתוך חיי הישוב היהודי הרציני, נעדר השמחה. את התפקיד של „ליצני־הדור" ברדן מילאו שני יהודים קטני־קומה, שמרוב קטנותם וברוב החיבה שהיו רוחשים להם, הוסיפו יהודי המקום סיומת חיבה לשמותיהם: מיכה׳לה הקטן ויוסקה׳לה הקטן. השניים נראו כמין זיווג מששת־ימי־בראשית, מעין „ויקהל־פקודי".

אף־על־פי שרדן לא היתה עתיקת אוכלוסין, ספק אם נמצאו בה תריסר יהודים שידעו ממה התפרנס מיכה׳לה הקטן. אפשר לחשוש שאיש לא העלה מח־שבה שמיכה׳לה זה זקוק לפרנסה, כי כל ימיו היו פקחות, שנינות וליצנות.

לא כן יוסקהלה הקטן, הוא היה משופע במלאכות

צייר: יצחק בופר — געצייכנט: יצחק בופער

מיכ׳לה ויוסק׳לה ליצני העיר — מיכעלע און יאָסקעלע — שטאָט־לצים

ובמקצועות, ובו התקיימה במלואה האימרה העממית, מרבה מלאכות ממעט פרנסה. בעצם איש לא ידע מה מלאכתו האמיתית של יוסקהלה. הוא היה יוסקהלה הזגג; יוסקהלה הנגר; יוסקהלה המסגר ולסוף — יוסקהלה הטייח. ואם כל אלה לא היו בהם כדי לפרנס את יוסקהלה ואת ביתו, הרי שאשתו שלחה את ידיה ב„חרושת": היא היתה מייצרת „חומר־גלם" לחמיצת סובין. כל אימת שעלה רצון מלפני עקרת־בית ברדן להכין לבני־ביתה חמיצה כזו היתה נוטלת פרוטה־פרוטותיים ומשגרת את אחת הפעוטות לאשתו של יוסקהלה הקטן, כדי להביא לה מעט מאותו „חומר הגלם".

לא היה אדם שמיכהלה הקטן לא יהנה אותו מאימרת־כנף שלו, והאמרות היו כאילו מוטלות מוכנות ומזומנות בתוכו. ואנשי רדן היו מוסרים אותן מפה לפה והיו ספק גאים על מיכהלה הקטן שלהם וספק מתיסרים ביסורי מצפון על שהם נותנים את דעתם על דברים בטלים.

אמר מיכהלה הקטן: איזה יום הוא יום־טוב שלי? הוה אומר שבת חזון. וכל כך למה, בשום שביום השישי שלפניה אין אשתי יכולה „לטעום" מרק הבשר, שכן תשעה הימים הם — ולמחרת אני אוכל מרק שמן...

כאשר הגיעו ימי ניסן וכל יהודי רדן היו טרודים ומטורדים בעניני דיומא: „כיצד להכניס את הפסח הביתה", היה מיכהלה הקטן מסתובב ורוחו עליו טובה. רגיל היה לומר: — ברוך־השם, בשלושה דברים לסדר אני כבר מובטח: א) תבן למזרונים, ב) אצבע לטבילה ביין, לעשר מכות ג) צד להסב עליו.

ועוד אמר: היהודים לא יצאו ברכוש גדול מהילל, שהיה כורך מצה ומרור ואוכלם ביחד, כי עכשיו אנו כולנו נוהגים כמותו; זוללים מרור. אילו אני הייתי בימיו של הילל הייתי נוהג אחרת: הייתי מכניס שוק של תרנגול־הודו בין שתי חתיכות מצה והייתי אוכל אותם ביחד, וכל בית ישראל היו נוהגים כמוני.

באסרו חג של סוכות אמר מיכהלה הקטן: צאו וראו כמה ירדו המחירים וממש פלאים... וכאשר שאלו אותו, היכן ראיתה שהמחירים ירדו? והלוא הם ממריאים! ענה לשואליו: „צאו וראו מה היה המחיר של אתרוג לפני שבועיים, עשרה ימים, ואפילו בערב סוכות, ממש בפז לא יסולא? והיום — בחצי חינם תקבלו..."

מעשה ומצא מיכהלה הקטן את לייבל סטרזגובסקי, שהיה גם עשיר וגם למדן, כשהוא יושב ועוסק בדף גמרא, אמר לו: אין אתה מסתפק בהרבה, רוצה עוד, ועוד יותר... המעט לך שיש לך עולם הזה, ונפשך יוצאת גם לעולם הבא...

צאו וראו: אמר מיכהלה — נחום גוטמן, העשיר הגדול, הוא מחוסר פרנסה, לא עלינו. אמנם הוא עשה היום עסק גדול והרוויח כמה וכמה אלפים, אבל מה ל"ה ולפרנסה? וכי השתכר חמישה זהובים לפרנסה? לא כן יוסקהלה. פרנסתו מונחת בקופסה... הנה הוא יוצא החוצה ורואה בביתו של ראובן גרוספלד נשברה שמשה, מיד הוא נכנס, מציב שמשה חדשה והרי הרוויח כדי פרנסה...

באמת תמהו על יוסקהלה: אדם שכמה וכמה מלא־כות לו כיצד הוא מסתובב בלי פרנסה? מיכהלה הקטן — ויש אומרים פיו של ליצן אחר היה בדבר — הסביר את הדבר ככה. כאשר יוסקהלה מסתובב בלי פרנסה נעשה רעש בעולם העליון, מיד קורא הקדוש ברוך ה"א לאחד המלאכים ופוקד עליו לרדת לדומברובה ולהביא פרנסה ליוסקהלה נגר. כאשר המלאך מגיע לדומברובה ומתחיל לשאול היכן גר יוסקהלה הנגר, אומרים לו: לא ידענו יוסקהלה שהוא נגר, שמענו על יוסקהלה שהוא טייח, והמלאך חוזר בלי כלום.

כאשר רבון העולמים שומע על כשלון שליחותו של המלאך, מיד הוא פוקד על מלאך אחר לרדת לדומברובה ולהביא פרנסה ליוסקהלה הטייח. והמעשה במלאך הראשון חוזר על עצמו. המלאך שואל למכון משכנו של יוסקהלה הטייח ואנשי רדן אומרים לו: לא שמענו בזה יוסקהלה הטייח, שמענו על יוסקהלה הזגג. והמלאך חוזר כלעומת שבא. מיד פוקד הקדוש ברוך הוא על מלאך אחר שירד ויביא פרנסה ליוסקהלה הזגג, וכאשר המלאך בא לדומברובה אימרים לו אנשי המקום כי הם אינם יודעים את יוסקהלה הזגג, אך שמעו על יוסקהלה המסגר. זכך חוזר המלאך ויורד מלאך אחר להביא פרנסה ליוסקהלה המסגר. והנה הוא פוגש באדם שלא שמע על יוסקהלה שהוא מסגר ושמע על יוסקהלה שהוא נגר... וכך מתיאשים בשמים להביא פרנסה ליוסקהלה הקטן ומניחים אותו עם מלאכותיו, שידאג בעצמו לפרנסתו.

יעקב סטרניק

יעקב סטרניק היה, מכמה בחינות, טיפוס שהוא מעין יוצא דופן בדומברובה. עיקרם של תושבי העיירה היו אנשים חדשים, שהגיעו ל„מקום הפרנסה" החדש ש־נתגלה להם, מן הסביבה הקרובה, מעוטם באו מרחוק. לא כן יעקב סטרניק — הוא בכלל לא היה יהודי פולני. הוא היה יליד פרוסקורוב באוקראינה.

ראשיתה של המאה הזאת ראתה נהירה גדולה של יהודים מ„תחום המושב" הרוסי לפולין הם הגיעו לא רק לערי פולין הגדולות, אלא גם לערי השדה. יעקב סטרניק וקטיה אשתו (ממשפחת רבנים: באב"ד — בית־אב בית־דין) מביאליה צרקוב באוקראינה, ש־סיימו את חוק למודיהם בבית הספר לרופאי־שיניים בורשה, התישבו בדומברובה שנים מעטות לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

יעקב סטרניק, בנוסף לכך שהיה רופא שיניים מצויין ורכש לו קלינטורה רחבה ומכובדת, בקרב יהודים ולא־יהודים כאחת, היה אדם שידע לחבב עצמו על אחרים. אף־על־פי שהיה אישיות שבנפשו שכנו ניגודים רבים, עורר לעצמו רגש של כבוד ואמון.

מצד אחד היה יהודי מתחום המושב שנמשך, כמו כל אינטליגנט יהודי מאותה תקופה לעבר העולם הגדול הלא־יהודי — לצד ההתבוללות, ומן הצד השני נטה חסד אל הסוציאליזם היהודי נוסח „בונד".

הישיבה בעיר שכל כולה היתה יהודית חסידית מצד אחד וציונית מן הצד השני, השפיעה על יעקב סטרניק השפעה עמוקה, והוסיפה ניגודים על ניגודיו. קשה לומר כי הוא היה סוציאליסט בכלל, או סוציא־ליסט נוסח „בונד" בפרט, קרוב לודאי כי היה ליבראל של המאה התשע־עשרה נוסח רוסיה. אולם יחד עם זה קשה היה לו שלא להיסחף, ולו רק במידה מועטה, אחרי האור שהיבהב מציון הרחוקה.

חבריו, באי־ביתו ושהוא בא אל ביתם, האנשים שאתם התידד, היו ציונים שלמים, או למחצה, לשליש או לרביע, כגון שלמה הלפרין וישראל זילברשץ, דוד בר זיגרייך ושותפו יהושע מאנלה. לאט־לאט נעשה יעקב סטרניק תורם ל„קרן היסוד". ובעוד הוא התקרב אל העם היהודי, אל בעיותיו ואל ציון, נתגלע קרע בביתו. אשתו, אף שלא היתה קומוניסטית אלא בונ־דאית, נסחפה ממילא אחרי ילדיה. והילדים — כל הששה, כולל עמנואל שעלה לארץ וחזר ממנה — היו קומוניסטים נלהבים. יעקב סטרניק היה נקרע בין ציונותו הקלושה, שהייתה לו עניין שבלב, לבין הסו־ציאליזם־קומוניזם של אשתו וילדיו. הבולשת הפולנית, הבחינה כפי הנראה במה שנעשה בביתו של יעקב סטרניק, ראתה בו לא רק קומוניסט סתם, אלא את הקומוניסט בהא הידיעה של כל האיזור, כביכול, וכל אימת שבאה הזדמנות לכך היתה אוסרת אותו, או לכל הפחות מבצעת חיפוש בביתו. פעם בשנת 1923, בשעת משבר במדינה, נאסר ונשלח לזמן מסויים לבתי־סוהר שונים מחוץ לעיר.

יעקב סטרניק מת בגיל העמידה, ממחלה קשה, שנים רבות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. אשתו וילדיו עברו לאחר מכן לורשה, ושם ניהלו את עבודתם הקומוניסטית. בתקופת השואה ניספו אשתו, הבנים סאשה והבת תמר. יתר הילדים: לולק, דינה, וולף (קוט) ועמנואל (מאלו) ניצלו ברוסיה ואחרי המלחמה חזרו לפולין. במימשל הקומוניסטי הפולני תפסו עמדות רציניות עד ל„משבר היהודי" אחר מלחמת ששת הימים. מה עלתה להם לאחר מכן — לא ידוע.

יעקב־שלום פישל

יעקב שלום פישל היה איש „השיכבה הראשונה" של הישוב היהודי ברדן. היה הטיפוס המושלם של הולך מישרין, שלם ברוחו, שלם עם העולם ושלם עם עצמו. שני דברים היו רחוקים ממנו בתכלית ריחוק: הכעס והדרכים העקמומיות של התגרים. מימיו לא ראה אותו אדם כשהוא יוצא מגדרו הרציני־שתקני־שקט. ולא נמצא אדם, בין בן־ברית ובין שאינו בן־ברית, שהיה מעיז לומר כי יעקב שלום פישל התנהג אתו שלא כשורה.

כאמור היה מראשוני הפרבר, פתח לעצמו חנות לצרכי־בנין (מוצרי ברזל וצבעים) והיה הראשון בכל הסביבה כולה, ובמשך עשרות שנים נשאר ביחודו. יהודים ולא־יהודים מכל הסביבה היתה להם כתובת אחת כשהיו זקוקים למוצר ברזל או לצבע: חנותו של יעקב־שלום פישל. הכל התיחסו אליו במלוא האמון, וכך נשאר בלי ספק בזכרונם של כל יודעיו ומכריו.

יעקב שלום פישל היה מטבעו סגור ומכונס בתוך עצמו, אף־על־פי שהעסק שלו התפתח התפתחות תמידית והוא היה אדם אמיד, הרי התרחבות עסקו ואמידותו לא נראו כלפי חוץ. והוא הדין בביתו. הכל היה על דרך הצינעה בבחינת „הכבוד פנימה".

לא שם חלקו עם הלומדים הגדולים, המתפלפלים זה עם זה בעניני הלכה ואגדה. איש תמים ופשוט היה, ירא שמים וגומל חסדים. אף־על־פי שמטבעו לא היה עסקן, לא מנע עצמו משום מעשה של צדקה, בממונו ובגופו.

מעשה ביהודי שחלה בעצם יום השבת. בבוקר השכם, כאשר הבהילו את יעקב שלום לחולה, שכן הוא התמסר כל חייו ל„ביקור חולים", פקד להביא תיכף ומיד את הרופא, ולפני שהרופא בא הבעיר אש, כדי להגיש לחולה שתיה חמה, שכן סבור היה שיש בכאן משום פיקוח נפש.

שמו של יעקב שלום פישל הלך לפניו כמומחה גדול ב„הסרת עין רעה". מי שהיה חש בחלק זה או אחר מגופו, כל מי שיצא מקו הבריאות, מיד היה בן משפחה שלו, בעיקר בת־המשפחה שלו, משכימים לפתחו של יעקב־שלום, כדי ש„יסיר את העין הרעה". ויעקב שלום לא היה מונע את הטוב מבעליו. היה נכנס לחדר, אומר מה שהיה אומר, והיה מביא רפואה שלימה לחולי רדן.

„מומחיותו" זו לא הפריעה לו ללעוג לכל אותה אמונה תפלה ב"מומחיותו" „להסיר את העין הרעה". אולם לעגו שלו לאמונות הטפלות של יהודי הסביבה התמימים לא מכוח עצמו בא לו, אלא מכוח חתנו שלמה הלפרן, האדם המודרני, בעל בתו היחידה, רבקה־לאה.

מכאן באה לו ליעקב שלום גם חיבת ציון שלו. כמובן שהיה יהודי נאמן, לא רק על כל סעיף בשולחן הערוך, אלא גם עם כל מנהג ישראל, וכמובן כי מימיו לא קרה לו שישכח להתפלל תפילת מנחה; אלא שחרף זה לא היה נמנה עם האדוקים, שונאי ציון. להיפך, בהשפעת שלמה חתנו, היה נוטה חסד ושומר חיבה לכל בני הנוער שעשו את ציון מרכז חייהם. הזמן החדש התדפק על דלת ביתו של היהודי התמים הזה בצורת חתנו, שהחותן אהבו אהבת נפש וכיבד אותו כבוד רב.

יעקב שלום ומלכה טייבל, אשתו, היוו את הזיווג האידיאלי ביותר שניתן לאדם לתאר לעצמו. לא רק שבמשך עשרות השנים שהיו יחד, לא הגיעו אף פעם לידי כך שזה ירים את קולו על זו, אלא אף לא תיארו לעצמם כי אפשר לו או לה שלא לקבל באהבה את דברי בן או בת הזוג.

יעקהלה רוזן

יעקב רוזן או „יעקהלה" כפי שנקרא בחיבה, היה חתנו השני של לייב פרוכצווייג. גם לגבי זה נהג ר' לייב כדרך שנהג לגבי חתנו הראשון — ראובן גרוס־פלד. כלומר, פסק לו נדוניה רבה, כדי לזכות בבחור בן־תורה בר־אבהן. יעקהלה היה בנו של חסיד — מחסידי אלכסנדר — משהלה רוזן מזאבירצ'ה, איש צנוע וירא שמים. אחרי נישואיו התחיל יעקהלה לס־חור במוצרי טבק, ובמסחר זה עסק רוב ימיו.

כל שבא במגע עמו היה מתפלא על איש יפה מראה ויפה תואר זה. אולם לא יופיו היה זה שמשך אליו את שימת הלב, אלא נקיונו. היה זה נקיון בלתי־שכיח, כמעט בלתי־טבעי אצל יהודי העיירות ומיותר להוסיף כי מידת נקיונו לא היתה מקובלת בין אנשי „עמך" בפרבר הקטן של העיירה. יעקהלה החסיד וירא השמים, שיראת חטאו קדמה לחכמתו, היה ניגוד גמור לא רק לסביבתו, אלא גם לעצמו הוא. ולא פעם באת לידי הרהור: מה ליהודי חסיד זה ולנקיון כה מופרז?

יעקהלה שהיה חסיד, לא היה מטבעו סוחר שכל מעייניו במסחר ובכספים. יותר מכך היה איש בית־המדרש, הספר, התפילה והחסידות. אלא כיהודי מוטרד לא היה יכול להתמסר לדבר שלבו נמשך אחריו — החיים תבעו את שלהם. נולדו לו ולאשתו פסילה, לבית פרוכצווייג, תשעה ילדים, שהיה הכרח לחנכם, להלבישם, להנעילם ולפרנסם. כל עוד רעיתו היתה בחיים, והיא היתה אשת חיל במסחר ובהנהלת הבית, התנהל הכל על מי מנוחות. כאשר נפרדה הרעיה בדמי ימיה (44) היו עדיין כל הילדים סמוכים על שולחן אבא, ומותה של האם הביא שנוי גדול בחיי המשפחה. לאט־לאט, בהדרגה ירד יעקהלה מנכסיו, ולאט־לאט, במיוחד לעת זקנתו, נעשה יותר ויותר יהודי של בית המדרש.

אף־על־פי־כן, בהשפעתה של בתו הבכורה, לאה, שהיתה ציונית נלהבת מאז ימי ילדותה, שלח יעקהלה רוזן את שני בניו לארץ ישראל. יצחק עלה ארצה כחלוץ ב־1919, וראובן התגורר בארץ תקופה מסויימת.

לאחר מות אשתו פסילה בא בברית נשואין עם זיווגו השני — גולדה לבית ורשבסקי מצנסטכוב.

יעקהלה כיבד את אשתו השניה וחי אתה באהבה ורעות, כדרך שחי עם אשתו הראשונה.

מן הזיווג הראשון נולדו לו תשעה ילדים: לאה, יחיאל, יצחק (עלה ארצה עם העליה השלישית), ראובן, רייזל, רחל, ישראל, שרה ותמר. חמשה מהם

יעקב רוזן ז"ל, איש עסקים וחסיד אלכסנדר

ניספו בשואה. מן הנשארים יושבים שלושה (ראובן, רייזל וישראל) בבאלטימור אשר בארצות הברית.

מן הזיווג השני נולדו לו שלושה ילדים, ששנים מהם, משה ויוסף היגרו לארצות הברית אחרי המל־חמה. הבת היחידה מזיווג זה, בלומה יושבת בארץ. היא נשואה ליחזקאל בן־זאב (מצאצאי אדמו"רים ונכדו של רבי אברהם גאנצווייך, ראב"ד ואדמו"ר בזאבירצ'ה), עוזר לפרקליט המדינה.

יעקהלה רוזן ניספה בשואה. הלך עם כל העדה לאושויץ באלול תש"ב.

יעקב שליפקה־שלוי

יעקב שליפקה־שלוי היה טיפוס נדיר מאוד בקרב יהודי פולין. הללו, דרכם היתה שלא הקפידו ביותר על ענינים חיצוניים. רגש הסדר ורגש הדייקנות היו רחוקים מאוד מן היהודי הטיפוסי בפולין. יעקב שליפקה היה יוצא מן הכלל הזה. הוא היה איש הסדר למופת ואיש הדייקנות עד להגזמה. וכדרך שנהג בחייו הפ־

יעקב שליפקה שלוי ז״ל, ציוני, מפעיל אחרים לציונות
יעקב שליפקע — אַקטיווער ציוניסטישער טוער, וועלכער האָט אויך משפיע געווען אויף אַנדערע

רטיים: בלבושו, בעבודתו, בספריו ובכל אשר היה לו — כך נהג בחייו הציבוריים: בפעילותו הציבורית־ציונית.

היה הטיפוס המושלם של ישר־דרך, נהנה מיגיע כפיו, אדם שאין בפיו אלא מה שבלבו, אדם שאינו עושה פשרות עם האמת שלו ועם מצפונו.

ציוני היה משחר ילדותו — מראשוני הבנים של דומברובה שנדבקו ברעיון לאהוב אותו ולפעול למענו. כנראה שהיתה לו בכלל נטיה לעסקנות ציבורית, שכן עוד בימי מלחמת העולם הראשונה, בהיותו נער צעיר, וכאשר מצבה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית בפרבר רדן היה קשה, היה יעקב שליפקה הולך מבית לבית, אוסף מזונות ומחלקם בצינעה, בסתר, בין הנצרכים.

היתה לו נטיה לתרבות ולאמנות, ואף היה מנגן בכינור, ובמוצאי שבתות היתה להם, לשכניו, ההז־דמנות ליהנות מן הנגינה שלו בכנור.

יעקב שליפקה עלה פעמיים ארצה: פעם אחר שסיים את שרותו בצבא הפולני (שוחרר ממנו בדרגת רב־טוראי), אלא שאז לא הצליח להתערות בארץ בשל הגבלות האנגלים; ובשניה — בשנת 1925, ומאז לא עזב את הארץ עד יום מותו.

לאחר שחזר מהארץ הסתדר בעבודה טובה. בהיותו פקיד, רואה חשבונות מצוין ודייקן, היה מנהל משרדו של ל. סטרזגובסקי, והגיע למעמד כלכלי יפה לפי המושגים בעיירה הפולנית דאז. אלא שנבצר ממנו להשלים עם חיי הגלות; הסתובב כמה שנים בדומב־רובה עד שעלה בשניה.

כל שנותיו בפולין, בדומברובה, היה אחד הפעילים ביותר בציונות, במיוחד בקרן הקיימת לישראל. שנים רבות שימש המורשה של קרן זו בעיר, ותחת הנהגתו הגיעה העיר לדרגה גבוהה באיסוף כספים למען הקרן הקיימת — פעולה מרכזית בציונות בפולין באותן שנים בכלל, ובעיירה הקטנה בפרט.

קליטתו בארץ היתה מלווה קשיים מקשיים שונים,

יעקב שליפקה ואמו פרימעטל ז״ל

כדרכם של העולים באותה תקופה — ימי העליה הרבי־עית. תחילה עבד אצל אחיו יוסף בנהלל. אך לא המשיך

בכך. עבר לחיפה ועבד במקומות שונים במקצועו: בבית־מסחר לברזלים, בבנק הפועלים, ב„קרת". בכל מקום שעבד בו זכה להערכה מירבית ולהצלחה גדולה. העריכו אותו מאוד בשל אהבת הסדר שלו, בשל דייקנותו ובשל כושר האירגון טבוע בו. הכל ידעו: יעקב שליפקה הוא מן האנשים המעטים שאפשר למסור לידיהם כסף בלי לספור אותו, ואין אפילו צל של ספק שלא יחסר ממנו דבר.

זכה לראות בתקומת ישראל ונפטר בשם טוב. הניח אחריו בן ובת.

גציל שטורכיין

גציל שטורכיין היה בעל בעמיו בדומברובה. איש אמיד, בעל בית במרכז העיר ובית מסחר משגשג. הוא העמיד אחד־עשר צאצאים, שרובם התישבו בדומברובה, ניהלו עסקים ונמנו בין חשובי הקהילה.

למרות שמבחינה חיצונית היה גציל שטורכיין איש מצליח בכל דרכיו, ניתן לפקפק אם היה גם אדם מאושר. הוא נימנה עם היהודים האדוקים והקנאים ביותר בעיירה, וממילא כל ענין של השכלה בכלל ושל ציונות בפרט היה לו לתועבה.

והנה התפרצו הרוחות החדשות, רוחות ההשכלה והציונות לביתו. ובחזקה. הפרץ הראשון בבית שטורכיין נבע כשבתו המוצלחת חנה נעשתה ציונית, ולא ציונית סתם, אלא מן הטיפוס של הציוני הלוהט. והכאב שהבת המוצלחת הסבה לאב האדוק בתכלית האדיקות גדל מצד נוסף. חנה התאהבה בקרובה ברצ׳ה יאנובסקי, הציוני בה״א הידיעה בדומברובה של אותה תקופה, שהמעט שלא היה מבית־עשירים, אלא שלא גילה כל זיקה למסחר. להיפך־היתה בו, כמו לרוב הציונים באותה תקופה, בחילה מפני חיי מקח וממכר. דבר זה עצמו כבר היה די כדי לאמלל את גציל שטורכיין, ולמרבה „האסון" היה ברצ׳ה מורה לעברית ולספרות עברית — „אפיקורוס" גמור לפי מושגיו של האב.

לאחר הפרץ הראשון, כבר היתה הדרך כאילו סלולה „לאסונות" נוספים. אף אחד מבניו ומבנותיו של גציל שטורכיין — פרט לחתנו שלמה יחיאל רבינוביץ — לא הלכו בדרך האב, דרך האדיקות הקיצונית. אף שהיו יהודים שומרי מסורת, הרי רחוקים היו משנאת האב להשכלה וציונות. הם היו „נגועים" במודרניות מאוזנת.

על שתי בנותיו הצעירות של גציל שטורכיין „הוטלה המשימה" להרחיב את הפירצה שפרצו נסיה ופרידה. הללו, המעט שלא נכנעו לאבא במלחמתו נגד הציונות, אלא שקמו ועשו מעשה שבלי ספק הסב הרבה מאוד צער לאבא: נעשו חלוצות, עזבו את בית אבא העשיר ועלו לארץ ישראל.

גציל שטורכיין, שבלי ספק היה אדם מאמין בכל לבו ורחוק מן הצביעות, שהיה בטוח כי הדרך שהוא הולך בה היא דרך האמת, דרך היהדות, הדרך שאלהים מצווה ללכת בה, לא השלים בנקל עם הטראגדיה שבנותיו המיטו עליו הוא סבל קשות מכך ששתי הבנות עשו את „המעשה הרע".

נסיה ופרידה התערו יפה בארץ, למרות שגם עליהן עברו ימים קשים של קליטה. פרידה נישאה לאחיו של ברצ׳ה, יצחק יאנובסקי בנו של מרדכי־לייבוש, שגם הוא שינה את שמו לנרקיס. בנם הוא האלוף עוזי נרקיס, שהוציא לעצמו מוניטין לא רק במדינת היהודים אלא בעולם היהודי והלא־יהודי כולו.

נסיה נישאה למרדכי פוטאש, הוא מרדכי נרקיס, שברבות הימים נעשה מנהלו של „בצלאל".

גציל שטורכיין ואשתו נפטרו לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. ילדיו ונכדיו ניספו כולם בשואה. מבית שטורכיין שרדו רק שתי הבנות, נסיה ופרידה וילדיהם ובנם של ברצ׳ה וחנה, שהוריו שלחו אותו לארץ מתוך רצון ותקווה לעלות אחריו, אך תקוותם נשארה מעל.

כן שרד נכד של גציל שטורכיין, בנו של שלמה יחיאל רבינוביץ (בירושלים) ונכדה (בתו של הירשל) בנאנסי אשר בצרפת.

(ק. שבתאי)

ברוך פריבר (כפר סבא)

יוסף שלוי (שליפקה)

כפר סבא בהתחלת שנת 1911 היתה ברוכה בכרמי שקדים. התגוררה בה רק משפחה אחת. העובדים ומנהלי העבודה היו עוזבים ביום שישי אחה"צ והיו הולכים לפתח־תקוה לבלות בה את השבת. במוצאי שבת היו חוזרים על מנת להיות מוכנים למחרת לעבודה. בין פתח־תקוה וחדרה לא היה כל ישוב יהודי, השטח היה שמם.

בפתח־תקוה היתה אכסנית פועלים של שבתאי רבינוביץ ז"ל, שבה התאכסנו פועלים ועולים חדשים. הייתי נוהג לבקר באכסניה זו בבואי לפתח־תקוה, ומה הופתעתי לראות את יוסף שליפקה שזה מקרוב בא מדומברובה־גורניצ'ה. לשמחתנו לא היה קץ. התידדנו מיד והחלטנו לחפש חדר לגור בו יחד. ראיתי בו חבר טוב, רציני, קנאי לשפה העברית כמוני וחבר במפלגת „הפועל הצעיר".

השגנו חדר קטן שבקושי יכולנו לסדר בו שתי המיטות שעשינו במו ידינו. עשיית המיטות היתה באופנה בימים ההם: פחי נפט ולוחות עץ ושקים ממולאים בקש במקום מזרונים (הפועלים העברים בתקופת העליה השניה לא השתמשו ברהיטים כל שהם). החלטתי להשאר לעבוד בפתח־תקוה, ועבדנו יחד בפרדסו של יעקב קייל ז"ל, מהפרדסנים היחידים שדגלו בעבודה עברית מלאה.

הוא היה מעורה בחיי ציבור הפועלים בפתח־תקוה, בעיקר בסניף „הפועל הצעיר". השתתף באסיפות שהתקיימו בעין גנים. לא הרבה בדברים, לא השתתף בוויכוחים, אך עצם נוכחותו באסיפות הוכיחה שאינו תלוש מהבעיות שניסרו אז בחלל עולמנו, והוא עוקב אחריהן בעירנות. את זמנו הפנוי הקדיש לקריאה ונגינה בגיטרה שהביא אתו מביתו. אם אינני טועה, היו בציבור הפועלים בפתח־תקוה רק שני חברים יודעי נגן. לא הופיע בפומבי, רק בחוג שומעים מצומצם. אני כשכנו, נהניתי מאוד מנגינתו בחדרנו. נגינתו היתה מלאה רגש וידעתי שיד אמן מושכת במיתרים.

עם היותו בעל רגש ושאר רוח, לא זילזל בעבודת טוריה בפרדס, והיה נחשב בין הטובים ביותר בפועלי הפרדס. היו אומרים: לשליבקה ישנם שני כנורות: הטוריה בפרדס והגיטרה בחדרו.

גרנו יחד כאחים רק מחצית שנה, היות ובאביב תרע"ע 1911 קרתה לי תאונת עבודה רצינית, ונלקחתי לבית החולים רוטשילד בירושלים. לא חזרתי יותר לאותו חדר. המקרה הזה השפיע עליו מאוד, ולהשתתפותו בצערי לא היה קץ. הוא החליט לעזוב את פתח־תקוה.

פרנץ אופנהיימר, הכלכלן הציוני הידוע מגרמניה, הציע לבנות את החקלאות בארץ, אשר הייתה בראשית

יוסל שלוי (שליפקה), איש העליה השניה, ממיסדי נהלל
יוסף שלוה שליפקה עולה געווען מיט דער צווייטער עליה

התפתחותה, על יסודות קואופרטיביים במטרה לארגן את הכלכלה בעתיד על יסוד בעלות העובדים על אמצעי היצור, הצרכנות והאספקה. הנסיון הראשון היה הקמת הקואופרציה במרחביה אשר בעמק יזרעאל. יוסף שלוי, בהודע לו על יסוד הקואופרציה התלהב מהרעיון והצטרף. התחבב מהר על כל החברים, התמחה בגדול ירקות והיה ראש קבוצת העובדים בענף זה. הוא התמיד בעבודה זו במסירות ובידע רב. (בשנות מלחמת העולם הראשונה חנתה פלוגת צבא גרמנית בקרבת מרחביה, והיא קנתה את כל הירקות לצרכי הפלוגה).

יוסף, עם כל היותו אהוב ומקובל על חבריו בקואופרציה במרחביה, המשיך להיות צנוע ושתקן.

את נגינתו לא נטש, יזם וארגן תזמורת כלי מיתר, והחברה שושנה בליבשטיין־סלע היתה הפסנתרנית. בתזמורת זו השתתפו כמה חברים יודעי נגן, ומדי פעם ערכו קונצרטים שנהנו מהם לא רק חברי הקו־אופרציה ואורחים, אלא גם החיילים והקצינים מה־פלוגה הגרמנית.

עם תום מלחמת העולם הראשונה הורע המצב הכלכלי בקבוצה, ויוסף נדד למקומות עבודה אחרים.

בסוף שנת 1919 נודע לו שאני נוסע לבקר את משפחתי בסוסנוביץ. מסר לי את כתובתה של אמו בדומברובה בכדי למסור לה פרטים על חייו בשנות המלחמה, היות ולא היה קשר מכתבים באותה תקופה. מובן שהזמנתי את אמו לבית משפחתי ומאוד שמחה לשמוע את הפרטים שסיפרתי לה. מאוחר יותר נסע גם הוא לפולין והעלה את אמו ארצה.

בזמן היותו בקואופרציה במרחביה ספג לתוכו את תורת השיתוף והעזרה ההדדית, וכן נסיון מעמיק בחקלאות. עם יסוד המושב השיתופי הראשון, נהלל בעמק יזרעאל, היה בין ראשוני המצטרפים והקים משק לתפארת. חינך את ילדיו לאהוב את חיי הכפר. וסבל רבות כשבשנותיו האחרונות ניטלה ממנו האפ־שרות לעבוד במשקו, והיה נאלץ לעבוד מסיבות בריאו־תיות בתור מנהל סניף קופת חולים במושב נהלל.

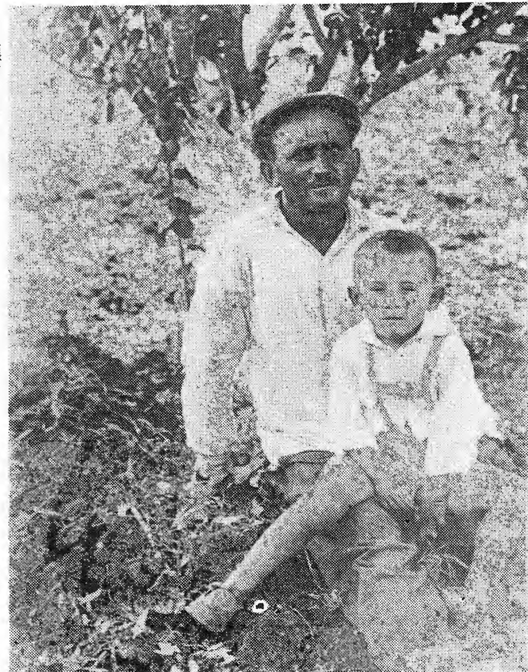
שרידי השואה יוצאי דומברובה, בארץ ובחו״ל, יכולים להיות גאים בבן עירם יוסף ז״ל, שהיה החלוץ הראשון בתקופת העליה השניה מעירם, ומיומו הראשון בארץ, בין כובשי העבודה העברית, עד יומו האחרון, היה צמוד לכפרו, נהלל.

מדברי חבר נהלל על יוסף ז״ל

את יוסף שלו ז״ל הכרתי רק בשמו, כשהיה חבר במרחביה ושם נודע כמומחה לגדול ירקות. בתקופת מלחמת העולם הראשונה שימשה מרחביה מרכז, והיו לו קשרים טובים עם המיפקדה הגרמנית בגלל היותו ידען בחקלאות. גם בסביבה שלנו — נהלל — היה מומחה ידוע ומקובל בתור קונסטרוקטור לירקות. לא פעם ניצלו אנשי הישוב את עמדתו זו לטובת עניני הסביבה.

פגישתי הראשונה אתו היתה במרחביה. נפגשנו בקשר לעניני אירגון המושב הראשון. מרכז האירגון נמצא אז במקווה ישראל. לחברי האירגון נודע שיהושע חנקין עומד לסיים את הקנייה הראשונה של אדמה בעמק יזרעאל. במקווה ישראל עבדו אז גם א. יופה, אלימלך לוין ואחרים.

בגלל המצב והמחסור בפועלים נמסרה העבודה בידי ערבים שוכני הביצות, והיהודים נדרשו לתת מומחה לעבודתם. לשם ביצוע עבודה זו נדרש פועל

יוסף שלוי שליפקה עם בנו יב״ל ברגעי מנוחה
יוסף שלוי שליפקה בעת אַן אָפּרו מיט זיין זון
(אין ישראל)

שיידע להדריך. כולם המליצו על יוסף שלו כאדם המתאים והמוכשר לתפקיד זה. אחרי שיחה קצרה הסכים לקבל את התפקיד.

בשובי משיחותי אלה התעכבתי ליד צריף שממנו בקעו צלילי נגינה ערבים. מה הופתעתי לשמוע ולראות את יוסף מנגן ופורט על מנדולינה. במוחי חלפה כבר מחשבה שבאירגון שלנו נמצא איש נגן ושמחתי מאוד. למחרת בבוקר הזדיינו באלות, הפשלנו את שרוולי המכנסיים וירדנו למעיין עין חרוד, שם הראה לי יוסף את הערוגות היפות ושתילי הירקות. התרשמתי מאוד וראיתי שיכלתו במעדר אינה נופלת מזו שב־מנדולינה. יוסף התרשם מהאפשרויות באיזור והמליץ מאוד שנבחר בשטח זה כמקום התישבותנו.

אחרי פגישה זו הכרתי בו איש המסוגל להקים משק, ויהיה מועיל להגשמת רעיון המושב. כך נעשה אחד החקלאים הטובים וחבר נאמן למושב נהלל.

אישים

מרדכי גוטליב (ירושלים)

הרב ר׳ אליהו־ניסן ויסלר ז״ל

ר׳ אליהו שימש כמורה הוראה בדומברובה, (ברדן) עד שנת 1916. היה ידוע בשם „העילוי מגרניץ״. שימש רב בצנסטוכוב, שם העמיד תלמידים הרבה. נחשב לבר־סמכא כפוסק, ומסמיך לרבנות. תארו אותו כגאון מפור־סם היודע להשיב במתינות לשואלי הלכה. היה תקיף בדעתו ולא נשא פנים לאיש, ועם זה הצטיין באהבת ישראל והיה מקרב את הבריות. היה מפורסם כבקיא וחריף ודרשן מצוין וטוהר מדות.

בנו, ר׳ משה ויסלר חי, בעל בית חרושת לסולמות „שושנה״, תושב נכבד בבני־ברק. איש עדין נפש ורחב לב, ההולך בדרכי אביו ז״ל ובדרכי חותנו, הגאון, גדול בתורה, ר׳ אברהם־יששכר גוטליב הי״ד, שעוד בשנות נעוריו נחשב לעלוי מוולברום וחידושיו נדפסו בכתבי עת תורניים וכן בספר „שבלי כהן״ להרב מרדומסק. ר׳ אברהם־יששכר גוטליב הוכתר כיושב ראש ישיבת „כתר תורה״ ומנהלה בוולברום. בישיבה למדו כמאה תלמידים. ר׳ אברהם יששכר גוט־ליב הצליח מאד בתפקידו, ונשלח אחר כך לכהן באותו תפקיד, כראש ישיבת „כתר תורה״ בצ׳נסטוכוב.

אברהם־יששכר גוטליב ז״ל, נחשב לאישיות תור־רנית דגולה, מגדולי הלמדנים וההוגים בתורה. היה מפרסם חידושי תורה בכתבי העת התורניים שהופיעו בפולין, והרב שטוקהאמר, והרב מדומברובה ר׳ אלתר משה אהרון לוי היו מבקרים אצלו לעתים קרובות.

ר׳ אליהו ניסן ובני ביתו, ניצלו בנס מצפרני היטלר, והצליחו לעלות ארצה. בארץ עבד כמשגיח מטעם הרבנות הראשית. נפטר בשיבה טובה, לפני שלוש שנים, בבני־ברק.

זאב פיינר ז״ל (וואווע)

זאב פיינר, בפי היהודים בדומברובה — וואווע, רחב כתפים ונמוך קומה. עיניו הביעו תמימות ופשטות. ממשכימי קום לעבודת הבורא, בעוד דממת ליל שלטת על הארץ, השתייך למתפללי בית הכנסת — חתנו היה השמש בו — וחבר פעיל בחברת „מגידי תהילים״.

היה טיפוס מענין שאין דומה לו. ר׳ וואווע היה חלק בלתי נפרד מיהדות דומברובה. אף־על־פי שלא ידע קרוא וכתוב, היה הוא המקשר היחידי בין עירית דומברובה לבין האוכלוסיה היהודית. הוא טיפל ברשום הילודים והמציא עזרה לכל הנזקקים. סידר תעודות לידה ותעודות לחתונות וכמו כן היה ראש החברה קדישא בדומברובה ובתוקף תפקידו — תפקיד לא כל כך נעים — הלך אל כל חולה הנוטה למות, כדי לנצח על התפילות הנאמרות בעת יציאת הנשמה. סיפרו עליו שנמנע מלבקר חולים סתם, שלא להבהיל אותם בביקורו.

הוא ידע וזכר הכל בעל־פה. בבואו לעירית דומ־ברובה נגש למדף הספרים והוציא מתוכו את הספר המתאים, הגישו לפקיד והצביע על המקום בו מופיע השם הדרוש. פקידי העיריה כיבדוהו מאד והעריצו אותו ממש. יחסיו עם פקידי העיריה והמשטרה היו מצוינים והוא ניצל את הדבר יפה מאד לטובת האוכ־לוסיה היהודית בדומברובה, ותמיד ידע לכלכל את מעשיו בתבונה רבה. בערבי שבת וחג היה מזמין את פקידי העיריה והשוטרים לביתו לדגים ממולאים (גע־פילטע פיש). הדגים הממולאים היו חביבים מאד על הגויים ובין אכילת הדגים ושתית הבירה, היה משוחח אתם על דה ועל הא והתוצאה: כל הרפורטים והפרו־טוקולים נגד היהודים בוטלו והיהודים נשמו לרווחה.

זאב פיינר נפטר לפני השואה שפקדה את בני עמו. יהי זכרו ברוך.

אליעזר טננבוים ז"ל

מנעוריו נכבש כולו לפעילות ציונית, לעניני התנועה. התמסר בכל נימי נפשו והיה מפעילי התנועה הציונית בדומברובה. היה יושב ראש ההסתדרות הציונית בעיר. בכל מקום יצג את התנועה בכבוד. קפדן גדול היה, והקפיד תמיד הן על התוכן והן על הצורה.

בעקרונות שלפיהם פעל לא היתה סתירה בין דבריו לבין מעשיו. הוא היה מייסד „בנק קרדיטורי", ושימש כמנהלו. אף־על־פי שלא היה בקו הבריאות לא נרתע משום פעילות ומאמץ, ואחרי עבודתו היו שעותיו מוקדשות לקריאה, לישיבות ואסיפות. הוא היה גם איש חברה, שאינו מותר על מסיבה חברתית.

הופעתו הנאה בקהילה היהודית בשם ההסתדרות הציונית היתה מלווה בהתלהבות ולהט מוסרי רב, וגם מתנגדי התנועה הציונית התיחסו אליו בכבוד רב.

ר' שלמה הלפרין ז"ל

משכיל יהודי, בן תורה ולמדן מופלג, אחד הטיפוסים המצויינים והמענינים שדומברובה נתברכה בהם. גילה הבנה מעמיקה וידיעות נרחבות בתנ"ך ובתלמוד, והיה בקי להפליא בספרות החסידית העתיקה שלנו, בספרות של ימי הבינים, בספרות החסידית והרבנית, בספרות העברית הקלאסית החדשה ובספרות הלועזית. חבריו הזכירו תמיד את שלמה הלפרן השתקן, אשר בשחר נעוריו הפליא את מוריו וחבריו במוחו החריף, בכושר ההתנצחות בהלכה, וכולם נבאו לו עתיד מזהיר בעולם התורה והלמודים. אולם שלמה הצעיר נתפס לתנועה הציונית, ולהשכלה, ובחר לו דרך אחרת מזו שייעדו לו אביו, מוריו וחבריו. היה מופלג בתורה וביראת שמים. כאיש מתון ואיש הפשרה היה הלפרן חותר תמיד לגלות את הטוב והיפה שבאדם. הוא אהב את האמת והשלום והתרחק מריב ומדון. שתקן מטבעו, צנוע ונחבא אל הכלים, אך לוחם נועז נגד כל עול, זיוף וסילוף בחברה.

כל שיחה עמו היתה מעשירה את הנמצא במחיצתו בידיעות נוספות בשטחים שונים. הוא היה סמל היושר והמוסר הנעלה, איש התבונה ושיקול הדעת, האדיבות והקפדנות גם יחד, מעין מזיגה מופלאה של בית הלל ובית שמאי.

ניספה בשואה ביחד עם יהודי דומברובה.

דוד קוז'וך ז"ל

חבר טוב אדם נוח, טוב לב, ספוג תרבות יהודית, מסור ונאמן ומקובל על כל חבריו. הכל היטו אוזן קשבת לדבריו המשכנעים והחשיבו את דעתו. ציינו אותו חכמת חיים, מרץ רב וחיוך שאינו יורד מעל שפתיו. היה קשור בלבו ובנפשו לרעיון הציוני, הצטיין בכשרון ארג'ני רב והיה מזכירה של ההסתדרות הציונית בדומברובה. התעמק בקריאה טובה ורכש לו ידיעות נרחבות בהוויות העולם, וכאינטליגנט יהודי, שהצטייד במטען תרבותי גדול, יכל לגלגל שיחות בקלות רבה על חכמת ישראל, על הפילוסופיה היונית, על הרמב"ם ויהודה הלוי ועל אפלטון וסוקרטס, על מנדלי מוכר ספרים ושלום עליכם ועל אלכסנדר דיומה ומרק טווין, על דת וקבלה ועל פיוט וחזון, על מוסיקה חסידית עממית ומוסיקה מודרנית, על ציור ואמנות ועל תיאטרון וקולנוע.

הוא היה מלא וגדוש, ולעתים קרובות היה מפרסם מאמרים מענינים בעתון „זאגלעמביער צייטונג".

לאה זיגרייך ז״ל

לאה זיגרייך היתה אחת המיסדות של אגודת הנ־שים (פרויען פאריין). מגמת האגודה היתה לעזור לנזקקים ולהקל על הסובלים. היא היתה פעילה מאד והפעילה אחרות. לאה זיגרייך עדינת הנפש וטובת הלב, עסקה בצרכי הציבור באמונה ובמסירות ועשתה עבודת צדקה כבירה. כפה היתה פרושה תמיד לעניים ליתומים ולאלמנות. במעשי הצדקה והחסד שעשתה, באצילות רוח של הצנע לכת, קבעה לה סגנון מיוחד, שהתבטא לא בנתינת ממון לצאת ידי חובה, אלא בב־דיקה נפשית לרצון העליון ולהרגשתם הטובה של הנצ־רכים.

לאה זיגריך, פעילה במוסדות צדקה
לאה זיגריך — אַ אַקטיוויסטן פאַר צדקה־צוועקן

אציין פרט אחד ממעשיה הטובים. שכנתה חלתה במחלה קשה מאד וממושכת. הרופאים אמרו לבעלה שאשתו זקוקה למנוחה גמורה, ועליו לשכור חדר מיו־חד בשבילה כדי שאחות רחמניה תוכל לטפל בה — המשפחה בת חמש הנפשות גרה בחדר אחד, והבעל שהתפרנס בקושי לא היה יכול, למרות רצונו הטוב, למלא אחרי הוראות הרופאים. כשנודע הדבר ללאה זיגרייך, פינתה את אחד החדרים בדירתה, הביאה שני סבלים והעבירו את השכנה החולה לדירתה. לאה טיפ־לה בה במסירות נפש זמן רב עד שהבריאה לגמרי.

לאה זיגרייך הי״ד נספתה בשואה ביחד עם יהודי זגלמביה.

מרדכי גוטליב

ביתו של ר׳ לייבוש זיגרייך ז״ל

ר׳ לייבוש זיגרייך ז״ל היה סוחר בכלי זכוכית, חרסינה ופורצלנה בסיטונות. 8 משפחות התפרנסו בכבוד וברוחה, שעבדו בבית מסחרו. ר׳ לייבוש איש דינמי היה, שופע חיים ומרץ ויוזמה — בעל מח חריף ובעל לב יהודי חם, טוב ורגיש. ביתו היה תמיד פתוח לסובל ולמעונה וכל נצרך, מצאו תמיד אצלו אוזן קשבת. איש חסיד היה ר׳ לייבוש ולא יצא בליל שבת מ„שטיבל״ עד שמצא „אורח״, אשר יבוא עמו הביתה לסעוד על שלחנו. מה טוב ומה נעים, היה שבת כל בני הבית אל שלחן השבת. מפת השבת, שהיתה פרושה על שולחן, כסתה היטב על הדאגות והטרדות, שהיו מנת חלקן בכל ימות השבוע. בעבודתו החרוצה לא ידע מגבלות של שעות עבודה ורק בליל שבת, זכה לשבת יחד לשלחן שכלו טוב. אחרי אמירת שלום עליכם למלאכי השרת, קדש על היין ור׳ לייבוש זמר מזמירות שבת, כשכל בני הבית מפזמים אחריו ובש־עת ההפסקה — בין אכילת הדגים והבשר — בנותיו ובניו — שספגו השכלה וציונות והצטיינו ברכושם הרוחני ובנועם הליכותיהם עם הבריות — פתחו פיהם ושרו ממיטב שירי ציון וגלגלו שיחות על ספרים עבריים ציוניים וספרי השכלה ביניהם על „אהבת ציון״ למאפו, על „זכרונות לבית דוד״ לפרידברג, על „המתמיד״ לביאליק, על „לא זו הדרך״ לאחד העם, על „חטאת נעורים״ ללילנבלאום, על „סוסתי״ למנדלי ועל ספרי פיירברג, סמולנסקי, גורדון ואחרים.

נשמת בני הבית, התרוממה, שלא חלמו עליה בכל ימות השבוע ושכונת שבת היתה מורגשת בבית כולו והתמזגה באוירה הציונית ששררה בבית, אלה היו

הרגעים הנעימים הקדושים והרוחניים ביותר בחיי הבית הזה.

ובנטות יום השבת קודש לערוב, נתמשכה עגמו־מית של פרידה, הדמדומים התערכו והלכו עד, שנעשו כחומה של צללים, כאומרים לגדור את הדרך בפני השבת, שלא תמהר לצאת, אך קורצים כוכבים מל־מעלה ואומרים: הניחו, באה השעה ליציאת השבת ואם הבית אשר הדליקה אתמול שלהבות הקדש, עמדה עכשיו בטרם תעלה אור של חול בבית לפני החלון המעריב ושפכה שיח חרישי בנעימת עצב:

אלהי אברהם, שבת קדש שלך הרחומה כבר מסתלקת.

מטובי חסידי קרימולוב היה וזה היה משפט ר' לייבוש זיגרייך מימים ימימה: בשמחת תורה, אסף את כל חסידי קרימולוב אל ביתו ויעש להם משתה כיד המלך והיו רוקדים ושמחים ויטיבו את לבם ביין ובמא־כלים ומעדנים שונים עד הערב ואז נתחדשו הרקודים ביתר שאת עד הגיעם ל„שטיבל" ובתפילת ערבית ובהקפות, נסתיימה ההילולא רבא לכבוד התורה.

ר' לייבוש וכל בני ביתו נספו בשואה האיומה, יהי זכרם ברוך.

נשארו בחיים רק בנו יעקב, שהוא תושב נכבד בגבעתיים והנכדה תמר, הגרה בארצות הברית.

מינדל (מינדזע) נוסבוים ז"ל — מהנשים הספורות בעירנו שהעברית היתה שגורה בפיהן

מינדל נוסבוים, המורה לעברית בבית הספר „מזרחי"
מינדל נוסבוים — די העבראישע לערערין אין „מזרחי" שול

דמות מופלאה, נעימת הליכות, שופעת חכמה ותר־בות מעודנת. היתה הבחורה הראשונה בדומברובה שדיברה עברית יפה וצחה. לפי תכונותיה בחרה את מקצועה — מורה לעברית. הצטיינה מאד בהוראה והיתה המורה הטובה ביותר בזגלמביה.

בגישתה הגלויה והחברית הפכה לידידה טובה לכל מי שהכיר אותה. מבטה המחייך תמיד ועיניה העי־רניות מלאות הפיקחות, שימשו בבואה נאמנה ללב רך וטוב, לב של חברה טובה. משחר נעוריה הצטר־כה לתנועה הציונית ואף פעם לא סטתה מנאמנותה לחזון התקומה היהודית. היתה חלוצה ומגשימה ועלתה ארצה לבנותה ולהבנות בה.

הסתלקותה הפתאומית (הטרגית) של מינדל נוס־בוים זיעזעה קשות את כל משפחתה, והסעירה את נפשם של כל יוצאי דומברובה בישראל. כל מכיריה ומוקיריה בדומברובה, וביחוד חבריה לתנועה, נוש־אים בליבם את זיכרה באהבה ובהערצה.

לייבל פרקל

יוסל שואב־המים

„יוסל וואסערטרעגער" — כך קראו לו; תמיד ראינו אותו עם הדליים הכבדים — המלאים מים — שנשא ב„נושידלעס" (אסל) שעל שכמו.

אין אני זוכר את צבע עיניו וגוון שערו, רק זוכר אני שהיתה לו בלורית שירדה על מצחו והגיעה כמעט עד עיניו. את שערו לא סרק מעודו ונדמה היה שמעולם לא רחץ את פניו המקומטות מרוח, שמש וקור.

אנשים נזכרו בו כשנצטרכו לשרותיו — לסחוב להם מים — ואחרי כן שכחו אותו כדרך ששוכחים חפץ שאין לו ערך.

בבוקר היה מופיע בחצרו של איזה בית ועמו כלי עבודתו, „הנושידלעס", עומד ומחכה עד שמי שהוא יקרא לו מבעד לחלון. בערבים היה נעלם חרש — כאילו האדמה בלעה אותו. לא ידענו, מאין בא, היכן נולד, ואיפה מקום מגוריו.

נדמה היה לי שיוסל היה תמיד רעב; כשקיבל את „שכר הטירחה" שלו — צלחת מרק ופת לחם, היו עיניו עוקבות אחרי כל פירור, שלא יפול חלילה על הריצפה. באצבעותיו העבות היה דוחף את הלחם לתוך פיו, וחלק הכניס תמיד לכיסו, כאילו היה דואג למחר פן יחסר לו.

באדישות התייחס למתרחש סביבו ובלבו חש תמיד פחד טמיר. בפני מי? לא ידעתי — האם היה זה פחד מפני המבוגרים שלא נתנו לו תמורה יחסית עבור עבודתו הקשה, וגם לא התענינו בחייו הגלמודים והקשים!? — או בפני הילדים שהציקו לו תמיד ברחוב ובחצרות הבתים, בזריקת עפר או אבנים קטנות!? — מוחו של יוסל לא תפס מה רוצים ממנו, מדוע מענים אותו וגורמים לו יסורים; לא פעם קמט את פיו בתחנונים, ביקש לבכות וברח מהמתעללים השובבים.

אנחנו הילדים, הצקנו לו לא מתוך שנאה אליו, אלא מתוך רשעות ילדותית. היינו צועקים אחריו — „יוסל משוגע" ולפעמים הירינו עליו באצבע וקראנו פשוט: „ההוא" — וכבר היה ידוע במי מדובר.

ליוסל לא היה אל מי לפנות, בפני מי להתאונן, ואף פעם לא שמעו ממנו טענות שמקפחים אותו, שעושים עמו עוול, או אי־צדק. כ„שמח בחלקו" היה תמיד. מידת סובלנות היתה לו, לא התרגז על אנשים ואפילו לא על הילדים שהטרידו אותו — את כעסו שפך רק על הכלבים שנבחו אחריו ללא הרף, ולא אחת תפסו אותו ברגל או במכנסיו הקרועים.

בוקר אביבי אחד, יומיים לפני הפסח: החדר היה עוד שרוי באפילה, אך בעד החלונות הסתנן מעט אור. דפיקה בדלת הקפיצה אותי משנתי. קמתי מהמיטה וניגשתי לדלת. „מי זה?" שאלתי. „אה, אה, יוסל!" ענה קול. הכרתי את קולו של יוסל וואסערטרעגער ופתחתי את הדלת. יוסל ניכנס בחיוך על שפתיו, ובמקום בירכת בוקר טוב שאל: „מים!?" — אמרתי לו שכן ומהרתי לפרוס לו פרוסת לחם ואחרי כן הלך לדרכו.

שואב מים — דער וואַסער־טרעגער

אילוסטראַציע צו י. ל. פרץ'ס שריפטן פון קינסלער יוסל בערגנער

מאוד שמחתי להופעתו של יוסל באותו בוקר, ואמרתי לאחי משה'ל הקטן, שישן אתי במטבח: אתה

יודע משה'ל, שהיוסל הזה שייך ליחידי סגולה, אין רבים כמוהו, הוא זוכר שמחר ערב חג ונחוצים לנו הרבה מים; הוא לא חיכה עד שיקראו לו, ובא בבוקר השכם כדי שיספיק להביא גם לאחרים. הוא מאוד אחראי בעבודתו, ויודע את החובה הרובצת עליו.

והנה אני שומע צעדים בחדר השני, היו אלה צעדי אמנו שניכנסה למטבח בשומעה את רעש דלייו של יוסל בפרוזדור. היא שאלה אותי אם נתתי לו פרוסת לחם, כי הוא רעב תמיד בבוקר, על תשובתי החיובית, אמרה אמי: „טוב עשית בני, מחר ערב חג."

גורלו של יוסל נגע לליבי ולא יכולתי להישאר אדיש לחייו הגלמודים ולעבודתו הקשה. הן האיש לא ידע מעולם שעה חמה בחיק משפחה. באחת השי־חות עם חברי הסברתי להם שיוסל הוא יצור אנוש כמוני וכמוהם, שנוצר בצלם אלוהים וגם לו זכות לרחמים וגאולה. תגובה זו על יוסל עוררה תימהון אצל חברי, ושוב פרצו ויכוחים, דעות של חיוב ושלילה לגביו, על מטרת חייו ויעוד קיומו, כאילו בידינו ניתן לקבוע תכלית חייו ועתידו.

פעם, בביקורי אצל אחד מחברי, ראיתי מחזה נדיר: הושיבו את יוסל על יד שולחן כאילו היה בן־משפחה, ולא בפינה נידחת או בפרוזדור, כפי שהיה רגיל תמיד בבתים רבים, הגישו לו לחם עם חמאה, צלחת מלאה מרק ודיסה לקינוח. יוסל כנראה הרגיש את היחס היפה אליו, וכשגמר את הארוחה הטובה וקיבל גופיה ישנה במתנה, קם מהכיסא, הראה באצ־בעו על החבית המלאה מים ושאל: האם להביא עוד?...

היה זמן שראיתי חובה לעצמי לתבוע את עלבו־נו של יוסל, רק לא ידעתי איך. חשבתי לי — לו היה מעיז פעם יוסל להתאונן, היה בטח אומר: „אנשים אומרים עלי שאני מטומטם, אנשים היו מטיבים לעשות, לו היו מניחים אותי לנפשי, לחיות במנוחה כמו שאני. מדי פעם מדברים אלי באלימות כאילו אינני ממלא מספיק את חובתי, הלא שגעון הוא לרדוף אותי ולהתעלל בי תמיד". אבל יוסל וואסערטרעגער אף פעם לא התאונן, כשם שאף פעם לא נאנח מתחת למשא הכבד של הדליים המלאים, כאילו נולד אך ורק לעבודת פרך זו.

אך הבעת פניו דיברה עבורו, הקמטים שנחרשו בפניו ובעורפו הזכירו את השנים הקשות וימי המתח שחלפו בחייו. היה חי תמיד בעולם משלו, זר ונכרי לחייהם של האנשים מסביבו, רוב הימים היה הולך יחף, הכותונת שכיסתה את גופו היתה מלאה טלאים, ולא היה ברור איזה חלק שייך לכותונת ואיזה לטלאים.

ימי מנוחה לא היו ליוסל — אם היה זה בקיץ הלוהט, ושלוליות זיעה נזלו ממצחו וטיפות טיפות הציפו את עיניו — יוסל תמיד סחב וסחב ורק כשה־שמש שקעה ונעשה קריר, נשם לרווחה ונעלם. ובימי החורף הקרים, כשכל גופו היה רועד מקור, כשהצינה חדרה אל מתחת לכותנתו הפתוחה, והרעב הציק לו שבעתיים, ובכיסו לא נשארה כבר שארית פרוסת לחם ה„חסד" כביכול — עזבו אותו כוחותיו לא פעם מעומס הדליים. רבץ פתאום באמצע הדרך, מתחת למשאו, רגע קט לא נע, כאילו נח, ואחר כך זרק מבט לאורך הכביש, הרים ראשו כלפי מעלה, כאילו היה מבקש רחמים מן השמים, התרומם לאט לאט, שלא לאבד חלילה טיפת מים והמשיך בדרכו...

ביום חורף קר וסוער הגענו, קבוצת ילדים, למש־אבת המים והתחלנו לגלוש על הקרח. לא עברה רבע שעה והחלקה באורך של כמה מטרים היתה מוכנה להנאתנו. מרוב עונג שכחנו לשוב הביתה, ופתאום הופיע יוסל. ליגלגנו על הבעת פניו הקודרת ולמראה גלידי הקרח מתחת לאפו ומסביב לבגדו הרטוב — שנראו כנרות חנוכה קטנים וארוכים.

כשהרים יוסל את המים על שכמו התחלק על פני שלולית על יד המשאבה ונפל. גופו השתרע על הקרח והמים הקרים נשפכו עליו. כמה דקות שכב ככה באין אונים. ניגשתי אליו מהר עם שאר הילדים, עזר־נו לו לקום, ראינו איך מידיו הנפוחות מקור נוזל דם, היה לנו צער עליו. עיניו החיוורות הביעו כאב עמוק ורוב תודה לנו. עזרנו לו לשאוב מים מחדש והעברנו את הדליים לצד השני של הכביש. לבנו התמלא רחמים, ומאז לא הצקנו לו אף פעם.

בשקה דפנר (נוסבוים)

הורי ז״ל

קשה לכתוב על העיר שכל כך היתה קרובה ללִבִּי ואשר חייתי בה עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

בני עירנו, האם זוכרים אתם — שעברתם את הגי־הנום הנאצי — האם זוכרים אתם את משפחתו של אלי־עזר דפנר? את אבי ז״ל, את אמי ז״ל, הורים שלא חש־בו על עצמם אלא כיצד לעזור לזולת?

אמי ז״ל היתה חברה באירגון נשים, ויחד עם עוד נשי העיר כמו גם גב׳ שיינבקסלר, שטורכיין, שפיגלמן, לייטנר וכו׳ הגישו עזרה כספית וגם רוחנית למי שהיה זקוק לה.

והאם זוכרים אתם את אבי ז״ל בחנותו של מוצרי ברזל? ואולי זוכרים אתם כיצד באתם לאבי ז״ל שיגיד תפילה נגד „עין־הרע״ והייתם בטוחים שבזה עזר לחולה שסבל מכאבי־ראש, ובבטחון הנחתם על מצחו של החו־לה את המטפחת הברוכה?

הורי היקרים, חינכתם אותי למעשים טובים ואני משתדלת למלא במידה והדבר אפשרי, למרות שנשאר־תי נכה לכל ימי חיי אחרי מלחמת השמד. אף את הפי־צויים מהנאצים הארורים סרבתי בתוקף לקבל. אתם הורים יקרים, שכל חייכם חלמתם על ישראל שנרכשה בדמנו, השארתם צוואה טובה: שנית לא יקומו מחנות השמד לאלה שנשארו בחיים.

כעת הכל שלנו: הבתים, הרחובות; ולא כמו שצעקו שותפי היטלר: הרחובות שלנו, והבתים שלכם.

יוסף פיוניטשני (ניצני)

מנדל גריצר ז״ל

מנדל גרייצר ז״ל היה סוחר, מנכבדי חסידי גור ומבעלי הבתים האמידים והידועים בעיר איש עדין ונוח, בעל הדרת פנים וזקן יפה ומטופח.

אביו, אברהם, היה ממקורביו של הרבי המפורסם מקוצק ומיושבי שולחנו. ולפיכך קרא את שם בנו מנדל, על שם רבי מנדלי.

ר׳ מנדל גרייצר היה בן תורה וחניך ישיבה. בהיו־תו אברך סמוך על שולחנו של חמו, ישב על התורה ועל העבודה, ופעמיים בשנה, לראש השנה ולחג הפסח, היה נוסע לרבי מגור.

עם פטירת חמו נאלץ להתמסר לעסקי המאפיה והחנות. העסקים גזלו את רוב זמנו ולא היה סיפק בידו לעסוק בתורה. תחילה גרם לו הדבר צער, אך במשך הזמן, ובלית ברירה, מוכרח היה להשלים עם כך. אבל השתדל למלא את החסר: בימי שבת וחג ואף בימות החול קבע לו עתים לתורה. בימים ההם, בגלל טרדות הזמן, היה נוסע לדודו של הרבי מגור, שהתגורר בפילץ, ואשר היה בשבילו, כלרבים אחרים, ממלא מקום רבם מגור.

היה בעל תפילה בבית התפילה של חסידי פילץ והיה עובר לפני התיבה בימים הנוראים ובחגים. היתה זו זכות וכבוד גדול עבורו להיות שליח ציבור לעדת חסידים ואנשי מעשה. התגאה בכך שעמד על משמרתו 40 שנה, ולא עזב אותה אפילו בימים בהם לא היה בקו הבריאות. ואמנם היה ראוי לכך, בהיותו יהודי שפרקו נאה, זקנו מגודל וקולו נעים.

ר׳ מנדל היה אדוק מהמדקדקים ומההמהדרים ב־מצוות. הקפיד על תפילה בציבור, אך ייתר על כך למען השבת. בשנים האחרונות לא הלך בשבתות לבית התפילה לתפילת מנחה ולשלוש סעודות. נשאר בבית מתוך חשש של חילול שבת על־ידי בני ביתו, פן יקדימו לפתוח את החנות במוצאי שבת, תחת לחץ הקונים הנוצרים, שדפקו בפתח החנות וצעקו: „פתחו את הדלת. כבר לילה והשבת נגמרה״.

את מצות השמירה אפה בעצמו בערב החג, כנהוג אצל חסידים ואנשי מעשה. הקפיד והשגיח שיהיו כשרות למהדרין. גם במצות ארבעת המינים לא חסך כסף ועמל על מנת שיהיה לו אתרוג הדר לברך עליו.

כבעל הבית תמיד תרם לכל מוסדות הצדקה בעיר. לקראת החגים הלך בעצמו לחלק סכומי כסף כשי למשרתים בקודש: לרב העיר, לחזן וכו׳. בשלש הר־גלים הזמין אליו אנשי שלומנו לעשות קידוש. תדיר

משפחת גרייצר

היה אורח סועד על שולחנו בשבתות, ולפעמים שניים. ביתו, שהיה בקרבת בית הכנסת, היה אחת הכתובות אליהן שלחו בחורי בית המדרש עוברי אורח עניים, לארוחת בוקר או צהריים.

ששה בנים ובת אחת היו לו. השתדל לחנך אותם בדרך המסורתית. אחרי הצהרת בלפור, כשהציונות חדרה לרחוב היהודי ומשכה אליה ממיטב הנוער, נתפסו גם בניו לרעיון הציוני. בנו הבכיר חיים היה מפעילי צעירי המזרחי ואחר כך מפעילי ההסתדרות הציונית בעיר. הדבר לא היה אמנם לרוחו. אך כאיש נוח וסובלני מטבעו הסכים עם כך.

ניספה בשואה יחד עם כל יהודי דימברובה, הי״ד.

ר׳ משה מיצנמכר ז״ל

מראשוני המתישבים בעיר. בשנת 1880 בערך בא לדומברובה עם אשתו פיגלה, קנה מגרש ברחוב מי־עיסקא ובנה לו בית ומאפיה. כאופה במקצועו עבד בעצמו, טרח ועמל והודות לעמלו ולישרו, התפרסמה מאפיתו ויצאו לה מוניטין. במשך הזמן הצליח בעסקיו, פתח לו גם חנות מכולת והיה לבעל בית אמיד ומכובד בעיר.

ר׳ משה מיצמכר היה יהודי פשוט, הגון וטוב, מארח בביתו עניים ובשבתות ובחגים היה מקבל עוברי אורח לסעודת צהרים.

היה אוהד הרבי מקרימילוב ולפעמים, כאשר הרבי היה בא לדומברובה, התארח בביתו. היה תורם למוסדות צדקה. תצויין תרומתו הגדולה למטרת גמר בנין בית הכנסת בעיר, כשהופסקה עבודת בנין בית הכנסת לזמן רב בגלל מחסור בכסף, ורק הודות לתרומתו נתאפשר גמר הבנין. כאות הוקרה נבחר לגבאי בית הכנסת לשנים רבות. היה גם חבר בחברא קדישא.

את בנותיו השיא לבחורים מחובשי בית המדרש ובנים למשפחות מיוחסות, אליהם התיחס בחיבה וב־הוקרה. במיוחד אהב והתגאה בחתנו ר׳ מנדל גריצר ז״ל. לקח אותו מספסל הישיבה, וכמנהג הימים הבטיח לו מזונות, על מנת שיוכל לשבת וללמוד תורה.

מעניין ביותר המקרה הבא: בסוף מלחמת העולם הראשונה חלה ר׳ מנדל גריצר ז״ל במחלת טיפוס, שהיתה אז נפוצה בעיר. כשחלה הרעה במצבו הוזעק רופא, שקבע כי המצב הוא לאחר יאוש. אין ביכלתו להצילו ורק ה׳ יכול לעזור. חיש מהר פשטה השמועה הרעה. קרובים וידידים התאספו בביתו ואמרו פרקי תהלים לבריאות החולה. אחרי גמר אמירת התהילים, קם ר׳ משה מיצמכר ז״ל, והצהיר כי הוא נותן את

שנות חייו במתנה לחתנו החולה. והנה קרה פלא: פני החולה התחילו להשתנות, והרופא שהיה כל ה־מן במקום יכול היה לקבוע, כי המשבר חולף והולך. ואכן, מצבו הוטב מיום ליום עד שהבריא לגמרי.

המקרה הזה מוכיח את אהבתו הרבה לחתנו, שה־גיעה עד למסירות נפש.

ר׳ משה מיצמכר ז״ל לא האריך ימים. נפטר בשנת 1920. יהי זכרו ברוך.

ר׳ ישראל־משה לויט ז״ל

יהודי בן תורה, בעל תכונות מורכבות ומנוגדות. בעל מזג סוער וטוב לב. עירני ושקוע במחשבות. גבה קומה ושחוח, זקן ארוך וצהוב יורד על מידותיו. בלכתו ברחוב, תמיד מקלו בידו. מגוי לא פחד, בטוח היה שה׳ אתו ואין לו מה לפחד. את למדנותו נשא ברמה, כולו אומר: „פנו דרך — דרך ארץ לדף הגמרא שלי״.

יש אומרים שהיה בעל היתר הוראה, ואמנם הש־כנים פנו אליו בשאלות של בשר וחלב. אין ספק שהיה מחובשי בית המדרש, למד ושנה, רכש לו ידיעה רבה בים התלמוד ובמפרשיו וידע בעל־פה רבות מאימרות התלמוד.

ר׳ ישראל־משה היה ותיק חסידי אלכסנדר. בקי ורגיל בתולדות החסידות, מלא וגדוש סיפורים חסי־דיים. הרבה לספר על הרבי מקוצק, איך ועל איזה רקע נוסדו חצרות גור ואלכסנדר ועל שושלת היוחסין שלהן. בכל פעם שנזדמן לו אחד מאנשי שלומנו אחז בדש בגדו שלא יברח לו, והרביץ בו דברי תורה וסיפורים על גדולתם וקדושתם של האדמורים.

בבית התפילה של חסידי אלכסנדר היה קורא בתורה, ובימים הנוראים עובר לפני התיבה. בשנים האחרונות היה קולו צרוד, אך על החזקה שלו לא ויתר באמרו: „אין משגיחין בקול, רחמנא ליבא בעי״. הכוונה עיקר, ודברים היוצאים מן הלב נכנסים ללב.

יהודי מאמין ומלא בטחון בהשגחה העליונה. תמיד היתה רוחו טובה עליו ובכל מסיבה או סעודת מצוה היה הרוח החיה. היה אומר: „אין העצבות מדרכה של חסידות. עבדו את ה׳ בשמחה״.

בויכוח היה חריף. זכורני שפעם אחד התוכח עם השוחט משה־יצחק פרנס ז״ל. פתאום צעק לעברו: „אתה בהמה, ואין פלא בדבר, משום שכל בן אדם נדבק מהדבר בו הוא עוסק. לך יש עסק בבהמות ולכן נעשית בהמה״.

היה ממתנגדיו של רב העיר, קרא לו הרב מפצינוב. פעם, בשיחה על הספר „נר למאה״ שחיבר הרב, הביעו כמה אנשים דעה חיובית על הספר. קם ר׳ ישראל־משה ואמר: „רבותי, שם הספר הזה מרמז על סוד הש־פעתו. השם נר למאה בא מאימרה במסכת שבת: נר לאחד נר למאה ופירושה״, המשיך על דרך הלצה, „איין נאַר מאַכט הונדערט נאַראָנים״. (שוטה אחד מסוגל לעשות מאה שוטים). פעם אחרת התקשה אחד המתפללים באמירת קדיש דרבנן. העיר ר׳ ישראל־משה: „ברור כי עם הארץ מדאורייתא אינו יודע קדיש דרבנן״. אכן דברים הראויים להירשם בפולקלור הי־הודי.

התפרנס ממכירת שמרים, אשר לפנים היו מיצרך יהודי מובהק ואשר זכות המסחר בו היתה בידי רבנים, כתוספת למשכורתם הדלה. בדומברובה עסקה הרבנית, אשתו של מורה־הוראה ר׳ משה רפופורט ז״ל במכירת שמרים. אפשר אולי להסיק מזה, כי ר׳ ישראל־משה שייך היה לבעלי זכות זאת.

את בנו יחידו גידל וחינך לפי דרכו. היה שומר מסורת ויהודי טוב. לבנותיו לקח חתנים בני תורה ויראי שמים. במיוחד יש לציין את חתנו ר׳ דוד ארנ־פריד ז״ל, איש חסיד יודע ספר, ישר, תמים ומצניע לכת.

ניספה בשואה עם כל בני משפחתו. הי״ד.

ר׳ הירש־דוד היידה ז״ל

איש חסיד, מנכבדי חסידי הרבי מרדומסק. מושרש היטב בערכי היהדות להלכה ולמעשה. יהודי שלו ותמים, בעל מידות תרומיות, ישר, הגון, דובר אמת ולשונו נקיה, למרות שלרגל עסקיו היה בא יום יום

בחברת קצבים. נוח ביחסיו עם אחרים ומעביר על מדותיו, ולפיכך אהוב על ידידיו ומכריו ודעת כל הבריות היתה נוחה ממנו. אורח חייו הלא הוא כתוב בספר שולחן ערוך. נזהר במצוה קלה כבחמורה, עם

עצמו ועם בני ביתו, החמיר לאחרים התיחס בסלחנות, לפי הכלל שיש לדון את כל אדם לכף זכות. חניך הדור הישן ויחד עם זה למד וידע שפות לועזיות: רוסית, פולנית וגרמנית גוטית.

סדר יומו היה מלא ולעתים רחוקות היה לו זמן פנוי, כי המלאכה מרובה והזמן קצר. מדי יום ביומו, בחמש בבוקר, למד דף יומי בתלמוד. עבר על פרק תהילים עם תוספת, ומיהר לבית התפילה. התפלל עם שני זוגות תפילין. על תפילת הצבור שמר בקפדנות.

אחרי ארוחת הבוקר יצא לעסקיו, עסקי עורות, מהם פירנס את משפחתו בכבוד. בערב שוב פנה לענינים רוחניים. ואחרי הכל, תמיד היתה לו תחושה שטרם מלא את חובתו כיהודי. ימי שבת וחג כולם היו קודש. הימים האלה הוקדשו גם לבעיות חינוך הילדים.

היה בעל תפילה, התפלל בהתרגשות רבה, כמו שנאמר: בכל לבבך ובכל נפשך. תפילתו כשליח ציבור היתה לו עבודת קודש. קולו היה ערב ונעים. היה אומר: אם ניתן לי כשרון, הרי זה על מנת לעבוד בו את ה׳. והאסמכתא לכך מצא בפסוק: „כבד את ה׳ מהונך״ (משלי) ולפי המסורת יש לקרוא: „מגרונך״. פעם, אחרי התפילה נגש אליו שלמה וינר ז״ל ואמר לו בדרך הלצה: ר׳ הירש דוד, מה שלא תשיג בטוב, בלשון של בקשה, בצעקות בודאי שלא תצליח. כאשר היה מתפלל תפילת סליחות במנין של הקצבים, היו יוצאי בית הכנסת, שהיה בקרבת מקום, נעמדים ו־מתעכבים זמן רב, כדי להקשיב ולהתבשם מתפילתו.

היה בר־אורין. נשלחו אליו תלמידי החדרים, על מנת שיבחן אותם בשיעור התלמוד שלמדו. ידע בעל־פה פרקי משניות ותהילים רבים. בלכתו בדרך רחוקה, כגון לבנדין, חזר ושננם לעצמו.

ר׳ הירש דוד היה נמוך קומה, אך במעשיו משכמו ומעלה. באחד מלילות החורף הקשים, נודע לו מפי בתו חנה ע״ה, אשר היתה חברה לבתו של בעריל יוזעפאווער, כי בביתם שורר קור עז, וכי אין במה להסיק את התנור. קם ר׳ הירש דוד ז״ל לקחת שק, ומבלי לומר מלה, יצא למחסן, מילא את השק פחם, והביא אותו על שכמו לביתו של ר׳ בעריל יוזעפאווער.

ספק רב אם קרא פעם ספרות חילונית, אך המקרה הזה תואם להפליא את מעשהו של הרבי מנמירוב בסיפורו של י. ל. פרץ: „אם לא למעלה מזה״. אכן לא לחינם הלך ר׳ הירש־דוד והיה לחתנו של ר׳ ראובן ליכטציער ז״ל, אלא מפני שהיה אדם מסוגו.

על ישרו והגינותו יכול להעיד המקרה הבא: כידוע עמד בקשרי מסחר עם קצבים. פעם אחת נתן לבנימין שטרובל ז״ל סכום כסף לחשבון. אחרי זמן מה התברר שטעה ונתן לו 400 זהובים יותר. כשהלך אליו על מנת להעמידו על הטעות, לא מצאו בביתו, כי בינתים נסע ר׳ בנימין שטרובל לקנות בהמות. כעבור כמה ימים, כשסיפר לו ר׳ הירש־דוד על דבר הטעות, ענה לו: „אני לא יודע על כך. אך אם אתה, הירש־דוד אומר, אני מאמין לך״. והחזיר את הכסף. הדבר מוכיח את מידת האימון שרחשו לו כולם, במיוחד אם נקח בחשבון את גודל הסכום.

תשעה ילדים היו לו. ששה בנים ושלוש בנות. ואם כי היה עליו לעבוד קשה לפרנסתם, ידו פתוחה היתה לעזור לנזקקים ולתרום לכל מוסדות הצדקה. בפרט עזר הרבה לקרובי משפחתו. הרבה מזמנו הק־דיש לפעולות למען הכנסת כלה.

את בניו ובנותיו חינך בדרך המסורתית. השתדל ועשה כמיטב יכולתו שילכו בדרכיו הוא. יחסו לילדים היה נוח ואבהי. לא כפה עליהם את דעתו מלמעלה. הוא שימש להם דוגמה במעשיו ובהם היה כוח השׁ־פעתו. מאידך, יחס הילדים לאביהם היה של יראת כבוד ודרך ארץ לאישיותו המסורתית.

אשתו שרה׳לה היתה עקרת בית ואם לילדיה. כרעיה מסורה עמדה לצדו בתלאות החיים, והיתה לו לעזר במעשיו ובדרכיו. היתה אהובה על מכרותיה ושכנותיה הרחוקות והקרובות. עסקה גם במעשי צדקה שונים ונמנתה על הנשים הצדקניות.

פעם, ביום ששי, אחרה בתו לבוא הביתה מבית־הספר, וזמן כניסת השבת התקרב. הלך ר׳ הירש־דוד לבית הספר ופנה למורה בשאלה, מדוע אין משחרר את בתו מהלימודים. הסביר המורה, כי אלו שעות ההיסטוריה, החשובות מבחינה תרבותית, ואינן קשורות בכתיבה. על כך ענה לו: „אני מוותר על כל התרבות שלכם בעד דקה אחת של חלול שבת״.

תפילתו האחרונה בימים הנוראים היתה בימי ה־מלחמה, אצל זיידבנד איטשע ברחוב לוקאשינסקיגו. הדבר היה מנוגד לחוק ובכל זאת התאספו, למרות סכנת הנפש, בכדי לשמוע את תפילתו החמה והעמוקה יוצאת מהלב.

ניספה יחד עם כל יהודי דומברובה. הי״ד.

יוסף פיבניטשני (ניצני)

פנחס לוסטיגר

קליין מאכלע הבדחן של דומברובה היהודית

מועדון הוויכוחים

יהודי דומברובה אוהבי חברה היו, ואוהבי בני אדם המסוגלים להחליף אתם דעות וסיפורים משעשעים. תענוגם הגדול היה להיפגש בצוותא ולנהל דו־שיח על ענינים העומדים ברומו של עולם. היו מתאספים חבורות חבורות בקרן הרחוב, משוחחים מתווכחים בקולי קולות על כל נושא שמצאו בו עניין. היו אלה „פרל־מנטים" בזעיר אנפין.

כל רזי העולם היו נהירים להם, ולא היה מאורע שלא לובן על ידם לכל פרטיו. כל כך היו בקיאים בהוויות העולם עד שלא היה דבר נעלם מהם, ולכל בעיה היו מומחים שהוכיחו ידע רב ושליטה בנושא להפליא.

היו אלה מועדונים לוויכוחים.

מהמפורסמים שבמועדונים אלה היה המועדון ברחוב אוקז'אי, בו התרכזו כל המי־ומי מדיירי הרחוב. אפיין אותם ההומור, שהיה תמיד שולט במחיצתם. הומור מרנין ביותר ומשובב כל נפש. היו ביניהם אנשים בעלי חוש הומור מפותח מאוד, אשר אהבו להתבדח על כל נושא עליו דיברו. אלה משלו בכיפה בכל שיחה, הם שנתנו את הטון בכל וויכוח. בדרך כלל היו הוויכוחים רציניים ועמדו על רמה, אבל היה ונחה עליהם רוח של בדיחות הדעת, היו מספרים סיפורים משעשעים, בדיחות יפות; היו מדברים בהומור שיש בו קורטוב של ליגלוג עצמי, מהתלים איש ברעהו אגב עקיצות, עלבונות ואפילו קללות עסיסיות וחוק בל יעבור היה נוהג ביניהם: איש לא נעלב, לכל היותר היה משיב עקיצה אחת אפיים.

העומד מן הצד היה יכול לחשוב שאיזו קטטה סוערת פרצה ביניהם; לאמיתו של דבר היה זה רק משחק מילים שבסופו נפרדו ברוח טובה וחברית, לחצו ידים בידידות, באיחולים להתראות במיפגש הבא. באותו מעמד נוצרו בדיחות מוצלחות ואימרות כנף מבריקות.

סביבם התרכז תמיד קהל סקרנים מגוון. קהל זה לא השתתף בשיג ושיח שלהם, אלה היו מאזינים חופשיים שמילאו את האוירה בצחקוקים כל אימת שהושמעה איזו בדיחה יפה או נאמרו אימרות כנף שנונות. קראו להן ה„קיביצר". הקיביצר הם שהפיצו בקהל כל בדיחה וכל אימרת כנף, ולמחרת היום שמעת בכל בית ובית — דוד או שעיה פלדברג אמר... לייביש זיגרייך סיפר... והצחוק והעליזות מילאו כל בית.

כשהגיע זמן הפגישה עזב בעל המלאכה את סדנתו, החנווני את חנותו, הסוחר את מסחרו והקיביצר את עיסוקם והחישו פעמיהם למועדון הוויכוחים. היה זה עבורם בלוי זמן נעים, שעשוע מרתק, בידור שאף איש לא היה מוכן לוותר עליו בעד כל הון שבעולם.

יש וזר היה נקלע לתוכם ולא ידע על מנהגם וחר־קתם. האיש החל להשתתף בוויכוח והחברה החלו לשלוח לעומתו חיצי לעג מורעלים. ההוא מתרתח ותובע את עלבונו, ואלה מבטלים אותו במחי יד ואומרים עליו בביטול: „אינו מבין בדיחה". לבסוף עזב האיש את החברותא בחרי־אף באומרו בטרוניה: „ובמושב ליצים לא ישב".

פורענות מתרגשת ובאה לעולם

השמיים מתקדרים. ידיעות מבהילות מבשרות ר־עות. שמועה רודפת שמועה; מלחמה ממשמשת ובאה, והיא עלולה לפרוץ כל שעה וכל רגע. המחירים מא־מירים שחקים, מורגש מחסור במיצרכים חיוניים, פה ושם מדברים על גיוס אפשרי. המצב מוצא את ביטויו בפגישת היום במועדון הוויכוחים. הוויכוח היה ער ורציני. פרשנים ניתחו את המצב והשמיעו תחזיות. שרטטו מפות על פני המדרכה ועל הקירות וניסו לנחש את המהלכים האפשריים.

והשיחה, שקלחה במתינות ובסדר, נדמה לפתע. הם נשארו עומדים על מקומם ודומיה מוורה ומעיקה השתררה סביבם. כל אחד עמד בראש מורד ועיניו בוהות לאי שם, שקוע בהירהורים נוגים על העלול להתרחש. הרגשת מועקה מילאה את לב כולם והח־רידה את מנוחתם. הנה מאיימת עליהם מלחמה (מדובר במלחמת העולם הראשונה) נוראה על כל מוראותיה: אלימות, שפיכות דמים, אסונות ותלאות, הרג ואבדן, רעב ומגפות, נדודים. בעיקר ניפצה לרסיסים את לבם המחשבה על גורל עולליהם, העלולים להתיחס ולהשאר בלי מגן ודואג.

כל המחשבות האלו זיעזו את כל נימי נשמתם והיו להם לסיום מורט עצבים שהכביד על הנשמה. ואנחה כבדה התפרצה מעומק לבם.

דמותו של קליין מכילה מתגלה באופק

רחוב אוקז׳אי סוער ושוקק חיים. בתי המלאכה והחנויות פולטים אֲנשים לרוב על המדרכות, אשר בצילן מתגלה הפנורמה הידועה והמוכרת כל כך בנוף הדומברובאי. מהארובות האדומות הענקיות מתימרות

בתו של קליין מכ׳לה ובעלה

תימרות עשן שחור. פתאום בא משב רוח ומפזר את העשן והשמיים מתכסים בענן שחור המבשר רעות. ובתוך ההמון הצפוף, בהמולת כלי הרכב המעלים אבק קולות הרוכלים המכריזים על מרכולתם, מתגלה באופק דמותו האהודה של קליין מכילה.

משרך הוא את דרכו וגורר בקושי את רגליו ה־נושאות את אבריו הלאים. קטן קומה וראש גדול כאבטיח מתנדנד על כתפיו, אפור לחיים, תכול עיניים וחוטי כסף מבצבצים מזקנו הדליל הבלונדיני.

קליין מכילה מוכר ברחבי דומברובה היהודית, ב־קרבה מופצים „הווערטלעך" שלו המחממים את הנש־מה. לשונו עוקצנית ודיבורו שנון. עצם הופעתו ברחוב היה בה כדי להפנות אליו את תשומת לב כולם. קולו, תנועותיו, דיבורו, מבטו — כל אלה כבשו את לב רואיו והעמידוהו במרכז החבריה, וההתעניינות בו היתה גדולה.

השמועה עשתה לה כנפיים בין הילדים כי הלץ הגדול הופיע ברחוב. מיד הקיפוהו, רקדו סביבו, מחו לו כפיים ושרו:

מצחיקן קטן זעיר
רק אחד כזה בעיר.
פיצקעלע פיצפוני
קומתו כאצבעוני
אתה לנו היום אורח
ספר לנו משהו מבדח.
נו כבר, היה זריז
ועשה לנו קצת עליז.
קליין מכילה חמודון
חודה לנו חידון.
נו כבר הרבה עוז
ורזי לנו רוז.

והוא נענה לשירתם בחיוך של הסכמה וקורת רוח.

ככה התקדם קליין מכילה, עד שנקלע ישר לגוב האריות — חברי מועדון הליצים. „למה כה נפלו פניכם!" קטע את הדומיה. „מרה שחורה זו על שום מה? האם נטרפו ספינותיכם בים? תנו חיוך, והסירו דאגה מלבכם. עוד יהיו ימים טובים — רק לא להתיאש".

„מה אתה יודע מה שמתרחש היום?! אתה כנראה בא מעולם הדמיון והוזה חלומות ורודים בהקיץ", הת־נפלו כולם עליו במקהלה.

„להיכן הגיע מחירו של כיכר לחם? לך ותשיג סולת, סוכר או שמן, והיכן תשיג א מונופולקה?" (יי"ש) ציחקק כלפיו בליגלוג ר׳ לייביש זיגרייך.

קליין מכילה, שנפגע מהעקיצה הזאת, מיצמץ בש־פתיו ובעיניו ניצנוץ מוזר. נהם. „אל תקשה היכן פן יפלו שניך". התרתח ר׳ לייביש כסיח גדול וממולח. „כל זה בזמנים כתיקונם. תוכיח את עצמך היום! היום תש כוחך. מוחך נתרופף וראשך מלא קש. הבט מה אתה עושה. אתה אוגר במחסנך ארגזים מלאים כלי זכוכית וכלי פורצלאן, דואג שהסחורה תהיה מ־שופרא דשופרא ומשלם עבורה מחירים מפולפלים. כשתפרוץ המלחמה, ערכה של הסחורה יהיה כערכן של כנפי זבובים".

„וגם אתם", פנה לסובבים אותו. „אין בינה בקוד־קודכם הנבוב. אתם מכינים חבילות טקסטיל וכל מיני שמונצעס, האין זה טירוף ושגעון? אני ידידכם מז־הירכם: אתם שמים את כספכם על קרן הצבי."

„מה לעשות? אדרבא, עוצה אתה עצה לנו", לא הרפו ממנו החבריה.

„אתם רוצים להבטיח את כספכם?" קלע קליין

מכילה בנקודה המכרעת. „ובבוא היום להרוויח הרבה ממון ולהתעשר? תאגרו עצי אשוח, אמבטיות לטבילה את הרך הנולד בחג המולד, סכך, לולבים, הושענות, מרור — עתה הזמן לקנות כל אלה בזיל הזול, וכש־יבוא זמנו תהיה זאת סחורה עוברת לסוחר ואז תגרפו מלא חפניים כסף וזהב."

„כשתפרוץ מלחמה לא יהיה מחסור במרור", הפליט מן דהוא. „אבל המרור הזה לא יהיה כשר לפסח!" השיב לו קליין מכילה בתרועת נצחון.

„אל תעוץ לנו עצות, דאג לעצמך ולא לזולתך". הטיח כלפיו עמנואל וועלטפריינד. „הסתכל בראי ותר־את פרצופך המ:ופת. אתה נראה כמו אן אנגעקלאפטע הושענה" (הושענה חבוטה).

„דרך ארץ". הצטעק קליין מכילה. „אני אמנם קטן ממך בכמה ראשים אבל גדול ממך בשנים. דרך ארץ. טיפה סרוחה, ולואי שתשרף בשבת כדי שלא יוכלו לכבות אותך, גורד שחקים שכמותך".

„נכון", אומר דוד פעלדבערג, „צודק קליין מכילה. בכל גופך הגדול אין לך מידת הערמה, הפיקחות והשנינות שיש בזרת כף ידו הקטנה של מכילה, ולכן קצת דרך ארץ".

„אם הוא פיקח כל כך", הרים עמנואל את קולו, „אם הוא נבון כזה שמיעץ לאחרים איך לעשות כסף, היה הוא צריך להתהלך לבוש כמו אציל שכיסיו מלאים תמיד כסף וזהב; לגור בארמון ועל שולחנו מעדני מלכים. והנה הביטו עליו — לבושו מרופט, המכנסיים גדולים על פי מידותיו. מהנעלים צצים ה־צילקעס (עטיפות רגליים במקום גרביים) גר בקומת הגג בקולוניה רדן ולארוחת הצהרים מגישים לו א יושקע" (מרק לאומי של עניי העיר).

„כנראה שלא די בחוכמה ובידע", אמר ישעיה פעלדבערג. „נוסף לזה נחוץ עוד משהו — טיפ טיפה, טיפונת של מזל".

„ואני אומר לכם", אמר ר' לייביש זיגרייך, „שבכל זאת קליין מכילה הוא מיליונר: יש לו מיליון עצות איך לעשות כסף".

„אבל הוא עצמו", אמר עמנואל, „קשה לו כקריעת ים סוף להרוויח כמה זהובים. אמור קליין מכילה, הן אתה החכם והפיקח עלי אדמות — מדוע זה ככה?"

בתשובה לשאלתו החל קליין מכילה לזמזם שיר בקול ניגון ערב:

ווייל איך בין קליין מכילה פון קאָלאָניע רעדען,
גליק און טויט וועלן וועגן מיר וואָס ווייניקער רעדען.
עד מעך מאַכט מען נישט קיין שפּאַס,
ווייל געשוואָלן קאָנסטו ווערן ווי אַ פּאַס
די הויטינער מיט זייער חכמה זענען באַקאַנט פון אייביק אָן.
פאַר די רעדענער קלעקט עס נאָר אויף איין צאָן.

היתה זאת עקיצה לאנשי הוטה. הגם שאנשי רדן היו במיעוט בקהילת דומברובה, בכל זאת יצא מהם רוב האינטליגנציה ואישי ציבור ועל זאת היתה גאוותו.

קליין מכילה יוצא למאבק איתנים במלאך המוות

לפתע שם קליין מכילה את ידו על מצחו, הסתכל על עמנואל וועלטפריינד הענק וקרא: „אני ירוק! אני ירוק!" היה זה רמז למהגרים למעבר לים.

באותם הימים היו הבריות מספרים: מהגר שבא לניו־יורק וראה בפעם הראשונה את גורדי השחקים, התאווה מאוד לראות את פיסגתם. עמד והסתכל מע־לה מעלה התכופף אחורה עד שנפל, לקול צחוקם של העוברים ושבים שהכריזו: ירוק, ירוק בא לעירנו.

בדיוק כך הסתכל קליין מכילה האצבעוני על גורד השחקים עמנואל. היטה את גופו הקטן לאחור עד שכובעו נשמט מעל ראשו. כולם נדהמו לראות שראשו קרח לגמרי. עוד אתמול ראוהו כולם שראשו משופע שיער ואילו היום אין אף צל של שער על ראשו.

„מה קרה לך קליין מכילה?" שאלוהו כולם בתדה־מה. מדוע גילחת את ראשך? האם אתה חולה חלילה וחס?"

יותר מכולם התרגש משה פיטער. הוא הזעיף את פניו המרירים ובקול בוכים התפרץ: „עוכר ישראל שכמוך! שגץ! עברת על לאו מפורש שבתורה: ולא תעביר תער על ראשך! חטא בל יכופר רובץ עליך, שגץ!"

אבל קליין מכילה לא התרגש ביותר ובקור רוח השקיט את כולם. „שא, שא, שקט שיהיה. מה הרעש הזה שאתם מקימים? כבר מזמן לא נתקלתי בהמולה כזאת סביבי. רוצים אתם לדעת מדוע גילחתי את ראשי? זכותכם לשאול, וזכותי לענות לכם או לא לענות, אבל אענה לכם".

הס הושלך מסביב וכל הפנים הופנו אליו. עמדו פעורי פה ושמרו בהתענינות מוצא פיו.

קליין מכילה, פניו העוו והרצינו פתאום, וכל ח־זותו אמרה צער וכאב. פתח בניחותא, דיבורו איטי, שוקל ובורר כל מילה: „רבותי! לבטח אתם חושבים שאיזו מחלה דבקה בי, כגון שחין, ואתם עלולים להוסיף לשמי האומלל בלאו הכי עוד שם, והוא יהיה ארוך כמו הגלות היהודית: קליין מכילה — פאַרעך. דעו שזאת תהיה עלילת שווא. אלא מדוע גילחתי את ראשי? ובכן הסכיתו ושמעו. הגעתי לסוף ימי ואני מרגיש שכוחותי הולכים וכלים, וצילו של מלאך המוות מרחף מעלי. הוי! מלאך המוות! שהשד יקח את מלאך המוות כי מיום שבא לעולם אף איש איננו בטוח בחייו. לבטח הוא כבר עומד אי שם ומשחיז את המאכלת שלו. והיה ויבוא יומי, ומלאך המוות יבוא לחפש את ראשי — יחשוב כי זהו, במחילה, ישבני".

צחוק רועם ואדיר פרץ מפי כולם וקטע את הדר־מיה. יותר מכולם התלהב מהבדיחה ר' לייביש זיג־רייך, שמרוב צחוק כשל ונפל על ר' ישראל משה, כורך הספרים ושניהם נפלו והמשיכו לצחוק.

עוברים ושבים הסתכלו בהם בתמהון ולא במעט תרעומת: בימים טרופים אלה עומדים יהודים בלי דאגה בלב וצוחקים להנאתם, כאילו נפתרו להם כל הבעיות וטוב להם בעולם הזה. רק אחד לא צחק. קליין מכילה. הוא עמד בלי נוע ואף שריר בפניו לא זע ולא נע. רק עיניו המשעשעות תרו ועקבו מסביב. אחר הפסיק את שתיקתו ואמר: „ואם בכל זאת ישיגני מלאך המוות, יש לי הסכם עם החברה קדישא כי בזמן הטהרה לא ירחצו אותי סביב בית השחי, כי המקום הזה רגיש אצלי מאוד ועלול לדגדג אותי".

כיוון שהותרה הרצועה וקליין מכילה התחיל עם מלאך המוות, עשו כולם יד אחת ויצרו חזית משותפת ופתחו במערכה כבדה נגדו תחת פיקודו של קליין מכילה. הם כיוונו כנגדו את בליסטראותיהם הכבדות ביותר והחלו בהרעשה רצחנית של דברי לעג ושיקו־צים הרסניים. וכל אימת שמישהו התבדח או אמר מילת כנף מבריקה על חשבונו, התפרץ גל צחוק מחדש.

עד מאה ועשרים קליין מכילה

עמנואל וועלטנפריינד, שהתלהבותו משנינותו של קליין מכילה הגיעה לשיאה, אחז בדש בגדו, הרימו במקצת כשהוא עומד על קצות בהונותיו, טילטל אותו אנה ואנה, ומכילה מוציא את לשונו ומכניסה לסירוגין ומשיט את עיניו כה וכה, כמוקיון. ואחר שלף עמנואל את אצבעו הארוכה ואיים: „שמע נא קליין מכילה! אסור לרמות את הבריות בתכלית האיסור, ואת הכל־יכול על אחת כמה וכמה, אבל את מלאך המוות! תן לו לאבי אביו, הערם עליו, רמה אותו, התל בו ולעג לו, עשה ממנו חוכה ואיטלולה, האבק אתו בכל הדרכים ונקוט נגדו בכל האמצעים. דרוס אותו, עשה ממנו גל עצמות, עד מאה ועשרים קליין מכילה".

ומשה פיטער חמור הפנים, שנדמה היה תמיד כי כל צער העולם משתקף מפניו, נשתנה פתאום. מעיניו האפורות ניבט טוב לב ועל פניו נסוך חיוך מלבב. זקנו המגודל, הגולש על חזהו כמפל שלג, שיווה לו הדרת כבוד. הוא הושיט את ידו לקליין מכילה, לחצה בחוזקה ובהכנעה ואמר: „חן חן קליין מכילה. צדקת. אני חוזר מדברי שהעלבתי אותך, אתה לא עוכר ישראל ולא שגץ. החיים קדושים המה, ולמען החיים מותר אפילו לעבור על לאו שבתורה, עד מאה ועשרים קליין מכילה".

„עד מאה ועשרים", טפחו כולם על שכמו.

דוד קראוזע

דאַמבראָווער טיפּן

אין דאָמבראָווע איז געווען אַ משפחה, וואָס מען האָט גערופן דער „ווייסער קלמן", מיט טעלעכע זין. ער איז געווען אַ שוסטער פון פאַך און געוווינט אויף אָנהויב אַלט־דאָמבראָווע. עס איז אויך געווען אַ גרויסע משפחה "נחמיה גאָלדבלום", גערופן האָט מען אים „כעמיע קצב", מיט זין און טעכטער. נחמיה אַליין איז געווען אַ גרויסער שטיפער. ער האָט ליב געהאַט אָפּצוטאָן פריילעכע שטיקלעך, אָבער אַליין לאַכן האָט מען אים נישט געזען. ער האָט געפלעגט גיין אויף די מערק האַנדלען. איינמאָל פלעגט ער וועלן זיך איבערצייגן צי דאָס הינדל, וואָס ער האָלט ביים קויפן, לאָמט נישט. ער האָט עס אויפגעבונדן די פיסלעך און אַוועקגעשטעלט אויף דער ערד. אַז דאָס הינדל האָט געפילט, אַז עס איז פריי, איז עס אַנטלאָפן, און מען האָט אָנגעהויבן יאָגן עס צו כאַפּן. אַן אַנדער מאָל, גייענדיק אויף אַ מאַרק, האָט ער מיטגענומען אַ לעבעדיקע זשאַבע און זי, ביים האַנדלען מציאות, אַריינגעגלאָזט אויף דער ערד ביי אַ הענדלער פון גרינס. יענער הענדלער האָט געפילט עפּעס לעבעדיקס אין די הויזן און אָנגעהויבן זיך באַקלאָגן, צוליב וואָס דער אומשטייענדיקער עולם האָט געהאַט צו לאַכן.

דער נחמיה, גייענדיק אַמאָל אויפן מאַרק מיט דעם ווייסן קלמן, האָבן זיי אויפן וועג געפונען אַ שאַכטל מיט שמעק־טאַבאַק און נאָכן איינשמעקן, באַשלאָסן, אַז די מציאה וועט זיין ביי קלמן, ווייל נחמיה פלעגט דאָרט אַדורכגיין צום שעכט־הויז און פון צייט צו צייט אַריינגיין נעמען אַ שמעק טאַבאַק. דאָס ערשטע מאָל האָט נחמיה צוריק פון שעכט־הויז, שבת צו נאַכטס, אַזייגער צוועלף, אָנגעקלאַפּט ביי קלמן. אויף דער פראַגע, ווער עס קלאַפּט, האָט ער געענטפערט: „איך, נחמיה. איך וויל אַ שמעק טאַבאַק". קלמנס ווייב איז אַרויס פון בעט און אַריינגעלאָזט נחמיה׳ן און געגעבן די שאַכטל צו שמעקן. נחמיה האָט געשמעקט און דערציילט פאַרשידענע נייעסן און מעשיות, און אַזוי געזעסן ביז פרימאָרגן און אַוועקגעגאַנגען. די משפחה פון ר׳ קלמן איז פון אַזאַ באַזוך געווען זייער נישט צופרידן, ווייל אין דער פרי האָט מען געמוזט זיך נעמען אַרבעטן.

און נאָך עטלעכע מאָנאַטן איז ווידער געווען אַזאַ באַזוך, אָבער נאָך דעם צווייטן באַזוך איז די גאַנצע משפחה פון ר׳ קלמן שוין געווען לייטיש אָנגעלאָדן און גרייט צום אויסשיסן.

און ערשט ווידער נאָך אַ געוויסע צייט, ווען ר׳ נחמיה איז גאַנץ שפּעט צוריק פון שעכט־הויז און צום דריטן מאָל געוואָלט „אָפּשטאַטן" אַזאַ וויזיט, איז ר׳ קלמנס ווייב אַרויס פון בעט (ר׳ קלמן אַליין איז דעמאָלט געווען ערנסט קראַנק) און זי האָט אויסגעזוכט די שאַכטל מיט שמעק־טאַבאַק, געעפנט די טיר און עס אַוועקגעגעבן ר׳ נחמיהן, זאָגנדיק: גיי געזונטער־הייט און לאָז אונדז צורו...

צבי מגן (מגרקביץ)

שלושה נחתומים

שלושה נחתומים היו בקולוניה רדן — ושלושתם יהודים. הם היו הספקים הבלעדיים של לחם ודברי מאפה לאוכלוסיה היהודית והלא־יהודית של רדן וה־סביבה הקרובה.

הקשיש ביניהם היה ר׳ הינוך פריימן. יהודי קטן קומה, צנום, זקנו מדובלל, אך שרירי וחזק היה. היה לש בעצמו מדי לילה מאות ככרות לחם, שיצאו מתחת ידיו הגרמיות והחזקות, קצת שטוחות וחיוורות ובטיב לא משובח ביותר, אך בימים ההם כל לחם נמכר ונאכל... בשעות היום, אך היה ר׳ הינוך קם לאחר שינה חטופה, היה עוסק בתורה, והתורה אצל ר׳ הינוך — הסתכמה בלימוד ה„זוהר". לא היה בר אוריין גדול ובקושי רב ידע לקרוא באותיות הרש״י הקטנות בהן נכתב ה„זוהר". אך הספר הבלוי, שדפיו הצהיבו מרוב שימוש, לא היה מש מידיו בכל שעות הפנאי שלו במשך היום ובעיקר בשבתות ובחגים.

ר׳ הינוך היה חובב ציון נלהב ופיו לא פסק מלדבר על גאולת הארץ, ומשתמש לשם כך בנוטריקון השונים שהיה מוצא ב„זוהר״. אך יחד עם זאת, לא סמך רק על הנוטריקון והגימטריות מה„זוהר״, אלא היה אחד התורמים הקבועים והנלהבים לק.ק.ל. הקופסא הכחולה היתה אצלו מלאה וגדושה בשטרות כסף ובסכומים לא מבוטלים לגמרי, והיה גאה במכתבי התודה שקיבל מהלשכה הראשית בוורשה על תרומותיו הנדיבות לטובת גאולת הארץ.

אשתו של ר׳ הינוך — בלומה, היתה ההיפך הגמור ממנו, במבנה גופה גדול הממדים והן באופי השתלטני בכל הנוגע לניהול העסק ועניני המשפחה. היו להם ארבע בנות ושני בנים.

בתחילת שנות השלושים, בימי המשבר בענף הבניה, הוקמו חנויות גדולות ע״י הנוצרים, ששיוקו גם דברי מאפה מטיב משובח. המשפחה עקרה מהקולוניה ומ־דומברובה בכלל. זמן מה התגוררו בעיירה הקרובה זומקוביץ, ולאחר מכן עברה המשפחה ללודז׳, מגורי קרובי המשפחה. מאז נפסק כל מגע וכל קשר אתם.

האופה השני, לפי הותק במקום היה ר׳ שלמה לוינשטיין. ר׳ שלמה היה יהודי גבוה ושמן, בעל כרס ובעל יד תקיפה. את העבודה במאפיה עשו הפועלים, בעוד שהוא עצמו היה יושב בחנותו אשר ברחוב הרא־שי, מוכר את הלחמים והלחמניות ו„חוטף״ שיחות עם העוברים ושבים ליד הבית. לאשתו קראו הינדה — רזה מאד היתה ועקרת בית. היו להם בנים ממושמעים, אשר במרוצת הזמן עזרו להורים בעבודה ובניהול העסק. שניים מהם ניסו, עם פרוץ המלחמה, להגיע ארצה, גנבו גבולות והגיעו לרומניה ולהונגריה. שם אבדו עקבותיהם, כפי שאבדו עקבות יתר בני המשפחה שלא נשאר מהם שריד לאחר המלחמה.

ר׳ זליג מיודובניק היה האופה השלישי. שונה היה משני חבריו האחרים למקצוע, במעמדו, במראהו ובהת־נהגותו המתקדמת יותר. היקף היצור במאפיה שלו היה גדול פי כמה מהשניים האחרים. עסקיו הצליחו והתר־צרת שלו נמכרה לא רק בקולוניה אלא גם בסביבה, המלאה כפרים ועיירות.

המאפיה של ר׳ זליג היתה מפותחת ומודרנית. מכונות אמנם לא היו בה — דבר זה טרם היה ידוע בסביבה שלנו — אבל היא הצטיינה בגודלה, בנקיונה, במספר התנורים ובפועלים הרבים שהיו עובדים בשלוש משמרות (גם בשבתות). התפוקה היתה גדולה לאין שיעור משל המאפיות האחרות. אלפי כיכרות לחם ודברי מאפה אחרים היו נאפים מדי יום. עגלות מיוח־דות, רתומות לסוסים, היו מובילות את הלחם לחלוקה מדי בוקר לחנויות ולצרכניות שבסביבה.

מוצאו של ר׳ זליג היה ממשפחת מיודובניק הידועה והמכובדת. היו ביניהם פרנסים ובעלי עמדה בחיי החברה והקהילה היהודית בעיר. איש חולה היה בשתי רגליו, שלא יכלו לשאת את גופו הענק, אך יחד עם זאת לא נפל ברוחו, היה בעל סבר פנים יפות, איש בדיחה לבבי ונעים הליכות.

אשתו זלטה היתה עקרת בית שקטה וצנועה, שלא התערבה כלל בעיסוקיו הכלכליים ואף לא בחייו הפר־טיים, וגידלה את בנם היחיד איציק.

מבין שלושת הנחתומים שבקולוניה רדן, היה זליג הגביר, ומפאת מחלתו היה יוצא מביתו בכירכרה מיו־חדת רתומה לסוס יפה, דבר שהוסיף לו חשיבות מרובה בעיני העוברים ושבים ברחובות העיר. למרות שלא היה אדוק בדתו, היקצה דירה בחצר ביתו ל„שטי־בל״. בשבתות ובחגים התפללו אצלו כמה מנינים מבעלי הבתים החשובים שבסביבה: ר׳ הרצל ליברמן ובניו, ר׳ שלום יודקביץ ובניו, ר׳ שמעון טננבוים ובניו ועוד כבעל „חתן תורה״ היה עורך בביתו „קידוש״ בשמחת תורה, לכל המתפללים, ביד רחבה ונדיבה.

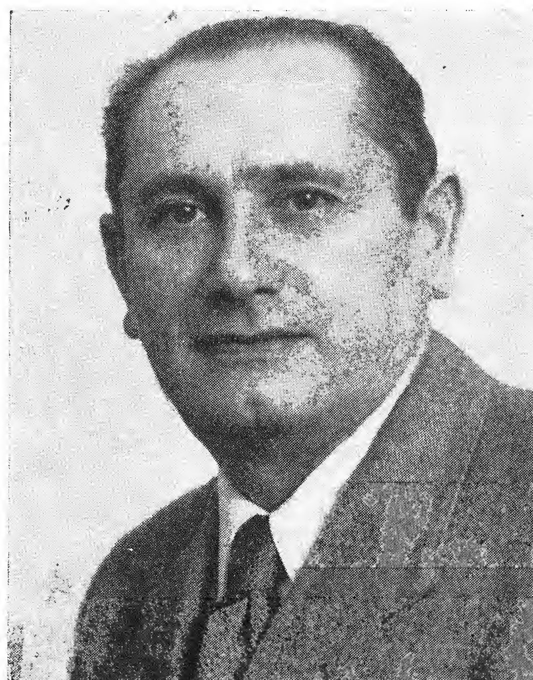
שלושת הנחתומים שלנו גרו זה ליד זה, אך לא נפגשו מעולם, ולא היה ביניהם כל קשר, לא כשכנים ולא כבעלי משלח־יד משותף. רב היה המרחק שהפריד ביניהם, מרחק חברתי ומעמדי, שאי אפשר היה לגשר עליו בשום שטח משטחי החיים. ורק הצורר הוא שכרכם ביחד והכחידם מתחת פני שמים, יחד עם רוב רובם של יהודי דומברובה וקולניה רדן. יהי זכרם ברוך.

קלמן ברקאי

צבי־יהודה לנצ׳נר ז״ל

הבית בו גדל צבי־יהודה היה רווי כמיהה וכיסופים לגאולת העם. הוריו, ר׳ זנוויל ורחל ז״ל, ידעו למזג את המסורת וההלכה עם ההתחדשות שהביאה תנועתו של ד״ר הרצל לרחוב היהודי. קבלת השבת שלהם התחילה באותה חרדת קודש כמו אצל כל יהודי בדומברובה אך הסתיימה בגעגועי זימרה לציון עד אחרי חצות, שהדיה נשמעו בהקשבה בכל הסביבה.

בבית זה פסע את פסיעותיו הראשונות צבי־יהודה. בנעוריו היה רכון על הגמרא בבית המדרש עד שעה

יהודה לנצנר איש עליה שלישית וממיסדי אגודת עץ בהסתדרות

יהודה לענטשנער — איינער פון דער דריטער עליה, דער גרינדער פון דעם האָלץ־פאַראיין אין הסתדרות

מאוחרת. בהתבגרו השתלב בתנועה הציונית, אשר הביאתהו ארצה במסגרת העלייה השלישית, בשנת 1921. חדור השקפות תנועת עבודה, למד את מקצוע הנגרות בהיותו בווינה, ביודעו שרק ביגיעת כפיים יגאל האדם היהודי. היה מראשוני ומייסדי אגודת פועלי העץ בהסתדרות, ליכד את פועלי העץ אשר היו ללא ארגון ותנאי עבודה הוגנים. חבר קואופרטיב „חרושת עץ", מנהל נגריית „סולל בונה" בתל־אביב בשנות הארבעים. היה ענו ומסור לאין קץ לזולת, פקחותו ומתינותו עשוהו לאחד האישים הבולטים בסולל־בונה ובאיגוד המקצועי.

בדומברובה לא הכרתיו, כי עלה ארצה שמונה שנים לפני. בבואי ארצה קיבלני בחמימות ושאל שאלות על ביתו, על בני דומברובה ועל התנועה הציונית.

בשנת 1930 נשא לאשה את צפורה העלפער מהעיר קשאנוב, שהיתה אחות בבית חולים. יסדו קן משפחתי חם ואנו, מעט הדומברובאים שהיינו אז, היינו מבקרים אצלם בשבתות, אוכלים מאכלים מסורתיים ומשוחחים. לצערנו נסתלקה אשתו בדמי ימיה. בנו היחיד של צבי־יהודה, בנימין, נפל במלחמת ששת הימים בקרב על ג׳נין.

יהודה ז״ל דאג ליוצאי דומברובה בטרם נוסד האירגון, והיה מבין הראשונים שהקימו את האירגון. הדריך את העולים החדשים מעירנו להתקבל לעבודה, ודאג למחסורם בראשית צעדיהם בארץ.

נפטר בשנת 1961. מוקף מאות בני משפחתו, חבריו ומוקיריו, הובא למנוחות בקרית שאול.

(מעתון „דבר")

נולד בשנת 1899 בעיירה דומברובה שבפולין להוריו רחל ושמואל זינוול. מת ב־11.1.61.

עם התבגרותו השתלב בתנועה הציונית, אשר סחפתהו והביאתו ארצה במסגרת העליה השלישית בשנת 1921. חדור השקפות תנועת העבודה, החל בפעילות בתחומיה: ראשון מזכירי אגודת פועלי העץ בתל־אביב, חבר קואופרטיב „חרושת עץ", המשרד הקבלני ומנהל נגרית „סולל בונה" בתל־אביב בשנות הארבעים; עד יומו האחרון התמיד בעבודתו הפוריה תוך ענוה ומסירות אין קץ. פיקחות, מתינות, זהירות ועדינות הנפש הן בתכונות שציינוהו תמיד בכל דרך חייו, שהיתה זרועת חתחתים לא מעט.

מוקף מאות בני משפחתו חבריו ומוקיריו — הובא למנוחות בקרית שאול.

קלמן ברקאי

חיים קורנפלד ז״ל

אינני יודע מתי בדיוק הגיע לדומברובה, ואינני יודע מאיפה ינק את החיבה הגדולה לארץ ישראל ולציון. צנוע היה בהליכותיו ובפעילותו הציונית הפומ־בית. תמיד רכון על יד שולחן עבודתו בצריפו, מצרף

ר׳ חיים קורנפלד, מראשוני חובבי ציון בעירנו

פרור זהב לפרור, עד שיצא מעשה מחשבה. מלאכת הצורפות כשלעצמה דייה להוכיח שתמיד היה בתנופה דמיונית, תנופה אשר ריכזה את כל ישותו.

הרבה עושר לא ראה בעבודה זו, כי העיר דומב־רובה היתה עיר פועלית ויהודיה, בני המעמד הבינוני, לא צברו לעצמם כספות עם תכשיטים. אך ביתו היה בית מכובד ואשתו ידעה לכלכל בית עם הרבה ילדים. אף אחד לא התאונן שעזב את שולחן ארוחתו רעב, גם תלבושתם היתה צנועה ונקיה.

כשעברת ברחוב סוביסקיגו על יד צריפו, והסתכלת פנימה וראית את האיש הזה, את פניו העטורים זקן שיבה, עיניו היוקדות וכיפה על ראשו, כי היה דתי — לא יכולת להמשיך לפסוע מבלי להתעכב ולהמשיך להס־תכל, והתעורר בך הרצון להכיר את האיש הזה ולשוחח אתו. ואכן היה איש שיחה נעים.

בצעירותו נסחף עם זרם ההשכלה, התבשם מהדי־עות על חופש המחשבה, קרא את מאפו ויל״ג, את העתונות שהופיעה אז, את ספרי מנדלי, שידע לעשות סינטזה בין הסיגנון התלמודי העתיק והשפה העברית המודרנית.

כשקמה התנועה הדתית „חיבת ציון״, מיסודו של הרב צבי קלישר ז״ל, ואחרי כן של הרב אלקלעי, היה בין תומכיה הנלהבים.

החיים עשו את שלהם, משפחתו גדלה, והוא ראה לעצמו חובה לפרנסם. לכן מצאנו אותו תמיד רכון על שולחן עבודתו, אך בלבו יקדה תמיד אהבה לציון, בכיסו היה מונח השקל של התנועה הציונית, כעין פדיון על אי יכולתו להתמסר יותר למען התנועה הזאת.

על המצבה שהוקמה על קברו נחרת: „מראשוני חיבת ציון״.

א. וו. ווערטהיים

די שוחטים פאַמיליע קליינמאַן

(דריי דורות)

א. ר׳ הירשל שוחט

ר׳ הירשל שוחט האָט זיך באַזעצט אין דאָמבראָווע בערך ביים סוף פון די 80־ער יאָרן פון פאַריקן יאָר־הונדערט. ער איז געקומען קיין דאָמבראָווע, נאָכדעם ווי ער האָט במשך אַ פּאָר יאָר שוין אַמטירט אַלס שוחט אין איינעם פון די שטעטלעך אין דער סביבה. ר׳ הירשל שוחט איז געווען זייער באַליבט, נישט בלויז ביי דער יידישער, נאָר אויך ביי דער קריסטלעכער

השו״ב ר׳ הרשל קליינמן איש משכיל וירא שמים
דער דאָמבראָווער שוחט ר׳ הערשל קליינמאַן ז״ל

באַפעלקערונג, אין דער סביבה ווו ער האָט געוווינט, וועלכע האָבן אים מיט גרויס דרך־ארץ טיטולירט „פאַן דזשעדזשעץ״ געצויגן די היטלען פאַר אים, ווען ער איז פאַר זיי פאַרבייגעגאַנגען אין גאַס. זיין ער־שטע פרוי, סימעלע (פון דער חסידישער פאַמיליע רייך אין בענדין) האָט אים געבוירן פיר זין און דריי טעכטער: יוסף־צינה, ישראל־יאַנקל, משה־אלעזר און מרדכי; מרים גליקע (די פרוי פון שפּעטער באַוווסטן באַנקיר אין סטשעמיעשיץ ר׳ גרשון הורוויץ) חנה לע, (די ערשטע פרוי פון ר׳ מרדכי שטיינפעלד) און ברכה, וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט איר קוזין מרדכי ווינער פון סאָסנאָוויץ.

הערשל שוחטס ערשטע פרוי, סימעלע, איז גע־שטאָרבן בערך אַרום 1905 און נאָכדעם האָבן די אומפאַרהייראַטע קינדער זיך צעשפּרייט איבער די וועלט; ישראל־יאַנקל איז אַריבער קיין דייטשלאַנד, ווו ער איז שפּעטער אויפגענומען געוואָרן אַלס שוחט אין קאַרלסרוהע; משה־אלעזר און ברכה זענען אַוועק גע־פאָרן קיין אַמעריקע (אגב, זענען אַלע דריי שפּעטער אַריבער געקומען קיין ארץ ישראל מיט זייערע פאַ־מיליעס, כאָטש נישט אַלע אין איין צייט) דער יונגסטער זון, מרדכי, איז געפאָרן קיין בעלגיע. זינט נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה איז מער פון אים קיין שום ידיעה נישט געווען, (וואַרשיינלעך איז ער אומגעקומען אין איינעם פון די נאַצי־לאַגערן הי״ד.)

מיט זיין צווייטער פרוי, רייזעלע, האָט ר׳ הירשל שוחט חתונה געהאַט אַ פּאָר יאָר נאָכן טויט פון זיין ערשטער פרוי. זי האָט אים געבוירן צוויי טעכטער, פערעלע און צפורה.

ר׳ הירשל שוחט איז געווין אַ הדרת־פּנים׳דיקער ייד מיט אַ ברייטע, בלאָנד־רויטלעכע באָרד, און אַ נעטער קליידונג, האָט ער אַרויסגערופן גרויס אויפ־זעען מיט זיין דערשיינען. ריכטיק האָט מען אים געקענט פאַררעכענען, ווי די משנה זאָגט אין פרקי אבות (א׳, י״ב), „פון אהרן הכהן׳ס תלמידים, אַן אוהב שלום און רודף שלום, וואָס האָט ליב געהאַט יעדן איינעם און איטליכן מקרב געווען.

ר׳ הירשל שוחט איז אויך געווען אַן אייפער־דיקער פּאַטריאָט פון דעם אויפבויוועדק אין ארץ־ישראל. יעדער וואָס איז צו אים געקומען ווענן אַ שפּענדונג פאַר ארץ־ישראל, איז נישט אַוועק פון אים מיט ליידיקע הענט. צוליב׳ן דאָזיקן פּאַטריאָטיזם זיי־נעם איז אים אויסגעקומען אויסצושטיין פיל רדיפות, מצד די עקסטרעם רעליגיעזע קרייזן אין יענער צייט, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז מיט זיין אונטערשטיצונג

איז ער, ווילענדיק, בייהילפיק די פרייע קרייזן אין זייער אַרבעט. מען האָט מיר דערציילט, אַז אין אַלגעמיין האָט זיך ר׳ הירשל שוחט גערעכנט אין שטאָט פאַר אַ „מזרחי״־סימפּאַטיקער, און איינמאָל איז צו אים אַריינגעקומען אַן עסקן פון דער מזרחי־פּאַרטיי מיט אַ טענה: „ר׳ הירשל שוחט! אין שטאָט שמועסט מען, אַז די השומר־הצעיר־ניקעס זענען גע־ווען בײַ אייך, און איר האָט זיי געגעבן געלט אויך, ס׳טייטש היתכן אַ קלייניקייט, די השומר׳ניקעס! זיי ווילן דאָך עוקר מן השורש זיין גאַנץ תורת משה, איר זענט דאָך אַזוי אַרום אַ מחזיק ידי עוברי עבירה... אויף דעם האָט אים ר׳ הירשל געענטפערט גוטמוטיק: ווי קען מען אָפּזאָגן אַ נדבה אַ יידישן בחור, וואָס קומט העלפן אויפבויען ארץ־ישראל? ווער עס לייגט דערצו אַ האַנט זאָל זיין געבענטשט.

ר׳ הירשל שוחט איז נפטר געוואָרן סוף תרצ״ה און געהאַט אַן אימפּאַזאַנטע לוויה. זיין צווייטע פרוי רייזעלע, איז געשטאָרבן אַ פּאָר יאָר שפּעטער נאָך אים. זייערע צוויי טעכטער זענען געווען אין דאָמב־ראָווע (די עלטערע האָט אינצווישן חתונה געהאַט מיט אַ בחור פון סטשעמיעשיץ — יחזקאל וויגדור־זאָן) און נאָכן אויסברוך פון דעם קריג אומגעקומען פון דער היטלעריסטישער באַנדע.

ר׳ יוסף צינה שוחט (דער צווייטער דור)

מיין שווער, ר׳ יוסף צינה ז״ל, איז געוואָרן שוחט אין דאָמבראָווע אין די ערשטע יאָרן פון דעם יאָר־הונדערט און איז געווען אַנגעשטעלט אין דער יידי־שער קהילה אין דאָמבראָווע במשך דרייסיק יאָר. ביז אין די שפּעטערע 30־ער יאָרן בערך, ווען עס איז אַרויס די שחיטה־גזירה ביי דער איניציאַטיוו פון דער טרויריק באַרימטער פּריסטעראַווא. זיין פרוי איז געווען גיטל פרומעט, די טאָכטער פון גוט באַקאַנטן וואָלבראָמער שטאָט־דיין ר׳ יוקל גיטלער ז״ל.

ר׳ יוסף צינה ז״ל האָט געירשנ׳ט פון זיין פאָטער די האַרציקייט און ליבנסווירדיקייט לגבי יעדן איינעם מענטש. ביי מיין ערשטן באַזוך אין זיין הויז האָט ער איבערגעלאָזט אויף מיר אַ גאַר שטאַרקן רושם. שמואל הערשנבערגס בילד פון ברוך שפּינאָזאַ, האָט געהאָנגען אויף דער וואַנט. אין דעם בילד זעט מען דעם אין חרם אַריינגעוואָרפענעם פילאָזאָף, ווי די אַרום שטייענדיקע יידן רוקן זיך מיט שרעק אַהינטער און קוקן מיט אומגלויבן אויף זייער געוועזענעם קהי־לה־מיטגליד. דאָס דאָזיקע בילד, וואָס איז געהאָנגען ביים דאָמבראָווער שוחט אין שטוב, האָט מיר באַוויזן דעם טאָלעראַנטן און ליבעראַלן, כאָטש רעליגיעזן גייסט, וואָס האָט אין דער דאָזיקער שטוב געהערשט. טראָץ דעם, וואָס מיין גאָטצעליגער שווער איז געווען אַ טיף־רעליגיעזער מענטש, איז ער געווען ליבלעך

יוסף צינה ז״ל השו״ב שהלך בדרכי אביו ר׳ הרשל קליינמן
דער שוחט ר׳ יוסף קליינמאַן דער זון פון ר׳ הירשל

און חבר׳יש מיט זיינע קינדער, און אין שטוב האָט מען נישט געפילט די האַרבע באַציונג און שטרענג־קייט אין זיין אויפפירונג און דערציונג פון זיינע קינדער, איינמאָל, בעת מיין ווײַלן דאָרט אין שטוב, איז געקומען צו מיר צוגאַסט אַ באַקאַנטער אינטע־ליגענטער בחור. מען האָט אַרויפגעשטעלט פאַר אים „כיבוד״ און ער האָט עס אויפגעגעסן בגילוי ראש. מיין שווער האָט אים קיין שום באַמערקונג געמאַכט, כדי אים נישט מבייש צו זיין. נאָר צו מיר האָט ער געגעבן אַ ווונק, ווי איינער זאָגט: פאַרוואָס זאָל אַ בחור נישט פאַרשטיין, אַז מען דאַרף האָבן אַ ביסל טאַקט און וויסן ווי אַזוי מען דאַרף אין אַ יידישער רעליגיעזער שטוב זיך אויפפירן.

זיין שטענדיקער טרוים איז געווען, ער זאָל קענען עולה זיין און באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל, קורץ פאַרן׳

אויסברוך פון דעם קריג האָבן מיר זיך אַרומגעטראָגן מיט אַ פּלאַן, ווי אַזוי אַרויפצוברענגען, כאָטש אויף אַ באַזוך, און דערנאָך וועט מען ווייטער זעען. ליידער האָבן מיר נישט זוכה געווען, און ער מיט דער גאַנצער משפחה האָט געטיילט דעם גורל פון אַלע יידן אין דאָמבראָווע פון דער נאַצי־בעסטיע. הי״ד.

איך, און מיין פרוי סימעלע, האָבן געהייליקט אויף זייער אָנדענקען אַ ספר תורה, (געשפּענדעט דורך אונדז אין דעם בית כנסת „אחיעזר״ תל־אָביב).

דער דריטער דור קליינמאַנס
(די קינדער פון ר׳ יוסף צינה)

ר׳ יוסף צינה שוחט ז״ל האָט געהאַט פון זיין פרוי צוויי זין און זעקס טעכטער. פון די אַלע זענען איבערגעבליבן נאָר מיין פרוי, סימעלע און איר שוועסטער, שרה גלעדי, וואָס איז עולה געווען אין יאָר 1937. דער עלטסטער זון, ישראל יצחק, איז געהאַט געקומען קיין ארץ־ישראל נאָך אין אָנהויב פון די 20־ער יאָרן, אָבער זיך אומגעקערט קיין פּוילן, צוליב דעם גרויסן קריזיס, וואָס האָט דאַן געהערשט אין לאַנד. ער האָט צומאָל פּראָבירט נאָכאַמאָל עולה צו זיין אין די דרייסיקער יאָרן, אָבער צוליב׳ן מאַנגל אין סערטיפיקאַטן איז ער געבליבן אין פּוילן. ער האָט חתונה געהאַט מיט דער יינגסטע טאָכטער — עטקע — פון דער אָנגעזעענער פאַמיליע טרעפער און זי האָט גאָר שטאַרק אויסגענומען ביי איר טאַטן, לערנען שווער, ר׳ יוסף צינה, וואָס האָט זי זייער געשעצט. ישראל יצחק איז געווען פון די אינטעליגענטע בחורים אין שטאָט און זיינע פּאָלעמיקן אויף פאַרשידענע טעמעס האָבן ביי דער יידישער יוגנט אין שטאָט זייער אויסגענומען. אידעאיש איז ער געשטאַנען נאָענט צו דער לינקער פּועלי־ציון באַוועגונג. איינע פון די שוועסטער — אסתר׳ל, האָט קורץ פאַר׳ן אויסברוך פון דעם קריג, דערהאַלטן פון איר מומען ברכה אין אַמעריקע אויספאָדערונגס־פּאַפּירן צו פאָרן, אָבער דער אויסגעבראָכענער קריג האָט איר פּרווו זיך אַרויסצורייסן פון דעם פּוילישן „פּאַטערלאַנד״ צונישט געמאַכט. מרדכי, דער יינגערער פון די ברידער, האָט זיך געלערנט סטאָלעריי, גרייטענדיק זיך צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. נאָך אין דער ערשטער

ישראל קליינמאַן ואשתו אטקה טרפר, לוחמים בנאצים
ישראל קליינמאַן — זון פון יוסף צינה און אייניקל פון ר׳ הערשל — מיט זיין פרוי עטקע טרעפער

צייט פון דער דייטשער אינוואַזיע איז ער אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף צוואַנגס־אַרבעט און פון דאָרט זיך שוין נישט אומגעקערט. ביים סאַמע סוף אין 1945 איז ער אויסגעגאַנגען פון הונגער אין איינעם פון די נאַציסטישע לאַגערן.

אין אַזוי איז געווען דער גורל פון דער גרויסער פאַמיליע פון די קליינמאַנס אַזוי זענען אומגעקומען דער שוחט ר׳ יוסף צינה מיט זיין פרוי פרומעט, זיין זון ישראל מיט זיין פרוי עטקע און די טעכטער אסתר׳ל, מלכה׳לע, מאַניעלע און דבורה׳לע.

השם ינקום דמם.

חבל על דאבדין

אפרים לנצנר

ר׳ הירשל שוחט ז״ל — קוים לדמותו

יפה תואר, יפה עיניים ומאיר פנים, דורש טוב לאדם ודורש טוב לעמו. בנועם הליכותיו רכש לו כבוד אצל כל יודעיו. בתוקף תפקידו כשו״ב כפוף היה לממונים על כלי־הקודש בקהילה, אבל ל״א תמיד הסכים לשיטותיהם ולעתים היה מתנגד ומתמרד בדעותיהם.

היה ניצב בבית המדרש, במקומו הקבוע, ע״י ארון הספרים בפינה המערבית־צפונית, עטוף בטליתו וחיוך קל על שפתיו. ניכר היה שאיזו בעיה חברתית או פילוסופית מטרידה את מוחו, וכדרכו בקודש מחפש ר׳ הירשל מישהו; לשוחח אתו על נושא אקטואלי מסויים העומד ברומו של עולם, לשפוך לפניו את שיחו והגיגי לבו. יש ונקלעתי אני לפניו, או בחור צעיר אחר. היה מחבב ומקרב את הצעירים, במיוחד בגלל דיעותיהם המתקדמות והציוניות. ור׳ הירשל ממשיך בהרהוריו, אבל בקול רם. ואם התקשית להבין דבר, לא העזת לשאול — משום כבודו של ר׳ הירשל. בכל זאת, במשך השיחה המרומזות הבנת במה מדובר והבעת גם את דעתך. בהבעת פניו ניכרה שמחתו שהבנת לרוחו והסכמת להשקפותיו.

האם אהב את אומנתו? אם לדון לפי עמדתו ה־ביקורתית כלפי אנשי ועד הקהילה, „נותני העבודה״ שלו, לא רחש חיבה יתירה לעיסוקו. נשאלת השאלה: למה לימד בכל זאת את שתי בניו, ר׳ יוסף צינה הי״ד ור׳ ישראל יעקב ז״ל, הלכות שחיטה הלכה למעשה? יתכן שבגלל קשיי סדור בפרנסות אחרות — כרגיל בימים ההם בעיירות פולין — נאלץ היה ר׳ הירשל להכניס גם את בניו לפרנסה זו.

ר׳ הירשל לא זכה לעלות ארצה, לישראל משאת נפשו ונפטר בשנת תרצ״ה בדומברובה. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

יהי זכרו ברוך.

צבי שמחוני

י ז כ ו ר
אַ סימבאָלישע מצבה

יזכור,
געדענק!

ר׳ יעקב שלום פישל — די פּאַטריאַרכאַלע געשטאַלט,
דאָס פיינפילנדע האַרץ געווען פון עסקנים
וועלכע געקלאַפּט האָבן אין טירן און גערופן: יידן
גיט געלט,
ווייל פלוני בן פלוני ליידט הונגער און קעלט.
אויך זיין פרוי טויבעלע דאָס שטילע איידעלע טויבעלע
פון די נשים צדקניות זכרונה לברכה.
געטראָגן הילף אין נויט ליידענדע שטוב, נישט
ווערענדיק קיינמאָל מיד.
זייער איידעם ר׳ שלמה האַלפּערן, דער משכיל און
הייסער ציוניסט.
געווען שטענדיקער ערשטער פאַר יעדן פאָנד דער
שפּענדער
למען ארץ־ישראל, אַבי קאָנסטרוקטיוו, סיי רעכט און
סיי פּאַר לינק.

יזכור
געדענק!

ר׳ ראובן ליכטציער — די נאָבעלע נשמה הייליקע
נישט געווען קיין געוויינליכער, נאָר אַ הייליק הייליקער,
אַ מענטש־מלאך אויף דער ערד, אַ צדיק הדור —
נישט געלעבט פאַר זיך פאַר זיינס, שטענדיק
געדרשנ׳ט געוועקט, „פאַר יענעם — דיין ברודער
גיב אַוועק!״

געלעבט ווי אַ הייליקער
געשטאָרבן ווי אַ הייליקער...
כדאי צו דערמאָנען
זיינע ווערטער די לעצטע,
וואָס אויסגערופן מיט שטאָלץ ער האָט

נישט דערלעבן די דייטשן וועלן
אין טמאישע הענט זיך איבערגעבן
„ווער מיין נשמה דאַרף
ווייסט ווו איך בין״
מיט שמע ישראל אויף זיינע שעפטשענדיקע ליפּן
אַזוי אויסגעהויכט זיין לעצטן אָטעם.
כבוד זיין אָנדענק!

יזכור
געדענק

ר׳ שלמה ראָזענבערג,
דער שיינער ייד פון „רעדען״
וואָס פאַרווירקליכט דער ערשטער האָט
זיין אינערליכן רוף:
שטייט אויף, שטייט אויף, צו עבודת הבורא!
מלוה מלכה׳ס געפּראַוועט — אַ סגולה צו משיחן,
זוכה צו זיין צו עסן
פון שור הבור און לויתן.

יזכור
געדענק!

ר׳ פּנחס יוסל —
דאָס פּראָסטע תהילים־יידל.
טאָג און נאַכט צו תהילים געררופן
כאַטש אַ קאַפּיטל נאָר אַזוי יעדן טאָג
און די וועסט נישט וויסן
פון צרות און פּלאָג.

יזכור
געדענק!

ר׳ פּנחס פּראַשאָוויצער
דעם ערליכן יידן
פון משניות און תהילים.
פאַראייניקט האָבן זיך די דריי
צו גייען און שפּאַנען
און זייער גייסטיקן טראָט
אויף אַזאַ אופן צו דינען
דעם איינציקן גאָט.

יזכור
געדענק!

דיינע טאַטעס מאַמעס
שוועסטער און ברידער,
נאָענטע און באַקאַנטע.
קליינע אומשולדיקע עופעלעך
און אַלטע לייט,
וואָס אומשולדיק זייערע ריינע
נשמות אויסגעהויכט האָבן
אין אַ פאַר וואָס און אַן פאַר ווען.

יזכור
געדענק!

ווער געפאַלן דורך אַ קויל
אין וועג, פעלד און וואַלד.
אין אַ בונקער אַ פאַרהוילענעם
אין אַ קעלער און ערגיץ
אויף אַ פינצטערן בוידעם.
ווער אין קאַמף, אין געראַנגל
מיט אַ צאָרנדיקע
אויפגעהויבענע פויסט.

יזכור
געדענק!

ווער אין אונמאַכט און חלשות
אויף קדוש השם און סכנות נפשות;
ווער געשטאָרבן אַזוי פשוט
פון הונגער און פון קעלט —
אַזוי הפקרדיק אויף דער וועלט.
ווער געהאָנגען און דערשטיקט,
אָדער סתם לעבענדיק
אויף שטיקלעך צעפליקט.

יזכור
געדענק!

ווער אויסגעהויכט זיין נשמה
אין שרעקלעך גרויסע יסורים
אין די קאַלך אויוונס און גאַז־קאַמערן,
אָדער אין די צעפלאַקערטע פייער פלאַמען
פון די גליענדע אויוונס
און פון אָשוויענטשים —
צו אַלע אונדזערע ליבע,
און טייערע, יזכור!

צבי מגן (מגרקביץ) (קבוצת גניגר)

דיוקנאות

סבי מצד אמי, ר׳ נחום־דוד אייזנמאן, היה יהודי גדול גוף, אך כל כולו איש הרוח. ופשוטו כמשמעו — רחוק היה ת״ק פרסה מכל הוויות העולם ה׳ה, וכל מעיינותיו — ספרי הקודש. תמיד היה מעיין בהם ולומד תורה כל עוד היתה שעתו פנוייה. איש ענו, צנוע ונחבא אל הכלים. פשוט בהליכותיו, ללא יומרות או שאיפות כלשהן.

לפרנסתו עבד בבית המטבחיים. „נאמן״ היה שם ומשגיח על כשרות הבשר. בית המטבחיים בדומברובה, מחוץ לעיר נמצא — ב„אלט־דומברובה״, והיה צריך ללכת לשם כיברת דרך הגונה ולעבור שדות ושטחים עזובים, וההליכה בלילות, כי עיקר העבודה נעשתה בלילות.

היה סבי קם ממיטתו באמצע הלילה, מתכרבל בבגדים חמים, כורך סודר על צוארו וראשו ויוצא החוצה — לא פעם — לתוך סערת השלג המשתוללת, והולך לאט־לאט במשך שעה ארוכה עד הגיעו למקום.

היה מקרה, ובחורף אחד, כששלג כבד כיסה את האדמה, נפל סבי לתוך בור בלתי מכוסה שהתמלא שלג. לא יכול היה להושיע את עצמו וצעקותיו נמשכו שעה ארוכה עד אשר באו לעזרתו. כשהוציאוהו מהבור והביאוהו הביתה, היה עייף ושבור מכאבים, ובעיקר מהפחד שעבר עליו במשך כמה שעות קשות לשהותו בבור. מאז לא הלך יותר לעבודת לילה, והמשיך בעבודות יום בלבד במשך שנים רבות.

לסבי נחום־דוד ולאשתו הצנומה — דינה׳לה, היו חמש בנות ובן אחד. הבנות הקימו משפחות ענפות, ידועות ומוכרות לכל בדומברובה. משפחת חיים יודקביץ; משפחת אברהם׳לה הירשברג האמידה (סוחר בדים ידוע); משפחת רוטשטיין, ומשפחתנו בת שבעת הילדים — משפחת חיים מאגרקביץ. הבן היחיד היה ר׳ משה אייזנמאן, הידוע בכינויו: „משה פיטער״. הבן, כאביו, היה יהודי ירא שמים מחסידי גור, סוחר במכולת בסיטונות, וביתו שימש כבית ועד וכינוס לחסידי גור, שהיו מתכנסים בשבתות ובחגי ישראל לשמוע דברי תורה ולהתכבד בשתייה ולגימה כנהוג.

רק בודדים — נכדים ונינים — נשארו בארץ ובארה״ב, ממשפחתו הענפה של ר׳ נחום־דוד. משפחות שלימות נכחדו ע״י הצוררים הנאצים...

סבי מצד אבי היה אף הוא תושב דומברובה — ר׳ עקיבא מאגרקביץ. הוא היה דמות מיוחדת במינה. איש אשכולות בעל רצון עז ובעל כושר ביצוע. היה איש רוח ואיש מעשה כאחד. בעל קלסתר פנים של תלמיד־חכם יהודי. חובב זימרה, ובעצמו עבר לפני „התיבה״ בשבתות ובימים הנוראים ואף הרשה לבן אחד ללמוד נגינה בכינור.

בעיר קראו לו „עקיבא מלמד״. התאים לו יותר התואר של „ראש ישיבה״. אף פעם לא לימד ילדים קטנים וכשלימד עשה זאת לא על מנת לקבל פרס. על פי רוב היה נותן „שיעור״ בבית המדרש שע״י בית הכנסת הגדול ב„מייסקה״, לאברכים ולמבוגרים יותר שבאו לשמוע אותו.

אנו, נכדיו, נהגנו לבוא אליו בשבתות, לאחר שנת הצהרים, להשמיע בפניו את מה שלמדנו במשך השבוע בתורה ובתלמוד. אויה היה לנו, אם לא היינו באים, או באים ולא מוכנים ויודעים את השיעור...

איש ציבור היה, חבר בועד של בתי הספר הדתיים בעיר, „יסודי התורה״, ודואג לצד הלימודי ולרמת המורים וכו׳. עם היכנסו לכתה — כנוהג הפרנסים בימים ההם — היתה חלחלה תוקפת את התלמידים ואת המורים כאחד, מפחד שמא ירצה לשמוע את השיעור ושמא ירצה לבחון את אחד התלמידים.

מפעילי „שומרי שבת״ בעיר היה. בשבתות בהן התקיימו הצגות תיאטרון יהודי מקומי, או כשהגיעה להקה של שחקנים אורחים, היה סבי מסתובב ברחוב מול אולם „ונוס״, שבו התקיימו ההצגות, מסתובב הלוך והסתובב, ובעצם נוכחותו היה מבריח רבים מהקהל ומונע חילול השבת.. לזכותו צריך לציין, כי לא אהב „לערוך סקנדלים״. לא היה פונה למישהו או מטיף מוסר. תמיד טען: „יש עדיין יראת כבוד בפני, בנוכחותי לא יעברו עברות בפרהסיה... וזה יהיה שכרי עבור התורה שהרבצתי ברבים מהם כשהיו עדיין נערים״...

את אבי — חיים מאגרקביץ, אני זוכר כבחלום. הוא נפטר ב־1919 בהיותו בן 38, במגיפת הטיפוס שפרצה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. הייתי הילד

הרביעי במשפחה מבין שבעה ילדים ומלאו לי אז רק שש שנים.

גבה קומה ודק גזרה היה, זריז וחזק. עבד קשה כדי לפרנס את משפחתו הגדולה. עסק במסחר ובתעשיה זעירה, תעשיית סבון. גם המסחר וגם „התעשיה" היו בימים ההם בחזקת איסור מטעם השלטונות, והדבר היה כרוך בסיכון גדול של קנסות ומאסרים, שלא פעם טעם את טעמם...

לרגל עסקיו נמצא אבי הרבה בדרכים, וכשהיה בא מהדרך, לקראת שבת או חג, היה לוקח אותי לטיול בעיר לשם סידור ענינים שונים, או סתם לביקור קרובי משפחה וידידים.

מאד שמחתי ללכת עם אבי למספרה של הפלצ׳ר (חובש) מיטלמן, ברחוב סטצינה. המספרה שלו היתה „מודרנית" — נקייה ומראות ענקיות על הקירות וספסלים נוחים ליד הקירות. על פי רוב, היו ילדי רדן היהודיים מסתפרים אצל הספר הצולע קאבזה, גוי, נכה המלחמה, שחי עם אמו הזקנה ועם חתולים רבים בביקתה עלובה, אמנם נקייה מאד, שכל קירותיה היו מכוסים בתמונות של „הקדושים" וריח כנסייה היה נודף בה מכ:ל פינות החדר. אותנו, הילדים היה מושיב להמתין על ספסל רעוע, ודוקא מול התמונות. ועוד הכריח אותנו לשבת בגילוי ראש... התספורת עצמה היתה גרועה מאד, וקאבזה היה שמח במיוחד כשיכול היה לחבל ב„פיאות" שהילדים בקשוהו להשאיר...

אל מיטלמן אמנם היה רחוק יותר ללכת והתספורת היתה יקרה יותר, אך אנו הילדים, היינו רגועים בזמן העבודה ולא מתכווצים מכאבים בגלל צביטות המכונה או המספריים...

ממיטלמן היינו הולכים אל „המקווה". צפיפות רבה היתה שם בימי ששי ובערבי החג. המקום היה קטן מדי בשביל יהודי רדן, אך מקום אחר לא היה. מאוחר יותר בנתה העיריה בית־מרחץ מודרני עירוני ולידו „מקווה" עבור היהודים האדוקים. הבנין היה גדול ומרווח יותר.

יום השבת קודש היה למנוחה ולהחלפת כוח לשבוע חדש של נסיעות ויגיעות להרויח לפרנסת הבית. היינו מתהלכים על קצוות האצבעות על מנת לא להפריע למנוחת האב...

יהודי שומר מצוות היה אבי, אך יחד עם זאת אהב חיי חברה, והיו מתאספים אצלנו חברים, בעיקר בלילות חורף ארוכים, לשם משחק או לשיחה פוליטית ולבילוי אחר.

אבי מת בדמי ימיו. השאיר אחריו אשה וילדים קטנים, שגדלו ונעשו אחראיים ועומדים ברשות עצמם.

יד הכורת השמידה את רוב בני המשפחה. רק פה ושם נשאר שריד בארה"ב ובישראל, הממשיך בעקשנות בקיום ובהתפתחות מחודשת של המשפחה.

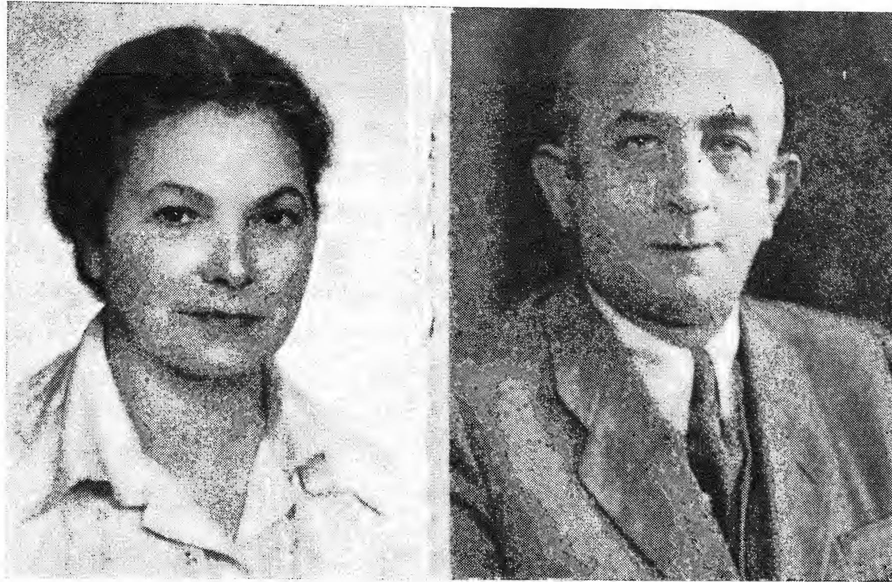
ד"ר זוטה צבינר (מיטלמן)

צרור זכרונות על אבי ד"ר שמואל מיטלמן ז"ל

דמות אבי ז"ל קשורה בחיי קהילת דומברובה קשר בל ינתק. ליתר דיוק, שני דורות מבני מיטלמן טיפלו בהגשת עזרה רפואית לאוכלוסיה היהודית בעירנו.

סבי ז"ל, ר' משה מיטלמן, שנקרא בעירנו משה פלדשער, התגורר בלב העיר ברחוב פאבריצ׳נה ואחר כך בלוקסינסקיגה. מסר את רוב שנות חייו בהגשת עזרה רפואית לעניי העיר ולא רק על מנת לקבל פרס, כי דאג גם לתמוך בהם בכספים, ולא פעם אחת תחב סכום כסף תחת מפת השולחן שבחדרו של החולה, בכדי שזה האחרון לא ישאר חלילה בלי תרופה שרשם לו, בגלל חוסר בכסף. פעם אחת פגש את אחד החולים שלו ברחוב ושאל לשלומו ואם התרופה עזרה לו — החולה הנבוך ענה לו, כי לא טעם אפילו את התרופה שרשם לו, כי לא היה לו במה לקנותה. כשר' משה מיטלמן שמע את זה לא חשב רגע, מיד הוציא מארנקו סכום כסף ונתן לו באמרו: „לך מהר וקנה את התרופה!".

אבי ז"ל נולד גם כן בדומברובה־גורניצ׳ה וחי ופעל בה כל ימי חייו, ועזב אותה רק ביום שעלה לישראל וזה היה בשנת 1957, כיהודי אחרון מהעיר. מיד עם גמר חוק לימודיו החל לעבוד בעירנו בתור רופא יהודי יחידי. שנים על שנים ללא הבדל חג או מועד הגיש עזרה לכל הפונה אליו. לא לילה אחד הופרעה שנתו בקריאת עז־

ד״ר שמואל מיטלמן ואשתו ז״ל — רופא היהודי בדומברובה
ד״ר שמואל מיטלמאַן — יידישער דאָקטאָר אין דאָמבראָווע און זיין פרוי ז״ל

רה לחולה או ליולדת וכמעט כל ילד יהודי נולד בעזרתו ובנוכחותו. גם אצל חולה אנוש נשאר עד הרגע האחרון בו הוציא את נשמתו (לפי בקשת המשפחה).

שני מקרים מעידים על עזרה רפואית אשר אבי ז״ל הגיש ללא כל תשלום כספי. פעם אחת אירעה התנג־שות בין פועלים קומוניסטים לבין המשטרה, אשר לא הירשתה לערוך לויה לאחד הקורבנות. נפצעו אז כמה אנשים ועזרה רפואית קיבלו אצל אבי ז״ל. במקרה השני שוב קיבלו קומוניסטים דומברובאים עם משפחו־תיהם עזרה רפואית מידי אבי ז״ל ואפילו הוציא אישור לאחד שבזכותו השתחרר ממעצר. בין היתר ריפא גם ילד קטן ממחלה קשה, היה זה אחד התושבים מעיר בנדזין (פרטים בספרו של Henryk Rechowicz, Rok 1936 w Zagłębiu Dąbrowskim, str. 28, str. 55.

אבי ז״ל היה מנהל חברת „טאַז״ („Towarzystwo Ochrony Zdrowia"). הוא היה גם בין מיסדי ביקור חולים בעיר ומדי פעם תרם לקרן הקימת.

בעבודה סוציאלית זו לקחה חלק נכבד אמי ז״ל שהיתה כעזר נגדו. היא היתה פעילה בארגון נשים „ויצו״ — היתה מארגנת נשפי צדקה ואוספת כספים. היתה מטפלת ביתומים, ובמיוחד ביתומי משפחת שפיר, שאחד מבניה הניצולים חי כאן בארץ. נוסף לכל היה אבי ז״ל גם רופא של „הכשרה״ והיה רשאי לתת תעודה רפואית שאיפשרה לחלוצים לעלות לישראל, וישנם כאן בארץ בני עירנו אשר לפני 40 שנה קיבלו תעודות כאלו.

בימי המלחמה, בתנאים קשים מאד הצליח אבי ז״ל לנהל מרפאה, והיהודים הנרדפים על ידי הנאצים קיבלו אצלו עזרה רפואית. לזמן מה נשלח אבי למחנה באנאברג, שבו הציל תוך סיכון חייו מאות מאנשי זגלמביה אשר חלו בטיפוס וסבלו מחלקי גוף קפואים מהקור העז ששרר אז בימי החורף. גם במחנות חיסול כמו אושויץ, אוראנינבורג ודכאו עזר וריפא יהודים אשר הכיר ולא הכיר אותם.

כאן בישראל, אליה הגיע במאמצים רבים, לא ישב בחיבוק ידיים ומיד התחיל לעבוד וללמוד במרץ את השפה העברית והספיק לרכוש אותה, למרות שהיה כבר מבוגר, מעל לששים שנה. עבד בקופת חולים עד יומו האחרון.

ביום הזה חל יום הזכרון השלישי למות אבי ז״ל, ורצוני עז שדמותו האצילה והטהורה תשאר בזכרונם של בני עירנו, אשר הכירו אותו. הוא מת בגיל 70 שנה.

יהי זכרו ברוך!

טננבאום אברהם

נח קרמפל ז"ל

מוצאו ממשפחה חרדית. אביו ר' יהושע, או כפי שכונה ע"י אנשי דומברובה, ר' יהושע דובנקר ע"ש העיירה הליטאית שממנה הגיע, היה יהודי תמים והוגה בתורה. מלמד את ילדי רדן חומש, רש"י ותנ"ך, במבטא ליטאי מובהק. והגם שהברתו הליטאית הכבידה במקצת על תפיסתם של הילדים, במיוחד בזמן הראשון לכניסתם לחדר, חבבו הילדים את רבם ר' יהושע על היותו ענו, נוח לבריות ודיבורו בנחת ובנועם. את „החדר" ניהל ר' יהושע בדירתו הקטנה שבקושי הס־פיקה למשפחתו שמנתה 8 נפשות. לא כאחיו הגדול

נח קרמפל ז"ל, מפעילי פועלי־ציון ימין בדומברובה

מוטי (מרדכי), שהיה דומה באופיו לאביו והתעסק בהו־ראה פרטית, ולאחר מלחמת העולם הראשונה היגר לאמריקה, היה נח.

נח היה איש דינמי ותוסס, בעל מעוף מהפכני, איש תנועת העבודה. בגיל צעיר נקלע לחיי עמל וראה את העבודה הפיזית כיעוד בחיים, כאמצעי למטרה נעלה.

בזמן שצעירים יהודיים עשו כל מיני חישובים איזה מקצוע כדאי לבחור, מבחינת הכנסה, ואיזה עבו־דה „נקיה" יותר, לעג נח לבעלי המקצועות הספציפיים היהודיים בגלות, ופנה לתעשיית הברזל. קודם עבד אצל יעקב גוטמן בבנדין, ולאחר מכן אצל האחים קליין בדומברובה, שם הכיר ולמד מקרוב את מאבקו של הפועל ואת לבטיו.

ראשית השתייכותו הארגונית היתה ב„בונד" אבל עד מהרה עבר לשורות פ"צ, צ"ס — ונהיה תוך תקופה קצרה אחד החברים הבולטים במפלגה.

הבונד לא ענה על שאלותיו הלאומיות. נח לא דבק בשיגרה. חתר לאמת. לכל אמת. עיקבי היה ועקשן, לא החניף ולא נשא פנים. לעבוד במחיצתו היתה משימה לא קלה. זכורני את הישיבות הממושכות של מזכי־רות המפלגה, שנתמשכו לפעמים עד לשעות הקטנות של הלילה. נח לא נתן להפסיק עד תום סעיף האחרון של סדר היום. לאחר הישיבה, לא עזב עד ששינן לכל אחד ואחד פעם נוספת את הפעולות הקרובות. דברים שלא היו בגדר תפקידו, אך רגש האחריות רבץ עליו תמיד.

דאגה כבירה נשא בלבו. דאגת התנועה. וכל כולו רציני, לא הרשה לעצמו קלות ראש. התנגד לנשפים, מסיבות וטיולים של המפלגה. ראה בזה סימני התפר־קות, בזבוז זמן. מחמיר ומייסר, מדבר באסיפות בחום, בהתלהבות ומכל הלב. זכה להערכה וחיבה במפלגה ומחוצה לה.

ב־1929 בשעת המשבר בארץ קם ועלה, אבל לא ניתק את הקשרים עם המפלגה. לא הסתיר מאתנו את קשיי הסתגלותו, את תנאי הארץ הקשים. את העבודה המפרכת שהרסה את בריאותו, ביבוש ביצות ובחפירות.

צריפו הדל, שבו גר בשנים הראשונות לבואו ארצה ושבו נולדה בתו היחידה אורה, שמש תחנה ראשונה לעולים מדומברובה.

ביחד עם רעיתו רחל, תבדל לחיים, קבלו כל עולה חדש מדומברובה בחמימות ובסבר פנים יפות. דאגו לסדורים הראשונים, סייעו בעצה ובהדרכה ובעזרה של ממש. נתן ערבויות בבנק להשיג הלוואות לעולי עירנו מחוסרי עבודה. והלווים אין ידם משגת לשלם את התש־לומים... נח בא לבנק לקבל את משכורתו הזעומה, והבנק שם ידו על הכסף עבור הערבות... נח לא מתמר־

מר, מבליג על הקיפוח ועגמת נפשו. כאח טוב משתתף בצער החברים ומעודדם.

לאחר השואה, נמצא נח בין מיסדי ארגון דומברובה ופעיליה. בחיבה ובמסירות התמסר לתפקיד זה.

בשנים האחרונות, עת מחלתו גברה עליו וחש בסכנה הקרבה והולכת, היה ער ודרוך כמקודם, פעיל ומפעיל. שמח על כל עזרה לחברים, מתענין בכל שריד מדומ־ברובה. כאח גדול היה לנו נח.

יהי זכרו ברוך.

זאנוויל פיש (פריס)

חיים וויינרייך ז״ל

חיים וויינריך, געבוירן אין זאַוויערטשע, קומט אַלס יוגנטלעכער אין דאַמבראָווע לערנען שניידעריי ביי זיין פעטער בערל קאַנאַרעק. זייער אַ פעיקער און אַרבעטזאַמער, לערנט ער זיך שנעל אויס דאָס פאַך, אָבער ער באַגניגט זיך נישט דערמיט. ער שטודירט און לערנט ביזן שפעטן אָוונט ביי אַ צאַנקענדיקן ליכט. באַקענט זיך מיט סאָציאָלאָגיע און דערנענ־טערט זיך צום מאַרקסיזם. ווערט זייער שנעל באַליבט ביי אַלע חברים, נעמט אַנטייל אין אַלע דיסקוסיעס און שמועסן, באַטייליקט זיך אין פּאָליטישע מאַני־פעסטאַציעס, ווו די פּאָליציי נעמט אים אויפן אויג. נאָכן באַפרייט ווערן פון מיליטער, פאָרט ער אָפּ קיין בעלגיען אין 1930 און באַזעצט זיך אין שאַרלערואַ. ער נעמט תיכף אַנטייל אינעם פּאָליטישן לעבן פון לאַנד. אין 1933 ווערט ער פון דאָרט אויסגעוויזן און פאָרט אָפּ קיין פראַנקרייך. קוים זיך איינגעאָרדענט, הויבט ער באַלד צו אָרגאַניזירן צווישן די זאַגלעמביער וועגן הילף פאַר די אין די תפיסעס שמאַכטענדיקע פּאָליטישע אַרעסטאַנטן אין בענדין און פּיאָטרקאָוו, אין וועלכער אַקציע ער שטייט ביזן דערנענטערן זיך פון דער מלחמה. ווי נאָר די היטלער געפאַר נעמט דראָען פראַנקרייך, איז ער צווישן די ערשטע, וואָס מעלדן זיך פרייוויליק צו גיין פאַרטיידיקן זיין צווייט פאָטערלאַנד. ווערט שנעל איינקאָרפּערירט אין דער פראַנצויזישער אַרמיי און זייענדיק אַן אויסגעדינטער סאָלדאַט, ווערט ער גלייך געשיקט אין ערשטן פייער. מיט געווער אין האַנט פאַרטיידיקנדיק אונדזער אַלעמענס לעבנס, פאַלט ער פון שונא אין מאַי 1940 ערגעץ אויף די שלאַכט־פעלדער אין עלטער פון 35 יאָר.

זיין קערפּער ווערט געבראַכט קיין פּאַריז און זיין קבר געפינט זיך אויפן בית עולם אין האַניע, אין דער אָפּטיילונג פון די יידישע פרייוויליקע וואָס זענען געפאַלן פאַר פראַנקרייך.

כבוד זיין אָנדענק.

פיבניצ׳ני יוסף (ניצני)

משפחת רודולר

חנינא רודולד ז״ל היה תושב הפרבר לאבנדזקא, אשר בו גרו משפחות יהודיות בודדות. מהן היו ידועות שלוש: משפחת רכניץ, משפחת איזנמן ומשפחת רודולר.

ר׳ חנינא היה יהודי שומר מצוות ומסורת. איש תמים, ישר ועממי, ללא יומרות כל שהן. כבן נאמן לקהילה היהודית היתה ידו פתוחה לתרום, כפי יכולתו, לכל מוסדות הצדקה בעיר. בתקופה שלא היה מנין במקום, כיתת ר׳ חנינא ז״ל את רגליו לשכונת דמבניקי, מהלך שלושה קילומטרים, על מנת להתפלל עם מנין בבית המדרש של אפרים שיבק ז״ל. היה זה בשבילו כורח חיים, ממנו שאב את הכוח הנפשי לעמוד בפני תלאות החיים.

כמו רוב היהודים דאז, היה בעל חנות מכולת, ממנה התפרנס בכבוד. בימות החול דאג, טחר ועמל, כדי לספק את המיצרכים הדרושים לחנות, בעוד שאשתו מטפלת בלקוחות ודואגת לצרכי הבית והילדים.

יום השבת היה קודש למזון רוחני בשביל הנשמה היתירה, יום שהוקדש כולו למנוחה, לבעיות הילדים ולקצת הנאה מהעולם הזה.

את בניו ובנותיו חינך בדרך המסורת. לבניו אהרן ז"ל ויעקב, יבל"א, השתדל להקנות לימודי קודש אצל טובי המלמדים. ואם הדבר לא עלה בידו, הרי זה היה בגלל התנאים שהזמן גרמם. בשביל בנותיו שאף לקחת בחורים יודעי ספר, מטובי המשפחות בעיר. יש לציין את חתנו צבי רכניץ ז"ל, אברך הגון, עדין ובעל מזג טוב. חסיד הרבי מקרימילוב.

כל בני משפחת רודולר, פרט לבנו יעקב, ניספו בשואה יחד עם כל יהודי דומברובה. הי"ד.

בנו יעקב הצליח, בעזרת ניירות אריים, להיחלץ מצפרני החיה הנאצית ולהישאר בחיים. עלה ארצה וחי כיום עם משפחתו בחולון.

יהודה לונדנר

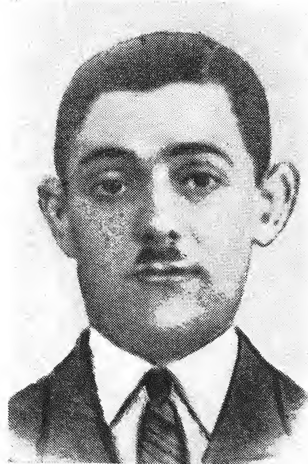
חיים לוי (חיימ'ל)

קראו לו ברחוב „חיימ'ל", שם חיבה על היותו איש העם, אדם מעורה בחיי החברה ועושה למענה.

חיים לוי ז"ל ואשתו מלכה ז"ל הגיעו לדומברובה־גורניצ ה בשנת 1920 מהעיר זבירצה, מבית הורים דתי. אביו, סוחר תבואות, דאג להעניק לבנות את הגירסה דינקותה ע"י מלמדי תורה טובים, ובהתבגרו למד גם בישיבה. הגירסה הזאת היתה צידה טובה בדרכו בחיים, במאבקו עם הפולנים על זכותו של האדם היהודי „הקטן" לחיות ולהתקיים. הפולנית שבפיו היתה רהוטה, שוטפת, מלווה בניבי ניבים של שפה זו, הן של הרחוב והן של החלונות הגבוהים. שכן אביו, סוחר תבואות מזבירצה, ידע שלא מספיק להקנות לנער ידיעות בתורה, אלא שיש לציידו בהשכלה כללית, לכן שלחו לבית ספר פולני למסחר. השכלה זו, נוסף להשכלה המסורתית, עיצבה את אישיותו.

דומברובה בשנת 1920 היתה בראשית התארגנותה הקהילתית. מיפלגות ואירגונים לחמו על זכותם להיות מוצגים בה. חיים לוי עמד עדיין בראשית התבססותו הכלכלית. בקדנציות מאוחרות יותר נבחר כנציגם של בעלי המלאכה והסוחרים הצעירים, ובתוקף תפקיד זה בא במגע עם נציגי השלטון העירוני, והיה ידוע כאיש רב פעלים בשטח זה. לא פעם קבעו קשרים אלה גורל משפחות יהודיות רבות, עניות ועשירות כאחת. במיוחד עזר במצוקתם לבעלי מלאכה זעירים שלא היה להם רשיון לעבוד בתור עצמאיים, או לסוחרים זעירים, שנקנסו מדי פעם על עבירות של מסחר בשעות אסורות. הוא מנע את כליאתם במאסר של יהודים על־ידי השלטונות עקב אי־תשלום מסים עי־רוניים או אי־ביצוע חוקי העיריה מחוסר כסף.

בהיות השפה הפולנית רהוטה בפיו, וכנואם טוב, ייצג את הקהילה היהודית בעצרות המוניות פולניות כדוברה. כנציגו של האדם „הקטן" בתלאותיו היה צריך תמיד להסיר מכשולים שהשלטונות העמידו לו.

חיים לוי (חיימ'ל), איש צבור
חיים לוי — געזעלשאַפטלעכער טוער

ולעתים קרובות יצא עליו הרוגז האנטישמי בגלל עמידתו הגאה בהגינו על היהודי, וכינוהו בשם „הצדיק של הרטוש" (הרב במנזר). בנסעו ברכבת בתפקיד ציבורי תקפוהו אלמונים אנטישמיים וזממו לרצחו, אך הוא שם לאל מזימתם זו והחזיר להם מנה אחת אפיים למען יזכרו היטב לא להתקיפו שנית.

דאג לייצב את הבנק היהודי השיתופי, שהיה בעיקר בנק של בעלי מלאכה וסוחרים זעירים, שנעזרו ב־הלואות בריבית נמוכה. משלא יכלו לפרוע שטר דחה

את פרעונו לפעם אחרת. שימש כסגן מנהל הבנק.

בשנת 1937 נבחר כנציג בעיריה, אך בתפקיד זה לא שימש זמן רב, עקב פלישת הגרמנים.

בשבתות ובחגים עבר לפני התיבה. קולו הערב וה־גירסה דינקותה עמדו לימינו והציבו לו מקום כבוד בין המתפללים.

למרות עיסוקיו הציבוריים לא זנח את משפחתו. בראש דאגותיו עמד חינוך ילדיו, שכולם נולדו ב־דומברובה. נתן להם חינוך מסורתי וכללי כאחד. מש־פחתו מנתה חמישה בנים ובת אחת, הבכורה. היא היתה נערה כשרונית ויפה, מספר פעמים נאמר עליה בחוגים הנוצריים, שלא הודו ביפין של הבנות היהודיות, שהיא יפה מדי בכדי להיות יהודיה.

היא נשלחה לאושויץ ולאחר מחלת טיפוס נפטרה במחנה. כגורלה היה גורל אחיה שלמה: יומיים לפני סיום המלחמה נרצח על־ידי הגרמנים במסע מוות במחנה בלחמן. אחיה משה בן השבע הוסגר ע״י הפו־לנים, שהלשינו על משפחה פולנית שהסתירה אותו במרתף בביתם.

נשארו בחיים יהודה (לבך) החי בארץ, ושני האחים לייזר והניק החיים בארה״ב. חיים לוי ז״ל ואשתו מלכה נלקחו לאושויץ ושם נספו.

יהודה לונדנר

חנה (אַנדז׳ה) שווייצר ז״ל

אל קן השומר הצעיר הגיעה בתקופת מעבר, בעת שדור המיסדים לא קיבל את הנחות התנועה על הג־שמה עצמית. שיכבה צעירה טרם התגבשה בכדי להה־פך לגורם משפיע ומושך עבור הנוער הדומברובאי.

חנה שווייצר
בימי עלומיה וגעגועיה לארץ־ישראל
די יוגנטלעכע חנה שווייצער, וועמענס ציל ס׳איז געווען
עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל
אומגעקומען דורך די נאַצי מערדער

שהייתה הקצרה בקן הסעירה את הנוער. גילמה את הטוב והיופי, והוסיפה נופך מוחשי לחלומות נעורים.

לקן נמשך נוער מכל השכבות, באו מבלי שידעו בברור מה הם מבקשים. דבר אחד ידעו: שהקן ממלא את מאווייהם ושאיפותיהם של בני הנעורים. מסיבה זו נמשכה גם חנה לקן.

אביה נחשב בעיר לציוני־דתי, ומקובל היה על סבי־בתו. לבנותיו נתן חינוך פולני מובהק: למדו בגימנסיות פולניות ושפת היום־יום שלהן היתה פולנית. כנראה שהבית הציוני־דתי של אביה, השפיע על חנה יותר מאשר על יתר אחיותיה ועורר בה זיק של השתייכות לחברה הציונית.

לא לבדה באה לקן: באו עמה קבוצת בנות שלמדו יחד אתה בגימנסיה הפולנית, ואורח חייהן היה שונה; דיברו רק פולנית וחשבו במושגי החברה הפולנית. והנה זה פלא: אחרי שהייה קצרה בקן, נתגלתה לנו חנה, היפה החיננית, במלוא שיעור קומתה היהודית, התענינה בבעיות יהודיות, בעוני וסיבותיו, ובמיוחד הוקסמה מסיפורים על ארץ ישראל, מגבורת „השומר" ומהקרבה האישית, והזדהתה אתם.

אלי התקרבה כי הכשרתי עצמי לעליה. מפי שמעה את המושגים הראשונים על חיי עבודה והשתייכות למשפחת העובדים. לא במהרה עיכלה את המושגים האלה: ערבים שלמים של שיחות בצל נוף הארובות של הוטה בנקובה, הוכיחו לה שיש ממש בערכים אלו.

עליתי ארצה, בשנת 1932, הותירה לה זיק של אמו־נה שגם היא תוכל אי־פעם לעלות ארצה, אך לא ידעה שבשנים ההן העליות היו „בלתי ליגליות", ונחשבנו בעיני הבריטים כגונבי גבול.

בעליות עולים מאוחרות שהגיעו מעירנו, סיפרו לי שחנה עדיין מחכה לאות, והיא משתוקקת לעלות ארצה.

שנים רדפו שנים. חנה עייפה מלחכות והקימה משפחה. השואה שבאה על יהדות פולין פגעה גם בה, והיא כה רצתה לחיות; עשתה הכל בכדי להתחמק מהגורל המר, אך זה רדף אחריה בלי הרף. באחת הסלק־ציות ברחה, עם ילדתה בזרועותיה, ונורתה למוות.

לא ניתן לך להגשים את מאווי נעוריך, חנה היפה והחביבה, שכה הרבה טעם ויופי הענקת לסביבתך. תהיה רשימה זו עדות שלנצח יהיה שמך צרור בצרור החיים על אדמת ישראל — שלא זכית לראותה.

שייקה (קבוץ עין־השופט)

חיה פלבס

בכוח החיים — שלובה בחיינו

כה מיוחדת היתה בינינו — וכה שלובה בחיינו. בכוח מה? בזכות מה הצליחה צעירה זו להגיע עד אלינו ממרחקים — מרחקים תרתי־משמע — לבנות מחדש את חייה ולהיות שותפת נאמנה בבניין חיינו הקבוציים?

חיה הגיעה אלינו הודות לכוח החיים שבה, היא שפעה חיוניות ופעילות עממית טבעית. בחושה הבריא גילתה אותנו ואת היסוד היציב אשר באורח חיינו. על יסוד זה החליטה והצליחה להקים חייה מחדש, לאחר שזוועות המלחמה התנכלו להרסם עד הסוף. חיה היתה אחת מהשרידים, אחת משארית הפליטה, מאותם אלפים ספורים שנותרו בחיים לאחר השמדת ששה מליונים מבני עמנו.

היודעים אנו את נפש השרידים האלה? המכירים אנו את חייהם, מאודם, מאווייהם? בשעת רצון נפתח הלב לקראתם ואז יקרו לנו שבעתיים. קרובים הם ללבנו בזכות העם אותו יסמלו. אך בעיקר יקרו לנו בזכות עצמם. בזכות נס חייהם לאור להבות הכבשנים, בהם הושמדו היקרים, כה יקרים, לנו ולהם. יקרים הם בהיותם בנים יחידים, בנים מעונים, קרבנות זכים, שחייהם צורפו בכור הנסיונות האיומים.

כשאדם כזה נחלש — כאשר חיה שעברה את כל המבחנים האלה נתלשת בדמי חייה הצעירים — הרי אין נחומים למוכי הגורל העיוור הזה.

יש אנשים שחייהם מסובכים. חיה לא נמנתה בין אלה. היו בה מן הפשטות והכנות של איש העם, שתוכו כברו. כזאת היתה בכל הליכותיה. היא נשאה את חיה ברמה, בגלוי, לעין השמש, לעין הקיבוץ, ותוכנם — המשפחה, הקיבוץ העבודה. ראינו אותה יום־יום. אשת עבודה היתה, ממשכימי קום בבוקר, פעילה ובעלת

חיה פלבס לבית גרינולד 1917—1953. נפטרה בעין־השופט

מרץ. מרצה והתמדתה. היו בהם מעין סגולה נפשית וגופנית שופעת.

מנין באו לה כל אלה?

בימים כתיקונם אין אנו מתפנים לתהות על דרכו של הפרט. והנה, נסתם עתה הגולל, וכל מגילת החיים האלה פרושה לפנינו מתחילתה ועד כלותה.

חיה גדלה בבית יהודי מסורתי, דתי. הכרנו את הבתים האלה שבעיירות וערי פולין. בית עממי, מושרש בהווי ובתרבות היהודית המסורתית. אפילו בזגלמביה התעשייתית, באזור המיכרות, בערי התעשייה ובקרב המוני הפועלים הפולניים והגרמנים, עמדו בתים אלה בייחודם היהודי, העממי. בהטביעם את דפוסם על חיי העיר וכלכלתה, נשארו סגורים בהווי היהודי שלהם.

ובית יהודי בפרברי העיר התעשייתית — סימני ייחוד נוספים היו לו, שמקורם בדלות הסביבה, בקרבתו לאנשי הסביבה. כאן צמחו לא רק יהודי המסורת, כאן צמחו פשוטי העם, אנשי העבודה והמלאכה, הישרים והתמימים, שלא זכו לשבת ליד „כותל המזרח". כמה משופע בערכי חיים היה בית כזה. באווירתו התגבשה רוחה של הילדה והנערה הצעירה בשנות חייה הרא־שונות. ואלה עמדו לה בכל נסיונות חייה הקשים. רק מי שחי בגיטו ובמחנה, מסוגל להבין מה עבר על חיה בשנות המלחמה. עודה ילדה, כמעט, וכבר עבדה בסדנא גרמנית בעיר הכבושה. ושנים לאחר מכן בילתה במחנה־נשים בגרמניה.

כאן התבלט כוחה הנפשי. רוחה האיתנה עמדה לה בכל מבחני הסבל שבאו עליה. ועל הכל גילתה יכולת לחיות את חיי המחנה — בכבוד. זו הנערה הצעירה נהפכה לאפוטרופסית לחברותיה, מהן רבות קשישות ממנה. כאן, בביתנו אנו, הבחנו בתכונתה זו של דאגה לזולת. במחנה היתה זאת תופעה מיוחדת במינה. לא לרבים עמד הכוח לדאוג לעצמם, כל שכן לאחרים.

חיה חזרה מהמחנה. היא מצאה דרכה לאחד משני הבתים היהודיים שהיו קיימים בדומברובה לאחר המל־חמה. ובית זה היה מלא פליטים, יוצאי המחנות ואנשי היערות. בני־אדם שבורים, חולים, הרוסים בגוף ובנפש. ואין כלל תימה בכך שכאן היתה חיה לבעלת־בית. היא הפשילה שרווליה, ניקתה, בישלה, דאגה לכל.

עם שרידי דומברובה הלכה חיה בדרך בה הלכו רבים מבין אחרוני יהודי פולין, שנותרו וחזרו אליה אחרי השואה: הם ברחו שוב, הפעם לא מידי צורר, כי אם משממת החיים בפולין, ללא הקיבוץ היהודי הגדול, התוסס, שלה. חצי שנה ארכה הדרך מגבולות פולין ועד לאיטליה. ודרך זו רצופת טלטולים היתה, רבת סבל, כרוכה בבריחה אל מעבר לגבולות בלילות אפלים. בשיירת הבורחים־המעפילים האלה צעדה חיה בצעדה האיתן, כשתרמיל גדול וכבד משקל על גבה.

כבר באיטליה הכריעה על דרכה לעתיד: באיטליה פנתה אל עבר הקיבוץ השומרי. הכרעתה זו של הנערה הדתית, אשר לפני כן לא השתייכה לשום תנועת נוער חינוכית, ללכת לא סתם לקיבוץ, אלא דווקא לקיבוץ השומרי, הכרעתה זו היתה גורלית. אך הדבר נעשה מתוך ידיעה ברורה לאן היא הולכת. הרצון להמשיך יחד עם שרידי בני עירה והאימון שעוררו היחסים החברתיים בתוך הקיבוץ השומרי — אלה קבעו. אכן, הצליחה תנועתנו לעורר מחדש את האמונה בחיים ואת האמונה באדם בלב הצעירים שהתלקטו סביבנו. אמון זה הוא אשר ליבה את התקווה ליצירת חיים חדשים.

ההכרעה הסופית נפלה, כמובן, בארץ. חיה עברה תקופה של ספקות, של היסוסים. לבסוף קשרה את גו־רלה עם הקיבוץ. הכרעה זו לא הוכתבה על־ידי הערכות רעיוניות־מדיניות גרידא. זאת היתה החלטה לכבוש דרך בחיים, לכבוש את החיים עצמם.

בקיבוץ נקלטה בדרכה העממית, הטבעית לה. היא בנתה כאן חיים לעצמה ולחברה לחיים. נולדו לה ילדיה וקמה משפחה מאושרת, שלה מסרה את מיטב חיוניותה.

דומה, כי בקליטתם המוצלחת של אנשי שארית הפליטה יש משום מבחן לצדקת דרכנו וקיומנו כאן, כחברה קיבוצית. לא היה זה מן המבחנים הקלים; כאן בארץ, על סף הקיבוץ ובתוכו, נפרדה דרכנו מדרכם של אלפי חניכים אשר ריכזנו בפולין, גרמניה ואיטליה והבאנום עד לסף ההגשמה. היו בין אלה שלא הגיעו אלינו אף חניכי התנועה מילדותם חברים בעלי הכרה מדינית־רעיונית.

חיה היתה בין אלה שנקלטו בקיבוץ. ללא מצע רעיוני של תנועה קיבוצית ומפלגה, החליטה את אשר החליטה למען החיים. ושמא ניתן לומר כי לא יד המקרה היתה אף בכך? בין האנשים שחזו את השואה מבשרם, יש שלמדו את האמת ביסוד הרעיון, מתוך החיים, באורח בלתי־אמצעי. שנאת הפאשיזם, התנגדות למלחמת שעבוד, אהבה אין קץ לעמם האומלל והנכונות לשאת בכל קרבן למענו ולמען כל יהודי יחיד — אלו הן התכונות והיסודות הרוחניים שהטובים שבהם נוש־אים בלבם.

הם פעלו בלבה של חיה.

ומה טוב היה לדעת כי טוב לה בקבוצנו — ולנו אתה.

חיה נפלה קרבן לגורל העיוור. נפסקו חיים מלאי און וכוח יצירה. משפחה מאושרת נתייתמה. נגדע אבר מגופו החי של הקבוץ. כיצד נהין לנחם? שתי הגבעות

שלנו משקיפות זו על פני זו, גבעת האנשים החיים וגבעת בית החיים. שתיהן כאחת שזורות בהווי חיינו. אין הסבל נעדר מקרבנו.

הולך וכלה הדור שלה, פסו אנשי עם אלה ולא יבואו עוד, כחיה, אל הקבוץ.

נאמץ נא איפוא את בני המשפחה השכולה. נקל נא עליהם לחדש את אושרם בקרבנו — כאשר היתה עושה זאת חיה.

חברה שיכלנו — ושריד. נשמור ונוקיר בקרבנו את זיכרה.

שלמה בורנשטיין (קבוץ עין־השופט)

פנחס רוזנבלום (פוטי) ז״ל

נולד ט״ו תמוז תרע״א — 11.7.1911

נפטר כ״ח אייר תשכ״ב — 1.6.1962

בימים אלה, יותר מאשר בעבר, חוזר אני במחשבותי ומשחזר את העבר, ורואה כמו בסרט־נע את שכונת רדן, שבה היה מרוכז רוב רובה של האוכלוסיה היהודית.

חיה השכונה את חייה המסורתיים כמו ברוב עיירות פולין. והנה קם וצומח בתוכה דור של צעירים, השואף יותר ויותר להשתחרר מדפוסי החיים המקובלים. שוב לא ראה יותר עתיד בחייה המסורתיים והצרים של השכונה, ומחפש הוא דרכים ורעיונות חדשים לפתרון בעיית הנוער היהודי. האוזניים קשובות, והלב פתוח לכל המתרחש בעולם ובסיבה, ושום כוח אינו יכול לעצור בו מללכת בדרכו הוא לקראת יעודו.

בשנות ה־30 לא היה זה פשוט וקל להחדיר ללבות ההורים להגיונם, שאכן עברו ללא שוב הדרכים המסורתיות של ההווי היהודי, והבנים חייבים ללכת בדרך חדשה. עם כל הסנטימנטים והקשר של הבית היהודי לארץ ישראל, נחשב הרעיון של הכשרה ועלייה, לא פעם, כאסון משפחתי. בין קבוצות הנוער המתמרד בעירנו, עמדו בראש וראשונה התנועות החלוציות וחלקם של חברי „השומר הצעיר״ היה רב וניכר. והנה בין הנערים שחתרו לעולם חדש, לעלייה ארצה, נמנה גם פנחס רוזנבלום, בן למשפחה מסורתית ונכבדה בדומברובה.

משחר ילדותנו היינו קשורים איש אל רעהו והכרנו זה את זה היטב. מחשבתי חוזרת לתמונה אחת שנחרתה עמוק בלבי, איך הפך קשר חברי ושכונתי לקשר תנועתי לעשרות השנים הבאות.

הנני נזכר בקבוצת נערים ונערות, בגיל 14־15, המקיימת פגישה ראשונה בתור קבוצה בקן. אנו בתוך חורשה מלבלבת וראש הקבוצה מספר לנו על אודות ספרו של הסופר הפולני המפורסם, ז׳רומסקי, והוא פורש לפנינו בעיני הסופר, דמותה של חברה חדשה המבוססת על יושר וצדק. לא יהיו מנצלים ומנוצלים, יבנו ארמונות זכוכית לכל איש עובד, האדם יהיה חופשי וגאה. ומזה, כאילו הדבר מובן מאליו, עבר לספר על

פנחס רוזנבלום (פוטי)

הקומונה בישראל, על האדם היהודי בעתיד, אשר במו ידיו יבנה את ארצו, את המשטר החדש בה.

היתה זו המחשבה הסוציאליסטית הראשונה שהוח־דרה אל הכרתנו, בצורה משכנעת ביותר, ומאז הלכה כמעט כל הקבוצה במלוכד לקראת העתיד הצפוי לה. היתה זאת פגישתי הראשונה עם פנחס בתנועה ומאז, במשך 35 שנה, עד יומו האחרון, היה צמוד לחלום נעוריו.

היה בין הראשונים שעלו ארצה מקיבוץ „בניר" ואת צעדיו הראשונים עשה כפועל שכיר בבנין בחדרה. למד את מקצוע הבניין, בנה ויצק בתים לאחרים בתק־ווה שלא ירחק היום, ואת חכמת המעשה שלמד, יקדיש לבניית בתים באדמתו בעלות הקיבוץ להתישבות.

בין הראשונים עלה לג'וערה ובמשך שנים עסק עם אחרים בהתוויית תוכנית הנקודה. במו ידיו בנה ויצק את הבתים הראשונים בעין השופט. והנה, למרות הנסיון הרב שצבר במקצועו, היה נאלץ מסיבות שונות לזנוח את המקצוע ולעבור לעבודה אחרת. אף־על־פי־כן היה במשך כל השנים לסעד ועזר לבאים אחריו.

דווקא בשנים אלו, במקצועו החדש, כאילו צמחו לו כנפיים: לא היה מיבצע בתחום מלאכתו שלא היה מוכן להתמודד עמו. במשך השנים האחרונות יזם מספר מב־צעים גדולים שרישומם ניכר היטב בהרבה ענפים במשק. לרבים מהחברים שלא הכירוהו מקרוב, באשר היה סגור וצנוע בהליכותיו, התגלה פתאום באור חדש.

המסגריה, המשמשת עורק מרכזי בשירות לענפים, ולעובדים בתוכם, הביאה אותו במגע עם רוב חברי הקיבוץ. נדמה שאין חבר שלא ידע להעריך את נועם הליכותיו, את הסבלנות להקשיב, לממש כל בקשה, קטנה כגדולה. על כן התווספו במשך השנים הרבה חברים וידידים, שידעו להוקיר ולהעריך את מידותיו והליכותיו.

לא אוכל שלא לספר על מקרה אחד, המעיד כמאה עדים על אופיו ותכונותיו האישיות: לא פעם הייתי נו־כח כשפנחס היה עוזב כל עבודה חשובה שהיה עסוק בה ומתפנה להקשיב אל בקשתו של חבר שנכנס באותו רגע אל המסגריה, ולרוב גם היה ממלא את בקשתו מיד, או שהיה נותן הוראה לאחרים לעשותה. שאלתיו פעם איך אפשר להתפנות כך ולהשיב לכל פונה. השיב בזו הלשון: „אתה יודע, מצויים חברים בקיבוץ שאם הם נכנסים למסגריה ומבקשים משהו ממני, אני עושה זאת תיכף ומיד. הם רגישים מאד וכל התרגשות עלו־לה להזיק לבריאותם". הדברים נאמרו בכנות וברצי־נות רבה.

התכונה הזאת, להאזין בסבלנות ולהתחשב בזולת, תכונה יקרה היא וערך גדול בחיי היום־יום שלנו, ולא רבים בינינו נתברכו בה, וזו היתה נר לרגליו בכל מה שעשה ופעל. בזכרוני יישאר פנחס כיהודי גא, כחבר נאמן הצמוד לערכי הקיבוץ, שומר על ערכי היסוד שלו וצמוד בכל לבו אל ביתו, אל המשפחה ואל כלל החברים.

כאשר בימים יבואו ישחזרו הילדים, הנכדים והנינים את תולדות עין־השופט, ושוב יטוו סיפור אגדה על ימי בראשית של הקיבוץ, יהיה „פוטי" בין הדמויות עליהן יספרו בכבוד ובהערצה. חבר ואדם, אשר במשך שנות חייו ועד יומו האחרון, תרם חלק כה נכבד ויקר להקמת ביתנו הקיבוצי על גבעות מוריקות אלו.

יהודה פאַראַסול

די מאַמע הינדע רייזל

(זכרונות פון די קינדער־יאָרן)

געווען איז עס אין די טעג ווען די זון האָט נישט געקאַרגט אירע שטראַלן פאַר די עיפּעשדיקע אָפּענע רינשטאָקן פון דער אַקשעי־גאַס, און קונדייסים צע־בריקעטע, טומלדיק רעשיק, יאָגענדיק זיך איבער די אויסגעטרוקנטע בלאָטיקע ברוזדעס, פון די שוין פון לאַנג, שטאַרק באַשעדיקטע, נישט ברוקירטע גאַס, און די זון, אַ צעשמייכלטע, האָט ווי אַנגעזאָגט פאַר דער וועלט פיל פריילעכס, און די וועלט האָט אויך אויס־געזען ווי זי וואָלט געגלויבט אין די פריילעכע בשורות פון דער צעשטראַלטער זון...

און דאָך זענען שוין דאַן די הייסע טעג פון תמוז געווען פול מיט קלאַנגען, פון וועלכע ס'איז אַזש אַ קעלט אַדורך איבערן לייב! קלאַנגען וואָס האָבן פון טאָג צו טאָג אַלץ דייטלעכער פאַראויסגעזאָגט דאָס שווערע אומגליק, וואָס איז שוין ווי אַ שוואַרצע שווע־רע כמאַרע געהאָנגען איבער אונדזערע הימלען, די אָנקומענדע דייטש־רוסיש מלחמה 1914.

מיר, נאָך דאַן קינדער 6־7 יעריקע, האָבן נישט פיל פאַרשטאַנען, פון די גרוילן וואָס באַהאַלטן זיך אויס אונטער דעם שרעקליכן וואָרט „מלחמה״!! איז דאָס פאַר אונדז געווען מער אַזאַ אַרט אַטראַקציע, אונטערצוהערן די געשפּרעכן צווישן דערוואַקסענע, אַז די מלחמה איז שוין גאָר נאָענט, וואָס האָט אונדז, אגב, ווייניק געקימערט. פאַר אונדז איז געווען פיל וויכטיקער, אַז באַלד וועט שוין זיין תשעה־באב און מען דאַרף זיך באַזאָרגן מיט שטאָכענעס, ווייל אַזאַ איז געווען דער אָנגענומענער מינהג אין שטעטל, צו וואַרפן זיך אין תשעה־באב ביים דאַווענען מיט די שטאָכענעס, וועלכע האָבן זיך גוט פאַרטשעפּעט צו יעדן וואָלענעם בגד, און ספּעציעל צו די אויסגעוואַק־סענע בערד ביי די עלטערע יידן!

האָבן מיר טאַקע אַ גרופּע קונדייסים פון אונדזער גאַס, זיך געלאָזט אין דער געגנט פון די „זשעלאַנעס״ כדי צו קלייבן דאָרט שטאָכענעס. נישט פילנדיק צי מאָל די געפאַר, וואָס האָט שוין געשוועבט איבער אונדזער שטעטל; וועמען פון זאָרגלאָזע קינדער האָט געלאָזט קומען אויפן געדאַנק, אַז דער טראַגישער אָנהייב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין 1914 יאָר הענגט שוין אַזוי נידעריק איבער אונדז.

אונדזערע עלטערן האָבן מיט אונדז! אַדורכגעניש־טערט דאָס גאַנצע שטעטל און ווען מיר האָבן זיך רויק צוריקגעקערט מיט די אָנגעקליבענע שטאָכענעס, האָט שוין אין שטאָט געהערשט אַ שטאַרקע פּאַניק, מענטשן זענען געלאָפן מיט פּעק, צו דער באַן. די עלטערן האָבן אונדז פאַרמאַכט אין שטוב און פאַר־ווערט אַרויסצוגיין אין גאַס! מען האָט אונדז אַפילו געלאָזט זיסוואַרג, כדי נישט צו דאַרפן אַרויס אין גאַס קויפן!!

דעם גאַנצן טאָג ביז שפּעט אין אָוונט, האָבן זיך געשלעפּט וועגענער, מיט רוסישע סאָלדאַטן און אויך פּאָליציי, מיט פאַרלאָדענע געפּעק. אַלע זענען גע־פאָרן אין איין ריכטונג — צו דער באַן! דאָס האָט געדויערט ביז שפּעט אין דער נאַכט. שוין אויף מאָרגן האָבן זיך באַוויזן אויף דער סאָביעסקאַ גאַס ביי דער „הוטאַ־באַנקאָווא״ די ערשטע דייטשע סאָלדאַטן אויף פערד, מיט אויסטערלישע העלמען.

אָבער שפּעט ביינאַכט האָט אויפגעהערט דאָס קלאַפּן פון די פערדישע פּאָטקאָוועס און אַ טויטע שטילקייט האָט באַהערשט די שטאָט, אין דער נאַכטיקער פינצ־טערקייט האָט זיך ערשט קלאָר אַרויסגעשיילט די שרעק פאַר דעם אומבאַקאַנטן וואָס דאַרף אַ לאַדע מינוט קומען, און דאָס האָט באַשטעטיקט אָן צווייפל אויך אונדז קינדער, אַז אונדזער פרייד פון דער דער־וואַרטער מלחמה איז ווייט נישט אַזאַ פריילעכע!

אָבער, מיט אַ מאָל האָט זיך אין דער נאַכט שטיל־קייט אומגעריכט דערהערט, אַ אויסטערליש געשריי, איך בין גלייך אַרויס פון בעט און, צוזאַמען מיט מיינע עלטערן, אויך זיך אַרויסגעשלייכט פון שטוב, כדי זיך צו דערוויסן וואָס ס'באַדייט דער טומל. אַרויס־געוויזן האָט זיך אַז דאָס האָט די מאַמע הינדע רייזל און אירע משפחה פון דזיאלאָשיץ געזעגנט זייערע מענער, וועלכע האָבן זיך געקליבן צו דער באַן, כדי זיך צושטעלן צום רוסישן מיליטער, מאָביליזירטע פון „זאַפּאַס״, נאָר צום גליק האָט דאָס געזעגענען אַזוי

לאַנג זיך פאַרצויגן ביז זיי האָבן פאַרשפעטיקט. די לעצטע אָפּגייענדיקע רוסישע באַן, און צום סוף, מיט ווייב און קינדער שוין ביזן סוף הינטערן פראָנט, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ביי די שטעט וואַלבראָם און אַל־קוש!

זינט דעמאָלט געדענק איך גוט די שטוב פון דער „מאַמע" הינדע־רייזל! ווייל אַזוי האָט מען זי גערופן, ווי לאַנג איך געדענק, ביי אונדז אין שטעטל. זעלטן ווער האָט געוווּסט איר ביינאָמען — פּאַמאַצניק, איר מאַן, יוסף שמעון איז געווען זייער אַ סימפּאַטישער מענטש און דערצו דער בעסטער ספּעציאַליסט פון נייען מענער־העמדער אין אונדזער געגנט. ביז צום סוף פון זייער לעבן אין דאָמבראָווע, די פירמע איז פאַרבליבן אויף איר נאָמען: דאָס גייט מען צו הינדע רייזלען! און דאָס איז געוואָרן גענייט ביי הינדע רייזלען!!

טראָץ דעם וואָס דאָס הויז, אין וועלכן מיר האָבן זיך דערצויגן פון דער פריעסטער יוגנט, בייזאַם מיט די קינדער פון דער „מאַמען" הינדע־רייזל, איז ווייט נישט געווען פון די גרעסטע אין אונדזער דאָמבראָווער שטעטל, האָט עס דאָך פאַרמאָגט פילפאַרביקייט, און דאָס אַ דאַנק פון די פאַרשידענע באַשעפטיקונגען פון די איינוווּינער אין דעם הויז, וואָס איז געווען 95% באַוווינט דורך יידן — אָנהייבנדיק ביי דעם ווייט נישט דעליקאַטן טרעגער פון שטעטל, אשר פלאַכטע, ביז דעם פאַנאַטישן מיט אַ ברייטן וואַכלאַרזש פון פאַרשידענע קינדער — משה פוטער (אייזענמאַן).

פאַרמאָגט האָט דאָס הויז דריי אָפענע קראָמען, פון וועלכע ס'איז שטאַרק פּאָפּולער געווען דאָס שפּייז־און קאָלאָניאַל־געשעפט פון משה פוטער, וועמענס ריכטיקן ביינאָמען (אייזענמאַן), פון וואַנען ס'האָט זיך צו אים גענומען זיין צונאָמען — משה פוטער, האָב איך זיך קיינמאָל נישט דערוווּסט. אין פּאַרטער האָט אַ חוץ אונדזער פאַמיליע, פאַרנומען אַ וווינונג אַן אָפּן געשעפט פון אייזן אַרטיקלען און פאַרבן, אברהם דוד פרעזערוויטש. ביידע — סיי משה פוטער און פרעזעראָוויטש — האָבן געהאַט גרויסע מאַגאַזינען אין גרויסן הויף פון אונדזער הויז אויף אָקשעי 16, וווּהין ס'איז אָן אויפהער אָנגעפאָרן פערד, געשפּאַנטע אין גרויסע וועגענער (פלאַטאָרמעס) וואָס האָט פאַר דער גרויסער צאָל קינדער פון אונדזער הויז געשאַפן שוועריקייטן פאַר די שפּילערייען אין הויף! דערביי האָט זיך אין אַ גרויסע אָפּיצינע געפונען די איינציקע אין דאָמבראָווע מעכאַניזירטע סטאָלער־וואַרשטאַטן, וואָס האָבן נישט וויניק טומל אָנגעמאַכט אין גאַנצן הויז מיטן רוישן פון די מאַשינען און מאָטאָרן וואָס האָבן אַפילו פאַרטושט דאָס קלאַפּן פון דער מאַנגל, וואָס איז געווען די ברויט־געבערין פון דער אַלטער אַלמנה פון דאָמבראָווער רב מיט אירע טעכטער. (דער איינציקער זון האָט זיך שוין דאַן געפינען אין אַמעריקע).

אָבער פון דער פריסטער יוגנט איז פאַר מיר געווען ווי אַ צוציאונגס קראַפט די מוזיק פון די מאַשינען קלאַפּעריי, וועלכע האָט זיך אויסגעמישט מיט די באַקאַנטע יידישע מעלאָדיעס און פאָלקס־לידער, וואָס די אַרבעטער־מיידלעך, וועלכע האָבן אַ גאַנצן טאָג געטריבן פון זייערע פוס די טרעטערס פון די ניי־מאַשינען, נייענדיק „וויפּראַוועס" פאַר די רייכע טעכ־טער און זין פון דאָמבראָווע און אומגעגנט!

דאָס איז געווען ביי דער „מאַמען" הינדע־רייזל! פּשוטע האַרציקע מענטשן, מיט וועלכע מיר האָבן זיך אַזוי משפּחהדיק צוזאַמענגעלעבט, און דאָס אַ דאַנק דער האַרציקער גוטער מאַמען, וועלכע האָט געשאַפן אַזאַ היימישע אַטמאָספערע, איך בין געווען ביי זיי ווי אַן אייגענער, און דערצו דער בעסטער פריינט און חבר פון זייער זון אַלתר!

די פּאַמאַצניקעס זענען געווען פּשוטע האָראָפּאַשנע מענטשן, האַנטווערקער, וועלכע האָבן זיך דערוואָרבן אַ גוטן נאָמען אין דער קוואַליטעט פון זייער אַרבעט. אָבער דאָך האָבן זיי זיך פיל אונטערשיידן פון די אַנדערע האַנטווערקער אין דאָמבראָווע, עפּעס האָט די „מאַמע" הינדע־רייזל געהאַט אַזוי פיל אויפריכטיקע האַרציקע גוטסקייט צו פריינט, צו נאָענטע, און איבער־הויפּט צו מענטשן. זי האָט באַוויזן צו שאַפן אַרום זיך וואַרעמקייט, און צוטרוי אין איר שטוב!

ביי זיי אין שטוב האָט געהערשט אַן אידעאַל צוזאַמענלעבן מיט איר אַזוי שטילן באַשיידענעם אַר־בעטסזאַמען יוסף שמעון, וועלכער איז שטיל ווי אַ טויב געשטאַנען אַ גאַנצן טאָג פאַרהאַנגען איבערן אַקסל אַ לאַנגן צענטימעטער, און מיט די שווערע שער אין האַנט האָט ער צוגעשניטן זיינע באַרימטע מע־נער־העמדער!

אין זייער שטוב האָט געהערשט אַן עכטער אַלט־

יידישער טראַדיציאָנעלער לעבנססטייגער, כאָטש ווייט פון איבערגעטריבענעם פאַנאַטיזם. צו זייער ליב דאַרף געזאָגט ווערן, אַז מ׳האָט ביי זיי אין שטוב נישט באַנוצט קיינמאָל קיין נישט־פּאַסיקע אויסדרוקן, ווי ס׳רוב ביי אַנדערע יידישע האַנטווערקער אין שטאָט.

געווינט האָט הינדע־רייזל אויפן ערשטן שטאָק, צו וועמענס טיר ס׳איז שווער געווען נישט צו טרעפן, ווייל פון די ערשטע שטיגן האָט זיך שוין געהערט דאָס כאַראַקטעריסטישע קלאַפּעריי פון די ניי־מאַשינען, און דאָס גלייכצייטיקע אונטער׳ינגען פון די דאָרט אַרבעטנדיקע מיידלעך.

די וווינונג זייערע איז געווען מער ווי באַשיידן און פאַרמאָגט איין שטוב מיט אַ קיך. הגם די שטוב איז געווען גענוג גרויס, פאַרשטיי איך נאָך נישט ביז היינט ווי אַזוי זיי האָבן זיך דאָרט געהאָלפן צוזאַמען מיט זייערע דריי קינדער און אַ סטאַבילן האַלבן טוץ געסט. געסט האָט ביי הינדע רייזלען, גאָט־זיי־דאַנק, קיינמאָל נישט געפעלט. קרובים פון די ווייטסטע שטעט הן פון איר זייט, הן פון זיין זייט, פלעגן אָפט באַזוכן די פּאַמאַצניקעס און נישט איילן זיך זיי צו פאַרלאָזן... און די מאַמע הינדע־רייזל האָט פאַר אַלע געהאַט צייט מיט זיך צופאַרנעמען און זיי אַרויסווייזן פיל האַרציקייט!

אין די גרויסע שטוב, בערך 40 קוואַדראַט מעטער, האָבן זיך געפונען דריי פענצטער: צוויי אין דער לענג פון שטוב און דאָס דריטע — אין דער ברייט. דאָס לעצטע פענצטער איז געווען אַדורגעטיילט מיט אַ פאָרהאַנג, אונטער וועלכער ס׳האָט זיך געפינען זייער שלאָף־שטוב, מיט צוויי בעטן צו איינעם אויף יעדע וואַנט אַ קעגן זיך, צווישן די צוויי בעטן האָט געאַרבעט ביי אַ האַלב מעכאַניזירטן וואַרשטאַט זייער איינציקער זון אַלתר, דאָס האָט ער זיך ביי זיין פעטער מרדכי פייגענבלאַט אין טשענסטאָכאָוו געלערנט באַדינען ספּעציעלע מאַשינען פאַר מערעשקאַ, דזשער־גאַניע, שטיקעריי און מעכאַניש אויסנייען לעכלען אין פאַרשידענע וועש! אין מיטן שטוב איז ביי אַ גרויסן טיש פון איין זייט געשטאַנען די מאַמע הינדע־רייזל און אַ קייגן־איבער — איר מאַן יוסף שמעון, וועלכע האָבן צוגעגרייט אַרבעט פאַר די 6־8 מיידלעך וועלכע האָבן זיך צענויפגעקוועטשט ביי דעם איינציקן פענס־טער אין קיך, און גענייט די אויסשטייערן פאַר די רייכע הייזער פון דאָמבראָווע און אומגעגנט. אין דער צווייטער זייט פון דער נישט גרויסער קיך, איז אויך געשטאַנען איין בעט און דאָס צווייטע האָט זיך געפינען אין אַ ווינקל פון דער גרויסער שטוב, און פאַר די רעשט סטאַבילע געסט האָט מען אויף דער נאַכט געמאַכט געלעגערס אויף דער פּאָדלאָגע! תמיד האָט זיך סטאַביל געהערט דער טומל און געשריי דורך די פענצטער פון דער גרויסער שטוב פון די פורמאַנעס, וועלכע האָבן מאַנעווורירט אויפן גרויסן הויף מיט זייערע פלאַטפאָרמעס, ווו מ׳האָט אָן אויפהער געלאָדנט ביי די מאַגאַזינען פון משה פוטער: מעל, צוקער, רייז און אַנדערע שפּייז־אַרטיקלען, ווי אויך פאַרבן און אייזן־אַרטיקלען פון פרעזעראַוויטשן!

ביי די פענצטער פון דער גרויסער שטוב זענען געשטאַנען צוויי גרויסע אַלטמאָדישע קופערס — אָנ־געפּראַפּט מיט פאַרשידענע טייערע סחורות — דער סטאַבילער זאַפּאַס וואָס האָט פאַרזיכערט אַרבעט פאַרן גאַנצן וואַרשטאַט פון הינדע־רייזלען, אויף אַ יאָר צייט.

און דאָך האָבן זיי ביי דער גאַנצער אַרבעט קוים פאַרדינט אויף אַ באַשיידן לעבן. „גאָט זיי דאַנק, און נישט ערגער". דעם ענטפער פלעגט מען אָפט הערן פון דער „מאַמען" הינדע־רייזל, אויף יעדער פראַגע, ווי ס׳לעבט זיך איר.

אויב פאַר די מיידלעך איז די צייט פון אַרבעט געווען באַגרענעצט און געהאַט איר באַשטימטע צייט, האָט זיך דאָס נישט באַצויגן צו הינדע־רייזלען מיט איר מאַן. זיי האָבן געאַרבעט ביז שפּעט אין דער נאַכט! אָן אויסנאַם איז אָבער געווען פרייטיק, ווען שוין אין די מיטיק־שעה׳ן זענען אַלע מאַשינען געוואָרן פאַררוקט אין ווינקל ביים פענצטער פון קיך. ביז זונטיק פרי ווען די צעשמייכלטע מיידלעך וועלן ווידער קומען, זינגענדיק זייערע געשמאַקע יידישע פאָלקס־לידער, צוקלאַפּענדיק צום טאַקט אויף די איי־זערנע טרעטערס פון די מאַשינען!

שבת איז די שטוב ביי די פאַמיליע פּאַמאַצניק נישט געווען צו דערקענען. עפּעס האָט אַלץ געשמעקט מיט שבתדיקייט, ווי דאָ אין שטוב וואָלט קיינמאָל נישט געווען קיין וואַרשטאַט. און דער גרויסער טיש, וואָס האָט אַ גאַנצע וואָך געדינט צו אַרבעט, איז שבת באַדעקט געוואָרן מיט אַ שיין, ווייס טישטעך, באַצירט מיט די שבת לייכטער. יוסף שמעון מיט זיין רונדיק שוואַרץ היטעלע, מיט אַ שוואַרץ זיידן פּאַסיקל איבערן דאַשעק פון פאַרנט, אין דער ספּעציעלער

שבתדיקע קאַפּאָטע, גייט זיך דעמאָלט, נישט איילענדיק צום דאַווענען. אויך זיין האַרציקע הינדע־רייזל איז שבת נישט ענליך צו די פון אַ גאַנצע וואָך; זי האָט מער צייט פאַר די קינדער וועלכע זי איז דאָך געווען אַ זעלטענע מוטער, ספּעציעל האָט זי זיך שטאַרק פאַרנומען מיט די עלצטע אַ ביסל קראַנקע טאָכטער, חיעלע, ווי אויך צייט צו ווידמען די אָפּטע געסט.

און אַזוי איז געפלאָסן דאָס לעבן פון שבת צו שבת! אַ חוץ די צוגעפאָרענע געסט זענען אויך געווען סטאַבילע, וועלכע האָבן שוין געלעבט אין שטוב ווי אייגענע קינדער. ווען ביי איר קרובה פון דזיאלאָשיץ איז פאַר דער צייט אַוועק דער מאַן הערצקע, און זי איז פאַרבליבן אַן אַלמנה מיט צוויי קינדער, האָט זי אַ לענגערע צייט מיט די קינדערלעך געלעבט ביי דער „מאַמען" ביז זי האָט זיך אויסגעלערנט דאָס פאַך כדי צו קענען פאַרדינען און דערנערן אירע קינדער.

און ווען די קינדער זענען צוביסלעך אונטערגעוואַקסן, זענען זיי ווידער געקומען צו דער „מאַמען" אויף אַ לענגערע צייט צו דערלערנען זיך פאַרשידענע אַרבעטן און דאָרט אָפּגעוווינט יאָרן לאַנג, און דאָס אַלץ האָט נישט באַוויזן אַרויסצופירן פון געדולד די גוטע האַרציקע „מאַמע" הינדע־רייזל.

און טראָץ דעם שווערן הארעפשענעם לעבן האָט זי נאָך געהאַט צייט און האַרץ פאַר אַלעמען; נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט צו גיין אויף אַ גאַנצע נאַכט צו אַ שווער קראַנקען; צו גיין איבער די שטאָט קלויבן נדבות פאַר נויט־באַדאַרפטיקע — און צו וואָס האָט זי, די „מאַמע" הינדע־רייזל, נישט געפונען קיין צייט? איז וועלכע פרוי שווער געגאַנגען צום קינד, קומט מען נאָך הינדע־רייזלען. זי האָט קיינמאָל נישט אָפּגעזאָגט. און ווען מיין גאָט־זעליקע מוטער איז שווער קראַנק געוואָרן און איז יונג אַוועק פון אירע קינדער, האָט הינדע רייזל באַקומען נאָך אַ שטוב מיט קינדער. נישט געווען דער טאָג, אַז זי זאָל נישט קומען צו אונדז 2־3 מאָל אַ טאָג, כדי אַלץ נייטיקע צו דערליידיקן פאַר די אַזוי פרי געשטראָפטע.

און אַ:וי איז די צייט געפלאָסן. די קינדער זענען אונטערגעוואַקסן, און די מאַמע הינדע־רייזל האָט אויך דערלעבט אויסצוגעבן אירע קינדער, צוערשט די עלטסטע טאָכטער חייה׳לע, און דערנאָך איר איינציקן זון אַלתר, זי איז באַזונדערס שטאָלץ געווען, אַז איר געראָטענער זון איז געוואָרן דער איידעם פון דעם אָנגעזעענעם און באַקאַנטן געזעלשאַפטליכן דאָמבראָווער טוער חנוך שפּילבערג. און ווען הינדע־רייזל האָט מיט מזל אויסגעגעבן איר יונגסטע טאָכטער, האָט זי בייזאַם מיט איר שוועסטער חייה׳לע איבערגענומען דאָס שוין דאַן גוט איינגעפירטע געשעפט אין כאַזשאַוו פון זייער ברודער אַלתר, וועלכער האָט באַשלאָסן אין די 30־ער יאָרן בייזאַם מיט זיין פרוי אסתר זיך צו באַזעצן אין ארץ־ישראל.

פאַרבליבן אַליין, האָבן די אַלטע לייט נישט לאַנג געטראַכט און זענען אין די דרייסיקער יאָרן אויף דער איינלאַדענונג פון זייער זון אַלתר, אויך אַוועק קיין ארץ ישראל. ביי זייער פאַך, נישט אָפּהענגנדיק געווען פון קיינעם דערלעבט אַ שיינע עלטער. ליידער איז פון זייערע געבליבענע טעכטער און משפחות נישט מער געבליבן לעבן, נאָר דאָס איינציקע אייניקל זיסל, די טאָכטער חייה׳לעס איינציקע קינד.

לויט די קאַרגע ידיעות, וואָס האָבן צו מיר פאַר די לעצטע יאָרן דערגרייכט וועגן לעבן פון דער „מאַמען" הינדע־רייזל אין ישראל, ווייס איך, אַז זי האָט ווייטער נישט געענדערט איר פּירעכץ פון איר לעבן.

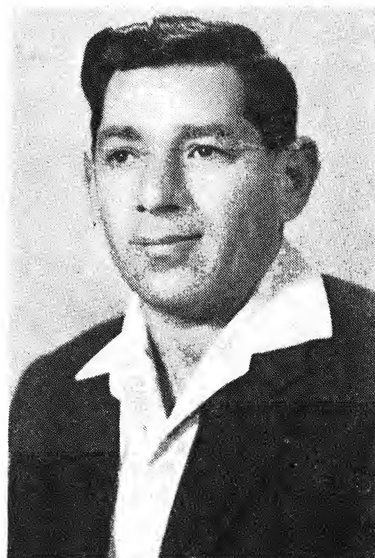
ווען איך בין נאָך 10 יאָר וואגלעניש אין 1949 צוריקגעקומען צו מיין פאַמיליע, האָט זי נאָך באַוויזן אַרויסצווייזן איר הילף פאַר אונדז.

כבוד איר אַנדענק.

ברוך שמחוני

מרדכי אגוזי (נוסבוים)

בעצם ימי הכוננות והמתיחות במאי 1967, בטרם מלחמת ששת הימים, עינינו היו נשואות לגיוס כללי. בפתחנו את העתון היינו דרוכים לקראת הבאות, לקראת המלחמה העומדת בפרץ והנה... בשום פנים לא האמנו ולא רצינו להשלים עם ההודעה במיסגרת שחורה, בשם

מרדכי אגוזי ז"ל (נוסבאום)

פועלי נמל חיפה, על פטירתו הפתאומית של מרדכי. ולצערנו התאמת הספק.

בזכרוננו, בני־דומברובה, עדיין חרותות עיניו ה־יוקדות של מוטק, בהיותו נער קטן.

כותב שורות אלו היה נער בוגר ממנו. וניתנה לו האפשרות לעקוב אחריו, לראות כיצד מתיצבת אישיותו. לנגד עיני עומדת עליתו לדוכן, כשהוא חוסה תחת כנף טליתו של אביו, ר' דוד נוסבוים הכהן. עומד היה בין גדולי הכהנים ועשר אצבעותיו פשוטות על מצחו. מוטק מברך אותנו, כל קהל המתפללים.

החינוך שקיבל, למתינות, לשלוה הרוחנית ויפי הנפש, עיצב את דמותו. תרמו לכך גם חינוכו בתנועת נוער ציוני חלוצי, תנועת העבודה המאורגנת בדומב־רובה.

רקע זה הביא את מוטק להתמסר לזולת ולשרת את ציבור הפועלים בנמל חיפה. במפעל זה השקיע כוחותיו וכשרונותיו הנפשיים בכל מאודו. לא היה בדברים מרבה אלא היה נאה דורש ונאה מקיים.

תכניותיו היפות היו טבועות עמוק בנפשו, יסודות האמת והצדק שבו השפיעו על העובדים בנמל חיפה וסייעו בידו בפתרון בעיותיו של מקום עבודה זה.

לי אישית היתה אפשרות לעקוב אחר פעולותיו של מוטק על־ידי קרובי אשר ציגלבוים, אחד העובדים, ומעידים עליו עובדי הנמל, כי מרדכי היה נציגם מבלי להתיהר ומבלי להתנשא מעל האחרים.

במה תתנחם משפחתו ואנו בני דומברובה?

בבואו ארצה מסר מעט פרטים על אשר עבר עליו בשנות השואה, במחנה הכפיה של הנאצים. ביחד עם אחי משה (מוניק), חברו, שניספה בשואה.

אם ישנו „עולם הבא" כפי שהאמינו אבותינו, הרי קיבלה את מוטק אמו מינדל בזרועותיה בחיבוקים, ליטופים ופינוקים אשר לא הספיקה להעניק לו בחייה, כי ניספתה בתאונה בהיות מוטק ילד רך.

גדול הכאב והצער על אבדן אדם יקר לנו ולמשפחתו.

קלמן ברקאי

במחתרת נגד הבריטים

נולד ב־1902 בבאר טוביה. במאורעות 1929 נשרף המשק של משפחת זלוטניק והם עברו לחיפה, שם הקימו בית מלאכה לפחחות.

זהבי־זלוטניק יעקב, פעיל בתנועת מרי אצ״ל
זלוטניק יעקב, אַ טעטיקער אין די אופשטאַנדס באַוועגונג קעגן די ענגלענדער

ההורים שומרי המסורת הכניסו את יעקב לבית הספר הריאלי „יבנה". המשיך ללמוד בבית הספר המקצועי שליד הטכניון, אך נאלץ להפסיק את לימודיו עקב פעילותו המחתרתית. כחניך בית״ר הצטרף לשורות האצ״ל והשתתף בפעולות קרביות.

לאחר שהפסיק ללמוד והצטרף לאצ״ל, נאלץ לעזוב את חיפה מחשש השלטונות ונדד לרחובות ופתח־תקוה. חבריו סידרו לו עבודה בפתח־תקוה כפקיד באגודת „האורז".

את לילותיו הקדיש להדרכת אנשיו. אותה עת היה ראש קבוצת „נמרוד". חבריו למדו להכיר, לאהוב ולכבד את הצעיר יפה התואר, אשר הדרת קסם נסוכה על פניו, דיבורו והליכותיו נעימים, ומעל לכל — מפקד מוכשר ואמיץ.

בהתקפה על מבצר משטרת רמת־גן היה יעקב מפקד אחת החוליות, והצליח לשתק את התנגדות השוטרים באגף המבצר שעליו היה ממונה.

בעת הנסיגה מן המבצר נפגע בכדור ונהרג. היה זה שלושה ימים לאחר יום הולדתו העשרים.

הי״ד.

צבי נוסבאום (ישראל)

ר' יצחק מאיר נוסבאום ז״ל ומשפחתו

ר' יצחק מאיר נוסבאום ז״ל איז געבוירן אין שטשעקאָטשין, פוילן, קיעלצער גובערניע. ער האָט חתונה געהאַט פון בענדין. (זיין פרוי ז״ל איז פון דער משפחה שלעזינגער פון בענדין). זי האָט מען גערופן מרים׳ל. זיי האָבן זיך באַזעצט אין דאָמבּראָווע און געמאַכט זיך אַ האָלץ־געשעפט ביי דער „הוטע־באַנקאָווע סאָביעסקעגא.

אין דער פאַמיליע זענען געווען זיבן קינדער (4 זין און 3 טעכטער). ר' נוסבאום איז געווען אַן אָנגעזעענער בעל־הבית אין דאָמבּראָווע. ער האָט אויך געהאַט אַ גרויס, אייגן הויז אויף מיעיסקי גאַס און דאָרט געוווינט.

אין יענע צייטן ווען די אַגודת־ישראל איז אויפגעקומען, האָט מען אויסגעוויילט ר' נוסבאום אַלס דאַזאַר, און ער האָט דעם אַמט פאַרנומען 17 יאָר אין דאָמבּראָווע, צוזאַמען מיט מרדכי לייב מיאַדאָווניק ז״ל, ראובן גראָספעלד ז״ל און לייבל שטשיגאָווסקי ז״ל. דאָס אַלס איז געווען נאָך פאַרן קריג פון היטלער ימ״ש.

ר' נוסבאום ז״ל איז געווען אַ גוטער בעל־תפילה בעת די ימים נוראים אין גערער שטיבל, אויב ס׳איז נישט געווען קיין חזן, האָט ער געדאַוונט אַמאָל אין שיל אויף מיעיסקי.

ר' נוסבאום׳ס זין, יעקב דוד ז״ל, איז געווען אַ

משפחת יצחק מאיר נוסבאום

גרויסער בן־תורה. נאָך זיין חתונה האָט זיין פאָטער מיט אים שותפות געמאַכט אַ האָלץ לאַגער. יעקב דוד ז״ל האָט געהאַט זעקס קינדער — 3 זין און 3 טעכטער. ער האָט געפירט זייער אַ שיין הויז. פון אַלע קינדער איז נאָר געבליבן זיין איינציקע טאָכ־טער פרימעט (פראַניאַ), וועלכע וווינט אין פּאַריז.

זיין זין יוסף ז״ל איז געווען מרדכי־הלל פערענט׳ס איידעם, זיי האָבן געהאַט אַ געשעפט אויף קאָשציוש־קי, און אויך אַן אייגן הויז. יוסף האָט געהאַט אַ פרוי און צוויי זין. עס איז קיינער נישט געבליבן פון דער גאַנצער משפחה.

דער איידעם משה שיינפעלד ז״ל אין זאַוויערציע אַ גרויסער תלמיד־חכם, זיין פרוי שרהלע, צוויי זין און צוויי טעכטער. האָבן זיך געוואָלט בעת דער אויסזידלונג אַוועקדרייען אויף דער סטאַציע. די טאָכ־טער רחל׳ע האָט מען אויף דער סטאַציע געשאָסן. עס איז פון זיי קיינער נישט געבליבן.

דער צווייטער איידעם, יוסף נוסבאום ז״ל (זיין ברודער — די פרוי האָט געהייסן רייזל) זייער זון מיט אַ טאָכטער זענען אומגעקומען. עס איז געבליבן אַ קראַנקע טאָכטער וועלכע געפינט זיך אין אַ שפּיטאָל אין ישראל.

דער יונגסטער זון נטע׳ל, איז אַוועק קיין דייטש־לאַנד (ווען ער האָט באַדאַרפט שטיין אין מיליטער אין פּוילן) ער איז געווען אין דייטשלאַנד 20 יאָר, דאַן איז ער אַוועק אין די שווייץ ביז דער קריג האָט זיך געענדיקט. נאָכדעם איז ער אַוועק קיין אַמעריקע מיט דער גאַנצער משפחה. אין אַמעריקע איז ער געשטאָרבן מיט 7 יאָר צוריק. ער האָט אי־בערגעלאָזט אַ זון מיט צוויי טעכטער.

דער זון צבי און אַ טאָכטער האָבן איבערגעלעבט דעם חורבן. (די שניר איז אומגעקומען) זיי האָבן עולה געווען קיין ישראל.

ברוך שמחוני

לזכרו של חיים גרושקה

חיים נולד בדומברובה־גורניצ׳ה, עיר כורי־פחם, שקצב החיים בה התנהל לקול הצפירות של שלושת חלופי המישמרות.

עיר של פועלים מאורגנים היטב, שבה ה־פ. פ. ס., המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, החזקה מבין יתר המפלגות, הקימה ריכוזי תרבות לתפארת.

מספרם של יהודי המקום קטן והם עסקו בשרותים להמוני העובדים: במסחר ובמלאכה.

הנער חיים ממשיך במסורת הלבוש היהודי. ההורים דואגים ללמדו מלאכה נאה — תפרות.

חיים מצטרף לתנועה מיסודה של צ. ס., ציונים סוציאליסטים. שהצליחה לגייס בתקופה זו רבים מקרב הנוער היהודי, ושימשה מחסום להצטרפותם של המוני

חיים גרושקה ז״ל

נוער יהודי לתנועה הקומוניסטית במחתרת. תנועה זו, שהיתה כמין סינטזה של סוציאליזם עם ציוניזם אקטיבי, משכה אליה רבים מבני הנוער היהודי העובד.

השפעתה של התנועה אחרי איחודה עם „צעירי ציון", וגודלה מבחינה מיספרית, להיות הפעילה והמפעילה של כל התנועות הציוניות והחלוציות; קרן קימת לישראל, הסתדרות החלוץ, הליגה למען ארץ ישראל העובדת, וכן בבחירות לקונגרסים הציוניים.

חיים גרושקה מוצא כר נרחב לפעולות בקרב הנוער התוסס.

גם הנערים שלמדו בבית־הספר עברי וגם אלה שלמדו בבית־ספר ממלכתי פולני, לא ידעו קרוא וכתוב יידיש (לדבר ידעו כולם). חיים נרתם ללמדם ולהדריכם כדי שירכשו שפה זו, כדי שיוכלו לקרא את יצירותיהם של סופרי האידיש מנדלי מו״ס, שלום עליכם, י. ל. פרץ ועוד. נוסף לכך משכוהו לפעולות בו,עדים השונים, ובכל מקום ידו של חיים הברוכה מבריקה בניסוח וכתיבה נאה.

אך לבו נמשך להגשמת הרעיון לעלות ארצה.

בעצם ימי מאורעות 1929 הוא מארגן קבוצה של שישה חברים וחברות, המצטרפים לקיבוץ הכשרה בקלוסובה, על שם יוסף טרומפלדור.

שם, במחצבת אבני הגרניט, מתלבטת דמותו של חיים גרושקה כסמל האדם והחלוץ. דוגמה למסירות למעלה מכוחותיו, נלהב לרעיון של חיי הקולקטיב.

מאות החברים שהיו מרוכזים בתקופה זו בקלוסובה למדו להכיר עד מהרה את אישיותו ותכונותיו הנעלות. כעבור ארבעה חודשים בלבד לשהותו בהכשרה, מאשרת אסיפת הקיבוץ את זכותו של חיים לעלות ארצה, למרות המספר המצומצם של סרטיפיקטים שקיבלה הסוכנות היהודית מאת ממשלת המנדט עבור כל הארצות.

הסוכנות מוחה נגד מיעוט הסרטיפיקטים ומגיבה בהחזרת אלף סרטיפיקטים, ובינתיים חולפת שנה נרספת.

בסוף שנות השלושים נשלח חיים הביתה לקראת ההכנות לעליה. הכנות משמע: מימון הוצאות העליה.

כתום שנה מגיע חיים למחוז חפצו, לקיבוץ גדוד העבודה ע״ש יוסף טרומפלדור ברמת־רחל. כרוב חברי הקיבוץ הוא עובד בבנין ובים המלח. כאן מצא את ההמשך הטבעי לחייו בקלוסובה.

הוא היה ער לחיים ציבוריים והשתרש במהרה בחיי הקולקטיב, אך יחד עם זה שמר על הקשר עם חבריו בגולה. במכתביו הוא מדבר על הגשמת הרעיון ועל חדות היצירה.

משום ידיעתו את השפה הבינלאומית, אספרנטו, התכתב עם עמים זרים ורחוקים והסביר את דרכנו

ואת הרעיון הציוני. כמו כן תירגם לשפת אספרנטו שירים המושרים בפינו בשנות השלושים. באמתחתי נמצאים מכתבים ושירים בחרוזים, כתובים בעיפרון, וביניהם שירי עבודה, כנראה נסיונות, בין אלה גם שיר ברוחו של י. ל. פרץ, כי „בחל תכלתא" נולדה בעיירת, מולדתו, זמושצ׳.

בהגיע ידיעות מהוריו בגולה על דלדול מקורות הפרנסה ועל ניוונם הכלכלי, החליט לצאת לחודשים אחדים כדי להשתכר ולסייע להם.

הוא עזב לזמן מה את הקיבוץ ונתקבל לעבודה בבית חרושת לברום בצפון ים המלח. למרות החיים הסוערים שעברו עליו נשאר צנוע, שקט בהליכו ובדיבורו. במשך ששת ימי השבוע עבד בים המלח, ובשבתות חזר לביתו בירושלים, רעיתו ובנו עמוס.

בכל יום א׳ לויתי את חיים למשאית היוצאת עם הפועלים לעבודה בים המלח ופניתי לדרכי.

שנתיים ימים מאז התארחתי בביתו עד היום בו קרתה התאונה לא בקרתיו; היו אלה שנות המאורעות תרפ"ו-תרפ"ט, והימים ימי שמירה על הקיים והקמת חומות ומגדלים חדשים, ואני נמצא בעמק הירדן, רחוק מירושלים.

עקבו בעתון בימים ההם בעיקר אחרי המאורעות והשתוללות הדמים, וכמעט שאיש לא שם לב להופעתה של כרוניקה קצרה על לויתו של גרושקה, שנהרג בנפלו מתוך המשאית שהובילה את העובדים מירושלים למפעלי ים המלח כמדי יום א׳ עם שחר.

לנגד עיני הופיע מראה הפרידה מרעיתו ובנו עמוס, שהייתי עד לו שנתיים קודם לכן.

מראה זה לא מש מזכרוני, עד עתה, אחרי שלש עשרות שנים, עדיין שואלים רבים מחברינו המשותפים הקלוסוביים: איה גרושקה?

לא זכה אחיו שהגיע מהגולה אחרי קום המדינה, ולא זכו חבריו, לראותו מבוסס ומושרש בארץ.

לא זכה חיים גרושקה לראות את בנו עמוס כרופא מצליח בבית החולים „הדסה".

לא נותר לנו אלא להנציח את זכרו על ניר.

דוד קראוזע

דער דאַמבראָווער מלמד משה הערצבערג און זיין משפחה

דער מלמד ר׳ משה הערצבערג, גערופן משה קאָפּ, פאַרוואָס מען האָט אים אַזוי גערופן, האָט מען קיינמאָל נישט געוווּסט, איז שטענדיק געווען אַ הייזעריקער. דאָס חדר האָט זיך געפונען אין זיין וווינונג, אַ צווייט הייזער אָפּגעריקט פון דער דאַמבראָווער שול, ביי חיים רושינעק. די דירה איז געווען אַ פינצטערע, און דער רבי — שטרענג. ווען עלטערן האָבן געוואָלט שטראָפן זייערע קינדער, האָבן זיי געדראָט אַריינצוגעבן דאָס קינד צו ר׳ מישע.

קיין רביצין האָט קיינער פון מיין עלטער נישט געקענט — מסתמא פרי געשטאָרבן.

אין דער משפחה זענען געווען דריי קינדער. דער עלטסטער זון שלמה לייב, אַ מיזערנער, דאַרער בחור, די טאָכטער, רוחמה, אויך געווען דאַר און הויך. אַלע דריי קינדער האָבן תמיד געשמייכלט. דער עלטסטער זון שלמה לייב, איז נישט געווען קיין לייט. ווי איך געדענק, טראָץ דעם וואָס ער האָט געקענט תנ"ך און תהילים פון אויסנווייניק, האָט ער זיך מיט תורה נישט פאַרנומען. ער האָט זיך געדרייט אַרום די בעלי עגלות און מען האָט אים געדונגען צו „יאַזדע" — אייגענע פערד און דראָשקע האָט ער נישט פאַרמאָגט. אים פלעגן דינגען רעליגיעזע יידן צו פאָרן געשעפטלעך קיין בענדין און סביבה. אויפן וועג פלעגט שלמה לייב זאָגן אויסנווייניק קאַפּיטלעך תהילים און תנ"ך און די פּאַסאַזשירן פלעגן דערפון אַ גרויסע הנאה האָבן.

די טאָכטער, רוחמה, האָט זייער פיל בייגעשטייערט דערצו, אַז אַ סך יידישע טעכטער האָבן געקאָנט יידיש שרייבן, לייענען און אויך דאַוונען. מעגלעך, אַז דערמיט האָט זי געהאָלפן דער משפחה. אין יענע צייטן, נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, זענען ווייניק יידישע מיידלעך געווען אין אָרגאַניזאַציעס, און יידישע שולן זענען פאַר מיידלעך דעמאָלט בכלל נישט געווען ביי אונדז.

אין אָנפאַנג 30קער יאָרן האָט רוחמה חתונה געהאַט מיט אַ וואָלבראָמער יונגערמאַן און באַזעצט זיך אין וואָלבראָם.

דער ייִנגסטער זון אברהם חיים, איז געווען אַ טיפּישער ישיבה־בחור, אויסגעדאַרט און איינגעבויגן. ער איז געווען אַ בעלפער אין חדר פון דער „תלמוד־תורה אין דאָמבראָווע, ביי הערשל גליקשטיין אין הויף.

ערשט קורץ פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ער אויך געוואָרן אַ לערער אין דער זעלבער „תלמוד־תורה”, און אויך חתונה געהאַט פון אלקוש און דאָרט אַהין זיך איבערציגן.

ווי מיר איז באַקאַנט, איז פון דער משפחה נאָכן חורבן קיינער נישט פאַרבליבן.

כבוד זייער אָנדענק.

יהודה לונדנר

מ אָ ט ל פ ע ל ד ש ע ר ז״ל

אַ ייִד, אַ נידריקער, אַ רונד פּנים, מיט אַ שיטער באַוואַקסן „קאָזע־בערדל”, אויגן קלוגע, וואָס שטענדיק האָבן זיי עפּעס געזוכט. ער האָט געוווינט אויף רעדען, קרולאָוואַ־יאַדוויגאַ גאַס, אַ הויז נאָך ראובן גראָספעלד — און דאָרט געהאַט אַ פריזערניע. ביי אים האָט מען אויך געקאָנט באַקומען פּיאַווקעס ווען איינער האָט געליטן אויף אַ הויכן, שטאַרקן בלוטדרוק; צו רייסן ציין, איז ער געווען אַ געוואַלטיקער ספּעציאַליסט. בכדי אָפּצושטעלן די ווייטיק, האָט ער אָפּגעשמירט אויף דער באַק אַ ביסל שטאַרקע מיענטע, און דער ריח האָט מסיח געווען פון די ווייטיק. ער האָט אויך געטיילט פאַרשידענע אָפּפיר־מיטלען. פאַרשידענע זאַלבן קעגן אויסשיט אויפן קאָפּ, געבאָרגט לעוואַטיוועס און געהאַקט באַנקעס. אַלץ האָט ער געמאַכט מיט אַ גרינגע האַנט ווי אַ ספּעציאַליסט.

אַ סיפּור המעשה איז אַרומגעגאַנגען אין שטאָט וועגן אַן אָרים קרענקלעך מיידל און ס'איז נישט געווען ווער ס'זאָל זי היילן. מרדכי פעלדשער האָט זיך ספּעציעל מיט איר פאַרנומען, זי אויסגעהיילט און דאַן מיט איר — אויך חתונה געהאַט. ווען ייִדן האָבן אים געפרעגט: מרדכי, זי איז דאָך קראַנק און וואָס גייסט דו מיט איר חתונה האָבן ? — האָט מרדכי געענטפערט: „אויב איך וועל נישט מיר איר חתונה האָבן, וועט זי דאָך חלילה בליבן אַן אַלטע מויד.”

מרדכי האָט געבוירן מיט איר 4 קינדער, 2 טעכטער און 2 זין — גבריאל און שלמה. ער האט געהיטן דאָס ווייב ווי אַן אויג אין קאָפּ. די קינדער האָט ער געגעבן זייער אַ שטרענגע דערציונג. ווען זיין ווייבל האָט געגעסן, האָט ער נישט געלאָזט אַז די קינדער זאָלן איר שטערן, אַפילו ווען זיי האָבן געוויינט: „וויינט, וויינט קינדערלעך”, פלעגט ער זאָגן, „דערפאַר וועט איר האָבן אַ געזונטע מאַמע!!!”

מרדכי פעלדשער האָט אויך געהאַט אַרטיסטישע פעאיקייטן. ער פלעגט גיין אויף חתונות און מאַכן פאַרשידענע בדחנישע שטיק. פורים פלעגט ער אַדורכפירן אַ פאָרשטעלונג פון „מכירת יוסף” מיט דער הילף פון די בית־המדרש ייִנגלעך. ייִדן פלעגן אָנקוועלן פון זיינע פעאיקייטן, בפרט אַז זיי האָבן געזען די פרשה פון יעקב אבינו מיט זיינע 12 זין „אויג ביי אויג”.

ווען מען האָט געפירט אַ ספר־תורה אין דער שול, פלעגט מרדכי (און אַנדערע בית־המדרש ייִנגלעך) זיך פאָרשטעלן אַלס פּאַיאַץ אויף אַ פערד און רייטן איבער די ייִדישע גאַסן מיט אַ טראָמפּייטער אין מויל און טראָמפּייטערן און אָנזאָגן, אַז אָט באַלד וועט צו קומען נאָך אַ ספר־תורה אין שול.

יונגע פרויען פלעגן באַצאָלן געלט פאַר דערלויבן צו געבן אַניי אין די יריעה ווי אַ סגולה אויף זין און אַסאַך קינדער.

יהודה לונדנר

אלתר מונטה ז״ל

קראו לו אלתר׳ל, לא רק בבית אביו שכה אהבוהו, כי אם ברחוב בין חבריו. שם חיבה זה ניתן לו על שום התכונה הטבעית שהיתה בו להתחבב על הזולת. כשאלתר׳ל צחק הידהדה הסביבה. גלים גלים של רעמי צחוק נפלטו מפיו, ואם רצית או לא, היית מוכרח לצחוק אתו.

כשנוסד בית הספר „מזרחי״ בדומברובה, שנחשב לבית ספר מתקדם, היה אביו החייט בין הראשונים ששלחוהו ללמוד בו.

אלתר׳ל קטן הקומה ישב על ספסל הלימודים בין חבריו, כמעט נחבא ביניהם. מבטו היה תמיד מופנה לצד אחר של הכיתה, ולא אל פני המורה; חשבו שחולם הנו ואינו מקשיב. אך כשהגיע תור הבחינות הורמו ידיו הקטנות של אלתר׳ל בין שורת הראשים הגבוהים: תמיד ידע לענות את התשובות הנכונות, בתורה ובתנ״ך, ידע לצטט פרקים שלמים בעל־פה. אמרו עליו שפה גדל „עלוי״ בעל זיכרון פנומנלי.

ואמנם נבואות מוריו התאמתו, אך לא היתה יד שתטפל ותטפח עלוי זה. אמו נפטרה עליו בהיותו ילד, אביו החייט הטוב והמיטיב היה לו לאם לאב ולמפרנס. לכן, אי־שם בנבכי נשמתו נעצרה התפת־חותו. מיד בהתבגרו למד את מקצוע הנגרות על מנת לפרנס עצמו ולהיות לעזר גם לבית.

קן השומר הצעיר ידע תמיד לטלטל נערים כאלה ולא לתת להם מנוח, לא לאפשר להם להעצר בהת־פתחותם. אלתר׳ל נדחף בכח הסביבה החינוכית, ובהש־פעת הכוחות הפנימיים שהיו טמונים בו, החל לקרוא, להשתתף בשיחות ולהביע דעות מקוריות משלו.

בעלותו ארצה קיים צו התנועה, הלך לקיבוץ „מסילות״ ושהה בו כמה שנים. אך תשוקתו הפנימית ללמוד ולדעת אילצוהו לעזבו.

בשנים 1935—1936 הקים פרופסור בלפט, עם עוד כמה מורים, בתל־אביב בית ספר גבוה למשפט, כלכלה וסטטיסטיקה ברמה אוניברסיטאית. אלתר׳ל למד בבית ספר זה בשקדנות וקיבל מיד משרה בועד הפועל של ההסתדרות במחלקה לכלכלה וסטטיסטיקה, בו עבד עד יומו האחרון. גם פה התגלה העלוי מדומברובה בכשרונותיו. תשוקתו היתה לקבל הסמכה כרואה

אלתר מונטה — חביב החברה

חשבונות מוסמך, ולשם כך חלם להשלים למודיו בצרפת.

בחיי היום־יום נשאר אלתר׳ל אותו הנער החביב והאהוב, למרות היותו אב לשתי בנות. אמנם צחוקו כבר לא הידהד, אך חיוך של חן וטוב לב היה נסוך תמיד על שפתותיו.

במותו ללא עת הסתלקה דמות חביבה מנוף הארץ, ושרידי קהילת דומברובה־גורניצ׳ה התיתמו מריעם הטוב.

רבקה ברקאי

צבי מונטה ז״ל

צבי, הקרוי בפי בני ביתו בשם חיבה „הערשעלע״, היה אחד הבנים שבלטו במשפחה. היה זה בית מכובד ומסורתי. אביו, איש נמוך קומה בעל גוף עגלגל, היה במקצועו חייט שפירנס את משפחתו בכבוד. אשתו הסתלקה ללא עת בהשאירה לו שישה ילדים: ארבעה

צבי מונטה ז״ל

בנים ושתי בנות. האב קיבל עליו דין שמים והחל לדאוג לגדל ולפרנס את יוצאי חלציו, והביאם לדרך בה יוכלו בכוחות עצמם להחליט על דרכם בחיים.

צבי, בעל העיניים הקטנות החייכניות, היה בין התלמידים הטובים והכישרוניים בבית הספר. הוא למד ב„יבנה״ בבנדין. אביו המסור, שהיה אדם נבון וציוני, רצה מאד שילדיו ירכשו דעת ולא חסך במאמצים. הוא היה אב רחום לבניו, ולא שכח שהוא גם צריך להיות להם לאם החסרה להם. במיוחד לחץ על צבי שיגמור את לימודיו ויקבל תעודת בגרות, כי ראה בו בחור בעל כשרונות.

אך צבי חשב על דברים יותר נשגבים. הוא חלם על ישראל. היה חבר בקן השומר הצעיר שבעירנו והתמסר כולו להגשים את רעיון הציונות. לא פעם היה מספר לחבריו הבוגרים בקן, כי למרות שאביו נותן לו את האפשרות לגמור את הגימנסיה, הוא חושב לעזוב את הגולה ולשים פעמיו לישראל.

אמר ועשה. עזב את דומברובה, יצא לצרפת, שהה זמן מה אצל אחותו בפריז ומשם עבר לדרום צרפת להכשרה והיה שם מדריך של הנוער הגרמני. כעבור זמן לא רב הגיע ארצה, בשנת 1934. עבד בכל מיני עבודות פיזיות. הקים משפחה ויחד עם אשתו זהבה, שתבל״א, עבדו במקצוע הסריגה ובהמשך הזמן הקימו לעצמם בית חרושת בירושלים. כעבור שנים עברו לתל אביב והמשיכו לעבוד באותו המקצוע.

צבי, שהחיוך לא מש אף פעם מפניו, היה בחור בעל אופי טוב, איש חברה נעים הליכות המתקשר יפה אל סביבתו; חביב היה על כולם. אהב להפגש עם בני העיר ולספר על ימים עברו. השתתף ביד רחבה בכל המגביות שבוצעו על ידי האירגון.

מי העלה בדעתו שיום בהיר אחד ישיב את נשמתו לבוראו, והוא כה צעיר בשנים. הידיעה על מותו החטוף התפשטה מהר בין בני העיר והכאב היה גדול.

אבד לנו חבר מסור וטוב ולא נוכל לשכחהו לעולם.

יהודה לונדנר

בלומה לבקוביץ ז"ל

אינני זוכר מי הביאה לקן השומר הצעיר, מה חיפשה הנערה התמירה, בהירת השיער, בתנועה זו; דבר אחד אני זוכר: שהאווירה בשיכבה שאליה הצטרפה השתנתה באופן פתאומי, העליצות והשמחה עלו מעלה מעלה, הנערים הסתכלו עליה וחיוך עלה על שפתותיהם. ואכן, היתה קופצת ורוקדת — ובקפיצותיה היתה מק־פיצה אחרים, ולכן קראו לה בשם חיבה „עיזה" (בלע"ז „קוזה").

בתכונתה הפנימית העריכה שהיא אוביקט מועיל לבני גילה, לכן השתדלה לאורך ימים להיות מקובלת על בני שכבתה, אכן הצליחה. היא החלה לספוג את ערכי התנועה והקן, להשתתף בשיחות, לכתוב מאמרים מלאי רגש וחיבה לטבע, לחי ולדומם, בעתון הקן. החל תהליך של הדדיות, החיבה והאהבה שהקרינה סביבתה, עוררה הערצה מבני גילה אליה. בשיחות לא ידעה לענות על מה ולמה באה לקן, אך במשך הזמן דעותיה התגבשו ונעשתה טפוס שומרי מובהק.

ביתה היה ברחוב דומברובסקיגו. אביה היה סוחר גרוטאות ברזל, התגורר בדירה צנועה אך נקיה להפליא. השכנים לא ידעו הרבה לספר על הבית הזה והמש־פחה, ידעו רק לספר ששקט מופתי שורר בו, אך ידעו גם לספר שילדי הבית, חלקם של האב מנשואין קודמים וחלקם מנשואין שניים וזאת אולי הסיבה שבלומה, בבואה לקן, רקדה וקפצה וחיפשה להשלים את מה שאולי חסרה: החמימות, האהבה והפורקן.

היתה לי הזכות להקנות לה את המושגים הראשוניים בכתיב העברי והשפה העברית. מביתה אשר בהוטה בנקובה באה אלי רגלי לרדן על מנת לקנות דעת בשפה העברית ובהיסטוריה יהודית. קלטה יפה וביטאה יפה את ההגוי העברי אשר היה לה זר עד אז.

בקן מתחולל חילוף משמרות: הבוגרים יוצאים להכ־שרה ומתכוננים לעליה, שיכבתה של בלומה מקבלת את הנהגת הקן. בלומה מתבגרת, נעשית יפה יותר משהיתה בנעוריה, הנשיות מלבלבת מתוכה. נעשית מדריכה וכולה אומרת חן, אהבה ושמחה.

חולפים חדשים, הגיעה שעתה של בלומה לצאת

בלומה לבקוביץ

להכשרה עם כל בני שיכבתה. בלומה בעבודה; חולמת על ארץ־ישראל, על בית, משפחה וכו'. ופתאום הגיעה הידיעה: בלומה האוהבת חיים ושמחת חיים נפטרה באופן טראגי והיא בדמי חייה.

כל הקן והנוער הדומברובאי הוכה בתדהמה. מדוע ניתקת את פתיל חייך בלומה, במו ידיך, והנך כה צעירה ורעננה? את סודך לקחת לקבר.

יהא זכרך צרור בצרור החיים.

ברקאי רבקה

הבשורה העצובה

אומדערוואַרט איז געקומען די טרויעריקע ידיעה אַז שלמה ביאַליסטאָק איז שוין נישט מער צווישן די

שלמה ביאליסטק

לעבעדיקע, ווער וואָלט דאָס געגלויבט אַז דער פריי־ליכער שלמה, וועלכער שטייט יעצט פאַר מיינע אויגן, וועט שוין מער נישט באַזוכן ישראל! ווי גרויס איז דער ווייטיק! מיר האָבן פערלוירן אַן איבער־געגעבענעם חבר, וועלכער האָט תמיד געזוכט ווו און ווען צו העלפן. ער האָט געשטרעבט זיך צו באַזעצן אין ישראל וואָס ער האָט אָפט באַזוכט. אַפילו די בר־מצווה פון זיין איין־איינציקן יעצט פאַריתומטן זון, האָט ער געפייערט אין ישראל. יעדעס מאָל ווען ער איז נאָר אָנגעקומען קיין ישראל, פלעגט ער זיך באַלד לאָזן הערן צו זיינע לאַנדסלייט און בעטן, מען זאָל איינאָרדענען אַ צוזאַמענטרעף פון נאָענטע און חברים. ער פלעגט דאַמאָלט אויסדריקן זיין צו־פרידנהייט, דערציילן וועגן פאַרשידענע איבערלע־בונגען, ווי אויך וועגן דעם לעצטן וועלט־קריג. און יעדעס מאָל פלעגט ער מיט זיין ברייט האַרציקע האַנט באַשטייערן זיך לטובת דער דאַמבראָווער לאַנדס־מאַנשאַפט און באַזונדערס פאַר דעם יזכור־בוך. אָבער ליידער צו אונדזער גרויס באַדויערן האָט ער נישט דערצו זוכה געווען.

יהי׳ זכרו ברוך!

פרנקי ביאַליסטאָק (קנדה)

אבי שלמה ביאליסטוק ז״ל

שלמה ביאַליסטאָק איז געבוירן דעם 23טן סעפ־טעמבער 1909 אין דאַמבראָווע גורניטשע. זיינע על־טערן משה און נחה ביילע האָבן געהאַט 10 קינדער, שלמה איז געווען דער ניינטער און דער יונגסטער צווישן פינף זין. שלמה האָט געלערנט אין בענדין אין די „יבנה״ שולע. אין יאָר 1926 האָט שלמה, כדי אַרויסצוהעלפן זיינע עלטערן, אָנגעהויבן אַרבעטן. ער האָט שפּעטער אָנגענומען אַ פּאָסטן אין דער באַ־ווּוּסטער געזעלשאַפט „פירסטענבערג״ אין בענדין אַלס טעכנישער פירער אין די לאַבאָראַטאָריע, ווי אויך די אויפזיכט ביים בויען. אין די יאָרן פון 31—1929 האָט ער פאַרלאָזט דאַמבראָווע און איבערגעגאַנגען קיין קראָקאָ, ווו ער האָט געאַרבעט אין אַ טעאַטער אונטער דער לייטונג פון אַ באַוווּסטן אָפּעראַטער מיטן נאָמען הלאדי.

שלמה איז געווען זייער טעטיק אין יוגנט־פאַריי־נען, ווי אויך אין הסתדרות השומר הצעיר, און אין ספּאָרט קלוב „הכוח״. זייענדיק אין וואַרשע איז ער אויך אַריינגעטרעטן אין „מכבי״ ספּאָרט־באַוועגונג. ער איז אין יענער צייט אַזוי געווען שוין אויסגעאיבט אַז ער איז געוואָרן אַ לערער פון טעניס אין די צוויי ספּאָרט קלובן. זיין גאַנצער „האָבי״ איז געווען נאַרטעס־

ספּאָרט, ער האָט אָנטייל גענומען אין אַ „מכביה”, וואָס איז פאָרגעקומען אין יאָר 1939 און האָט זוכה געווען צו געווינען אַ בראָנז־מעדאַל פאַר 10 קילאָמע־טער גליטש.

אין דער צייט ווען ער איז איבערגעגאַנגען קיין וואַרשע (1931) האָט שלמה געאַרבעט אין אַ יידישער געזעלשאַפט פאַר דער פאַרזיכערונג־געזעלשאַפט „טריעסטע”. אין יאָר 1938 האָט ער באַקענט די יונגע כריילין רענאַ ראָזענבוים מיט וועלכע ער האָט חתונה געהאַט דעם 30טן יולי 1939.

אַנטלויפנדיק פון די ווילדע נאַצים האָבן שלמה׳ן געכאַפּט די רוסן אין דער צייט ווען מען האָט צע־טיילט פּוילן — (דעם 17טן סעפּטעמבער 1939). און זיין פרוי רענאַ האָט מען פאַרשיקט אין אַ אַרבעטס־לאַגער נאָענט פון דער שטאָט קוטלאַס. זיי זענען באַפרייט געוואָרן אין יאָר 1941 און זיי זענען אַריבער קיין אנדזיאַן־אוזבעקיסטאַן, ווו זיי האָבן זיך געפינען ביז יאָר 1946. בעת די 4 און אַ האַלב יאָר האָבן זיי גוט געפילט דעם דאָרטיקן רעזשים. שלמה און זיין פרוי רענאַ האָבן דעמאָלט געאַרבעט אין געזונטהייטס־אַנשטאַלט.

נאָך אַ געוויסער צייט זענען זיי ווידער צוריק קיין פּוילן, ווו זיי האָבן זיך ביידע צוזאַמענגעטראָפן מיט דער גרויזאַמער ווירקלעכקייט. זיי האָבן געזען דעם חורבן וואָס האָט געטראָפן דאָס גאַנצע יידישע פאָלק.

אין יאָר 1946איז אין לאָדוש געבוירן געוואָרן זייער איינציקער זון פראַנקלין. זיי האָבן באַשלאָסן צו פאָרן קיין אַמעריקע צו שלמה׳ס ברודער אין שטאָט באָפאַלאָ. פון דאָרט זענען זיי ווידער אַוועק קיין קאַ־נאַדע און זיך באַזעצט אין טאָראָנטאָ. דאָרט האָט שלמה געאַרבעט אין אָנהויב ביי שווערע באַדינגונגען אַלס אַגענט ביי פאָטאָגראַפן. ערשט אין יאָר 1956 ווען שלמה האָט ווידער אָנגעהויבן אַרבעטן ביי בויען הייזער האָט זיך די לאַגע אויסגעבעסערט. ער האָט געהאַט פראַקטיק אין בויען נאָך פון די צייטן ווען ער האָט געאַרבעט אין פּוילן אַלס אינסטרוקטור און אויפזעער ביים בוי. ער האָט אויסגעפירט פּראָיעקטן לויט די נייסטע טעכניק און אַ דאַנק דעם איז ער געווען אַן ערשטקלאַסיקער פאַכמאַן, געפירט גוטע געשעפטן און דערוואָרבן דעם פולן צוטרוי ביי זיינע קליענטן.

גלייכצייטיק האָש שלמה נישט פאַרגעסן זיינע פליכטן צו העלפן יעדן וועמען עס נויטיקט זיך נאָר אין הילף. ער האָט געשפּענדעט געלטער פאַר אינס־טיטוציעס געאַרבעט פאַר אַ געזונטהייט־אַנשטאַלט, געוואָרן אַ טעטיקער מיטגליד אין זאַגלעמביער סאָ־סייעטע און געשטיצט אַלע יידישע פונדאַציעס ווי אויך די פאַך־שולן אין ישראל (אונטערן נאָמען „עמל”) געשפּענדעט געלטער פאַר דעם היסטאָרישן פאַקולטעט אין דער ירושלימדיקער אוניווערסיטעט. אין יאָר 1967 איז ער געוואָרן דער פאָרזיצער פון דעם זאַג־לעמביער פאַראיין.

שלמה און זיין פרוי האָבן באַזוכט ישראל 3 מאָל. צו ערשט אין 1959 אין זומער, מיטן צוועק צו פייערן זיין זונס בר־מצוה, צווייטנס אין פרילינג 1967 און דאָס לעצטע מאָל אין 1969 ווידער אין פרילינג. די כאַמיליע ביאַליסטאָק איז געווען געטריי און פיל מיט ליבשאַפט צו ישראל און האָבן פּלאַנירט זיך דאָ צו באַזעצן. זיי זענען אויך געווען אינפאָרמירט אין אַלץ וואָס איז נוגע ישראל און ציוניזם.

שלמה איז נפטר געוואָרן פּלוצים נאָך אַ שווערער קראַנקהייט, דעם 16טן אָקטאָבער 1969, כמעט איין חודש נאָך זיין 60סטן געבורטסטאָג. ער איז געווען אַ מענטש מיט אַ פעסטן כאַראַקטער און אַ גוטהאַר־ציקער. דער פּלוצימדיקער טויט האָט דערשיטערט די יידישע קהילה אין טאָראָנטאָ. זיין פרוי און זון זענען געבליבן פאַריתומ׳ט.

די שטאָטישע, די חברים און פריינד וועלן אויף אייביק געדענקען שלמה׳ן.

פון ענגליש: רבקה ברקאי

מ. ש. גשורי

העסקן הבונדאי איטשע ברוקנר ז״ל

יש קונה עולמו בספרים גדולים ונכבדים, ויש קונה עולמו בעסקנותו, אם יש לו הנתונים הדרושים להתקדמות מהירה ונמרצה. איטשה (יצחק) קנה את עולמו בתור עסקן בונדאי, למגינת לב אביו החסיד ובני משפחתו, שאליהם הצטרפו עוד שותפים להרגשה שכאן אירע „מעשה אשר לא יעשה״. כיצד אירע שלר׳ שלמה החרשתן (למי־גוזז) ובן המעמד הבינוני, שנמנה על משפחה מכובדת בישראל לבית ברוקנר, שמוצאה מקהילה הוותיקה בוולברום — יוולד בן בונדאי, הסוטה מהמסורת המקובלת במשפחה שבניה היו מתפארים שלא היו אומנים ופשוטי עם? כיצד נולד בבית חסיד גור שהיה מתפלל בקלויז של חסידי גור ברחוב שופין בן, שלדברי כולם „יצא לתרבות רעה״?

אין ספק שאילו היה איטשה פונה לציונות, למקצוע חופשי או לחוגים ההולמים יותר את מעמד משפחתו, היה מגלה גדולות ונצורות, מלבד זה שלא היה ממיט חרפה על בני משפחתו שראו בו יורד לחייהם ולכבודם, כפגם שריחו נודף למרחוק. לא פעם היה ר׳ שלמה האב שקוע במחשבות ומחפש את הנימוק לעונש ביוצא חלציו זה, שראה בו „פריקת עול״ של מצוות ודרך ארץ, חורג מהמסגרת ששלטה במשפחה במשך דורות ומצטרף לחוג הפונה עורף לכל הקדוש והיקר.

איטשה (יצחק) נולד בשנת 1897 בדומברובה. הוא למד בחדרים וחונך על ברכי המסורת. הוא נחשב לצעיר אשר ניחן בכישרון ניתוח מעמיק ושנון. הרוחות המנשבות בחוץ, בערי רוסיה ופולין היו חדורות מרי ושנאה לשילטון הצאר ושאיפה לשיפור מצבם הסוציאלי של הפועלים. בחוגי היהדות נתעורר רעיון חיבת־ציון והכמיהה לארץ ישראל והתחילה התסיסה המפלגתית. רוב הנוער המשכיל נמשך לרעיון הציוני וללימוד השפה העברית, ואף נוצרו בחשאי חוגים לפעולה ציונית ולמכירת שקלים ומניות הבנק הציוני בלונדון, פעולה שהיתה אסורה מטעם השלטונות, אך הפקידים התעלמו ממנה מתוך קשרי ידידות עם אישי החוגים.

ברחוב היהודי נראו פני „פועלי־ציון״ ו„הבונד״ שהחלו מטיפים להתארגנות עצמית. „הבונד״ (קיצור שמה המלא של מפלגה יהודית סוציאליסטית בגולה) היתה ברוסיה מפלגה בלתי־חוקית והוכרחה לפעול במחתרת, ביחוד בערים הגדולות שבתחום המושב היהודי. „הבונד״ פעל רק ברחוב היהודי בין פועלים יהודים וראה את לשונם של הפועלים היהודים — כלשונם הלאומית היחידה של היהודים. בעברית ראתה „לשון מתה״, ובציונות — „לאומנות יהודית״ ובשתיהן נלחמה בעקשנות ובאיבה רבה. תכניתה היתה: מלחמה מקצועית להטבת תנאי העבודה של הפועלים היהודים, ומלחמה מדינית למיגור הצאריזם, להשלטת הדימוקראטיה ולהשגת שיווי זכויות ליהודים.

הופעת „הבונד״ עשתה רושם על המוני ישראל כתנועה שואפת שיחרור, ראשונה ברחוב היהודי. בדומברובה עצמה טרם היה פרולטריון יהודי, במובן הרחב של המושג. אנשי העבודה ברובם הגדול בעיר זו היו בעלי מלאכה (נגרים, חייטים, סנדלרים, שענים, מסגרים ואחרים) שהעסיקו שוליות. בעלי המלאכה עצמם לא רצו לתת יד לאירגון מהפכני שלמעשה יפעל נגדם, כנותני־עבודה, אף שהם עצמם חיו בתנאים סוציאליים לא טובים ביותר. לעומתם נמשכו השוליות והמשרתות בבתים הפרטיים לפועלי ציון, ותלו בהם תקוות רבות, ואילו לבונד לא היה בעיר כל מישען.

היתה לאיטשע נטיה חזקה ללימוד ולרכוש ידיעות כלליות. הוא השתלם בשפות וספרים כאוטודידקט, ולבסוף נתקבל לבית הספר בבנדין הסמוכה ובו השלים את לימודיו. הוא השתלם במקצוע הפנקסנות, עבד כפנקסן בכמה מקומות, ולבסוף נתקבל כפנקסן בבית החרושת לשמנים „פוטוק״, ואחרי שבא על סיפוקו מבחינה כלכלית יכול היה להתמסר לפעילותו בקרב הנוער.

איטשה היה החסיד הראשון והיחידי בעיר לרעיון הבונדאי, שהחל לחדור במאוחר גם לערי זגלמביה ולהתחרות בתנועת פועלי ציון, שכבר הספיקה להכות שרשים בבנדין ובסוסנוביץ. מכיריו הביטו עליו כעל „תועה בדרכי החיים״. ובאמת היה זמן רב היחידי ששמר אמונים ל„בונד״ ואט אט החל לעלות ולתפוס מקום בתנועה כעסקן, נואם ופולמוסן בחסד היודע לעמוד בשער ולהגן על השקפותיו. הוא היה כמנודה

ומוחרם אצל אנשי עירו שראו בו מסית ומדיח את הנוער מתורת ישראל ומהליכות היהודים, אך הוא מצא דרכו בתנאים האלה. הוא קנה לו ידיעות, השתלם בתורת החברה והכלכלה, קנה ספרים רבים ובביתו היתה לו ספריה גדולה בארבע שפות שבהן רכש לו ידיעה יסודית. ואחרי שהצליח למשוך אליו מספר אוהדים יסד בדומברובה את „היוגנד־בונד", והיה ליושב־ראש של הבונד, יסד בעיר את ספרית „י. ל. פרץ", ואחרי זמן הקים גם את התיטרון לחובבים של הבונד, ואף השתתף ברשימותיו בעתון המפלגה.

איטשה גדל בתנועת הבונד והיה לבונדאי מובהק, שהוויתו קשורה בהוויתה. מעולם לא היה בין אלה הנדחקים לראש התור, אולם בשעות הרות־עולם וקורבעות גורל נמצא תמיד בין ההולכים ראשונה. מראשית דרכו נצמד אל ערכי התנועה. העבודה, החברות, האחריות, המופת האישי היו לו מצוות אנשים מלומדה, לא אידיאולוגיה למען הכלל או למען הזולת, אלה בראש וראשונה תורת חיים שלו.

איטשע ברוקנר, ממנהיגי הבונד בדומברובה (על ידו אחותו)
איטשע ברוקנער — דער פירער פון דאָמבראָווער „בונד"
מיט זיין שוועסטער

אך קשה היה לו להסתגל להווי החיים של תנועתו בשנים האחרונות. התופעות השליליות הדאיבו את נפשו. לא מעט אבני נגף נערמו בדרכו. הוא נתקל במרפקים — נסוג אחורנית. כאשר נפגש בתקיפים — ויתר (מרצון או מאונס), מפני שלא היה מסוגל להיפך למתגושש בזירה הציבורית של השנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה. הוא חי בתוך קו מאבק פנימי, מאבקו של איש הלוחם על דעותיו, שאינו מסגל לעצמו את „הנימוסים החדשים". מעולם לא הפגין את מורת רוחו מעוולות ושגיונות. הוא עשה כל מאמץ כדי להשרות נעימות על קדרות העולם הזה. הוא העלה חיוך בקמטי פניהם של הבלתי־מרוצים, עודד ידידים, אימץ ידיהם של מבקשי עזרה, טופח היה בתנועה של חיבה על כתפיהם של צעירים, והכל למען תת הרגשה טובה לחיים בצותא.

בחייו הפרטיים והציבוריים היה אדם עניו וצנוע מאוד, אולי גם בעל אופי רך ומחוסר אמצעי־הגנה שהם נחוצים לפעמים לאיש ציבור העומד במערכה. והמערכות היו סוערות מאוד. בעיקר בשילטון האנדקי הפולני האנטישמי. ואף כשמצא לעיתים את עצמו נפגע, השתוקק לרעות, לאחווה, לוודאות וסבל יסורים בראותו כמה וכמה גילויים קשים בתנועה.

השלטונות התיחסו אליו בחשדנות. הוא נאסר בידי שלטונות הצאר, ואחר כך בידי שלטון פולין. הוא המשיך ללמוד ולהשתלם בהתחשבות בחליפות ותמורות שחלו במדינה בכלל ובחבל זגלמביה בפרט, כמקום מרכזי לפועלים ולנושאי הסוציאליזם. בשנת 1919 נאסר ע"י המשטרה הפולנית ונכלא בכלא דומביה, שבו ישב כארבעה חודשים, בעוד שחבריו לדעה שהיו נוצרים, ישבו רק שלושה חודשים. נערך חיפוש בביתו וכתביו שנמצאו הועלו על המוקד.

בשנת 1927 נשא לאשה את פלה (פייגל) הרצברג מסוסנוביץ. לא פעם לא שם לב לאושרו הפרטי ועברו עליו הרפתקאות שונות. נאמן היה לפסוק „שבע יפול וקם". את מצבו בחר כבחירה חופשית.

הוא התבלט בפעולתו הענפה ורבת התוצאות בשדה השכלת ההמונים. ספוג תרבות ואהבה לספר ולעובד היה מעורר בהם את התשוקה ללמוד ולהשתלם. הצטיין בנפש חמה וסוערת ורוח אצילית, וצודד את לב כל מכיריו בקסמי נפשו העדינה. לא פעם ניכרת היתה אכזבתו מתוצאות המהפכה, שלמענה מסר את מיטב שנותיו וחייו. סבל הרבה יסורים גופניים והיה מדוכא, ובכל זאת לא נפלה רוחו. איתנה היתה אמונתו בעתיד הבלתי נראה שקרץ מרחוק. נחשב לאחד מבחירי „הבונד" ושמו נזכר לתהילה בעיתונות המפלגה.

עם פרוץ המלחמה שהגיעה חיש לפולין, נמלט

איטשה מחבל זגלמביה לגליציה והגיע ללבוב, ומשם רצה להרחיק נדוד לרוסיה, אך אשתו לא הסכימה. הוא נשאר איפוא בלבוב, הכבושה בידי צבאות הרו־סים לפי ההסכם ההדדי עם הנאצים. אחרי חודשים

נטע שווימר, מפעילי ה„בונד״
נטע שווימער — איינער פון די אַקטיווע חברים אין „בונד״

אחדים, עם פלישת הנאצים לרוסיה, נכבשה חיש גם לבוב והנאצים החלו ברציחה המונית של היהודים. גורלו של איטשה היה כגורל כל היהודים שמצאו שם מיפלט, ואף הוא נרצח.

ר׳ שלמה ברוקנר, אבי המשפחה, מת בדומברו־בה ב־19 לדצמבר 1938, כשנה לפני המלחמה כשהוא בן 72. הוא היה תמיד בריא בגופו ומצב רוחו היה של חסיד המאמין בנסים ומצפה לחסדי שמים. אש־תו תהילה מתה בגיל 44 במיטב שנותיה מרוב צער על גיוס בנה הבכור לצבא הרוסי. הבת מרים נורתה למוות בקרבת קראקוב בידי הנאצים שהוציאוה מה־גיטו. בעלה ארליך נשאר בחיים וחי באוסטרליה. הבת ינטה נרצחה במחנה המוות באושויץ.

הבת בלהה נשארה בחיים אחרי הרפתקאות שעב־רו עליה בשנות המלחמה במחנות שונים. בעלה נפתלי ובנה שמואל נרצחו בשנת 1945, ימים אחדים לפני מפלת הנאצים ועזיבתם את פולין. בלהה שולחה למחנה אנטמוט אשר בשלזיה, ומשם המשיכה לנדוד למחנות שונים ובהם לודויגסדורף וגרליץ. אחרי סיום המלחמה חזרה לפולין. היא מצאה עצמה בודדה מכל המשפחה שהושמדה בידי הנאצים ונישאה ב־1947 לדוד שויצר מסוסנוביץ, משארית הפליטה שנשארה בחיים. ובשנת 1959 עלו לישראל והתישבו ברמת־גן. מפי בלהה הצלתי את כל הפרטים על בני משפחתה. לד־בריה עמדה תמיד לצידו של איטשה אחיה בימי בדי־דותו במשפחה, וגם בימי צרה ויגון עזרה לו ככל האפ־שר.

איטשה ניספה בשואה יחד עם ששת מיליוני נפש מישראל. תהא נפשו צרורה בצרור הנשמות הקדו־שות שנפלו למען עמם ובמותם ציוו את הברכה לתקומת מדינת ישראל.

יהודה לונדנר

עיר לעיר מביע אומר

(להערכת פעילותו הציונית של מרדכי גוטליב ייבדל לחיים ארוכים)

העיר וולברום, שהצמיחה את מרדכי גוטליב, שכנה בין מיכוב ואולקוש. האחרונה, שמשה כעיר מחוזית, ובכל עניני שלטון היית חייב לכתת רגליך אליה.

מבחינה יהודית, חברתית וסוציאלית היוו הערים האלו אספקלריה בזעיר אנפין מהנעשה בעולם הגדול ובעולם היהודי בפרט; מפלגות פוליטיות מכל הזרמים, אירגונים ואגודות צדק, הוו רקמת חיים, שאדם בחלדו עוסק בהם ונושא עיניו להגשמתם.

וולברום, בה החל מרדכי גוטליב לפסוע את פסיעותיו הראשונות בפעילות ציבורית־ציונית, עלתה במידת מה על שתי הערים הקודמות. היא ידעה להציץ לעולם היהודי הגדול, ההולך והמשתנה ולא להפגע. בשורתו של הרצל על תנועה לשיבת ציון היכתה פה שרשים ביתר קלות, אף אצל יהודים שעדיין חבשו את ספסלי בית המדרש.

העיר יצאה משלוותה מיום שהחל להגיע לביתו של ר׳ אלחנן גוטליב ז״ל עתון „הצפירה״ מוורשה, שפתח אשנב לעולם היהודי המתחדש.

לביתו הציוני של ר׳ אלחנן גוטליב, אביו של מרדכי, היתה השפעה על כל וולברום היהודית. בביתו נכתב דף מזהיר בתולדות התנועה הציונית.

בעל הדרת פנים, נמנה על חסידי רדומסק, יהודי ירא שמים ולמדן גדול, בעל תפילה שקולו הערב והנעים היה מרעיד את נימי לבותיהם של המתפללים. ולמרות היותו חסיד נאמן ומסור נמשך בסתר לבו אחרי הספרות העברית. העתון „הצפירה״, שהגיע לביתו נחשב בימים ההם כפריצת התחומים הסגורים של החסיד, כהצצה לעולם הרחב. אך ר׳ אלחנן הציץ ולא נפגע. את אמנותו באלוהים, שמר באותה דבקות כלפני היות „הצפירה״ בביתו. חיבה מיוחדת רחש למאמריו של נחום סוקולוב ול„פוליטישע בריוו״ ליאוש־זאן ב„היינט״.

מפי אמם יהודית ז״ל, אשה אינטליגנטית, בעלת הכרה ציונית, ששלטה בכמה שפות והיתה בקיאה בספרות העברית והלועזית, שמעו מרדכי ואחיו על הרצל. ספוריה שסופרו בחן רב, הלהיבו את דמיונו של הנער מרדכי ושימשו לו צידה לדרכו לעתיד.

עיסוקה של יהודית בצדקה היה חלק מאישיותה, שהשלים את תכונותיה הנעלות. היתה לה קופה בת שלושה תאים אחת לגמילות חסד, אחת לכלות עניות ועוד אחת לאלמנות ויולדות, בלעדיהן לא יכלה לחיות. היא לא חיכתה שיבואו לביתה לבקש חסד, הלכה לבדה לנצרכים, נתנה צדקה בסתר בכל מיני אמתלאות של הלוואות; שלא להלבין חלילה את פני הנצרך.

המעשים הטובים בביתם החם של ר׳ אלחנן ויהודית גוטליב נפלו כטיפות טל על נשמתו של הנער מרדכי, נספגו עמוק בלבו והצמיחו לו כנפיים לדרכו בציונות ובעסקנות ציבורית.

כשבגר, ראשית דרכו היתה להרביץ תורה ברבים, ללמד את השפה העברית, תנ״ך והיסטוריה יהודית; לעורר בהם את ההזדהות ורגש ההשתייכות לתנועת ההתחדשות שהביאה עמה תנועתו הציונית של הרצל. בהקמת אגודות ציוניות בעיירות ובעירו וולברום, בפעילות לקרנות הציוניות, לקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד. עם פרסום הצהרת בלפור, זינק מרדכי גוטליב בכל שעור קומתו לתוך הפעילות שנועדה לעורר בבני עמו את הגשמת החזון הציוני.

היהדות הפולנית בעיירות לא שקטה על שמריה; כל מיני זרמים פוליטיים שמטרתם היה לעכב את תהליך ההתחדשות צצו, אז הגדיל לעשות „בונד״, שניסה לבלום ולהזין את היהדות בכל מיני רעיונות בוסר. בזירה הזאת היה על מרדכי גוטליב להתגושש ולהתווכח, כדי למנוע זרמים קיקיוניים מלהכות שורשים. היה עוזב את ביתו ביום ראשון וחוזר אליו לשבת. לא היה נאום שהבונדאים או הקומוניסטים היהודיים לא ניסו להפריעו ולשתקו בקריאות ביניים, אך הוא יכול לכולם. היהודים הרבו לשמוע ולספוג את תורתו הציונית והוא נעשה לשם ידוע בסביבה.

פתיחת האוניברסיטה העברית בירושים בשנת 1925, עוררה ביהודי העולם גל של שמחה והתרגשות, לבותיהם פעמו מגאווה שגם להם אוניברסיטה ושפת הוראה בה היא עברית. בעוד שהמאורע מילא גאווה את ליבם של חובבי ציון, נתקל בפנים זועפות, בביטול ובהקטנת ערכו אצל שונאי השפה העברית. מלחמת השפות ברחוב היהודי בימים ההם היתה בעצומה, היי־

דיש כבשה כל חלקה טובה אפילו בחוגים לאומיים; אוהדיה השמיצו את השפה העברית ועשו אותה ללעג ולקלס. מרדכי גוטליב, נשא נאום בבית הכנסת בעירו, שהיה מלא מפה פה ונכחו בו עוד אישים ידועי שם, בשפה עברית רהוטה ובצליל יפה. דבריו נשמעו בהת־רגשות ובפליאה ששפת נביאים, שלא היתה בשימוש בחיי יום־יום, יכולה לבטא משמעות מציאותית. כמו ביום פתיחת האוניברסיטה, כדרכם, ניסו שונאי ציון להפריע, אך ההתלהבות שהחדיר מרדכי בנאומו, שמה לאל את הפרעותיהם והם נפלו על קרקע אטומה. הערצה של בני עירו אליו גאתה מאוד.

בדומברובה־גורניצ׳ה

שני בתים זכו במרדכי: בית לייביש זיגרייך ז״ל (חותנו), ובית ההסתדרות הציונית שבה היה חבר. כמשב רוח רענן הופיע בשני הבתים האלה.

ר׳ לייביש זיגרייך ז״ל נחשב לאמיד העיר. היה מחסידי קרימילוב, אך לבנותיו נתן חינוך ציוני. אשתו שרה׳לה ז״ל היתה בת גילן של בנות שטורכיין ופרקל שמרדו במוסכמות, חתרו לשויון בעשיה ובהכרת ערכן. היתה ציונית בזכות עצמה ופעילה בקרנות ציוניות

עם בואו של מרדכי רבתה הפעילות בבית; התנ״ך נעשה לספר פתוח ופרקיו שוננו בעל־פה על ידי בני ביתו. גם כשכל התקוות לחיים פסו עם בוא הנאצים, הלך בנו של ר׳ לייביש, פישל׳ה, לדרכו האחרונה תוך אמירת פרקי תנ״ך.

ההסתדרות הציונית, תנועות הנוער ותנועת השומר הצעיר בפרט, זכו באדם, אשר היה לא רק פעיל בשטחים ציוניים, כי אם גם הפעיל אחרים; היה כעין מגנט, אשר משך אנשים לפעילות ציונית, הרס כל התחומים והמוסכמות של האיגודים ועשה את כולם לאגודה אחת.

דומברובה־גורניצ׳ה היהודית התעוררה עם בואו אליה. הוא פתח שעורי ערב לעברית. חדרי הסתדרות הציונית, שהיו שוממים כל ימות השבוע, שקקו בני נוער שבאו לשעוריו, והדי מאמציו נשמעו ברחובות. התווכח עם המתנגדים החריפים כמו ר׳ משה אייזמן ז״ל, איש „אגודת ישראל״, אדוק ובלתי מתפשר ובכל זאת נשארו ידידים.

אהדה מיוחדת היתה לו לתנועת השומר הצעיר; היתה זאת הגדולה בין תנועות הנוער היהודיות בעיר. התרכז בתנועה זו מיטב הנוער. התשוקה לדעת וללמוד היתה רבה לאין שעור; בה מצא הפטיש את סדנו לחישול הרעיון הציוני ולהעמקתו. הרצה על תולדות הציונות, התנ״ך, והרביץ תורה בשפה העברית. הבוגרים בתנועה מצאו בו איש אשכולות להתווכח עמו ולגבש את השקפתם הציונית.

דומברובה־גורניצ׳ה, עם כל פעילותה הרבה, היתה דלה בנואמים שידעו לשאת את דבר הציונות בפומבי. המחסור הזה היה מורגש על כל צעד ושעל. עם בואו לעירנו, השתנה הדבר; בעצרות ובחגיגות שהוקדשו לאישים ומאורעות בתנועה הציונית, שנערכו מטעם השומר הצעיר ומטעם תנועות אחרות, היה הדובר הראשי נושא דבריו בעברית וסיים באידיש. ודבריו נשמעו היטב, נספגו ב„עמך״ הדומברובאים ויצרו קהל ואוירה ציונית.

כך פסע שלוב זרוע עם כל התנועות הציוניות בדומברובה, למען המעשה הציוני. פעל רבות באירגון מגביות לקרן היסוד ולקרן הקיימת, באסיפות מקומיות וכינוסים איזוריים, ואם זכתה דומברובה לשיאים במג־ביות הללו חלק רב לו בכך.

מרדכי מתגורר כיום בירושלים, כעת בפנסיה. בדברים אלה הננו פורעים את חוב חסד נעורי ומאח־לים לו אריכות ימים טובים.

אברהם ביטנר

שרה'לה ביטנר ז"ל

זהו שם אשר הלך לפניה, שם שכלל מושגים רבים: צדקה, עזרה לעניים, עזרה לכושלים, לינת צדק, הכנסת כלה, ביקור חולים, חברא קדישא וכו'. הכלל: מוסד שלם — אך זו היתה רק אשה אחת מני הרבה נשים צדקניות בדומברובה.

לא גבוהה ביותר, מוצקה, מלאת מרץ ופעלתנית, תשעה ילדים היו לה: אדוקים, חופשיים, ימניים, ושמאלניים; ובכל זאת שררה הרמוניה בביתה, בהשראתה ובהשפעת אישיותה הקורנת והחינוכית.

יהודים טובים היו בדומברובה־גורניצ'ה בעלי חסד ורחמים, יהודים אשר דאגו לכל ולכלל, אך דבר אחד

שרה'לה ביטנר, אשה צדקנית בדומברובה
שרה'לה בייטנער די פילאַנטראָפּע טוערין פון דאָמבראָווע

היה חסר להם: מוסד רפואי אשר ידאג לנכשל ועני בעת צרתו. מוסד זה היה בידי יהודים יחידים, ובתוכם שרה'לה ביטנר.

בשנות העשרים, השתוללו מגיפות טיפוס ודיזנטריה שבאו עקב מלחמת העולם הראשונה ומלחמת פולין רוסיה שבאה אחריה, והותירו את האוכלוסיה מחוסרת תזונה יסודית, ואמצעי חטוי. בהרבה בתים יהודיים היו המחלות הללו אורחים קבועים וקטלו את בני המשפחות ללא רחם. שרה'לה, יחד עם יעקב פישל ז"ל ועוד יהודים אצילי נפש, הגישו סעד ועזרה לחולים נזקקים. לבתים האלו היה פחד להכנס מחמת המחלה המדבקת; שכנים ברחו מהבתים הנגועים; אך מי ביקרם? מי הגישה סעד? שרה'לה ביטנר! הנה היא עומדת על יד הבאר בחצר ביתה, ועל ידה גיגית של מי סבון, רוחצת וחופפת ראשי ילדים נגועי כינמת, מחליפה בגדיהם העליונים והתחתונים. בביתה שלה היו ילדים קטנים וגדולים, אך אף אחד לא נדבק, בזכות חסדה בטיפול בחולים.

הנה אני פוגש את שרה'לה יושבת על יד מכונת תפירה ותופרת במרץ לבנים. לא ידעתי מה החפזון הזה; מאן דהו נפטר ולא היה מי שיתפור לו תכריכים. או שפתאום עזבה את הבית, אפילו בליל חמישי או שישי, והתרימה לצורך דחוף ביחד עם שתי נשים אחרות. לא פעם שאלתיה: בשביל מה יש צורך בשלוש נשים? האם לא די בשתיים? ענתה: התורם תורם לכבודו של המתרים, ולא לטובת המטרה בלבד.

ביתה היה בית מסורתי דתי למהדרין. בעלה, ר' יעקב דוד ז"ל, חסיד גור היה, אך זה לא מנע ממנה להבין לרוחם של צעירים ולשאיפותיהם. הופיעה כפטרונית של תנועות נוער והשתתפה בעצרות של השומר הצעיר וקק"ל.

הספיקה לעלות ארצה עם בעלה, עוד בטרם דרך הצורר הנאצי על אדמת פולין. במלחמה היו מחשבותיה נתונים ליהודי דומברובה שכה אהבה, ולחלק מילדיה שהשאירה שם. הרגש האמהי היה מאד מפותח אצלה; בשנת 1942 קמה בבוקר וספרה שראתה בחלומה את בנה לייבל שוכב מת על הארץ. לא ידענו פשר האימרה הזאת: בשנת 1946, הגיעו העולים הראשונים ארצה, ספרו שלייבל רצה לעבור מזלושיץ (שם התחתן) לדומברובה. בעברו את פסי הרכבת נורה ונהרג במקום על ידי אנשי המיליציה ההיטלריסטית.

נפטרה ביום שבת, ז' בכסלו תש"ז 29 בנובמבר 1946. הספידוה מר ויזל, איש דת מהקריות על יד חיפה וד"ר פוגלמן מקטוביץ, שהכירה מפעילותה בחו"ל.

שרידי קהילת דומברובה־גורניצ'ה בישראל ובתפוצות איבדו, עם הסתלקותה, אישיות נאצלת ורבת גוונים, בעלת מופת ודוגמה לאחרים, שכמותה, ההיסטוריה של פעילות לצדקה וחסד, מעניקה לחברה טיפין טיפין.

יהא זכרה ברוך.

ישראל שמחוני ז"ל (פריילר)

הבו הוד לאדם:
ראשיתו אזלת יד ותומת ילדות
בחרותו כנפי רון ליבלוב וערגה,
בגרותו מסות קרב רהב עמל והשג

ואחריתו — תוגה ודאית
ודממה סופית:
תל עפר.

אורי צבי גרינברג

ישראל שמחוני נולד בדומברובה־גורניצ'ה, עיר תעשיה כבדה בשלזיה התחתית. היו בה מיכרות פחם וכורי היתוך לפלדה. אלפי פועלים עבדו בהם, גויים בעיקר, ואולי אף יהודים בודדים. בפרבר העיר גרה משפחת שמחוני. אביו היה בעל מלאכה מטופל בשלו־שה בנים וארבע בנות. כשפרצה מגפת הטיפוס, לאחר מלחמת העולם הראשונה, נפטרה האם ואביו טיפל בשבעת ילדיו, דאג למחייתם ולחינוכם. האב היה יהודי פשוט בעל לב חם, חי מיגיע כפיו כל ימיו.

עם סיימו את בית הספר העממי היה ישראל נאלץ לעזור לאביו בפרנסת בני הבית. הוא מצא עבודה

ישראל שמחוני (פריליך) ז"ל נולד בשנת 1907 נפטר בט"ז בטבת תש"ל 1969 בקבוץ עין כרמל

בבית חרושת לחוטי ברזל, אצל האחים קליין, שם עבד עד צאתו להכשרה.

ישראל היה חניך „השומר־הצעיר". היה מבקר במועדון התנועה ושם קיבל השכלה כללית ותנועתית. כשהגיע תורו לצאת להכשרה, לפי צו תנועת הנוער, לא הלך לקיבוץ של „השומר־הצעיר", אלא בחר בקיבוץ הכשרה של „החלוץ" הכללי בסמיאטיץ' ושם עבד במנסרה. לאחר זמן עבר לקלוסובה ועבד במח־צבות אבן.

ב־1929 עלה שמחוני ארצה והגיע ישר לרמת־רחל. פעם סיפר לי שהאחים קליין הציעו לו לעבוד במפעלם בארץ, „ברזילית", אבל הוא דחה את ההצעה כי החליט לחיות בקיבוץ.

לפני עלייתו הבטיח חגיגית לאביו ולאחיו שיעשה הכל למען העלותם ארצה, ואכן, לפני מלחמת העולם השניה הגיע האב לרמת רחל לפי דרישתו של שמ־חוני. אחר כך הגיעו גם האחר הבכור ואחת האחיות. אביו האריך ימים ומת בשיבה טובה.

כשהגעתי לרמת־רחל בשנת 1934 היה כבר שמחוני בעל משפחה, וועדת הדירות סדרה אותי לגור אצלו, כבן עיר שלו, בתור „שליש" או כפי שקראו לזה אז: „פרימוס", עד שיבנו בתים או צריפים לקליטת העולים החדשים.

בירושלים עבד שמחוני, כיתר החברים, בסבלות ברכבת ובים המלח. היו אלו עבודות קשות אבל מכ־ניסות. הוא היה בחור בריא וחזק ולא בחל בשום עבודה שהציעו לו. כשהתארגנה קבוצת בנין יותר גדולה בשביל לספק את העבודות הרבות, נמשך שמחוני למקצוע הבנין ועד מהרה התקדם והיה לטפסן טוב רבים הם הבנינים בירושלים שקבוצת הבנין מרמת רחל הקימה, ואחד הטובים במקצוע הטפסנות היה שמחוני.

על חייו ופעלו בעין־כרמל אנו זוכרים ויודעים יפה; החל מהבנינים הראשונים ב„שטח" בימי גלעדי ז"ל ועד לשיכוני הותיקים על כל מספריהם. כטפסן סוג א' אצל מפעל הבניה ו„סולל־בונה" — תמיד התהלך עם הפטיש בתוך החגורה יחד עם אליעזר פז, יבדל לחיים. ידע את מקצועו, התמצא בקריאת תכ־ניות, למרות שלא קיבל הכשרה מקצועית כמקובל היום.

— — — כל אדם וגורלו הוא. בשנים האחרונות היה ידוע חולי, והאיש שהיה פעם רב פעלים דעך והלך. חבל על דאבדין!

יוסף יזרעאלי
קבוץ עין הכרמל

יזכור!

מצבת זכרון
לקדושי עירנו
דומברובה גורניצה
והסביבה שנשרפו ונהרגו בשנות השואה
ביום ז' מנחם אב
זכרם לא ימוש מקרבנו לנצח הי"ד
ת'נ'צ'ב'ה'
מנציחים יוצאי דומברובה בישראל ובתפוצות.

יהודה לונדנר

יזכור לקהילת המעונים

ביד רוטטת ובלב דווי הננו מסיימים וחותמים את כתיבת ספר היזכור שלנו; לקט דפים שנכתבו בידי בני עירנו שמצפונם יסר אותם יומם ולילה ולא נתן להם מנוח: שמא ישכח נתיב היסורים והמוות שקהילה זו עברה וירד לטמיון, ותוקל מלאכתם של צוררי היהודים לטשטש ולמחוק את עובדת קיומה של קהילה יהודית חיה ותוססת בדומברובה־גורניצ׳ה משך למעלה ממאה שנים.

הדפים האלו שהננו חותמים, הבריות מכנים אותם „ספר"; בשבילנו הם קרעי יריעות מספר התורה שלנו, בו היו חקוקים המשפטים והנוהגים של אורח חיי קהילתנו על נהר פשמשה השחורה.

לא גאונים ולא אדמו"רים הוציאה מתוכה, לא אנשי מדע מהוללים שקנו עולמם בהעניקם לאנושות תגליות, כי אם יהודים ישרי דרך שכל אחד ואחד נשא אלוהיו בלבו בכנות ובנאמנות. יהודים שנשאו עיניהם לאד־מו"רים במרחקים, התחממו בצל קורתם, נשמו, חיו ספגו את רוחם והשראתם, בחזרם הביתה שננו לאחרים את אמרות פיהם ובכך התבשמו יהודי הקהילה מרוח זו שהביאו אחרי שהותם בצלם.

יהודים אשר היו כמהים להתעוררות והתחדשות לאו־מית ציונית, נסחפו בזרמה כגל אדיר שראשיתו בהתחלת המאה שלנו, ואשר ידעו יפה את תורת השילוב של ערכים חדשים עם ישנים.

יהודים אשר היו ערים לשנויים סוציאליים שהביאה תקופת האמנציפציה, רעיונות של עולם וחברה חדשה ומטופחת, שקרקע דומברובה גורניצה הפועלית שמשה כר דשן לצמיחתה.

יהודים גאים שידעו לעמוד בשער נגד המשטר הצריסטי הרוסי שחקק גזרות וחוקי חנק להתישבות יהודית בסביבה. אלה היו היהודים אשר יחד היוו את קהילת דומברובה גורניצ׳ה.

העיר לא פוארה במיבצרים ובטירות עתיקות עליהם התהלכו אגדות. בשחר קיומה היתה העיר ביצה גדולה שמי הנהר פשמשה הציפוה. במשך אלפי שנים גדלו בה עצי אלון (דומב) עבים, ועד שנת 1776 לא רצתה יד אנוש לעבדה ולטפחה.

אך פלא ההתקדמות האנושית לא פסח על זגלמביה בכלל ועל דומברובה־גורניצ׳ה בפרט. מעת שהחלה האנושות להשיט ולהניע אוניותיה ורכבותיה בקיטור, מעת שכוח האדם בתעשיה הוחלף בכוח קיטור, החלו לנבור בבטן אדמת דומברובה־גורניצ׳ה, למצוא בה את הפחם השחור. מתוך הביצות ובין עצי האלון העתיקים החל לצמוח ישוב עירוני.

תולדות היהודים בסביבה מתחילות משנת 1526, עת סטשוב קיבלה את המעמד העירוני בהשפעת הסט־טוס הקלישאי שהוענק לקהילות יהודיות. מראשית ישובן היו קיימות קהילות מאורגנות שהשתייכו במסגרת ה־אוטונומיה היהודית למדינת קראקו סנודמיר. ליחידה זו השתייכו מלבד קראקו גם המחוז אפט, שידלוב, חנצין, פנצב, ווידזיסלב, קהילת סטאשוב היתה נכללת במחוז שידלוב, טרנוב, רימנוב, זמיגרוד, נובה מי־אסטו, חמילניק, פאצאנוב, אלעשניצה, דומברובה, פר־לאניץ, וישליצה, וכו׳.

מערים אלו ינקה קהילת דומברובה־גורניצ׳ה את משאביה להתפתחות הקהילתית. מערים אלו נהרו יהו־דים לדומברובה להתישב בה ולהניח את היסוד לחיים קהילתיים. כשמדברים על התפתחותה של קהילת דומברובה, אין להשוותה להתפתחות קהילות אחרות בערי פולין. לפני מלחמת העולם השניה, התפתחותה לא היתה סוגה בשושנים. גורמים שונים עמדו לכלותה עוד באיבה, דרכי חתחתים, מיכשולים ורשע לוו את השתרשותה על כיברת אדמה זו. ובכל זאת, על אף התנאים האלו פיתחה מוסדות דת, תרבות וחינוך. חיי הקהילה היו דמוקרטיים, תוססים, והנוער הציוני על כל גווניו הווה חוט השדרה הער ביותר, חדור אהבת יהודים וישראל לאין קץ. הם היו הראשונים בעירנו שהרימו את נס ההגשמה העצמית וההליכה לפני המחנה.

בעיר פועלית זו נמקו פועלים יהודים לעשרות בבתי סוהר, למען פולין דמוקרטית וסוציאליסטית, למען שוויון לכל האדם באשר הוא אדם. הם ירדו אל העם וניהלו פעולה תרבותית־חינוכית להרמת רמתו ההש־כלתית והסברת מצבו הכלכלי, ואגב כך התכחשו לבעיות יהודיות ספציפיות.

בעיר פועלית זו — שפועליה נשאו ברמה סיסמאות על אחוות עמים ושויון — היה הפועל היהודי מוחרם

מלהכנס לתעשיה הכבדה או למיכרות הפחם. כל ה־סיסמאות היפות שנשאו ברמה התנפצו לרסיסים בעת הצורך להכניס פועל יהודי לתעשיה.

בימי ההסתה האנטישמית הסנצית, לפני פרוץ מל־חמת העולם השניה, קמו אויבים וצוררים לכרות פר־נסתו של היהודי שבלאו הכי התפרנס בקושי. ההסתה הזו עוד הצרה את יכולתו הכלכלית. ואל נשכח שלא התארגנה אפילו קבוצת פועלים אחת שתעמוד בפרץ ותגן על היהודי, להיפך — עמדו בצד ושמחו לאיד.

לנו, לשארית הפליטה, יש חשבון גדול עם עיר פועלית זו ופועליה. בימי שלוט הצורר הנאצי בעיר, עת דמו של היהודי נעשה הפקר, נעשו הרבה אזרחים כולנים שותפים פעילים בהכחדת הקהילה, בנישול היהודים מבתיהם ורכושם. אנו, שארית הפליטה באשר הם שם, נזכור ולא נסלח עד סוף הדורות.

הדפים האלו שהננו חותמים לא ישמשו מצבה דוממת לקהילת דומברובה גורניצ׳ה שנרצחה ולא הובאה לקבר ישראל; הם לא יהיו מצבה לעבר הקודר, כי אם תזכורת מה עלולה להיות גורלה של עדה ועם המפוזר בין הגויים. בעומדו בכוננית בביתנו, מול עינינו, יזכיר לנו הספר קהילה זו ומה עלה בגורלה. נספר מאב לבן בכל הדורות למען יתחשל ויתחזק רצוננו שלא יחזור יותר בהיסטוריה היהודית מעשה זה.

עם הסיום וחתימת ספר הזכרון, עם הספדת המעונים האלמונים שהלכו בדרכם האחרונה וזעם עצור בשפ־תותיהם, נזכור לצרור את אלו שהזכרנו ולא הזכרנו עם זכר החיים. מבקשים את מחילתם וסליחתם שצוו החיים מצוונו להמשיך ולחיות חיי חולין וחג. כל עוד נתהלך עלי אדמות זכרונם לא ימוש מלבנו ונזעק את הזעקה הבלתי פוסקת על דמם שנשפך.

יזכור נאָך אַ פאַרפּייניקטער קהילה

מיט אַ ציטערדיקער האַנט און שווער האַרץ פאַרענדיקן מיר דאָס יזכור־בוך, די מאמרים זענען געשריבן געוואָרן דורך אונדזערע לאַנדסלייט, וועמענס געוויסן האָט געפּייניקט און נישט געגעבן קיין רו, אפשר וועלן די יסורים און דער וועג פון די פאַרפּייניקטע פון אונדזער קהילה חלילה פאַרגעסן ווערן אין זייער זכרון, אָן יעדן שפּאָר פון אַ געוועזענער יידישער קהילה־טעטיקייט, וואָס האָט זיך געצויגן איבער הונדערט יאָר אויף די ברעגן פון טייך פּשעמשע.

נישט קיין גאונים און אדמו״רים האָט די קהילה אַרויסגעגעבן, נישט קיין וויסנשאַפטסלייט, נאָר יידן מיט גלויבן און געוויסן. די גרעסטע טייל פון זיי האָבן זייערע אויגן געוואָנדן צו די רבנים פון די ווייטע מקומות פון פּוילן, געוואַרמט זייערע נשמות אויף שוועלן פון די הייפן פון רביים, געאָטעמט זייער גייסט, צוריקקומענדיק אַ היים אין שטאָט געטיילט זיך מיט אַנדערע יידן די חכמות און דברי תורה פון זייער געאַכטעטע.

יידן וואָס האָבן געשטרעבט צו אַ נאַציאָנאַלער באַפרייהונג אין ארץ־ישראל. דער גרויסער שטראָם וואָס דער ציוניזם האָט געברענגט אין אָנהייב פון אונדזער יאָרהונדערט האָט באַגייסטערט דעם רוב יידן אין אונדזער שטאָט.

יידן וואָס זענען געוועזן וואַך צו די אידעען פון אַ סאָציאַלן איבערבוי פון דער געזעלשאַפט צו וואָס דעם אַרבעטענדע דאָמבראָווע גורניטשאַ איז געוועזן אַ פּרוכטבאַרער פּלאַץ פאַר איר וואַקסן.

שטאָלצע יידן וואָס האָבן געקעמפט קעגן די גזרות און אויסנאַם־געזעצן אין צאַריסטישן רוסלאַנד.

די שטאָט האָט נישט פאַרמאָגט קיין אַלטע פעסטונגען, וועגן וועלכע ס׳זאָלן אַרומגיין לעגענדעס. דאָמבראָווע איז אין זיין בראשית געוועזן אַ גרויסע זומפּ, באַוואַסערט דורך דעם טייך פּשעמשאַ און באַוואַקסן פון געדיכטע דעמבאָווע ביימער. ביזן יאָר 1776 האָט אַ מענטשלעכע האַנט זי נישט באַאַרבעט.

בעת דער תקופה פון אינדוסטרי און לאָקאָמאָציע, וואָס איז געוואָרן געטריבן דורך דאַמף — דאָס מיינט קוילן — דעמאָלס האָט מען אויך אין דאָמבראָווע אָנגעהויבן זוכן קוילן — די שוואַרצע דיאַמאַנטן.

די געשיכטע פון די יידן אין דער סביבה הייבט זיך אָן אין יאָר 1526 ווען סטאַשעוו האָט באַקומען די פּריווילעגיע אַלס שטאָט און די יידן האָט מען דערמעגלעכט אַן אויטאָנאָמע קהילישע טעטיקייט, אַ דאַנק דעם קאַלישער סטאַטוט.

די ערשטע יידישע איינוואַנדערונג קיין דאָמבראָווע האָט זיך רעקרוטירט פון די שטעט: קראָקע, סאַנדאָמיעזש, כענטשין, פּינטשעוו, וואָידיסלאַוו א. אַ. אין וועלכע ס׳האָבן שוין געהאַט עקזיסטירט אויטאָנאָמע יידישע קהילות. פון די דערמאָנטע שטעט האָט די דאָמבראָווער יידישע קהילה געשעפּט דעם מענטשן־קוואַל פאַר איר קהילישער אַנטוויקלונג; פון די שטעט האָבן יידן געצויגן קיין דאָמבראָווע זיך צו באַזעצן און לייגן דעם גרונטשטיין פאַר קהילישער טעטיקייט.

אויב ס׳גייט וועגן אַ קהילישער טעטיקייט, קאָן מען בשום אופן נישט פאַרגלייכן די טעטיקייט פון דער דאָמבראָווער קהילה צו אַנדערע שטעט און פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה. שוין ביים אָנהייב זענען אַנטשטאַנען פאַרשידענע גורמים, וואָס האָבן געצילט צו דערשטיקן איר אַנטוויקלונג. נישט קוקנדיק דערויף זענען דאָרט געבויט געוואָרן קולטורעלע, רעליגיעזע און דערציערישע אַנשטאַלטן. דער סיסטעם פון קהילה־לעבן איז געווען אַ דעמאָקראַטישער; איר ציוניסטישע יוגנט אין אירע אַלע פאָרמען איז געווען דער רוקנביין פון דער אַלגעמיינער נאַציאָנאַלער טעטיקייט. די יוגנט האָט זיך באַצויגן מיט גרויס ליבשאַפט און אַ וואַרעם האַרץ צו אַלע יידישע ווערטן; זיי זענען געווען די פּיאָנערן פון זעלבסט־רעאַליזירונג פון די ציוניסטישע אידעאַלן אין ארץ־ישראל.

אין די אַרבעטענדע שטאָט האָבן יידן געשמטכטעט אין טורמעס קעמפענדיק פאַר אַ דעמאָקראַטישע און סאָציאַליסטישן פּוילן, פאַר גלייכהייט פון מענטש צו מענטש.

אין די אַרבעטענדע שטאָט אין אירע יום טוב טעג זענען הויך געטראָגן געוואָרן די לאָזונגען פאַר איינהייט, פרייהייט און ברידערליכקייט, אָבער ווען מען האָט געדאַרפט אַריינעמען אין יידישן אַרבעטער אין דער שווער־אינדוסטריע זענען די אַלע פיינע לאָזונגען זיך צעגאַנגען ווי שניי אונטער דער זון.

מיר, די איבערגעבליבענע פון דער דאָמבראָווער

קהילה, האָבן אַ גרויסן חשבון מיט די פּאָליאַקן אין שטאָט. אין די צייטן פון היטלערן ווען דאָס יידישע בלוט איז געוואָרן הפקר, זענען זיי געוואָרן אַקטיווע מיטהעלפער דעם נאַציזם צו פאַרניכטן די יידן. זיי האָבן גערישנט דאָס פאַרמעגן פון די דערמאָרדעטע, און דאָס געוויסן האָט זיי נישט געפּייניקט: ווי עס שטייט געשריבן: רצחת וגם ירשת. מיר די פּאַר־בליבענע וועלן דאָס אייביק געדענקען.

זאָל דאָס יזכור־בוך דערמאַנען, וואָס דער נאַצישער שונא האָט אונדז געטאָן, זאָלן עלטערן דערציילן זייערע קינדער ביז ענדע פון אַלע דורות, כדי אונדזער ווילן זאָל פאַרשטאַרקט ווערן, אַז דאָס מאָל זיך מער נישט איבערחזרן אין דער ווייטערער יידישער געשיכטע.

מיטן שליסן דאָס יזכור־בוך און באַווייגען די, וועל־כע זענען געגאַנגען אין זייער לעצטן וועג, די וועלכע מיר האָבן דערמאָנט — און די אַנאָנימע, וואָס מיר האָבן נישט דערמאָנט. פון אַלע בעטן מיר מחילה וסליחה, וואָס דאָס געבאָט פון לעבן פאָדערט פון אונדז ווייטער זיך צו באַוועגן, פרייען זיך מיט וואָכנ־דיקן און יום־טובדיקן לעבן, אָבער ווי לאַנג מיר וועלן לעבן וועט אייער אָנדענק אייביק בלייבן אין אונדזער זכרון.

MEMORIAL TO A TORTURED COMMUNITY

With a shaky hand and a mournful heart, we terminate and sign the writing of our Memorial book, a compilation of pages written by our town people whose conscience rebuked them day and night, not giving them any peace, but those misfortunes and the route of death which passed over this community, will be forgotten and go down into forgetfulness, and the work of Jew-baiters in this town will be lightened to blott and rub out the sparkling life of Jews in Dombrowa Gornica above a 100 years.

These pages which are sealed by us are called by people "Book". For us they are cuttings of parchments from our Torah, in which were engraved the laws, about the ways of life of our community upon the dark waters of the Pszemsza river.

No geniuses nor rabbinical teachers grew there, nor famous scientists who bought their eternity by g ranting innovations to humanity. but honest Jews, each one carrying his God in his heart, truthfully and faithfully, carried their eyes to Rabbinical teachers in the distance, warmed themselves in the shadow of their beams, breathed, lived and absorbed their spirit — inspiration, and upon their return hom, they repeated to others their sayings and in this manner was spread out one of the Jewish community from the spirit, which they brought after staying in their holy image.

Jews who yearned to awakening and renewal of Zionist nationalization, were carried in the stream, like a mighty wave, whose echo started echoeing at the start of our century, knew well the doctrine of the young and ould values, and how to link them.

Jews who were awake to territorial social changes, which were brought by the emancipation period, ideas of the world, a new and cultivated society, the foundation of the working class of Dombrova Gornica served as a fertile soil for its growth.

Proud Jews, who knew how to stand at the gate against the Zarist regime, which enacted strangling decrees for the jews settlements in the surroundings, they are particles of the Jewish stratas, each particle and its belief were altogether woven into the community of Dombrova Gornica.

The town was not glorified by old castles of fortifications —

wherein legends were current. The whole town at its start was a large swamp, the waters of the river Pszemsza innundated it, during thousands of years there grew there thick Oak trees until 1776 nobody wanted to work nor develop it.

The wonder of human advancement did not get over Zaglambia and especially over Dombrova Gornica, since humanity started sailing its ships, railways by steam, since manpower in industry was changed from horsepower to steam, they started digging into the depth of the land of Dombrowa Gornica, to find therein the dearest which was needed by humanity, the black coal, upon this discovery, started sprouting out of the swamps and between the ancient oak trees an urban settlement.

The history of the Jews in that area starts already in 1526, from the time that Staszow received municipal status. From the beginning there existed organized countries, which belonged into a frame of Jewish autonomy, to the Cracow Sandomir, to this unit there belonged apart from Cracow the districts of Aft, Shidlov, Henchin, Pinszuv, Wodislaw, the community of Staszow was included in the community of Shidlov, Tarnow, Rimanow, Zmigrod, Nove Miesto, Chmelnik, Pazenow, Oleszniva, Dombrowa, Polanitz, Wiszlica, etc.

From these towns Dombrowa Gornica sucked the aspirations to the development of its community, from these towns Jews came to Dombrova to settle there and start the foundations of a community life. If we talk about the development of the community of Dombrowa, it cannot be compared to the development of other communities in the towns of Poland. Before the 2nd World War, its development was not strew by roses, Whole stood up to destroy them when still in its infancy, subterranean obstacles and wickedness accompanied its putting up their roots in this piece of land, in spite of these conditions it developed educational and cultural institutions, as well as religious ones, the community life was democratic, the Zionist youth in all its variegations weer the most alert vertebral column and penetrating love to Jewry and Israel. They were the first ones to raise in our town the standard of self realization and leading the camp.

In this workers town, tens of Jewish workers rotted in the prisons for a democratic Poland as well as a socialistic one, for the equalization of each human being wherever he is, they went to the people and carried out cultural- educational activity, for the betterment of its educational standard and explanation of his economic situation, and they disawoed speciifc Jewish problems.

In this workerstown where the workers carried daily the slogans

of equality and love of nations, the Jewish labourer was boycotted from entering the heavy industries or the coal mines, all beautiful slogans which were carried, broke into splitters, when there was a need to enter a Jewish worker into the Industry.

During the antisemitic Sanazi instigation before the outbreak of the 2nd World War enemies arose, who cut off the living possibilities of the Jew in this town, who anyhow earned his living in a hard way. This instigation narrowed own his economic possibility, we mention the fact, that there was not organized a group of labourers who will stand up and befend the Jew, just the opposite they stood aside and enjoyed that misfortune.

We, the survivors, we have got a big account to settle with this workers town and its labourers, when the Nazi reigned over the town, When the blood of the Jew became licentions, many polish citizens became active partners in the annihilation of the community, in the dispossessing of the Jews from their houses and property by the Hitlerites, jumping like preys for inheriting his house and property: "you murdered and inherited", we the survitors where-ever we are, will remember this and shall till end of generation not forgive. These pages, which we are writing won't be used as a silent memorial to the community of Dombrowa Gornica, which was murdered and not brought to its Jewish grave, they won't be a morial to a dark past, but a Memorial as to what can be the fate of a community and national without any statehood, when this book will stand in the bookcase in our house before our eyes, we shall always be reminded of this community, and how they were sinned against, and shall tell from father to son to all generations so that our will shall be strengthened and that this should never be repeated in the Jewish history.

Upon the termination and signing of this Memorial book and the eulogy of the dead, of the martyrs who went on their last road with anger on their lips, we shall remember to knot them whom we mentioned and those whom we did not mention with those who remained alife. We beg their forgiveness and pardon that life's order, orders us to move and live a daily and festive life. As long as we shall walk upon the earth, its memory won't leave us and will give out a great cry why was your blood shed unnecessarily? !-

JEHUDA LONDNER

שֶׁקֶט, שֶׁקֶט, בְּנִי, נַחְרִישָׁה

המחבר: ש. קצ'רגינסקי
המתרגם: א. שלונסקי

שֶׁקֶט, שֶׁקֶט, בְּנִי, נַחְרִישָׁה!
כָּאן צוֹמְחִים קְבָרִים.
הַשּׂוֹנְאִים אוֹתָם נָטָעוּ
פֹּה מֵעֲבָרִים.

אֶל פּוֹנַאר דְּרָכִים יוֹבִילוּ,
דֶּרֶךְ אֵין לַחְזוֹר.
לִבְלִי שׁוּב הָלַךְ לוֹ אַבָּא
וְעִמּוֹ הָאוֹר.

שֶׁקֶט, בְּנִי לִי, מַטְמוֹנִי לִי,
אַל נִבְכֶּה בִּכְאֵב!
כִּי בֵּין כֹּה וָכֹה בִּכְיֵנוּ
לֹא יָבִין אוֹיֵב.

גַּם הַיָּם גְּבוּלוֹת וָחוֹף לוֹ,
גַּם הַכֶּלֶא סְיָג וְסוֹף לוֹ, –
עֱנוּתֵנוּ זֹאת
הִי בְּלִי גְבוּלוֹת,
הִי בְּלִי גְבוּלוֹת.

תּוֹר אָבִיב בָּא אֶל אַרְצֵךְ,
לָנוּ סְתַו אָבֵל.
אוֹר גָּדוֹל בַּכֹּל זָרוּעַ
וּסְבִיבֵינוּ לֵיל.

כְּבָר הַסְּתָו יַזְהִיב צַמֶּרֶת.
הַמַּכְאוֹב יִגְבַּר.
שַׁכּוּלָה הָאֵם נִשְׁאֶרֶת:
בְּנָהּ הוּא בְּפּוֹנַאר.

שטילער, שטילער, לאָמיר שווייַגן
קברים וואַקסן דאָ.
ס'האָבן זיי פאַרפלאַנצט די שונאים
גרינען זיי צו בלאָה.

ס'פירן וועגן צו פאָנאַר צו,
ס'פירט קיין וועג צוריק.
איז דער טאַטע ווו פאַרשווינדן,
און מיט אים דאָס גליק.

שטילער, קינד מיינס וויין ניט, אוצר,
עס העלפט ניט קיין געוויין,
אונזער אומגליק וועלן שונאים
סיי-ווי ניט פאַרשטיין.

ס'האָבן ברעגעס אויך די ימען,
ס'האָבן אויכעט תפיסות צוימען,
נאָר צו אונדזער פּייַן
קיין פיצל שיין.
קיין פיצל שיין,

פרילינג אויפן לאַנד געקומען
און אונדז האַרבסט געבראַכט,
איז דער טאָג היינט פול מיט בלומען,
אונדז זעט נאָר די נאַכט.

גאָלדיקט שוין דער האַרבסט אויף שטאַמען
בליהט אין אונדז דער צער,
בלייבט פאַריתומט ווו אַ מאַמע,
ס'קינד גייט אויף פאָנאַר.

לזכרון עולם במקום מצבת־אבן

משפחת אלבוים ז״ל הבלתי נשכחת

תמונה זו היא של אחת המשפחות שמצאה את סופה הטראגי במחנות ההשמדה מידי הקלגסים הנאציים. אנשים תמימים וישרים, אנשי עמל, את לחמם הוציא בכבוד, בעבודת כפיים.

אב **דוד אלבוים** ז״ל
אם **אסתר אלבוים** ז״ל
אחות **פייגוש** ז״ל
אחות **זעלדע** ז״ל
אח **ברוך** ז״ל
אחות **חנה** ז״ל
אח **מאיר יחיאל** ז״ל
אח **איציק (יצחק־חיים)** ז״ל
מנדל דפנר ז״ל (אבי האם אסתר)
נרצח ע״י מרצחים פולניים.

משפחת גלברט ז״ל
זיסל — אם המשפחה
איטקה — בת
שבע — בת
לייבל — בן
משה — בן
פרלה משה והדסה יב״ל ארוכים,
נמצאים בישראל

זכרונם לא ימוש מאתנו לעד.
ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים את שמם:
פנינה, משה והדסה אלבוים

צום אייביקן אָנדענק

מיט גרויס צער, ווייטאָק און יראת הכבוד פאַראייביק איך די נעמען פון מיינע טייערע

יעקב יזראַלעוויטש ז"ל

יעקב איזראַלעוויטש ז"ל

אויסגעזידלט געה'ארן דעם 12־טן סעפטעמבער 1942. צוערשט אויפן קאָנצענטריר־פונקט אין דאָמבראָווע, שפּעטער געטריבן געוואָרן קיין בענדין אין יתומים־הויז און צום סוף קיין אוישוויץ.
אין יענע טעג האָט עס געהייסן: נור „קאָנטראָלירן" די אינדענטיטעט־קאַרטן און גלייך זיך אומקערן אַהיים...

חנה איזראַלעוויטש ז"ל

חנה איזראַלעוויטש ז"ל

(פון דער היים: מאַיעראָוויטש)

...איבערפולט מיט זאָרג פאַרן גורל פון די קינדער און דאָך מיטן אייביקן גלויבן אין אַ נס, געטראָטן זאַלבעדריט, מיטן מאַן און יינגסטן קינד אברהמעלע, צום מוראדיקן אומקום. „און ווען חס ושלום דער נס וועט נישט געשען, זאָלט איר זיך נוקם זיין" — דאָס זענען געווען אירע לעצטע ווערטער.

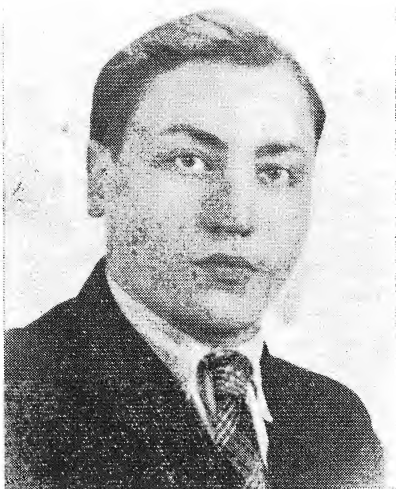
שיינדל איזראַלעוויטש ז"ל

שיינדל איזראַלעוויטש

פון אָנפאַנג יאָר 1942 געווען אין לאַגער גרינבערג. צוזאַמען מיטן ליקווידירן דעם לאַגע אין 1945 זענען גלייכצייטיק פאַרשוואונדן געוואָרן יעטוועדע שפור וועגן איר.
געווען און סימבאָליזירט דעם לעבעדיקן נערוו פון פאַדערן און מאָנען בריוו און ידיעות וועגן די ערשטע לאַגער־מענטשן אין יאָר 1940.

מאָטל איזראַעלעוויטש ז״ל

דער טאָג איז שמחת־תורה. דער 25־טער אָקטאָבער 1940 דאַטירט זיך אַלס טאָג, ווען מ׳האָט געשאַפן דעם ערשטן אַרבעטס־איינזאַץ אין זאַגלעמביע. געקומען איז ער אין לאַגער קליין־מאַנגעלסדאָרף / בראנדע. ענדע 1941 צוריקגעקומען אַהיים. אין מיטן יאָר 1942 ווידער גענומען געוואָרן אין לאַגער גרעידזליץ. די פּיינפולע ידיעה וועגן דער אויסזידלונג פון די עלטערן האָבן אים געטראָפן ווי אַ דונער. קורץ נאָך דעם איז פאַרלוירן געגאַנגען יעדער קאָנטאַקט מיט אים. אפשר אין ערפורט האָט ער געפונען זיין אייביקע רו.

מאָטל איזראַעלעוויטש ז״ל

רפאל (פולעק) איזראַלעוויטש ז״ל

אברהמעלע איזראַעלעוויטש ז״ל

אַנדערהאַלטן חדשים האָבן דעם קינד געפעלט ער זאָל ווערן צען יאָר און שוין איז זיין לעבן אונטער־געשניטן געוואָרן. צוזאַמען מיט די עלטערן, האָט ער דעם זעלבן אכזריותדיקן גורל געטיילט.

אברהמעלע איזראַעלעוויטש ז״ל

פולעק איזראַעלעוויטש ז״ל

1941. אַן איבערפאַל (אָבלאַווע) אין דאָמבראָווער געטאָ. פולעק אַנטלויפט אויף דער אַרישער זייט. די יידישע מיליץ אין געיעג נאָך אים. פאַלט אין חלשות. די דייטשן פאַרציכטן און ווילן אים דאָס מאָל באַפרייען. די יידישע מיליץ וויל נישט פאַר־ציכטן און ער ווערט געשיקט אין לאַגער קיין סאקראוון בירקענהיים. ווערט פאַרלעצט אין פוס. אין אויגוסט 1942 ווערט ער צוריקגעשיקט אַהיים. די ערשטע סטאַנציע איז דער דורכגאַנגס־לאַגער אין סאָסנאָוויץ. דאָרט טרעפט ער זיך צופעליק מיט זיין לעבן־געבליבענע שוועסטער צעשאַ, וועלכע פאָרט אין לאַגער. פולעק אַנשטאָט עפעקטיוו אַהיימקומען, ווערט פאַרפולקאָמט צו דער צאָל... און ווערט אָנגע־שלאָסן צו אַ טראַנספאָרט קיין אוישוויץ.

ת. נ. צ. ב. ה.

אייביק וועלן זיי בלייבן אין מיין זכרון

גוטשע גיטלר איזראַעלעוויטש

לזכר היקרים

אבינו ר׳ **יעקב דוד בייטנר** ז״ל

אמנו **שרה פרל בייטנר** ז״ל
צדקנית גומלת חסד לרבים

אשר נפטרו בארץ והובאו כאן לקבורה

נחמן ומשפחתו הי״ד

לייבל ואשתו הי״ד

אשר הושמדו ע״י הצורר הנאצי מבלי שנדע איפה
נקבר עפרם.

יהיה ספר זה נר לנשמותיהם אשר פעמו אתנו כל עוד היו בחיים.

המנציחים:
מרים, צילה, יחזקאל, שושנה,
אברהם וטוביה בייטנר

לזכר משפחת אייבושיץ

אבי ר׳ **מאיר אריה** ז״ל, נפטר ז׳ תמוז תש״א (1941)

אמי **חיה צימה** ז״ל, נפטרה ח׳ כסלו תש״א (1941)

אחי **ראובן**, נפטר

אחי **אברהם**, אשתו **שיינדל** וחמשת ילדיהם
שניספו בשואה בשנת 1942, הי״ד

אחי **יהונתן**, אשתו **פריידל** ושני ילדיהם שניספו
בשואה, הי״ד.

אחותי **ליבה רייזל**, בעלה **צבי** ובנם היחיד, שנספו
בשואה, הי״ד

המתאבלים:
רחל (איבושיץ) לב ובעלה **אברהם**

לזכר יקירינו

אבינו ר׳ **יצחק אוקס** ז״ל

איש חסד ורב פעלים — נפטר בדומברובה

אמנו מרת **חיה שרה אוקס**, הי״ד

אחנו **יהודה אוקס** עם אשתו **שרה** ובנם **שמעון**

אחותנו **אסתר אוקס**

נרצחו ע״י הנאצים ימ״ש

המנציחים:
דבורה ריכרט־אוקס
מרים שרויטמן אוקס

לזכרון נצח

מרה אני מבכה את מותם של הורי, אחותי ואחי האהובים והיקרים
אשר נגדעו ביד אכזרית ואין לי תנחומים

פרימיט'ל אונגר, הי"ד

אבי ר' **איטשה אונגר** ז"ל
איש חסיד היה ממיסדי בית ספר „מזרחי"

אמי **פרימטיל אונגר** ז"ל

אחותי **בלקה אונגר** ז"ל

אחי **לייבל אונגר** ז"ל

נספו בשואה בגירוש הכללי של יהודי העיר ע"י הרוצחים הנאציים,
ולא זכו להגיע לקבר ישראל. הי"ד.

יצרור ה' את נשמותיהם בצרור החיים.

בלקה אונגר, הי"ד

לייבל אונגר הי"ד

המנציחה את זכרם לעד
סלה יעקובסון־אונגר

ראובן בן דוד ארנפריד, בנו של ר׳ יעקב דוד והניה ארנפריד ז״ל מזגושע אשר בזגלמביה הפולנית, נכד של ר׳ ישראל משה וחנה׳לה לויט ז״ל, מעלה על הכתב את הגיגי לבו, ביגון ואנחה. מחשבות אלו לא נתנים להפרדה מקצב חיי יום יום האפורים.

הורים וקרובי יקרים!

איכה אתהלך עלי אדמות ולא אעשה את המעט למען זכרונכם שנתנת לי על דפי ספר יזכור של קדושי קהילת דומברובה גורניצ׳ה.

עברו קרוב ל־35 שנה שעזבתי את גלות פולין הדוויה, עם משפחתי ועם אחותי יהודית שהודות ר׳ וואווע פיינער ז״ל, אשר המציא לה את התעודות הדרושות יכלה להגיע ארצה ולהקים משפחה לתפארת.

יעקב דוד ארנפריד ואשתו הניה ז״ל

הגעתי ארצה מ„החלוץ המזרחי״, עברתי את כל יסורי קליטה שבזמנו עבר עולה חדש. בכך קיימתי את האמרה: ארץ ישראל נקנית ביסורים. לא אצא ידי חובה, אם לא אזכיר את כל משפחתי שמנתה מאות נפשות מכל סביבת זגלמביה, בראש וראשונה את סבי ר׳ **ישראל משה** ז״ל, גבה הקומה, ספוג תורה וחמה של אדמו״רי חצר זו, ה„טיש־זיצער״ הקבוע שלהם. היה ואם לא יכול להגיע לאלכסנדר, היה מגיע לרבי מקרימילוב. ידע ש״ס בעל פה, הגה בהם יומם ולילה. איש ללא פשרות בעיקרי התורה, לבדם היה מקיימם בכל מאודו ונפשו. היה משכים קום טרם השחר עלה, היה לומד בבית או בבית המדרש וקיים מצוות קטנות כגדולות.

ישותו לא היתה נתונה לחיי שעה, לכן פרנסתו היתה בנמצא בצמצום. התפרנס ממכירת שמרים, מצה־שמירה בימי פסח ואתרוגים בימי חג סוכות. לא חי ברחבות, אך תמיד שמח בחלקו. הקים משפחה ענפה שהמשיכו דרכו בתורה ובמעשים טובים.

סבתי **חנה׳לה** היתה אשה צנועה וצדקנית. כמעט ולא הרבתה בשיחות, היתה פעילה בחברת נשים צדקניות, הכנסת כלה וכו׳. בפעילותה בחברת קדישא קיימה אחת המצוות של חסד של אמת. היתה מלווה את בעלה ר׳ ישראל משה בכל אורח חייו החסידיים.

אבי ר׳ **יעקב דוד** ז״ל — יליד ז׳רקי, מחסידי סקרנוביץ וטריסק, איש חסיד היה. כל חייו היו קודש לתורה ולגמילות חסדים ועזרה לזולת. גם הוא כסבי כל ישותו היו נתונים לקדש שם שמים, לכן העול של פרנסת הבית היה מוטל על שכמי אמי הנה׳לה ז״ל. מצוות הכנסת אורחים היתה אצלו מצווה ראשונית שבשום אופן לא וויתר עליה. הבית היה פתוח לכל יהודי . לא היה שבת או חג שלא יהיו סובים סביב שולחנו אורחים. פניו קרנו משמחה

רבקה (בלצ׳ה) ארנפריד ז״ל

ביודעו שמקיים את מצוות הכנסת אורחים. המצ־וה השניה שקיים אותה בכל מאודה היתה צדקה. עשה הכל בצניעות ובענווה. המצווה השלישית שקיים בדבקות היתה לימוד תורה.

ככה התהלך עלי אדמות עד שהצורר הנאצי גרם למותו. נפטר בגל חמישים בגיטו דומברובה, קברוהו בבית העלמין שם.

אמי **הנה׳לה** ז״ל — אשת חייל היתה. ירשה מסבי את מרצו, עול פרנסת הבית והנהלת העסק היו מוטלים על שכמה, נהלה את זה בכבוד ובהצלחה. אם אבי היה יכול לשבת ולעסוק בתו־רה ולקיים מצוות, הרי זה הודות לאמי שהיתה בטבעה אשה טובת לב וכבדה את אבי. מצאה לה גם כן שעות פנויות לעסוק בצורכי ציבור ולעזור לנזקק. הצורר הנאצי מצא גם אותה ונשלחה בשנת 1942 לאושביץ ושם נספתה. הי״ד.

את אחי ואחיותי **מנדל, אברהם׳לה, ברצ׳ה רבצ׳ה וצשה** אני מזכיר ושואל

אברהם ארנפריד ז״ל

בכאב צורב ובזעם עצור: על מה ולמה נרצחו והם עודם כה צעירים? הי״ד.

דודי **בן־ציון לויט** ואשתו **גולדה׳לה** (מבית: אייזמן) ושלושת ילדיהם נספו גם הם בשואה האיומה.

דודותי מצד אמי: **הנדה׳לה, רבקה׳לה ופאה׳לה** — כולם נספו עם בעליהם וילדיהם. הי״ד.

מנדל ארנפריד ז״ל

אבכה מרה את יהודי זגושה. יהדות זו, שמנתה קרוב ל־40 משפחות, היתה אמנם קטנה במספרה אך גדולה במעשיה הטובים ובפעילותה הציונית. הדור הצעיר היה מאורגן בתנועות נוער ציונית מגשימות ועלו ארצה טרם בא הנוגש והכרחם לזה. היו לה בתי תפילה, חדרים, ילדי בית רבן קבלו חינוך דתי לאומי. למרות היותה מיעוט בין רוב גויים ידעו לשמור על צביונם הלאומי הדתי.

במה נתנחם ביגון הגדול באבדן משפחות אלו? נתנחם במדינת ישראל המשוחררת והקמת דור חדש לשא יתן שדבר כזה יקרה שנית בתולדות ישראל.

ראובן (גצל) בן דוד ארנפריד

חיה שרה איזנברג מבית ינובסקי

אנו מבכים את מותם של הורינו היקרים והאהובים,
אין לנו מנחם

אבינו **מנלה איזנברג** ז"ל

אמנו **חיה שרה איזנברג** ז"ל

שנספו בשואה יחד עם כל יהודי דומברובה מידי הרוצחים
הנאצים, הי"ד, ולא זכו להגיע למנוחת עולמים.

ת. נ. צ. ב. ה.

זכרם ישאר בנו לעד.

משה, הרשיל ודוד איזנברג, ישראל

הורי היקרים

בעריש־שמואל וגיטל גלברד ז"ל

נספו בשנת 1942 בדומברובה גור' יחד עם קדושי הקהלה

יהי זכרם ברוך

המתאבל מרה:

חיים ראובן גלברד, רמת־גן

נ ש מ ת ם ע ד ן

בעלי ואבינו האהוב והיקר

שלמה בן יעקב **גרושקה**

ז"ל

נפטר באלול תשכ"ה בארץ

זכרו לא ימוש מאתנו לעד.

ת. נ. צ. ב. ה.

המבכה:

לאה וילדיה

הוריו: **יעקב גרושקה** ז"ל

אסתר גרושקה בת מרדכי לייב מיודאוניק

נספו בשואה יחד עם הקהלה המעונה הדומברובאית, הי"ד

זאָל פאַראייביקט ווערן דער זכרון פון
מיינע טייערע

פאָטער **גרשון בלק**, הי"ד

מוטער **חנה בלק**

מאיר בלק

זיין פרוי און טאָכטער **בלומה שרה**

מענדל בלק

זיין פרוי **מאַניע** און זון **דוד שמחה**

משה בלק, זיין פרוי און זון

אַלע אומגעקומען אין 1943 אין אוישוויץ

זייער זון וואָס וועט זיי קיין מאָל נישט פאַרגעסן

לייזר בלק (ישראל)

פאַריתומט און פאַראיינזאַמט געבליבן פון דער גאַנצער פאַרצווייגטער חשובער

פאַמיליע ביאַליסטאָק

וועלכע איך טו פאַראייביקן אין דעם יזכור־בוך

פאָטער **משה ביאַליסטוק** ז״ל
אומגעקומען אין אוישוויץ

מוטער **נחהביילע ביאַליסטוק** ז״ל
אומגעקומען אין אוישוויץ

שוועסטער **רגינה**
אומגעקומען אין אוישוויץ

שוועסטער **רחל** מיט איר זון **פייוול**
אומגעקומען אין פינסק

שוועסטער **געניע** — דערשאָסן געוואָרן
אין דאָמבראָווע מיט איר מאַן;
שוועסטער **לאה** — אומגעקומען אין פינסק

שוועסטער **רוזשקע**
אומגעקומען אין וואַרשע

פעטער **משה־דוד רייכמאַן**
אומגעקומען אין אוישוויץ

ברודער **שמואל**, אומגעקומען אין וואַרשע;
ברודער **קאָפל**, אומגעקומען אין טרעבלינקע

ברודער **אלימלך**, געשטאָרבן יונג
פון אַ טיפוס־עפּידעמיע אין דאָמבראָווע

פאַרערט זייער אָנדענק:
אלקסנדר ביאליסטאָק, אמעריקע — בופאלאָ
שלמה ביאַליסטאָק, טאָראָנטאָ — קאַנאַדע

בשעתן פאַרענדיקן דרוקן די נעקראָלאָגן פון די אומגעקומענע, איז צו אונדז אָנגעקומען די טרויעריקע ידיעה, אַז אונדזער טייערער פריינד שלמה ביאַליסטאָק איז נפטר געוואָרן אין קאַנאַדע. אונטן געבן מיר זיין ביאָגראַפיע געשריבן דורך זיין זון פראַנקי אין ענגליש.

FRANKI BIALISTOK

MY FATHER SHLOMO

Shlomo (Sioma) Bialystok was born on September 23rd., 1909 in Dombrowa Górnicza, the 9th. of 10 children of Moshe, a merchant, and Necha Bajla. He was the youngest of five sons. Shlomo went to the Jabna School in Bedzin, leaving in 1926 to help support his elderly parents. He was first employed for several years by the Furstenberg Company, where he worked as a laboratory technician and a build-

ing superintendent. From 1929—31, he worked as a technician in an operating theatre under the famed surgeon Dr. Hladyj in Krakow.

During his youth, Shlomo was very active in Jewish youth and sports groups, an involvement which continued strongly, in his later years. As a young boy, he became a member of Hashomer Hatzair and the Ha-Koach sports club. Later, in Warszawa, he was a member of the Maccabi Sports organization. He became proficient as a skater and tennis player, and was an instructor in both. Skiing, however, was his first love. He won a 3rd. place bronze medal in the 1933 Maccabiad in the 10 kilometre cross-country event.

In 1931, Shlomo moved to Warszawa, where in addition to this work with Jewish social welfare groups, he was employed as an agent for the Assecurazioni Generali Trieste. In September 1938 he met a pretty, dark-haired bookeeper, Rebeka (Rena) Rozenbaum. Thir courtship lasted until July 30th. 1939, when they were married. Fleeing the Nazis, Shlomo was caught by the Russians after the partition of Poland on September 17th. He and his wife were subsequently sent by the Russians to a forced-labour camp for refugees near Kotlas. Being released in September 1941, Shlomo and Rena went to Andizan, Uzbekistan until April 1946. During those 4½ years, they saw the privations that a dictatorial regime and a war-time economy imposed on a primitive, semi-literate people. Working for the department of health, Shlomo and Rena saw, first-hand, the corruption within Stalin's bureaucracy.

Returning to Poland one year after the war, Shlomo and Rena saw a country totally devastated by war. They learned of the tragedy that befall the Jewish people in general, and their family in particular. Not one of the relatives that remained in Poland in 1939 survived the war. In June 1946, their only child, a son Franklin, was born in Lodz.

Unable to tolerate further existence under a Communist aegime, Shlomo, Rena and Franklin left Poland in October 1947 and sailed to America. They lived for a short while with Shlomo's lone surviving brother, Alex, in Buffalo N. Y., and then moved to Canada. Because he didn't know English, Shlomo was forced to work as an agricultural labourer. In 1949, he moved to Toronto to join his family and worked as a photograher and real-estate agent. The Bialystoks suffered greatly in their first several years in Canada. Unable to make ends meet, they lived on the edge of poverty. Added to this, the near-death of Rena in 1951 because of a serious spinal operation plus a back condition that Shlomo contracted while working on the farm.

In 1956, Shlomo entered upon his career as a home-builder. Drawing on his experience as a construction foreman in Poland, plus unbelievable energy and a great capacity for assimilating new techniques and ideas, Shlomo slowly became respected as an outstanding craftsman, and an honest businessman.

Meanwhile, he became actively involved once again, in Jewish social welfare organzations. He was a founding member of the Zaglembier Society and a key figure in the Israeli Bond Drive. He contributed generously to the foundation of the State of Israel, as well as to needy individuals of all races and religions. Perhaps, this quality of unselfish giving was his greatest virtue. Very often when helping someone in need, he didn't want anyone to know about the work that he was doing. Shlomo was instrumental in starting a scholarship fund for needy Israeli children through the Histadrut Amal scholarship program, and for the faculty of History at the Hebrew University in Jerusalem. In 1967, he headed the Israel Emergency Campaign for the Zaglembier Society.

Shlomo and Rena visited Israel on three ocassions: in the summer of 1959, spring of 1967 and spring 1969. Both were very closely attached to the country and they both possessed a great deal of knowledge of the roots of Israel and Zionism, because of their involvement with Hashomer Hatzair in the youth.

Shlomo died suddenly from a liver condition on October 16, 1969 less than a month after his 60th. birthday. A robust, energentic and open man, his death was a shock to the Jewish community in Toronto and a tragic loss to his wife, son, friends and relatives.

מיינע טייערע און
אומפאַרגעסלעכע

יאָסקע ברייטבאַרד
הי״ד

מיט זיין פרוי און קינדער

מיין מוטער
לאה ראַזמאַרין
הי״ד

מיט איר זון **אברהמעלע**
הי״ד

דאָס איז נאָר אַ קליינע
טייל פון מיין גאַנצער
משפחה וואָס איז אומ־
געקומען אויף קדוש השם

פאַמיליע ראָזמאַרין ז״ל

מיין פאָטער **שלמה** — געשטאָרבן פאַרן קריג.

באַווײנט זיי.
העלען שעכטער (ראָזמאַרין), קאַנאַדע

ל ז כ ר

אבי ר׳ **אברהם יצחק גיטלר** הי״ד,
איש עמל ונקי כפיים

אמי מרת **חנצ׳ה** ה״יד

אחות **פעסל** הי״ד

אחי **בעריש** הי״ד

ויתר בני משפחה וילדיהם

שנרצחו ע״י קלגסי היטלר על לא עוון בכפיהם.
חטאם היחיד היותם יהודים ורצונם לחיות כיהודים.

יהיי זכרם צרור בזכר קדושי קהלת דומברובה־
גורניצ׳ה ומיכוב

הבת שתוסיף לשאת את זכרם
על לוח לבה עד סוף ימיה

יוכבד מאירזון מבית **גיטלר**

לזכרון עד

ארליך שרה עם בנה שמואל ובתה ללה הי״ד

בני קרובי משפחתי היקרים והאהובים

דודתי **שרה ארליך** ז״ל
בנה **שמואל ארליך** ז״ל
בתה **ללה ארליך** ז״ל

נספו בשואה ביחד עם קהלת דומברובה־גורניצ׳ה
ת. נ. צ. ב. ה.

הדסה גולדרייך, ישראל
מבית אלא זילבשטין

יזכור ה׳

את נשמות יקירינו הזכות והטהורות שנרצחו בידיהם הטמאות של הנאצים

הורי **משה ופרלה בייטנר** הי״ד

הובלו לטבח באוישביץ בשנת 1942

אחותי **רבקה**

נפטרה בשנת 1945 ממגיפת טיפוס בברגן־בלזן

שלושה ימים לאחר גמר המלחמה.

המתאבלת מרה

בתם **מרים נבל**, חיפה

משפחת משה׳ל ביטנר

הבן **אלקס ארליך** (ארצות הברית)

מנציח בכאב וביגון את

אביו **לוזער** ואמו

שנספו בשואה

יחד עם כל קהילת דומברובה

יהי זכרם ברוך

גלעד

לזכר יקירינו

אבי ר׳ **שלמה ברוקנר** ז״ל, נפטר 1938

אמי **זיסל ברוקנר** ז״ל

אחיותי **מרים ויענטל**

אחי **יצחק, יוסף ויעקב**

נספו בשואה

כל עוד אתהלך עלי אדמות זכרונם לא ימוש מלבי

בתם ואחותם

בלה וייך (בריקנר)

לזכרון נצח

מרים בייטנר הי״ד

ר׳ חיים טוביה בייטנר ואשתו פוריה

אהרון בייטנר הי״ד, עלוי נועד לגדולות

אבי ר׳ **חיים טוביה בייטנר**, נפטר בניסן תר״פ, 20 מרץ 1920
איש שחייו היו קדושים לחיי צבור

אמי מרת **פוריה בייטנר** מבית זילברברג,
נפטרה בכ״ב באייר תש״א, 19 מאי 1941

אחותי **מרים**, נספתה באושביץ בתשעה באב, 9 באוגוסט 1943

אחי **אהרון**, נספה באושביץ בסוף 1944 תש״ד

יהי זכרם צרור בזכר החיים

מנציחה:

רבצ׳ה בייטנר, בת־ים

לזכרוו עולם

איכה נרצחו בני משפחתי האהובים והיקרים:

אהרן באליצקי ז״ל

ביילה באליצקי ז״ל

דוד באליצקי ז״ל

ב־12.8.1942 נלקחו למקום הריכוז ומשם הועברו לאושביץ. הי״ד.

זכרם לא ימוש ממני לעולם — ת. נ. צ. ב. ה.

נחה שטרום (באליצקי)

לזכרון עולם, במקום מצבת־אבן

הורינו, אחיותינו, אחינו ובני משפחותיהם האהובים והיקרים

ר׳ מנדל מנחם בליצקי ז״ל

בליצקי בילה

אבינו **מנחם־מנדיל בליצקי** ז״ל

אמנו **לאה בליצקי** ז״ל

אחותנו **בילה שייקביץ־בליצקי** ז״ל

בעלה **שמואל שייקביץ** ז״ל

ילדיהם: **רחלה ודודל שייקביץ** ז״ל

אחינו **דב־בריל בליצקי** ז״ל

אשתו **גוטה בליצקי** מבית גלייטמן ז״ל

בתם **בלושה בליצקי** ז״ל

הי״ד.

שנרצחו ע״י הנאצים הגרמניים בשנת 1942.

ת. נ. צ. ב. ה.

זכרונם לא ימוש מאתנו לעולם.

המנציחים:

אהרן, בלומה, טוביה ושמעון בליצקי

בליצקי גוטה (גלייטמאן)

בליצקי בלישה הי״ד

ל ז כ ר

אבי ר׳ **שלמה בוכבינדר** היקר באדם ז״ל

נפטר בשנת 1929

נפש לאמי האהובה **שרה בוכבינדר** ז״ל

אחותי **חוה**

אחי. **אלימלך העלוי, יונס וחיים לייב**

אשר הושמדו ע״י הגרמנים רוצחי עמנו.

תהדהד זעקת מותם על לא עוון בכפם באוזני העולם לעולמי עד.

זכרונם לא ימוש מלבי לנצח.

פלה קראקאואר לבית **בוכבינדר**

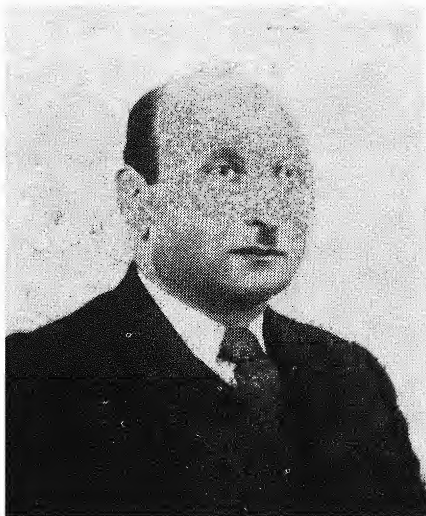
(קבוץ עין־המפרץ)

יזכור

אונדזערע ליבע און טייערע עלטערן

יחיאל־אהרן גראָסמאַן ז״ל, זון פון מרדכי,
געבוירן אין דאָמבראָווע גור׳ אין יאר 1890

חיה־שרה גראָסמאַן פון דער היים יודקעוויטש, ז״ל,
טאָכטער פון געלאַ,
געבוירן אין דאָמבראָווע גורניטשע אין יאר 1891.
אין יאר 1943 אויסגעזידלט געוואָרן קיין אוישוויץ
צוזאַמען מיט אַלע דאָמבראָווער יידן
און אָרט אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים.

יחיאל אהרון גראָסמאַן, הי״ד

זייער געשטאַלט וועט אייביק בלייבן אין אונדזער האַרץ.
יהי זכרם ברוך

אין טרויער פאַרבליבענע זין:

הערמאַן גראָסמאַן
העניעק גראָסמאַן
יחזקאל גראָסמאַן
דוד גראָסמאַן
אַמעריקע, אויסטראַליע

חיה שרה גראָסמאַן, הי״ד

נשמתם עדן

אַחי ואחותי היקרים והאהובים:

אברהם ישעיה דומברוביץ ז״ל
רייזל דומברוביץ ז״ל
בלימה דומברוביץ ז״ל
דוברה דומברוביץ ז״ל
דבורה מרים דומברוביץ ז״ל
צירל לאה דומברוביץ ז״ל

הקדושים והטהורים שנרצחו ע״י הנאצים, הי״ד.

ת. נ. צ. ב. ה.

מנדיל דומברוביץ

ליקירנו שלא נשכחם

שנרצחו בידי טמאים

אבינו **מרדכי** בן יואל **הימלפרב** ז״ל
אמנו **שרה הימלפרב** ז״ל
אחינו: **דוד יעקב**, אשתו וילדיו
מנדל — נפטר לפני פרוץ המלחמה
יואל וולף — נספה באוישביץ
יצחק — נספה בוורשה 3 חדשים לפני פרוץ המלחמה
אלימלך ומשפחתו — נספו באוישביץ

יהי זכרם ברוך לנצח

שלום ישראל ולאה הימלפרב (ישראל)

זכור תזכור!

אייזיק גוטרמן ז״ל

אַז מיינע ליבע

פאָטער ר׳ **אייזיק גוטערמאַן** ז״ל

מוטער **בלומאַ גוטערמאַן** ז״ל

שוועסטער **חנה־לאה** ז״ל

זענען אומשולדיק דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשע נאַצים בלויז דערפאַר ווייל זיי האָבן געוואָלט בלייבן יידן.

זאָל זייער אָנדענק בלייבן פאַרבונדן מיטן געדאַנק פון די מיליאָנען יידישע פאַרפייניקטע

טוט זיי באַוויינען אייביק

זייער טאָכטער **רבקה שלעזינגער**

פון דער היים **גוטערמאַן**, אַמעריקע

את ההורים **אליעזר ואסתר דפנר**

שנלקחו ע״י הנאצים ימ״ש בזמן האויסזידלונג בדומברובה לאושביץ ושמה נספו, הי״ד.

אחי **משה** יחד עם גיסו **משה מינץ** מזומבקוביץ

נהרגו ב־1939 בסלאבקוב על הגשר מיד עם כניסת הגרמנים ימ״ש יחד עם כמה מאות יהודים, הי״ד.

אחותי **שרה מינץ** לבית דפנר

נלקחה יחד עם בנה **משה** בן $3\frac{1}{2}$ (ע״ש אביו שנהרג בשנת 1939) לאושביץ ביוני 1943 ושמה נספו, הי״ד.

אחי **מרדכי** (מוטק)

נלקח ב־1944

עם קראנקנטראנספורט

לגריליץ ושם נעלם, ה״יד.

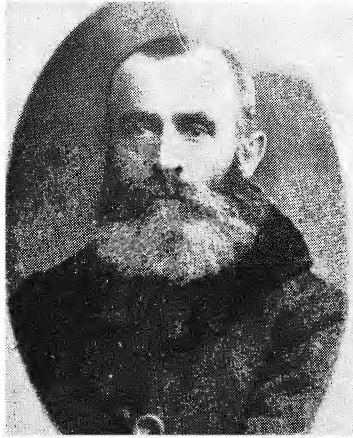
משפחת דפנר הי״ד

הכותבת בדמע

נוסבאום בלה מבית **דפנר**

מדומברובה גורניצ׳ה

אַ פֿאַרצווייגטע יידישע משפחה, וואָס האָט געשלאָגן וואָרצלען אין יידישן לעבן אין שטאָט אַ פּאָר דורות — געפֿאַלן דורך ברוטאַלע הענט

פֿאָטער ר׳ **ראובן שלמה** הכהן **גראָספּעלד** הי״ד
אומגעקומען אין אוישוויץ

מוטער **שרהלע גראָספּעלד** (נפטר געוואָרן אין י. 35)

שוועסטערן: **חנהטשע** — נפטר געוואָרן

טובהלע, פרומעט, חיה (הערלאַ)

און **אסתר** — אומגעקומען אין אוישוויץ

שרה׳לה גרוספלד ז״ל

ר׳ ראובן גרוספלד

ברידער: **אברהם־משה** — נפטר געוואָרן אין ישראל

פייוול, שמעון און **מרדכי** (מאָטל) —
אומגעקומען אין אוישוויץ

דאָס האַרץ וויינט און טריפט נאָך די וואָס זענען אומגעקומען בלויז דערפֿאַר ווייל זיי זענען געווען יידן.

דער זכרון פֿון דער גאַנצער פֿאַמיליע וועט אייביק בלייבן אין אונדזערע הערצער.

יעקב, גוטשע, און **גרשון גראָספּעלד**

שמעון וואלף ווייסזאַלץ ז״ל

על הורי שניספו בשואה הי״ד

על אחי שנרצחו במחנות המוות

על אחיותי שנשרפו במשרפות

על ידי עמלק הגרמני ימ״ש

אלה אזכרם
ולא אשכחם לעולם

אשתו של שמעון וואלף ווייסזאַלץ

השריד היחיד
שמואל ויסזאַלץ

יזכור ה׳

את נשמת בננו היחיד, האהוב והיקר

מיכאל בן מאיר גליקסמן ז״ל

נולד ד׳ אלול תש״ז.

נספה בתאונת עבודה ביום י׳ סיון תש״ל בדמי עלומיו.

ת. נ. צ. ב. ה.

קוים לדמותו

בננו מיכאל ז״ל עלה אתנו ארצה בשנת 1950 מפולניה. למד בבי״ס יסודי דתי „עציון" בתל־אביב. היה תלמיד חרוץ ושקדן. תמיד מוכן היה לבוא לעזרת חבריו, ולפיכך כולם חבבו אותו. בהמשך למד אלקטרוניקה בבי״ס טכני ואחר כך יצא להשתלם בארה״ב. כשהגיע זמנו להתייצב לצבא, חזר ארצה, התגייס לצה״ל ושירת ביחידה מיוחדת של חיל־האויר, בה גם השתתף במלחמת ששת הימים. גם פה אהוב היה על חבריו ומפקדיו בגלל חריצותו ואפיו הטוב.

אחרי שחרורו מהצבא הכיר בת קבוץ „בארות יצחק" מתנועת הפועל המזרחי. עמה בא בברית הנישואין בל״ג בעומר תש״ל. וכאשר קווינו לראות באושרו־אושרנו, ירד עלינו פתאום האסון הגדול, ונפשנו קשורה בנפשו.

עם פטירתו הסתלק מאתנו בן מסור ונאמן לנו, לעמנו ולמולדתנו.

וי על האי שופרא דבלי בארעא.

הוריו: **מאיר ואסתר גליקסמן**

ציון ליקירינו אשר זכרם לא ימוש מאתנו לעולם

אבינו **מאיר** בן ברל ומינה **מנטליק** ז״ל

אחיותנו: **הינדה ורחל**

פסל לשצינה בת מאיר מנטליך ז״ל

חיה בת מנדל ופסל לשצינה ז״ל

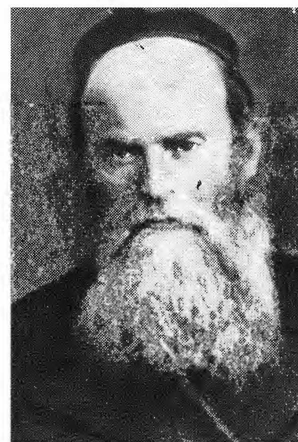
פריידל בלומה בת מנדל ופסל לשצינה

גיסנו **מנדל לשצינה** ז״ל

אחינו **ברל** בן פסל ומנדל **לשצינה** ז״ל

ת. נ. צ. ב. ה.

שרה הונג לבית **מנטליק**
מינה גולדמינץ לבית **מנטליק**
רבקה גרינולד לבית **מנטליק**

מאיר מנטליק ז״ל
ראש המשפחה

מיינע טייערע

געליבטע פרוי **דבורה גיטל** (אין מיטן בילד) פון דער היים גיטערמאַן
אומגעקומען אין אוישוויץ, 1943, מיט מיין טעכטערל **ליבע** (12 יאָר)

יידל גוטרמן ז״ל

אויפן בילד לינקס:
פרוי **רבקה סטאַווסקי**
פון דער היים: גליקסמאַן
געשטאָרבן אין אַמעריקע

אויפן בילד רעכטס
פרוי **גליקסמאַן**
פון דער היים: גיסעלעווסקי
אומגעקומען אין טרעבלינקע

מיין שווער **יידל גוטערמאַן**
אַן אַלעקסאַנדער חסיד
געשטאָרבן אין 1936

פון רעכטס צו לינקס:
פרוי גליקסמאַן (גוסלבסקי),
גיטרמן דבורה אשתו של גליקסמאַן
רבקה גליקסמאַן

יידל גוטערמאַנס זין:
יוסל (רעכטס), **בערל** (לינקס)
יוסל (רעכטס) — אומגעקומען
דורך פוילישע פאַשיסטן
בערל (לינקס) — אומגעקומען
אין לאַגער רייכנבאַך.

די צוויי קינדער:
מיין טעכטערל **ליבע** (לינקס)
און מיין שוועגערינס טעכטערל

אַלע אומגעקומען דורך די
היטלעריסטישע גענגסטער
ימ״ש.

פון רעכטס: מיין שוועגערנס טעכטערל
פון לינקס: מיין טעכטערל לובה ז״ל

יוסל גוטרמן בערל גוטרמן

עס באַוויינט זיי אייביק

מאיר גליקסמן, תל־אביב
גוטרמן, פראַנקרייך

לזכר

אבי **יהודה צבי גליקסמן** ז״ל
הפעיל בעניני צבור

אמי **דבורה גליקסמן** ז״ל

אחיותי **פרידה ושרה** ז״ל

היד רועדת, הלב מתכווץ ודואב, הנפש מתייסרת ביסו־רים, העיניים דומעות דם, המחשבה לא נותנת מרגוע — הורי אהובי, קרובי ומכירי אינם!!!

תמיד הערצתיכם על טיב לבכם ומסירותכם לזולת. נטעתם בלבי שאיפה לציון, מטרות נעלות על אנושיות, חנוך יהודי. כל זה נתן לי הכח לעבור האש של הגיהנום, להתגבר על רצון השמדה של הנאצים ימ״ש.

זכרונכם לא ימוש מקרבי לעד

יהי זכרונכם ברוך

בנכם **יחזקאל**, חולון

ציון ליקירינו אשר זכרם לא ימוש מאתנו לעולם

אבינו **משה** בן יעקב ורבקה **גרינולד** ז״ל

אמנו **שרה־רוחמה** בת יוסף ואסתר־רחל נוימן ז״ל

אחותנו **רבה** ז״ל

אחותנו **רייזל** ז״ל

רבקה גרינולד ז״ל

דודנו
יוסף זונבנד

דודתנו
מאטל זונבנד
לבית גרינולד

דודתנו
אסתר קולין
לבית זונבנד

בעלה
יעקב קולין

ת. נ. צ. ב. ה.

יוסף גרינולד
אסתר דרקסלר מבית **גרינולד**

צום אייביקן אָנדענק

נשמתם עדן

מיט צער, ווייטאָק און יראת הכבוד פאַראייביק איך די הייליקע נשמות פון מיינע ליבע און טייערע עלטערן, שוועסטערן און ברידער

נחמה גאָלדבלום ז״ל

יוטה גאָלדבלום ז״ל

וועלכע זענען אומגעקומען אין די טויטן־לאַגערן דורך די נאַצישע מערדער און נישט געקומען צו קבר ישראל.

זייערע ליכטיקע געשטאַלטן וועלן אייביק בלייבן אין אונדזער זכרון.

שרה פרוכטר (גאָלדבלום), ישראל
אברהם גולדבלום, קאַנאַדע

צום אייביקן אָנדענק

מיט יראת הכבוד פאַראייביקן מיר דעם אָנדענק פון דער פאַמיליע דאַנציגער

רבקה איטה דאַנציגער, פון דער היים רויזענצווייג, ז״ל **חיים זאב דאַנציגער** ז״ל

פעלאַ נוסבאַום, פון דער היים דאַנציגער, און איר טאָכטער **עוושאַ** ז״ל

מאַניאַ שיוועק, פון דער היים דאַנציגער ז״ל

איר מאַן **מאַניעק שיוועק** און זייער טאָכטער **האַלינקאַ** ז״ל

אַדעלאַ דאַנציגער ז״ל **פראַניאַ דאַנציגער** ז״ל **רוכטשע ברט** ז״ל

די פאַמיליע דאַנציגער ז״ל האָט געהערט צום בעל־הביתישן שטאַנד און געווען אַ טיפּישער מוסטער פון יידישן מיטל־קלאַס .דורך פלייסיקייט, פיל יאָרן אַרבעט און אַ שפּאָרזאַם לעבן, האָט מען זיך דערשלאָגן צו אַ גאַלאַנטעריע געשעפט און צו אַ מיטאייגנטימער פון אַ הויז אויף אָקשעי גאַס

פאַרוואָרצלט אין יידישן פאָלקסטום האָט מען געפירט אַ טראַדיציאָנעלע יידישן שטוב צו איר גלעגן קומען געלט־זאַמלער פאַר אַלע פילאַנטראָפּישע און געזעלשאַפטלעכע צוועקן און קיינער איז נישט אַוועק מיט ליידיקע הענט.

אין דער היטלער־קאַטאַסטראָפע איז אויך די פאַמיליע דאַנציגער אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע דאַמבראָווער יידן.

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחה בכאב : **סלה חולבה־דאנציגער**

פון **מכושה גולומב** (לבית פלדברג) צום אָנדענק פון דער פאַמיליע

לייב הערש און **נעכע דבורה**, זייערע זין **אברהם** און **מלך ויינשטיין** ז״ל

אברהם מלך וויינשטיין הי״ד אין זיין לעצטן וועג

אייניקע ווערטער:

לייב הערש און זיין פאַמיליע זענען געווען פון די ערשע דאָמבראָווער בעלי־בתים, וואָס האָבן פאַרלאָזט דעם גלות און עולה געווען קיין ישראל נאָך אין די צוואַנציקער יאָרן געווען אַ פאַמיליע פון תלמידי חכמים, תורה און מצוות האָבן זיי שטענדיק באַגלייט. און מיט דער פולן יידישער און ציוניסטישן גלויבן האָבן זיי פאַרלאָזן אַ גוטע פרנסה אין דער אַלטער היים און זיך געזעגנט מיט דער דאָמבראָווער קהילה און אַזוי האָבן זיי גערופן נאָך יידן עולה צו זיין קיין ישראל. און טאַקע זענען אַ סך יידן געגאַנגען אין זייערע וועגן.

צום גרויס באַדויערן האָט געמוזט נעכע מיט אירע טייערע צווײ זין: אברהם און מלך צוליב געזונט־סיבות צוריקקערן קיין דאָמב־ראָווע נאָך אייניקע יאָרן. און נאָך זיי איז אויך דער פאָטער פון דער פאַמיליע, ר׳ לייב הערש צוריקגעקומען.

זייער צוריקקומען איז געווען באַגלייט מיט גרויסע ליידן, פון בענקען נאָך ארץ־ישראל. ליידער האָבן זיי דער צווייטער פאַרווירק־לעכונג נישט דערלעבט, לייב הערש און זיין פרוי נעכע דבורה און זייערע טייערע צוויי זין אברהם און מלך זענען אומגעקומען צו־זאַמען מיט אַלע יידן פון דאָמבראָווער קהילה. הי״ד

לזכר עולם

של יקירינו שנספו בשואה ע״י הנאצים

אבי ר׳ **ראובן מאיר וולברומסקי** ז״ל

אמי **פייגל וולברומסקי** ז״ל

אחותי **רבקה־רייזל** ובנם **חיים יצחק**

כולם נספו בשואה ב־1942

המבכה אותם מרה

בנם ואחיהם **דוד וולברומסקי**, תל־אביב

פרומעט דומברוביץ ז״ל — 1943
משה חיים דומברוביץ — 1943
שלמה דוד דומברוביץ — 1943
יוסף בונים דומברוביץ — 1943
פייגל דומברוביץ — 1943
דוד דומברוביץ — 1943
דוד יוסל טורנר — 1942
שיינדל טורנר — 1942
לאה טורנר — 1942
שרה פייגל זעלצער ז״ל — 1443
נתן זעלצער ז״ל — 1943
חייה זעלצער ז״ל — 1943

בתאריכים אלו נשלחו לאושוויץ

מבכה אותם **מנדל דומברוביץ**, נתניה

במקום מצבת אבן

את מותם של בני משפחתינו
האהובים והיקרים אנו מבכים,
אין לנו מנחם.

בני הערש דוד היידה ז״ל

מימין לשמאל:
צינה דבורה חנה

למטה: יחזקאל ואברהם מאיר

אבינו **הירש דוד** בן אברהם מאיר **היידה** ז״ל
אמנו **שרה** בת ראובן **היידה** לבית ליכטציהר ז״ל
אחותנו **דינה** בת הירש דוד **היידה** ז״ל
אחותנו **דבורה** בת הירש דוד **היידה** ז״ל
אחותנו **חנה** בת הירש דוד **היידה** ז״ל
אחינו **יחזקאל** בן הירש דוד **היידה** ז״ל
אחינו **אברהם מאיר** בן הירש דוד **היידה** ז״ל
אחינו **צינא** בן הירש דוד **היידה** ז״ל
יקירנו **דוב׳לה** ז״ל בן משה ורחל **היידה**

הרש דוד הי״ד, בנו צינה, נכדו דב׳לה
(של משה ורחל היידה)

שרה׳לה ז״ל אשתו של הערש דוד היידה

איכה נרצחו מחמדי נפשנו בשואה שפקדה את בית ישראל, הי״ד, ולא זכו להגיע לקבר ישראל.

ת. נ. צ. ב. ה.

משה היידה   יהודה היידה   איטה היידה

יצחק וויינריב ז״ל

אלקסנדר וויינריב הי״ד

ד״ר אפרים וויינריב ואשתו יאדזיה (מבית קליין)

תזעקנה המצבות הדוממות בספר יזכור זה על החיים הצעירים שנגדעו ביד אכזרית!

לזכרם של בני משפחתנו היקרים והאהובים

אבינו **בעריש וינריב** ז״ל — אחינו ד״ר **אפרים וינריב** ז״ל

אמנו **דבורה וינריב** ז״ל — אשתו **ידז'ה וינריב** לבית קליין ז״ל

אחינו **אלכסנדר וינריב** ז״ל — אחינו **יצחק וינריב** ז״ל

שנספו בשואה שפקדה את בית ישראל מידי הרוצחים הנאצים. הי״ד

ת. נ. צ. ב. ה.

זכרם לא ימוש מאתנו לעד

משה ורחל היידה.

לזכר יקירי שנעקרו מחייהם בעודם כה צעירים

אבי **ר׳ משה הערש וקסלר** ז״ל
אמי **חיה וקסלר** ז״ל
אחותי **באטשה וקסלר** ז״ל
אחי **שמואל, בריל מוטל ויעקב**
דודי **יצחק וקסלר**
דודי **אברהמלה** ודודה **מינדלה**

יזכרו לטובה

שמעון וקסלר הסבא
ריבהלה וקסלר הסבתה

נספו בזמן חיסול הגיטו והובלו למחנה השמדה
אוישביץ ושם נשרפו

ד׳ ינקום דמם

המנציח: **אריה וקסלר**, תל־אביב

לזכרון נצח

אבא בן ישראל משה **זקס** ז״ל
שרה טובה בת אליעזר וחוה ז״ל
אליעזר יהושע בן אבא **זקס** ז״ל
משה בן אבא **זקס** ז״ל
גולדה בת אבא **זקס** ז״ל
רייזל בת אבא **זקס** ז״ל
דוד יעקב בן ישראל משה ז״ל

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים בכאב וביגון
יעקב ובלומה זקס

יזכור אלוהים את נשמת הורי
העמלים יושרי דרך

זיסל ומשה זילברשטיין
אחיותי **אדזיה ופולה** ואחי **הניק**
וכן סבי: **מנדל אהרליך**
מנדל ובלומה זילברשטיין
דודי **מאיר זילברשטיין, בלה** וילדיהם
יעקב זילברשטיין, גניה וילדיהם
ניסן דוד ואסתר אפלבאום וילדיהם

משפחת זילברשטיין

אשר נרצחו בידי הנאצים ועושי דבריהם השכנים
וה„ידידים״, אשר טבחו ביהודים ולא חמלו.
אל מלא רחמים שוכן המרומים, המציא מנוחה נכונה
על כנפי השכינה, ויצרור בצרור החיים את נשמתם
יי׳ היא נחלתם וינוחו על משכבם בשלום, אמן.

אלא זילברשטין
היום הדסה גולדרייך (נתניה)

צום אייביקן אָנדענק

נ. ע.
עקיבא בן פייבל **זאקס** ז״ל

עקיבא זקס בן פייביל מדומברובה
במחנה דכאו, נפטר בארץ

אַדורכגעמאַכט דעם היטלער־פעריאָד האָט ער אין די נאַצי־לאַגערן. נאָך זיין באַפרייאונג פון לאַגער דאַכאַו איז ער געקומען קיין ישראל.
אומגעקומען אין לאַנד פון אַן אומגליקס־פאַל בעת דער אַרבעט ביים בויען דאָס לאַנד.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טיפן טרויער: **יעקב זאַקס**

יזכור ה׳ את נשמות יקירי

אבי

ר׳ חנוך זלוטניק

ז״ל

נפטר י״ז שבת תשכ״ג,

חיפה, ישראל

אמי

צפורה זלוטניק

ז״ל

נפטרה י׳ סיון תשכ״ד,

חיפה, ישראל

ר׳ חנוך זלוטניק

צפורה זלוטניק

הזוכר אותם לטובה בנם **שמואל זהבי זלוטניק**

לזכר משפחתי שנעקרה מהחיים ע״י קלגסי היטלר.

זעמנו על רצח נפשע זה לא ימצא מרגוע כל עוד נתהלך עלי אדמות

ר׳ **לייביש** בן אפרים **זיגרייך**

אשתו מרת **לאה זיגרייך**

בלצ׳ה זיגרייך, בעלה, בתה ושני בניה

רוז׳קה זיגרייך

שרה זיגרייך (נפטרה לפני השואה)

חוה זיגרייך, בעלה וילדיה

לאה זיגרייך הי״ד

המנציחים ביגון: **יעקב זיגרייך** (ישראל)

תמרה פוקס (ניו־יורק)

מבכה אני מרה על מחמדי נפשי שנרצחו על קדוש השם. „עוונכן״ היחיד: היותכן יהודיות

איטה זיגרייך־גוטליב

ובתה **יהודית**

הי״ד

איטה זיגרייך גוטליב ובתה יהודית

איכה נגדעתן ואתן באביב שנותיכן?

בעלה ואביה השכול

מרדכי גוטליב (ירושלים)

די אומפאַרגעסלעכע:

מיין פאָטער **זיסקינד זאַקס** עה"ש

מוטער **שרה זאַקס** עה"ש

שוועסטער **פערל לאה זאַקס**

שוועסטער **בלומה זאַקס**

שוועסטער **מלכה זאַקס**

ברודער **יצחק זאַקס**

ברודער **משה זאַקס**

ברודער **לייביש זאַקס**

אומגעקומען אין אוישוויץ, הי"ד

אומגעקומען אין אוישוויץ דורך די דייטשע מערדער ווילנדיק בלייבן לעבן אַלס יידן, הי"ד.

זייער זון **רפאל זאקס**
וואָס וועט זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן
— אויסטראַליע

לזכר אחי היקרים

וולף ואלימלך ינובסקי

וואלף ינובסקי

אלימלך ינובסקי

אל נקמות! אנא השב גמול לשונאי ישראל על הנשמות הטהורות של שני אחי הבלתי נשכחים שנספו בשואה יחד עם משפחותיהם. הי"ד.

לעד אזכור אותם

מנציחה ביגון: **ברקאי רבקה (ינובסקי)**

שמעון וויינגרטן ואשתו בלצ'ה הי"ד

חיה בת ה־9 והנדזיה בת 5

ליקירי שכל עוד אתהלך עלי אדמות
דמותם לא ימוש ממני

אבי ר' **שמעלה וינגרטן** ז"ל
נספה באושביץ בחסול גטו דומברובה בשנת 1943

אמי **בלצ'ה וינגרטן** מבית ר' חנוך לונדנר
נורתה ברחוב ע"י הנאצים בזמן חסול הגטו

אחיותי **חיה** בת ה־9 שנים **והנדזיה** בת ה־5 שנים
הובלו לאושביץ יחד עם אבי שמעלע ז"ל

אסתר קמינסקי מבית **וינגרטן**, ישראל

איכה נתהלך בעולמנו בו נרצחו יקירינו באכזריות ובזדון ע"י צוררי ישראל!

אבי ר' **שמואל שמחה זאיונץ** הי"ד

אמי **חנה זאיונץ** ז"ל, נפטרה בתמוז 1935

האחים: **מרדכי** עם כל בני ביתו, הי"ד

מנדל עם כל משפחתו, הי"ד

הרשל עם כל משפחתו, הי"ד

האחיות: **בלומה** עם כל משפחתה, הי"ד

טובה מבית ולנר, הי"ד

זכרם יהיה חקוק בלבנו כל עוד נתהלך עלי אדמות.

יוסף זאיונץ (צרפת)
זאב זאיונץ (ישראל)

משה'לה טריימן

רחל טריימן, אשתו של ר' גימפל

לזכר

בעלי **משה טריימן** שנפטר בארץ

אמו **רחל**, שנפטרה לפני המלחמה

ואחיותיו **רבקה, רייזל וחנה**

החמודות והיפות מבנות העיר

שנספו בשואה, הי"ד

מנציחה ומבכה אשתו

לאה טריימן (טננבוים), תל־אביב

חנה טריימן

רבקה טריימאן

גל עד

לזכר הנשמות הטהורות של יקירינו שנספו בשואה

אבינו ר׳ **פנחס יזרעאלביץ**, הי״ד

אמנו **שפרה יזרעאלביץ**, הי״ד

שתי אחיות ושני אחים, הי״ד
נספו בשואה

יהיי זכרם צרור בצרור החיים

ר׳ פנחס יזרעאלביץ, הי״ד — איש חסיד ושומר מצוות
שפרה יזרעאלביץ הי״ד — רעיה נאמנה

המנציחים ביגון:

יוסף יזרעאלי קבוץ עין הכרמל
אברהם יזרעאלביץ
איידל ברט מבית יזרעאלביץ

גבריאל בן זלמן יוסף **לייטנר** ז״ל

אשתו **יוכבד** ובנם **וויליג (וולף)**

נספו בשואה האיומה שפקדה עמנו ע״י קלגסי היטלר

מבכה אותם:

בתם **בלצ׳ה ברנדים** (מבית: לייטנר)
פנסילבניה, ארצות־הברית)

לזכר עולם

אני מנציחה את שמות הורי ואחי היקרים:

אבי **אברהם טייכנר** ז״ל נרצח כשבוי מלחמה בשנת 1940 בביאלה פודלסק

אמי **מירהלה טייכנר** ז״ל המילדת שהושיטה סעד לאמהות היהודיות בעניים
ולא נלאה במעשיה יומם ולילה

אחי **שמעון טייכנר** ז״ל, שטרם טעם טעם חיים

נספו בשואה ת. נ. צ. ב. ה.

המבכה אותם:

גניה טייכנר - וויס

לזכרון עולם

אבי **הירש־לייב יוסקוביץ** ז״ל
יליד 1891, הומת בבלז׳ץ ב־1942, הי״ד

אמי **חנה יוסקוביץ** מבית ברוקנר ז״ל
נפטרה בגיטו באוקטובר 1941.

אחותי **הלה**, אשתו של מנשה גליקסמן
באוגוסט 1943 נשלחה מגיטו שרודולה
לאושביץ עם ילדיה: **יעקב** יליד 1936,
בלה, ילידת 1939, הי״ד.

אחותי **לאה יוסקוביץ**, ילידת 1919
נשלחה לאושביץ באוגוסט 1943, הי״ד.

אחי **יויזף יוסקוביץ**, יליד 1925
בחודש יולי 1942 נשלח למחנה, הועבר
למחנה ריכוז פרייולדאו ושם הומת ע״י
הנאצים, הי״ד.

ילדי הלה גליקסמאן
יעקב יליד 1936 — קליה נ׳ 1939

יוסף יוסקוביץ הומת במחנה רכוז
אשר בגרמניה

זכרונם שמור בלבי לעד.

ת. נ. צ. ב. ה.

חוה יוסקוביץ, גולדברג

מיין טייערן פאָטער ר׳ **משה יזראלביץ** ז״ל
וואָס איז נפטר געוואָרן ווען איך בין נאָך געווען אַ קינד

מיין טייערע מוטער **פעסל** ז״ל
וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די היטלער־באַנדיטן

און די גאַנצע פאַמיליע מיינע
וואָס איז געגאַנגען אין פייער צוזאַמען מיט אַלע דאָמבראָווער יידן

זאָל זייער זכרון בלייבן פאַראייביקט.

זייער זון **מקס יזרעאלי** קייפּטון
דרום אפריקה

לזכר עולם

יקירי שנספו בשואת היטלר ימ״ש

אבי ר׳ **יצחק יעקובוביץ** הי״ד

אמי **בלומה** מבית גלברט,
נפטרה בדומברובה

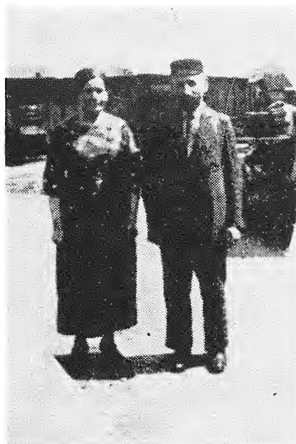
אחי **אבא ושמחה**, נספו באושביץ

יהיי זכרם ברוך לנצח נצחים

המנציח
משה יעקובוביץ (הבן)

אבא יעקובוביץ

ר׳ יצחק יעקובוביץ ואשתו בלימה

איסר ואשר לביא (למקוביץ)
ומשפחותיהם בישראל

להורים היקרים. **אהרן ושפרינצה למקוביץ**

ולאחיותיהם: **בלומה, צילה ולאה** (לאַלאַ)

שנספו בשואה

מציבים נר זכרון

ר׳ אהרון למקוביץ ואשתו שפרינצה הי״ד
איש צבור, ציוני נלהב, ממיסדי בית ספר „מזרחי״

בלומה למקוביץ הי״ד

צילה למקוביץ הי״ד

לאה למקוביץ הי״ד

לזכרון עולם

לזכר נשמות יקירינו שנרצחו בשואה

אבי ר' **חיים מגרקביץ** ז"ל, איש צדיק תם וישר (נפטר לפני השואה)

אמי **חיה מגרקביץ** הי"ד

אחיותינו **ביינדל וסימה** הי"ד

אחינו **שמואל ומשה מגרקביץ**

יזכרם אלוהינו לטובה עם שאר צדיקי עולם וינקום נקמת דם עבדיו השפוך.

צפורה אונטרמן מבית **מגרקביץ**

צבי (מגן) מגרקביץ, קבוצת גניגר

יזכור ה' את אבי, אמי, אחותי, דודי ודודותי היקרים שנספו בשואה בשנות תש"ב—תש"ג ה' ינקום דמם

אבי ר' **דוד־לייביש מושנברג**

אמי מרת **יהודית־לאה** לבית ליבר

אחותי **חוה־איטה**

דוד ר' **משה אהרון גרובאייזן**, רעיתו **זיסלה** לבית ליבר, אחות אמי

וילדיהם: **חיה בלומה, פריידל, חיים וגניה**

דודי ר' **יחזקאל ליבר**, אח אמי; רעיתו **מלכה** לבית ליבר

ילדיהם: **יוסף, פרלה, יעקב, אלטה, שמואל ופייגלה**

דודי ר' **יהודה־אליעזר ליבר**, אח אמי, נורה בשרודילה תש"ג

רעיתו **לאה** לבית מושנברג, אחות אבי

ילדיהם התאומים. **אבא־הירש וברל־שמואל**

דודי ר' **הרשל ליבר**, נורה בשרודולה תש"ג

רעיתו **מינדלה**, אחות אמי

ובנם **אבא־הירש**

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים: **אברהם אבא מושנברג**

לזכר

אבינו ר' **יצחק'ל מונטה** ז"ל
איש עמל כפיים, אב רחמן לילדיו
נספה בשואה

אמנו **פייגל מרים** ז"ל
נפטרה בהיות ילדיה קטנים

כל יתר בני המשפחה בתמונה:
נספו בשואה

יהי זכרונם צרור בצרור החיים

בתם ואחותם
רבקהלה מערוביצי (פריס)
כלתם **שושנה** (ישראל)

משפחת מונטה הי"ד

לזכר משפחה שהכתה שורשים עמוקים בתוך קהילת דומברובה גור׳ ונגדעה באכזריות
על ידי הרוצח הנאצי בשל „עוונה" — היותה משפחה יהודית

יהודית ליברמן (האם)

רחל ליברמן

שעיה ליברמן

אבי ר׳ **הרצל ליברמן** הי״ד
מפעילי קהילת דומברובה

אמי **יהודית ליברמן** הי״ד
אשה צדקנית גומלת חסד לרבים

בנות ר׳ יעקל גליקסמן
מימין: חנה קייזר, יהודית ליברמן, סימה זילברפריינד שרה לובלסקי ונחה מנלה.

אדלה ופריידל ליברמן

אחי **וולף ושעיה** הי״ד

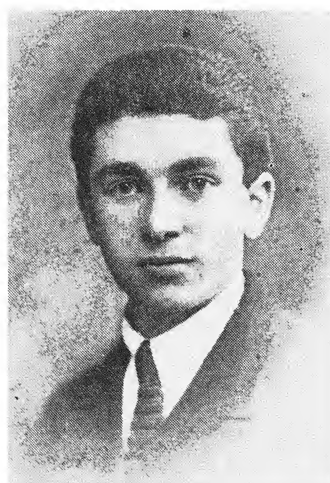
אחיותי **רחל, אדלה פריידל**

הי״ד

יהיי זכרם צרור בצרור החיים

בנם השריד היחיד מהמשפחה
המסועפת

שמאי ליברמן (ישראל)

וואלף ליברמן

צום אָנדענק פון מיינע געליבטע

פרוי **אסתר חיה לונדנער** ז״ל, פון דער היים: פּאָגעל
אומגעקומען אין אוישוויץ, 1943, וועו זאַוויערטשע איז
דערקלערט געוואָרן „יודען ריין״.

מיין טעכטערל **רבקה** ז״ל
אומגעקומען צוזאַמען מיט איר מוטער.

אייביק וועל איך געדענקען דעם גרויזאַמען טאָג, 11.11.1940,
ווען מ׳האָט מיך געכאַפּט אויף זאַוויערטשער גאַס און
געשיקט אין אַ צוואַנג־אַרבעטס־לאַגער. זייט דעמאָלט האָב
איך זיי שוין מער נישט געזען.

אייביק וועט זייער זכרון באַגלייטן מיין
איינזאַם לעבן

ראובן לונדנער, טורונטו, קנדה

אסתר חיה לונדנער הי״ד

ר׳ חנוך לונדנר ז״ל

אבי ר׳ **חנוך לונדנר** ז״ל נפטר בטבת 1926
איש חסיד היה ותורת בוראו לא עשה רמיה

אמי מרת **איידל לונדנר** מבית: טאפף, ז״ל
נספתה באושביץ בשנת 1942

פריידע לונדנר ובעלה מהבית פוגל ז״ל

אחותנו **פריידה לונדנר** ז״ל נפטרה לפני פרוץ השואה, בעלה ובתה נספו באושביץ

אחותי **שרה לונדנר** ז״ל נפטרה בשנת 1928

יהי זכרם צרור בצרור החיים.

המבכים אותם ביגון
ראובן לונדנר טורונטו, קאַנאַדע
חוה ויהודה לונדנר, ישראל

אני מבכה מרה את מותם של הורי ואחותי האהובים והיקרים

אבי **מנדיל** בן מניס **לבקוביץ** ז״ל

אמי **רבקה** בת יוסף **לבקוביץ** ז״ל מבית: שינרמן

אחותי **מניה** בת מנדיל **לבקוביץ** ז״ל

שנספו בשואה שפקדה את העם היהודי מידי הרוצחים הנאציים. הי״ד

זכרונם לא ימוש ממני לעולם ת. נ. צ. ב. ה.

ליבה רוזנר (לבקוביץ)

לזכרון נצח

לבלתי נשכחים שנרצחו על־ידי הנאצים הארורים בימי השואה

אבינו היקר **יעקב**
בר׳ אהרן יצחק **לנצ׳נר**
ז״ל
נפטר בכ״ה בסיון תש״ה.
6.6.1955

אמנו החביבה
בריינדל לנצ׳נר
ז״ל
בת ר׳ זכריה גרנטמן.
נולדה בשנת 1905

יעקב ובריינדל לנצ׳נר ז״ל

אחינו **איזיק** בן יעקב **לנצ׳נר** ז״ל, נולד בשנת 1925

אחינו **דוד** בן יעקב **לנצ׳נר** ז״ל, נולד בשנת 1928
נרצחו במחנה ההשמדה אושביץ ביום 3.8.1943, הי״ד

באחד מימי החורף הקשים נאלצנו לעמוד שעות רבות ללא תנועה במסדר עונשים. אבינו ז״ל לקה בדלקת ריאות. המחלה התגברה בגלל חוסר טיפול ונפטר כחודש אחרי השחרור מהמחנות. הוטמן בבית הקברות הישן בולדנבורג.

ת. נ. צ. ב. ה.

זכרם הקדוש לא ימוש מאתנו לנצח־נצחים.

בניהם ואחיהם:

אהרן יצחק, חיים, נפתלי הרצקו ויוסף לנצ׳נר.

מצבתו של ר׳ יעקב לנצ׳נר ז״ל

מיט יראת הכבוד פאראייביק איך די נעמען פון מיינע טייערסטע, וואָס זענען
אומגעקומען דורך די היטלעריסטישע רוצחים

חיה'לע גראַנאַטמאַן
(פון דער היים אלמער)
מיט די טאָכטער רחל לאה הי"ד

אליעזר גראַנאַטמאַן הי"ד

מיין יוגנט פרוי **חיהלע גראַנאַטמאַן** ז"ל (פון דער היים: אַלמער)
געבוירן אין יאָר 1900, אומגעקומען אין אוישוויץ דעם 17.12.1943.

מיינע טייערע קינדער: **לייזער — אליעזר**, געבוירן סעפט. 1943, אומגעקומען יאַנואַר 1944

רחל לאה, געבוירן יאַנואַר 1930, אומגעקומען יאַנואַר 1944

מיין ליבער פאָטער **זכריה** ז"ל, אומגעקומען אין עלטער פון 65 יאָר.

מיין ברודער **נחום** ז"ל, געבוירן 1900, אומגעקומען 1942 מיט זיין פרוי **זיסל**

מיין ברודער **בעריל** ז"ל, געב' 1900,' אומג 1942. זיין פרוי **שרה** (לאַקס), אומג' אין טרעבלינקע

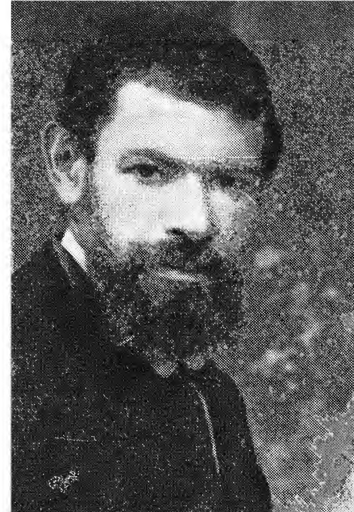
מיין שוועסטער **הינדע** ז"ל, געבוירן 1905, אומגעקומען 1942 מיט איר מאַן **אַלבוים**

אין אייביקן טרויער פאַרבליבענע:

מענדיל גראַנאַטמאַן, בערלין
און זון **משה גראַנאַטמאַן**, ניו־יאָרק

נ. ב.: הגיענו הבשורה העצובה כי **מנדל גראַנאַטמאַן** ז"ל נפטר בברלין
כ' חשון תש"ל, 1 בנובמבר 1969, הובא ארצה ונקבר בקרית שאול
לפי צוואתו.

לזכר הורי הבלתי נשכחים

ישראל משה לוסטיגר ז״ל

מניה לוסטיגר ז״ל

אבי ר׳ **ישראל משה לוסטיגר** הי״ד

אמי מרת **מניה לוסטיגר**, נפטרה בפולין 1934

אחי **יעקב לוסטיגר**, נפטר בישראל כ״ה תשרי תשל״א, 25.10.70

הורי!

שחוח, ובלב יגון בכ״ה תשרי תשל״א כרתי בישראל קבר לבנכם אחי יעקב, גלמוד ושתקן התהלך עלי אדמות, דאב וסבל ולא פצה פיו להתחלק בפני מאן דהוא בסבלו עד שכלה אותו כליל.

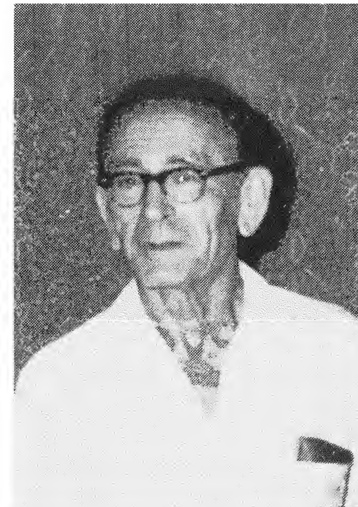
אתה אבי הי״ד עם הנפש הפיוטית, בכמה רוך טוב לב חוננת, אך כמה סבל, מרירות עגמת נפש היה מנת חלקך עלי חלד. הלכת בדרכך האחרונה עם קהלתך הקדושה חף מכל חטא, בזעם הלכת למשרפות האשמדאי ההיטלרי, אבי! מי ינקום את נקמתך?

אמי הרחמה והטובה! לא השארנו לך צאצאים לזכרך לנצח נצחים. נפל בחלקי לבכותך בספר יזכור לקהלת דומברובה גור׳. יזכר שמך ושמי אבי ואחי לדורי דורות.

אני כל עוד רגלי תתהלכנה עלי אדמות לא אפסיק מלרכוש לכם אהבה וחיבה ולהזכיר שמכם בכבוד.

בנכם השכול מכל

פנחס לוסטיגר, ישראל

יעקב לוסטיגר ז״ל

לזכר יקירנו

אבינו מרדכי ליס ז"ל — נפטר באביב ימיו

אמנו גיטל ליס ז"ל בת מלכה) — נפטרה 1942

אחיותנו: ייטל ובעלה משה יוסף פנצק ושלושת ילדיהם נספו בשואה

לאה ובנה מרדכי — נספו בשואה

וולף ארבסמן — נפטר בישראל 1969

הלה, בעלה הירש פרוכטצוויג ובתם בלומה נספו בשואה

אחינו: לייב וולף, עבר את מחנה הריכוז, נפטר בישראל

אשתו פלה ושני ילדיו — נספו בשואה

טוביה, עבר את גהינום הנאצי, נפטר בישראל

אשתו רבקה ושני ילדיו — נספו בשואה

הירש בער, אשתו רגינה ובתם — נספו בשואה

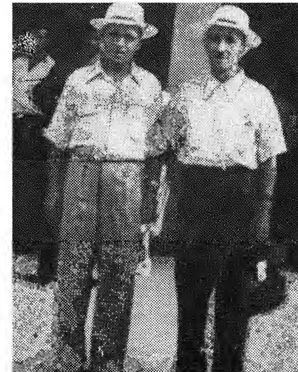
זכרם יזכר לעד ולטובה לאן פנינו נפנה.

רבקה ציגלר מבית ליס

שבע סביצקה מבית ליס

גיטל ליס ז"ל

לייב וואלף וטוביה ליס ז"ל

לזכר עולם

איכה נרצחו הורי, אחי, אחיותי ובני משפחתי האהובים והיקרים, אין לי מנחם

משפחת חיים לוי ז"ל

נציג אגודת הסוחרים היהודיים בדומברובה

נספו בשואה הכללית שפקדה את עמנו מידי הנאצים, הי"ד

ת. נ. צ. ב. ה.

זכרונם ישאר בלבי לעד.

המנציח

יהודה לוי

משפחת לוי הי"ד

אמנו **רחל** ע״ה **לנצנר** בת ראובן ז״ל

שנפטרה כ״ז אייר תרפ״ז והובאה לקבר ישראל בדומברובה גורנ׳. ת.נ.צ.ב.ה. ולא זכתה להכיר את נכדה הראשון בנימין הי״ד — בן בנה צבי יהודה ז״ל — שנולד 4 שנים אחרי פטירתה ונפל במלחמת ששת הימים באותו יום פטירתה, היינו כ״ז אייר תשכ״ז.

אחותנו **שרה** ע״ה **רייך**

שנפטרה י״ד מרחשון תרצ״א והובאה לקבר ישראל בקרקוב. ת.נ.צ.ב.ה.

אבינו ר׳ **שמואל זיינוויל** הי״ד בן ר׳ אהרן יצחק ז״ל **לנצ׳נר**

אשתו מרת **רחל** ה״יד בת לייב ז״ל בלומנטל — נספו באושביץ

אחינו **אלימלך** הי״ד — נספה בבונדסלאו

אחותנו **ליבטשה** ה״י — נספה באושביץ

אחותנו **הינדה זלטה** הי״ד — נספה באושביץ

בן אחותנו **שרה** ע״ה — הילד **ישראליק** הי״ד — נספה באושביץ

אחינו הילד **אהרן יצחק** הי״ד — נספה באושביץ

נגזר עליהם הדין האכזרי למות מות קדושים וטהורים, ע״י הפושעים הנאצים ועוזריהם ימ״ש.

ינקום השם את נקמת דמם השפוך ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם.

השרויים באבל

אפרים פישל לנצ׳נר

בלומה סזיר מבית **לנצ׳נר**

במקום מצבת אבן

יירשמו לזכרון עולם שמותיהם של יקירינו אשר ניספו בפעולות הנאצים, ינקום ה׳ דמם

אבי **שמעון** בן אברהם לייב **לדרמן**

אמי **מרים** בת יעקב יוסף ואסתר רחל נוימן

אחי **יעקב־יוסף וחיים**

זכרם לא ימוש מאתנו לנצח

ת. נ. צ. ב. ה.

אסתר רוזנבלום לבית **לדרמן**

לזכר הורי היקרים

אבי ר׳ **מנחם מגרקביץ** ז״ל

אמי **פסיה מגרקביץ** ז״ל

שנפטרו בין שתי מלחמות עולם ונפל בחלקם לא לראות את יסורי עמם בשואת היטלר

האחים: **עקיבה** ובני ביתו, הי״ד

משה ומשפחתו, הי״ד

האחיות: **פרידה פיינר** ובני ביתה, הי״ד

רבקה גרינבאום ומשפ׳, הי״ד

שנספו בשואה ומקום קבורתם לא ידוע

המנציחה:
שפרה מגרקביץ שפיגלר

לזכרון עולם

סבא ר׳ **משה מיצנמכר** ז״ל

סבתה מרת **פייגל מיצנמכר** ז״ל

נותני צדקה בגלוי ובסתר

יזכור ה׳

את נשמות יקירינו שנרצחו בידיהם הטמאות של הנאצים בגלל „עוונם" היחיד: היותם יהודים

אבינו ר׳ **מנחם** בן אברהם **גרייצר** ז״ל

אמנו **טובה** בת משה ז״ל

אחותנו **גילה** בת טובה ומנחם ז״ל

אחנו **יחזקאל** בן מנחם וטובה ז״ל

נספו בשואה בשנת 1942 ולא הובאו לקבר ישראל, הי״ד

עטופי אבל:

חיים, מאיר, שמואל, יוסף ודב גרייצר
(בישראל)

בזעם ובצער נזכור לעד את הורינו ואחינו ומשפחותיהם היקרים ז״ל, שפתיל חייהם נקטע בשואה ע״י הצורר הנאצי, והם בדמי שאיפתם ורצון החיים.

יעקב בן דב **נוסינוביץ**

שרה טובה בת שמריה **נוסינוביץ**
מהבית יורוביץ

אברהם אלתר בן יעקב **נוסינוביץ**

חנה בת קופל **נוסינוביץ** מהבית קשאנובסקה

דב (בערעלע) בן אברהם אלתר **נוסינוביץ**

הלל בן יעקב **נוסינוביץ**

מלכה בת אהרון **נוסינוביץ** מהבית פפרוביץ

יצחק בן יעקב **נוסינוביץ**

ת. נ. צ. ב. ה.

זכרונם לא ימוש מליבינו לעולם

הבנים:
ישראל אפריים, אליעזר, קלמן, אייזיק נוסינוביץ וב״ב.

שמואל לייב מילשטיין הי״ד

ציון ליקירינו אשר זכרם לא ימוש מאתנו לעולם

אבי **שמואל לייב מילשטיין** ז״ל בן חיים ובריינדל

אמי **חיה מילשטיין** לבית בירנשטין ז״ל

אחיותי **ברונקה ויאדז׳ה**

דודותי: **ליבה בורנשטין**

מינה רוזנברג לבית מילשטיין, הי״ד

ויטה מיטלמן " " "

לולה גלייצר " " "

נרצחו ע״י הנאצים בשנת 1943

גוציה ברגמן לבית מילשטין

מיט צער, ווייטאָק און יראת הכבוד פאַראייביק איך די הייליקע נשמות פון מיינע טייערע עלטערן, ברידער און שוועסטערן

פאַמיליע חיים סטאַווסקי ז״ל

וועלכע זענען אומגעקומען אין די טויטן־לאַגערן דורך די נאַצישע מערדער און נישט זוכה געווען צו קבר ישראל.

זייערע ליכטיקע געשטאַלטן וועלן אייביק בלייבן אין מיינע געדאַנקען.

פאול סטאבסקי

IN MEMORIUM **יזכור**

My dearest, beloved parents

MORYC and REGINA NOWER,

my sisters: TERESA, ALINA

my brother: EDWARD

I'll carry in my heart the memory of you
to the last day of my life.

ת. נ. צ. ב. ה.

JOSEPH NOWER **יוסף נאָווער**

זאָלן אין דאָזיקן יזכור־בוך פאַראייביקט ווערן
צום הייליקן אָנדענק די נעמען פון מיינע
טייערע און ליבע עלטערן, מיינע ליבע און
יונגע צוויי ברידער, מיין ליב טייער שוועסטערל,
וועלכע זענען פריצייטיק אַוועק פון דער וועלט
דורך די הענט פון די נאַצישע מערדער.
זאָלן זיי האָבן אייביקע רו און אייביק לעבן
אין מיין האַרץ.

פאָטער **יהונתן נייפעלד**

מוטער **גיטעלע נייפעלד**

ברודער **ישראל נייפעלד** — 19 יאָר

ברודער **ירחמיאל נייפעלד** — 21 יאָר

שוועסטער **רייזעלע נייפעלד** — 8 יאָר

דאָס זאָל זיין אַלס זייער קדיש

פון זייער איינציק איבערגעבליבענע
טאָכטער און שוועסטער

פראַניאַ נייפעלד - ליבסאָן
לאָס אַנדזשעלעס, קאַליפאָרניע

ר' אביגדור מאלנוביצר און זיין פרוי רעלה

צום הייליקן אָנדענק פון אונדזערע ליבע
אומפאַרגעסלעכע עלטערן

פאָטער **אביגדור מאַלנוביצער**

מוטער **רעלאַ**

וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם
אין דאָמבראָווע גור'

עס באַוויינען זיי זייערע קינדער:

יעקב און טאָכטער **חיה** מאלנוביצער
אין טאָראָנטאָ (קאַנאַדע)

ווי אויך די פאַמיליע **בלומאַן**.

לזכרון נצח

אבי ר׳ דב בעריש סלומניצקי
אמי ברכה ממשפחת אוסטרי
אחותי יאדז׳ה דימנשטין מבית סלומניצקי
הנכדה אסתר
אחי משה יצחק
אחיותי פרניה ואסתר־מלכה
משפחתי: קליין וולף, אח הבכור ממשפחת קליין
קליין אברהם־יעקב
קליין שמואל

וכל יתר בני משפחת קליין שנספו בסערת הגורל.

ה׳ ינקום דמם

מנציחים
סלומניצקי איסר (חולון)

נשמתם עדן

שמואל שמחוני פרייליך

אבינו
ר׳ שמואל שמחוני (פרייליך)
נפטר באייר 1965

אמנו
נפטרה ממגיפת הטיפוס בגמר מלחמת העולם הראשונה

אחינו
משה ושלום הי״ד
נספו בשואה

אחיותינו
בילה וחנה הי״ד
נספו בשואה

אחינו ישראל, נפטר בקבוץ „עין הכרמל״ אחרי היותו חבר 40 שנה.

יהיי זכרם ברוך

צבי פרייליך (שמחוני)
דלילה קושצינסקי פרייליך

נר זכרון לזכר משפחת פריזרוביץ
יהודה פריזרוביץ ואשתו ז״ל
בניהם איזיק ומשה
בתם רבקה ומשפחתה
בתם רוז׳ה ז״ל
שנספו בשואה שפקדה את העם היהודי מידי הנאצים
הי״ד
ת. נ. צ. ב. ה.

המתאבל עליהם מרה
קרוב וידיד המשפחה

יזכור ה׳ את נשמות

אבי משה פלדברג הי״ד
אמי אסתר פלדברג הי״ד
מבית פוטוק

האחיות מניה ויאדז׳ה
שניספו בשואת העם היהודי
ע״י הרוצחים הגרמנים.

דמותם תשאר חקוקה
על לוח ליבנו לעד.

המנציחים:
בלצ׳יה ויוז׳ק פוטוק (בארץ)

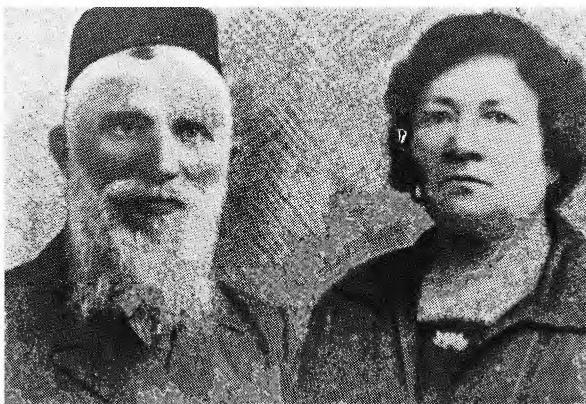
משה פלדברג הי״ד

אסתר פלדברג הי״ד

צום הייליקן און אייביקן אָנדענק אונדזערע ליבע און טייערע עלטערן, שוועסטערן, ברודער און פאַמיליעס, וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע מערדער און נישט זוכה געווען צו קבר ישראל.

In dear memory of our beloved Parentis, sisters, brothers and their familys put to death by the nazis.

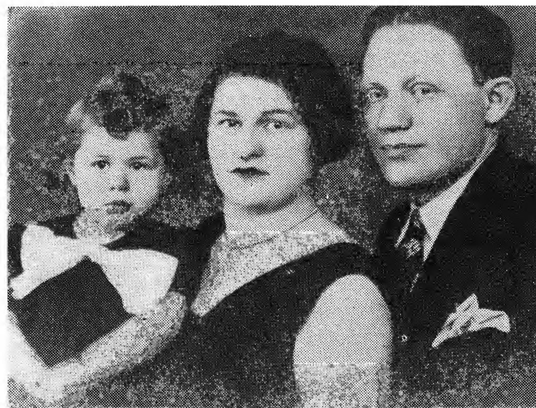

מוטער בלומה ניימאן ז״ל　　פאָטער מרדכי מנדל ז״ל

פאָטער **מרדכי מנדל ניימאַן** ז״ל

מוטער **בלימע ניימאַן**, געב׳ פיוניטשני ז״ל

Father **MORDCHAI MENDEL NAJMAN**
Mother **BLIMA NAJMAN** born Piwnicny

ברודער דוד לייב און פרוי שיינדעל
און זייער טעכטערל

ברודער **דוד לייב ניימאַן** ז״ל

זיין פרוי **שיינדעלע** און טעכטערל **טויבעלע**

Brother **DAWID NAJMAN**, wife **SUSAN (SHAINDL)**
and deugther **TERESA TAUBA**

רפאל ראָזענבלאַט
דער מאַן פון שוועסטער איטה ז״ל

שוועסטער איטה ז״ל

שוועסטער **איטה**,

איר מאַן **רפאל ראָזענבלאַט**

Sister **YETA** and
husband **RAPHAEL ROSENBLAT**

שיינדעלע וויינשטראף ז״ל

שיינדעלע, געבוירן וויינשטראף, פרוי פון עקיבא ניימאַן
און איינציק זונעלע

שוועסטער חוה און איר מאַן
חיים פאנסקי ז״ל

שוועסטער **חוה**, איר מאַן **חיים פאַנסקי**
און פיר יינגע קינדערלעך

Sister **EVA** and husband **HAIM PANSKI**
and their four young children

שוועסטער זיסל ז״ל

שוועסטער
זיסל מיט איר מאַן **זאַלקע קאַזימירסקי**
און איינציק זונעלע

Sister **SWEET**
and husband **ZELMAN KAZIMIRSKI**
and their only little boy

צפורה,
די פרוי פון ישראל יצחק ניימאן ז״ל

צפורה געבוירן **פאַלוך** און טעכטערל **בעאַטריצע**
געליבטע פרוי פון ישראל יצחק ניימאַן

CIPORA born **PALUCH** and baby girl **BEATRICE**
beloved wife of Israel Isaac Najman

אייביק וועלן מיר דערמאָנען אייערע הייליקע
נשמות מיט טיפן ווייטאָק.

For ever, will your dear memory, be guarded in our hearts.

עקיבא ניימאַן, מעלבורן אויסטראַליע
ישראל יצחק ניימאַן, פּאַריז, פראַנקרייך

KUBA NAJMAN, Melbourne
ISRAEL ISAAC NAJMAN, Paris

יזכור ה׳

את הצדקנית הנדבנית בגלוי ובסתר

מרת **מרים׳ל** ז״ל

אשת ר׳ איטשה־מאיר נוסבאום ז״ל

שנפטרה בדומברובה גורניצ׳ה

יזכור ה׳ את

אבי ר׳ **יצחק מאיר נוסבאום** ז״ל

פרנס העיר דומברובה במשך שנים ובין בוני בית־הכנסת הגדול

זיץ־פלעצער: שוועסטער שרה׳לה, פאָטער יצחק מאיר, ברודער נתן, שוועסטער רייזל

שטיי־פלעצער: צבי נוסבאום (חי בארץ), יוסף נוסבאום, לייבל נוסבאום א זון פון יעקב דוד

אחי:

נתן ויוסף

אחיותי:

רייזל, שרה׳לה ויענטל׳ה

לייבל נוסבאום

בנו של יעקב־דוד ז״ל

יהי זכרם צרור
בנשמות הטהורות והזכות
של עם ישראל

המנציח אותם לעד

צבי נוסבאום

חיה לאה, די פרוי פון צבי נוסבאום און איר זון נחמיה, הי״ד

יענטלה נוסבאום, הי״ד

לזכר עולם

של יקירינו שניספו בשואה ע״י הנאצים ימ״ש

אבי ר׳ **יהודה לייביש פוזמנטיר** ז״ל
נספה באושביץ

אמי **רבקה פוזמנטיר** ז״ל,
נספתה באושביץ

אחותי **חיה** — נורתה בדומברובה

אחי **מאיר** — נורה בהיותו במחנה שבויים

ישראל — נעלם במחנה ריכוז

ה׳ ינקום דמם

זכרונם יהיה חקוק על לוח לבנו

צבי פוזמנטיר
שושנה רייזבאום (פוזמנטיר)
רחל לוזובסקי (פוזמנטיר)
שרה לברון (פוזמנטיר)
בישראל

לזכר בני משפחתנו היקרים

אבי ר׳ **משולם פלוס** — נפטר לפני
מלחמת עולם השניה

אמי **חיה ליבה פלוס**

אחיותנו **פרומה וגלה**

אחינו **מרדכי וישראל**

נרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש ב„עוון" היותם יהודים

יהי זכרם ברוך

המבכים אותם

אליעזר ויחיאל פלוס
קבוץ „עין השופט"

גל עד ליקירנו

אבי **בעריש צוקרמן**

אמי **מרים (מאניה)**

אחותי **בינה** עם בעלה וילדיה

נספו בשואה שפקדה את עמנו ולא הובאו
לקבר ישראל, ה׳ ינקום דמם

יהי זכרם ברוך

יזכור אותם לנצח וביגון

בנם **זאב צוקרמן**

מרה מבכה אני את מות יקירי

אבי ר׳ **שמואל-דוד פרלגריכט** ז״ל

אמי **זלדה פרלגריכט** ז״ל

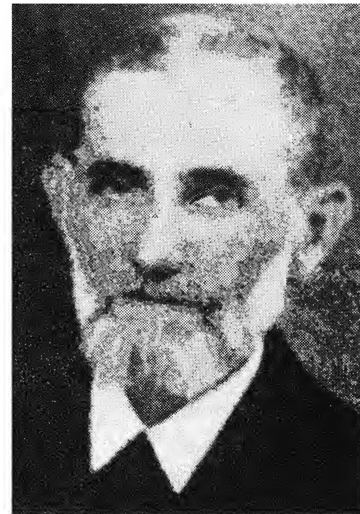
אחי ואחיותי שנספו בשואה, הי״ד

זכרונם לא ימוש מליבי
כל עוד אתהלך עלי אדמות.

בתם ואחותם

שרה פרלגריכט (צוקרמן)

לזכרון עולם במקום מצבת אבן

אבינו **ישעיהו פלדברג** ז״ל

אמנו **שרה פלדברג** ז״ל

אחינו

משה פלדברג ומשפחתו ז״ל

אחינו

חיים פלדברג ומשפחתו ז״ל

אחותנו

חיה רכניץ־פלדברג ז״ל

נפטרה בשנת 1955 בישראל

יצרור ה׳ את נשמותיהם
הקדושות והטהורות
בצרור החיים.

ישעיהו פלדברג ז״ל

שרה פלדברג ז״ל

איכה נספו בני משפחותינו האהובים והיקרים, במחנות ההשמדה, בתקופת השואה שפקדה את בית ישראל מידי הנאצים הגרמנים.

את מותם אנו מבכות, אין לנו מנחם. זכרם לא ימוש מתוכנו לעד.

חיה רכניץ ז״ל (מבית פלדברג)

חיים פלדברג ואשתו ז״ל

זכרם לא ימוש מתוכנו לעד

מחושה גולמבק לבית פלדברג
לאה גרושקה לבית פלדברג

חיה שבע פיבניצ׳ני, צירל זיגרייך, פייגעלע פיבניצ׳ני,
זאב יצחק זיגרייך, נתן זיגרייך ז״ל

ר׳ שמעון פיבניצני ז״ל

לזכרון עולם במקום מצבת אבן

על אלה אנו בוכים, אין מנחם לנו

אבי מורי **שמעון** בן נתן **פיבניצ׳ני** ז״ל
אמי מורתי **חיה שבע** בת זאב יצחק **פיבניצ׳ני** מבית גליקסמן ז״ל
אבי מורי **שלמה** בן שמעון **פיבניצ׳ני** ז״ל
אמי מורתי **פיגילה** בת מנחם **פיבניצ׳ני** מבית זיגרייך ז״ל
סבי **מנחם** בן פישל **זיגרייך** ז״ל
סבתי **חנה** בת חיים לייב **זיגרייך** מבית שפיגלמן ז״ל
אחי **חיים דוד** בן שמעון **פיבניצ׳ני** ז״ל
גיסתי **חיה** בת אנשיל **פיבניצ׳ני** מבית קרישטל ז״ל
בנם **זאב יצחק** בן חיים דוד **פיבניצ׳ני** ז״ל
אחותי **צירל** בת שמעון **זיגרייך** מבית פיבניצ׳ני ז״ל
גיסי **פישל** בן מנחם **זיגרייך** ז״ל
בניהם: **זאב יצחק** בן פישל **זיגרייך** ז״ל
נתן בן פישל **זיגרייך** ז״ל
דודי **איזיק** בן מנחם **זיגרייך** ז״ל
דודתי **גיטל** בת שמעון זאב **זיגרייך** מבית ויסזלץ ז״ל
בני דודי: **חיים** בן איזיק **זיגרייך** ז״ל
נעמי בת איזיק **זיגרייך** ז״ל
דודי **חיים לייב** בן מנחם **זיגרייך** ז״ל
דודתי **דבורה איטה** בת מנחם **זיגרייך** ז״ל
דודי **פסח** בן מנחם **זיגרייך** ז״ל

שנספו בשואה שפקדה את עמנו, העם היהודי, מידי הרוצחים הגרמניים ולא זכו להגיע לקבר ישראל. ינקום ה׳ דמם. זכרונם לא ימוש מאתנו לעולם.

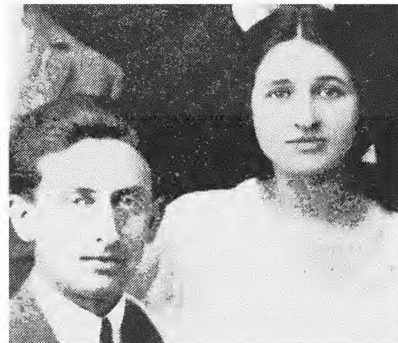
ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים את שמם:

יוסף פיבניצ׳ני
נתן פיבניצ׳ני

זיגרייך פישל ז״ל

גיטל זיגרייך מבית שמעון וולף ווייסזאלץ ז״ל

יזכור ה'

את נשמות יקירינו הזכות והטהורות שהלכו לעולמם, ואלו שנרצחו בידיהם הטמאות של הנאצים

פרוכטצווייג לייבעלע (ציגוש)

אשתו **באציה**

נפטרו בדומברובה (רעדען) בשיבה טובה

לייבלה פרוכטצווייג ציגוש ז"ל
מראשוני מתישבי העיר

בציה פרוכטצווייג ז"ל, אשתו של לייבלה

שפילברג חנוך גרשון

בן יצחק צבי וחיה מינדל

1883—1965

אשתו **שפילברג גיטלוש**

בת לייבהלה ובאציה פרוכטצווייג

1883—1969

נפטרו בישראל

ר' חנוך גרשון שפלברג ז"ל
מהאישים הבולטים בצבוריות
היהודית בדומברובה

שפילברג גיטליוש ז"ל
(מבית פרוכטצווייג)
רעיה נאמנה

לוזער פרוכטצווייג ז״ל

פרוכטצווייג לוזער בן לייבעלע ובאציה
נפטר בבנדין

אשתו **איטעלע** בת זישע ולאהצ׳ה לוקסנברג
נספתה בשואה ב־1942 בבנדין

איטלה פרוכצויג

חיוש בת לוזער ואיטעלע פרוכטצווייג

בעלה **יוסף שמעון אפשטיין** הלוי בן בנימין
מעיירה מרוספלה
נספו בשואה, הי״ד

גרוספלד ראובן שלמה כהן — נספה בשואה

אשתו **שרהלה** מבית פרוכטצווייג, נפט׳ בדומברובה

הבנים: **פייבל** ואשתו

שמעון ואשתו ובני ביתו

מאַטל ואשתו ובני ביתו — נספו בשואה

הבנות. **טובהלה, פרומעט, העלאַ אסתר**

ובעלה **ליבער ברנר** — נספו בשואה

הבן **אברהם** והבן **משה** נפטרו בישראל

הבת הבכורה **חנצ׳ה** נפטרה באביב ימיה

הרב ר׳ **אברהם יצחק דז׳ובאס** מצ׳נסטוכוב
חותנו של לייבעלע ובציה פרוכטצווייג
נפטר בלונדון

בנותיו **יענטעלע ושיינדיל**
נספו בשואה, הי״ד

הרב ר׳ אברהם יצחק דז׳ובאס ז״ל
סופר ופרשן התורה

וועקסלער שמעון, אשתו ריבעלע מבית פרוקטצוייג
הבן משה הערש ואשתו חייצ'ה מבית גרנטר מאולקוש
ילדי משה הערש: שמואל, באציע, בעריל,
מאָטעל ויעקב
מינצהלה בת שמעון וריבהלה ובעלה הירשברג
אברהם בן שמעון וריבהלה ואשתו וילדיהם
יצחק בן שמעון וריבהלה
חנה בת שמעון וריבהלה — כולם נספו בשואה.
פרוקטצוייג הערשל בן לייבעלע ובאצ'ה
אשתו פערעלע מצ'נסטוכוב
בנם יחידם יעקב ואשתו בלומה מבית פרייברג
בנו של יעקב עמנואל
נספו בשואה, הי"ד
פרוקטצוייג מיכאל בן לייבעלע ובאצ'ה
אשתו צעשא בת משה ולאה רוטנברג מבנדין
נספו בשואה, הי"ד

רוזען יעקב (יענקעלע)
נספה בשואה
אשתו פעסעלע מבית פרוקטצוייג
נפטרה בדומברובה בשנת 1919
אשתו השניה גולדה מצ'נסטוכוב
הבת לאה רוזען (קלוגמן)
בנה בנימין
הבן יחיאל ואשתו אסתר
בת שלומה רוזנברג וילדיהם
הבנות:
רחלע, סלה ובעלה ותמר
נספו בשואה

מיכאל פרוקטצוייג

ילדיהם:
ישראל הירש,
בנימין, בערל
ופעסעלע
נספו בשואה
במחנות עבודה

צשה פרוקטצוייג

פרוקטצוייג אברהם בן לייבעלע ובאציה
אשתו אסתר בת אברהם־משה וחנה רושינעק
ילדיהם: באצ'ה, רבקה ולייבל
נספו בשואה

את המשפחה המסועפת מזרע לייבל'ה ובציה פרוקטצוייג
הזכירו והנציחו הנכדים:

שרגה שפילברג
חנה שפילברג (טננבוים)
אסתר שפילברג (פומוצניק)
מרים שפילברג (נחשוני)
יצחק שפילברג
שרגא פרוקטצוייג
יהודה (לייבעלע) פרוקטצוייג

לזכרון נצח

הורינו האהובים והיקרים

אבינו ר׳ **יהושוע מרדכי פרקל** ז״ל
נספה בנסיבות טרגיות עם חיסול הקהילה היהודית
בפלניץ ע״י הנאצים

יהושוע מרדכי פרקל ז״ל

טובה פרקל ז״ל

אמנו מרת **טובה פרקל** ז״ל, נפטרה בשנת 1925
הורינו התישבו על אדמת דומברובה גורנ׳
בעשור האחרון של המאה הקודמת. לבם היה
ער לכל דך עני ועשוק.

ת. נ. צ. ב. ה.

זכרם ישאר בתוכנו לעד.

בתם **גטה**
בנם **לייבל**

אונדזער **פאָטער** ז״ל, וועלכער איז נפטר געוואָרן
אין דאָמבראָווע

מוטער און ברודער **ישראל** (אולו), וועלכע זענען
אומגעקומען דורך די נאַציס ימ״ש

און אַנדערע מיטגלידער פון דער משפחה, וואָס זייער
גורל איז געווען דער זעלבער ווי דער גורל פון דער
גאַנצער יידישער קהילה אין דאָמבראָווע.

זאָל זייער אָנדענק בלייבן אויף אייביק.

זיינוויל און **שלמה פיש**, פראַנקרייך

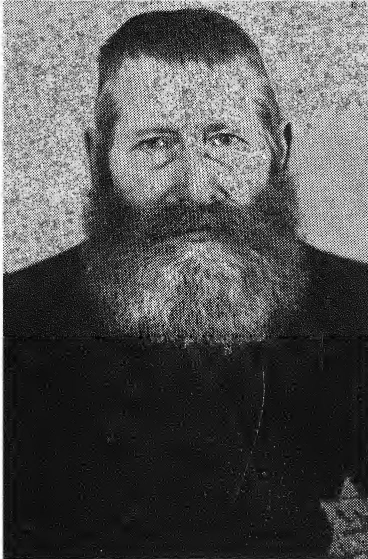

לזכרוו עולם

אבינו **מרדכי** בן נתנאל **פרסול**, הי״ד

בשנת 1943 בהיותי בסיביר הרחוק עם אשתי וילדי, השיגני מכתבו האחרון מתאריך 15.6.1941 מדומברובה בו הוא כותב: „עננים שחורים כיסו את שמנו ורק אלהים יודע במה זה ייגמר". נשלח בסתיו 1941 לאושוינצ׳ים ושם ניספה.

אמנו היקרה **חיה שרה** ז״ל מבית רבינוביץ מסלומניק, בת תלמיד חכם. נפטרה בהיותה בת 43 והשאירה 6 ילדים קטנים.

מרדכי פרסול הי״ד בגטו דומברובה

שרה׳לה
אשתו של מרדכי פרסול ובתה מרים

אחותי **אסתר** ז״ל — נפטרה בארץ

אחותי **מרים** הי״ד — נספתה באושוינצ׳ים

זכרם ילוונו כל עוד נתהלך עלי אדמות.

הבנים:
לייבצ׳ה, אלתר, ויצחק פרסול

לזכרון נצח

להבלתי נשכחים

משפחתי האהובה והיקרה
נשמתם עדן

אבי **יוסף שמעון פומוצניק** ז״ל

אמי **הינדה רייזל פומוצניק** ז״ל

אחותי **חיה׳לה הורוביץ**
לבית פומוצניק עם בעלה ז״ל

אחותי **חוה לאה** עם בעלה וילדיה

נספו בשואה שפקדה את בית ישראל,
הי״ד

יוסף שמעון פומוצניק הינדה רייזל פומוצניק

הורי ז״ל היו ידועים בעיר כאנשים תמימים וישרים. התפרנסו בכבוד מיגיעת כפיהם. הצטיינו במעשיהם הטובים, פעלו רבות בהגשת עזרה וסעד לנזקקים, בטיפול ביולדות עניות ובמפעל הלבשה והנעלה לילדים.

זכרונם לא ימוש מלבנו לעד.

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים את שמם ביגון:
אלתר ואסתר פומוצניק

לזכרון עולם

את מותם של בני משפחותינו היקרים, שנספו בשואה, אנו מבכים

משפחת קוזשוך, הי״ד

1. משפחת קוז'וך:

אבינו **יעקב טוביה קוז'וך** ז״ל

אמנו **רחל** ז״ל

אחינו **יוסף**, רעיתו **לאה** ובנם **שלום** ז״ל

אחינו **דוד**, רעיתו **מלכה**, בניהם **יהודה ותמר** ז״ל

אחינו **יחזקאל** ורעיתו ז״ל

אחינו **שלמה** ז״ל

אחותינו **צביה**

אחינו **גרשון** ז״ל

גיסתנו **פרידה** לבית איזנמן ושתי בנותיה ז״ל

2. משפחת איזמן:

משה איזנמן ז״ל

רעיה **שמחה איזנמן** ז״ל

בנימין, רעיתו ובתם **דינה** ז״ל

ישראל, רעיתו ובניו ז״ל

בריינדיל, בעלה וילדיהם ז״ל

חנה, בעלה וילדותיהם ז״ל

פייגיל ובעלה ז״ל

ביילה, בעלה וילדיהם ז״ל

ת. נ. צ. ב. ה.

צבי ומרים קוז'וך

ריבה קוז'וך ז״ל

דברים לזכר

אחותנו **אסתר ריבה וינטר־קוז'וך** ז״ל

בת 36 נקטפה בדמי חייה. בשנת 1935 הגשימה את שאיפותיה ועלתה ארצה. הקשר הבלתי נפרד ממשפחתה, שנשארה בדומברובה, הביא אותה ואת בנה בשנת 1939 לדומברובה לביקור קצר, אבל המלחמה שפרצה לא איפשרה לה לחזור לבעלה ולביתה בתל־אביב. כידוע שלחה הגסטפו את אזרחי בעלות הברית, שנתקעו בארצות הכיבוש הנאצי, להשמדה באושביץ. וקרה נס שבמבצע החליפין בין אזרחים גרמניים בארץ־ישראל ובין אזרחי ארץ־ישראל שנמצאו בגרמניה, אשר לא הספיקו להשמידם, היתה אחותנו ז״ל בין המאושרים. בשנת 1942 הצליחה לחזור עם בנה ארצה. אולם הצרות והעינויים של יהודי דומברובה, אשר ראתה במו עיניה, השפיעו על עדינת נפשה וגרמו למותה. אחרי מחלה ממארת וסבל רב נפטרה ביום ז' בחשון 1945.

בשנת 1945 הספיקה עוד לקרוא מכתבים מאחיה ומאחותה נצולי השואה, שמשאת נפשה היתה לראותם עוד בארץ.

אחיה **צבי** ואחותה **מרים**

בצער רב, ביגון וביראת הכבוד אני מנציחה את שמות הורי, אחי ואחיותי

יקותיאל קייזר ז״ל
מירל קייזר ז״ל
חנה קייזר ז״ל
חנוך הענעך קייזר ז״ל
מלכה קייזר ז״ל
שמעון קייזר ז״ל
עקיבא רובינשטין ז״ל
סאלצ׳ה רובינשטין ז״ל
מרים רובינשטין ז״ל
מינדיל רובינשטין ז״ל
מענדיל רובינשטין ז״ל
פנחס גליקסמן ז״ל
רעילה גליקסמן ז״ל
בריינדיל גליקסמן ז״ל

משפחת קייזר, הי״ד

שנספו בשואה מידי הרוצחים הגרמניים, הי״ד, ת.נ.צ.ב.ה.

זכרונם לא ימוש מאתנו לעד.

בכאב, ביגון ובזעם מנציחה:
איטה רובינשטיין, קייזר

לזכרון עולם

הורינו ובני משפחותינו היקרים

בעריל קנרק ז״ל

צירל קנרק ז״ל

אליעזר עם אשתו וילדתם **קנרק** ז״ל

לאה ובעלה שטרנבליט ז״ל

קרישה קנרק ז״ל

רעשא קנרק ז״ל

נספו בשואה יחד כל יהודי דומברובה הי״ד

בעריל קנרק הי״ד

צירל קנרק הי״ד

ת. נ. צ. ב. ה.

זכרונם יישאר בתוכנו לעד.

המנציחים:

יהושע קנרק, ישראל
מוניק קנרק, צרפת
רגינה ורוז׳קה, ארה״ב.

דוד ישעיהו קורנפלד הי״ד

משפחת קורנפלד ז״ל

תמרה קורנפלד הי״ד

ליקירינו שכה אהבנו:

אבינו ר' **חיים** בן ישראל **קורנפלד**, נפטר ב־1932 ונקבר בדומברובה

על המצבה חרוט: „אחד מחובבי ציון הראשונים"

אמנו ואחנו **דוד ישעיהו ותמרה**, בתו של ישראל — נספו בשואה

על מה ולמה נשפך דמכם הנקי, יקירינו?

יהיי זכרם צרור עם קדושי עם ישראל

אלי, תן לנו כוח וחיים לראות בגאולת ישראל השלמה כנקמה לשונאינו.

ביגון צורב: **ישראל ומרק קורנפלד**

לזכר עולם

אבי ר' **יידל קנובלר**, נפטר בדומברובה גור'

אמי **חיה** הי״ד, נספתה בשואה

אחנו **יואל ונטע** הי״ד

אחותנו **שרה** הי״ד

זכרם יהיה שמור בלבנו לעולם ועד

חיים קנובלר, קבוץ מסילות

פישל קנובלר, קרית חיים

מרת חיה קנובלר הי״ד

לזכרון עולם, במקום מצבת־אבן

על אלה אני בוכה, אין מנחם לי

אבי מורי **ישראל הלל** בן מרדכי יעקב **קלינפלץ** ז״ל

אמי מורתי **רחל לאה** בת יצחק צבי **קלינפלץ** מבית מילכמן ז״ל

אחי **שלמה אלי** בן ישראל הלל **קלינפלץ** ז״ל

גיסתי **איטה** בת קלמן **קלינפלץ** ז״ל

בנם **שמואל** בן שלמה אלי **קלינפלץ** ז״ל

אחי **אברהם** בן ישראל הלל **קלינפלץ** ז״ל

גיסתי **חנה רייצה** בת דוד **קלינפלץ** מבית גרייצר ז״ל

ילדיהם: **מיכל׳ה** בת אברהם **קלינפלץ** ז״ל

מרדכי (מוטילה) בן אברהם **קלינפלץ**

יצחק בן אברהם **קלינפלץ** ז״ל

אחי **שמואל אהרן** בן ישראל הלל **קלינפלץ**

אחותי **איטלה** בת ישראל הלל **ביגלמכר** מבית קלינפלץ ז״ל

גיסי **יצחק** בן זליג **ביגלמכר** ז״ל

אחותי **מאשה** בת ישראל הלל **קלינפלץ** ז״ל

סבתי **שרהלה** אשת מרדכי יעקב ז״ל

סבתי **אסתר מלכה** אשת יצחק צבי מילכמן ז״ל

איטילה קליינפלץ הי״ד

דודי **דוד אלימלך** בן יצחק צבי **מילכמן** ז״ל

דודתי **אלתה׳לה** בת אלימלך **מילכמן** מבית ניימן ז״ל

ילדיהם: **באלצ׳ה** בת דוד אלימלך **מילכמן** ז״ל

משה בן דוד אלימלך **מילכמן** ז״ל

דודי **יעקב פריידמן**, חתן ליצחק צבי מילכמן, ז״ל

דודתי **שפרה** בת יצחק צבי **פריידמן** מבית מילכמן ז״ל

מורי ורבי **משה רובינסקי** ז״ל

מורי ורבי **דוד** בן אברהם **יאסקל** ז״ל

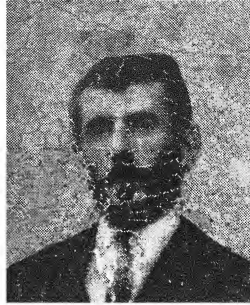
שנספו בשואה שפקדה את עמנו, העם היהודי, מידי הרוצחים הנאציים ולא זכו להגיע לקבר ישראל. ינקום ה׳ דמם.

זכרונם לא ימוש מלבי לעד.

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציח את שמם:

יהודה לייב קלינפלץ

משפחת קייזר יונס

משפחת יונס קייזר

הצנועה והישרה

נספו בשואה

אי שם נשארה בתם האינה יודעת
על גורלם

מנציחה:

אסתר קמינסקי מבית וינגרטן

צום אייביקן אָנדענק

מיט צער און ווייטאָק באַווייגען מיר דעם פריצייטיקן טויט פון אונדזער ליבן און טייערן מאַן און פאָטער

אשר קרמפל ז"ל

נפטר ב־1957
בפתח־תקוה

אשר קרמפל ז"ל

אַדורכגעמאַכט די גרויזאַמע תקופה פון דעם היטלער־גיהנום אין די טויטן־לאַגערן. נאָך דער באַפרייאונג אין 1945 פאַרווירקלעכט ער זיין טרוים און קומט קיין ישראל. און דאָ, ווען מיר האָבן געהאָפט צו זיין גליקלעך, האָט אים דער אומברחמנות־דיקער גורל פון אונדז אַוועקגעריסן.

זיין הייליקער אָנדענק וועט אייביק בלייבן אין אונדזער האַרץ.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טיפן טרויער פאַרבליבענע

פרוי און זון, **בלה**, **יהושע קרמפל**

צו די שלושים פון אונדזער טייערן אשר

שוידערליך זענען די ליידן
ווייל דער אומגליק האָט אונדז צו שיידן
גרויזאַם זענען די שמערצן ווייל דער
אומגליק האָט צעבראָכן אונדזערע הערצן
ניטאָ מער ווידער מיין פאָטער און
טייערער ברודער, די קרוין און דאָס בעסטע,
אַוועק צו טאַטע־מאַמע און אויך צו
זיינע שוועסטער!
פאַר וואָס קומט אונדז די זינד?
פון אונדז אַוועק אַזוי געשווינד
איבערלאָזנדיק ברידער פרוי און קינד
און מיר פרעגן דיך פאַרוואָס?
קומט אונדז דאָס?
האָט דאָס טאָקע געמוזט זיין?
אונדז צונעמען דאָס ליכט פון שיין?
ווער קאָן דאָס גלויבן?
אַז דאָס בעסטע וועט מען פון אונדז צורויבן?
ווער קאָן דאָס אונדז דערקלערן?
אַז אונדזער גליק וועט מען אַזוי שנעל צושטערן
איבערגעלעבט היטלערס שרעקלעכע צייטן
האָט ער ווייטער געמוזט מיט זיין קרענק שטרייטן
ווען ער האָט שוין געקענט פון לעבן געניסן
איז זיין גליק געוואָרן פלוצלינג איבערגעריסן
שרעקלעך איז דער טאָג
אַזוי האָט ער אַלע מאָל געזאָגט
פינצטער איז די נאַכט
ווער האָט פון אַזאַ אומגליק געטראַכט
און אויף דעם קבר טו איך קדיש זאָגן
אייביק נאָך דיר וויינען און קלאָגן
אויף אייביק וועל איך פון דיר ליידן
און פון דיין פרוי און קינד זיך נישט שיידן
וואָס איך קאָן וועל איך פאַר זיי טון
אַז דו זאָלסט אין קבר קענען רוהען
הער זיך צו, ליבער ברודער,
דאָס זאָג איך דיר ווייטער ווידער
הער זיך צו וואָרט ביי וואָרט:
שלאָף רויק אויף דיין אייביקן אָרט!
יתגדל ויתקדש שמה רבא.

אַ הספד פון **נח קרמפל**, וועלכער איז צום באַדויערן נאָך אַ קורצע צייט אַוועק אויפן וועג פון זיין ברודער אשר ז"ל.

נשמתם עדן

הורי האהובים והיקרים:

אבי מהנדס **אברהם יעקב קליין** ז״ל, נולד 28.3.1884

אמי **שבע יחטה קליין** ז״ל, נולדה 16.1.1890

נספו במחנה ההשמדה אושביץ בשנת 1944 מידי הנאצים הגרמניים, הי״ד.

ת. נ. צ. ב. ה.

מלים לזכרם

אבי ז״ל, מהנדס במקצועו, הקים מפעל חרשתי גדול בעיר, בו מצאו את פרנסתם בכבוד עשרות יהודים מבוגרים וצעירים, ביניהם חברי קיבוץ ההכשרה בעיר.

בית אבי היה בית יהודי לאומי, מחשובי התורמים לקרנות הלאו־מיים. אנשים טובים וישרים, תרמו בעין יפה לכל מוסדות צדקה בעיר וידם היתה פתוחה לעזרת נזקקים.

יהי זכרם ברוך.

המנציחה ביגון:

זוסיה פוגל (קליין)

אינז׳ינר אברהם יעקב קליין ואשתו שבע יחטה הי״ד

לזכרון עולם

אנו מבכים את מותם של הורינו, אחינו ואחיותינו היקרים:

אבינו **דוד בן אלתר קוז׳וך** ז״ל

אמנו **כוולה** בת יהושע שויצ׳רצ׳יק

אחותנו **שיינדיל** בת דוד קוז׳וך ז״ל

אחותנו **באשא** בת דוד **קוז׳וך** ז״ל

אחינו **חיים** בן דוד **קוז׳וך** ז״ל

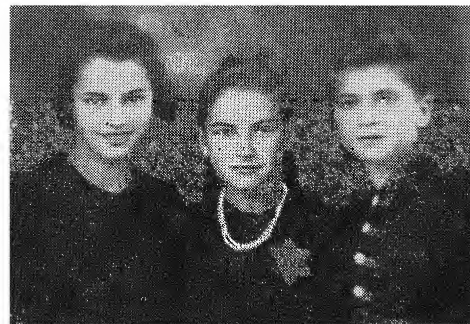
אחינו **הרשיל** בן דוד **קוז׳וך** ז״ל

שנספו בשואה שפקדה את עמנו מידי הנאצים הגרמניים, הי״ד

ת. נ. צ. ב. ה.

זכרם לא ימוש מאתנו לעד.

דבורה רבקה קוז׳וך (דפנר)
רוז׳קה קוז׳וך (זמר)
לייב קוז׳וך
נחמן קוז׳וך

מימין: שיינדעלע קוז׳וך, היתר לא ידועות
פון רעכטס: שיינדעלע קאזשוך
אַנדערע נעמען נישט באַוווסט

לזכר

ההורים:

יהושע ודבורה צירל בת מרדכי פוקס

ז״ל

שזכו והובאו לקבר ישראל

האחיות.

גלה, פרלה, רייזלה, חיה־לאה ומינדלה

והאח **משה** הי״ד

שנספו בשואת עם ישראל ומקום קבורתם לא ידוע.

בלבנו זכרם יהיה חקוק לנצח.

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים:

שלמה רוזנבאום

זושה רייזמן (רוזנבאום) בישראל

יהושע רוזנבאום ואשתו דובה ז״ל

לזכר האח **יחיאל**

והאחיות **לאה, רחל, שרה ותמרה**

מבית **רוזן**

לא נשכח, לא נסלח על אלו שנרצחו, נחנקו ונשרפו על־ידי עמלק הגרמני ימ״ש במחנות המוות, הי״ד

זכרם לא ימוש מאתנו לעולם

ביגון ובזעם

יצחק, ראובן, רייזעלע, ישראל, משה,

יוסף בארה״ב

ובלומה רוזן (בן זאב) בארץ.

תזעקנה הדמויות הצעירות הענוגות בספר יזכור זה על חייהם שנגדעו ביד אכזרית באביב ימיהם.

יזכור ה' את נשמות הורי, אשתי וילדתי, אחי, אחיותי עם בני משפחותיהם האהובים

בלה רודולר הי"ד

אבי **חנינא רודולר** ז"ל בן אליעזר ולאה
נולד בשנת 1870 בבנדין

אמי **רבקה רודולר** ז"ל בת ביבה ומלה לנדאו
נולדה בשנת 1875 בז'רקי
ב־3 באוגוסט 1943 הוצאו ע"י הגרמנים מבונקר שבניתי עבורם בגיטו שרודולה, נשלחו לאושביץ ושם נרצחו, הי"ד.

אחי **אהרון רודולר** ז"ל בן חנינא ורבקה
נולד בשנת 1902

אשתו **רייזה רודולר** ז"ל לבית ריטרבנד
נולדה בשנת 1904
בהתחלת אוגוסט 1943 נשלחו לאושביץ מגיטו שרודולה ושם נרצחו, הי"ד

אחותי **רייצל רכניץ** ז"ל בת חנינא ורבקה
נולדה בשנת 1898, נפטרה בשנת 1938 בדומברובה

בעלה **הרשיל רכניץ** ז"ל בן שלמה

בנם **שלמה רכניץ** ז"ל בן הרשיל ורייצל, נולד ב־1936
נשלחו לאושביץ מגיטו שרודולה ושם נרצחו, הי"ד.

אחותי **פייגילה לוין** ז"ל בת חנינא ורבקה,
נולדה בשנת 1900

בנה **שאול לוין** ז"ל בן ישראל ופייגילה, נולד בשנת 1933

בתה **שושנה לוין** ז"ל בת ישראל ופייגילה, נולדה בשנת 1935
נשלחו לאושביץ מגיטו שרודולה ושם נרצחו, הי"ד.

גיסי **ישראל לוין** ז"ל. בפרוץ המלחמה, בשנת 1939, גויס לצבא הפולני, נלקח בשבי ע"י הגרמנים ונשלח ללובלין יחד עם עוד חיילים יהודיים. בדרך לפרצב נהרג ביריות ע"י הגרמנים. מקום קבורתו אינו ידוע.

אחותי **ביילה זיגלבוים** ז"ל בת חנינא ורבקה, נולדה בשנת 1910.

בעלה **שלמה זיגלבוים** ז"ל

בתם **מלה זיגלבוים** ז"ל בת שלמה וביילה, נולדה בשנת 1936 בדומברובה

נספו באושביץ בהתחלת אוגוסט 1943.

אשתי **מטילדה** ז"ל בת בריל וצילה קנריק, נולדה בשנת 1909 בדומברובה

בתי **צעירה** (לושיה) ז"ל בת יעקב ומטילדה, נולדה בשנת 1937

שתיהן נתפסו ע"י הגסטפו בשנת 1944, נשלחו לאושביץ ושם נרצחו, הי"ד

ת. נ. צ. ב. ה.

מטולקה רודולר ובתה הי"ד

יעקב רודולר, חולון

יזכור ה׳

את נשמות יקירי

שנרצחו בידיהם הטמאות של הנאצים

אבי מורי ר׳ **יוסף רוטנר**, נולד 1888

נרצח ע״י הנאצים ימ״ש (תאריך לא ידוע)

אמי מורתי **אסתר רוטנר**, נולדה 1892,

הומתה ביחד עם אבי

אחותי **פולה רוטנר**

נספתה בגיטו ורשה בשנת 1942

נשואה, בעלה צימרמן

אחי **פייבל רוטנר**

הומת באקציה האחרונה מדומברובה באושביץ

אחי **נתן רוטנר**

נספה במחנה ברנאו, 1942

אחי **שמעון רוטנר**

נספה באושביץ

זכרונם לא ימוש מלבי עד יומי האחרון.

פולה רוטנר מבעלה צימרמן (וורשה)

פייבל רוטנר

מיינע עלטערן, ברידער און שוועסטער

אַ קליינעם הספד

דער גורל וואָס האָט געטראָפן דער יידישער קהילה אין דאָמבראָווע, צו גיין אין לעצטן וועג צוזאַמען מיט אַנדערע יידישע קהילות אין פוילן, האָט איר, ליבע עלטערן, ברידער און שוועסטער, געגעבן אייער חלק, געצאָלט דעם פולן „פדיון הדם״ די דייטשע רוצחים.

דו, מיין פאָטער ר׳ יוסף ראָטנער, וואָס ביסט געווען באַקאַנט אַלס גערער חסיד, וואָס דיין יחוסדיקער אָפּשטאַם האָט זיך געצויגן זייט דורות פון דעם הייליקן „שפת אמת״. וואָס האָבן דיינע ליפּן געמורמלט שטייענדיק אויג אויף אויג מיט דעם אכזריותדיקן עמלק? איך ווייס אַז דו האָסט אָנגענומען דעם דין אָן שאלות ומענות, ביסט געיוען אַ באַשיידענער ייד, קיינמאָל נישט אָפּגעטרעטן פון דרך הישר. דיינע אויגן זענען שטענדיק געווען געוואָנדן צום בית־המדרש, צו עבודת הבורא, צו שבת און יום־טוב תפילות, צו לייבל שטעגאָווסקי׳ס שטיבל, אין וועלכן ביסט געווען אַ שטענדיקער בעל־תפילה און שליח־צבור אין די ימים נוראים. אפשר זענען דיינע אויגן פאַרמאַכט געוואָרן מיט איינע פון די תפילות? אפשר גאָר האָבן זיי געבעטן נקמה פאַר דעם אומשולדיקן יידישן בלוט וואָס איז פאַרגאָסן געוואָרן אומזיסט?

און דו, מיין ליבע מוטער אסתרל, וואָס ביסט געגאַנגען אין זעלבן וועג פון מיין פאָטער, איינע פון די טויזנטער יידישע מאַמעס. ווי אַזוי קאָן איך טראָגן דעם לאַסט פון לעבן און נישט אַריינקוקן אין דיין שמייכלדיק וואָרעם געזיכט, וואָס שטענדיק האָט זי געמונטערט און דערוועקט כבוד.

זאָלן די שורות דינען אַלס דענקמאָל, אַלס אַ קדיש פאַר איינע פון די משפחות פון אונדזער אומגעקומענער יידישער קהילה.

זאָל דאָס יזכור־בוך בלייבן אַ מצבה פאַר די וואָס זענען נישט געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל.

יעקב רוטנר, רמת־גן

ר' מאטע ודרעזל ראזענצוויג

אבינו **מוטה** ז"ל

אמנו **דרזל** ז"ל

נפטרו בארץ

המתאבלים מרה

וואלף מאיר ומרים רוזנצוויג

לזכרם של הורינו, אחינו ואחיותינו האהובים והיקרים

אבינו **שלמה** בן משה **רכניץ** ז"ל
נפטר ט' באב תר"צ (1930)

אמנו **רחל** בת יצחק **רכניץ**
לבית מיודובניק ז"ל

אחינו **אברהם** בן שלמה **רכניץ** ז"ל

אחינו **הרשיל צבי** בן שלמה **רכניץ** ז"ל

אחותנו **חיה** בת שלמה **דורפגנג** ז"ל

אחותינו **רבקה** בת שלמה **קורנפלד** ז"ל

ואחינו **משה** בן שלמה **רכניץ** ז"ל

שנרצחו ביום ב' באלול תש"ב, 1942, בידי המרצחים הגרמניים.

ת. נ. צ. ב. ה.

פרניה צנטנר (רכניץ)
גוטשה ליור (רכניץ)
נפתלי רכניץ

צום אייביקן אָנדענק

פון

מיינע פאַרשטאָרבענע עלטערן

און פון

מיין גאַנצער משפחה

וועלכע איז אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער און זייערע העלפער

דערמיט פאַראייביק איך זייער אָנדענק

הירש רוזנצויג (פראַנקרייך)

הצבת מצבה לגיטל רוזנצוויג ז"ל

להורי, אחי ואחיותי היקרים שזכרם לא ימוש מליבי ודמותם תלווה אותי לנצח

ה' ינקם דמם

אבי ר' **אברהם** בן שלמה **רכניץ** ז"ל נספה בסוף 1942 באושביץ

אמי **שרה חנה** ז"ל נספתה בסוף 1942 באושביץ

אחותי **הינדה פריידה** (פרניה) **סטשגובסקי** ובנה העולל **שלמה** — נספו ב־1942

אחי **מרדכי** בן אברהם נספה ב־1944 באושביץ

אחותי **אסתר לובה** (לולה) נספתה ב־1945 בברגן־בלזן

יהי זכרם ברוך לעד.

צבי בן אברהם, רמת־גן

נשמתם עדן

הורי היקרים והאהובים

אבי **אברהם משה רושינק** ז"ל

אמי **חנה פייגל רושינק** ז"ל

שנספו בשואה עם כל יהודי דומברובה, הי"ד

ת. נ. צ. ב. ה.

רבקה גרוסמן, רושינק

חנה פייגל רושינק ז"ל

ר' אברהם משה רושינק ז"ל

צום אייביקן אָנדענק

מיין נישט פאַרגעסענער מוטער **לאה**

ווי אויך די גאַנצע פאַמיליע, וועלכע איז אומגעקומען

דורך די נאַצישע מערדער

מיין פאָטער **שלמה ראַזמאַרין** ז"ל

געשטאָרבן פאַרן קריג.

טרויערט די טאָכטער

פייגל זוכטער, קאַנאַדע

פון דער היים **ראָזמאַרין**

במקום מצבת אבן

לזכרון עולם יירשמו ויונצחו שמותיהם של יקירינו אשר ניספו ע"י הקלגסים הנאציים, ינקום ה' דמם

אבינו **זאב** בן שמואל וחוה **רוזנבלום** ז"ל

אמנו **ליבה** בת בנימין ופרומט אסתר פלווס ז"ל

אחינו **טוביה** ז"ל

אחותנו **שרה** ובעלה **משה פרזרוביץ** ז"ל

זכרם לא ימוש מאתנו לנצח

ת. נ. צ. ב. ה.

מאטל רוזנבלום — אנגליה

פרומה הרץ לבית רוזנבלום

שמעון רוזנבלום

צום אייביקן אָנדענק

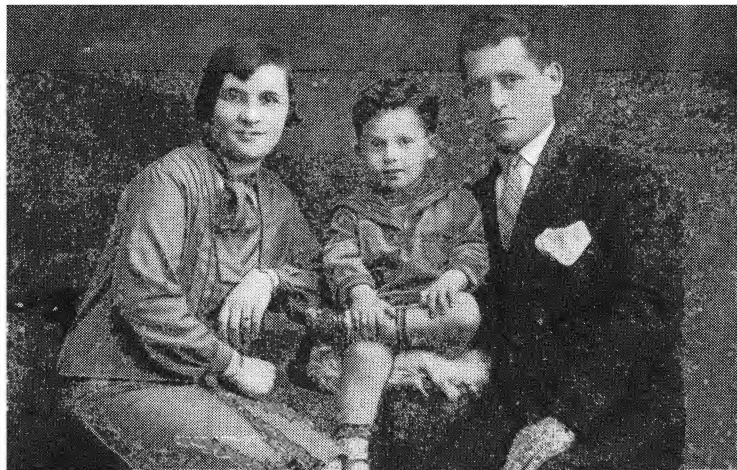
אונדזערע ליבע עלטערן **משה** און **חנהטשע ראָזנצווייג** ז״ל

שוועסטער **מאַניע** און איר מאַן **שלמה פרוינד** מיט זייערע קינדער

וועלכע זענען אָוועקגעריסן געוואָרן דורך די באַרבאַרישע היטלעריסטישע מערדער

ר׳ משה וחנצה רוזנצויג ז״ל

שלמה פרוינד, אשתו וילדו הי״ד

אין טרויער פאַרבליבענע:

לייב וואָלף, ראַכטשע, אברהם

און יעקב מענדל ראָזנצווייג

טורונטו, קאנאדה

לזכרון נצח

טובעלע שטורכיין רבינוביץ, בעלה שלמה יחיאל,
הבן הבכור ישראל, אחות לאה, הבן הקטן שמעון
נספו בשואה הי״ד

ישראל רבינוביץ

הורי, אחי ואחותי האהובים והיקרים

אמי **טובהלה** בת געציל **רבינוביץ**
לבית שטורכין ז״ל, נפטרה ב־1937

אבי **שלמה יחיאל רבינוביץ** ז״ל
נכד האדמו״ר מרדומסק זצ״ל

אחותי **לאה** בת שלמה יחיאל ז״ל

אחי **שמעון** בן שלמה יחיאל ז״ל

נספו בשואת יהדות פולין, הי״ד

אחי **ישראל** בן שלמה יחיאל ז״ל
עלה ארצה בשנת 1925, נעדר ולא זכה
להגיע למנוחת עולמים.

ת. נ. צ. ב. ה.

המתאבל
אברהם רבינוביץ

לזכרון עולם

אני מבכה את מותם של הורי האהובים
והיקרים

יוסקה רוזנפרוכט ז״ל

דינה רוזנפרוכט ז״ל

שנכפה בשואה יחד עם כל יהודי דומברובה, הי״ד

זכרונם לא ימוש ממני לעד.

צבי רוזנפרוכט

יוסקה ודינה רוזנפרוכט ה״ד

לזכרון עולם במקום מצבת אבן

נשמתם עדן

את הורי ואחותי האהובים והיקרים אני מבכה, אין לי מנחם

אבי מורי **יצחק־אייזיק** בן אלתר־שרגא ורחל **רוזנברג** ז״ל, ממיאַחוב

אמי מורתי **חיה** בת אליעזר וצירל־לאה **רוזנברג** מבית קורנגולד מקיאֶלץ

אחותי **צירל־לאה** בת יצחק־אייזיק וחיה **רוזנברג** ז״ל

שנספו בשואה שפקדה את העם היהודי מידי הרוצחים הנאצים ולא זכו להגיע לקבר ישראל, הי״ד.

ת. נ. צ. ב. ה.

דברים לזכרם

בית אבי. אבי ז״ל איש חסיד היה ויודע ספר. יהודי מאמין ללא סיג. הקפיד על קיום המצוות קלה כחמורה, עליהן מוכן היה למסור את נפשו. איש ישר וטוב, נוח וחביב על הבריות. אמי ז״ל היתה עקרת בית למופת, עמדה איתן לצדו של בעלה, כרעיה נאמנה היתה לו לעזר בתלאות החיים, כדרכן של נשים יהודיות כשרות.

היה זה בית שהשתלב היטב במסכת החיים היהודיים בגולה, על מלחמתו הקשה לקיומו מבחוץ ועל כל ההוד והיקר שבהם מבפנים.

גורלו כגורל כל בית ישראל בפולין. לדאבוני הגדול עורער עד היסוד.

חבל על דאבדין. זכרונם לא ימוש ממני לעד.

יעקב רוזנברג

ירשמו שמותיהם לנצח של יקירינו אשר ניספו ע״י הקלגסים הנאציים

אבי **יצחק** בן חנן וחיה **קנר** ז״ל
אמי **איידל** בת בנימין ופרומט אסתר פלווס ז״ל
אחותי **פרומט אסתר** ז״ל

אחי **חנן** ז״ל
אחי **מרדכי־לייב** ז״ל
אחותי **חוה** ז״ל

זכרם לא ימוש מאיתנו לנצח.

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחה ביגון

הינדה יעקובוביץ מבית קנר

צום אייביקן אָנדענק

מיט צער און יראת הכבוד פאַראייביקן מיר דעם אָנדענקען פון דער

פאַמיליע העשקאָ ראָזענצווייג ז״ל

משפחת השקה רוזנצויג

איינע פון די ברייט־פאַרצווייגטע פאַמיליעס אין דאָמבראָווע, וועלכע זענען געווען טראַדיציאָנעל פאָלקסטימלעכע יידן און פשוטע ערלעכע מענטשן.

די גאַנצע פאַמיליע: עלטערן, זין, טעכטער און אייניקלעך זענען אומגעקומען אין די טויטן־לאַגערן דורך די נאַציסטע מערדער, הי״ד

ת. נ. צ. ב. ה.

יב״ל וואלף מאיר רוזנצויג זייער איידעם, געפינט זיך אין ישראל

אין טרויער:

וואָלף מאיר ראָזענצווייג

לזכר עולם רבי מעש ותושיה

שנספו, נחנקו בשואה ע״י הנאצים ימ״ש
איכה אחיה בלעדכם יקירי!

מלכה לאה (מריה) רכניץ ז״ל

ד״ר ארליך לאו

מהנדס אדמונד פוזננסקי (בעלה של זושיה)

אבי ר׳ **העניך רכניץ** ז״ל — נפטר 1938

אמי **לאה(מריה)** — נפטרה 1960

אחי **ברק רכניץ**, בעל בית חרושת לברגים, נולד 1895

אשתו **אידה** מהבית פיקסמן, נולדה 1901

בנם **יוזק**, נולד 1936
נספו באושביץ

אחותי **צשה ארליך** מבית רכניץ, נולדה 1896

בעלה ד״ר **לאו ארליך**, נולד 1895
ניספו בגיטו לודז׳

אחותי **זושיה פוזננסקי** מבית רכניץ
נולדה 1904, נספתה בגיטו וורשה

אדמונד פוזננסקי, מהנדס, נולד 1904
ברח מוורשה, נתפס והובל לאושביץ

בתם **הנדקה**, נולדה 1939
נספתה בגיטו וורשה יחד עם אמה

ה׳ ינקום דמם!

צשה רכניץ הי"ד (אחות יעקב רכניץ)

משפחה של בעלי מכרות פחם, תעשיינים רבי מעש ופעולה, נרצחו ע"י שודדי הנאצים
יהי זכרם ברוך לעולם ועד.

המנציח: בנם הנשאר לפליטה **יעקב רכניץ**

הנצקה פוזננסקי הי"ד

לזכר עולם

נזכור בכאב נשמותיהם של ההורים, אחינו ואחיותינו עם משפחותיהם היקרים הקדושים והטהורים שנרצחו ע"י הנאצים הצוררים ימ"ש

אבינו ר' **אשר אנשל** בן חיים ז"ל
הישר ויקר באדם

אמנו מרת **פרידל** בת משה ז"ל
אוהבת הבריות ומסירת נפש

אחותנו **חיה שרה** (חייצ'ה) בת אשר אנשל

בעלה **חיים דוד** בן שמעון ז"ל
איש הולך תמים ופעל צדק

ובנם **זאב** (ולדק) בן חיים דוד ז"ל, בן 4

אחותנו **רבקה רחל** (רבצ'ה) בת אשר אנשל

בעלה **קלמן גילדמר** ז"ל,
איש ענו וטוהר לב

בתם **מרים** בת קלמן ז"ל, בת שנתיים

אחותנו **בלה מרים** (בלצ'ה) בת אשר אנשל
בת שש־עשרה

אחינו **ישראל** (סרוליק) בן אשר אנשל ז"ל
בן שתיים־עשרה

זכרונם לא ימוש מאתנו לעד

הבנים בישראל
חיים קריסטל, אברהם קריסטל,
שמואל קריסטל ומשפחותיהם

משפחת קריסטל

געציל בן חיים שטורכיין ז״ל
איש חסיד היה ועבודת הבורא לא עשה רמיה

חיה שרה שטורכיין ז״ל
רעיה נאמנה

נשמתם עדן

אבינו **גציל** בן חיים זימל **שטורכין** ז״ל

אמנו **חיה־שרה שטורכין** ז״ל

אחינו **יצחק** בן געציל **שטורכין** ז״ל

אחותנו **אסתר** בת גציל **פרידמן** לבית שטורכין ז״ל

אחותנו **חוה** בת גציל **מינץ** לבית שטורכין ז״ל

אחינו **משה** בן גציל **שטורכין** ז״ל

אחותנו **רחל** בת גציל **שטורכין** ז״ל

אחינו **יעקב הירש** בן גציל **שטורכין** ז״ל

אסתרל פרידמן ז״ל (מבית שטורכיין)

חיה מינץ (מבית שטורכיין)

משפחת רחל ויעקב הירש
(בני געציל ושרה שטורכיין)
עם נכדיהם ומשה שטורכיין

יצחק איטשע שטורכיין
בנו של געצל וחיה שטורכיין

איכה נגדעתם יקירינו ואתם בעצם לבלוב חייכם!
איכה נבליג על זעמנו והוא כה עז!
איכה נשתוק ונתאבל וצוו חיינו מצווּנו לנוע ולחייך!

ה׳ ינקום דמם!

נסיה ופרידה נרקים לבית שטורכיין

יוסף שלוי (שליפקה) בן שמעון ופרומה

נולד בינואר 1892 בדומברובה גורניצ׳ה

עלה ארצ״ה בשנת 1908. חבר הקואופרציה במרחביה, חבר ההסתדרות, השתייך ל„הפועל הצעיר״, בין מיסדי מושב נהלל בשנת 1921 וחקלאי עד יום פטירתו במושב בנובמבר 1942.

איש דוגמא ומופת לכל!

יהי זכרו ברוך לעולם ועד

אשתו **סלקה**
בנו **שמעון**
בתו **כרמלה**

יוסף שלוי (שליווקה (איש נהלל)

נר זכרון

לזכרון הורינו היקרים

ר׳ שמחה גורסט הי״ד

אבינו מורנו ר׳ **שמחה**
(בן חיה ור׳ יצחק אהרן גורסט)

אמנו מורתנו **רחל**
(בת חוה ור׳ משה הכהן ויינרייך)

אשר הוצאו על־ידי הנאצים בעצם יום הכפורים תש״ג
מבית התפילה אשר קיימו בביתם
לזכר זקננו ז״ל בדומברובה גור׳

אחינו **ירחמיאל־ישראל ומשה**

אחיותינו **פלה־פייגלי ורוזה־רייזלי**

אשר שועבדו, עונו במחנות כפיה עד מוות
ומקום קבורתם לא נודע

תהי נשמתם צרורה בצרור החיים

המנציחם ביגון ובכאב:
חוה קריתי
ברוך שמחוני

יזכור

על אשתי **רחל** ובתי
היחידה **אסתר** הי״ד,
נכדתו היחידה של אבי
מנדל מדומברובה
ז״ל

שהובלו לאושביץ ע״י
עמלק הגרמני ימ״ש
ונחנקו שם בתאי הגזים
בחודש אב תש״ג

אבל אני כל חיי

שונמי שלמה

רחל שונמי ובתה אסתר הי״ד

יזכור

זכור את אשר עשה לנו העם הגרמני!

אחי היחיד **שמעון**, הי״ד

אחיותי: **נחה, אסתר, תמרה, חיה רוזה, יהודית**, הי״ד

אשר נשחטו, נחנקו, נשרפו ונקברו חיים באושבנצים, בטרבלינקה, במאדנק ובמצעד המוות ע״י **עם המרצ־חים** הגרמני ימ״ש.

אלה אזכרה.

שונמי שלמה

טובהלע לעזארגען

ר׳ איצה שנקר

מרת גיטעלע שנקר

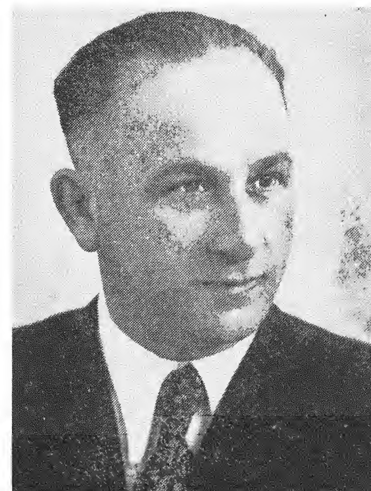
ריקעלע שנקר והבן אלתר

יעקעלע שנקר

רייזעלע שנקר

שלמה ניימן, בעלה של ריקעלע

לזכר יקירי שכה אהבתי, נעקרו
מלבי ע״י הרוצח הנאצי ולא הובאו
לקבר ישראל

אבי ר׳ **איצ׳ה שנקר** ז״ל
נפטר בדומברובה

אמי מרת **גיטה׳לה שנקר** ז״ל

אחי **יעקיל שנקר** ומשפחתו

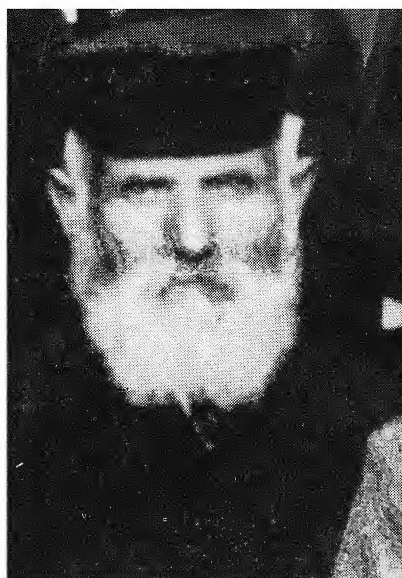
אחיותי: **טובה׳לה, חנה׳לה.**
רוחצ׳ה, אולו,
בלצ׳ה, ריקה׳לה ומשפחותיהם
רייזה׳לה נרצחה בטרם טעמה
חיי משפחה

ה׳ ינקום דמם

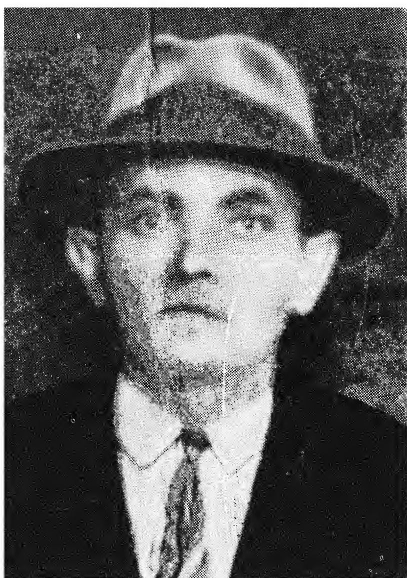
זכרם יהיה חקוק על לוח לבי
כל עוד אתהלך עלי אדמות

המנציח בכאב וביגון

מאטעל שנקר (ישראל)

ר' שימעלע שווימער הי"ד

חיים־זישע שווימער הי"ד

מיינע טייערע און אומפאַרגעסלעכע עלטערן

שמעון און **חנה שווימער** ז"ל

די ברידער:

חיים זישע, פרוי און קינדער ז"ל

נטע, פרוי און קינדער ז"ל

משה ז"ל

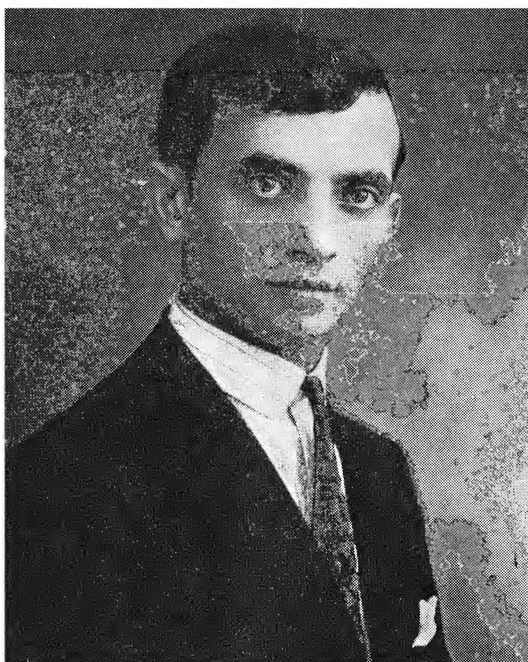
שוועסטער **חיהלע**, איר מאַן **שמואל**

נירענבערג און קינדער ז"ל

אומגעקומען דורך די נאַציס ימ"ש
ווייל זיי האָבן געוואָלט זיין יידן.

ערע זייער אָנדענק!

זייער זון **קלמן שווימער**
וואָס וועט זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן

נטע שווימער הי"ד
געווען געבענטשט מיט קונסט־פעיקייטן

לזכרון עולם

אנו מבכים מרה את מותם של הורינו, אחותנו ואחינו האהובים והיקרים, אין לנו תנחומים

יוסף נטע שווימר הי״ד

אבינו
יוסף נתן שווימר ז״ל

אמנו
בלומה שווימר ז״ל

זנביל בן יוסף נתן **שווימר**
ז״ל

שפרינצה בת יוסף נתן
שווימר ז״ל

יעקב בן יוסף נתן **שווימר**
ז״ל

שנספו במחנה ההשמדה
אושביץ מידי הרוצחים
הגרמניים, הי״ד.

בלומה שוו״מר הי״ד

ת. נ. צ. ב. ה.

אבינו ז״ל היה יהודי שומר מסורת ויודע ספר, ישר ועממי. חי ופרנס את משפחתנו מיגיע כפיו. מראשוני חובבי ציון. השתתף בועידת חובבי ציון בקטוביץ.
כנאמן לרעיון של תחית העם בארצו עוד בטרם קמה התנועה הציונית, הביע את דעותיו ואף הפגין אותם בפומבי. בימים ההם דרוש היה לכך אומץ רב ואמונה בצדקת הרעיון.
לדאבוננו לא זכה לראות בהתגשמות חלומו.

יהי זכרם ברוך.

חנה שווימער (רוזמן)
משה שווימר
שרה שווימר (זילברברג)

צום אָנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן

פאַרשרייבן מיר די נעמען פון אונדזערע ליבע גאָטזעליקע עלטערן, ברידער און שוועסטער

פאָטער **ישראל־יצחק שליווקאָ** ז״ל

מוטער **לאה שליווקאָ** ז״ל

שוועסטער **באַלטשע שליווקאָ** ז״ל

ברודער **אליעזר שליווקאָ**, געשטאָרבן אין חיפה

ברודער **משה שליווקאָ** מיט זיין פרוי **גאָלדע**

זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער ימ״ש.

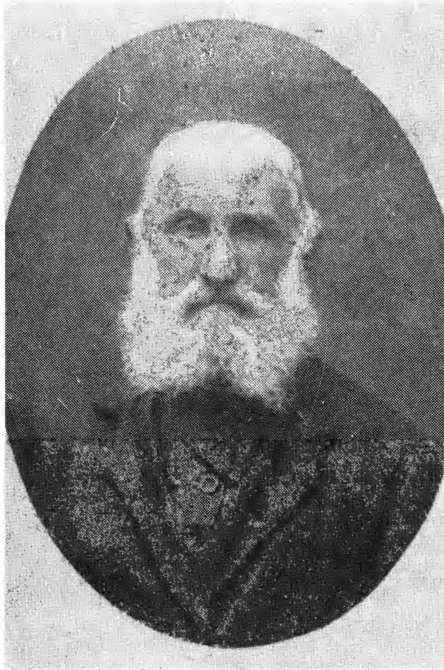
ת. נ. צ. ב. ה.

ישראל יצחק שליבקה ז״ל ואשתו לאה

פרומה שליווקה הימלשטיין
שרה שליבקא זילבערשאַץ (בלגיה)

לזכר הורי היקרים

יהושע שויצ׳רצ׳יק ז״ל

משה־יהושע ורחל־לאה שוויצ׳רצ׳יק ז״ל

שנפטרו ובאו לקבורת ישראל בדומברובה גור׳

טרם פרוץ מלחמת השמד.

לזכר כל בני משפחתנו שנרצחו ונשרפו במחנות השמדה

על־ידי הצורר הנאצי.

זכרם ישאר לעד בלבי.

המנציח:
בנם השריד היחיד
קלמן ברקאי (שויצ׳רצ׳יק)

אלה נזכרה ותשתפך עליהם נפשנו
כי בלעום זדים כעוגה בלי הפוכה
כי בימי הנאצים הכורת ע״ה על
המשפחה.

נבכה מרה ולא נתנחם על:

אבינו היקר ר׳ **אפרים** בן ר׳ יהודה **שיבק**

אמנו היקרה **שרה בריינדל** בת ר׳ זלמן

אחותנו היקרה **מלכה חיה**

אחינו היקר **אברהם זלמן**

שנרצחו על־ידי הגרמנים ועוזריהם הפולנים

ינון שמם לעד.

השרויים בלב דואב:

מרים דבורה שיבק־סטבסקי (ארה״ב)

דוד שיבק

משה שיבק

רחל שיבק־ז׳רסקי

אדלה שיבק־ליברמן (ישראל)

אפרים שיבק ואשתו שרה בריינדל הי״ד

אברהם זלמן שיבק   מלכה חיה שיבק

אייביק נישט פאַרגעסן, אייביק נישט מוחל זיין!

מיין פאָטער **דוד שלעזינגער** ז״ל

מיין מוטער **שרה שלעזינגער** ז״ל

מיינע שוועסטערן. **יענטעלע, אסתרל** און **חנהלע** ז״ל

אָ, גאָט!

פאַרוואָס איז אייער בלוט אַזוי יונג פאַרגאָסן געוואָרן, מיינע ליבע עלטערן און שוועסטערן? פאַרוואָס האָבן די דייטשע נאַציס אייך ערמאָרדעט פאַרוואָס?

דאָס געשריי וועל איך שרייען ביז צו ענדע פון מיינע יאָרן.

אין טיפן טרויער טוט זיי באַוויינען

זייער זון **שלמה שלעזינגער** ארה״ב

משפחת שפיגלמן הי״ד

אטל שפיגלמן

תזעקנה הדמויות הצעירות הענוגות על אביב חייהם שנגדע באמצע פריחתן

אבינו ר׳ **מאיר שפיגלמן** ז״ל — נספה בשואה

אמנו **אטל שפיגלמן** ז״ל — נפטרה בארץ־ישראל

אחיותנו: **שיינדל, פייגל, שרה וזיסל**

כולם נספו בשואה

זכרונם לעולם יהיה חרוט בזכרוננו.

ה׳ זכור את יקירינו

מנחם שפיגלמן

רחל רפפורט (שפיגלמן)

יזכור

צום אייביקן אָנדענק

אין טיפן טרויער און מיט יראת הכבוד שטיי איך מיט אַ געבויגענעם קאָפּ איבער די ליכטיקע געשטאַלטן פון מיינע ליבע, אומפאַרגעסלעכע און גאָטזעליקע עלטערן און שוועסטער —

פאָטער **מאיר־נתן שליווקאַ** ז״ל

מוטער **באַלטשע שליווקאַ** ז״ל

שוועסטער **גאָלדע שליווקאַ** ז״ל

וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם צוזאַמען מיט דער גאַנצער יידישער קהילה אין דאָמבראָווע פון די הענט פון די נאַצישע מערדער, הי״ד.

זאָל דאָס זיין אַן אייביקער אָנדענק פאַר זייערע הייליקע נשמות.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טיפן טרויער פאַרבליבענע
זון און ברודער

שמעון שליווקאַ — קנדה

ה׳ איכה נתהלך בעולמך, שבחוצותיך נרצחים חפים מכל חטא?

אבי ר׳ **אברהם שפיגלר** ז״ל

אמי **רחל שפיגלר** ז״ל

אחיותי: **מניה** עם בעלה **בערל מיודובניק**

מלכה וחנקה

נספו בשואה

ה׳ ינקום דמם

יהודה שפיגלר
רחל מרקוביץ (שפיגלר)

ר׳ אברהם שפיגלר ז״ל — רחל שפיגלר ז״ל

לזכר יקירינו שנספו בשואה ע״י הנאצים ימ״ש

אבינו **אברהם יצחק שפס**, נולד 1887

אמנו **חוה מרים שפס** לבית וולהנדלר, נולדה 1889

אחותנו **פלה**
ששתתה את כוס
התרעלה במחנה
המוות עד תום.

אברהם יצחק שפס

חוה מרים שפס

זכרם לא ימוש מלבנו לעולם, אורח חייהם נטועים עמוק ומורים לנו ולבנינו דרכינו בחיים. יהי זכרם ברוך.

בניהם **משה ובת שבע**

צום אייביקן אָנדענק

מיינע אומפאַרגעסלעכע עלטערן

עקיבא און **רחל שליוואָוויטש** ז״ל

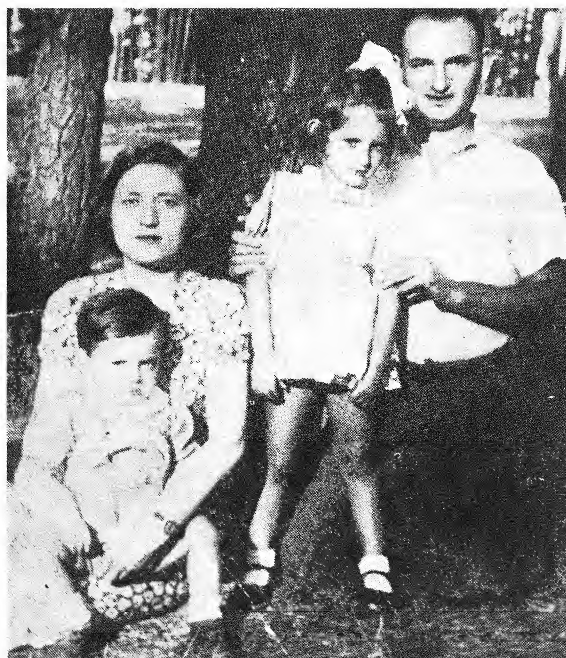
און משפחה

מיין געוועזענע פרוי **שיינדל**

און קינדער **לובע** און **משהלע**

אומגעקומען אין אוישוויץ, הי״ד.

זייער זון **שמואל שליוואָוויץ**
וואָס טרויערט נאָך זיי שטענדיק
קאַנאַדאַ

שמואל שליוואמיץ זיין פרוי און קינדער

נישט פאַרגעסן און נישט מוחל זיין!

זאָל די צוואה פון אונדזערע טייערע אונדזער לעבן באַגלייטן

מיט צער, ווייטאָק און יראת הכבוד פאַראייביק איך די נעמען פון מיינע ליבע טייערע און גאָטזעליקע עלטערן, שוועסטערן און ברודער

פאָטער **שלמה שטילמאַן** ז"ל

מוטער **אסתר־גיטל שטילמאַן** ז"ל

שוועסטער **לאה שטילמאַן** ז"ל

שוועסטער **מרים שטילמאַן** ז"ל

ברודער **דודטשע שטילמאַן** ז"ל

וועלכע זענען אומגעקומען פון די הענט פון די נאַצישע רוצחים ימ"ש און נישט זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל.

זייערע ליכטיקע געשטאַלטן וועלן אייביק בלייבן ביי מיר אין זכרון.

משה סטילנד, שטילמן, פראנקרייך

צום אייביקן אָנדענק די אומפאַרגעסלעכע

מיט צער, ווייטיק און יראת הכבוד פאַראייביק איך די נעמען פון מיינע ליבע און טייערע עלטערן, שוועסטערן און ברידער

פאָטער **יוסף שטילמאַן** ז"ל

מוטער **ביילע שטילמאַן** ז"ל

שוועסטער **חיה שטילמאַן** ז"ל

שוועסטער **רייזל שטילמאַן** ז"ל

ברודער **וואָלף שטילמאַן** ז"ל

ברודער געשטאָרבן אין אַמעריקע אין עלטער פון 46 יאָר.

וואָס זענען אומגעקומען אין די פאַרניכטונגס־לאַגערן דורך די נאַצישע מערדער און נישט זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל.

נישט פאַרגעסן און נישט מוחל זיין! — די צוואה אייערע וועט מיך אייביק באַגלייטן אין מיין לעבן.

זייערע ליכטיקע געשטאַלטן וועלן אייביק בלייבן אין מיין זכרון.

ברונקה אמאַטנשטיין, שטילמן, אמעריקע

הנצחה למומתים, חנוקי גזים על־ידי הנאצים הנפשעים בבני קהלתנו. גדול מאד מספר עלומי שם שהלכו לעולמם בדרך זו ושמותיהם לא הגיעו אלינו, מאלו נבקש סליחה ומחילה שלא הזכרנום — יהיי שמותיהם וזכרונם צרור בצרור החיים.

פאַראייביקונג פון די קדושים פון אונדזער קהילה — דערמאָרדעטע, דערשטיקטע אין די גאַז־קאַמערן דורך די נאַצישע פאַרברעכער. גרויס איז די צאָל פון אומגעקומענע דאָמבראָווער יידן, וואָס זייערע נעמען זענען אונדז נישט באַקאַנט. פון די, וועלכע מיר האָבן נישט דערמאָנט אין די רשימה בעטן מיר סליחה און מחילה. זאָל זייער זכרון זיין געבונדן מיט די לעבן־געבליבענע.

א

אוסטרוביצקי מנדיל *
אוז'קי יוסף
אוסיאש אברהם
אפשטין יוסף
איזנברג שמואל
אדליסט ישראל
אפשטין שמואל דוד
אפשטין קלמן
אפשטין חיים
אסטריכר ישעיהו
אסטריכר מנדיל
אסטריכר אברהם
אסטריכר חיים
איזנמן משה
איזנמן חיים משה
ארליך הנדיל
ארליך משה
ארליך וואָלף
ארליך לייב
ארליך משה יצחק
ד"ר אַקסעלרוד
איזנמן בנימין
איזנמן ישראל
אוביצקי יוסיל

ב

בוקובסקי יוסף
בורנשטין הירשל
בומץ שמואל
בירנפרייד מעכיל
בלאט נפתלי
בלפר דוד
בלומנשטיק מנדיל
בלומנשטיק משה
בלומנשטיק לייזר
בירנבוים יעקב לייב
ברוקנר שלמה
ברוקנר חיים איטשה
ברוקנר יוסיל
ברוקנר איטשה
ברנדים יעקב לייביש
ברנדים שלמה
ברנדים נפתלי
ברנדים משה
ברנדים שלמקה
ברנדים אברהם
ברנדים חיים
בירנבוים משה
משפ. בולוויק
בוכבינדר שלמה
בלט אברהם
בוקובסקי מנדיל
בורנשטין זישה
ברוקנר יעקב

ג

גלוזרמן הירשל
גלוזרמן מאיר
גלוזרמן מרדכי
גלוזרמן הלל
גורפינקל קלמן לייב
גוטמן זליג
גוטמן נחמן אהרן
גוטמן יוסף
גוטרמן איזיק
גוטרמן מיכאל (קליין מאכילע)
גולדבלום נחמיה
גולדבלום משה
גולדבלום וואָלף
גולדבלום לייזר
גולדבלום בנימין

* די גרעסטע טייל פון די דערמאָנטע אין דער רשימה זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט זייערע פרויען און קינדער.

גולדבלום יוסיל
גולדבלום איטשה
גוטמן שמעון
גוטמן מנדיל
גלברט לוי
גלברט בריש שמואל
גלברט יוסף
גולדשטין בנימין
גליקשטין הרשיל
גרובאיזן
גרושקה יעקיל
גרושקה פישל
גרנטמן זכריה
גרינברג משה
גרינברג ישעיה
גרינברג שמואל
גרינברג זלמן
גרנקביץ אהרן
גראנק
גרינשפן חיים
גרינבוים דוד יוסף
גרינבוים פנחס
גרינבוים אברהם
גרינבוים אמיל
גערשט נחמן
גרין
גיטלר חיים
גולדברג הניך
גלוזרמן משה
גלוזרמן איטשה
גלברט יצחק
גערשטנפלד בירך
גוטפרוינד בעריש
גדאַלעוויץ'
גולדקורן
גרינשפן שמואל
גרינשפן יוסיל
גזשמוט יוסיל

ד

דרקסלר חיים
דפנר ישראל יצחק
דרדיק שלום נתן
דומב יחיאל
דרבינובסקי הרצקא
דז'עווינצקה יעקב
דנציגר איטשה זיינוול
דנציגר שרה (בידרמן)

ה

הירשפלד חיים דוד
הלפרן שלמה
הלפרן ברוך
הוניגשטין מנשה
הוניגשטין אברהם
המבורגר העניך
הרשברג אברהם
הרשברג שמשון
הרשקוביץ הירש בער (שו"ב)
הרשקוביץ יוסילה
הימלפרב אברהם יעקב
הרשקוביץ משה
הרציגר משה
הופס

וו

וואז'ניצא ביניש
וולק ברוך
וואלהנדלר אביגדור צבי
וואלהנדלר בעריש
וואלברג אבא'לה
ויינטראוב יצחק
ויינרייך מוטיל המלמד
ויינריב דוד
וילקום יוסל
ויאטראק שלמה
ויינשטין מנדיל
ויינשטרוף עזריאל
וייסזאלץ לייב
וייסזאלץ אברהם
וייסזאלץ יעקב
וייסבקר יהונתן
וייסקופף שמעון
וייסבלט אלימלך
וייצמן שלמה
וולנר ישראל
וולנר לייזר
וולברומסקי לייזר
וואַרשאַבסקי משה
וולטפריינד מלך
וולטפריינד עמנואל
וינטראוב יעקב
וינטראוב יצחק
וינטראוב אברהם
ויינרייך מאיר אהרון
וינטער גרונם
וינגרון ליפא
ויסברוט
וייסטוך שלמה
וולנר שאמשע
וולץ משה

ז

זויברמן יצחק
זוויעזש יעקב
זיגרייך דוד בער

זיידבאנד איטשה
זיידערמן לייב
זיטמאַן יעקב
זיטמאַן חיים
זיטמאַן אלתר
זיטמאַן אלתר בן ציון
זיגל הלה
זילברבערג וואָלף
זילברמינץ
ז'רנוביעצקי משה אלעזר
ז'ריקער יעקיל
ז'ריקער
זילברפריינד דוד
זילברפריינד שלמה
זילברשאַץ יוסף
זלצבערג זאלקה
זלוטניק מרדכי
זילברגולד
זילברשטיין וואָלף
זילברשטיין משה
ז'אַבנר פישל
זעלצר דוד

ט

טאוב נחמן
טננבאום בונים
טרעפער מאַקס
טורעק
טויטער הערשל

י

יאסקעל אברהם
יאסקעל מרדכי
יאסקעל דוד
יאסקעל קלמן
יודקביץ חיים
יודקביץ שמואל
יודקביץ הרשיל
יודקביץ משה
יודקביץ וואָלף
יודקביץ שלום
ינגסטר חיים לייב
ינגסטר יוסף
יעקובסון בעריל
יוסקוביץ משה

ל

לובלינג אפרים
לובלינג יהושע
לונדנר פייביל
לונדנר יצחק
לונדנר וואַווטשע
לונדנר דניאל
לונדנר מנדיל
לונדנר הרשיל
לונדנר מאיר
לוקסנברג זושה
לוקסנברג איטשה מאיר
לוקסנברג ישראל
לוקסנבורג מרדכי
לאזינגר טוביה
ליברמן מרדכי (חזן)
ליברמן יעקב יוסף
ליברמן מנדיל
ליברמן בעריש
ליברמן ראובן
ליברמן העניך
לאַסקער נחום
לאַסקער אליעזר
לאַסק אברהם מאיר
לאַסקער משה
לאַסקער נפתלי
ליברמן מוטיל
לוינשטיין שלמה
לוריא משה אהרון
לוסטיג מאיר
לוקסנברג
לייטנר בעריש
לייטנר פלטיאל
לייטנר אברהם
לייטנר גבריאל
לידא חיים דוד
לכטיגר יעקיל
לכטיגר אברהם
לאמום ישראל איטשע
לאמום לייזער
לאמום בעריל
לעוונברג מרדכי
לעווקאָוויץ' מאנים
לעווקאָוויץ' וואָלף
לעווקאָוויץ' יצחק
לעווקאָוויץ' זינדל
לעשצ'ינא איטשע מאיר
לוסטמן אלתר מנשה
לוסטמן שמעון
לוריא לייזער
לייטנברג
לעוויט
לעשצ'ינה מנדיל
לכטיגר טוביה

מ

מינץ חיים (שו"ב)
מינץ אברהם (שו"ב)
מינץ
מילכמן שמואל

מילכמן אלימלך
מיודובניק מרדכי לייב
מיודובניק שמואל
מיודובניק משה שלמה
מיודובניק אהרון
מיודובניק בנימין
מיודובניק הרשיל
מיודובניק זעליג
מיודובניק משה
מיודובניק נפתלי
מיודובניק בנימין
מיודובניק שלמה
מיודובניק יצחק
מיודובניק בעריל
מאגרקביץ עקיבא
מאגרקביץ חיים
מאגער דוד
מאנלה שלמה יוסף
מאנלה אלקנה
מאנלה דוד
מונעטא יעקיל
מונשיין משה
מונשיין אברהם
מושקוביץ הערש לייב
מלאך רפאל
מלנוביצער לייבל
מלנוביצער איטשע
מכטינגער מרדכי פישל
מיודובניק אברהם
מיודובניק מרדכי
מיכלוביץ מרדכי
מנדלבוים פייבל
מילכמן יודל

נ

נוסבוים העניך
נוסבוים דוד
נוסבוים יעקב דוד
נוסבוים יוסף
נורדון דוד
נירנברג יעקב
נירנברג לייזער
נירנברג שמואל
נירנברג קלמן
נייפלד אברהם
נייפלד משה
נובומיעסקי ישראל
נאחמיה
נאקלסקי
נערוואד פנחס מרדכי
נויפלד אפרים
נובומיעסקא אלתר
נוסינאביץ שמואל
נוסינוביץ יעקב

ס

סולורוביץ יוסף
סטרניק יעקב
סטבסקי חיים
סטבסקי שמואל
ספיר אלעזר
סטשעגובסקי לייבל
סטשעגובסקי אברהם
סטשעגובסקי יקותיאל
סלופובסקי מקס

פ

פוקס אברהם לייביש
פוקס יעקב שלמה
פוקס גבריאל
פוקס מרדכי
פוקס מלך
פוקס אברהם יצחק
פומרנץ יחיאל
פוטרקו אלתר
פוטרקו יחזקאל
פוטרקו ליפקא
פדר אברהם יצחק
פוטרשניט בעריש
פוקסברתר וואָווע
פוקסברתר יוסף
פישל יעקב שלום
פינקלשטיין שלמה
פינקלשטיין בנימין
פיינר וואָווע
פיליץ אנשיל
פיליץ קלמן
פיליץ יעקיל
פיליץ אהרון
פיליץ סנדיל
פיליץ חיים יוסף
פיליץ יעקב וואָלף
פייערמן שמואל
פלבם גרשון
פלדברג דוד
פלכטה אשר
פלכטה מרדכי
פלונשטין יחיאל
פלונשטין לייזר
פלונשטין טוביה
פאסקו יוסף
פרזרוביץ דוד יוסף
פרזרוביץ יודל
פרזרוביץ פישל
פרזרוביץ וואָלף
פרזרוביץ חיים
פלכטה בנימין

פרזרוביץ אברהם דוד
פרידמן בעריל
פרידמן יעקיל
פרידמן שלמה
פרידמן מאַטים
פרידמן בעריש
פריידמן יעקב
פריימן יעקב יצחק
פריימן נתן
פרנטקה משה
פרנס מרדכי הלל
פרנס משה יצחק (שו"ב)
פרנס יחיאל
פרסול חיים דוד
פרסול יצחק
פרסול אברהם
פרזינד שמואל
פייערשטיין
פסטרנק מנדיל
פרנס משה
פרנס בעריל
פאנסקי
פרזרוביץ יוסף
פרזרוביץ איטשה
פסקו יודל
פשמישל מאיר גרונם
פייפקופף נחום
פיענקנה מעכיל
פיענקנה' אלתר
פישל בעריל
פריזר יודל
פילץ ישראל
פומרנץ יחיאל
פיבניצ'ני יחיאל־מרדכי

צ

צוקרובסקי שמואל
צוקרפלד בעריש
צעבולאז' יוסף
צוקרמאַן בעריש
צימרמאַן פישל
צימרמאַן בנימין

ק

קופרברג משה שמואל
קופרברג ישראל דוד
קופרברג
קופרברג
קייזר הירשל
קייזר חיים
קוז'וך אלתר
קוז'וך דוד
קוז'וך אהרון
קאלב משה פרץ
קאלב אברהם
קלינמן מנדיל
קלינמן יעקב מאיר
קלינמן איכל
קירשנבוים פסח
קליינפלץ קלמן
קליינפלץ יעקב
קליינפלץ דוד שלמה
קליינפלץ יהודה לייב
קורנבלום אלתר
קליש איזיק
קליש עבער
קלמן ניסל
קלמן לייזר
קלמוביץ קלמן
קלמוביץ סנדל
קנובלר דוד
קלמן לאה
קלמן ליבע
קלמן השקו
קנובלר יוסף
קנובלר ישראל
קרוננברג הרשיל
קרמפל יהושע
קשנובסקי שלמה
קשנובסקי קופל
קשנובסקי בעריל
קסטנברג וואָלף
קרימולובסקי זליג
קרימולובסקי יחיאל לייביש
קרימולובסקי אברהם וואָלף
קלפמן אריה
קראוז זלמן יוסף
קרייצר אלעזר
אינג' קאווה
קוז'וך וואָלף
קוז'וך מאיר ראובן
קוז'וך אברהם מלך
קוטליצקי יעקב
קרקובסקי מנדיל
קרקובסקי אברהם משה
קשענסקי משה
קערנר בענדיט
קעניג וואָלף
קאַלב אליהו

ר

רוזה יעקב
רוזנפלד לייביש
רוזנצוייג הנדיל
רוזנצוייג יוסיל
רוזנברג שלמה
רוזענעק אבלה

רובין טביל
רוזנבלום יוסף
רוזנבלום יודל
רוזנבלום טוביה
רוזנצוייג דוד
רוזנברג יצחק
רושינק יוסף
רושינק שלמה
רוטר יצחק
ריטרבנד בעריל
רייכמן אלכסנדר
רייכמן משה דוד
ריכמן קופל
רכניץ אליעזר
רכניץ אברהם
רכניץ הרשיל
רכניץ אדולף
רוטשטיין שמואל
רושינק חיים
רובינסקי משה
רוטשטיין יצחק הירש
רושינק משה
רושינק יעקיל
רעכט בעריל

ש

שליבקא יודל
שליבקא מאיר נתן
שיבק יוסף
שיבק יצחק
שיבק פנחס
שווריץ הנדיל
שוורצברג גרשון
שייער נחמן שלום
שטרק מרדכי
שטרן יצחק
שוורצבוים אברהם
שנהוף אלתר
שנהוף ברוך
שנהוף ישׂשכר
שנהוף משה
שמולביץ סנדל
שנהוף יודל
שפיר חיים
שפיר אברהם
שפיר יחיאל
שפיר יעקיל
שפיר אביגדור
שפיר זליג

שנהוף לייב הירש
שפיגלר משה דוד
שפיגלר זושה
שמלצר יחזקאל
שלזינגר וואָלף
שלזינגר דוד
שטרוכל בנימין
שטרוכל משה אבא
ד"ר שמידל
שפיגלמן לייביש
שפיגלמן אברהם
שוורצברג ירחמיאל
שווריץ אלתר
שוימר חיים
שפיגלר חיים בעריש
שטיינפלד
שיינזוקסלר
שווריץ יצחק
שוויצ'רצ'יק לייביש

+PXV
(Dabrowa Gornicza)
+1971

cw